

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE LEHÇELERİ ANABİLİM DALI**

**GÜNÜMÜZ TUVA TÜRKÇESİ
(GİRİŞ-DİL ÖZELLİKLERİ-METİNLER-SÖZ DİZİNİ)**

DOKTORA TEZİ

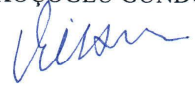
Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU

DANIŞMANI : Prof.Dr. Gürer GÜLSEVİN

İZMİR 2012

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “*Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini)*” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onuruma doğrularım.

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun **29/03/2012** tarih ve 09/20 sayılı kararı ile oluşturulan jüri TDAE-Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı doktora öğrencisi Vildan KOÇOĞLU-GÜNDOĞDU'nun aşağıda başlığı (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve aday 20/04/2012 günü saat 14.00'da 90 dakika süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin **BAŞARILI** olduğuna oybirliğiyle / ~~oyçokluğuyla~~ karar vermiştir.

Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN
BAŞKAN

Başarılı ☒

Başarısız ☐

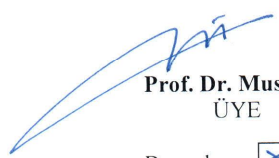
Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
ÜYE (Danışman)

Başarılı ☒

Başarısız ☐

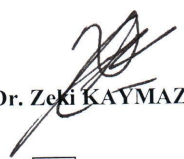
Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Prof. Dr. Mustafa ÖNER
ÜYE

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
ÜYE

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Prof. Dr. Ekrem ARİKOĞLU
ÜYE

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Tezin Türkçe Başlığı : *Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini)*
Tezin İngilizce Başlığı : *Contemporary Tuvan Turkish (Introduction-Language Properties-Texts-Index)*

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	XXVIII
KULLANILAN İŞARETLER	XXIX
ÖN SÖZ	XXX
I. BÖLÜM: GİRİŞ	1
II. BÖLÜM: DİL İNCELEMESİ	28
1. İMLA	28
1.1. Ünlülerin İmlası.....	28
1.1.1. Normal Ünlülerin İmlası	28
1.1.2. Uzun Ünlülerin İmlası.....	28
1.1.3. Gırtlaksız Ünlülerin İmlası	29
1.2. Ünsüzlerin imlası.....	31
2. SES BİLGİSİ.....	32
2.1. ÜNLÜLER (AJIK ÜNNER)	32
2.1.1. Normal Ünlüler	32
2.1.1.1. a sesi	32
2.1.1.2. e sesi	33
2.1.1.3. ı sesi.....	33
2.1.1.4. i sesi.....	33
2.1.1.5. o sesi.....	34
2.1.1.6. ö sesi.....	34
2.1.1.7. u sesi.....	34
2.1.1.8. ü sesi.....	35
2.1.2.Uzun Ünlüler (Uzun Ajık Ünner)	35

2.1.2.1. aa	35
2.1.2.2. ee	35
2.1.2.3. ıı	36
2.1.2.4. ii	36
2.1.2.5. oo.....	36
2.1.2.6. öö.....	36
2.1.2.7. uu.....	36
2.1.2.8. üü.....	36
2.1.3. Gırtlaksı (Faringal) Ünlüler (Öğ-bile Adaar Ünner).....	37
2.1.3.1. Gırtlaksı Ünlülerin Oluşumu.....	37
2.1.3.2. Alıntı Kelimelerde Gırtlaksı Ünlüler	38
2.2. ÜNSÜZLER (AJIK EVES ÜNNER)	39
2.2.1. b sesi.....	39
2.2.2. ç sesi.....	40
2.2.3. d sesi.....	40
2.2.4. f sesi	41
2.2.5. g sesi.....	41
2.2.6. h sesi.....	41
2.2.7. j sesi	42
2.2.8. k sesi.....	42
2.2.9. l sesi	43
2.2.10. m sesi	43
2.2.11. n sesi.....	43
2.2.12. ñ sesi.....	44
2.2.13. p sesi.....	44

2.2.14. r sesi	44
2.2.15. s sesi	45
2.2.16. ş sesi	45
2.2.17. şç sesi	45
2.2.18. t sesi	46
2.2.19. ts sesi	46
2.2.20. v sesi	46
2.2.21. y sesi	47
2.2.22. z sesi	47
2.3. SES UYUMLARI	48
2.3.1. Ünlü Uyumu	48
2.3.1.1. Damak (Kalınlık-İncelik) Uyumu	48
2.3.1.1.1. Damak Uyumunu Bozan Kullanımlar	48
2.3.1.2. Alıntı Kelimelerde Damak Uyumu	50
2.3.1.2.1. Rusça Alıntılarda Damak Uyumu	50
2.3.1.2.2. Moğolca Alıntılarda Damak Uyumu	50
2.3.1.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu	51
2.3.1.2.1. Dudak Uyumunu Bozan Kullanımlar	51
2.3.2. Ünsüz Uyumu	52
2.3.2.1. Ünsüz Uyumu Dışında Kalan Kullanımlar	52
2.4. SES OLAYLARI	53
2.4.1. Ünlülerde Ses Olayları	53
2.4.1.1. Ünlü Değişmeleri	53
2.4.1.1.1. Kalın Ünlülerde İncelme	53
2.4.1.1.2. İnce Ünlülerde Kalınlaşma	53

2.4.1.1.3. Geniş Ünlülerde Daralma	53
2.4.1.1.4. Yuvarlak Ünlülerde Düzleşme	53
2.4.1.1.5. Düz Ünlülerde Yuvarlaklaşma	54
2.4.1.2. Ünlü Düşmesi.....	54
2.4.1.2.1. İçte Ünlü Düşmesi	54
2.4.1.2.1.1. $i > \emptyset$	54
2.4.1.2.1.2. $u > \emptyset$	54
2.4.1.2.1.3. $ı > \emptyset$	54
2.4.1.2.1.4. $ü > \emptyset$	55
2.4.1.2.2. Sonda Ünlü Düşmesi	55
2.4.1.3. Ünlü Türemesi.....	55
2.4.1.4. Ünlü Kaynaşması	56
2.4.2. Ünsüzlerde Ses Değişimleri ve Ses Olayları	56
2.4.2.1. Ünsüz Değişimleri	56
2.4.2.1.1. Tonlulaşma	56
2.4.2.1.1.1. $t > d$	56
2.4.2.1.1.2. $k > g$	57
2.4.2.1.1.3. $s > z$	57
2.4.2.1.1.4. $\text{ş} > j$	58
2.4.2.1.2. Tonsuzlaşma	59
2.4.2.1.2.1. $d > t$	59
2.4.2.1.2.2. $g > k$	59
2.4.2.1.2.3. $z > s$	59
2.4.2.1.3. Sızıcılışma.....	60
2.4.2.1.3.1. $\text{ç} > \text{ş}$	60

2.4.2.1.3.2. ç >> j	61
2.4.2.1.3.3. k > g > y	61
2.4.2.1.3.4. k > h	61
2.4.2.1.3.5. p >> v	61
2.4.2.1.4. Patlayıcılaşma	62
2.4.2.1.4.1. ş > ç	62
2.4.2.1.5. Diş-Damaklılaşma	62
2.4.2.1.5.1. y > ç	62
2.4.2.1.6. Genizleşme	63
2.4.2.1.6.1. b > m	63
2.4.2.1.7. Genizliliği Yitirme	63
2.4.2.1.7.1. m > b	63
2.4.2.1.7.2. n > y	64
2.4.2.1.8. Yarı Tonsuzlaşma	64
2.4.2.1.8.1. b->b'-	64
2.4.2.1.9. Diğer Ünsüz Değişmeleri	64
2.4.2.1.9.1. rk > rt	64
2.4.2.1.10. Ünsüz Düşmesi	65
2.4.2.1.10.1. r > Ø	65
2.4.2.1.11. Ünsüz Tekleşmesi	65
2.4.2.1.11.1. -tt->-t-	65
2.4.2.1.11.2. -gg->-g->uzun ünlü	65
2.4.2.1.11.3. -nn- > -n-	65
2.4.2.1.12. Ünsüz İkizleşmesi	65
2.4.2.1.12.1. t > tt	65

2.4.2.1.12.2. ñ>ñn	65
2.4.2.1.13. Hece Kaynaşması	65
2.4.2.1.14. Göçüşme	66
2.4.2.1.14.1. ks > sk	66
2.4.2.1.14.2. pk > kp	66
2.4.2.1.14.3. kş > şk	66
2.4.2.1.14.4. pç > pş > şp	66
2.4.2.1.15. Büzülme.....	66
2.4.2.1.15.1. Kelime Bünyesinde Oluşan Büzülmeler.....	67
2.4.2.1.15.1.1. VgV > VV Tipindeki Büzülmeler.....	67
2.4.2.1.15.1.1.1. aa < aga.....	67
2.4.2.1.15.1.1.2. aa < agı	67
2.4.2.1.15.1.1.3. aa < agu	68
2.4.2.1.15.1.1.4. ee < egi	68
2.4.2.1.15.1.1.5. ee < egü	68
2.4.2.1.15.1.1.6. ıı < ıgı	68
2.4.2.1.15.1.1.7. ıı < ıgu	68
2.4.2.1.15.1.1.8. ii < igü	68
2.4.2.1.15.1.1.9. oo < ogu.....	68
2.4.2.1.15.1.1.10. oo < ogı.....	68
2.4.2.1.15.1.1.11. öö < ögü.....	69
2.4.2.1.15.1.1.12. öö < ögi.....	69
2.4.2.1.15.1.1.13. uu < ugu.....	69
2.4.2.1.15.1.2. VñV > VV Tipindeki Büzülmeler.....	69
2.4.2.1.15.1.2.1. ee < eñi	69

2.4.2.1.15.1.2.2. öö < üñö.....	69
2.4.2.1.15.1.2.3. oo < oñu.....	69
2.4.2.1.15.1.3. VñgV > VV Tipindeki Büzülmeler.....	70
2.4.2.1.15.1.3.1. aa < añgı	70
2.4.2.1.15.1.3.2. oo < oñgo.....	70
2.4.2.1.15.1.4. VvV > VV Tipindeki Büzülmeler.....	70
2.4.2.1.15.1.4.1. aa < ava.....	70
2.4.2.1.15.1.4.2. aa < avı	70
2.4.2.1.15.1.4.3. ee < evi	70
2.4.2.1.15.1.5. VkV >> VV Tipindeki Büzülmeler	70
2.4.2.1.15.1.5.1. aa > akı	70
2.4.2.1.15.2. Ekleşme Durumunda Oluşan Büzülmeler.....	70
2.4.2.1.15.2.1. “k, g” Ünsüzleriyle Biten Kelime + Ünlüyle Başlayan Ek.....	71
2.4.2.1.15.2.2. Ünlüyle Biten Kelime + “g” Ünsüzüyle Başlayan Ek	71
2.4.2.1.15.2.3. Ünlüyle Biten Kelime + Ünlüyle Başlayan Ek	72
2.4.2.1.15.3. Diğer Büzülmeler.....	72
2.4.2.1.15.3.1. “l” sesinin büzülmesi.....	72
2.4.2.1.15.3.2. “r” sesinin büzülmesi	72
2.4.2.1.15.3.3. İki kelimenin birleşmesi sırasında oluşan büzülmeler	73
2.4.2.1.15.4. Bünyesinde İkincil Uzun Ünlü Taşıyan Ekler	73
2.4.2.1.16. Benzeşme.....	73
2.4.2.1.16.1. “l” Ünsüzündeki Benzeşme	73
2.4.2.1.16.2. “n” Ünsüzündeki Benzeşme	74
2.4.2.1.16.3. Diğer	74
2.4.2.1.17. Başkalaşma	75

2.4.2.1.17.1. $ll > ld$	75
2.4.2.1.18. Diğer Ses Olayları	75
3. ŞEKİL BİLGİSİ	77
3.1. İSİMLER (ÇÜVE ADI)	77
3.1.1. İSİM ÇEKİMİ	77
3.1.1.1. İSİMLERDE ÇOKLUK (HÖYNÜÑ SANINIÑ KOJUMAA).....	77
3.1.1.1.1. $+L^4Ar$	77
3.1.1.1.2. $+AAAt$	82
3.1.1.2. İSİMLERDE İYELİK (HAMAARILGA KOJUMAKTARI)	82
3.1.1.2.1. I. Teklik Kişi: $+(I^4)m$	83
3.1.1.2.2. II. Teklik Kişi: $+(I^4)\tilde{n}$	83
3.1.1.2.3. III. Teklik Kişi: $+I^4$; $+zI^4$	83
3.1.1.2.4. I. Çokluk Kişi: $+(I^4)vI^4s$	84
3.1.1.2.5. II. Çokluk Kişi: $+(I^4)\tilde{n}Ar$	84
3.1.1.2.6. III. Çokluk Kişi: $+I^4$; $+zI^4$	85
3.1.1.2.7. İyelik Ekleriyle İlgili Notlar	85
3.1.1.3. İSİMLERDE AİTLİK	88
3.1.1.4. İSİMLERDE HÂL (PADEJTER KATEGORİYAZI)	89
3.1.1.4.1. YALIN HÂL (ADAARINIÑ PADEJİ): $\emptyset$	89
3.1.1.4.2. İLGİ HÂLİ (HAMAARIŞTIRARINIÑ PADEJİ): $+N^3I^4\tilde{n}$	90
3.1.1.4.2.1. İlgî Hâli İle İlgili Notlar.....	90
3.1.1.4.3. YÜKLEME HÂLİ (ONAARINIÑ PADEJİ): $+N^3I^4$ ve $\emptyset$	93
3.1.1.4.3.1. Eksiz Kullanımlar:	93
3.1.1.4.3.2. Ekli Kullanımlar	94
3.1.1.4.3.2.1. $+N^3I^4$	94

3.1.1.4.3.2.2. +Ø.....	94
3.1.1.4.3.3. Yükleme Hâli İle İlgili Notlar.....	94
3.1.1.4.4. YÖNELME HÂLİ (BEERİNİÑ PADEJİ): +GA	98
3.1.1.4.4.1. Yönelme Hâliyle İlgili Notlar	99
3.1.1.4.5. BULUNMA HÂLİ (TURARINIÑ PADEJİ): +DA; +GA	103
3.1.1.4.5.1. +DA Ekli Bulunma ve Görevleri	103
3.1.1.4.5.2. +GA Ekli Bulunma	106
3.1.1.4.6. AYRILMA HÂLİ (ÜNERİNİÑ PADEJİ): +DAn	106
3.1.1.4.7. YÖN GÖSTERME HÂLİ (UGLAARINIÑ PADEJİ):+Çe; +DİvA; +GAAr; +AAr	110
3.1.1.4.7.1. +Çe.....	110
3.1.1.4.7.2. +DİvA	113
3.1.1.4.7.3. +GAAr, +AAr.....	113
3.1.1.4.8. VASITA HÂLİ: +-bile	115
3.1.1.5. İSİMLERDE SORU.....	115
3.1.1.6. İSİMLERDE BİLDİRME	116
3.1.1.6.1. Şimdiki Zaman	116
3.1.1.6.2. Geçmiş Zaman.....	117
3.1.1.6.3. Şart.....	119
3.1.2. İSİM YAPIMI (ÇÜVE ATTARINIÑ ÇOGAADILGAZI)	119
3.1.2.1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER.....	119
3.1.2.1.1. +Çİ ⁴	119
3.1.2.1.2. +L ⁴ İ ⁴ k	121
3.1.2.1.3. +L ⁴ İ ⁴ g	122
3.1.2.1.4. -Gİ ⁴ r.....	125

3.1.2.1.5. $-(\Gamma^4)\Gamma^4rgAk$, $-(A)ArgAk$	125
3.1.2.1.6. $+zAk$	125
3.1.2.1.7. $+D^3Aş$	125
3.1.2.1.8. $+Ç\Gamma^4k$	126
3.1.2.1.9. $+ÇAk$	126
3.1.2.1.10. $+Ç\Gamma^4gAş$	126
3.1.2.1.11. $+Ak$	127
3.1.2.1.12. $+y / +Ay$	127
3.1.2.1.13. $+KAş$	127
3.1.2.2. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER	127
3.1.2.2.1. $-(\Gamma^4)g$	127
3.1.2.2.2. $-(\Gamma^4)kç\Gamma^4$	129
3.1.2.2.3. $-(\Gamma^4)\Gamma^4şki^4n$	129
3.1.2.2.4. $-l$	131
3.1.2.2.5. $-(\Gamma^4)lgA$	132
3.1.2.2.6. $-(\Gamma^4)ldA$	133
3.1.2.2.7. $-(\Gamma^4)k$	134
3.1.2.2.8. $-(\Gamma^4)m$	134
3.1.2.2.9. $-(\Gamma^4)ş$	135
3.1.2.2.10. $-(\Gamma^4)n$	136
3.1.2.2.11. $-(\Gamma^4)nd\Gamma^4$	136
3.1.2.2.12. $-(\Gamma^4)ndAk$	136
3.1.2.2.13. $-(\Gamma^4)mAl$	137
3.1.2.2.14. $-(\Gamma^4)mçA$	137
3.1.2.2.15. $-G\Gamma^4\Gamma^4ş$	137

3.1.2.2.16. $-(I^4)n\check{c}I^4g$; $-(I^4)nzI^4g$	138
3.1.2.2.17. $-KI^4r$	138
3.1.2.2.18. $-(I^4)I^4\check{c}Al$; $-(A)A\check{c}Al$	139
3.1.2.2.19. $-(I^4)mAk$	139
3.1.2.2.20. $-(I^4)t$	139
3.1.2.2.21. $-GI^4$	139
3.1.2.2.22. $-mA$	140
3.1.2.2.23. $-GAn$	140
3.2. ZAMİRLER (AT ORNU)	140
3.2.1. Kişi Zamirleri (Arınınñ At Orunnarı)	140
3.2.2. İşaret Zamirleri (Ayılğanınñ At Orunnarı)	143
3.2.3. Dönüşlülük Zamirleri (Todargay At Orunnarı)	145
3.2.4. Belirsizlik Zamirleri (Todargay Eves At Orunnarı).....	149
3.2.5. Soru Zamirleri (Aytırığınñ At Orunnarı)	151
3.3. SIFATLAR (DEMDEK ADI)	152
3.3.1. İŞLEVLERİ BAKIMINDAN SIFATLAR	153
3.3.1.1. NİTELEME SIFATLARI	153
3.3.1.1.1. Renk Bildiren Sıfatlar.....	153
3.3.1.1.2. Zamanda ve Mekânda Mesafe Bildiren Sıfatlar.....	153
3.3.1.1.3. Fiziksel Özellikleri Bildiren Sıfatlar	154
3.3.1.1.4. Duyu Organlarıyla Algılanan Nitelikleri Bildiren Sıfatlar	154
3.3.1.1.5. Bir Özelliğe Sahip Olmayı Bildiren Sıfatlar	154
3.3.1.1.6. Karakter Özellikleri ve Alışkanlık Bildiren Sıfatlar.....	155
3.3.1.1.7. Eksiklik Bildiren Sıfatlar	155
3.3.1.1.8. Zaman ve Mekâna Aitlik Bildiren Sıfatlar	156

3.3.1.1.9. SIFATLARDA KARŞILAŞTIRMA VE DERECELENDİRME ..	156
3.3.1.1.9.1. Küçültme-Azlık	156
3.3.1.1.9.2. Benzetme	157
3.3.1.1.9.3. Pekiştirme	157
3.3.1.1.9.3.1. “p” Sesinin İlavesiyle Pekiştirme.....	158
3.3.1.1.9.3.2. +Gİr Eki Yardımıyla Pekiştirme	158
3.3.1.1.9.3.3. İkileme Yoluyla Pekiştirme	158
3.3.1.1.9.3.4. Zarflar Yardımıyla Pekiştirme	158
3.3.1.1.9.4. En Üstünlük	159
3.3.1.2. BELİRTME SIFATLARI	160
3.3.1.2.1. İşaret Sıfatları	160
3.3.1.2.2. Sayı Sıfatları (San Attarı)	161
3.3.1.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları (Tuñ San Attarı)	161
3.3.1.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları (Dugaar San Attarı)	163
3.3.1.2.2.2.1. +Gİ ⁴ Ekli Sıra Sayı Sıfatları	164
3.3.1.2.2.2.2. “Dugaar” ile Yapılan Sıra Sayı Sıfatları	164
3.3.1.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları (Añgılaar San Attarı).....	165
3.3.1.2.2.3.1. Sayıların Tekrarlanması Yoluyla Üleştirme.....	165
3.3.1.2.2.4. Topluluk Sayı Sıfatları.....	165
3.3.1.2.2.4.1. +AlAA(n) Ekiyle.....	165
3.3.1.2.3. Soru Sıfatları.....	166
3.3.1.2.4. Belirsizlik Sıfatları	167
3.3.2. YAPILARI BAKIMINDAN SIFATLAR.....	169
3.3.2.1. BASİT SIFATLAR.....	169
3.3.2.2. TÜREMİŞ SIFATLAR.....	169

3.3.2.2.1. İSİMDEN SIFAT YAPAN EKLER.....	169
3.3.2.2.1.1. +GI ⁴	169
3.3.2.2.1.2. +L ⁴ I ⁴ k.....	171
3.3.2.2.1.3. +L ⁴ I ⁴ g.....	171
3.3.2.2.1.4. +ÇI ⁴	172
3.3.2.2.1.5. +SI ⁴ g.....	173
3.3.2.2.1.6. -GI ⁴ r.....	173
3.3.2.2.2. FİİLDEN SIFAT YAPAN EKLER.....	173
3.3.2.2.2.1. -(I ⁴)g.....	173
3.3.2.2.2.2. -(I ⁴)k.....	174
3.3.2.2.2.3. -(I ⁴)n.....	174
3.3.2.2.2.4. -(I ⁴)mAl.....	174
3.3.2.2.2.5. -GI ⁴ n.....	175
3.3.2.2.2.6. -(I ⁴)nçI ⁴ g; -(I ⁴)nzI ⁴ g.....	175
3.3.2.2.2.7. -KI ⁴ r.....	175
3.3.2.2.2.8. -çAk.....	175
3.3.2.2.2.9. -(I ⁴)I ⁴ çAl; -(A)AçAl.....	176
3.3.2.2.2.10. -(I ⁴)mAk.....	176
3.3.2.2.2.11. -(A)mIk.....	176
3.3.2.2.2.12. -kAk.....	176
3.3.2.2.2.13. -BAk.....	177
3.4. ZARFLAR (NAREÇİYE).....	177
3.4.1. İŞLEVLERİ BAKIMINDAN ZARFLAR.....	177
3.4.1.1. Yer-Yön Zarfları.....	177
3.4.1.2. Zaman Zarfları.....	178

3.4.1.3. Tarz Zarfları	180
3.4.1.4. Azlık-Çokluk Zarfları.....	182
3.4.1.5. Soru Zarfları	183
3.4.2. YAPILARI BAKIMINDAN ZARFLAR	185
3.4.2.1. Basit Zarflar	185
3.4.2.2. Türemiş Zarflar	186
3.4.2.2.1. Zarf-Fiil Ekleriyle Zarf Yapımı.....	186
3.4.2.2.2. -DI ⁴ r Ekiyle Zarf Yapımı	188
3.4.2.2.3. Hâl Ekleriyle Zarf Yapımı.....	190
3.4.2.2.3.1. -I ⁴ n.....	190
3.4.2.2.3.2. -GAAr	191
3.4.2.2.3.3. Diğer	192
3.4.2.2.3.3.1. -DA Bulunma Hâli	192
3.4.2.2.3.3.2. -N ³ I ⁴ ñ İlgi Hâli	193
3.4.2.2.3.3.3. -GA Yönelme Hâli	194
3.4.2.2.4. -bile Edatıyla Zarf Yapımı.....	194
3.5. FİİLLER (KILIG SÖZÜ)	195
3.5.1. ŞAHIS EKLERİ (ARIN KOJUMAKTARI)	196
3.5.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri.....	196
3.5.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri	196
3.5.1.3. Emir Çekiminde Şahıs Ekleri.....	196
3.5.2. FİİLLERİN BASİT ÇEKİMİ.....	197
3.5.2.1. ZAMANLAR (ÜYELER).....	197
3.5.2.1.1. Geçmiş Zaman (Ertken Üye)	197
3.5.2.1.1.1. -DI ⁴ Ekli Geçmiş Zaman.....	197

3.5.2.1.1.2. -GAn Ekli Geçmiş Zaman	201
3.5.2.1.1.3. -(I ⁴)p-tI ⁴ r Ekli Geçmiş Zaman	207
3.5.2.1.1.4. -ÇI ⁴ k Ekli Geçmiş Zaman.....	209
3.5.2.1.1.5. -M ⁴ I ⁴ şaan Ekli Geçmiş Zaman	211
3.5.2.1.2. Şimdiki Zaman (Amgı Üye).....	213
3.5.2.1.2.1. I. Tip Şimdiki Zaman (Belirli Şimdiki Zaman): -(I)p tur/çor/olur (or)/çıdır	213
3.5.2.1.2.2. II. Tip Şimdiki Zaman (Belirsiz Şimdiki Zaman): -(I)p turar / - (I)p çorur / -(I)p olur (orar) / -(I)p çıdar	217
3.5.2.1.2.3. III. Tip Şimdiki Zaman:-A -dI ⁴ r / -I ⁴ -dI ⁴ r / -y -dI ⁴ r	220
3.5.2.1.3. Gelecek Zaman (Kelir Üye)	222
3.5.2.1.3.1. -Xr Ekli Gelecek Zaman (Amgı-Kelir Üye)	222
3.5.2.1.3.2. -G I ⁴ deg Ekli Gelecek Zaman (Bolgu Deg Kelir Üye): -GI ⁴ deg ⊕ Şahıs zamiri	225
3.5.2.1.3.3. -GAI ⁴ Ak Ekli Gelecek Zaman (Bolgak Deg Kelir Üye): - GAI ⁴ Ak ⊕ Şahıs zamiri.....	227
3.5.2.2. KİPLER (NAKLONENİYELER).....	228
3.5.2.2.1. Emir Kipi (Dujaal Nakloneniyezi)	228
3.5.2.2.1.1. Emir Teklik 1. Kişi: Ayn, -I ⁴ yn	230
3.5.2.2.1.2. Emir Teklik 2. Kişi: Ø	231
3.5.2.2.1.3. Emir Teklik 3. Kişi: -SI ⁴ n	231
3.5.2.2.1.4. Emir Çokluk 1. Kişi:.....	232
3.5.2.2.1.4.1. I. Tip: -AAlI; -I ⁴ I ⁴ I ⁴	232
3.5.2.2.1.4.2. II. Tip: -AAlIñAr; -I ⁴ I ⁴ I ⁴ ñAr	233
3.5.2.2.1.5. Emir Çokluk 2. Kişi: -(I ⁴)ñar	234
3.5.2.2.1.6. Emir Çokluk 3. Kişi: -SI ⁴ n(nAr).....	235

3.5.2.2.2. İstek Kipi (Çöpşeerel Nakloneniyezi): -GAy	235
3.5.2.2.3. Dilek Kipi: -SA	237
3.5.2.2.4. Gereklilik Kipi.....	242
3.5.2.2.4.1. -Xr $\oplus$ ujurlug $\oplus$ kişi zamiri	242
3.5.2.2.4.2. -Xr $\oplus$ apaar $\oplus$ kişi zamiri	246
3.5.2.2.4.3. -Xr + (iyelik eki) $\oplus$ herek	247
3.5.2.2.4.4. -SA $\oplus$ çoğuur.....	248
3.5.2.2.4.5. -SA $\oplus$ eki	249
3.5.3. Fiillerin Birleşik Çekimi	249
3.5.3.1. Hikâye	250
3.5.3.1.1. Geçmiş Zamanın Hikâyesi	250
3.5.3.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi	251
3.5.3.1.3. Geniş-Gelecek Zamanın Hikâyesi	252
3.5.3.1.4. İstek Kipinin Hikâyesi	253
3.5.3.1.5. Gereklilik Kipinin Hikâyesi	253
3.5.3.2. Rivâyet	254
3.5.3.2.1. Geçmiş Zamanın Rivâyeti	254
3.5.3.2.1.1. -GAn Ekli Geçmiş Zamanın Rivâyeti.....	254
3.5.3.2.1.2. -M ⁴ T ⁴ şaan Ekli Geçmiş Zamanın Rivâyeti.....	255
3.5.3.2.2. Şimdiki Zamanın Rivâyeti.....	256
3.5.3.2.3. Geniş Zamanın Rivâyeti	257
3.5.3.2.3. Gelecek Zamanın Rivâyeti	260
3.5.3.2.4. Gereklilik Kipinin Rivâyeti	261
3.5.3.3. Şart	261
3.5.3.3.1. Geçmiş Zamanın Şartı	262

3.5.3.3.2. Şimdiki Zamanın Şartı.....	264
3.5.3.3.3. Geniş Zamanın Şartı	265
3.5.4. Birleşik Fiiller	267
3.5.4.1. İsim $\oplus$ Yardımcı Fiil Şeklinde Olan Birleşik Fiiller.....	267
3.5.4.2. Fiil $\oplus$ Yardımcı Fiil Şeklinde Olan Birleşik Fiiller- Tasvirî Fiiller	268
3.5.4.2.1. Yeterlilik Fiilleri.....	268
3.5.4.2.1.1. fiil + $-(I^4)p \oplus$ şıda-	269
3.5.4.2.1.2. fiil + $-(I^4)p \oplus$ şıda+-vas $\oplus$ (yrd. fiil).....	269
3.5.4.2.1.3. fiil + $-(I^4)p \oplus$ çada-	270
3.5.4.2.1.4. fiil + $-(I^4)p \oplus$ çadavas	270
3.5.4.2.1.5. fiil + $-Xr \oplus$ çadavas	271
3.5.4.2.2. Tezlik Fiilleri	271
3.5.4.2.2.1. fiil + $-(I^4)p \oplus$ al-.....	271
3.5.4.2.2.2. fiil + $-A/-I^4/-y \oplus$ ber-	272
3.5.4.2.2.3. fiil + $-A/-I^4/-y \oplus$ hon-	272
3.5.4.2.2.4. fiil + $-(I^4)p \oplus$ kag-.....	272
3.5.4.2.2.5. fiil + $-(I^4)p \oplus$ şap-	272
3.5.4.2.2.5. fiil + $-(I^4)vI^4t-$ ($< -ip \text{ } it-$).....	273
3.5.4.2.3. Süreklilik Fiilleri	273
3.5.4.2.3.1. fiil + $-(I^4)p \oplus$ tur-	273
3.5.4.2.3.2. fiil + $-(I^4)p \oplus$ çor-~çoru-.....	274
3.5.4.2.3.3. fiil + $-(I^4)p \oplus$ olur-~or-	274
3.5.4.2.3.4. fiil + $-(I^4)p \oplus$ çıt-	274
3.5.4.2.4. Yaklaşıklık Bildiren Fiiller	274

3.5.4.2.5. Başlama Bildiren Fiiller	275
3.5.4.2.5.1. fiil + $-(I^4)p \oplus$ egele-	275
3.5.4.2.5.2. fiil + $-(I^4)p \oplus$ kir-	275
3.5.4.2.5.2. fiil + $-A/-I^4/-y \oplus$ ber-	276
3.5.5. FİİLİMSİLER	292
3.5.5.1. İSİM-FİİLLER	292
3.5.5.1.1. -Xr Ekli İsim-Fiil	292
3.5.5.1.2. -GAn Ekli İsim-Fiil	298
3.5.5.2. SIFAT-FİİLLER (PRİÇASTİYELER)	300
3.5.5.2.1. -GAn Sıfat-Fiil Eki	301
3.5.5.2.2. -Xr Sıfat-Fiil Eki	310
3.5.5.2.3. -GAlAk Sıfat-Fiil Eki	320
3.5.5.2.4. $-GI^4$ deg Sıfat-Fiil Eki	321
3.5.5.3. ZARF-FİİLLER (DEEPRİÇASTİYELER)	321
3.5.5.3.1. Basit Zarf-Fiiller	321
3.5.5.3.1.1. $-(I^4)p$ Zarf-Fiil Eki	321
3.5.5.3.1.2. $-A / -I^4; -y$ Zarf-Fiil Eki	325
3.5.5.3.1.3. -GAş Zarf-Fiil Eki	328
3.5.5.3.1.4. -SA Zarf-Fiil Eki	331
3.5.5.3.1.5. $-M^4$ Ayn Zarf-Fiil Eki	333
3.5.5.3.2. Birleşik Zarf-Fiiller	335
3.5.5.3.2.1. Ek $\oplus$ Ek Şeklinde Olanlar	335
3.5.5.3.2.1.1. -GAndA / -GAn+iyelik+DA	336
3.5.5.3.2.1.2. -XrdA / -Xr + iyelik +DA	338
3.5.5.3.2.1.3. -XrgA / -Xr + iyelik + GA	341

3.5.5.3.2.1.4. -GI ⁴ je / -GI ⁴ je + iyelik eki +ge / -GI ⁴ je + iyelik eki + çe..	342
3.5.5.3.2.1.5. -M ⁴ I ⁴ şaan Zarf-Fiil Eki	344
3.5.5.3.2.2. Ek(ler) ⊕ Edat Şeklinde Olanlar	345
3.5.5.3.2.2.1. -GAn + (iyelik) + (hâl eki) ⊕ soonda.....	345
3.5.5.3.2.2.2. -GAn ⊕ söölünde	346
3.5.5.3.2.2.3. -GAn + (iyelik) + (hâl eki) ⊕ soon darıy	346
3.5.5.3.2.2.4. -GAn ⊕ doraan-(na).....	346
3.5.5.3.2.2.5. -GAn ⊕ olçaan	346
3.5.5.3.2.2.6. -GAn + (iyelik) + ayrılma hâli ⊕ beer	347
3.5.5.3.2.2.7. -GAn ⊕ tudum	347
3.5.5.3.2.2.8. -GAn + iyelik ⊕ -bile	348
3.5.5.3.2.2.9. -GAn ⊕ bolgaş	348
3.5.5.3.2.2.10. -GAn + iyelik ⊕ ışkaş	349
3.5.5.3.2.2.11. -GAn ⊕ üye/hün/çıl + (iyelik) + bulunma hâli	349
3.5.5.3.2.2.12. -Xr + (iyelik) + (ilgi hâli) ⊕ murnunda.....	350
3.5.5.3.2.2.13. -Xr +iyelik ⊕ -bile	350
3.5.5.3.2.2.14. -Xr +iyelik ⊕ -bilek	351
3.5.5.3.2.2.15. -Xr+ (iyelik)+gA ⊕ çedir	351
3.5.5.3.2.2.16. -Xr ⊕ şag +iyelik + DA	352
3.5.5.3.2.2.17. -Xr ⊕ üyede.....	352
3.5.5.3.2.2.18. -Xr ⊕ sanında.....	352
3.5.5.3.2.2.19. -Xr + (iyelik) ⊕ dees	352
3.5.5.3.2.2.20. -Xr + iyelik ⊕ ışkaş.....	353
3.5.5.3.2.2.21. -GI ⁴ je ⊕ deer	353

3.5.6. FİİL YAPIMI (KILIG SÖZÜNÜŇ ÇOGAADILGAZI).....	354
3.5.6.1. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER	354
3.5.6.1.1. +A-.....	354
3.5.6.1.2. +L ⁴ A-.....	354
3.5.6.1.3. +L ⁴ An-.....	359
3.5.6.1.4. +L ⁴ Aş-	360
3.5.6.1.5. +L ⁴ At-.....	362
3.5.6.1.6. +(A)r-.....	363
3.5.6.1.7. +SI ⁴ rA-	364
3.5.6.1.8. +GAr-	365
3.5.6.1.9. +S ⁴ I ⁴ -	365
3.5.6.1.10. +SI ⁴ n-.....	366
3.5.6.1.11. +gIrA-	367
3.5.6.1.12. +I-	367
3.5.6.1.13. +(I ⁴)I ⁴ rgA-	367
3.5.6.1.14. +SA-	367
3.5.6.1.15. +ÑAyIn- ; +ñnA-.....	367
3.5.6.1.16. +çA-.....	368
3.5.6.2. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER	369
3.5.6.2.1. Çatı Ekleri.....	369
3.5.6.2.1.1. Geçişli-Ettirgenlik Ekleri (Bolduruuşkun Glagoldarı)	369
3.5.6.2.1.1.1. -t-	369
3.5.6.2.1.1.2. -DI ⁴ r-	370
3.5.6.2.1.1.3. -I ⁴ r-	372
3.5.6.2.1.1.4. -(I ⁴)ttI ⁴ r-.....	372

3.5.6.2.1.1.5. -I ⁴ t-	373
3.5.6.2.1.1.6. -gI ⁴ s-.....	373
3.5.6.2.1.1.7. -(I ⁴)s-	373
3.5.6.2.1.2. Edilgenlik Ekleri (Kaçığıdaaşkın Glagoldarı)	373
3.5.6.2.1.2.1. -(I ⁴)l-.....	373
3.5.6.2.1.2.2. -(I ⁴)n-; -DI ⁴ n-; -t-tI ⁴ n-	374
3.5.6.2.1.2.3. -t-	376
3.5.6.2.1.3. Dönüşlülük Ekleri (Egidiışkın Glagoldarı).....	376
3.5.6.2.1.3.1. -(I ⁴)n-.....	376
3.5.6.2.1.3.2. -DI ⁴ n-	377
3.5.6.2.1.3.3. -t-tI ⁴ n-.....	378
3.5.6.2.1.3.4. -(I ⁴)l-.....	378
3.5.6.2.1.3.5. -(I ⁴)ş-	379
3.5.6.2.1.3.6. -(I)ttIr-	380
3.5.6.2.1.4. İşteşlik Eki (Bolçuuşkun Glagoldarı)	380
3.5.6.2.1.4.1. -(I ⁴)ş-	380
3.5.6.2.2. Fiilden Fiil Yapan Diğer Ekler	382
3.5.6.2.2.1. -M ⁴ A-.....	382
3.5.6.2.2.2. -GI ⁴ lA-	382
3.5.6.2.2.3. -I ⁴ -	383
3.5.6.2.2.4. -gA-.....	383
3.5.6.2.2.5. -A-.....	384
3.5.6.2.2.6. -(I)k-.....	384
3.5.6.2.2.7. -(I ⁴)ksA-.....	385
3.5.6.2.2.8. -y-.....	385

3.6. EDATLAR (EDERİNÇİLER).....	386
3.6.1. Son Çekim Edatları	386
3.6.1.1. Yalın Hâl İle Bağlanan Edatlar	386
3.6.1.1.1. ışkaş “gibi”	386
3.6.1.1.2. deg “gibi”	388
3.6.1.1.3. deeş “için”	389
3.6.1.1.4. –bile “ile”	390
3.6.1.1.5. edir “kadar, yaklaşık olarak”	392
3.6.1.1.6. ujun “için”	393
3.6.1.1.7. yozugaar “-e göre, uygun olarak”	393
3.6.1.1.8. durgaar “boyunca”	394
3.6.1.1.9. durguzunda “boyunca”	394
3.6.1.1.10. damçıştır “ile, aracılığıyla; -den”	395
3.6.1.1.11. uglay “-den, -den doğru”	395
3.6.1.1.12. murnunda “nce”	395
3.6.1.1.13. dugayında “ile ilgili, hakkında”	396
3.6.1.2. İlgı Hâli İle Bağlanan Edatlar	396
3.6.1.2.1. ujun “için, yüzünden”	396
3.6.1.2.2. –bile “ile”	396
3.6.1.2.3. durguzunda “boyunca”	397
3.6.1.2.4. murnunda “nce”	397
3.6.1.2.5. dugayında “hakkında, ile ilgili”	398
3.6.1.3. Yönelme Hâli İle Bağlanan Edatlar	398
3.6.1.3.1. edir “kadar”	398
3.6.1.3.2. deer “kadar”	399

3.6.1.3.3. udur “karşı”	399
3.6.1.4. Yön Gösterme Hâli (+Çe) İle Bağlanan Edatlar	400
3.6.1.4.1. utkuy “karşı”	400
3.6.1.5. Ayrılma Hâli İle Bağlanan Edatlar	400
3.6.1.5.1. beer “beri, bu yana”	400
3.6.1.5.2. tura “beri; itibaren”	401
3.6.1.5.3. aňgı / aňgıda “başka, ayrı”	401
3.6.1.5.4. öske “başka, ayrı, dışında”	401
3.6.1.5.5. soňgaar “sonra”	402
3.6.1.5.6. örü “yukarı, fazla”	402
3.6.1.5.7. kudu “aşağı”	403
3.6.1.5.8. iňay “sonra”	403
3.6.1.6. Yükleme Hâli İle Bağlanan Edatlar	403
3.6.1.6.1. ajır “-den doğru, ... üzerinden”	403
3.6.1.6.2. deskindir “-nın etrafında, etrafında”	404
3.6.1.6.3. dolgandır “-nın etrafında, çevresinde”	404
3.6.1.6.4. yozugaar “-e göre, uygun olarak”	404
3.6.1.6.5. durgaar “boyunca”	405
3.6.1.6.6. örü “yukarı, yukarı doğru; üzerinden”	405
3.6.1.6.7. kudu “aşağı, aşağıya doğru”	405
3.6.1.6.8. damçıştır “aracılığıyla, -den”	406
3.6.2. Pekiştirme Edatları	408
3.6.3. Edat Gibi Kullanılan Diğer Yapılar	409
3.7. BAĞLAÇLAR (EVİLELDER)	410
3.7.1. Sıralama Bağlaçları	410

3.7.1.1. bolgaş “ve”	411
3.7.1.2. baza “ve”	411
3.7.1.3. bile “ile, ve”	411
3.7.1.4. –daa ... –daa “hem ... hem (de)”	411
3.7.1.5.-daa ... -daa “ne ... ne (de)”	412
3.7.2. Karşıtlık Bağlaçları	412
3.7.2.1. a “ise; fakat”	412
3.7.2.2. harın(-daa) “aksine, bilakis, hatta”	412
3.7.2.3. inçalza-daa “ancak, ama”	413
3.7.2.4. inçalzajok “ancak”	413
3.7.2.5. ındıg-daa bolza “ancak, buna rağmen”	413
3.7.3. Denkleştirme Bağlaçları.....	413
3.7.3.1. azı, azı bolza “veya, veyahut”	413
3.7.3.2. iyikpe “veya”	414
3.7.3.3. çok bolza “veya”	414
3.7.3.4. birde ... birde “bir ... bir, bazı ... bazı”	414
3.7.4. Cümle Başı Bağlaçları	414
3.7.4.1. Zıtlık Bildiren Cümle Başı Bağlaçları	414
3.7.4.2. Açıklama-Sebep-Sonuç Bildiren Cümle Başı Bağlaçları	415
3.7.4.3. Benzerlik Bildiren Cümle Başı Bağlaçları	416
3.7.4.4. Bir Eves “Eğer” Cümle Başı Bağlacı.....	416
3.8. ÜNLEMLER (ALGI SÖSTERİ).....	417
4. CÜMLE BİLGİSİ	418
4.1. CÜMLE	418
4.1.1. Cümlenin Öğeleri.....	418

4.1.1.1. Yüklem.....	418
4.1.1.2. Özne	419
4.1.1.3. Nesne.....	420
4.1.1.3.1. Belirtili Nesne.....	420
4.1.1.3.2. Belirtisiz Nesne	421
4.1.1.4. Yer Tamlayıcısı.....	421
4.1.1.5. Zarf.....	422
4.1.2. Cümle Dışı geler	423
4.2. KELİME GRUPLARI.....	423
4.2.1. İsim Tamlaması.....	424
4.2.1.1. Belirtili isim tamlaması	424
4.2.1.1.1. Birinci Tip	424
4.2.1.1.2. İkinci Tip	424
4.2.1.1.3. çnc Tip	425
4.2.1.2. Belirtisiz isim tamlaması.....	425
4.2.1.2.1. Birinci Tip	426
4.2.1.2.2. İkinci Tip	426
4.2.1.2.3. çnc Tip	427
4.2.2. Sıfat Tamlaması	428
4.2.3. İsim-Fiil Grubu	428
4.2.4. Sıfat-Fiil Grubu	429
4.2.5. Zarf-Fiil Grubu.....	430
4.2.6. Tekrar Grubu.....	431
4.2.6.1. Unsurları aynı olan tekrar grupları.....	431
4.2.6.2. Unsurları eş veya yakın anlamlı olan tekrar grupları	431

4.2.6.3. Unsurları zıt anlamlı olan tekrar grupları.....	432
4.2.7. Edat Grubu	433
4.2.8. Bağlama Grubu	433
4.2.9. Unvan Grubu.....	434
4.2.9. Sayı Grubu	434
4.2.10. Birleşik Fiil	435
4.3. CÜMLE TÜRLERİ	436
4.3.1. Yapılarına Göre Cümleler	436
4.3.1.1. Basit Cümle	436
4.3.1.2. Birleşik Cümle	436
4.3.1.2.1. Şartlı Birleşik Cümle	437
4.3.1.2.2. İç İçe Birleşik Cümle.....	437
4.3.1.3. Bağlı Cümle	438
4.3.1.4. Sıralı Cümle	438
4.3.2. Yüklemin Türüne Göre Cümleler	439
4.3.2.1. Fiil Cümleleri	439
4.3.2.2. İsim Cümleleri.....	440
4.3.3. Yüklemin Yerine Göre Cümleler.....	441
4.3.3.1. Kurallı Cümleler.....	441
4.3.3.2. Devrik Cümleler	441
4.3.4. Anlamına Göre Cümleler	441
4.3.4.1. Olumlu Cümleler.....	442
4.3.4.2. Olumsuz Cümleler	443
4.3.4.2.1. -M ⁴ A	443
4.3.4.2.2. -M ⁴ As, -M ⁴ Ayn + yardımcı fiil	443

4.3.4.2.3. çok “yok”	444
4.3.4.2.4. eves “değil”	444
4.3.4.3. Soru Cümleleri	445
III. BÖLÜM: METİNLER	447
TRANSKRİPSİYONLU METİNLER	447
AKTARMA	600
IV. BÖLÜM: SÖZ DİZİNİ	746
V. BÖLÜM: SONUÇ	1153
KAYNAKLAR	1158
FOTOĞRAFLAR	1179
ÖZGEÇMİŞ	1187
ÖZET	1190
ABSTRACT	1191

KISALTMALAR

Alt.	Altayca
ATLD	Amgı Tıva Literaturlug Dıl
DTuS	Drevne Tyurkskih Slovar
EDAL	Etimological Dictionary of the Altaic Languages
EDPT	Etimological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish
ESTuvY	Etimologičeskiy slovar' Tuvinskogo Yazıka
ET	Eski Türkçe
GŞİ	Gumanitarlıg Şinçilelder İnstitutu
GTY	Grammatika Tuvinskogo Yazıka 1961
Hak.	Hakasça
KT	Kül Tegin
KTLG	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri
MK	Mahmud Kâşgari - Divan ü Lugâti't-Türk
Mo.	Moğolca
Revane	Revolüstug Anıyaktarnıñ Evileli
SSRE	Sovet Sosyalistig Respublikalar Evlileli
Şor.	Şorca
TAR	Tıva Arat Republika
Tat.	Tatarca
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TLG	Türk Lehçeleri Grameri
Tof.	Tofaca
Tuv.T	Tuva Türkçesi
Uyg.	Uygurca

KULLANILAN İŞARETLER

-	: Fiile bağlanmayı gösterir
+	: İsme bağlanmayı gösterir
'	: Gırtlaksı ünlüyü gösterir
<	: Gelişme yönünü gösterir
>	: Gelişme yönünü gösterir
~	: Paralelliği gösterir
()	: Parantez içindekinin ihtiyari olduğunu gösterir
Ø	: Sıfır eki gösterir
A	: a, e
I	: ı, i
U	: u, ü
I ⁴	: ı, i, u, ü
X	: a, e, ı, i, u, ü
Ç	: ç, j
D	: d, t
G	: g, k
L ³	: l, n, t
L ⁴	: d, l, n, t
M ⁴	: b, m, p, v
Ñ	: g, ñ
S	: s, z

ÖN SÖZ

Tarihte *Uryanhaylar*, *Soyonlar*, *Soyotlar* ve günümüzde *Tuvalar/Tıvalar* olarak adlandırılan Güney-Sibirya Türk grubu, yaşadıkları coğrafi ve tarihî koşulların etkilerini dillerinde, kültürlerinde saklamış bir topluluktur. Tuva coğrafyasında Köktürk, Uygur, Moğol, Mançu, Rus güçlerinin egemenliğinde varlık gösteren Tuvalar, bu kültür çevreleri içinde erimenin aksine, bu etkileri kendi dilleri ve kültürlerinin içine sindirmeyi başarabilmiştir. Yaşadıkları coğrafyada bulunan pek çok Köktürk, Uygur yazılı taşların diliyle Tuva Türkçesindeki paralellikler, 13. yüzyılda tanıştıkları ve günümüzde resmî dinleri olan “Budizm”le beraber, eski Türk inancı “Şamanizm”i bir arada yaşatmaları buna delil olmaktadır.

Günümüzde 313.940 olan Tuva nüfusunun %70’ini Tuva Türkleri oluşturmaktadır. Bu nüfus içinde halkın %97 gibi çok büyük bir oranı, kendi dillerini bilmekte ve kullanmaktadır.

Tezimiz *giriş*, *dil incelemesi*, *metinler*, *söz dizini* ve *sonuç* bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Tuva Cumhuriyeti ve Tuva Türkleri hakkında genel bilgiler verildikten sonra, Tuva Etnonimi, Tuva Türklerinin kısa tarihi, din ve inanışlarıyla ilgili bilgiler verildi. Tuva Türkçesinin diğer Türk lehçeleri arasındaki yeri, kullanılan alfabeler ve edebî dil olma süreci, Tuva Türkçesinin ağızları ve birbirinden ayrılan temel farklılıkları üzerinde duruldu. Ayrıca Tuva Türkçesi ve Tuva Türkleri üzerine yapılan çalışmalardan genel olarak bahsedildi. Giriş bölümünün sonunda, çalışmada uygulanan yöntem de açıklanmıştır.

Dil incelemesi bölümü, kendi içinde *imla*, *ses bilgisi*, *şekil bilgisi*, ve *cümle bilgisi* olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. İmla bölümünde, Tuva Türkçesinde ünsüz ve ünlülerin yazımıyla ilgili bilgi verildi. Ses bilgisi bölümünde, ünlü ve ünsüzlerin özellikleri, ses uyumları ve ses olayları üzerinde durulmuş bunlar örneklerle gösterilmiştir. Şekil bilgisi bölümünde, yapım ekleri, isim ve fiil çekimi örneklerle gösterildi. İnceleme için oluşturduğumuz fişler kullanılarak eklerin, yapıların işlevleri üzerinde ayrı ayrı durulmuş ve bunlar örnek cümlelerle gösterilmiştir. Cümle bilgisi bölümü, genel olarak Leyla Karahan’ın *Türkçede Söz Dizimi* adlı kitabındaki sınıflamalara uyularak oluşturuldu. Ancak gramerlerimize uygun olması açısından da

bazı eklemeler (birleşik cümle) de yapılmıştır. Tuva Türkçesinin söz dizimini yansıtan örneklerle cümle bilgisi bahsi tamamlanmıştır.

Tezimizin metinler bölümü, iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, değişik kaynaklardan (dergi, gazete, bilimsel kitap, internet haberi, roman vb.) oluşturduğumuz metinlerimizin transkripsiyonlu şekli yer almaktadır. İkinci kısımda ise, bu metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri bulunmaktadır.

Söz dizini bölümünde, metinlerimizdeki tüm kelimeler, kullanıldığı anlama göre sözlükte ayırt edilerek gösterilmiş, kelimelerin ekli şekilleri, geçtikleri metin ve cümle numarası gösterilerek dizin oluşturulmuştur.

Tezimizin sonuç bölümünde, Tuva Türkçesinin ayırt edici özellikleri üzerinde durulmuş, inceleme sırasındaki tespitlerimiz sıralanmıştır.

Tez aracılığıyla bilgisi ve deneyiminden bolca faydalandığım, gerek buradaki çalışmalarında ve gerekse Tuva'ya gitme konusunda benden desteklerini esirgemeyen, çalışma disiplini ve insanlığını her zaman örnek alacağım hocam, danışmanım Prof.Dr. Gürer GÜLSEVİN'e; pek çok konuda bilgisinden ve kütüphanesinden faydalandığım hocam Prof.Dr. Zeki KAYMAZ'a; ilk Tuvaca kaynakları edindiğim, bilgisinden çokça faydalandığım ve tez süreci boyunca yardımını, desteğini esirgemeyen hocam Prof.Dr. Ekrem ARIKOĞLU'na ve enstitüde, kendimizi yetiştirmemiz için her türlü imkanı sağlayan Prof.Dr. Fikret TÜRKMEN'e sonsuz teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

Tezle ilgili kaynaklardan faydalanma aşamasında, Rusça tercümelerde yardımlarını esirgemeyen Yrd.Doç.Dr. Muvaffak DURANLI ve arkadaşım Cıldız ALİMOVA'ya minnettarım. Kendilerine teşekkürlerimi sunarım.

Gerek Tuva'da ve gerekse Türkiye'de her türlü samimiyetten ve yardımdan beni mahrum bırakmayan değerli arkadaşlarım Urana DANDAR, Ellada ONDAR ve Aziyana BAYIR-OOL'a teşekkür ederim.

Bütün lisans ve yüksek öğrenimim boyunca benden desteğini ve tez aşamamda da Almanca kaynakların tercümesinde yardımını esirgemeyen eşim Tolga GÜNDOĞDU'ya şükranlarımı sunarım.

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU

I. BÖLÜM

GİRİŞ

Tuva Cumhuriyeti ve Tuva Türkleri

Tuva, Sibirya'nın güneyinde, 170.500 km²'lik yüzölçümüne sahip Rusya Federasyonuna bağlı özerk cumhuriyettir. Doğuda Buryat Özerk Cumhuriyeti; güneyde Moğolistan; batısında Altay Özerk Cumhuriyeti; kuzeydoğusunda İrkutsk oblastı ve kuzeyde Krasnoyarsk oblastı ve Hakas Özerk Cumhuriyeti ile çevrilidir.

1921-1944 yılları arasında bağımsız Tuva Halk Cumhuriyeti olarak varlık gösteren Tuva Türkleri, 1944'te Tuva meclisinin aldığı kararla Sovyetler Birliğine katıldı. 1961'den itibaren Tuva Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1991 yılında Tuva Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1993 yılından bu yana ise "Tuva Cumhuriyeti" olarak varlığını korumaktadır.

Ülke nüfusu 2009 yılı sayımına göre 313.940'tır. Nüfusun yaklaşık %77'si Tuvalardan oluşmaktadır. Bu durum, Tuva'yı diğer Sibirya Türk halklarından ayırmaktadır. Tuva Türklerinden başka ülkede Ruslar, Buryatlar, Tatarlar, Hakaslar, Ukraynalılar gibi 70'ten fazla millet yaşamaktadır. Tuva Cumhuriyeti dışında Moğolistan'ın Bayan-Ölgiy, Kobdu ve Hubsugul aymaklarında, Çin'in Şincan-Uygur özerk bölgesinin Altay aймаğında da Tuvalar bulunmaktadır.¹

¹ Kobdo Tuvalarıyla ilgili bk. Ulamsurgengiyn 2003, Gerelhüü 2007; Çin'deki Tuvalarla ilgili olarak bk. Mawkanulı 2001, Shimin 2001, Rusya, Çin ve Moğolistan'daki Tuvalarla ilgili bk. M. V. Monguş 2005

Tuva Cumhuriyeti, 17 kojuuna² bölünmüş olarak idare edilmektedir. Batıdan doğuya doğru kojuunlar şöyledir: Möngün-Tayga, Bay-Tayga, Barun-Hemçik, Süt-Höl, Dzun-Hemçik, Çaa-Höl, Övür, Ulug-Hem, Çedi-Höl, Biy-Hem, Kızıl, Tandı, Tes-Hem, Toju, Kaa-Hem, Erzin, Tere-Höl.

Cumhuriyette 5 şehir vardır: Kızıl (Tuva'nın başkentidir, 1914'te kurulmuştur), Ak-Dovurak (1964 yılında şehir olmuştur), Turan, Çadaana ve Şagaan-Arığ.

Ülke topraklarının % 46, 7'si ormandır. Pek çok nehir ve göl bulunmaktadır. En uzun nehri 5075 km olan Ulug-Hem (Yenisey)'dir. Tuva'da çok sayıda *arjaan* adı verilen şifalı su kaynakları vardır. Ayrıca çamurlarıyla şifa veren tuzlu göller bulunur. Ülke topraklarında madencilik ve hayvancılık geçim kaynaklarındandır. Altın, Tuva ekonomisinde büyük pay sahibi olmuştur. Geçmişte, Tuva bölgesine gelen ilk yabancı kişiler de altın arayıcıları olmuştur. Tuva'nın geçim kaynağının % 80'ini ise hayvancılık oluşturmaktadır: At, ıvi (geyik), sın (geyik), keçi, koyun, deve, sarlık (uzun tüylü öküz, Tibet Öküzü) gibi hayvanlar yetiştirilir.

Tuva coğrafyasında çok sayıda resimli ve yazılı kaya, balbal (kiji köjee), mezarlar (bazırık) bulunmaktadır. Köktürk harfleriyle yazılmış pek çok abide bugün civar müzelerde ve Tuva'da Aldan Maadır müzesinde koruma altındadır. Hâla kazı çalışmaları devam eden ve pek az kısmı araştırılan bazırıklardan önemli buluntular elde edilmiştir. 1970'li yıllarda *Arjaan 1* adı verilen kazıdan İskit dönemine ait (o dönemin

² Kojuun: 18. yüzyılda Tuva'nın Mançur hakimiyetine geçmesiyle bölge, idarî olarak kojuunlara (<hoşun) ayrılmıştır. Günümüzde hâlâ bu idarî bölümler kojuun adıyla kullanılmaktadır.

Han'ının ve atının altın eşyaları ve bazı araç gereçler) buluntular çıkarılmıştır. Bu bazırıktan bulunan bakır av hayvanı motifi Tuva Sosyal Araştırmalar Enstitüsünün, Tuva Ulusal Müzesinin de amblemi olarak kullanılmaktadır. 1998'de kazılmaya başlanan Arjaan 2 kazısında ise yine aynı döneme ait önemli buluntular elde edilmiştir.

Tuva coğrafyasının yine bir başka tarihî şahidi, Tere-Höl Kojuunda Kungurtug adı verilen bölgede, Tere-Höl adlı gölün tam ortasındaki adaya inşa edilmiş, Uygur Kağanı Moyun-Çur'un yazlık sarayı Por-Bajın kalesidir. 20. yüzyıl ortalarında başlayan Por-Bajın kalesini araştırma çalışmaları, 2007-2008 yıllarında çeşitli projelerle desteklenmiş ve hâlâ bölgede kazı çalışmaları devam etmektedir.

Tuvalar, 12 hayvanlı yıl takvimini kullanmaktadırlar. Bu takvimde on iki ayın her biri bir hayvan adıyla anılmaktadır: küske, inek, par, toolay, ulu, çılan, a't, hoy, sarbaşkın, dagaa, ıt, havan.

Tuva'da her yıl kutlanan bayramlar arasında şunlar sayılabilir:

Şagaa: Yeni yıl bayramıdır.

Naadım: Yaz aylarında kutlanan çiftçiler bayramıdır.

Üstüü-Hüree Festivali: Yaz bayramıdır. Dünyanın dört bir yanından gelen turistler, Tuva geleneksel müziğini icra ederek yarışmalara katılırlar.

Respublika Hünü: 15 Ağustosta kutlanan cumhuriyet bayramıdır.

Tuva Etnonimi

Günümüzde kendilerini *Tıva*, *Tıva kiji* olarak adlandıran Tuvalar, tarihte *Uryanhaylar*, *Altay Uryanhayları*, *Soyonlar*, *Tannu-Tıvalar* gibi adlarla anılmışlardır. Bugün, çeşitli devletler içinde yaşayan Tuvalara yaşadıkları bölgelerle ilgili adlandırmalar yapılmıştır: Moğolistan'ın Tsengel, Bayan-Ölgiy sumusunda³ yaşayan Tuvalara *Tsengel Tuvaları*, Hubsugul aймаğında⁴ yaşayanlara "*Duha*"lar, Hovd aймаğındakilere *Kobdo*, Çin'deki Tuvalara *Jungar* veya Kazaklar tarafından *Kök-monçaklar* denilmektedir.

³ Sumu: Ülkenin yönetime dahil bölümleri.

⁴ Aymak: Moğolistan'da kendi idari yönetimi olan bölge.

Tuva adıyla ilgili pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bu etimolojilerde, genel olarak Tuva adı, Samoyetçe, Çin ve Türk dilleriyle bağlantı kurularak açıklanmaya çalışılmıştır. B.İ. Tatarintsev'in Topa~Tuba~Tıva etnonimlerinin oluşumuyla ilgili kaleme aldığı makalede, daha önce yapılan etimolojiler de bir bütün olarak verilmiştir. Bu makaleden hareketle, burada Tuva kelimesinin hangi kelimelerle ve dillerle ilişkilendirildiği hakkında kısaca bilgi vereceğiz.⁵

İlk görüşler, *tuba* gibi isimleri taşıyanların Samoyedler olduğu yolundaydı. Güney Samoyedlerde *tuba* kelimesi “insan, kişi” anlamındaydı. Bu görüşü ilk savunanlar arasında M.A. Kastren vardı. Radloff da önce bu görüşe katılır, daha sonra vazgeçer. *Tuba* kelimesinin Samoyetçede aranmasına Vaynşteyn, Dulzon gibi bazı araştırmacılar karşı çıkmış ve bu kelimenin Türkçede aranması gerektiğini vurgulamışlardır. 1930'lu yıllarda G.V. Ksenofontov, *tuba* kelimesini Türkçe *töbe*, *tepe*, *tübe* kelimeleriyle ilişkilendirir. *Tübe*, dağlık bölgeleri ifade eder.

MS 1. yüzyıl ortalarında, Sayan bölgesinde yaşamış olduğu kabul edilen halk, *Dubo* adını taşımaktaydı.

Çin kaynaklarında dü'bō kelimesi geçmektedir. Tang sülâlesi dönemindeki Türk halkları topluluğu olarak anlamlandırılan ve *tuba* kelimesiyle ilişki kurulan bu görüşe Tatarintsev, Çin hiyerogliflerindeki okumaların yanlış olabileceği ihtimalini göstererek katılmaz.

Tatarintsev, *topa* kelimesinin *top* “parça, grup, bütün” kelimesiyle ve Eski Türkçedeki *top*- “kat kat yığmak” anlamındaki kelimeyle ilişkilendirildiğini söyler.

Bundan başka, *topa* prototipinden gelişmiş kelimedir. *Tuga*, *tuha*, *toha*, *tumat* gibi kelimeler aynı etnosun adı ve tuva etnoniminin varyantlarıdır. Ancak bu görüş de Tatarintsev tarafından bazı ses değişimlerinde bulunduğu aykırılıklardan dolayı kabul edilmemiştir.

Tumat kelimesindeki -t çokluk eki daha çok -n ile biten isimlere gelmektedir. Dolayısıyla bir görüşe göre *tumat* kelimesi *tuma*'dan değil *tumandan* gelmiştir. Sanjeyev, *tumat* sözünü ise *tümen*le ilişkilendirir. Bu kelimeler ilk başta askerî bir

⁵ İlgili makale için bk. Tatarintsev 1990: 75-83.

terimken daha sonra etnonim olmuştur. Borgoyakov ve Tenişev de tümen kelimesiyle ilgilendirirler.

Görüldüğü üzere, Tuva etnoniminin kökeni oldukça tartışmalı görüşlere yol açmıştır. Hâlâ net olarak kökenini bilemediğimiz Tuva kelimesi, özetle, “insan, kişi” anlamındaki kelimedenden, “tepe”, “tuman”, “tümen”, “top”, “dubo” ya kadar pek çok kelimeyle ilişkilendirilmiştir.

Tuva etnonimi 4. yüzyılda Çin’i yöneten Tobalarla da ilgilendirilmiştir. Bu konuda ünlü Sinolog Eberhard, Tobaların kökeniyle ilgili kaleme aldığı makalede, Toba devletinin 386’da kurulduğu ve hükümdar sınıfının 119 kabileden oluştuğunu bildirir. Bu 119 kabile kendilerine Toba derlerdi. Eberhard, Kültür ve mitoloji verilerine dayanarak Tobaların kültür ve menşe bakımından Türk ve Moğol unsurlarıyla karışık olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Eberhard, Tobaların tam menşeinin tespitinin güç olduğunu belirtmekle beraber, uygulanan metodlarla bunların Moğollarla karışmış Türk kavmi olduğunu vurgulamıştır (Eberhard 1943: 29-30).

Tuva Türklerinin Kısa Tarihi⁶

Uzun bir tarihî geçmişe sahip olan Tuva Türklerinin tarih sahnesine çıkışını araştırmacılar, M.Ö. III.-II. yüzyıllara kadar götürmektedirler. Bu yıllarda Güney Sibirya’da, günümüz Tuva topraklarında, İskit, Hun, Siyenpi dönemlerine ait kalıntılar bulunmuştur (Batmanov vd. 2006: 1). Daha sonraki yüzyıllarda, aynı topraklarda, Türk Kağanlığı bünyesinde Uygur, Çik⁷, Az, Tele, Kırgız gibi boylar varlıklarını sürdürmüştür.

VII. yüzyılda Orta Asya’da **dubo** ile adlandırılan topluluğun **tiva** ~ **tuva** ile ilgili olabileceği düşünülmüş; hatta L.N. Gumilev, **dubo** ayağının Tuvalar olduğu görüşünü

⁶ Tuva’nın tarihiyle ilgili bilgiler için şu kaynaklardan faydalanılmıştır: Toka, Tıvanın Töögüzü I 1966, Toka, Tıvanın Töögüzü II 1966 (Red. Y.L. Arançın 2001) (Red. V.A. Lamin 2007), Somuncuoğlu 2002, Arıkoğlu 2002.

⁷ Saadettin Gömeç, Çikler üzerine yazmış olduğu bir makalesinde, Köktürkçe kaynaklarda adı geçen boy ve kavimlerden olan Çiklerin, Yenisey’in doğusunda, Sayan dağlarının güneyinde Uygurlara bağlı bir boy olarak yaşamış olduklarını; ancak 10. yüzyıldan sonra varlıklarının silinmiş olabileceğini veya ad değiştirmiş olabileceklerini belirtmiştir (Gömeç: 112).

savunmuştur. Ayrıca o dönemde, Yenisey boyunda yaşayan *Çikler* ve Hemçik başlarındaki *Azlar* Tuvaların ataları olarak düşünülmektedir (Sat, Salzinmaa 1980: 3).

Köktürk Kağanlığından sonra, bölgede Uygurlar hâkim olmuştur. Uygurların 758 yılında Moyun-Çor adına diktikleri taş abidede, Uygurların 750-751 yıllarında Tuva'yı işgal ettikleri ve burayı almak için bu sahada yaşayan Çiklerle mücadele ettikleri yazılır. Moyun-Çor'un kendi ifadesiyle şöyle belirtilir: “bars yılında (750) Çiklere karşı yürüdüm. İkinci ayın on dördünde Kem (şimdiki Yenisey) yanında savaştım. Aynı yıl Çikleri yönetimime aldım.” (Toka, Tıvanın Töögüzü I 1966: 112). Böylece VIII-IX. yüzyıllar arasında geçecek Uygur hakimiyeti başlamış olur.

IX-XII. yüzyıllar arası bölgede Kırgızlar hâkim olmuştur. Hakasların ataları olan Kırgızlar VI. yüzyılda Minusinsk düzlüğünde yaşıyorlardı. Uygurların hâkimiyeti sırasında ise sürekli saldırılarda bulunmuşlardı. Sonunda IX. yüzyıl başlarında Kırgız Hanı bölgeyi kendi yönetimine almıştır.

XIII. yüzyılda Tuva'da Moğol feodallerinin baskıları baş göstermiştir. XIII. yüzyılda, günümüz Tuva bölgesinde Kırgızlar ve Kem-Kemçutlar bulunuyordu. 1207 yılında Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci, bölgeye sefer düzenlemiş ve Kırgızlar, Kem-Kemçutlar ve bölgedeki diğer aymakları kendi tebaasına katmıştır. Cengiz Han ve oğlunun Moğol ve kendi tebaasına kattığı aymakları yönetme çabası sonucu Kırgızların ve Kem-Kemçutların yaşadığı bölge değişik aymak-ulusların (arga-ıyaş ulustarı) karıştığı bir bölge haline dönüşmüştür. Bu durumu, şimdiki Tuvaların bazı soyadları da kanıtlamaktadır (Toka, Tıvanın Töögüzü I 1966: 161, 167).

XVII. yüzyılda Halha feodali Şoloy-Ubaşı Altın-Han unvanını alır ve Halhalar Altın-Hanlar olarak tarihte yerlerini alırlar. Bu dönemde Şoloy-Ubaşı, Hotogoytularla birlikte Tuvaları da yönetimine almıştır.

1757-1911 yılları arasında Mançur hanedanının Cungarların hâkimiyetine son vererek Tuva'yı ele geçirmesiyle bölgede Mançur hakimiyeti başlar. Bu dönemde Tuvalar, *kojuun* adı verilen idari bölümlere ayrılmıştır. Tandı-Uula ve Hubsugul Tuvaları 4 kojuuna bölünmüştü. Mançurların Tuva'yı ele geçirmesiyle ortaya çıkan en önemli husus, burada *sarıg şajın* (lamaizm) yayılmaya başlamasıdır (Toka, Tıvanın Töögüzü I 1966: 233).

19. yüzyıl ortalarında Tuvalar ara ara işgalcilerin yönetiminden ve baskılarından kurtulmak için ayaklanmalar çıkarmışlardır. Tuva halkının, kendi noyanlarına (yönetici), Rus ve Çin tüccarlarına karşı başlattıkları mücadele ulusal mücadeleye doğru gidişi başlatmıştır. Bu mücadeleler, 1876-1878 yılları arasında yoğun olarak yaşanmıştır. 1883'te Tuva tarihinde önemli bir yere sahip olan bir isyan gerçekleşmiştir. Sambajık ve Dajıma adlı iki kişinin başlattığı sonra altmış kişinin adının karıştığı isyan git gide büyümüştür. Baylara (zenginlere) karşı ayaklanıp onların mallarını fakir halka dağıtan bu isyancıların sayısı pek çok Tuvalının katılımıyla yüzlere ulaşmıştır. *Aldan-maadır* "altmış bahadır" olarak da adlandırılan bu isyancılar, Tuvan'ın en kalabalık iki kojuununu Tuva feodallerinden ve Tsin hanedanından kurtarmayı düşünüyorlardı. Ancak isyanlar sonunda pek çok kişi tutuklanmış, bir kısmı öldürülmüştür (Toka, Tıvanın Töögüzü I 1966: 305-314). Bu hareketteki kahramanlar, Rus, Tuva feodaller tarafından halka kötü, hırsız, yağmacı olarak tanıtılmış ve *kemnig bak oor-durgunnar* "hırsız, kaçaklar" olarak nitelendirilmişlerdir. Ancak, gerçekte aldan-maadırın gerçekleştirdiği bu ayaklanmalar, Tuva tarihinde gurur verici bir ayaklanma olarak halkın bilincinde yer etmiştir (Arançın 1985: 60).

20. yüzyıl başlarında, Tuvaların en büyük amaçları Mançur hükümlerini sona erdirmektir. Bunun için büyük bir fırsat ise 1905-1907 yılları arasında çıkan Rusya devrimi olmuştur. Bu devrimin de etkisiyle 1911 yılında Çin-Mançur hükümlerine karşı büyük bir isyan başlatılmıştır ve Tuva ve Moğol üzerindeki Mançur hâkimiyeti böylelikle son bulmuştur. Bu gelişme, bölgeye Rus göçünü hızlandırmıştır.

1912-1913 yıllarında Çamzı lama ve Buyan Badırgı noyan başta olmak üzere Tuvalar, Moğolların ağır aşağılamalarını sebep göstererek Rusya'ya dahil edilme taleplerini iletmışlerdir. Sonuç olarak, 17 Nisan 1914'te Uryanhay Kray'ın Rusya'nın yönetimine dahil edilmesi kararı alınmıştır.

1917 Ekim Devrimiyle, Kızıllar ve Beyazların birbirine düştüğü bir ortamda Tuva topraklarında da bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. 1918 yılında yapılan kurultaylar ise Tuva'nın bağımsızlığı için önemli kararların alındığı toplantılar olmuştur. 18 Temmuz 1918'de düzenlenen kurultayda, Tuva halkının kimseye bağlı kalmadan kendi kendini yönetme hakkı verilmiş, bağımsızlığının tanınacağı vaat

edilmiştir. Ve nihâyet 13 Ağustos 1921’de Tandı’nın Sug-Bajı köyünde geniş katılımlı bir kurultay düzenlenmiştir. Toplantının konusunu, ayrı bir devlet olarak Tuva’nın bağımsızlığının tanınması, onların Rus ve Moğollarla ilişkisinin sağlamlaştırılması gibi konular oluşturmaktaydı.

14 Ağustos 1921’de iç işlerinde bağımsız ama dış işlerinde Sovyet Rusya’ya bağlı Tañdı-Tıva Respublikazı (Tannu-Tuva Cumhuriyeti) kurulmuştur ve cumhuriyetin 22 maddelik anayasası hazırlanmıştır (Toka, Tıvanın Töögüzü II 1966: 81-82). Daha sonra cumhuriyetin adı Tıva Arat Respublika (TAR) (Tuva Halk Cumhuriyeti) olarak değiştirilmiştir. 1924 yılına gelene kadar, Tuva’nın Moğolistan ile birleşmesi konusu ara ara gündeme getirilmekteydi. Bu sırada bazı Tuva liderleri Moğollara yaklaşma ve Budizmi yaygınlaştırma çabası içine girmiştir. Tuvalar bu dönemde hem Moğol hem Rusların etki alanında kalmıştır. Din, etnik köken gibi değerler kullanılarak çeşitli propagandalarla her iki taraf da Tuva’yı taraflarına çekmeye çalışmışlardır. 1929’da lama ve şamanlara karşı Sovyetlerin tutumu ağır olmuştur. Tuvaların Moğollarla bağlantısını koparmanın bir başka yolu ise resmî dil olarak kullanılan Moğolcanın yerine, latin harfleri esaslı alfabeyle Tuvacayı edebî dil yapmaktır. Böylelikle 28 Haziran 1930’da latin esaslı alfabeyle ilgili kararname çıkarılmıştır.

1939-1943 yılları arasında Tannu-Tuva cumhuriyetinin Rusya’ya bağlanması yolunda çeşitli görüşler hız kazanmış, 1944’te düzenlenen olağanüstü kurultayda Sovyetler Birliğine katılma kararı alınmıştır. Rusya’ya bağlı bir otonom bölge olarak kayıtlara geçen Tuva, 1961’de otonom cumhuriyet statüsüne geçmiştir (Somuncuoğlu 2002: 164).

1944 yılından itibaren Tuva’nın Sovyetlere girmesiyle Tuva’da Rus nüfusu artmaya başlamıştır. Ancak, Tuva’nın Sovyetler Birliğine geç katılması ve benzer statüdeki diğer topluluklar arasında yerli halkın nüfus oranının Rus ve diğer halklardan fazla olması ve Tuvaların % 99’unun Tuvacayı konuştukları düşünüldüğünde Tuva’nın ayrı bir noktada değerlendirilmesi gerekli olmaktadır.

1960-1970 yıllarında eğitim, sağlık ve hayat koşullarında ise iyileşme görülmüştür (Arıkoğlu 2002: 177). Tuva’nın Sovyetler Birliğine dahil edilmesinden

sonra, 1970 yıllarına kadar, daha çok lama ve şamanlara yönelik dinî baskıların yanı sıra birtakım baskılara devam edilmiş, 1970'lerden sonra ise bu baskılar biraz durulmuştur.

1980'li yıllarda Tuvalar arasında gelişen milliyetçilik hareketleri 1989'da K.A. Biçeldey'in Tuva Halk Cephesini kurmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Millî kültürün canlandırılması, Tuva'nın birlik cumhuriyeti olması gibi talepler öne süren Tuva Halk Cephesi, 1990'da dağıtılmıştır.

Sovyetlerin dağılmasıyla Tuva'da da devletleşme süreci başlamıştır. 21 Ekim 1993 tarihinde Tuva Cumhuriyeti'nin Anayasası Tuva Yüksek Huralı tarafından kabul edilmiştir. Tuva anayasası, taşıdığı farklılıklarla bazı tartışmalara ve gerginliklere yol açan bir anayasa olmuştur. Bu anayasanın ilk maddesinde *“Tuva Cumhuriyeti Rusya Federasyonu bünyesinde bulunan demokratik devlettir. Federasyon antlaşmasını temel alarak, Tuva Cumhuriyeti'nin bütün halkının referandumu esas alınarak kendini yönetebilir ve Rusya Federasyonu bünyesinden çıkabilir.”* ifadesi yer almaktaydı. Bu madde, Tuva Cumhuriyeti'ne, halkın referandumuyla bağımsızlığını ilan etme yetkisi vermektedir (Arıkoğlu 2002: 177-178).

Anayasada yine buna benzer bazı maddelerin varlığının ortaya çıkmasından sonra, federal merkez uyumsuzlukları ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Sonuç olarak 1996 yılında Anayasa'da bazı değişiklikler yapılmıştır.

Tuva Türklerinin Din ve İnanışları

Tuva Türkleri, diğer Türk topluluklarından farklı olarak hem eski Türk inancı şamanizmi (ham çüdülgezi) hem de budizmi (sarığ şajın) yaşayan Türklerdir.

Tuva'nın budizm ile tanışması 13. yüzyıla kadar gitmektedir. Bu dönemde Moğol hâkimiyeti altına giren Tuvalar, budizmle de iç içe olmak durumunda kalmışlardır. 18. yüzyıla gelindiğinde, Mançur yönetimine geçen Tuva'da budizm-lamaizm yayılmaya başlamış, Tuva'nın pek çok yerinde, budizmin öğretilerini öğretmek ve yaymak amacıyla *xüree* (budist tapınağı) yapılmıştır. Ayrıca Tuva lamalar, ilerleyen dönemlerde, dinî eğitim almak üzere, Moğolistan ve Tibet'e gitmiştir.

Tuva tarihinde lama ve şamanlar büyük kıyım uğramış, tapınaklar yıkılmış ve dinî ritüeller yasaklanmıştı. Halkın gözünde çok değerli ve saygın olan bu insanlar

aşağılanmıştı. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus yönetimi din baskısını arka plana atmıştır. Böylelikle şamanlar ve lamalar inançlarının gereklerini yerine getirmeye başlamışlardı.

Temelde şamanizm ve budizm doğaya olan bağlılıkları dolayısıyla birbiriyle örtüşmekteydi. Bugün de şamanlar ve lamalar önemli günlerde Tuva halkının refahı, mutluluğu, ülkenin güzel günler görmesi için kutsal yerlerde ayinler yaparlar. *Ovaa* adı verilen taşların veya çalı çırpının biriktirilmesiyle oluşturulan yerlerde dualar yapılır. Şamanlar ayin yaparken (*algan-* “ayin yapmak”) Tuvaca alkışlar (*algış*) söylerler. Ateşe, suya, etrafa çeşitli nimetler sunarlar. Genelde bunlar *ak çem* denilen (süt gibi beyaz şeyler) yiyecek, içeceklerdir.

Tuva Türkçesinin Diğer Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri

Türk lehçelerinin tasnif denemelerinde coğrafi, etnik özellikler, dil özellikleri gibi noktalar esas alınmış ve pek çok tasnif yapılmıştır.⁸

W. Radloff, ses hususiyetlerine göre hazırladığı tasnifte, bunları önce gruplara sonra bu gruplara ait lehçelere göre bir sıralama yapmıştır. Radloff’un çalışmasına göre, Tuva adı geçmemekle birlikte *Şark Şiveleri* ana grubunda, *asıl Abakan şiveleri* alt grubuna dahil *Soyon şivesi* bulunmaktadır.

H. Vambéry, tasnifinde, dil özellikleriyle birlikte etnik ve coğrafi özelliklerin de dikkate alınması gerektiğini gösterir. Vambéry’nin tasnifinde Tuva Türkçesi, *Sibirya Türkleri* grubu altında *Tuva (Tuba, Urenhay, Altay, Soyon, Sayanlı)* olarak verilmiştir.

N.F. Katanov, dil özelliklerine değinmeyerek yönleri esas aldığı tasnifinde *Şark grubu* başlığı altında şu lehçeleri verir: 1. *Kırgız-Kazak*, 2. *Kırgız*, 3. *Tomsk ve Yenisey vilâyetleri*, 4. *Karagas (İrkutsk vilâyeti)*, 5. *Urenhay (şimâlî Moğolistan)*, 6. *Yakut*.

G.J. Ramstedt, *C. Şimâl Grubu* altında 1. d- bölümü 1. *Urenhay, Soyot* 2. *Karagas* lehçelerini gösterir.

⁸ Biz burada, Tuva Türkçesinin yerini, tasnif denemelerini toplu olarak gösteren Reşit Rahmeti Arat’ın çalışmasından faydalananarak göstereceğiz. Ayrıntılı bilgi için bk. Arat 1953.

J. Németh, bütün Türk lehçelerini iki grupta toplamıştır: *S- Grubu* (Yakut ve Çuvaş lehçeleri) ve *Y- Grubu*. *Y-* grubunun içinde bütün canlı Türk lehçeleri ve eskilerden Köktürk, Uygur ve Kuman şiveleri dahildir.

A. Samoyloviç, Radloff'un tasnifini esas alarak ve bazı ilavelerde bulunarak Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnif etmiştir. Samoyloviç'in tasnifinde Tuva Türkçesi, *II. D - Grubu (Uygur, Kuzeydoğu)* grubunda *d-* bölümünde (eskilerden: *Orhun, Uygur*; yenilerden: *Soyon [Soyot veya Urenhay], Karagas, Salar*) yer alır. Bu grubun özellikleri: 1. *z (tokuz)* 2. *d (adak)*, 3. *bol-*, 4. *-ğ (tağ)*, 5. *-ğ (tağlıg)*, 6. *ğ- (kalğan)*.

L. Ligeti, Türk şivelerini altı grup içinde toplamaktadır. *III. Sibirya Dilleri* grubu altında 18 lehçe içinde *Soyot, Tuba, Urenhay* lehçeleri de verilmektedir.

M. Räsänen, Ramstedt'in tasnifini esas almış ve bunu Radloff ve Samoyloviç'in tasnifiyle tamamlamıştır. Seslerin inkişafını esas alan tasnifte Tuva Türkçesi, *III. (C). Kuzeydoğu* (Ramstedt'te *Kuzey*) grubunun 1. *d-* bölümünde 1. *Eski Türkçe dil malzemesi* 2. *Soyot (Urenhay); kuzeybatı Moğolistan, Tannu-Tuva cumhuriyeti* 3. *Karagas* lehçeleri verilmektedir.

N.A. Baskakov, Türk dilini iki ana grupta toplamaktadır: I. Batı Hun Dalı, II. Doğu Hun Dalı. Baskakov'un tasnifinde Tuva Türkçesi, Türk dillerinin *Doğu Hun Dalı* ana grubu altında, *I. Uygur Grubunun 1. Uygur-Tukyu bölümünde* (eskilerden: *Orhun âbidelerinin eski Oğuz dili* =Tukyu, *Eski Uygur*; yenilerden: *Tuva [Urenhay, Soyot, Soyon], Karagas [Tofa]*) yer alır.

R.R. Arat, Türk dilini Türk lehçe grupları ve Türk şive grupları olarak iki ana grupta toplamıştır. Tuva Türkçesi, *Türk şive grupları* grubu altında *I. d- grubu (adak, tağ, tağlıg, kalğan): Sayan* grubunda düşünülmüştür.

T. Tekin, Tuva Türkçesini IV. adaq grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile birlikte) şeklinde göstermektedir (Tekin 1990: 162).

1997'de Claus Schönig yeni bir tasnif denemesi yapmıştır. Üç dizi halinde çıkarmış olduğu makalelerde bu yeni girişimi örneklerle delillendirir (Schönig 1997, 1998).

Lars Johanson'un, History of Turkic adlı makalesinde, kuzeydoğu şubesi altında güney bölümünde Sayan Türkçesi altında Tuva ve Tofa Türkçeleri yer alır (Johanson 1998: 83).

Kullanılan Alfabeler ve Tuva Türkçesinin Edebî Dil Olma Süreci⁹

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, diğer Sibiryâ halkları gibi Tuvaların da ulusal yazıları yoktu. Ulusal yazının oluşturulmasına kadar Tuvalar resmî yazışmalarda Moğolca'yı kullanıyorlardı. Moğolcanın resmî yazışma dili olarak kullanılmasında din (budizm) etkisinin yüksek olduğu söylenebilir. 18. yüzyıl sonlarında Tuva'da iyice yayılmaya başlayan ve resmî din statüsüne ulaşan Budizmin yayılması için okullar açılmış ve Tuvaların kendi yazıları olmadığından Budizmle ilgili kitaplar Moğolca ve Tibetçe yazılmıştır (Red. Y.L. Arançın 2001: 262).

Tuva ulusal yazısının oluşturulmasıyla ilgili TAR'ın düzenlediği kongrelerde (1923, 1925, 1926) çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Dinin etkisiyle, bazı kişiler tarafından, Moğol ve Tibet yazılarını kullanma konusu gündeme getirilmiştir. 1929'da düzenlenen bir başka kongrede, Tuva ulusal yazısının, latin harfleri esasına dayandırılması teklifi sunulmuştur. Sonuç olarak 28 Haziran 1930'da Sovyet araştırmacıları ve Tuva aydınlarının katılımıyla oluşturulan kongrede latin esaslı ilk Tuva alfabesi kabul edilmiştir. Ancak TAR'ın 1941 yılındaki XII. kongresi, latin esaslı alfabenin Rus alfabesine geçirilmesi hakkındaki kararını almış, 1941-1944 yılları arasında geçiş dönemi yaşanmış, 1944'te tamamen Rus alfabesine geçilmiştir (D.A. Monguş, Ş.Ç. Sat 1967: 6). Günümüzde de hâlâ kiril esaslı Rus alfabesine, Tuva Türkçesine özgü bazı seslerin eklenmesiyle oluşturulan alfabe kullanılmaktadır.

⁹ Konuyla ayrıntılı bilgi için bk. Koçoğlu 2008.

Harfler	Ses Karşılıkları	Harfler	Ses Karşılıkları
Аа	a	Пп	p
Бб	b	Рр	r
Вв	v	Сс	s
Гг	g	Тт	t
Дд	d	Уу	u
Ее	ye	Үү	ü
Ә	yo	Фф	f
Жж	j	Хх	h
Зз	z	Цц	ts
Ии	i	Чч	ç
Йй	y	Шш	ş
Кк	k	Щщ	şç
Лл	l	Ъъ	sertleştirme iş
Мм	m	Ыы	ı
Нн	n	Ьь	inceltme iş.
Ңң	ŋ	Ээ	e
Оо	o	Юю	yu
Өө	ö	Яя	ya

Tuva Türkçesi 1990 yılından bu yana da Rusça ile beraber Tuva Cumhuriyetinin resmî dili olarak kullanılmaktadır (Monguş 2001: 11).

TUVA TÜRKÇESİNİN AĞIZLARI¹⁰

Tuva Türkçesinin ağızlarıyla ilgili ilk çalışmalar 1730'lu yıllarda G.F. Miller'in Toju Tuvalarına ait sözleri derlemesiyle başlar. Daha sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısında M.A. Kastren, W. Radloff yaptıkları derlemeler ve bunların yayını, Tuva Türkçesinin ağızlarıyla ilgili ilk veriler olmuştur. 1889'da N.F. Katanov, Tuva'nın, bugün Tuva Edebi dilinin dayandığı merkez ağızlarının konuşulduğu, Bii-Hem, Ulug-Hem ve Dzun-Hem kojuunlarında bulunmuştur. Katanov'un bütün bu topladığı malzeme sonunda 1903'te yayımladığı Tuvacanın ilk grameri olan “*Opit Issledovaniya Uryanhayskogo Yazıka ...*” adlı eserinin malzemesini de oluşturacaktır (Hertek 2001: 79-81).

Tuva ağızlarıyla ilgili sınıflandırmalardan bugüne kadar geçerli sayılan tasnif Ş.Ç. Sat tarafından yapılmıştır. Sat, Tuva ağızlarını 5 gruba ayırmış, bunların ayırt edici fonetik, morfolojik ve leksik farklılıkları üzerinde durmuştur. Sınıflandırmada coğrafi adlandırmalar kullanılmıştır. Sat'a göre Tuva ağızları:

1. Төп Диалект (Merkez Ağzı): Nüfusun çoğunluğunun yaşadığı bölgeleri kapsayan ve edebî dilin dayandığı diyalektir. Çöön-Hemçik, Süt-Höl, Övür, Ulug-Hem, Bii-Hem bölgelerinde, Tandı bölgesinin kuzeybatı tarafındaki alanı kapsar.

¹⁰ Konuyla ilgili bir bildiri tarafımızdan II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayında sunulmuştur. Bildiri Kitapçığı yayımlanma aşamasındadır. Bk. Gündoğdu 2010.

2. Barın Diyalekt (Batı Ağzı): Bay-Tayga, Möngün-Tayga, Barın-Hemçik bölgelerini kapsar ve bu diyalekte Altaycanın bazı özellikleri görülür.

3. Murnuu-Çöön Diyalekt (Güneydoğu Ağzı): Tandı, Tes-Hem, Erzin bölgelerini kapsar ve bunlarda da Moğolcanın etkisi görülür.

4. Soñgu-Çöön Diyalekt (Kuzeydoğu Ağzı): Toju bölgesini kapsar ve Tuvacanın en özel diyalektidir. Bu grup içinde *hem* (nehir) ve *tayga* (dağ) ayalgazı (ağzı) bulunmaktadır.

5. Kaa-Hem Ayalgazı ve Tere-Höl Ayalgazı: Karışık ağız özellikleri taşıdıkları için bunlar ayrı bir grupta değerlendirilir. Kaa-Hem ağzında Toju ve güneydoğu diyalekt özellikleri ağır basarken Tere-Höl ağzında ise merkez, güneydoğu ve kuzeydoğu diyalektlerinin özellikleri görülmektedir. (Sat 1987: 25)

Genel kabul gören bu sınıflandırmaya Tuva dışında yaşayan Tuvalar dahil edilmemiştir. Günümüzde Tuvalar, Çin'in Sincan Uygur Özerk bölgesinde, Moğolistan'ın Tsengel Bayan-ölgii sumusunda, Buyant Kobdo sumusunda, Tsagaannur Hubsugul sumusunda ve merkez aymaklarda yaşamaktadırlar. Bu durum göz önünde tutularak son yıllarda yapılan yeni tasnif denemelerinde bu konu gündeme getirilmiştir.¹¹

Tuva Türkçesi Ağızlarının Ayırıcı Özellikleri

Fonetik Farklılıklar¹²

1. En önemli fonetik farklılık, Tuva Türkçesinin ses sisteminde diğer lehçelerden ayırıcı bir özellik taşıyan gırtlaksı (faringal) ünlülerin bulunmasıdır. Tuva Türkçesinin ağızları içinde faringal ünlünün bulunmadığı ağız güneydoğu ağzıdır.

	Merkez Ağzı	Batı Ağzı	Kuzeydoğu Ağzı	Güneydoğu Ağzı
Gırtlaksılaşma	+	+	+	--
	a't "at"	a't "at"	a't "at"	at "at"

¹¹ Konuyla ilgili bilgi için bk. M.V. Bavuu-Sürün vd. 2009.

¹² Örnekler, ağızlarla ilgili yapılmış şu çalışmalardan alınmıştır: Seren 2006, Çadamba 1974, Dorju 2002.

2. Tuva Türkçesinde kelime başında **b-d** ünsüzleri tonsuz telâffuz edilen yarı tonsuz ünsüzlerdir. Ancak imlanın da etkisiyle (imlada bu sesler, kelime başında tonlu b ve d ünsüzleriyle gösterilmekte, farklı bir harfle işaretlenmemektedir) merkez ve batı ağızlarında daha tonlu olan bu sesler, güneydoğu ve kuzeydoğu ağızlarında tonsuz olarak çıkarılır.

	Merkez Ağızı	Kuzeydoğu Ağızı	Güneydoğu Ağızı
b-	bajıñ “ev”		pajıñ “ev”
d-	dürgen “hızlı”	türgen “hızlı”	türgen “hızlı”

3. Kelime başında **n** ve **l** seslerinin düşmesi batı ağızının özelliğidir.

	Merkez Ağızı	Batı Ağızı
n-	nogaan “yeşil”	ogaan “yeşil”
l-	lama “lama”	ama “lama”

4. İki ünlü arasındaki tonsuz ünsüzlerin tonlulaşması kuralı güneydoğu ağızında farklıdır. Kungurtug bölgesinde iki ünlü arasındaki tonsuz ünlüler korunur.

	Merkez Ağızı	Güneydoğu Ağızı (Kungurtug)
VtV	sa'dar “satmak”	satar “satmak”
VşV	üjök “harf”	üşük “harf”
VsV	du'za “yardım”	tusa “yardım”
VxV	ba'gay “kötü”	baxay “kötü”
VçV	ajıl “iş”	açıl “iş”

5. Genel Türkçe kelime başı **y-** sesi Tuva Türkçesinde karakteristik olarak **ç-** sesiyle karşılanmaktadır. Tuva ağızlarından kuzeydoğu (Toju) ağızında ise Tuva edebî

dilinde ç- olan ses, y- ile karşılır. Edebî dilde y- ile başlayan kelimeler alıntı kelimelerdir. Bu kelimeler kuzeydoğu (Toju) ağzında ise ç- ile kullanılır.

	Merkez ağzı	Kuzeydoğu Ağzı (Toju)
ç- ~ y-	çoon “kalın” çem “yemek”	yoon “kalın” yem “yemek”
alıntılarda	yadu “fakir”	çadu “fakir”

Morfolojik Farklılıklar

Genel olarak şu eklerde ağız farklılıkları belirgindir: Şart kipi eki, yön gösterme hâli.

	Merkez ağzı	Batı Ağzı	Kuzeydoğu Ağzı (Toju)	Güneydoğu Ağzı
Şart (I.teklik kişi örneğinde)	-zImzA barzımza “gitsem”	-zImize barzımize	-sAm barsam	-sAm barsam
Yön gösterme eki	-Çe deerje “göğ doğru”	-DİvA deerdive	-Gİdİ deergidi	-Gİdİ deergidi

Tuva Türkçesi ve Tuva Türkleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Tuva Türkçesi üzerine yapılan ilk çalışmalar çok eskiye gitmemektedir. Bu çalışmalar, 19. yüzyıl gibi çok yakın bir zamanda başlamıştır.

19. yüzyıl sonlarından itibaren Tuva’ya araştırmacılar gelerek Tuvaların hayatlarıyla ilgili bilgiler toplamışlardır. Buraya gelen bilim adamları Tuva halkının diline, halk edebiyatına dikkatlerini yöneltmişler, Tuvaca kelimeler, cümleler, şarkılar

toplayarak ilk derleme çalışmalarını meydana getirmişlerdir. Öncelikle Kastren'in 1845-1849 yılları arasında Sibirya'ya yaptığı gezi sonucunda Hakas ve Tuva diyalektleriyle ilgili topladığı malzeme "*Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre. Nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises*" adlı eserde yayımlanmıştır.

Yine aynı dönemlerde yapılmış derleme ve yayınlardan büyük öneme sahip olan çalışmalar Radloff'a aittir. Radloff, 1861 yılında Tuva'nın Kara-Xöl bölgesine gelmiş burada kısa bir süre içinde Tuvaca iki kahramanlık destanı ve dört şarkı derlemiş ve bunları "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Turkskih Plemen*" adlı çalışmasının birinci cildinde yayımlamıştır. (Sat 1964b: 19). Tuvaca olarak Tuva halk edebiyatıyla ilgili ilk yayımlanan çalışma budur.

Radloff'un "Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi (*Opıt Slovarya Turkskih Nareçiy*, S. Petersburg, 1888-1911)" Tuvaca sözlerin de bulunduğu önemli sözlük çalışmasıdır. Ancak Tuvacayla ilgili ilk ve kapsamlı sözlük diyebileceğimiz çalışma N. F. Katanov'un "*Opıt İssledovaniya Uryanhaskogo Yazıka s Ukazaniyem Glavneyşih Rodstvennih Otnoşeniy Yego k Grugim Yazıkam Turkskogo Kornya*" adlı tez çalışmasıdır. 1903'te Kazan Üniversitesinde basılmıştır. 1600 sayfayı aşkın çalışma 6 bölüme ayrılmıştır. Tuvacayı (Katanov'a göre Uryanhay dili) diğer Türkçe kökenli lehçelerle karşılaştırdığı, gramer, metinler ve sözlük bölümleriyle ayrıntılı olarak ele alan bu çalışma, Tuvacanın ilk ciddi çalışması olarak kabul edilmektedir. Eserin, sözlük kısmı aynı zamanda dizin şeklindedir ve kelimelerin çekim ekli şekilleri ayrı madde başları olarak verilmiştir.

1921 yılında Tuva Halk Cumhuriyeti (Tıva Arat Respublika) ilan edilmiştir. Tuva Halk Cumhuriyeti, 1944'e kadar dil ve yazı işleriyle yakından ilgilenmiştir. 1930'da Tuva millî alfabesinin kabulüyle Tuva Türkçesi çalışmaları hız kazanmıştır. 1930'lu yıllarda Tuva ağızlarıyla ilgili malzemeler toplanmış ve yayımlanmaya başlanmıştır. 1935'te T. İ. Artsıbaşeva yayımladığı bir makalede Toju ağzının bazı özellikleri üzerinde durmuş, ilk olarak Toju diyalektinin fonetiğini, sözlük ve gramer malzemesi oluşturmayı denemiştir (Çadamba 1974: 10). 1940'lı yıllarda Tuva Halk Cumhuriyeti Bilim Komitesi, Tuva ağızlarına ait sözlerin bir program dahilinde

toplanması hakkında karar çıkarmıştır. Bu kararla öğretmenlerden oluşturulan gruplar, derleme çalışmalarına başlamıştır.

1932 yılında Kızıl'da, latin harfleriyle yayımlanan ilk sözlük ise *Tıba-Orustuñ toyul pijii* başlıklı 200 sayfalık 3000 maddebaşı içeren Tuvaca-Rusça sözlüktür (Ölmez 2007: 36) Sözlükle ilgili çalışma Mehmet Ölmez tarafından yapılmaktadır.

1945 yılında *Tıvaniñ dil, literatura bolgaş töögünüñ ertem-şinçilel institudu* (Tuva dil, edebiyat ve tarih araştırmaları enstitüsü) kurulmuş, günümüzde de hâlâ varlığını koruyan (şimdiki adı *Tıvaniñ gumanitarlıg şinçilelder institudu* - Tuva Sosyal Araştırmalar Enstitüsü) bu enstitü bünyesinde pek çok bilimsel çalışma üretilmiştir. Enstitü, ilk çalışmalarını öğrenim kitaplarına yönlendirmiştir. *Tıva dıldıñ ööredilge nomu* adıyla yayımlanan kitapları daha sonra gramerler takip etmiştir.

1949'da M.D. Biçe-ool, G.F. İshakov tarafından *Tıva dıldıñ grammatikazı, birgi kezee. Fonetika bolgaş morfologiya* (Tuvacanın grameri, birinci bölüm, ses bilgisi ve şekil bilgisi) adlı gramer yayımlanmıştır. Yine aynı yıl, M.D. Biçe-ool, A.A. Palmbah ve L.B. Çadamba, *Tıva dıldıñ grammatikazı, iyigi kezee. Sintaksis*. (Tuvacanın grameri, ikinci bölüm, cümle bilgisi) adlı grameri çıkarmışlardır (Sat 1964b: 75).

1953 yılında 22000 kelime kapsayan büyük hacimli *Orus-Tıva slovar'* (Rusça-Tuvaca sözlük) A.A. Palmbah redaktörlüğünde yayımlanmıştır. 1955'te ise yine enstitü çalışanları tarafından ve Palmbah'ın redaktörlüğünde 20000 kelime içeren *Tıva-Orus slovar'* (Tuvaca-Rusça sözlük) yayımlanmıştır. Bu sözlüğün sonunda Ş.Ç. Sat'ın *Tuvinskiy yazık* (kratkiy oçerk) (Tuvaca- kısa gramer denemesi) başlıklı gramer özeti yer almıştır. Bu yıllardan başlayarak pek çok terim sözlüğü de yayımlanmıştır.

1957'de G.F. İshakov, *Tuvinskiy yazık - oçerk po fonetike* (Tuvaca ses bilgisi) adlı çalışmasını yayımlamıştır. Daha sonra İshakov, 1961 yılında Palmbah'la birlikte çıkaracağı *Grammatika Tuvinskogo yazıka - fonetika i morfologiya* (Tuvacanın grameri - ses ve şekil bilgisi) adlı gramerin ses bilgisi bölümünde bu eserini kullanmıştır. Bu son gramer, hâlâ günümüzde geçerliliğini koruyan, konuları diğer lehçelerle karşılaştırarak ele alınmasıyla önemli bir yeri olan gramerdir.

Genel gramer ve sözlük çalışmalarından sonra araştırmacılar, 1950'li yılların sonundan itibaren daha özel konularda yayınlar yapmaya başlamışlardır. Bunlar

arasında, Ş.Ç. Sat'ın *Sintaksiçeskiye funktsii priçastiy v Tuvinskom yazıke*, Kızıl 1960 (Tuvacada sıfat-fiillerin sentaktik görevleri) adlı çalışması, D.A. Monguş'un, *Formı proşedşego vremeni izyavitel'nogo nakloneniya v Tuvinskom yazıke* (Tuvacada geçmiş zaman şekilleri) Kızıl 1963; A.Ç. Kunaa, *Prostoe predlojeniye sovremennogo Tuvinskogo yazıka* (Günümüz Tuvacasında basit cümleler) Kızıl 1970; Ş.Ç. Sat, ve E.B. Salzınmaa *Amgı Tıva literaturlug dıl* (Günümüz Tuva edebî dili) Kızıl 1980 vb. pek çok çalışma sayılabilir.

1953'te ilk sayısı yayımlanan *Uçeniye zapiski* (bilim yazıları), pek çok bilimsel yazının toplandığı bir dergi olarak yayım hayatına devam etmektedir.

Günümüzde Tuva Devlet Üniversitesi ve Tuva Sosyal Araştırmalar Enstitüsü bünyesindeki pek çok bilim adamı çalışmalarına devam etmekte ve Sibirya dilleriyle ilgili diğer Rus üniversiteleriyle ilişki içinde olarak araştırma alanlarını geliştirmektedirler.

B.İ. Tatarintsev tarafından dört cilt olarak yayımlanan *Etimologiçeskiy slovar Tuvinskogo yazıka* (Tuvacanın etimolojik sözlüğü) I. cilt a-b, II. cilt d-yo-i-y, III. cilt k-l, IV. cilt m-p harflerini içermektedir. Tuva Türkçesinin kapsamlı tek etimolojik sözlüğü niteliğindeki çalışma, Tatarintsev'in 2010 yılında vefat etmesiyle yarım kalmıştır.

Tamamlanamamış bir diğer çalışma 2003'te çıkan *Tıva dıldıñ tayılbırlıg slovarı* (Tuvacanın açıklamalı sözlüğü) adlı sözlüktür. Şu an elimizde I. cildi (a-y) bulunan sözlüğün II. cildi 2012 yılının ilk aylarında yayımlanmıştır. Sözlükte, edebî dilde kullanılan söz ve söz grupları, halk ağzında ve bazı ağızlarda yaygınlaşmış sözler, geniş ölçüde kullanılan terimler (politika, iş, bilim, kültür, din vb. ile ilgili) yer almaktadır. Sözlükte 10300 kelime, 1700 kelime grubu bulunmaktadır.

2005 yılında Kızıl'da D.A. Monguş tarafından hazırlanan *Tıva-Turk slovar* (Tuvaca-Türkçe sözlük) Türkiye Türkçesi öğrenciler için hazırlanmıştır. Yaklaşık 9000 kelimeyi kapsamaktadır. Sözlüğün 314-430 sayfalarında kısaca Türkçe gramer bulunmaktadır. Tuvaca yazılmış bu gramer ile Türkçe grameri kısaca tanıtılmıştır. 431-590 arası sayfalarda ise Türkçe kelimelerin dizini verilmiştir.

Tuva Türkçesiyle ilgili meselelere Rus ve Tuva araştırmacıları dışında diğer batılı ve yabancı bilim adamalarının da ilgisi yoğun olmuştur. Finli araştırmacı M.A.

Castren ile 19. yüzyılda başlayan bu ilgi, Karl Heinrich Menges tarafından kaleme alınan *Das Sojonische und Karagassische* (Soyon ve Karagas dili) başlıklı yazının Fundamenta'da 1959'da yayımlanmasıyla artmıştır. 1960'lı yılların sonunda Alman Erika Taube, Batı Moğolistan'da bulunduğu sürede burada yaşayan Tuvalardan derlediği malzemeyi daha sonra yayımlamıştır. Tuva masalları ve şarkılarından oluşan bu derlemeler, Tuva folkloruyla da ilgili önemli bilgiler içermektedir.¹³ Taube'nin *Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai (Cengel/Westmongolei)* adlı çalışması 2008 yılında yayımlanmıştır. Bir diğer çalışma, John Krueger tarafından İngilizce olarak kaleme alınan, 1977'de yayımlanan *Tuvan manual*'dir. Burada, Tuva Türkleriyle ilgili bir giriş verildikten sonra ikinci bölümde gramer ele alınmış, sonra ek dizini, metinler ve sözlüğün ilavesiyle çalışma tamamlanmıştır.

Amerikalı araştırmacı, David Harrison tarafından 2000'de hazırlanan doktora tezi *Topics in the Phonology and Morphology of Tuvan* bulunmaktadır. David Harrison ve Gregory Anderson'un birlikte yapmış oldukları *Tyva-angli angli-tyva söstük* (2002), *Tyvan* (1999) gibi çalışmalar da burada zikredilebilir.

Tuvaların, Tuva Cumhuriyeti dışında Moğolistan ve Çin'de de gruplar hâlinde yaşadıkları bilinmektedir. Buralarda yaşayan Tuvaların dilleri ve kültürleri de yeni araştırma alanları açmaktadır. Moğolistan'da yaşayan Tuvalarla ilgili yapılan çalışmalar arasında Erika Taube'nin derlemeleri ilk akla gelenlerdendir. Yine kuzeydoğu Moğolistan'da yaşayan ve Duha'lar olarak adlandırılan bir grup üzerinde araştırmacı Elisabetta Ragagnin'in çalışmaları bulunmaktadır. Batı Moğolistan'ın Bayan-Ölgiy aймаğında, Sengel sumusunda yaşayan Tuvalarla ilgili (bunlar literatürde Altay-Tuvaları olarak da geçmektedir) Ahmet Aydemir'in çalışmaları bulunmaktadır. Sengel Tuvalarıyla ilgili ülkemizde yapılan çalışmalardan biri de Ebrar Akıncı'nın *Shamanic initiation among the Tsengel Tuvans of western Mongolia* (2004) adlı yüksek lisans tezidir.

Çin'de yaşayan Tuvalarla ilgili çalışmaların başında da Talant Mawkanulı, Geng Shimin gibi araştırmacıların çalışmaları gelmektedir. Talant Mawkanulı, *Jungar Tuvas: languages and national identity in the PRC* (Çin'deki Jungar Tuvaları: dilleri ve millî

¹³ Erika Taube'nin bu derlemeleri Nurettin Demir tarafından Türkçeye çevrilmektedir.

kimlikleri) adlı makalesinde Çin'in Xinjiang (Sincan) Uygur otonom bölgesinde Jungar-Altay bölümünde yaşayan Jungar Tuvalarının tarihleri, dilleri, demografik durumları hakkında bilgiler vermektedir. Talant Mawkanulı'nın 2005 yılında ise *Jungar Tuvan Texts* (Jungar Tuvalarına ait metinler) adlı kitabı yayımlanmıştır. Bir başka araştırmacı Geng Shimin, *Materials of the Tuvinian Language in China* (Çin'de Tuvaca dil malzemeleri) adlı makalesiyle Çin Tuvalarının dilleriyle ilgili bilgilere yenilerini eklemiştir.

Rusya, Moğolistan ve Çin'de yaşayan Tuvalarla ilgili bir başka önemli çalışma Marina Monguş tarafından hazırlanan doktora tezi ve bir kitaptır. M. Monguş'un 2002 yılında *Tuvintsı Mongolii i Kitaya – etnodispersniye gruppi (istoriya i sovremennost)* adlı kitabı yayımlanmıştır. 2005 yılında ise *Tuvintsı Rossii, Mongolii i Kitaya: etniçeskiye i etnokulturniye protsessı, sovremennaya identiçnost* adlı doktora çalışması konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

Moğolistan'ın Buyant Kobdo aймаğında grup hâlinde yaşayan Kobdo Tuvalarıyla ilgili çalışma 2003 yılında Tsetsegdar' Ulamsurengiyn tarafından *Obraztsı folklorı i reçi Kobdoskih Tuvintsev* (Kobdo Tuvalarının folklor ve dil örnekleri) adıyla yayımlanmıştır.

Türkiye'de Tuva Türkleri ve Tuva Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar son yıllarda artmaktadır. Bunlar arasında Ekrem Arıkoğlu, Mehmet Ölmez, Mehmet Aça gibi araştırmacıların yapmış olduğu önemli çalışmalar sayılabilir. Ekrem Arıkoğlu, *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil* adlı doktoranın yanı sıra, çeşitli makalelerle çalışmalarına devam etmektedir. Arıkoğlu'nun, Buyan Borbaanay ile birlikte aktardığı *Tuva destanları* adlı kitabı 2007 yılında yayımlanmıştır. 2003'te Klara Kuular ile birlikte hazırladığı *Tuva Türkçesi sözlüğü* Tuvaca-Türkçe 8000 sözcüğü içeren bir eserdir.

Mehmet Ölmez'in Tuva Türkçesi üzerine yapmış olduğu çalışmalar arasında, çeşitli dergilerde yayımlanan makaleleri dışında, 1995'te yayımlanan *Tuvaca Dilbilgisi* ve 2007'de yayımladığı *Tuvacanın Sözvarlığı - Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle* adlı sözlüğü belirtilmelidir. Kelimelerin Almanca karşılıklarının da verildiği bu sözlüğün giriş kısmında kısaca Tuvalar ve Tuvaca hakkında bilgi verilmiştir. Sözlükte kelimelerin etimolojileri de yer alır.

Mehmet Aa ve Metin Ergün tarafından hazırlanan iki ciltlik *Tıva Kahramanlık Destanları* adlı alışma, Tuva Türklerinin destanları hakkında yapılan alışmalar, Tuva Türklerinin destancılık geleneği, destanların motif yapısı ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu çalışmaların metinler bölümünü ise, I. ciltte 6 destan, II. ciltte 4 destan ve aktarmaları oluşturmaktadır. Mehmet Aa tarafından hazırlanan bir başka eser, *Tıva Halk Masalları*, 2007 yılında yayımlanmıştır.

Türkiye’de son yıllarda Tuva Türkçesi ve Tuva Türkleriyle ilgili çeşitli tezler de yaptırılmaktadır. Arıkoğlu tarafından yönetilen Janyl Myrza Bapaeva’nın hazırlamış olduğu *Tuva Kamlarının Alkışları* adlı yüksek lisans tezi bunlardan biridir. Yine kendisi de bir Tuvalı olan Kızıl Maadır Simçit, *Tuva Türkçesinin şekilbilgisi (Türkçenin tarihsel dönemleri ile karşılaştırmalı olarak)* adlı yüksek lisans tezini hazırlamıştır. Türkiye’de yapılan bir başka değerli çalışma ise Ebrar Akıncı’ya aittir. *Shamanic initiation among the Tsengel Tuvans of Western Mongolia* adıyla hazırladığı yüksek lisans tezi önemli bilgiler içermektedir.

ÇALIŞMADA UYGULANAN YÖNTEM

Tezimizin konusunu belirleme aşamasında, danışman Hocam Prof.Dr. Gürer Gülsevin, eskicil özellikleri barındırması ve Türkiye’de az çalışma yapılmış olması bakımından Tuva Türkçesi üzerine çalışabileceğimizi önermişti. Bundan hareketle, yapılmış çalışmaları incelediğimizde, Tuva Türkleri ve Tuva Türkçesi üzerinde parça parça çalışmaların olduğunu gördük. Böylelikle, ülkemizde daha az tanınan, bilinen Tuva Türkçesinin tam bir gramerini sunmak amacıyla bu tezi hazırlamaya karar verdik.

Tezimizin metinler bölümünü oluştururken, Türkiye’de birkaç kütüphanede bulunan az sayıda Tuvaca roman ve sözlük dışında pek bir şey olmadığını fark ettik. Konuyla ilgili bilgisine ve yardımına başvurduğum Prof.Dr. Ekrem Arıkoğlu’ndan aldığım birkaç Tuvaca eser ilk metinlerimi oluşturmuştu. Ancak metinlerimin büyük kısmı, 2008 yılında, Tuva Türkçesini öğrenmek ve kaynak toplamak amacıyla, altı aylığına Tuva Cumhuriyeti’ne gidip geldikten sonra oluşmuştu.

Tuva’da bulunduğum sırada topladığım kaynaklardan (bunlar her türlü edebî eser, gazete, dergi, ders kitapları, bilimsel çalışmalar vb.) bazı bölümleri seçip “*Metinler Bölümü*”nü oluşturduk. Bu bölümün önce transkripsiyonu yapıldı. Tuva resmî alfabesinde bulunan kiril harflarına karşılık transkripsiyonda şu harfleri kullandık:

Tuva Resmî Alfabesinde Kullanılan, Orjinal Metinde Geçen Kiril Harfleri	Transkripsiyonlu Metinde Kullanılan Latin Harfleri
а	a
б	b
в	v
г	g
д	d
е	ye
ё	yo
ж	j
з	z
и	i
й	y
к	k
л	l
м	m
н	n
ң	ñ

o	o
ə	ö
п	p
p	r
c	s
т	t
y	u
ү	ü
ф	f
х	h
ц	ts
ч	ç
ш	ş
щ	şç
ъ	' (sertleştirme işareti) ¹⁴
ы	i
ь	yumuşatma işareti
э	e
ю	yu
я	ya

Transkripsiyonu tamamlanan metinlerimizin dil incelemesi ve söz dizininde kullanılırken kolaylık sağlaması açısından her metne bir numara verilmiş, daha sonra metindeki cümleler de ayrıca numaralandırılmıştır. Örneğin 6/12: 6. metnin 12. cümlesi anlamındadır.

İkinci aşamada transkripsiyonlu metinlerimizi Türkiye Türkçesine aktarmaya başladık. Aktarma sırasında, mümkün olduğu kadar Tuvaca dil özelliklerini yansıtan karşılıkları kullanmaya çalıştık. Elbette tam karşılığını bulamadığımız ya da Tuvaca yapıyı tam olarak yansıtmayan yapıları da kullanmak zorunda kaldık. Ancak genel itibarıyla aktarma sırasında Tuvaca metne sadık kalındı.

Aktarma sırasında, özel adlar, yer adları oldukları gibi bırakıldı. Ayrıca bazı terimlerin de orijinal şekillerine yer verildi. Bu terimler, dipnotlarla açıklanmaya çalışıldı.

¹⁴ Bu işaret, Rusça pek az kelimeye kullanılmaktadır. Asıl olarak Tuvacanın ayırt edici bir fonemi olan gırtlaksız ünlüleri göstermek için kullanılmaktadır. Biz de metinlerimizdeki, imlada gösterilen, gırtlaksız ünlüyü işaretlendirmek için (аъ /a'/ gibi) (') işaretini kullandık.

Aktarmayla paralel olarak söz dizini bölümümüzü de hazırlamaya çalıştık. Tüm metinlerimizdeki kelimeler cümledeki dizimi farklılaştırılmaksızın alt alta sıralanarak, bir kelimenin o cümledeki anlamı yanlarına yazılmış, böylece kelimeler, anlamları bakımından da tek tek fişlenmiştir. Örneğin:

Berge aytırlarıñar bar be, darga? 26/60

berge : sıkıntılı 26/60

aytırlarıñar : sorun, problem 26/60

bar : var 26/60

be : soru edatı 26/60

darga : başkan 26/60

Tüm metinlerimiz bu şekilde hazırlanıp, aktarması tamamlandıktan sonra, normal cümle sırasında alt alta dizilen kelimeler alfabetik olarak sıralanmış, bir kelimenin hangi anlamlarda kullanıldığı ortaya konularak dizinimizde bunlar gösterilmiştir.

Örneğin;

I. Aşama

aytırlı soru 2/5

aytırlı mesele, problem 1/144

aytırlar sorun, mesele 27/9

aytırlarga soru 8/68

II. Aşama:

aytırlı 1. soru

a. 2/5

a.+larga 8/68

2. sorun, mesele

a. 1/144

a.+lar 27/9

Ayrıca dizinde birlikte alınmasını uygun gördüğümüz yapıları da mümkün olduğunca iç madde olarak gösterdik. Bir yardımcı fiille kullanılan isim ya da fiili, her iki tarafta da şu şekilde gösterdik:

sal- madde başında;

sal- 1. bir yere bırakmak

s.-ıp tur- 1/201, 26/36

tur- madde başında;

tur- 3. süreklilik bildiren yardımcı fiil

t.-ar (... , salıp, sanap, saygargan bolup, ...)

Bazı eklerin morfolojik dizimi farklılık göstermektedir. Örneğin, bir leksem oluşturan +LIg eki, çokluk eki +LAr'dan sonra kullanılmıştır. Bu şekli “Söz Dizini”nde gösterirken şu yöntemi kullandık:

söstüg sözleri barındıran

sösterlig 14/49

Tuva Türkçesinin ayırıcı bir özelliği gırtlaksı sesleri barındırmasıdır. İmlada bunlar çok az kelimeye gösterilse de, Tuva Türkçesinin söz varlığında çok sık rastlamaktayız. Dolayısıyla dizinimizde, hem hangi kelimelerin gırtlaksı ünlü taşıdığının görünmesi açısından hem de okumada doğru telaffuzu sağlaması bakımından, imlada gösterilmemesine rağmen, gırtlaksı ünlü taşıyan kelimelerin yanında bunların gırtlaksılığını göstermek için (') işaretini kullandık.

Dil incelemesi bölümünde, incelemede ele alacağımız her konunun malzemesini metinlerimizden fişleyerek tasnifini yaptık. Bunlardan hareketle morfemlerin fonksiyonlarını tespit ettik ve bunları örnekleriyle göstermeye çalıştık.

Tezimizin sonuç bölümünde ise, tüm incelemede dikkatimizi çeken ve Tuva Türkçesinin ayırıcı özellikleri olduğunu düşündüğümüz tespitlerimizi sıraladık.

II. BÖLÜM

DİL İNCELEMESİ

1. İMLA

1.1. Ünlülerin İmlası

Tuv.T’de normal, uzun ve gırtlaksı olmak üzere 24 ünlü bulunmaktadır. Bunların imlaları şu şekildedir.

1.1.1. Normal Ünlülerin İmlası

Tuv.T’deki normal ünlülerin imlası şu şekilde gösterilmektedir:

Normal ünlüler	Ses karşılıkları	Normal Ünlüler	Ses karşılıkları
a	a	o	o
э, e	e	ө	ö
ы	ı	у	u
и	i	ү	ü

Burada üzerinde duracağımız, *e* sesinin imlasıdır. Bu ses, günümüz Tuva imlasında kelime ve hece başında düzenli olmak üzere э /e/ harfiyle, kelime içinde ve sonunda ise **e** /ye/ harfiyle gösterilmektedir. Bu tür kullanımın, Tuva imlasını Rus imlasına yakınlaştırma çabası olduğu düşünülmektedir (Biçeldey 1993a: 44).

эжик /ejik/

эгеzi /egezi/

Енисей /Yenisey/

1.1.2. Uzun Ünlülerin İmlası

Uzun ünlüler, Tuv.T imlasında iki ünlünün yan yana yazılmasıyla gösterilir. Bu imlayı gösteren şu üç şekil de mümkündür: ā, a:, aa. Ancak biz metinlerdeki imlayı yansıtması için yazıyı aktardık.

Uzun ünlüler	Ses Karşılıkları	Uzun Ünlüler	Ses Karşılıkları
aa	ā, aa, a:	oo	ō, oo, o:
ээ	ē, ee, e:	өө	ö, öö, ö:
ыы	ī, ıı, i:	уу	ū, uu, u:
ии	i, ii, i:	үү	ü, üü, ü:

“E” sesinin imlasıyla ilgili yukarıda verdiğimiz bilgiye ek olarak, uzun ünlü şeklinde kullanımında bu ses ээ işaretiyle gösterilir. Diğer uzun ünlülerin imlasında yan yana yazılması dışında bir farklılık yoktur.

ээзи	/eezi/
бирээ	/biree/
чүрээмде	/çüreemde/
аарыг	/aarıg/
сыын	/sıın/
бичии	/biçii/
боор	/boor/
сөөк	/söök/
улуу	/uluu/
үжүү	/üjüü/

1.1.3. Gırtlaksı Ünlülerin İmlası

Gırtlaksı Ünlüler	Ses Karşılıkları	Gırtlaksı Ünlüler	Ses Karşılıkları
аъ	a'	оъ	o'
эъ	e'	өъ	ö'
ыъ	i'	уъ	u'
иъ	i'	үъ	ü'

Gırtlaksı ünlülerin yazımıyla ilgili tartışmalar günümüze kadar devam etmiştir. Tek ve çok heceli kelimelerin ilk hecesinde bulunan gırtlaksı ünlülerin imlası, Tuva alfabesinin yapıldığı yıllarda (1930), aynı ünlünün çift yazılmasıyla, uzun ünlülerle aynı şekilde gösterilmiştir. Arıkoğlu, gırtlaksı ünlülerle ilgili makalesinde şu bilgileri verir: *“Bu ünlülerin varlığı, Tuva alfabesi yapım çalışmalarının başladığı yıllarda keşfedilmiş, ancak 1930 yılında kabul edilen latin kökenli Tuva alfabesine gırtlaksıllığı belirten herhangi bir harf konmamıştır. Gırtlaksı olan ünlüler tek heceli kelimelerde iki ünlüyle (uzun ünlüyle), birden çok heceli kelimelerde kısa ünlüyle yazılmıştır. 1930’lu yılların sonunda bazı yazarlar, gırtlaksı ünlüleri “h” harfiyle belirtmiştir. Tuva Türkleri 1941’den itibaren Kiril kökenli alfabeye geçmiştir. 1950’li yıllardan başlayarak kalın sıradan kelimelerde Rus alfabesinde bulunan sertleştirme işareti, ince sıradan kelimelerde yumuşatma işareti ile bu sesler gösterilmiştir. 1960’lı yıllardan itibaren bütün gırtlaksı ünlüler için sertleştirme işareti kullanılmıştır”* (Arıkoğlu 2000: 546). Günümüzde geçerli olan yazım ise kılavuzda şu şekilde belirtilmiştir: Gırtlaksı ünlü, aşağıdaki sözlerde, bu sözleri eşseslilerinden ayırabilmek için her zaman ünlü ve sertleştirme işareti (Ѣ) ile yazılır.

аѢт /a’t/ “at”

аѢш-чѢм /a’ş-çem/ “yemek”

чаѢс /ça’s/ “yağmur”

чѢп /çö’p/ “haklı, doğru”

чүѢк /çü’k/ “yük”

дүѢш /dü’ş/ “öğle”

Ѣт /e’t/ “et”

каѢт /ka’t/ “meyve”

оѢт /o’t/ “ot”

Bu dokuz kelime dışında gırtlaksı ünlü taşıyan pek çok kelimedeki gırtlaksıllık yazıda işaretlenmemiştir. Ancak, eğer kelimenin eşsesli başka bir yazımdan ayrılması istenirse tercihen işaretlenmesi serbest bırakılmıştır. Ayrıca, günümüzde gırtlaksı

ünlüler, normalde gırtlaksız ünlü taşımayan sözlerde de vurgulamak veya duygu katmak istendiğinde konuşmada kullanılmaktadır.

İmlada gösterilmeyen, gırtlaksız ünlü taşıyan 19000 kadar kelime K.A. Biçeldey tarafından tespit edilmiştir.

1.2. Ünsüzlerin imlası

Tuv.T’de 22 ünsüz bulunmaktadır. Alfabe bunlar şöyle işaretlenmiştir:

Harfler: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ

Karşılıkları: b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, ɳ, p, r, s, t, f, h, ts, ç, ş, şç

Tuv.T’nin ünsüzlerinin imlasıyla ilgili birkaç farklılık üzerinde durmakta yarar vardır. Bunlar kelime başındaki *b* ve *d* sesleri ve *y* sesiyle ilgili Rus etkisinin yansıdığı imlalar¹⁵.

Tuv.T’de kelime başında bulunan **b** ve **d** sesleri tonsuz telaffuz edilen seslerdir. Yani bunlar tonlu ile tonsuz arası seslerdir. Bunların imlada farklı işaretlerde gösterilmesi meselesi geçmişte gündeme gelmiş olsa da, imlada bunlar aynı işaretlerle gösterilme kararı alınmıştır.

барыын (telaffuzda p’ye yakın /parın/)

демдек /telaffuzda t’te yakın /temdek/)

Tuv.T’de **й** (**y**) ünsüzünü işaretleyen bir simge olmasına rağmen, bu sesin ünlü ile birleşmiş şekilleri Rusçanın imlası ile aynıdır: **Е** (**ye**), **ё** (**yo**), **ю** (**yu**), **я** (**ya**). Dolayısıyla Tuvaca sözlerin imlasında, üye **ye** “zaman”, moyun **моюн** “boyun”, kayaa **каая** “nereye, nerede” gibi sözler, Rusçadan aynı şekilde alıntılanan işaretlerle gösterilmektedir. Ancak **yi**, **yö**, **yü** ikilileri için özel bir işaret bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu durum da bir tutarsızlık yaratmaktadır. Bu yüzden K. A. Biçeldey, Tuvacanın özel bir fonemini karşılayan *y* sesinin ünlülerle birleşik şekillerinin Rusça alıntılarda bile Tuva imlasına uydurularak yazılması gerektiğini vurgular. Yani imlada **йа**, **йэ**, **йо**, **йө**, **йу**, **йү**, **йы**, **йи** şekillerinin gösterilmesinin doğru olduğunu savunur. (Biçeldey 1993a: 40) (Koçoğlu 2008: 451).

¹⁵ Konuyla ilgili bilgi için bk. Biçeldey 1993 (Çev. Koçoğlu 2008).

биеэ /biyee/

хая /haya/

2. SES BİLGİSİ

2.1. ÜNLÜLER (AJIK ÜNNER)

Tuva Türkçesinde 8 normal, 8 uzun ve 8 gırtlaksız (faringal) ünlü olmak üzere 24 ünlü bulunmaktadır.¹⁶

2.1.1. Normal Ünlüler

Tuv.T’de ünlüler, ön damak, arka damak, dar, yarı dar, geniş, yarı geniş, dudak gibi özelliklerle sınıflandırılır (İshakov 1957: 15).

	Düz		Yuvarlak	
	Arka Damak	Ön Damak	Arka Damak	Ön Damak
Geniş	a			
Yarı Geniş		e	o	ö
Yarı Dar	ı			
Dar		i	u	ü

2.1.1.1. a sesi

Arka damak ünlüsüdür. Geniş ve açık olarak telâffuz edilir, kelimenin her yerinde görülebilir.

adıgga “ayıya” 1/84 (<ET. adıg) (EDPT: 45)

adır “nehir kolu” 21/14 (<ET. adır-) (EDPT: 66)

Tıva “Tuvalı” 13/33

¹⁶ Ünlüler ve özellikleri için şu çalışmalardan faydalanılmıştır: Ş.Ç. Sat, E.B. Salzınmaa 1980: 58.; İshakov 1957; İshakov, Palmbah 1961, Kunaa 1957.

çaylaglap “yazı geçirmek üzere yaylaya çıkararak” 19/14 (<ET. yaylağ) (EDPT: 981)

2.1.1.2. e sesi

Ön damaktan çıkarılan e sesi, Tuv.T’de yarı geniş, kapalı e ve normal e arasında bir ünlüdür.

çeçek “çiçek” 3/93 (<ET. çeçek) (EDPT: 440)

emneer “tedavi etmek” 1/131 (<ET. em) (EDPT: 155)

küzel “istek, arzu” 6/30 (<ET. küse-) (EDPT: 749)

men “ben” 1/272 (<ET. men ~ ben) (EDPT: 346)

kejee “akşam” 12/38 (Krş. ET. kéçe) (EDPT: 694)

eves “değil” 16/72 (<ET. er-mez) (er- EDPT: 193)

2.1.1.3. ı sesi

Yarı dar telaffuz edilen ı sesi arka damak ünlüsüdür. Tuv.T’de kelimenin her hecesinde bulunabilir.

kıjın “kışın” 21/35 (<ET. kış) (EDPT: 670)

algış “iyi dilek, dua” 2/130 (<ET. alkış) (EDPT: 137)

ılgın “hızlı, çevik” 14/82 (<Mo. ilgum) (Lessing 2003: 651)

kışkı “kışlık, kışa ait” 18/49 (<ET. kışkı) (EDPT: 672)

sagındırığ “uyarı, ikaz” 19/141 (<ET. sakın-) (EDPT: 812)

2.1.1.4. i sesi

Ön damak ünlüsü olan bu ses dar telâffuz edilir.

dirig “canlı” 17/32 (<ET. tirig) (EDPT: 543)

biçik “yazı” 1/98 (<Mo. biçig) (Lessing 2003: 162)

ildiger “ilişmek, takılmak” 1/85 (Krş. ET. iler-) (ESTuvY II: 362)

bir eves “eğer” 8/83 (<ET. bir, er-mez)

bistiñ “bizim” 15/37 (<ET. biz) (EDPT: 388)

2.1.1.5. o sesi

Yarı geniş, yuvarlak, arka damak ünlüsüdür. Tuvaca kelimelerde ilk hecede bulunur.

bolur “olmak” 3/210 (<ET. bol-) (EDPT: 331)

çok “yok” 7/113 (<ET. yok) (EDPT: 895)

sook “soğuk” 1/285 (<ET. soğık) (EDPT: 808)

tonnar “elbiseler” 1/71 (<ET. ton) (EDPT: 512)

tozan “doksan” 3/143 (<ET. tokuz on)

2.1.1.6. ö sesi

Yarı geniş, yuvarlak, ön damak ünlüsüdür. Tuvaca kelimelerde ilk hecede bulunur.

şöl “meydan” 7/143 (<Mo. çöl) (Lessing 2003: 321)

dört “dört” 18/65 (<ET. tört) (EDPT: 534)

körüş “görüş, fikir” 5/36 (<ET. kör-üş) (EDPT: 747)

töl “çocuk, evlat” 4/179 (<ET. töl) (EDPT: 490)

tönçüzünde “sonunda” 15/46

2.1.1.7. u sesi

Dar, yuvarlak, arka damakta telâffuz edilen ünlüdür. Her hecede bulunabilir.

turguzug “yapı, düzen” 20/45 (Krş. ET. turğur-) (EDPT: 451)

kurug “boş, hiçbir şeysiz” 3/126 (<ET. kurığ) (EDPT: 652)

kulun “kulun” 21/62 (<ET. kulun) (EDPT: 622)

dumçuundan “burnundan” 20/24 (<ET. tumşuk) (EDPT: 509)

burun “eski, kadim” 8/73 (<ET. burun) (EDPT: 366)

2.1.1.8. ü sesi

Dar, yuvarlak, ön damakta telâffuz edilen ünlüdür.

hündüs “gündüz” 19/25 (<ET. küntüz) (EDPT: 729)

dügdeeskin “nişanlama” 8/122 (<dügde-) (ESTuvY II: 284)

küdeezi “damadı” 8/35 (<ET. küdegü) (EDPT: 703)

küşter “güçler” 1/302 (<ET. küç) (EDPT: 693)

sürgeş “takip ederek” 17/33 (<ET. sür-) (EDPT: 844)

2.1.2.Uzun Ünlüler (Uzun Ajık Ünner)

Tuv.T'deki ünlü uzunlukları için yaygın görüş bunların ikincil uzunluklar olduğudur. Yaygın olarak Eski Türkçedeki uzun ünlülerin Tuv.T'de normal ünlülere dönüştüğü kabul edilir.¹⁷ Oluşan ikincil uzunluklar ise daha çok iki ünlü arasında kalan ünsüzün büzülmesiyle meydana gelmektedir (bk. 2.4.2.1.16.).

2.1.2.1. aa

haakçı “kayakçı” 1/33

adaanda “aşağısında” 6/68 (<adak+ında)

aal “köy” 4/117 (<ET. ağıl)

2.1.2.2. ee

bireede “ilk olarak” 4/54 (<ET. biregü)

meeñ “benim” 3/150 (<men+iñ)

dees “için” 22/44 (<de-geş)

mee-mederelinden “bilincinden” 20/53 (<ET. méyi)

¹⁷ Tuv.T'deki aslî ünlü uzunluklarıyla ilgili tartışmalı ve genel kabul görmüş fikirler, Tuv.T'de ünlü uzunluklarının oluşma koşulları, Moğolca ve Rusça alıntılardaki durum “Tuva Türkçesindeki Ünlü Uzunluklarına Dair” adlı makalemizde ele alınmıştır. Bk. Koçoğlu 2009: 35.

2.1.2.3. ıı

sın “geyik” 21/23 (<ET. sıgun)

şırak “kuvvetli” 17/72 (<Mo. çigirag)

ındı “öteki taraftaki” 1/21 (<ındı+kı)

2.1.2.4. ii

bilii “bilgisi” 1/119 (<bilig+i)

kiirer “dahil etmek” 8/158 (ET. <ki-gür-)

diin “sincap” 18/10 (<ET. teyiñ)

2.1.2.5. oo

çoorgannar “yorganlar” 8/191 (<ET. yogurkan)

sook “soğuk” 12/8 (<ET. soğık)

ool “erkek evlat, oğul” 3/231 (<ET. oğul)

2.1.2.6. öö

söögün “kemiğini” 21/38 (<ET. süñök)

köörüvüske “gördüğümüzde” 1/184 (<kör-ür+üvüs+ke)

öönge “evinde” 4/149 (<ög+ün+ge)

öörüşküzü “sevinci” 1/158 (<ET. ögir-)

2.1.2.7. uu

kuu kuş “kuğu” 2/40 (<ET. kuğu)

murnuu “güney taraf” 13/3 (<murnu+ku)

suunda “suyunda” 1/87 (<sug+un+da)

2.1.2.8. üü

çüü “ne” 9/35

küüsedir “yapmak, yerine getirmek” 4/118 (<Mo. güyiset-)

özüüçel “gelişmiş” 1/196 (<öz-üüçel)

2.1.3. Gırtlaksı (Faringal) Ünlüler (Ög-bile Adaar Ünner)

Tuv.T'nin ünlü sistemindeki ayırıcı özellik gırtlaksı seslerin varlığıdır. Bu sesler, sesin, boğaz boşluğunun genişletilerek önce düz bir şekilde, sonra ise güçlendirilerek çıkarılmasıyla oluşur (Sat, Slazınmaa 1980: 60). Tuva yazı dilinin imlasında ünlülerin yanına sertleştirme işaretinin (ᠰ) eklenmesiyle gösterilir (bk. **imla 1.1.3.**)

Gırtlaksı ünlüler isim, sıfat, fiil, zarf, ünlemler gibi her türlü kelimeye görülebilmektedir. Ayrıca, antroponim, etnonim, toponimlerde de görülmektedir.

buga /bu'ga/ 2/40 “boğa”

başka /ba'ška/ 18/20 “baş, kafaya”

baştay /ba'ştay/ 4/119 “ilk önce”

buduktug /bu'duktug/ 4/164 “dallı, budaklı”

çedir- /çe'dir-/ 15/62 “ulaştırmak”

çurttakçı /çu'rttakçı/ 1/141 “bölge halkı”

Tıvada /tı'vada/ 14/3 “Tuva'da”

2.1.3.1. Gırtlaksı Ünlülerin Oluşumu

Gırtlaksı ünlülerin oluşumuyla ilgili pek çok fikir ileri sürülmüştür. A.A. Palmbah başta olmak üzere, A.M. Şçerbak, F.G. İshakov, V.M. Nadelyayev, B.İ. Tatarintsev, G.K. Verner, V.M. İlliç-Svitıç ve en son olarak K.A. Biçeldey'in Tuvacadaki bu özel fonemle ilgili önemli görüşleri ve çalışmaları olmuştur.

A.A. Palmbah, gırtlaksı ünlülerin oluşumunda, ikincil uzunlukların oluşma koşulunu sağlayan, iki ünlü arasında büzülmeye uğrayan ünsüzün etkisi ve kalıntısının olduğunu savunur (Palmbah 1955). Ancak bu görüşe, tüm örnekleri kapsamadığı ve kısa ünlülü kelimelerdeki gırtlaksılaşmanın sebebini açıklayamadığı için diğer araştırmacılar tarafından karşı çıkmıştır. F.G. İshakov da, Palmbah'la benzer bir görüşle, bu ünlülerin gırtlaksı özellik kazanmasında, iki ünlü arasında kalan **g** sesinin büzülmesinin etkili olabileceğini savunmuştur (Palmbah 1955). K.A. Biçeldey'e göre, Tuvacadaki gırtlaksılaşmanın en ikna edici açıklamaları V.M. İlliç-Svitıç ve V.M. Nadelyayev tarafından yapılmıştır. İlliç-Svitıç'a göre gırtlaksı ünlülerin ortaya çıkışı,

güçlü¹⁸ ünsüzlerin güçsüz ünsüzlere dönüşmesine bağlı olarak gelişmiştir. Ancak Tuvacadaki güçlü ünsüzlerin zayıflaması konusunda tatmin edici açıklamalar yapmamıştır. Nadalyayev ise, benzer görüşü savunarak bunun sebebini bazı dış etkilere arar. Nadalyayev'e göre Tuvacadaki gırtlaksı ünlüler, kelime sonu güçlü ünsüzlerin zayıflamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu gelişimde, günümüz Tuvasında yaşayan yerli boylarla, buraya gelen başka boyların farklı dil özelliklerinin karışmasının etkili olduğunu düşünür. Ona göre, Tuvaların ataları, dilleri eski Uygurların etkisiyle Türkçeleşmiş olan Çiklerdir. Nadalyayev'in bu görüşü Biçeldey'e göre Tuvacadaki bazı fonetik olayların ortaya çıkışını açıklayabilecek olması açısından ilginçtir (Biçeldey 1999: 18,19).

K.A. Biçeldey, yapmış olduğu çalışmayla Tuvacadaki gırtlaksılaşmanın sebebini Nadalyayev, İlliç Svitiç ve Tatarintsev'in görüşlerini doğru bularak güçlü ünsüzlerin zayıflamasında ve alt tabakaların dil ilişkilerine etkilerinde aramakta ve gırtlaksılaşmanın günümüzde hâlâ devam eden bir süreç içinde olduğunu belirtmektedir.

2.1.3.2. Alıntı Kelimelerde Gırtlaksı Ünlüler

Tuv.T'nin söz varlığı içinde ciddi boyutlarda Moğolca söz bulunmaktadır. Bu alıntıların bünyesinde Tuv.T'nin ses özelliklerinin en büyük yansımasını ise gırtlaksı ünlülü kelimelerin meydana gelmesi oluşturmaktadır. Moğolca ve onun aracılığıyla giren kelimelerde gırtlaksı ünlünün oluşma koşulu, kelime ortası veya sonundaki ünsüzün güçlü-sert olmasıdır. İlk hece ünlüsünden sonra, kelime ortası veya kelime sonu ünsüzün güçlü-sert ünsüz olmadığı kelimelerde ise gırtlaksılaşmanın oluşmadığı görülmektedir (Biçeldey 1999: 74).

badıtka- /ba'dıtka-/ 25/37 (<Mo.batudka-)

mözü /mö'zü/ 4/153 (< Mo. mösü)

maga-bot /ma'ga-bot/ 12/31 (<Mo. maqabud < E. Uyg. mahabut) (ESTuvY IV)

¹⁸ Buradaki “güçlü ünsüz” terimi, Tuva gramerlerinde yaygın olarak kullanılan aşırı patlamalı olarak aktarabileceğimiz *küştüg ajık eves ünner / silniye s pridihaniem* terimlerinin karşılığıdır. Güçsüz ünsüzler ise, daha az soluklu ünsüzleri karşılamaktadır. *Koşkak ajık eves ünner / slabiye bez pridihaniya* terimlerinin karşılığıdır. Biz de tezimizde *güçlü* ve *güçsüz* terimlerini kullanacağız.

nege- /ne'ge-/ 7/92 (<Mo. neke-) (ESTuvY IV)

2.2. ÜNSÜZLER (AJIK EVES ÜNNER)

Tuv.T'de 22 ünsüz bulunmaktadır. Alfabe bunlar şöyle işaretlenmiştir:

Harfler: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ

Karşılıkları: b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, ɳ, p, r, s, t, f, h, ts, ç, ş, şç

Tuv.T ünsüzlerinin özelliklerini Türkiye Türkçesi alfabesi sırasıyla şöyle gösterebiliriz:

2.2.1. b sesi

Çift dudak ünsüzüdür. Kelime sonunda bulunmaz. Kelime başında bu ünsüz Tuv.T için t, d, p ünsüzleri gibi özel bir sestir. Tonsuz telâffuz edilen, b ile p arası bir sestir, daha çok p sesine yakındır. Ancak Rus kulağına göre b'dir ve alfabede kelime içindeki b sesiyle aynı işaretlenmiştir. K.A. Biçeldey'e göre, bu yaklaşımlar Tuv.T'yi Rusçalaştırma çalışmalarının bir sonucudur.¹⁹

bar “var, mevcut” 3/59 (<ET. bar) (EDPT: 353)

başkarar “yönetmek” 7/105 (<ET. başgar-) (EDPT: 380)

baştay “ilk olarak, öncelikle” 16/74 (<ET. başla-) (EDPT: 382)

bottarı “kendileri” 1/266 (<ET. bod) (EDPT: 296)

buzundu “kırıntı, döküntü” 7/53 (<ET. buz-) (EDPT: 389)

Kelime içinde m sesinin yanında tonlu b olarak bulunur.

sambıra “tahta levha” 24/35

ambın-noyan “padişah” 5/12

¹⁹ Ayrıntılar için bk. Biçeldey 1993a.

2.2.2. ç sesi

Tonsuz, diş-damak ünsüzüdür.

añcılarga “avcılara” 26/67 (<Mo. añ “yabani hayvan”) (Lessing 2003: 70)

meçi “maymun” 4/76 (Mo. meç(in), biç(in) < Sogd.) (Lessing 2003: 150)

çajın “gözyaşı” 15/33 (<ET. yaş) (EDPT: 975)

çalı “genç” 19/120 (<Mo. zaluu) (Lessing 2003: 1590)

çeçekter “çiçekler” 3/96 (<ET. çeçek) (DTuS: 143)

çolaaçı “şoför” 3/55 (<ET. yola- “yola gitmek”) (Ölmez 2007: 123)

2.2.3. d sesi

Patlamalı, diş ünsüzüdür. Bu ses de kelime başında yarı tonsuz (d ve t arası) telâffuz edilir. Ancak alfabede diğer d’den farklı bir işaretle gösterilmez. Kelime sonunda Türkçe kelimelerde bulunmaz. Tuvacadaki d sesi, Eski Türkçedeki t ve d ünsüzlerinden gelmektedir. Eski Türkçe kelime içi d sesinin Tuv.T’de korunduğu görülür. Bu durum, Tuvacanın, ünsüz sisteminde diğer Türk lehçelerinden ayrıldığı önemli ses özelliğidir.²⁰

adıgı “ayısı” 26/36 (<ET. adıg) (EDPT: 45)

bedik “yüksek” 3/87 (<ET. bedük) (EDPT: 302)

keder “giyer” 18/9 ²¹ (<ET. ked-) (EDPT: 700)

kidis “keçe” 18/75 (<ET. kidiz) (EDPT: 707)

kuduruk “kuyruk” 19/77 (<ET. kudruk) (EDPT: 604)

adır “nehir kolu” 21/14 (<*ay- ~ *ad-, Krş. ET. adır-) (ESTuvY I: 61)

deer “gökyüzü” 2/106 (<ET. *teñir, Krş. ET. teñri) (ESTuv.Y II: 330)

dovurak “toprak” 7/124 (<Mo. tobarağ <ET. toprak) (Ölmez 2007: 145)

çedigi “yedinci” 6/56 (<ET. yeti) (EDPT: 886)

²⁰ Tuv.T’de birkaç sözde kelime içi -d- sesinin -y- ve -z-li örneklerine rastlamaktayız. Tuva edebî dilinde **askır** “aygır” (ET. adğır bk. EDPT: 47) kelimesi ve Kuzeydoğu ağzında (Toju) **kıyır** “kıyı” kelimesini, yine Tuva edebî dilde kullanılan **ezer** “eyer” kelimesini örnek olarak verebiliriz.

²¹ Tuv.T’de kelime sonunda “-d” sesi bulunmaz. Dolayısıyla emir kipinde kelime **ket** şeklindedir..

aldın “altın” 1/207 (<ET. altun) (EDPT: 131)

kodan “yaban tavşanı” 18/10 (ET. koyan ~ kodan) (EDPT: 678)

2.2.4. f sesi

Tonsuz, sızıcı diş-dudak ünsüzüdür. Sadece alıntı kelimelerde görülür.

fotoçuruktar “fotograflar” 8/170 (<Ru. foto, Mo. cirug) (Lessing 2003: 1638)

filosofiya “felsefe” 14/8 (<Ru. filosofiya)

fevralda “şubatta” 25/16 (<Ru. fevral)

feodaldar “feodaller” 5/10 (<Ru. feodal)

georaftıg “coğrafi” 13/5 (<Ru. georaficeskiy)

2.2.5. g sesi

Arka damak ve küçük dil ünsüzü olan bu ses, sürtünmeli olarak telaffuz edilir. Türkçe kelimelerde ön seste bulunmaz. Rusça alıntı kelimelerde ön seste de bulunabilir.

aarıglarga “hastalıklara” 21/12 (<ET. ağrıg) (EDPT: 90)

ajıg “belli bir miktardan fazla olan” 3/158 (<ET. aş-) (EDPT: 255)

hemnerlig “nehirlere sahip olan” 23/21 (<ET. kem) (Ölmez 2007: 166)

suglarda “sularda” 26/14 (Krş. ET. sub) (EDPT: 784)

süzüglerin “inancını” 8/101 (<Mo. süsegleh) (Lessing 2003: 1155)

galstuk “kravat” 1/8 (<Ru. galstuk)

Eski Türkçe, kelime sonu b ünsüzüyle biten şu iki kelime Tuv.T’de –g ünsüzü ile görülmektedir.

ögde “çadırda” 8/87 (Krş. ET. eb)

sug “su” 13/15 (Krş. ET. sub)

2.2.6. h sesi

Tonsuz, güçlü soluklu, arka damak ünsüzü olan bu ses, Tuvaca kelimelerin sadece başında bulunur. Pek çok Türk lehçesinde kelime başında k ünsüzü ile karşılanan

kelimelerin Tuv.T’de bazı kelimelerde h; bazı kelimelerde ise k ile karşılandığı görülmektedir. Alıntı kelimelerde söz ortasında görülebilir.

hamnardan “kamlardan” 8/141 (<ET. kam) (EDPT: 625)

hini “göbeği” 8/28 (<ET. kin) (EDPT: 725)

tehnika-bile “teknikle” 22/40 (<Ru. tehnika)

heymer “en küçük çocuk” 3/235

haakçı “kayakçı” 1/33

2.2.7. j sesi

SIZICI, diş-damak ünsüzüdür. Kelime başında sadece Rusça ve diğer alıntı kelimelerde görülebilir. Kelime içinde ş>j veya ç>>j şeklinde gelişmiştir.

üjen beş “otuz beş” 7/3 (<ET. üç on)

kajan “ne zaman” 8/207 (<ET. kaçan) (EDPT: 592)

ejik “kapı” 18/16 (<ET. eşik) (EDPT: 260)

çajıt “gizli” 15/11 (<ET. yaşut) (EDPT: 977)

jurnalistter “gazeteciler” 16/151 (<Ru. jurnalist)

janrlıg “türe sahip” 2/60 (<Ru. janr)

2.2.8. k sesi

Tonsuz ve patlamalı bir damak ünsüzüdür. Bu ses, kalın ünlülerle birlikte damağın daha arkasında ince ünlülerle birlikte ön damakta telaffuz edilir. Alfabede tek işaretle gösterilir.

kandıg “nasıl” 8/228 (<*kańu teg) (Ölmez 2007: 190)

kelin “gelin” 8/140 (<ET. kelin) (EDPT: 719)

kulakka “kulağa” 15/26 (<ET. kulkak) (EDPT: 621)

turjuk “karşı olarak” 5/16 (<ET. tur-) (EDPT: 529)

körgüzer “göstermek” 4/67 (ET. körtgür-) (EDPT: 740)

2.2.9. l sesi

Sızıcı, ön ve orta damak ünsüzüdür. Kalın sırada kalın, ince sırada daha ince telâffuz edilir.

aal-orannıg “meskenli” 5/20 (<ET. ağıl) (EDPT: 83)

keldiler “geldiler” 1/26 (<ET. kel-) (EDPT: 715)

lenta “şerit, kurdela” 18/9 (<Ru. lenta)

malçınnar “çobanlar” 23/27 (<Mo. malç(in)) (Lessing 2003: 819)

törel-dörgül “hısım akraba” 4/186 (<Mo. töröl) (Lessing 2003: 1290)

2.2.10. m sesi

Genizden çıkarılan, tonlu, akıcı çift dudak ünsüzüdür.

amgi “günümüzdeki, şimdiki” 8/125 (Krş. ET. amtı) (EDPT: 156)

hamnaar “kamlık yapmak” 3/245 (<ET. kamla-) (EDPT: 628)

mal ajılı-bile “hayvancılıkla” 17/50 (<Mo. mal) (Lessing 2003: 818)

naadım “yaz bayramı” 23/3 (<Mo. nagadum) (Lessing 2003: 870)

oluruptum “yönetime geçtim” 2/21 (<ET. olur-) (EDPT: 150)

2.2.11. n sesi

Tonlu, akıcı, geniz ünsüzüdür. Dil ucunun üst dişlere temasıyla telâffuz edilir. Tuv.T’de kelime başında bu ses, sadece Moğolca veya Rusça alıntılarda görülebilir.

nemelde “ek, ilave” 5/46 (<Mo. nemelte) (Lessing 2003: 897)

nomnug “kitaplı” 1/113 (<Mo. nom) (Lessing 2003: 921)

menden “benden” 19/191 (<ET. men ~ ben) (EDPT: 346)

mındıg “böyle” 17/56 (<ET. büntegi) (Ölmez 2007: 217)

orduzunga “şehrine” 6/62 (<ET. ordu) (EDPT: 203)

2.2.12. ñ sesi

Akıcı, tonlu, genizsi, arka damak ünsüzüdür. Kelime başında bulunmaz. Kelime içinde ve sonunda oldukça sık kullanılan sestir.

dañ başında “tan vakti” 1/48 (<ET. tañ) (EDPT: 510)

deñge “eşit olarak” 25/8 (<ET. deñ) (EDPT: 511)

hünnüñ-dañnıñ “günlük” 18/72 (<ET. tañ)

hüreñ “kahverengi” 1/71 (<Mo. küreng) (Lessing 2003: 798)

ooñ “onun” 2/65 (<ET. ol+nıñ)

2.2.13. p sesi

Patlamalı, güçlü, çift dudak ünsüzüdür. Tuv.T’de kelime başında fazla olmamakla birlikte güçlü, soluklu, aşırı patlamalı telâffuz edilen p sesinin imlada da **n**, (p^c) şeklinde gösterilmesi teklif edilmiştir (bk. Biçeldey, 1993: 42). Kelime içi ve sonunda normal olarak telâffuz edilir.

pöş “dağ servisi” 21/8

paş “kazan” 4/134

haptıga “bir tür börk” 18/69

körüp kaan “görmüş” 2/47 (<ET. kör-üp)

hepterlig “kıyafetli” 17/69 (Mo. keb) (Lessing 2003: 699)

parom “feribot” 1/6 (<Ru. parom)

hep “kıyafet”²²

2.2.14. r sesi

Ön damak ünsüzü olan bu ses, titretili telâffuz edilir. Tuvaca kelimelerde sadece kelime ortasında ve sonunda görülür. Kelime başında alıntılarda görülür.

respublika “cumhuriyet” 25/34 (<Ru. respublika)

rubrikanı “bölümü” 15/3 (<Ru. rubrika)

bar-dır “vardır” 19/223 (<ET. bar) (EDPT: 353)

²² Kelime içinde iki ünlü arasında v sesine döner: hevi (hep+i).

turup “bulunarak” 6/30 (<ET. tur-)

deer “değın, kadar” 19/36 (<ET. teg-) (EDPT: 476)

sergek-höglüg “neşeli” 15/50 (<Mo. sergeg) (Lessing 2003: 1071)

2.2.15. s sesi

Tonsuz, sızıcı, dış ünsüzüdür. Kelime başında, sonunda ve kelime içinde görülür.

sezen “seksen” 3/216 (<ET. sekiz on)

sıldıstar “yıldızlar” 7/12 (ET. yultuz) (EDPT: 922)

çañgıs “tek, bir” 4/131 (<ET. yalñus) (EDPT: 930)

çüs-çüs “yüzlerce” 2/110 (<ET. yüz) (EDPT: 982)

demisel “mücadele” 26/66 (<Mo. temeçel) (Lessing 2003: 1233)

2.2.16. ş sesi

Tonsuz, sıcızı, diş-damak ünsüzüdür. Tuvaca kelimelerde kelime başında ve sonunda görülür.

şerig “asker” 7/129 (<ET çerig) (EDPT: 428)

şöldüñ “meydanın” 7/145 (<Mo. çöl) (Lessing 2003: 321)

tanış-körüş “tanıdık” 4/164 (<tanı-ş, kör-üş)

batkaş “inerek” 21/48 (<bat-kaş)

şülükterimni “şiiirlerimi” 16/14 (<Mo. silüg) (Lessing 2003: 1098)

2.2.17. şç sesi

Sadece Rusça alıntı kelimelerde görülür.

uçilişçe “okul” 3/198 (<Ru. uçilişçe)

borşç “bir tür çorba” 1/263 (<Ru. borşç)

plaşçtarıvıstı “pelerinlerimizi” 1/287 (<Ru. plaşç)

2.2.18. t sesi

Patlayıcı, tonsuz, sızıcı diş ünsüzüdür. Kelime başında güçlü-soluklu telâffuz edilir. Dorju, Malov'un bu tür telâffuzları Sarı Uygurca ve Salarcada da tespit ettiğini söylemektedir (Dorju 1983: 34).

“*b-p*” seslerindeki durumla benzer olarak *t-d*, Tuv.T'nin karakteristik fonemleri arasında yer almaktadır. “t” sesi, kelime başında aşırı patlayıcı, güçlü olarak telâffuz edilir. Bu sesi diğerlerinden ayırmak için imlaya *m*, (*t^c*) işaretinin eklenmesi önerilmiştir (Biçeldey 1993a: 42).

tañmalarımın “damgalarımı” 7/92 (<Mo. tamağan, Hal. tamga) (Ölmez 2007: 270)

taygadan “taygadan” 19/143 (<Mo. tayga) (Lessing 2003: 1187)

todaratkan “belirtmiş” 6/22 (<Mo. todura-) (Lessing 2003: 1253)

ertem “bilim” 13/108 (<ET. erdem) (EDPT: 206)

kurut “bir tür yiyecek” 3/91 (<ET. kurut) (EDPT: 648)

transport “ulaşım” 25/3 (<Ru. transport)

2.2.19. ts sesi

Tonsuz, diş ünsüzüdür. Sadece Rusça alıntı kelimelerde bulunur.

tseh “imalathane” 3/132

tsinkografiya “çinkoğrafi” 16/128

assimilyatsiya “asimilasyon” 7/150

dotatsiya “maddi yardım, ödenek” 25/35

ogurets “salatalık” 1/190

2.2.20. v sesi

Tonlu, diş-dudak ünsüzüdür. Rusça alıntı kelimelerde söz başında bulunabilir. Tuvaca kelimelerde bu ses Eski Türkçe veya Moğolca alıntılardaki *b*, *p*, *m* ünsüzlerinden gelişmiştir. Kelime içinde görülebilir.

çaavazı “yengesi” 8/35 (<*yañı apa) (Ölmez 2007: 105)
evilelinde “birliğinde” 1/204 (<Mo. eblel) (Lessing 2003: 459)
eves “değil” 16/72 (<ET. er-mez)
şıdavas “yapamamak” 1/85 (<şıda-maz)
vannalarını “banyoları” 1/134 (<Ru. vanna)
vertolyot-bile “helikopterle” 26/44 (<Ru. vertolyot)

2.2.21. y sesi

Orta damakta telâffuz edilen sızcı ünsüzdür. Kelime başında genel Türkçedeki y- sesi Tuv.T’de ç- ile karşılaştığı için, bu konumda, sadece alıntı sözlerde y- görülür.

aynıñ “ayın” 1/10 (<ET. ay) (EDPT: 265)
bagay “kötü, fena” 4/133 (<Mo. magu) (Lessing 2003: 813)
çayın “yazın” 21/35 (<ET. yay) (EDPT: 980)
yanzıların “çeşitlerini” 18/14 (<Mo. yangcu) (Lessing 2003: 684)
Yenisey “Yenisey nehri” 1/49

2.2.22. z sesi

Sızcı dış ünsüzdür. Kelime başında alıntı kelimelerde görülür.

andazın “pulluk” 5/43
bezin “bile, da, de” 16/28
ünezin “değerini” 3/51
üzülbezin “kesilmesin” 6/16
zaldar “salonlar” 1/152
bolzuñza “olursan” 6/11

2.3. SES UYUMLARI

2.3.1. Ünlü Uyumu

Tuv.T’de ünlü uyumları iki şekilde görülmektedir.

2.3.1.1. Damak (Kalınlık-İncelik) Uyumu

Tuv.T’de, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, kalınlık-incelik uyumu büyük oranda kurala uygun şekilde görülmektedir. Yani kelimenin ilk hecesinde kalın ünlü varsa, devamındaki hecelerde de kalın ünlü, ince ünlü varsa, devamındaki hecelerde de ince ünlü bulunur.

amduzında “şimdilik” 14/48

köştüm “göçtüm” 7/96

kövürüglerden “köprülerden” 25/26

kuduruunda “kuyruğunda” 19/77

seriittenip “serinleyip” 1/23

2.3.1.1.1. Damak Uyumunu Bozan Kullanımlar

Tuv.T’de de damak uyumuna aykırı bazı kullanımlar mevcuttur. Bunlar genelde, eklerin tek şekilli olduğu durumlarda karşımıza çıkmaktadır.

2.3.1.1.1.1. +Çe yön gösterme ekinin tek şekilli olması, kalın ünlülü kelimelerde uyumu bozmaktadır.

sumularje “sumulara” 1/141

taygaje “taygaya” 3/111

aytırıgje “meseleye” 25/22

çılçe “yıla” 22/26

dayınçe “savaşa” 7/85

2.3.1.1.1.2. –M⁴I⁴şaan (<-mış+şag+ın) (Sat, Salzınmaa 1980: 185) zarf-fiil ve geçmiş-şimdiki zaman eki bünyesindeki ikinci unusunun tek şekilliliği de damak uyumunu bozmaktadır.

detkivişaan “desteklemiş” 15/3

körbüşaan “görerek” 27/16

hereçilevişaan “tanıklık etmiş” 1/228

2.3.1.1.1.3. –GI⁴je sınırlandırma bildiren birleşik ek, kalın sıradaki kelimelerde damak uyumunu bozmaktadır.

kırıgije “yaşlanana kadar” 12/3

bolguje “olana kadar” 5/44

azırap turgujeje “büyütene kadar” 4/128

2.3.1.1.1.4. Be soru edatı, tek şekillidir, damak uyumuna uymaz.

tıptıñar be “buldunuz mu” 1/275

bar be “var mı” 16/108

ol be? “o mu?” 19/100

ajıldakçı be? “çalışan mı?” 16/82

2.3.1.1.1.5. Bile “ile” edatı kelimelere tire (–) işaretiyle bağlanır ve damak uyumuna girmez.

aksı-bile “ağzıyla” 2/54

aayı-bile “aracılığıyla” 22/45

udurturu-bile “yönetmesiyle” 26/5

boluru-bile “olmasıyla” 6/10

2.3.1.1.1.6. İki kelimenin birleşmesiyle oluşmuş birleşik kelimelerin bazılarında damak uyumunun bozulduğu görülür. Örneğin çok “yok” kelimesiyle oluşturulan birleşik kelimelerde²³ bu uyumun bozulduğu örnekler oldukça fazladır.

ergejok çugula “mühim” 25/27

dürjoktangan “küstahlaşmış” 19/142

öödejok “cansız, durgun” 4/160

epçoksunup “utanıp” 3/72

2.3.1.2. Alıntı Kelimelerde Damak Uyum

2.3.1.2.1. Rusça Alıntılarda Damak Uyum

Tuv.T’deki Rusça alıntılar, kelimelerin orjinal şekilleriyle bırakılmıştır.²⁴ Dolayısıyla Tuvacanın ses yapısına ve damak uyumuna aykırı kullanımlar bulunmaktadır.

sektorunuñ “bölümünün” 15/71

sekretarı “sekreteri” 16/96

tehnika-bile “teknikle” 22/40

teoriya “teori” 13/108

yuridiktig “hukukî” 3/235

2.3.1.2.2. Moğolca Alıntılarda Damak Uyum

Moğol yazı dilinde de zaten damak uyumu büyük oranda mevcuttur. Moğolca alıntıların tarihi çok daha eskilere dayandığı için Moğolca alıntılar daha fazla Tuv.T’nin yapısına uydurulmuştur.

törel “akraba” 4/189

²³ **Çok** “yok” kelimesinin kelime yapımı fonksiyonuyla kullanılmasıyla ilgili bk. M.V. Bavuu-Sürün, O.V. Dambaa 2006.

²⁴ Alfabenin yapım sürecinde ilk Tuva milli alfabesi, latin esaslı harflere dayandırılarak oluşturulmuştur (28 Haziran 1930). Bu süreçte Rusça kelimeler orjinallerine sadık kalınarak yazıda gösterilmiştir. Bunun öncesinde alınan Rusça kelimeler ise Tuvacalaştırılmış şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: Ru. vedro “kova” kelimesi Tuvacaya bödüree şeklinde geçmiştir ve Tuvacanın ses yapısına uydurularak yazıda gösterilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Koçoğlu 2008:442-456.

amıdırarınıñ “yaşamasının” 4/54

durjulga “deneyim” 1/17

dürgen “hızlı” 23/30

elbek “bol, bereketli” 1/82

2.3.1.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu

Türkçede dudak uyumu, kelimenin ilk hecesinde düz ünlü varsa daha sonraki hecede düz, yuvarlak ünlü varsa daha sonraki hecede düz geniş veya dar yuvarlak ünlü taşınmasıyla belirlenir. Tuv.T’de dudak uyumu, bazı aykırı durumlar hariç büyük oranda korunmuştur.

açı-buyannıg “hayırlı, yararlı” 7/146

bölüüvüstü “grubumuzu” 1/166

burungunuñ “öncekinin” 15/43

ejikten-ne “kapıdan” 1/68

inekter “inekler” 1/231

Tuv.T’de bazı birleşmeler ve kaynaşmalarda hem damak hem dudak uyumuna çoğu zaman uyulduğu gözlenmektedir.

bejen “elli ” (<beş on) 3/218

tozan “doksan” (tos on) 3/254

2.3.1.2.1. Dudak Uyumunu Bozan Kullanımlar

Tuv.T’de bazı birleşmeler, bazı ses olayları dudak uyumuna aykırı kullanımlar yaratmıştır.

2.3.1.2.1.1. Çok “yok” kelimesiyle birleşerek oluşmuş bazı kelimeler dudak uyumuna aykırıdır.

aaajok “fevkâlâde” 13/74

çugaajok “elbette, şüphesiz” 4/122

horjok “yasak” 21/25

2.3.1.2.1.2. Rusça alıntı sözlerde, kelimelerin orijinal şekillerine bağlı kalındığı için dudak uyumuna uymayan şekiller mevcuttur. Ancak Rusça kelimelere gelen ekler kelimenin son hecesindeki ünlüye göre uyuma girer.

brakonerler “kaçak avcılar” 26/65

zavodunuñ “fabrikasının” 1/34

2.3.2. Ünsüz Uyumu

Kelimelerin eklerle genişletilmesi sırasında veya yan yana gelen hecelerde tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra tonlu, tonsuz ünsüzlerden sonra genellikle tonsuz ünsüzlerin gelmesi temeline dayanan uyumdur (Korkmaz 2007: 232). Tuv.T’de bu kuralın büyük oranda uygunluğu söz konusudur.

çayladım “yazı geçirdim” 7/90

çeçekterni “çiçekleri” 3/94

eskerjeni “fark ettiği” 2/44

nomçuptar “okuyacak” 5/55

üyezinde “döneminde” 1/215

2.3.2.1. Ünsüz Uyumu Dışında Kalan Kullanımlar

2.3.2.1.1. Tuv.T’de +Çe yön gösterme ekinin tonlu varyantı +je ünlülerden ve g,r,y ünsüzlerinden sonra kullanılır. +çe şekli ise tonsuz ünsüzlerden sonra ve m,n,ñ,l ünsüzlerinden sonra kullanılır.

aaldarınçe “köylerine doğru” 1/108

artınçe “arka tarafa doğru” 1/239

kırımçe “üzerime doğru” 12/8

olçe “ona” 21/14

2.3.2.1.2. Çok “yok” kelimesiyle birleşen birleşik kelimelerde n, l ünsüzlerinden sonra çok şeklinin korunduğu görülür.

bolgançok-la “sık sık” 5/63

hölçok “çok, epey” 13/53

2.4. SES OLAYLARI

2.4.1. Ünlülerde Ses Olayları

2.4.1.1. Ünlü Değişmeleri

2.4.1.1.1. Kalın Ünlülerde İncelme

i>i: **bijek** “bıçak” 8/73

a>e: **ekkel** “getir” 16/110 (<alıp kel-)

o>ö: **bögün** “bugün” 27/2 (<bo hün)

2.4.1.1.2. İnce Ünlülerde Kalınlaşma

i>ı: **şımını-** “yıkanmak” (ET. <çim-)

şıktıg “sisli” 7/98 (<ET. < çig)

2.4.1.1.3. Geniş Ünlülerde Daralma

a>ı: **tıp-** “bulmak” 1/299 (< ET. tap-)

hırın “karın” 4/41 (< ET. karın)

e>i: **idik** “çizme” 18/16 (< ET. etük)

o>u: **budu-** “boyamak” 7/39 (< ET bodu-)

2.4.1.1.4. Yuvarlak Ünlülerde Düzleşme

o>ı: **ıkaş** “gibi, benzer” 2/66 (<okşaş)

u>ı : **mındıg** “böyle” 6/30 (<muni teg)

karañgi “karanlık” 16/124 (<karañgu)

çajit “giz, sır” 4/190 (<yaşut)

çañgis “bir, tek” 3/226 (<yalañuz)

ü>i: **bedik** “yüksek” 7/113 (<bedük)

dilgi “tilki” 18/40 (<tilkü)

eki “iyi” 4/164 (<edgü)

2.4.1.1.5. Düz Ünlülerde Yuvarlaklaşma

e > ö: **öşkü** “keçi” 23/28 (<eçkü)

ı > u: **muñ** “bin” 6/37 (<bın)

2.4.1.2. Ünlü Düşmesi

Tuv.T’de ünlü düşmesi, ekleşme sırasında kelime içinde görülen bir ses olayıdır. Bu durumda, vurgusuz olan orta hece dar ünlüsünün düştüğü görülür.

2.4.1.2.1. İçte Ünlü Düşmesi

2.4.1.2.1.1. i>Ø

ektinde 18/29 (<egin+in+de)

kenni 8/35 (<kelin+i)

işti 7/39 (ijin+i)²⁵

2.4.1.2.1.2. u>Ø

moynak (<moyun+ak)

oynunga 19/244 (<oyun+un+ga)

kurgadı 3/134 (<kurug-a-t-ı)

tulçuuşkunçe 2/66 (<tuluş-uuşkun+çe)

2.4.1.2.1.3. ı>Ø

çarlır 8/21 (<çarıl-ır)

²⁵Palmbah ve İshakov’a göre, ijin “iç; mide” kelimesindeki ünlünün ekleşme sırasında düşmesi veya korunması aynı kelimenin farklı anlamlarına göre değişmektedir. “iç, bir şeyin içi” anlamındayken ekleşme sırasında dar orta hece ünlüsü düşmekte (ijin+i > işti “bir şeyin içi”), “mide” anlamında ise korunmaktadır (ijin+i > ijini “midesi, karnı”). (İshakov, Palmbah 1955: 208-217).

arınğa 16/155 (<arın+ın+ga)

şımın 1/23 (<şımın-ıp)

kırğan 8/17 (<kır-ı-gan) (ESTuvY III)

aytıkçı 6/31 (<ayıt-ıkçı)

ujuptarıs 1/47 (ujup ıd-ar+ıvıs)

2.4.1.2.1.4. ü>Ø

üstüp 27/20 (üzül-üp)

köstür 21/20 (közül-ür)

şöylür 4/139 (<şöyül-ür)

2.4.1.2.2. Sonda Ünlü Düşmesi

baştay “ilk olarak” 3/4 (<baştay-a)

çedir “kadar” 13/69 (<çedir-e)

kövey “çok” 13/50 (<köpey-e)

2.4.1.3. Ünlü Türemesi

Metinlerimizde alıntı kelimeler dışında ünlü türemesi örneklerine rastlanmamıştır. Asıl olarak, ünlü türemesinin varlığı, Moğolca alıntılarda çokça dikkat çekmektedir.

edile- “kullanmak” 4/178 (<Mo. edleh)

evilel “birlik” 21/4 (<Mo. eblel)

Ayrıca Rusça alıntılarda söz sonunda iki ünsüzle (nt, nd, kt, nk, sk, vt, ng, pt, ft, şç) sonlanan kelimelerde (Red. Monguş 2001: 15) ekleşme durumunda ünlü türemesi meydana gelir.

studentiler “öğrenciler” 25/41 (Ru. student)

fonduzunda “vakfında” 25/37 (Ru. fond)

2.4.1.4. Ünlü Kaynaşması

Ünlü kaynaşması, birleşik kelime kuruluşlarında yan yana gelen iki ünlünün kaynaşarak tek ünlü durumuna dönüşmesidir (Korkmaz 2007: 228). Az örnekte görülmüştür.

çaava 8/37 “yenge” (<çaa+ava)

2.4.2. Ünsüzlerde Ses Değişimleri ve Ses Olayları

2.4.2.1. Ünsüz Değişimleri

2.4.2.1.1. Tonlulaşma

Tuv.T’de iki ünlü arasında **k, s, ş, t** ünsüzleri tonlulaşır ve **g, z, j, d**’ye döner.

2.4.2.1.1.1. t>d

Kelime Başında t->d’-

Kelime başı b sesinde olduğu gibi, kelime başı d sesi de aslında tonsuz telâffuz edilen ancak imlada d harfiyle gösterilen Tuvacanın özel bir ünsüzüdür.

dayan- “dayanmak, yaslanmak” 6/11 (<tayan-)

dıt “melez ağacı” 15/44 (<tıt)

dör “ögde şeref yeri” 15/61 (<tör)

dıl “dil” 9/2 (<tıl)

doñ- “donmak” 17/37 (<ton-)

deg “gibi” 1/222 (<teg)

İki Ünlü Arasında

Kelime Tabanında

Kelime içinde sık karşılaşılan ünsüz değişmesidir. Kelime tabanlarında ve ekleşme durumunda iki ünlü arasında kalan t sesinin tonlulaştığı görülür.

ada “baba” 4/139 (<ata)

ödügen “ötüken” (<ötüken)

idik “çizme” (<etük)

Ekleşme Durumunda

ada- “ad vermek” 8/35 (<at-a-)

başkıladıp “öğretip” 1/58 (<başkıl-at-ıp)

bedider “geliştirme” 1/119 (<bedit-er)

büdün “bütün” 23/30 (<büt-ün)

tudug “yapı” (<tut-ug)

2.4.2.1.1.2. k > g

İki ünlü arasında –k-> -g-

Bazı kelimelerde iki ünlü arasında kalan k ünsüzü tonlulaşır.

Kelime Tabanında

sagın- “düşünmek” 25/44 (<sakın-)

çoğuş “kavga, dövüş” 10/16 (<sok-uş)

Ekleşme Durumunda

şıgıt- “ıslatmak” 7/100 (<şık-ıt-)

agın “ak sütünü” 21/8 (<ak+ın)

aldığı “altıncı” 6/54 (<aldı+kı)

2.4.2.1.1.3. s > z

İki Ünlü arasında

Kelime Tabanında

küze- “istemek” 16/175 (<küse-)

baza “da, de; ve” 6/30 (<basa)

çaza- “yapmak, üretmek” 27/7 (<yasa-)

Ekleşme Durumunda

Kelime sonunda bulunan s ünsüzü, ünlü ile başlayan bir ek aldığında tonlulaşır. Aynı şekilde ünlü ile biten veya tonlu ünsüzle biten bir kelimeye s- ile başlayan bir ek gelecekse ekin tonlu varyantı kullanılır.

uluzu “milleti” 13/44 (<ulus+u)

sözünden “sözünden” 6/34 (sös+ün+den)

ertpezi “vazgeçmemesi” 18/35 (<ert-pes+i)

tañdızının “dağının” 18/40 (<tañdı+zı+nıñ)

duzazı “faydası” 12/28 (<duza+zı)

taarzınmayn “memnun kalmadan” 21/50 (<taar-zın-mayn)

2.4.2.1.1.4. ş > j

İki Ünlü Arasında

İki ünlü arasındaki diş-damak ünsüzü ş'nin tonlulaşması olayı oldukça yaygın ve düzenli bir ses değişimidir.²⁶

Kelime Tabanında

kiji “kişi” 5/56 (<kişi)

ejik “kapı” 18/16 (<eşik)

çajıt “giz, sır” 4/190 (<yaşut)

²⁶ “A.P. Dulzon, tonsuz ünsüzün iki ünlü arasında tonlulaşması (ş>j: paş>pajı) olayının Tuva, Hakas, Altay, Şor, Karagas, Çulım-Türk, Kamasın ve Baraba lehçelerinde görüldüğünü ve yine aynı ses olayının Ugor-Samoyed dilleri (Mansi, Hantı, Nenets, Selkup) ile Yenisey (Arin, Assan, Kott) dilleri için de karakteristik olduğunu belirtir. Dulzon, yukarıda adı verilen Türk lehçelerinde görülen bu ses olayını, Ugor-Samoyed ve Yenisey dillerinin Türkçe içinde erimesinden sonra bu dillerin Türk lehçelerine bıraktığı seslik bir iz olarak değerlendirmektedir.” A.P. Dulzon, “Sibirya Türklerinin Etnolinguistik Dağılımı” (Çev. F.Sema Barutçu-Özönder), **Tuncer Gülensoy Armağanı**, Kayseri 1995, s.106. (Alkaya 2009: 286)

Ekleşme Durumunda

bajın “başını” 2/94 (<baş+ın)

çajıp “saçıp” 21/45 (<çaş-ıp)

tanıjıp “tanışıp” (<tanış-ıp)

dujunda “karşısında” 1/208 (<duş+un+da)

şorbaşıla- “karalamak, karışık yazmak” 16/14 (<şorba+şıla-)

2.4.2.1.2. Tonsuzlaşma

2.4.2.1.2.1. d > t

Tuv.T’de kelime sonunda d ünsüzü bulunmaz, dolayısıyla kelimenin aslında d olan ses, kelime sonunda tonsuzlaşarak t olur.

bot “kendileri” 1/266 (<bod)

ket- “giymek” 19/35 (<ked-)

et “eşya” 21/38 (<ed)

çıt “koku” (<yıd)

2.4.2.1.2.2. g > k

Kelime içinde şu örneklerde g ünsüzünün tonsuzlaştığı görülür.

eki “iyi” 5/30 (<edgü)

diskek “diz” 4/41 (<tirsgek)

suksat- “susatmak” 20/15 (<sug+sa-t-)

2.4.2.1.2.3. z > s

Kelime içinde şu örnekte z ünsüzünün tonsuzlaştığı görülür.

öske “başka, diğer” 9/10 (<özge)

Kelime sonunda z ünsüzü, Tuv.T’de düzenli olarak tonsuzlaşarak s ünsüzüne dönüşmesiyle karakteristiktir.

aas-bile “sözlü olarak” 1/196 (<ağız)

ças “ilkbahar” 4/52 (<yaz)

çüs “yüz sayısı” 1/280 (<yüz)

pös “bez” 8/191 (<böz)

çurtuvus “yurdumuz” 1/283 (<yurt+ımız)

2.4.2.1.3.Sızıcılışma

2.4.2.1.3.1. ç > ş

Kelime başında serpinti olarak ç>ş değişmesini görmekteyiz.²⁷

şerig “asker” 18/53 (<çerig)

şıktıg “nemli” 7/98 (<çig)

şöl “meydan” 7/143 (<çöl)

şıda- “yapabilmek” 17/5 (<Mo. çida-)²⁸

şın “gerçek” (<çın)

şıvıg “örtü” (<çabıg < yap- “örtmek”)

Kelime içinde şu örnekte ç sesinin sızıcılıştığı görülür.

öşkü “keçi” (<eçkü)

Hece sonunda ise ç sesi, Tuv.T’de düzenli olarak sızıcılışarak ş sesine dönüşür. Bu ses değişmesi Tuv.T için karakteristiktir.

²⁷ F.G. İshakov, “Tuvinskiy Yazık”da, diğer Türk lehçelerinde kelime başında ş ve s ile karşılanan bazı kelimelerin Tuvacada ç ile karşılandığını ve *çigir* (Tat. *şiker*), *çoguş* (diğer *soguş*) örneklerini vererek sadece birkaç kelime için bu durumun geçerli olduğunu söyler (İshakov 1957: 100).

²⁸ Ayrıca, Moğolcadan geçmiş ve Moğolca aslında ts/ç ile başlayan pek çok kelimenin de Tuvacada ş ile karşılandığını kelime içinde ç, j seslerine dönüştüğünü V.İ. Rassadin kaydetmiştir (Rassadin 1980: 61).

uş- “uçmak, düşmek” 7/104 (<uç-)

çaş “saç” 17/71 (<saç)

dış “dinlenme” 1/23 (<tınç)

kaş “ne kadar, kaç” 13/35 (<kaç)

küş “güç” 26/44 (<küç)

2.4.2.1.3.2. ç >> j

Bu ses değişmesi, Tuv.T’de düzenli olarak karşımıza çıkan karakteristik bir değişmedir.

ujun “için” (<üçün)

ajıg-hinçek 20/14 (<açıĝ)

ajık 26/48 “açık” (<açuk)

2.4.2.1.3.3. k > g > y

İki ünlü arasında çok az kelimedede görülen ses değişmesi olayıdır.

iyi “iki” 1/143 (<iki)

2.4.2.1.3.4. k > h

Kelime başında, düzenli olmamakla birlikte, k sesinin sızıcılaşması Tuv.T’de karakteristiktir.

höl “göl” 21/26 (<köl)

haya “kaya” 17/37 (<kaya)

holdug “kollu” 5/44 (<kol+lug)

horumnug “taşlık yer” 21/57 (<korum+lug)

hündüs “gündüz” 12/38 (<küntüz)

2.4.2.1.3.5. p >> v

Kelime Tabanında

ava “anne” 8/85 (<apa)

dovurak “toprak” 7/124 (<toprak)

Ekleşme Durumunda

tövü 5/27 “merkezi” (<töp+ü)

tıvılğan “bulunmuş” 7/140 (<tap-ıl-gan)

2.4.2.1.4. Patlayıcılaşma

2.4.2.1.4.1. ş > ç

Kelime başında şu örnekte ş sesinin patlayıcılaştığını görüyoruz.

çigir “şeker” (<Mo. şikir < Fars. şeker)

Kelime içinde, **-(I)ş** işteşlik ekindeki ünsüzün patlayıcılaşması çokçadır.

çetçe “tam” 2/143 (<çet-iş-e)

çetçir “yetiştir” 4/129 (<çet-iş-ir)

katçı ber- “birleşmek” 19/109 (<kat-ış-ı ber-)

koştunçup “tutunarak ilerleyip” 1/52 (<koş-tun-uş-up)

solçup “değiştirip” 17/78 (<solu-ş-up)

2.4.2.1.5. Diş-Damaklılaşma

2.4.2.1.5.1. y > ç

Eski Türkçe kelime başındaki y sesinin Tuv.T’de ç’ye dönmesi karakteristiktir. Ancak Eski Türkçedeki kelime başı y’lerin diğer lehçelerde ç, j, s gibi seslere kaynaklık etmiş olması da muhtemeldir, başkaca bir sesin hem ç’ye hem y’ye kaynaklık etmesi de muhtemeldir (bk. Tuna 1983).

Kelime başında y ünsüzünün diş-damaklılaşması Tuv.T için karakteristik ve düzenli ses değişmesidir.

çalım “sarp” 1/233 (<yalım)

çanımda “yanımda” 19/170 (<yan+ım+da)

çalbarıp “yalvararak” 1/216 (<yalbar-)

çetçir “yeter, yeterli olur” 4/129 (<yet-iş-ir)

çımçak “yumuşak” 17/69 (<yumşak)

2.4.2.1.6. Genizleşme

2.4.2.1.6.1. b > m

İçinde geniz ünsüzü taşıyan bazı kelimelerde, kelime başında, dudak ünsüzü b sesi genizleşerek m sesine dönüşür.

muñgak “kederli” 1/282 (<buñ)

meñgi “kalıcı karlar” 14/82 (<beñgü)

moyun “boyun” 14/65 (<boyun)

mun- “binmek” 19/16 (<bin-)

Tuv.T’de bo “bu” zamiri çekimlendiğinde bünyesinde ortaya çıkan n geniz ünsüzünün etkisiyle b sesi, genizleşerek m olur.

moon “bunun” 4/120 (<mun+iñ)

monu “bunu” 18/103 (<mu+nı)

mınça “böyle, şöyle” 19/63 (<mun+ça)

2.4.2.1.7. Genizliliği Yitirme

2.4.2.1.7.1. m > b

Şu örnekte, kelime içindeki geniz ünsüzü m sesinin genizliliğini yitirdiği görülmektedir.

dırbaktıg “vaşak” 18/40 (<tarmak)

Tuv.T’de soru edatı **be**, tek şekillidir.

be “mı?” 7/132

2.4.2.1.7.2. **ń > y**

kayı “hangi” 16/114 (<kańu)

hoy “koyun” 4/78 (<koń)

mıyıs “boynuz” 1/83 (<müńüz)

mıygak “maral” 21/23 (<muńgak)

2.4.2.1.8. Yarı Tonsuzlaşma

2.4.2.1.8.1. **b->b’-**

Kelime başında, Tuv.T’de “b”ler yarı tonsuz telâffuz edilir (bk. 2.2.1. b sesi).

bajıñ “ev” 12/36

balıkçı “balıkçı” 26/73

bert “geçmesi zor” 1/52

bölük “insan topluluğu” 8/20

burun “eski, kadim” 6/14

2.4.2.1.9. Diğer Ünsüz Değişmeleri

2.4.2.1.9.1. **rk > rt**

Sonu *rk* ile biten genel Türkçe kelimelerin Tuv.T’de *rt* olması karakteristiktir. Ancak bu kelimeler, ünlü ile başlayan bir ekin gelmesiyle eski hâllerine dönerler.

bört “başlık, şapka” 18/78

(**börgü** “başlığı” 18/16 (<bört+ü))

kort- “korkmak”

(**korgar** “korkar” 19/193 (<kort-ar))

kortkanından “korkmasından” 19/190

bert “geçmesi zor” 1/52 (<berk)

2.4.2.1.10. Ünsüz Düşmesi

2.4.2.1.10.1. r > Ø

Kelime bünyesinde sadece şu örnekte r sesinin düştüğü görülür.

diskek “diz” 4/40 (<tirsgek)

2.4.2.1.11. Ünsüz Tekleşmesi

2.4.2.1.11.1. -tt->-t-

katap “tekrar” (<kat-ta-p)

2.4.2.1.11.2. -gg->-g->uzun ünlü

kaan “kagmak yardımcı fiili” 1/21 (<kag-gan)

2.4.2.1.11.3. -nn- > -n-

düne “gece” (< dün-ne < tünle)

2.4.2.1.12. Ünsüz İkizleşmesi

2.4.2.1.12.1. t > tt

çattılıp “yayılp” 7/2 (< çat-t-ıl-)

çettik- “yetişmek” 1/161 (<çet-t-ik-)

2.4.2.1.12.2. ñ>ñn

siñnik- “nüfuz etmek” 21/9 (<siñ-n-ik-)

2.4.2.1.13. Hece Kaynaşması

borta “bu konuda” 4/122 (<bo ar(a)ta) (ESTuvY I, 257)

2.4.2.1.14. Göçüşme

2.4.2.1.14.1. ks > sk

ösküs “öksüz” 4/169 (<öksüz)

oksun- “kaybetmek” 2/53 (<oskun-)

alıskak “istekli” 26/69 (<alıksak)

2.4.2.1.14.2. pk > kp

ökpe ırı “gırtlak şarkısı” 13/62 (<öpke)

dıkpış 22/24 “dar” (<dıpkış)

dakpır “tekrarlanan” 24/4 (<Mo. dabqur) (ESTuvY II, 68)

kakpala- “kapana kısırmak” 26/42 (<kapkala-) (ESTuvY III, 76)

2.4.2.1.14.3. kş > şk

aşka “para” 26/43 (sadece telâffuzda) (<akşa)

başkı “öğretmen” 16/63 (<bakşı)

ışkaş “benzeri, gibi” 4/131 (<okşaş)

2.4.2.1.14.4. pç > pş > şp

çaşpan “yavşan otu” 19/103 (<çapşan< yapçan)

çöşpeereş- “razı olmak” 5/13 (<çöpşeeereş-)

2.4.2.1.15. Büzülme

Tuv.T’de iki ünlü arasında kalan g, k, l, ñ, ñg, m, r, v ünsüzlerinin büzülmesi sonucu ikincil uzunluklar oluşmaktadır. Tuv.T’de birincil uzunlukların çok az kelimeye kaldığı, var olan uzunlukların, bazı ünsüzlerin erimesi, bazılarının ise büzülmesi sonucu oluştuğu fikri genel kabul gören görüştür.²⁹

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. SAYAA 2004: 330-338.

Büzölme sonucu uzun ünlülerin oluşum koşullarını şu başlıklar altında inceleyebiliriz.

2.4.2.1.15.1. Kelime Bünyesinde Oluşan Büzülmeler

2.4.2.1.15.1.1. VgV > VV Tipindeki Büzülmeler

aa	< aga < agı < agu < oga	ee	< egi < egü
ıı	< ıgı < ıgu	ii	< igü
oo	< ogu < oğı	öö	< ögü < ögi
uu <	ugu	üü <	ügü

2.4.2.1.15.1.1.1. aa < aga

çaan “fil” 24/41 (<yağan) (EDPT: 904)

haan “kağan” 7/153 (<kağan)

maadır “kahraman” 2/80 (<bağatur) (ESTuvY IV, 21) (EDPT: 313)

2.4.2.1.15.1.1.2. aa < agı

aas “sözlü edebiyat ürünü” 13/75 (<ağız) (EDPT: 98)

aal “köy” 4/117 (<ağıl)

saaskan “saksağan” 4/166 (<sagızğan) (EDPT: 818)

2.4.2.1.15.1.1.3. aa < agu

aa “ilk süt” 8/59 (< ağuz) (EDPT: 98)

2.4.2.1.15.1.1.4. ee < egi

çeerbi “yirmi” 17/26 (<yegirmi) (EDPT: 915)

2.4.2.1.15.1.1.5. ee < egü

küdee “damat, güveyi” 18/8 (<küdegü) (EDPT: 703)

bireede “birinci olarak, ilki” 19/220 (<biregü) (EDPT: 346)

2.4.2.1.15.1.1.6. ıı < ıgı

sıgı “sığ, sıgılık” 1/220 (<sıg-ık+ı)

2.4.2.1.15.1.1.7. ıı < ıgu

sın “geyik” 21/23 (<sıgun) (EDPT: 813)

2.4.2.1.15.1.1.8. ii < igü

kiir- “sokmak, dahil etmek” 8/158 (<ki-gür-)

2.4.2.1.15.1.1.9. oo < ogu

ak-çoorgan “çarşaf” 1/134 (<yoğurkan) (EDPT: 907)

çoon “yoğun” 24/25 (<yoğun) (EDPT: 904)

ool “oğul, erkek çocuk” 16/160 (<oğul) (EDPT: 83)

2.4.2.1.15.1.1.10. oo < ogı

oor “hırsız” 5/56 (< oğır < oğrı) (ESTuvY IV: 312)

sook “soğuk” 12/8 (< soğık) (EDPT: 808)

2.4.2.1.15.1.1.11. öö < ögü

öören- “öğrenmek” 1/52 (<ög(ü)ren-) (ESTuvY IV: 400)

2.4.2.1.15.1.1.12. öö < ögi

öörü- “sevinmek” 13/111 (<ögir-) (EDPT: 113)

2.4.2.1.15.1.1.13. uu < ugu

kuu “kuğu kuşu” 2/40 (<kuğu) (EDPT: 609)

buura “erkek deve” 4/139 (<bugu-ra) (ESTuvY I: 306)

2.4.2.1.15.1.2. VñV > VV Tipindeki Büzülmeler

ee	< eñi
oo	< oñu
öö	< üñö < öñü

2.4.2.1.15.1.2.1. ee < eñi

deer “gök” 2/51 (<teñir) (ESTuvY II, 330)

2.4.2.1.15.1.2.2. öö < üñö

söök “kemik” 21/38 (<süñök) (EDPT: 838)

höön “gönül” 1/282 (<köñül) (EDPT: 731)

2.4.2.1.15.1.2.3. oo < oñu

soonda “sonunda” 2/124 (<soñ+un+da)

oorga “sirt” 2/46 (<oñurğa) (ESTuvY IV: 314)

2.4.2.1.15.1.3. VñgV > VV Tipindeki Büzülmeler

aa	< aṅgı	oo	< oṅgo

2.4.2.1.15.1.3.1. aa < aṅgı

çaaskaan “yalnız” 16/49 (<çaṅgıskan)

2.4.2.1.15.1.3.2. oo < oṅgo

mool “Moğol” 3/10 (<moṅgol)

2.4.2.1.15.1.4. VvV > VV Tipindeki Büzülmeler

2.4.2.1.15.1.4.1. aa < ava

haak “sögüt” 19/16 (<kavak) (TDES: 219)

2.4.2.1.15.1.4.2. aa < avı

daaṣ “gürültü, ses” 12/37 (<taviṣ) (EDPT: 446)

aat- “sallamak” 19/87 (<avıt-) (ESTuvY I: 43; EDAL: 307)

2.4.2.1.15.1.4.3. ee < evi

keerge- “acımak” (<kevırge-) (Aras 2002: 191)

2.4.2.1.15.1.5. VkV >> VV Tipindeki Büzülmeler

2.4.2.1.15.1.5.1. aa > akı

-daa “dahi, da, de” 19/171 (<takı)

2.4.2.1.15.2. Ekleşme Durumunda Oluşan Büzülmeler

2.4.2.1.15.2.1. “k, g” Ünsüzleriyle Biten Kelime + Ünlüyle Başlayan Ek

Tuv.T’de k, g ünsüzleriyle sonlanan ve son hecesinde geniş ünlü bulunan kelimelere, ünlüyle başlayan ek geldiğinde bu ünsüzlerde büzülme meydana gelir ve ikincil uzun ünlü oluşur.

demdee “belirtisi, alâmeti” 18/29 (<demdek+i)

karaa “gözü” 8/166 (<karak+ı)

çüstüün “yüzüğünü” 4/179 (<çüstük+ün)

küzeñ “güzlüğünü” 19/98 (<küzeg+iñ)

ülüün “payını” 25/45 (<ülüg+ün)

çüünden “tüyünden” 18/90 (<çüg+ün+den)

deep “değip” 3/187 (<deg-ip)

öönüñ eezi “koca, eş” 3/30 (<ög+ü+nüñ)

Geniş ünlülü, tek heceli ve l, m, r ünsüzleriyle sonlanan bazı fiiller ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda kaybolur ve bu durumda da ikincil uzunluklar oluşur.³⁰

boop turgan “olmuştur” 13/11 (<bol-up)

köörümge “gördüğümde” 3/94 (<kör-ür+üm+ge)

baarından “gitmekten” 19/25 (<bar-ır+ın+dan)

keer “gelir” 19/28 (<kel-ir)

2.4.2.1.15.2.2. Ünlüyle Biten Kelime + “g” Ünsüzüyle Başlayan Ek

Tuv.T’de g ünsüzüyle başlayan ekler (-gAlA, -gAlAk, -gAn, -gaş, -gAy, -gI, -gI deg, -gIje vb.) ünlüyle sonlanan kelimelere eklendiğinde, ek başındaki ünsüz iki ünlü arasında büzülür ve ikincil uzunluk meydana gelir.

kırnje “yaşlanana kadar” 5/21 (<kırır-gıje)

kıştaan “kış geçirmiş” 1/33 (<kış-ta-gan)

³⁰ Bu tür kullanımlar düzenli değildir. Yazı dilinde her iki şekilde de görülebilir.

amdüzında “şimdilik” 27/20 (<amdı+gı ~ amdı+kı+zında)

ködürbeen “yükseltmemiş” 5/43 (<ködür-be-gen)

ajılđaaş “çalışarak” 14/8 (<ajıl-da-gaş)

hööreey-daa “sohbet edilecek” 8/167 (<hööre-gey)

2.4.2.1.15.2.3. Ünlüyle Biten Kelime + Ünlüyle Başlayan Ek

Tuv.T’de başında ünlü bulunan bazı ekler (-Ar, -Ir; -IrgA, -IrdA) ünlü ile biten kelimelere eklenirken, ekin aynı şekilde ünlülü varyantı kullanılır. Dolayısıyla bu kelimelerde de ikincil uzunluklar oluşur.

bijiir “yazacak” 16/28 (<biji-ir)

çoruurda “giderken” 1/210 (<çoru-urda)

aarıp-arjurga “hastalandığında” (<arjı-ırga)

alıksaar men “eş olarak almak isterim” 19/80 (<al-ıksa-ar)

2.4.2.1.15.3. Diğer Büzülmeler

2.4.2.1.15.3.1. “l” sesinin büzülmesi

Kelime içinde, ekleşme sırasında düzenli olmamakla birlikte iki ünlü arasında l sesinin büzüldüğü görülür.

keer “gelecek” 19/28 (<kel-ir)

boor “olacak” 23/16 (<bol-ur)

boop “olup” 6/31 (<bol-up)

aar “al- yardımcı fiili” 1/189 (<al-ır)

2.4.2.1.15.3.2. “r” sesinin büzülmesi

Ekleşme sırasında ise düzenli olmamakla birlikte iki ünlü arasında kalan r sesi büzülmeye uğrar.

köör “görür” 26/65 (<kör-ür)

beer “ver- yardımcı fiili” 1/58 (<ber-ir)

2.4.2.1.15.3.3. İki kelimenin birleşmesi sırasında da bazı büzülmeler oluşur.

ekkel- “getirmek” 16/110 (<al-ıp kel-)

appar- “götürmek” 3/187 (<al-ıp bar-)

2.4.2.1.15.3.4. Şu iki örnekte büzülme meydana gelmiş ancak uzun ünlü varlığını koruyamamıştır.

ses “sekiz” 7/28 (<sekiz)

tos “dokuz” 6/14 (<tokuz)

2.4.2.1.15.4. Bünyesinde İkincil Uzun Ünlü Taşıyan Ekler

Tuv.T’de muhtemelen iki veya daha fazla ekin bir araya gelmesiyle veya başka olaylarla oluşmuş bazı birleşik eklerin (-AlAAAn, -Bİşaan, -İİşİn, -İİçAl, +zImAAr, -gAAr, vb.) bünyesinde bulunan uzun ünlüler de ikincil uzunlukların varlığını çeşitlendirmektedir.

karañgızımaar “karanlık” 16/121 (<karañğı+zımaar)

ıyeleen “ikisi birlikte” 16/159 (<iyi-eleen)

amır-mendi aytırбішаан “hal hatır sorarken” 10/3 (<aytır-bışaan)

ünüüşkün “tırmanış” 1/28 (<ün-üüşkün)

çañçıғуçal “kanıksayan” 4/161 (<çañçık-ııçal)

burungaar “ileri” 27/3 (<burun-gaar)

2.4.2.1.16. Benzeşme

Tuv.T’de ek ünsüzleri, ekleşme sırasında benzeşmeye uğrar. ³¹

2.4.2.1.16.1. “l” Ünsüzündeki Benzeşme

ml > mn

horumnug < horum+lug 21/57

³¹ Ünsüzlerin yanyana kullanımıyla ilgili bk. Monguş 1963b: 196-210.

nl > nn

durannarlıg < duran+lar+lıg 26/65

aldinna- < aldın+la- 8/195

orunnug < orun+lug 1/142

ñl > ñn

hadıñnarda < hadıñ+lar+da 21/8

l > t

“l” ünsüzü ile başlayan ek, tonsuz ünsüzle biten bir kelimeye gelirken benzeşmeye uğrar ve t olur.

karaktıg < karak+lıg 18/9

sütte- < süt+le- 3/162

2.4.2.1.16.2. “n” Ünsüzündeki Benzeşme

n > t

“n” ünsüzü ile başlayan ek, tonsuz ünsüzle biten bir kelimeye gelirken benzeşmeye uğrar ve t olur.

hünüvüstü (<hünüvüs+nü)

ajıl-herektiñ (<herek+niñ) 19/152

2.4.2.1.16.3. Diğer

Kapalı heceyle sonlanan kelimeye, ünlüyle başlayan ekin gelmesiyle orta hece ünlüsünün düşmesi sonucunda yan yana gelen kelime ortasındaki ünsüz ile kelime sonundaki ünsüzün benzeşmesi, Tuv.T’de oldukça sık karşılaşılan bir ses olayıdır.³²

³² Katanov, gramerinde sebebini açıklamaksızın bu ses olayının türlerini şu biçimlerde vermektedir: **-dIn-** > **-tt-**: udun-up > uttup (udun- “unutmak”), **-jIn-** > **-št-**: çaştıp > çajınıp (çajın- “gizlenmek”), **-zIn-** > **-st-**: üstünde < üzününde, **-zIl-** > **-st-**: üstüp < üzülüp (üzül- “kesilmek”), **-lin-** > **-nn-**: kunnum < kulunum (kulun “tay”), **-gIn-** > **-kt-**: saktıp < sagınıp (sagın- “hatırlamak”), **-glz-** > **-ks-**: aksı < agızı (aas “ağız”), **-dlj-** > **-tç-**: tutçup > tuduşup (tuduş-), **-blş-** > **-pç-**: çapçıp > çabıjıp (çabış-), **-glj-** > **-kç-**: sokçup > sogujup (soguş-), **-bld-** > **-pt-**: çipter > çib-ider, **-gil-** > **-kt-**: töktüp > tögülüp (tögül-), **-bIl-** >

çannır < çal-ın-ır 19/194
saktıp < sagın-ıp 19/246
eştıp < ejin-ıp 1/23
ottup < odun-up 1/302
tıptır < tıp-ıl-ıp 8/34
uştup < ujul-up 1/102
estip < ezil-ıp 6/20
bustup < buz-ul-up 7/55
doostup < doozul-up 26/21
köstüp < közül-üp 5/16
kirjiri < kir-iş-ir-i 8/163
başcır < bas-ış-ır 17/20

2.4.2.1.17. Başkalaşma

2.4.2.1.17.1. ll > ld

dazıldığ < dazıl+lığ 2/78
ooldar < ool+lar 19/201

2.4.2.1.18. Diğer Ses Olayları

Kelimenin aslında g, ñ ünsüzleri olan, sonra bu ünsüzlerin büzülmesiyle ikincil uzunluğun olduğu kelimeye, ünlü ile başlayan ek geldiğinde, g, ñ ünsüzleri tekrar ortaya çıkar ve benzeşmeye uğrar.

aas+ım > aksım
düüş-ür > dügjür
soo-l-ur > soglur

-pt-: tıptıp > tıbılıp (tıbıl-), **-blz-** > **-ps-:** kopsum > kobuzum (Katanov 1903: 113-116).

eel-ip > eglip

çul-ır > çıglır

hööñ+ü > höññü

3. ŞEKİL BİLGİSİ

3.1. İSİMLER (ÇÜVE ADI)

3.1.1. İSİM ÇEKİMİ

3.1.1.1. İSİMLERDE ÇOKLUK (HÖYNÜÑ SANINIÑ KOJUMAA)

3.1.1.1.1. +L⁴Ar

Tuv.T’de isimlerin çokluk şekilleri, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi +LAr ekiyle yapılmaktadır. Bu ek, ünlüler ve g, r, y ünsüzleriyle sonlanan isimlere **+lar, +ler**; l ünsüzüyle sonlanan isimlere **+dar, +der**; tonsuz ünsüzlerle sonlanan isme **+tar, +ter** ve m, n, ñ ünsüzleriyle sonlanan isimlere **+nar, +ner** şeklinde gelmektedir.

Aalçılar “misafirler” 13/99, *añçı ivijiler* “geyik avcıları” 13/10, *baydaldar* “durumlar” 10/6, *beletkelder* “hazırlıklar” 10/6, *çuruktar* “fotoğraflar” 8/170, *hemçiğester* “nehircikler” 1/271, *dayzınnar* “düşmanlar” 17/35, *dileeşkiner* “arayışlar” 2/129.

3.1.1.1.1.1. +L⁴Ar Çokluk Ekinin Fonksiyonları

Tuv.T’de +L⁴Ar çokluk eki şu işlevlerde karşımıza çıkar.

3.2.1.1.1.1.1.1. İsimlerde varlığın sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için bu ek kullanılır.

- Ol **ooldar** bisti körüp kaaş-la, öörüşkülüğ utkup, oluttarından turgulap keldiler. “O gençler, bizi görünce sevinçle karşılayıp oturaklarından kalktılar.” 1/26
- Bistiñ **öörenikçilerivistiñ** attarı bo-dur. “Bizim öğrencilerimizin adları şunlardır.” 1/32
- Boyduzu-bile kaygamçıktıg baylak oran — Süt-Höl töögüden beer surağlıg **malçınnarnıñ, taraajılarnıñ, kürüne udurtukçularınıñ, uran-çüüldüñ,**

kulturanıñ bolgaş sporttuñ aldarlıg **kijileriniñ** töreen kavayı. “Şaşırtıcı ve zengin tabiatıyla Süt-Höl, geçmişten günümüze pek çok değerli hayvancılık ve tarımcılık yapanların, devlet yöneticilerinin, sanat, kültür ve sporla uğraşan ünlü kişilerin beşiği olmuştur.” 23/7

- *Şagaa-bile čaa-čaa čedişkinnerni, bögü-le küzelderiñer bottanıp, çoruk-hereeñer çoguurun, baylakşıldı bolgaş kadıkşıldı yöreedivis.* “Yeni yıl ile yeni yeni başarıları, tüm isteklerinizin gerçekleşip işlerinizin iyi gitmesini, zenginlik ve sağlık dileriz.” 10/17
- *Idıktıg suglarnıñ ünüp çıdar çerlerinde çalamalarını, kadaktarnı, yanzı-yanzı eñ öñgür pösterni arjaan çoogun kaastap turar ünüşterde: taldarda, hadiñnarda, şarlannarda, dıttarda, hadılarda, çoygannarda, pöşterde, dayalarda, sööskennerde, haragannarda çüdülge-hündütkeldiñ demdee kıldır çon köskü kıldır askılaaş, teylep-çalbarıp, agın çajıp çoraannar.* “Halk, inanç ve saygının işareti olarak kutsal suların özeklerine, arjaan yakınlarını süsleyen: söğüt, kayın, kavak, melez ağacı, çam, köknar, sedir, hanımeli, çayır gibi bitkilere çalamaları, kadakları, çeşit çeşit rengarenk bezleri görülür şekilde bağlayarak dualarını edip, ak sütü saçarlarmış.” 21/8

3.2.1.1.1.1.1.2. +LAr eki, isimleri sayı bakımından fazlalaştırmak dışında, onlara sınıf anlamı katarak gruplandırır. Topluluk bildirir.

- *Bo çılgı malçınnar Naadımı burungu Süt-Hölge ertip turarı tavarılga eves, süt-hölçülerniñ ajıl-agıyıtı čedişkinneringe Tıva Çazaktıñ bergen bedik üneleli ol.* “Bu yılki naadım bayramının eski Süt-Höl’de düzenlenmesi rastlantı değildir, Tuva hükümetinin, Süt-Höl halkının ekonomik başarılarına vermiş olduğu değerın göstergesidir.” 23/4
- *Kızılçılarnıñ idik-hevi yanzı-bürü* “Kızılıllıların giyim kuşamları çeşit çeşittir” 1/8
- *Çoruur kijilerniñ arazında daştıkılar höy közüldü.* “Gidecek kişiler arasında daha çok yabancılar gözükiyordu.” 3/9

- *Şuptu başkılar bolur siler — dees, direktor ug-daa çok. “Müdür, hepiniz öğretmen olacaksınız, dedi.” 16/64*
- *Revolvyutsiya murnunda biçii çaştarnıñ ölüp horaarı kövüdep turgan. “Devrim öncesinde bebek ölümlerinde artış olmuştur.” 1/132*

3.2.1.1.1.1.3. Topluluk adları oluşturmada +LAr eki dışında **kiji, ulus** ve **sug** kullanılır. Bazen bu kelimeler üzerinde de +LAr ekini görebiliriz.

- *Er-daa, kıs-daa ulus keder. “Erkekler de kızlar da giyer”. 18/82*
- *Ol-bo çerlerge bijidilgelerimde kolduunda er ulus ırlap turar, inçalza-daa hereejen kijilerniñ ayannaştırıp ırlaarn, azı er kijiler-bile kadı olarnıñ ünneringe çook, bas (çoon) ıškaş dıñnalır tembr-bile küüsedip turarın dıñnavayn çoraan men. Çüge dize çıñgine tıva çon hereejen kiji sıgıt-höömey küüsedirge ... “Kayıtlarımda çoğunlukla erkeklerin sesleri vardır, ancak kadınların uyum sağlayarak veya erkekler ile birlikte onların seslerine yakın, bas gibi işitilen ses tonuyla şarkı söylemelerini duymamıştım. Çünkü asıl Tuva halkında, kadın sıgıt-höömey söylediğinde ...” 13/87-88*
- *... Yuriy Arançın, Monguş Kenin-Lopsan, Yuriy Künzegeş suglarnıñ şülükteri ünüp turgan diji çüve. “... Yuriy Arançın, Monguş Kenin-Lopsan, Yuriy Künzegeşlerin şiirleri çıkıyordu.” 16/12*
- *Bistiñ klasstan Valeriy Şaravii, Vasiliy Doruun-ool suglar ol bölgümge idepkeylig kirjip, şülükterin saygartıp, çamdıktarı margijip-daa turgulaan boor çoraan. “Bizim sınıftan Valeriy Şaravii, Vasiliy Doruun-oolgiller o derneğe aktif olarak katılıp şiirlerini geliştirmiş, bazıları yarışmalara katılmışlardı.” 16/27*

3.2.1.1.1.1.4. Türkiye Türkçesinde önünde sayı sıfatı veya çokluk bakımından belirten herhangi bir sıfat bulunan isimlerde (beş elma, birkaç şiir, birçok çocuk vb.) çokluk eki kullanılmaz. Tuv.T’de çokluk ekli şekillerin kullanıldığı görülmektedir.

- ... SSRE-den Tıvaje **höy-höy emçiler, başkılar keep ajıldap egeleen**. “..SSCB’den Tuva’ya çok sayıda doktor, öğretmen gelip çalışmaya başlamışlardır.” 1/118
- Şorbajılap turgan **eleen kaş şülükterimni** körgüstüm. “Kargacık burgacık yazdığım birkaç şiirimi gösterdim.” 16/14
- Bo **iyi** küçülüg **hemner kattışkaş, Ulug-Hem — Yenisey bolu bergeş, ulaştır oojum agıp badıp çıdır**. “Bu iki güçlü nehir birleşerek, Ulug-Hem yani Yenisey olarak sakın sakın akmaktadır.” 1/20
- Kırgıstar burungu türklerden ündezip algan **12 dirig amutannarlıg** çıl kalendarın ajıglap turgannar. “Kırgızlar, eski Türklerden aldıkları 12 hayvanlı yıl takvimini kullanmışlardır.” 17/74

3.2.1.1.1.1.1.5. +LAr eki, iyelik ve hal eklerinden önce gelir.

- **bijik+ter+ni** “yazıları” 6/45
- **boluuşkun+nar+je** “olaylara” 6/24
- **eş+ter+ivis+ke** “arkadaşlarımıza” 1/171

3.2.1.1.1.1.1.6. Türk dilinin kurallı dizim özelliği; önce “yapım eki”, ardından “çokluk eki” gelmesidir (*çocuk+lu+lar, saç+lı+lar* vb.). Ancak, Türkiye Türkçesinde bu tür olmayan kullanımlar da G. Gülsevin tarafından gösterilmiştir (*ev+ler+im* kullanımı yanında *anne+m+ler* yapısı gibi) (Gülsevin 2004).

Tuv.T’de bu dizim +LIg ve +SIg yapım eklerinde değişmektedir. Önce “çokluk eki” ve sonra ardından “yapım eki” (+LIg veya +SIg) getirilir. Bu konu yapım ekleri bölümünde ele alınmıştır (bk. **3.1.1.3.1.4.**).

- Bir eves kiji nazınıñ bo kezindeende añaa düüştür saldırgan sorulganı çedip albas bolza, artkan nazınında aray **çaş uruglarzıg** aaji-çañnıg, kandıg-daa çüveniñ utka-şınarınçe şoolug hanılap şıdavas, amıdıralçe kırı-bile kızı körüştüg kiji bolup artar. “Eğer insan, yaşamın bu bölümünde

buna uygun amacı edinemezse, geri kalan yaşamında biraz çocuksu mizaca sahip, hiçbir şeyin anlamına derinleşemeyen, hayata üstün körü bakan dar görüşlü biri olarak kalır.” 4/111

- «A-B»-bile egeleen **sösterlig** 1-gi tom 2000 çılda ... üngen. “Birinci cilt A-B maddelerini içermektedir ve 2000 yılında basılmıştır.” 14/49
- Murnuu-çöön taladan kirer iyi koja kalbak **çadalarlig**. “Güneybatı tarafından dahil olan yan yana iki geniş basamak uzanır.” 7/37
- Mören hooray Moolduñ öske aymak töpterinden ilgalıp turar **çüülderlig** boldu. “Mören şehri Moğolistan’ın diğer aymak merkezlerinden farklılıklar gösteriyordu.” 3/86

Bu durum, araştırmacılar tarafından Eski Uygurca metinlerde de tespit edilmiştir.³³

3.2.1.1.1.1.1.7. Tuv.T’de belirtisiz isim tamlamalarının tamlayan kısmı bazen çokluk eki alır.

- Ol ıškaş, **uruglar bajiñnarında**, şkola-internattarda küriñe handırılğazında uruglarnıñ kövey kezii ösküster eves, ... “Bunun gibi çocuk yuvalarındaki, okullardaki çocukların büyük bölümü öksüzler değil, ...” 4/190
- ... **mögeler tooldarı** (bogatırskaya skazka) dep janrlıg tooldarda mifologtug bolğaş realistig üye, deviskeer, boluuşkunnar; çerler, **kijiler attarı**; ovur-hevirler çergelejip turar. “ ... möge (pehlivan) destanları denen türdeki destanlarda mitolojik ve real zaman, mekan, olay; yerler, kişi adları; tipler sıralanır.” 2/60
- Adı delgereñgeyi-bile bildingir apargan arjaannardan añgıda, çödül-kakkılga bolğaş öske-daa aarıglarga em-dom kıldır ajıglap turar ıdıktıg **suglar baji** Tivada kaygamçık höy. “Adı yaygın olarak bilinen arjaanlardan

³³ A.B. Ercilasun, Eski Uygurca biçim özelliklerinden bahsederken, çokluk eki +lar için “Köktürkçede sadece kişi, kunçuy gibi insanla ilgili kelimelerde kullanılan +lar çokluk eki, Uygur Türkçesinde her türlü isim, zamir ve sıfatta kullanılabilen genel çokluk eki hâline gelmiştir. ... +lar ekinin, yapım eklerinden önce geldiği de görülebilir: nomlarlıg “kanunlara sahip olan” (Arat 1965:98)” bilgilerini vermektedir (Bk. Ercilasun 2004: 280).

başka öksürük gibi hastalıklarda ilaç olarak kullanılan kutsal su kaynakları Tuva’da şaşılacak derecede çoktur.” 21/12

3.2.1.1.1.1.8. +LAr çokluk ekinin bazı isimlerde kalıplaşarak sülâle adları yaptığı görülmektedir.

Kuular 12/44

Sarıglar 27/24

Ondarlar 17/7

3.1.1.1.2. +AAAt

Arkaik bir çokluk ekidir. Birkaç kelimedede kalmıştır.

- *Bir kol çüül - çonnu a’ş-çem, **suggat-bile** handırarınıñ aytırı-dır. “Önemli bir mesele de halkın yemek ve meşrubat bakımından tatmin edilmesidir.”* 24/43
- «*Uruglarım, **keneetterimniñ**, uynuktarımniñ açızında, olarnıñ detkimçezi-bile böğün siler bögüde-bile amırlajıp-mendilejip, ayak şaynı çooglap ora, setkil handır çugaalajır aas-kejiktig boldum*» — *dep, Zoya Borandayevna öörüp çugaaladı. “ ‘Çocuklarım, gelinlerim, torunlarımın sayesinde, onların desteğiyle bugün sizlerle vakit geçirerek, çay içip, içtenlikle sohbet etmekten mutluluk duydum’ diye Zoya Borandayevna sevinçle dile getirdi.”*

3.1.1.2. İSİMLERDE İYELİK (HAMAARILGA KOJUMAKTARI)

İyelik ekleri, “*adın karşıladığı nesnenin bir şahsa veya nesneye ait olduğunu belirten çekim ekleridir.*”(Korkmaz, 2007:135). Tuv.T’de iyelik ekleri şunlardır:

	Teklik	Çokluk
I. Kişi	+ (I ⁴)m	+ (I ⁴)vI ⁴ s
II. Kişi	+ (I ⁴)ñ	+ (I ⁴)ñAr
III. Kişi	+ (I ⁴); +zI ⁴	+I ⁴ ; +zI ⁴

3.1.1.2.1. I. Teklik Kişi: +(I⁴)m

Ünsüzle sonlanan isimlerden sonra **+ım, +im, +um, +üm** şekli, ünlüyle sonlanan isimlere **+m** şeklinde gelir.

- *Kiji oglunuñ üstünge ögbelerim Bumin-kagan, İstemi-kagan düjülgege olurgan...* “İnsanoğlunun üzerinde atalarım Bumin ve İstemi kağan tahta oturmuş...” 2/26
- *Amgı tıva dılda «Deer adam, Çer iyem» dep üleger domaktıñ dözü baza burungu mifterde.* “Günümüz Tuva Türkçesinde ‘gök babam, yer annem’ şeklindeki sözün temeli eski mitlerde saklıdır.”
- «Öörümden kurumdan “Dostumdan yurdumdan 2/135
Adakkır (çügürük) a'dımdan Yürük atımdan 2/136
Halak kara çonumdan Eyvah halkımdan 2/137
Men muñgap adırıldım» Ayrıldım” 2/138

3.1.1.2.2. II. Teklik Kişi: +(I⁴)ñ

Ünsüzle sonlanan isimlere **+ıñ, +iñ, +uñ, +üñ** şeklinde; ünlüyle sonlanan isimlere **+ñ** şeklinde gelir.

- *Ava kijige seeñ bojupkanıñnu «azalar» bilbes, seeñ uruuñnu am olar albas dep büzürediri, seeñ uruuñ kañ-kadık, mendi özer dep avanı hey-a't kiireri.* “Anne olan kadını senin doğurduğunu “şeytan”lar bilmeyecek, senin bebeğini artık almayacaklar diye inandırmak ve ona, senin çocuğun sağlıklı, esenlik içinde büyüyecek diye moral vermektir.” 8/91
- *Apparadıñ bar be inçaş?* “Makinen var mı ki? 16/108

3.1.1.2.3. III. Teklik Kişi: +I⁴; +zI⁴

Ünsüzle sonlanan isimlere **+ı, +i, +u, +ü** şekli; ünlüyle sonlanan isimlere, ekin s’li varyantının tonlu şekli, **+zı, +zi, +zu, +zü** gelir.

- *Ayas ak-kök deerde hat çok, ayannıg ses aynıñ hünü am-daa bedik tur.* “Bulutsuz, rüzgarsız mavi gökyüzünde, etkileyici ağustos ayının güneşi hâlâ yüksek.” 1/10
- *Olarnıñ çonga çedirgen açt-duzazı ulug bolgan.* “Bu heyetin halka faydası ve yardımlı büyük olmuştur.” 1/129
- *.. högjüm herekselderiniñ ünün, höönün, oynaar argaların sayzıradıp tıpkas, onu çañılçıldar, doktaap turguzar.* “.. enstrümanların sesini, çalma tarzlarını geliştirerek onu gelenekselleştirmek ve öylece kalmasını sağlamak” 27/11

3.1.1.2.4. I. Çokluk Kişi: +(I⁴)vI⁴s

Ünsüzle sonlanan isimlere +ıvıs, +ivıs, +uvus, +üvüs (<(I)mIz) şekli; ünlüyle sonlanan isimlere +vıs, +vis, +vus, +vüs şekli eklenir.

- *Bo-dur bistiñ Kızılıvıs.* “Budur bizim Kızılımız.” 1/3
- *Inçangaş üyeleriñ harılzaazı üzülbezin dees baza törel-aymak çonnuñ çurttalgazı kelir üyede ulamçılazın dees bottarıvıs uk-dözüvüstü bilir bolur ujurlug bis.* “Bunun için, dönemler arası ilişkilerin kesilmemesi için, yine soyların hayatının gelecekte de devam etmesi için kendi(miz) köklerimizi bilmeliyiz.” 6/16
- *Am ol çetpesterivisti us-şever A. K. Tamdınñ udurtulgazı-bile biçiilep edip egeleen bis.* “Artık bu yetersizliklerimizi A. K. Tamdın’ın idaresi altında azaltıp gidermeye başladık.” 27/31

3.1.1.2.5. II. Çokluk Kişi: +(I⁴)ñAr³⁴

Ünsüzle sonlanan isimlere +ıñar, +iñer, +uñar, +üner; ünlüyle sonlanan isimlere +ñar, +ñer şeklinde eklenir.

³⁴ Tuv.T’deki bu ek, tarihî lehçelerimizde -(I)ñlAr olarak karşımıza çıkan şeklin devamıdır.

- *Şuptuñar çañgıs üyede kijn şöleeñerni algaş, Moskvaga keep dıstanıp alıñar. “Hepiniz kışın aynı zamanda izinlerinizi alıp, Moskova’ya dinlenmeye gelin.” 1/290*
- *Berge aytırıglarıñar bar be, darga? “Sorunlarınız var mı başkanım?” 26/60*
- *Boduñarnıñ çaş tölüñerge azı aji-tölüñerge eki höönnü hayırlañar. “(Kendi) Bebeklerinize veya çocuklarınıza iyi ödülleri verin.” 12/43*

3.1.1.2.6. III. Çokluk Kişi: +I⁴; +zI⁴

3. teklik iyelik ekiyle aynıdır.

- *.. olarnıñ sanın evejetpeyn sayzıradırı bolgaş bir eves olarnıñ sanı kövüdey berze, sanın taarıştırıp, aaylaştırarı-bile añaar bolgaş balıktaar çöpşeerelderni, kızıgaarlaaşkınnarnı baza ol ıškaş horugdaaşkınnarnı beer. “..onların sayılarını azaltmadan geliştirmek, sayıları çoğaldığında ise uygun hale getirmek için avlanmaya izin verme veya avlanmayı sınırlandırma gibi yasaklar koymaktır.” 26/12*
- *Ol bolza, töp bölük kojuunnarnıñ, murnuu bolgaş barun talakı kojuunnarnıñ kildisteri-dir. “Bunlar, merkez, güney ve batı kojuunlarına ait şubelerdir.”*

3.1.1.2.7. İyelik Ekleriyle İlgili Notlar

3.1.1.2.7.1. Ek başlarındaki dar ünlü, eklendiği kelimedeki büzülmeye sebep olduğunda, ismin son hecesindeki geniş ünlünün etkisiyle genişler.

çoruk-hereeñer “işleriniz” 10/17 (<herek+iñer)

öy-şaan “zamanını” 26/74 (<öy-şag+ın+Ø)

dileevisti “dileğimizi” 22/47 (<dileg+ivis+ti)

örtee “fiyatı” 3/135 (<örtek+i)

aşaam “eşim, kocam” 16/98 (<aşak+ım)

öönüñ “evinin” 19/47 (<ög+ü+nüñ)

3.1.1.2.7.2. Türkiye Türkçesinde, sıfat-fiilli tamlamalarda iyelik eki, tamlamanın sıfat-fiilli ögesidir (Korkmaz 2004: 912). Tuv.T’de ise pek çok kullanımda bu durumun tersidir. Yani, sıfat-fiilli öge, yalın; sonra gelen isim, iyeliklidir (bk. **3.5.5.2.1.3.** ve **3.5.5.2.2.4.**).

- *Möñgün-Tayganiñ tövü — Mugur-Aksınçe **ujar hünüvüstü** avgust 10 kıldır duguruştuvus.* “Möngün Tayga’nın merkezi olan Mugur-Aksına uçacağımız günü 10 ağustos olarak ayarladık.” 1/41
- *Bir hün Viktor bisti bodunuñ **ajıldap turar çeri** — «Tıvanıñ anıyaktarı» solunnuñ redaksiyazınçe çaladı.* “Bir gün Viktor bizi kendisinin çalıştığı yere –“Tıvanın Anıyaktarı” gazetesinin redaktörlüğüne davet etti.” 1/91
- *Amgı üyede **çoruur oruuvus** bildinip kelgen* “Bugün ise gideceğimiz yol belli olmuştur” 27/11
- *Onza şılğarañgay kijilerniñ, çijeeleerge, Motsart azı Puşkinniñ **çaş çoraan çıldarın** algaş köörge ..* “Üstün kişilerin, örneğin Mozart veya Puşkin’in, çocukluk yıllarına (çok genç oldukları yıllara) bakıldığında ..” 4/125

3.1.1.2.7.3. -Xr mastar ekinden sonra 3. kişi iyelik eki kullanılarak, cümlede özne, yüklem, tümleç gibi görevlerde olabilen hareket adları oluşturur. Türkiye Türkçesinde sadece “-mak” veya “-ma” ile karşılanan yapının Tuv.T’de sürekli “*mastar+3. kişi iyelik*” şeklinde olduğunu görmekteyiz.

- *Urug bajı hılbıktaar doynuñ kol utkazı — urugga önçü çıp **beerı**.* “Çocuğun saçını traş etme oyununun asıl amacı, çocuk için mülk toplamaktır.” 8/214
- *.. kılıp-la şıdaarıñ, bilir-le çüveñni olarga ööredip, **nayıraldajırı** deg ulug aas-kejik kayda boor...* “... yapabildiğin ve bildiğin şeyi onlara öğretip, onlarla dostluk kurmak gibi büyük mutluluk nerede olabilir.” 1/301
- *Ol medeeni diñnaanıvıs kejeezinde-le **ujarınga** beletkenip aldıvıs.* “Bu haberi aldığımız gece uçmaya hazırlandık.” 1/165
- *Turaskaaldarnı **kamgalaarı** -kiji bürüzünüñ ıdıktıg hüleelgezi bolur ujurlug.* “Anıtları korumak herkesin kutsal görevi olmalıdır.” 2/156

- *Ol üyede anyak ool tanıjıp turar uruunuñ aalinga hündüs **baarından** ıyadır çüve.* “O dönemlerde, genç erkek sevgilisinin evine gündüz gitmekten utanırdı.” 19/25

3.1.1.2.7.4. İşaret zamirleri üzerinde iyelik eklerinin kullanıldığı görülür.

- *Materialdı baştay orustap bijip algaş, **oozun** tıvalap oçuldurup alır çüve-le bolgay.* “Malzeme ilk önce Rusça yazar, sonra (malzemesini) Tuvacaya çevirir.” 16/74
- *Dü’ştep çoraaş **ooñ** ekkel.* “Öğlen gittiğinde makineni getir.”
- *A aymaktıñ kiji bürüzünde boo-çepsek, hılış-bijek bar-daa bolza, **oların** çüggle añaaringa, adaan-mööreý oyunnarga ajıglap turgannar.* “Oymaktaki her kişide silah, kılıç vardı ancak (onlara ait olan) bunları sadece avlanma, oyun ve yarışlarda kullanırlarmış.” 17/22
- *Olar uzun çaştarlıg, **oozun** örüp algan bolur.* “Onların uzun örgülü saçları vardı.”(Onlar uzun saçlılardı ve saçlarını örerlerdi) 17/71

3.1.1.2.7.5. 3. kişi iyelik eki ve kendinden sonra **-bile** edatının kullanılmasıyla cümlede zarf görevinde isimlerin kuruluşunda yer alır.

kıskazı-**bile** “kısaca” 6/32

daaradı-**bile** “diktirmek üzere” 1/74

doluzu-**bile** “tamamiyle, tam olarak” 4/4

dürüg-dürüü-**bile** “dürülmüş olarak” 1/71

3.1.1.2.7.6. “Sıfat-fiili + iyelik eki + ol” şeklindeki yapıyla fiil çekiminde rol alır.

- *Bo dugayın azı meeñ şın eves bodap turarım **ol** be?* “Bu konu hakkında yanlış mı düşünüyorum?” 9/28
- *Bir katap çañgıs klassçım Kras Salçak "Ulug-Hemniñ çalgıglarına" şülükteriñ ber, men baza beerim **ol-dur**" didir.* “Bir keresinde sınıf

arkadaşım Kras Salçak, "Ulug-Hemniň Çalgıgları" adlı dergiye şiirlerinden ver, ben de veriyorum” dedi.

- *Familiya deerge nemets dılda ög-büle deeni ol.* “Familiya kelimesi, Almanca ‘aile’ anlamına gelir.”

3.1.1.2.7.7. Teklik 2. kişinin nezaket formunda çokluk 2. kişi kullanılır.

- *Hündülig Boris İsakoviç! Çırık örtemçeyge çayaap bodaraanıñardan beer çeden çıl bolgan oyuañar tavarıştır setkilivistiñ hanızından izig bayırıvıstı çedirip, al-boduñarga bijig kadıkşıldı, ajıl-ijiñerge çayınnaçak çedişkinnerni, ög-büleñerge öndür ulug aas-kejikti küzedivis.* “Saygı değer Boris İsakoviç, dünyaya gelişinizin 70. yılı dolayısıyla size en içten dileklerimizi sunarak sizlere sağlık, işinizde başarı, ailenize mutluluklar dileriz.” 14/81

3.1.1.3. İSİMLERDE AİTLİK

İsimlerde aitlik, belirtili isim tamlaması şeklindeki yapılar (meeñ oglum “benim oğlum”, ooñ uruu “onun kızı”) dışında +N³I⁴I⁴ ekiyle yapılmaktadır. Araştırmacılara göre bu şekil, +NIñ ilgi hâli eki ve +GI (bk. 3.3.2.2.1.1.) isimden aitlik bildiren sıfatlar yapan ekten (+nıñkı > nıkı > nıı) oluşmuştur. (İshakov, Palmbah 1961: 126).

Ünlülerle ve g, r, y ünsüzleriyle sonlanan isimlere +nıı, +nii, +nuu, +nüü; l ile sonlanan isimlere +dıı, +dii, +duu, +döö; tonsuz ünsüzlerden sonra +tıı, +tii, +tuu, +tüü şekilleri gelir.

- *Olarıñ çamdıktarı burun şagnu, öskeleri Tivaga buddizm neptereeni-bile tıvılğan.* “Bunların bazıları eskiye aittir (eski zamanlarınkıdır), bazıları ise Tuva’da Budizmin yayılmasıyla teşekkül etmiştir.” 13/29
- *Bistii tıva dılvıstı Komstitutsiya yozugaar kürüne dılı kıldır badılaan bis.* “Bizim dilimizi, Tuvacayı, devlet dili olarak oyladık.”

3.1.1.4. İSİMLERDE HÂL (PADEJTER KATEGORİYAZI)

İsimler, cümle içinde diğer kelimelerle ilişkileri sırasında, münasebetin cinsine göre, çeşitli hâllerde bulunurlar. İsmin bu münâsebetlerini sağlamak amacıyla çeşitli hâllere sokan bu eklere hâl ekleri denir (Ergin 1998: 226).

Tuv.T’de sekiz hâl bulunmaktadır.

Hâller	Ekleri
1. Yalın Hâl (Adaarınıñ Padeji)	Ø
2. İlgi Hâli (Hamaarıştırarınıñ Padeji)	+Nİñ
3. Yükleme Hâli (Onaarınıñ Padeji)	+NI, +I, + Ø
4. Yönelme Hâli (Beeriniñ Padeji)	+GA
5. Bulunma Hâli (Turarınıñ Padeji)	+DA
6. Ayrılma Hâli (Üneriniñ Padeji)	+DAn
7. Yön Gösterme Hâli (Uglaarınıñ Padeji)	+Çe; +DİvA; +GAAR; +AAr
8. Vasıta Hâli	+bile

3.1.1.4.1. YALIN HÂL (ADAARINIÑ PADEJİ): Ø

İsimlerin yalın hâli eksizdir. Çokluk ekli ve iyelikli isimlerde de yalın hâli görebiliriz; ancak bu kullanımlarda çoğunlukla yalın hâl, başka bir hâl eki işlevini üstlenmiştir (Krş. Gülsevin 1997: 17).

- *Bügü-le amılıg amutannarga hora çedirbeyn, öskelerge bagay setkil setkiveyn, hey çerge aas-dıl ündürbeyn, çoguş-sodaa kılbayn, araga-darije sundukpayn, çaraş bayırlaldı höglüg-omak, öörüşkü-mañnaylıg utkup ap köreeliñer.* “Hiç bir canlıya zarar vermeden, başkalarına kötü hisler

beslemeden, sebepsiz yere ağız kavgası çıkarmadan, kavga yapmadan, içkiye düşkün olmadan yeni yılı neşeyle, sevinçle karşılayalım.” 10/16

- **Kiji** öske dirig amıtannardan küş-ajıl kılıp şıdaarı-bile ılgalıp turar. “İnsan, diğer varlıklardan, iş görebilmesiyle ayrılır.” 12/15
- Tivaje çoortu nepterep kirip organ **buddizm** XVII çüs çıldıñ ortaa üyezinde alban yozuzunuñ şajın-çüdülgezi apargan turgan. “Tuva’ya yavaş yavaş yayılan Budizm, XVII. yüzyıl ortalarında resmi din haline gelmiştir.” 13/17
- Tıvavis - **kaas-çaraş**, baylakşıldığ **oran**. “Tuvamız, güzel ve zengin bir ülkedir.” 26/68

3.1.1.4.2. İLGİ HÂLİ (HAMAARIŞTIRARINIÑ PADEJİ): +N³T⁴ñ

İsimlerin isimlerle bağlantısını kuran ektir. Ekin, ünlülerden ve g, m, n, ñ, r, y ünsüzlerinden sonra +**nıñ**, +**niñ**, +**nuñ**, +**nüñ**; l ünsüzünden sonra +**dıñ**, +**diñ**, +**duñ**, +**düñ**; tonsuz ünsüzlerden sonra +**tıñ**, +**tiñ**, +**tuñ**, +**tüñ** şekilleri kullanılır.

İsimlerin isimlerle bağlantısında, isim tamlamaları (bk. 4.2.1.) teşkilinde, Tuv.T’de genel Türkçeye uygun kullanım görmekteyiz.

- Inçangaş silerniñ duzañar iyege, çaşka-daa bir dömey herektig. “Bunun için aile bireyleri olarak sizin de anne ve bebeğe yardım etmeniz gerekir.” 27/33
- Çadaana dep hoorayjığaştıñ kudumçuların erttir halıtkaş... “Çadana adlı küçük şehrin sokaklarını geçerek ...” 1/236
- Stolduñ ortuzunga öglenip turar anyaktarnı olurtur “Masanın ortasına evlenecek gençler oturtulur” 8/115

3.1.1.4.2.1. İlgî Hâli İle İlgili Notlar

İlgî hâli eki, yukarıda bahsedilen tarzda isimler arası bağlantılar dışında farklı görevlerde de kullanılmaktadır.

3.1.1.4.2.1.1. İlgi hâlinin, tekil I., II., ve III. kişi zamirleri üzerinde **+I⁴ñ** şeklinde olduğu (İshakov, Palm’bah 1961: 218; Sat, Salzınmaa 1980: 223) ve zamirler üzerinde kullanımı sırasında, ek ünsüzünün büzülmeye uğrayarak ikincil uzunluk oluşturduğu (*meeñ < men+iñ; seeñ < sen+iñ; ooñ < on+uñ*) görülmektedir (bk. **3.2.1.**).

- *Inçangaş meeñ sanal-bodalım çül deerge* “Bunun için benim düşünceme göre” 9/38
- *Udup kaariñga seeñ ornuñga adıñnı salıp turarım ol-dur iyn* “Uyuduğunda senin yerine imzanı attım” 16/54
- *Tiva bört bolgaş ooñ süzügleldig ujurları* “Tuva börgü ve onun inançsal temelleri” 8/1

3.1.1.4.2.1.2. İsimden isim yapan ekler bahsinde ele aldığımız +LİK eki, Tuv.T’de işlevliğini kaybetmiş, bu ekin görevlerini başka ekler veya yapılar üstlenmiştir. İşte, genel Türkçede “tahsis” anlamı taşıyan isimler türeten +LİK ekinin bazı görevlerini Tuv.T’de ilgi hâli eki üstlenmiştir.

- *Kolduunda anyak ulustuñ hünñüñ-dañnıñ ajıldap keder börgü.* “Genellikle gençlerin günlük kullandığı şapkadır.” 18/72
- *Saazın tögerikterimni ujulgaş, muñnuñ tögeriin ap berdim.* “Kağıt paralarımı çıkarıp binlik ruble verdim.” 3/54
- *Muñnuñ saazın tögerii bile beş muñnuñ saazın tögeriin salçapkanımni çugaaladım.* “Binlikle, beş binlik kağıt parayı karıştırdığımı söyledim.” 3/57
- *Kuda hünün anyak ög-büle çıldıñ-na demdeglep erttirip bolur.* “Düğün gününü genç aile her yıl (yıllık) kutlayabilir.” 8/171

3.1.1.4.2.1.3. İlgi hâli, eklendiği isimle diğer isim arasında bütün parça ilişkisi kurar.

- *... ol oruktu dürgen tudup egeleeringe ulug ajıldı çorutkan kijilerniñ bireezi.* “.. bu demir yolunun yapımına başlanmasında büyük emek harcayanlardan biridir.” 25/35

- «Tıvanıñ anıyaktarı» oblasta ünüp turar **6 solunnuñ bireezi, olarnıñ iyizi orus dılda, a dörtü - tıva dıl kırında.** “ ‘Tıvanın Anıyaktarı’ bölgede çıkan altı gazeteden biridir, bunların ikisi Rusça, dördü ise Tuvacadır.” 1/92
- *Aldın kuda - alban erttirer yozulaldıg **kudalarnıñ bireezi.*** “Aldın Kuda: Mutlaka kutlanan yıl dönümlerinden birisidir.” 8/193

3.1.1.4.2.1.4. İlgi hâli, sıfatlarda derecelendirme ve karşılaştırma yapılan gruplarda da kullanılır.

- ... *ında **kiştiñ eñ-ne karazı, dilginiñ kızılı, sarıg-kundus, dırbaktıg, as, çekpe çergelig añnar elbek.*** “orada samurun en karası, tilkinin kızılı, sarı kunduz, tırnaklılar, as, çekpe gibi hayvanlar boldur.” 1/82
- *Ol bolza **yabloktuñ eñ şıdamık sortu — ranet-tir.*** “Elmanın en dayanıklı türü ranettir.” 1/192
- *Bo çokşulap kelgen şölüvüste **kızıl-tastıñ eñ eki** Milturum bolgaş Filgiya dep **sorttarıdır*** “Bu yaklaştığımız alanda da buğdayın en iyi türleri olan milturum ve filgiya çeşitleri vardır.” 1/197

3.1.1.4.2.1.5. *Ol ıškaş* “onun gibi, ona benzer” anlamındaki yapıda isim, ilgi hâli ekini almadan kullanılır. Düzenli bir kullanımdır.

- *Baza **ol ıškaş** amgı tıva şülük turguzug talazı-bile klassiktig türk baza arab-persid şülük turguzuun bodaarga, Orhon- Yenisey bijikteringe eleen çok.* “Yine bunun gibi, günümüz Tuva şiiri yapı bakımından, klasik Türk ve Arap-Fars şiir yapısına göre, Orhun-Yenisey yazıtlarına daha yakındır.” 2/121

3.1.1.4.2.1.6. *Dugayında* “hakkında, ile ilgili” edatıyla birlikte isim, çoğunlukla ilgi hâli ekli kullanılır.

- *Redaksiyanıñ ajıldakçıları biske tıva çonnuñ natsional bijiiñ **ıvılğanınıñ,** çonnuñ onu şudurgu öörenip **turganınıñ dugayında** çugaalap berdiler.*

“Redaktörlük çalışanları bize Tuva halkının ulusal yazısının doğuşu, halkın büyük çalışkanlıkla onu öğrenmeleri hakkında bilgiler verdiler.” 1/93

- *Ol bodunuñ dugayında minçaar çugaaladı: “O kendisi hakkında şunu demiş:”* 3/245

3.1.1.4.3. YÜKLEME HÂLİ (ONAARINIÑ PADEJİ):+N³I⁴ ve Ø

Yükleme hâli, ismin geçişli bir fiilden etkilendiği ve cümlede nesne olarak kullanıldığı hâldir. Ekli ve eksiz yapılabilmektedir.

Ekin, ünlülerden ve g, m, n, ñ, r, y ünsüzlerinden sonra **+nı, +ni, +nu, +nü**; l ünsüzünden sonra **+dı, +di, +du, +dü**; tonsuz ünsüzlerden sonra **+tı, +ti, +tu, +tü** şekilleri kullanılır. İyelik ekli isimlere, I. ve II. kişi iyelik ekinden sonra düzensiz; III. kişi iyelik ekinden sonra düzenli olmak üzere, **Ø** şeklinde gelir. III. kişi iyelik ekli isimle, **Ø** yükleme hâli arasında mutlaka zamir n’si (pronominal n) bulunur.

3.1.1.4.3.1. Eksiz Kullanımlar:

Fişlemelerimize dayanarak, eksiz kullanımların Tuv.T’de daha az bulunduğunu görmekteyiz.

- *Oon iñay ol kırgan-ava **mal** azırap, **nogaa, kartofel** tarıp, aji-tölün azırap çoraan.* “Ondan sonra, bu babanne hayvan besleyip, tarım yaparak ve çocuklarını yetiştirerek hayatını sürdürmüştür.”
- *Çerlik ulustuñ **añ-meñ** olçalap algan öörüşküzünden egeleeş..* “İlkel insanın avcılık yaptığı dönemlerden başlayarak ...” 8/108
- *Ürgülçü kadırgan **hleb** çip çoraan bisterge çaa bijırgan hlebtıñ amdanı aajok-la çaagay boldu.* “Devamlı kurumuş ekmek yediğimiz için bize, bu yeni pişmiş ekmeğin tadı fevkalade lezzetli gelmişti.” 1/264
- *Möñgünden kılğan **bilzekter, savalar, çeçekter** sunar.* “Gümüş yüzükler, eşyalar ve çiçek hediye eder.” 8/188

3.1.1.4.3.2. Ekli Kullanımlar

3.1.1.4.3.2.1. +N³I⁴

- *Ol ışkaş sook sugnu kırımçe kuttunup, şaptattınip çordum* “Ayrıca sürekli soğuk suyla yıkandım” 12/8
- *... baştarıvıstı uduur haptarıvı-bile oraap aldıvıs.* “... başlarımızı uyku tulumlarımız ile sardık.” 1/298
- *... bir ooldu oğlu kıldır dilep alır.* “...bir erkek çocuğunu, oğlu olarak büyötmek üzere ister.”

3.1.1.4.3.2.2. +Ø³⁵

İyelik ekli isimler üzerinde kullanılır.

- *Oytulaaştaan ooldar, kıstar oran-çurtun, a'dın-hölün, al-bottarın maktap ırlajır, adaannajıp baza ırlajır.* “Oytulaaş oynayan erkek ve kızlar memleketlerini, atlarını, birbirlerini övmek hatta rekabet için şarkılar söylerler.” 19/54
- *Olar inçan meeñ adım adavayn ırlaannar.* “O zaman şarkı söylerken benim adımı kullanmadılar.” 19/126
- *Çırık çerge törüttüngeş, avanıñ aa südün eep özer.* “Dünyaya geldiğinde annesinin ilk sütünü emerek büyür.” 8/29

3.1.1.4.3.3. Yükleme Hâli İle İlgili Notlar

3.1.1.4.3.3.1. Yükleme hâli, tekil kişi zamirleri üzerinde +I şeklindedir (meni, seni, onu) (bk. 3.2.1.).

- *Çolaaçı olar bile meni, Mörenge kelgen hereemni kısıkazı-bile tayılbırlap, tanıştırdı.* “Şoför, onlarla beni Mören’e gelme sebebimi kısaca açıklayarak tanıştırdı.” 3/28

³⁵ Eski Türkçede iyelik ekli kelimelerden sonra bir -n yükleme hâli ekinin kullanıldığı literatürde yaygın bir görüştür. Yani burada bir zamir n’si söz konusu değildir, bu -n iyelik ekli kelimelere gelen üçüncü bir varyantıdır. Konuyla ilgili olarak bk. Ergin 1998: 232, Öner 1998: 122, Ed. Ercilasun 2007.

- ... **seni** kijizitken ada-iyeniñ.. “... seni eğiten anne-babanın ...” 4/154

3.1.1.4.3.3.2. Yükleme hâlinin ekli ve eksiz kullanımında, belirlilik ve belirsizlik nüansları ortaya çıkar. Tuv.T’de yükleme hâli ekinin, her iki durumda da büyük oranda kullanıldığı görülmektedir. Belirsizliğin olduğu kullanımlarda, Türkiye Türkçesinde, yalın hâl ile karşılanan kullanımın, Tuv.T’de yükleme hâli ekiyle karşılandığı kullanımlar oldukça fazladır.

- *Respublikanıñ malçınnarına, Naadımniñ kirjikçileringe bedik ködürlüüşkünnüg sağış-setkildi, nayıralçı harılzaanı, ak çoldu küzedim!* “Ülkenin tüm çiftçilerine ve tüm katılımcılara mutluluk, dostluk, şans diliyorum!” 23/33
- *Küş-ajıl, ugaan ajılın holbaştır kılbaşan, araga bolgaş taakpını ajıglavayn çordum.* “Bedensel ve zihinsel olarak çalışarak, rakı ve sigara kullanmadan hayatımı geçirdim.” 12/7
- *Deer türk kagannarga küştü, aas-kejikti hayırlaar.* “Tanrı, Türk kağanlarına güç ve kut bağışlar.” 2/29
- *Turaskaaldarnı kamgalaar dugayında tuskay hooylunu hüleep alırın baza küzep kaalı.* “Yazıtların korunmasıyla ilgili özel bir yasa çıkarmak isteğimizdir.” 2/159
- *Bo talazı-bile kaş-daa çijekterni kiirip bolur.* “Bununla ilgili olarak pek çok örnek verilebilir.” 9/13

3.1.1.4.3.3.3. Az da olsa, bazı durumlarda, Tuv.T’de yalın hâlde kullanılan, ancak Türkiye Türkçesinde belirtili nesne şeklinde olan kullanımlara rastlamaktayız.

- *Kızıl—Kuragino demir-oruk şugumunuñ tuduunuñ investitsiya tölevileliniñ niiti örtee 98 mlrd. rubl ajıp turar ...* “Kızıl-Kuragino demir yolu hattının yapımıyla ilgili yatırım projesinin maliyeti, genel olarak 98 milyar rubleyi aşmaktadır ...” 25/8

- *Kızılga başkılar **bilii** bedider institut baza ajuttingan.* “Kızıl’da öğretmenlik bilgisini yükseltecek enstitü de açılmıştır.” 1/119
- *Avtostantsiyaga Vasya-bile bayırlaştıvıs, ol hündüskü bilet sadıp algaş, avtobus-bile **Hemçik** uglay Şagaan-Arığ çurtunçe çanıptı.* “Otobüs terminalinde Vasya ile vedalaştık, o gündüz biletini aldığı için otobüs ile Hemçik’ten doğru (Hemçik’i dolaşarak) Şagaan-Arığ şehrine döndü.” 1/15
- *Çügle **Nogaan-Höl** tavarıp, Alaştı örü alızı ujar.* “Sadece Nogaan-Höl’den geçip Alaş üzerinden uçabilir.” 21/37³⁶
- *Bir tüñnel huralga meni oytulaaştap oynaan **uruglar** tutpas sen, oytulaaştaan ooldarnı, uruglarını şiidip turbas kiji sen dep şügümçülep kaaptılar.* “Bir toplantıda beni, sen oytulaaş oynayan çocukları yakalamıyorsun, onları mahkum etmiyorsun, diye tenkit ettiler.” 19/166

3.1.1.4.3.3.4. *Deer* “denir”, *dijir* “derler” gibi ifadelerde isimle fiilin bağlantısı düzenli olarak yükleme hâli ile kurulur.

- *Ol höldü Nogaan-Höl deer. (28) Hölden üngen arjaannı arjaan diveyn, am kandıg arjaannı arjaan deeril?!* “Bu göle Nogaan-Höl denir. (28) Gölden çıkan arjaana ise arjaan denilmez, şu an hangisine arjaan denilmektedir?” 21/27-28
- *Tıvalar ada törelinØ han törel deer.* “Tuvalılar baba tarafından akrabaya kan akrabası der.” 8/25
- *Seni baza şülükçü dijir-dir?* “Senin de şair olduğunu söylüyorlar.” 16/84
- *Bo çer uluzu Balıktıg-Hemniñ Tere-Höl şınaazından ündür akkan kezeenØ Kaa-Hem deer.* “Yöre halkı Balıktıg-Hem’in Tere-Höl vadisinden çıkarak akan bölümüne Kaa-Hem derler.” 7/122

³⁶ *Ugla-* ve *tavar-* fiilleri “bir yere giderken başka bir yerden uğrayıp geçmek” anlamlarındayken, isimle arasındaki bağlantıyı yükleme hâli ile kurar. Dolayısıyla kurala uygun kullanımlar *Hemçikti uglay*, *Nogaan-Höldü* tavarıp şekilleri olduğu için, örnekler, yalın hâlin yükleme hâli görevinde kullanıldığı bölümde ele alınmıştır.

3.1.1.4.3.3.5. Yükleme hâli, *yozugaar* “a göre” *bodaarga* “a göre”, *durgaar* “boyunca” örü “dan yukarı”, *damçıştır* “aracılığıyla” *dolgandır* “etrafında” *ajır* “fazla” gibi edatlar ve yardımcı sözlerle isimlerin bağlantısını sağlar. Bu edatlar, aynı zamanda isimlerin yalın hâlleriyle de kullanılır.

- *Başkınıñ çagıg-surtaalinØ yozugaar* kijiniñ huuda aas-kejik çogu ooñ bodaldarından, mee-mederelinden hamaarjır. “Lamanın va’zlarına göre, kişinin mutsuzluğu onun bilinç ve düşüncesiyle ilgilidir.” 20/53
- *Baza ol ıškaş amgı tıva şülük turguzug talazı-bile klassiktig türk baza arab-persid şülük turguzuunØ bodaarga*, Orhon- Yenisey bijikteringe eleen çook. “Yine bunun gibi, günümüz Tuva şiiri yapı bakımından, klasik Türk ve Arap-Fars şiir yapısına göre, Orhun-Yenisey yazıtlarına daha yakındır.” 2/121
- *Şiveeniñ iştinde murnuu, barun, soñgu hanalarınØ durgaar* iyi-iyi öreel 8h6 metr hemçeeldig 27 bajiñnar turgulaan. “Kalenin içinde güney, batı, kuzey duvarları boyunca iki odalı, 8h6 metre ölçüsünde 27 ev inşa edilmiştir.” 7/33
- *Bir a’ttıg kiji Şivilig-HovuzunØ örü* karaş didi. “Atlılardan biri Şivilig-Hovusundan yukarı doğru hızlıca kayboluverdi.” 19/177
- ... *olarnıñ ovur-hevirinØ damçıştır* çayaan-döstüñ ıdıktun körgüsken. “...onların şekilleri aracılığıyla kökünün kutsallığı gösterilmiştir.” 15/41
- ... *olçaan Buura daanØ dolgandır* çurttay bergen çüve-dir. “...o zamandan beri Buura dağının etrafında yaşıyormuş.” 1/274
- *Inçangaş emin erttir, eriinØ ajır* bayırlavazı çerle çüüldüg. “Bu yüzden sınırdan fazla kutlamamak kesinlikle doğru olandır.” 8/225

3.1.1.4.3.3.6. *mun-* “binmek”, *eele-* “sahip olmak” *sonuurga-* “ilgi duymak” ööret- “birine bir şey öğretmek” gibi fiiller, isimlere yükleme hâli eki ile bağlanır.

- *Bora a’dınØ mungaş, haldap kirdi.* “Boz atına binerek, hızlıca geldi.” 2/69

- *Anıyak ool konçug a'ttı munup algaş, tanışkan uruun uşkarıp algaş, ol-la bolçaşkan çerger çedip kelir.* “Delikanlılar, atlarına binip, tanıştığı kızı da yanına alarak o sözleşilen yere gelir.” 19/20
- «*Aldan-Maadır*» *tura-halışkıını Tıvaga natsional-hostalga şımçeeşkinde eñ köskü çerni eelep turar.* “ ‘Aldan-Maadır’ isyanı Tuva’nın ulusal bağımsızlık mücadelesinde önemli bir yere sahiptir.” 23/5
- *Olarnı edertip algan demdegledip, ajaanzırıp çorup turar anıyak mool ooldar, uruglarnı sonuurgap körüp olur men.* “Onları takip eden telaş içindeki genç Moğol çocuklarına ilgiyle bakıyorum.” 3/10
- *Bistiñ beletkelivisti sonuurgaaş ...* “Bizim hazırlığımızla ilgilenerek ...” 1/167
- *Çijee, kıs uruglarnı beş harlunda öşkünü saap, on harlunda özeen maldıñ ijin-hırnın aştap ööredir.* “Örneğin, kız çocuklara beş yaşından itibaren keçi sağmayı, on yaşında kesilen hayvanın içkembe bağırsığını temizlemeyi öğretirler.” 8/52

3.1.1.4.4. YÖNELME HÂLİ (BEERİNİÑ PADEJİ): +GA

Yönelme hâli, cümlede ismi yönelme, yaklaşma işleviyle fiile bağlayan hâldir (Korkmaz 2003: 280). Bu yönelme ve yaklaşımda mekân önemli bir unsurdur. Bundan hareketle ekin, mekân ilişkisinden dolayı, bulunma, ayrılma ve yön gösterme hâlleri ile aynı kategoride değerlendirilmesi, Rus Türkolojisinde bu eklerin lokalizatörler olarak ele alınmasına sebep olmuştur (bk. Nevskaya 2005).

Ek, ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra **+ga, +ge**; tonsuz ünsüzlerden sonra **+ka, +ke** şekillerinde kullanılır. III. kişi iyelik ekinden sonra zamir n’si bulunur.

Yönelme hâlinin temel işlevi fiildeki hareketin yönünü belirtmesidir. Bunun dışında, ismi fiile bedel, sebep, maksat gibi anlamlarla bağlar.

- *Maadır**ga**, ooñ a'ding**a** attı eki iyezi, azı eki adazi, azı kandıg-bir kırgan kiji beer.* “Kahramana ve atına annesi veya babası veyahut da herhangi bir yaşlı kişi ad verir.” 2/34

- *Tura halıkçılar feodaldarnıñ malın hunaap algaş yadı arattarga ülep turgan.* “İsyancılar, feodallerin mallarını ellerinden alarak yoksul halka paylaştırmıştı.” 24/17
- *... aray emin erttir çurum üreen kijini on beş akşaga torgaar ergelig turdum.* “... daha fazla düzen bozan kişileri ise on beş liraya cezalandırmakla görevliydim.”
- *Olar inçaar nomçuurunga tuskay öörenip algan.* “Onlar, böyle okumak için özel eğitim almışlardır.” 22/21
- *Bo çılın bo orukka Federaldığ erge-çagırğa 90 mln. rubldi ündürüp bergen* “Bu yıl, bu yol yapımı için Federal yönetim 90 milyon ruble vermiştir” 25/28

3.1.1.4.4.1. Yönelme Hâliyle İlgili Notlar

3.1.1.4.4.1.1. Yönelme hâli ekinin ünsüzü zamirler üzerinde büzülmeye uğrar ve tekil zamirler yönelme hâliyle şu şekilde çekime girer: *meñee < meñge < men+ge; señee < señge < sen+ge; añaa < aña < an+ga* (İshakov, Palmbah 1961: 218).

3.1.1.4.4.1.2. Yönelme hâli, Tuv.T’de, fiilin zamanıyla bağlantılı olarak bulunma işlevinde kullanılmaktadır. Gramerlerde de belirtildiği üzere, bu kullanım, belirli bir sistemle karşımıza çıkmaktadır. (İshakov, Palmbah 1961: 128; Sat, Salzınmaa 1980: 113; Hertek 2008). Fiil *geçmiş* ve *gelecek* zamanda ise, bulunma görevinde fiille ismin bağlantısını *yönelme hâli eki (+GA)*; *şimdiki* zamanda ise *bulunma hâli eki (+DA)* kurmaktadır.

3.1.1.4.4.1.2.1. Geçmiş Zamanda Bulunma

- *Şagaan-Arıgga bir şak hire bolduvus.* “Şagaan-Arıg’da yaklaşık bir saat kaldık.” 1/262

- 1925 çilda Tivaga «Kızıl taraan» dep baştaygı solunnu orus dıl kırında parlaan. “Tuva’da “Kızıl taraan” adlı ilk gazete 1925 yılında Rusça olarak yayımlanmıştır.” 1/94
- Añaa iyi çıl ajılmaan men. “Orada iki yıl çalıştım” 19/139
- Kırgıstar hooray-suurlar tutpayn köşkün baydalga kidis öglerge azı maygınnarga çurttap çoraannar. “Kırgızlar, şehir ve köyler oluşturmada göçebe olarak keçe çadırlarda veya çadırlarda yaşarlarmış.” 17/52

3.1.1.4.1.2.2. Gelecek Zamanda Bulunma

- Ol bayırlal 2008 çıldıñ iyul 14-te Çadaana hoorayga bolur. “Bu kutlama 14 Temmuz 2008’de Çadaana şehrinde yapılacaktır.” 24/27
- Turgan maldıñ e’t planı, çaa tudugga heregleer çuduk beletkeer planı, ... dees, çüü çok deer. “Bulunan hayvanların eti, yeni yapılarda kullanılacak kütükleri hazırlama, ... gibi pek çok konu ele alınırdı.” 19/151
- Olar nomnar şıgjaar polkaga üş-dört nomnuñ ornun eeleeer. “Bunlar kitapların saklandığı raflarda 3-4 kitabın yerini tutacaktır.” 22/31
- Hooray iştinge surgakçılal bis. “Şehir içinde dolaşacağız.” 16/115

3.1.1.4.1.3. -Xr sıfat-fiil eki+iyelik eki+GA (“-Dİk+iyelik+DA” veya “-Dİk+iyelik zaman”) kuruluşunda yönelme hâli eki kullanılır (bk. 3.5.5.3.2.1.3.).

- Ulug-Hem unun durgaar köörüvüske, 200 metr hire çerde, Bii-Hem bile Kaa-Hemniñ kattışkanında, dumçuk köstüp çıdar boldu. “Ulug-Hem yatağı boyunca bakındığımızda, yaklaşık 200 metrelik bir yerde, Bii-Hem ve Kaa-Hem’in birleştiği noktada, bir burun beliriyordu.” 1/19)
- Sumu tövünge keeringe, ında çulgan kijiler onu kattırjıp turgannarı ol boldu. “Sumu merkezine geldiğimde burada toplanan halk gülüşüp duruyordu.” 19/211

3.1.1.4.4.1.4. Çok “yok; +sız” kelimesi üzerinde “yok iken, ...olmadan” anlamıyla kullanılır.

- ... *kojuun, hooray çağırgaları beletkeldi dün-hün çokka çorudar ujurlugdur.* “Kojuun ve şehir yönetiminin, hazırlıkları gece gündüz demededen yürütmeleri gerekmektedir.” 24/29

3.1.1.4.4.1.5. *Udur* “karşı”, *çedir* “kadar”, *deer* “kadar” *utkuştur* “karşılık” gibi edatlarla ismin bağlantısı yönelme hâliyle kurulur (bk. 3.6.1.3.).

- *Ulug-Hemniñ erii-bile sook hatka udur haldıp or bis.* “Yenisey’in kıyısı boyunca soğuk rüzgara karşı ilerliyoruz.” 1/285
- *Kızılga çedir am-daa 360 km bar boorga, ertejik-le ünüpter dep şiiptirledivis.* “Kızıl’a kadar daha 360 km olduğu için, erkenden yola çıkarız diye kararlaştırdık.” 1/209
- *Çe, kadır-turug hayalar arazinga te, çuñma eves, çejege deer şıdajırıl olar.* “Sarp kayalar arasında, dağ keçisi değiller ya, ne kadar dayanacaklar ki onlar.” 17/34
- ... *ulusçu revolyutsiyaniñ tiileeniniñ 25 çıl oyunga utkuştur bolur* “ulusçu devrimin kazanılmasının 25. yıldönümünün şerefine olmalı” 1/38

3.1.1.4.4.1.6. Bazı yalın hâlde kullanılan isimlerin, yönelme hâli göreviyle fiillere bağlandığı görülür. *Bar-* “gitmek” *çet-* “varmak, gitmek”, *çoru-* “gitmek” fiilleri, isimlere bazen yalın hâlde bağlanır, bu yalın hâlde kullanım ise yönelme görevini üstlenir.³⁷

- *Kaş minuta bolganda, redaktor kiji ortuzu çede bergen nazılıg hereejen kiji edertip kelgeş:* “ Birkaç dakika sonra, redaktör insanlar arasındaki (insanlar arasına gelen) yaşlı kadını getirerek:” 1/122

³⁷ Sagaan, bar-, çor-, fiilleriyle yalın hâl (nominative), yönelme hâli (dative) ve yön gösterme (directive) hâllerinin kullanılabildiğini söyler. Yalın hâlde ifade edilen durumda hareketin mutlak hedefi ve amacı genelde belli değildir ve çoğunlukla gelecek zamandaki fiille kullanılır (Sagaan 2006: 202).

- *Kudaga (baza kayaa-daa) 40 har çetpeen ulus araga işpes dep çonnuñ çañçılın egidip, sagır. “Düğünde (ve her yerde) kırk yaşına gelmemiş kişilerin içki içmemesi geleneğine uymak.”* 8/165
- *Kayı rayon baar bis? — dep, iştimde sonuurgap aytırdım. “Hangi bölgeye gideceğiz? diye içimden geçirerek merakla sordum.”* 16/114
- *Inçangaş Kara-Höl baar samolyot, vertolyot-daa Bay-Tayganıñ üstüü talazı-bile aşpas, horuglug. “Bunun için Kara-Höl’e gidecek uçak veya helikopterin Bay-Tayga’nın üst tarafından geçmesi yasaktır.”* 21/36
- *Ol daştıklar Tsagaan-Nuur çoruur bolza, mooldar-bile sümeleşkeş, olar-bile kadı demnejip turgaş, Tsagaan-Nuur çedip alır-dır deeş, olarnı başkarıp çoruur mooldarga bargaş, «Silerniñ bölüüñer Tsagaan-Nuur çeder be?» dep mooldap aytırtınıp egeledim. Olarnıñ kayızı-daa Tsagaan-Nuur sumuzu çorbas bis dep haruladılar. “O yabancılar Tsagaan-Nuur’a gidecekse, Moğollarla bilgi alış verişinde bulunup, onlarla birlikte dayanışma kurarak, Tsagaan-Nuur’a gitmek için rehberlik edecek Moğollara gidip “sizin bölüğünüz Tsagaan-Nuur’a gidecek mi?” diye Moğolca soruşturmaya başladım. Onlar ise biz Tsagaan-Nuur sumusuna gitmiyoruz, diye yanıtladılar.”* 3/11-12

3.1.1.4.4.1.7. *Egele-* “başlamak” yardımcı fiiliyle “fiil+-maya başla-” anlamındaki kullanım *fiil+-p egele-* veya *isim+yükleme hâli egele-* şeklinde görülmektedir. Bu durumda, yükleme hâli ekinin, yönelme hâli eki işleviyle kullanıldığı görülmektedir.

- *Kıdat çiijeñner 1903 çıldan egelep çonnu üptep çiijeñneer ajıl-çorudulgazın egeleen turgan. “Çinli vurguncular 1903 yılından itibaren halkı yağmalamaya başlamışlardı.”* 24/7
- *Tülüş çugaazın egeledi... “Tülüş konuşmasına başladı...”* 1/272

3.1.1.4.4.1.8. Bulunma hâli, bazı kullanımlarda yönelme hâli göreviyle isimleri fiillere bağlamaktadır. (Bk. 3.1.1.4.5.1.5.)

- *Am hólçok kadir dagnıñ edeende biçii suur Biçe-Teyde* keldivis. “İşte oldukça sarp bir dağın eteğinde kurulmuş küçük bir köy olan Biçe-Tey’e geldik.” 1/212
- ... *Rossiyada murnadı kördüngen tölevilelderniñ sanında* kirip turar. “... bu proje, Rusya’da öncelikli görülen projeler arasına girmektedir.” 25/28
- *Ekizi körgen, Aldı-Hüreeni katap 2003 çılda ajıglalda* kiirdi, *am ajıldap tur*. “Sevindirici olan şu ki, Aldı-hüree 2003’te tekrar kullanıma açıldı, şu an hâlâ çalışmaktadır.” 24/13

3.1.1.4.5. BULUNMA HÂLİ (TURARINIÑ PADEJİ): +DA; +GA

Temel olarak fiilin gerçekleştiği yeri belirten hâl, bulunma hâlidir. Bulunma, Tuv.T’de çoğu zaman düzenli olarak, fiilin zamanına göre iki şekilde yapılmaktadır. Fiil, şimdiki zamanda ise, fiilin gerçekleştiği yeri belirtmek için isim, asıl bulunma hâli eki olan **+DA** (ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra **+da, +de**; tonsuz ünsüzlerden sonra **+ta, +te**) ekini alır. Fiil geçmiş ve gelecek zamanda gerçekleşiyorsa isim, aslında yönelme hâli eki olan **+GA** (ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra **+ga, +ge**; tonsuz ünsüzlerden sonra **+ka, +ke**) ekini alır.

3.1.1.4.5.1. +DA Ekli Bulunma ve Görevleri

3.1.1.4.5.1.1. Şimdiki zamandaki fiilin gerçekleştiği yeri gösterir.

- *Bo çılğı malçınnarnıñ ulug bayır-nayı — Naadım Süt-Höl çurtuvusta* erttirip turarınga uluu-bile çorgaarlanır bis. “Bu yılki Naadım bayramının memleketimiz Süt-Höl’de düzenlenmesi bizi gurulandırmaktadır.” 23/17
- *Oñ-solagay talavısta* kızıl-tas, *çiñge-taraa taraan şölder çaptılıp çoruy* bargan, *kidin tülük düjüt ajaar üye bolgaş, inda-mında* traktorlarnıñ *dırgıraan daajı dıñnalı-dır...* “Sağ-sol tarafımızda, buğday, darı ekilmiş alanlar uzayıp gitmektedir, tam hasat döneminde her yerde traktörlerin hafif gürültüsü duyuluyor...” 1/178

- *Aldan-Maadır tura-haluşkınnıñ turlaa mında, uygur şiveeziniñ artıncızı Bora-Taygada, gunn üyeziniñ bazırıktarı Aldı İşkinniñ Kök-Elde.* “Aldan-Maadır isyanının meskeni burada, Uygur kalesinin kalıntıları Bora-Tayga’da, Hun devri kurganları ise Aldı-İşkin Kök-El’de bulunmaktadır.” 23/24

3.1.1.4.5.1.2. İsmi fiile varlık-yokluk ilişkisi ile bağlar.

- *Tıvalar Moolda, Kıdatta bar.* “Tuvalılar Moğolistan ve Çin’de de varlardır” 9/8
- *Dılvısta öske dıldardan ülegerlep algan söster bar.* “Dilimizde başka dillerden alıntıladığımız sözler de vardır.” 9/10
- *...ında ulug ayul çok.* “...bunda büyük bir tehlike yoktur.” 19/69

3.1.1.4.5.1.3. Zaman zarfı yapar.

- *Şıdıraa oynaar ajık çerlerde kezeede kijiler höy bolur çoraan.* “Satranç oynanan açık yerlerde, her zaman çok kişi bulunurdu.” 1/153
- *Çamdıkta "Tumat bört"-daa deer.* “Bazen Tumat bört de denir.” 18/60
- *Viktor, Ondar, Tülüş kejeelerde bisti Yenisey kıdında kulturaniñ bolgaş dıstanılğanıñ parıgınçe edertir apargannar* “Viktor, Ondar, Tülüş geceleri bizi Yenisey kenarında kültür ve dinlenme parkına götürecek oldular” 1/152
- *Daartazında kojuun dargazı am-daa bir hongaş, Kızılçe çoruuruvustu sagındırdı.* “O günün ertesinde, kojuun başkanı, bir gün daha kalıp Kızıl’a gideceğimizin haberini verdi.” 1/172
- *Şaanda mañaa çıldıñna bayır-nayır bolur turgan.* “Eskiden burada her yıl kutlama olurdu.”
- *Meni 15 harlumdı-la kıdattarga kijizittireri-bile beripken" dep bijip kaan.* “Ben, 15 yaşımda Çin’e eğitim almak üzere verildim” şeklinde yazılmıştır.” 17/82
- *Ol üyede çurum konçug şıñgu turgan.* “O dönemde son derece ciddi bir disiplin vardı.” 19/23

- *Möñgün-Taygaje ujuptarivıs murnunda bistiñ Kızılga ajıl hünüvüs inçaldır egeleen.* “Möngün Tayga’ya uçuşumuz öncesinde bizim Kızıl’daki iş günümüz böylece başlamış oldu.” 1/47

3.1.1.4.5.1.4. Bulunma hâlindeki isim, bazen +**dağı** (bulunma hâli eki + aitlik eki) kuruluşundaki anlamı karşılar. Benzerlik ilgisini kurarken de *ışkaş* “gibi” edatıyla da bazen bu şekilde bağlandığı görülmektedir.

- *"Eki kijiniñ eji höy" dep üleger domaktarnıñ hanı utkazı bo üstünde öörediglerde-dir.* “ ‘İyi insanın dostu çok olur’ gibi atasözlerinin özü yukarıdaki öğretilerdedir.” 20/15
- *Daraazında belevis — kadir daglarlıg, şapkın hemnerlig töreen çerivistiñ onzagay buluñnarın baraalğadırı.* “Sonraki hediyemiz ise, sarp dağlar, coşkun nehirlerle çevrili memleketimizin özel köşelerini sunmaktır.” 23/21
- *Orhon-Yenisey bijikterinde ışkaş kandıg-bir şılgarañgay kijiniñ ...* “Orhun-Yenisey yazılarındaki gibi herhangi bir seçkin kişinin ...” 2/38
- *Bistiñ çurtuvusta ışkaş avtovokzalga kelgeş, bilet satkaş ...* “Bizim memleketimizdeki gibi otobüs terminalinden bilet satın alarak ...” 3/79

3.1.1.4.5.1.5. Bulunma hâli, ismi fiile bazen yönelme işleviyle bağlar. (Bk. **3.1.1.4.4.1.8.**)

- *Karañgıda meni kayın köör boor, çanımda çedip keldiler.* “Karanlıkta beni nasıl görebildiler ki, yanıma geldiler.” 19/170
- *Muñgan a'dınıñ dört davanı örü kıldır oktaldır barıp uştı. Kijizi çerde bargan.* “Bindiği atın dört ayağı yukarı fırladı ve üzerindeki yere düşüverdi.” 19/180-181
- *Meeñ mında kelgen kol-la sorulgam — sarıg şajınnıñ çüdükçüleringe ooñ utkazın hanı tayılbırlaar, ...* “Benim buraya asıl gelme amacım, budizme inananlara onun anlamını derin olarak açıklamak,...” 20/44

3.1.1.4.5.1.6. -GAn + iyelik + DA ve -Xr + DA veya -Xr + İyelik + DA yapısında, fiile sebep ve zaman ilişkisi ile bağlanır (bk. 3.5.5.3.2.1.1. ve 3.5.5.3.2.1.2.).

- *Am kançaar, arban dargazı kiji bolganımda, oytulaaştan uruglar-bile demisejip egeleen men. “Çaresiz, arban başkanı olduğum için, oytulaaş oynayanlar ile mücadeleye başladım.”* 19/167
- *Öglenip alganıvısta, oytulaaştap oynaan ooldar, kıstar aahvıs çanınga düne kada kelgeş, bir ırlaaş bardılar. “Evlendiğimizde oytulaaş oynayanlar gece evimizin yanına gelerek bir şarkı söyleyip gittiler.* 19/125
- *1990 çılda, bir dugaar keep turumda³⁸, ortaa nazınnıg ulus bo-la ırını tıvalap ırlajıp turgannar. “1990 yılında ilk gelişimde, orta yaşlı kişiler aynı şarkıyı Tuvaca söylüyorlardı.”* 3/157
- *On klasstı doozup turuvusta kım kım boluksaar dugayında biske çogaadıg bijidip turgan. “Onuncu sınıfı bitirirken bize, ne olmak istediğimiz hakkında bir yazı yazdırılmıştı.”* 16/29
- *Çolaaçı onu algaş şıgıap ap çıdırda, kadı kelgenim hereejen kiji «Sen salçap tur sen. “Şoför parayı alacağı sırada birlikte geldiğim kadın ‘karıştırıyorsun’ dedi.”* 3/55

3.1.1.4.5.2. +GA Ekli Bulunma

Cümlede fiilin gerçekleştiği zaman geçmiş ve gelecek zaman ise, isimle fiilin bulunma ilişkisini +GA eki kurar (Bk. 3.1.1.4.4.1.2.).

3.1.1.4.6. AYRILMA HÂLİ (ÜNERİNİÑ PADEJİ): +DAn

Ek, ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra **+dan, +den**; tonsuz ünsüzlerden sonra **+tan, +ten** şeklinde gelir.

3.1.1.4.6.1. Temel olarak, isimleri çıkma, ayrılma göreviyle fiillere bağlayan hâldir. Hareketin başlangış noktasını bildirir.

³⁸ “turumda” şekli muhtemelen tur-ur+um+da şeklinden kısalmıştır.

- *Ol ooldar bisti körüp kaaş-la, öörüşkülüg utkup, oluttarından turgulap keldiler. “Bunlar, bizi görünce sevinçle karşılayıp oturaklarından kalktılar.”*
1/26
- *Bis muzeyden ünüp keeriviske ... “Müzeden çıktığımızda ...”*
- *Bo aytırığ talazı-bile arbandan sumuga çedir, sumudan kojuunga çedir, kojuundan Çazak çeringe çedir ulug aytırığ boop turgan. “Bu da arbandan sumuya, sumudan kojuuna, kojuundan hükümete kadar büyük bir mesele olmaktaydı.”* 19/159

3.1.1.4.6.2. İsmi fiile sebep-sonuç ilişkisiyle bağlar.

- *... bottarı kortkanından sirigeynip turdular. “...korkularından titriyorlardı.”*
19/190
- *Tivalarnıñ burungu mifologtug biliışkini-bile alırğa, «Ulunuñ algızından deer diñmireeşkini bolup turar. “Tuvalıların eski mitoloji bilgilerine göre, ejderhanın bağırışından gök gürültüsü oluşur.”* 2/52
- *... nomnarnıñ hemçeeli hölçok ulug bolganından olarnı şıgjaaringa bergedep turar bis. “...bu kitapların boyutları oldukça büyük olduğundan onları saklamakta zorlanmaktayız.”* 22/24

3.1.14.6.3. Ayrılma hâli, zamirler üzerinde çekimlenişi sırasında değişime uğrar: Oon (<ol+dan), döön (<döö+den), moon (<bo+dan).

3.1.1.4.6.4. Öske “başka”, aňgıda “başka” beer “beri”, tura “beri”, iñay “sonra”, soñgaar “sonra”, egeleeş “itibaren” gibi edatlarla isimlerin bağlantısı ayrılma hâliyle kurulur (bk. 3.6.1.5.).

- *... kijide ergelerden öske harusalgalar barın ugaap, şıñgeedip algan turar ujurlug. “... yasalardan başka da insanda bazı sorumlulukların olduğunu anlamak, öğrenmek durumundadırlar.* 8/139

- *Mal çeminden aňgıda, arbut, dınya ... taraan uçastoktarnı sonuurgadıvıs.*
“Hayvan yeminden başka, karpuz, kavun ... ekilen alanları da merak ettik.”
1/190
- *Süt-Höl burungu üyeden beer Tıva töögüzünde balalbas isterni arttırğan.*
“Süt-Höl eskiden beri Tuva tarihinde silinmez izler bırakmıştır.” 23/5
- *Şaandan tura tıvalarnıñ kijiniñ çıırık örtemçeyge çurttap erter nazının Çedi-Haan sıldıstarına dömeylep çoraanında ulug ujur-utka bar.* “Eskiden beri Tuvaların, insanın dünyada geçirdiği yaşamını Yedi-Han yıldızlarına benzetmesinde büyük bir anlam vardır.” 4/35
- *Oon ıñay ol kırgan-ava mal azırıp, nogaa, kartofel tarıp, aji-tölün azırıp çoraan.* “Ondan sonra bu babanne hayvan besleyip, tarım yaparak ve çocuklarını yetiştirerek hayatını sürdürmüştür.” 12/11
- *15-ten soñgaar hamnavas.* “Aydın 15’inden sonra şamanlık yapmaz.” 3/248
- *1974 çıldan egeleeş, höömeyni notalap bijiiringe doktaamal bergedeşkinnerge tavarjıp keldim.* “1974 yılından itibaren gırtlak şarkılarını notalamakta devamlı zorluklarla karşılaştım.” 13/82

3.1.1.4.6.5. Ayrılma hâli ekinin, eliptik bir kullanışla kendinden sonraki edatın yükünü üzerine aldığını görmekteyiz. (Krş. Gülsevin 1997: 63)

- *Tıvalar türk dıldıg çonnarga hamaarjır burun şagdan ham çüdülgelig çon.*
“Tuvalılar Türk dilli halklara ait olan ve eski zamanlardan beri şaman inancına sahip olan bir halktır.” 20/2
- *... kompyuter duzazı-bile tuskay operator kijige kompakt-diskije bijittirgeş, oon baza bir ulug örtektig tuskay tehnika-bile kassetada plyonkaje düjürüp bijeeş ...* “...bilgisayar yardımıyla bir operatör tarafından diske kaydedilir, sonra da pahalı, özel bir teknikle kassete aktarılarak ...” 22/40

3.1.1.4.6.6. Ayrılma hâli, bütün-parça ilişkisi kurar.

- *Inçalza-daa ol üşten çügler Tülüş orus dilga arıg, hostug çugaalaar bolgaş, doraan-na «tiva brigadanıñ» oçuldurukçuzu apargan.* “Ancak bu üçünden sadece Tülüş, Rusçayı temiz ve rahat konuştuğu için hemen Tuva ekibinin tercümanı oluverdi.” 1/57

3.1.1.4.6.7. Karşılaştırma yapar.

- *Ortuzundaazı aajok ulug, oñ talazındaazı oon aray biçii. Solagay talazında ıygıl oñ talazında ıygıldan aray-la biçe kıldır köstür.* “Ortadaki oldukça büyüktür, sağ tarafındaki ondan biraz küçükçedir. Sol tarafındaki çukur ise sağ taraftakinden daha da küçük görünmektedir.” 21/19-20
- *Kiji durtundan aray kıska, kuu granitten bütken daş köjeeni maşınadan düje halışkaş, toptap köre berdivis:* “Arabadan inip insan boyundan birazcık kısa, gri granitten yapılmış taş abideyi dikkatle gözden geçirdik.” 1/221

3.1.1.4.6.8. Nesnenin hangi maddeden yapıldığını gösterir.

- *Ertken çılın respublikanıñ Kultura yaamızı demirden kılğan beş stellajtı (nomnar salır etti) biske bergen. Ol baza eki detkimçe bolgañ.* “Geçen yıl Kültür Bakanlığının bize demirden yapılmış beş raf vermeleri büyük bir destek olmuştur. 22/33-34

3.1.1.4.6.9. Genelleme ifadelerinde isim, yalın hâlde olabildiği gibi ayrılma hâli ile de kullanılmaktadır. Hertek, bu tür kullanımların günümüz konuşma dilinde fazla olmadığını daha çok folklorik eserlerde karşımıza çıktığını ifade eder (Hertek 2008: 143).

- *Çaş töldü holga ap, çaygap, öpeyleñer, emzirikçi iyege uygu-dıştan beriñer.* “Bebeği kucağınıza alıp sallayarak ninni söyleyin, emzikli anneye uyuma imkanı verin.” 12/40

3.1.1.4.6.10. Hamaariş- “ilgisi olmak, bir şeyle ilgili olmak”, **aytır-** “sormak” gibi fiillerin isimlerde bağlantısını ayrılma hâli eki kurar.³⁹

- *Başkıniñ çagıg-surtaalın yozugaar kijiniñ huuda aas-kejik çoğu ooñ bodaldarından, mee-mederelinden hamaarjır.* “Lamanın va’zlarına göre, kişinin mutsuzluğu onun bilinç ve düşüncesiyle ilgilidir.” 20/53
- *Ooñ aas-kejiktig çurttagazı çügge bodundan hamaarjır.* “Onun mutluluğu sadece kendisine bağlıdır.” 20/5
- *Ol turjuk, şkolaçılardan bezin «Kimil ol?» dep aytırza, bilir ulus eveeş eves bolur.* “Ayrıca, öğrencilere bile “o kimdir?” diye sorulsa, onu bilen kişi az değildir.” 14/4

3.1.1.4.7. YÖN GÖSTERME HÂLİ (UGLAARINIÑ PADEJİ):+Çe; +DİvA; +GAAr; +AAr

Yön gösterme Tuv.T’de çeşitli eklerle ifade edilir. Fiildeki hareketin nereye veya kime doğru olduğunu gösterir.

3.1.1.4.7.1. +Çe

Ekin, tonsuz ünsüzler ve l, m, n, ñ ile sonlanan isimlere **+Çe**; ünlü ve g, r, y ile sonlanan isimlere **+je** şekli gelir.

Tuv.T edebî dilinde en sık kullanılan yön gösterme ekidir. Bu ekin, bir edat veya yardımcı sözden kısalarak oluştuğu fikri gramer yazarlarınca benimsenmiştir (Sat, Salzınmaa 1980: 119; İshakov, Palmbah 1961: 138).

3.1.1.4.7.1.1. Hareketin kime, neye veya nereye doğru olduğunu gösterir. *Ayıt-* “işaret etmek”, *eel-* “yönelmek”, *telefonna-*, *dolga-* “telefon etmek”, *çookşula-* “yaklaşmak”, *ugla-* “yönelmek”, *kiir* “dahil etmek”, *kir-* “dahil olmak”, *şilçi-* “değiştirmek”, *çorut-* “göndermek”, *hanıla-* “derinleşmek” gibi fiillerle kullanılır.

³⁹ Cümlede fiillerin isimlerle bağlantıları ve hangi fiillerin hangi hâl ekleriyle kullanıldığı konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Çeremisina vd. 2008; Hertek 2008; Şamina.

- *Suurnuñ eñ-ne kıldında çaa şkola tuduundan Kızıl-Majalıktıñ barın talazınçe uglaan orukçe eeptivis. “Köyün en ucunda yeni okul binasından Kızıl-Majalık’ın batı tarafına doğru yönelen yola döndük.”* 1/177
- *Mında Hemçiktiñ adakkı adırı Ulug-Hemge kattıjıp algaş, soñgu çükçe, Sibirje, agıp kire bergen boldu. “Burada Hemçik’in aşağı bölümü Yenisey’e katılarak kuzeye doğru, Sibirya’ya, akıp gidiyordu.”* 1/257
- *Tıvanıñ onzagay buluñu boor — ak-kök Süt-Hölövüsçe, eer Hemçiivisçe — ergelengen töreen çerivisçe kirip moorlañar! “Tuva’nın özel bir köşesi olan masmavi Süt-Hölümüze, kıvrımlı Hemçik’imize, sevilen memleketimize hoş geldiniz!”* 23/16
- *A bajiñnarından ıradı çorup şıdavas ulus bisçe telefonnap ... “Evlerinden uzaklaşamayan kişiler ise bize telefon açarak ...”* 22/15
- *Çoortu ol kalbak şınaa kızıaalap kelgeş, çalım hayalarlıg daglarje çookşulap keldivis. “Yavaş yavaş bu yassı ovanın geçitlerinden ilerleyerek yalçın kayalı dağlara doğru yaklaştık.”* 1/233

3.1.1.4.7.1.2. Aynı kelimeye ayrılma eki (+DAn) ve yön gösterme eki (+Çe) getirilerek tekrar şeklinde kullanıldığında, aşama ifade eden zarflar ve söz grupları oluşturur.

- *... çonnuñ sağış-setkil kulturazı belen balalbas deerzin çüs-çüs çıldar durguzunda salgal**dan** salgal**çe** damçıp kelgen aas çogaaldarı hereçilep turar. “...halkın duygu-düşünce kültürünün kolay silinemeyeceğini, yüzyıllarca nesilden nesile aktarılmış olan sözlü yaratmalar kanıtlamaktadır.”* 2/110
- *Inçangaş çıld**an** çılb**çe** çağıdıp, çup kelgen kassetalarıvıs dıka höy apargan. “Bunun için getirtmiş olduğumuz bu kasetler yıldan yıla çoğalmıştır.”* 22/26
- *Numerologiyada azı çuragay erteminde, 12 dep sannı — kandıg-daa özülde-sayzıraldıñ bir çadad**an** öske çadaje şilçiriniñ sanı deer. “Numara veya rakam biliminde 12 sayısı, her tür gelişmenin bir basamağından diğer bir basamağına geçişin sayısı olarak kabul edilir.”* 4/50

3.1.1.4.7.1.3. *Utkuy* “e doğru”, *uglay* “bir yerden bir yere doğru” gibi edatlarla kullanılır. *Utkuy* ve *utkuştur* (bk. **3.1.1.4.4.1.5.**) edatlarının aynı zamanda yönelme hâli ile de kullanıldığı, ancak aralarında ufak nüanslar bulunduğu belirtilmektedir (Hertek 2008: 190).

- *Oruktu örü çoktap olurumda, Kujur-Aruniñ artıki ulug oruu-bile mençe utkuy oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar şaap badıp olurlar.* “Yolu yukarı doğru çıkarken Kujur-Arı’nın ardındaki büyük yol boyunca oytulaaş oynayan kızlar ve erkekler bana doğru hücum eder gibi iniyorlardı.” 19/169
- *Avtostantsiyaga Vasya-bile bayırlaştıvıs, ol hündüskü bilet sadıp algaş, avtobus-bile Hemçik⁴⁰ uglay Şagaan-Arıg çurtunçe çanıptı.* “Otobüs terminalinde Vasya ile vedalaştık, o gündüz biletini aldığı için otobüs ile Hemçik’ten doğru Şagaan-Arıg şehrine döndü.” 1/15

3.1.1.4.7.1.4. +**Çe** eki, *minça*, *ınça*, *çeje* gibi kullanımlarda genel Türkçe eşitlik ekiyle aynı fonksiyondadır. Tuva gramerinde, diğer lehçelerle karşılaştırma yapılmış, onlarda bu ekin eşitlik fonksiyonuna değinilmiş, Tuv.T’de eşitlik fonksiyonu için başka edatların kullanıldığı gösterilmiştir (İshakov, Palmbah 1961: 139-140).

- *Ol minça deen: “Şöyle dedi:”* 19/235
- *... 12 muñ ajıg hemner bolgaş hölderge inça eveeş kijini ajıldadıri berge-le herek.* “...12 binden fazla ırmak ve göl için bu kadar az kişiyi çalıştırmak zor bir iştir.”
- *... hün bürüde ta çeje kiji aıñnap, balıktap çorup turar.* “...her gün kaç kişi avlanıp balık tutup gidecektir.” 26/53
- *Çe, kadir-turug hayalar arazinga te, çuñma eves, çejege deer şıdajırıl olar.* “Sarp kayalar arasında, dağ keçisi değiller ya, ne kadar dayanacaklar ki onlar.” 17/34

⁴⁰ *Uglay* edatının yön gösterme ekiyle kullanıldığı göz önüne alınırsa yalın hâlde bulunan isimde yalın hâlin yön gösterme görevinde olduğu düşünülebilir.

3.1.1.4.7.1.5. Sıfat-fiil ve iyelik eki üzerinde “-mak üzere” anlamında kullanılır, hareketin amacını belirtirek cümlede zarf görevinde kullanılır.

- *1990 çıldarda ertem-bilii şurak, durjulgahıg spetsialisti Tivaniñ küürüne universitedi **başkulaarınçe** çalaan.* “1990’lı yıllarda Tuva Devlet üniversitesi, bilimsel alt yapısı güçlü, deneyimli araştırmacıyı öğretmenlik yapmak üzere davet etmiştir.” 14/29
- *Ol bijik turaskaaldarı tıva literaturanı bayıdıp, tıva çoğaalçılarnı çaa-çaa çoğaadıkçı dileeşkinner **kılırınçe** hey-a’t kiirip turar.* “Bu yazı anıtları Tuva edebiyatını zenginleştirerek, Tuva edebiyatçılarına yeni yeni yaratıcı arayışlar yapmada ilham verir.” 2/129

3.1.1.4.7.2. +DİvA

Tuv.T’deki ikinci yön gösterme ekidir. ET. *tapa* edatından ekleşmiştir. Edebî dile oranla ağızlarda daha sık rastlanan bir ektir. Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra **+dİvA**, **+dİve**; tonsuz ünsüzlerden sonra **+tİvA**, **+tİve** şekillerinde eklenir. Hareketin yöneldiği yeri gösterir.

- *Kızıl hayalarnıñ şıpşundİvA ünüp keeriviske, Hemçik hemniñ adaa-üstünde deviskeerler arga-arıg-bile hüreelettingen konçuğ çaraş oran boldu.* “Kızıl kayaların zirvesine çıktığımızda gördüğümüz şey, Hemçik nehrinin aşağı ve yukarısındaki toprakların ormanlarla çevrilmiş, şaşırtıcı derecede güzel bir yer olduğuydu.” 1/202
- *Kadı oytulaaştap çoraanım ooldar, uruglar inçaar ırlaaş, bir-le çerdİve haldıp çoruptular.* “Birlikte oytulaaş oynadığım arkadaşlarım bunu söyleyerek başka bir yere gidiverdiler.” 19/136

3.1.1.4.7.3. +GAAr, +AAr

Yön gösterme eklerinin üçüncü grubu olarak bahsedebileceğimiz bu ekler, bazı isimler üzerinde kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar.

- ... Elçigen-Kulaktıg haan ordu-şiveezin kaapkaş, çige burungaar çorupkan. “... Elçigen-Kulaktıg Kağan sarayını bırakarak (ileri doğru) gitmiştir.” 7/15
- Nayısilal hooraynıñ tövünde Maanay hürtüzün hüngaer dolgap turar apargan-dır. “Başkentin merkezinde dua silindiri bütün gün dönüp durmaktadır.” 7/157
- Küskeer bolgaş kijn ölük aǵnı, çamdık duyuglug aǵnarnı aǵnaaringa çöpşeerelderni berip egeleer bis. “Güzün ve kışın kürklü hayvanları ve bazı turnaklıları da avlanma izni vermeye başlayacağız.” 26/38

Zamirler üzerinde: *inaar* “oraya”, *kaynaar* “nereye”, *mınaar* “buraya” vb. olarak kullanılmaktadır.⁴¹

- Bis muzeyden ünüp keeriviske, Ondar bodunuñ ajıldap turarı algı zavodu-bile tanıştırar bodap turarın, **inaar** baarın sanaldadı. “Müzeden çıktığımızda, Ondar bize, kendisinin çalıştığı deri fabrikasını göstermeyi düşündüğünü söyledi ve oraya gitmeyi önerdi.” 1/67
- İnçangaş **inaar** çoruur maşınalar hovar. “Bunun için oraya giden arabalar azdır.” 3/44

Inaar ve *kaynaar* şu örneklerde bulunma bildirir.

- Bir-le hün **kaynaar** öörenip bolurunuñ dugayında çarlaldarnı koridorga askılapkan. “Bir gün koridora, nerelerde öğrenim görülebileceği hakkında duyurular asılmıştı.” 16/37
- Ol **inaar** ine bürülüg-daa, çadañ-daa ıyaştar bolgaş şiviler dıka sıırıy üngen. “Orada iğne yapraklılar, nadide ağaçlar ve köknarlar oldukça sıktır.” 1/81

⁴¹ Tarihî ve yaşayan lehçelerimizde benzer kullanımlar mevcuttur. Karahanlı Türkçesinde *munğar* şeklinin, isimler üzerinde +GARU ve zamirler üzerinde +GAR'ın varlığı söz konusudur. ET. *ağar körü bilij* (KT), *muğar tegir ulugluk* (MK I 352), Şor. *anartın*, Alt. *anaar*, *mınaar* vb. (Şçerbak 1977: 47-48).

3.1.1.4.8. VASITA HÂLİ: +-bile

Tuv.T gramerlerinde ayrıca bir vasıta hâli ekinden bahsedilmez. Ancak bu fonksiyon, *bile* edatıyla yerine getirilir. **Bile** edatı, isimlere tire (-) işaretiyle bağlanır. *Bile* edatının diğer fonksiyonları için 3.6.1.1.4. ve 3.6.1.2.2. bölümlerinde ele alınmıştır.

- *Avtostantsiyaga Vasya-bile bayırlaştıvıs, ol hündüskü bilet sadıp algaş, avtobus-bile Hemçik uglay Şagaan-Arığ çurtunçe çanıptı. “Otobüs terminalinde Vasya ile vedalaştık, o gündüz biletini aldığı için otobüs ile Hemçik’ten doğru Şagaan-Arığ şehrine döndü.” 1/15*

3.1.1.5. İSİMLERDE SORU

Tuv.T’de soru, asıl olarak **be** ile yapılır. Ayrı yazılır ve tek şekillidir. Bunun dışında **irgi** < er-ki, **iyik** < er-yük (Arıkoğlu 2007: 1179), **irgi be** gibi edatlarla da soru yapılmaktadır.

- *Küzün honar küzeeñ ol be? “Güzün konakladığın güzleğin bu mu?” 19/98*
- *Çaa ajıldakçı be? “Yeni memur mu?” 16/82*
- *Meeñ-bile kadı kandıg natsıyanıñ kijileri bar irgi dees sonuurgap körzünerimge ... “Benimle birlikte hangi milletlere ait kişiler var acaba diye merak edip bakındığımda...” 3/15*
- *Orhon-Yenisey bijikteri-bile tıva çoğaldıñ arazında harılzaa bar be? “Orhun-Yenisey yazıtları ile Tuva edebiyatı arasında ilişki var mı?” 2/4*
- *Ol çüü deeni ol irgi dep bodaaş, bir katap akıydan aytırgan men. “Bu da neyin nesi acaba diye düşünüp sordum.” 16/51*
- *Inçaarga maldıñ çüzünün, har-nazının tıvalap çüü deer iyik dep aytırıp egeleerge ... “Bu yüzden hayvanın tüyünün renginin, yaşının tuvaca ne dendiği hakkında konuşulmaya başlandığında ...” 3/146*
- *Apparadıñ bar be inçaş? “Makinen var mı ki?” 16/108*

3.1.1.6. İSİMLERDE BİLDİRME

İsimlerde bildirme, şimdiki zaman, geçmiş zaman ve şart kipleriyle çekimlenerek yapılır.

3.1.1.6.1. Şimdiki Zaman

İsimlerin şimdiki zamanda bildirmesinin birinci tipi, isim sonuna doğrudan kişi zamirlerinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuzu ise *eves* “değil” sözüyle yapılır. Bildirmenin ikinci tipinde ise, isim ile zamir arasında *tur-*, *bol-*, *çor-* ~*çoru-* yardımcı fiillerinin geniş zaman çekimli hâli kullanılır.

		Zamirler	Örnek Yapı	
			Olumlu	Olumsuz
Tekil	1. Kişi	men	eki men “iyiyim” eki tur / turar men	eki eves men “iyi değilim”
	2. Kişi	sen	eki sen “iyisin” eki tur / turar sen	eki eves sen “iyi değilsin”
	3. Kişi	ol	eki (ol) “iyi” ⁴² eki tur / turar (ol)	eki eves (ol) “iyi değil”
Çoğul	1. Kişi	bis	eki bis “iyiyiz” eki tur / turar bis	eki eves bis “iyi değiliz”
	2. Kişi	siler	eki siler “iyisiniz” eki tur / turar siler	eki eves siler “iyi değilsiniz”
	3. Kişi	olar	eki (olar) “iyiler” eki tur / turar (olar)	eki eves (olar) “iyi değiller”

⁴² Bu kullanımı, Eski Türkçe dönemi malzemelerinden bulabilmekteyiz. 11. yüzyıl Karahanlı sahasında yazılmış olan Kutadgu Bilig’in dilinde, bildirme yapma yolları arasında *er-*, *tur-*, *bol-* yardımcı fiilleri yanında *ol* şahıs zamininin kullanıldığı Ercilasun tarafından Kutadgu Bilig Grameri’nde kaydedilmiştir (bk. Ercilasun 1984: 49).

- *Bottarı töreen dıldıg tıvalar bis dep çaagay, çorgaar adivıstı bodaalıñar, tıva kiji men dep çüüldü mederep bilip, dılvıstı hündülep, çorgaarlanıp, kamnap çoruuluñar. “Biz ana dilimizi kullanan Tuvalarız diyerek gurur verici adımızı düşünün, Tuvalıyım bilincini anlayarak, dilimize değer vererek onu gururla koruyunuz.”* 9/41
- *Sen komsomol obkomunuñ sekretarı Albert Tanovtuñ **kadayı sen** be? “-Sen komsomol obkomunun sekteri Albert Tanov’un eşi misin?”* 16/96
- *Respublikanıñ ajıl-agıyınıñ kol adırı bolur — mal ajılınıñ tergiinneri burungaar sayızralıvıstıñ **baganazı ol**. “Cumhuriyetin ekonomisinin önemli bir kolu olan hayvancılığın yaygınlığı gelişmemizin dayanağıdır. 23/9”*
- *Ayas ak-kök deerde hat çok, ayannıg ses aynıñ hünü am-daa **bedik tur**. “Bulutsuz mavi gökyüzünde hem rüzgar yok, hem de etkileyici ağustos ayının güneşi hâlâ yüksek.”* 1/10
- *Üş ada duju çedir ulus çook **törel boor**, ... “Üç göbeğe kadarki kişiler yakın akrabadır ...”* 8/132

Bazen ifadeyi güçlendirmek için isimle kişi zamiri arasında, isme tire (-) işaretiyle bağlanan -dI⁴r (<tur-ur) eki gelir. Bazen de kişi zamiri üzerine gelir.

- *Bo oduruglarnıñ avtoru çogaalçıınıñ 50 harlaanına turaskaatkan «... Hööküy Tıvañ aarıp kergeen çüree-**dır men...** dep çüülünge ... “Bu satırların sahibi yazarın 50. yaşına ithaf ettiği “zavallı Tuva’nın acıyan yüreğiyim ben.” adlı yazısında”* 15/25
- *Ak-Dovurak duu **ol-dur** - dep, hemniñ bir talazınçe Mariya aytı-dır... “Ak-Dovurak işte odur, diyerek nehrin bir tarafına doğru işaret etti.”* 1/204

3.1.1.6.2. Geçmiş Zaman

Tuv.T’de er- “olmak” fiili, irgi, iyik, iyin gibi kalıplaşmış birkaç söz dışında yaşamamaktadır. Dolayısıyla, isimlerin geçmiş zaman bildirmesini yaparken *tur-*, *bol-*,

çor- ~ çoru-, gibi ana yardımcı fiiller kullanılır. Bu fiillere geçmiş zaman şekilleri getirilir.

		I. Tip Geçmiş Zaman: -DI ⁴ ⊕ kişi eki	II. Tip Geçmiş Zaman: -GAn ⊕ kişi zamiri
Tekil	1. Kişi	emçi boldum / turdum / çordum “doktordum”	emçi bolgan / turgan / çoraan men “doktordum, doktormuşum”
	2. Kişi	emçi boldun / turdun / çordun “doktordun”	emçi bolgan / turgan / çoraan sen “doktordun, doktormuşsun”
	3. Kişi	emçi boldu / turdu / çordu “doktordu”	emçi bolgan / turgan / çoraan (ol) “doktordu, doktormuş”
Çoğul	1. Kişi	emçi bolduvus / turduvus / çorduvus “doktorduk”	emçi bolgan / turgan / çoraan bis “doktorduk, doktormuşuz”
	2. Kişi	emçi bolduñar / turduñar / çorduñar	emçi bolgan / turgan / çoraan siler “doktordunuz, doktormuşsunuz”
	3. Kişi	emçi boldular / turdular / çordular “doktordular”	emçi bolgan / turgan / çoraan (olar) “doktordular, doktormuşlar”

- *Öşkü-Saar emçi orus dilga arıg çugaalaar **kiji boldu**.* “Doktor Öşkü-Saar, Rusçayı temiz konuşan bir kişiydi.” 1/124
- *Katya sen bagay eves **fotograf hire çorduñ**.* “Katya senin fotoğrafçılık yeteneğin vardı.” 16/105
- *Çurum üreen kijilerge baştay sagındırıg, ooñ soonda doñgulda beer, aray emin erttir çurum üreen kijini on beş akşaga torgaar **ergelig turdum**.* “Düzeni bozan kişilere önce uyarı daha sonra kınama cezası vermek daha fazla düzen bozan kişileri ise on beş lirayla cezalandırmakla görevliydim” 19/141

- *Bo munçaar oynaar, inçan **mundıg turgan**.* “Bu böyle çalınır, o zaman öyleydi.” 27/19
- *Ooñ kırıgan-avazı **ham kiji çoraan**.* “Onun büyük annesi şaman imiş.” 3/237
- *Küştüg, möge, tura-soruktug, bergelerge belen torulbas Tülüş, oojum, tomaannıg Ondar, ooldarnıñ eñ-ne anıyaa, höglüü — Viktor kezeede oyun-baştaqtıg, omak-sergek **er bolgan**.* “Güçlü, azimli, zorluklara kolay boyun eğmeyen Tülüş; sakın, uslu Ondar; oğulların en genci, neşelisi Viktor her zaman şakacı, hayat dolu kişilerdi.” 1/55

3.1.1.6.3. Şart

İsimlerin şart çekimi de yine, *bol-*, *tur-*, *çor-* yardımcı fiilleri üzerine şart şeklinin getirilmesiyle yapılır.

- *... sen çeje-daa buga ıışkaş **küştüg bolzunza**, dömey-le seeñ kamgaanır mıyıstarıñ çok ...* “...sen ne kadar da boğa gibi güçlü olsan da korunacak boynuzların yoktur ...” 6/11
- *Buura-daa **eves bolza**, Möñgün-Tayga bajınçe ünerim çögençig-le boor oñ — dep, Viktor çugaazın doostu.* “Buura olmasa da, Möngün-Tayga’nın zirvesine çıkmam hiç güvenli değil ya, diye Viktor konuşmasını bitirdi.” 1/278

3.1.2. İSİM YAPIMI (ÇÜVE ATTARINIÑ ÇOGAADILGAZI)

3.1.2.1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

3.1.2.1.1. +ÇI⁴

Tuv.T’de sıkça kullanılan bir isimden isim yapma ekidir. Ünlülerden, tonsuz ünsüzlerden ve l, m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **+çı**, **+çi**, **+çu**, **+çü**; g, r, y ünsüzlerinden ve bazen ünlülerden sonra **+ji**, **+ji**, **+ju**, **+jü** şekilleri kullanılır.

3.1.2.1.1.1. En yaygın fonksiyonunu, Korkmaz'ın belirttiği gibi “*Adlara gelerek bir nesneyi, bir işi veya bir sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olanları gösteren adlar türetir*” (Korkmaz 2003: 41) şeklinde belirtebiliriz.

añçı “avcı, avcılık yapan” 26/73

balıkçı “balıkçı” 26/57

baştıñçı “idareci, lider” 17/53

bızañçı “dülger, marangoz” 5/36

çarınçı “falcı” 8/141

çatçı “büyücü” 2/38

çılğıçı “yılıkcı” 18/67

çoğaalçı “edebiyatçı, edebi yapıt üreten” 19/8

demiselçi “mücadeleci” 20/31

filosof-bodalçı “filozof” 20/31

haakçı “kayakçı” 1/33

tölgeçi “falcı” 8/141

çurukçu “ressam” 7/12

oduçu “otacı” 2/38

o'tçu “otacı” 15/47

polkovodçu “komutan” 6/45

toolçu “masalcı, destancı” 15/47

högjümçü “müzisyen 15/50

şülükçü “şair” 16/98

töögüçü “tarihçi” 24/5

höömeyji “gırtlak sanatçısı” 15/47

hojuları “koyun çobanlarını” 23/28

ivijiler “geyikçilik yapanlar”

3.1.2.1.1.2. +ÇI⁴ eki, eklendiği ismin huy ve karakter özelliğini belirten adlar da yapar.

megeçi “yalancı” 20/21

şınçı “dürüst, doğru” 20/8

3.1.2.1.1.3. Türkiye Türkçesinde nispet î’si ile kullanılan yapıları oluşturur.

şajınçı “dinî” 18/22

3.1.2.1.1.4. Ayrıca Tuv.T’de farklı bir kullanım olarak +ÇI⁴ ekinin bir memlekete ait olmayı ifade ettiğini görmekteyiz.⁴³

Kızılçılarnıñ “Kızılıların, Kızıl şehrinde olanların” 1/8

+ÇI⁴ ekinin sıfat yaptığı şekiller için bk. **3.3.2.2.1.1.**

3.1.2.1.2. +L⁴I⁴k

Ekin, g, r, y ünsüzlerinden ve ünlülerden sonra **+lık, +lik, +luk, +lük**; l ünsüzünden sonra **+dik, +dik, +duk, +dük**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **+nık, +nik, +nuk, +nük**; tonsuz ünsüzlerden sonra **+tık, +tik, +tuk, +tük** şekilleri kullanılmaktadır.

Türkçede çok yaygın ve kapsamlı bir kullanım alanına sahip olan bu ek, Tuv.T’de çok az kullanılan bir yapım ekidir. Canlı bir ek değildir, bazı kelimeler üzerinde kalıplaşmış kalmıştır.

3.1.2.1.2.1. Metnimizde +L⁴I⁴k ekinin “bir şey için kullanılmak üzere” anlamını veren alet adı, bir yerde bulunmasından dolayı mekân adı vb. anlamlardaki adlar yaptığı görülmüştür.

ottuk “çakmak” 4/176 (<ot+tuk)

duştuk “sevgili, yavuklu” 19/71 (<tuş-luk) (ESTY II, 280)

⁴³ A.M. Şçerbak, Karaçay-Balkar ve Tuvacada görülen bu özelliğin, +ÇI ekinin tamlayan, belirten (opredeleniy) niteliğini kazanmasıyla, geç dönemlerde ortaya çıkmış olabilecek bir özellik olduğunu düşünür (Şçerbak 1977: 103).

öñnükter “arkadaşlar, dostlar” 1/299 (<öñ+lük) (ESTY IV, 391-392)⁴⁴

ortuluk “ada” 7/131 (<ortu+luk)⁴⁵

emistik “emzik” 12/42

Ekin sıfat yaptığı kullanımlar için bk. 3.3.2.2.1.2.

3.1.2.1.3. +L⁴T⁴g

Ekin, g, r, y ünsüzlerinden ve ünlülerden sonra **+lg, +lig, +lug, +lüg**; l ünsüzünden sonra **+dığ, +dig, +dug, +düg**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **+nığ, +nig, +nug, +nüg**; tonsuz ünsüzlerden sonra **+tığ, +tig, +tug, +tüg** şekilleri kullanılmaktadır.

3.1.2.1.3.1. Tuv.T’de kullanım sıklığı çok yüksek olan bu ek, geldiği ada sahip olma anlamı katar.

bot-şmarlıg “özellikli, özelliğe sahip” 2/84

çağırgalıg “idare, yönetime sahip” 7/6

çağırıkçılıg “yöneticiye sahip” 17/4

3.1.2.1.3.2. Bazı kelimelerde +LIg ekinin kalıcı isimler yaptığı görülür.

hooray çurttug “şehirli” 4/187

çañgıs çer-çurttuu “hemşehrisi” 5/47

horuglug “yasak” 21/36

körgüzüglüg “örnek” 1/137

duyuglug “tırnaklı” (biyolojik sınıflandırmada) 18/62

öglüg “evli” 18/9

⁴⁴ Tatarintsev’e göre bu kelime, öñ “yüz” anlamından gelişmiştir. +nük, +lık ekidir ve ölü bir ek olarak üzerinde kalıplaşmıştır. Ayrıca araştırmacı, *öñnük* kelimesi için Eski Türkçedeki öñlük cıray “yüz” anlamıyla ilgi kurar.

⁴⁵ Kelimenin bu şekli ilgi çekicidir. Yapılan etimoloji çalışmalarında kelimeyle ilgili farklı yapılar geçmektedir: orta+lık (Sevortyan I, 476); otrug (ESTuvY IV: 341); otrug (EDPT: 65).

dırbaktıg “vaşak” 1/82

3.1.2.1.3.3. +LIg ekinin şu örneklerde zarf yaptığını görmekteyiz.

hostug çugaala- “serbest, rahat konuşmak” 1/57

hostug bol- “serbest olmak” 3/217

bodamçalıg çurtta- “ihtiyatlı yaşamak” 8/198

eştig çoru- “arkadaşlı yaşamak” 4/131

3.1.2.1.3.4. Tuv.T’de diğer lehçelerden farklı olarak +LIg ekinin çokluk eki almış kelimelerdeki diziliş sırasının farklı olduğunu görmekteyiz. Yani, **isim+LIg+çokluk eki** değil; **isim+çokluk eki+LIg** şeklinde kullanılmaktadır. Bu dizim, Türkiye Türkçesi gramer kitaplarındaki tanımlara göre, kural dışı bir dizim olmaktadır. Ancak, gramer kitaplarında yaygın olarak kullanılan tanımlamalarda geçen çekim eklerinden sonra yapım eklerinin kullanılamayacağı bilgisi de asıl olarak ilgili ekin fonksiyon ve türüyle ilgili bir yanlışlığın kalıplaştırdığı bilgi olmaktadır. Gürer Gülsevin, Türkiye Türkçesindeki benzer kullanımlardan hareketle kaleme aldığı yazıda, +II (<IIg) ve diğer dizimi farklı düşünülen eklerin (+IAr çokluk eki gibi) kendilerinde değil, sınıflandırılmasında problem olduğunu, bunların aslında yapım eki değil sadece tür değiştirici ekler olduğunu belirtmiştir (Gülsevin 2004:). Bu bilgidan hareketle, metnimizdeki bu tip kullanımlar fişlenmiş ve şu sonuca ulaşılmıştır:

Yapı	Kullanım Sayısı
isim+LAr+LIg	81
İsim+LIg+LAr	5

İsim+LIg+LAr şekliyle kullanılan örneklerimiz şunlardır:

nazılıglar “yaşında olan, yaştakiler” 12/2, 12/7

nazılıgların 12/1

nazılgarje 12/13

ertemniğlerniñ “bilgisine dahip olanlar” 13/106

Görüldüğü gibi metnimizde sadece 5 örnekte kullanılan **isim+LIg+LAr** (yani gramerlerimize göre normal sırada olan) yapısındaki kullanımda +LIg eki, isimde varlık bildirmekte, +LAr eki ise topluluk adı yapmaktadır.

Metnimizde 81 kez kullanılan ve dizimi farklı gibi görülen **isim+LAr+LIg** yapısında olan kullanımlardan birkaç örnek verecek olursak;

öreelderlig “odali” (çok sayıda) 22/49

arıktarlıg “su kanalı, ark bulunan” 1/231

bajıñnarlıg “evlere sahip” 1/62

kudumçularlıg “caddeleri olan” 3/88

çuruktarlıg “resimleri olan” 7/40

Örneklerden de görüldüğü üzere, sırası farklı olan +LAr ve +LIg ekleri ismin fiille bağlantısını sağlayıcı veya kelimelerde anlam değiştirici yani yeni bir kelime türetici fonksiyonda değildir. +LAr, aynı ismin karşıladığı varlığın bir değil, birden çok olduğunu gösteren “çokluk kategorisi”, +LIg eki ise sadece “tür değiştirici” ektir.⁴⁶

3.1.2.1.3.5. +LIg eki, yaş, sayı vb. kelimelerde o yaşta, o sayıda olduğunu bildirir.

harlımda “yaşımda” 19/119 (<har+lıg+ım+da)

çergelig “çapında, genelinde” 2/149

nazılıg hereejen “yaştaki kadın” 1/122

Ekin sıfat yaptığı örnekler için bk. **3.3.2.2.1.3.**

⁴⁶ “Çokluk kategorisi” ve “tür değiştirici ekler” terimleri Gürer Gülsevin’in ilgili yazısında önerdiği terimlerdir.

3.1.2.1.4. -GI⁴r

Bu ek, bir şeye bağımlılık, benzerlik, uygunluk ifade eden isimler yapmaktadır. Daha çok sıfat yaptığı örneklerle karşımıza çıkar (bk.

savıgır “şişkin” 19/105

çugaakır “konuşkan” 4/198

küdügür “kambur” 19/101

3.1.2.1.5. -(I⁴)I⁴rgAk, -(A)ArgAk

İsimden bir şeye düşkünlük bildiren vasıf adları yapan ektir. İsimden fiil yapan ek +ArgA- ekinin üzerine fiilden isim yapma eki -k’nın getirilmesiyle oluşmuştur.

duzaargak “yardımsever” 5/36 (<duza-argak)

uluurgak “kibirli” 8/63 (<ulug-urgak)

ekiirgek “cömert, eli açık” 8/56 (<eki-irgek)

3.1.2.1.6. +zAk

Bu ek, isimden bir şeye düşkünlük anlamı veren isimler yapmaktadır. Metnimizde tek örnekte görülmüştür.

oyunzak “oyuncu, oyun düşküni” 4/198

3.1.2.1.7. +D³Aş

Ekin, tonlu ünsüzlerden sonra +**daş**, +**deş**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra +**naş**, +**neş**; tonsuz ünsüzlerden sonra +**taş**, +**teş** şekilleri kullanılmaktadır.

Tuv.T’de az kullanılan, birkaç kelimedede kalmış bir ektir. Metnimizde tek örnekte görülmüştür.

ejeş “çift” 8/216 (< eş-teş)

3.1.2.1.8. +ÇI⁴k

İsimlerden küçültme anlamı katan isimler yapar. g, r, y ünsüzlerinden sonra ekin **+jık, +jik, +juk, +jük** şekli; diğer ünsüzlerden ve ünlülerden sonra **+çık, +çik, +çuk, +çük** şekilleri kullanılır.

kögeerjik “içine rakı veya kımız konulan deri sürahi” 1/222

ertejik “erkenden” 1/209

dövünçük “aşağıya doğru inen yer” 1/298

3.1.2.1.9. +ÇA⁴k

İsimlerden küçültme bildiren isimler yapar. g, r, y ünsüzlerinden sonra ekin **+jak, +jek** şekli; diğer ünsüzlerden ve ünlülerden sonra **+çak, +çek** şekilleri kullanılır. Metnimizde tek örnekte görülmüştür.

kulunçak “taycık” 15/40

3.1.2.1.10. +ÇI⁴gAş

İsimlerden küçültme bildiren isimler yapar. g, r, y ünsüzlerinden sonra ekin **+jigaş, +jigeş, +jugaş, +jügeş**; diğer ünsüzlerden ve ünlülerden sonra **+çıgaş, +çigeş, +çugaş, +çügeş** şekilleri kullanılır. Diğer küçültme ekleri arasında en çok kullanım alanına sahip ektir. İshakov ve Palmbah, ekin +çık ve +aş şeklindeki iki küçültme ekinin üst üste gelmesiyle oluşmuş olduğunu ifade ederler. +aş (<aç⁴⁷) küçültme eki Tuv.T’de müstakil olarak kullanılmamaktadır. Sadece bu ekin bünyesinde bulunmaktadır (İshakov, Palmbah 1961: 148).

haarjakçıgaş “kutucuk” 22/30

bajıñçıgaş “evcik” 1/111

hoorayjıgaş “şehircik” 1/236

⁴⁷ Krş. Şçerbak 1977: 101.

nomçugaş “kitapcık” 24/40

ortulukçugaş “adacık” 1/273

börtçügeş “börkçük, şapkacık” 1/12

hölçügeş “gölcük” 7/101

3.1.2.1.11. +Ak

İsimlerden küçültme anlamlı isimler türeten başka bir ektir. Tuv.T’de sayılı örneklerde bulunmaktadır.

oolak “erkek evlat” 19/49

anıyak “yaşı küçük olan” 3/10

3.1.2.1.12. +y / +Ay

Küçültme yapar.

akıy “ağabeycik” 16/47

kulaanayda “kulakçığında” 19/79 (<kulak+ın+ay+da)

3.1.2.1.13. +KAş

Küçültme ekidir.

kuşkaş “kuşçuk” 15/34

3.1.2.2. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

3.1.2.2.1. -(I⁴)g

Kullanım alanı oldukça geniş olan bu ek, fiil kök ve gövdelerinden somut, soyut isimler türetmektedir.

Soyut isimler:

ajıg-hinçek “azap, keder, üzüntü” 20/14 (<ajı-g)

ajıg “belli bir miktardan, sayıdan fazla olan, aşkın” 3/179 (<aş-ıg)

aarıg “hastalık” 21/9 (<aarı-g)

bilig “bilgi” 2/8 (<bil-ig)

arıg “kötü düşüncelerden uzak” 20/17 (<arı-g)

çidirig “yitim, kayıp” 2/119 (<çidir-ig)

eskerig “dikkat, fark ediş” 6/19 (<esker-ig)

ööredig “öğreti” 8/48 (<öoret-ig)

horug “yasak” 8/134 (< horu-g)

izig “sıcak, içten, gönülden (selam, kutlama için)” 14/81 (<izi-g)

çazıg “yanlış” 2/120 (<çaz-ıg)

Somut İsimler

emig “meme” 12/42 (<em-ig)

sadıg “mağaza, alış veriş merkezi” 18/10 (<sat-ıg)

şıvıg “örtü” 18/21 (<şıp-ıg)

şıyig “çizgi” 2/46 (<şıy-ıg)

ündürüg “yayın” 6/22 (<ündür-üg)

kövürüg “köprü” 7/132 (<köpür-üg)

bag “grup, bölüm” 17/57 (<ba-g)

-(I)g ekinden sonra ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde iki ünlü arasında kalan -g- ünsüzü büzülmeye uğrar.

aarnı 18/20 (<aarı-g+ı)

ertem-bilii 14/29 (<bil-ig+i)

çagun 3/190 (<çagı-g+ın+Ø)

3.1.2.2.2. -(I⁴)kçI⁴

-(I)k fiilden isim yapma eki ve +çI isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. İshakov ve Palmbah’a göre bu ekin ilk bölümü olan -(I)k > *-g ekli şekiller pek kullanılmaz (İshakov, Palmbah 1961: 155).

ET. -gUçI şeklinde olan ek Moğolca ile ortaktır. Klasik Moğolcada -gçi biçiminde görülür (Kartallıoğlu 2010: 41). Bu ek, geldiği fiil gövdesine, kendine bir işi uğraş edinmiş kişi anlamını katan adlar yapmaktadır.

ajıldakçı “çalışan, memur, eleman” 16/82

başkarıkçı “yönetici, idareci, lider” 8/117

çagırıkçı “lider, yönetici, idareci” 21/62

duzalakçı “yardımcı, muavin” 26/6

ejelekçi “işgalci” 17/31

surgakçı “müfettiş” 19/221

tötçegekçi “yağmacı” 26/51

ündezelekçi “kurucu” 5/26

oçuldurukçu “tercüman” 1/57

ujudukçu “pilot” 16/36

3.1.2.2.3. -(I⁴)I⁴şkı⁴n

Tuv.T’de işlek olan bu ek, fiillerden daha çok soyut isimler yapmada kullanılmaktadır. Ek, **uş+kın** şeklinde iki bölümden oluşmakta gibi gözüktüğü de ilk bölümdeki uzun ünlü, burada bir büzülmenin varlığını ifade etmektedir. Tofacada da görülen ek için V.İ. Rassadin, bu ekin ilk unsurundaki uzunluğun sebebini ek başındaki g ünsüzünün erimesine bağlamaktadır (Rassadin 1978: 67).

Sayaa, çalışmasında ekin çözümlemesini şu şekilde gösterir (Sayaa 2005b: 100):

-ig/-ag/-ak	+	-ış/-aş	+	-kın
(fiilden isim yapma eki)		(hareket ismi yapan ek)		(hareket ismi yapan ek)

Yukarıdaki açıklamanın ve kullanımın doğru kabul edilebilmesi için, üst üste gelen bu eklerin donuklaşmış, işlevlerini kaybetmiş olmaları gerekir. Ancak o zaman bu açıklama anlamlı olabilir. Aksi takdirde, bir fiil üzerine gelen fiilden isim yapma ekinden sonra, tekrar fiilden isim yapma ekinin gelmesinin imkânı yoktur.

Soyut isimler yapar:

ajduşkın “buluşu, keşfi” 2/149 (<ajıt- “bir yeniliğin yolunu açmak”)

akşalandırışkın “finans, finansman” 25/36 (<akşalandır- “finans etmek”)

artuşkın “eski zamandan günümüze ulaşan” 19/160 (<art- “artmak, geride kalmak”)

aytuşkını-bile “yönergesine göre” 7/68 (<ayt- “söylemek”)

buruudattırışkın “suçlama” 5/66 (<buruudattır- “suçlu duruma getirtmek”)

çarluşkınnıñ “ayrılığın, ayrılmanın” 1/303 (<çarıl- “ayrılmak”)

çeştiniışkın “çözülüş, çözülme” 15/26 (<çeştin- “çözülme”)

dıñzıgışkın “yükseliş, güçlenme” 15/26 (<dıñzık- “güçlenmek”)

küjeniışkın “gayret” 13/53 (<küjen- “gayret etmek”)

oraldajuşkın “çalışma, gayret, çaba” 2/6 (<oraldaş- “çaba göstermek”)

saktuşkın “anı” 10/4 (<sagın- “hatırlamak”)

setkil hanuşkın “zevk” 1/282 (<han- “kanmak”)

tınışkın “nefes alma” 13/53 (<tın- “nefes almak”)

tura haluşkın “ayaklanma, isyan” 24/16 (<halı- “sıçramak, kaçmak”)

uglanuşkın “yön, eğilim” 14/13 (<uglan- “yönelmek”)

boluşkun “tarihsel olgu” 20/29 (<bol- “olmak”)

tulçuuşkun “savaş, mücadele” 2/66 (<tuluş- “savaşmak”)

turgustunuuşkun “yapılanma” 6/21 (<turgustun- “yapılmak”)

ujduuşkun “uçuş” 26/44 (<ujut- “uçurmak”)

ünüüşkün “tırmanış” 1/28 (<ün- “çıkma”)

düüşkün “edebiyatta olayların başladığı nokta” 15/26 (<düg- “dügümlemek”)

ködürlüüşkün “yükselme, yükseliş” 1/158 (<ködür- “kaldırmak”)

körüüşkün “bakış açısı, görüş” 2/41 (<kör- “görmek”)

Şu örnekte ise somut isim türetmiştir.

kazuüşkın “kazi” 7/137 (<kaz- “kazmak”)

3.1.2.2.4. -l

Tuv.T’de sık kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir. Daha çok soyut anlamlı isimler oluşturmaktadır. Gramer yazarlarına göre ek, Moğolcadan alıntılanan bir ektir. Ayrıca ağırlıklı olarak Moğolca alıntı kelimeler üzerinde kullanılmıştır (İshakov, Palmbah 1961: 164). Ekin kökeniyle ilgili görüşlerde Moğolca olduğu ağırlıklı olarak belirtilmekle birlikte bu ortak ekin Türkçe olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

ajıglal “kullanım” 5/38 (<ajıgla- “kullanmak”)

albada “zorlama, mecburiyet” 7/49 (<albada- “zorlamak”)

amıdıral “hayat, yaşam” 15/53 (<amıdıra- “yaşamak”)

bayırlal “bayram, kutlama” 24/20 (<bayırla- “kutlamak”)

beletkel “hazırlık” 1/59 (<beletke- “hazırlamak”)

bodal “düşünce” 18/4 (<boda- “düşünmek”)

büzürel “inanma, güven” 23/12 (<büzüre- “inanmak”)

çañçıl “alışkanlık” 8/71 (<çañçı- “alışmak”)

doktaal “karar” 24/26 (<doktaa- “karar vermek”)

dujaal “emir” 16/60 (<dujaa- “emretmek”)

eelel “işgal etme; sahip olma” 7/91 (<eele- “sahip olmak”)

homudal “şikayet” 19/56 (<homuda- “şikayet etmek”)

kamgalal “koruma, himaye” 26/30 (<kamgala- “korumak”)

küzel “istek, arzu” 16/39 (<küze- “istemek”)

nomnal “öğreti” 20/17 (<nomna- “kitap haline getirmek”)

oojural “huzur” 20/46 (<oojurga- “sakinleşmek”)
sanal “teklif, önerge, öneri” 9/15 (<sana- “düşünmek, farz etmek”)
setkil “duygu-düşünce” 20/15 (<setki- “hissetmek”)
tüñnel “sonuç” 19/166 (<tüñne- “toplamak, sonuç çıkartmak”)
törel “akraba” 4/117 (<töre- “doğmak”)
şıdal “güç” 4/176 (<şıda- “yapabilmek”)
ujural “karşılaşma, görüşme” 2/64 (<ujura- “karşılaşmak”)
azıral “besleme, evlatlık” 8/77 (<azıra- “beslemek, yetiştirmek”)
hereksel “alet, eşya” 13/104 (<herekse- “gerek duymak, ihtiyaç duymak”)
edilel “eşya, teçhizat, malzeme” 8/195 (<edile- “kullanmak”)

3.1.2.2.5. -(I⁴)lgA

Tuv.T’de kullanım sıklığı fazla olan ve fiillerden soyut isimler yapan eklerden biridir. Ekle ilgili yaygın görüş Moğolcadan alıntı olduğudur. Tatarintsev, 1930’lu yıllarda bu tür Moğolca alıntıların Tuvacaya girdiği, bu morfolojik alıntıların kendi fonksiyonlarıyla pek çok soyut ve somut isimler yaptığı üzerinde durmaktadır (Tatarintsev 1976: 28).

ajıl-çorudulga “iş, çalışma” 26/14 (<çorut- “bir işi yürütmek”)
ajıldajılga “birlikte çalışma, hizmet verme” 15/64 (<ajıldeş- “ortaklaşa çalışmak”)
amıdıral-çurttalga “hayat, yaşam” 4/132 (<çurtta- “yaşamak”)
çaartılga “yenileme, yeniden düzenleme” 10/10 (<çaart- “yenilemek”)
çayaalga “varlık, oluşum” 4/3 (<çayaa- “yaratmak”)
dıştanılga “tatil” 1/109 (<dıştan- “dinlenmek”)
handırılga “olanak” 26/64 (<handır- “kanmasını sağlamak”)
ornukşudulga “gömme, defnetme” 15/43 (<ornukşut- “defnetme”)
tele-damçılga “televizyon yayını” 9/27 (<damçıt- “aktarmak”)

istelge “soruşturma” 5/61 (<iste- “aramak”)

kijizidilge “eğitim, yetiştirme, terbiye” 8/98 (<kijizit- “eğitmek”)

ööredilge “eğitim, öğretim” 2/100 (<ööret- “eğitim vermek”)

şınzılga “belge, tasdikname” 8/144

kapsırılga “ek” 15/66

bijidilge “kayıt” 13/79

emnelge “hastane” 24/8

3.1.2.2.6.-(I⁴)ldA

Yine Moğolcadan alıntı olduğu düşünülen (Tatarintsev 1976: 29, İshakov, Palmbah 1961: 168) bu ek de, -lgA ekiyle aynı işlevde, fiillerden daha çok soyut isimler yapan, kullanım alanı geniş bir ektir.

dagılđa “kutsama” 21/40

doñgulđa “kınama cezası” 19/141

hınalđa “kontrol” 26/45

huvaalđa “bölüm, taksim” 4/29

sanalđa “hesap” 8/213

şılgalđa “sınav” 9/22

ergilđe “devre, dönem” 4/51

höğjülđe “gelişme” 24/8

kiirilđe “giriş, ön söz” 4/105, 13/2

körülđe “gösteri” 1/105

küüselđe “icra” 1/156 ⁴⁸

negelđe “istek, talep” 26/49

nemelđe “ek, ilave” 5/46

⁴⁸ Palmbah’a göre kelimedeki orta hece düşmesi meydana gelmiştir. küüselde <küüset-ilde (Palmbah: 167).

özülde “büyüme, gelişme” 1/112

şenelde “deneme” 14/75

3.1.2.2.7. -(I⁴)k

Türkçenin konuşulduğu her sahada rastlanan fiilden isim yapan bu ekin kökeni için Z. Korkmaz, Eski Türkçe **-yUk** ekinden geldiği düşüncesindedir ve ona göre, bu ekten türemiş isimlerde “*yapılmış, bitmiş bir işi nitelik olarak üzerinde taşıma özelliği vardır*” (Korkmaz 2003: 84).

akşa-tögerik “para” 21/6

arık “su kanalı, ark” 1/231

bazırık “kurgan” 7/149

çırık “ışık” 16/121

kadık “sağlık” 13/66

kezik “kısım, bölük, bölüm, parça” 18/47

üjük-bijik “yazı” 24/8

ayan-çoruk “gezi, seyahat” 1/89

çuruk “fotograf, resim” 16/125

honuk “yirmi dört saatlik zaman dilimi, bir gün” 19/156

bölük “grup, insan topluluğu” 3/15

çönük “kocalmış, çok yaşlı” 4/102

artık “fazla” 15/69

alıksak-çiksek “istekli, haris, aç gözlü” 8/66

3.1.2.2.8. -(I⁴)m

Fiil kök ve gövdelerinden isim yapan ekin Tuv.T’de kullanımı daha seyrek.

bazım “adım, girişim, hamle” 15/67 (<bas-ım)

ölüm “ölüm” 2/141 (<öl-üm)

çoğum “asıl, gerçek” 19/208 (<çoğu-m)

oojum “sakin, yavaş” 1/55 (<ooju-m)

högjüm “müzik” 13/36 (<högjü-m)

çalım “sarp, yalçın” 1/233 (< ET. yal-) (Ölmez 2007) (EDPT 928)

3.1.2.2.9. -(I⁴)ş

Eskiden beri kullanımda bulunan ek, Tuv.T’de de fiil kök ve gövdelerinden soyut ve somut isimler yapmaktadır, ancak kullanım alanı diğer lehçelere göre daha dardır. Tuv.T’de aynı fonksiyonlarda başka eklerin kullanım alanı genişledikçe –ş eki sayılı kelimelerde kalmıştır.

algış “iyi dilek, dua” 2/130

algış-kırış “ağız dalaşı, çekişme, atışma” 13/63

büdüş “yapı, dış görünüş” 20/17

çuş “toplantı” 5/32

dag-tıvış “maden” 25/40

kargış “kargış” 8/75

sagış “gönül” 8/92

tanış “tanış, arkadaş” 19/122

tanış-körüş “tanıdık” 8/205

tınış “nefes” 13/88

tıvış “buluntu” 15/43

us-tıvış “sanat, zanaat” 7/44

-(I⁴)ş ekinin fiil ismi oluşturduğu örnekler ise yok denecek kadar azdır. İshakov ve Palmbah’a göre, bu fonksiyonda –ş eki tek başına kullanılmamaktadır. Bu eki almış fiil, **çok** “yok” kelimesiyle birlikte bir yapı oluşturmaktadır (İshakov, Palmbah 1961: 160). Metnimizde tek örneğe rastlanmıştır.

çaylaş çok “kaçınılmaz” 15/53 (<çayla- “sakınmak”)

3.1.2.2.10. -(I⁴)n

Fiil köklerinden, somut veya soyut isimler oluşturur.

sogun “ok” 4/40

san “sayı” 4/50

kelin “gelin” 8/140

ugaan “akıl, zihin” 8/59

3.1.2.2.11. -(I⁴)ndI⁴

Fiil köklerinden, o fiilin gerçekleşmesi sonucunda ortaya çıkan isimler türetir.

çındı “derleme” 6/35

buzundu “kırıntı, bozuntu” 7/53

üzündü “kesinti, parça” 16/6

3.1.2.2.12. -(I⁴)ndAk

-(I)ndI ekiyle aynı işlevde olan ek, sayılı kelimedeki kalmıştır. Tatarintsev’e göre, başka lehçelerde bulunmayan, Tuv.T’ye özgü bir şekil olan bu ekin kökeni bilinmemektedir (ESTuvY IV: 140). Bize göre, tarihî süreç içinde pek çok katmanla beslenen Tuv.T’de, bu tür açıklanamayan yapıların varlığı, katman özelliklerine dikkat etmemiz gerektiğini düşündürmektedir. Bu durum, Oğuz sahasına ait olan -mİş⁴⁹, -dİk gibi eklerin Tuv.T’deki bazı yapılarda kalmış olabileceğini anlaşılır kılmaktadır. Dolayısıyla -ndak ile -dİk ekinin işlev yakınlığı bu ekin yapısında da (-Bİşaan yapısındaki -mİş ekinin donuklaşıp kalması gibi) Oğuz sahasına ait -dİk ekinin bulunabileceğini düşündürmektedir.

keziinde (kez-indek+in+de) kezindek “kısım, kesinti” 4/111

şilindek “seçkin” 5/36

⁴⁹ Tuv.T’deki -Bİşaan ekinin bünyesinde, -mİş ekinin var olduğu konusunda pek çok araştırmacı hemfikirdir.

3.1.2.2.13. -(I⁴)mAl

Araştırmacılar tarafından Moğolca alıntı olarak kabul edilen ek,⁵⁰ somut ve soyut isimler türetir.

kazımal “maden” 1/204

çurumal “tasvir” 2/63

törümelinden “doğuştan, doğal” 21/31

3.1.2.2.14. -(I⁴)mçA

Moğolcadan alındığı konusunda araştırmacıların hemfikir olduğu bir başka ektir.⁵¹ Seyrek kullanıma sahip olan bu ek, soyut anlamlı isimler üretir.

ovaarımça çok “sakınmasız” 12/37

taarımça “uygunluk” 10/15

bodamça “ihtiyat” 8/198

çoğumça “elverişlilik” 4/151

detkimçe “destek” 12/28

çedimçe çok “başarısız” 8/227

çedimçe “başarı, muvaffakiyet” 15/3

3.1.2.2.15. -GI⁴I⁴ş

Tuv.T’de ek, fiille ilgili alet adları yapmaktadır. İshakov ve Palmbah, ekin -k_ı ve -ı_ş > -ı_ç eklerinin birleşmesinden oluştuğunu belirtmişler, ancak Sayaa, ünlü ile biten bir kelimeye eklenecek diğer bir ekin ünsüz varyantlı şeklinin gelmesi gerektiğine işaret ederek bu yapının mümkün olmayacağını belirtmiş ve -GI_ış ekinin bünyesinde, benzer

⁵⁰ Bk.İshakov ve Palmbah 1961: 169, Tatarintsev 1976: 28, Sat ve Salzinmaa 1980: 93.

⁵¹ Bk. İshakov ve Palmbah 1961: 169, Tatarintsev 1976: 28, Sat ve Salzinmaa 1980: 95.

fonkiyonda alet isimleri yapan iki farklı ek *-kı* ve *-gıç* eklerinin bulunduğunu ifade etmiştir (Sayaa 2005b: 99).

çölengiış “dayanak” 6/11

3.1.2.2.16. **-(I⁴)nçI⁴g; -(I⁴)nzI⁴g**

-(I)nçIg eki, eklendiği kelimeyi, fiilin sonunda ortaya çıkan hâli belirten isimlere dönüştürür. Daha çok sıfat yaptığı örnekleri görmekteyiz bk. 3.3.2.2.6.

çalgaarançig “sıkıcı, bıktırıcı” 8/157

çigzinçig “şüpheli” 4/192

çorgaarançig “gurur verici” 27/25

çögençig “güvenilir olmayan, emniyetsiz” 1/278

deñneksençig “eşitlenmek istenen” 5/49

homudançig “üzücü, yazık, acınacak” 27/19

sürtençig “dehşet verici” 19/174

oynaanzig “oynar gibi, oyuncu” 21/54

öörünçüg “sevindirici” 27/29

3.1.2.2.17. **-KIr**

Bir şeye bağımlılık, benzerlik, uygunluk ifade eden isimler yapmaktadır. Eki dönüşlü fiiler üzerinde görmekteyiz.

bildingir “bilinen, bilinir” 18/5

dıñnangır “yumuşak huylu, uysal” 4/158

mergen-sagingır “öngörülü” 15/62

sagingır “akıllı” 5/36

3.1.2.2.18. -(I⁴)I⁴çAl; -(A)AçAl

Eklendiği fiilin taşıdığı anlama meyillilik gösteren isimler yapar. Sayaa, Rassadin'in yaptığı etimolojiye uyarak, ekin bünyesinde **-A/I-GI+çAl** (-A/-I fiilden fiil eki, -gI fiilden isim eki ve *çal /çıl/ çañ* bir şeye düşkünlük ifade eden isimden isim yapma) eklerinin bulunduğunu belirtmiştir (Sayaa 2005b: 102).

çañçıguçal “alışan, kanıksayan” 4/161 (<çañçık- “alışmak, kanıksamak”)

ööreniiçel “yetenekli, -e gücü olan” 4/161 (<öören- “öğrenmek”)

3.1.2.2.19. -(I⁴)mAk

Seyrek kullanılan bir yapım ekidir.

halımak “hafif, düşüncesiz, basit” 4/57

holumak “karışık” 13/46

kojumak “ek” 17/39⁵²

3.1.2.2.20. -(I⁴)t

Seyrek kullanılan fiilden isim yapma ekidir.

olut “oturak, oturacak yer” 1/26

çajıt “giz, sır” 4/190

düjüt “iyi ürün veren, verimli” 1/178

3.1.2.2.21. -GI⁴

çırtkı “ışık” 16/175 (<çırt-kı)

katkı “eğlence, gülmece” 8/152

⁵² Tatarintsev, *kojamık* diye almaktadır. Bk. ESTuvY IV.

3.1.2.2.22. -mA

Birkaç örnekte kalıplaşıp kalmıştır.

duñma “küçük kardeş” 1/109 (<tog-ma)

kaalama “düz, geniş, pürüzsüz” 27/13

çalama “renkli şeritler (şaman inancında kutsal yerlere bağlanan bezler)” 21/8

3.1.2.2.23. -GAn

ösken “genç kişi” 19/18

şuurgan “fırtına” 24/11

3.2. ZAMİRLER (AT ORNU)

Zamirler, adların yerlerini tutan, kişileri ve nesneleri temsil veya işaret ederek karşılayan bir gramer kategorisidir (Korkmaz 2003: 399). Zamirleri beş başlık altında inceleyeceğiz: Kişi zamirleri, işaret zamirleri, dönüşlülük zamirleri, belirsizlik zamirleri, soru zamirleri.

3.2.1. Kişi Zamirleri (Arınnıñ At Orunnarı)

Varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi adlarının yerine geçen zamirlerdir (Korkmaz 2003: 405).

Tuv.T’de kullanılan kişi zamirleri ve onların hâl ekleriyle çekimleri şöyledir.

Hâl Ekleri	Zamirler					
	1.T.Kişi	2.T.Kişi	3.T.Kişi	1.Ç.Kişi	2.Ç.Kişi	3.Ç.Kişi
Yalın Hâl	men	sen	ol	bis	siler	olar
İlgi Hâli	meeñ	seeñ	ooñ	bistiñ	silerniñ	olarniñ
Yükleme hâli	meni	seni	onu	bisti	silerni	olarnı
Yönelme Hâli	meñee	señee	añaa	biske	silerge	olarga
Bulunma Hâli	mende	sende	ında	biste	silerde	olarda
Ayrılma Hâli	menden	senden	oon	bisten	silerden	olardan
Yön Gösterme Hâli	mençe / mendive	sençe / sendive	olçe / oldıva	bişçe / bistive	silerje / silerdive	olarje / olardıva
Vasıta Hâli	meeñ-bile	seeñ-bile	ooñ-bile	bistiñ-bile	silerniñ-bile	olarniñ-bile
Eşitlik Hâli	İşaret zamirleriyle.					

- *Men añaa añnap çorgulaan men - dep, Tülüş çugaazın ulamçıladı. “Ben oraya avlanmaya gidiyordum, diye Tülüş konuşmasını sürdürdü.”* 1/80
- *Meeñ ada-iyem am-daa ında çurttavışaan... “(Benim) Anne-babam hâlâ orada yaşıyorlar.”* 1/249
- *Aleksandr Kunaa inçan meñee sümeley-dir. “Aleksandr Kunaa o zaman bana şunu öğütlemişti.”* 16/40
- *Men senden bedik bolur men “Ben senden daha yüksek olacağım”* 21/33
- *Ol deerge “çogum bo tavarılgada sen buruulug eves, a seni kijizitken ada-iyeniñ bolgaş çook törelderiniñniñ bağı ol-dur” deen. “Bu ise, “aslında bu olayda suçlu sen değilsin, seni eğiten anne-baban ve yakın akrabalarıdır” demektir” demektir.”* 4/154

- *Ol çurtunga feodaldıg turguzugnuñ üyezinde törüttüngeş, ... “O, feodal düzen zamanında doğmuş, ...” 5/24*
- *Bay-Tayga añaa horadaaş, ooñ havaan orta çaskaarga, ças oyta barıp düşken. “Bay-Tayga’nın ona öfkelenerek (onun) alnının ortasına şamar atmasıyla geriye doğru devrilmiş.” 21/33*
- *Onu şınap-la sonuurgay berdim. “Onu gerçekten merak ettim.” 16/44*
- *Hooray adaanda anıyaktar skverin baza bis egelep kaan bis iyin. “Şehrin aşağısındaki gençler bahçesini de biz başlatmıştık.” 16/168*
- *Avtobuzuvus kinoteatrı, oblküüskom bajiñın, sadıgları ertkeş, baar çerivisçe bisti çedirip çoruptu. “Otobüsümüz sinemayı, valilik binasını, alış veriş merkezlerini geçerek gideceğimiz yere bizi ulaştırdı.” 1/14*
- *A bajiñnarından ıradı çorup şıdavas ulus bisçe telefonnap ... “Evlerinden uzaklaşamayan kişiler ise bize telefon açarak ...” 22/15*
- *Üttüg-Hayadan-daa solun çüveni udavas silerge körgüzer men... - dep, Kırgıs çugaaladı. “Size birazdan delikli kayadan da ilginç bir şey göstereceğim, diye Kırgıs konuşmasını sürdürdü.” 1/217*
- *Men silerden ulug nazılıg-dır men. “Ben sizden büyüğüm.” 3/105*
- *Üş Ertine kezee möñgede silerni kamgalap karaktaar-la bolzunam! “Üç hazine ebediyete kadar sizi korusun!” 10/18*
- *Inçangaş tıvalarını çayaan-döstüg kijilerge, olarnıñ duzalal edilederinge hamaarılgaşı kançaar-daa aajok hündütkeledi, olarnı ıdıkşıdar çoraan. “Bunun için tuvalılar, yetenekli kişilere, onların teçhizatlarına büyük saygı duyar ve onları kutsallaştırırlardı.” 15/51*
- *Inçalza-daa olarga kandıg-daa duza kadıp şıdavadım. “Ancak onlara herhangi bir yardımda bulunamadım.” 3/155*
- *Svetlana olarje sağış-daa salbayn aytırın ulamçılای berdi: “Svetlana onlara hiç aldırmadan sorularına devam etmişti.” 16/89*

3.2.2. İşaret Zamirleri (Ayılğanıñ At Orunnarı)

İşaret zamirleri, varlıkları işaret ederek, göstererek karşılayan zamirlerdir (Korkmaz 2003: 420). Tuv.T’de başlıca işaret zamirleri ve hâl ekleriyle çekimleri şunlardır:

	bo	ol
Yalın Hâl	bo	ol
İlgi Hâli	mooñ	ooñ
Yükleme hâli	monu	onu
Yönelme Hâli	mañaa	añaa
Bulunma Hâli	mında	ında
Ayrılma Hâli	moon	oon
Yön Gösterme Hâli	boje / mınaar / boduva	olçe / inaar / olduva
Eşitlik Hâli	mınça	ınça
Vasıta Hâli	mooñ-bile	ooñ-bile

- *Ol ırnıñ sözü **bo** iyin: “Bu türkünün sözleri şöleydi.”* 19/97
- *Çıgğan materialdar **mooñ** murnundagı parlatkan çüülderimniñ ündezini bolgan. “Derlenen malzemeler (bunun öncesinde) daha önce yayımladığım yazılarımin temelini oluşturmıştır.”* 13/70
- *Olar **mañaa** kijiler paleolit üyezinde-le tıptı kelgen dep hereçilep turar. “Bu kalıntılar, buradaki insanların paleolitik çağ zamanında burada bulunduklarının kanıtıdır.”* 13/8
- ***Monu** am bistiñ artisterivis hölçok kedip turar. “Bunları, şimdi çoğunlukla Tuva artistleri giymektedir.”* 18/103
- ***Añaa** bodumnuñ eelel çerlerimniñ kızığaarin turgustum. **Añaa** men bodumnuñ demdekterimni (tañmalarımni) bolgaş bijikterimni oyarın*

dujaadım. “Oraya, sahip olduğum yerlerin sınırlarını yaptırdım ve orada kendi damgalarımı ve yazılarımı oymayı emrettim.” 7/91-92

- *Am **inda** geologiya-şinçilel ajıldarı çorup turar. “Şimdi burada jeolojik araştırma çalışmaları devam etmektedir.” 25/24*
- *Baştaygı barganım soonda **olçe** is baspaan hire men. “İlk gidişten sonra orada iz bırakmak istemedim.” 16/23*
- ***Oon** beer-le arattar meditsinaga büzürep, **ooñ** duzazın halas körüp turar apargan. “Ondan beri, halk tıpa inanmış, ondan parasız faydalanmaya başlamışlardır.” 1/135*
- *Konçug höy ıdıktıg suglar Hemçik (Kemçik) oñgarında, **ooñ** kök-kök daglar-bile kavaylangan deviskeerinde, **olçe** kirgen adır salaa hemnerde, kadir-kaskak kaşpaldarda mööñnettingen. “Çok sayıda arjaan, Hemçik çukurluğunda ve onun mavi mavi dağlarla kuşatılmış alanında, (ona) nehre karışan nehir kollarında, dik yamaçlı boğazlarda toplanmıştır.” 21/14*

Metnimizdeki şu tek örnekte *bo* zamirinin yönelme hâli çekimli *mıya* “burada” şekli görülmektedir. Bu şekil, Tuva edebî dilinde pek rastlanmayan, Tuv.T ağızlarında karşımıza çıkan bir şekildir.

- ***Mıya** bo kaksı medeeler bezin amgı salgalga tıva kiji burun şagdan beer aji-tölge kandıg hamaarılgaıg turganın, uruglarını kançaar östürüp-dorukturup çoraanın bilip alırınga ulug ujur-duzalığ. “Buradaki bu üstünkörü bilgiler bile şimdiki nesile, Tuvalıların eskiden beri çocuklarına ne kadar bağlı olduğunu, çocuklarını nasıl büyüttüklerini anlamaya büyük yardımı vardır.” 4/145*

Tuv.T’de işaret zamirleri iyelik eklerini alabilirler.

		bo	ol
Tekil	1. Kişi	moom	oom
	2. Kişi	mooñ	ooñ
	3. Kişi	moozu	oozu
Çoğul	1. Kişi	moovus	oovus
	2. Kişi	mooñar	ooñar
	3. Kişi	moozu	oozu

- *Materialdı baştay orustap bijip algaş, **oozun** tıvalap oçuldurup alır çüve-le bolgay.* “Malzemeyi ilk önce Rusça yazıp sonra, onu (malzemesini) Tuvacaya çevirirdi.” 16/74
- *Dü’step çoraaş **ooñ** ekkel.* “Öğlen gittiğinde makineni getir.” 16/110
- ***Oozun** bodaarga Üstüü Yenisey kavızınıñ çonu 6 bag kıldır turgustungan.* “Bu düşünüldüğünde Yukarı Yenisey civarının halkı 6 bağ olarak kurulmuştur.” 17/58

3.2.3. Dönüşlülük Zamirleri (Todargay At Orunnarı)⁵³

Tuv.T’de dönüşlülük zamiri “**bot**”tur. Yalın hâlde bot şeklinde kullanılır, ünlüyle başlayan ek aldığı -t ünsüzü tonlulaşır. Aşağıdaki tabloda **bot** dönüşlülük zamirinin iyelik ekli şekillerinin hâl ekleriyle çekimlenişi gösterilmektedir.

⁵³ Tuva Gramerlerinde *Opredelitel’niye Mestoimeniya, Todargay at orunnarı* (Belirlilik Zamirleri) başlıkları altında *bürü, bürün, бүгү, hamık, şuptu, bot* vb. zamirler ele alınmıştır (Bk. İshakov, Palmbah 1961: 239; Sat, Salzinmaa 1980: 228). Ancak bu zamirlerin, bu başlıktaki kullanımına bakılacak olursa, bir ismin önünde bulundukları ve dolayısıyla sıfat görevinde oldukları görülür. Örneğin GTY’de **bүгү çurta** “bütün yurtta”, **şuptu öörenikçiler** “bütün öğrenciler” gibi örnekler bulunur (İshakov, Palmbah 1961: 240). Dolayısıyla biz *todargay at orunnarı* “belirlilik zamirleri”nden sadece **bot** “kendi” zamirini “Dönüşlülük Zamiri” başlığı altında ele alıp, **bürü, бүгү, şuptu** gibi zamirleri ise “Belirsizlik Zamirleri” başlığı altında incelemeyi uygun bulduk.

	1.T. Kişi	2.T.Kişi	3.T.Kişi	1.Ç.Kişi	2.Ç.Kişi	3.Ç.Kişi
Yalın Hâl	bodum	boduñ	body	boduvus	boduñar	bottarı
İlgi Hâli	bodumnuñ	boduñnuñ	bodunuñ	boduvustuñ	boduñarnıñ	bottarınıñ
Yükleme hâli	bodumnu	boduñnu	body	boduvustu	boduñarnı	bottarın
Yönelme Hâli	bodumga	boduñga	bodyga	boduvuska	boduñarga	bottarına
Bulunma Hâli	bodumda	boduñda	bodyda	boduvusta	boduñarda	bottarında
Ayrılma Hâli	bodumdan	boduñdan	bodydan	boduvustan	boduñardan	bottarından
Yön Gösterme Hâli	bodumçe / bodumduva	boduñçe / boduñduva	bodyçe / bodyduva	boduvusçe / /boduvustuva	boduñarje / boduñardıva	bottarınçe / bottarındıva

- Men **bodum** baza oytulaaştap oynap ösken men. “Ben kendim de oytulaş oynayarak büyüdüm.” 19/10
- Ooñ aas-kejiktig çurtalgazı çügile **bodydan** hamaarjır. “Onun mutluluğu sadece kendisine bağlıdır.” 20/5
- Indıg-daa bolza, anaa-la olurbayn, **boduvustuñ** hire-şaavıs-bile baza hödelip, çugula herek derig-herekselderni tiptınıp alır deeş oraldajıp turar bis. “Yine de gerekli olan önemli teçizatı bulmak için kendi gücümüzle çabalıyoruz.” 22/44
- **Boduñarnıñ** çaş tölüñerge azı ajı-tölüñerge eki höönnü hayırlañar. “(Kendi) bebeklerinize veya çocuklarınıza iyi ödüller verin.” 12/43

Bot zamiri, üst üste gelerek **bot-body**, **bot-bottarı** “birbiri, birbirleri” anlamında kullanılır.

- *Ada-iye bolgaş uruglar arazında udur-dedir hüleelgelerlig, **bot-bodu** dees niitlel murnunga harusalgalıg.* “Anne baba ve çocuklar arasında karşılıklı görevler vardır ve toplumda birbirlerine karşı sorumluluk taşırlar.” 8/30
- *Olar arazında tanıjıp, **bot-bottarınga** taarjıp, ög-büle tudarın boday beerler.* “Böylece, onlar aralarında tanışıp, birbirlerine uygun eşler bularak aile kurmayı düşünürler.” 8/126
- *Moon-daa soñgaar, şak-la mınçaar **bot-bottarıvıstı** detkijip, açı-buyan çedirjip çoruuluñar, hündülüğ çañgıs çer-çurttuğlarıvıs!* “Bundan sonra da böyle birbirimizi destekleyerek, birbirimize iyilik yaparak yaşayalım, değerli hemşerilerimiz!” 10/14

Bot zamiri, başka kelimelerle birleşerek ayrı bir anlam oluşturacak isimler kurar: **bot-dogunnaan** “bağımsız, müstakil”, **bot-idepkeyji** “faal, aktif”, **bot-idepkeylig** “kendiliğinden faal olarak”, **bot-mederel** “bilinç”, **bot-onzagay** “kendine özgü”, **bot-orulgalıg** “kendi kendine yeten”, **bot-ööredilge** “açık öğretim”, **bot-şınarlıg** “özellikli, özelliğe sahip”, **bot-taalal** “kendi zevki, düşkünlük”, **bot-tıvıngır** “nükteci”, **bot-tuskaylañ** “bağımsız, ayrı” gibi.

- *Inçalza-daa SSRE-ge bolup turgan boluuşkunnar **bot-dogunnaan** Tıvaga ulug saldarlıg bolup...* “Ancak, SSCB’de meydana gelen olayların bağımsız Tuva’ya etkisi büyük olmuş ...”13/18
- *Am çügge añçılarnıñ **bot-idepkeyji** tura-soruundan, kızımaandan bolgaş olarnıñ mergejilinden, uran-argazından hamaarjır-dır.* “Böylece bugün bu durumla sadece faal, yetenekli, azimli, usta avcılar ilgilenmektedir.” 26/46
- *... amgı üyenıñ kijileriniñ ekoloğtug **bot-mederelin** bıjıglap kijizideringe ulug saldarnı çedirer dep idegel bar.* “... günümüz insanların çevre bilincinin geliştirilmesine de büyük etki edeceğini umut ediyoruz.” 15/62
- *Çügge inçan ol **bot-onzagay** natsional högjüm herekseli şınarın çidirbes.* “İşte o zaman kendi ulusal çalgı özelliğini yitirmez.” 15/56
- *Tıvanı dotatsiya alır çedinmes turganından **bot-orulgalıg** region boldurarınga ulug detkimçeni Kızıl—Kuragino demir-oruunuñ tuduu beer*

... “Tuva’nın maddi yardım alan yoksul ülke olmaktan çıkarak kendi kazancını elde eden bir bölge olmasına ...”25/35

- *ÇAŞ nazınnı üye talazı-bile dört **bot-tuskaylañ** kezekterge çarıp bolur.* “Çocukluk dönemi zaman bakımından dört ayrı bölümlere ayrılabilir.” 4/193
- *Kıdıra, şoluk setkilden adırılır, **bot-taalal**, çırgalga alıspas* “Yüzeysel, sığ bir düşünceden ayrılır, kendi zevkine tutulmaz” 20/10
- *Mañaa hamaarıştır çañgıs çer-çurtuu **bot-tıvingır** çoğaalçı Doyundup Biçe-ool Serjiyeviçiniñ «Samagalday iyi oğlu» dep şülüüinde mındıg oduruglar bar.* “Bununla ilgili olarak, aynı yurttan nükteci, edebiyatçı Doyundup Biçe-ool Serjiyeviçiniñ “Samagalday’ın iki oğlu” adlı şiirinde şu satırlar vardır.” 5/47

Bot zamiri, Moğolcadan alıntı olan *maga* “et” sözüyle birleşerek *maga-bot* “vücut”⁵⁴ anlamına gelir.

- *Emigden çemnenirge, ilbirgay çaştıñ e’t-han kirip, **maga-bot** talazı-bile özüp bijıgarınga çugula üye-çada-dır.* “Emzirme dönemi, bebeğin kana cana ulaştığı bedensel olarak büyüyüp güçlenmeye başladığı çok önemli bir dönemdir.” 12/31

Bot zamiri fiil yapım eki alarak yeni anlamlı bir fiil oluşur. *Bottan-* “oluşmak, var olmak; gerçekleştirmek”, *bottandır-* “gerçekleştirmek” gibi.

- *Şagaa-bile çaa-çaa çedişkinnerni, bügü-le küzelderiñer **bottanıp**, çoruk-hereeñer çoguurun, baylakşıldı bolgaş kadıkşıldı yöreedivis.* “Yeni yıl ile yeni yeni başarıları, tüm isteklerinizin gerçekleşip işlerinizin iyi gitmesini, zenginlik ve sağlık dileriz.” 10/17
- *İgildiñ tıva kulturada onzagay ujur-duzazın kalbak çonga surtaaldaar ajıldı ertem bolgaş uran çüüldüñ töleeleri çañgıs-ep kadı ajıldajılga-bile todargay*

⁵⁴ Krş. ET. etöz “vücut” (EDPT: 74).

*hemçegler damçıştır **bottandırıp** bolur.* “İgilin Tuva kültüründeki öneminin geniş halk kitlelerine iletilmesi bilim ve sanat emektarlarının birlikte çalışmasıyla ve belli tedbirler aracılığıyla gerçekleştirilebilir.” 15/64

3.2.4. Belirsizlik Zamirleri (Todargay Eves At Orunnarı)

Kişileri ve nesneleri belirsiz olarak belirten zamirlerdir (Korkmaz 2003: 433). Belirsizlik zamirleri, isim çekim ekleriyle çekimlenebilir ve tamlamalarda yer alabilirler. Metnimizde geçen belirsizlik zamirleri şunlardır: **Biree** “biri”, **bügü** “bütün, hep”, **bügüde** “hepsi”, **dögere** “her”, **hamık** “hep, herkes”, **şuptu** “hep, bütün”, **çamdık** “bazı”, **kayı hire** “ne kadar”, **kayı** “hangi”, **kajan-bir** “herhangi bir zaman”, **öske** “diğer, başkası”.

- *Biçe-Tey çoogunda daglarnıñ **bireezinde** bodu bütken üttüg hayanı eskerip kagdıvıs.* “Biçe-Tey yakınındaki dağların birinde kendiliğinden oluşmuş delikli kayayı fark ettik.” 1/213
- *Ol **bügünü** höy çüve çugaalavas hirezinde Ondar dıka ür tayılbırladı.* “Çok fazla konuşmamasına rağmen Ondar, bunlar hakkında oldukça uzun açıklamalar yaptı.” 1/72
- *Şagaa büdüüzünde siler **bügüdeniñ** amır-mendiñer aytırışaan, izig bayırnı çedirerin çöpşeerep körüñer.* “Yılbaşı arifesinde herkesin hal hatırını sorarken yeni yılınızı kutlamamıza müsaade ediniz.” 10/3
- *... nayısıldıñ solun çerleriniñ **dögerezinge** bargıladıvıs.* “...başkentin ilginç yerlerinin tamamını dolaştık.” 1/59
- ***Hamıktıñ** murnunda höömeyleeri deerge kijiniñ organizmin högjüm-herkseli kıldır ajıglaarınıñ bir argazı bolup turar-dır.* “Her şeyden önce, höömey söylemek, kişinin, organizmasını müzik aleti olarak kullanma stilidir.” 13/102
- ***Şuptuñar** çañgıs üyede kığın şöleeñerni algaş, Moskvaga keep dıştanıp alıñar.* “Hepiniz kışın aynı zamanda izinlerinizi alıp, Moskova’ya dinlenmeye gelin.” 1/290

- *Bir çamdıktarı a't-hölden aňdarlıp ujup turdular. “Bazıları attan düştüler.”*
19/175
- *Ooň tüñnelinde 2009 çıldıñ limit-hemçeelderni kılır bis, kayı aňnı **kayı hireni** adıp bolurul, kandıg balıktı **kaştı** tudup ap bolurul deen çijektig. “Bu analizler sonucunda hangi av hayvanının ne kadarının avlanabileceği, hangi balığın ne kadar tutulabileceği gibi 2009 yılının limitini belirleyeceğiz.”*
26/27
- *Dargavis düje halaaş, **kaş** bazıp çorda-la, ol kuştar hoygaş, tey artınçe uja berdiler. “Başkanımız inip, birkaç adım atar atmaz kuşlar ürkerek tepe arkasına doğru uçtular.”* 1/239
- *Olar **kajan-bir** Tıva çurtunga çurttap çoraan, üzülbesteeş turupkan çaa-dayınnıñ urjuundan çurtundan dezıp çorutkan uygurlarıñ salgalı-daa boop çadavas. “Bunlar bir zamanlar Tuva ülkesinde yaşamış, kesintisiz savaşlar sonucu ülkesinden kaçmış Uygur neslinden olabilirler.”* 17/42
- *Olarıñ **çamdıktarı** burun şagnı, **öskeleri** Tıvaga buddizm neptereeni-bile tıvılğan. “Bunların bazıları eskiden gelmiş, bazıları Tuva’ya Budizmin yayılmasıyla teşekkül etmiştir.”* 13/29

Bazı belirsizlik zamirlerinin olumsuzunu yapmak için zamirlere **-daa** edatı getirilir. Ancak, -daa edatının geldiği her zamir olumsuz değildir. Metnimizde geçen bu tür zamirler ise şöyledir: **çüü-daa** “her ne; hiçbir şey”, **kayaa-daa** “her nereye, her nerede; hiçbir yere, hiçbir yerde”, **kaş-daa** “ne kadar”, **kım-daa** “herkes; hiç kimse”.

- *... inaar çoruurunga **çüü-daa** şaptıktap şıdavas dep tüñnelge kelgenner...*
“... oraya gitmede hiçbir şeyin engel olmadığı sonucuna ulaştılar...” 1/297
- ***Çüü-daa** bolurga ergim çogaalçı-bile bir bag bolurga, atka çaagay. Dopçulap çugaalaayn, ergim çogaalçı. “Her ne olursa olsun değerli yazarımızla bir bağ kurduğum için bu onur vericidir. Kısaca bahsedin efendim.”* 19/8

- *Kudaga (baza **kayaa-daa**) 40 har çetpeen ulus araga işpes dep çonnuñ çañçılın egidip, sagır. “Düğünde (ve her yerde) kırk yaşına gelmemiş kişilerin içki içmemesi geleneğine uymak.”* 8/165
- *A 1940 çıldan 2001 çılga çedir ... höömeyniñ notaların **kayaa-daa** parlavaan. “1940 yılından 2001 yılına kadar ise höömey notaları hiçbir yerde yayımlanmamıştır.”* 13/84
- *... olarnıñ bajiñınga **kaş-daa** honup bolurun çugalaas, biçii öreelinge urugları-bile kadı udup, dıstanır dees çoruptular. “...onların evlerinde ne kadar istersem kalabileceğimi netleştirerek beni çocuklarla birlikte uyumak ve dinlenmek üzere küçük odaya götürdüler.”*
- *Uzun nazılıglar kançap ol hire ür çurttap çoruurul dep aytırıgnı **kım-daa** sonuurgap çoruur. “Uzun ömürlülerin nasıl bu kadar uzun yaşadıklarını herkes merak eder.”* 12/2
- *Olarnıñ sanal bodaldarınçe **kım-daa** sağış salbas-tır. “Ancak onların tekliflerini hiç kimse dikkate almamıştır.”* 9/15

3.2.5. Soru Zamirleri (Aytırıgnıñ At Orunnarı)

Soru zamirleri canlı ve cansız varlıkları soru yoluyla temsil eden zamirlerdir (Korkmaz 2003: 441). Metnimizde kullanılan soru zamirleri: **Çeje** “ne kadar”, **çüü**⁵⁵ “ne”, **kım** “kim”, **kajan** “ne zaman”, **kandıg** “hangi”, **kayı** “hangi”, **kaş** “kaç”, **kayaa** “nereye, nerede”, **kayın** “nereden”, **kayda** “nerede”.

- *Aida Kongarovna, nomçukçularıñar sanı **çeje** çedip turarıl? “Aida Kongarovna, okuyucularınızın sayısı kaç ulaşmıştır?”* 22/5
- *Tıva dılvıstı özüp olurar salgaldarıvıska arıg, çaraş kıldır ööredip, damçıtpas bolzuvussa, kedizi barıp, **çüü** bolurul? “Tuvacamızı yetişen nesillerimize katışksız ve güzelce öğretip aktarmazsak geleceği ne olur?”* 9/35

⁵⁵ Katanov, Uryanhay diline ait **çüü** “ne” zamirinin **çübe** “şey” sözünden geldiğini söyler ve diğer lehçelerdeki **ne~ni** zamiri ve **neme~nime** isimleriyle karşılaştırır. Bk. Katanov 1903: 344.

- *On klasstı doozup turuvusta **kım kım** boluksaar dugayında biske çogaadıg bijidip turgan.* “Onuncu sınıfı bitirirken bize, ne olmak istediğimiz hakkında bir yazı yazdırılmıştı.” 16/29
- **Kandıg-dır?** “Nasıl?” 16/92
- *Çaa turgustungan kollektivtiñ murnunga höy bergedeeşkinner: **kayaa, çünü**, kaş kiji oynaar deen ıškaş organizastıg aytırıglar koldap turgan.* “Yeni kurulan grup ilk önceleri pek çok zorlukla karşılaşmıştır: nerede, neyi, kaş kişi çalacak gibi organizeyle ilgili sorunlar baş göstermişti.” 27/9
- **Kayun** keldiñer? “Nereden geldiniz?”
- **Kayda** amıdırıp-çurttap, **çünü** kılıp turarın sonuurgap aytırarga, kolduu-la mal maldap turar bolur. “Nerede yaşadıkları, ne yaptıkları sorulduğunda asıl olarak hayvancılıkla uğraştıkları ortaya çıkar.” 3/145

Bazı soru zamirleri, bir tamamlama ihtiyacı ile, **ol** isim bildirmesi ile sonlandırılır. Zamirle birleşen bu zamir ise uyuma girer ve soru zamiriyle kalıplaşır: **çül** “nedir”, **kımıl** “kimdir”, **kandıgıl** “nasıldır”.

- **Ol çül?** “Bu nedir?” 9/26
- *Ol turjuk, şkolaçılardan bezin «**Kımıl** ol?» dep aytırza, bilir ulus eveeş eves bolur.* “Ayrıca, öğrencilere bile “o kimdir?” diye sorulsa, onu bilen kişi az değildir.” 14/4
- *Olarnıñ Orhon-Yenisey bijikteri-bile harılzaaları **kandıgıl**?* “Bunların Orhun Yenisey yazıtları ile ilişkileri nasıldır?” 2/10

3.3. SIFATLAR

“Somut ve soyut ad ve kavramları niteleme, belirtme, yer gösterme, sayı gösterme, sorma gibi çeşitli yönlerden vasıflandıran, sınırlayan kelime türü” (Korkmaz

2007: 188) olan sıfatları, niteleme ve belirtme sıfatları olmak üzere iki büyük başlık altında inceleyeceğiz.⁵⁶

3.3.1. İŞLEVLERİ BAKIMINDAN SIFATLAR

3.3.1.1. NİTELEME SIFATLARI

İsimlerin türlü özelliklerini, vasıflarını gösteren sıfatlardır. Bu başlık altında isimleri renk, şekil, biçim, mesafe, bedensel özellikler, huy, alışkanlık vb. bakımlardan niteleyen sıfatlar ele alınabilir.

3.3.1.1.1. Renk Bildiren Sıfatlar

- *Üstünge kök deer / Adaanga kara çer kıldınarda “Üstte mavi gök, Alta kara yer yaratıldığında” 2/23-24*
- *Belen algılar şıgjaar skladta čaa tonnar daaraar **kara**, **hüreñ** öñnüg algılarnı dürüg-dürüü-bile şıgja, salgılap kaanın kördüvüs. “Hazır derilerin muhafaza edildiği depoda yeni kıyafetlerin dikileceği kara, kahverengi renkli derilerin dürülmüş şekilde korunduğunu gördük.” 1/71*

3.3.1.1.2. Zamanda ve Mekânda Mesafe Bildiren Sıfatlar

- *Em-tañ holuksaalardan bütken Tıvanıñ ıdıktıg suglarınga kandıg-daa **ırak** çerlerden aarıg-arjık kijiler çetkilep kelgeş ... “Tuva’nın Tıbbi karışımlardan meydana gelen kutsal sularına uzak yerlerden gelen hastalar burada iyileşerek ...” 21/13*
- *... ol **çok** kojuunnardan nayısılalda kelgen malçınnarnıñ a’ttarı dijir bolgan. “...bunlar yakın kojuunlardan başkente gelen hayvan besleyicilerinin atlarıydı.” 1/64*
- *Möçünü **kıska** huusaa iştinde dirig amıtannar çip kaaptar bolza, onu eki demdek dep köör turgan. “Cesedin kısa süre içinde hayvanlar tarafından yenmesi iyi bir işaret olarak görülürdü.” 3/189*

⁵⁶ Lars Johanson, Nouns and adjectives in South Siberian Turkic “Güney Sibirya Türkçesinde adlar ve sıfatlar” adlı makalesinde, ad ve sıfatların özelliklerini vurgulayarak, sıfatların adlaşma süreci ve özelliği üzerinde durur (bk. Johanson 2006).

3.3.1.1.3. Fiziksel Özellikleri Bildiren Sıfatlar

- ... ılangıya **çalı**, **anıyak** nomçukçunu, bodunun çonunun töögüzün ööreniringe kiirıştirer... “... özellikle genç okuyucuyu, kendi halkının tarihini öğrenmeye yöneltmek, ...”
- Emigden çemnenirge, **ılbırgay** çaştıñ e’t-han kirip, maga-bot talazı-bile özüp bijıgarınga çugula üye-çada-dır. “Emzirme dönemi, zayıf bebeğin kana cana ulaştığı bedensel olarak büyüyüp güçlenmeye başladığı çok önemli bir dönemdir.” 12/31
- Maadırga, ooñ a’dınga attı eki iyezi, azı eki adazı, azı kandıg-bir **kırgan** kiji beer. “Kahramana ve onun atına annesi veya babası veyahut da herhangi bir yaşlı kişi ad verir.” 2/34

3.3.1.1.4. Duyu Organlarıyla Algılanan Nitelikleri Bildiren Sıfatlar

- Bojuur iyeler aña bir-le dugaar **çırık çılıg arıg** palatalarga çiigep, ... “Hamile kadınlar, orada önce aydınlık, ılık, temiz odalarda doğum yaparak ...” 1/134
- Ol ıškaş **sook** sugnu kırımçe kuttunup, şaptattınıp çordum deen. Ayrıca, sürekli soğuk suyla yıkandım, şeklinde ifade etmiştir.” 12/8
- Bay kijiler kiş keji börtterlig, ezeñgi teveringe eptig, **çımçak** idikterlig, kaas hepterlig. “Zenginler, samur derisinden yapılmış börtleri, üzengi için rahat, yumuşak çizmeleri olan, süslü elbiselere sahip kişilerdi.” 17/69

3.3.1.1.5. Bir Özelliğe Sahip Olmayı Bildiren Sıfatlar

- Türkterniñ **söölgü küştüg** kaganı Bilge kagan 734 çılda ölgen. “Türklerin son güçlü kağanı Bilge Kağan 734 yılında ölmüştü.” 7/59
- Hünün bodaar kijiler doskut, a **ugaannıg** kiji şıñgu, bodamçalıg çoruktu ertine deg üneleer. “Gününü düşünen kişiler dar görüşlüdür, akıllı insanlar ise ciddilik ve ihtiyata bir cevher gibi değer verir.” 20/9

- *Ajıktug kazımalдар talazı-bile Tıva oblast aajok baylak. “Faydalı madenler bakımından Tuva bölgesi oldukça zengindir.” 1/147*

3.3.1.1.6. Karakter Özellikleri ve Alışkanlık Bildiren Sıfatlar

Kejee “çalışkan”, şınçı “dürüst”, çiijeñ “aç gözlü, haris”, karbañ “kavgacı”, uluurgak “kibirli”, karjı “kaba, şefkatsiz”, alıksak-çiksek “aç gözlü”, çilbi “tamahkâr”, toptug “ağır başlı”, bodaldıg “düşünceli”, bardam “kibirli”, berdingen “bağlı, sadık” vb.

- *Ilañgiya bagay mözü-büdüştüg, aaji-çañnıg kijilerniñ uruglarga saldarı konçug horalıg. “Özellikle kötü ahlaklı, kötü huylu kişilerin çocuklara etkisi oldukça zararlıdır.” 4/133*
- *Çügle toptug, bodaldıg, şıñgu bolgaş dort kijiler aas-kejikti çedip alır. “Sadece ağır başlı, düşünceli ve dürüst insanlar mutluluğa ulaşır.” 20/11*

3.3.1.1.7. Eksiklik Bildiren Sıfatlar

Çok “yok, +sız” kelimesiyle oluşmuş sıfatlar, isimde bir niteliğin eksikliğini ifade eder.

- *Inda Deer bolgaş Çer kol çerni eelep, olarnıñ kattışkanından bügü-le amılıg bolgaş amı çok çüülder törüttünüp turar deen utkalıg közülgen. “Orada Gök ve Yer esas yeri işgal etmiş ve bunların birlikteliğinden bütün canlı ve cansız şeylerin doğduğu anlamına gelen şekiller gözükmüştür.”*
- *Duštuk çok urug sagıjınga kirer bir ooldu körüp kaanda, mınça dep ırlaar çüve “Sevgilisi olmayan bir kız, hoşlandığı bir erkeği gördüğünde şöyle söyler” 19/71*
- *A sayan-altay türkteri höy çıldarnıñ durguzunda ham çüdülgelig (tıvalar oon añgıda sarıg şajınnı baza hüleep algan) bijik çok biçe buuray ulustarga hamaarjıp turgan, ... “Sayan-Altay Türkleri ise uzun yıllar boyunca şamanizme inanmış (Tuvalılar ayrıca Budizmi kabul etmişlerdir), alfabesi olmayan az sayıdaki halklara dahil olmuş, ...” 2/126*

3.3.1.1.8. Zaman ve Mekâna Aitlik Bildiren Sıfatlar

Zamana ve mekâna aitlik bildiren sıfatlar **-GI⁴** (bk. 3.3.2.2.1.1.), **-dagı** ve **-DA** (bk. 3.1.1.4.5.1.4.) ekleriyle yapılmaktadır.

- *Söölğü üyede igil dugayında ögbelerniñ **burungu** biligleri, igildiñ tıvılğan dösteri uttundurup çidip bar çıdarı çajıt eves.* “Son zamanlarda igil hakkında ataların eski bilgilerinin, igilin teşekkülünün unutulmuş olarak yok olmaya yüz tuttuğu bilinmektedir.” 15/11
- *... ol yozulal-çañçıldar, ajıl-agıy-bile baza tıvalarnıñ **şag-şaandagı** ögbeleriniñ ırlaar kulturazında tıva-türk çañçıldar-bile bolgaş mal-magan kadarıp çoraaş, agaar-boydusta ünner öttüner burungu uran çüül-bile holbaalıg bolgan.* “Bu gelenek-görenekler, çalışma hayatı; Tuvaların eski (kadim) atalarının şarkı söyleme kültürlerinde Tuva-Türk gelenekleriyle ve hayvancılık yaparak, doğadaki sesleri taklit ederek oluşturulan eski sanatsal hareketlerle ilişkili olmuştur.” 13/92
- *Bistiñ çurtuvusta **ışkaş** avtovokzalga kelgeş, bilet satkaş ...* “Bizim memleketimizdeki gibi otobüs terminalinden bilet satın alarak ...” 3/79

3.3.1.1.9. SIFATLARDA KARŞILAŞTIRMA VE DERECELENDİRME

3.3.1.1.9.1. Küçültme-Azlık

Sıfatlarda küçültme-azlık, **+SI⁴mAAr** (+sımaar, +simeer, +sumaar, +sümeer; +zımaar, +zimeer, +zumaar, +zümeer), **+I⁴ldI⁴r** (+ıldır, +ildir, +uldur, +üldür) (*kögüldür* “mavimsi”), **+ÇAk** (+çak, +çek, +jak, +jek) (*biçejek* “küçücük”) gibi eklerle ve **aarak**⁵⁷, **aray**, **şala** “az, birazcık” gibi edatlarla yapılır (Bk. İshakov, Palmbah: 187, Sat, Salzınmaa: 129).

⁵⁷ *Aarak* “biraz” kelimesindeki ikinci unsurun genel Türkçe *+rak* eki olabileceği düşünülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. ESTY I: 39. Ayrıca Ekrem Arıkoğlu bir bildirisinde, Tuva Türkçesinde *aarak* edatının hem zarf-fiil eki almış kelimelerden sonra, hem de sıfatlardan sonra kullanılması sebebiyle hem *-arak* zarf-fiil eki hem de *-rak* karşılaştırma eklerinin işlevlerini karşıladığını ve bundan hareketle *-arak* ve *-rak* eklerinin aynı kökene dayandığını belirtir. (Bk. Arıkoğlu 2004: 187-191).

- *Öreel işti aray karañgızumaar, çırık çetpes hire.* “Odanın içi biraz karanlık gibi, ışık yetmiyordu.” 16/121
- *Ortuzundaazı aajok ulug, oñ talazındaazı oon aray biçii. Solagay talazında ıygıl oñ talazında ıygıldan aray-la biçe kıldır köstür.* “Ortadaki oldukça büyüktür, sağ tarafındaki ondan biraz küçükçedir. Sol tarafındaki çukur ise sağ taraftakinden daha da küçük görünmektedir.” 21/19-20
- *Bir eves çaş nazınında kiji çoguur kijizidilgeni albas bolza, artkan nazınında amıdıralçe aray kırı-bile, şala halımak, kızu körüştüğ bolup artar.* “Eğer kişi çocukluğunda gerekli eğitimi almazsa, sonraki yaşamında, hayatta biraz daha basit ve dar görüşlü biri olarak kalır.” 4/57
- *Nazın-harnıñ bir kezeenden öske kezeençe şılçılge erter harlarını (13, 25, 37, 49, 61, 73, 85) şala saraalığ harlar dep sanaar.* “Yaşın bir bölümünden öbür bölümüne geçiş yaşları (13, 25, 37, 49, 61, 73, 85) biraz zor ve karmaşık yaşlar olarak düşünülür.”

3.3.1.1.9.2. Benzetme

Deg “gibi” edatıyla bu ilişki kurulur.

- *Naadım bayırlalında бүдүн Тываныñ күчүлүг mögeleri hürejir, hat-salgın deg dürgen mañnıg a’ttarı çarjır, möñge sıgıt-höömey, ır-şoor, çañgılanır.* “Naadım bayramında Tuva’nın her tarafından güçlü pehlivanlar güreştirilir, rüzgar gibi hızlı atlar yarıştırlır, höömey, şarkı-türküler yankılanır.” 23/30
- *Umay burgan deg kadın iyeziniñ aas-kejiiniñ açızında oglu «Kül-tegin» dep maadır attı alır.* “Umay Burkan gibi annesinin kutu sayesinde oğlu ‘Kül-tegin’ adını alır.” 2/31

3.3.1.1.9.3. Pekiştirme

Sıfatlarda pekiştirme, farklı yollarla yapılır.

3.3.1.1.9.3.1. “p” Sesinin İlavesiyle Pekiştirme

Hecenin bölünerek araya “p” sesinin ilave edilip tekrarlanmasıyla yapılır. *ap-ak* “bembeyaz”, *sap-sarıg* “sapsarı” vb.

- *Ilañgiya kıp-kızıl er dilgi keji ot-sorlug deer ...* “Özellikle kızıl erkek tilki derisi ateş gibidir” 18/44

3.3.1.1.9.3.2. +Gİr Eki Yardımıyla Pekiştirme

- *Çügle Tivada eves, Rossiyada baza talıgır çurtlardan beer bildingir apargan arjaannar dugayında çijeklerden körüp köreeliñer.* “Sadece Tuva’da değil Rusya’nın çok uzak yerlerinde de bilinen arjaanları şu örneklerle görelim.” 21/16

3.3.1.1.9.3.3. İkileme Yoluyla Pekiştirme

- *Ol bijik turaskaaldarı tıva literaturanı bayıdıp, tıva çoğaalçıları çaa-çaa çoğaadıkçı dileeşkiner kılınçe hey-a’t kiirip turar.* “Bu yazı anıtları Tuva edebiyatını zenginleştirerek, Tuva edebiyatçılarına yeni yeni yaratıcı arayışlar yapmada ilham verir.” 2/129
- *... ulug-ulug bajiñnarlıg, orus-tıva çurttakçılarlıg Şagaan-Arıgı am bezin hooray dep bolur-dur.* “...büyük büyük evlere sahip, Rus ve Tuvalı nüfusun yaşadığı Şagaan-Arıg’a şimdi bile şehir denebilir.” 1/261
- *Hemçik hemniñ eriinde ak-ak daştarnı çuy salıp turgaş, «Stalin» dep bijiktig kızıl-kızıl hayalar kırınçe ünüp keldivis.* “Hemçik nehrinin kıyısında bembeyaz taşların toplanarak “Stalin” yazılan kızıl kayalar üzerine tırmandık.” 1/201

3.3.1.1.9.3.4. Zarflar Yardımıyla Pekiştirme

Sıfatlar, *dıka* “çok”, *aajok* “olağanüstü”, *eleen* “oldukça”, *köñgüs* “tamamıyla, oldukça”, *tergiin* “mükemmel”, *hölçok* “pek, epey”, *kedergey* “oldukça, aşırı” *mırıñay* “oldukça” gibi zarflarla güçlendirilebilir.

- *Tıva çonnuñ **dıka eki** çeçen sözü bar:* “Tuva halkının çok güzel bir sözü vardır.” 6/1
- *Huanhe hemden erikçe kançaar-daa **aajok ulug** yazıtı-melegey ündür eştip kelgen.* “Huanhe nehrinden kıyıya doğru olağanüstü büyük bir kaplumbağanın yüzüp çıktığını görmüş.” 2/44
- *Uygurlar **eleen herii delgem** deviskeerge höy-höy koda-suurlarını tudup, mal östürüp, taraa tarıp, şıdaldıg bay çurttap çoraannar.* “Uygurlar, oldukça geniş ücra alanlarda pek çok köy kurup, hayvan besleyip, tarımla uğraşarak kudretli varlıklı olarak yaşarlarmış.” 17/16
- *Ak-Turugdan moon **köñgüs irak** eveste Buluñ-Terek suurga törüttüngeş, ösken men iyin...* “Ak-Turug’dan burdan fazla uzak olmayan bir yerde Buluñ-Terek köyünde doğup büyüdüm ben...” 1/248
- *Boris İsakoviçiniñ çagaaları delgereñgey, solun, **tergiin tıva dıl**-bile bijittingen bolur kiji*”. “Boris İsakoviç’in mektupları herkesin anlayabileceği gibi açık, ilginç ve mukemmel bir Tuvacayla yazılmış mektuplardır.” 14/23
- *Am **hölçok kadır** dagnıñ edeende biçii suur Biçe-Teyde keldivis.* “İşte oldukça sarp bir dağın eteğinde kurulmuş küçük bir köy olan Biçe-Tey’e geldik.” 1/212
- *Çañılçaan kulturanıñ **kedergey solun** hevirleri tıvalarda artkan: ılangıya daş siilbilgezi, şever uran çüülü, ugulzalaar ajıl.* “Gelenekleşmiş kültürün oldukça ilginç şekilleri Tuvalarda kalmıştır: özellikle daş oyma, el sanatları, nakış gibi.” 13/27
- *Tıvanıñ boyduzu **konçuğ çaraş** bolgaş kedergey yanzı-bürü.* “Tuva’nın doğası çok güzeldir ve şaşılacak kadar çeşitlilik barındırır.” 13/4
- *Mırıñay **çaa** bir mindıg ajıl egeledi ...* “Oldukça yeni bir çalışma başlatılmıştır ...” 9/17

3.3.1.1.9.4. En Üstünlük

Sıfatların önüne **eñ, eñ-ne** zarflarının getirilmesiyle yapılır.

- *Ol bolza yabloktuñ eñ şıdamık sortu — ranet-tir.* “Elmanın en dayanıklı türü, raneti, denemiştik.” 1/192
- *Tivaniñ eñ-ne bedik daaniñ kırınga azar ujurlug kızıl tuktu biske hüleedip berip tura ...* “Tuva’nın en yüksek dağının zirvesine asacağımız kızıl bayrağı bize verirken ...” 1/167
- *Uzunu — üjen beş, kalbaa - on ses metr, eñ çavıs çeri dalay deñnelinden 1310 metr bedikte.* “Uzunluğu otuz beş, genişliği on sekiz metre, en alçak yeri deniz seviyesinden 1310 metre yüksekliktedir.” 7/3
- *Bay-Tayga — Tivada eñ-ne baylak, ıdıktıg bedikterniñ bireezi.* “Bay-Tayga Tuva’daki en kutsal, zengin dağlarından birisidir.” 21/18

3.3.1.2. BELİRTME SIFATLARI

İsimleri belirtme işlevini üstlenen sıfatlardır.

3.3.1.2.1. İşaret Sıfatları

İşaret sıfatı olarak uzaklık derecelerine göre **bo, ol, duu, uk** sıfatları kullanılır.

- *Ol hömür-bile Kızıldıñ elektrostantsiyazınıñ çılın бүрүнү-bile handırıp turgan.* “Bu kömür ile Kızıl’ın elektrik ihtiyacının tamamını sağlamıştır.” 1/150
- *Suurnuñ Kızıl-Majalık dep adı bo turarıs kızıl hayalardan uktalgan-dır dep bildirdivis.* “Köyün Kızıl-Majalık adının bu durduğumuz kızıl kayalardan çıktığını öğrendik.” 1/203
- *Kajan men Şagaan-Arıg hooraynıñ şkolazınga öörenip turgaş, duu ol agıp çıdar Demir-Sug hemniñ bajında Buura daançe ...* “Şagaan-Arıg’da okulda öğrenci iken işte o akan Demir-Sug nehrinin kaynağında Buura dağına doğru ...” 1/272
- *Uk börttü kandıgdaa nazılıg kijiler kedip bolur.* “Bu şapkayı herhangi yaşlı olan giyebilir.” 18/107

3.3.1.2.2. Sayı Sıfatları (San Attarı)

Sayı sıfatları, adları sayı gösterme yoluyla belirten sıfatlardır. Sayı sıfatları birbirinden ayrılan işlevlerle kullanılırlar, bu yüzden asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları, kesirli sayı sıfatları ve topluluk sayı sıfatları olmak üzere beş gruba ayrılır (Korkmaz 2003: 388).

3.3.1.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları (Tuñ San Attarı)

Tuv.T’de genel Türkçeye uygun olarak onluk sayı sistemi kullanılmaktadır.⁵⁸ Sayı sıfatları tek kelime olabildiği gibi sıfat tamlaması veya sayı grubu şeklinde de olabilir: **bir** “1”⁵⁹, **iyi** “2”, **üş** “3”, **dört** “4”, **beş** “5”, **aldı** “6”, **çedi** “7”, **ses** “8”, **tos** “9”, **on** “10”, **on bir** “11”, **on tos** “19”, **çeerbi** “20”, **üjen** “30” (<üş on), **dörden** “40”, **bejen** “50”, **aldan** “60”, **çeden** “70”, **sezen** “80”, **tozan** “90”, **çüs** “100”, **çüs bejen iyi** “152”, **üş çüs sezen aldı** “386”, **muñ** “bin”, **tümen** “10000”, **saya** “milyon” vb.

Adın sayısını gösterir ve adla birlikte sıfat tamlaması oluşturur.

- *Çaş nazınnı üye talazı-bile **dört** bot-tuskaylañ kezekterge çarıp bolur.*
“Çocukluk dönemi, zaman bakımından dört ayrı bölüme ayrılabilir.” 4/193
- ***Tozan beş** çıl durguzunda Ulug Uyguriya turup kelgen... “Doksan beş yıl boyunca Büyük Uygur Devleti kök salmıştır.” 7/62*
- *Sumunuñ niiti şölü **on üş muñ** dörbelçin kilometr, çonu **iyi muñ** kiji turgan.*
“Sumunun yüzölçümü on üç bin kilometre kare, nüfusu ise iki bindir.” 7/7

3.3.1.2.2.1.1. Aynı sayının tekrarı şeklinde kullanılan sayı sıfatları, cümleden pekiştirme yapar.

⁵⁸ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kaymaz 2002: 419-426.

⁵⁹ Sayı saymaya başlandığında, (bir, iki, üç gibi) biree, iyi, üş... şeklinde “bir” sayısının yerine “biree” şekli de kullanılır. Ayrıca sıfat durumunda “çañgıs” kelimesi de aynı anlamda, “bir” anlamında, yaygın olarak kullanılır (Sat, Salzınmaa 1980: 133).

- **On-on, çüs-çüs** çıldar, küzün çangan duruyaalar deg burungu şiveeniñ kırı-bile şuujuup ertkileen. “Yüzlerce yıl, güz döneminde dönen turnalar gibi, eski kalenin üzerinden katar katar geçilmiştir.” 7/14
- Öndür mergen ugaan-bodalıñardan üngen **muñ-muñ** buyannıg ertem nomnarıñarnıñ ... “Zihninizden çıkan binlerce bilimsel yapıtlarınızın ...” 14/82

3.3.1.2.2.1.2. Art arda gelen sayı sıfatları tahmine dayanan sayıyı ifade eder.

- Meeñ-bile kadı kandıg natsıyanıñ kijileri bar irgi dees sonuurgap körzünerimge, **iyi-üş-le** mool kijiden ańgıda ... “Benimle birlikte hangi milletlere ait kişiler var acaba diye merak edip bakındığımda iki-üç Moğol dışında ...” 3/15
- Olar nomnar şıgjaar polkaga **üş-dört** nomnuñ ornun eeleer. “Bunlar kitapların saklandığı raflarda 3-4 kitabın yerini tutar.” 22/31
- Ködee çerlerde **iyi-çañgıs** ulug nazılıg kırıgannardan ańgıda, ujur-çañçıldar bilir kijiler hovartaan, törel-dörgül harılzaalar koşkaan. “Köylerdeki bir iki yaşlı dışında gelenekleri bilen kişiler azalmış, akraba ilişkileri zayıflamıştır.” 4/186

3.3.1.2.2.1.3. Asıl sayı sıfatlarından sonra kullanılan **hire** ve **şaa** kelimeleri yaklaşıklık bildirir.

- ... **on şaa** ooldar-bile ... “... on kadar erkekle birlikte...” 1/272
- Hananıñ çöön talazında **ses metr hire** ulug ejiktig. “Duvarın doğu tarafında yaklaşık sekiz metrelik büyük bir kapısı vardır.” 7/30

3.3.1.2.2.1.4. Türk dilinde, sayı sıfatlarından sonra isim, çokluk eki almaz. Ancak Tuv.T’de, sıfat tamlamasında ismin büyük oranda çokluk eki aldığı görülmektedir (bk. 3.1.1.1.1).

- *Hölde on beş biçii ortuluktar bar.* “Gölde on beş küçük adacık bulunmaktadır.” 7/19
- *A bir çıl huusaalıg ergildedede on iyi aylar bar.* “Bir yıllık dönemde ise on iki ay vardır.” 4/48

3.3.1.2.2.1.5. Yıl, ay, günlerin belirtilmesinde, sayı sıfatlarıyla kurulan tamlama Tuv.T’de farklılık gösterir.

- *1984 çıldıñ yanvar 7-de dıñnap bijidim.* “7 Ocak 1984’te Sürünoviç’ten dinleyerek kaydettim.” 19/247
- *1992 çıldıñ sentyabrıñ üş hünün Tıvanıñ çonu utpas.* “Tuva halkı, 3 Eylül 1992 tarihini unutmaz.” 20/27
- *Tozan çıldarda Ulan-Ude hooraydan Moolçe baraan kiir söörtüp, saygarlıkçılap turganın çugaaladı.* “90’lı yıllarda Ulan-Ude şehrinden Moğolistan’a malzeme sokarak tüccarlık yaptığını anlattı.” 3/25

3.3.1.2.2.1.6. “Ay” kelimesi önünde asıl sayı sıfatları kullanılarak ay adları oluşturulur.

- *İyi ayıñ on dörtte Kem (Ulug-Hem) çoogunga tuluşum.* “14 şubatta Kem (Yenisey) yakınında savaştım.” 7/86

3.3.1.2.2.1.7. Sayı sıfatlarından oluşan tamlamalarda bazen tamlanan bölüm, yani isim, düşer.

➤ <i>Üş-le honmas kelir ejim</i>	<u>Üç güne</u> kalmaz gelecek olan eşim 19/128
<i>Üjen-dörtten hona berdi.</i>	<u>Otuz-kırk gün</u> konakladı. 19/129
<i>Aldı honmas kelir ejim</i>	<u>Altı güne</u> kalmaz gelecek eşim 19/132
<i>Aldan-çeden hona berdi.</i>	<u>Altmış-yetmiş gün</u> konakladı. 19/133

3.3.1.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları (Dugaar San Attarı)

İsimlerin derecelenmesini gösteren sayı sıfatlarıdır. Tuv.T’de iki yolla yapılır.

3.3.1.2.2.2.1. +GI⁴ Ekli Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatına +**gi**, +**gi**, +**gu**, +**gü**; +**ki**, +**ki**, +**ku**, +**kü** eklerinin getirilmesiyle yapılır (bk. 3.1.1.4.1.2.)

- *Çaa eraniñ 1-gi muñ çılınıñ iyigi çartunda ...* “Yeni çağın bininci yılının ikinci yarısında ...” 13/22
- *... on tosku vekte «Aldan-Maadır» tura-haluşkı Tivaga natsional-hostalga şimçeeşkinde eñ köskü çerni eelep turar. “... 19. yüzyılda meydana gelen “Aldan-Maadır” isyanı Tuva’nın ulusal bağımsızlık mücadelesinde önemli bir yere sahiptir.”* 23/6
- *Üşkü, dörtkü bolgaş beşki tomnarda Uryanhay kraynı tanıştırgan. “Üçüncü, dördüncü ve beşinci ciltlerde Uryanhay bölgesi tanıtılır.”* 6/48

3.3.1.2.2.2.2. “Dugaar” ile Yapılan Sıra Sayı Sıfatları

Moğolcadan alınan sözdür. Asıl sayılardan sonra gelerek sıra sayı sıfatları oluşturur.

- *Inçangaş meeñ bir dugaar sanalım bolza, ...* “Bunun için benim ilk önerim ise ...” 9/22
- *Heymer kızı Moolduñ kürüne universitediniñ yuridiktig fakultediniñ üş dugaar kurzunuñ studentizi. “En küçük kızı Moğolistan Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi üçüncü sınıf öğrencisidir.”* 3/235
- *Inçan şkolanıñ deere deen sportçuzu, şkolaçılar margıldaazınga lıjaga bir dugaar, konkige üş dugaar çerni eelep turgan men. “O zamanlar okulun en iyi sporcusu olarak, kayakta öğrenciler arasından birinci, patinaja üçüncülüğü kazandım.”* 16/25

Yukarıdaki asıl kullanımlar dışında, bazen sayı sıfatının, sıra sayı sıfatı yapma eki veya edatı almadan da kullanıldığı görülür. Yani, asıl sayı sıfatının, sıra sayı sıfatı görevinde kullanıldığı örnekler bulunur.

- *On klassti doozup turuvusta kim kim boluksaar dugayında biske çogaadığ bijidip turgan. “Onuncu sınıfı bitirirken bize, ne olmak istediğimiz hakkında bir yazı yazdırılmıştı.”* 16/29

3.3.1.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları (Añgılaar San Attarı)

Sayıları bölüştürme yoluyla belirten sıfatlardır (Korkmaz 2003: 391). Metinlerimizde şu şekilde üleştirme yapıldığı görülmüştür:

3.3.1.2.2.3.1. Sayıların Tekrarlanması Yoluyla Üleştirme

Asıl sayı sıfatlarının tekrarlanması yoluyla üleştirme sayı sıfatı yapılıır.

- *On iyi aylarlıg bir çıl — üş-üş aylardan turgustungan: ças, çay, küs, kış dep, dört kol üyelerge çarlır bolgay. “12 ayı ihtiva eden bir yıl üçer aydan oluşur: bahar, yaz, güz, kış olmak üzere dört döneme ayrılır.”* 4/52
- *Şiveeniñ iştinde murnuu, barın, soñgu hanaların durgaar iyi-iyi öreel 8h6 metr hemçeeldig 27 bajiñnar turgulaan. “Kalenin içinde güney, batı, kuzey duvarları boyunca ikişer odalı 8h6 metre ölçüsünde 27 ev inşa edilmiştir.”*

3.3.1.2.2.4. Topluluk Sayı Sıfatları

Topluluk sayı sıfatları, varlık ve nesneler arasında bir yakınlık, birliktelik ve topluluk bulunduğunu gösteren sıfatlardır (Korkmaz 2003: 393).

Tuv.T’de topluluk bildiren sayı sıfatları iki yolla yapılır.

3.3.1.2.2.4.1. +AlAA(n) Ekiyle

Gramer yazarları tarafından ekin tam etimolojisi yapılmamıştır. Ancak ekte, eski +AgU ekinin kalıntısı olduğunu *onalaan* < *onaalaan* < **onagulaan* “onu birlikte” örneğini vererek gösterirler; ancak ekin ikinci kısmında +la- yapım eki ve -gan sıfat-fiil eki bulunduğunu düşünürler (İshakov, Palmbah 1961: 212). Rassadin, ekin Tofacada +AAIn şeklinde olmasından yola çıkarak, ekin ilk hecesindeki uzunluğun sebebini +agu ekine bağlar (Rassadin 1978: 122) (Saaya 2005: 101). Tuvaca +AlAA(n) ekinin

ikinci hecesindeki uzunluk için Sayaa, W. Bang'ın **+layu** ile ilgilendirmesiyle karşılaştırır (Sayaa 2005b: 101).

Bu ekin **+AgU** ve **+IAyI(n)** eklerinden oluşmuş olabileceğini söyleyebiliriz.⁶⁰

- *Çaŋgıs oçerkti iyeleen emeglejip bijiir-daa turdus.* “Tek bir hikayeyi ikimiz birlikte yazmıştık.” 16/159
- *Olar üjelee ol hünden egelep şöleeje üngen ...* “Onlar üçü birlikte, o günden itibaren izne çıkmış ...” 1/35

Biree (<bir+egü) “biri; tek, bir” anlamında kullanılır.

- *Boris İsakoviç Tatarintsev ındıqların bireezi, ...* “Boris İsakoviç Tatarintsev bunlardan birisidir, ...” 14/38

3.3.1.2.3. Soru Sıfatları

Varlık ve nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır (Korkmaz 2003: 393). Tuv.T’de **kayı** “hangi”, **kaş** “kaç, ne kadar”, **kandığ** “hangi”, **çeje** “ne kadar” gibi sıfatlarla yapılır.

- *Kayı rayon baar bis? “Hangi bölgeye gideceğiz?”* 16/114
- *Ol samolyot kaş honuktan Krasnoyarskiden kelir diştiler.* “Bu uçak Krasnoyarsk’tan kaç günde gelir diye konuştular.” 1/40
- *Aleksandr Sergeyeviç, udurtup egeleenîner komitet kandığ sorulga-bile ajıldap turarıl? “Aleksandr Sergeyeviç, idareciliğine başladığınız komite hangi amaçla çalışmalarını sürdürmektedir?”* 26/10
- *Aleksandr Sergeyeviç, bo üyede kandığ dirig amıtannarnı aňnap, balıktarnıñ kandığ hevirlerin tudup bolurul? “Aleksandr Sergeyeviç, bu dönemde hangi av hayvanları ve balık türleri avlanabilir?”* 26/33
- *... hün bürüde ta çeje kiji aňnap, balıktap çorup turar.* “...her gün kaç kişi avlanıp balık tutup gidecektir.” 26/53

⁶⁰ Tarihi lehçelerimizden Çağataycada da topluluk sayı adlarını oluşturan eklerden biri **-avla(n)** ekidir: *ikevle(n) aşar erdi ta^{am}* “ikisi birlikte yemek yer idi” krş. için bk. Eckmann 2003: 83.

3.3.1.2.4. Belirsizlik Sıfatları

Varlıkların sayısını belirsiz bir şekilde bildiren sıfatlardır. Metinlerimizdeki belirsizlik ifade eden sıfatlardan bazıları şunlardır: **bar-la** “bütün”, **bir** “bir”, ... **bolganda, bolganınga** “her”, **bügü** “bütün, hep; hiçbir”, ... **bürü** “her”, **bürün** “her; hiçbir”, **çamdık** “bazı”, **hamık** “bütün, her”, **şuptu** “bütün, hep”, **çüü-daa** “her; hiçbir”, **kayı-daa** “her”, **kayı-bir** “herhangi bir”, **öske** “başka”, **kaş-daa** “pek çok”, **eleen kaş** “birkaç”, **kandığ-bir** “herhangi bir”, **kandığ-la-bir** “herhangi bir”, **ol-bo** “o bu, bazı”, ... **başka** “başka”, ... **sanında** “her”, vb.⁶¹

- *Bar-la* hevivisti: *sviter, kostyum, plaşçtarıvıstı ka'ttanıp kedip-daa aarıvıska, soogu hölçok boldu...* “Bütün kıyafetlerimizi: süveter, kostüm, yağmurluklarımızı kat kat giyinsek de soğuk hâlâ işliyordu.” 1/287
- *Şülükterivis bir nomerge* koja ünüp kelgen. “Şiirlerimiz bir sayıda beraber yayımlanmıştı.” 16/156
- *Oytulaaşka udur, bütpeş aňgınıñ artuşkıñı kijilerge udur demisejir aytırıg çer bolganda* ködürlüp turgan üye ol-dur. “İşte o dönem her yerde oytulaaşa karşı, bu yabancılara karşı mücadelenin kızıştığı dönemdi.” 19/164
- *Tıva bijik 1930 çılda çogaattingan bolgaş alban yozuzu-bile ajıglalçe kirgen, onu ööredir bölgümner çer bolganınga ajıldap egeleen.* “Tuva yazısı 1930 yılında yapılmıştır ve resmi olarak kullanıma girmiş, yazıyı öğretecek dernekler her yerde çalışma hayatına başlamıştır.” 1/97
- *Çaa tuttunup turar tuuybu bajiñnarnıñ tavaan bazım sanında* körüp bolur, ... “Yeni yapılan kerpiç evlerin temelleri adım başı (her adımda) görülebilir, ...” 1/64
- *Olar respublikanıñ бүгү кожуunnarından kelgen murnakçı malçınnar-bile kadı ulug ajıl-ijiniñ tüñnelin bayırlaarlار.* “Dolayısıyla, cumhuriyetin bütün kojuunlarından katılan önde gelen çiftçiler ile birlikte bu büyük çalışmanın neticesini kutlarlar.” 23/29

⁶¹ Sıraladığımız belirsizlik sıfatlarından *bolgan, bürü, başka* ve *sanında* sıfatları sıralamada farklılık gösterir. Bunlar isimlerden sonra kullanılır.

- **Bügü-le** amılıg amıtannarga hora çedirbeyn ... “Hiç bir canlıya zarar vermeden ...” 10/16
- Redaksiyanıñ anyaktarınıñ **çüü-daa** çüvege idepkeylii-le konçug turgan. “Yazı kurulundaki gençlerin her şeyde olağanüstü aktif oldukları gerçektir.” 16/138
- A aymaktıñ **kiji bürüzünde** boo-çepsek, hılış-bijek bar-daa bolza, oların çügile añnaaringa, adaan-möörey oyunnarga ajıglap turgannar. “Oymaktaki her kişide silah, kılıç olsa da bunları sadece avlanma, oyun ve yarışlarda kullanırlarmış.” 17/22
- Ol kijiniñ **bürün** herekseling-daa degbeen bis. “Biz de onların hiçbir eşyasına dokunmadık.” 19/90
- **Çamdık** daglarnıñ edee Ulug-Hemniñ erikterinde çugdurup çıdar boldu. “Bazı dağların etekleri Ulug-Hem’in kıyılarında yıkanıyordu.” 1/269
- **Hamık** çüvelerni kılıglardan ündezip ekini kılgaş, bagay-sogay çüülderden oytalaar bolza eki dep “Dirig burgan” ööredip, çagaan. “Her şey hakkında iyi şeyler yapıp kötülüklerden uzaklaşmak iyidir şeklinde Dalay-Lama öğretisini sunmuştur.” 20/56
- **Şuptu** añçılar, balıkçılar ındıg diveyn tur men. “Bütün avcılar, balıkçılar böyledir demiyorum.” 26/73
- **Kayı-daa** talavısta daglar-la, daglar... “Her tarafımızda dağlar, dağlar...” 1/268
- ... Aziyanıñ **kayı-bir** çurtundan kelgen-ne boor oñ, bir bölük bar boldu. “...başka bir Asya ülkesinden gelmiş olabilecek bir grup gördüm.” 3/15
- Olarnıñ a’ttarı ulug, şurak, **öske** çonnar-bile, ılañgiya kıldattar-bile sadıg-harılzaa kılırınga eñ-ne ajıktıg mal turgan. “Onların atları büyük, güçlü, başka milletler ile, özellikle Çinliler ile alış verişe oldukça uygun hayvanlardı.” 17/66
- **Kandıg-bir** ögge uruglar çıglıp kelgen bolza ... “Herhangi bir çadırdaki çocuklar toplanacak olsa ...” 4/144

- *Bo talazı-bile **kaş-daa** çijekterni kiirip bolur.* “Bununla ilgili olarak pek çok örnek verilebilir.” 9/13
- *Şorbajılap turgan **eleen kaş** şülükterimni körgüstüm.* “Kargacık burgacık yazdığım birkaç şiirimi gösterdim.” 16/14
- ***Ol-bo** çerlerge bijidilgelerimde ...* “Bazı yerlerdeki kayıtlarımda ...” 13/87
- *Bir çamdıktarı **çük-başka** dezıp ündüler.* “Bazıları farklı yönlele doğru kaçtılar.” 19/176
- *Antologiya çundızınga materialdarnı şilip tura, tıva çonnuñ töögüzüinge **kandıg-la-bir** boluuşkunnarje ertemdennerniñ bolgaş höy-niiti ajıldakçılarınıñ çamdıkta körüşteri taarışpayn turgan ajıldarın baza çundıga kiirer sorulganı salgan turgan.* “Antolojiye ele alınacak malzeme seçilirken tuva halkının tarihindeki herhangi bir olay için bilimadamlarının ve sosyologların bazen görüşlerinin uymadığı çalışmaları da derlemeye dahil etme amacı da güdülmüştür.” 6/24

3.3.2. YAPILARI BAKIMINDAN SIFATLAR

3.3.2.1. BASİT SIFATLAR

Kök veya gövde durumundaki sıfatlardır. Metinlerimizde geçen basit sıfatlardan bazıları şunlardır: **ak** “ak, beyaz”, **eki** “iyi”, **öske** “başka”, **höy** “çok”, **kaş** “kaç”, **bo** “bu”, **ulug** “büyük”, **çaa** “yeni”, **oñ** “sağ”, **kızıl** “kızıl”, **solun** “ilginç”, **eveeş** “az”, **çuga** “ince”, **kayı-daa** “her”, **bar-la** “bütün” vb.

3.3.2.2. TÜREMİŞ SIFATLAR

3.3.2.2.1. İSİMDEN SIFAT YAPAN EKLER

3.3.2.2.1.1. +GI⁴

Ek, yer ve zaman isimlerinden, o yere ve o zamana aitlik bildiren sıfatlar türetir.

amgi Tıva literatura“çağdaş Tuva edebiyatı” 2/114

baştaygı şenelde “ilk deneme” 1/96
çaygı dıştanılga “yaz tatili” 6/58
demgi urug “daha önce bahsedilen, konu olan çocuk” 4/181
ınçangı anıyaktar “o zamanki gençler” 16/170
mooñ songaargı salım-çolu “bundan sonraki kaderi” 6/9
burungu mifter “eski, kadim, önceki mitler” 2/36
ergi çañçıl “eski, evvelki zamana ait gelenek” 18/10
ındıkı “öteki, uzak olan” 16/80
ırakkı “uzak” 6/35
iştiki “iç, içe ait” 13/21
kejeeki “akşam” 3/64
kışkı “kışlık, kışa ait” 18/59
kuduku “aşağı, düşük (seviye için)” 26/64
çookku “üye, çıl sözleriyle birlikte yakın zaman” 15/66
hündüskü “gündüz” 1/15
küskü “güzlük, güze ait” 18/78
soñgu “son” 7/146

Tuv.T’de sıra sayı sıfatları bu ekle yapılır.

aldıgı “altıncı” 6/54
çedigi “yedinci” 6/56
iyigi “ikinci” 26/14
ongu “onuncu” 16/157
on tosku “on dokuzuncu” 23/6
dörtkü “dördüncü” 6/48
üşkü “üçüncü” 6/64

Bazı yön bildiren isimlerde kalıplaşarak yer adları oluşturur.

Üstü-Hüree “Çadan Şehrinde büyük tapınağın bulunduğu yer” 24/25
(üstü+kü)

Aldı-İşkin “yer adı” 23/6 (aldı+gı)

Üstü Tes “yer adı” 7/98

Yön adlarında kalıplaşmıştır.

soñgu “kuzey” 13/5

soñgu-barın “kuzeybatı” 7/104

songu-çöön “kuzeydoğu” 13/7

murnuu “güney” 26/16

murnuu-barın “güneybatı” 7/4

murnuu-çöön “güneydoğu” 7/141

3.3.2.2.1.2. +L⁴I⁴k

aylık çer “bir ayda katedilecek yer” 18/46 (<ay+lık) (Batmanov vd. 2006: 122)

çerlik ünüş “yabanî bitki” 13/13

duştuk kıs “sevgili olacak kıs” 18/8

3.3.2.2.1.3. +L⁴I⁴g

karaktıg odagalıg bört “süslemeli börk” 18/9 sıfat

kirjikçilig bayırlal “katılımcıya sahip bayram” 23/19 sıfat

oduruglug şülükter “mısralı şiirler” 2/123

börttüg bajın “börklü başını” 2/94

orunnug emnelge “yataklı hastane” 1/142

çurttakçılarlıg Şagaan-Arıg “çok sayıda nüfusa sahip Şagaan-Arıg” 1/261⁶²
sarlıktarlıg kajaalar “yakların bulunduğu ahırlar” 1/188
hemnerlig töreen çer “nehirleri olan ana yurt” 23/21
hayalarlıg daglar “kayalı dağlar” 1/233
arheologtug şinçilelder “arkeolojik, arkeolojiyle ilgili” 6/21 sıfat
biologtug barımdaa “biyolojik delil” 8/16
etimologtug slovar “etimolojik sözlük” 14/14
kulturlug amıdıral “kültürel hayat” 1/42
ertemniğ meditsina “tıp, bilime dayalı hekimlik” 1/125 sıfat
harlıg ugbazı “yaşında olan ablası” 3/183 sıfat
sannıg Tıva çon “sayıdaki Tuva halkı” 5/7 sıfat

Tuv.T’de fiilden soyut isimler yapan ekler üzerinde +LIg eki, “...lık sahibi” anlamı katan sıfatlar yapar. Türkiye Türkçesinde sentaktik kuruluşla kullandığımız bu şekil, Tuv.T’de +LIg ekiyle oldukça yaygındır.

hostalgalıg revolyutsiya “hürriyet, özgürlük barındıran devrim” 1/114
öskerilgelig harlar “değişiklik içeren; değişik yaşlar” 4/64

3.3.2.2.1.4. +ÇI⁴

ajıl-işçi çon “işçi, emekçi, iş tutan millet” 17/15
añçı ivijiler “ivi avcıları” 13/10
nayıralçı harılzaa “dostluk barındıran ilişki” 23/33
filosofçu üzel-bodalıdar “felsefi düşünceler” 4/138
ulusçu hevirlər “millî, halkçı şekiller” 2/123
amıdıralçı biligler “yaşamsal, hayatî, hayatla ilgili bilgiler” 8/46
rossiyji ertemdenner “Rus bilimadamları ” 6/63

⁶² +LIg ekinin çokluk ekiyle kullanımı ile ilgili bk. 3.1.2.1.3.4.

evropeyji ayan-bile“Avrupalı usûl” 1/9

3.3.2.2.1.5. +SI⁴g

İsimlerden benzerlik, gibilik ilgisi kuran sıfatlar yapan ek, Eski Türkçeden beri kullanılır (Krş. Erdal 1991, I: 70).

çigirzig çem “şekerli yiyecek” 3/16

kijizig mözü-şınar“insanî nitelik” 4/7

Şu örnekte -LAr çokluk eki ile +SIg ekinin sırasının farklı olduğunu görüyoruz.⁶³ Burada da yine +SIG ekinin bir yapım eki olmasından ziyade tür değiştirici ek olmasının etkisini görmek mümkündür.

çaş uruglarzığ “çocuksu” 4/111

3.3.2.2.1.6. -GI⁴r

Bu ek, bir şeye bağımlılık, benzerlik, uygunluk ifade eden sıfatlar yapmaktadır.

ajılgır anıyaktar “çalışkan, çalışmaya düşkün gençler” 8/223

talıgır çurttar “çok uzak ülkeler” 21/16

taygır doş“kaygan buz” 1/253

öñgür pöster “renkli bezler” 21/8

döñgür kök buga “boynuzsuz boğa” 4/189

3.3.2.2.2. Fiilden Sıfat Yapan Ekler

3.3.2.2.2.1. -(I⁴)g

Kullanım alanı oldukça geniş olan bu ek, fiil kök ve gövdelerinden sıfatlar türetmektedir.

⁶³ Benzer kullanımı isimden isim yapma eki +LIg ile karşılaştırmak için bk. **3.1.2.1.3.4.**

kadıg ajıl “sert, zor iş” 5/43 (<kat-ıg)⁶⁴

kurgag çer “kuru yer” 7/15 (<kurga-g)⁶⁵

kurug kalgan kijiler “hiçbir şeysiz kişiler” 3/126 (<kuru-g)

3.3.2.2.2.2. -(I⁴)k

Türkçenin konuşulduğu her sahada rastlanan fiilden isim yapan bu ekin kökeni için Z. Korkmaz, Eski Türkçe **-yUk** ekinden geldiği düşüncesindedir ve ona göre, bu ekten türemiş sıfatlarda “*yapılmış, bitmiş bir işi nitelik olarak üzerinde taşıma özelliği vardır*” (Korkmaz 2003: 84).

çügürük a’t “seri, hızlı at” 19/40

çartık çıl “yarım yıl” 26/3

çiik maşına “araba türü” 3/69

ajık şöl “açık alan” 7/141

çook öñnük “yakın arkadaş” 1/54

ezirik kiji “sarhoş” 21/48

3.3.2.2.2.3. -(I⁴)n

büdün Tıvanıñ “bütün Tuva’nın” 23/30

uzun pös “uzun bez” 3/187

3.3.2.2.2.4. -(I⁴)mAl

tarımal sad “ekmelik bahçe” 1/191

kılımal sanday “suni sandalye” 1/208

bijimel çogaal “yazılı edebiyat” 2/15

çorumal kiji “yolcu” 3/98

⁶⁴ Tuv.T’de kat- “katlaşmak” fiili bu şekilde yaşamaktadır.

⁶⁵ B.İ. Tatarintsev’e göre, kurı- ~ kuru- şekli genel Türkçe karakter taşır. kurga- şekline Kıpçak ve komşu Türk lehçelerinde (Güney Sibiry) ve bazı anıtlarda rastlanmaktadır. Ancak her iki şekil de kurga- ve kuru-, kur “kuru, kurumuş olan” isim köküne gitmektedir. Tuvacada **kuru-** ve **kurga-** iki şekil de bulunmakla birlikte **kur** isim köküne rastlanmamaktadır (ESTuvY III: 311-312).

3.3.2.2.2.5. -GI⁴n

köşkün burungularıvıs “göçebe atalarımız” 7/48

şapkın hemner “çoşkun nehirler” 23/21

3.3.2.2.2.6. -(I⁴)nçI⁴g; -(I⁴)nzI⁴g

Tuv.T’deki bu ekin, Eski Türkçe söz varlığında geçen *korkınçig* (EDPT, 657) sözündeki morfemin yapısıyla benzerliği dikkat çekmektedir. Eski Türkçedeki bu yapıyla ilgili M. Erdal *-(X)nçIg* şeklinin *-(X)nç* + *sIg* eklerinden meydana geldiğini belirtmiştir (Erdal 1991: 363).

çarjınçig uruglar “kötü, pis, berbat kızlar” 19/31

düvürençig ayalga “kaygılı melodi” 15/50

muñgarançig ayalga “sıkıcı, kasvetli melodi” 15/50

kattırınçig çugaa “gülünç, komik hikayeler” 21/4

kudarançig üye “hüzünlü, kederli zaman” 1/303

korgunçug çugaalar “korkunç söylentiler” 19/161

3.3.2.2.2.7. -KIr

Bir şeye bağımlılık, benzerlik, uygunluk ifade eden sıfatlar yapmaktadır. Eki dönüşlü fiiler üzerinde görmekteyiz.

sagış çovangır salgal “kayıtsız kalmayan nesil” 4/192

buildingir Çadaana “bilinen, bilinir Çadaana şehir” 24/7

bot-tıvıngır çogaalçı “nükteci edebiyatçı” 5/47

3.3.2.2.2.8. -çAk

Dönüşlü veya edilgen fiil gövdelerinden isimler ve aşırılık bildiren sıfatlar yapan ekin kullanımı sınırlıdır. İshakov ve Palmbah’ta, bu ekin sıfat yapma işleviyle sadece

Tuv.T’de canlı olduğu, diğler lehçelerde çok nadir kullanıldığı belirtilmektedir (İshakov, Palmbah 1961: 199).⁶⁶

çayınnaçak çedişkin “parlak başarı” 14/81

çayınnaçak bedikter “parlak yükseliş” 14/37

üzüktelçek şıyıglar “aralıklı çizgiler” 2/46

mañıstaçak kijiler “asalak kişiler” 5/63

3.3.2.2.9. -(I⁴)I⁴çAl; -(A)AçAl

özüüçel ürezin “gelişmiş tohum” 1/196

hündüleeçel yozu-çañıl “saygı duyulan, değerli gelenekler” 23/18

keergeeçel salgal “sevecen, sempatik nesil” 4/192

3.3.2.2.10. -(I⁴)mAk

kızımak natsiya “çalışkan millet” 12/18

3.3.2.2.11. -(A)mIk

Tek örnekte görülmüştür.

şıdamık sort “dayanıklı tür” 1/192

3.3.2.2.12. -kAk

-(I)k ekiyle işlev bakımından yakın olan bu ek, daha çok işteş gövdeli fiillere eklenerek isimler yapar.

ayannaşkak sös kataptaaşkınnarı “uyumlu söz tekrarları” 2/123

niitileşkek çüülder “ortaklaşmış şeyler” 2/122

töreldeşkek şınarlar “benzer, ortak özellikler ” 2/59

dömeyleşkek küüsedilge “benzer icra ” 15/49

⁶⁶ Krş. için Bk.Öner 1998: 86

kadır-kaskak kaşpal “dik yamaçlı boğaz”

3.3.2.2.2.13. -BAk

borbak-borbak çaş “küçük yuvarlak göz yaşı” 15/33

çalbak deer “geniş gökyüzü” 15/35

kalbak daş “geniş, yassı taş” 1/228

3.4. ZARFLAR (NAREÇİYE)

Zarflar, fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden ve zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum, azlık-çokluk bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlerdir (Korkmaz 2003: 451).

Tuv.T’deki zarfları, işlevleri bakımından zarflar ve yapıları bakımından zarflar olmak üzere iki başlık altında inceleyeceğiz.

3.4.1. İŞLEVLERİ BAKIMINDAN ZARFLAR

İşlevleri bakımından zarfları, yer zarfları, zaman zarfları, tarz zarfları, azlık-çokluk zarfları ve soru zarfları başlıkları altında inceleyebiliriz.

3.4.1.1. Yer-Yön Zarfları

Fiildeki oluş ve kılışın yerini ve yönünü belirleyen zarflardır (Korkmaz 2003: 498). **Kayun** “nereden”, **kayaa** “nereye”, **kayda** “nerede”, **kaynaar** “nereye doğru” sorularına cevap verir. Bu zarflardan bazıları: **örü** “yukarı doğru”, **kudu** “aşağı doğru”, **burungaar** “ileri”, **beer** “beri”, **manaa** “buraya, burada”, **kırı-bile** “üzerinden”, **moon** “buradan”, **orançoktan** “uzaktan”, **çük-başka** “farklı yönlere”, **orta** “orada”, **dedir** “geriye doğru”, **deskindir** “etrafta”, **dolgandır** “etrafında, çevresinde, orada burada”, **maar** “oraya doğru” **ündür** “dışarı doğru” vb.

- ... olçaan Buura daan **dolgandır** çurttay bergen çüve-dir. “... O zamandan beri Buura dağının etrafında yaşıyormuş.” 1/273
- ... azı toolduñ maadırı köjeeni **deskindir** mañnapkaş, huulup turar apaar... “... veya kahraman köjeenin etrafında koşarak başka bir şeye dönüşür ...” 2/86
- Çügile Tıvada eves, Rossiyada baza talıgır çurtlardan **beer** bildingir apargan arjaannar dugayında çijeklerden körüp köreeliñer. “Sadece Tuva’da değil Rusya’nın çok uzak yerlerinden bu tarafa doğru uzanan bilindik arjaanları şu örneklerle görelim.” 21/16
- ... añçınıñ börgünüñ çıdı kijige bildirtpes-daa bolza, añnarga **kayı orançoktan** bildine beer bolganda... “... avcının börgünün kokusu insan için anlaşılmaz da olsa av hayvanları tarafından çok uzaktan anlaşıldığı için...” 18/46
- Oruktu **örü** çoktap olurumda, Kujur-Arunıñ artıki ulug oruu-bile mençe utkuy oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar şaap badıp olurlar. “Yolu yukarı doğru çıkarken Kujur-Arı’nın ardındaki büyük yol boyunca oytulaaş oynayan kızlar ve erkekler bana doğru hücum eder gibi iniyorlardı.” 19/169
- Ooñ ada-iyezi Moolçe köjüp çorutkaş, **añaa** eleen çurttap turgaş, **dedir-le** Toju rayonnuñ deviskeeringe köjüp kelgen. “Anne-babası Moğolistan’a göçüp orada bir süre yaşadıktan sonra Toju’ya geri dönmüşler.” 3/175
- Bir-le katap Fu Si körüp turarga, Huanhe hemden erikçe kançaar-daa aajok ulug yazıtı-melegey **ündür** eştip kelgen. “Bir defasında Fu Si, Huanhe nehrinden kıyıya doğru olağanüstü büyük bir kaplumbağanın yüzüp çıktığını görmüş.” 2/45

3.4.1.2. Zaman Zarfları

Zaman zarfları, bir oluş ve kılışın zaman içindeki yerini bildiren zarflardır (Korkmaz 2003: 495). **Kajan** “ne zaman” sorusuna cevap verir. Tuv.T’de, yaygın

olarak, eski vasıta hâli (-In), eski yön gösterme hâli (-GAAr), ilgi hâli (-NIñ) ve bulunma hâli (-DA) ekli zaman zarfları bulunmaktadır.⁶⁷

Metinlerimizde kullanılan bazı zaman zarfları şunlardır: **erten** “sabah”, **daartazında** “ertesi gün”, **kejee** “akşam”, **kejeezinde** “akşamında”, **hündüs** “gündüz”, **ür** “uzun zaman boyunca”, **daarta** “yarın”, **daartazında** “gelecek gün”, **düne** “gece”, **ertejik-le** “erkenden” **kijın** “kışın”, **çayın** “yazın”, **çazın** “baharda”, **küzün** “güzün”, **küzününde** “güzünde”, **dañ bajında** “tan vakti”, **betinde** “evvelinde”, **udavas**⁶⁸ “çok geçmeden”, **oray** “geç”, **düün** “dün”, **üyede**, **üyezinde** “devrinde, zamanında”, **amduzında** “şimdilik”, **burun şagda** “eskiden”, **kelir çılın** “gelecek yıl”, **çamdıkta** “bazen, ara sıra”, **ürgülçü** “daima”, **biyee şagda** “eski zamanlarda”, **hün bürü** “her gün”, **bögün** “bu gün”, **çıldıñ-na** “her yıl” **bir katap** “bir keresinde” **murnunda** “daha önce”, **durguzunda** “boyunca” **kajan şagda** “bir zamanlar, vaktiyle”, **kajan-daa** “hiçbir zaman”, **küskeer** “güzün”, **hondur** “gece boyunca” vb.

- *Bo dagnı Üttüg-Haya deer. Şaanda mañaa çıldıñ-na bayır-nayır bolur turgan.* “Bu dağa Delikli kaya denir. Eskiden burada her yıl kutlama olurdu.” 1/214
- *Oon ol-la çıldıñ küzününde men çöön çükçe çorutkaş, tatarlardan haru negedim.* “Ondan sonra aynı yılın güzünde doğuya giderek Tatarlardan cevap istedim.” 7/92
- *Daartazında kojuun dargazı am-daa bir hongaş, Kızılçe çoruuruvustu sagındırdı.* “O günün ertesinde kojuun başkanı bir gün daha kalıp Kızıl’a gideceğimizin haberini verdi.” 1/172
- *Am udavas akşalandırışkını doluzu-bile ap egeleer bis, aldı ay durguzunda akşa-köpeek albayn, organizastıg ajıldarnı kılıp turduvus.* “Şimdi çok geçmeden finans meselesini ele almaya başlayacağız. Altı ay boyunca hiçbir para almadan organize çalışmalarını yürüttük.” 26/22

⁶⁷ Türkçenin hemen her sahasında zarf yapımında hâl eklerinin kalıplaşması söz konusudur. Konuyla ilgili krş. için bk. Tenişev 1988: 262-268, Şerbak 1987: 14-28, Öner 2004.

⁶⁸ Ş.Ç. Sat, Tuva Türkçesinde sıfat-fiillerin ve zarf-fiillerin söz yapımı ve gramerlik unsurların yapımında kullanılmasıyla ilgili makalesinde, -vas olumsuz sıfat-fiil ekinin udavas şeklinde kalıplaşarak zarf oluşturduğunu belirtmiştir (Sat 1964a: 35).

- *Bajiñniñ eeleri **daarta erten** sumuje surgakçılap çoruurun, ...* “Ev sahipleri, yarın sabah sumuya görevli olarak gideceklerini, ...” 3/71
- *Çüge dize, ivijilerniñ amıduralın sonuurgaan daştıkı turister **söölğü çıldarda** höyü-bile keep turar.* “Çünkü ivicilerin yaşamını merak eden yabancı turistler son yıllarda pek çok sefer buraya gelmektedirler.” 3/117
- ***Erten dañ bajında** bisti «Lenin» dep bijiktig süldelig dagdan ujup ajıp kelgen, Krasnoyarskiden passajirler ekelgen samolettıñ daajı otturuptu.* “Sabah tan vaktinde bizi, “Lenin” yazılı dağdan aşarak Krasnoyarsk’tan yolcular getiren uçağın gürültüsü uyandırırverdi.” 1/48
- *Inçalza-daa bir-le dugaar bedik dagje — Buura daançe üngenim **kajan-daa** uttundurbas.* “Ancak ilk kez bu yüksek dağa, Buura dağına, tırmanışımı hiçbir zaman unutamam.” 1/277
- *Olar **ür üyeniñ durguzunda** kadı çurttaaş, ooñ öönüñ işti tıva dılga çugaalap öörenip alğan.* “Onlar uzun zaman boyunca birlikte yaşadıkları için eşi Tuvaca konuşmayı öğrenmiş.” 3/192
- ***Küskeer** bolgaş **kıjın** ölük añnı, çamdık duyuglug añnarnı añnaarına çöpşeerelderni berip egeleer bis.* “Güzün ve kışın kürklü hayvanları ve bazı tırnaklıları da avlanma izni vermeye başlayacağız.” 26/38
- *Burungu türk aas çogaalınıñ ülegerleri bolgaş boluuşkunnarı tıvalarnıñ aas çogaalında **bo hünnerge çedir** artkan.* “Eski Türk sözlü kültür ürünlerinin örnekleri ve uygulamaları Tuvaların sözlü kültür ürünlerinde bugüne kadar saklanmıştır.” 13/24

3.4.1.3. Tarz Zarfları

Tarz zarfları, bir oluş ve kılışın niteliğini, nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu bildiren zarflardır. Tuv.T’de **-Dİr** (bk. 3.4.2.2.2.), **+LAp** (bk. 3.4.2.2.1.) ekleriyle ve **-bile** edatıyla (bk. 3.4.2.2.5.) zarf yapımı oldukça yaygındır. Tarz zarfları, **kançaar** “nasıl”, **kançaldır** “nasıl” sorularına cevap verir. Metinlerimizdeki örneklerden

bazıları şunlardır: **aayı-bile** “uygun olarak”, **arığ** “net, temiz”, **bidingir** “anlaşılır”, **bolap** “bu yol ile”i **çaagay** “güzel”, **çaaskan** “yalnız”, **çadag** “yayan”, **dürgen** “hızlı”, **düvürel-bile** “telaşla”, **kalbaa-bile** “genişçe, geniş olarak”, **katay** “birlikte”, **minçaar** “şöyle, böyle”, **Mooldap** “Moğolca olarak”, **oojum** “sakince”, **tavaar** “yavaş”, **tavaarıştır** “bağlantılı olarak”, **todug-dogaa** “müferrih”, **töndür** “sonuna kadar”, **udaa-darıy** “çarçabuk”, **udur-dedir** “karşılıklı olarak”, **ulaştır** “ara vermeden”, **hündütkel-bile** “saygıyla”, **yozugaar** “-e göre, uygun olarak” vb.

- *Tüñnep çugaalaarga, egezinde salganıvıs aytırıglarga minçaar harulap bolur-dur:* “Sonuç olarak, başlangıçta sorduğumuz soruları şöyle yanıtlayabiliriz.” 15/58
- *Ooñ bireezi -kudalar-bile udaa-darıy tanıjırı, kudalajırı.* “Bunlardan biri, dünürler ile çarçabuk tanışmaktır.” 8/129
- *Kudanı ajıdıp, udur-dedir tanıjıp, çulgan çon kuda çeminiñ amdanın ap, çugaazı ünüp kelgen üyede "kelinniñ azı öglengennerniñ valzın" tantsılaarı küzençig.* “Düğün başlayınca karşılıklı tanışılır, toplanan halk düğün yemeğini tadar ve anons edildiği zaman “gelinin veya evlenenlerin” dans etmeleri istenir.” 8/162
- *Mında kijiniñ harın tıva çıl kalendarınıñ çurumun yozugaar, kijiniñ iyeziniñ iştinge çurttap ertken harı-bile katay sanaanın onzagaylap aytıp kaayn.* “Burada kişinin yaşının Tuva yıl takvimine uygun olarak, insanın anne karnındaki yaşıyla birlikte hesaplandığını ayrıca belirtiyim.” 4/63
- **Çaaskaan** çorba — **eştig** çoru, “**Çadag** çorba — **a’ttig** çoru “yalnız yaşama, arkaşdalı yaşa, yayan gitme, atlı git” 4/131
- *Kezek bolgaş, ında-mında kajaalarlıg, arıktarlıg, bugalar aksıp kaan, inekter, hoy-öşküler, çılgı kodan-kodanı-bile tavaar ottap çoruur delgem şinaaladıp haldıp or bis.* “Hemen sonra orada burada ağılların, arkların, su kanallarının bulunduğu, inekler, koyun keçiler, yıldı ve tavşanların (yavaş yavaş) otladığı geniş ovadan geçiyoruz.” 1/231

- *Çamdık kijiler respublikanıñ töögü-kultura turaskaalinga ulug kogaraldı çedirip bolur dep aytırıǵnı **düvärel-bile** ködürüp turar.* “Dolayısıyla bazı kişiler bu tarihi-kültürel anıtlara büyük zarar geleceği endişesini taşımaktadır (bu meseleyi telaşla gündeme getirirler).” 25/21
- *Lirika höönü uran-çeçen arga kıldır baza **kalbaa-bile** ajıglattınıp turar.* “Lirik şiir, sanat tarzı olarak da genişçe kullanılır.” 2/118
- ... professor E. V. Gippiustu **hündütkel-bile** saktıp çor men. “... profesör E. V. Gippius’u saygıyla anıyorum.” 13/110
- *Inçaarga maldıñ çüzünün, har-nazının tıvalap çüü deer iyik dep aytırıp egeleerge, kol-kol çüülderni **tıvalap** çugaalaaş, artkanın **tıvalap** adap şıdavayn, **mooldap** harılay beer.* “Bu yüzden hayvanın tüyünün renginin, yaşının tuvaca ne dendiği hakkında konuşlmaya başlandığında önce başlıca şeylerin tuvacasını söyleyip geriye kalanları Moğolca cevaplarlar.” 3/146

3.4.1.4. Azlık-Çokluk Zarfları

Kayı hire, çüü hire “ne kadar” sorularına cevap verir. Metinlerimizde bulunan bazı azlık-çokluk zarfları şunlardır: **aajok** “oldukça”, **aray** “az az, biraz, küçükçe”, **biçiilep** “biraz biraz”, **dendii** “son derece, oldukça”, **dıka** “çok”, **çedir** “yeterince”, **emin erttir** “aşırı, aşırı ölçüde”, **eveeş** “az”, **kedergey** “oldukça, aşırı”, **konçug** “oldukça”, **köñgüs** “oldukça”, **orançok** “çok, fazla, fazlaca”, **şala** “biraz, azıcık”, **şuut** “tamamiyle”, **ulam** “daha, daha da”, **hölçok** “oldukça”, **hölün erttir** “ölçüyü kaçırarak, aşırı”, **höy** “çok”, **höyü-bile** “çokça”, **çañgıs eves udaa** “çok defa, çokça” vb.

- *Am ol çetpesterivisti us-şever A. K. Tamdınınıñ udurtulgazı-bile **biçiilep** edip egeleen bis.* “Artık bu yetersizliklerimizi A. K. Tamdın’ın idaresi altında biraz biraz gidermeye başladık.” 27/31
- *Rossiyada ortumak nazın - 60 har, a Tıvada oon **orançok** eveeş.* “Rusya’da yaş ortalaması 60’tır, Tuva’da ise bundan da (oldukça) az bir düzeydedir.” 12/20

- **Konçug** höy ıdıktıg suglar Hemçik (Kemçik) oñgarında, ooñ kök-kök daglar-bile kavaylangan deviskeerinde, olçe kirgen adır salaa hemnerde, kadır-kaskak kaşpaldarda mööñnettingen. “Çok sayıda arjaan, Hemçik çukurluğunda ve onun mavi mavi dağlarla kuşatılmış alanında, nehre karışan nehir kollarında, dik yamaçlı boğazlarda toplanmıştır.” 21/14
- Çurum üreen kijilerge baştay sagındırıg, ooñ soonda doñgulda beer, **aray emin erttir** çurum üreen kijini on beş akşaga torgaar ergelig turdum. “Buradaki görevim düzeni bozan kişilere önce uyarı daha sonra kınama cezası vermek daha fazla düzen bozan kişileri ise on beş lirayla cezalandırmaktı.” 19/141
- Bisti Tıva oblastıñ kelir üyede sayzıralı, çediışkinleri **aajok** sonuurgadıp turgan. “Tuva bölgesinin gelecekteki gelişimi, başarıları bizim oldukça ilgimizi çekmişti.” 1/139
- Ada-yezi kayızı-daa tıva hirezinde-le, tıva dilinga çugaalavas, harın-daa tıvalap şıut bilbes bolgulaar. “Anne-babasının her biri Tuvalı olduğu halde tuvaca konuşmaz, Tuvaca konuşmayı tamamen bilmez olurlar.” 4/188
- Tıvanıñ boyduzu **konçug** çaraş bolgaş **kedergey** yanzı-bürü. “Tuva’nın doğası çok güzeldir ve şaşılacak kadar çeşitlilik barındırır.” 13/4
- Tıva dıldıñ dialektleriniñ sösteri **höyü-bile** kirgen. “Tuvacanın ağızlarına ait sözler de çokça dahil edilmiştir.” 14/56

3.4.1.5. Soru Zarfları

Soru yoluyla fiildeki oluş ve kılışı belirten zarflardır. Metinlerimizde kullanılan bazı soru zarfları şunlardır: **Kayda** “nerede”, **kayaa** “nereye, nerede”, **kaynaar** “nereye”, **kayun** “nereden”, **kajan** “ne zaman”, **kançaar** “nasıl”⁶⁹, **kançaldır** “nasıl, ne biçimde”,

⁶⁹ Tuv.T’de farklı bir kullanım olarak zamir kökenli fiillerden bahsedilebilir. John Krueger, Tuvan Manual’de Tuva Türkçesinde alışık olmadığımız bir gramer özelliği olan *pronominal verbs* “zamir kaynaklı fiiller”den bahsetmektedir. **kançaar** “nasıl yapmak”, **ınçaar** “o şekilde yapmak” vb. Bu gibi benzer yapılarla Yakutça ve Moğolcada da rastlanmış olduğunu söyler (Krueger 1977: 127-128).

kayı hire “ne kadar”, *çüü* “ne”, *çüge* “neden”, *kandig* “nasıl”, *kandig hevirlig* “ne biçim, ne biçimde” vb.

- Ooñ *kançaar* tiptip kelgenin, *kandig hevirlig* bolurunuñ dugayında tayılbırlarını ertemden M. S. Bayır-ool bodunuñ ajıldarında bijeen. “Bunun nasıl oluştuğunu, hangi şekillerde olduğu hakkındaki açıklamaları bilimadamı M. S. Bayır-ool kendi çalışmalarında yazmıştır.” 8/11
- *Kayda* amıdırıp-çurttap, *çünü* kılıp turarın sonuurgap aytırarga, *kolduu-la mal maldap* turar bolur. “Nerede yaşadıkları, ne yaptıkları sorulduğunda asıl olarak hayvancılıkla uğraştıkları ortaya çıkar.” 3/145
- *Kol nuruuzu* çurunga hamaarışkan bolgaş kiji bodun *kayaa*, *kançaar* ap çoruurun nazi-har aayı-bile ööredip turar. “Esası disipline ait olduğu için insanın kendini nereye, nasıl taşıyacağını yaşa göre öğretmektedir.” 8/95
- *Çaa turgustungan kollektivtiñ murnunga höy bergedeeşkiner: kayaa*, *çünü*, *kaş kiji oynaar deen ıškaş organizastıg aytırıglar koldap turgan*. “Yeni kurulan grup ilk önceleri pek çok zorlukla karşılaşmıştır: nerede, neyi, kaç kişi çalışacak gibi organizayla ilgili sorunlar baş göstermişti.” 27/9
- *Ol aytırıg eki turaçı ańçılar bolgaş balıkçılar niitilelderinge hamaarjır*, *çogum olarga kayı hire* hemçeeldig añ, *kuş, ölük tıvarın, balık tudup ap bolurun bister şitpirleer bis*. “Bunu gönüllü avcı ve balıkçılar yapmaktadır. Biz onların ne kadar av hayvanı, kuş, kürklü hayvanlar avlayacaklarına ve ne kadar balık tutacaklarına karar veriyoruz.” 26/57
- *Tıvaje orukka kadı kel çıtkaş, çook tanır aparganıvıs Sergey İvanoviç bistiñ Möngün-Tayganıñ şıpşunçe kançaar* üngenivisti, *oruk durgaar kandig* kelgenivisti *ulug sonuurgaldıg aytırgıladı*. “Birlikte Tuva’ya gelirken yakından tanış olduğumuz Sergey İvanoviç, bizim Möngün-Tayga’nın zirvesine nasıl çıktığımızı, yol boyunca nasıl geldiğimizi büyük bir ilgiyle sorup durdu.” 1/180

- *Tıva kiji igildi **çüge** ıdıkşıdarıl? İgildi öske högjüm herekselderinden **çüge** onzagaylap ılgaarıl? “Tuvalılar igili neden kutsallaştırır? İgili neden diğer müzik aletlerinden ayırır?”* 15/6-7

3.4.2. YAPILARI BAKIMINDAN ZARFLAR

3.4.2.1. Basit Zarflar

Uktalbaan nareçiyeler, neproizvodniye nareçiya terimleriyle ifade edilen bu zarflar, kök veya gövde durumundaki yalın zarflardır. Metinlerimizde kullanılan basit zarflar şunlardır: **Am** “şimdi”, **aray** “biraz; pek”, **büdüü** “gizli, gizli, gizlice”, **bürün** “tamamiyle”, **çaa** “çok geçmeden, henüz” **çoortu** “yavaş yavaş, tedricen”, **darıy** “hemen, derhal”, **dıka** “pek, çok, oldukça”, **doraan** “hemen, derhal, hızlıca”, **düne** “gece”, **erte** “erken”, **erten** “yarın”, **eveeş** “az”, henerten “aniden”, **hep-henerten** “aniden”, **heveer** “her zamanki gibi, o şekilde”, **hündüs** “gündüz”, **ılap** “tam, doğru”, **ıyak** “ciddi olarak, sağlamca”, **kejee** “akşam”, **kidin tülük** “deminde, tam zamanında”, **konçug** “pek çok, oldukça”, **köñgüs** “büsütün, hiç; olağanüstü”, **kudu** “aşağıya doğru”, **oojum** “sakin”, **oray** “geç”, **orta** “orta derecede, olağan”, **örü** “yukarı, yukarı doğru”, **şoru** “şöyle, böyle”, **şuut** “tamamiyle, tamamen”, **tavaar** “yavaş”, **toda** “açık seçik, net”, **ür** “uzun süre”, **ürgülçü** “devamlı, daima”.

- ***Am** Mariya Hertek-bile ayan-çoruuvustu ulamçılaalı... “Şimdi Mariya Hertek ile gezimize devam edelim...”* 1/198
- *Ulan-Üde hoorayga eñ-ne baştay Dalay-Lamaga ujurajıp, añaa belek sungan tıva omaktıg lama-başkı turgustuna bergen baydalga **aray** taarzınmayn, Ulan-Üdezinçe a’ttanıpkan.* “Ulan-Üde şehrinde ilk olarak Dalay-Lama’yla görüşüp ona hediye sunan Tuva kökenli lama bu durumdan pek memnun olmamış, Ulan-Üde’ye doğru yola koyulmuş.” 21/50
- ***Çoortu** çinğelep çoktaan bolgaş, kırı dört metr kalbargan.* “Yavaş yavaş incelip yok olduğu için üzeri dört metre yassılaştırmış şekildedir.” 7/29

- *Amıdıralı kandığ boluru anıyaktarnıñ mözü-şınarından, tura-soruundan **konçuğ** hamaarjır. “Gençlerin hayatta nasıl olacağı nitelikleri ve azimleriyle son derece alakalıdır.”* 8/228
- *Hölçok sırtı üngen çoygan, pöş, şivilerlig çaraş art Adar-Töştü **kudu** badıp keeriviske, ... “Pek sık köknarlı, dağ servili ve akçamlı güzel dağ Adar-Töş’ten aşağı doğru indiğimizde...”* 1/256
- *Oñ-solagay talavista kızıl-tas, çinğе-taraа taraan şölder çaptılıp çoruy bargan, **kidin tülük** düjüt ajaar üye bolgaş, ında-mında traktorlarnıñ dırgıraan daajı dıñnalı-dır... “Sağ-sol tarafımızda, buğday, darı ekilmiş alanlar uzayıp gitmektedir, tam hasat döneminde her yerde traktörlerin hafif gürültüsü duyulur...”* 1/178
- *... arheologiya ajıldarın **darıy** çorudarı-bile ajık mööreyni çarlaarın daaskan bolgaş ertemdennerni ol ajıldarje **darıy** kiirıştirerin sümeleen. “...arkeolojik çalışmaların derhal başlatılması için yarışma ilan etmiş ve bilimadamlarının bu çalışmalara çok hızlı bir şekilde katılmalarını öğütlemiştir.”* 25/22

3.4.2.2. Türemiş Zarflar

Tuv.T’deki türemiş zarfları genel olarak şu başlıklar altında toplayabiliriz.

3.4.2.2.1. Zarf-Fiil Ekleriyle Zarf Yapımı

Zarf-fiil ekleri ile zarf yapımı, en yaygın zarf yapma yoludur (bk. zarf-fiiller). Zarf-fiil eklerinin zamanla kelimeler üzerinde kalıplaşarak onları asıl zarf durumuna getirdiği örnekler de bulunmaktadır: **baştay** “ilk olarak” (<baş+ta-y), **sanay** “-ca” (<sana-y), **koja** “yanyana” (<koş-a), **şınap-la** “gerçekten” (<şın+-a-p), **söölzüredi** “sonuna kadar” (<sööl+züre-t-i), **katap** “tekrar” (<kat+ta-p), **katay** “beraber” (<kat+ta-y), kadı “birlikte, beraber” (<kat-ı)⁷⁰, **murnadı** “öncelikli” (<murnat-ı), **kejeeliktey**

⁷⁰ **Kadı** zarfındaki zarf-fiil ekiyle ilgili Sat şu bilgiyi verir: Bazı fiillerde ünlü zarf-fiilinin iki varyantı

“akşamleyin” (kejeelikte-y), **delgeredi** “genişçe” (<gelgere-t-i), **Tivalap** “Tuvaca söylemek” (tıva+la-p) vb.

- **Çıldar sanay** kırıgıtkaştıñ bergen düğüñ “Yıllarca kırktığı tüyleri” 5/48
- *Ertengi hünnüñ herelderi ında turar kızıl dıttarnıñ bajinga eñ-ne **baştay** deep keer.* “Sabah güneşinin ışıkları ilk olarak burada bulunan kızıl ağaçların başına değer.” 7/144
- *Aziyanıñ geograftıg tövü deerge daglar hüreeleen şınaalar üye-düptüñ muñgaş taygazı-bile **koja** çıdar, teveler bile soñgu çük ivileri bot-bottarın körjüp ottap çoruur deviskeer.* “Asya’nın merkezi demek, dağların kuşattığı ovaların eskiden beri geçilmez taygalarla yanyana durduğu, develerle kuzey tarafının ivilerinin birbirlerini görerek otladığı alan demektir.” 13/5
- *Inçalza-daa “Zorkiyim” ap algaş, Svetlana-bile **kadı** çoruptum.* “Yine de, “zorkiy”imi alarak Svetlana ile birlikte gittim.” 16/118
- *Bo çılın bo orukka Federaldığ erge-çağırga 90 mln. rubldi ündürüp bergen bolgaş Rossiyada **murnadı** kördüngen tölevilelderniñ sanında kirip turar.* “Bu yıl, bu yol için Federal yönetim 90 milyon ruble vermiştir böylelikle bu proje, Rusya’da öncelikli görülen projeler arasına girmektedir.” 25/28
- **Söölzüredi** Tivaga burun uygurlarnıñ aymaktarı bolgaş mooldar çurttay bergen bolgaş tıva etnoska kattıjıp kirgen. “Sonuna değin Tuva’da eski Uygur boyları ve Moğollar yaşamış ve Tuva etniğine dahil olmuştur.” 13/25
- *Mında kijiniñ harın tıva çıl kalendarınıñ çurumun yozugaar, kijiniñ iyeziniñ iştinge çurttap ertken harı-bile **katay** sanaanın onzagaylap aytıp kaayn.* “Burada kişinin yaşının Tuva yıl takvimine uygun olarak, insanın anne karnındaki yaşıyla birlikte hesaplandığını ayrıca belirtiyim.” 4/63
- **Şınap-la**, çamdık kijiler dıka nazıdap kırığıje çurttap çoruur boor-dur. “Gerçekten de bazı kişiler çok uzun yaşamaktadırlar.” 12/3

kullanılır: *keli/kele berdi, badı/bada bardı* gibi. Dolayısıyla **kat-** fiil köküne a ve ı ünlü zarf-fiillerinin eklenmesi sonucu *kada* ve *kadı* şekillerinde iki varyantın doğduğu bilinmektedir. Bu varyantlardan *kadı* şeklinin yavaş yavaş zarf haline dönüştüğü söylenebilir (Sat 1964a: 45).

3.4.2.2.2. -DI⁴r Ekiyle Zarf Yapımı

İshakov ve Palmbah’a göre, bu ek tarihî olarak ettirgenlik ekiyle uyuşmakta ve zarf yapan ekler arasında yer almaktadır. Ancak bunun zarf eki olmadığına göre kendinden sonra bir zarf-fiil eki gelmiş olmalıdır. Gramer yazarları, Altay ve Hakas Türkçelerinde bu şeklin ünlü zarf-fiiliyle kullanıldığı örneğini de vererek ekin ettirgenlik ekiyle bağlantılı olduğu fikrini sabitleştirirler: Alt. *toltura*, Hak. *toldıra*, Tuv. *doldur*. (İshakov, Palmbah 1961: 426). Rassadin de, Tuvaca **-dır** ile Hakasça ve Tofacadaki **-dırı** şekillerinin benzer olduğunu belirtmiştir. Bu şekil, ettirgenlik eki ve ünlü zarf-fiilinden oluşmuştur: Tof. *handırı* “derince” vb. (Rassadin 1978: 249) (Anay-oolovna 2006:107-108).

Şçerbak ise, **-dır** ekiyle ilgili zarf yapan bu ekin, kauzatif fiil yapılarından bağımsız olarak gelişen bir yapıyı da ifade etmekte olduğunu belirtir. Örneğin sıfatlar üzerinde kullanılması, onların fiil yapılarına dönüşmeden önce gelişmiş olduğunu belirtmektedir (Şçerbak 1987:40) (Anay-oolovna 2006: 108).

Metinlerimizde bulunan örnekler: **ulaştır** “ara vermeden”, **doldur** “dolana kadar, ağzına kadar olacak şekilde”, **dolgandır** “bir şeyin etrafını çevreleyerek”, **töndür** “sonuna kadar”, **aaylaştır** “sıra sıra, düzene göre”, **söölzüredir** “sonuna kadar”, **közüldür** “görülecek şekilde”, **oktaldır** “fırlayarak”, **kançaldır** “herhangi bir biçimde”, **añaa hamaarıştır** “onunla ilgili, bununla alakalı”, **ka’ttaştır** “üst üste, kat kat”, **ooñ-bile çergeleştir** “bununla birlikte” **sıñmarlaştır** “sıkışık olarak” **taarıştır** “uygun olarak, karşılık gelecek biçimde”, **tavarıştır** “aracılığıyla, bağlantılı olarak, dolayısıyla, sebebiyle”, **çaraştır** “güzelce”, **damçıştır** “bir şeyin aracılığıyla, yoluyla”, **dömeyleştir** “benzer şekilde”, **eelçeştir** “sırayla”, **hamaarıştır** “ilişkin, dair, ilgili olarak, ait”, **holbaştır** “katarak, karıştırarak; ilgili, -a dair”, **hanalandır** “duvar gibi uzanmış şekilde”, **handır** “iyice”, **hööledir** “yüksek sesle, hırıltılı, höö gibi ses çıkararak”, **ınçaldır** “böylece, şöylece”, **örü baştandır** “iç kısmının yukarıya bakacak şekilde”, **saglañnadır** “kımlıdayarak”, **suladır** “çığlık atar gibi, sızı sesi çıkararak”, **doruktur** “büyüyecek şekilde”, **utkuştur** “şerefine”, **hondur** “gece boyunca”, **düüştür** “uygun, uygun olarak”, **öndür** “ulu, büyük, yüce”, **ündür** “hareketin dışarı doğru yapıldığını ifade eder”.

- ... höynüñ karaanga **közüldür** doramçılarp turgan, inçangaş ol oyunnuñ kol ujur-utkazın kırıgannar bilir boop artkan. “umumun gözleri önünde aşığılardı, bunun için bu oyunun asıl önemini yaşlılar biliyor olmalıdır.” 19/5
- Amıdıraldıñ boluuşkunnaringa **düüştür** kılır-kılbas çüülderni aytıp tayılbırılar. “Hayattaki olaylara uygun olarak yapılacak ve yapılmayacak şeyleri belirterek açıklar.” 8/96
- ‘Kiji amutan deerge eñ deedi, eñ toda bolgaş doluzu-bile **töndür** hevirlettingen çayaalga bolur’ dep, suraqlıg pedagog Yan Komenskiy bijeen. “Ünlü pedagog Yan Komenskiy, ‘İnsan, en üstün, en detaylı ve sonuna kadar tam bir şekilde şekillendirilmiş varlıktır’ şeklinde yazmıştır” 4/4
- Ööredilgeni tüñneer hünde şkolanı **çaraştır** kaastaan, çıl durguzunda kıldingan ajıldarnı delgep salgan, öörenikçileriniñ uran çüül körüldezi baza bolgan. “Öğretimin biteceği gün, okul güzelce süslenmiş, yıl boyunca yapılmış çalışmalar sergilenmiş, öğrencilerin sanat gösterileri de olmuştur.” 1/105
- Mında bir narın çüül bolza, ındıg nomnarnı **ka’ttaştır** salbayn azı kırına aar çüve salbayn, tuskay şıgjaar ujurlug. “Buradaki sorun ise, bu kitapları, üst üste bırakılmadan veya üzerine ağır şeyler konulmadan özel olarak korumak gerektiğidir.” 22/22

-dır eki, **kıl-** “yapmak” yardımcı fiili üzerinde kalıplaşarak “... olarak, ... şeklinde, ... şekilde” anlamlarında zarflar yapar. Kıldır zarfı, isimlerle, isim ve fiil soylu sıfatlarla, zarflarla, sayı sıfatıyla, sıfat-fiil eklerini almış fiillerle birlikte kullanılabilir.⁷¹

- Çijee, tıva tooldarda köjee dajı burungu süzüglelderge ündeziyettingen bolgaş ıdıktıg azı huulgaazın **bot-şınarlıg kıldır** çuruttungan. “Örneğin, Tuva destanlarında köjee taşı eski inançlara dayandırılmış ve kutsal veya büyümlü özelliklere sahip olarak tasvir edilmiştir.” 2/84

⁷¹ Kıldır şeklinin diğer kullanımları için bk. Anay-oolovna 2006: 99-109.

- *Bolçaşkan çerger urugnuñ tanıjı ool kelbeen bolza, ol ool kelgije deer bir a'tka üş kıldır uşkajıptar.* “Kızın tanışı olan erkek sözleşilen yere gelmemişse o kız, erkek gelene kadar bir ata üçüncü kişi olarak biner.” 19/36
- *Buura daan bir kıldır dileeş, ‘demir saldı’ tıppaan bis.* “Buura dağını ilk olarak aradığımızda ‘demir sal’ı bulamadık.” 1/276
- *Uk bijikterde kagannarnı Deerden uktalgan, olarnıñ ögbeleri Çer, Deer tıptı turar üyede törüttüngen kıldır körgüsken.* “Bu yazıtlarda kağanlar, Gökten gelmiş; onların ataları ise yer ve göğün meydana geldiği zamanda doğmuş olarak gösterilir.” 2/17
- *Ol ool ada-ıyeziniñ öönge özer, ol hirede onu töl kıldır dilep algan adalığ boop artar.* “O çocuk anne-babasının evinde büyür, o sırada onu çocuk olarak isteyen kişi babalık olarak kalır.” 4/177
- *Ol üyede tıva bijikti bodu-la sonuurgap, kızıp-kılayıp çoraaş, nomçuptar, bijipter kıldır öörenip algan men deer çüve.* “O dönemde Tuva yazısına kendim ilgi duyarak, çabalalayıp okuyup yazmayı (okuyup yazacak şekilde) öğrendim ben derdi.” 5/55
- *Muñgan a'dınıñ dört davanı örü kıldır oktaldır barıp uştı. Kijizi çerde bargan.* “Bindiği atın dört ayağı yukarı fırlayarak düşürdi.” 19/180-181

3.4.2.2.3. Hâl Ekleriyle Zarf Yapımı

3.4.2.2.3.1. –I⁴n

Eski vasıta hâli ekinin kalıplaşmasıyla zaman bildiren zarflar oluşmuştur. Metinlerimizde şu örnekler tespit edilmiştir: **kıjın** “kışın”, **küzün** “güzün”, çayın “yazın”, **çazın** “baharda”, **çılın** “yıl, yılda”, **kajan** “ne zaman” (<kayşan<kay şaan<kay şagin) (İshakov, Palmbah 1961: 423-424), **ınçan** “o zaman” (<ın “ol”+ çagin) (İshakov, Palmbah 1961: 238).

- *Men iyi çılın oytulaaştap oynap kelgeş, on ses harlumda öglenip algaş, düne kada oytulaaştap oynaarım kagdım.* “Ben iki yıl oytulaaş oynadığım ve on sekiz yaşında evlenince gece boyunca oytulaaş oynamayı bırakmıştım.” 19/119
- *Şuptuñar çañgıs üyede kijn şöleeñerni algaş, Moskvaga keep dıstanıp alıñar.* “Hepiniz kışın aynı zamanda izinlerinizi alıp, Moskova’ya dinlenmeye gelin.” 1/290
- *On-on, çüs-çüs çıldar, küzün çangan duruyaalar deg burungu şiveeniñ kırı-bile şuujuup ertkileen.* “Yüzlerce yıl, güzün dönen turnalar gibi eski kalenin üzerinden katar katar geçilmiştir.” 7/14
- *Çazın honar çazaañ ol be? “Baharda konakladığın konağın bu mu?”* 19/102
- *Çayın çañnık-sorunzaazın, kijn hat-şuurganın bülğürüp çıdar.* “Yazın şimşekler, kışınsa fırtınalar koparırmış.” 21/35
- *Şak inçan Moskvanı silerge taptıg körgüzer bis.* “İşte o zaman size Moskova’yı güzelce gösteririz.” 1/292
- *Kajan erttirerin ada-ıyezi bottarı şitpirleer-daa bolza, bojaan iyeñiñ, çaş urugnuñ baydalından hamaarıştırza ajırbas.* “Toyun ne zaman kutlanacağını anne-babanın kendileri karar verirseler de anne, bebeğinin durumuna göre de karar verebilir.” 8/207

3.4.2.2.3.2. –GAAr

Eski yön gösterme ekinin isimler üzerinde kalıplaşarak yer-yön ve zaman zarfları oluşturduğu görülmektedir.

Metinlerimizden şu örnekler tespit edilmiştir: **burungaar** “ileri”, **hüngeer** “bütün gün”, **küskeer** “güzün”, **soñgaar** “sonra, sona doğru”, **öskeer** “başka şekilde; başka yere”.

- **Burungaar** högjüldege, eki üyeniñ keliringe büzürel çok çurttaarı berge-le ıynaan... “(İleri doğru) gelişmeye ve iyi bir geleceğe inanmadan yaşamak zordur...” 22/51
- *Nayısılal hooraynıñ tövünde Maanay hürtüzün **hüngeer** dolgap turar apargan-dır.* “Başkentin merkezinde dua silindiri bütün gün dönüp durmaktadır.” 7/157
- **Küskeer** bolgaş kijn ölük añnı, çamdık duyuglug añnarnı añnaarına çöpşeerelderni berip egeleer bis. “Güzün ve kışın kürklü hayvanları ve bazı tırnaklıları da avlanma izni vermeye başlayacağız.” 26/38
- 15-ten **soñgaar** hamnavas “15’inden sonra yapmaz.” 3/248
- **Öskeer** çugaalaarga, kandıg-daa bir dolu ergilde 12 üürmek kezekterden turgustunar azı doldunar. “Başka bir ifadeyle, her dolu bir dönem 12 küçük bölümden oluşur.” 4/51
- *Şagda bolza daaradı-bile algıların **öskeer** çorudup turgan bolza, bo hünnerde tıva ajılçınnar bottarı-la nayısılalınga ületpür baraannarın бүдүрүп turar.* “Eskiden diktirmek üzere deriler başka bir yere gönderilse de bu günlerde başkentte Tuvalı işçilerin kendileri endüstri mallarını üretmektedirler.” 1/74

3.4.2.2.3.3. Diğer

Bu grupta, Tuv.T’de canlı olarak kullanılan isim hâl eklerinin bazı kullanımlarda kalıplaşarak zarflar oluşturduğunu görmekteyiz. Metinlerimizdeki örneklerden bazıları şunlardır:

3.4.2.2.3.3.1. -DA Bulunma Hâli

Şaanda “eskiden”, **çamdıkta** “bazen”, **amduzında** “şimdilik”, **erteninde** “sabah”, **daartazında** “ertesi gün”, **ında-haaya** “nadiren”, **kejeezinde** “akşam” ,

murnunda “daha önce”, **bireede** “ilk olarak”, **iyide** “ikinci olarak”, **açızında** “sayesinde”, **kezeede** “her zaman” vb.

- **Erteninde** Tsagaan-Nuur çoruur maşına tıp alırı-bile hoorayniñ rinogunçe çoruptuvus. “Sabah Tsagaan-Nuur’a gidecek araba bulmak için şehir pazarına gittik.” 3/74
- ... iyi udaa kiska tınış-bile taalayga dıldı **inda-haaya** takkılادıp turar ırlaaşkın tıva höömeyge...“ ...iki sefer kısa nefes alarak dili damağa (ara sıra) değdirip şaklatarak söyledikleri şarkının ...”13/95
- Ol medeeni diñnaanıvıs **kejeezinde**-le ujarınga beletkenip aldıvıs. “Bu haberi aldığımız akşam uçmaya hazırlandık.” 1/165
- **Çamdıkta** “Tumat bört”-daa deer. “Bazen Tumat bört de denir.” 18/60
- Burun dazıl-döziüüs harın-daa üstüp kalbaan, **amduzında** bijilgelerden (A. Çöldüm-ool, A. Kara-sal) höynü diñnap, bilip alır-dır bis. “Eski köklerimiz aslında kopmamıştır, onların çoğunu, şimdilik yazıya geçirilmişlerden (A. Çöldüm-ool, A. Kara-sal) dinleyip öğrenmekteyiz.” 27/20
- Amgı suurnuñ murnuu-çöön çügünge bazırıktarlıg ajık şöldü **şaanda** Hün-Hüür dep adap turgan. “Şimdiki köyün güneydoğu tarafında kurganların bulunduğu açık alana eskidən Hün-Hüür denilirdi.” 7/141

3.4.2.2.3.3.2. –N³T⁴ñ İlgi Hâli

Gün, yıl gibi zaman bildiren sözler üzerinde ilgi hâli kalıplaşarak zaman zarfları oluşturur. **Hünnüñ** “her gün”, **çıldıñ** “her yıl” vb.

- Kolduunda anıyak ulustuñ **hünnüñ-dañnuñ** ajıldap keder börgü. “Genellikle gençlerin günlük kullandığı şapkadır.” 18/72
- Kuda hüñün anıyak ög-büle **çıldıñ-na** demdeglep erttirip bolur. “Düğün gününü genç aile her yıl kutlayabilir.” 8/171

- *Bo dagnı Üttüg-Haya deer. Şaanda mañaa çıldıñ-na bayır-nayır bolur turgan.* “Bu dağa Delikli kaya denir. Eskiden burada her yıl kutlama olurdu.” 1/214

3.4.2.2.3.3.3. –GA Yönelme Hâli

Bazı isimler ve zamirler üzerinde kalıplaşarak yer, tarz zarfları oluşturur: **deñge** “eşit olarak, eşit şekilde” (< deñ+ge), **çokka** “... olmadan, -sız” (<çok+ka), **hamaançokka** “alakasızca” vb.

- *Men aña turar üyemde İtalyadan kelgen aldı kijiden turgustungan bir turisçi bölük beş tonnuñ ulug maşınazınga çigir, dalgan, ottug-ıyaş, ris krupa ekkelgeş, ivijilerge dañzı aayı-bile deñge üleşti.* “Benim orada bulunduğum süre içinde İtalya’dan gelmiş altı kişiden oluşan bir grup turist beş tonluk büyük bir arabayla şeker, un, yakacak odun, pirinç bulgur getirerek ivicilere eşit şekilde paylaştırdılar.” 3/122
- *Bayırlal bayırlal-la bolgay, kojuun, hooray çağırgaları beletkeldi dün-hün çokka çorudar ujurlug-dur.* “Hazırlıkları, kojuun ve şehir yönetiminin gece gündüz demeden yürütmeleri gerekmektedir.” 24/29

3.4.2.2.4. –bile Edatıyla Zarf Yapımı

Daha çok fiilin tarzını, sebep ve amacını belirten zarflar yapar ve çok yaygın bir kullanıma sahiptir. Metinlerimizde de pek çok örneği bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: **düvürel-bile** “telaşla”, **doluzu-bile** “tam olarak”, **udurturu-bile** “yönetmek amacıyla, yönetmek üzere”, **kıskazı-bile** “kısaca”, **höyü-bile** “çokça”, **uluu-bile** “çok”, **beleni-bile** “kolaylıkla”, **delgerengeyi-bile** “yaygın olarak”, **bödüünü-bile** “basit olarak, basitçe”, **aayı-bile** “uygun olarak”, **şimeen-daaş-bile** “patırtıyla, gürültüyle”, **duzazı-bile** “yardımıyla”, **izii-bile** “samimi olarak, gönülden”, **kalbaa-bile** “genişçe, geniş olarak”, **çümü-bile** “tamamiyle”, **hanızı-bile** “derinden”, **hündütkel-bile** “saygıyla”, **damçıdarı-bile** “iletmek için”, **dortu-bile** “doğrudan”, **karjızı-bile** “kabalıkla”, **narını-bile** “karışık olarak”, **bürünü-bile** “tamamiyle”, **albadal-bile** “zorla”, **kırı-bile** “üzerinden”,

idepkeylii-bile “cesaretle”, **bedii-bile** “büyük, yüksek”, **çorgaaral-bile** “gururla”, **elbee-bile** “bolca”, **erii-bile** “kıyısı boyunca”, **eki tura-bile** “gönül rızasıyla”, **çılı-bile** “içten, samimi”, **öörüşkü-bile** “sevinçle” vb.

- *Onu üreer bolza çonnuñ ujur-dürümün **karjızı-bile** hajıtkanı bolur.* “Bu yasaklar delinirse halkın kuralları kabalıkla değiştirilmiş olur.” 8/135
- *Ejivis Çamıyañnıñ tanıjıp turar uruun Baazañ dep kiji uşkarıp algaş, a’ttıñ **sır-kara mañı-bile** salıp ıñay bolgan.* “Çamıyan arkadaşımızın tanıştığı kızı Baazan adlı biri yanına alarak dörtñala uzaklaştı.” 19/84
- *Tıva deviskeerinden tıvılğan bir daş turaskaalda "Meni 15 harlumdı-la kıldattarga **kijizittireri-bile** beripken" dep bijip kaan.* “Tuva coğrafyasında bulunan bir taş anıtta “Ben, 15 yaşında Çin’e eğitim almak üzere verildim” şeklinde yazılmıştır.” 17/82
- *Bo oruktuñ çartı Tıvanıñ kaygamçık çaraş boydus çurumaldıg **çerleri-bile** çoruur.* “Bu yolun yarısı Tuva’nın harika doğa manzaralı yerlerinden geçer.” 25/23
- *Ol ajıldıñ kol sorulgazı bolza tıva ulustuñ högjüm aas çogaalınıñ ülegerlerin ertem şınçilelge bolgaş salgaldarga **damçıdarı-bile** boldunar-la şaa-bile ür şıgıap kadagalaarı bolur.* “Bu çalışmanın asıl amacı ise Tuva halk müziği ürünlerinin örneklerini bilim araştırmalarına ve gelecek nesillere iletmek için mümkün olduğu kadar uzun süreli bir korumaya almaktır.” 13/81
- *On-on, çüs-çüs çıldar, küzün çangan duruyaalar deg burungu şiveeniñ **kırı-bile** şuujuup ertkileen.* “Yüzlerce yıl, güzün dönen turnalar gibi eski kalenin üzerinden katar katar geçilmiştir.” 7/14

3.5. FİİLLER (KILIG SÖZÜ)

Fiiller hareketleri karşılayan kelimelerdir. Hareketler ise nesnelerin zaman ve

mekân içindeki yer değiştirmeleri; oluşları, kılışları, duruşları; hülâsa türlü faaliyetleridir (Ergin 1998: 280).

3.5.1. şAHİS EKLERİ (ARIN KOJUMAKTARI)

Çekimli fiildeki şahıs ekleri, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın hangi şahıslar tarafından yapıldığını bildiren bir gramer kategorisidir (Korkmaz 2003: 571). Tuv.T’de de genel Türkçeye uygun olarak zamir kökenli, iyelik kökenli ve emir çekimindeki şahıs ekleri olmak üzere üç türlü şahıs ekleri bulunmaktadır.

3.5.1.1. Zamir Kökenli şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman dışındaki geçmiş zaman türlerinde (-gan, -çık, -p tır ekli geçmiş zamanlar, -bışaan ekli geçmiş-şimdiki zaman), şimdiki zaman ve gelecek zamanda bu tür şahıs ekleri kullanılır.

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	men	bis
2. Kişi	sen	siler
3. Kişi	-	-L ³ Ar

3.5.1.2. İyelik Kökenli şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılır.

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	-m	-vI ⁴ s
2. Kişi	-ñ	-ñAr
3. Kişi	-	-lAr

3.5.1.3. Emir Çekiminde şahıs Ekleri

Emir çekimi için kullanılan ekler hem şahsı hem şekli ifade eden eklerdir. Bu

şahıs ekleri içinde, birinci çokluk şahsın iki şekilli olması dikkat çekmektedir.

	Teklik	Çokluk	
1. Kişi	-Ayn, -I ⁴ yn	İki Kişi	İkiden Fazla
		-AAIı -I ⁴ I ⁴ Iı	-AAIİñAr -I ⁴ I ⁴ I ⁴ ñAr
2. Kişi	--	-(I ⁴)ñar	
3. Kişi	-SI ⁴ n	-SI ⁴ n(nAr)	

3.5.2. FİİLLERİN BASİT ÇEKİMİ

3.5.2.1. ZAMANLAR (ÜYELER)

3.5.2.1.1. Geçmiş Zaman (Ertken Üye) ⁷²

Hareketin geçmişte olmuş olduğunu gösteren bu zaman Tuv.T’de, hareketin gerçekleştiği zamanın yakınlığı veya uzaklığı; konuşanın, hareketi kendinin gerçekleştirmesi veya hareketin gerçekleşmesine şahit olması; hareketin gerçekleştiğinin herhangi bir delile dayandırılması gibi işlev farklılıklarını yansıtan beş şekilde gösterilmektedir.

3.5.2.1.1.1. -DI⁴ Ekli Geçmiş Zaman

Bütün Türk lehçelerinde karşılaşılan geçmiş zaman tipidir. ⁷³ Tuvaca gramerde **çookta ertken üye** (Sat, Salzınmaa 1980: 191) (yakın geçmiş zaman) şeklinde ifade edildiği üzere, temel fonksiyonu, yakın geçmişte olmuş bitmiş bir hareketi bildirmektir.

Ek, ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra **-dı, -di, -du, -dü**; tonsuz ünsüzlerden sonra **-tı, -ti,**

⁷² Tuva Türkçesinde geçmiş zaman şekilleri, D.A. Monguş’un **Formı Proşedşego Vremeni İzyavitel’nogo Nakloneniya v Tuvinskom Yazıke** (Tuvacada Geçmiş Zaman Bildirme Kipi) çalışmasında ele alınmıştır.

⁷³ Ekin ortaya çıkışıyla ilgili pek çok fikir öne sürülmüştür. Bu konuyla ilgili toplu bilgi için bk. Şçerbak 1981: 78.

-tu, -tü şeklinde fiillere bağlanır. Bu zamanın olumsuz şekli için **-M⁴A** (**ma/-me:** m, n, ñ'den sonra; **-ba/-be:** g, l, r, y'den sonra; **-pa/-pe:** tonsuz ünsüzlerden sonra; **-va/-ve:** ünlülerden sonra) olumsuzluk eki kullanılır ve iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Soru şekli ise, en sona soru edatı **“be”**nin getirilmesiyle yapılır.

		biji- “yazmak”	köş- “göçmek”	bar- “gitmek”	hon- “konaklamak”
Teklik	1.Kişi	biji-di-m biji-ve-di-m	köş-tü-m köş-pe-di-m	bar-dı-m bar-ba-dı-m	hon-du-m hon-ma-dı-m
	2.Kişi	biji-di-ñ biji-ve-di-ñ	köş-tü-ñ köş-pe-di-ñ	bar-dı-ñ bar-ba-dı-ñ	hon-du-ñ hon-ma-dı-ñ
	3.Kişi	biji-di biji-ve-di	köş-tü köş-pe-di	bar-dı bar-ba-dı	hon-du hon-ma-dı
Çokluk	1.Kişi	biji-di-vis biji-ve-di-vis	köş-tü-vüs köş-pe-di-vis	bar-dı-vıs bar-ba-dı-vıs	hon-du-vus hon-ma-dı-vıs
	2.Kişi	biji-di- ñer biji-ve-di-ñer	köş-tü-ñer köş-pe-di-ñer	bar-dı-ñar bar-ba-dı-ñar	hon-du-ñar hon-ma-dı-ñar
	3.Kişi	biji-di-(ler) biji-ve-di- (ler)	köş-tü-(ler) köş-pe-di- (ler)	bar-dı-(lar) bar-ba-dı- (lar)	hon-du-(lar) hon-ma-dı-(lar)

3.5.2.1.1.1.1. Bu geçmiş zaman şeklinde, hareket yakın bir zamanda gerçekleşmiş veya gerçekleşmemiştir. Harekete, konuşan ya da başkaları tarafından tanıklık edilmiştir.

- *Ujup kelgen-daa, ujup çorup-daa turar passajirler şuptu-la daştıklar dep çüveni kaygap eskerip kördüm.* “Uçakla gelip giden yolcuların tamamının yabancılar olduğunu şarşınlıkla fark ettim.” 3/21
- *Ol-la çılın men Tes-Hemniñ bajınga (Ötügenniñ barun iyinge) Kasar-Kordan örgeemni turguzarın dujaadım. Anaa kamgalal hananı tudarın dujaagaş, añaa çayladım. Añaa bodumnuñ eel el çerlerimniñ kızıgaarın turgustum’.* “Aynı yıl Tes-Hem’in başına (Ötüken’in batı yamacına) Kasar-Kor otağını yapmayı emrettim. Basit bir koruyucu duvar yapmayı

emrederek, orada yazı geçirdim. Oraya sahip olduğum yerlerin sınırlarını yaptırđım.” 7/89-90-91

- *Muñgan a'dınıñ dört davanı örü kıldır oktaldır **barıp uştı**.* “Bindiğı atın dört ayağı yukarı fırlayarak yere düştü.” 19/180
- *Inçaar-la aravista dugurjup **ap şıdavadıvıs**.* “Böylece aramızda anlaşamadık.” 3/52
- *Erteninde Tsagaan-Nuur çoruur maşına tıp alırı-bile hooraynıñ rınogunçe çoruptuvus.* “Ertesi gün, Tsagaan-Nuur’a gidecek araba bulmak üzere şehir pazarına doğru yola koyulduk.” 3/74
- *Korrektornuñ duzalakçızınga meni **hüleep aldılar**.* “Korrektor yardımcısıyla görüşmek üzere beni kabul ettiler.” 17/46

3.5.2.1.1.1.2. -DI ekli geçmiş zaman, her zaman kesin bir hareketi ifade etmeyebilir. Monguş, çalışmasında, gerçekleşip gerçekleşmediğı kesin olmayan ifadelerin **soru** yoluyla, **ıynaan** ve **ışkaş** edatlarıyla yapıldığını belirtir (Monguş 1963a:39).

- *Seeñ şülüüñnü oçuldurgan men, nomçuduñ **be**?* “Senin şiirini tercüme ettim ben, okudun mu?” 16/90
- *Ol saldı tıptıñar **be** inçaş? — dep, Ondar aytırdı.* “O salı buldunuz mu peki? diye Ondar sordu.” 1/275
- *Şkola, emnelge, kultura alban çerleri turbaan, çon üjük-bijik bilbes turgan, högjuilde talazı-bile çıdıp kalgan koloniya kızıg buluñ-na turdu **ıynaan**.* “Okul, hastane, kültür kurumlarının olmadığı, halkın yazıyı bilmediğı, gelişmişlik açısından geri kalmış bir dönemdi herhalde.” 24/8

3.5.2.1.1.1.3. Nezaket şekli için ikinci teklik şahıs yerine ikinci çokluk şahısla fiil çekimlenir.

- *Aida Kongarovna, nomçukçularnıñ höy kezii tıva ulus, kolduunda tıva dılga parlap ündürgen nomnar çağıdar-dır dep üstünde çugaaladıñar.* “Aida Kongarovna, okuyucularınızın çoğunluğunun Tuvalı olması dolayısıyla

çoğlunlukla Tuvaca yayımlanan kitapların rağbet gördüğünü söylediniz.”
22/35

3.5.2.1.1.1.4. Dilek, temenni, şükran bildiren ifadelerde -DI eki kullanılır.

- *Kiji бүрүзүңге бижиг кадыкşıлды, өг-бүлөңерге аас-кежикти, амудиралыңарга чaa bedikterni **küzedim!** “Herkesе sağlık, ailenize mutluluk, yaşamınızda yeni yükselişler diliyorum!” 23/13*
- *Hündülüг Boris Ёsakoviç! Чырык өртемчеyге чayaap bodaraanıñardan beer çeden чыл болган оyuñar таварыштыр setkilivistiñ hanızından izig bayırıvıstı çedirip, al-boduñarga бижиг кадыкşıлды, ајıl-ijiñерге çayınналçак çedişkinnerni, өг-бүлөңерге öндүр ulug aas-kejikti **küzedivis.** “Saygı değеr Boris Ёsakoviç, dünyaya gelişinizin 70. yılı dolayısıyla size en içten dileklerimizі sunarak sizlere sağlık, işinizde başarı, ailenize mutluluklar dileriz.” 14/81*
- *Bo ајıldı kılırın ertem talazı-bile uduutkan töögü ertemneriniñ doktoru S. Ё. Vaynşteynge, ... öske-daa ertemdennerge baza öörüp **çettirdim.** “Bu çalışmayı bilim açısından yöneten tarih doktoru S. Ё. Vaynšteny’e, ... bütün araştırmacılara teşekkür ediyorum.” 13/108*
- *Tıva Respublikanıñ eñ ulug, onzagay bayırlalı bolur — Naadım — 2009 tavarıштыр siler бүгүдеge izig bayırını **çedirdim.** “Tuva Cumhuriyetinin en büyük ve özel bayramı olan Naadım 2009 dolayısıyla hepinizi kutluyorum.” 23/3*
- *Üstünde çugaalaanın çüülдер-bile holbaşтыр, men tölevileldin küüsedikçizi bolғанымда, Tıvanıñ niitilelinge, beti-le deerge töögü, etnografiya bolğаш arheologiya ertemneringe spetsialist eves nomçukçularnıñ höy keziinge, antologiyanın tomnarınıñ utka-şınarın, onzagaylıg, bir-le çaa biliglig, bodanırınга informatsiya boluru-bile töögünüñ çamdık барымдаалары-bile **tanıştırıksadım.** “Yukarıda söylediklerimle ilgili olarak, proje yürütücüsü olduğum süre içinde, Tuva toplumuna, en azından, tarih, etnografya ve arkeoloji bilimlerine yakın olmayan okuyucuların çoğuna, antolojinin*

niteliğini, özellikli ve yeni bilgilerle donanmış olduğunu tarihin bazı delilleriyle birlikte tanıtmak istiyorum.” 6/10

- *Antologiyaniñ tomnarınıñ kıska dopçulalın töndürüp tura, çuruk kaastalgazınıñ avtoru çurukçu Ş. M. İrgittiñ bijeen arınınga baza **doktaaksadım.*** “Antoloji ciltlerinin kısa özetlerini bitirirken resimli süslemelerin yazarı ressam Ş. M. İrgit’in kaleme almış olduğu sayfaya da değirmek isterim.” 6/66
- *Respublikanıñ Çazaa biske şaa-bile duzalajıp turarın öörünçüg dep **demdegleksedim.*** “Bu arada, hükümetimizin bize tüm gücüyle yardım ettiğini mutlulukla belirtmek isterim.” 26/25

3.5.2.1.1.2. -GAn Ekli Geçmiş Zaman

Tonlu ünsüzlerden sonra **-gan, -gen**; tonsuz ünsüzlerden sonra **-kan, -ken** şekilleri kullanılmaktadır. Ünlülerden sonra, iki ünlü arasındaki “g” ünsüzünün büzülmesi sonucu ikincil uzun ünlü oluşmaktadır (çoraan men < çoru-gan men). Bu zamanın olumsuzluğu iki şekilde yapılır:

1. **-M⁴A** (**ma/-me:** m, n, ñ’dan sonra; **-ba/-be:** g, l, r, y’den sonra; **-pa/-pe:** tonsuz ünsüzlerden sonra; **-va/-ve:** ünlülerden sonra) olumsuzluk eki kullanılır;

2. Şekil ekiyle şahıs zamiri arasında **eves** “değil” kullanılır.

Şahıs zamirleriyle çekime girer. Aşağıdaki tabloda fiillerin olumlu ve olumsuz şekillerinin çekimi gösterilmektedir.

		çoru- “girmek”	bil- “bilmek”	tut- “kurmak”	ün- “çıkmak”
Teklik	1.Kişi	çoraan men çoru-vaan men çoraan eves	bil-gen men bil-been men bilgen eves men	tut-kan men tut-paan men tutkan eves men	ün-gen men ün-meen men üngen eves men

		men			
	2.Kişi	çoraan sen çoru-vaan sen çoraan eves sen	bil-gen sen bil-been sen bilgen eves sen	tut-kan sen tut-paan sen tutkan eves sen	ün-gen sen ün-meen sen üngen eves sen
	3.Kişi	çoraan çoru-vaan çoraan eves	bil-gen bil-been bilgen eves	tut-kan tut-paan tutkan eves	ün-gen ün-meen üngen eves
Çokluk	1.Kişi	çoraan bis çoru-vaan bis çoraan eves bis	bil-gen bis bil-been bis bilgen eves bis	tut-kan bis tut-paan bis tutkan eves bis	ün-gen bis ün-meen bis üngen eves bis
	2.Kişi	çoraan siler çoru-vaan siler çoraan eves siler	bil-gen siler bil-been siler bilgen eves siler	tut-kan siler tut-paan siler tutkan eves siler	ün-gen siler ün-meen siler üngen eves siler
	3.Kişi	çoraan(nar) çoru- vaan(nar) çoraan eves(ter)	bil-gen(ner) bil-been(ner) bilgen eves(ter)	tut-kan(nar) tut-paan(nar) tutkan eves(ter)	ün-gen(ner) ün-meen(ner) üngen eves(ter)

Tuv.T’de en sık kullanılan geçmiş zaman ekidir. **Şagda ertken üye** (uzak geçmiş zaman) (Sat, Salzınmaa 1980: 190) olarak ifade edilen bu zamanın işlevleri şunlardır.

3.5.2.1.1.2.1. Uzak geçmişte, belirsiz bir zamanda gerçekleşen bir kılış ve oluşu ifade eder. Harekete, konuşan tarafından şahit olunmamış, sadece duyulmuş ve nakledilmiştir.

- ... ködeeje, mal ajılınçe öönüñ işti avavıs Önermaa Kejik-Çırgalovna-bile kadı **ünüpkenner**. “... çıkarak başka köye, hayvancılık yapmak üzere, hanımı, annemiz Önermaa Kejik-Çırgalovna ile beraber gıtmışler.” 5/28
- Oran delegeyde möñge çüve bar eves, kurgag çerden höl **ünüp kelgen**, Elçigen-Kulaktıg haan ordu-şiveezin kaapkaş, çige burungaar **çorupkan**.

“Dünyada ebedi şey yoktur, kuru yerden göl çıkılmış. Elçigen-Kulaktığ Kağan sarayını bırakarak gitmiştir.” 7/15

- *Orus geologtar çedip kelgeni-bile holbap, çaa törüttüngen oglun Oruspan dep **adap algan**.* “Rus jeologların gelmesiyle ilgili olarak yeni doğan oğullarına Oruspan adını vermişler.” 3/173
- *Ooñ ada-yezi Moolçe köjüp çorutkaş, aña eleen çurttap turgaş, dedir-le Toju rayonnuñ deviskeeringe **köjüp kelgen**.* “Anne-babası Moğolistan’a göçüp orada bir süre yaşadıktan sonra Toju’ya geri göçmüşler.” 3/175

3.5.2.1.1.2.2. Gerçekleşen veya gerçekleşmeyen hareketin geçmiş zamanda konuşan tarafından bizzat yapılmış veya tanık olunmuş olduğunu da belirtir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde -DI ile karşıladığımız kullanımı Tuv.T’de çoğu zaman -GAn ile karşılandığını belirtmeliyiz.

- *Men bodum baza oytulaaştap **oynap ösken men**. Şala söölzüredi oytulaaştaan anıyaktarnı taradı **sıvırtap baza çoraan men**.* “Ben de oytulaş oynayarak büyüdüm. Ancak, son zamanlarda oytulaş oynayan gençleri dağıtanlar arasında da bulundum.” 19/10-11

3.5.2.1.1.2.3. Herkesçe bilinen, belirli bir oluş ve kılışı ifade edebilir.

- *Amgı Kızıl ka’t-ka’t çurttakçı bajiñnarlıg, ööredilge bolgaş alban çerleri höy ulug nayısılal **apargan**.* “Şimdiki Kızıl, kat kat konutları olan, pek çok eğitim ve resmi kurumların bulunduğu büyük bir başkent haline gelmiştir.” 1/62
- *Tıvanıñ murnuu-çöön çügünde Sengileñ sinnarınga hanalandır kajaalatkan Tere-Höl ıygılaajı **çattılıp çorutkan**.* “Tuva’nın güneydoğu tarafında Sengileñ dağlarıyla çevrilmiş Tere-Höl çukurluğu yayılmıştır.” 7/2

3.5.2.1.1.2.4. Konuşanın oluş veya hareketi sonradan fark ettiğini bildirir.

- *Daraazında hünden egeleeş-le, tıvalar bistiñ çook öñnükterivis **apargan**.*

“Sonraki günden başlayarak Tuvalılar bizim yakın arkadaşımız olmuştu.”

1/54

- *Üüretken daştarnı çaldap turgaş, çondurup kaan deg, dendii deski kalbak daştarnı taptaldır çıskaay salıp turgaş kılğan bo oruk burun şagdan sadıg oruunØ hereçilevişaan, şınap-la, Çingis-Haan **kıldırğan** çadavas dep bodadıvıs...* “Taşların ufalanarak toprak haline getirilmesi ve kalıplara dökülüp sonra buradan düz ve yassı şekillerde kesilmiş gibi sıralanmasıyla oluşturulmuş bu yol, eskiden ticaret yoluna da tanıklık etmiştir, bundan dolayı bu yolun gerçekten de Cengiz Han tarafından yaptırılmış olabilir diye düşündük.” 1/228

3.5.2.1.1.2.5. **Kiji, çüve** kelimeleriyle; **ıynaan, boor, boor oñ, ışkajıl, bolgay, -daa, -dır** edatlarıyla birlikte kullanılır (Monguş 1963a: 105).

- *Men baza oytulaaştap ırlap çoraaş, bodumnuñ kadı kıraan kadayımni **ıp alğan kiji men.*** “Ben de birlikte yaşlandığım karımı oytulaaş oynarken buldum.” 19/82
- *Küjür akım meeñ ornumga adımni bodu inçaar salıp turgan **kiji ışkajıl.*** “Ağabeyim benim yerime imza atmıştı.” 16/56
- *Inçan Svetlana Kozlova-bile eñ baştay tanışkanım solun bolgaş kattırınçig **bolğan çüve.*** “O zamanlar Svetlana Kozlova ile tanışmam ilginç ve komik olmuştu.” 16/78
- *... volokuşa söörtken a’ttar-bile ta çeje kubometr tudug çuduktarı **beletkeen, söörtken kiji çüve.*** “...kızaklı atlar ile ne kadar metre küp yapı tomrukları hazırlamış, sürüklemiştir.” 5/45
- *L. Tolstoynuñ «Dayın bolgaş taybıñ» dep çogaalın iyi kılın nomnar kıldır parlap **ündürüp kaan bolgay.*** “L. Tolstoy’un “Savaş ve Barış” adlı eseri iki kalın kitap olarak basılmıştır.” 22/29
- *Ertken çılın Tojunuñ Belik hemçiğeşke bir bölük tutturgan, kiji bürüzü çartık tonna balık tudup alğan, çañgis-daa baylañ **artırbaan boor-dur.*** “Geçen sene, Toju’nun Belik çayında bir grup yakalanmıştır. Bunların her biri yarım

ton balık tutmuş, hiçbir yavru bırakmamışlardır.” 26/56

- *Meeñ-bile kadı kandıg natsıyanıñ kijileri bar irgi deeş sonuurgap körzünerimge, iyi-üş-le mool kijiden ańgıda, Aziyanıñ kayı-bir çurtundan **kelgen-ne boor oñ**, bir bölük bar boldu.* “Benimle birlikte hangi milletlere ait kişiler var acaba diye merak edip bakındığımda iki-üç Moğol dışında, başka bir Asya ülkesinden gelmiş olabilecek bir grup gördüm.” 3/15
- *A on uygur ög-büle kırılp **ölbeen-daa**.* “On Uygur aile ise ölmemişler.” 17/36

3.5.2.1.1.2.6. Tuv.T’de fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri iyelik kökenli şahıs ekleri (-DI ekli geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılan), ve şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri (diğer zaman çekimlerinde kullanılan) olmak üzere iki türdü. Bunların dışında bir başka yapı daha dikkat çekmektedir: Sıfat-fiil eki (-GAn veya -Xr) + iyelik ekleri + ol veya bo işaret zamirleri:

-GAn+iyelik eki⊕ ol / bo; -Xr + iyelik eki ⊕ ol / bo

Bu konudaki araştırmasında D.A. Monguş, bu yapının Tuv.T’nin çok özel bir yapısı olduğunu ve zamanla bu yüklemleşme biçiminin kalıplaştığını ifade etmektedir.

-GAn+iyelik eki⊕ bo (-dur) yapısıyla şu anlam ifade edilmektedir: Geçmiş zamanda sonuçlanmış, sonucu kişisel olarak görülmüş ve ortaya konmuş hareketi bildirir (*doraan-na beer halıtkanı bo* “buraya dört nala geldim (işte karşınızdayım)”; **-GAn+iyelik eki⊕ ol (-dur)** yapısıyla eylem geçmişte belirli bir zamanda yapılmıştır; geçmişte sonuçlanmış eylemi tasvir eder, bu sonuçlanmış eylem konuşma sırasında anlaşılır: (*Havaandan der töktüp turar çüvel, ejim, e’din iziy bergenı ol be?* “Alnından ter dökülüyor, ateşin mi yükseldi?”) (Monguş 1968: 246-247).

Metinlerimizdeki örneklerde **-GAn+iyelik eki⊕ ol** yapısıyla, bir olayın gerçekleşmesine başka bir olayın sebep olduğu ifadesi vurgulanır.

- *Edi-malı eveeş, idik-hevi bagay uluska ol oolduñ ada-iyeleri höñnü çok turgannar, inçağaş meñee bir öske çerden adam-iyem kaday **kudalap***

bergenneri ol çüve. “Erkeğin anne-babaları malı-mülkü az, kılık kıyafeti kötü kişilere gönülsüz durmuşlardı. Bu yüzden ailem bana başka yerden bir eş bulup onunla evlendirmişlerdi.” 19/123

- *Çalı şaamda düne kada oytulaaştap oynap çoraan bodum söölünde ol-la oytulaaş-bile **demisejip turganım ol.*** “Ben de gençliğimde oytulaaş oynarken, sonunda, onunla savaşan biri olmuştum.” 19/245
- *Çüge deerge üye-şagım çedişpes, sportçe, uran çüülçe höy kiçeengey **uglandırıp turganım ol boor.*** “Çünkü spora ve sanata dikkatimi yönlendirmiş olduğum için başka şeye zamanım yetmiyordu.” 16/24

3.5.2.1.1.2.7. Konuşma esnasında da devam eden hareketi, oluş veya kılışı ifade eder.

- *Ol kadayım bagay eves kiji, eki-le **çurttap çoraan bis.*** “Eşim iyi bir insan ve birlikte mutlu bir hayat geçirdik.” 19/124
- *Inçangaş men Aleksandr Sergeeviçiğe ujurajıp, ooñ udurtup turar komitetiñ kılıp egeleen ajılınıñ dugayında çugaalap beerin **dileen men.*** “Bunun için ben, Aleksandr Sergeyeviç ile idareciliğini yaptığı komitenin çalışmaları hakkında konuşmak istiyorum.” 26/9

Bu geçmiş zamanın olumsuz şekillerini şu örneklerden görebiliriz.

3.5.2.1.1.2.8. -MAAn + şahıs zamiri (Fiil + MA + gAn + Şahıs zamiri)

- *Ol kijiniñ bürün herekselinge-daa **degbeen bis.*** “Biz de onların hiçbir eşyasına dokunmadık.” 19/90
- *Ol çurttap ertken nazınında bagay ajılwaan dep sagındırıg-daa **ap körbeen,*** *kajan-daa samçıgdakçı megeçi, oor çoruk kılıp çorbaan, hooylu-dürüm **üreveen kiji.*** “O yaşamında hiç kötü çalışmış diye bir uyarı almamış, hiçbir zaman çalan, yalancı, hırsız olmamış, kanun bozmamıştır.”
- *Sergey Küjügetoviçiniñ ekspeditsiyaga ajıldap turgan üyelerinde tıptıp kelgen töögüğe bolgaş arheologiyaga sonuurgalı **halas barbaan*** “Sergey Küjügetoviç’in araştırmalar sırasında ortaya çıkan tarih ve arkeolojiye olan

ilgisi boşa gitmemiştir.” 6/59

- *Mool, kıdat, orus çon-bile şagdan beer aralajıp çurttap kelzivisse-daa, dılvıstı **kagbaan, utpaan bis***. “Eskiden beri Moğol, Çin, Ruslar ile ilişki kurarak yaşamış da olsak dilimizi hiçbir zaman unutmadık.” 9/6

3.5.2.1.1.2.9. -GAn + eves + şahıs zamiri

- *Udavas ayan-çoruuvustuñ adaktalıp orarın setkil hanuşkın, magadaldan ańgıda, muńgak höönnü oştap çor, çüge deerge ayan-çoruuvus üyezinde çügle **nayıraldajıp alğan eves**, a harın-daa, han törelder deg, çook apargan dört eşterivisten Kızılga çarlırı konçug berge deerzin bilip çorduvus*. “Çok geçmeden seyahatimizin bitmeye yaklaşması mutluluktan başka kederimizi de belirtiyor, çünkü seyahatimiz sırasında sadece dostluk kurmamıştık, gerçekten de hısım gibi yakın olduğumuz dört arkadaşımızdan Kızıl’da ayrılmanın oldukça zor olduğunu anlıyorduk.” 1/282

3.5.2.1.1.3. -(I⁴)p-tI⁴r Ekli Geçmiş Zaman

-(I)p zarf fiil ekiyle **-tIr** (<tur-ur) yardımcı fiilinin ekleşmesi sonucu oluşmuş bu tip geçmiş zaman, öykülenen bir geçmiş zamanı ifade eder. Gramerlerde, **proşedşeye povestvovatel’noye vremya na -p-tır** (öykülenen geçmiş zaman) (İshakov, Palmbah 1961: 373), **barımdaahg ertken üye** (delile dayanan geçmiş zaman) (Sat, Salzınmaa 1980: 193) olarak adlandırılan bu tip geçmiş zaman çekiminde şahıs zamirleri kullanılır. Olumsuz çekimi ise, **-p** zarf-fiil ekinin olumsuzu **-M⁴Ayn** ekinin getirilmesiyle yapılır (-fiil+MAyn-dIr+şahıs zamiri). Olumlu ve olumsuz çekim aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

		çoru- “gitmek”	bil- “bilmek”	tut- “kurmak”	ün- “çıkmaq”
Teklik	1.Kişi	çoru-p-tur men çoru-vayn-dır men	bil-ip-tir men bil-beyn-dir men	tud-up-tur men tut-payn-dır men	ün-üp-tür men ün-meyn-dir men
	2.Kişi	çoru-p-tur sen çoru-vayn-dır sen	bil-ip-tir sen bil-beyn-dir sen	tud-up-tur sen tut-payn-dır sen	ün-üp-tür sen ün-meyn-dir sen
	3.Kişi	çoru-p-tur çoru-vayn-dır	bil-ip-tir bil-beyn-dir	tud-up-tur tut-payn-dır	ün-üp-tür ün-meyn-dir
Çokluk	1.Kişi	çoru-p-tur çoru-vayn-dır bis	bil-ip-tir bis bil-beyn-dir bis	tud-up-tur bis tut-payn-dır bis	ün-üp-tür bis ün-meyn-dir bis
	2.Kişi	çoru-p-tur çoru-vayn-dır siler	bil-ip-tir siler bil-beyn-dir siler	tud-up-tur siler tut-payn-dır siler	ün-üp-tür siler ün-meyn-dir siler
	3.Kişi	çoru-p-tur çoru-vayn- dır(lar)	bil-ip-tir(ler) bil-beyn- dir(ler)	tud-up-tur(lar) tut-payn-dır(lar)	ün-üp-tür(ler) ün-meyn- dir(ler)

3.5.2.1.1.3.1. Bu geçmiş zaman çekiminde, geçmişteki hareketin gerçekleşip gerçekleşmediği, bir sonuca dayandırılarak veya başkalarının konuşmaları delil gösterilerek anlatılır (Sat, Salzınmaa 1980: 193). Monguş, bu çekimde iki temel anlam ortaya çıktığını belirtir: *neden-sonuç vurgusu* ve *anlatım vurgusu*. 2. ve 3. kişilerde, hareket konuşanın gözetimi dışında oluşmuştur. Konuşan buna tanık olmamıştır. 1. kişilerde ise, konuşan hareketin gerçekleştiğini, sonucundan görerek sonradan fark etmiştir veya hareketin gerçekleştiği, konuşana kastî olarak hatırlatılmaktadır. (Monguş 1963a: 121-123)⁷⁴ Metinlerimizde bu şekle biri olumlu biri olumsuz olmak üzere iki örnekte rastlamaktayız.

- *Suurnuñ eñ-ne kıldunda çaa škola tuduu egeley berip-tir.* “Köyün en kıyısında yeni okul yapımı başlamış.” 1/175

⁷⁴ Bu geçmiş zaman tipinin diğer anlamları ve detaylı bilgi için bk. Monguş 1963: 120-127

➤ Bölümünüñ udurtukçuzu çoğum kımıl deerzin orta **sagınmayn-dır men.**

“Derneğin danışmanının kim olduğunu aslında pek hatırlamadım.” 16/22

3.5.2.1.1.4. -Çİ⁴k Ekli Geçmiş Zaman

Ekin, ünlülerden ve g, r, y ünsüzlerinden sonra **-jık, -jik, -juk, -jük**; tonsuz ünsüzler ve l, m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **-çık, -çik, -çuk, -çük** şekilleri gelir. Şahıs zamirleriyle çekime girer. Olumsuz şekli için, şekil ekinden önce -MA olumsuzluk eki getirilir. Aşağıdaki tabloda olumlu ve olumsuz çekimler gösterilmiştir.

		çor- “gitmek”	bil- “bilmek”	kag- “terk etmek”	ün- “çıkma”
Teklik	1.Kişi	çor-juk men “gittim” çor-ba-jık men	bil-çık men “bildim” bil-be-jik men	kag-jık men “terk ettim” kag-ba-jık men	ün-çük men “çıktım” ün-me-jik men
	2.Kişi	çor-juk sen çor-ba-jık sen	bil-çık sen bil-be-jik sen	kag-jık sen kag-ba-jık sen	ün-çük sen ün-me-jik sen
	3.Kişi	çor-juk çor-ba-jık	bil-çık bil-be-jik	kag-jık kag-ba-jık	ün-çük ün-me-jik
Çokluk	1.Kişi	çor-juk bis çor-ba-jık bis	bil-çık bis bil-be-jik bis	kag-jık bis kag-ba-jık bis	ün-çük bis ün-me-jik bis
	2.Kişi	çor-juk siler çor-ba-jık siler	bil-çık siler bil-be-jik siler	kag-jık siler kag-ba-jık siler	ün-çük siler ün-me-jik siler
	3.Kişi	çor-juk(tar) çor-ba-jık(tar)	bil-çık(ter) bil-be-jik(ter)	kag-jık(tar) kag-ba-jık(tar)	ün-çük(ter) ün-me-jik(ter)

Eski Uygur döneminden itibaren takip edilen eke⁷⁵, işlek olarak güney Sibirya lehçelerinde (Hakas, Tuva, Tofa, Altay Tuvacası) rastlanmaktadır.⁷⁶ Baskakov ve İnkijekova-Grekul’un kaleme aldıkları Hakasça-Rusça sözlüğün gramer kısmında, Hakasçadaki -çih/-çih şeklinin Moğolca geçmiş zaman şekli -çee/-jee ile ortak olduğu

⁷⁵ Krş. için bk. Erdal 2004: 266-268.

⁷⁶ Detaylı bilgi için bk. Tenişev 1988: 362-367; Rassadin 1978: 214-215; Aydemir 2006: 7-8;

ve bu şeklin fonetik olarak üç şekilden gelişebileceğini belirtmişlerdir. 1. -dığ/-dig, -dık/-dik; 2. -çih/-çik (Moğolca, Hakas ve Kırgızcada korunan şekil); 3. -sık/-sik (Orhun yazıtlarında korunan şekil) (Monguş 1963a: 131). Tenişev ise, Tuv.T'deki -çık şeklinin eski Uygur Türkçesinin geçmiş zaman şekli (-yUk) ile ilgili olduğunu belirtmiştir.

Eski Uygurcadan devam eden **-yUk** ekinin, Anadolu ağızlarında da benzer bir geçmiş zaman şekli olarak görüldüğü araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.⁷⁷ Demir, derlemiş olduğu malzemeden hareketle ekin kullanımıyla ilgili bu tespitleri sunmuştur: “-(y)Xk eki, *tespit, duyma, genel bilgilerin yardımıyla tahmin gibi dolaylı bilgileri aktarmada kullanılmaktadır. Bir eylemin olmuş sayılabilmesi için önemli olan kritik sınır aşılmış ancak bu sınırın aşılma süreci görülmese de, sınırın aşılmasından hemen sonra eylemin gerçekleştiğini veya gerçekleşmediğini gösteren izler ortadadır. Burada kesinlik söz konusu iken, başkasından duyulanların aktarımında belli bir şüphe de vardır.*” (Demir 2007: 380).

3.5.2.1.1.4.1. Tuv.T'de, bu geçmiş zaman şeklinin temel işlevi, hareketin geçmişte olup olmadığı veya yapıp yapılmadığını delillendirme olarak verilmektedir. Konuşan, hareketin geçmişte gerçekleştiği veya gerçekleşmediğini ispat etmektedir, dolayısıyla konuşan hareketin görgü tanığı olmuştur (Monguş 1963a: 137; Sat, Salzınmaa 1980: 194).

Pek sık kullanılan bir şekil değildir. Metinlerimizde *de-* “söylemek” fiili üzerinde görülmüştür. *De-* “söylemek” fiili üzerinde artık bu ek kalıplaşmış ve “... şeklinde söylenir” anlamıyla kullanılmıştır.

- *Ooñ adı Monguş Çambal **dijik**, ol kiji çorta beerge, ol ool Çambaldıñ oğlu bolup artar, ooñ möñgün ottuun edileer.* “Onun adına Monguş Çambal denirdi, o kişi öldüğünde ol oğul Çambal’ın oğlu olarak kalır, onun gümüş çakmağını kullanır.” 4/178
- *Ooñ adı Sarıglar Çeçek **dijik**.* “Adına Sarıglar Çeçek denirdi.” 4/180

3.5.2.1.1.4.2. Tur- yardımcı fiili üzerinde kalıplaşarak edat olarak kullanılan yapılar içinde yer almıştır.

⁷⁷ Konuyla ilgili detaylı bilgiler için bk. Demir 2007: 133-148; Buran 1996: 11-18; Ay 2009: 233.

- *Ol turjuk, şkolaçılardan bezin «Kimül ol?» dep aytırza, bilir ulus eveeş eves bolur. “Ayrıca, öğrencilere bile “o kimdir?” diye sorulsa, onu bilen kişi az değildir.”* 14/4

3.5.2.1.1.4.3. Er- “olmak” fiilinin Tuv.T’de bazı şekillerde kaldığı (**iyik, ertik, irgi vb.**) ve bu şekillerin, bazı anlam nüansları katarak cümle içinde kullanıldığı görülmektedir. **İyik**’in yapısında, yukarıda sözü geçen ekin varlığı kabul edilmektedir.⁷⁸

- *Inçaarga maldıñ çüzünün, har-nazının tıvalap çüü deer iyik dep aytırıp egeleerge, kol-kol çüülderni tıvalap çugaalaaş, artkanın tıvalap adap şıdavayn, mooldap harulay beer. “Bu yüzden hayvanın tüyünün renginin, yaşının tuvaca ne dendiği (ne denir acaba) hakkında konuşulmaya başlandığında önce başlıca şeylerin tuvacasını söyleyip geriye kalanları Moğolca cevaplarlar.”* 3/146

3.5.2.1.1.5. -M⁴I⁴şaan Ekli Geçmiş Zaman

Ünlülerden sonra **-vışaan, -vişaan, -vuşaan, -vüşaan**; g, l, r, y ünsüzlerinden sonra **-bışaan, -bişaan, -buşaan, -büşaan**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **-mışaan, -mişaan, -muşaan, -müşaan** ve tonsuz ünsüzlerden sonra **-pışaan, -pişaan, -puşaan, -püşaan** şekilleri kullanılır. Şahıs zamirleriyle çekime girer. Bu şeklin olumsuzu yoktur.

		çor- “gitmek”	biji- “yazmak”	tut- “inşa etmek”	ün- “çıkmaq”
Teklik	1.Kişi	çor-buşaan men “gitmişim, gittim”	biji-vişaan men “yazmışım, yazdım”	tut-puşaan men “inşa etmişim, inşa ettim”	ün-müşaan men “çıkılmışım, çıktım”
	2.Kişi	çor-buşaan sen	biji-vişaan sen	tut-puşaan sen	ün-müşaan sen
	3.Kişi	çor-buşaan	biji-vişaan	tut-puşaan	ün-müşaan

⁷⁸ Saadet Çağatay, “Tuba ağzında iyik” adlı makalesinde, iyik sözünün tekid, bildirme, soru gibi görevlerle kullanıldığı ve iyik > er-yük er- “imek” fiilinin -yük geçmiş zaman ekiyle yapılmış olduğunu onaylamaktadır. Ayrıca Çağatay’a göre, Uygur ve Köktürk dönemi dil malzemesinde *er- fiilinin er-ür, er-mez, er-ti, er-miş geçmiş zaman, er-gey, er-teçi gelecek zaman, er-i-gme, -er-i-gli, er-ken partisip şekilleri, er-gü isim teşkili (oturacak yer) erinç, erki “soru, tekit, bildirme ve şüphe” anlamı şekilleri, er-ser “ise” şart şekilleri yanında er-yük şekli de ikinci bir geçmiş zaman olarak ortaya çıkmaktadır* (Çağatay 1969: 171-174).

Çokluk	1.Kişi	çor-buşaan bis	biji-vişaan bis	tut-puşaan bis	ün-müşaan bis
	2.Kişi	çor-buşaan siler	biji-vişaan siler	tut-puşaan siler	ün-müşaan siler
	3.Kişi	çor-buşaan(nar)	biji-vişaan(nar)	tut-puşaan(nar)	ün-müşaan(nar)

Sadece Tuva (-MIşaan) ve Tofa (-MIşaaŋga) Türkçelerinde görülen ekin oluşumuyla ilgili çeşitli görüşler sunulmuştur.⁷⁹ Bu ekin yapısında **-miş** sıfat-fiili, **şag** “zaman” kelimesi ve **-in** vasıta ekinin varlığı (**-BIşaan<-miş+şag+in**) ise en geçerli görüştür (Monguş 1963a: 154).

3.5.2.1.1.5.1. Fiillerin süreklilik bildiren geçmiş zaman şeklini yapan ektir. Geçmişte başlayan bir oluş veya kılış günümüzde de devam etmektedir. Tuvaca gramerde de **şimdiki-geçmiş zaman** (amgı-ertken üye) olarak gösterilmektedir (Sat, Salzınmaa 1980: 195).

- *Meeñ ada-iyem am-daa ında çurttavişaan...* “Anne-babam hâlâ orada yaşıyorlar.” 1/249
- *Çüge deerge Orhon- Yenisey bijikteri köşkün amıdıraldıg ulustarnıñ burungu töögüzün, dılın, kulturazın şınçileer kol bijik-barımdaaları boop artpışaan.* “Çünkü, Orhun-Yenisey yazıları göçebe halkların eski tarihlerini, dilini, kültürünü araştırmak için ana yazılı kanıtlar olarak kalmıştır (ve hâlâ öyle kalacaktır).” 2/150
- *Tıvalarnıñ höy burgannıg çüdülgezi am-daa bar, kijiniñ çurttalgazı çümü-bile çer eelerinden hamaarjır deer bilişkin artpışaan.* “Tuvaların çok tanrılı inancı hâlâ canlıdır. Bu sebeple, insan yaşamı tamamiyle yer iyelerine aittir diye bir bilgi kalmıştır.” 13/14-15
- *«Egil, ejim, egil» dep plastiktig dramanı бүгү Тівәгә am-daa ulaştır көргүзерин уламçılaары база күзенçиг boop artpışaan.* ““Egil, ejim, egil” adlı plastik dramanın bütün Tuva’da gösteriminin devam ettirilmesi de talep

⁷⁹ Gramer yazarları bu ekin, -miş ve -aan parçaçıklarından oluştuğunu düşünür (İshakov, Palmbah 1961: 337); Menges, basıpışaan < *basıbışaan < *basıp-ıd(a)-çıt-kan < *bas-ıp- ıd-a yat-kan gelişmesini verir (Menges 1959: 648). Ekin oluşumuyla ilgili görüşler için bk. Sayaa 2005b: 102-103; Monguş 1963: 146-147.

edilmektedir.” 15/68

3.5.2.1.2. Şimdiki Zaman (Amgı Üye)

Şimdiki zaman, hareketin konuşulan zamanda gerçekleştiği veya gerçekleşmediğini gösteren zamandır. Tuv.T’de şimdiki zaman 3 şekilde ifade edilmektedir.

3.5.2.1.2.1. I. Tip Şimdiki Zaman (Belirli Şimdiki Zaman): **-(I)p tur/çor/olur (or)/çıdır**

Fiil kök veya gövdesine **-(I⁴)p** zarf-fiil ekinin getirilmesi ve sonrasında **tur-**, **çor-**, **olur-**, ve **çıt-** ana yardımcı fiillerinin geniş zaman çekiminden kısaltmış şekillerinin eklenmesiyle kurulan şimdiki zaman tipidir. Şahıs zamirleriyle çekime girerler. Olumsuz şekli için **-(I)p** zarf-fiil ekinin olumsuzu **-M⁴Ayn** (**-bAyn**, **-mAyn**, **-vAyn**, **-pAyn**) olumsuz zarf-fiil eki kullanılır. Aşağıdaki tabloda olumlu ve olumsuz şekiller gösterilmektedir.

		çugaalaş- “konuşmak, anlatmak”	kel- “gelmek”	biji- “yazmak”
Teklik	1.Kişi	çugaalaş-ı tur/çor/çıdır/olur men çugaalaş-payn tur/çor/çıdır/olur men	kel-ı tur/çor/çıdır/olur men kel-beyn tur/çor/çıdır/olur men	biji-p tur/çor/çıdır/olur men biji-veyn tur/çor/çıdır/olur men
	2.Kişi	çugaalaş-ı tur/çor/çıdır/olur sen çugaalaş-payn tur/çor/çıdır/olur sen	kel-ı tur/çor/çıdır/olur sen kel-beyn tur/çor/çıdır/olur sen	biji-p tur/çor/çıdır/olur sen biji-veyn tur/çor/çıdır/olur sen
	3.Kişi	çugaalaş-ı tur/çor/çıdır/olur çugaalaş-payn tur/çor/çıdır/olur	kel-ı tur/çor/çıdır/olur kel-beyn tur/çor/çıdır/olur	biji-p tur/çor/çıdır/olur biji-veyn tur/çor/çıdır/olur
Çoklu k	1.Kişi	çugaalaş-ı tur/çor/çıdır/olur bis çugaalaş-payn	kel-ı tur/çor/çıdır/olur bis kel-beyn	biji-p tur/çor/çıdır/olur bis

		tur/çor/çıdır/olur bis	tur/çor/çıdır/olur bis	biji-veyn tur/çor/çıdır/olur bis
	2.Kişi	çugaalaş-ıp tur/çor/çıdır/olur siler çugaalaş-payn tur/çor/çıdır/olur siler	kel-ıp tur/çor/çıdır/olur siler kel-beyn tur/çor/çıdır/olur siler	biji-p tur/çor/çıdır/olur siler biji-veyn tur/çor/çıdır/olur siler
	3.Kişi	çugaalaş-ıp tur/çor/çıdır/olur(lar) çugaalaş-payn tur/çor/çıdır/olur(lar)	kel-ıp tur/çor/çıdır/olur(lar) kel-beyn tur/çor/çıdır/olur(lar)	biji-p tur/çor/çıdır/olur(lar) biji-veyn tur/çor/çıdır/olur(lar)

3.5.2.1.2.1.1. Bu şimdiki zaman tipinde asıl olan işlev, konuşma anında gerçekleşen veya gerçekleşmeyen hareketi ifade etmesidir.

- *Dıttar çoogunda arattar öglerin **körüp çor bis**.* “Ağaçların yakınlarında kurulan aratların çadırlarını görüyoruz.” 1/232
- *Çok, men Leningradtıñ Kürüne üniversitediniñ jurnalistika fakultedinçe **beletkenip tur men** — didim.* “Hayır, ben Leningrad Devlet Üniversitesi gazetecilik fakültesine hazırlanıyorum, dedim.” 16/62
- *Bis ol ırnı mool dılga öörenip algaş, **ırlaksap tur bis** didi.* “Biz o şarkının Moğolcasını öğrenip söylemek istiyoruz, dedi.” 3/151
- *Ekizi körgen, Aldı-Hüreeni katap 2003 çılda ajıglalda kiirdi, am **ajıldap tur**.* “Sevindirici olan şu ki, Aldı-hüree 2003’te tekrar kullanıma açıldı, şu an çalışmaktadır.” 24/13
- *Hemniñ ındı talazında dagda hooraynıñ çurttakçıları «Lenin» dep sös bijip kaan, ooñ çanında TAR-nıñ süldezi baza **köstüp çıdır**.* “Yenisey’in öteki tarafındaki dağa şehir sakinleri tarafından “Lenin” diye yazılmış, onun yanında da TAR’ın arması gözüküyor.” 1/21
- *Rınoktuñ çem sadıp turar talazınga baarıvıska, hoy edi bolgaş süt, kurut, bıştaktı elbee-bile **sadıp tur**.* “Pazarın yemek satılan tarafına gittiğimizde koyun etinden süt, kurut, peynire kadar her şeyin bolca satıldığını gördük.”

3/91

- *Am arga-arıg ulam şırgaylanıp, kövüdeen tudum, ulam-na bedip, art kırıñçe **çütküdüp or bis.*** “Orman sıklaşıp çoğaldıkça daha da yükselip dağ tepesine doğru çekiliyoruz.” 1/245
- *Uluğ-Hemniñ erii-bile sook hatka udur **haldıp or bis.*** “Yenisey’in kıyısı boyunca soğuk rüzgara karşı ilerliyoruz.” 1/285

3.5.2.1.2.1.2. Bu tip şimdiki zaman, bazen konuşulan andan önceki, yani geçmiş zamana ait bir hareketi ifade eden bir kullanımı belirtebilmektedir. Daha çok, geçmişe ait bir olayın anlatımında, o gün, şimdiki zamanmış gibi anlatımlarda karşımıza çıkmaktadır.

- *Bis şuptuvus - orus, tıva öñnükter bot-bottarıvıska çıpşır, egin koja olurıp algaş, daraazında katap ujurajırınıñ argaların tıp, **sümelejip çor bis...*** “Hepimiz, Rus ve Tuvalı arkadaşlar birbirimize yapışıp omuz omuza oturarak, gelecekte tekrar karşılaşmanın yollarını bulmak için tavsiyelerde bulunuyoruz.” 1/299
- *Kayun kelgenimni, kaynaar bar çıdarımni sonuurgap aytırıp, **çugaalajıp olur bis.*** “Nereden geldiğimi, nereye gideceğimi ilgiyle soruyordu, bunun hakkında konuşuyorduk.” 3/26
- *Oon-daa orta bilip çadaaş, **kaygap or men.*** “Pek anlamamış ve şaşırmıştım.” 16/53
- *Aeroport çeriniñ bajiñınga kirip keliriviske, Ulan-Bator ujar passajirlerni **demdeglep tur.*** “Havaalanı binasına girdiğimizde, Ulan-Bator yolcuları işlemlerini yaptırıyorlardı.” 3/19
- *Şkolanıñ ejiiniñ dujunda kılmal sandaylarlıg üş tonnuñ **çük maşınazı bisti manap tur...*** “Okul kapısının karşısında üç tonluk yük arabası bizi bekliyor...”

3.5.2.1.2.1.3. Yine bu tip şimdiki zaman şekli, bazen geniş bir zamana yayılan hareketi bildirir.

- *Öndür mergen ugaan-bodalıñardan üngen muñ-muñ buyannıg ertem nomnariñarnıñ demir-üjüünüñ ılgın çügürük çoruu meñgi har deg möñgünnelgen ak saazın kırına bodarap, örgün-kövey çonuvustu am-daa öörtüp-le çoruur bolzunam dep **yöreep tur bis!*** “Zihninizden çıkan binlerce bilimsel yapıtlarınızın kaleminin kalıcı karlar gibi gümüş rengine dönen beyaz kağıtlar üzerine yayılıp halkımızı daha da sevindirmesini temenni ediyoruz.” 14/82
- *Öske aymaktarda hovar bolur inek-karaan, kök-kattı stakannap, hapka, huuñnap **sadıp tur.*** “Burada, başka aymaklarda az olan frenk üzümünü, bardak, kap, kovalarla satarlar.” 3/92
- *Çañılçaan tıva ırı uran çüülün şinçilep egeleennerniñ bireezi, tıvalarnıñ höömeyin şinçileer deen meeñ sonuurgalımnı detkeen başkımnı, professor E. V. Gippiustu hündütkel-bile **saktıp çor men.*** “Geleneksel Tuva şarkı ve sanat eserlerini ilk araştıranlardan biri olan ve Tuva höömeyinin araştırılması konusunda benim merakımı destekleyen öğretmenim profesör E. V. Gippius’u saygıyla anıyorum.” 13/110
- *Bo iyi küçülüg hemner kattışkaş, Ulug-Hem — Yenisey bolu bergeş, ulaştır oojum **agıp badıp çıdır.*** “Bu iki güçlü nehir birleşerek Ulug-Hem yani Yenisey oluverip sakince akmaya devam eder.” 1/20

3.5.2.1.2.1.4. Gelecekte gerçekleşebilecek hareket de bazen bu tip şimdiki zaman şekliyle ifade edilir.

- *Onu kiji albas. Bottarı irip, bustup **tönüp tur** ıynaan dijir çon bolgay.* “Bunlara kimse dokunmaz. Kendileri çürüyüp yok olacaktır diye düşünür halk.” 7/54

Olumsuz -**BAyn** zarf-fiilinin getirilmesiyle kurulur.

- *Bo üyede bir börünü azı börzektı ölürgeni dees akşa şaıñalın östürüp kaan-daa bolza, olarnıñ sanı ulug dıka **kızırılбайn tur.*** “Ancak şimdi bir kurt veya kurt yavrusunu öldürmekle onların sayısı azalmamaktadır.” 26/43
- *Şuptu ańçılar, balıkçılar ındıg **diveyn tur men.*** “Bütün avcılar, balıkçılar

böyledir demiyorum.” 26/73

3.5.2.1.2.2. II. Tip Şimdiki Zaman (Belirsiz Şimdiki Zaman): -(I)p turar / -(I)p çoruur / -(I)p olurur (orar) / -(I)p cıdar

Fiil kök veya gövdesine **-(I⁴)p** zarf-fiil ekinin getirilmesi ve sonrasında **tur-**, **çor-**, **olur-**, ve **çıt-** ana yardımcı fiillerinin geniş zamanla çekimlenmiş şekillerinin eklenmesiyle kurulan şimdiki zaman tipidir. Şahıs zamirleriyle çekime girerler. Olumsuz şekli için **-(I)p** zarf-fiil ekinin olumsuzu **-M⁴Ayn** (-bAyn, -mAyn, -vAyn, -pAyn) olumsuz zarf-fiil eki kullanılır. Aşağıdaki tabloda olumlu ve olumsuz şekiller gösterilmektedir.

		esker- “fark etmek”	ayt- “belirtmek”	boda- “düşünmek”
Teklük	1.Kişi	esker-ip turar / olurur / cıdar / çoruur men esker-beyn turar / olurur / cıdar / çoruur men	ayt-ip turar / olurur / cıdar / çoruur men ayt-payn turar / olurur / cıdar / çoruur men	boda-p turar / olurur / cıdar / çoruur men boda-vayn turar / olurur / cıdar / çoruur men
	2.Kişi	esker-ip turar / olurur / cıdar / çoruur sen esker-beyn turar / olurur / cıdar / çoruur sen	ayt-ip turar / olurur / cıdar / çoruur sen ayt-payn turar / olurur / cıdar / çoruur sen	boda-p turar / olurur / cıdar / çoruur sen boda-vayn turar / olurur / cıdar / çoruur sen
	3.Kişi	esker-ip turar / olurur / cıdar / çoruur esker-beyn turar / olurur / cıdar / çoruur	ayt-ip turar / olurur / cıdar / çoruur ayt-payn turar / olurur / cıdar / çoruur	boda-p turar / olurur / cıdar / çoruur boda-vayn turar / olurur / cıdar / çoruur
Çokluk	1.Kişi	esker-ip turar / olurur / cıdar / çoruur bis esker-beyn turar / olurur / cıdar / çoruur bis	ayt-ip turar / olurur / cıdar / çoruur bis ayt-payn turar / olurur / cıdar / çoruur bis	boda-p turar / olurur / cıdar / çoruur bis boda-vayn turar / olurur / cıdar / çoruur bis
	2.Kişi	esker-ip turar / olurur / cıdar / çoruur siler esker-beyn turar / olurur / cıdar / çoruur siler	ayt-ip turar / olurur / cıdar / çoruur siler ayt-payn turar / olurur / cıdar / çoruur siler	boda-p turar / olurur / cıdar / çoruur siler boda-vayn turar / olurur / cıdar / çoruur siler
	3.Kişi	esker-ip turar / olurur / cıdar / çoruur(lar) esker-beyn turar / olurur / cıdar / çoruur(lar)	ayt-ip turar / olurur / cıdar / çoruur(lar) ayt-payn turar / olurur / cıdar / çoruur(lar)	boda-p turar / olurur / cıdar / çoruur(lar) boda-vayn turar / olurur / cıdar / çoruur(lar)

3.5.2.1.2.2.1. Asıl işlevi, geniş-şimdiki zamanda gerçekleşen oluş veya kılışı ifade etmek olarak belirlenebilecek bu tip şimdiki zamanda hareket, geçmişte başlamış, konuşma anında da devam eden ve devam edecek olan bir oluş veya kılıştır.

- *Ol çamdık çerlerde höy-höy biçii salaalarga çarılğan bolgaş dag hovuzun şıgıdıp çıdar.* “Bazı yerlerde pek çok küçük kollara ayrılarak dağ boyunca uzanan bozkırı ıslatır.” 7/100
- *Ak-kök Süt-Hölüvüs Kızıl-Tayga kırında çalgıp çıdar, Şaaraş arjaanı, Ködürer-Daş çanıvista.* “Masmavi Süt-Hölümüz Kızıl-Tayga üzerinde dalgalanmakta, yanibaşımızda Saaraş arjaanı, Ködürer-Daş bulunmaktadır.” 23/22
- *Uruu gimnastikaga salım-çayannıg kiji bolup özüp olurar.* “Kız çocuğu jimnastikte yetenekli bir çocuk olarak yetişmektedir.” 3/165
- *Bazıp alza-daa, lama başkılar ıškaş, çugaalanıp olurarlar.* “Lamalar gibi ses çıkarırlar.” 13/98
- *Çeden üş harlıg ugbazı am-daa taygada çurttap, ivi maldap çoruur.* “73 yaşındaki ablası hâlâ taygada yaşayıp ivicilik yapıyor.” 3/183
- *Uruglarınıñ uluu Batdorj Ulan-Bator hoorayda santehnik bolup ajıldap, çurttap çoruur.* “Çocuklarının büyüğü Batdorj Ulan-Bator şehrinde tekniker olarak çalışmakta, hayatını devam ettirmektedir.” 3/196
- *Çıldıñ dört ergildezinde agaar-boydustuñ baydalın barık karışkak çokka todaradır açavıstıñ amıdıralçı durjulgazın saktıp çoruur bis.* “Yılın dört mevsiminde havanın durumunu yanılmadan belirten babamızın yaşam tecrübesini hatırlıyoruz.” 5/42
- *Ol ıškaş höy sannıg küüsedikçilerge, olarnıñ arazından Marjımal Ondarga ... öörüp çettirgenimni çugaalap çoruur-dur men, ...* “Ve pek çok icracıya, Marjımal Ondar’a, ... teşekkürlerimi sunuyorum, ...” 13/111
- *Şagda bolza daaradı-bile algıların öskeer çorudup turgan bolza, bo hünnerde tıva ajılçınnar bottarı-la nayısılalinga ületpür baraannarın бүдүрүп турар.* “Eskiden diktirmek üzere deriler başka bir yere gönderilse de bu günlerde başkentte Tuvalı işçilerin kendileri endüstri mallarını

üretmektedirler.”

- *Nomçukçulariñarga kandıg-kandıg açı-duzanı **çedirip turar siler?***
“Okuyuculara hangi faydaları sağlıyorsunuz?” 22/10
- *A bajiñnarından ıradı çorup şıdavas ulus bisçe telefonnap, heregleen nomnarın, solun-setküülderin çağıdıptarga, bottarivıs bajiñnarına barıp, **çedirip berip turar bis.*** “Evlerinden uzaklaşamayan kişiler ise bize telefon açarak gereken kitap ve dergileri sipariş ettiklerinde evlerine kadar biz götürmekteyiz.” 22/15
- *A kalçaa aarıgdan aaraan börülerni, dilgilerini **haygaarap turar siler be?***
“Peki, kuduz kurt ve tilkileri gözlem altında tutuyor musunuz?” 26/39

3.5.2.1.2.2.2. Geçmiş zamanda gerçekleşen veya gerçekleşmeyen oluş veya kılışın hikâyelendirilmesinde kullanılır.

- *Çayın çañnık-sorunzaazın, kijn hat-şuurganın **bülgürüp çıdar.*** “Yazın şimşekler, kışınsa fırtınalar koparırmış.” 21/35
- *Oytulaaş oyunga kolduunda-la tanıjıp turar ooldar, tanıjıp turar uruglar konçug höglep, konçug **oynap çoruur.*** Şala bagay ooldar, uruglar **ederinçiler boop çoruur.** “Oytulaaştta tanışan kızlar erkekler son derece eğlenceli zaman geçirirlerdi. Seçilmemiş erkek ve kızlar da takipçiler olurlardı.” 19/38-39

3.5.2.1.2.2.3. Gelecek zamana yayılan oluş ve kılışı da ifade eder.

- *Ada-iyevistiñ, açavistiñ ajıl-işçi dopçu namdarı deerge bistiñ ög-bülevistiñ ujuktalıp çoruur töögüzünde baza bir solun arın dep sanap, amıdıralıvıska oon öörediglig çüölderni uluu-bile **ünelep çoruur bis!*** “Anne-babamızın, babamızın kısa hayat hikayesi bizim ailemizin devam eden geçmişinde ilginç bir sayfa olarak kalacak ve tüm hayatımızda onların öğretilerini büyük bir değerle koruyacağız!” 5/68

3.5.2.1.2.3. III. Tip Şimdiki Zaman:-A -dI⁴r / -I⁴ -dI⁴r / -y -dI⁴r

Fiil kök veya gövdesine - A / -I⁴ / -y zarf-fiil ekinin getirilmesi ve sonrasında - dI⁴r (<turur) parçacığının eklenmesiyle kurulur. Zarf-fiilli fiile tire (-) işaretiyle bağlanır. Şahıs zamirleriyle çekime girerler. Olumsuz şekli için, -A / -y zarf-fiil ekinin olumsuzu -M⁴Ayn (-bAyn, -mAyn, -vAyn, -pAyn) zarf-fiil eki kullanılır. Aşağıdaki tabloda olumlu ve olumsuz şekiller gösterilmektedir.

		utkup al- “karşılama”	çugaala- “anlatmak”	közül- “görünmek”
Teklik	1.Kişi	utkup al-ıdır men utkup al-bayn-dır men	çugaala-y-dır men çugaala-vayn-dır men	köstü-dür men közülbeyn-dir men
	2.Kişi	utkup al-ıdır sen utkup al-bayn-dır sen	çugaala-y-dır sen çugaala-vayn-dır sen	köstü-dür sen közülbeyn-dir sen
	3.Kişi	utkup al-ıdır utkup al-bayn-dır	çugaala-y-dır çugaala-vayn-dır	köstü-dür közülbeyn-dir
Çokluk	1.Kişi	utkup al-ıdır bis utkup al-bayn-dır bis	çugaala-y-dır bis çugaala-vayn-dır bis	köstü-dür bis közülbeyn-dir bis
	2.Kişi	utkup al-ıdır siler utkup al-bayn-dır siler	çugaala-y-dır siler çugaala-vayn-dır siler	köstü-dür siler közülbeyn-dir siler
	3.Kişi	utkup al-ıdır(lar) utkup al-bayn-dır(lar)	çugaala-y-dır(lar) çugaala-vayn-dır(lar)	köstü-dür(ler) közülbeyn-dir(ler)

Diğer Türk lehçelerinde de rastlanır.⁸⁰ Diğer lehçelerde bahsedilen ortak işlev, konuşma anında başlayan ve geniş bir zamana yayılan hareketin ifadesi şeklindedir. Ayrıca unlü zarf-fiili ve tur-ur > tur > dır ile oluşan bu kuruluşun adı da şimdiki-gelecek zaman olarak genelleşmiştir.

Monguş, konuyla ilgili çalışmasında, bu şeklin, Tuv.T’de diğer lehçelerden farklı olarak şimdiki-gelecek zaman anlamında kullanılmadığını, delile dayanan bir şimdiki zamanı ifade ettiğini belirtmiş ve *nastoyaşçee zaglaznoe vremya* terimini kullanmıştır (Monguş 1958: 111). Tuvaca gramerde de bu şekil, *barımdaalıg amgı üye* (barımdaa “delil, kanıt”) başlığı altında işlenmiştir.

⁸⁰ Ekin diğer Türk lehçelerindeki kullanımları için bk. KTLG 2006: 129-169, TLG 2007.

3.5.2.1.2.3.1. Bu şimdiki zaman tipi, genel olarak, konuşma sırasında duyularak veya uzaktan görülerek algılanan hareketi bildirir ve genelde 3. kişi teklik ve çokluk şahıslarda kullanılır (Monguş 1958: 114).

- *Oñ-solagay talavista kızıl-tas, çinçe-taraa taraan şölder çaptılıp çoruy bargan, kidin tülük düjüt ajaar üye bolgaş, ında-mında traktorlarnıñ dırgıraan daajı **diñnalı-dır...*** “Sağ-sol tarafımızda, buğday, darı ekilmiş alanlar uzayıp gitmektedir, tam hasat döneminde her yerde traktörlerin hafif gürültüsü duyuluyor...” 1/178

3.5.2.1.2.3.2. Bu tip şimdiki zaman geçmişe ait anlatmalarda da sık sık kullanılır. Bu durumda geçmiş zamanı karşıladığı örnekler bulunmaktadır.

- *Sovet Evilelinde ujur-duzazınıñ talazı-bile iyigi çerni eelep turar kazımal baylak — dag-düğü kazıp turar Ak-Dovurak duu ol-dur - dep, hemniñ bir talazınçe Mariya **aytı-dır...*** “Mariya, Sovyetler Birliğinde önemi bakımından ikinci sırayı alan kaya lifinin çıkarıldığı, maden bakımından zengin şehir Ak-Dovurak işte oradadır, diyerek nehrin bir tarafına doğru işaret etti.” 1/204
- *Kabinette olurgan ooldar büdüü hidiñeyndir **kattırjı-dırlar.*** “Kabinde oturan erkekler gizlice kıkırdarak gülüyorlardı.” 16/88
- *Bo daş kijini Çingis-Haannıñ bodu dijir-le bolgay — dep, **Kırgıs çugaalay-dır...*** “Bu taş abide için Cengiz Han’ın kendisidir diyorlarmış, diye Kırgız konuşmasını sürdürdü.” 1/223
- *Aleksandr Kunaa inçan meñee **sümeley-dir.*** “Aleksandr Kunaa o zaman bana şunu öğütlemişti.” 16/40
- *Simmental bugalar bile tus çerniñ inekteriniñ haynaanıñ saar ineeniñ deñzizi 550 kg, a haynak bugalarnıñ deñzizi bir tonna çede beer - dep, Sergey İvanoviç biske **tayılbrılay-dır...*** “Sergey İvanoviç bize, Simmental boğalar ile yerli inekleri melezlerken, ineğin ağırlığının 550 kg olduğunu, melez boğaların ağırlığının ise bir tona ulaştığını açıkladı.” 1/187

3.5.2.1.2.3.3. Olumsuz şekli için şu örneği verebiliriz.

➤ *Bölgümnüñ udurtukçuzu çoğum kımıl deerzin orta **sagınmayn-dır men.***

“Derneğin danışmanının kim olduğunu aslında pek hatırlamıyorum.” 16/22

3.5.2.1.3. Gelecek Zaman (Kelir Üye)

Tuv.T’de gelecek zaman şekilleri 3 tiptir.

3.5.2.1.3.1. -Xr Ekli Gelecek Zaman (Amgı-Kelir Üye)

Fiil kök veya gövdesine -**Xr** gelecek zaman sıfat-fiil eki getirilerek yapılır. Şahıs zamirleriyle çekime girer. Bu şeklin olumsuzu için -**M⁴As** olumsuz sıfat-fiil eki kullanılır. Olumlu ve olumsuz çekimler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

		bil- “anlamak”	biji- “yazmak”	tut- “inşa etmek”	ün- “çıkmaq”
Teklik	1.Kişi	bil-ir men bil-bes men	biji-ir men biji-ves men	tut-ar men tut-pas men	ün-er men ün-mes men
	2.Kişi	bil-ir sen bil-bes sen	biji-ir sen biji-ves sen	tut-ar sen tut-pas sen	ün-er sen ün-mes sen
	3.Kişi	bil-ir bil-bes	biji-ir biji-ves	tut-ar tut-pas	ün-er ün-mes
Çokluk	1.Kişi	bil-ir bis bil-bes bis	biji-ir bis biji-ves bis	tut-ar bis tut-pas bis	ün-er bis ün-mes bis
	2.Kişi	bil-ir siler bil-bes siler	biji-ir siler biji-ves siler	tut-ar siler tut-pas siler	ün-er siler ün-mes siler
	3.Kişi	bil-ir(ler) bil-bes(ter)	biji-ir(ler) biji-ves(ter)	tut-ar(lar) tut-pas(tar)	ün-er(ler) ün-mes(ter)

3.5.2.1.3.1.1. Gelecekte olması veya yapılması mümkün olan oluş veya kılışlar için kullanılan temel zamandır.

➤ ***Surgakçıljaar bis.*** “Göreve çıkacağız.” 16/111

➤ *Bo marşrut-bile çoruur bolza, höy üyeni **çidirer bis,** ...* “Bu rotadan

gidilirse, çok zaman kaybederiz, ...” 1/38

- *Kayı bir hün on hire passajir çıglı beer bolza, inçan çays-reys olarnı çeder deen çeringe **çedirer**.* “Ne zaman yaklaşık on yolcu toplanırsa o zaman çays-reys onları gidecekleri yere götürür.” 3/78
- **Çoruur siler be?** “Gidecek misiniz?” 3/98
- *Inçalza-daa olar añaa çünü kılırın şıñgu bodaar bolza eki dep sanap, mindig sümelerini **kadar bis**:* “Ancak, onların oradaki hareketlerini ciddi olarak düşünmeleri gerekir diye düşünerek şu tavsiyeleri sıralayacağız.” 8/614
- *Küs-daa kelgen bo-la-dır, oon kış **düjer**...* “İşte güz böyledir, sonra kış gelecek...” 1/288
- *Inçangaş bistiñ-bile kadı uduur öreelge **uduur bis didi**» dep haruladı.* “ ‘Bu yüzden aynı odada uyuyacağız, dediler’ diye yanıtladı.” 3/73
- *Şuptu başkılar bolur siler — deeş, direktor ug-daa çok.* “Hepiniz öğretmen olacaksınız, dedi müdür.” 16/64

3.5.2.1.3.1.2. Şimdiki zaman ve gelecek zamanı kapsayan hareketi, yani şimdiki zamanda gerçekleşen ve gelecekte de devam edecek olan hareketi bildirir. Bu durumda geniş zaman olarak da tanımlayabileceğimiz yapılar bu şekilde ifade edilmektedir. Tuva gramerlerinde ayrıca geniş zaman diye bir bölüm yoktur. Geniş zaman ifadeli yapılar, -- **Xr** ekiyle ve **(I)p turar / çoruur / olurur (orar) / çıdar**) tipindeki şimdiki zamanla gösterilmektedir (bk. 3.5.2.1.2.2.).

- *Moolduñ Tsagaan-Nuur (Ak-Höl) sumuzunda çurttap turar tıvalarga çederde, baştay aymak tövü Mören hoorayga **çedip alır**.* “Moğolistan’ın Tsagaan-Nuur (Ak-Höl) sumuzunda yaşayan Tuvalara gitmek için ilk olarak aymak merkezi olan Mören şehrine ulaşılır.” 3/4
- *Inçalza-daa tıva dıldı **bilbes-dir bis**.* “Ancak tuvacayı bilmiyoruz (bilmeyiz)” 3/149

3.5.2.1.3.1.3. Temenni, dilek bildiren ifadelerde de bu yapı kullanılmaktadır.

- *Delegey ulustarınıñ högjüm kulturazınıñ bo eldeptig boluuşkununga sonuurgaldı kandıg-bir çerge-bile bo nom handırıp şıdaar boor dep idegeer-dir men.* “Dünya halklarının, müzik kültürünün bu ilginç olayına olan merakı bu kitap ile bir derece doyurulabilir diye ümit ediyorum.” 13/107
- *Çalı nazınıvıs solunu kezeede anıyak, okkur ugaannıg, çart söstüg, çalularga çırtkı bolup çorzun dep küzeer bis.* “Genç gazetemizin daima genç, çevik, akıllı gençlere ışık olmaya devam etmesini diliyoruz.” 16/175

3.5.2.1.3.1.4. Geçmiş zamana ait olayların anlatımında kullanılır.

- *Deerniñ açızında türk çon deñ eves tulçuuşkunnarga kaş udaa tiileer. Deer türk kagannarga küştü, aas-kejikti hayırlaar. Çurtunga öskerlirge baza Deer torgaar. Umay burgan deg kadın iyeziniñ aas-kejiiniñ açızında oğlu «Kül-tegin» dep maadır attı alır.* («Mooldarnıñ çajıt bijiinde» Temuçin baza *Deerniñ burgan avıralı-bile «Çiñgis-haan» dep attı alır.* “Gök Tanrı sayesinde, Türk milleti eşit olmayan şartlardaki savaşlarda kaç defa galip gelmiştir. (29) Tanrı, Türk kağanlarına güç ve kut bağışlar. (30) Yurduna ihanet edenleri de Tanrı cezalandırır. (31) Umay burkan gibi annesinin kutu sayesinde oğlu “Kül-tegin” adını alır. (32) (“Moğolların Gizli Tarihinde” Temuçin de Tanrı sayesinde “Çingis-Han” adını alır..” 2/28-29-30-31-32

3.5.2.1.3.1.5. **Bol-** fiili üzerinde kullanılarak (**bolu-ur** > **boor**) cümlede çeşitli anlam incelikleri katan edat oluşturmuştur.

- *A ol lirikanıñ dözü aas çoğaalınıñ amıdıral-yozulal janrlarından üngen dize çazıg bolbas boor.* “Bu şiirin kökeninin ise sözlü yaratmaların diri hayat türlerinden çıkmıştır demek yanlış olmaz herhalde.” 2/120
- *Ol turaskaaldar am-daa çedir ajıttınmaan, handır şinçiletinmeen deerzin üstünde dopçulal badıtkaan boor.* “Bu yazıtların hâlâ tamamen açılmadığını, iyice araştırılmadığını yukarıdaki özet doğrulamaktadır

sanırım .” 2/152

3.5.2.1.3.1.6. -Xr + iyelik ⊕ ol (-dur)⁸¹ şeklindeki kuruluşla, gelecek zaman çekiminde yer alan bu farklı yapının ifade ettiği asıl anlam, konuşma sırasında gerçekleşen veya konuşma anından kısa bir süre sonra gerçekleşecek hareketi ifade etmesidir: *Am a’ttanır dep turarım bo-dur* “İşte şimdi gitmeye hazırlanıyorum” (Monguş 1968: 246).

Metinlerimizden şu örnekler fişlenmiştir:

- *Bir katap çañgıs klassçım Kras Salçak (ınçan 9-ku klasska öörenip turgan bis), "Ulug-Hemniñ çalgıglarına" şülükteriñ ber, men baza beerim ol-dur" didir.* “Bir keresinde sınıf arkadaşım Kras Salçak (o zaman 9. Sınıfta okuyorduk), "Ulug-Hemniñ çalgıgları"na şiirlerinden ver, ben de veriyorum” dedi.” 16/13
- *Bo dugayın azı meeñ şın eves bodap turarım ol be? “Yanlış mı düşünüyorum?”* 9/28
- *‘Udup kaarıñga seeñ ornuñga adıñnı salıp turarım ol-dur iyin’ didir.* “Uyuduğun için senin yerine imzanı attım, dedi” 16/54

3.5.2.1.3.2. -G I⁴ deg Ekli Gelecek Zaman (Bolgu Deg Kelir Üye): -GI⁴ deg ⊕ Şahıs zamiri

Gelecek zaman sıfat-fiili **-GI⁴** ile **deg** “gibi” edatının birleşmesiyle oluşmuştur. Şahıs zamirleriyle çekime girer. Ek başındaki g ünsüzü iki ünlü arasında büzülür ve ikincil uzunluk oluşur (*körbee deg > kör-be-gi deg vb.*). Olumsuz çekimi için sıfat-fiil öncesine **-M⁴A** olumsuzluk eki getirilir. Aşağıdaki tabloda olumlu ve olumsuz çekimler gösterilmiştir.

		kel- “gelmek”	tut- “inşa etmek”	ün- “çıkma”
Tekl ik	1.Kişi	kel-gi deg men kel-bee deg men	tut-ku deg men tut-paa deg men	ün-gü deg men ün-mee deg men

⁸¹ -GAn sıfat-fiil ekiyle oluşturulan benzer yapıyla karşılaştırmak için bk. 3.5.2.1.1.2.6.

	2.Kişi	kel-gi deg sen kel-bee deg sen	tut-ku deg sen tut-paa deg sen	ün-gü deg sen ün-mee deg sen
	3.Kişi	kel-gi deg kel-bee deg	tut-ku deg tut-paa deg	ün-gü deg ün-mee deg
Çokluk	1.Kişi	kel-gi deg bis kel-bee deg bis	tut-ku deg bis tut-paa deg bis	ün-gü deg bis ün-mee deg bis
	2.Kişi	kel-gi deg siler kel-bee deg siler	tut-ku deg siler tut-paa deg siler	ün-gü deg siler ün-mee deg siler
	3.Kişi	kel-gi deg(ler) kel-bee deg(ler)	tut-ku deg(ler) tut-paa deg(ler)	ün-gü deg(ler) ün-mee deg(ler)

3.5.2.1.3.2.1. Bu tip gelecek zaman, bir oluş veya kılışın gelecekte gerçekleşebilecek gibi olduğunu ifade eder.⁸² Kullanım sıklığı bakımından nadir kullanılan eklerdendir. Metinlerimizde sadece *bol-* “olmak” fiili üzerinde rastladığımız bu şekil, anlam olarak “gerçekleşmiş olması mümkün veya gerçekleşmesi muhtemel” anlamı katan ifadelerde kullanılmıştır.

- *Ugunda ol mool* söz ***bolgu deg.*** “Kökeni Moğolca kelime olabilir.” 7/10
- *Hüngür dep söste “h” bile “k” dep ajık eves ünnerge “tug” dep hamaarılğanıñ kojumaa nemejirge, ünnerni adaarınıñ ayanı-bile (assimilyatsiya dürümü yozugaar) Hongurtug deeriniñ ornunga hüngürtüg dep öskerli bergen bolgu deg.* “Hüngür sözündeki “h” ile “k” ünsüzlerine “tug” aitlik eki eklendiğinde, sesleri telaffuz etme yönünden (assimilasyon kuralına göre) Hongurtug denileceğine hüngürtüg olarak değişmiş gibidir.” 7/150
- *Ol hirede tıva dılvıs budalıp turar bo üyede olar eñ-ne şitpirliğ hemçeğlerni alır, ajıldı organizastaar bolza eki-le bolgu deg.* “Tuvacamızın bunca karıştığı bu dönemde onlar en kararlı tedbirleri alır ve çalışmalar düzenleseler iyi olacak.” 9/33
- *Ol ıškaş högümçülerniñ, us-şeverlerniñ arazınga igil mööreyin erttirip, küüsedikçilerniñ eñ-ne deerelerin şileeş, İgil cılın ulug bayırlal-körgüzüg-bile tünneeri artık eves bolgu deg.* “Bunun gibi müzisyenler, zanaatkarlar

⁸² Bu yapının diğer lehçelerdeki yapısı ve kullanımları için bk. KTLG 2006:441-447.

arasında igil yarışmaları düzenleyip icracıların en iyileini seçerek İgil yılını büyük bayram ve gösterilerle sonuçlandırmak güzel olacaktır.” 15/69

- *Hooraynıñ tövünge «Hoorayıvıs çorgaaralı» dep sambıraga hooraynıñ hündülüğ kijileri dep bijeeş, ulug nazılığ, at-aldarlıg kijilerini çurukka tırtırğaş, dolu at, familiyazın köskü kıldır bijeeş, delgep azar bolza çerle eki bolgu deg.* “Şehir merkezine “şehrimizin gururu” şeklinde tahta levhalara şehrin saygı değer kişileri adı altında yaşlı, meşhur kişilerin fotoğraflarını çekip, ad ve soy adlarını görünür biçimde yazarak sergilemek iyi olacaktır.” 24/35

3.5.2.1.3.3. -GAlAk Ekli Gelecek Zaman (Bolgalak Deg Kelir Üye): -GAlAk ⊕ Şahıs zamiri

Şahıs zamirleriyle çekime girer. Ünlüyle sonlanan fiil kök veya gövdelerine eklenirken ek başındaki “g” ünsüzü büzülür. Aşağıdaki tabloda olumlu çekimi gösterilmiştir.

		kel- “gelmek”	egele- “başlamak”	düş- “düşmek”	al- “almak”
Teklik	1.Kişi	kel-gelek men “gelmek üzereyim, geleceğim”	egele-elek men “başlamak üzereyim, başlayacağım”	düş-kelek men “düşmek üzereyim, düşeceğim”	al-galak men “almak üzereyim, alacağım”
	2.Kişi	kel-gelek sen	egele-elek sen	düş-kelek sen	al-galak sen
	3.Kişi	kel-gelek	egele-elek	düş-kelek	al-galak
Çokluk	1.Kişi	kel-gelek bis	egele-elek bis	düş-kelek bis	al-galak bis
	2.Kişi	kel-gelek siler	egele-elek siler	düş-kelek siler	al-galak siler
	3.Kişi	kel-gelek(ter)	egele-elek(ter)	düş-kelek(ter)	al-galak(tar)

D.A. Monguş, bir makalesinde *buduşçee ojidaemoye vremya na -galak* (-galak ekli beklenen gelecek zaman) olarak ifade ettiği fonksiyondaki ekin oluşumu ve işlevleri hakkında bilgi sunmaktadır. Monguş’a göre, Tuv.T dışında, Altay, Hakas, Şor, Yakut, Kırgız Türkçelerinde de rastlanan ve değişik işlev ve adlarla ifade edilen bu ek,

Tuv.T’de *gelecek zaman sıfat-fiili* ve *beklenen gelecek zaman* olarak kabul edilmektedir. Bu ekin, Eski Uygur dil yadigarlarındaki **-guluk/-gülük** sıfat-fiiliyle aynı kökene gittiği düşünülmektedir. Bazı araştırmacılara göre ise bu şekil, **-gI** sıfat-fiili ile **ilik ~ elek** “henüz olmadı, bir şey bir duruma gelmedi, her şeyden önce” sözüyle birleşmesinden oluşmuştur (Monguş 1959: 90).

Baskakov ve diğerleri, **-galak** ekli zaman şeklini, henüz tamamlanmamış hareketin geçmiş zaman şekli olarak alır ve bu şekli geçmiş zamanla ilgilendirirler. Ş.Ç. Sat ise, Tuv.T’deki şekli, gerçekleşmesi beklenen hareketin gelecek zaman şekli olarak alır. Monguş’a göre bu zaman şeklinde konuşan, hareketi geçmişe bağlamamaktadır. Hareket henüz gerçekleşmemiştir; ancak kısa süre içinde ve gelecek zaman düzleminde tamamlanacaktır: **bijeelek men** “ben henüz yazmadım ama şimdi yazacağım” (Monguş 1959: 92).

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Gramerinde, Sibiry grubunda kullanılan bu eke benzer bir şekil olan, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde bulunan **-KAlIr** ekinin bu ekle ilgili olduğu belirtilir. **-KAlIr** eki, “iş henüz olmamıştır, ancak olmak üzeredir” anlamı katar: *ol ewge kirgelir* “o, eve girmek üzeredir” (DLT II 67). Dolayısıyla KTLG yazarları, Sibiry grubundaki **-GAlAk** ekinin “**-KAlIr ok**”tan gelmiş olabileceğini düşünürler (KTLG 2006: 427-428).

-GAlAk ekli gelecek zaman, bir hareketin hemen biraz sonra gerçekleşeceğini, gerçekleşmek üzere olduğunu bildirdiği için bu şeklin olumsuzunun olmadığı belirtilir (Sat, Salzınmaa 1980: 201; KTLG 2006: 428). Ancak sıfat-fiil işlevinde Tuv.T ağızlarında tespit edilen olumsuz (**-BAAlAk**) şekli bulunmaktadır.⁸³

3.5.2.2. KİPLER (NAKLONENİYELER)

Tuv.T’deki kipleri şu başlıklar altında inceleyebiliriz.

3.5.2.2.1. Emir Kipi (Dujaal Nakloneniyezi)

Emir kipi, yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden

⁸³ -GAlAk ekiyle ilgili detaylı bilgi için bk. Çeremisina, Şamina 1982.

bir gramer kalıbıdır (Korkmaz 2003: 665). Türkiye Türkçesi gramer yazarlarının emir kipiyle ilgili birbirinden ayrılan görüşleri vardır.⁸⁴

Tuv.T’de emir kipinde, her şahıs için ayrı ek vardır, dolayısıyla kip eki, aynı zamanda kişi ekleri durumundadır. Olumsuz şekil için, kip ekinden önce **-M⁴A** olumsuzluk eki getirilir. Aşağıdaki tablolarda emir kipinin hem şekil hem şahıs eki olan durumları ve fiillerle birleşmeleri gösterilmiştir.

	Teklük	Çokluk	
1. Kişi	-Ayn, -I⁴yn	İki Kişi	İkiden Fazla
		-AAIı -I ⁴ I ⁴ Iı	-AAIİñAr -I ⁴ I ⁴ I ⁴ ñAr
2. Kişi	--	-(I ⁴)ñar	
3. Kişi	-SI ⁴ n	-SI ⁴ n(nAr)	

		kör- “bakmak”	egele- “başlamak”	tırt- “çekmek”	udu- “uyumak”
Teklük	1.Kişi	kör-eyn kör-be-eyn	egele-eyn egele-ve-eyn	tırt-ayn tırt-pa-ayn	udu-uyn udu-va-ayn
	2.Kişi	kör kör-be	egele egele-ve	tırt tırt-pa	udu udu-va
	3.Kişi	kör-zün kör-be-zin	egele-zin egele-ve-zin	tırt-sın tırt-pa-zın	udu-zun udu-va-zın
Çokluk	1.Kişi	kör-eeli /kör-eeliñer kör-be-eli /kör-be-eliñer	egele-eli /egele-eeliñer egele-ve-eli /egele-ve-eeliñer	tırt-aalı /tırt-aalıñar tırt-pa-alı /tırt-pa-alıñar	udu-ulu /udu-uluñar udu-va-alı /udu-va-alıñar
	2.Kişi	kör-üñer kör-be-ñer	egele-ñer egele-ve-ñer	tırt-iñar tırt-pa-ñar	udu-ñar udu-va-ñar
	3.Kişi	kör-zün(ner) kör-be-zin(ner)	egele-zin(ner) egele-ve-zin(ner)	tırt-zın(nar) tırt-pa-zın(nar)	udu-zun(nar) udu-va-zın(nar)

Emir kipinde temel olarak bir şeyin yapılmasını veya olmasını istemek söz

⁸⁴ Konuyla ilgili detaylar için bk. Korkmaz 2003: 666; Türkyılmaz 1999: 15-18; Ercilasun 1995: 61-72.

konusu olduğu için, bu kipin istek bildirilmesi olağandır. Nitekim, Gürer Gülsevin, istek kipi üzerine yazdığı bir bildirisinde, Türkiye Türkçesi gramerlerindeki “emir” ve “istek” için iki ayrı çekim verilmesini doğru bulmamıştır. Gülsevin’e göre “otur-Ø, oturun, otursun gibi yapılar, aslında “İSTEK” bildirir. İsteğin derecesine göre, bu “EMİR”, “DİLEK”, “TEMENNİ”, “DUA” vs şeklinde karşımıza çıkar.” (Gülsevin 2002b: 36).

Metinlerimizden fişlediğimiz emir kipindeki örneklerin istek dışında temenni, dua, gereklilik, uyarı, öneri, izin anlam ve işlevlerinde kullanıldığı görülmüştür.

3.5.2.2.1.1. Emir Teklik 1. Kişi: Ayn, -I⁴yn

Bütün tasarlama kiplerinde olduğu gibi istek anlamı bu şahısta daha ön plandadır.

- *Mında kijiniñ harın tıva çıl kalendarınıñ çurumun yozugaar, kijiniñ iyeziniñ iştinge çurttap ertken harı-bile katay sanaanın onzagaylap **aytıp kaayn**.* “Burada kişinin yaşının Tuva yıl takvimine uygun olarak, insanın anne karnındaki yaşıyla birlikte hesaplandığını ayrıca belirteyim.” 4/63
- *Bo udaada meeñ bo aytırımgı Begzi Moñguş Sürüñoviç akıynıñ harılaanın **körgüzüp köreyn**.* “Bu defa da bu soruma Begzi Monguş Sürünoviç ağabeyin vermiş olduğu cevabı paylaşayım.” 19/3
- *Bo adaanın çüülge hamaarıştır çügile iyi-le çijekten **kiireyn**.* “Bu söylediğim şeyle ilgili olarak sadece iki örnek vereyim.” 4/124
- *Çügile meñee, men **alıyn** dep çiijeñ, alıskak setkil-bile bodaar bolzuvussa, ooñ çüzü-daa artpas.* “Sadece bana, ben alayım diye haris, vurguncu düşünceyle yaklaşırsak geride hiçbir şey kalmaz.” 26/69

Şu örneklerde gereklilik anlamı ağırdır. Kişi aslında yapması gereken şeyi istekle karışık bir gereklilik ifadesiyle belirtir.

- *Çaş nazın dugayında niiti çugaanı mañaa **kızıgaarlaayn**.* “Çocukluk dönemi hakkındaki genel konuşmayı burada sınırlandırayım.” 4/200
- *Ertengi hünün bodavas, kelir üyede salgaldarga **arttırıp kaayn** dep bodavayn baar.* “Yarınını düşünmeyen, gelecekteki nesillerime bir şeyler

bırakayım diye düşünmeyendir.” 26/71

3.5.2.2.1.2. Emir Teklik 2. Kişi: Ø

- *Kelir bolza, **kel** daan, oolak.* “Geleceksen gel, oğul.”
*Heneergetpeyn **kel** daan, oolak.* “Gururlanmadan gel, oğul.” 19/48-49
- *Üner bolza, **ün** daan, urug.* “Geleceksen gel kız.”
*Üneergetpeyn **ün** daan, urug.* “Kibirlenmeden gel kız.” 19/42-43
- *Amılıg çüve tınınga **çetpe**!* “Canlıları öldürme!” 20/18
- ***Oorlanma**!* “Hırsızlık yapma!” 20/19
- *Samun-sadar çoruk **kılba**!* “Ahlaksızlık yapma!” 20/20
- *Megeçi **bolba**!* “Yalancı olma!” 20/21
- *Araga-darı **işpe**!* “İçki içme!” 20/22

3.5.2.2.1.3. Emir Teklik 3. Kişi: -SI⁴n

Üçüncü kişi emir kipinde temenni, dua, dilek anlamları yoğundur.

- *Inçangaş üyelerniñ harılzaazı **üzülbezin** dees baza törel-aymak çonnuñ çurttalgazı kelir üyede **ulamçılazın** dees bottarıvıs uk-dözüvüstü bilir bolur ujurlug bis.* “Dönemler arası ilişkiler kesilmesin diye, yine soylar gelecekte de devam etsin diye kendi köklerimizi bilmeliyiz.” 6/16
- *Inçangaş burgannıñ hayırilaanı çaraş, çaagay büdüştü, ajık, arıg setkil-sağıştı, töleptig aajı-çañnı bagay urjuktarga alızıp, **ürelbezin** dees, Burgan başkı bodunuñ nomnalında ıdıktıg çağıglarnı arttırgan:* “Bunun için Tanrı’nın insana bahşettiği bu güzel yapısı, açık ve temiz ruhu, haysiyetli yaratılışının kötü etkiler altında kalıp bozulmasın diye Tanrı, kendi öğretisinde şu kutsal emirlere yer vermiştir.” 20/17
- *Tıva dıldıñ etimologtug slovarınıñ» oruu ak **bolzun**!* “Tuvacanın etimolojik sözlüğünün yolu aydınlık olsun!” 14/41
- *Çalu nazınıvıs solunu kezeede anıyak, okkur ugaannıg, çart söstüg, çalularga çırıtka bolup **çorzun** dep küzeer bis.* “Genç gazetemizin daima

genç, çevik, akıllı gençlere ışık olmaya devam etmesini diliyoruz (devam etsin).” 16/175

3. kişi emir kipi üzerinde, temenni anlamını daha da güçlendiren ve nezaket ifadesi katan -Am parçacığı eklenir.

- *Üş Ertine kezee möñgede silerni kamgalap **karaktaar-la bolzunam!** “Üç hazine ebediyete kadar sizi korusun!” 10/18*

3.5.2.2.1.4. Emir Çokluk 1. Kişi:

Tuv.T’de 1. çokluk şahıs için iki farklı emir şekli bulunmaktadır. Birinci şekil, “ben ve sen”i kapsar. İkinci şekil ise “ben ve sizler”i kapsayan türdür. Araştırmalarda Anadolu ağızlarında da tespit edilmiş benzer kullanımlardan bahsedilmektedir. Nurettin Demir, *Anadolu Ağızlarında Birinci Çoğul İstek Eklerinin İkilik Bildiren Bir Değişkisi* adlı bildirisinde ağızlarda birinci çoğul şahıs için **-(y)AlIm** ve **-(y)AlImIñ** şeklindeki iki farklı kullanımdan, bu kullanımların, şekil farklılığı olduğu gibi anlam farklılığı taşıdığından da bahseder. **-(y)AlIm** şekli bir veya birden fazla kişiye; **-(y)AlImIñ** ise sadece birden fazla kişiye hitap etmektedir (Demir 2000: 69). Yine Gürer Gülsevin tarafından hazırlanan *Uşak İli Ağızları*’nda **-(y)Am**, **-(y)AlIm** vb. şekiller yanında **-(y)AmIn** şeklindeki bir yapı bulunur: *iç-emin gid-emin derlê. iç-emin desez, iç-emin dedik mi, hepimiz için annamına gelri* (I-16, 62) (Gülsevin 2002a: 118).

Tuv.T’deki kullanım ise aşağıdaki gibidir.

3.5.2.2.1.4.1. I. Tip: -AII; -I⁴T⁴II⁴

İki kişiyi kapsayan bir kullanımdır.

- *Am Mariya Hertek-bile ayan-çoruuvustu **ulamçılaah...** “Şimdi Mariya Hertek ile gezimize devam edelim...” 1/198*
- *Turaskaaldarnı kamgalaar dugayında tuskay hooylunu hüleep alırsın baza **küzep kaah.** “Yine yazıtları koruma hakkında özel bir yasanın kabul edilmesi de isteğimizdir.” 2/159*
- *Tiva tooldardan algan çijekterden **köreeli:** “Tuva destanlarından alınan*

örneklere bakalım.” 2/93

- *Höömeylep turda, ün ündüreriniñ onzagay çüülderinge **doktaap köreeli**.*
“Höömey söylerken ses çıkarmanın özel hususları üzerinde duralım.”
13/101

3.5.2.2.1.4.2. II. Tip: -AAlIñAr; -I⁴I⁴I⁴ñAr

İki kişiden fazla kişiyi kapsayan konuşmada kullanılan tiptir. Öneri, dilek-istek, temenni içeren gereklilik gibi anlamlarda kullanılır.

- *Hoomay dives bolzuñarza, bistiñ bajıñıvısçe **baraalıñar** didi.* “Kabul ederseniz bize gidelim” dedi.” 3/40
- *Bottarı töreen dıldıg tıvalar bis dep çaagay, çorgaar adıvıstı **bodaalıñar**, tıva kiji men dep çüüldü mederep bilip, dılvıstı hündülep, çorgaarlanıp, **kamnap çoruuluñar**.* “Biz ana dilimizi kullanan Tuvalarız diyerek gurur verici adımızı düşünelim, Tuvalıyım bilincini anlayarak, dilimize değer vererek onu gururla koruyalım.” 9/41
- *Küske çılin eki saktıuşkınnar-bile saktıp, öörüp çettirgenivisti ilergeylep, çılg-çımçak yöreelder-bile **a’tkarıptaalıñar**.* “Fare yılını iyi anılarla hatırlayarak, mutluluğumuzu belirterek iyi dualarla uğurlayalım.” 10/4
- *Ooñ ündezininge çaartılğalarını kılıp, bay-şıldaldıg çurttap çoraan burungularıvıstıñ çaagay çañçıldarın sagıp, burungaar körüştüg **çurttaalıñar!*** “Bunun temeli üzerinde yenilikleri inşa edip, varlıklı yaşamış atalarımızın geleneklerine uyarak ileri görüşlü kişiler olarak yaşayalım!” 10/10
- *Am antologiya çundızınıñ tomnarınıñ hanı utkazınıñ dugayında kıkazı-bile **körüpteeliner**.* “Şimdi antoloji ciltlerinin içeriğini kısaca tanıyalım.” 6/32
- *Inçangaş am, daraazında çaş nazınnıñ iştinde kirip turar bot-tuskaylañ kezeklerin çañgıstap, des-daraalay todargayı-bile **saygarıp kireeliñer**.* “Şimdi, aşağıda çocukluk dönemine dahil olan ayrı ayrı dönemleri tek tek sıralayarak inceleyelim.” 4/201

3.5.2.2.1.5. Emir Çokluk 2. Kişi: -(I⁴)ñar

2. çokluk kişi emir kipinde de istek, isteğe bağlı gereklilik, uyarı, tavsiye anlamları ağır basmaktadır.

- *Ertenden egeleeş, öörüñerni şuut şıñgu beletkep, kiçeeldedip **egeleñer** — dep, huraldı doozup tura, darga çugaaladı.* “Başkan toplantıyı bitirirken, yarından itibaren, arkadaşlarınızı ciddi olarak hazırlıp, ders vermeye başlayın, diye ifade etti.” 1/43
- *Tanıjıp alıñar!.. “Tanışın!..”* 1/29
- *Şuptuñar çañgıs üyede kığın şöleeñerni algaş, Moskvaga keep **dıştanıp alıñar**.* “Hepiniz kışın aynı zamanda izinlerinizi alıp, Moskova’ya dinlenmeye gelin.” 1/290
- *Inçaar çurttaarın **kızdıñar**!* “Böyle yaşamaya çalışın!” 8/199
- *Saktıp alıñar!* “Unutmayın!” 12/28
- *İyege **duzalajıñar**.* “Anneye yardım ediniz.” 12/39
- *Çaş töldü holga ap, çaygap, öpeyleñer, emzirikçi iyege uygu-dıştan **beriñer**.* “Bebeği kucağınıza alıp sallayarak ninni söyleyin, emzikli anneye uyuma imkanı verin.” 12/40

2. çokluk emir şekli sonrasında da **daan** sözü kullanılarak istek güçlendirilir.

- *Barun Tıvanıñ tövü — taraalañ, mal ajıl-agıylıg Barun-Hemçik kojuunnuñ Kızıl-Majalık suurun kezip, sonuurgap **körüñer daan** - dep sümeleeş, bisti şkolanıñ pionervojatıyı tıva kıs Mariya Hertek-bile tanıştırdı.* “Batı Tuva’nın merkezi, verimli, hayvancılık yapılan Barun-Hemçik kojuununun Kızıl-Majalık köyünü gezip görünüz diye tavsiyede bulunarak, bizi okulun piyoner kolu başkanı Tuvalı Mariya Hertek ile tanıştırdı.” 1/173
- *Bo **körüp körüñer daan** deeş, karta çada salgaş, «Bo deerge Mören hooray-dır bolap çorutkaş, mañaa çeder.* “Harita sererek, bu işte bakın, burası Mören şehridir, buradan gidince buraya ulaşır.” 3/6
- ***Körüñer daan**, kayı-hire çaraş, hanı utkalıg çañçıl-dır!* “Bakın, ne kadar

güzel, anlamlı bir gelenek!” 4/183

- *Ol ajıldıñ bödüün shemazın **körüp körüñer daan***: “Bu çalışmanın basit bir şemasını görelim.” 22/40
- *Kudumçuga çoraaş, ulug-daa, anıyak-daa ulustuñ arazında çugaalajırın **dıñnaalıñar daan**, ojaap köreeliñer: ol çugaalajırda, orus, tıva sösterni şuut holuy ajıglaar-dır*. “Sokakta yürürken küçük büyük kişilerin arasındaki konuşmaları dinleyin, dikkat edin: konuşmada Rusça Tuvaca sözleri tamamiyle karışık kullanırlar.” 9/37

Yardımcı fiil görevindeyken **kör-** fiili üzerinde kullanılan 2. çokluk emir kipi ve ona eklenen -em parçacığı rica anlamı katar ve **lütfen** sözünün karşılığını oluşturur.

- *Meni murnunga **olurtup ap körüñerem***» dep dilep çugaalaarımga, *udur-dedir körjüp kaaş, çünü-daa harulavadılar*. “Beni ön tarafa oturtun lütfen” diye rica ettiğimde birbirlerine bakışıp cevapsız kaldılar.” 3/106
- *Bisterge «Meeñ çurtum» dep ırınıñ sözün mool dılga **bijip berip körüñerem***. “Bize “benim yurdum” adlı şarkının sözlerini Moğolca yazıp verin lütfen.” 3/150

3.5.2.2.1.6. Emir Çokluk 3. Kişi: -SI⁴n(nAr)

- *Amıdıraldıñ möñge duguyu dolganıp, açı-buyannıg mantralar ala-çayagaar **nomçuttunup turar bolzun!*** “Hayatın edebi çarkı dönerek, hayırlı mantralar okunsun!” 7/146

3.5.2.2.2. İstek Kipi (Çöpşeerel Nakloneniyezi): -GAy

İstek kipi, Tuva gramerlerinde *çöpşeerel nakloneniyezi* (izin kipi) (Sat, Salzınmaa 1980: 209), *soglasitel’noye nakloneniye* (uzlaşma kipi) (GTY 1961: 397), *pozvolitel’noye nakloneniye* (izin verme kipi) (Monguş 1995: 32) terimleriyle kullanılır.

Tuv.T’de tonlu ünsüzlerden sonra **-gay, -gey**; tonsuz ünsüzlerden sonra **-kay; -key** kullanılır. Ünlü ile sonlanan fiillerden sonra gelen ek ünsüzü büzülmeye uğradığı

için kaybolur ve ikincil uzunluk oluşur. Şahıs zamirleriyle çekime girer. Olumsuz şekil için -gAy ekinden önce -BA olumsuzluk eki getirilir. -GAy ekli istek kipinin olumlu ve olumsuz çekimleri tabloda gösterilmiştir.

		ajıl-da- “çalışmak”	bol- “olmak”	köş- “göçmek”	sun- “sunmak”
Teklik	1.Kişi	ajıl-daay men ajıl-daavaay men	bolgay men bolba-gay men	köşkey men köş-peey men	sungay men sunmaay men
	2.Kişi	ajıl-daay sen ajıl-daavaay sen	bolgay sen bolbaay sen	köşkey sen köş-peey sen	sungay sen sunmaay sen
	3.Kişi	ajıl-da-gay ajıl-daavaay	bolgay bolbaay	köşkey köş-peey	sungay sunmaay
Çokluk	1.Kişi	ajıl-daay bis ajıl-daavaay bis	bolgay bis bolbaay bis	köşkey bis köş-peey bis	sungay bis sunmaay bis
	2.Kişi	ajıl-daay siler ajıl-daavaay siler	bolgay siler bolbaay siler	köşkey siler köş-peey siler	sungay siler sunmaay siler
	3.Kişi	ajıl-daay(lar) ajıl-daavaay(lar)	bolgay(lar) bolbaay(lar)	köşkey(ler) köş-peey(ler)	sungay(lar) sunmaay(lar)

Oorjak, -gay ekli fiil şekilleriyle ilgili makalesinde, -gay ekinin kullanımlarını, işlevlerini ele almıştır. Oorjak’ın -gay ekli istek yapısıyla ilgili ortaya koyduğu işlevleri şöyle özetleyebiliriz. -GAy ekli fiil şekli: **1)** konuşanın, hareketin kesin olarak gerçekleşeceğine inanmasını bildirir. Ancak hareketin aslında gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belli değildir (*Şarım ekkel de-ey (di-gey) men* “öküzümü getir diyeceğim” -bunu böyle söyleyebilirim, buna hakkım var, çünkü öküz benimdir-); **2)** gereklilik ve hareketin kaçınılmazlığını bildirir (*Oraytap kaap-tır, men am çan-gay men* – “artık geç oldu, eve dönmem gerekir”); **3)** -gay şekli, -gan sıfat fiili ile yüklem oluşturan cümlelerde *tur-* ve *çor-* yardımcı fiilleriyle kullanılarak geçmiş zamanda planlanmış bir olayı ve dilek ifade eder (*Herektin mınçap baarın bilgen bolzumza şagda-la çugaala-an tur-gay men* – “Eğer, işin böyle gideceğini bilseydim önceden söylerdim”); **4)** birleşik çekimi -gay ertik şeklinde yapılarak gerçekleşmemiş dilek ve tasarı bildirir. (*men; kelzinze amıra-ay ertik men* “gelseydin sevinirdim”) (Oorjak 1999: 150-158).

-GAY ekli istek kipinin kullanımı oldukça seyrek. Metinlerimizden sadece aşağıdaki örnekler fişlenmiştir. -GAY şeklinin bu kadar az kullanılması akla, istek kavramının başka eklerle yapılıp yapılmadığı sorusunu getirebilir. Nitekim emir kipinde de gördüğümüz üzere şekil olarak emir kipi eklerinin, işlev olarak baskın veya daha silik olsa da bir isteği bildirdiği görülmüştür (bk. 3.5.2.2.1. Emir Kipi). Tıpkı Türkiye Türkçesindeki gibi, gramerlerde geçen şekillerle kullanımdaki şekillerin örtüşmemesi meselesi doğmaktadır.⁸⁵

- *Uzun terek ujar bolza,* “Uzun ağaç düşerse,
Buduun-sadın ottulgay aan. Dalları ateşte yakılır.
Uzun-Bavuu ölür bolza, Uzun-Bavuu ölürse,
Urug-darig amıraay aan. Çoluğu-çocuğu rahatlar.” 19/215-218
- *Ooñ soonda çaa ögnüñ sarıg şayın ijip, anıyak ög-büleniñ eeleriniñ ajılga eptiin, çonunga eeldeen körüp-magadap, hööreey-daa.* “Daha sonra yeni evin çayını içerek, genç ailenin işte başarılı, halkına nazik olduklarını görüp mutlu olacaktır.” 8/167

-GAY ekli istek kipinin daha çok bol- yardımcı fiili üzerinde kullanıldığı görülmektedir. Hatta bu ek, **bol-** fiili üzerinde kalıplaşarak (*bolgay*) cümlede değişik anlam nüansları katan edat hâline dönüşmüştür.

3.5.2.2.3. Dilek Kipi: -SA

Tuva gramerlerinde *uslovnoye nakloneniye* “şart kipi” (İshakov, Palmbah 1961: 400), *daar nakloneniyezi* “şart kipi” (Sat, Salzınmaa 1980: 206) olarak verilen bu kipin Türkiye Türkçesi için şart bildirip bildirmediği tartışılmış ve Gülsevin ve Karahan’ın çalışmalarında -SA şeklinin dilek bildirdiği (dilek kipi olarak kullanıldığı) durumlar dışında zarf-fiil (gerundium) olarak kullanıldığı ve bu şeklin gramerlerimizde zarf-fiiller bölümünde yer alması gerektiği hususunda görüşler ileri sürülmüştür.⁸⁶

Biz de, metinlerimizden fişlediğimiz örneklere dayanarak -SA ekli şekilleri *dilek*

⁸⁵ Konuyla ilgili bilgi ve Eski Türkiye Türkçesiyle karşılaştırma için bk. Gülsevin 2002b: 35-50.

⁸⁶ İlgili yazılar için bk. Gülsevin 1990: 276-279, Karahan 1994: 471-474

kipi, gereklilik kipi, zarf-fiil ekleri ve fiillerin birleşik çekimleri başlıkları altında değerlendireceğiz.

Tuv.T’de **-SA** ekli yapılarda dikkat çeken husus, öncelikle bu kip şeklinin yapısı olmaktadır:

1. teklik kişi: -SI⁴mzA	1. çokluk kişi: -SI⁴vIssA
2. teklik kişi: -SI⁴ñzA	2. çokluk kişi: -SI⁴ñArzA
3. teklik kişi: -SA	3. çokluk kişi: -SA(lAr)

Burada, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak iki durum söz konusudur.

1. Kip, birleşik bir ekten oluşur. Etimolojisiyle ilgili çeşitli görüşler vardır.⁸⁷
2. Şahıs ekleri, kip ekinden önce gelmektedir.

Şeklin olumsuzu için şekil ekinden önce **-M⁴A** olumsuzluk eki gelir.

		tut- “kurmak”	kör- “bakmak”	bol- “olmak”
Teklik	1.Kiş i	tut-sumza tut-pa-zımza	kör-zümze kör-be- zimze	bol-zumza bol-ba-zımza
	2.Kiş i	tut-suñza tut-pa-zıñza	kör-züñze kör-be-ziñze	bol-zuñza bol-ba-zıñza

⁸⁷Ekin etimolojisiyle ilgili şu bilgiler geçmektedir: Sat, Tuvacadaki şart kipinin oluşumuyla ilgili yazdığı makalede, Tuva edebî dilindeki bu kipin **-dı** (görülen geçmiş zaman eki) + **iyelik kökenli şahıs ekleri** + **i-** (ana yardımcı fiil) + **ze** (şart eki) > **-dı-m ize** şeklinden geliştiğini belirtmiştir. Bu gelişimdeki **-d-** ~ **-z-** denkleşmesinin Türk dilinde var olan bir hâdise olduğunu belirterek (örn. adak ~ azak) bu etimolojinin mümkün olabileceğini belirtir (Sat 1968: 239). Sat, Tuva’nın batı ağızlarında bu oluşumun eski şeklinin korunduğunu ise hem bu makalesinde hem de daha sonra **Tıva Diyalektolojiya** adlı çalışmasında göstermiştir. (Sat 1968: 237, Sat 1987: 47). Batı dialektinde **bardım ize** şeklinin varlığından ayrıca Batı ağızları üzerine çalışan Dorju da bir makalesinde ele almıştır (Dorju 2001: 93-98). Yine Rassadin, Tofacada, Tuvacanın batı ağızlarındakine benzer şekilde **-dim erse** (bardım erse) şeklinin kullanıldığını kaydetmiş ve eski Uygurcadaki **-dim erser** yapısından bahsederek Tofaca, Tuvacanın batı ağızı ve Tuva edebî dilindeki kullanımların Eski Uygurcayla ilişkili bir arkaizm olabileceğini belirtmiştir (Rassadin 1978: 230). Tuvacanın kuzeydoğu ağızında (Toju) ise bu kip diğer Türk lehçelerindeki gibi bir kullanımda görülmektedir. **-sa** + **şahıs ekleri** (bar-sa-m) (Çadamba 1974: 104). Tuvaca gramerde, görülen geçmiş zaman eki (-dl), şahıs ekleri (-m, -ñ, Ø; -lvIs, -Iñar, -Ø) ve i- fiilinin şart şekliyle çekimlenmiş halinin (ize) birleşmesiyle oluştuğu görüşü benimsenir: **-dı-m ize** > **-dimize** > **-zımze** > **-zımza**; **-dı-ñ ize** > **-dñize** > **-zıñze** > **-zıñza** (Sat, Salzınmaa 1980, 206). İshakov ve Palmbah ise, gramerlerinde bu kipin, iki şart ekinin üst üste gelmesiyle oluştuğunu düşünürler. Onlara göre ilk şart ekinin ünlüsü daima dardır (**-sı, -si, -su, -sü; -zı, -zi, -zu, -zü**), ikinci şart şeklinin ünlüsü ise daima geniştir (**-sa, -se; -za, -ze**). Çekim sırasında şahıs ekleri bu iki şart şeklinin arasında yer alır (İshakov, Palmbah 1961: 400).

	3.Kiş i	tut-sa tut-pa-za	kör-ze kör-be-ze	bol-za bol-ba-za
Çokluk	1.Kiş i	tut-suvussa tut-pa-zıvıssa	kör-züvüsse kör-be-zivisse	bol-zuvussa bol-ba-zıvıssa
	2.Kiş i	tut-suñarza tut-pa-zıñarza	kör-züñerze kör-be-zıñerze	bol-zuñarza bol-ba-zıñarza
	3.Kiş i	(olar) tut-pa-za (olar) tut-pa-za	(olar) kör-ze (olar) kör-be-ze	(olar) bol-za (olar) bol-ba-za

3.5.2.2.3.1. Tasarlanan hareketin dilek şeklinde ifade edilmesini sağlayan kiptir.

- *Ajılçın arattarnıñ höy kezii baza-la Rossiyaga **kattıssa** dep küzelin ileredip turgannar.* “İşçi halkın büyük bir kısmı da Rusya’ya karişma isteğini (karişsa diye) ifade etmişlerdir.” 5/11
- *A biske, Tıvaga, töreen dılvıska ındıg ajıldı **çorutsa** kandıgıl?* “Bizde ise Tuva’da ana dilimiz için böyle bir çalışma yapılsa nasıl olur?” 9/20
- *Delegey-de kara çañgıs ındıg çer bar **dizimze**, şın bolur boor.* “Dünyada böyle tek yer burasıdır desem doğru olur sanırım.” 13/6
- *Çonnuñ çaraş, ugaangır, çeçen-mergeninge dayanıp algaş, anaa ırlaar heviringe eves, ün ünér dözün **ajıglaza** kandıgıl dep bodal-bile ...* “Halkın akıl ve hünerine dayanarak olağan şarkı söyleme şeklinde değil, ses kaynağını kullansa nasıl olur gibi bir düşünceyle...” 13/65
- *Men turgaş, «Ayul çok, çurumnug çerge kiji udup honar hire çañgıs divan-na **bolza**, meñee çetçir iyin» dep tayılbırlap, çugaaladım.* “Ben “güvenilir bir yerde uyuyup sabahlayacak kadar tek bir divan da olsa bana yeter” dedim.” 3/38
- *Ilañgiya arban dargazı kiji çerle çay çok turgan, aalınga iyi-üş **honza-la**, ekizi ol.* “Özellikle arban başkanının başka hiçbir şeye vakti kalmazdı, üstelik evinde iki-üç gün uyuyabilse iyiydi.” 19/153
- *Tıva kiji bolganda tıva ırızın, ooda inçaar-daa bolza, setkilinden **ırlap çorza**, eki ıynaar dep detkip bodadım.* “Bir Tuvalının Tuva şarkısını, hiç değilse gönülden söylese elbette iyidir diye düşündüm.” 3/153

- *Çamdıktarı «Tıva çurtunga kiji barbaza-daa, Tıva çerniñ ooda-la dovuraan **hoylap çorza» dep turdular. “Bazıları “Tuva ülkesine gidilmese de, hiç olmazsa Tuva toprağını koynumuza alsak” dediler.” 3/255***
- *... tıva dilivis dugayında ujurajılalarnı, lektsiya, besedalarını, konferentsiyalarını şuut-la alban çerleringe, organizatsiyalarga bezin organizastap **erttirip körze!** “... Tuvaca hakkındaki görüşmeler, ders, sohbet, konferanslar doğrudan doğruya resmi kuruluşlarda, organizasyonlarda da düzenlense keşke!” 9/38*

3.5.2.2.3.2. Bazı kullanımlarda kip ekinin kalıplaşarak cümleye tahmin, açıklama, güçlendirme vb. (krş. Korkmaz 2003: 687) anlamlar katan bağlayıcı görevinde oldukları görülür.

- *Oon ańgıda **küzeze**, erttirip bohur mindıg yozulal-kudalar bar: “Ayrıca isterse kutlayabileceği şöyle yıldönümleri de vardır.” 8/172*
- *Inçangaş meeñ bir dugaar sanalım **bolza**, Tıvavıska dilivis talazı-bile ındıg şılğaldanı respublikanıñ alban çerleringe, organizatsiyalarga ıyaap-la erttirze kandıgıl? “Bunun için benim ilk önerim (ise), Tuvamızda dilimizle ilgili olarak böyle bir sınavı Cumhuriyetin resmi kuruluşlarına mutlak surette uygulatsa nasıl olur?” 9/22*
- *Tıva tooldarda **bolza** Er-Çańgıs Ertine-Mergen deen hevirlig attar baza neptereñgey. “Tıva destanlarında ise Er-Çańgıs Ertine-Mergen olarak kullanılan adlar da yaygındır.” 2/82*
- *Inçangaş, Oktargay şılğaldazı deerge-le, bir eves bödüünü-bile **çugaalaar bolza**, kijiniñ maga-bodunuñ bir ulug ergilde iştinde erter beş bergezi-dir. “Bunun için dünyanın sınavı demek, eğer basit olarak ifade edilirse, kişinin bedeninin büyük bir dönem içinde geçirdiği beş zor dönem demektir.” 4/44*
- *Tıvılğan üye-çadazı-bile **alır bolza**, eñ-ne burungu dep sanattınar mifterniñ amgı üyege çedir Tıvada kadagalattinganı ertemge kançaar-daa aajok ünelig. “Teşekkül ettiği devir dikkate alınırsa, en eski olarak düşünülen miflerin günümüze kadar Tuva’da saklanması bilim dünyası için büyük bir*

değere sahiptir.” 2/12

3.5.2.2.3.3. **-daa** edatıyla birlikte kullanıldığında “**-dığı hâlde**”, “**-a rağmen**” “**-sa da**” “**-sa bile**” anlamları katarak sonraki cümleyle zıtlık oluşturur.

- *Mool, kıdat, orus çon-bile şagdan beer aralajıp çurttap kelzivisse-daa, dilivisti kagbaan, utpaan bis.* “Eskiden beri Moğol, Çin, Ruslar ile ilişki kurarak yaşamış da olsak dilimizi hiçbir zaman unutmadık.” 9/6
- *Çamdık kijiler araganı kadıkşılinga horalıg dep bilze-daa, ihip çoruurundan nazını kiskalap çoruur.* “Bazı insanlar, rakının sağlığa zararlı olduğunu bildikleri halde içmeye devam ederek ömürlerini kısaltırlar.” 12/25
- *Hörekti bazıp algaş küüsetse-daa, tıvalar deg, hörek organın idepkeylig ajıglavayn turar.* “Göğsü sıkıştırarak icra edilse bile, Tuvalar gibi bu kadar canlı kullanmamaktadırlar.” 13/97
- *Delegeyge bolup turar sañ-höö krizizi ertken çılda ertse-daa, moon-daa soñgaar ulam sayzıral, amıdıraldıñ deñneli bedik çadaje öösküp ünüp keliringe taarımçalıg baydaldar turgustununarına büzüreer ujurlug bis.* “Geçen yıl dünyada bir ekonomik kriz yaşansa da bundan sonra daha gelişmiş, yaşam seviyesi yüksek basamaklara ulaşmaya uygun durumların oluşturulacağına inanmalıyız.” 10/6
- *Z. B. Çadamba böğün-daa ınak ajılın ulamçılup, hündülüğ dıştanılгада orza-daa, demir-üjüün salbaan.* “Z. B. Çadamba bugün emekli de olsa çok sevdiği işine devam ederek kalemini elinden bırakmamıştır.” 11/9
- *Hattardan bedik daglar kamgalaan bo çerlerge har çagza-daa, çuga bolur.* “Yüksek dağların rüzgarlardan koruduğı bu yerlere kar yağsa da ince olur.” 1/251
- *Öske çurtu çurtsunup, çeje-daa ür çurttap çorza, öske çurt dep çüveni olarga ürgülçü bilindirip çoruur çüülder höy.* “Başka bir ülkeyi benimseyip ne kadar da uzun yaşasa, onlara daima, başka bir ülke olduğu gerçeğini hatırlatan pek çok şey vardır.” 3/260

- *Alban-ajil kılıp turza-daa, bodunuñ plannıg ajılı baza bar boop keer çüve.*
“Görevli dahi olunsa plan dahilinde de bir işi olduğundan katılmak zorundadır.” 19/150
- *Olar bottarın tıva kiji men dep sanap-daa turza, tıva dılga çugaalap şıdavastar.* “Kendilerini ben Tuvalıyım diye saysalar da Tuvaca konuşamazlar.” 3/142

3.5.2.2.3.4. Indig-daa bolza “buna rağmen, yine de; ancak”, **azı bolza** “veyâhut”, **ınçaar bolza** “öyleyse”, **bolza-daa** “yine de”, **çok bolza** “yoksa” gibi bağlaçların kuruluşunda yer alır (bk. 3.7.).

3.5.2.2.3.5. Çoguur “gerekir” ve **eki** “iyi” kelimeleriyle kullanılan **-sa** şekli gereklilik ifade eder (bk. 3.5.2.2.4.4. ve 3.5.2.2.4.5.).

3.5.2.2.4. Gereklilik Kipi

Bu kip, yapılması tasarlanan bir işin gerekli olduğunu bildirir (Korkmaz 2003: 695). Tuv.T’de *nakloneniye* “kipler” başlığı altında gereklilik kipi gösterilmemektedir. Biz bu başlık altında ise gerekliliğin farklı tiplerini ele alacağız.

3.5.2.2.4.1. -Xr ⊕ ujurlug ⊕ kişi zamiri

En çok kullanılan gereklilik kipi şeklidir. **-Xr** mastar eki almış fiil sonrasında **ujurlug** (*ujur* “sebep, gerekçe” + *lug* “isimden isim yapan ek” < *Mo. uçir*) (Ölmez 2007: 282) sözünün ve ardından kişi zamirlerinin getirilmesiyle oluşturulur. Olumsuz şekil için, fiil gövdesine -Xr eki yerine -BAs eki getirilir. Aşağıdaki tabloda çekim örnekleri gösterilmiştir.

		kel- “gelmek”	çoru- “gitmek”	bol- “olmak”
Teklik	1.Kiş i	keer ujurlug men kelbes ujurlug men	çoruur ujurlug men çoruvas ujurlug men	bolur ujurlug men bolbas ujurlug men
	2.Kiş i	keer ujurlug sen kelbes ujurlug sen	çoruur ujurlug sen çoruvas ujurlug sen	bolur ujurlug sen bolbas ujurlug sen
	3.Kiş i	keer ujurlug kelbes ujurlug	çoruur ujurlug çoruvas ujurlug	bolur ujurlug bolbas ujurlug
Çokluk	1.Kiş i	keer ujurlug bis kelbes ujurlug bis	çoruur ujurlug bis çoruvas ujurlug bis	bolur ujurlug bis bolbas ujurlug bis
	2.Kiş i	keer ujurlug siler kelbes ujurlug siler	çoruur ujurlug siler çoruvas ujurlug siler	bolur ujurlug siler bolbas ujurlug siler
	3.Kiş i	keer ujurlug(lar) kelbes ujurlug(lar)	çoruur ujurlug(lar) çoruvas ujurlug(lar)	bolur ujurlug(lar) bolbas ujurlug(lar)

3.5.2.2.4.1.1. Bu tiple yapılan gereklilik kipinde asıl işlev, tasarlanan hareketin yapılması gerektiğinin belirtilmesidir. Bu gerekliliğin içinde yoğun istek, tavsiye, isteğe bağlı zorunluluk vb. anlamlar bulunmaktadır.

- *Biske kattıjıp kelgen bo turisterge, alpinisterge bottarınıñ mergejilivisti, bilir-le çüülderivisti **ööredir ujurlug bis**. “Bize katılan bu turistlere, dağcılara zanaatlerimizi, bildiğimiz tüm şeyleri öğretmeliyiz.” 1/32*
- *Tıvanıñ ulus ajıl-agıyınıñ eñ-ne kol adırı mal ajıl-agıyı çüve bolganda, kışkı üyede mal çemin çetçir şaa-bile beletkep aar ujurlug bis “Tuva halkının en önemli çalışma alanı hayvancılık olduğu için, kışın hayvan yemini aşağı yukarı yetecek şekilde hazırlamalıyız” 1/189*
- *Inçangaş üyelerniñ harılzaazı üzülbezin dees baza törel-aymak çonnuñ çurttalgazı kelir üyede ulamçılazın dees bottarınıs uk-dözüvüstü **bilir bolur ujurlug bis**. “Bunun için, dönemler arası ilişkilerin kesilmemesi için, yine soyların hayatının gelecekte de devam etmesi için kendi köklerimizi bilmeliyiz.” 6/16*
- *Turaskaaldarnı kamgalaarı -kiji bürüzünüñ ıdıktıg **hüleelgezi bolur ujurlug**. “Yazıtları korumak – her insanın kutsal görevi olmalıdır.” 2/156*

- *Uruglar kijizidilgezi iyeziniñ iştinge tıptıp kelgen üyezinden 12 hargı çedir ööñge, ada-iyeniñ holunga, ulug ulustuñ **haygaaralinga erter ujurlug.*** “Çocukların yetiştirilmesi anne karnında var olmaya başladığı andan itibaren 12 yaşına kadar evinde, anne-babasının elinde, büyüklerin gözetimi altında olmalıdır.” 4/149
- *Anıyaktar ög-büle dugayında hooylularnı bilir, kijide ergelerden öske harusalgalar barın ugaap, **şinğeedip alğan turar ujurlug.*** “Gençler, aile hakkındaki yasaları bilmek, yasalar dışında da insanda bazı sorumlulukların olduğunu anlamak, öğrenmek durumundadırlar.” 8/139
- *Tıva dilıvıstı şkola nazını çetpeen uruglar alban çerleringe ıyaap-la **başkılaar, ööredir ujurlug.*** “Okul yaşına gelmemiş çocuklara, resmi yerlerde mutlaka eğitim verilmeli, Tuvacamız öğretilmelidir.” 9/40
- *Delegeyge bolup turar sañ-höö krizizi ertken çılda ertse-daa, moon-daa soñgaar ulam sayzıral, amıdıraldın deñneli bedik çadaje öösküp ünüp keliringe taarımçalıg baydaldar turgustununarına **büzüreer ujurlug bis.*** “Geçen yıl dünyada bir ekonomik kriz yaşansa da bundan sonra daha gelişmiş, yaşam seviyesi yüksek basamaklara ulaşmaya uygun durumların oluşturulacağına inanmalıyız.” 10/6
- *Çıl durguzunda balıkçılarınñ balık tudar huusaalarnı sagıp turarın, negeldelerin küüsedip turarın **hınaar ujurlug bis.*** “Yıl boyunca balıkçıların balık tutma zamanlarına uyup uymadıklarını, şartları yerine getirip getirmediıklarını kontrol etmek zorundayız.” 26/29
- *Tıva Respublikanıñ Kultura yaamızınıñ Ulusçu çogaadılga bajıñınıñ ajıldakçılarınñ erttirip turgan festivaldarınıñ dugayında **baza çugaalaar ujurlug.*** “Tuva cumhuriyeti Kültür Bakanlığı’nın halk edebiyat dairesinin/şubesinin çalışanlarının düzenlediği festivaller hakkında da konuşmak gerekir.”

3.5.2.2.4.1.2. Bol- “olmak” fiili üzerinde cümleye tahmin anlamı katar.

- *Çogum arıg tıvalaarga, «betiki Kaa-Hem, ındıkı Kaa-Hem» **bolur ujurlug.***

“Aslında Tuvacada “beriki Kaa-Hem, öteki Kaa-Hem” olmalıdır.” 9/31

3.5.2.2.4.1.3. 3. kişi için bazen -Xr mastar ekinden sonra 3. kişi iyelik eki kullanılır. Yani, **-Xr+I ujurlug** “-ması gerek” gibi bir yapı ortaya çıkar.

- *Indig hire çerlerni şinçilep, şenelde kazuşkınnardan kılıp **köörü** baza **ujurlug** hire.* “Bu civarları araştırıp, deneme kazıları yaparak görmek gerekir.” 7/137
- *Belek **aytırı ujurlug.*** “Hediyelerin açıklanması gerekir.” 8/215

3.5.2.2.4.1.4. **Ujurlug** sözünden sonra **-dur** bildirmesi kullanılarak gereklilik daha da güçlendirilmiş olur.

- *Moon algaş köörge, bir eves kiji tölü bodunuñ yozulug kiji dep deedi çayaalgazınga töleptig bolur dize, bodunuñ har-nazınınga düüştür çoguur aaji-çañnıg, ugaan-sarıldığ, todargay sayzırıldığ **bolur ujurlug-dur.*** “Bundan dolayı insanın, gerçek kişi olarak üstün varlığına layık olması için kendisinin yaşına uygun gerekli huy, akıl ve belirli gelişim içinde olmalıdır.” 4/8
- *Çonnuñ bo mergen üleger çugaazı-bile alırga, kiji bürüzü çogum-na ÇAŞ nazın üyezinde bodunuñ yozulug KİJİ dep deedi çayaalgazınga töleptig mözü-büdüştüñ tavaan salıp, onu bodunga **hevirlep alır ujurlug-dur.*** “Halkın bu isabetli sözü dikkate alındığında her insan asıl olarak çocukluk döneminde kendisinin gerçek kişi olarak üstün varlığına uygun karakterin temelini atarak bunu kendine göre şekillendirmelidir.” 4/108
- *Bayırlal bayırlal-la bolgay, kojuun, hooray çağırgaları beletkeldi dün-hün çokka **çorudar ujurlug-dur.*** “Hazırlıkları, Kojuun ve şehir yönetiminin gece gündüz demeden yürütmeleri gerekmektedir.” 24/29

3.5.2.2.4.1.4.5. Olumsuz kullanımlar:

- *Kuda mınçaar **ertpes ujurlug.*** “Düğünler böyle geçmemeli.” 8/154
- *Bis bottarıvıstıñ yozu-çañçıldarıvıstı **utpas ujurlug bis.*** “Kendi gelenek-

göreneklerimizi unutmamalıyız.” 10/9

- *Çüdülgeler arazında çörüldeeler **turbas ujurlug**.* “Dinler arasında aykırılıklar bulunmamalıdır.” 20/49
- *Bistiñ deñnelivis baza olardan **doraytavas bolur ujurlug bis**.* “Bizim seviyemiz onlardan kötü olmamalıdır.” 26/65
- *Kiji çüge karjı, alıksak-çiksek, çilbi **bolbas ujurlugul**?* “İnsan neden kaba, aç gözlü, tamahkar olmamalıdır?” 8/66

3.5.2.2.4.2. -Xr ⊕ apaar ⊕ kişi zamiri

Tuv.T’de gereklilik kipinin ikinci şekli, **-Xr** mastar ekli fiil sonrasında **apar-** (**apar-** “olmak, yapılmak, haline gelmek; gerekli olmak, mecbur olmak”) fiilinin gelecek zaman sıfat-fiilli şeklinin (**apaar**) getirilmesiyle oluşturulur. Kişi zamirleriyle çekime girer. Aşağıdaki tabloda çekimli şekilleri gösterilmiştir.

		kıl- “yapmak”	aş- “aşmak, geçmek”	ün- “çıkmaq”
Teklik	1.Kişi	kılır apaar men	ajar apaar men	üner apaar men
	2.Kişi	kılır apaar sen	ajar apaar sen	üner apaar sen
	3.Kişi	kılır apaar	ajar apaar	üner apaar
Çokluk	1.Kişi	kılır apaar bis	ajar apaar bis	üner apaar bis
	2.Kişi	kılır apaar siler	ajar apaar siler	üner apaar siler
	3.Kişi	kılır apaar(lar)	ajar apaar(lar)	üner apaar(lar)

Tasarlanan hareketin yapılmasının istek ve tavsiye yoluyla gerekli, zorunlu olduğunu belirtir.

- *Baştaygı bijidilgeni, radiostudiyada ışkaş, doorazından ünner diñnalbas kıldır tuskay derip kaan öreelge **kılır apaar**. “İlk kayıt, radyo stütyosundaki gibi, başka taraflardan (dışarıdan) ses duyulmayacak şekilde özel olarak donatılmış bir odada yapılmalıdır.” 22/41*
- *A çamdık kijiler bar çüveni çok kıldır, çañgıs-daa karaş deer añ-meñ, dıylas deer baylañ çok kıldır uzutkap, tudup algaş baar bolza, olarnıñ-bile **demisejir apaar bis**. “Ancak bazı kişiler var olan her şeyi yok edecek şekilde davranırsa onlarla mücadele etmek zorunda kalırız.” 26/50*
- *Tıvanıñ eñ bedik tañdı - Möñgün-Taygaje ünerde, Kızıldan dort 350 kilometrde turar Mugur-Aksı suurje Hemçik bajınga çedir maşına-bile döğüp algaş, ajıp bolur, ınçaar bolza Tıvanıñ iyi ulug artı - Tañdı-Uulanıñ bolgaş Ak-Şiveeniñ sınınarın **ajar apaar**. “Tuva’nın en büyük ormanlık yeri olan Möngün Tayga’ya çıkmak için, Kızıl’dan doğruca 350 kilometre uzaklıkta bulunan Mugur-Aksı köyüne doğru Hemçik’in başına kadar araba ile ilerleyerek geçilebilir, böyle yapılacaksa Tuva’nın iki büyük dağı olan Tandı-Uula ve Ak-Şive sırtlarını aşmak gerekir.” 1/37*
- *... 17-ge çedir Möñgün-Tayganıñ şıpşunga ol huusaa betinde **üner apaar**. “... 17 ağustosa kadar, o süre içinde, Möngün Tayga’nın en yükseğine çıkılmalıdır.” 1/38*
- *höğjümnüg aas çogaaldıñ çaartılgaı (modernizirovannıy folklor) duzazı-bile **çoruur apaar bis**. “... modern folklorik ürünlerin yardımıyla ilerlemeliyiz.” 27/17*

3.5.2.2.4.3. -Xr + (iyelik eki) ⊕ herek

Üçüncü tip gereklilik kipini herek “gerek” sözüyle yapılan gereklilik kipi olarak tanımlayabiliriz. Bu tip de iki şekilde yapılmaktadır: **1) -Xr** mastar ekli fiilden sonra **herek** sözünün getirilmesiyle; **2) -Xr** fiil ismi yapan ek almış fiile **iyelik eklerinin** ve sonra **herek** sözünün getirilmesiyle.⁸⁸

⁸⁸ Lehçelerdeki benzer kullanışlar için bk. KTLG 2006: 493-523

- *Kımnıñ-daa albadalı çokka bot-idepkeylig **ajılbaar herek***. “Herkesin, herhangi bir zorlama altında kalmadan, kendiliğinden aktif olarak çalışması gerekir.” 12/24
- *Bir-tee kojuun tövünüñ ulug bayırlalı bolganda ooñ ulug nazılıg, hündülüg hamaatıların ileredir, dañzı-haraazın **turguzar herek***. “Ayrıca, bu kutlama kojuun merkezinin büyük bir bayramı olacağı için kojuunun yaşlıları ve ileri gelen büyüklerinin bir listesini düzenlemek gerekir.” 24/34
- *Bo üyede silerniñ karak kızıl **ajılbaarıñar herek** ...* “Bu dönemde sizin büyük gayretle çalışmanız gerek...” 20/46

3.5.2.2.4.4. -SA ⊕ çoгуur

Tuv.T’de gereklilik kipinin bir başka türü, **-SA** şart ekli fiilden sonra **çoгу-**“gerekmek, gerekli olmak” fiilinin geniş-gelecek zaman ekiyle çekimlenmiş şeklinin (çoгуur) getirilmesiyle yapılır.⁸⁹ Tuvaca gramerde şart kipi başlığı altında, şart kipli fiilden sonra gelen **çoгуur** ve *eki* gibi sözlerin *herek*, *ujurlug*, *apaar* gibi sözlerin fonksiyonlarına benzer işlevlerde kullanıldığından bahsedilir (Sat, Salzınmaa 1980: 208). Metinlerimizden fişlediğimiz örneklerde de bu kullanımların gereklilik işlevli kullanıldığı tespit edilmiş, dolayısıyla bunları *gereklilik kipleri* başlığı altında değerlendirmek uygun görülmüştür.

- *Olarnı tıva ulustuñ alban sagıp çoraan bolgaş am-daa sagıp çoruur çurumu dep **bilze çoгуur***. “Bunları, Tuva halkının mutlaka uyduğu ve hâlâ uyacağı disiplinleri olarak bilmek gerekir.” 8/80
- *Inçangaş üş harlıg urug amğı üye sanaldazı-bile alırga, iyi harlıg urug boop turar, onu **eskerze çoгуur***. “Bunun için üç yaşındaki çocuk

⁸⁹ Lehçelerimizde gereklilik kipleri arasında bir başka tür olarak da, -sa ekli fiillere gereklilik bildiren kelimelerden birinin getirilmesiyle yapılan şekil verilir. Örneğin, -sA + (şahıs eki) + (Öz. *keräk*, Uyg. *keräk/lazım/şart/zörür*, Tat. *kiräk*, Bşk. *käräk*, Krg. *kerek*, Kzk. *kerek*) (KTLG 2006: 534). **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler** adlı kitabında Gürer Gülsevin, Bergamalı Kadri’nin mürekkep yapı olarak verdiği bir gelecek zaman şekli olarak **-sA gerek** yapısından, pek çok incelemede bu yapının ‘gereklilik’ bildiren şekillerle karıştırıldığını, aslında bu yapının gereklilik bildiren örneklerinden çok, gelecek zaman bildiren kullanışlarına rastlandığından bahseder. *bu dünyâya gelen kişi âhir gitse gerek / müsâfirdür vatanına bir gün sefer itse gerek* (Yun.Em.83,1) (Gülsevin 1997: 103).

günümüzdeki hesaba göre iki yaşında olmaktadır, bunu fark etmek gerekir."

8/213

3.5.2.2.4.5. -SA ⊕ eki

Bir başka tür olarak ele alabileceğimiz bu yapı, şart ekli fiilden sonra **eki** "iyi" anlamındaki sözün getirilmesiyle kurulur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Tuvaca gramerde, **çoguur** ve **eki** gibi sözlerin şart kipli fiillere eklenerek gereklilik ifade eden yapılar oluşturduğu belirtilmiştir (Sat, Salzınmaa 1980: 208). Metinlerimizden şu örnekler fişlenmiştir.

- *Inçalza-daa olar añaa çünü kılırın şıñgu **bodaar bolza eki dep sanap, mindig sümelerini kadar bis:*** "Ancak, onların oradaki hareketlerini ciddi olarak düşünmeleri gerekir diye düşünerek şu tavsiyeleri sıralayacağız:" 8/164
- *Inçangaş çurttalgaga ürgülçü tura-soruktug, çaagay setkildig, ak oruktug bolup, çoruu çogup, üülezi **büdüp çorza eki.*** "Bu yüzden, hayatta daima azimli, iyi yürekli olup, gereken şeyleri yapmalı." 8/229
- *Şaanda ulug ulus dilgi keji ürgülçü **ketpes bolza eki** dijiir.* "Örneğin; eskiden büyükler, tilki derisinden dikilmiş börk, sürekli giyilmemeli, derlermiş." 18/43
- *Hamık çüvelerni kılıglardan ündezip ekini kılgaş, bagay-sogay çüülderden **oytalaar bolza eki dep "Dirig burgan"** ööredip, çagaan.* "Her şey hakkında iyi şeyler yapıp kötülüklerden uzaklaşmalıdır şeklinde Dalay-Lama öğretisini sunmuştur." 20/56

3.5.3. Fiillerin Birleşik Çekimi

Bildirme ve tasarlama kipleri ile bildirilen ve tasarlanan hareketlerin görülen geçmiş zamanda, öğrenilen geçmiş zamanda veya şart şeklinde ortaya çıktığını veya çıkacağını ifade etmek için birleşik çekime başvurulur. Birleşik çekim, iki çekimli fiilin bir araya gelmesinden, birlikte kullanılmasından ibarettir (Ergin 1998: 319). Türkiye

Türkçesinde fiillerin birleşik çekimi i- yardımcı fiiliyle yapılmaktadır.⁹⁰

Tuv.T’de, birleşik çekimler **bol-**, **tur-**, **çor-** ~ **çoru-** yardımcı fiilleriyle yapılır. Gramerlerde birleşik çekimlerden ayrı başlıklar altında bahsedilmez. Ancak, *glagolnıye analitičeskiye konstruksii* (fiilli birleşik yapılar) konulu pek çok önemli çalışma bulunmaktadır. Yardımcı fiillerle kurulan yapıların anlam ve fonksiyon çeşitliliği bu çalışmalarda ele alınmıştır.⁹¹

3.5.3.1. Hikâye

Birleşik çekimin hikâye şekli, asıl fiil kipinin gösterdiği hareketin görülen geçmiş zamanda cereyan etmiş olduğunu bildirir (Ergin 1998: 321). Tuv.T’de hikâye çekimi, kip ekli fiilden sonra gelen **bol-**, **tur-**, **çor** yardımcı fiillerine -DI geçmiş zaman ekinin getirilmesi ile yapılır. Şahıs ekleri, yardımcı fiil üzerinde kullanılır.

3.5.3.1.1. Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Metinlerimizden -GAn ekli geçmiş zaman şeklinin hikâyesi fişlenmiştir. -GAn ekli geçmiş zamanın -DI ekli geçmiş zamanı da karşıladığından bahsetmiştik (bk. 3.5.2.1.1.2.2.). Dolayısıyla metinlerimizden fişlenen **-GAn +tur-du /bol-du / çordu+şahıs ekleri** yapısı iki şeklin de hikâyesini karşıladığını söyleyebiliriz.

-GAn +tur-du / bol-du / çordu+şahıs ekleri

- *Ol çorumal kiji darhat kiji be?» dep ayturğan boldu.* “O yolcu Darhat mı? diye sordu.(sormuştu)” 3/98
- *Ol darhat-daa eves, mool-daa eves, a daştıkı kiji-dir» dep harulaan*

⁹⁰ Türkiye Türkçesinde fiillerin birleşik çekimleriyle ilgili yeni görüşler ileri süren Gürer Gülsevin, konuyu ele aldığı bildirisinde, gramerlerimizde geçen bazı adlandırmaların ve ifadelerin akla getirebileceği bazı soruları (“Birleşik Zaman” terimi doğru mudur? Bir fiil birden çok zamanda mı yapılmaktadır?, “Birleşik Zaman” çekimi dediğimiz yapılarda asıl fiile gelen ek mi zaman bildirir, yoksa i- fiili üzerine getirilen ek mi?) yanıtız bıraktığını belirterek gramerlerimizdeki klasikleşmiş tasnif ve adlandırmaların düzeltilmesiyle ilgili bazı öneriler sunmuştur. Bk. Gülsevin 2000: 215-224.

⁹¹ Bu konuda pek çok çalışmanın sahibi L.A. Şamina’nın Ç. S. Ondar ile hazırladığı *Glagolnıye Analitičeskiye Konstruksii c Pervım Pričastnım Komponentom v Tuvinskom Yazıke* (Birinci parçası sıfat-fiilli olan birleşik fiil yapıları) adlı çalışmasını belirtmemiz gerekir: Bk. Şamina, Ondar 2003.

boldular. “Bu yolcu Darhat da değil Moğol da değil, yabancıdır” diye yanıtladılar (yanıtlamışlardı).” 3/100

- *Duñmam bir urugnu baza **uşkarıp çoraan boldu.*** “Bolattay bir kızı da yanına almıştı.” 19/189
- *Bir-le sumuga tüñnel huralga çede beerimge, arban dargaları, sumu dargaları şuptu **çetkilep kelgen boldu.*** “Bir sumuya toplantı için gittiğimde, arban ve sumu başkanlarının tamamı da toplantıya gelmişti.” 19/197
- *Sentyabr 1 çookşulap orar bolgaş, şkolanı çugaylaaş, **dozulap kaan boldu.*** “1 Eylül yaklaştığı için, okulu badanalayıp boyamıştı.” 1/170
- *Hemçiktiñ erikterinde, Tañdı-Uulanıñ sinnarınıñ edekterinde delgem odarlarnıñ çamdızın **kajaalagılap kaan boldu.*** “Hemçik’in kıyılarında, Tandı-Uula sırtlarının eteklerinde geniş meraların bazıları ağıllanmıştı.” 1/230
- *Oon dargalarım çugaalaza-la, oytulaaştap oynaan ooldar, kıstar meni **ırlap turgan boldu.*** “Başkanların konuşmalarıyla birlikte oytulaaş oynayan erkek ve kızlar bana ithafen şu şarkıyı söylemişlerdi.” 19/201

Olumsuz şekli:

- *Aldın, dag-dügün çaraşsınıp sonuurgaar dees, maşınavıstıñ çolaaçızu soktaarga-daa, **dıñnavaan bolduvus.*** “Altın ve kaya lifine ilgi duyacağımızı düşünerek şoförümüz arabayı durdurduğunda fark etmemiştik.” 1/207

3.5.3.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Şimdiki zamanın hikâye çekiminin, *-(I)p turar/olurar/çıdar/* şimdiki zaman şekli sonunda *turdu/boldu/çordu* şekillerinin getirilmesiyle yapıldığını görmekteyiz.

-(I)p turar / olurar / çıdar + turdu / boldu / çordu + şahıs ekleri

- *Sezon bo kaş honuktarda ajıttınar dijip **çugaalajip turar çordu** — didi.* “Sezon bu birkaç gün içinde açılacak deniliyordu, dedi.” 1/162
- *Ulug-Hem onun durgaar köörüvüske, 200 metr hire çerde, Bii-Hem bile Kaa-Hemniñ kattışkanında, dumçuk **köstüp çıdar boldu**.* “Ulug-Hem yatağı boyunca bakındığımızda, yaklaşık 200 metrelik bir yerde, Bii-Hem ve Kaa-Hem’in birleştiği noktada, bir burun beliriyordu.” 1/19
- *Çamdık daglarnıñ edee Ulug-Hemniñ erikterinde **çugdurup çıdar boldu**.* “Bazı dağların etekleri Ulug-Hem’in kıyılarında yıkanıyordu.” 1/269
- *İnituttu dooskan soonda töreen sumuzunga kelgeş, bodunuñ dooskan şkolazınga başkılaj ajıldap egeleeş, am-daa ol ajılında şaǵnal-maktaldıg **ajıldap turar boldu**.* “Enstitüyü bitirdikten sonra doğduğu sumuya gelip kendi mezun olduğu okulunda öğretmenlik yapmaya başlamış ve hâlâ aynı işte istekli olarak çalışmaktaydı.”

3.5.3.1.3. Geniş-Gelecek Zamanın Hikâyesi

-Xr ekli gelecek zamanlı fiilden sonra **turdu/boldu/çordu+şahıs eklerinin** getirilmesiyle yapılır. Arıkoğlu’nun da ifade ettiği gibi (bk. TLG 2007: 1200) bu şekil, bizim metinlerimizde de daha çok geniş-şimdiki zamanın hikâyesi gibi kullanılmıştır.

-Xr ⊕ turdu/boldu/çordu ⊕ şahıs ekleri

- *Çaǵıs oçerkti iyeleen emeglejip **bijiir-daa turduvus**.* “Bir hikayeyi ikimiz yazıyorduk.” 16/159 (Aktarmada düzelt)
- *Ooldarınıñ aǵı-aǵı çerlerde ajıldap çoruurunga ol **çorgaarlannır boldu**.* “Oğullarının farklı farklı yerlerde çalışmasıyla gururlanıyordu.” 3/201
- *Kontsertterni bo-la beletkep algaş körgüzer turduvus.* “Konserler düzenlerdik.” 16/161 (aktarmada düzelt)
- *Bot-bottarıvıstı **detkijer turduvus**.* “Birbirimizi destekliyoruz.” 16/154

- *Aray dürrjoktangan kijige beş kulaş tokpaktı şkola çanına beletkep beer kıldır **torgaar turdum**. “Küstahlık yapanlara beş kulaşlık odunu okul yanında hazırlama cezası verirdim.” 19/142*

Olumsuz şekli: **-M⁴As turdu/boldu/çordu+iyelik ekleri**

- *Çüge deerge, Tsagaan-Nuurdan kelgen tıva student başkalarına, kadı öörenip turar eşteringe «Tıva kiji men» dep **çugaalavas boldu**. “Çünkü Tsagaan-Nuur’dan gelen Tuvalı öğrenci öğretmenlerine, birlikte öğrenim gördükleri arkadaşlarına “ben Tuvalıyım” diye söylemezdi.” 3/209*

3.5.3.1.4. İstek Kipinin Hikâyesi

-GAy ⊕ ertik -Xr ⊕ iyik

Köktürkçe er- “olmak” fiili Tuv.T’de *iyik, ertik, irgin, iyin* gibi yapılarda kalmıştır.⁹² Tuv.T’de istek kipinin hikâyesi, **-GAy ertik** ve **-Xr iyik** yapılarıyla oluşturulmaktadır ve gerçekleşmemiş bir eylemi ifade eder: *seeñ düjüñnü biske şuptuvuska ülep bergen bolza, kandıg eki **bolgay ertik*** “düşünü bizle paylaşıydım iyi olurdu” (Monguş 1998: 130)

- *Anıyak kompozitor Ç. V. Kombunuñ A. Darjaynuñ şülüglelinge ündezip çogaatkanı simfoniyanı çonga tanıştırgan bolza, dıka-la solun, çaa bazım **bolur iyik**. “Genç kompozitör Ç. V. Kombu’nun A. Darjay’ın manzumesine dayanarak oluşturduğu senfoniyi halka sunsaydı çok ilginç ve yeni bir adım olurdu.” 15/67*

3.5.3.1.5. Gereklilik Kipinin Hikâyesi

-Xr ujurlug ⊕ turgan

⁹² Konuyla ilgili bk. Çağatay 1969, Monguş 1998, Bayır-ool 2009.

Genel olarak **-Xr ujurlug turgan** şeklinde yapılan gereklilik kipinin hikâyesi (*Höy aşka töleer ujurlug turgan bis “çok para ödemeliydik”*) (Arıkoğlu 1996: 117) incelediğimiz metinlerde bulunamamıştır.

3.5.3.2. Rivâyet

Tuv.T’de fiillerin rivâyet çekimleri çoğunlukla tur- / bol- / çoru- olur-, çıt-, apar- gibi yardımcı fiillere **-GAn** geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılır. Şahıslara bağlanması ise, -GAn ekli yardımcı fiilden sonra şahıs zamirlerinin getirilmesiyle oluşturulur.

3.5.3.2.1. Geçmiş Zamanın Rivâyeti

3.5.3.2.1.1. -GAn Ekli Geçmiş Zamanın Rivâyeti

Bu zaman şeklinin rivâyeti ise -GAn ekiyle çekimlenmiş fiilden sonra yine -GAn ekiyle çekimlenmiş yardımcı fiilin getirilmesiyle yapılır. Şahıs zamiri en sonda yer alır.

-GAn ⊕ turgan/bolgan/çoraan/ ... ⊕ şahıs zamiri

- *Ol çılın Toju rayonga geologtar ajıldap **çedip kelgen turgan**. “O yıl, Toju bölgesine araştırma yapmak üzere jeologlar gelmişmiş.” 3/171*
- *Ol yazıtı-melegeyniñ oorgazında tuduş bolgaş ortuzunda üzüktelçek şıyıglardan turgustungan huulgaazın-çajıt demdekte **şıyıp kaan bolgan**. “Bu kaplumbağanın sırtına bitişik ve ortasında aralıklı çizgilerden oluşturulmuş efsunlu işaretler çizilmişmiş.” 2/46*
- *Inaar araga ündürbezin, ezirik kiji barbazın şajın talazı-bile ertemden kiji baş burungaar **ugaadıp kaan turgan çüve-dir**. “Din alimi oraya içki çıkarılmaması, sarhoş gidilmemesi hakkında öncelikli olarak anlatmışmış.” 21/47*
- *Tivaje çoortu nepterep kirip organ buddizm HVII çüs çıldıñ ortaa üyezinde alban yozuzunuñ şajın-çüdülgezi **apargan turgan**. “Tuva’ya yavaş yavaş yayılan budizm, HVII. yüzyıl ortalarında resmi din haline gelmişti.” 13/17*

- *Inçalza-daa SSRE-ge bolup turgan boluuşkunnar bot-dogunnaan Tıvaga ulug saldarlıg bolup, HH vektiñ egezinde turgan 20 ajıg hüreelerni **uzutkaan turgan.***” Ancak, SSCB’de meydana gelen olayların bağımsız Tuva’ya etkisi büyük olmuş, HH. yüzyılın başlarında yapılmış yirmiden fazla hüreeyi ortadan kaldırmıştır.” 13/18
- *Çok aparza, ooñ maga-bodun kayaa apparıp ornuşudup, salıp kaarın oglunga möçüür murnunda **çagaan turgan çüve-dir.*** “Öldüğünde kendisini nereye gömeceğini ölmeden önce oğluna söylemiş.” 3/185
- *Men arban dargalap turar üyemde, Ak-Turug bolgaş Çaa-Höl kojuun deviskeeringe oytulaaştap oynaar uruglar **dam bargan turgan.*** “Benim arban başkanı olduğum dönemde Ak-Turug ve Çaa-Höl kojuunlarında oytulaaş oynayan çocuklar artmıştı.” 19/158
- *Kıdat çiijeñner 1903 çıldan egelep çonnu üptep çiijeñneer ajıl-çorudulgazın **egeleen turgan.*** “Çinli vurguncular 1903 yılından itibaren halkı yağmalamaya başlamışlardı.” 24/7
- *Kajan Kızıl — Kuragino demir-oruk tuduunuñ tölevilelin badılap turda, bistiñ senatoruvus L. Narusova demir-oruk ajıglalıñ talazı-bile spetsialisterni respublikanıñ ööredilge çerleriniñ baazazınga beletkeerinçe kiçeengeyni **uglandırgan turgan.*** “Kızıl-Kuragino demir yolu yapımı projesi onaylandığında, senatorumuz L. Narusova demir yolu kullanımıyla ilgili öğrenim merkezlerinde uzmanlar yetiştirmeye dikkatleri yönlendirmişti.” 25/38
- *Inçangaş olar sayzırañgay bijimel literaturalarlıg apargan, aas çoğaalınıñ küştüg saldarından **uštungan turgan.*** “Böylelikle bu gruplar da gelişmiş yazılı edebiyata sahip olmuşlar, sözlü edebiyatın güçlü etkisinden sıyrılıvermişlerdi.” 2/125

3.5.3.2.1.2. -M⁴T⁴şaan Ekli Geçmiş Zamanın Rivâyeti

-M⁴T⁴şaan ile çekimlenmiş fiil sonrasında tur- fiilinin -gan ile çekimlenmiş şekli getirilerek rivâyet yapılır. Şahıs zamirleri en sonda yer alır.

-M⁴Işaan ⊕ turgan ⊕ şahıs zamiri

Metinlerimizden tek örnek fişlenmiştir.

- *A sayan-altay türkteri höy çıldarnıñ durguzunda ham çüdülgelig (tıvalar oon ańgıda sarıg şajınnı baza hüleep algan) bijik çok biçe buuray ulustarga hamaarjıp turgan, sayzırańgay literaturalardan hooruk, aas çoğaalınıñ küştüg saldarınıñ adaanga **artpışaan turgan**. “Sayan-Altay Türkleri ise uzun yıllar boyunca şamanizme inanmış (Tuvalılar ayrıca Budizmi kabul etmişlerdir), alfabesi olmayan az sayıdaki halklara dahil olmuş, gelişmiş edebiyatlardan kopuk sözlü yaratmaların güçlü etkisi altında kalmışlardı”*
2/126

3.5.3.2.2. Şimdiki Zamanın Rivâyeti

-(I)p turar / çoruur / olurar (orar) / çıdar biçimindeki şimdiki zaman şeklinin rivâyeti, *turgan / bolgan / çoraan / apargan* şekillerinin ilâvesiyle yapılır. Şahıs zamirleri sonda yer alır. Olumsuz şekli, -(I)p zarf-fiil ekinin olumsuzu -M⁴Ayn ekinin getirilmesiyle kurulur.

**-(I)p ⊕ çoruur/olurar(orar)/çıdar ⊕ turgan/bolgan/çoraan/apargan
⊕ şahıs zamiri**

Metinlerimizden sadece **apar-** “olmak” fiiliyle yapılan birleşik çekimlerin bulunduğu tespit edilmiştir.

- *Ol şii-bile Orgu-Iyaş-Taygazı doktaamal ajınnıp-horadap, **algırıp-kışkıırıp çıdar apargan**. “Bu hareket dolayısıyla Orgu-ıyaş-Taygası sürekli öfkelenip bağırıp çağırmaya başlamış (bağırıp çağırıyormuş)”* 21/34
- *Oon beer-le arattar meditsinaga büzürep, ooñ duzazın halas **körüp turar***

apargan. “Ondan beri, halk tıpa inanmış, ondan parasız faydalanmaya başlamışlardır (faydalıyor olmuşlar).” 1/135

- *Ooñ bodalı ışkaş, tıva natsiya çon elegdep tönüp çiderden turjuk, amgı üyede sayzıralı, kultura, sport talazı-bile Delegeyde köstüp, dıñnalıp turar apargan.* “Onun düşüncesi gibi Tuva ulusu tükenebilir düşüncesine karşı olarak, günümüzde gelişimi, kültür, spor yönleriyle dünyada görünüp, duyulmaktadır (görölüp duyuluyor olmuştur).” 5/16
- *Söölğü üyede tıva ög-bülelerde urug baji hılbıktaar doynu kalbaa-bile erttirip turar apargan.* “Son zamanlarda Tuva ailelerinde çocuğın başını traş etme toyu yaygın olarak kutlanmaya başlanmıştır (kutlanır olmuştur- kutlanıyor olmuştur)” 8/210
- *Amgı üyede igildi kolduunda şaa üyeniñ materialdarından kılıp turar apargan.* “Günümüzde igil, çoğunlukla zamanın materyallerinden yapılmaya başlanmıştır. (yapılıyor olmuştur)”

3.5.3.2.3. Geniş Zamanın Rivâyeti

-Xr ekli geniş zaman çekimli fiilden sonra turgan / bolgan / çoraan / apargan fiillerinin getirilmesiyle oluşturulur. şahıs zamirleri sonda yer alır. -GAn ekinin -DI ekli geçmiş zamanı da karşıladığı dikkate alınırsa, bu şeklin de, geniş zamanın hem hikâye hem rivâyet şeklini karşıladığı görülebilir. Olumsuz şekli için, -Xr ekinin olumsuzu -M⁴As kullanılır.

-Xr ⊕ turgan/bolgan/çoraan/apargan ⊕ şahıs zamiri

Rivâyet bildirdiğı örnekler:

- *Burungu Tıvaga öglenir deen anıyaktarnıñ törelderi kuda hünün, şağın ulug hamnardan aytırıp, ulug şarınçıga çarın saldırıp, tölgeçeğe huvaanaktadıp turgaş, bilip aar turgan.* “Eskiden Tuva’da, evlenecek gençlerin akrabaları düğün gününü, zamanını büyük şamanlara sorup, büyük falcılara fal

baktırarak öğrenirlermiş.” 8/141

- *Oon aňgıda ertemden lamalardan kelin kıstıñ aalından üner hüinün, şagın, munar a'dınıñ çüzünüñ baza aşak-kaday bolur ulustuñ törüttüngen çıldarınıñ aayı-bile ög-büle çurttalgazınga taarjır-taarışpazın **aytırıp alır turgan.*** “Ayrıca bilim adamı lamalardan gelinin evinden çıkma günü, zamanı, bineceği atın rengini ve karı-koca olacak kişilerin doğum yıllarına göre aile yaşamlarında birbirlerine uyup uymadıkları sorulurmuş.” 8/142
- *A'ş-çeminiñ deejizin delgep salgaş, dört çükçe çajun çajıp, teylep-çüdüürünüñ yozulalın kılgaş, ederip kelgen çonnu aşkarıp-çemgerip algan soonda, çer eezi-bile ulug çugaa kılrga, “Sag-sag!” deerge-le **kudup keer,** “Sog-sog!” deerge-le **ayazı beer turgan.*** En güzel yemeklerle donatıp, dört tarafa yağsız et bırakıp, dua törenini yaptıktan ve birlikte gelen halkı yedirdikten sonra yer iyesi büyük bir konuşma yaparken “Sag-sag” dediği zaman yağmur yağar, “sog-sog” dediği zaman güneş çıkarmış.” 21/45
- *Ol çağırıkçızinga ugaan-saruldıg, törel bölüktüñ erge-ajun kamgalap şıdaar eres kaşpagay kijilerini **soñgup alır turgan.*** “Bu yöneticiliğe akıllı, soyların menfaatini koruyabilecek çevik kişileri seçerlermiş.” 17/5
- *Şaanda çaş urugnuñ iye iştinge dorugup öskenin bir harlaanı dep **sanaar turgan.*** “Eskiden bebeğin anne karnında geliştiği dönem birinci yaşı olarak düşünülmüş.” 8/212
- *Bir eves çook töreldeşi ösküs kijini üş-tanıvazı harı uluska azırandıga beripter bolza, uk törel-bölüktü çon çarjınçıg, aralajıp bolbaan kadıg setkildig ulus-tur dep **sanaar çoraan.*** “Eğer yakın akrabaları öksüz çocuğu tanımadığı yabancı kişilere büyötmek için verirse o akrabaları halk kötü, katı yürekli kişiler olarak düşünürlermiş.” 4/170
- *Oon egeleeş **hamnaar apargan.*** “Bu andan itibaren şamanlık yapar olmuş.” 3/244

Hikâye bildirdiği örnekler:

- *Şuptu paroturbinnaya çorupkan” dep **bijip kaar turgan bis.*** “Herkes

Paraturbinaya (buharlık) gitmiştir” diye yazardık.” 16/143

- *Ög-bülege çonnuñ ıdıktıg yozulaldarına ööredir, olarnı çon bodu ıyak **sagur turgan.*** “Aile içinde halkın kutsal geleneklerini öğretir, onlara halk ciddi olarak riayet ederdi.” 8/81
- *Areveçi akımnıñ çağıdıp ap turganı ol solunga "Uruglar buluñu" dep egeniñ adaanga uruglar dugayında materialdarnı ürgülçü **parlaar turgan.*** “Areveçi ağabeyimin abone olduğu bu gazetede “çocuk köşesi” başlığı altında daima çocuklarla ilgili yazılar yayımlanırdı.” 16/3
- *"Revane şınıñ" eelçeglig dugaarınıñ kelirin çettikpeyn **manaar turgan men.*** “Revane şını’nın sıradaki sayısını kollardım.” 16/4
- *Men çalı çoruur şaamda, oglunga kaday ap beerin ada-ıye **bilir turgan.*** “Gençliğimde oğullarına eş almayı anne-babalar bilirdi.” 19/120
- *Bijikti çügle ızıguurtannar eves, bödüün çon baza **bilir turgan.*** “Yazıyı sadece soylular değil, sıradan halk da bilirdi.” 17/80
- *Öpey ırların, liriktig uzun-suuk ırlarnı tıva kiji бүрүзү **bilir turgan.*** “Ninnileri, lirik uzun havaları her Tuvalı bilirdi.” 13/33
- *Möçünü kıska huusaa iştinde dirig amıttannar chip kaaptar bolza, onu eki demdek dep **köör turgan.*** “Cesedin kısa süre içinde hayvanlar tarafından yenmesi iyi bir işaret olarak görülürdü.” 3/189
- *Şaandan tura ulug nazılıg töögüçü ögbelerden baza sonuurgap aytırıp çoraan men. Çüge-daa aldırbaan, aştırbaanı-bile «Çadaan çüve-dir, «çadap kaan hem-dir dep» adap turganı-bile Çadaana dep at tıvılgan dep **çugaalajır boor çoraan.*** “Eskiden beri yaşlılara, tarihçilere bununla ilgili merakla sorup durdum. Hiçbir şeye verilmemiş, yenilmemiş olduğu için “elde edilmemiş şey, elde edilmemiş nehir” şeklinde adlandırılması sonucu Çadaana adının bulunduğunu anlatırlardı.” 24/5
- *Meeñ tanıjıp turgan uruumnuñ ünü kulaamga **dıñnalır bolgan.*** “O sırada benim tanıştığım kızın sesi kulağıma ilişirdi.” 19/127

Geniş zamanın rivâyeti için olumsuz kullanım:

-BAs ⊕ turgan/bolgan/çoraan/apargan ⊕ şahıs zamiri

- *Bistiñ erte-burungu ögbelerivistiñ çañçılın yozugaar alırğa, tıva kiji töl çok çurttavas çoraan.* “Atalarımızın adetlerine göre, Tuvalılar çocuksuz yaşamamış.” 4/173
- *Eskerip çoruurga, ılañğıya hooray çurttag anyak-ösken, töreleri hamaançok, kadı töreen ha-duñmazın bezin orta **tanıvas**, olar-bile **ederişpes**, **bilişpes** apargan.* “Dikkat edilirse, özellikle şehirli gençler, akrabaları şöyle dursun, kardeşlerini bile tanımaz, onlarla ilişki kurmaz ve anlaşamaz olmuşlardır.” 4/187
- *Üş harga çedir çaş urugnu **aştatpas**, **doñurbas**, **korgutpas** bolgaş iyezinden **çarbas** turgan.* “Üç yaşına kadar bebeği aç bırakmaz, üşütmez, korkutmaz ve annesinden ayırmamış.” 4/16
- *Bottarınıñ çugaalap turarı-bile alırğa, ooñ murnunda darhattar tıvalar-bile **öğlenmes** turgan deerler.* “Kendilerinin söylediklerine göre daha önceleri darhatlar Tuvalarla evlenmezlermiş.” 3/140

3.5.3.2.3. Gelecek Zamanın Rivâyeti

-**Xr** ekli gelecek zaman çekimli fiilden sonra turgan / bolgan / çoraan / apargan fiillerinin getirilmesiyle oluşturulur. Şahıs zamirleri sonda yer alır. Bu kullanımda da hem rivâyet hem hikâye şekilleri karşılanmıştır. Olumsuz şekli için, -Xr ekinin olumsuzu -**M⁴As** kullanılır.

-Xr ⊕ turgan/bolgan/çoraan/apargan ⊕ şahıs zamiri

Metinlerimizden fişlenen şu örnekler gelecek zamanın hikâyesini karşılamaktadır.

- *Viktor, Ondar, Tülüş kejeelerde bisti Yenisey kıldında kulturanıñ bolgaş dıştanılganıñ parıgınçe **edertir apargannar**, añaa kontsertter köör bis.*
“Viktor, Ondar, Tülüş geceleri bizi Yenisey kenarında kültür ve dinlenme parkına götürecek oldular, orada konserler izleyeceğiz.” 1/152
- *Bistiñ ekspeditsiyavıs-bile komitetiñ ujurajılgaız 6 şakta **bolur deen***⁹³.
“Bizim gezi heyetimiz ile komitenin görüşmesi saat altıda olacaktı.” 1/24
- *Beletkelder soonda biske Kızıl-bile tanıjaringa eleen üye artıp kalır, inçan bis öörenikçileriviske başkıladıp egeleer bis — bis aajok sonuurgak, kiçeengeyliğ, «dıñnakçılar» — öörenikçiler, Tülüş, Ondar bolgaş Viktor bistiñ başkılarıvıs **bolu beer apargan**.* “Hazırlıklar sonunda bize Kızıl ile tanışmaya yeteri kadar zaman kalacaktır, o zaman öğrencilerimiz bizlere öğretmenlik yaparlar; biz, çok meraklı, dikkatli dinleyiciler, öğrenci olacak; Tülüş, Ondar ve Viktor ise öğretmenlerimiz oluvverceklerdi.” 1/58

3.5.3.2.4. Gereklilik Kipinin Rivâyeti

-Xr ujurlug turgan ⊕ şahıs zamiri

şeklinde yapılır: *çurtaaar ujurlug turgan men* “yaşamalıymışım, yaşamalıydım”, *bilir ujurlug turgan bis* “bilmeliymişiz, bilmeliydik” vb.

Metinlerimizde örneği geçmemektedir.

3.5.3.3. Şart

Fiillerin birleşik çekimlerinde şart şeklinin, cümlede zarf olarak kullanılması sebebiyle bazı araştırmacılar⁹⁴ tarafından -sa/-se zarf-fiili olarak kabul gören ve gramerlerimizde zarf-fiiller bölümünde ele alınması önerilen bu şekli, kabul görmüş kullanımına uygun olarak, fiillerin şart birleşik çekimi ifadesiyle burada ele alacağız.

⁹³ Tuv.T’de fiillerin birleşik çekimi için düzenli kullanımlar yoktur. Kullanım sıklığı bakımından en çok **tur-** yardımcı fiiliyle yapılan bu çekimlerde farklı fiil yapılarını da görmek mümkündür. **De-** “demek” fiili de bunlardan biri olabilir. **De-** fiilinin zarf-fiil ve sıfat-fiillerle genişlemiş şekillerinin ise cümlede pek çok değişik anlam ve görevlerde kullanıldığı görülmüştür.

⁹⁴ Bk. Gülsevin 1990; Karahan 1994.

Tuv.T’de fiillerin şartlı birleşik çekimleri, şekil ekinden sonra gelen bol-yardımcı fiiline şart şeklinin eklenmesiyle oluşturulur.⁹⁵

		bol-
Teklik	1.Kişi	bol-zumza
	2.Kişi	bol-zuñza
	3.Kişi	bol-za
Çokluk	1.Kişi	bol-zuvussa
	2.Kişi	bol-zuñarza
	3.Kişi	bol-za

3.5.3.3.1. Geçmiş Zamanın Şartı

-GAn ekli geçmiş zaman şekliyle çekimlenmiş fiilden sonra, **bol-** fiilinin şart ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş şeklinin getirilmesiyle kurulur. Olumsuz şekli için ise **-GAn** ekinden önce olumsuzluk eki **-M⁴A** getirilir. Eğer birleşik yapı bir fiil ise, fiili yardımcı fiile bağlayan **-(I⁴)p** zarf-fiilinin olumsuzu **-M⁴Ayn** eki kullanılır.

-GAn ⊕ bol- (-zumza, -zuñza, -za; -zuvussa, -zuñarza, -za)

- *Anıyak kompozitor Ç. V. Kombunuñ A. Darjaynıñ şülüglelinge ündezip çogaatkanı simfoniyanı çonga **tanışturgan bolza**, dıka-la solun, çaa bazım bolur iyik.* “Genç kompozitör Ç. V. Kombu’nun A. Darjay’ın manzumesine dayanarak oluşturduğu senfoniği halka sunsaydı çok ilginç ve yeni bir adım olurdu.” 15/67
- *Şaanda, eki üyelerde vertolyot-bile 100 ajıg şak ujup turgaş, **adıp turgan bolza**, am bo üyede çañgıs şak ujuduuşkun 60 muñ rubl deerge, ol hire örteke kançap-daa küş çetpeyn baar-dır bis.* “Eskiden iyi dönemlerimizde helikopter ile 100 kadar uçuş yapıp atış yapılmışsa da şimdi tek bir uçuş 60 bin ruble demektir ki, bu kadar paraya hiçbir şekilde gücümüz yetmez.”

⁹⁵ Tuv.T’deki şart şekillerinin oluşumu için bk. 3.5.2.2.3. **Dilek Kipi: -SA**

26/44

- Üyeniñ aayı-bile fotoçuruktar baza videofilm çuruktar **artkan bolza**, oon-daa solun. “Zaman geçtikçe geride fotoğraflar ve videolar kalmışsa bu, daha da ilginçtir.” 4/170
- Bir eves urugları doktaavas kiji **bojaan bolza**, çaş kavaylaar yozulal öske: kavaynı artijaar. “Eğer, çocukları hayatta kalmayan bir kişi doğurmuşsa o zaman bebeği beşiğe yatırma âdeti farklı olur: önce beşik tütsülenir.” 8/83
- Ooñ murnunda ol aytırıqlarını federaldığ turguzuglar bolgaş Rossiyanıñ deviskeer aayı-bile ködee ajıl-agıy haygaaral ergeleli **harulaar turgan bolza**, bo çıldan egelep çaa turgustungan komitet ol ergelerni bürünü-bile küüsedip egeleeni ol. “Daha önce bu meseleleri federal kurumlar ve Rusya bölgesel köy işleri gözleme idaresi çözmüş olsaydı, yeni kurulan komite bu yıldan itibaren bu yasaları tamamiyle uygulamaya başlayacaktı.” 26/4
- Türkterniñ burungu ögbeleriniñ sayzırañgay bijii, çogaalı töögünüñ yanzı-bürü çıldagaannarı-bile **uttundurup-daa kalgan bolza**, çonnuñ sağış-setkil kulturazı belen balalbas deerzin çüs-çüs çıldar durguzunda salgaldan salgalçe damçıp kelgen aas çogaaldarı hereçilep turar. “Türklerin eski atalarının gelişmiş yazısı, edebiyatı tarihin çeşitli sebepleri ile unutturulmuş da olsa, halkın duygu-düşünce kültürünün kolay silinemeyeceğini, yüzyıllarca nesilden nesile aktarılmış olan sözlü yaratmalar kanıtlamaktadır.” 2/110
- Çijee, bir eves arab-persid poeziyada bijimel çogaaldıñ sayzırañgay şülük hemçeelderi - aruz, redif, gazel - bijig **turumçuy bergen bolza**, a tıva şülükte burungu türk poeziyanıñ ulusçu hevirleri - ege ayannajılga, ayannaşkak sös kataptaaşkınnarı, 4, 8 oduruglug, 4, 8, 12 slogtug şülükter koldap turar. “Örneğin, Arap-Fars şiirinde yazılı eserlerin gelişmiş şiir birimleri – aruz, redif, gazel – sağlam olarak yerleşmiş ise de, Tuva şiirinde eski Türk şiirinin milli şekillleri – satırbaşının uyumu, uyumlu söz tekrarları, 4, 8 mısralı, 4, 8, 12 heceli şiirler hakimdir.” 2/123
- Açavistiñ avazı, bistiñ kırgan-avavis, Çıkçap (Uzun-Çeñgey) ögbevis

çejemeyniñ-daa kadı çurttaan eji, bistiñ kırıgan-açavıs Dondup anıyak nazınında çırık örtemçeyden **çarlıp çoraan-daa bolza**, törelderinden azırıp alğan oğlu Simçit D. D., azıraan kıstarı Uynukaa, Ulug-Saar, töreen oğlu Suvandii M. D. olarnı ösküüştiretpeyn, doruktur azırıp, but kırına turguzup, ańgı aal-orannıg, aji-töldüg, ujuktalğan uk-dözünüñ salgalı kıldır ög-büleziniñ töögüzünge arttırıp kaan. “Babamızın annesi, bizim büyük annemiz Çıkçap (Uzun Çeñgey) atamız her ne kadar birlikte yaşadığı arkadaşı, bizim büyük babamız Dondup genç yaşında aydınlık dünyadan ayrılmış da olsa, akrabalarının büyüttüğü oğlu Simçit D. D., kızları Uynukaa, Ulug-Saar, öz oğlu Suvandii M. D.’yi, yetim olduklarını hissettirmeden büyütüp yetiştirmiş, ayakları üzerinde durdurup başka yurtlu çocuklu, neslinin devamcısı nesli olarak ailesinin tarihine bırakmıştır.” 5/20

Olumsuz kullanımlara örnekler:

- Oytulaaştaan ooldar, uruglar bir aaldıñ oğlu bolçaan çerге **kelbeyn bargan bolza**, ol-la aaldıñ çanınga haldıp kelgeş, ol ooldu çula baktap ırlajır çüve. “Oytulaaş oynayan erkekler, kızlar, eğer bir erkek sözleşilen yere gelmemişse, onun evinin yakınına gelerek onu şarkılarıyla iyice kötülerler.” 19/57
- Bolçaşkan çerге urugnuñ tanıjı ool **kelbeen bolza**, ol ool kelgiye deer bir a’tka üş kıldır uşkajıptar. “Kızın tanıjı olan erkek sözleşilen yere gelmemişse o kız, erkek gelene kadar bir ata üçüncü kişi olarak biner.”

3.5.3.3.2. Şimdiki Zamanın Şartı

-(I⁴)p **turar / olurar / cıdar** ekli şimdiki zaman çekiminden sonra **bol-** yardımcı fiilinin şart ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş biçimi getirilerek yapılır. Olumsuz şekli ise -(I⁴)p zarf-fiil ekinin olumsuzu **-M⁴Ayn** ekiyle değiştirilmesiyle kurulur. Metinlerimizden sadece olumsuz örneğine rastlanmıştır.

-(I⁴)p turar/olurar/çıdar ⊕ bol-(-zumza, -zuñza, -za; -zuvussa, -zuñarza, -za)

- *Kamgalal ajılın çugaalaar bolza, niitizi-bile bis çaa turgustunup turarivis-bile akşa-şalıñ, kıvar-çaar materialdarnı **albayn turar-daa bolzuvussa**, bo çook-kavı taygalarını, hemnerni, hölderni kiçeengeyge ap, aña hınaldalarını erttirgen bis.* “Koruma görevimizi ele alırsak, genel olarak, biz yeni kurulduğumuz için para, yakıt malzemeleri almamış da olsak bu civarlardaki tayga, ırmak ve gölleri dikkate alarak buralardaki kontrollerimizi sürdürdük.” 26/30

3.5.3.3.3. Geniş Zamanın Şartı

-**Xr** geniş-gelecek zaman şeklinden sonra **bol-** yardımcı fiilinin şart ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş biçimi getirilerek yapılır. Olumsuz şekli için, basit yapılarda, -**Xr** zaman şekli yerine olumsuzu -**M⁴As** eki, birleşik yapılarda -**(I)p** zarf-fiil ekinin olumsuzu -**M⁴Ayn** eki getirilir.

-Xr ⊕ bol-(-zumza, -zuñza, -za; -zuvussa, -zuñarza, -za)

- *Kajan erttirerin ada-iyezi bottarı **şıitpirleer-daa bolza**, bojaan iyeniñ, çaş urugnuñ baydalından hamaarıştırza ajırbas.* “Toyun ne zaman kutlanacağını anne-babanın kendileri karar verirseler de anne, bebeğinin durumuna göre de karar verebilir.” 8/207
- *Kayun keldiñer? – dep Kızıldıñ samolet örteelinge bo yer uluzundan **aytırar bolzuñarza**, - Men Hühürtüden samolet-bile ujuup keldim – dep harılaar.* “Nereden geldiniz? diye Kızıl havalanında bu yöre halkına sorarsanız, - ben Hühürtü’den uçakla uçup geldim, diye cevaplar.” 7/155
- *Tyurkologiyada amga çedir kıldıngan etimologtug slovarlarını **alır bolzuvussa**, olar iyi heviriñ boop turar.* “Türkolojide şimdiye kadar yapılmış etimolojik sözlükleri ele alırsak onların iki şekilde olduğunu görürüz.” 14/70

- *Öskeleriniň çovalañın, aarig-arjun, ajig-şüjüün ülejip **bilir bolzuvussa**, kajan ındıg bergeler boduvuska tavarjı bergende, korgup devideveyn, şüitpirilig ajıp ertip, teyleeriviske, ulug küştü beer, çül dize öskeler baza ındıg hilinçeki körüp çoruur dep çüveni baza bilir bolgay bis" — dep, ıdıktıg Dalay-Lamanıñ öörediin kajan-daa uttup bolbas. "Dalay-Lama'nın "Başkalarının kederini, acısını paylaşmayı bilirsek, kendimiz de bu tür zorluklarla karşılaştığımızda, korkup telaşa kapılmadan dua ettiğimizde büyük bir güç gelir, yani başkalarının da bu acıyı yaşıyor olduklarını biliriz" şeklindeki öğretisi hiçbir zaman unutulmamalıdır."* 20/51
- *Çügile meñee, men alıyn dep çiijeñ, alıskak setkil-bile **bodaar bolzuvussa**, ooñ çüzü-daa artpas. "Sadece bana, ben alayım diye haris, vurguncu düşünceyle yaklaşsak geride hiçbir şey kalmaz."* 26/69

Olumsuz kullanımlarına örnekler:

-M⁴As ⊕ bol(-zumza, -zuñza, -za; -zuvussa, -zuñarza, -za)

- *Hoomay **dives bolzuñarza**, bistiñ bajıñıvısçe baraalıñar» didi. "Kabul ederseniz bize gidelim" dedi."* 3/40
- *Bir eves çookku üyelerde bo talazı-bile çoguur, değtig **hemçegler albas bolzuvussa**, kelir üyede biçe setkildig, duzaargak, keergeeçel bolgaş sağış çovangır salgaldıg boluruvus çigzinçig. "Eğer yakın zamanlarda bununla ilgili isabetli önlemler almaz isek, gelecekte alçakgönüllü, yardım sever, yufka yürekli soylara sahip olmayabiliriz."* 4/192
- *Tiva dilıvıstı özüp olurar salgaldarıvıska arıg, çaraş kıldır ööredip, **damçıtpas bolzuvussa**, kedizi barıp, çüü bolurul? "Tuvacamızı yetişen nesillerimize katışıksız ve güzelce öğretip aktarmazsak onun geleceği ne olur?"* 9/35

**-M⁴Ayn + geniş zaman çekimli yardımcı fiil ⊕ bol-(-zumza, -
zuñza, -za; -zuvussa, -zuñarza, -za)**

- *Bir eves kiji bodunuñ nazın-harına hamaarjır çıldar kezindeende, ol üyelerge düüştür çedip alır ujurlug sorulgazın küüsetpeyn baar bolza, ol talazı-bile çoгуur sayzıraldı albayn baar bolgaş, ooñ söölünde çıldarda onu çedip alırı barık-la boldunmas apaar.* “Eğer bir kişi ömrü boyunca, o zaman dilimi içinde, ulaşması gereken amaçlara erişmezse, bu yönüyle gerekli gelişimi gösterememiş olur ayrıca, sonraki yıllarda buna ulaşmak neredeyse imkansızlaşır.” 4/34

3.5.4. Birleşik Fiiller

Birleşik fiiller, isim ve bir yardımcı fiilin veya fiil ile bir yardımcı fiilin birleşmesinden oluşmakta ve bir kavrama karşılık gelmektedirler. Bu birleşmelerde, asıl anlamların korunmuş olabildiği gibi, asıl anlamdan sıyrılarak başka bir kavram hâline dönüşmesi de söz konusudur. Birden çok fiilin birleşmesi ile oluşanlarda ise yeni bir ek işlevi de yüklenebilir.

Tuv.T’de bu yapılar, genel olarak *analitiçeskiye konstruksii* terimiyle kullanılmaktadır. Konuyla ilgili müstakil çalışmalarda ilk parçacığı isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil olan ikili şekillerin kullanım özellikleri ele alınmıştır.⁹⁶

Biz burada konuyu, genel hatlarıyla, isim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller ve fiil ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller olmak üzere iki başlık altında ele alacağız.

3.5.4.1. İsim ⊕ Yardımcı Fiil Şeklinde Olan Birleşik Fiiller

İsimlerin arkasından *al-, apar-, bar-, ber-, bol-, çedir-, çorut-, kıl-, oyna-, sal-, tut-, ün-, ündür-* gibi fiillerin (bk. birleşik fiiller 1. tablo) getirilmesiyle yapılan birleşiklerdir.

⁹⁶ Konuyla ilgili olarak bk. Çeremisina 1995: 3-23, Şamina, Ondar 2003, Şamina 2002: 124-141

- *Büdüştüg deerge — eki **kijizidilgeni algan**, bodunuñ sös-domaandan, ajıl-hereenden belen oytalavas, amıdıralga turuštug kijiniñ dugayın çugaalap turar.* “İyi huyludan kasıt, iyi terbiye almış, kendi sözünden ve emeğinden kolay vazgeçmeyen, hayata bağlı bir kişi olmasıdır.” 4/162
- *Açavıstıñ açazı, bistiñ kırgan-açavıs, açavıs çaa-la dört harlıg turda, **çok bolgan**.* “Babamızın babası, bizim büyük babamız, babamız daha 4 yaşında iken ölmüş.” 5/18
- *Şagaa büdüüzünde siler бүгүдениñ amır-mendiñer aytırbışaan, izig **bayırnı çedirerin** çöpşeerep körüñer.* “Yılbaşı arifesinde herkesin hal hatırını sorarken yeni yılınızı kutlamamıza müsaade ediniz.” 10/3
- *Bügü-le amılıg amıttannarga **hora çedirbeyn**, öskelerge bagay setkil setkiveyn, hey çerge **aas-dıl ündürbeyn**, çoguş-sodaa kılbayn, araga-darije sundukpayn, çaraş bayırlaldı höglüg-omak, öörüškü-mañnaylıg utkup ap köreeliñer.* “Hiç bir canlıya zarar vermeden, başkalarına kötü hisler beslemeden, boş yere (sebepsiz) ağız kavgası çıkarmadan, dövüşmeden, içkiye düşkün olmadan yeni yılı neşeyle, sevinçle karşılayalım.” 10/16

3.5.4.2. Fiil ⊕ Yardımcı Fiil Şeklinde Olan Birleşik Fiiller- Tasvirî Fiiller

İki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş, oldukça işlek kullanımlara sahip fiil birleşikleridir. Fiillerin anlamlarını değişik nüanslarla ifade eden bu fiillerin sayıca çokluğu söz konusudur.

3.5.4.2.1. Yeterlilik Fiilleri

-(I⁴)p zarf-fiil eki almış fiillden sonra **şıda-** “dayanmak, tahammül etmek; yapabilmek”(< Mo. çida- = ET tıd-) (Ölmez 2007: 261) fiilinin getirilmesiyle yeterlilik anlamlı birleşik fiiller oluşturulur. Olumsuz şekli için ise **şıda-** fiiline olumsuzluk eklerinin getirilmesiyle veya **çada-** “yapamamak, edememek, olamamak” (< Mo. yada- “yapamamak, güçsüz olmak”) (Ölmez 2007: 105) fiiliyle yapılmaktadır. **Çada-** fiili zaten anlamca olumsuz olduğu için bu fiile, ayrıca olumsuzluk ekinin getirilmesi sonucu, **çadavas** “olabilir, imkânı var, mümkün” anlamındaki onaylama, tahmin ifade

eden kelime oluşmuştur.

3.5.4.2.1.1. fiil + -(I⁴)p ⊕ şıda-

“-A bilmek” anlamındadır.

- *Ol çağırıkçızinga ugaan-saruldıg, törel bölüktüñ erge-ajun **kamgalap şıdaar** eres kaşpagay kijilerni soñgup alır turgan.* “Bu yöneticiliğe akıllı, soyların menfaatini koruyabilecek çevik kişileri seçerlermiş.” 17/5
- *Oların bay-şıdaldıg missioner ög-büle tıp algaş, bottarınıñ urugları deg azırap turgujege, olar çugaa-domakka hamaançok, eñ-ne bödüün kijizig çañıldarga bezin **öörenip şıdaar** argazı çok bolgan.* “Bu çocukları varlıklı bir aile bulup kendi çocukları gibi besleyip büyütene kadar onların konuşmayı bırakın en basit alışkanlıkları bile öğrenebilecek durumları yoktu.” 4/128
- *Kiji öske dirig amutannardan küş-ajıl **kılıp şıdaarı-bile** ılgalıp turar.* “İnsan diğer varlıklardan iş görebilmesiyle ayrılır.” 12/15
- *Delegey ulustarınıñ högjüm kulturazınıñ bo eldeptig boluuşkununga sonuurgaldı kandıg-bir çerge-bile bo nom **handırıp şıdaar boor** dep idegeer-dir men.* “Dünya halklarının, müzik kültürünün bu ilginç olayına olan merakı bu kitap ile bir derece doyurulabilir diye ümit ediyorum.” 13/107
- *Ooñ «çayınnañcak bedikterin» çügile bijig turuştug, çütküldüg, tura-soruktug kiji **çalap ap şıdaar**.* “Onun “parıltılı zirvesini” sadece sağlam duruşlu, inançlı, azimli kişiler fethedebilir.” 14/37

3.5.4.2.1.2. fiil + -(I⁴)p ⊕ şıda+-vas ⊕ (yrd. fiil)

fiil + -(I⁴)p ⊕ şıda+-vayn ⊕ yrd. fiil

“-AmAmAk” anlamındadır. Yeterliliğin olumsuzu için, **şıda-** fiiline **-vas** olumsuz sufat-fiil eki veya **-vayn** olumsuz zarf-fiil eki getirilir.

- *A bajiñnarından **ıradı çorup şıdavas** ulus bisçe telefonnap, heregleen*

nomnarın, solun-setküülderin çağıdıptarga, bottarivıs bajiñnarına barıp, çedirip berip turar bis. “Evlerinden uzaklaşamayan kişiler ise bize telefon açarak gereken kitap ve dergileri sipariş ettiklerinde evlerine kadar biz götürmekteyiz.” 22/15

- *Kiji dolu bolganından **hüleep ap şıdavas boldular.*** “Misafirhane dolu olduğundan beni kabul edemediler.” 3/34
- *Daraazında ooñ ada-ıyezi katap baza-la Moolçe köjüp çorutkaş, Toju rayonçe dedir **köjüp keep şıdavayn bargannar.*** “Daha sonra anne-babası tekrar Moğolistan’a göçünce Toju’ya geri dönememişler.”

3.5.4.2.1.3. fiil + -(I⁴)p ⊕ çada-

“-(y)AmAmAk” anlamındadır.

- *Oon-daa orta **bilip çadaaş,** kaygap or men.* “Pek anlayamamış ve şaşırmıştım.” 16/53
- *Am kançaar, küzel bütpeende kayıje öörenip **bodap çadap çorup turumda,** Leningradta öörenip turar tıva studentiler çedip kelgen. (40) Aleksandr Kunaa inçan meñee sümeley-dir.* “Şimdi ne yapacağım, isteğim olmadığı için şimdi hangisine gireceğimi bilemediğim sırada, Leningrat’da okuyan Tuvalı öğrenciler gelmişti.” 16/39
- *Evropanıñ högjüm kulturazı çookka çedir-le ındıg tıvızıktı bilbes turgan bolgaş ooñ baajızın **tayıl bırlap çadap kaan.*** “Avrupa kültür sanat dalı yakın zamanlara kadar bu bilmeceyi bilmiyordu ve bunun yalan olduğunu ise açıklayamamıştı.” 13/36

3.5.4.2.1.4. fiil + -(I⁴)p ⊕ çadavas

“-(y)Abilir” anlamında kuvvetli ihtimal anlamı katar.

- *Hölçe hanılap kire bergen bedik döñnüg çartık ortuluk **boop çadavas.*** “O zamanlar burası göl içine uzanan yüksekçe bir tepeye sahip yarım ada olabilir.” 7/127

- *Olar kajan-bir Tiva çurtunga çurttap çoraan, üzülbesteeş turupkan çaa-dayınnıñ urjuundan çurtundan dezip çorutkan uygurlarnıñ salgalı-daa **boop çadavas**. “Bunlar bir zamanlar Tuva ülkesinde yaşamış, kesintisiz savaşlar sonucu ülkesinden kaçmış Uygur neslinden olabilirler.” 17/42*

3.5.4.2.1.5. fiil + -Xr ⊕ çadavas

“-(y)Abilir” anlamında kuvvetli ihtimal bildirir.

- *Sumu iştinde oytulaaştap oynaan ooldarnı, uruglarnı şıñgu hemçeg albas çüve bolza, olarnıñ bağı kijige-daa **haldaar çadavas-tır** - dep, öske alban-ajıl kılıp turgan kijiler bezin sestip turgan çüve. “Diğer memurlar bile, eğer sağlam tedbirler alınmazsa oytulaaş oynayanlar içindeki kötü kişilerin insanlara saldırabileceklerini sezmişlerdi.” 19/229*
- *Am bo şag bolza, ol möge-şurak ool çerniñ çeringe meñee çannır hamaan çok, meni **aaylap-daa kaar çadavas**. “Bu devirde ise, o güçlü kuvvetli oğlan taşrada bana yalvarmak şöyle dursun beni öldürebilir de.”*

3.5.4.2.2. Tezlik Fiilleri

Al-, ber-, hon-, kag-, kal-, şap- gibi yardımcı fiillerle ve **-(I⁴)vI⁴t-** ekiyle hareketin hızlıca yapıldığı ve sonlandığı ifadesi vurgulanır (Sat, Salzınmaa 1980: 168).

3.5.4.2.2.1. fiil + -(I⁴)p ⊕ al-

- *Am-daa bolza ındıg, süzüktüg çerler — hüree-duganga kirgende, alban çerleri-daa — şkola, emnelgelerge iyikpe, öske-daa höy-niiti çerleringe barganda, börgüvüstü ıyaavıla **uštup aar bis**. “Hâlâ bu uygulamaların geçerli olduğu yerler vardır: tapınaklar, resmi kurumlar, okul, hastane veya başka sosyal kurumlarda börgümüzü mutlaka çıkarınız (çıkarıveririz).” 18/38*
- *Kunçuu kiji kelinni utkup, a’t azı maşınaga olurtup algaş, holundan çedip algaş, bajiñni üş dolgandır kılaştaar. “Kayınvalide, gelini karıştılayarak at*

veya arabaya bindirip sonra koluna girerek evin etrafını üç kere dolaşırlar.”

8/159

3.5.4.2.2.2. fiil + -A/-I⁴/-y ⊕ ber-

- *Bir-le hün redaktor "Seni şkolada keldirtip tur, dürgen bar" didir. Çede-le berdim.* “Bir gün redaktör “seni okuldan çağırıyorlar, çabuk git” dedi. Gidiverdim.” 16/58
- *Inçaldır bistiñ bölüüvüske çaa üş kejiğün nemeji berdi.* “Böylece bizim gruba üç yeni üye ekleniverdi.” 1/30
- *Hamnap egeleen soonda oglunuñ holu-budu tırtar aaru-daa ettine bergen.* “Şamanlık yapmaya başladıktan sonra oğlunun el ve ayaklarındaki seğirme hastalığı da geçivermiş.” 3/243

3.5.4.2.2.3. fiil + -A/-I⁴/-y ⊕ hon-

- *Bis Yeniseyniñ kıdunga seriittenip, idik-hevivis uştunup, ooñ kılagar arıg suunga çunup, eştip-şımnıp alırıvıska, Sayan sinnarın ajır Usinsk oruu-bile dıñ çok çorup kelgeş, mogap-şılaanıvıs doraan arlı hona berdi.* “Yenisey’in kenarında serinleyerek, kıyafetlerimizi çıkarıp onun parlak temiz suyunda yıkanarak yüzdüğümüzde, Sayan dağlarını aşan Usinsk yolunu dinlenmeksizin yürüyüp geldiğimizdeki bitkinliğimiz hemen kayboluverdi.” 1/23

3.5.4.2.2.4. fiil + -(I⁴)p ⊕ kag-

- *Möçünü şuglap kaan pöstü hat-salgın ajıda şaaptarga, ol möçünü ıt-kuş çip kaaptar.* “Cesedin örtüldüğü bezi rüzgar açtığında cesedi köpekler kuşlar yiyyiverir.” 3/188
- — *Mişa, duzalap kör, bo urugnu fotografiyadan düjürüp çuruy kaavit!* “Mişa, yardım et lütfen, bu çocuğun fotoğrafını çiziver!” 16/133

3.5.4.2.2.5. fiil + -(I⁴)p ⊕ şap-

- *Mançjur-Kıdatka Sinhay revolyutsiyazı ööskeeş, 1911 çılda Manç-jur-Kıdatıñ Tsin dinastiyazın çılça şapkan.* “Çin’de Sinhay devrimi patlak verince, 1911 yılında Çin’in Tsin hanedanlığı düşürülmüştür.” 5/5

- *Möçünü şuglap kaan pöstü hat-salgın **ajuda şaaptarga**, ol möçünü ıt-kuş çip kaaptar.* “Cesedin örtüldüğü bezi rüzgar açtığında (açıverdiğinde) cesedi köpekler kuşlar yiyiverir.” 3/188

3.5.4.2.2.5. fiil + -(I⁴)vI⁴t- (< -ıp ıt-)

-(I)p zarf-fiil ekli fiilden sonra **ıt-** “göndermek” fiilinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. Harekete tezlik ve bitme anlamı katar. -(I)vIt- ekinin üstüne gelen eklerle birlikte ses değişimleri meydana gelmektedir. Bu durum, bazen eki tanınmaz hâle getirir: Örn. bijipken < biji-pt-ken < biji-vit-ken < biji-p ıt-kan.

- *Ezer, çonaan soygaş, bökpek haragan kırınçe **oktapkan çıdır**.* “Eyeri ve çonağını alıp dikenli çalılık üzerine atıvermiş.” 19/88
- *Kadı oytulaaştap çoraanım ooldar, uruglar inçaar ırlaaş, bir-le çerdiver haldıp **çoruptular**.* “Birlikte oytulaaş oynadığım arkadaşlarım bunu söyleyerek başka bir yere gidiverdiler.” 19/136
- *Bir-le hüin kaynaar öörenip bolurunuñ dugayında çarlaldarnı koridorga **askılapkan**.* “Bir gün koridora, nerelerde öğrenim görülebileceği hakkında duyurular asılmıştı.” 16/37
- *Hölçok **çılupkaş**, henerten sooy beerge, taygır doşka mal taygaktap, ottaarı bergedep, çudap egeleer.* “Hava epeyce ılınıp sonra aniden soğuduğunda oluşan buz üzerinde otlamaları zorlaşan hayvanlar zayıflamaya başlarlar.” 1/253

3.5.4.2.3. Süreklilik Fiilleri

Tur-, **çoru-**, **olur-**, **çıt-** yardımcı fiilleriyle süreklilik, bitmemişlik ifade edilir. Bir önceki fiile -(I⁴)p zarf-fiil ekiyle bağlanır. Bu yardımcı fiiller aynı zamanda Tuv.T’nin şimdiki zaman çekimini ve fiillerin birleşik çekimlerini oluşturur (bk. 3.5.1.2.2. ve 3.5.1.4.).

3.5.4.2.3.1. fiil + -(I⁴)p ⊕ tur-

- *Ol çerniñ uluzu **ivi maldap, aňnap, balıktap turarlar**.* “O yerin halkı ivi

besleyip, avcılık, balıkçılık yaparlar.” 1/88

- *Orus geologtar ooñ ada-iyeziniñ çurttap turgan çeriniñ çoogunga çedip kelgeş, ajıldap turda, iyezi bo oglun bojaan çüve-dir.* “Rus jeologlar onun anne-babasının yaşadığı yerin yakınında çalışırken annesi doğum yapmış.” 3/172

3.5.4.2.3.2. fiil + -(I⁴)p ⊕ çor-~çoru-

- *Tañdı-Uula sinnarın, dağlarnıñ şıpşıktarında buluttarnı, arga-arıglıg dağlarnıñ edekterinde delgem odarlarını **körüp çor bis.*** “Tandı-uula sırtlarını, dağların zirvelerindeki bulutları, ormanlık dağların eteklerindeki geniş meraları görüyoruz.” 1/246
- *Eres-ool amğı üyede Sarıg-Septe çurttap, başkılap ajıldap çoruur.* “Eres-ool şimdi Sarıg-Sep’te yaşıyor ve orada öğretmenlik yapıyor.” 3/229

3.5.4.2.3.3. fiil + -(I⁴)p ⊕ olur-~or-

- *Inçaar höörejip oluruvista, er, hereejen iyi kiji kelgeş, ol maşınaga oluruptu.* “Biz sohbet ederken biri erkek iki kişi gelerek arabaya oturdu.” 3/27
- *Am arga-arıg ulam şırgaylanıp, kövüdeen tudum, ulam-na bedip, art kırıncı **çütküdüp or bis.*** “Orman sıklaşıp çoğaldıkça daha da yükselip dağ tepesine doğru çekiliyoruz.” 1/245

3.5.4.2.3.4. fiil + -(I⁴)p ⊕ çıt-

- *Ol çamdık çerlerde höy-höy biçii salaalarga çarılğan bolgaş dag hovuzun **şığıdıp çıdar.*** “Bazı yerlerde pek çok küçük kollara ayrılarak dağ boyunca uzanan bozkırı ıslatır.” 7/100
- *Çamdık biçii hemçiğester dağlardan daaş-şimeennig şurap batkaş, Ulug-Hemçe **kiir agıp çıdarın** eskerdivis.* “Bazı küçük nehirciklerin dağlardan gürültülü bir şekilde akarak Ulug-Hem’e katıldığını fark ettik.” 1/271

3.5.4.2.4. Yaklaşıklık Bildiren Fiiller

-**Xr** isim-fiil ekinden sonra **ças-** fiilinin getirilmesiyle yapılır. “-Ayazmak”

anlamındadır.

- Viktor Möngün-Tayga *depterge-le, samoletka ujutkanıvıstı, Möngün-Tayganiñ şıpşunçe üngenivisti, Mugur-Aksında çurttalğanı, art kırınga azıp çoraanıvıstı, Toolaylıg, Barlıkka düje ber çaskanıvıstı saktıp keldivis...* “Viktor Möngün-Tayga dediğinde, uçak uçurduğumuzu, Möngün-Tayga’nın zirvesine çıktığımızı, Mugur-Aksı’ndaki yaşamı, dağ tepesinde yolumuzu kaybettiğimizi, Toolaylıg, Barlık’a ineyazdığımızı hatırladık...” 1/279
- Konçug *anıyak turgaş, aktıg çerге harusalga çok dep buruudattırğaş, herekke onaajır çaskan.* “Çok gençken, suçsuz yere sorumsuzluktan suçlanmış yargılanayazmıştır.” 5/58

3.5.4.2.5. Başlama Bildiren Fiiller

Egele-, kir-, ber- yardımcı fiilleriyle hareketin başladığı ifade edilir.

3.5.4.2.5.1. fiil + -(I⁴)p ⊕ egele-

- Tivaga Moyun-Çurnuñ 750-752 çıldarda **tutturup egeleen** hooraylar, şiveeler, kamgalal hanalar tuduu 758 çıl soonda-daa ulamçılaan. “Tuva’da Moyun-Çur’un 750-752 yıllarında yaptırmaya başladığı şehirler, kaleler, surların yapımı 758 yılı sonrasında da devam etmiştir.” 7/111
- Solunnu tıva dılga **ündürüp egeleen bis.** “Gazeteyi Tuvaca çıkarmaya başlamıştık.” 16/149

3.5.4.2.5.2. fiil + -(I⁴)p ⊕ kir-

- Söölzüredi Tivaga burun uygurlarnıñ aymaktarı bolgaş mooldar çurttay bergen bolgaş tıva etnoska **kattıjıp kirgen.** “Sonuna değin Tuva’da eski Uygur boyları ve Moğollar yaşamış ve Tuva etniğine dahil olmuştur.” 13/25
- Töreen şkolazınga iyi çıl ajıladaan soonda, amıdıralın ertem ajılı-bile doluzu-bile **holbap kirgen.** “Okuduğu okulda iki yıl çalıştıktan sonra hayatına tamamen bilimsel çalışmalar girmiştir.” 11/4
- Kiirilde çüüldü bo tablitsa-bile kızıgaarlaaş, daraazında iye iştinge çurttalgadan egeleeş, nazın-har бүрүзүн delgereñgeyi-bile **saygarıp**

kireeliñer. “Girişteki bilgileri bu tablo ile sınırlandırarak, aşağıda anne karnındaki yaşamdan başlayarak her yaşı genel olarak değerlendirelim.”
4/105

3.5.4.2.5.2. fiil + -A/-I⁴/-y ⊕ ber-

- *Hural-suglaalarga ol sanal-onal bere beerge, ooñ kirjikçileriniñ kiçeengeyin bo-la sonuurgadı bergen turar.* “Kurullarda tekliflerini sunduğunda kurul katılımcılarının dikkatini çekmeye başlamıştır.” 5/34
- *Ol-la çıln ol Ertemner Akademiyazınıñ Sibirde Salbırınıñ çorutkanı-bile Tıvanıñ dıl, töögü bolgaş literaturanıñ ertem-şinçilel institudunga (amgı TGŞİ) keep ajlday bergen.* “Aynı yıl, Bilimler Akademisinin Sibirya departmanı onu Tuva dil, tarih ve edebiyat araştırmaları enstitüsüne göndermiş ve burada çalışmaya başlamıştır.” 14/11

Birleşik Fiiller – 1. Tablo: İsim ⊕ Yard. Fiil

	isim ⊕ fiil
al- “almak”	<i>amdan al-</i> “tat almak” <i>kiçeengeyge al-</i> “dikkate almak” <i>kijizigilgeni al-</i> “terbiye almak” <i>hüleelge al-</i> “karar almak” <i>hemçeg al-</i> “tedbir almak” <i>akşa ajıldap al-</i> “para kazanmak” <i>holundan çedip al-</i> “koluna girmek, kolundan çekiştirmek” <i>salgal damçıp al-</i> “nesilden nesile ulaşmak” <i>eezi kılıp al-</i> “sahibi yapmak” <i>kelin kılıp al-</i> “gelin almak”
apar- “olmak”	<i>çok apar-</i> “yok olmak; ölmek” <i>hündetkel çok apar-</i> “saygınlığını kaybetmek” <i>ög-bülelig apar-</i> “evlenmek, aileye sahip olmak”
bar- “gitmek”	<i>aşakka bar-</i> “kocaya gitmek, kadın için evlenmek” <i>halas bar-</i> “boşa gitmek”
ber- “vermek”	<i>çagıg-sös ber-</i> “nasihat etmek” <i>çagıg-süme ber-</i> “öğüt vermek, nasihat etmek” <i>azırandıga ber-</i> “evlatlık vermek”
bol- “olmak”	<i>bir bag bol-</i> “ilişkili, bağlantılı olmak” <i>argalıg bol-</i> “imkâna sahip olmak” <i>çok bol-</i> “yok olmak; ölmek” <i>çedimçe çok bol-</i> “başarısız olmak” <i>deñ bol-</i> “eşit olmak” <i>eki bol-</i> “iyi olmak” <i>kezek bol-</i> (bolganda, bolgaş) “kısa bir süre sonra” <i>ög-bülelig bol-</i> “aileye sahip olmak; evlenmek” <i>öy bol-</i> “bir şeye meyilli olmak”
çedir- “ulaştırmak, göndermek, iletmek”	<i>açı-buyan çedir-</i> “fayda sağlamak, yararı olmak” <i>açı-duza çedir-</i> “fayda göstermek, hizmet etmek” <i>bayır çedir-</i> “saygı ve sevgilerini iletme, selam söylemek; tebrik etmek” <i>hora çedir-</i> “zarar vermek” <i>kogaraç çedir-</i> “zarar vermek”
çorut- “göndermek”	<i>çugaa çorut-</i> “laf etmek, konuşmak” <i>demisel çorut-</i> “mücadele etmek”
düş- “mevsim için gelmek”	<i>kış düş-</i> “kışın gelmesi” <i>çay düş-</i> “yazın gelmesi”
kıl- “yapmak”	<i>bagay çüül kıl-</i> “kötülük yapmak” <i>bagay çüve kıl-</i> “kötülük yapmak” <i>bürütkel kıl-</i> “kayıt etmek, rapor etmek”

	<i>çoguş-sodaa kıl-</i> “kavga etmek” <i>çok kıl-</i> “yok etmek” <i>çugaa kıl-</i> “konuşma yapmak” <i>demisel kıl-</i> “mücadele etmek” <i>harılzaa kıl-</i> “ilişki kurmak” <i>kelin kıl-</i> “gelin yapmak” <i>kiji kıl-</i> “adam etmek” <i>otçet-iletkel kıl-</i> “rapor etmek” <i>saktuşkın kıl-</i> “hatıra bırakmak” <i>şoş-sodaa kıl-</i> “kavga etmek” <i>yozulal kıl-</i> “tören yapmak”
oyna- “ oynamak ”	<i>rol(du) oyna-</i> “rol oynamak”
sal- “salmak, bırakmak”	<i>algış-yöreel sal-</i> “dua etmek” <i>at sal-</i> “imza atmak” <i>aytırığ sal-</i> “soru sormak” <i>egezin sal-</i> “başlangıcını oluşturmak” <i>küş sal-</i> “güç vermek” <i>sagış sal-</i> “merak etmek, özen göstermek” <i>sañ sal-</i> “kutsal ateş yakmak” <i>sorulga sal-</i> “amaçlamak, amaç edinmek” <i>tavak sal-</i> “temel atmak”
tut- “kurmak, oluşturmak”	<i>ög-büle tut-</i> “aile kurmak” <i>haara tut-</i> “iştirak ettirmek” <i>harılzaa tut-</i> “ilişki kurmak”
ün- “çıkarmak”	<i>çugaa(zı) ün-</i> “anons edilmek” <i>şoş-sodaa ün-</i> “kavga çıkarmak”
ündür- “çıkarmak”	<i>aas-dıl ündür-</i> “söz kavgası çıkarmak”

Birleşik Fiiller 2.Tablo: Fiil ⊕ Yard. Fiil

	fiil + (1 ⁴)p ⊕ al-			
al-	adap al-	çemnenip al-	kurlavırlap al-	soñgup al-
	adırlıp al-	çepseglenip al-	munup al-	şaptap al-
	ajıldap al-	çedip al-	nayıraldajıp al-	şığjap al-
	ajıdıp al-	çııp al-	oçuldurup al-	şımınip al-
	alıp al-	çıgılıp al-	olçalap al-	tıptınıp al-
	arttırıp al-	çidirip al-	olurup al-	tırttırıp al-
	azıp al-	daarap al-	olurtup al-	tölevilep al-
	adıp al-	dayanıp al-	oraap al-	turguzup al-
	aşkarıp-çemgerip al-	demnejip al-	ornap al-	tudup al-
	aytırıp al-	dıştanıp al-	öğlenip al-	uştıp al-
	azırıp al-	dilep al-	öörenip al-	uşkarıp al-
		doktaadıp al-	öörenip-	uşta bijigilep al-

	baglap al- bazıp al- beletkep al- beletkenip al- bijip al- bijigilep al- bilip al- bodap al- bolçajıp al- çalap al- çağırıp al- çağıdıp al-	dugurjup al- edertip al- ejelep al- ettinip al- evileldejip al- kamgalap al- kamnap al- kattıjıp al- kazıp al- kedip al- kiirip al- kirip al-	şiñgeedip al- ööredip al- örüp al- saktıp al- salgap al- sadıp al- segirjip al- şilip al- şiñgeedip al- tanıp al- tanıjıp al- tıp al-	utkup al- utkup-hüleep al- ündezip al- üülgedip al- harlap al- hevirlep al- hölezilep al- hunaap al- huvaaş al- hüleep al-
apar-	fiil + -Xr ⊕ apar-			
	ajıglaar apar- artar apar- ajar apar- bilir apar-	çugaalajır apar- demisejir apar- edertir apar- kılır apar-	öglenir apar- tanır apar-tavarjır apar- tıvar apar-	tırtıp aarır apar- üner apar- hamnaar apar-
	fiil + (I⁴)p ⊕ apar-			
	azırıp apar-			
	fiil + M⁴As ⊕ apar-			
	aarıvas apar-	bilişpes apar-	düüşpes apar-	
bar çıt-/çoru-	fiil + (I⁴)p ⊕ bar çıt-/çoru-			
	çañçıgıp bar çıt- çidip bar çıt- ertip bar çoru-	öjüp bar çoru- üstüp bar çıt-	hoozurap bar çoru-	
bar-	fiil + -A/-I⁴/-y ⊕ bar-			
	çoruy bar-			
	fiil + (I⁴)p ⊕ bar-			
	çidip bar- kirip bar-	mañnajıp bar- ujurajıp bar-		
	fiil + M⁴Ayn ⊕ bar-			
	albayn bar- bodavayn bar-	bottanmayn bar- bütmeyn bar-	çetpeyn bar- kelbeyn bar-	közülbeyn bar- küüsetpeyn bar-
ber-	fiil + -A/-I⁴/-y ⊕ ber-			
	ajılday ber- alganı ber- amıray ber- arlı hona ber- aja ber- ayazı ber-	çede-le ber- çimzeni ber- çide ber- çorta ber- çurttay ber- dargalay ber-	küştelı ber- nemeji ber- nomçuy ber- ööredi ber-oraytay ber- öje ber-	ujuga ber- ujurajı ber- ulamçılای ber- ulajı ber- üne ber- ündüre ber-

	bildine ber- bija ber- boday ber- bolu ber- büde ber- çana ber- çañçaray ber- çañçıga ber- çaptıla ber- çarlay ber- çaştay ber- çaylı ber- çedişpestey ber- çede ber-	dendey ber- deze ber- dirti ber- doñgulda ber- eege ber- egeley ber- ergelekçiley ber- ettine ber- ırlay ber- katçı ber- kire ber- kırıy ber- köre ber- köje ber- kövüdey ber-	öskerli ber- oynay ber- sargargılay ber- sayzıray ber- şılay ber- sokkulajı ber- sonuurgay ber- sonuurgadı ber- sooy ber- suragıy ber- taray ber- tavarjı ber- turgustuna ber- turumçuy ber-	ürey ber- uja ber- halday ber- halıy ber- halçı ber- harılay ber- harılzajı ber- höörey ber- horaday ber-
	fiil + (I⁴)p ⊕ ber-			
	ap ber- arttırıp ber- aytıp ber- badılap ber- beletkep ber- bergedep ber- bijip ber- bottanıp ber- cıp ber-	çıglıp ber- çorudup ber- çüderep ber- çugaalap ber- dajıglajıp ber- damçıdıp ber- dap ber- däjürüp ber- ekkelip ber-	kudalap ber- nemep ber- nomçup ber- ööredip ber- şaptıktap ber- şılçıp ber- sürüp-le ber- tayılırlap ber- tıp ber-	tutsup ber- tudup ber- ülep ber- ündürüp ber- höömeylep ber- hüleedip ber-
bol-	fiil + -(I⁴)p ⊕ bol-			
	ajıglap bol- ajındırıp-horadap bol- añnap bol- aralajıp bol- ajıp bol- adıp bol- aytıp bol- beletkep bol- bottandırıp bol- çarıp bol-	çarlıp bol- çedirip bol- çugaalap bol- daarap bol- demdeglep bol- dıñnap bol- dömeylep bol- dömeyleştirip bol- erttirip bol- eskerip bol- ılgap bol-	oorlanıp bol- öörenip bol-kedip bol- kiirip bol- körüp bol- maldap bol- nomçup bol- oytalap bol- ölürüp bol- östürüp bol- sanap bol-	şınzıdıp bol- tavarjıp bol- tayılırlap bol- tıpsıp bol- tudup bol- tüñnep bol- uzutkattınıp bol- hamnap bol- harılap bol- honup bol- yadaradıp bol-
	fiil + -Xr ⊕ bol-			
	apaar bol- azar bol- aytırar bol- baar bol-	bilir-daa bol-bodaar bol- çalaar bol- çorgaarlanır bol-	çugaalar bol- çugaalajır bol- çurttaar bol- deñneer bol-	erttirer bol- körür bol- manaar bol-

	bilir bol-	çoruur bol-	diñnalır bol-		
	fiil + -GAn ⊕ bol-				
	ayıtkan bol-	badıtkattingan bol-	bolgan bol-	harılaan bol-	
	ayıtkılaan bol-	bijittingen bol-	çoraagan bol-		
	aytırgan bol-	bojaan bol-	kirgileen bol-		
	badıtkaan bol-		ösken bol-		
	fiil + -M ⁴ As ⊕ bol-				
	bilbes bol-	bolbas bol-	damçıtpas bol-		
	bildirtpes bol-	çugaalavas bol-	magadavas bol-		
	fiil + -M ⁴ AAn ⊕ bol-				
	artırbaan bol-				
	dıñnavaan bol-				
	çada-	fiil + -(I ⁴)p ⊕ çada-			
		bilip çada-	bodap çada-	tayılbrılap çada-	
	çañçık-	fiil + -(I ⁴)p ⊕ çañçık-			
		sanap çañçık-			
çıt-	fiil + -(I ⁴)p ⊕ çıt-				
	agıp badıp çıt-	bülgürüp çıt-	köstüp çıt-	huulup çıt-	
	agıp çıt-	çalgıp çıt-	soyup çıt-		
	algırıp-kışkırap çıt-	çugdurup çıt-	şığıdıp çıt-		
		ertip çıt-	ünüp çıt-		
çor-/çoru	fiil + -(I ⁴)p ⊕ çor-				
	añnap çor-	çedip çor-	körüp çor-	şaptattınıp çor-	
	bazıp çor-	çurttap çor-	oştap çor-	taalap çor-	
	bilip çor-	düvürep çor-	oynap çor-	hoylap çor-	
	bodap çor-	ırlap çor-	öörtüp çor-		
	büdüp çor-	kıştap çor-	saktıp çor-		
	çavıldırıp çor-	kirip çor-	sümelejip çor-		
	fiil + M ⁴ Ayn ⊕ çor-				
	ajıglavayn çor-				
	fiil + -(I ⁴)p ⊕ çoru-				
	ajanzırıp çoru-	çedirip çoru-	kijizidip çoru-	töögüp çoru-	
	ajıglap çoru-	çip çoru-	kirip çoru-	ugaadıp çoru-	
aldarjıp çoru-	çorup çoru-	körgüzüp çoru-	ujuktalıp çoru-		
amıdırıp çoru-	çugaalap çoru-	küüsedip çoru-	ulamçılalıp çoru-		
amıdırıp-çurttap çoru-	çurttap çoru-	magadap çoru-	uyalanıp çoru-		
çoru-	çüdüp çoru-	maldap çoru-	üdep çoru-		
añılanıp çoru-	dagıp çoru-	munup çoru-	ülejp çoru-		
azıp çoru-	dilep çoru-	ospaksırıp çoru-	ünelep çoru-		

	ajıp çoru- aytıp çoru- azırap çoru- azırap-karaktap çoru- balıktap çoru- başkarıp çoru- baştap çoru- beletkep çoru- bijip çoru- bilip çoru- bilindirip çoru- bojup çoru- bottanıp çoru- bottandırıp çoru- çanıp çoru- çaptılıp çoru- çarlıp çoru- çajıp çoru-	dömeylep çoru- duzalajıp çoru- dövüredip çoru- ederjip çoru- edilep-daa çoru- ejindirip çoru- ekspeditsiyalap çoru- eskerip çoru- ırlap çoru- ijip çoru- kadarıp çoru- kamnap çoru- kedip çoru- kıskalap çoru- kıstırıp çoru- kızıp-kılayıp çoru- kızdıp çoru-	ottap çoru- oynap çoru- oytulaştap çoru- öörenip çoru- öoredip çoru- öörtüp-le çoru- östürüp çoru- sagıp çoru- sagıp-teylep çoru- saktıp çoru- sonuurgap çoru- suragıp çoru- surgap çoru- sürüp çoru- şenep çoru- şinçilep çoru- şöylüp çoru- teylep çoru-	ürelip çoru- haldıp çoru- haygaarap çoru- hereglep çoru- holbap çoru- hoozurap çoru- horup çoru- zootehniktep çoru-
	fiil + -Xr ⊕ çoru-			
	detkijer çoru- sanaar çoru-			
	fiil + -M⁴Ayn ⊕ çoru-			
	dıñnavayn çoru- utpayn çoru-	üptep-üreveyn çoru-	üspeyn çoru-	
	fiil + -GAn ⊕ çoru-			
	doldungan çoru-			
	fiil + -A/-I⁴/-y ⊕ çoru-			
	ıradı çoru-			
çorut-	fiil + -(I⁴)p ⊕ çorut-			
	çattılıp çorut- dezip çorut-	köjüp çorut- halıp çorut-		
egele-	fiil + -(I⁴)p ⊕ egele-			
	ajıglap egele- ajıldap egele- alıp egele- ağılanıp egele- aytıp egele- aytırtınıp egele- başkılادıp egele- beletkenip egele-	çudap egele- çugaalap egele- demisejip egele- dıñnalıp egele- ederjip egele- eglip egele- edip egele- ıdıp egele-	körüp egele- köstüp egele- küüsedip egele- oytulaştap egele- öoredip egele- parlap egele- şırnıgıp egele- şilçip egele-	udurtup egele- ünüp egele- ündürüp egele- hamnap egele- hamnadıp egele- hevirlättinip egele- högjüp egele-

	çañcığıp egele- çavızap egele- çedirip egele- çorudup egele-	karañgılap egele- kiçeeldedip egele- kirip egele- kooñaynıp egele-	turup egele- tuttunup egele- tutturup egele-	
ert-	fiil + -(I ⁴)p ⊕ ert-			
	çurttap ert-	körüp ert-	şıdajıp ert-	
kag-	fiil + -(I ⁴)p ⊕ kag-			
	adap kag-	çayırlap kag-	ırlap kag-	soñgup kag-
	ajaap kag-	çedirip kag-	kajaalagılap kag-	şığjap kag-
	aldınnap kag-	çııp kag-	kajaalagılap kag-	şıyıp kag-
	aytıp kag-	çıttırıp kag-	kılıp kag-	şuglap kag-
	baglagılap kag-	çıp kag-	kırlıgılap kag-	şügümçülep kag-
	bazıp kag-	çogaadıp kag-	kiirip kag-	turguzup kag-
	beletkep kag-/	çondurup kag-	kırışalap kag-	udup kag-
	bijip kag-/	çugaalap kag-	kudalap kag-	ugaadıp kag-
	bijittirip kag-	çugaalap kag-	küzep kag-	üdep kag-
	bijittirip kag-/	çüdürüp kag-	nomçup kag-	ünüdürüp kag-
	bilip kag-/	çüdürüp kag-	otturup kag-	
	çadap kag-/	damçıdıp kag-	öñnep kag-	
	çağıp kag-	demdeglep kag-	ööredip kag-	
	çağıp kag-	derip kag-	örüp kag-	
	çarıp kag-	dozulap kag-	östürüp kag-	
	çarıp kag-/	egelep kag-	öyüp kag-	
çarladıp kag-	eskerip kag-	saktıp kag-		
çarlap kag-	herip kag-	soksap kag-		
	hırıp kag-	soksadıp kag-		
	fiil + -A/-I ⁴ /-y ⊕ kag-			
	uduy kag-			
	fiil + -A/-I ⁴ /-y ⊕ kag-			
	çuruy kag-	dey kag-		
kal-	fiil + -(I ⁴)p ⊕ kal-			
	adattırıp kal-	azıp kal-	körjüp kal-	uttundurup-daa kal-
	ajıdıp kal-	çañcığıp kal-	möçüp kal-	üstüp kal-
	aksıp kal-	çedirip kal-	ölüp kal-	
	artıp kal-	çıdıp kal-	salıp kal-	
	arttırıp kal-	koşkap kal-	salgılap kal-	
	körüp kal-			
kel-	fiil + -(I ⁴)p ⊕ kel-			
	ajıldap kel-	demisejip kel-	kirip kel-	tavarjıp kel-
	ajıp kel-	detkerlip kel-	köjürüp kel-	tıptıp kel-

	badıp kel- badıp kel- bildinip kel- çanıp kel- çedip kel- çetkilep kel- çıp kel- çıglıp kel- çookşulap kel- çurttap kel- damçıp kel-	dıñnalıp kel- doyuldurup kel- ederiip kel- edertip kel- eglip kel- eştıp kel- ertip kel- çedip kel- katçıp kel- kattıjıp kel- kızaalap kel-	köjüp kel- köstüp kel- kudup kel- malçınnap kel- negettinip kel- nemejip kel- oynap kel- özüp kel- sagıp kel- saktıp kel- sagındırıp kel- sayzırıp kel-	turgustunup kel- turguzup kel- ujurajıp kel- uktalıp kel- ulgadıp kel- uştunup kel- ünüp kel- haldıp kel- harap kel-
kıl-	fiil + -(I⁴)p ⊕ kıl-			
	çoğaadıp kıl-	şutkup kıl-		
kiir-	fiil + -(I⁴)p ⊕ kiir-			
	şülüktep kiir-			
kir-	fiil + -(I⁴)p ⊕ kir-			
	ejelep kir- kattıjıp kir- ööredip kir-	öörenip kir- saygarıp kir- şılçıp kir-	haldap kir- hanılap kir- holbap kir	-
kör-	fiil + -(I⁴)p ⊕ kör-			
	ap kör- çöpşeerep kör- deñnep kör- deñneştirip kör- dıñnap kör- doktaap kör-	duzalap kör- erttirip kör- eskerip kör- körüp kör- körgüzüp kör- onzalap kör-	oraldajıp kör- öörenip kör- sonuurgap kör- surap kör- şenep kör- şinçilep kör-	tanıjıp kör- tavarjıp kör- hüleep kör-
olur-~ or-	fiil + -(I⁴)p ⊕ olur-~or-			
	badıp olur- bijıgıp or- çanıp olur- çanıp or- çedişpestep-le or- çıp or- çoktap olur-	çooglap or- çookşulap or- çorup or- çugaalap olur- çugaalajıp olur- çütküp or- dıñnap olur-	dıştanıp or- dögüp or- ırlap olur- kaygap or- körüp olur- oynap olur- özüp olur-	şaylap olur- ünüp olur- haldıp or- höörejip olur-
sal-	fiil + -(I⁴)p ⊕ sal-			
	delgep sal-			
	fiil + -A/-I⁴/-y ⊕ sal-			
	hemçey sal-			
şap-	fiil + -A/-I⁴/-y ⊕ şap-			

	ajıda şap-	çılça şap-		
şıda-	fiil + -(I⁴)p ⊕ şıda-			
	adap şıda-	kadıp şıda-	öörenip şıda-	handırıp şıda-
	çedip şıda-	ırap şıda-	şaptıktap şıda-	hanılap şıda-
	çugaalap şıda-	körüp şıda-	şıitpirlep şıda-	
	çurttap şıda-	nomçup şıda-		
tur-	fiil + -(I⁴)p ⊕ tur-			
	ajıglap tur-	çugaalap tur-	kirip tur-	şaptıktap tur-
	ajıglattınip tur-	çugaalajıp tur-	kirjip tur-	şılgap tur-
	ajıldap tur-	çurttap tur-	koldap tur-	şıidip tur-
	ajıdıp tur-	damçıdıp tur-	konçup tur-	şıitpirlep tur-
	alıp tur-	dargalap tur-	korgup tur-	şıitpirlettinip tur-
	alğanip tur-	dayanıp tur-	ködürüp tur-	şilip tur-
	argıjıp tur-	demdeglep tur-	ködürlüp tur-	şinğeedip tur-
	argıştırıp tur-	demisejip tur-	körüp tur-	şorbajılap tur-
	ajıp tur-	demnejip tur-	kördünüp tur-	şügümçüledip tur-
	adıp tur-	deñnep tur-	körgüzüp tur-	takkıladıp tur-
	aytıp tur-	detkip tur-	kövüdep tur-	tanıjıp tur-
	aytırıp tur-	dıñnap tur-	küüsedip tur-	tarap tur-
	aytırtınip tur-	dıñnalıp tur-	maktap tur-	tavarjıp tur-
	azırap tur-	dıştanıp tur-	maldap tur-	tayılbırlap tur-
	badılap tur-	dıvılap tur-	manap tur-	tergiidep tur-
	badıtkap tur-	dilep tur-	margıjıp-daa tur-	tıptıp tur-
	baktaap tur-	doktaap tur-	megelep tur-	tönüp tur-
	balıktap tur-	dolgap tur-	negep tur-	töögüp tur-
	barıp tur-	doozup tur-	negettiniip tur-	törüttünüp tur-
	baraalgadıp tur-	doozulup tur-	nomçup tur-	tötçeglekçilep tur-
	başkarıp tur-	doramçılap tur-	nomçuttunup tur-	tuduşturup tur-
	başkılap tur-	dujaap tur-	nomnap tur-	tulçup tur-
	baştap tur-	duzalajıp tur-	oçuldurup tur-	turgustunup tur-
	bayırlap tur-	düüjüp tur-	onaajıp tur-	turguzup tur-
	bayırlajıp tur-	düüştürüp tur-	onzagaylanıp tur-	tudup tur-
	bayısaap tur-	düvüredip tur-	oraldajıp tur-	tuttunup tur-
	bedip tur-	eelep tur-	oynap tur-	udurtup tur-
	bedidip tur-	ejelep tur-	öglenip tur-	uglandırıp tur-
	beletkenip tur-	epçoksunup tur-	öörenip tur-	ulgattırıp tur-
	bergedep tur-	ergilip tur-	ööredip tur-	ujup tur-
	bijip tur-	ertip tur-	özüp tur-	utkup tur-
	bijip-daa tur-	erttirip tur-	öttünüp tur-	ülep tur-
	bijidip tur-	ettep tur-	parlap tur-	ünüp tur-
	bilip tur-	eveejep tur-	sadıglajıp tur-	ündürüp tur-
	bodap tur-	haldıp tur-	saap tur-	ünnejip tur-
	brakonerlep tur-	ıdalap tur-	sagıp tur-	hamaarjıp tur-

	budalıp tur- büdürüp tur- çağalajıp tur- çağırtıp tur- çaldap tur- çanıp tur- çarıp tur- çarlıp tur- çarlap tur- çazıp tur- çaygılıp tur- çaylaglap tur- çedip tur- çedirip tur- çergelejip tur- çırıldıp tur- çip tur- çondurup tur- çorup tur- çorudup tur-	ılğalıp tur- ırlap tur- ırlaksap tur- ırlajıp tur- ızırıp tur- ileredip tur- kaastap tur- kadarıp tur- kadartıp tur- kamgalap tur- kattıştırıp tur- kaygap tur- kazıp tur- kedip tur- kejeelep tur- keldirtip tur- kılıp tur- kılaştajıp tur- kıldırıp tur- kıygırıp tur- kiirip tur-	sagındırıp tur- salçap tur- sanap tur- sadıp tur- saygarıp tur- saygarlıkçıláp tur- sayzırıp tur- setkip tur- sestip tur- sirigeynip tur- sonuurgadıp tur- söglep tur- surgap tur- sümelep tur- sürtetip tur- süzüglep tur-	handırıp tur- harılıp tur- harılzajıp tur- harlap tur- haygaarap tur- haynaktıştırıp tur- haynıktırıp tur- hemçeeep tur- hereçilep tur- holbap tur- horup tur- höğjüp tur- höömeylep tur- huulup tur- huvaanaktadıp tur- hürtülenip tur- yöreep tur-
	fiil + -Xr ⊕ tur-			
	bijjiir-daa tur- bilir tur- detkijer tur-	köör tur- körgüzer tur- manaar tur-	parlaar tur- sagır tur- sanaar tur-	torgaar tur- harılur tur-
	fiil + -M⁴As ⊕ tur-			
	bilbes tur- çarbas tur-	çedinmes tur- ınçanmas tur-	öğlenmes tur- uşkarbas tur-	hanmas tur-
	fiil + -M⁴Ayn ⊕ tur-			
	ajıglavayn tur- albayn tur- barımdaalavayn tur- bıjırbayn tur-	bodavayn tur- bolbayn tur- çedişpeyn tur- çorutpayn tur- diveyn tur-	kelbeyn tur- kızırılбайn tur- taarışpayn tur- todarattınmayn tur-	ünmeyn tur- üzülbeyn tur- hamaarıştırbayn tur-
	fiil + -GAn ⊕ tur-			
	apargan tur- çagaan tur	dam bargan tur- egeleen tur-	saldıngan tur- uglandırgan tur-	uştungan tur-
	fiil + -M⁴Işaan ⊕ tur-			
	artpışaan tur-			
ün-	fiil + -(I⁴)p ⊕ ün-			
	dezıp ün-	uldap ün-		

halı-/halış-	fiil + -A/-I⁴ /-y ⊕ halı-/halış-		
	düje halı- tura halı-	üne halı- çide halış-	düje halış-
hon-	fiil + -A/-I⁴ /-y ⊕ hon-		
	arlı hon-		

Birleşik Fiiller 3.Tablo: İsim/Fiil ⊕ Yard. Fiil ⊕ Yard. Fiil

al-	fiil⊕ kir- ⊕ al-		
	öörenip kirip al-		
	isim ⊕ bol- ⊕ al-		
	bir bag bolur al-		
	isim ⊕ kıl- ⊕ al-		
	kelin kılıp al-		
	fiil⊕ tur- ⊕ al-		
	doktaap turup al-		
apar-	fiil⊕ tur- ⊕ apar-		
	ağılap turar apar- algırıp-kışkırap turar apar- dıñnalıp turar apar-	dolgap turar apar- erttirip turar apar- kılıp turar apar- körüp turar apar-	sagıp turar apar- huulup turar apar-
	fiil⊕ ber- ⊕ apar-		
	bolu beer apar-		
	fiil⊕ şıda- ⊕ apar-		
	nomçup şıdavas apar-		
	fiil⊕ çoru- ⊕ bar-		
bar-	çaptılıp çoruy bar- çurttap çoruy bar- ürelip çoruy bar-		
	isim ⊕ bol- ⊕ ber-		
ber-	alban bolu ber-		
	fiil⊕ egele- ⊕ ber-		
	ağıldap egeley ber- beletkenip egeley ber-		
	fiil⊕ halı-/halış- ⊕ ber-		
	kire halıy ber- çide halçı ber-		
	fiil⊕ tur- ⊕ ber--		
	bayırlap turup ber-		

bol-	fiil ⊕ al- ⊕ bol-		
	bilip ap bol-	örüp alğan bol-	tudup ap bol-
	baglap albas bol-	sagıp alğan bol-	
	çedip albas bol-	tıp ap bol-	
	fiil ⊕ bar- ⊕ bol-		
	albayn baar bol-	kelbeyn bargan bol-	küüsetpeyn baar bol-
	fiil ⊕ ber- ⊕ bol-		
	aja bergen bol-	büde beer bol-	öskerli bergen bol-
	bildine beer bol-	çıglıp beer bol-	turumçuy bergen bol-
	bottanıp berip bol-	kire bergen bol-	ülep bergileen bol-
	isim ⊕ ber- ⊕ bol-		
	azırandıǵa beripter bol-		
	fiil ⊕ çıt- ⊕ bol-		
	çugdurup çıdar bol-	köstüp çıdar bol-	köstüp çıdar bol-
	fiil ⊕ çoru- ⊕ bol-		
	balıktap çoruur bol-	çurttap çoruur bol-	öörtüp-le çoruur bol-
	çarlıp çoraan-daa bol-	dilep çoruur bol-	
	fiil ⊕ kag- ⊕ bol-		
	baglagılap kaan bol-	kajaalagılap kaan bol-	şıyıp kaan bol-
	çedirip kaap bol-	öñnep kaan bol-	üdep kaap bol-
	dozulap kaan bol-	östürüp kaan-daa bol-	üjüp kaap bol-
			ündürüp kaan bol-
	fiil ⊕ kal- ⊕ bol-		
	uttundurup-daa kalğan bol-	koşkap kaar bol-	
	fiil ⊕ kel- ⊕ bol-		
	çetkilep kelgen bol-	doyuldurup keer bol-	ünüp keep bol-
	fiil ⊕ şıda- ⊕ bol-		
	handırıp şıdaar bol-	şıitpirlep şıdajıp bol-	
	fiil ⊕ tur- ⊕ bol-		
	ajıglavayn turar bol-	çurttap turar bol-	margıjıp-daa turgulaan bol-
	ajıldap turar bol-	düüjüp turar bol-	
	albayn turar-daa bol-	ırlap turgan bol-	nomçuttunup turar bol-
	adıp turgan bol-	kejeelep turgan bol-	özüp turar bol-
	çaylaglap turar bol-	körüp turgan bol-	harılap turgan bol-
	çorup turgan bol-	maldap turgan bol-	
çıt-	fiil ⊕ al- ⊕ çıt-		
	şıgıjap ap çıt-		

	fiil ⊕ bar- ⊕ çıt-
	çañçıgıp bar çıt- hoozurap bar çıt- çidip bar çıt- üstüp bar çıt-
	isim ⊕ sal- ⊕ çıt-
	sañın salıp çıt-
çor-/çoru-	fiil ⊕ al- ⊕ çor-/çoru-
	bijigilep ap çoru-
	fiil ⊕ bar- ⊕ çor-/çoru-
	ertip bar çoru- öjüp bar çoru-
	fiil ⊕ ber- ⊕ çor-/çoru-
	damçıdıp berip çoru-
	fiil ⊕ bol- ⊕ çor-/çoru-
	çugaalajır bolur çoru-
	fiil ⊕ çada- ⊕ çor-/çoru-
	bodap çadap çoru-
	isim ⊕ çedir- ⊕ çoru-
	açı-buyan çedirjip çoru-
	isim ⊕ kıl- ⊕ çor-/çoru-
	demisel kılıp çoru-
	isim ⊕ sal- ⊕ çor-/çoru-
	sagış salıp çoru-
	fiil ⊕ tur- ⊕ çor-/çoru-
	çugaalajıp turar çor-
kag-	fiil ⊕ çada- ⊕ kag-
	tayılbrılap çadap kag-
kal-	fiil ⊕ çoru- ⊕ kal-
	şöylüp çorup kal-
kel-	isim ⊕ ün- ⊕ kel-
	çugaazı ünüp kel-
	isim ⊕ tut- ⊕ kel-
	haara tudup kel-
	fiil ⊕ halı- ⊕ kel-
	üne halıp kel-
kör-	fiil ⊕ al- ⊕ kör-

	utkup ap kör-		
or-	fiil ⊕ ber- ⊕ or-		
	tudup berip or-		
	fiil ⊕ kag- ⊕ or-		
	saktıp kaap or-		
şıda-	fiil ⊕ al- ⊕ şıda-		
	adıp ap şıda-	dugurjup ap şıda-	
	çaalap ap şıda-	hüleep ap şıda-	
	fiil ⊕ çoru- ⊕ şıda-		
	ıradı çorup şıda-		
tur-	fiil ⊕ al- ⊕ tur-		
	aytırıp alır tur-	çagırıp alır tur-	utkup-hüleep ap tur-
	azıp alır tur-	çedip ap tur-	hüleep albas tur-
	beletkep ap tur-	kamgalap ap tur-	hüleep alır tur-
	bilip alır tur-	soñgup alır tur-	
	çağıdıp alır tur-	şıñgeedip alğan tur-	
	fiil ⊕ apar- ⊕ tur-		
	azırap apaar tur-		
	fiil ⊕ ber- ⊕ tur-		
	ayazı beer tur-	ööredip berbeyn tur-	hüleedip berip tur-
	çorudup berip tur-	sonuurgadı bergen tur-	
	nomçuy bergen tur-	suragjıy bergen tur-	
	fiil ⊕ bol- ⊕ tur-		
	kirgileen boop tur-		
	isim ⊕ bol- ⊕ tur-		
	argalıg boop tur-	çok boop tur-	
	fiil ⊕ çoru- ⊕ tur-		
	ajanzırap çorup tur-	balıktap çorup tur-	
	isim ⊕ çorut- ⊕ tur-		
	çugaa çorudup tur-	demisel çorudup tur-	
	fiil ⊕ kag- ⊕ tur-		
	azıp kaan tur-	bijip kaan tur-	ugaadıp kaan tur-
	fiil ⊕ kal- ⊕ tur-		
	artıp kalır tur-		
	fiil ⊕ kel- ⊕ tur-		
	çedip kelgen tur-	katçıp keep tur-	

	fiil ⊕ kör- ⊕ tur-
	öörenip köör tur- hüleep köör tur-
	isim ⊕ oyna- ⊕ tur-
	roldu oynap tur-

Birleşik Fiiller 4.Tablo: İsim/Fiil ⊕ Yard. Fiil ⊕ Yard. Fiil ⊕ Yard. Fiil

apar-	fiil ⊕ çoru- ⊕ tur-- ⊕ apar-
	argıjıp çorup turar apar-
bar-	fiil ⊕ kel- ⊕ şıda- ⊕ bar-
	köjüp keep şıdavayn bar-
bol-	fiil ⊕ al- ⊕ tur- ⊕ bol-
	çedip ap turar bol-
	fiil ⊕ kag- ⊕ or- ⊕ bol-
	saktıp kaap orar bol-
	fiil ⊕ kel- ⊕ çada- ⊕ bol-
	sagındırıp keer çadavas bol-
çoru-	fiil ⊕ al- ⊕ bol- ⊕ çoru-
	saktıp algan boor çoru-
	fiil ⊕ tur- ⊕ bol- ⊕ çoru-
	margıjıp-daa turgulaan boor çoru-
tur-	fiil ⊕ ber- ⊕ çoru- ⊕ tur-
	damçıdıp berip çoraan tur-
	fiil ⊕ çada- ⊕ çoru- ⊕ tur-
	bodap çadap çorup tur-
	isim ⊕ kıl- ⊕ çoru- ⊕ tur-
	demisel kılıp çorup tur-

3.5.5. FİİLİMSİLER

Çekimsiz fiiller, fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmedikleri için yargı bildirmeyen, dolayısıyla da bitmemiş fiil niteliğinde olan fiillerdir. Bir oluş, kılış ve bir durum bildirdikleri, olumlu ve olumsuz biçimleri yapılabildiği ve bir kısmı zaman gösteren ekler de alabildiği için bu yönleri ile fiil özelliği taşırlar. Ancak çekime girmemiş olmaları dolayısıyla, diğer yönleri ile de ad sınıfına girerler. Bunlar, aslında ad gibi kullanılarak ad, sıfat ve zarf görevi yüklenmiş olan fiil şekilleridir. Bu nedenle ad çekimi ve iyelik ekleri alabilirler (Korkmaz 2003: 863).

Çekimsiz fiilleri, isim-fiiller, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller başlıkları altında ele alacağız.

3.5.5.1. İSİM-FİİLLER

İsim-fiiller, fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil adlarıdır (Korkmaz 2003: 864).

Tuv.T’de, isim-fiil oluşturmak için kullanılan en yaygın ek geniş-gelecek zaman sıfat-fiili **-Xr**’dır. Bunun dışında, metinlerimizden fişlenen malzemeye dayanarak **-GAn** sıfat-fiil ekinin de işlek olarak isim-fiil oluşturduğu görülmüştür. Dolayısıyla, bu konuyu iki başlık altında ele alacağız.

3.5.5.1.1. -Xr Ekli İsim-Fiil

Geniş-gelecek zaman sıfat-fiili olan bu ek, Tuv.T’nin mastar ekidir. Türkiye Türkçesinde -mAk, -mA ve -Iş/-Uş ile karşılanan kullanımların tümünü, fiilin gösterdiği hareketi ve işi bu ek karşılar.

Ek ünlüsü her durumda korunmuştur. Ünlüyle sonlanan fiillere de ekin ünlüyle başlayan şekilleri (-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür) gelmektedir. Ekleşme sırasında bazı ses olayları da meydana gelmektedir: 1. “g” ünsüzüyle biten fiile -Xr isim-fiil eki geldiğinde g ünsüzü büzülür ve ikincil uzunluk oluşur: **deer** < deg-er “ulaşmak”, **çaar** < çağ-ar “yağmak”. Bu sırada, ek ünlüsü fiil kökündeki ünlüye göre değişir: **boor** < bog-

ar “boğmak” vb. 2. “l” ve “r” ünsüzleriyle sonlanan fiillerde, ekleşme sırasında, bu ünsüzler bazen büzülür ve ikincil uzunluklar oluşur. İsim-fiil ekinin ünlüsü de fiil kökündeki ünlüye göre değişir: **aar** < al-ır “almak”, **köör** < kör-ür “görmek”, **beer** < ber-ir “vermek” vb. Ancak l ve r ünsüzlerindeki bu büzülmeler sistemli değildir. 3. dar ünlülerden sonra ekin dar ünlülü şekillerinin gelmesi kuralı her zaman geçerli değildir: **turar, çıdar** vb.

3.5.5.1.1.1. Tuv.T’de geniş-gelecek zaman sıfat-fiil ekli isim-fiil şekli, hareketin adını oluşturur. İyelik ve hâl ekleri alabilirler ve cümlede özne, nesne, yüklem gibi farklı görevlerde olabilirler.

Yalın hâlde özne görevinde:

- *Çaa telefon şugumnarın, radioçetkilerni ırak sumularje şöyer, çurttakçı çonnu töp-bile harılzaştırarı eñ çugula bolu bergen.* “Yeni telefon hatlarını, radyo ağlarını uzak köylere uzatmak, halkın merkez ile ilişki kurmasının en önemli unsuru olmuştur.” 1/141

Cümlede özne görevinde kullanılan isim-fiil, çoğu zaman, 3. kişi iyelik ekli kullanılmaktadır:

-Xr ⊕ I⁴

- *Bir-le dugaarında turaskaaldarnı kamgalaarın küşteldireri çugula deerzi çugaajok.* “İlk olarak yazıtların korunmasını güçlendirmek önemlidir şüphesiz.” 2/155
- *Turaskaaldarnı kamgalaarı -kiji bürüzünüñ ıdıktıg hüleelgezi bolur ujurlug.* “Yazıtları korumak – her insanın kutsal görevi olmalıdır.” 2/156
- *Tivaga, öske-daa türk dıldıg respublikalar-bile bir dömey, ortumak bolgaş deedi ööredilge çerleriniñ programmalarına «Orhon- Yenisey bijikteri» dep ertemni kiireri, nomçulga bolgaş ööredilge nomnarın parlap ündüreri çugula sorulga bolur.* “Tuva’da, başka Türk dilli cumhuriyetler ile benzer olarak, orta ve yüksek okulların programlarında “Orhun-Yenisey yazıtları” şeklinde ders dahil etmek, okuma ve ders kitapları yayımlamak önemli bir

amaçtır.” 2/162

- *Oların kara çaŋgıs küzeli — kızığaar ajıp, Tıva çurtunga **çederi**, Tıvada törelderinge **ujurajırı**. “Onların tek isteği, sınırları aşıp Tuva ülkesine ulaşmak, oradaki akrabalarıyla görüşmekti.” 3/253*

İsim-fiil ekli fiilin yüklem olarak kullanıldığı durumlarda da aynı yapıyı görmekteyiz:

- *Ooñ kol ajılı — sumunuñ çurttakçılarınıñ çıggan möögüzün **sadıp alırı**. “Onun asıl işi, sumu yerlilerinin topladığı mantarı satin almaktır.” 3/137*
- *Amıdıraarınıñ baza bir argazı — kök-kat, möögü çıggış **dujaarı**. “Başka bir geçim kaynağı ise yaban mersini, mantar toplayıp vermektir.” 3/130*
- *Oların bireezi — arattarnı çaa kolhoztarje haara tudup, suurjuñ amıdıralçe köşkün çonnu **şilçideri**, iyi dugaarında — çonnu şuptuzun bijak-biligge **öörediri**. “Biri, halkı yeni kolhozlara iştirak ettirerek göçebe halkı yerleşik hayata geçirmek, ikincisi halkın tamamına okuma-yazmayı öğretmek.” 1/145*

3.5.5.1.1.2. Yalın hâldeki veya ilgi hâliyle genişlemiş **-Xr** ekli isim-fiil, başka isimlerle birleşerek isim tamlamaları oluşturur. Bunlar, cümlede özne, nesne, zarf tümlecisi gibi görevlerde kullanılmaktadır.

- *Çijee, Orhon-Yenisey bijakterinde toda ilerettingen burungu türkterniñ Deerni, Çerni, Sugnu, ögbelerni **ıdıktaar süzük-çüdülgezi** tıva mifterniñ syujetterinde. motivterinde, ovur-hevirlerinde doktaamal tavarjıp turar. “Örneğin, Orhun-Yenisey yazıtlarında net olarak belirtilen eski Türklerin göğü, yeri, suyu, atalarını kutsallaştırma inancıyla Tuva mitolojisinin süjelerinde, motiflerinde, tiplerinde sürekli karşılaşılr” 2/16*
- *Ujudukçu boluksap turar çaŋgıs klassçılarım Aleşa Çimiy-ool, Kuular Kançur-ool, Monguş Donduk suglar-bile ujar çüül uçilişçezinçe **öörenir çarlal** kajan-na köstüp keerin çettikpeyn manap turgan bis. “Pilot olmak*

isteyen sınıf arkadaşlarım Aleşa Çimiy-ool, Kuular Kançır-ool, Monguş Donduk ile birlikte havacılık okuluna giriş ilanlarının ne zaman yapılacağını sabırsızlıkla beklerdik.” 16/36

- *Orhon- Yenisey bijikteriniñ ujur-duzazın çügler ertemge eves, a harın kalbak massa çonga **çedirer sorulga-bile** darıy hemçeqlerni alırı baza negettiniş kelgen.* “Orhun-Yenisey yazıtlarının önemini sadece bilime değil hatta geniş halk kitlelerine ulaştırmak amacıyla gerekli tedbirleri almak da talep edilmiştir.” 2/154
- *Bistiñ çurtuvusta ıškaş avtovokzalga kelgeş, bilet satkaş, avtobustuñ **çoruur şagında** kelgeş, avtobuska olurupkaş çoruptar çüve mında çok.* “Bizdeki gibi otobüs terminalinden bilet satın alarak daha sonra otobüsün kalkma zamanına yakın vakitte gelip otobüse binme şeklindeki düzen burada yok.” 3/79
- *Olar üjelee ol hünden egelep şöleeje üngen, Möngün-Taygaje **üner küzelin** şagda ileretken, ünüüşküinge beletkenip egeley bergen erler boldu.* “Bunların üçü, Möngün Tayga’ya gitme isteklerini daha önce söylemiş, o günden itibaren izne çıkmış ve tırmanış için hazırlanmaya başlayıvermişlerdi.”
- *Ooñ soonda hooray kıdunga barıp, daglarlıg bert çerlerge hendirler-bile koştunçup, berge haya-daştıg çerlerni **erteriniñ argaların** öörendi.* “Ondan sonra şehir kıyısına gidip dağlık, geçmesi zor yerlerde iplerle tutunup zor kayalıkları geçme yöntemlerini öğrendik.”
- *Maygınnarnı şın **tigeriniñ argaların** baza öörenip kördüvüs.* “Çadırları doğru kurmanın usullerini de öğrendik.” 1/51
- *Çaygı dıştanılğanı **erttireriniñ çurumun** bijeeş, kiji bürüzünge ülep bergen.* “Yaz tatilini geçirme disiplini yazılarak herkese dağıtılmıştır.” 1/106
- *Bis şuptuvus - orus, tıva öñnükter bot-bottarıvıska çıpşır, egin koja olurup algaş, daraazında katap **ujurajırınıñ argaların** tıp, sümelejip çor bis...* “Hepimiz, Rus ve Tuvalı arkadaşlar birbirimize yapışıp omuz omuza oturarak, gelecekte tekrar karşılaşmanın yollarını bulmak için tavsiyelerde

bulunuyoruz.” 1/299

3.5.5.1.1.3. Yalın hâlde, iyelikli veya hâl ekleriyle genişlemiş -Xr ekli isim-fiil, **dep** “diye”, **dees** “için”, **ışkaş** “gibi”, **-bile** “ile”, **bilek** “ile”, **murnunda** “önce” gibi edatlarla grup oluşturur (bk. 3.5.5.3.2.2.).

3.5.5.1.1.4. -Xr ekli isim-fiilden sonra, **ujurlug**, **apaar**, **herek** sözleriyle birlikte gereklilik kipini oluşturur (bk. 3.5.2.2.4.).

- *Añnaar, balıktaar dees kelgen kijiler respublikanıñ komitediniñ udurtulgazınıñ, ooñ ertem ajıldakçılarınıñ turguzup kaan tuskay huusaalarına çağırıp, olarnıñ añnaarı, balıktaarı tuskay dürümnerge, negeldelerge düggüp turar bolza, detkiir ujurlug bis.* “Avlanma ve balık tutmak için gelen kişiler komite yönetiminin, buradaki bilim adamlarının oluşturduğu özel avlanma zamanlarına, kurallarına, şartlarına uyarlarsa onları desteklemek durumundayız.” 26/49
- *Niitizi-bile komitetke 33 kiji ajılbaar ujurlug* “Genel olarak komitede 33 kişi çalışmalıdır” 26/17
- *Baştaygı bijidilgeni, radiostudiyada ışkaş, doorazından ünner diñnalbas kıldır tuskay derip kaan öreelge kılır apaar.* “İlk kayıtlı, radyo stüdyosundaki gibi, dışarıdan ses duyulmayacak şekilde özel olarak donatılmış bir odada yapılmalıdır.” 22/41
- *Kımnıñ-daa albadalı çokka bot-idepkeylig ajılbaar herek.* “Herkesin herhangi bir zorlama altında kalmadan kendiliğinden aktif olarak çalışması gerekir.” 12/24

3.5.5.1.1.5. -Xr ekli isim-fiil, kendinden sonra gelen adla kalıplaşarak somut, soyut adlar da oluşturabilirler.

- *Am maşına dövünçük kudu haldırğa, hat ulam küşteliip, soogu dendeıy beerge, baştarıvıstı uduur haptarıvıs-bile oraap aldıvıs.* “Şimdi araba aşağı

doğru inerken, rüzgar daha da güçlenip soğuk kuvvetlendiğinde başlarımızı uyku tulumlarımız ile sardık.” 1/298

- *Inçangaş bistiñ-bile kadı **uduur öreelge** uduur bis didi» dep harıladı.* “Bu yüzden bizimle aynı yatak odasında uyuyacağız biz, diyorlar” diye yanıtladı.” 3/73
- *Rınok çanında biçii sadıglar, şaylaaraktar baza ulug-biçe hemçeeldig **çemnenir çerler** höy boldu.* “Pazarın yanında çok sayıda küçük dükkan, çay ocağı ve küçüklü büyüklü restoran vardı.” 3/90
- *Ögge bojup çoraan arat hereejenner am **bojuur-bajiñnarda** emçiler haygaaralında.* “Ögde doğum yapan kadınlar şimdi doğum evlerinde doktorların gözleminde.” 1/126
- *Ryazan oblasta Sasovo hoorayda **ujar çüül uçilişçeziñçe** çügile ooldarnı alır dep çarlap kaanın nomçaaş dıka-la homudaan men.* “Ryazan oblastta Sasovo şehrinde havacılık okuluna sadece erkeklerin alınacağı duyurusunu okuyunca çok üzölmüşüm.” 16/38

3.5.5.1.1.6. Olumsuz isim-fiil için, iki türlü kullanım mevcuttur: **1.** Basit yapılarda **-Xr** isim-fiil ekinin olumsuzu **-M⁴As** ekinin getirilmesiyle; **2.** Birleşik yapılarda **(Fiil + -(I)p zarf-fiili ⊕ yardımcı fiil+ -Xr isim-fiili) -(I)p** zarf-fiil ekinin olumsuzu **-M⁴Ayn** ekinin getirilmesiyle kurulur.

Fiil+-M⁴As

- *Ulunuñ aksında tos ertine bar, ol tos ertineni **oksunmas dees**, ol aksı-bile algırbas, höree bolgaş dumçuu-bile ün ündürüp turar.* “Ejderhanın ağzında dokuz hazine vardır, bu dokuz hazineyi kaybetmemek için ejderha ağzıyla bağırılmaz, göğsünden ve burnundan ses çıkarır.” 2/53
- *Oran-çurtun haldakçılarga **ejeletpes dees** uygurlar çeerbi çıl iştinde maadırlıg demisejip kelgen.* “Ülkesini işgal ettirmemek için Uygurlar yirmi yıl içinde kahramanca mücadele etmişler.” 17/26
- *Inçangaştıñ, ada-iyelerniñ urugların kayı-hamaançok kijiler-bile*

ederişpezin sümelep,... “Bu yüzden anne-babaların çocuklarını sorumsuz kişiler ile arkadaşlık kurmamasını öğütlemeleri, ...” 4/134

- *Baktan kançaar çaylaarın, çüğe ındıg çañnıg **bolbazın** bilip alır.* “Kötülüğü nasıl önleyeceğini, neden böyle alışkanlıklara sahip olunmaması gerektiğini anlar.” 8/69

Fiil + -M⁴Ayn ⊕ Yardımcı fiil + -Xr

- ... bir *dugaarı* — *elektri energiyazınıñ **çedişpeyn turarı**, iyi dugaarı* — *transport infrastrukturazınıñ sayzıravaanı deen bolgay.* “... bunlardan ilki elektirik enerjisinin yetişmemesi, ikincisi ise nakliyat altyapı/enfrastrüktür gelişmemiş olması.” 25/3
- *Moolda Sengel tıvalarınıñ er kijiniñ ıdıktıg sülde-demdekteri bolur ok-çanı baza igildi oran-savazınıñ hündülüğ çeri bolur dör bajınga azıp alır burungu çañçıldı sagurın amga çedir **utpayn çoruuru** — kijini kamgalaar, hey-a’t kiirer edilelderni ıdıqşidarınıñ baza bir köskü hereçizi-dir.* “Moğolistan’da Sengel Tuvaları erkeklerinin kutsallık sembolü olan ok ve igili yaşadığı yerin saygın bir yeri olan şeref köşesine asma geleneğini şimdiye kadar unutmaması, insanı koruyan ve ona ilham veren eşyaları kutsal saymasının yine bir kanıtıdır.” 15/61
- *Ol bolza ög-büleniñ töleptig salgaldı kijizider hüleelgezin çon murnunga küüsedip, salgaldar arazında holbaanı **üşpeyn çoruuru ol.*** “Bu ise, ailenin ağır başlı bir nesil yetiştirme görevini halk karşısında icra ederek nesiller arasındaki bağlantının kopmaması anlamına gelir.” 8/102

3.5.5.1.2. -GAn Ekli İsim-Fiil

-GAn sıfat-fiil eki, iyelik ekiyle kullanıldığında bir isim-fiil gibi de görev yapmaktadır. Bunun örnekleri oldukça fazladır.

- *Inçangaş tıva ulustuñ baylak aas çogaalı erte-burungu türk literatur-a-bile amgı tıva literaturanı tuduştıurup turar **özek aparganınıñ ujuru-daa** ında.*

“Bunun için, Tuva halkının zengin sözlü anlatmalarının eski Türk edebiyatı ile şimdiki Tuva edebiyatını birleştiren öz olmasının sebebi buradadır.” 2/112

- *Tomsen bile Radlovtuñ Orhon- Yenisey bijiiniñ demdekterin üjüglep nomçaanın bolgaş oçuldurganın Şampolonnuñ Burungu Egipettiñ, Knorozovtuñ Burungu Mayyanıñ bijikteriniñ çajıdın tıpkanına çook delegey çerigelig ertem ajıduşkı dep sanap bolur.* “Thomsen ile Radloff’un Orhun-Yenisey yazılarını çözerek okumaları ve çevirmeleri, Şampolon’un Eski Mısır, Knorozov’un Eski Maya yazılarının gizemini bulmalarına benzer şekilde dünya çapındaki bilimsel keşif olarak düşünülebilir.” 2/149
- *İyeziniñ tıva dıldı öörenip alğanınıñ saldarı-la turgan boor olarnıñ urugları barık şuptu-la tıva dıldı bilir dep ol çugaaladı.* “Annelerinin Tuvacayı öğrenmesinin etkisiyle olmalı ki çocuklarının tamamının Tuvacayı bildiklerini söyledi.” 3/193
- *Tıva ög-büle: tıvilganı, töögüzü, kijizidikçi saldarı* “Tuva ailesi: teşekkülü (ortaya çıkışı), tarihi, eğitimci etkisi” 8/1
- *Inçalza-daa bir-le dugaar bedik dagje — Buura daançe üngenim kajan-daa uttundurbas.* “Ancak ilk kez bu yüksek dağa, Buura dağına, tırmanışımı hiçbir zaman unutamam.” 1/277
- *Çolaaçı olar bile meni, Mörenge kelgen hereemni kıkazı-bile tayılbırlap, tanıştırdı.* “Şoför, onlarla beni Mören’e gelme sebepimi kısaca açıklayarak tanıştırdı.” 3/28
- *Inda Deer bolgaş Çer kol çerni eelep, olarnıñ kattışkanından bügü-le amılg bolgaş amı çok çüülde törüttünüp turar deen utkalıg közülgен».* “Orada Gök ve Yer esas yeri işgal etmiş ve bunların birlikteliğinden (birleşmesinden) bütün canlı ve cansız şeylerin doğduğu anlamına gelen şekiller gözükmiştir.” 2/48
- *Inçan Svetlana Kozlova-bile eñ baştay tanışkanım solun bolgaş kattırınçıg bolgan çüve.* “O zamanlar Svetlana Kozlova ile tanışmam ilginç ve komik olmuştu.” 16/78

- *Ol nomçugajında küş-ajıldıñ açızında uzun nazılap, çonunga baraan boop çoraan 70 hardan örü nazılıg 24 hooçunnarnıñ dañızın todargay körgüskeni dıka solun.* “Bu kitapçıkta çalışma sayesinde uzun yaşayan, halkına mal olmuş 70 yaşını aşkın 24 emektarın listesinin açık olarak gösterilmesi oldukça ilginç olmuştur.” 12/14
- *Çadaana hooraynın 135 çilinga Hoorayıvıstı Çadaana dep adaanı hanı utkalıg, alıs ooñ töögüzü uzun, solun dep çüve bildingir.* “135. yılına giren şehrimizin Çadaana şeklinde adlandırılmasının derin anlamlı ve ilginç olduğu bilinir.” 24/3
- *Aalçılar bajiñın bodaan-daa hereeñer çok, bis silerni bajiñnarıvıska huvaajıp aar bis.* “Misafirhane gibi şeyleri düşünmenize gerek yok, biz sizi evlerimizde ağırlarız.” 1/291
- *Beški tom Uryanhaydan Tandı-Tıvaje şılçeenin körgüsken.* “Beşinci cilt, Uryanhay’dan Tandı-Tuva ya geçilmesini anlatır.” 6/51
- *Oytulaaş oynunga baar kiji, argalıg-la bolza, bagay a’t munmaanı deere.* “Oytulaaş oyununa katılacak kişinin mümkünse kötü at binmemesi en iyisidir.” 19/112
- *A erte-burungu türk bolgaş amgı türk dıldarnı uk hooyluda ayıtpaanı çastırıg bolgan hire.* “Eski Türk ve şimdiki Türk lehçelerinin o kanunda belirtilmemesi yanlıştır.” 2/161

3.5.5.2. SIFAT-FİİLLER (PRİÇASTİYELER)

Sıfat-fiiller, bir yanları ile sıfat bir yanları ile fiildirler. Fiil özellikleri dolayısıyla, kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sığata aktararak varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırırılar (Korkmaz 2003: 909).

Tuv.T gramerlerinde dört grup sıfat-fiilden bahsedilmektedir. (Sat, Salzınmaa 1980: 173-177; Sat 1960: 3⁹⁷; İshakov, Palmbah 1961: 299-315⁹⁸)

⁹⁷ Sat, bu çalışmasında Tuvacadaki sıfat-fiillerin sentaktik fonksiyonlarını ele almıştır. Bk. Sat 1960.

1. Ertken üyeniñ priçastiyezi : -GAn (Geçmiş zaman sıfat-fiili)
2. Kelir üyeniñ priçastiyezi : -Xr (Gelecek zaman sıfat-fiili)
3. Bolgalak üyeniñ priçastiyezi: -GAlAk (Beklenen gelecek zaman sıfat-fiili)
4. Bolgu deg üyeniñ priçastiyezi: -GI⁴ deg (Gerçekleşmesi mümkün gelecek zaman sıfat-fiili)

Bu sıfat-fiiller, aynı zamanda fiillerin zaman çekimlerinde de kullanılan eklerdir. Biz burada, sıfat-fiil eklerini yukarıda kalıplaşmış başlıklar altında ele almayacağız. Her ekin işlev ve kullanımlarını, kendi başlıkları altında değerlendireceğiz.

3.5.5.2.1. -GAn Sıfat-Fiil Eki

Grammerlerde *ertken üyeniñ priçestiyezi* (geçmiş zaman sıfat-fiili) (Sat, Salzınmaa 1980: 173), *priçastiye proşedşego vremeni na -kan* (-kan ekli geçmiş zaman sıfat-fiili) (İshakov, Palmbah 1961: 299) olarak verilmektedir. Ek, tonlu ünsüzlerle ve uzun ünlülerle sonlanan fiillere **-gan, -gen** (kör-gen, baktaa-gan); tonsuz ünsüzle sonlanan fiillere **-kan, -ken** (tut-kan) şeklinde gelir. Ünlüyle sonlanan fiillerde iki ünlü arasında kalan g ünsüzü büzülmekte ve bu durumda ikincil uzunluklar oluşmaktadır (bodaan < boda-gan). Büzülme sonucunda fiil bünyesindeki dar ünlü, ek ünlüsünün etkisiyle genişlemektedir (bijeen < biji-gen, çoraan < çoru-gan). Şeklin olumsuzu için, -gAn ekinden önce fiile **-M⁴A** olumsuzluk eki getirilir, iki ünlü arasında kalan g ünsüzü büzülür ve olumsuz şekil için şöyle bir yapı ortaya çıkar: **-M⁴AAn**.

-GAn sıfat-fiil eki, Tuv.T’de çok yaygın sıfat-fiil ekidir. Türkiye Türkçesinde -DI⁴k, -mI⁴ş ve -(y)An ekleriyle karşılanan işlevleri kapsar. -GAn sıfat-fiilinin işlevlerini şu maddelerde gösterebiliriz.

3.5.5.2.1.1. Geçmiş zaman sıfat-fiili olarak kullanılır.

- *Ööredilgeni tüñneer hünde şkolanı çaraştır kaastaan, çıl durguzunda kıldıngan ajıldarnı delgep salgan, öörenikçilerniñ uran çüül körüldezi baza bolgan.* “Öğretimin biteceği gün, okul güzelce süslenmiş, yıl boyunca

⁹⁸ İshakov ve Palmbah gramerlerinde, sıfat-fiiller bölümünde -gan, -ar ve -galak sıfat-fiilleri üzerinde dururlar. Ayrıca *priçastniye formı nastoyaşçego vremeni* (geniş zaman sıfat-fiil şekilleri) başlığı altında **-igan, -açı** ve **-kçı** eklerini ele alırlar.

yapılmış çalışmalar sergilenmiş, öğrencilerin sanat gösterileri de olmuştur.”

1/105

- *Elegesten tıvılgan köjeede*: “Eleges’te bulunan yazılı taşta.” 2/134
- *Ol yazıtı-melegeyniñ oorgazında tuduş bolgaş ortuzunda üzüktelçek şıyıglardan turgustungan huulgaazın-çajıt demdekter şıyıp kaan bolgan.* “Bu kaplumbağanın sırtına bitişik ve ortasında aralıklı çizgilerden oluşturulmuş efsunlu işaretler çizilmiş.” 2/46
- “*Kiji amıtan deerge eñ deedi, eñ toda bolgaş doluzu-bile töndür hevirlettingen çayaalga bolur*” dep, *suraglıg pedagog Yan Komenskiy bijeen.* “Ünlü pedagog Yan Komenskiy, “İnsan, en üstün, en detaylı ve sonuna kadar tam bir şekilde şekillendirilmiş varlıktır” şeklinde yazmıştır.” 4/4
- *Kül-teginge turaskaatkan biçe bijiktiñ egezinde mınça deen* “Kül-tegin’e adanmış küçük yazıtın başında şöyle denmektedir” 2/18
- *Tıvalarnıñ kulturazından çitken höy medeeler ında bar.* “Tuvaların kültüründe kaybolmuş pek çok bilgi bunlarda saklıdır.” 13/73
- *Çayır (nikel) kuda - on iyi çıl bolgaş erttirer, beer belekteri - çayırlap kaan savalar, çeçekter.* “Çayır (nikel) Kuda: On iki yıl sonra kutlanan yıldönümüdür. Kalaylanmış eşyalar ve çiçek hediye edilir.” 8/184
- *Bo tomnu Tıvanıñ erte-burungu turaskaaldarın öörenip şinçileeringe çurttalgazınıñ höy keziin baraalgatkan, şılgarañgay tıva arheologtarnı beletkeen suraglıg sovet ertemden Aleksandr Daniloviç Graçga turaskaatkan.* “Bu cilt Tuva’nın eski anıtlarını araştırmaya hayatının büyük bir kısmını adayan, mümtaz Tuva arkeologlarını yetiştiren değerli Sovyet bilimadamı Aleksandr Daniloviç Graç’a hitaf edilmiştir.” 6/57
- *Duštuk urug tıppaan ool sagıjınga kirer bir urug körüp kaanda, mınça dep ırlaar çüve:* “Sevgili bulamamış bir erkek de hoşlandığı bir kızı görüldüğünde şöyle söyler.” 19/76
- *Ol çurttap ertken nazınında bagay ajıldeen dep sagındırıg-daa ap körbeen, kajan-daa samçıgdakçı megeçi, oor çoruk kılıp çorbaan, hooylu-dürüm*

üreveen kiji. “O yaşamında hiç kötü çalışmış diye bir uyarı almamış, hiçbir zaman çalan, yalancı, hırsız olmamış, kanun bozmamış kişidir.” 5/56

3.5.5.2.1.2. Geniş-şimdiki zaman sıfat-fiili olarak isimler önünde sıfat işleviyle kullanılır.

- *Demir oruktan dört çüs ajig kilometr ırakta Aziyanıñ geograftıg tövünde turar büdürülge çerleriniñ medeeleri-bile bisti ır-şoor-bile **utkup algan Kızıldıñ kudumçularında** çorup organ bis.* “Demir yolundan dört yüz kilometreden fazla uzaklıkta Asya’nın merkezinde bulunan şirketlerin haberleriyle bizi şarkılarla karşılayan Kızıl’ın caddelerinde yürüyorduk.” 1/2
- *Kırgıs **haldıp organ maşına** kırından çolaaçıje eege bergeş, bir-le çüve çugaaladı...* “Kırgıs, ilerleyen araba üzerinden atılarak şoföre eğilerek bir şey söyledi...” 1/218
- *Olarnı **edertip algan** demdegledip, ajaanzırap çorup turar **anıyak mool ooldar**, uruglarnı sonuurgap körüp olur men.* “Onları takip eden telaş içindeki genç Moğol çocuklarına ilgiyle bakıyorum.” 3/10
- *Onu düjürgen hünü, **kelgen aalçıları**, olarnıñ salgan algış-yöreeli, hayırlaan belekteri çerle uttundurbas.* “Bu bayramın kutlandığı gün, gelen misafirler, onların iyi dilekleri ve sundukları hediyeler kesinlikle unutulmaz.” 8/169
- *İyeziniñ setkilin **homudatkan töl** — kirer çer tıppas.* “Annesini üzen evlat, girecek yer bulamaz.” 4/115
- *Töreen çonunuñ **mözü-şınarı siñnikken ajı-töl** bedik süzügleldig, tura-soruktug, bergelerge torulbas.* “Öz halkının niteliklerini alan çocuk yüksek inanca sahip, azimli, zorluklara takılmayan biri olur.” 8/99
- *Suurnuñ eñ-ne kızıdında çaa şkola tuduundan Kızıl-Majalıktıñ barun talazınçe **uglaan orukçe** eeptivis.* “Köyün en ucunda yeni okul binasından Kızıl-Majalık’ın batı tarafına doğru yönelen yola döndük.” 1/177

- *Tivada ooñ suraan **diñnavaan**, solun-setküül baza tuskay nomnardan ooñ bijeen ajıldarın **nomçuvaan ulug nazılıg kiji** hovar-la boor oñ. “Tuvada onun ününü duymayan, gazete dergi ve kitaplardan onun yazdığı çalışmaları okumayan belli yaştaki kişiler arasından çok az kişi vardır herhalde.”*
- *Tiva dilivıstı **şkola nazını çetpeen uruglar** alban çerleringe ıyaap-la başkılaar, ööredir ujurlug. “Okul yaşına gelmemiş çocuklara resmi yerlerde mutlaka eğitim verilmeli, Tuvacamız öğretilmelidir.” 9/40*

3.5.5.2.1.3. Türkiye Türkçesinde, -Dik sıfat-fiil ekinin isimler önünde sıfat olarak kullanılışı hep iyelik ekleriyle (Korkmaz 2003: 912)⁹⁹. İyelikli bölüm, sıfat tamlamasının sıfat-fiilli kısmında yer alır (giydiğim elbise, okuduğumuz kitaplar vb.). Tuv.T’de ise, pek çok kullanımda bu yapının ters bir sırada olduğunu görmekteyiz. Yani, sıfat-fiilli kısmın yalın, tamlanan durumundaki ismin ise iyelikli olduğu görülmektedir.¹⁰⁰ Bunun dışındaki farklı kullanımların varlığı da mevcuttur.

3.5.5.2.1.3.1. -GAn ⊕ İsim + iyelik eki

En sık rastlanan sıfat-fiilli tamlama tipidir.

- *Men baza oytulaaştap ırlap çoraaş, bodumnuñ **kadı kıraan kadayımnı** tıp algan kiji men. “Ben de birlikte yaşadığım karımı oytulaaş oynarken buldum.” 19/82*
- *Meeñ **tanjıp turgan uruumnuñ** ünü kulaamga **diñnalır bolgan**. “O sırada benim tanıştığım kızın sesi kulağıma ilişirdi.” 19/127*
- ***Muñgan a'dım-daa** konçug a't. “Bindiğim at fevkalade güzel bir attı.” 19/171*
- *Çüge deerge çamdık ög-büleler Tojuga urugların kaapkaş, Moolga **köjüp kelgen üyezinde** kızığaar turgustuna bergen. “Çünkü, bazı aileler Toju’da*

⁹⁹ Anadolu ağızlarında sıfat-fiillerin kullanımıyla ilgili olarak bk. Üstüner 2000.

¹⁰⁰ Benzer kullanım için bk. S. Gülsevin, Günümüz Karay Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini) ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010.

çocuklarını bırakıp, Moğolistan’a geldikleri zaman içinde sınır oluşturulmuştu.” 3/223

- *Ooñ aşkan taygazin Haan-Taygazi, kadınıniñ çoktaan hemin Emi dep aday bergen dep burungu toolçurgu çugaalarda artıp kalgan. “Onun aştığı taygaya Haan-Taygası, karısının geçtiği nehre Emi denildiği eski efsanevi anlatmalarda kalmıştır.” 7/16*
- *Bo nomda tıvalarnıñ çañılçaan högjümünüñ onzagay hevirin, 1992 çılda kultura yaamızınıñ huralinga “Höömey-sıgıttıñ tiptip kelgeni” dep, meeñ nomçaan çüülümge hamaarıştır, “Tıva höömey-sıgıttı kançaar adaarıl? “Bu kitapta, Tuvaların gelenekleşen müziğinin tarzı, 1992 yılında Kültür Bakanlığı toplantısında okuduğum “Höömey-sıgıtın teşekkülü” adlı makalede geçen, “Tuva höömey-sıgıtı nasıl adlandırmalı?” 13/39*
- *Antologiyaniñ tomnarınıñ kıska dopçulalın töndürüp tura, çuruk kaastalgazınıñ avtoru çurukçu Ş. M. İrgittiñ bijeen arıninga baza doktaaksadım. “Antoloji ciltlerinin kısa özetlerini bitirirken resimli süslemelerin yazarı ressam Ş. M. İrgit’in kaleme almış olduğu sayfaya da değinmek isterim.” 6/66*
- *Çingis-Haannıñ kıldırıp turgan eñ eki oruktarınıñ bireezi bo-dur... — dep, ol tayılbrıladı. “Cengiz Han’ın yaptırdığı en iyi yollardan birisi budur, diyerek açıklama yaptı.” 1/226*
- *Bistiñ uçilişçege öörenip algan biliivis deerge ayalganı nota çuruunga körgüzüp, ańgı högjüm herekselderinge taarıştır çara bijip, olarnıñ ününüñ şın kattıjar çurumunuñ hooyhularına çağırtırı deş-le, baar. “Bizim okulda aldığımız eğitim, melodiyi notaya döküp, farklı müzik aletlerine uygun şekilde kopya ederek seslerin doğru birleşme kurallarına uydurmaktı.” 27/18*
- *Tıvaje ayan-çoruuvustuñ tüñnelinde çıırık örtemçeyde eñ-ne ünelig çüve — sağış-setkilivisti ulam bayıdıp, körüp körbeen Tıvavıstı körüp, bilbezivis çaa kijiler-bile çok tanışkaş,... “Tuva’ya seyahatimizin sonucunda evrende en esaslı şeyin düşüncemizi daha da zenginleştirip, görülmemiş Tuva’mızı görüp, tanımadığımız yeni kişilerle yakından tanışıp...” 1/302*

3.5.5.2.1.3.2. -GAn + iyelik eki ⊕ İsim

Türkiye Türkçesindeki sıraya uygun bir kuruluştur. Sıfat tamlamasının sıfat-fiilli tamlayan kısmı iyelikli, tamlanan bölümü ise yalın veya hâl eklidir.

- *Areveçi akımnıñ **çağıdıp ap turganı ol solunga** "Uruglar buluñu" dep egeniñ adaanga uruglar dugayında materialdarnı ürgülçü parlaar turgan.* "Areveçi ağabeyimin abone olduğu bu gazetede "çocuk köşesi" başlığı altında daima çocuklarla ilgili yazılar yayımlanırdı." 16/3
- *Ol çöön çükçe çige körgen, Barlıkka **körgenivis köjeeler** deg, höreende kögeerjikti çıpşır tudup algan, kejegezi börgünüñ artından uştunup kelgen, segel bolgaş erin saldıg dayınçıga dömey köjee boldu.* "Bu taş abide, doğuya dönük, Barlık'ta gördüğümüz abideler gibi, göğüsü üzerinde sürahi tutan, örgülü saçlı borkünün altından çıkmış, bıyıklı ve çene bölgesinde sakalları olan savaşçıya benzeyen bir abide idi." 1/222
- *Töl bojuvas azı aşakka barbaan kıs kiji bodunuñ **şilip alğanı höy uruglarlıg ögge** çede bergeş, olarnıñ ada-iyezinden kıs urugnu dilep alır, bodunuñ mōñgün çüstüün arttırıp kaar.* "Evlenmemiş veya çocuk doğurmamış kadın kendi seçtiği çok çocuklu aileye gelerek, anne-babadan kız çocuğu ister, kendi gümüş yüzüğünü bırakır." 4/179
- *Tsagaan-Nuurje çoruur maşına tıptı beerge çedir manaar bolgan-dır deeş, doktaap **turup alğanım bajiñçe** çoruptuvus.* "Tsagaan-Nuur'a gidecek arabayı bulana kadar beklemek üzere kaldığım eve gittik." 3/85
- ***Başkılap ajıldap kelgeni çıldarda** ol niiti tyurkologiya, altaistika çijektig ertemnerni çorudup, olarga ööredilge programmaların bolgaş nomnarın bijip turguskan.* "Öğretmenlik yaptığı yıllarda genel Türkoloji, altaistikle ilgili çalışmalar yürütmüş ve bunlarla ilgili öğretim programları ve kitaplar hazırlamıştır." 14/31
- *Inçangaş ögbelerivistiñ biske bo **damçutkanı ertem önçüzünge** dayanıp,...* "Bunun için, atalarımızın bize bıraktığı bu mirasa dayanarak,..." 4/28
- *Bo **adaanım çüülge** hamaarıştır çügile iyi-le çijekten kiireyn.* "Bu söylediğim şeyle ilgili olarak sadece iki örnek vereyim." 4/124

- *Harın-daa, ada-iyeler bottarınıñ **körbeeni eki çüölderni**, çaagay salım-çoldu urugları köre beerin küzep, olarga bügü talazı-bile çoğumçalıg baydaldarnı turguzarın kızıdıp çoruur.* “Gerçekten de anne-babalar kendilerinin görmedikleri iyi şeyleri, iyi alın yazısını çocuklarının görmesini dileyerek onlar için her yönüyle elverişli olabilecek durumları oluşturmaya çabalarlar.” 4/137

3.5.5.2.1.3.3. -GAn + iyelik eki ⊕ İsim + iyelik eki

Üçüncü tür kullanım, sıfat-fiilli sıfat tamlamasının hem tamlayan hem tamlanan kısımlarının iyelikli olduğu şekildir.

- *Ooñ **udurtup turganı üş aspirantızı** bo hünde üjeleen filologiya ertemneriniñ kandidattarı, TKU-da bolgaş TGŞİ-de ajıldap çoruurlar.* “Onun danışmanlık yaptığı üç asistanı bugün filoloji kandidateoları olarak Tuva devlet üniversitesinde ve Tuva sosyal araştırmalar enstitüsünde çalışmaktadırlar.” 14/33
- *Meeñ kadı öskenim, oytulaaşka oynap **öskenim ejim** Uzun-Bavuu Çaa-Höl sumuzun dargalay bergen.* “Birlikte büyüdüğüm, beraber oytulaaş oynadığımız arkadaşım Uzun-Bavuu Çaa-Höl sumusunun başkanı idi.” 19/212
- *Kıldingan бүдүжү-bile-daa, ündürüp turar ünü-bile-daa boydus çayaannıg igildiñ tıvılganıñ dugayında tıva ulustuñ amıdıralga ündezip **çogaadıp kaanı toolçurgu çugaazı**, ooñ ayarı-bile turgustungan professional uran çüöldüñ çogaaldarı ertem bile uran çüöldüñ arazında sııy harılzaalın badıtkap turar.* “Gerek yapısıyla gerekse çıkardığı sesle doğanın parçası olan igilin ortaya çıkışı hakkında Tuva halkının yarattıkları destansı anlatmalar, onun melodisiyle oluşturulmuş profesyonel sanat eserleri, bilim ve sanat arasındaki sıkı ilişkinin varlığını doğrular.” 15/22
- *Tıvalarınıñ burungu üyeden beer utpayn, **sagıp çoraanı boyduska inak süzük-çüdülgezi** baza kadagalap arttırıp alganı högjüm herekseli çonnuñ çogaadıkçı salım-çayaannın, mergen-sagingırın hereçilevişaan, amgı*

üyenin kizilerini ekologtug bot-mederelin bijıglap kizideringe ulug saldarnı çedirer dep idegel bar. “Tuvaların eski zamanlardan beri unutmadan devam ettirdiği tabiata olan inancı ve günümüze kadar koruyarak getirdiği müzik aleti, halkın yaratıcılığını, öngörüsünü kanıtlarken onların, günümüz insanların çevre bilincinin geliştirilmesine de büyük etki edeceğini umut ediyoruz.” 15/62

- *Inçangaş tıva bört — tıva çonnuñ şag-töögüden **edilep çoraanı natsional hevi**, ooñ burungu kulturazınıñ bir kezii bolur.* “Böylelikle Tuva börkü, Tuva halkının eskiden beri kullandığı milli kıyafeti, kültürünün bir parçası olmuştur.” 18/47

3.5.5.2.1.4. Pasif sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır.

- *Kooperativ stolovayazından borşç, bustap **bijrgan hoy edi**, kisel, ak hlehti düştöp çemnenip aldıvıs.* “Öğle yemeği için lokantadan borş, buğulanarak pişirilen koyun eti, kisel ve beyaz ekmek yedik.” 1/263
- *Kiji durtundan aray kıska, kuu granitten **bütken daş köjeeni** maşınadan düje halışkaş, toptap köre berdivıs:* “Arabadan inip insan boyundan birazcık kısa, gri granitten yapılmış taş abideyi dikkatle gözden geçirdik.” 1/221
- *Dıttan **çazaan**, a’ttıñ keji-bile şıpkan, kuduruundan **hıldeen a’t baştıg igildiñ** uyañgılıg ünü tıva kiziniñ sağış-setkilin çige ileredip, doyuldurup keer bolganından yozulug-la hey-a’ttıñ sülde-demdee bolgan ujuru baza ında.* “Ağaçtan yapılan, at derisiyle kaplanan ve at kuyruğunun kıllarıyla tellenen at başlı igilin duygulu sesi tuvalının hislerini tam olarak ifade eder, dolayısıyla onun, gerçek ilhamın simgesi olmasının sebebi budur.” 15/44
- *Olar yanzı-bürü mööreyle erttirip, a’ttar, teveler çarıştırıp, **herip kaan hendir** kırlap margıldajır, ...* “Onlar çeşitli yarışmalar düzenleyerek at, deve yarıştırmak, gerilen ip üzerinden atlamak üzere yarışmalar düzenleyerek ...” 17/73
- *... er-daa, hereejen-daa ulustuñ ugulzalığ kadıg idikteri, horagay-bile **haajulaan öske-daa hepteri** hereçilep turar.* “... hem erkek hem kadınların

işlemeli çizimleri ve simli kumaşlarla zırhlanmış başka kıyafetler tanıklık eder.” 18/8

- *Olarniñ arazında kassetada plyonkada eki ün-bile **nomçup kaan nomnar**, ulug üjükterlig baza salaa-bile suybaп nomçuur dostak bijikterlig nomnar höy.* “Bunlar arasında kitapların okunduğu kasetler, büyük harfli ve parmaklarla takip edilerek okunacak kabarık harfli kitaplar oldukça fazladır.” 22/19
- *Çijee, kıs uruglarını beş harlunda öşkünü saap, on harlunda **özeen maldıñ** ijin-hırnın aştap ööredir.* “Örneğin, kız çocuklara beş yaşından itibaren keçi sağmayı, on yaşında kesilen hayvanın iškembe bağırsağını temizlemeyi öğretirler.” 8/52
- *Ol **dıñnap körbeen çaa sorttuñ** adın dıñnaaş, Tıvada çer ajıl-agıyı ertem yozugaar högjüp egeleen-dir dep bodap çorduvus.* “O duyulmamış yeni türün adını duyunca Tuva’da ziraatçılık bilimsel olarak gelişmeye başlamıştır diye düşündük.” 1/200

3.5.5.2.1.5. -GAn sıfat-fiilli şeklin iyelik ekiyle adlaşmış ve hâl ekleriyle genişlemiş biçimleri, cümlede nesne, tümleç gibi görevlerde kullanılmaktadır.

- *Ooñ kançaar **tıptıp kelgenin**, kandıg hevirlig bolurunuñ dugayında tayıl-bırlarını ertemden M. S. Bayır-ool bodunuñ ajıldarında bijeen.* “Bunun nasıl oluştüğunu, hangi şekillerde olduğu hakkındaki açıklamaları bilimadamı M. S. Bayır-ool kendi çalışmalarında yazmıştır.” 8/11
- *Türk kaganattarga runiktig üjük-bijik neptereen turganı — niitilel harılzaaları bedik çadaga **turganınıñ** hereçizi.* “Türk kağanlığında runik yazının yaygınlaşmış olması sosyal ilişkilerin yüksek seviyede olduğunun kanıtıdır” 13/23
- *Muñnuñ saazın tögerii bile beş muñnuñ saazın tögeriin **salçapkanımı** çugaaladım.* “Binlikle beş binlik kağıt parayı karıştırdığımı söyledim.” 3/57
- *Mında kijiniñ harın tıva çıl kalendarınıñ çurumun yozugaar, kijiniñ iyeziniñ iştinge çurttap ertken harı-bile katay **sanaanın** onzagaylap aytıp kaayn.*

“Burada kişinin yaşının Tuva yıl takvimine uygun olarak, insanın anne karnındaki yaşıyla birlikte hesaplandığını ayrıca belirteyim.” 4/63

- *Er, hereejen tıvalarnıñ höy kezii evropeyji ayan-bile **kettingileenin** eskerdivis. “Erkek, kadın Tuvalıların büyük bölümünün Avrupalılar gibi giyindiklerini fark ettik.” 1/9*
- *Ada **körbeenin** oğlu köör, iye **körbeenin** kızı köör. “Atasının görmediğini oğlu, anasının görmediğini kızı görür.” 4/139*

3.5.5.2.1.6. Beer “beri”, **bile** “ile”, **bolgaş** “için”, **doraan** “-Ir -mAz”, **olçaan** “-Ir -mAz”, **soon darıy** “-Ir -mAz”, **soonda** “sonra, sonrasında”, **söölünde** “sonrasında”, **tudum** “-dıkça” gibi edat görevli kelimelerle birleşik zarf-fiiller oluşturur (bk. 3.5.5.3.2.2.).

3.5.5.2.1.7. -GAn sıfat-fiil eki, yalın hâlde veya iyelik ekli durumda +DA bulunma hâliyle kullanıldığında birleşik zarf-fiil oluşur (bk. 3.5.5.3.2.1.1.).

- *Töreen dılın **bilbes bolganda**, oon öske arga çok. “Ana dilini bilmediğinden, başka çare yok.” 3/154*
- *Kajan şkolaje katap **çedip kelgeniviste**, Mariya biske öörenikçilerniñ çıp kaanı eelen kaş sorttarlıg dag-dügün körgüstü. “Tekrar okula geldiğimizde, Mariya bize öğrencilerin topladığı birkaç tür kaya lifini gösterdi.” 1/205*

3.5.5.2.1.8. -GAn sıfat-fiil eki, iyelik ekiyle kullanıldığında bir isim-fiil gibi de görev yapmaktadır (bk. 3.5.5.1.2.).

3.5.5.2.2. -Xr Sıfat-Fiil Eki

Bu sıfat-fiil eki, oldukça işlek ve pek çok işlevde kullanım alanında olan bir ektir. Fiillerin birleşik yapıları **şimdiki zaman** çekiminde (bk. 3.5.2.1.2.2. II. Tip Şimdiki Zaman (Belirsiz Şimdiki Zaman): -(I)p turar / çoruur / olurar (orar) / çıdar), **geniş-gelecek zaman** çekiminde (bk. 3.5.2.1.3.1. Gelecek Zaman), **isim-fiil** yapılarında (bk.

3.5.5.1.1. -Xr Ekli İsim-fiil), gereklilik kipinde (bk. **3.5.2.2.4. Gereklilik Kipi**) kullanılmaktadır.

Gramerlerde *kelir üyeniñ priçestiyezi* (gelecek zaman sıfat-fiili) (Sat, Salzınmaa 1980: 174), *priçastiye buduşçego vremeni na -r* (-r ekli gelecek zaman sıfat-fiili) (İshakov, Palmbah 1961: 302) olarak verilmektedir. Ek, her koşulda ünlülü şekliyle kullanılır. Dolayısıyla ünlü ile sonlanan fiillerde ikincil uzunluklar oluşur (bodaar < boda-ar). g, l, r ile sonlanan fiillerde ekleşme sırasında bu ünsüzlerin, g ünsüzünde düzenli olmak üzere, büzüldüğü görülmektedir (deer < deg-er, boor < bol-ur, baar < bar-ır). Şeklin olumsuzu için iki türlü kullanım mevcuttur: **1. Basit yapılarda -Xr sıfat-fiil** ekinin olumsuzu **-M⁴As** ekinin getirilmesiyle; **2. Birleşik yapılarda (Fiil + -(I)p zarf-fiili** ⊕ yardımcı fiil+ -Xr sıfat-fiili) **-(I⁴)p zarf-fiil** ekinin olumsuzu **-M⁴Ayn** ekinin getirilmesiyle kurulur.

-Xr sıfat-fiili, Türkiye Türkçesinde *-Dİk* ve *-(y)An*, *-AcAk* sıfat-fiil ekleriyle karşılanan işlevlerde kullanılmaktadır. Tuv.T'deki işlevlerini şöyle sıralayabiliriz.

3.5.5.2.2.1. Gelecek zaman sıfat-fiili olarak kullanılır.

- *Baştaygı kiçeelge olarnı meñgi ünerde **ajıglaar**, doşka **keder idikterni** bolgaş buttarga **şarır demir dagalarını** ajıglaarın körgüzüp, tayılbırlap, ööredip aldıvıs.* “İlk derste dağın tepesindeki kalıcı karlara çıkarken kullanılacak şeylerin, buzda giyilecek çizmelerin ve ayaklara bağlanacak demir nalların nasıl kullanılması gerektiğini gösterip, açıklayarak öğrettik.” 1/50
- *Mörençe **ujar passajirlerni** demdeglep tur.* “Mören’e uçacak yolcular kontrol ediliyor.” 3/8
- ***Kelir çayın** siler Tıvaje şöleelep keliñer!* “Gelecek yaz izninizi Tuva’da kullanınız!” 1/295
- *Inçaar deerge, mal **sadıp alır akşa** çok.* “Bunun için de satın alacak para yoktur.” 3/129
- ***Bojuur iyeler** añaa bir-le dugaar ...* “Doğum yapacak anneler, orada önce ...” 1/134
- ***Çoruur kijilerniñ** arazında daştıkılar höy közüldü.* “Gidecek kişiler arasında

daha çok yabancılar gözükiyordu.” 3/9

- *Tsagaan-Nuur çedip alır-dır deeş, olarnı **başkarıp çoruur mooldarga** bargaş, «Silerniñ bölüüñer Tsagaan-Nuur çeder be?» dep mooldap aytırtınıp egeledim. “Tsagaan-Nuur’a gitmek için rehberlik edecek Moğollara gidip “sizin bölüğünüz Tsagaan-Nuur’a gidecek mi?” diye Moğolca soruşturmaya başladım.” 3/11*

3.5.5.2.2.2. Geniş zaman sıfat-fiili olarak kullanılır.

- *Algını **hüleep ap, bolbaazıradıp, ettep turar tsehterge** kirdivis. “Deriyi alıp, geliştirip, tabaklayan atelyelere girdik.” 1/69*
- *Çaa **tuttunup turar tuuybu bajiñnarnıñ** tavaan bazım sanında körüp bolur, ... “Yeni yapılan kerpiç evlerin temelleri adım başı görülebilir, ...” 1/64*
- *Belen algılar **şıgjaar skladta** çaa tonnar daaraar kara, hüreñ öñnüg algılarnı dürüg-dürüü-bile şıgıap, salgılap kaanın kördüvüs. “Hazır derilerin muhafaza edildiği depoda yeni kıyafetlerin dikileceği kara, kahverengi renkli derilerin dürülmüş şekilde korunduğunu gördük.” 1/71*
- *Tıvanıñ anıyaktarı, oblasta **ünüp turar 6 solunnuñ** bireezi, olarnıñ iyizi orus dilda, a dörtü - tıva dıl kırında. “Tıvanın Anıyaktarı, bölgede çıkan altı gazeteden biridir, bunların ikisi Rusça, dördü ise Tuvacadır.” 1/92*
- *Tıva dıldı **bilir kijilerniñ** sanı eveejep turarı ildeñ. “Tuvacayı bilenlerin sayısının azaldığı açıktır.” 3/141*
- *Kijiniñ maga-bodunuñ kezekteriniñ attarı, öñ-çüzün, şimçeeşkin **ileredir söster** baza oon-daa öske bölükter hamaarjıp turar. “İnsan vücudunda organ adları, renkler, hareket bildiren sözler ve buna benzer kelimeler Genel Türkçeye aittir.” 14/66*
- *Inçangaş inaar **çoruur maşınalar** hovar. “Bunun için oraya giden arabalar azdır.” 3/44*
- *Kezek bolgaş, inda-mında kajaalarlıg, arıktarlıg, bugalar aksıp kaan, inekter, hoy-öşküler, çılgı kodan-kodanı-bile tavaar **ottap çoruur delgem***

sınaaladıp haldıp or bis. “Hemen sonra orada burada ağılların, arkların, su kanallarının bulunduğu, inekler, koyun keçiler, yıldı ve tavşanların otladığı geniş ovadan geçiyoruz.” 1/231

3.5.5.2.2.3. Geçmiş zaman işleviyle kullanılabilmektedir.

- *Üstünde körgeñivis kiji nazının ilgaarı, burungu üyede tıva çonnuñ mal azıraar, taraa tarur bolgaş añaar köşkün ajuł-amıdıralınga taarıştır turgustunganı çugaajok.* “Yukarıda gördüğümüz insan yaşamının ayrımlarının, eski zamanlarda Tuva halkının hayvan besleyip (beslediği), tarım yapıp (yaptığı) ve avlandığı göçkün (göçebe) hayatına uygun olarak yapılandırıldığı şüphesizdir.” 4/26
- *Uryanhay kray turar üyede, bo hooraynı Belotsarsk dep adap turgan, söölünde Tıva Arat Respublikanıñ tövü bolu beerge, Hem-Beldiri dep adap turgan.* “Uryanhay krayının var olduğu dönemde bu şehre Belotsarsk denmişti, sonrasında Tuva Arat Cumhuriyetinin merkezi oluverdiğinde Hem-Beldiri denmiştir.” 1/60
- *Çaaskaan çoruk çorup çoruur daştıkı hereejen kiji boorumga, ünezin ulgattırıp turarın bilgeş, ooñ adaan ünezi-bile-daa, sanalı-bile-daa çöpşeeşpedim.* “Tek başına yolculuğa çıkmış yabancı kadın olmanın değerini yükselttiğini bildiğim için onun teklif ettiği fiyata razı olmadım.” 3/51

3.5.5.2.2.4. -GAn sıfat-fiilinde de bahsedildiği gibi, sıfat-fiilli tamlamalarda iyelik eklerinin kullanıldığı tamlama ögesi Tuv.T’de çeşitlilik göstermektedir. -Xr sıfat-fiiliyle oluşturulan tamlamalarda da aynı durum söz konusudur (krş. için bk. 3.5.5.2.1.3.).

3.5.5.2.2.4.1. -Xr ⊕ İsim + iyelik eki

Bu tip sıfat tamlamasında, sıfat-fiilli tamlayan kısmı yalın, tamlanan bölüm ise iyeliklidir. Yaygın kullanım budur.

- *Men aña **turar üyemde** İtalyadan kelgen aldı kijiden turgustungan ...*
“Benim orada bulunduğum süre içinde İtalya’dan gelmiş altı kişiden oluşan ...” 3/122
- *çonunuñ kulturazın, çañçıldarın, sağış-setkiliniñ baylaan bilip albışaan, kılıp-la şıdaarın, **bilir-le çüveñni** olarga ööredip, nayıraldajırı deg ulug aas-kejik kayda boor...* “halkının kültürünü, geleneklerini, düşünce zenginliğini öğrenerek, yapabildiğin ve bildiğin şeyi onlara öğredip, onlarla dostluk kurmak gibi büyük mutluluk nerede olabilir.” 1/301
- *Añçılarnıñ kol-la **añnaar añnarı** — diñ bolgaş irbiş, kiş bolur, a çerlik ivilerniñ mıyızın alır.* “Avcıların asıl avladıkları hayvanlar ise sincap ve pars, samurdur, yabani ivilerin ise boynuzunu alırlar.” 1/83
- *Kayı bir hün on hire passajır çıglı beer bolza, inçan çays-reys olarnı **çeder deen çeringe** çedirer.* “Ne zaman yaklaşık on yolcu toplanırsa o zaman çays-reys onları gidecekleri yere götürür.” 3/78
- *Avtobuzuvus kinoteatrını, oblküüskom bajiñın, sadıqlarını ertkeş, **baar çerivışçe** bisti çedirip çoruptu.* “Otobüsümüz sinemayı, valilik binasını, alışveriş merkezlerini geçerek gideceğimiz yere bizi ulaştırdı.” 1/14
- *Möñgün-Tayganıñ tövü — Mugur-Aksınçe **ujar hünüvüstü** avgust 10 kıldır duguruştuvus.* “Möngün Tayga’nın merkezi olan Mugur-Aksına doğru uçuş (uçacağımız) günümüzün 10 ağustos olmasında anlaştık.” 1/41
- *Hamnın, **hamnaar üyeleri** ...* “Şamanın, şamanlık yapacağı zamanlar ...” 3/245
- *Biske kattıjıp kelgen bo turisterge, alpinisterge bottarınıñ mergejilivisti, **bilir-le çüülderivisti** ööredir ujurlug bis.* “Bize katılan bu turistlere, dağcılara zanaatlerimizi, bildiğimiz tüm şeyleri öğretmeliyiz” 1/32

3.5.5.2.2.4.2. -Xr + iyelik eki ⊕ İsim

İkinci tür tamlama tipinde, -Xr sıfat-fiilli öge iyeliklidir.

- *Suurnuñ Kızıl-Majalık dep adı bo **turarıvıs kızıl hayalardan** uktalgan-dır*

dep bildivis. “Köyün Kızıl-Majalık adının bu durduğumuz kızıl kayalardan çıktığını öğrendik.” 1/203

- **Tanurım ugbay duñmazı-bile tanıştırgaş, olarnıñ bajiñga doktaap çurttaarımni sümeledi.** “Tanıdığım abla, kardeşiyle beni tanıştırmak onların evinde kalmamı tavsiye etti.” 3/112
- **Bis muzeyden ünüp keeriviske, Ondar bodunuñ ajıldap turarı algı zavodu-bile tanıştırar bodap turarın, inaar baarın sanaldadı.** “Müzeden çıktığımızda, Ondar bize, kendisinin çalıştığı deri fabrikasını göstermeyi düşündüğünü söyledi ve oraya gitmeyi önerdi.” 1/67
- **... çurttap turarıs amgı üyenıñ negeldeleringe düüştür, nazın-harnıñ çaartıngan huvaaldazın ajıldap kılırı bistiñ hüleelgevis.** “... yaşadığımız şimdiki zamanın gereksinimlerine uygun olarak, yaşamın yenilenen kısımlarını hazırlamak bizim görevimizdir.” 4/28
- **Çılı kirgen kiji bürüzü, daraazında çılı kirgijege, çurttap erteri ergildenıñ işinde bodunuñ sayzıralınga çedip alırı ergejok çugula amıdıralçı sorulğalarlıg.** “Yılı giren herkes, daha sonraki yılı girene kadar, yaşadığı dönem içinde kendi gelişimine ulaşmayı hayati bir amaç haline getirir.” 4/32

3.5.5.2.2.4.3. -Xr + iyelik eki ⊕ İsim + iyelik eki

Üçüncü tip tamlamada, sıfat tamlamasının hem sıfat-fiilli tamlayan kısmı hem tamlanan kısmı iyeliklidir.

- **Ajıldap turarı büdürülgeziniñ dugayında ol ejikten-ne biske çorgaaral-bile çugaalap egeledi.** “Kapıdan itibaren çalıştığı fabrika hakkında bize gururla anlatmaya başladı.” 1/68
- **Tanurım öñnükterimni aytırarımga, taygada iviziniñ çanında çaylaglap turar boldu.** “Tanıdığım arkadaşları sorduğumda taygada ivilerinin yanında olduğunu öğrendim.” 3/110

3.5.5.2.2.5. -Xr eki, **ujurlug, apaar, herek** gibi sözlerle birleşerek gereklilik kipini

oluşturur (bk. 3.5.2.2.4.). -Xr *ujurlug* şeklinin, isimler önünde aynı zamanda sıfat olarak kullanıldığı durumlar da mevcuttur. Bu durumda “-ması gereken ...” anlamında bir sıfat-fiil grubu ortaya çıkar.

- *Avgust 9-ta sport komitetiñ dargazı Möñgün-Taygaje bisti **çedirer ujurlug samolet** Kızıldıñ aeroportunda honupkan deerzin dıñnattı.* “Spor komitesinin başkanı 9 ağustosta bizi Möngün Tayga’ya ulaştıracak uçağın Kızıl havaalanına inmiş olacağını haber verdi.” 1/164
- *Bistiñ beletkelivisti sonuurgaaş, Tıvanıñ eñ-ne bedik daanıñ **kırına azar ujurlug kızıl tuktu** biske hüleedip berip tura, ındıg ulug hündülüg daalganı küüsedirde, çediışkinnig boluruvustu küzep kagdı.* “Bizim hazırlığımızla ilgilenerek Tuva’nın en yüksek dağının zirvesine asacağımız kızıl bayrağı bize verirken, böyle büyük değerli bir görevi yapmada bize başarılar diledi.” 1/167
- *Ooñ soonda **dagur ujurlug çerin** dagaaş, oglun ol ham kijige başkıladıp, hamnadıp egeleen.* “Ondan sonra tören yapacağı yerini kutsallaştırarak , oğlunu o şamanın yanında yetiştirmek üzere gönderip, şamanlık yaptırmaya başlamıştı.” 3/242
- *Nazın-har bürüzü bodunga hamaarıştır taarımçalıg üyelig, çogum-na ol üyede **çedip alır ujurlug**: maga-bot, sağış-setkil, ugaan-mederel talazı-bile **tuskay sorulgalarlıg**.* “Her yaş kendine özgü uygun bir dönemi barındırır ve esas olarak bu dönemde beden, duygu-düşünce, akıl yönlerinden ulaşılması gereken özel amaçlara adanmıştır.” 4/33
- *Inçap turuvusta, bistiñ Kızıldan **çoruur ujurlug üyevis** baza çookşulap kelgen.* “Böylece, bizim Kızıl’dan gitme vaktimiz (gitmemiz gereken vakit) de yaklaşmıştı.” 1/163
- *Bistiñ keerivis aray elek boorga, **çoruur ujurlug maşınavıstı** taraa ajaajırı-bile çorudupkanı eki boldu, ...* “Gitme zamanımız henüz gelmediği için gideceğimiz arabayı ekin toplamaya gönderdiği iyi oldu, ...” 1/171

3.5.5.2.2.6. -Xr sıfat-fiilli kelimenin iyelik ve hâl ekleriyle genişlemiş biçimleri, sıfat

olmaktan çıkıp isim olarak görev yaptığı ve cümlede farklı görevlerde kullanıldığı görülmektedir.

- *Kayın kelgenimni, kaynaar bar çıdarımni sonuurgap aytırıp, çugaalajıp olur bis.* “Nereden geldiğimi, nereye gideceğimi ilgiyle soruyordu.” 3/26
- *Eñ-ne baştay dendii ulug simmental bugalarını arıg-silig delgem kabınalarlıg kajaalarda **azırap turarın** kördüvüs.* “İlk önce oldukça kuvvetli, büyük simmental boğalarının tertemiz ve geniş kabinli ağıllarda beslendiğini gördük.” 1/83
- *Viktor otçettan üzündünü biske nomçup bergeş, dıştanılga üyezinde uruglar aaldarına kandıg-kandıg ajıldar **kılıp turarın**, şkolaga algan ertem-biliin eş-öörünge, ada-iyezinge, duñmalarına kançaar **çedirip turarın** biske sonuurgadıp çugaalap bergen. Kızılda başkı uçilişçezinde, emçi şkolazında baza höy-höy ooldar, kıstar **öörenip turarın** bilip aldıvıs.* “Viktor, bize rapordan bir parça okuyup, tatilde çocukların köylerinde hangi işleri yaptıklarını, okulda aldıkları eğitimi arkadaşlarına, anne-babasına, kardeşlerine nasıl ilettiklerini bizim merakımızı uyandırarak anlattı. Kızıl’da öğretmen okulunda, tıp okulunda pek çok erkek, kız öğrencinin okuduğunu öğrendik.” 1/109-110
- *Taybıñ çurttap, büğü talazı-bile sayzırañgay çoraan çon olarje koja aymaktar **halday beerin** bodavayn turgannar.* “Barış içinde yaşayan, her yönden gelişmiş olan halk, komşu oymakların kendilerine saldırcaklarını hesaba katmamışlar.” 17/19
- *Bajıñniñ eeleri daarta erten sumuje surgakçılap **çoruurun**, meni ulug uruu Tsagaan-Nuur çooruur maşına tıpkaş, aña **olurtuptarın** çağıp kaanın, baza herek bolza, olarnıñ bajıñınga kaş-daa **honup bolurun** çugalaaş, biçii öreelinge urugları-bile kadı udup, dıştanır deş çoruptular.* “Ev sahipleri, yarın sabah sumuya görevli olarak gideceklerini, beni Tsagaan-Nuur’a götürecek arabayı büyük çocuğunun bulup beni bindirteceğini ve gerekirse onların evlerinde ne kadar istersem kalabileceğimi netleştirerek beni çocuklarla birlikte uyumak ve dinlenmek üzere küçük odaya götürdüler.”

- *Daartazında kojuun dargazı am-daa bir hongaş, Kızılçe **çoruuruvustu** sagındırdı. “O günün ertesinde kojuun başkanı bir gün daha kalıp Kızıl’a gideceğimizin haberini verdi.” 1/172*

3.5.5.2.2.7. -Xr **bolgaş** “-dığı için”, -Xr **deerzin** “-dığını, -cağını” yapılarında yer alır.

- *Sentyabr 1 **çookşulap orar bolgaş**, şkolanı çugaylaaş, dozulap kaan boldu. “1 Eylül yaklaştığı için, okulu badanalayıp boyamıştı.” 1/170*
- *Köjee dajı köşkün ulustuñ amıdıralında ulug çerni **eelep turar deerzin** Orhon- Yenisey turaskaaldarı bottarı bolgaş aas çogaalında tavarjıp turar köjee dugayında syujetter, motivter bolgaş ovur-hevirler badıtkap turar. “Yazılı taşların göçebe halkın yaşamında büyük bir yer kapladığını, Orhun-Yenisey anıtlarının kendileri ve sözlü yapıtlarda karşılaşılan yazılı taşlar hakkındaki konular, motifler ve şekiller doğrulamaktadır.”*
- *... saldıngan sorulganiñ eçizinge çeder dees şudurgu ajılbaar bolza, olarnıñ küzelderi ıyaap-la **büde beer deerzinge** büzürelivis ulug. “... amacına ulaşmak için ısrarla çalışırsa isteklerinin mutlaka yerine geleceğine inancımız büyüktür.”*

3.5.5.2.2.8. -Xr sıfat-fiilinin iyelik eki ve hâl ekleriyle (bulunma ve yönelme hâli) genişlemiş şekillerinden birleşik zarf-fiiller oluşur (bk. 3.5.5.3.2.1.2. ve 3.5.5.3.2.1.3.).

- *Ol at höömeyleeriniñ бүгү argaların **küüsedirde**, eñ çugula kezeen — agaar tınışkının, **ün ündürerde**, hölçok küjeniişkini ajıglap turarın — ileredip turar. “Bu ad, höömeyin bütün tarzlarını icra ederken, en önemli parçasını, yani nefes almayı, sesi çıkarırken büyük bir gayret sarf ettiğini ifade eder.” 13/53*
- *Aeroporttan hooray çedip alır dees, Jiguli markalıg maşınanıñ çolaaçızına **çugaalaarımga**, ol meni alır boop çöpşeereşti. “Havaalanından şehre gitmek için ciguli markalı arabanın şoförüyle konuştuğumda beni*

götürmeye razı oldu.” 3/23

3.5.5.2.2.9. -Xr sıfat-fiilinin olumsuzluğu iki şekildedir. Bunlar: **1.** Basit yapılı sıfat-fiillerde -**M⁴As** olumsuz sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle; **2.** birleşik yapılı kullanımlarda -**(I⁴)p** zarf-fiil ekinin olumsuzluğu -**M⁴Ayn** ekinin getirilmesiyle oluşturulur.

3.5.5.2.2.9.1. -M⁴As

- *Ol huralga çeder, çetpes ajıldın tünnelin arban dargazı iletkeer çüve.* “Arban başkanı bu toplantıya yetişen yetişmeyen tüm çalışmaların sonuçlarını rapor ederdi.” 19/155
- *Kayı-daa üyeniñ turaskaaldarı deerge kiji törelgetenniñ çurttap ertken töögüzünüñ hereçizi, kulturazınıñ çarılbas kezii, üyelerni, salgaldarnı tuduşturun turar ujuu-dur.* “Herhangi bir döneme ait yazıtlar insanoğlunun yaşadığı tarihin kanıtı, kültürünün ayrılmaz parçaları, zamanı ve nesilleri birleştiren bağıdır.” 2/157
- *... bilbezivis çaa kijiler-bile çook tanışkaş...* “... tanımadığımız yeni kişilerle yakından tanışıp... 1/302
- *Kırıvıs-bile ujuup ertkeş, bisten 200 metr hire irak çerger tanıvazıvıs kuştar honuptular.* “Hemen üzerimizden uçup bizden yaklaşık 200 kilometre uzağa konan bilmediğimiz türde kuşlar gördük” 1/237
- *Mındıg kijilerniñ, törel bilbes döñgür kök buga deg bolurunga, kiji eldepsiner çüve çok.* “Böyle kişilerin akraba bilmeyen boynuzsuz kök boğalar gibi olmalarına şaşırarak bir şey yok.” 4/189
- *Uk turaskaadarda bildinmes bijikterniñ demdekterin üjüglep tıpkanından beer 100 çıl oyun demdeglep tura, ol ajıduşkınnıñ tyurkologiya erteminge ergildelig ujur-duzazın aytırı çugula.* “Bu yazıtlardaki anlaşılmayan yazıların işaretlerinin harf harf okunmasının 100. yılını kutlarken, dönüm noktası olan bu açılımın türkoloji bilimindeki önemini belirtmek önemlidir.” 2/148

3.5.5.2.2.9.2. -M⁴Ayn ⊕ yardımcı fiil +-Xr

- *B.İ. Tatarintsev tıva dıldıñ sösterin tıvılgan ugun barımdaalap, daraazında bölükterge çarıp turar; niiti türk söster, çamdık türk dıldarda bar söster, mool bolgaş öske dıldardan ülegerlettingen söster, tıvılgan ugu eki **todarattınmayn turar söster**. “B. İ. Tatarintsev, Tuvacanın kelimelerini delillere dayanarak şu gruplara ayırmıştır: genel Türkçe kelimeler, bazı Türk lehçelerde bulunan kelimeler, Moğol ve başka dillerden alıntılanan kelimeler, kökeninin açıklanamadığı kelimeler.” 14/64*
- *Teatrda şiiiler **ünmeyn turar üyede** kelgeniñer aray homudañıg-dır “Tiyatroda oyunların olmadığı zamanda gelmeniz biraz şanssızlık” 1/160*
- *Üstünde körgenivis çijekterden alırğa, çaş urugnuñ özüp, kiji bolurunga çetçir saldarlar, taarımçalıg baydaldar çügile salgaaşkın, dözeeşkin küjü-bile **bolbayn turar deerzi** bidingir-dir. “Yukarıdaki örneklerden hareketle, küçük bir çocuğun büyüüp, karakter kazanmasına etki eden faktörler, elverişli durumlar sadece katılım, soya çekim gücü ile olmadığı bilinmektedir.”4/129*

3.5.5.2.3. -GAIAk Sıfat-Fiil Eki

Fiillerin zaman çekiminde de *beklenen gelecek zaman* işleviyle kullanılan bu sıfat-fiil eki¹⁰¹, henüz gerçekleşmemiş ama yakın gelecekte gerçekleşmesi beklenen bir hareketi vasıf hâline getirir. Anlam olarak “-mak üzere olan” ifadesi katmaktadır. Kullanım sıklığı fazla olmayan bu sıfat-fiilin zaman çekiminde olumsuz şeklinin olmamasına rağmen sıfat-fiil durumunda, Tuv.T ağızlarında **-BAAlAk** şeklinde olumsuz şeklinin varlığından bahsedilmektedir (bk. Çeremisina, Şamina 2004: 563-573).

Metinlerimizde örneğine rastlanmamıştır.

¹⁰¹ Ekin gelişimi ve zaman çekiminde kullanımıyla ilgili bk. 3.5.2.1.3.3.

3.5.5.2.4. -GI⁴ deg Sıfat-Fiil Eki

Gerçekleşmesi mümkün gelecek zaman sıfat-fiilidir. Fiillerin gelecek zaman çekiminde de yer alır (bk. 3.5.2.1.3.2.).

- *Ooñ-bile çergerleştir bibliotekaniñ turar çerin algıdıp, azı öske delgem öreelderlig, nomçuttunar zaldıg oran-savadan tıp beer dugayında aytırıgı baza onu şüitpirlep şıdajıp bolgu deg alban-çerleriniñ murnunga çañgıs eves udaa turguzup kelgen bis.* “Bununla birlikte, kütüphanenin bulunduğu yeri genişletme veya geniş odaları, okuma salonu bulunan başka bir konut bulma hakkındaki meseleyi de bu konuyu halledebilecek gibi olan resmî kurumların önünde birkaç defa dile getirdik.” 22/49
- *Tıvalarnıñ högjüm kulturazında baktaagan, deñnepki deg çüve tıvılbas onzagay ırlaaşkın — höömey — kedergey ulug sonuurgaldı haynıktırıp turar.* “Tuva sanat kültürünün parçası olan, eşi benzeri bulunmayan olağanüstü şarkı söyleme geleneği, höömey, oldukça büyük bir merakı körüklemektedir.” 13/34

3.5.5.3. ZARF-FİİLLER (DEEPRİÇASTİYELER)

Zarf-fiiller bir yönleriyle fiil, bir yönleriyle zarf özelliği taşıyan gramer kategorileridir. Fiil yönleriyle sadece hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler. Bu nedenle cümlede, şahsa ve zamana bağlı bir yargı bildirmeyen; ancak yargı bildiren fiiller yanında, onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevi yüklenirler (Korkmaz 2003: 983).

Tuv.T’de kullanılan zarf-fiil eklerini basit zarf-fiiller ve birleşik zarf-fiiller başlıkları altında inceleyeceğiz.

3.5.5.3.1. Basit Zarf-Fiiller

3.5.5.3.1.1. -(I⁴)p Zarf-Fiil Eki

Kullanım sıklığı en fazla olan zarf-fiil ekidir. Gramerlerde **kojalançak**

deepriçastiyezi (Sat, Salzınmaa 1980: 178), **soyedinitel'noye deepriçastiye** (İshakov, Palmbah 1961: 318) terimleriyle kullanılan bağlama zarf-fiilidir. Ek, ünlüyle sonlanan fiillere -p şeklinde; ünsüzle sonlanan fiillerde ünlü uyumuna göre -ıp, -ip, -up, -üp şekillerinde eklenir. Bu zarf-fiil ekini, fiillerin zaman çekiminde (bk. 3.5.2.1.2.1., 3.5.2.1.2.2. şimdiki zaman tipleri), (bk. 3.5.2.1.1.3. -(I⁴)p-tI⁴r Ekli Geçmiş Zaman) ve birleşik fiillerin yapısında sıkça görmekteyiz (bk. 3.5.4.2. Birleşik Fiiller).

Ekin fonksiyonlarını maddeler hâlinde şöyle gösterebiliriz.

3.5.5.3.1.1.1. -(I⁴)p zarf-fiil ekini almış fiil, asıl fiilden önce yapılan hareketi bildirir.

- *Uygurlarnıñ bir çamdızı çurtundan tın mendi **dezip** üngeş, öske çerlerge **horgalanıp** çurttay bergen.* “Uygurların bir bölümü canlarını kurtararak kaçmış başka yerlere sığınarak hayatlarını sürdürmüşler.” 7/30
- *Amıdıralga kızımak, tura-soruktug ulus haya duruglarga **turlagıp**, argazınıñ añın **añnap**, añ keşinden idik-hep **daarap kedip**, **aştap**, doñup ölbeyn todug-dogaa çurttap çoruy bargannar.* “Çalışkan ve azimli halk kayalarda obalar kurarak, ormandan avlanıp av hayvanlarının derisinden giysilerini dikerek, etinden beslenerek donup yok olmadan müferrih olarak hayatlarını sürdürmüşler.” 7/37
- *Inçalza-daa tıva çon **töreldeyip** çurttaar çañçılın am-daa salbaan.* “Ancak, Tuva halkı akrabalık kurarak yaşama geleneğini hâlâ bırakmamıştır.” 8/6
- *Öske aymaktarda hovar bolur inek-karaan, kök-kattı **stakannap**, hapka, **huuñnap** sadıp tur.* “Burada, başka aymaklarda az olan frenk üzümünü, bardaklara, kap ve kovalara doldurup satarlar.” 3/92
- *A bajıñnarından ıradı çorup şıdavas ulus bisçe **telefonnap**, heregleen nomnarın, solun-setküülдерin çağıdıptarga, bottarıvıs bajıñnarına barıp, çedirip berip turar bis.* “Evlerinden uzaklaşamayan kişiler ise bize telefon açarak gereken kitap ve dergileri sipariş ettiklerinde evlerine kadar biz götürmekteyiz.” 22/15

3.5.5.3.1.1.2. Bazen, asıl hareketle aynı anda yapılan hareketin ifadesinde de kullanılır. Türkiye Türkçesinde -(y)I⁴p ve -(y)ArAk zarf-fiil ekleriyle karşılanabilir.

- *Viktor otçettan üzündünü biske nomçup bergeş, dıştanılga üyezinde uruglar aaldarına kandıg-kandıg ajıldar kılıp turarın, şkolaga alğan ertem-biliin eş-öörünge, ada-iyezinge, duñmalarına kançaar çedirip turarın biske sonuurgadıp çugaalap bergen.* “Viktor, bize rapordan bir parça okuyup, tatilde çocukların köylerinde hangi işleri yaptıklarını, okulda aldıkları eğitimi arkadaşlarına, anne-babasına, kardeşlerine nasıl ilettiklerini bizim merakımızı uyandırarak anlattı.” 1/109
- *Men-daa amırap çöpşeeuştim.* “Bense mutlulukla (sevinerek) kabul ettim.” 3/41

3.5.5.3.1.1.3. Asıl fiilin gerçekleşme sebebini ve amacını bildirir. Türkiye Türkçesine - **mAk için, -mAk üzere** şeklinde aktarabileceğimiz yapıdadır.

- *Ol çılın Toju rayonga geologtar ajıldap çedip kelgen turgan.* “O yıl, Toju bölgesine araştırma yapmak üzere jeologlar gelmişmiş.” 3/171
- *Oytulaaştaan ooldar, kıstar oran-çurtun, a'dın-hölün, al-bottarın maktap ırlajır, adaannajıp baza ırlajır.* “Oytulaaş oynayan erkek ve kızlar memleketlerini, atlarını, birbirlerini övmek hatta rekabet için şarkılar söylerler.” 19/54

3.5.5.3.1.1.4. -(I⁴)p zarf-fiil eki, eş anlamlı ikilemelerde sıkça kullanılarak anlamı pekiştirir.

- *... teylep-çalbarıp, agın çajıp çoraannar.* “... dualarını edip, ak sütü saçarlarmış” 21/8
- *Ol şii-bile Orgu-Iyaş-Taygazı doktaamal ajunnıp-horadap, algırıp-kışkıırıp çıdar apargan.* “Bu hareket dolayısıyla Orgu-ıyaş-Taygası sürekli öfkelenip bağırıp çağırmaya başlamış.” 21/34
- *Ol deerge bistiñ ajılıvıstıñ bir talazı-dır, a öske talazı - hamık bar dirig amıtannarnı haygaaraar, olarnı kamgalap-kadagalap, humagalaarı boor.* “Bu, çalışmalarımızın sadece bir yönüdür. Diğer tarafı ise, bütün canlıları

korumaktır.” 26/20

- *Ol deerge höy tögerik-tir» dep çugaalaas, tögerikti çolaaçıdan dedir ap algaş, **kattırıp-kattırıp**, tögeriimni holumga tutsup berdi. “Çok para verdin” diyerek parayı şoförden geri alıp güle güle elime tutuşturdu.”*

3.5.5.3.1.1.5. *Bol-, şıda-, çada-* yardımcı fiilleriyle yeterlilik bildirir (bk. **3.5.4.2.1.** Yeterlilik Fiilleri).

3.5.5.3.1.1.6. $+L^4A-$ isimden fiil yapan ekli fiiller üzerinde kalıplaşarak zarflar oluşturur.

- *Inçalza-daa murnakçı tokar anyak urugnu ol-bo talazından **katap-katap** tırttırıp algaş çorupkan bis. “Yine de tornacı çocuğun birkaç açıdan fotoğrafını tekrar tekrar çekerek oradan ayrıldık.” 16/122*
- *Am ol çetpesterivisti us-şever A. K. Tamdınınñ udurtulgazı-bile **biçiilep** edip egeleen bis. “Artık bu yetersizliklerimizi A. K. Tamdın’ın idaresi altında biraz biraz gidermeye başladık.” 27/31*

3.5.5.3.1.1.7. *De-* “demek, söylemek” fiili üzerinde kalıplaşarak farklı anlam ve görevlerde kullanılan yapı hâline gelmiştir. Türkiye Türkçesinde *diye* sözüne benzer şekilde, cümlede zarf, edat ve bağlaç görevlerinde kullanılmaktadır.

- *Hemniñ indü talazında dagda hoorayniñ çurttakçıları «Lenin» **dep** sös bijip kaan, ooñ çanında TAR-niñ süldezi baza köstüp çıdır. “Yenisey’in öteki tarafındaki dağa şehir sakinleri tarafından “Lenin” diye yazılmış, onun yanında da TAR’ın arması gözüktüyor.” 1/21*
- *Açavıs Tıva ASSR-niñ aldarlıg malçını, küş-ajıldır hooçunu **dep** bedik attarniñ edilekçizi çoraan. “Babamız Tuva ASSR’nin ünlü hayvan yetiştiricisi, emektar gibi yüksek adların sahibi olmuştur.” 5/31*

3.5.5.3.1.1.8. Fiillere çabukluk ifadesi katan $-(I^4)vI^4t-$ ($< -(I)p\ it-$) ekinde kalıplaşmıştır.

- *Am antologiya çundızınıñ tomnarınıñ hanı utkazınıñ dugayında kısıkazı-bile **körüpteeliner**. “Şimdi antoloji ciltlerinin içeriğini kısaca tanıyalım.” 6/32*

3.5.5.3.1.1.9. -(I⁴)p zarf-fiil eki *eves* “değil” olumsuz bildirmesiyle birlikte fiillerin olumsuzunu yapmaktadır. Kullanımı yaygın değildir. Metinlerimizde tek örnekte görülmüştür.

- *Bo udaada **korrektorlap** *eves*, şoru ertem-biliglig apargaş öörenikçi anyaktar kildizin ergelekçiley berdim. “Bu defa korrektor olarak değil, eğitimci olarak öğrenciler şubesinde müdürlük yapmaya başladım.” 16/72*

3.5.5.3.1.2. -A /-I⁴; -y Zarf-Fiil Eki

Gramerlerde *slitnoye deepriçastiye* (İshakov, Palmbah 1961: 324), *kattışkak deepriçastiye* (Sat, Salzınmaa 1980) terimleriyle adlandırılan bu zarf-fiil eki, ünsüzle sonlanan fiillere **-A** (köre < kör-e); dar ünlülü, ünsüzle sonlanan çok heceli fiillere **-I⁴** (körnü < körün-ü, taarjı < taarış-ı); ünlüyle sonlanan fiillere ise **-y** şeklinde eklenir (çurttay < çurtta-y, bijiy < bijiy vb.).

Ek, zarf-fiil görevi dışında, fiillerin zaman çekiminde (bk. **3.5.2.1.2.3. III. Tip Şimdiki Zaman:-A / -I⁴ / -y ⊕ -dI⁴r**), birleşik fiillerde de (bk. **3.5.4.2.**) kullanılmaktadır.

Ekin fonksiyonlarını şöyle gösterebiliriz.

3.5.5.3.1.2.1. Asıl hareketle aynı zamanda yapılan başka bir hareketi bildirir ve asıl hareketin yapılma tarzını gösterir. Türkiye Türkçesine *-(y)Ip* ve *-(y)ArAk* zarf-fiilleriyle aktarabiliriz.

- ***Tura** düşkeş, ılavılap kördüvüs. “Durup daha detaylı baktık.” 19/86*
- *Uruglarım, keneetterimniñ, uynuktarımniñ açızında, olarnıñ detkimçezi-bile böğün siler bögüde-bile amırlajıp-mendilejip, ayak şaynı **çooglap ora**, setkil handır çugaalajır aas-kejiktig boldum “Çocuklarım, gelinlerim, torunlarımın sayesinde, onların desteğiyle bugün sizlerle vakit geçirerek, çay içip, içtenlikle sohbet etmekten mutluluk duydum”. 11/10*
- *Iyaap-la orta öörenip alır deeş ujudukçular dugayında nomnar nomçup,*

hereejen ujudukçular Raskova, Grizodubova suglarnıñ çuruktarın "Ogonek" jurnaldan oya keskeş, ornum artınga azıp alır turdum. “Birkaç şey öğrenmek için pilotlar hakkındaki kitapları mutlaka okur, kadın pilotlar Raskova, Grizodubova gibilerin resimlerini “Ogonek” dergisinden oyarak kesip yatağımın arkasına asardım.” 16/34

- ... *teyinde argıg udaazınnarnı doñnay örüp kaan* “...tepesinde örülmüş iplerin düğömlenerek örüldüğü” 18/9
- ... *igil ayalgazı çogaaldı ugulzalay közenektep, çañgıs aay töngen utkanı berip turar* “...igil melodisi, eseri nakış nakış işleyerek aynı şekilde biten anlamı vermektedir” 15/26

3.5.5.3.1.2.2. Türkiye Türkçesinde -ken zarf-fiiliyle aynı işlevde kullanılabilir. Zarf-fiilli hareket ile asıl hareketin aynı zamanda gerçekleştiğini belirtir.

- *Ulug-Hem eriinge dıştanıp ora, ıyaş beletkeer zavodtuñ motorlug hireeleriniñ daajın dıñnap olurdıvıus.* “Yenisey kıyısında dinlenirken, ağaç fabrikasının motorlu testerelerinin gürültüsünü duyuyorduk.” 1/76
- *Ögbem ıškaş köjee bolup huulup çıda,* “Atam gibi taş olurken” 2/142

3.5.5.3.1.2.3. İkileme şeklinde kullanılır.

- *Bo kançap baarı ol deeş istey-istey keerge, oran-çok hanı, horumnug çer düjölgekterinçe kire bergen bolgulaar.* “Nereye gittiler diye ararken oldukça derin, taşlık çukurluklara girmiş oldukları görülür.” 21/57

3.5.5.3.1.2.4. Asıl fiilin sebebini açıklar. “-mAk üzere, -mAk için” anlamını verir.

- *Ködee aaldarda bezin möögölerni diskeş, kurgadı azıp kaan turar.* “Köylerde bile mantarları dizerek kurutmak üzere asarlar.” 3/134

3.5.5.3.1.2.5. Bazı fiillerde kalıplaşarak edatlar oluşturur: **tura** “-den beri”, **uglay** “-den doğru” vb. (bk. 3.6.1.5.2. ve 3.6.1.1.11.).

- *Şaandan tura ulug nazılıg töögüçü ögbelerden baza sonuurgap aytırıp çoraan men. “Eskiden beri yaşlılara, tarihçilere bununla ilgili merakla sorup durdum.”* 24/5
- *Avtostantsiyaga Vasya-bile bayırlaştıvıs, ol hündüskü bilet sadıp algaş, avtobus-bile **Hemçik uglay** Şagaan-Arığ çurtunçe çanıptı. “Otobüs terminalinde Vasya ile vedalaştık, o gündüz biletini aldığı için otobüs ile Hemçik’ten doğru Şagaan-Arığ şehrine döndü.”* 1/15

3.5.5.3.1.2.6. Bazı fiiller üzerinde kalıplaşarak zarflar oluşturur.

- *Kudumçuga çoraaş, ulug-daa, anyak-daa ulustuñ arazında çugaalajırın dıñnaalıñar daan, ojaap köreeliñer: ol çugaalajırda, orus, tıva sösterni şuut **holuy** ajıglaar-dır. “Sokakta yürürken küçük büyük kişilerin arasındaki konuşmaları dinleyin, dikkat edin: konuşmada Rusça Tuvaca sözleri tamamiyle karışık kullanırlar.”* 9/37
- ***Çıldar sanay** kırıtkaştıñ bergen düğüñ “Yıllarca kırktığı tüyleri”* 5/48
- *Bojuur iyeler añaa bir-le dugaar çıırık çılıg arığ palatalarga çiigep, ak-çoorgan, vannalarını ajıglap öğrenip, akuşer emçileriniñ kiçeengeyliğ haygaaralinga çaştarnı **şaktay** emzireringe çañçıgıp egeleen. “Doğum yapacak anneler, orada önce aydınlık, ılık, temiz odalarda doğum yaparak, yorgan ve banyoları kullanıp, ebe doktorların dikkatli gözlemlerinde bebeklerini düzenli saat aralıklarıyla emzirmeye alışmaya başlamışlardır.”* 1/134

3.5.5.3.1.2.7. Bu zarf-fiil ekini almış fiilden sonra, küçültme ifadesi katan edat **aarak** kullanıldığında, tam gerçekleşmemiş bir fiil ifade edilir.

- *... a bir eves argajoktan keder ujurga tavarıssa, artijaar, oon turjuk öske kiji börgün başka hemçeey salırda bezin, **dükpüre aarak** tarbidaar bolgay bis. “... Eğer giymek mecburiyetinde kalınırsa artış ile tütsüleyerek giymeli hatta başka birinin börkünü denerken bile tükürür gibi yaparak giymeliyiz.”* 18/20

3.5.5.3.1.3. -GAŞ Zarf-Fiil Eki

Gramerlerde *deepriçastiye proşedşego vremeni na -kaş* (İshakov, Palmbah 1961: 330), *ertken deepriçastiye* (Sat, Salzinmaa 1980: 183) terimleriyle gösterilen bu zarf-fiil eki, tonlu ünsüzlerle sonlanan fiillere **-gaş /-geş** (bargaş, kelgeş), tonsuz ünsüzle sonlanan fiillere **-kaş / -keş** (tutkaş, olurupkaş) şeklinde eklenmektedir. Ünlü ile sonlanan fiillerde, iki ünlü arasında kalan ek başındaki g- ünsüzünün büzülmesiyle ikincil uzunluk oluşmaktadır (oruktaaş < orukta-gaş). Fiilin dar ünlüsü ise ek ünlüsüne uyarak genişlemektedir (çoraaş < çoru-gaş, bijeeş < biji-geş vb.).

Ekin işlevlerini şöyle gösterebiliriz.

3.5.5.3.1.3.1. Bu zarf-fiil için kullanılan terimlerden de anlaşılacağı üzere, esas olarak asıl hareketten önce yapılmış bir hareketi ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde *-(y)Ip* ve *-(y)ArAk* ile karşıladığımız yapıya denk gelmektedir.

- *Möçeen kijige uzun pöstüñ çartun **döjendirgeş**, çartu-bile **şuglaaş**, azı ooñ bodunuñ tonu-bile **şuglaaş**, ertengi hünnüñ herelderi deep keer kurgag eki çerge apparıp salıp kaar.* “Ölmüş birinin bedeni, uzun bezin yarısı ile sarılarak yarısı ile de örtülerek veya elbisesi ile örtülerek sabah güneşinin ışıklarının degeceği kuru bir yere bırakılır.” 3/187
- *Ol burungu oruktu, kiji-köjeeni körgenivis soonda Hemçik talazında **ak oruktaaş**, oon çazaglıg orukçe kirip algaş, ulaştır Kızılçe oruuvustu ulamçılap çorruptuvus.* “O eski yolu ve balbalı gördükten sonra Hemçik tarafında ak oruk ile ilerleyip oradan otoyola girerek duraklamadan Kızıl’a doğru devam ettik.” 1/229
- *Dargavis **düje halaaş**, kaş bazıp çorda-la, ol kuştar hoygaş, tey artınçe uja berdiler.* “Başkanımız inip, birkaç adım atar atmaz kuşlar ürkerek tepe arkasına doğru uçtular.” 1/239
- *Üş hire honganda bir kiji **telefon dolgaaş**, «Tsagaan-Nuur çoruur maşına bar.* “Üç gün sonra bir kişi telefon ederek “Tsagaan-Nuur’a giden araba var.” 3/97
- *Çaygı dıştanılğanı erttireriniñ çurumun **bijeeş**, kiji bürüzünge ülep bergen.* “Yaz tatilini geçirme disiplini yazılarak herkese dağıtılmıştır.” 1/106

- *Bora a'dın **mungaş**, haldap kirdi. “Boz atına binerek, hızlıca geldi.” 2/69*
- *May 1-de bayırlıg düştteki çem soonda 100 malçınnar a'ttarlıg **çetkilep kelgeş**, urugdarın **algaş**, çanıpkın. “1 Mayıs'ta veda yemeği sonrasında 100 çoban atlı olarak gelip, çocuklarını alıp dönmüşlerdir.” 1/107*
- *Çolaaacı-bile **bayırlaşkaş**, olarnıñ bajiñınçe kirip keldivis. “Şoförle vedalaşıp, eve girdik.” 3/58*

3.5.5.3.1.3.2. Hareketin tarzını bildirir.

- *Tıvanıñ eñ bedik tañdı - Möñgün-Taygaje ünerde, Kızıldan dort 350 kilometrde turar Mugur-Aksı suurje Hemçik bajınga çedir maşına-bile **dögüp algaş**, ajıp bolur “Tuva’nın en büyük ormanlık yeri olan Möngün Tayga’ya çıkmak için, Kızıl’dan doğruca 350 kilometre uzaklıkta bulunan Mugur-Aksı köyüne doğru Hemçik’in başına kadar araba ile ilerleyerek geçilebilir” 1/37*
- *Avtobuzuvus kinoteatrı, oblküüskom bajiñın, sadıglarnı **ertkeş**, baar çerivisçe bisti çedirip çoruptu. “Otobüsümüz sinemayı, valilik binasını, alışveriş merkezlerini geçerek gideceğimiz yere bizi ulaştırdı.” 1/14*

3.5.5.3.1.3.3. Bu zarf-fiil eki, fiili asıl fiile sebep ilişkisi ile de bağlayabilir.

- *Tsagaan-Nuurje oruk kadir-bert, ür çoruur dep çüveni **bilgeş**, ‘Men silerden ulug nazılıg-dır men. Meni murnunga olurtup ap körüñerem’ dep dilep çugaalaarımga ...“Tsagaan Nuur’a kadar yolun uzun ve sarp olduğunu bildiğim için ‘ben sizden büyüğüm, beni ön tarafa oturtun lütfen’ dediğimde ...” 3/105*
- *Çonnuñ filosofi yazı, oktargayje körüüşkünü kançaar-daa aajok bıjıg dazıldarlıg **bolgaş** belen öskerilbes bolur. “Halkın felsefesi, dünyaya bakışı olağanüstü sağlam köklere bağlı olduğu için bunlar kolay değiştirilemez.” 2/14*
- *Avtostantsiyaga Vasya-bile bayırlaştıvıs, ol hüñdüs kü bilet **sadıp algaş**,*

avtobus-bile Hemçik uglay Şagaan-Arığ çurtunçe çanıptı. “Otobüs terminalinde Vasya ile vedalaştık, o gündüz biletini aldığı için otobüs ile Hemçik’ten doğru Şagaan-Arığ şehrine döndü.” 1/15

3.5.5.3.1.3.4. -GAş zarf-fiili, fiille asıl fiil arasında zaman bakımından bağlantı kurar. Türkiye Türkçesinde -(y)IncA, -DIğIndA zarf-fiilleriyle karşılayabileceğimiz kullanımdadır.

- ... ooñ-bile baza nemelde kiçeeldi añaa **bargaş**, erttirer boor siler. “... onunla ek dersi oraya gidince düzenleyeceksiniz.” 1/45
- Ol ejiñerni añaa **bargaş**, tanıjıp köre-le beer ıynaar siler — dep çugaazın doostu. “O arkadaşınızla oraya varınca tanışverişirsiniz elbette, diye konuşmasını bitirdi.” 1/46
- Bir-le katap bölük anıyaktar meñee **ujurajı bergeş**, «Silerni Tıvadan kelgen dep dıñnaaş, keldivis. “Bir grup genç benimle karşılaşınca “sizin Tuva’dan geldiğinizi duyup geldik.” 3/147
- Mançjur-Kıdatka Sinhay revolyutsiyazı **ööskeeş**, 1911 çılđa Manç-jur-Kıdatıñ Tsin dinastiyazın çılça şapkan. “Çin’de Sinhay devrimi patlak verince, 1911 yılında Çin’in Tsin hanedanlığı düşürülmüştür.” 5/5
- Çamdık kijiler meeñ-bile **ujurajıp kelgeş**, «Tozan çıldarda mañaa başkılap turgan Aldın-kıs başkınıñ öörenikçizi-dir men... dep “Bazı kişiler benimle karşılaştıklarında “doksanlı yıllarda burada öğretmenlik yapan Aldın-kıs öğretmenin öğrencisiyim ben ... diye ”3/143
- Buura daan bir kıldır **dileeş**, “demir saldı” tıppaan bis. “Buura dağını ilk olarak aradığımızda ‘demir sal’ı bulamadık.” 1/276

3.5.5.3.1.3.5. Daha çok destan, uzun hikâye gibi folklorik eserlerin dilinde ve konuşma dilinde -GAş zarf-fiilli yapıların +tıñ ilgi hâli ekiyle genişlemiş şekillerinin kullanıldığı görülmektedir (bergeştiñ, algaştıñ vb.). Bu ilgi hâli eki, kendi görevinde değil, daha

ziyade bir pekiştirme unsuru olarak kullanılmaktadır.¹⁰²

- *Çıldar sanay kurgutkaştıñ bergen düğüñ* “Yıllarca kırtığı tüyleri” 5/48
- *Inçan çügile bilip kaaştıñ, çovuurtaar men* “Sadece o zaman öğrenmiştim, zavallı ben” 19/144

3.5.5.3.1.3.6. Bazı fiiller üzerinde kalıplaşarak edat, bağlaç görevli kelimeler oluşturur: **bolgaş** “ve; sonra”, **dees** “için”, **dees öske-daa**, **dees oon-daa öske** “ve benzeri, gibi”, **ınçangaş, ınçangaştıñ** “bunun için, bu yüzden”, **egeleeş** “-dan itibaren” vb.

- *Orhon-Yenisey Bijikteri Bolgaş Tıva Çogaal* “Orhun-Yenisey Yazıtları ve Tuva Edebiyatı” 2/1
- *Höy akşa, önçü höreñgi çıp aar dees kuda doyunçe çügile bay-şurak ulustu çalaarı.* “Çok para, mal toplamak için düğüne sadece zengin, varlıklı kişilerin davet edilmesi.” 8/149
- *Ooñ soonda dügdeeskin kılıp, kuda düjürer ay-hünün aytırtıp, çoğum kudarı erttireri dees oon-daa öske.* “Daha sonra nişan yapıp, evlenme gününü belirleyerek düğünü gerçekleştirmek gibi.” 8/122
- *Inçangaştıñ tıvalarınıñ: ‘törel bakta çon ırak’ dijiri-daa çöp.* “Bu yüzden Tuvalıların: ‘kötü akrabalarından millet uzak kalsın’ sözü yerindedir.” 4/155
- *Oon egeleeş hamnaar apargan.* “Bu andan itibaren şamanlık yapar olmuş.” 3/244

3.5.5.3.1.4. -SA Zarf-Fiil Eki

Tuva gramerlerinde, zarf-fiiller başlığı altında bu ekten bahsedilmez. *Uslovnoye nakloneniye* “şart kipi” (İshakov, Palmbah 1961: 400), *daar nakloneniyezi* “şart kipi”

¹⁰² İshakov ve Palmbah, -GAş zarf-fiilinin hâl ekleriyle (ilgi hâli, bulunma hâli ve ayrılma hâli) ve hatta çokluk ekiyle genişlemiş şekillerinin Tuv.T’de korunmuş olduğunu belirtirler ve Katanov’un kayıtlarından şu örnekleri verirler: *bargaştıñ, bargašta, bargaştan; kelgeştıñ, kelgeşterde, kelgeşterden* (İshakov, Palmbah 1961: 335). ATLD’de, bu zarf-fiil ekinin geldiği fiillerin, sanki isimmiş gibi, çokluk ve hâl eklerini alabilmesi, bu ekin, köken olarak sıfat-fiil eki olduğunu belirtir, şeklinde ifade edilmiştir (Sat, Salzinmaa 1980: 184). Ayrıca, Türk lehçelerinin tarihi karşılaştırmalı gramerinde, -gaç zarf-fiilinin *Alt. -gaçın, Uyg. -gaçka, Tat. dial. -gaçtın, Kar. -gaçok, -kaçok* vb. şekillerde birleşik yapılarının bulunduğu bahsedilmektedir (Tenişev 1988: 480).

(Sat, Salzınmaa 1980: 206) olarak gramerlerde yer almaktadır. Ancak, bu ekin dilek bildirdiği kullanımlar dışında bir şart zarf-fiili olarak cümlede görev yaptığı bilinmektedir.¹⁰³

3.5.5.3.1.4.1. Şart zarf-fiili olarak kullanılır.

- **Çok aparza**, *ooñ maga-bodun kayaa apparıp ornukşudup, salıp kaarın oglunga möçüür murnunda çagaan turgan çüve-dir.* “Öldüğünde kendisini nereye gömeceğini ölmeden önce oğluna söylemiş.” 3/185
- *Komitettiñ kol sorulgazı — Tıvanıñ çerlik dirig añ-meñin, agaarda, suglarda kuştarnı bolgaş ooñ hemnerinde, hölderinde turar balık-baylañnarnı kamgalap kadagalaarı, olarnıñ sanın evejetpeyn sayzıradırı bolgaş bir eves olarnıñ sanı kövüdey berze, sanın taarıştırıp, aaylaştırarı-bile añnaar bolgaş balıktaar çöpşeerelderni, kızıgaarlaaşkınnarnı baza ol ıškaş horugdaaşkınnarnı beer.* “Komitenin esas amacı, Tuva’nın yabani hayvanlarını, kara ve su kuşlarını ve ırmaklarda, göllerde yaşayan balıkları korumak, onları sayısını azaltmadan geliştirmek, sayıları çoğaldığında ise sayılarını uygun hale getirmek için avlanmaya izin verme veya avlanmayı sınırlandırma gibi yasaklar koymaktır.” 26/12
- ... öske kiji börgü ketpes, a bir eves argajoktan keder ujurga **tavarışsa**, artıjaar, ... “başka birinin börkü giyilmez. Eğer giymek mecburiyetinde kalınırsa artış ile tütsüleyerek giymeli ...” 18/20
- *Orukka ayul bolza, kandıg hemçegler alırın körgüzüp turgaş, styuardessalar angli, mool dıl kırınga çugaalap tayılbırladılar.* “Hostesler yolda tehlike anında (olduğunda) nelerin yapılması gerektiğini göstererek İngilizce ve Moğolca olarak anlattılar.” 3/14
- *Ol turjuk, şkolaçılardan bezin «Kimil ol?» dep aytırza, bilir ulus eveeş eves bolur.* “Ayrıca, öğrencilere bile “o kimdir?” diye sorulsa, onu bilen kişi az değildir.” 14/4
- *Çügle meñee, men alıyn dep çiijeñ, alıskak setkil-bile bodaar bolzuvussa,*

¹⁰³ Konuyla ilgili detaylar için bk. 3.5.2.3.3. Dilek Kipi: -SA, ve Gülsevin 1990, Karahan 1994.

ooñ çüzü-daa artpas. “Sadece bana, ben alayım diye haris, vurguncu düşünceyle yaklaşırsak geride hiçbir şey kalmaz.” 26/69

- *Tıvılğan üye-çadazı-bile alır bolza, eñ-ne burungu dep sanattınar mifterniñ amgı üyege çedir Tıvada kadagalattinganı ertemge kançaar-daa aajok ünelig.* “Teşekkül ettiği devir dikkate alınırsa, en eski olarak düşünülen miflerin günümüze kadar Tuva’da saklanması bilim dünyası için büyük bir değere sahiptir.” 2/12

3.5.5.3.1.4.2. Çüge dize “çünkü”, **ınçaar bolza** “öyleyse”, **azı bolza** “veyâhut”, **ındıg-daa bolza** “buna rağmen, yine de”, **ınçanmas bolza** “yoksa”, **bolza-daa** “yine de” gibi edat ve bağlaçların oluşturulmasında kullanılır.

3.5.5.3.1.5. -M⁴Ayn Zarf-Fiil Eki

Otritsatel’noye deepriçastiye na -payn (İshakov, Palmbah 1961: 344), *Bolbas deepriçastiye* (Sat, Salzınmaa 1980: 187) terimleriyle gramerlerde yer alır. -G, -l, -r, -y ünsüzlerinden sonra **-bayn, -beyn**; -m, -n, -ñ ünsüzlerinden sonra **-mayn, -meyn**; tonsuz ünsüzlerden sonra **-payn, -peyn** ve ünlülerden sonra **-vayn, -veyn** şekillerinde eklenir.

-M⁴Ayn zarf-fiili, **-(I⁴)p**, **-A / -I⁴ / -y** ve **-GAş** zarf-fiillerinin olumsuzu olarak kullanılmaktadır. Bu zarf-fiillerle kurulan tüm yapıların olumsuzları için **-M⁴Ayn** zarf-fiili kullanılır (bk. fiillerin basit ve birleşik çekimi, tasvirî fiiller).

3.5.5.3.1.5.1. Türkiye Türkçesindeki **-mAdAn** ve **-mAksIzIn** zarf-fiilleriyle aynı anlam ve işlevde kullanılmaktadır.

- *Mişa ür-daa bolbayn fotografiyadan çuruktu biçii-daa öskertpeyn düjürüp çurupkan.* “Mişa kısa bir süre içinde (çok geçmeden) fotoğrafı hiçbir değişiklik yapmadan resme aktarmıştı.” 16/134
- *Bügü-le amılıg amıtannarga hora çedirbeyn, öskelerge bagay setkil setkiveyn, hey çerge aas-dıl ündürbeyn, çoguş-sodaa kulbayn, araga-darije*

sundukpayn, *çaraş bayırlaldı höglüg-omak, öörüškü-mañnaylıg utkup ap köreeliñer.* “Hiç bir canlıya zarar vermeden, başkalarına kötü hisler beslemeden, boş yere (sebepsiz) ağız kavgası çıkarmadan, dövüşmeden, içkiye düşkün olmadan yeni yılı neşeyle, sevinçle karşılayalım.” 10/16

- *Mında bir narın çüül bolza, indıg nomnarnı ka'ttaştır **salbayn** azı kıringa aar çüve **salbayn**, tuskay şıgjaar ujurlug.* “Buradaki sorun ise, bu kitapları, üst üste birakılmadan veya üzerine ağır şeyler konulmadan özel olarak korumak gerektiğidir.” 22/22
- *Svetlana olarje **sagış-daa salbayn** aytırın ulamçılای berdi* “Svetlana onlara hiç aldırmadan sorularına devam etmişti” 16/89

3.5.5.3.1.5.2. Bazı ifadelerde kalıplaşarak anlam pekiştiren cümle parçacıkları olarak kullanılır. **Kançaar** “öyle yapmak, o şekilde yapmak” sözünden önce kullanılarak ifadeye güç katılır.

- *Bildingir Çadaanaga baza **ındıg turgan bolbayn kançaar**.* “Çadaana’da da öyle değil miydi!” 24/7
- *Inçaar oojurgadıp, sagıjın ajıdıp kaan iye kiji öpey ırın **ırlay berbeyn kançaar!*** “Böylece sakinleştirilen, gönlü ferahlatılan anne bebeğine ninni söylemeye başlar (başlamaz da ne yapar).” 8/92
- *Inçanmayn **kançaar**, Moolga tıva kiji ertem çedip ap, ajıldıg boluru deerge-le, ulug çedişik.* “Elbette ki, Moğolistan’da Tuvalı birinin bilimle uğraşıp iş sahibi olması demek büyük başarıdır.” 3/202

3.5.5.3.1.5.3. -**M⁴Ayn** zarf-fiil ekli fiille, **bar-** yardımcı fiilinin bir araya gelmesiyle oluşturulan birleşik fiilde, fiilin gerçekleşmemesinde bir sebebin varlığı ifadesi pekiştirilir.

- *Daraazında ooñ ada-ıyezi katap baza-la Moolçe köjüp çorutkaş, Toju rayonçe dedir köjüp **keep şıdavayn bargannar**.* “Daha sonra anne-babası tekrar Moğolistan’a göçünce Toju’ya geri dönememişler.” 3/177

- *Bir eves kiji bodunuñ nazın-harınga hamaarjır çıldar kezindeende, ol üyelerge düüştür çedip alır ujurlug sorulgazın küüsetpeyn baar bolza, ol talazı-bile çoguur sayzıraldı albayn baar bolgaş, ooñ söölünde çıldarda onu çedip alırı barık-la boldunmas apaar.* “Eğer bir kişi ömrü boyunca, o zaman dilimi içinde, ulaşması gereken amaçlara erişmezse, bu yönüyle gerekli gelişimi gösterememiş olur ayrıca, sonraki yıllarda buna ulaşmak neredeyse imkansızlaşır.” 4/34
- *Çadag sürjü-sürjü keerge, olar hep-henerten közülbeyn baar.* “Birbirlerini takip ede ede ilerlerken birden gözden kaybolurlar.” 21/56

3.5.5.3.2. Birleşik Zarf-Fiiller

Birleşik zarf-fiiller, “aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılara quasi gerundium (birleşik zarf-fiil) denir.” (Gülsevin 2000: 124).

Tuva gramerlerinde birleşik zarf-fiiller ayrı başlıklar altında değerlendirilmemiştir. Sadece müstakil çalışmalarda bu yapılar ele alınmıştır.¹⁰⁴

Gülsevin’in de bahsettiği gibi, birleşik zarf-fiiller müstakil birer ek olmadıkları ve ekler ve edatların birleşmesiyle oluştuklarından bunların sayısını belirlemek güçtür. Biz burada, Gülsevin’in makalesindeki formata uyarak birleşik zarf-fiilleri, eklerin üst üste gelmesiyle oluşan zarf-fiiller ve eklerden sonra edatların kullanılmasıyla oluşan zarf-fiiller olarak ele alacağız.

3.5.5.3.2.1. Ek ⊕ Ek Şeklinde Olanlar

Bu bölümde, sıfat-fiil ekleri üzerine sadece hâl ekleri veya iyelik ve hâl eklerinin getirilmesiyle oluşturulan birleşik zarf-fiiller ele alınacaktır.

¹⁰⁴ Bu konuda bk. Sat,1960, L. Şamina 1987. Şamina, çalışmasında çoklu fiil taşıyan cümleler üzerinde durur. Bu cümlelerin yapısında zarf-fiilli kullanımlar bulunmaktadır. Çalışmanın sonuna eklediği tabloda ise gerçek zarf-fiiller dışında sıfat-fiillerin ekler ve edatlarda genişlemesinden oluşan birleşik zarf-fiil modelleri gösterilmiştir.

3.5.5.3.2.1.1. -GAndA / -GAn+iyelik+DA

-GAn sıfat-fiili ve +DA bulunma hâli eklerinin biraraya gelmesiyle oluşmuştur.

3.5.5.3.2.1.1.1. Türkiye Türkçesindeki -DIğIndA, -DIğI zaman anlamlarında kullanılır.

- ... *baştaygı ça'ska tavarışkanda*, börgün uştup, bajın "kaksıp" süzügleeri.
“...ilk yağmurla karşılaşıldığında borkünü çıkarıp başını suyun altına koymak gerektiğine inanmak anlamına gelir.” 18/37
- *Am-daa bolza indig, süzüktüg çerler — hüree-duganga kirkende, alban çerleri-daa — škola, emnelgelerge iyikpe, öske-daa höy-niiti çerleringe barganda*, börgüvüstü ıyaavıla uştup aar bis. “Hâlâ bu uygulamaların geçerli olduğu yerler vardır: tapınaklar, resmi kurumlar, okul, hastane veya başka sosyal kurumlarda (gittiğimizde) börgümüzü mutlaka çıkarırız.” 18/38
- *Duštuk çok urug sagijınga kirer bir ooldu körüp kaanda*, mınça dep ırlaar çüve: “Sevgilisi olmayan bir kız, hoşlandığı bir erkeği gördüğünde şöyle söyler:” 19/71
- *Ayıl bolu bergende*, kançap ınaar höy ulus dürgen kamgalanıp kireril azı oon öneril? “Tehlike olduğunda oraya halk korunmak için nasıl hızlıca girecek veya oradan nasıl çıkacak?” 7/130
- *Ooñ kadında bus turbinalıg elektrostantsiya tuttunup egeleende bistiñ redaktsiyavıs onu bürünü-bile şefke algan*. “Bununla birlikte buhar elektrik istansiyonu kurulduğu zaman bizim kurulumuz tamamiyle onun şefliğini üzerine almıştı.” 16/141

3.5.5.3.2.1.1.2. -GAndA zarf-fiili, asıl fiilin gerçekleşmesinin sebebi olarak da karşımıza çıkar. Bu durumda -DIğI için zarf-fiiliyle aynı anlam ve görevde kullanılmıştır.

- ... *añçınıñ börgünüñ çıdı kijige bildirtpes-daa bolza, añnarga kayı orançoktan bildine beer bolganda*, olarnıñ şag-da-la deze beeri bildingir.
“... avcının börgünün kokusu insan için anlaşılmaz da olsa av hayvanları

tarafından çok uzaktan anlaşıldığı için, onların çoktan kaçacağı bellidir.” 18/46

- *Nomçukçularıvıstıñ höy kezii dıñnap «nomçuur» ulus bolganda, nomnarnı eki ün-bile nomçup, tuskay tıflomagnito-fonnarga dıñnaar plyonkalarda bijittirip kaan kassetalarını höyü-bile çağıttırar. “Okuyucularımızın çoğu dinleyerek okuyan kişiler olduğu için çoğunlukla kitapların sesli olarak okunup kaydedildiği kasetleri sipariş etmektedirler.” 22/25*

3.5.5.3.2.1.1.3. Bu zarf-fiilin olumsuzu için **-M⁴AAndA** (-M⁴A-gAn-dA) şekli kullanılır.

- *Ür bolbaanda üne halıp kelgeş meeñ çanımgı keldi: “Kısa süre sonra (çok geçmeden) da odadan çıkarak benim yanıma geldi.” 16/81*
- *Am kançaar, küzel **bütpeende** kayıje öörenip bodap çadap çorup turumda, Leningradta öörenip turar tıva studentiler çedip kelgen. “Şimdi ne yapacağım, isteğim olmadığı için, şimdi hangisine gireceğimi bilemediğim sırada, Leningrat’ta okuyan Tuvalı öğrenciler gelmişti.” 16/39*

3.5.5.3.2.1.1.4. **-GAn+iyelik+DA** şeklindeki kullanımlarda da fiil, asıl fiile zaman ve sebep ilişkisi ile bağlanır.

Zaman ilişkisiyle:

- *Öglenip alğanıvısta, oytulaaştap oynaan ooldar, kıstar aalıvıs çanınga düne kada kelgeş, bir ırlaaş bardılar. “Evlendiğimizde oytulaaş oynayanlar gece evimizin yanına gelerek bir şarkı söyleyip gittiler.” 19/125*
- *Kajan şkolaje katap **çedip kelgeniviste**, Mariya biske öörenikçilerniñ çup kaanı eleen kaş sorttarlıg dag-dügün körgüstü. “Tekrar okula geldiğimizde, Mariya bize öğrencilerin topladığı birkaç tür kaya lifini gösterdi.” 1/205*

Sebep ilişkisiyle:

- *Ol dugayında bo çıldın avgust ayda Kızılga, antologiyanıñ redaktsiya kollegiyasınıñ **kejiğünneri bolğanıvısta**, meeñ bolgaş Küjüget Sereeviçinin*

erttirgen ujuraldarından bilgen men. “Bu yılın ağustos ayında Kızıl’da Küjüget Sereyeviç ile yapmış olduğum görüşmeden, antolojinin yayın kurulu üyeleri olduğumuz için, bu gelişmeleri öğrendim.” 6/8

- *Huralga şügümçüledip turgan kiji bolganımda, akımnıñ oğlu dees onu kayın toor boor men.* “Toplantıda eleştiren kişi olduğum için, şimdi ağabeyimin oğlu diye, onu nasıl kayırabilirim ki.” 19/185

3.5.5.3.2.1.2. -XrdA / -Xr + iyelik +DA

-Xr sıfat-fiili ve bulunma hâli ekinden oluşmuştur: **-arda, -erde, -ırda, -irde, -urda, -ürde** şekillerinde ünlü uyumuna girerek kullanılır.

3.5.5.3.2.1.2.1. Asıl fiilin gerçekleşme zamanını bildirir. *-DİğIndA, -(y)IncA* zarf-fiilleriyle karşılanabilir.

- *Tiva tooldarda maadırnıñ kırgan ada-yezi **ölürde** köjee çanınga ornuksudarın dileer, ...* “Tuva destanlarında kahramanın yaşlı anne-babası, öldüklerinde köjee (taş abide) yanına gömülmek ister ...” 2/86
- *Bo doyda algan mal-maganın uruglar bottarı karaktajıp, kamnap, **öglendirde** huuda önçü-höreñgige çedireri baza hanı utkalıg çañçıl bolur.* “Bu toyda elde ettikleri malları çocuklar kendileri koruyup, evlendiklerinde kişisel mülkiyetlerine katmaları da derin anlamlı bir gelenektir.” 8/218
- *Avtobustarga **olurarda** inça diirler.* “Otobüslere bindiklerinde böyle söylerler.” 9/30

3.5.5.3.2.1.2.2. Asıl hareketle aynı zamanda gerçekleşen hareketi ifade eder. Türkiye Türkçesindeki -ken zarf-fiiliyle karşılayabiliriz.

- *A şajın-çüdülgeniñ deer bolza, ham kijiniñ **hamnaarda** keder kuş çüü börgü, lamalarınñ hural **huraarda** keder "teve mögeni" börtteri.* “Dini börtler arasında şamanların ayın sırasında (yaparken) giydiği kuş tüyü şapkası, lamaların dua ederken giydikleri “deve hörgücü” şapkaları

sayılabilir.” 18/24

- *Baştaygi kiçeelge olarnı meñgi **ünerde** ajıglaar, doşka keder idikterni bolgaş buttarga şarır demir dagalarnı ajıglaarın körgüzüp, tayılbırlap, ööredip aldıvıs.* “İlk derste dağın tepesindeki kalıcı karlara çıkarken kullanılacak şeylerin, buzda giyilecek çizmelerin ve ayaklara bağlanacak demir nalların nasıl kullanılması gerektiğini gösterip, açıklayarak öğrettik.” 1/50
- *Sadıp algan möögülerin kurgadıp, savalaaş, çurtunçe **çanarda** ap alırınga beletkep ap turar.* “Satın aldığı mantarları kurutup, torbalayarak ülkesine dönerken yanına almaya hazır hale getirir.” 3/138

3.5.5.3.2.1.2.3. Tur-, çor- yardımcı fiilleri üzerinde kullanılan -XrdA zarf-fiil ekindeki -Xr sıfat-fiilinin tasarruf edilerek kullanıldığı görülmektedir (Şamina 1987: 49): *tur-urda* > **turda**, *çor-urda* > **çorda**. Bu şekil, fiillerden sonra yardımcı fiil şeklinde kullanılabildiği gibi, isimlerden sonra da kullanılabilmekte tam olarak Türkiye Türkçesindeki -iken zarf-fiilini karşılamaktadır.

“-iken / -ken” anlamında:

- *Höömeylep turda, ün ündüreriniñ onzagay çüülderinge doktaap köreeli.* “Höömey söylerken ses çıkarmanın özel hususları üzerinde duralım.” 13/101
- *Çijee, kojalarınñ kıs uruu ılım **çaş turda** ooñ ujazınıñ adaanga öşkü düğün salıp, onu kelir üyede kelin kılıp alır deenin ada-iyezinge dıñnadıp, olarnıñ çöpşeerelin alırı.* “Örneğin, komşularının kızı daha küçükken onun altına keçi tüyünü bırakarak anne-babasına, onu gelecekte gelin olarak alacağını işaretini verip, onların rızasını almak gibi.” 8/120
- *Açavıstıñ açazı, bistiñ kırgan-açavıs, açavıs çaa-la **dört harlıg turda**, çok bolgan.* “Babamızın babası, bizim büyük babamız, babamız daha 4 yaşında iken ölmüş.” 5/18
- *Oytulaaştap oynap çorda, urug hunaaşkaş, şoş-sodaa kılır çüve.* “Oytulaaş oynarken kızı elde etmek için kavga dövüş yapılır.” 19/91

- Tojuga **çurttap turda**, suurga samolet ujup keligre, şuptu-la ooldar samolettuñ honupkan çerinçe mañnajıp bargaş, samolettu sonuurgap köör turganın saktıp çugaaladı. “Toju’da yaşarken, köye uçak geldiğinde bütün erkek çocukların uçağın konduğu yere koşup, uçağa merakla baktıklarını hatırlayıp anlattı.” 3/231

“-DIğIndA, -DIğI” zaman anlamında:

- 1992 çilda I dugaar delegey simpoziumun **erttirip turda** kelgen aalçılar tıva höömey —sıgıttı inçaar öörenip turdular. “1992 yılında birinci dünya sempozyumu sırasında (düzenlendiği zaman) gelen misafirler Tuva höömey-sıgıtını öylece öğrendiler.” 13/99
- Olar ööredilgezin **doozup turda**, demir-oruk bolgaş dag ajıldarın tuskay mergejildig spetsialister-bile handırıptar argavis turgustunup keer. “Bunlar öğrenimlerini tamamladıklarında demir-yolu ve madencilikle ilgili çalışmaları, bu işlerin uzmanlarıyla sürdürme imkanımız oluşacaktır.” 25/42

3.5.5.3.2.1.2.4. -Xr + iyelik + DA şeklindeki kullanımlar:

- Bo küzelin olar, tozan çilda bir-le dugaar **çedip çorumda**, izii-bile ileredip turdular. “Bu arzularını doksan yılında ilk defa geldiğimde içten olarak ifade etmişlerdi.” 3/254
- Oruktu örü **çoktap olurumda**, Kujur-Arınıñ artıki ulug oruu-bile mençe utkuy oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar şaap badıp olurlar. “Yolu yukarı doğru çıkarken Kujur-Arı’nın ardındaki büyük yol boyunca oytulaaş oynayan kızlar ve erkekler bana doğru hücum eder gibi iniyorlardı.” 19/169
- ... nomnu **bijip turumda**, çaa bodaldarnı kiirip, sümelep turgannar. “kitabı yazma sürecinde (yazarken) yeni düşünce ve önerileriyle çalışmama katkı sağlamışlardır.” 13/111

3.5.5.3.2.1.2.5. Inça- “öyle yapmak, o şekilde yapmak” anlamındaki fiil üzerinde

kalıplaşarak zaman zarfı oluşturur: **m̃çaarda** “o zaman, o vakit”

3.5.5.3.2.1.3. -XrgA / -Xr + iyelik + GA

-Xr sıfat-fiili ve +gA yönelme hâli ekinden oluşmuştur: **-arga, -erge, -irga, -irge, -urga, -ürge** şekillerinde ünlü uyumuna uyar.

3.5.5.3.2.1.3.1. Asıl fiilin gerçekleşeceği zamanı belirtir.

- *Inçangaştıñ, kiji çajından bodun dolgandır kandıg hüreelelge ösken boldur, ooñ **ulgadıp kelirge** mözü-büdüjünüñ kol şınarları ındıg bolur dize, barık-la çastırıg bolbas.* “Bu yüzden, çocuk küçüklüğünden itibaren kendi etrafında hangi muhitte büyümüş ise, daha sonra büyüdüğünde karakterinin ana unsurları oradakiler gibi olur dense pek yanlış olmaz.” 4/123
- *... açt-buyanı dees öörüp çettirgenin ileredip, **kırıy beerge, aarıp-arjurga** ajaap-karaktaar hüleelgelig.* “... onlara ara sıra iyilikleri için saygılarını şükranlarını sunmakla ve yaşlandığında, hastalandığında bakmakla yükümlüdür.” 4/113
- *Aeroporttan bisti ekkelgen hölezinin beer dees **aytırarımga**, muñ tögerik didi.* “Havaalanından buraya kadarki ücreti vermek için sorduğumda bin ruble dedi.” 3/53
- *Rınoktuñ çem sadıp turar talazınga **baarıviska**, hoy edi bolgaş süt, kurut, bıştaktı elbee-bile sadıp tur.* “Pazarın yemek satılan tarafına gittiğimizde koyun etinden süt, kurut, bıştağa kadar her şeyin bolca satıldığını gördük.” 3/91
- *Şınap, Möñgün-Taygaga **çede beeriñerge**, bölüüñerge baza bir tıva eş nemejir, ...* “Aslında, Möngün-Tayga’ya ulaştığınızda, grubunuza bir Tuvalı arkadaş katılacak, ...” 1/45

3.5.5.3.2.1.3.2. -SA şart zarf-fiili görevinde kullanılmaktadır. Asıl fiilin gerçekleşmesinin hangi şarta bağlı olduğunu ifade eder.

- *Bo ulug öreelge silerniň uruglariňar meeň-bile kadı **uduurga** ajırbas diyin ...* “Bu büyük odada çocuklarınız benimle kalırsa sakıncası var mı ...” 3/72
- ***Çay boorga** Hemçik ununga, **kış boorga** Tañdı-Uulada kıştaavıska höy arattar-bile kadı çaylap, kıştap çorduvus. “Yaz olduğunda Hemçik’te, kış olduğunda Tañdı-Uula’da pek çok kişiyle birlikte yazı kışı geçiriyorduk.”* 1/250
- ***Çüü-daa bolurga** ergim çogaalçı-bile bir bag bolurga, atka çaagay. “Ne olursa olsun değerli yazarımızla bir bağ kurduğum için bu onur vericidir.”* 19/8
- *Bar-la hevivistı: sviter, kostyum, plaşçtarıvıstı ka’ttanıp **kedip-daa aarıvıska**, soogu hölçok boldu. “Bütün kıyafetimizi: süveter, kostüm, plaşçlarımızı kat kat giyinsek de soğuk hâlâ işliyordu.”* 1/287

3.5.5.3.2.1.3.3. Sebep bildirir.

- *Siler daştıkı **kiji boluruñarga**, epçoksunup turar uruglar diyin. “Siz yabancı olduğunuz için çocuklar utanıyorlar galiba.”* 3/72
- ***Udup kaarıñga** seeň ornuñga adıñnı salıp turarım ol-dur iyin “(Uyuduğun için) senin yerine imzanı attım”* 16/54

3.5.5.3.2.1.4. -GI⁴je / -GI⁴je + iyelik eki +ge / -GI⁴je + iyelik eki + çe

Gramerlerde *predelnoye nakloneniye* (İshakov, Palmbah 1961: 404), *kızıgaarlaar nakloleniye* (Sat, Salzınmaa 1980: 210) terimleriyle tasarlama kipleri arasında “sınırlandırma kipi” olarak ele alınmaktadır.

Ekin şahıs ekleri ve yönelme veya yön gösterme hâl ekleriyle genişlemiş şekillerinin olumlu ve olumsuz kullanımları bulunmaktadır:

	-GI ⁴ je + şahıs eki + GA	-GI ⁴ je + şahıs eki + çe
1. Tekil kişi	kel-gije-m-ge kel-beeje-m-ge	kör-güje-m-çe kör-beeje-m-çe
2. Tekil kişi	kel-gije-ñ-ge kel-beeje-ñ-ge	kör-güje-ñ-çe kör-beeje-ñ-çe
3. Tekil kişi	kel-gije kel-beeje	kör-güje kör-beeje
1. Çoğul kişi	kel-gije-vis-ke kel-beeje-vis-ke	kör-güje-vis-çe kör-beeje-vis-çe
2. Çoğul kişi	kel-gije-ñer-ge kel-beeje-ñer-ge	kör-güje-ñer-çe kör-beeje-ñer-çe
3. Çoğul kişi	(olar) kel-gije kel-beeje	(olar) kör-güje kör-beeje

3.5.5.3.2.1.4.1. Bu zarf-fiil eki asıl fiilin zamanını sınırlandırarak, “-incaya kadar” anlamını verir.

- *Şınap-la, çamdık kijiler dıka nazıdap kırığije çurttap çoruur boor-dur.*
“Gerçekten de bazı kişiler çok uzun (yaşlanıncaya kadar) yaşamaktadırlar.”
12/3
- *Ol Tıvazınıñ töögüzünde baza bir at-suraglıg Kaldak-Hamar oruunuñ tuduunga egezinden tönçüzünge çedir kaalama oruk bolguje kılışkan tudugju holdug.* “O Tuva’nın tarihinde de bilinen Kaldak-Hamar yolunun yapımında başından sonuna kadar güzel bir yol olana kadar çalışmıştır.”
5/44
- *Çedide, çönüür nazın: ol deerge sezen bir harnı harlap algaş, tını üzülğüje çurттаar nazınıñ kijileri bolur.* “Yedinci olarak, kocalmış yaş: bu ise seksen bir yaşını doldurmuş, nefesi kesilene kadar yaşayan kişilerdir.” 4/24
- *Olarını bay-şıdaldıg missioner ög-büle tıp algaş, bottarınıñ urugları deg azırap turgujege, olar çugaa-domakka hamaançok, eñ-ne bödüün kijizig çañçıldarga bezin öörenip şıdaar argazı çok bolgan.* “Bu çocukları varlıklı bir aile bulup kendi çocukları gibi besleyip büyütene kadar, onların

konuşmayı bırakın, en basit alışkanlıkları bile öğrenecek durumları yoktu.”
4/128

- *Çılı kirgen kiji bürüzü, daraazında çılı kirgijege, çurttap erteri ergildeniñ iştinde bodunuñ sayzıralınga çedip alırı ergejok çugula amıdıralçı sorulgalarlıg. “Yılı giren herkes, daha sonraki yılı girene kadar, yaşadığı dönem içinde kendi gelişimine ulaşmayı hayati bir amaç haline getirir.”* 4/32

3.5.5.3.2.1.5. -M⁴I⁴şaan Zarf-Fiil Eki

Fiil çekiminde de ele aldığımız bu ek, sadece Tuv.T ve Tofacada bulunan bir morfemdir. -M⁴I⁴şaan< -miş+şaan <-miş+şag+ın şeklinde geliştiği düşünülen bu ek, hem fiillerin devam eden geçmiş zaman çekiminde (*Meeñ ada-iyem am-daa ında çurttavışaan...* “Anne-babam hâlâ orada yaşıyorlar.” 1/249 bk. 3.5.2.1.1.5.) hem sıfat-fiil fonksiyonunda iyelik ve hâl ekleriyle genişleyerek adlaşmış biçimde (*şölde ajıldavışaanınmı kançap bildin?* “Tarlada çalıştığımı nereden bildin?” Şamina 1987: 87), hem de zarf-fiil görevinde kullanılmaktadır (bk. 3.5.5.3.2.1.5.).

3.5.5.3.2.1.5.1. Bu zarf-fiil eki, asıl fiille aynı zamanda yapılan hareketi ifade eder. “-(y)ArAk, -ken ” zarf-fiillerinin anlamını taşır.

- *Şagaa büdüüzünde siler bügüdeniñ amır-mendiñer aytırbişaan, izig bayırnı çedirerin çöpşeerep körüñer. “Yılbaşı arifesinde herkesin hal hatırını sorarken yeni yılınızı kutlamamıza müsaade ediniz.”* 10/3
- *Küş-ajıl, ugaan ajılın holbaştır kulbişaan, araga bolgaş taakpını ajıglavayn çordum. “bedensel ve zihinsel olarak çalışarak rakı ve sigara kullanmadan hayatımı geçirdim.”* 12/7
- *Tıva sıgıt-höömeyniñ küüsedikçileri höömeyley bergende, tıva çonnuñ çıñgine uran çüülü bolganda, bir ayalgadan bir ayalgaje şılçıp, kojamıktavışaan kançaldır-daa küüsedirler. “Tuva sıgıt-höömeyinin icracıları Tuva halkının umumi sanat etkinliklerinde şarkılarını, bir motiften başka bir motife geçip koşuklar okuyarak icra ederler.”* 13/51
- *Avtor söstüñ tıvilgan ugun tayılbırılarda delgem materialga dayanmışaan, öske türk dıldar-bile deñnep, sösterniñ variantıların körgüsken. (62) Ulug*

kiçeengeyni söstüñ utkazınçe uglandırgan. “Yazar, kelimenin kökenini açıklarken bol malzemeye dayanarak aynı zamanda diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırarak kelimelerin diğer varyantlarını da göstermiştir.” 14/61

3.5.5.3.2.2. Ek(ler) ⊕ Edat Şeklinde Olanlar

İkinci tip birleşik zarf-fiil grubunda, ilk unsurun sıfat fiilli (sadece sıfat-fiil veya iyelik ve hâl ekleriyle genişlemiş şekilleri), ikinci unsurun edat olduğu tip bulunmaktadır.

3.5.5.3.2.2.1. -GAn + (iyelik) + (hâl eki) ⊕ soonda

“-DİktAn sonra” anlamında kullanılır.

- *Töreen şkolazınga iyi çıl **ajılwaan soonda**, amıdıralın ertem ajılı-bile doluzu-bile holbap kirgen.* “(Okuduğu okulda) iki yıl çalıştıktan sonra hayatına tamamen bilimsel çalışmalar girmiştir.” 11/4
- *Kıs urugnu kudalap kaanda onu kelin kıldır ap bolurun ooñ ada-yezi **çöpşeeeren soonda**, oolduñ talazı kudaga beletkenip, kudanı düjürer.* “Kızı evlendirirken, onu gelin olarak alabilmek için anne-babasının rızası sonunda (izin verdikten sonra) erkek tarafı düğün için hazırlıklara başlar.” 8/140
- *Yozu-çañıldardan alır bolza, **amır-mendi soluşkanınıñ soonda** töleptig azı şoolug eves törel-aymaktıñ salgalı kıldır, baydaldardan körüp turgaş, mendilejip hüleep köör turgan.* “Adetlere göre hal hatır sorulduktan sonra iyi/saygılı soylu yoksa kötü/saygısız soylu kişi diye öğrenip selamlaşılır, kabul edilirmiş.” 6/4
- *Ol burungu oruktu, kiji-köjeeni **körgeñivis soonda** Hemçik talazında ak oruktaaş, oon çazaglıg orukçe kirip algaş, ulaştır Kızılçe oruuvustu ulamçıláp çoruptuvus.* “O eski yolu ve balbalı gördükten sonra Hemçik tarafında ak oruk ile ilerleyip, oradan otoyola girerek duraklamadan Kızıl’a doğru devam ettik.” 1/229

3.5.5.3.2.2.2. -GAn ⊕ söölünde

“-DIktAn sonra, -mAsIndAn sonra” anlamlarındadır.

- "Revane şının" "Tivaniñ anyaktarı" kıldır ede **adaan söölünde**, solun-bile şuu-la harılzajı bergenim eleen söölzüredir bolgan çüve. “ ‘Revane Şını’nın “Tıvanın Anyaktarı” olarak yeniden adlandırılması sonunda, gazeteyle olan bütün ilişkim biraz sonlanır gibi olmuştı.” 16/9

3.5.5.3.2.2.3. -GAn + (iyelik) + (hâl eki) ⊕ soon darıy

“-DIktAn, -mAsIndAn hemen sonra, -Ir -MAz” anlamlarında kullanılır.

- Ertem-şinçilel institudun 2009 çılda «Tıva Respublikanıñ Çazaanıñ çanında Gumanitarlıg şinçilelder institudu» dep ede **adaanınıñ soon darıy**, ertem ajıldarın çon arazınga çedimçelig nepteredir sorulga-bile ... “Bilim-araştırma enstitüsünün 2009 yılında “Tuva Cumhuriyeti Hükümetinin himayelerinde Sosyal araştırmalar enstitüsü” olarak yeniden adlandırılmasından hemen sonra bilimsel çalışmaların halk arasında başarılı bir şekilde yayılması amacıyla ...” 15/3

3.5.5.3.2.2.4. -GAn ⊕ doraan-(na)

“-DIktAn hemen sonra, -Ir -MAz” anlamlarında kullanılır.

- İnçalza-daa, kijiniñ tölü **törüttüngen doraan-na** yozulug kijizig mözü-şınarlarlıg bolbas. “Ancak insanoğlu doğar doğmaz hemen gerçek kişilikli, vasıflı bir varlık olmaz.” 4/5

3.5.5.3.2.2.5. -GAn ⊕ olçaan

“-DIktAn hemen sonra, -Ir -MAz” anlamlarında kullanılır.

- Ol jurnalistika dep ajıldıñ ug-şiin bilip alıksaaş, ooñ kadında ırak çerje öörenip çoruur kijige akşa-tögerik-daa herek bolgay dep bodaaş, şkola **dooskan olçaan** dıştanıp-daa albayn, tanıjıp alğanım "Tivaniñ anyaktarınçe" çoruptum. “Gazeteciliğin yönlerini öğrenmek isteyerek

bununla birlikte uzak bir yerde okuyan birine para lazım diye düşünüp okuldan çıkarmaz dinlenmeden tanıştığım “Tıvanın Anıyaktarı”na gittim.” 16/45

3.5.5.3.2.2.6. -GAn + (iyelik) + ayrılma hâli ⊕ beer

“-DİĞİndAn beri, -mAsİndAn beri” anlamındadır.

- *Tüñnelinde 1914 çıldıñ aprel 16-da Nikolay P haan « Çöşpeereştim » dep **at salgandan beer** Tıva Rossiya küriineniñ kamgalal-haygaaralinga çurttay bergen.* “Sonuçta 1914 yılının 16 Nisanında II. Nikolay’ın “razı oldum” diye imza atışından beri Tuva, Rusya Devletinin himayesi altında yaşamaktadır.” 5/13
- *Hündülüğ Boris İsakoviç! Çırık örtemçeyge **çayaap bodaraanıñardan beer** çeden çıl bolgan oyuñaar tavarıştır setkilivistiñ hanızından izig bayırıvıstı çedirip ...* “Saygı değer Boris İsakoviç, dünyaya gelişinizin 70. yılı dolayısıyla size en içten dileklerimizi sunarak ...” 14/81
- *Tıva Respublikanıñ Añnaaşkın bolgaş balıktaaşkın högjüderiniñ talazı-bile çaa kürüne komitedi **turgustunganından beer** çartık çıl çedip turar.* “Tuva cumhuriyeti hükümetinin av hayvanları ve balık avlanmayla ilgili kurmuş olduğu komite (kurulduğundan beri) yaklaşık yarım yılını geride bırakmıştır.” 26/2

3.5.5.3.2.2.7. -GAn ⊕ tudum

Tudum “tutam” kelimesinin eklenmesiyle “-DİkçA” anlamında kullanılır.

- *Am Çaa-Höl kojuunnuñ deviskeerinçe **çookşulaan tudum**, teylerniñ kadırı konçug boop, dıttar koldaan arga-arıg köstüp egeledi.* “Artık Çaa-höl kojununun alanına doğru yaklaştıkça, yalçın dağlar ve çoğunluğu melez ağacı olan ormanlar gözükmeye başladı.” 1/244
- *Amıdıral **sayzıraan tudum**, üye-üyenin negeldeleri öskerliri çaylaş çok bolbayn kançaar.* “Hayat geliştikçe zamanın koşullarının da değişmesi

kaçınılmaz olmuştur.” 15/53

- *Sanı kövüdeen tudum olarnı kaar-salır, şıgjaar çerler çedişpestep-le orardır.* “Bunların sayısı çoğaldıkça onları koyacak ve saklayacak yerler yetişmemeye başlamaktadır” 22/32)
- *Maşınavistiñ mañı dürgedeen tudum, hat küştelirge, bis doñup, şurnıgıp egeledivis.* “Arabamız hızladıkça rüzgar güçlenmekte ve üşüyüp titremeye başlıyoruz.” 1/286

3.5.5.3.2.2.8. -GAn + iyelik ⊕ -bile

“-mAsI ile, -mAsI ile birlikte; -DIĞI gibi, -DIĞInA göre” anlamlarında kullanılır.

- *Çoortu huuda önçü-höreñgi tıvılganı-bile törel bölüklerden ög-büle añgılanıp egeleen.* “Yavaş yavaş şahsi mülkiyetin doğuşuyla (doğmasıyla birlikte) akraba gruplarından aileler farklılaşmaya başlamıştır.” 8/3
- *Olarnıñ çamdıktarı burun şagnı, öskeleri Tıvaga buddizm neptereeni-bile tıvılgan.* “Bunların bazıları eskiden gelmiş, bazıları Tuva’ya Budizmin yayılmasıyla teşekkül etmiştir.” 13/29
- *Ak-ool Kara-Saldıñ damçıtkanı-bile, Çöön-Hemçik uluzu çügle höömeyleer ulus dep baza бүрүtkel бар.* “Ak-ool Kara Sal’ın bildirdiğine göre Çöön-Hemçik halkı sadece höömey söyler diye bir kayıt vardır.” 8/44
- *Oorjak Hunaştaar-oolduñ adaanı-bile "hörekteer" dep terminni ajıglaar dep sanaldı kiirgen men.* “Oorjak Hunaştaar-ool’un ifade ettiği gibi ben de “hörekteer” terimini kullanmayı önerdim.” 13/54

3.5.5.3.2.2.9. -GAn ⊕ bolgaş

“-DIĞI için, -mış olduğu için, ... olduğu için, -DIĞIndAn” anlamlarında kullanılmaktadır.

- *Çoortu çinğelep çoktaan bolgaş, kırı dört metr kalbargan.* “Yavaş yavaş incelip yok olduğu için üzeri dört metre yassılaştırmış şekildedir.” 7/29
- *Ergi Tıvanıñ edeenden tuttungan bolgaş, ol üyenıñ ırı-şoorun, amıdıralın*

töögüleeri solun-na. “Eski Tuva’nın eteklerine tutunmuş olduğu için o zamanın şarkılarını, yaşamını tarihe geçirmesi ilginçtir.” 5/37

- Ertken töögünün çindirgey aspaktıg çıldarında süzük-çüdülgezin **kıstırıp çoraan bolgaş**, buyannıg setkil-höönü hoozurap bar çıtkan çonga Idıktıg Başkı ugaan-sarul, ep-çöp küzep, hün deg setkilin damçıdıp, bistiñ oran-çurtuvus dees teylep, işti-höñnüvüstü arıglaan. “Geçmişin zorlu yıllarında inançlarını bastırarak yaşadıkları için iyilik dolu ruhları fakirleşen halka Kutsal lama akıl ve doğruluk dileyip güneş gibi fikirlerini ileterek yurdumuz için dua etmiş ve gönlümüzü temizlemiştir.” 20/36

3.5.5.3.2.2.10. -GAn + iyelik ⊕ ıškaş

“-Dİk +iyelik + gibi” anlamında kullanılır.

- Üstünde **demdegleenim ıškaş**, höömeyge tuskay ertemniglerniñ-daa, ulustuñ högümünge inaktarniñ-daa sonuurgalı bo üyede ösken. “Yukarıda belirttiğim gibi, höömeye hem bilim adamlarının hem halk müziğine gönül verenlerin merakı bu dönemlerde büyümüştür.” 13/106
- K. Markstiñ **bijeeni ıškaş**, «ertemde kaalama oruk çok...». “K. Marks’ın yazdığı gibi, ‘bilimde düz yol yoktur...’” 14/36

3.5.5.3.2.2.11. -GAn ⊕ üye/hün/çıl + (iyelik) + bulunma hâli

“-Dİğİ zaman, -DİğİndA, -Dİğİ sürece” anlamlarında kullanılır. Üye “zaman, devir, dönem” kelimesi yerine zaman bildiren gün, ay, yıl kelimeleri de kullanılabilmektedir.

- Kudanı ajıdıp, udur-dedir tanıjıp, çulgan çon kuda çeminiñ amdanın ap, **çugaazı ünüp kelgen üyede** “kelinniñ azı öglengennerniñ valzın” tantsılaarı küzençig. “Düğün başlayınca karşılıklı tanışılır, toplanan halk düğün yemeğini tadar ve anons edildiği zaman “gelinin veya evlenenlerin” dans etmeleri istenir.” 8/162
- Çüge deerge çamdık ög-büleler Tojuga urugların kaapkaş, Moolga **köjüp**

kelgen üyezinde kızıgaar turgustuna bergen. “Çünkü, bazı aileler Toju’da çocuklarını bırakıp, Moğolistan’a geldikleri zaman içinde sınır oluşturulmuştu.” 3/223

- *Öglengen çılımda meni Ak-Turug sumuzunuñ aldı dugaar arbanniñ dargazınga soñgup kaan.* “Evlendiğim yıl beni Ak-Turug sumusunun altıncı idari bölümün başkanlığına seçtiler.” 19/138
- *Urug doyun şaandaki tıvalar urugnuñ bojaan hününde erttirer çoraan, amgı şagnıñ aayı-bile, bir ay çede beerge-daa, erttirip turar.* “Eski Tuvalılar çocuk toyunu çocuğun doğduğu gün kutlarmış, çağımızda ise bir aya yaklaştığında da kutlanabilmektedir.” 8/206
- *Ol çurttap çoraan üyezinde höy-niiti amıdıralınıñ idepkeylig kirjikçileriniñ sanınga kirip çoraan.* “O yaşadığı sürece kamu yaşamının aktif katılımcısı olmuştur.” 5/25

3.5.5.3.2.2.12. -Xr + (iyelik) + (ilgi hâli) ⊕ murnunda

“-mAzdAn önce, -mAdAn” anlamlarında kullanılır.

- *Çok aparza, ooñ maga-bodun kayaa apparıp ornukşudup, salıp kaarın oglunga möçüür murnunda çagaan turgan çüve-dir.* “Öldüğünde kendisini nereye gömeceğini ölmeden önce (ölümünün öncesinde) oğluna söylemiş.” 3/185
- *Möñgün-Taygaje ujuptarıs murnunda bistiñ Kızılga ajıl hünüvüs ınçaldır egeleen.* “Möngün Tayga’ya uçuşumuz öncesinde (uçmazdan önce) bizim Kızıl’daki iş günümüz böylece başlamış oldu.”
- *Şoş-sodaa üneriniñ murnunda çöñgeelejip mınçaar ırlajır:* “Mücadele öncesinde (mücadele yapılmadan önce) şöyle söylenir.” 19/113

3.5.5.3.2.2.13. -Xr +iyelik ⊕ -bile

“-DIĞI için, -mAk için, -mAk üzere” anlamında kullanılır.

- *Erteninde Tsagaan-Nuur çoruur maşına tıp alırı-bile hoorayniñ rinogunçe*

çorruptuvus. “Sabah Tsagaan-Nuur’a gidecek araba bulmak için şehir pazarına gittik.” 3/74

- *Suurnuñ eñ-ne tövünde kojuun çağırgazınıñ harılzaa çeriniñ bajiñnarı, sadıqları, töp kojuun emnelgezinden ańgıda, **tudug kılırı-bile** emgelig çıp kaan çuduktarnı çer-çerde eskerdivis. “Köyün merkezinde kojuun yönetiminin irtibat binaları, dükkanları, merkez kojuun hastanesinden başka yer yer yapı inşa etmek için düzenli olarak yığılmış tomrukların bulunduğunu farkettilik.” 1/176*
- *Kamgalal ajılın çugaalaar bolza, niitizi-bile bis çaa **turgustunup turarıs-bile** akşa-şalıñ ... “Koruma görevimizi ele alırsak, genel olarak, biz yeni kurulduğumuz için, para ...”26/30*

3.5.5.3.2.2.14. -Xr +iyelik ⊕ -bilek

“-Ir -mAz” anlamında kullanılır.

- *Daş kijiniñ şuptu talazından tırttırıp algaş, maşınavisçe **oluruptarıs bilek**, çolaaçıvıs kabinazından harap kelgeş, çugaalandı: “Taş abidenin her tarafının resmini çektikten sonra arabamıza oturur oturmaz, şoförümüz kabinesi üzerinden bakarak konuştu.” 1/224*

3.5.5.3.2.2.15. -Xr+ (iyelik)+gA ⊕ çedir

“-(y)AnA kadar” anlamındadır.

- *Tsagaan-Nuurje çoruur maşına **tıptı beerge çedir** manaar bolgan-dır deeş, doktaap turup alğanım bajiñçe çorruptuvus. “Tsagaan-Nuur’a gidecek arabayı bulana kadar beklemek üzere kaldığım eve gittik.” 3/85*
- *... demir-oruk tuduunuñ ajıldarı **egeleeringe çedir** arheologiya ajıldarın darıy çorudarı-bile... “demir yolu yapımı çalışmaları başlayana kadar arkeolojik çalışmaların derhal başlatılması için...” 25/22*

3.5.5.3.2.2.16. -Xr ⊕ şag +iyelik + DA

- *Men çalu çoruur şaamda, oglunga kaday ap beerin ada-iye bilir turgan.*
“Gençliğimde anne-babalar oğullarına eş almayı bilirdi.” 19/120

3.5.5.3.2.2.17. -Xr ⊕ üyede

“-DIĞI zaman” anlamında kullanılır.

- *Şiveeni tudup turar üyede am turar ortuluun sug dolganmaan.* “Kalenin yapıldığı zaman şimdiki adayı su çevirmemişti.” 7/126
- *‘Tıvaniñ anıyaktarı’ solun-bile harılzaam, ol solun TAR üyezinde "Revane şını" dep at-bile ünüp turar üyede-le egeleen hire-dir.* “ ‘Tuva’nın Gençleri’ gazetesıyla olan ilişkim, yaklaşık bu gazetenin Tuva Halk Cumhuriyeti döneminde “Revane şını” adıyla çıktığı dönemde başlamıştır.” 16/2

3.5.5.3.2.2.18. -Xr ⊕ sanında

“-DIĞI sayıda, -DIĞI kadar, -DIĞI sayısınca, her ...-DIĞIndA” anlamlarını verir.

- *Ol tulçuuşkunçe kîrer sanında-la, tıva tooldarnıñ maadırları ışkış eki a’ttı şilip munup alır.* “O savaşa her girdiğinde, Tuva destan kahramanları gibi iyi bir at seçer.” 2/66

3.5.5.3.2.2.19. -Xr + (iyelik) ⊕ dees

“-mAk için, -mAsI için, -mAk üzere” anlamındadır.

- *Aldan-Maadırlarnıñ tura haluşkını kolonialdıg bolgaş feodaldıg darlaldan arat çonnu hostaarı dees üngen turgan.* “Aldan-maadırların isyanı feodallerin zulmünden halkı kurtarmak için çıkmıştı.” 24/16
- *Ol çanıp çoruur dep baarga, üdep kaar dees ünüp keldivis.* “Dönmek üzere kalktığında, yolcu etmek için çıktık.” 3/68
- *Tıvaga çer ajıl-agıyın bolbaazıradıp sayzıradır, büdürükçü maldarnıñ*

uksaajıdılğazın ekijider dees, söölgü çıldarda eelen ajıldar kıldinganın daraazında hün Çadaananiñ «Ülegerlig stantsiyasınıñ» agronomu Sergey İvanoviçiden bilip aldıs. “Sonraki gün Çadana’nın “Model İstasyonu”nda tarım mühendisi olan Sergey İvanoviç’ten, Tuva’da ziraatin geliştirilmesi, hayvan üretimi ıslahının iyileştirilmesi için, son yıllarda yeteri kadar çalışmaların yapıldığını öğrendik.” 1/179

3.5.5.3.2.2.20. -Xr + iyelik ⊕ ışkaş

“-mAsI gibi” anlamında kullanılır.

- *Mooldarniñ morin-huurnu, kazahtarniñ kıl-kobızta, başkirlerniñ komustu ıdıkşıdar ışkaş, tıvalar igildi sağış-setkildiñ deedi sülde-demdekteriniñ bireezi dep ıdıkşıdar ujurlug. “Moğolların “morin-huur”u, Kazaktarın “kıl-kobız”ı, Başkırların “komus”u kutsal saymaları gibi, Tuvalar da igili duyğuların sembollerinden biri olarak kutsal sayması gerekir.” 15/60*

3.5.5.3.2.2.21. -GI⁴je ⊕ deer

“-(y)AnA kadar” anlamında kullanılır.

- *Bolçaşkan çerger urugnuñ tanıjı ool kelbeen bolza, ol ool **kelgije deer** bir a’tka üş kıldır uşkajıptar. “Kızın tanışı olan erkek sözleşilen yere gelmemişse o kız, erkek gelene kadar bir ata üçüncü kişi olarak biner.” 19/36*
- *Inçaarga alalatkan ooldar a’ttarlıg çüve bolganda, oytulaaştaan ooldar, kıstarnı ederip, **dañ atkıje deer** kadı oynap, kiziredir haldıp tura honar çüve. “Böylece seçilmemiş erkekler atlı oldukları için, oytulaaş oynayan erkekler, kızları takip ederek tan atana kadar gece boyunca birlikte oynayıp dururlardı.” 19/33*

3.5.6. FİİL YAPIMI (KILIG SÖZÜNÜŇ ÇOGAADILGAZI)

3.5.6.1. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

3.5.6.1.1. +A-

Yapma ve olma bildiren fiiler yapar. Eski Türkçe evresinden beri kullanılan ektir.

ada- “adlandırmak, ad vermek” 21/21 (<at+a-)

amıra- “sevinmek, mutlu olmak” 3/42 (<amır+a-)

artıja- “bir şeyi veya kişiyi temizlemek amacıyla tütsü yakmak, tütsülemek” 18/20 (<artış+a-)

çavıza- “alçalmak” 3/17 (<çavıs+a-)

döze- “çekmek, benzemek” 4/6 (<dös+e-)

eveeje- “azalmak” 3/123 (<eveeş+e-)

orna- “takas etmek” 17/67 (<orun+a-)

oyna- “oyun oynamak” 19/233 (<oyun+a-)

töle- “ödemek” 22/42 (<töl+e-)¹⁰⁵

çiige- “doğum yapmak” 1/134 (<çiik+e-)

3.5.6.1.2. +L⁴A-

Ünlülerden ve g, r, y, ünsüzlerinden sonra **+la-**, **+le-**; l ünsüzünden sonra **+da-**, **+de-**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **+na-**, **+ne-** ve tonsuz ünsüzlerden sonra **+ta-**, **+te-** şekilleri kullanılır.

Eski Türkçe döneminden beri Türkçenin her sahasında oldukça işlek olan bu ek zamanla işlev alanını daha da genişleterek kullanımını devam ettirmiştir. Tuv.T’de bu işlev zenginliğini görmekteyiz.

¹⁰⁵ M. Erdal, isimden fiil yapma eki +A- bölümünde bu örneği verir ve bu kelimenin töl “döl, kuşak” anlamından “ödemek” anlamına gelişmesinde ikinci alıntı olması hakkındaki görüşleri iletir. töle- “ödemek” anlamı Moğolcada gelişmiş bir anlamdır (Erdal 1991, II: 425).

3.5.6.1.2.1. +L⁴A- Ekinin Fonksiyonları

3.5.6.1.2.1.1. Meslek adlarına veya bazı isimlere gelerek o mesleği icrâ etmeyi, o isimle ilgilenmeyi, uğraşmayı ifade eder.

başkıla- “öğretmenlik yapmak, öğretmek, eğitim vermek” 9/40

dargala- “başkanlık yapmak” 19/158

saygarlıkçıla- “tüccarlık yapmak”

sanakçıla- “saymanlık yapmak” 5/59

surgakçıla- “göreve çıkmak” 16/111, 16/115

başta- “başında bulunmak, yönetmek, idare etmek” 7/64

oytulaaşta- “oytulaaş oynamak” 19/225

haanna- “kağanlık yapmak” 2/21

hamna- “kamlık yapmak” 3/247

malçınna- (malçınnaar) “çobanlık yapmak” 19/195 (malçın “çoban”)

darganna- “demircilik yapmak” 5/36 (dargan “demirci”)

brakonerle- “kaçak avcılık yapmak” 26/32

hereçile- “tanıklık etmek, şahitlik etmek” 1/228

kargıraala- “kargıraa söylemek” 13/58

höömeyle- “höömey söylemek” 13/58

ökpele- “gırtlaktan şarkı söyleme stili” 13/62

tantsıla- “dans etmek” 8/162

haakta- “kayak yapmak” 1/33

öpeyle- “ninni söylemek” 12/40

kojamıkta- “koşuk okumak” 13/51

zootehnikte- “zootehnikle uğraşmak” 12/12

çiijeñne- “vurguna uğratmak” 24/7

balıkta- “balık tutmak” 26/47

diiñne- “sincap avlamak” 5/36

añna- “avlamak, avlanmak” 26/49

3.5.6.1.2.1.2. Bir dilde konuşmayı ya da o dilde yazılı veya sözlü olarak ifade etmeyi bildirir.

tıvala- “Tuvaca konuşmak” 9/31

tojula- “Toju ağzıyla konuşmak” 14/46

moolda- “Moğolca konuşmak” 3/250

orusta- “Rusça konuşmak” 3/24

3.5.6.1.2.1.3. +LA- eki, zaman bildiren kelimelere gelerek o zamanı yaşamayı bildiren fiiller türetir.

çayla- “yazı geçirmek” 3/160

kışta- “kışı geçirmek” 1/252

kejeele- “akşamı geçirmek” 19/230

dü’şte- “öğle tatiline çıkmak” 16/110

3.5.6.1.2.1.4. +LA- eki, bazı isimlere gelerek olma bildiren fiiller türetir.

hanıla- “derinleşmek, içerisine doğru ilerlemek” 1/84

karañgıla- “karanlık olmak” 1/284

kıskala- “kısalma, azalmak” 12/25

kudula- “azalmak” 20/42

ašta- “acıkmak” 17/37

ajunna- - horada- “öfkelenmek” 21/34

çiñgele- “incelmek” 7/29

3.5.6.1.2.1.5. Ses yansımali kelimeler üzerinde kullanılarak ilgili fiiller oluşturur.

ıgla- “ağlamak” 12/30

busta- “böğürmek” 15/19

ntta- “ses çıkarmak, konuşmak” 19/122

üpte- “yağmalamak” 24/7

3.5.6.1.2.1.6. Yer ve yön bildiren isimlere gelerek o yönde veya yerde kalmak, ilerlemek anlamını taşıyan fiiller yapar. İşaret zamirleri üzerinde de aynı durumla karşılaşmaktayız.

iyle- “yamaç aşağı gitmek” 15/30

çokta- “yükseğe çıkmak, yukarı doğru tırmanmak” 19/207

orukta- “yol almak, yol boyunca ilerlemek; ... yolu üzerinden geçmek, ilerlemek” 1/229, 1/267

kırla- “üzerinden geçmek, atlamak” 17/73

çaylagla- “yazı geçirmek üzere yaylaya çıkmak, yaylada kalmak” 19/14

aalda- “gelmek, yaklaşmak” 4/38

bola- “buradan, bu yol ile gitmek” 3/46 (bo “bu”)

ıñayla- “uzaklaşmak, çekilmek” 8/24 (ıñay “uzakta, orada”)

3.5.6.1.2.1.7. *Har, nazı* kelimeleriyle “yaş almak”, “ömür sürmek” anlamlarında fiiller yapar.

harla- “yaşına girmek, yaş almak” 12/10

nazıla- “yaşamak, ömür sürmek” 12/21

3.5.6.1.2.1.8. Hareketin yapılma şeklini belirten fiiller yapar.

des-daraala- “sıralamak, bir şeyi peş peşe yapmak” 16/11

üjügle- “harf harf okumak” 2/149

çañgısta- “tek tek yapmak” 4/201

ılapta- “daha da açıklamak” 3/222 (ılap “net, doğru”)

3.5.6.1.2.1.9. İsmi gösterdiği nesneyi araç olarak kullanma sonucunda yapılan işi gösteren fiiller türetir.

- bagla-** “bağlamak” 1/64
- çugayla-** “badanalamak” 1/170
- çayır-la-** “kalaylamak, galvanizlemek” 8/184
- kakpala-** “kapana kısırmak” 26/42
- kavayla-** “beşiğe yatırmak” 8/83
- kırışala-** “çatı, dam yapmak” 3/87
- savala-** “kaplamak, kılıflamak” 22/30
- hıl-da-** “tellemek (müzik aleti için)” 15/44
- sayzanakta-** “fal taşlarıyla oynamak” 8/226
- huuñna-** “kovaya, kaba doldurmak” 3/92
- stakanna-** “bardaklara doldurmak” 3/92
- hüreele-** “kuşatmak, çevirmek” 13/5
- boola-** “silahla ateş etmek” 19/135

3.5.6.1.2.1.10. Bir etki altında kalmak, bir şeye maruz kalmak veya etki etmek, maruz bırakmak anlamında fiiller yapar.

- emne-** “tedavi etmek” 13/58
- kızıgaarla-** “sınırlandırmak” 4/105
- ulamçıla-** “devam etmek” 1/198
- kudala-** “evlendirmek” 19/123
- tuskayla-** “ayrı olarak, özel olarak yapmak” 22/3

3.5.6.1.2.1.11. Yemek, içmek anlamlarında fiiller türetir.

- şayla-** “çay içmek” 3/64
- aragala-** “içki içmek” 8/157 (araga “rakı”)

düşte- “öğle yemeği yemek” 1/263¹⁰⁶

3.5.6.1.3. +L⁴An-

+LA- ekiyle oluşmuş fiiller, -n- dönüşlülük ekiyle genişlemiştir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde +la- ekinin -n- ve -ş- gibi çatı ekleriyle genişlemesi konusunda, bu eki birleşik müstakil bir ek olarak (+la-n- değil +lan- şeklinde) gösterme genel kabul gören görüştür. Buna karşılık, bu eklerin ayrı bir müstakil ek olarak kabul edilmemesi konusunda da görüşler bulunmaktadır.¹⁰⁷

İshakov ve Palmbah, gramerde bu tip örnekleri –n- fiilden fiil yapma ekleri arasında değerlendirir.

Tuv.T’de ekin, ünlülerden ve g, r, y, ünsüzlerinden sonra **+lan-, +len-**; l ünsüzünden sonra **+dan-, +den-**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **+nan-, +nen-** ve tonsuz ünsüzlerden sonra **+tan-, +ten-** şekilleri kullanılır.

añgılan- “ayrılmak, farklılanmak” 4/58

aştan- - çemnen- “yemek yemek” 24/24

bottan- “oluşmak, varlık bulmak; gerçekleşmek” 4/41, 10/17

çañgılan- “yankılanmak” 23/30

çepseğlen- “silahlanmak, .. ile donanmak” 17/28

çırtıklan- “aydınlanmak” 1/303

çorgaarlın- “gurur duymak, gururlanmak” 9/41

çuğaalan- “konuşmak, söylemek” 1/224

dıştan- “dinlenmek” 21/4

dürjoktan- “küstahlaşmak” 19/142

¹⁰⁶ Metnimizin imlasında gırtlaksı ses gösterilmemiştir. Aslında **düş** “öğle vakti” kelimesi Tuva edebî dilinin imlasında gırtlaksı sesin gösterildiği dokuz kelime içinde yer alır.

¹⁰⁷ Bu konuda Şükrü Halûk Akalın, gramerlerde sunulan bilgileri değerlendirdikten sonra, +lan-, +laş- şekillerinde ayrı ayrı addan fiil yapan eklerin bulunmadığı, önce +la- ekiyle adlardan fiil türetildiği, daha sonra türetilen fiilin geçişsizliği ile ilgili olarak kullanılan çatı eklerinin eklendiği konusunda görüş ileri sürer. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Akalın 1995: 92-99.

ergelen- “sevilmek” 23/16
horgalan- “sığınmak” 17/30
hürtülen- “pervane olmak” 7/145
kaastan- “süslenmek” 18/73
kamgalan- “kurunmak” 6/11
ka’ttan- “giyinmek” 1/287
kavaylan- “etrafının beşik gibi çevrelenmesi, çevrelenmek” 21/14
kımçılan- “kamçılanmak” 15/28
kızıgaarlan- “sınırlanmak” 15/12
onzagaylan- “ayrılmak, farklılıklar taşımak” 14/58
oorlan- “hırsızlık yapmak” 8/65
öglen- “evlenmek” 19/138
ündezen- “dayandırmak” 13/104

3.5.6.1.4. +L⁴Aş-

+LAn- maddesinde bahsettiğimiz konu, bu ek için de geçerlidir.¹⁰⁸

Ünlülerden ve g, r, y, ünsüzlerinden sonra **+laş-**, **+leş-**; l ünsüzünden sonra **+daş-**, **+deş-**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **+naş-**, **+neş-** ve tonsuz ünsüzlerden sonra **+taş-**, **+teş-** şekilleri kullanılır. +LA- isimden fiil yapan ekin, işteşlik ve dönüşlülük eki -ş- ile genişlemiş şeklidir.

Karşılıklı yapılan hareketi gösterir.

adaannaş- “rekabet etmek” 19/54
amırlaş- - mendileş- “selamlaşmak, birbirlerinin hal hatırını sormak”
aralaş- “teması olmak, görüşmek, ilişki kurmak” 9/6
bayırlaş- “vedalaşmak” 3/43

¹⁰⁸ Ayrıntılar için bk. Akalın 1995: 92-99.

çagaalaş- “mektuplaşmak” 14/22
çemeleş- “sitem etmek, kınamak” 8/38
çöñgeleş- “birbirini kışkırtmak” 19/113
çüüldeş- “özdeşleşmek” 13/95
demneş- “yardımlaşmak, dayanışma kurmak; ittifak oluşturmak, güçleri birleştirmek” 17/3, 17/46
doñnaş- “birbiriyle ilişkili olmak” 8/32
duzalaş- “yardım etmek, yardımlaşmak” 12/39
epteş- “uzlaşmak, uymak; yakışmak, yaraşmak” 8/175, 7/158
evileleş- “birlik kurmak” 17/28
ıglaş- “ağlaşmak” 4/166
ırlaş- “şarkı söylemek” 3/157
karaktaş- “birbirlerine yardım etmek” 8/218
kudalaş- “evlenmek” 8/200
mañnaş- “koşuşmak” 3/231
margıldeş- “yarışmak” 17/73
mendileş- “selamlaşmak” 6/4
nayıraldeş- “dostluk kurmak” 1/282
öñnükteş- “dostluk kurmak”
sadıglaş- “birbirine satmak, alış veriş yapmak” 17/78
sodaalaş- “mücadele etmek” 19/118
sülçeeleş- “gizlice anlaşmak” 17/62
sümeleş- “tavsiye alıp vermek” 3/241
şıitpirleş- “kararlaştırmak, çözmek” 22/45
tepkileş- “birbirini tekmelemek” 19/115
töreldeş- “akrabalık kurmak” 8/8
ünneş- “bir şeyle karşılık gelmek” 20/23

üsküleş- “toslaşmak” 2/100

Bu ekin, şu örneklerde işteşlik bildirmediği tespit edilmiştir.

aaylaş- “benzer olmak, bir düzende olmak” 8/111

çergeleş- “hizaya gelmek, sıralanmak” 2/60

çugaalaş- “konuşmak” 22/52

dajıglaş- “taşımak, nakletmek, ulaştırmak” 1/16

deskileş- “düzleşmek” 22/23

dömeyleş- “benzemek” 4/65

kılaştış- “gezinmek, dolaşmak” 5/64

oraldaş- “çabalamak” 15/4

şaaarañnaş- “görünmek” 21/58

3.5.6.1.5. +L⁴At-

+LA- isimden fiil yapma ekine -t- ettirgenlik ekinin getirilmesiyle oluşmuş ektir. Ünlülerden ve g, r, y, ünsüzlerinden sonra **+lat-**, **+let-**; l ünsüzünden sonra **+dat-**, **+det-**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **+nat-**, **+net-** ve tonsuz ünsüzlerden sonra **+tat-**, **+tet-** şekilleri kullanılır.

alalat- “diğerlerinden ayrı tutmak, farklı görmek” 19/33

aragalat- “içki içirmek” 8/150

aştat- “aç bırakmak” 4/16

badılat- “evlenmek için kayıt yaptırmak” 8/144

başkılât- “öğretmek; öğrencisi olmak” 1/58, 3/242

çookşulat- “yaklaştırmak” 1/242

demdeglet- “bir kişinin veya bir şeyin varlığını tespit etmek, kontrol ettirmek” 3/10

ejelet- “işgal ettirmek” 17/26

hamnat- “kamlık yaptırmak” 3/242
huvaanaktat- “fal taşıyla fal baktırmak” 8/141
kajaalat- “etrafını duvar vb. ile çevirtmek” 7/2
kiçeeldet- “ders vermek” 1/43
kudulat- “küçümsemek, aşağılatmak” 20/25
oorlat- “çaldırmak” 5/60
örttet- “yakmak” 17/29
parlat- “yayımlamak” 13/70
saglañnat- “kıpırdatmak, oynatmak, sallamak” 1/194
sulat- “çığlık atmak” 13/58
şañnat- “ödüllendirmek” 5/30
şaylat- “çay ikram etmek” 3/162
şinaalat- “vadiyi sürmek” 1/231
şügümçület- “eleştirilmek” 19/185
takkılat- “şaklatmak” 13/95
tomuylat- “tayin ettirmek, atamak” 26/5

3.5.6.1.6. +(A)r-

İsimlerden olma bildiren geçişsiz fiiller türeten bu eki Eski Türkçe evresinden beri takip edebilmekteyiz.¹⁰⁹

agar- “suçsuz çıkmak, aklanmak” 5/66 (<ak+ar-)
algır- - kışkır- “bağırıp çağırmak” 21/34 (<algı+r-, kışkır+r-)
çaar- “yenilenmek, güncellenmek” 15/54 (<çaa+r-)
öske- “değişmek” 8/146 (<öske+r-)

¹⁰⁹ Z. Korkmaz, “Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine” adlı yazısında, Divanü Lûgâti’t-Türk’ten hareketle, +(A)r- ekinin er- fiilinden ekleşmiş olabileceği görüşünü iletir. Korkmaz’a göre, “olmak, bulunmak” anlamındaki er- yardımcı fiili, VIII-XI yüzyıllar arasındaki devrede bir yandan bu görevini devam ettirirken bir yandan da birleştiği sıfatlar ile kaynaşarak ‘bir hâlden bir hâle geçişi ve dönüşmeyi’ gösteren geçişsiz fiil türetme eki hâline gelmiştir.” Bk. Korkmaz 2005: 190-191.

sargar- “sararmak ” 16/10 (<sarıg+ar-)

İshakov ve Palmbah, +(A)r ekinin bir başka türevi olarak -rA ekini verirler. Bu şekil, ünlüyle biten isimlere gelip geçişsiz fiiller türetir. Daha çok da ses yansımali kelimelere gelirler (İshakov, Palmbah 1961: 265).

dırgıra- “çok fazla olmayan gürültü çıkarmak” 1/178

hööre- “konuşmak, sohbet etmek” 8/167

3.5.6.1.7. +SI⁴rA-

Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra +**zıra-**, +**zire-**, +**zura-**, +**züre-**; tonsuz ünsüzlerden sonra +**sıra-**, +**sire-**, +**sura-**, +**süre-** şekillerinde eklenir.

Eski Türkçedeki kullanımla paralel olarak isimlerden yokluk bildiren fiiller yapmaktadır.

kujurzura- “tuz eksikliğinden muzdarip olmak” 21/62

höönzüre- “kayıtsız kalmak, gönülsüz kalmak” 12/42

ospaksıra- “ insanlardan kaçmak” 5/63

Tuv.T’de, yukarıdaki kullanımın yanı sıra, İshakov ve Palmbah tarafından, bu ekin bir şeye meyillilik ve ruhsal durumu ifade eden fiiller yaptığı belirtilmektedir (İshakov, Palmbah 1961: 267) .Yani gramer yazarları, aşağıdaki örneklerle yukarıdaki örneklerdeki ekin (+SIrA- <sız+a-) aynı olduğunu düşünürler.

ajaanzıra- “bir şeyle fazlaca meşgul olmak” 3/10

sayzıra- “gelişmek, inkişaf etmek” 15/53

baksırat- “kötüleştirmek, bozmak” 18/44

ösküssüret- “öksüz hissettirmek” 4/168

Ancak A.M. Şçerbak, bazı lehçelerdeki kullanımları dikkate alarak, bu kullanımlardaki ekle, isimlerden yokluk bildiren fiiller yapan ekin, +sıra- ekinin, herhangi bir etimolojik bağlantısının olmadığını belirtir. Örneğin, K.Kalp. *jalgızsıra-* “kendini yalnız hissetmek”, Kırğ. *kansıra-* “kan istemek”, Tuv. *a’tsıra-* “atla gitmeyi sevmek” vb. Bu örneklerdeki ekin anlam olarak +sIn- ekiyle yakınlığı üzerinde durmaktadır (Şçerbak 1981: 140-141).

3.5.6.1.8. +GAr-

Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra +**gar-**, +**ger-**; tonsuz ünsüzlerden sonra +**kar-**, +**ker-** şekilleri kullanılır.

İsimlerden geçişli fiiller türeten, Eski Türkçe devresinden beri takip edilebilen ektir. M. Erdal, şekil ve anlamsal paralellikten dolayı +gAr ekinin +(X)k+Ar’dan gelmiş olabileceğini belirtir: içger- içik-; taşgar- taşık- vb. (Erdal 1991 II: 747).

saygar- “çözümlmek; yeniden düzenlemek” 15/10 (<Mo. say “iyi” say+gar-)

aşkar- - çemger- “yedirmek” 21/45 (<aş+kar-, çem+ger-)

o’tkar- “otlatmak” 7/129 (<o’t+kar-)

a’tkar- “uğurlamak, (zaman için) geride bırakmak” 10/4 (<a’t+kar-)

başkar- “yönetmek; düzene sokmak; rehberlik etmek” 7/105 (<baş+kar-)

esker- “farkına varmak, fark etmek, görmek” (<es+ker-)

3.5.6.1.9. +S⁴I⁴-

Tonsuz ünsüzle sonlanan kelimeye ekin +**şI⁴-** ve +**sI⁴-** şekilleri; l, m, n, ñ ile sonlanan kelimelere +**çI⁴-** şekilleri, ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +**jI⁴-** veya +**zI⁴-** şekilleri gelir. İsimlerden benzerlik ilgisi kuran, o niteliği kazanma anlamlarında geçişsiz fiiller türetir.

aldarji- “ünlenmek, ünlü olmak” 17/18

çañılçı- “gelenekleşmek” 18/6

dıñzı- “doğum yapan kadının sağlığının iyileşmesi, güçlenmesi” 12/35

ekiji- “iyileşmek” 12/36

suragji- “meşhur olmak, ünlenmek, tanınmak” 14/1

turlagji- “yerleşmek, mesken edinmek” 21/22

Şu örneklerde, ekin -t- ettirgenlik ekiyle genişlemiş şekilleri kullanılmıştır.

delgemçit- “genişletmek” 4/150

högjüt- “geliştirmek” 1/182

höörjüt- “gömmek” 7/146

ıdıksıt- “kutsallaştırmak, değer vermek” 15/60

maadırjıt- “kahramanlık göstermek” 2/62

şınzıt- “doğrulamak” 6/36

şüjıt- “tiyatro oyunu haline getirmek” 15/37

3.5.6.1.10. +SI⁴n-

Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra **+zın-,+zin-,+zun-,+zün-;** tonsuz ünsüzlerden sonra **+sın-, +sin-,+sun-,+sün-** şekilleri kullanılır.

İsimlerden benzerlik ve inandırma anlamları katan fiiller türetir. +SI- ekinin dönüşlülük ekiyle genişlemiş biçimidir. Eski Türkçe döneminde +sIn- ekinin geç dönem metinlerinde kullanıldığı kaydedilmiştir. **ulugsın-, ersin-** vb. (Erdal 1991 I: 72).

çaraşsın- “hayranlık duymak, hayran olmak” 1/207

eldepsin- “acayibine gitmek” 4/189

epçoksun- “utanmak, çekinmek” 3/72

çurtsun- “benimsemek, ülkeyi benimsemek” 3/260

taarzın- “memnun kalmak” 21/50

3.5.6.1.11. +gIrA-

Ses yansımali kelimelerden fiiller türetir.

dırgıra- “çok fazla olmayan gürültü çıkarmak” 1/178

şınğıraaş “Tuva ulusal danslarından biri” (<şın+gıra-gaş) 1/156

3.5.6.1.12. +I-

aarı- “hasta olmak, hastalanmak” 26/39

şıgıt- “ıslatmak” 7/100 (<şık+ı-t-)

3.5.6.1.13. +(I⁴)I⁴rgA-

İsimlerden “kendini öyle düşünmek, görmek” anlamlarında fiiller türetir. Bu ekin -k fiilden isim yapan ekle genişlemiş şekilleri (+IIrgAk) daha sık kullanılmaktadır. Ek ünlüsü, kelimenin son hecesindeki ünlüye göre genişleyebilir. Metnimizde iki örnekte -t- çatı ekiyle kullanıldığı görülmüştür.

keerge- “acımak” 16/49 (<keg+irge-) (ET kek “kin, nefret”) (Ölmez 2007: 195)

heneerget- “gururlanmak” 19/49

üneerget- “kibirlenmek” 19/43 (<üne+irge-)

3.5.6.1.14. +SA-

Bir şey dilemek, arzu etmek anlamında fiiller türetir. Metnimizde tek örnekte -t- çatı ekiyle kullanılmıştır.

herekse- “dikkate almak” 20/26

suksat- “susatmak” 20/15

3.5.6.1.15. +ÑAyIn- ; +ñnA-

Ses yansımali kelimelerden fiiller yapar.

siyñayın- “ıslık gibi ses çıkarmak” 27/30

kooñayın- “ınler gibi ses çıkarmak” 27/30

hidiñeyin- “kıs kıs gülmek” 16/102

sirigeyin- “titremek” 19/190

kattırañna- “gülmek” 19/74

çiveñne-ş- “ışıldamak, pırıldamak, yanıp sönmek” 7/12

3.5.6.1.16. +çA-

Tuv. T.’de tipik bir kullanım olarak zamirler üzerine gelen ve onları fiilleştiren bir yapıyla karşılaşmaktayız. “ı(n)”, “mı(n)” ve “ka(n)” zamir kökleri üzerinde *ınça-* “bu şekilde yapmak” (<ın+ça-), *mınça-* “bu şekilde yapmak, böyle yapmak” (<mın+ça-), *kança-* “ne yapmak, nasıl yapmak” (<kan+ça-) anlamlarında fiiller oluşturur. (Kırş. için bk. Schönig 1993b: 200, Ragagnin 2011: 101).

- *Am kançaar, küzel bütpeende kayıje öörenip bodap çadap çorup turumda, Leningradta öörenip turar tıva studentiler çedip kelgen.* “Şimdi ne yapacağım, isteğim olmadığı için, şimdi hangisine gireceğimi bilemediğim sırada, Leningrat’ta okuyan Tuvalı öğrenciler gelmişti.” 16/39

Bu ekle oluşan *ınça-* “öyle yapmak, o şekilde yapmak” fiilinden türeyen pek çok bağlaç ve edat Tuv.T’de sıkça kullanılır. Bunlardan bazıları: *Inçangaş, inçalza-daa, inçaar bolza, inçap keerde, inçaarga, inçaarda, inçaldır, inçanmayn kançaar, inçap turda, inçalzajok* vb. (bk. 3.7.).

3.5.6.2. FİLDEN FİİL YAPAN EKLER

3.5.6.2.1. Çatı Ekleri

Bu ekler, fiillerin çatılarını ettirgenlik, edilgenlik, dönüşlülük ve işteşlik bakımından değiştiren eklerdir.

3.5.6.2.1.1. Geçişli-Ettirgenlik Ekleri (Bolduruuşkun Glagoldarı)

Geçişli-Ettirgenlik ekleri, geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri ettirgen yapan eklerdir. Türkiye Türkçesindeki geçişli-ettirgen eklerinin eklenme koşulları Osman Nedim Tuna tarafından araştırılmış ve belirli kurallar belirlenmiştir.¹¹⁰

3.5.6.2.1.1.1. -t-

Geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri geçişli yapan, Tuv.T’de sık kullanılan bir ektir. Ünlülerden ve r ile sonlanan çok heceli fiillerden sonra kullanılır.

ajıldat- “çalıştırmak” 26/24

algırt- “bağırtmak” 5/63

algıt- “genişletmek” 22/49

bedit- “yükseltmek, geliştirmek” 1/119

bijit- “yazdırmak” 16/29

çiiget- “kederini hafifletmek, rahatlatmak” 4/165

çaart- “yenilemek, güncellemek” 15/54

çımçat- “gönlü yumuşatmak, hisleri yumuşatmak” 15/50

çorut- “göndermek, iletmek” 16/60

düvüret- “telaşlandırmak, kaygılandırmak” 9/12

ekijit- “iyileştirmek” 1/179

emnet- “tedavi ettirmek” 3/240

¹¹⁰ Konuyla ilgili olarak bk. Tuna 1986: 381-428.

eveejet- “azaltmak” 26/12
ezirt- “sarhoş etmek” 8/220
homudat- “sızlatmak, üzmek” 8/74
kadart- “çobanlık yaptırmak” 7/49
kaygat- “şaşırtmak” 3/102
kıygırt- “çağırtmak” 19/240
kövüdet- “çoğaltmak” 26/19
kurgat- “kurutmak” 3/134
nomçut- “okutmak” 22/40
olurt- “oturtmak” 16/79
öskert- “değiştirmek” 8/146
ösküssüret- “öksüz hissettirmek” 4/168
suksat- “susatmak” 20/15
suragjit- “tanıtmak, ünlendirmek” 14/15
sürtet- “korkutmak, endişelendirmek” 19/234
şıgıt- “ıslatmak” 7/100
şimçet- “titretmek, hareket ettirmek” 2/55
ugaat- “anlatmak” 21/9
tarat- “dağıtmak, uzaklaştırmak” 19/11
türet- “fakirleştirmek” 8/224
yadarat- “yoksullaştırmak” 8/224

3.5.6.2.1.1.2.-DI⁴r-

Tonsuz ünsüzlerden sonra **-tır-, -tir-, -tur-, -tür-**; tonlu ünsüzlerden sonra **-dır-, -dir-, -dur-, -dür-** şekilleri eklenir. Geçişlilik ve ettirgenlik işlevi dışında, fiillere “bir şeyin olmasına veya yapılmasına sebep olma” anlamı katar.

ajündür- “kızdırmak, öfkelenlendirmek” 21/32

akşalandır- “para ihtiyacını karşılamak” 25/8
bilindir- “bildirmek, bilinmesini sağlamak” 3/260
bottandır- “gerçekleştirmek” 25/7
çavırlıdır- “dindirmek, hafifletmek” 1/303
döjendir- “döşetmek” 3/187
ejindir- “yüzdürmek” 1/273
handır- “kandırmak, memnun etmek, tatmin etmek” 25/30
hayındır- “kaynatmak” 24/44
keldir- “çağırmak, davet etmek” 1/45
kılıktandır- “kızdırmak” 12/42
kıldır- “yaptırmak, inşa ettirmek” 1/228
küşteldir- “güçlendirmek” 2/155
sagındır- “hatırlatmak” 1/172
boldur- “yapmak, haline getirmek, olmasını sağlamak” 25/35
çugdur- “yıklatmak” 1/269
töndür- “bitirmek, tamamlamak” 6/66
ündür- “bir yerden bir şey çıkartmak” 25/31
çookşulaştır- “yakınlaştırmak, benzetmek” 27/17
dömeyleştir- “benzetmek” 13/96
haynıktır- “heyecanlandırmak” 13/34
doruktur- “besleyip büyütme” 5/50
oojuktur- “sakinleştirmek” 12/36
östür- “büyütmek, yetiştirmek” 17/51
tuttur- “kurdurmak, yaptırmak” 7/106
tanıştır- “tanıtmak, tanıştırmak” 1/67
taarıştır- “uygun hale getirmek, düzenlemek” 8/112
düüştür- “uydurmak” 4/66

3.5.6.2.1.1.3. -I⁴r-

Çoğunlukla ş ve t ünsüzleriyle sonlanan tek heceli fiillere eklenir.

artır- “korumak, saklamak, olduğu gibi kalmasını sağlamak” 8/156

bıjr- “pişirmek” 1/265

çedir- “ulaştırmak, iletmek” 15/62

kadır- “kurutmak” 1/264

ölür- “öldürmek” 26/43

büdür- “üretmek, yapmak” 7/47

düjür- “indirmek” 1/18

köjür- “göç ettirmek” 7/49

siñir- “akla sokmak, anlamasını sağlamak” 20/52

Şu örneklerde yeni bir anlam oluşturan fiiller türetmiştir.

düjür- “kasete kaydetmek” 22/40

ottur- “ilgi vb. manevi şeyleri canlandırmak” 26/47

3.5.6.2.1.1.4. -(I⁴)ttI⁴r-

ulgattır- “fiyatını, değerini yükseltmek” 3/51

bijittir- “kaydetmek (ses için)” 22/25

çagıttır- “sipariş verdirmek” 22/25

kijizittir- “eğitmek, yetiştirmek” 4/119

şîngeettir- “özümsetmek” 8/78

hunaattır- “güç kullanarak elde ettirmek” 19/106

3.5.6.2.1.1.5. -I⁴t-

Seyrek kullanılan ektir. Metnimizde tek örnekte görülmüştür.

korgut- “korkutmak” 1/254

3.5.6.2.1.1.6. -gI⁴s-

Tuv.T’de arkaik kabul edilen bir ettirgenlik ekidir.

körgüs- “göstermek” 4/67

turgus- “dikmek, dik duruma getirmek, ayağa kaldırmak” 2/42

3.5.6.2.1.1.7. -(I⁴)s-

İshakov ve Palmbah, -gI⁴s- ekinin -Is- varyantından bahsederler. Gramer yazarlarına göre, r ile sonlanan fiillere ekin -gIs şekli; k ve l ile sonlanan fiillere ekin -Is- şekli eklenmektedir (İshakov ve Palmbah 1961: 277). Biz bu ekleri ayrı başlıklar altında göstermeyi uygun bulduk.

alıs- “bir şeyin etkisi altında olmak, tabi olmak; birine aldırmaq, çaldırmaq”
20/10

akıs- “akıtmak” 1/231

3.5.6.2.1.2. Edilgenlik Ekleri (Kaçığdaaşkın Glagoldarı)

3.5.6.2.1.2.1. -(I⁴)l-

Ünlüyle sonlanan fiillere ekin -I- şekli, ünsüzle sonlanan fiillerden sonra -ıl-, -il-, ul-, -ül- şekli eklenir. Ekleşme sırasında bazı ses olayları gerçekleşir. -(I)l- ekinden sonra ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde orta hece dar ünlüsü düşer: **herlip** (<her-il-ip) 21/33, **çığlı ber-** (<çığ-ıl-ı) 3/78, **çavırlırğa** (<çavır-ıl-ırğa) 1/273 vb. Yine -(I)l- eki, sert ünsüz barındıran köklerden kelime yapımı sırasında, kendinden sonra gelen, ünlüyle başlayan ekin, orta hece dar ünlüsünü düşürmesi sonucu yan yana gelen

ünsüzlerden ek ünsüzü benzeşmeye uğrar: **doostup** (<doos-ul-up) 26/21, **köstüp** (<közül-üp) 16/136, **tıptır** (<tıp-ıl-ır) 8/34, **uştup** (<uş-ul-up) 18/37 vb.

Bilindiği gibi, Tuv.T’de ikincil uzunlukların büyük kısmı iki ünlü arasında kalan g sesinin büzülmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. -Il- eki de g, k ile sonlanan kelime eklendiğinde bu uzunluğa sebep olmaktadır; ancak -Il- ekinden sonra da ünlüyle başlayan bir geldiğinde tekrar büzülen g sesinin ortaya çıktığını görüyoruz: **eglip** (<eel-ip) 27/16, **çıgılı** (<çıl-ı) 3/78 vb.

-(I⁴)l- ekinin çatıyı değiştirdiği örnekler:

dıñnal- “duyulmak, işitilmek” 22/41 (dıñna- “duymak, işitmek”)

doozul- “bitirilmek, tamamlanmak” 13/26 (doos- “bitirmek, tamamlamak”)

ködürül- “gündeme getirilmek” 19/164 (ködür- “yükseltmek”)

ottul- “yakılmak” 19/216 (oda- ~ odun- ?)

tıvıl- “bulunmak” 17/54 (tıp- “bulmak”)

-(I⁴)l- ekinin çatıyı değiştirmedikleri örnekler:

Bazı kullanımlarda, -(I)l- ekinin çatıyı değiştirmedikleri, sadece anlamı pekiştirme işleviyle kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır.

sool- “kurumak” 1/158 (soo- “soğumak”)

doozul- “bitmek, sona ermek” 26/35 (doos- “bitmek”)

çaptıl- “yayılmak, yaygınlaşmak, dağılmak” 1/256 (çavıl- “yayılmak”)¹¹¹

3.5.6.2.1.2.2. -(I⁴)n-; -DI⁴n-; -t-tI⁴n-

Tuv.T’de edilgen yapılarda, dönüşlülük eklerinin büyük oranda kullanılması söz konusudur.

¹¹¹ *Çaptıl*- fiilinde iki edilgenlik eki üst üste gelmiştir. İlk ekin kökle kalıplaştığı görülür: çap-ıl-ıl-> çavıl-ıl->çaptıl- şeklinde gelişmiştir.

-(I)n-

mıçan- “öyle yapılmak” 13/109

-DI⁴n-

berdin- “ele alınmak, konu edilmek” 6/67

çıgdın- “toplanmak, derlenmek” 14/63

saldın- “konulmak, bırakılmak, yerleştirilmek” 12/32

bildin- “bilinmek” 2/114

kördün- “ele alınmak, konu edilmek” 8/136

hagdın- “kapatılmak” 16/148

kıldın- “yapılmak, oluşturulmak” 15/22

tuttun- “tutturulmak” 5/37

-t-tIn-

kaastattın- “süslenmek” 6/55

kadagalattın- “korunmak, muhafaza edilmek” 13/79

parlattın- “yayımlanmak” 22/40

adattın- “bahsedilmek” 4/67

ajıglattın- “kullanılmak” 14/55

dañzılattın- “kaydedilmek” 7/23

doktaattın- “yerleştirilmek, değişmez hale getirilmek” 6/13

demdeglettin- “söylenmek, belirtilmek” 4/142

çemgerttin- “yedirilmek, beslenmek” 12/29

çogaattın- “oluşturulmak” 15/54

çuruttun- “tasvir edilmek” 2/84

egittin- “geri getirilmek” 8/143

sanattın- “düşünölmek, sayılmak” 15/20

şıitpirlettin- “kararlaştırılmak, çözülmek” 25/36

şinçilettin- “araştırılmak” 2/152

todarattın- “açıklanmak” 14/64

3.5.6.2.1.2.3. -t-

Tuv.T’de geçişli-ettirgenlik ekleri farklı fonksiyonlarla kullanılmaktadır. Gramer yazarları, Tuv.T’deki geçişli-ettirgenlik eklerinin, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak, cümle içindeki anlamlarına göre fonksiyonlar üstlendiğini belirtmişlerdir. Geçişli fiiller üzerinde ettirgen anlamda, geçişsiz fiiller üzerinde edilgen anlamdadır. Örneğin: *hoylarnı börüğe ölürtpes* “koyunları kurtlara öldürtmez”, *börüğe ölürtken hoyuvus iyi* “kurt tarafından öldürülen iki koyunumuz var” gibi (İshakov, Palmbah 1961: 276).

adat- “adlandırılmak veya ad almak” 4/182

hündütket- “saygı göstertilmek” 4/182

ölürt- “öldürülmek” 7/60

soñgut- “seçilmek” 5/32

3.5.6.2.1.3. Dönüşlülük Ekleri (Egidiışkin Glagoldarı)

3.5.6.2.1.3.1. -(I⁴)n-

Asıl dönüşlülük eki budur. Ünlüyle sonlanan fiillere, ekin **-n-** şekli, ünsüzle sonlanan fiillere **-ın-, -in-, un-, -ün-** şekli eklenir. Ekleşme sırasında bazı ses olayları meydana gelmektedir.

Ünlü düşmesi örnekleri: **şımnıp** (<şım-ın-ıp) 1/23,

Benzeşme örnekleri: **çannır** (<çal-ın-ır) 19/194, **eştıp** (<ejin-ıp) 1/49, **ottup** (<odun-up) 1/302, **saktıp** (<sagin-ıp) 15/35 vb.

Dönüşlü çatıda kullanımlar:

beletken- “hazırlanmak” 1/104

çun- “yıkanmak” 1/49

dayan- “dayanmak, yaslanmak” 6/11

dolgan- “kendi ekseninde hareket etmek, dönmek” 7/146

körzün- “bakınmak” 3/15

maktan- “övünmek” 6/30

öören- “öğrenmek” 1/52

uyalan- “yuvalanmak, yer etmek” 18/20

uştun- “çıkarmak (kıyafet vb.)” 1/23

seriitten- “serinlemek” 1/23

Çatıyı değiştirmedığı kullanımlar:

alğan- “dua etmek” 3/250 (alga- “iyi dilekler sunmak”)

bodan- “düşünmek” 8/220 (boda- “düşünmek”)

3.5.6.2.1.3.2. -DI⁴n-

Tuv.T’de kullanılan bir başka dönüşlülük eki budur. Tonlu ünsüzlerden sonra ekin **-dın-, -din-, -dun-, -dün-** şekli; tonsuz ünsüzlerden sonra **-tın-, -tin-, -tun-, -tün-** şekli kullanılır.

Dönüslü çatıda kullanımlar:

doldun- “tamamlanmak” 4/51

kuttun- “dökünmek, başından aşağı su dökmek” 12/8

ızırtın- “tutunmak, dayanmak” 2/43

ettin- “iyileşmek” 3/243

Çatıyı değiştirmedığı kullanımlar:

tıptın- “bulmak” 22/44 (tıp- “bulmak”)

kettin- “giyinmek” 17/68 (ket- “giymek”)

turgustun- “dikilmek, ayağa kalkmak” 5/14 (turgus- “ayağa kalkmak”)

3.5.6.2.1.3.3. -t-tl⁴n-

-t- ettirgenlik eki ile -tIn- dönüşlülük ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

uzutkattın- “yok olmak, ortadan kalkmak” 13/19

mööñnettın- “toplanmak, yığılmak (su için birikmek, su birikintisi oluşturmak)”
21/14

şaptattın- “su altına girmek, yıkanmak” 12/8

kattaptattın- “tekrarlanmak” 10/5

emnettın- “tedavi olmak” 21/11

hevırlettın- “şekillenmek” 4/41

hüreelettın- “çevrelenmek, bir şey ile çevrilmek” 1/202

küüsettın- “yerine gelmek, gerçekleşmek” 16/31

ilerettın- “meydana çıkmak, belli olmak” 2/119

Çatıyı değıştırmediğı örnekler:

nomçuttun- “okumak” 22/49 (nomçu- “kitap vb. okumak”)

törüttün- “doğmak, dünyaya gelmek” 8/133 (törü- “doğmak”)

Ekin en işlek fonksiyonu ise edilgen yapılar oluşturmasıdır. Edilgenlik ekleri bölümünde ele alınmıştır (bk. 3.1.4.1.2.2.).

3.5.6.2.1.3.4. -(I⁴)l-

Tuv.T’de bu ek, edilgenlik dışında daha çok dönüşlülük fonksiyonunda kullanılmaktadır.

adaktal- “bitmeye yaklaşmak, sona ermek, sonlanmak” 1/282

añdarıl- “bir yerden düşmek, yıkılmak” 19/175

arıl- “ortadan kaybolmak” 1/23

budal- “bozulmak, düzgün niteliklerini kaybetmek” 9/33

buzul- “kırılmak, parçalanmak” 8/153

çayıl- “hoşlanmak, sempati kurmak, cana yakın bulmak; devrilmek” 19/70, 19/182

çığıl- “toplanmak” 20/50

detkeril- “kendine gelmek, ayılmak” 19/182

döstel- “köklenmek, kaynaklanmak, kaynağını almak” 15/45

ezil- “erimek, yok olmak” 6/20

heril- “gerinmek” 21/33

hostal- “kurtulmak” 5/7

küştel- “güçlenmek, etkisini artırmak” 1/302

möñgünnel- “gümüşi renk almak” 14/82

ürel- “bozulmak”

üzül- “kopmak, kesilmek, sona ermek” 17/25

3.5.6.2.1.3.5. -(I⁴)ş-

Aslında işteşlik eki olan bu şekil, bazı kullanımlarda dönüşlülük işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

çiveñneş- “ışıldamak, pırıldamak, yanıp sönmek” 7/12

nemeş- “eklenmek” 1/30

onaaş- “tam gelmek, uygun düşmek” 16/169

oraaş- “dolaşmak, güç çözülür duruma gelmek” 8/166

taarış- “uymak, uygun gelmek” 16/125

ulaş- “eklenmek, devam etmek” 21/15

herekke onaaş- “kovuşturmaya alınmak” 5/58

katış- “birleşmek, bir araya gelmek, karışmak” 19/109

koştunuş- “tutunarak ilerlemek” 1/52

çöpşeeleş- “razı olmak, kabul etmek” 3/51

3.5.6.2.1.3.6. -(I)ttIr-

Tek örnekte görülmüştür.

buruudattır- “suçlanmak, suçlu sayılmak” 5/60

3.5.6.2.1.4. İşteşlik Eki (Bolçuuşkun Glagoldarı)

3.5.6.2.1.4.1. -(I⁴)ş-

Karşılıklı ve birlikte yapmak anlamları katan ek, ünlü ile sonlanan fiillere **-ş-** şeklinde, ünsüz ile sonlanan fiillere **-ış-, -iş-, -uş-, -üş-** şeklinde gelmektedir. Ekleşme sırasında bazı ses olayları meydana gelir. İki ünlü arasında kalan **-ş-** ünsüzü tonlulaşarak **j** olur: **ülejip** (üleş-ip) 20/51, **tanıjar** (tanı-ş-ar) 1/59 vb. Bazı ünsüzlerle sonlanan fiillere eklenen **-ış-** ve kendinden sonra gelen, ünlüyle başlayan ekin, orta hece dar ünlüsünü düşürmesi sonucu yan yana gelen ünsüzlerden ek ünsüzü benzeşmeye uğrar: g, r, y ünsüzlerinden sonra **j**; l, m, n, ñ ve k, p, s, ş, t, ünsüzlerinden sonra **ç** olur. **sürjü** (sür-üş-ü) 21/56, **düğjüp** (düş-üp) 26/49, **katçı** (kat-ış-ı) 19/109, **tulçup** (tuluş-up) 17/31, **öglenciri** (öglen-iş-ir-i) 1/301 vb.

Karşılıklı ve birlikte yapmak anlamlı örnekler:

argış- “gidip gelmek, ulaşım sağlamak, bağlantı kurmak” 7/42

biliş- “birbirlerini tanımak” 4/187

bolçaş- “görüşmek için randevulaşmak” 19/19

çarış- “yarışmak” 23/30

çettiniş- “el ele tutuşmak” 1/12

açı-buyan çediriş- “birbirlerine iyilik yapmak” 10/14

demiseş- “savaşmak, mücadele etmek” 17/26

detkiş- “birbirlerini desteklemek” 5/22
diş- “deyişmek, konuşmak, söyleşmek” 1/40
duguruş- “anlaşmak, sözleşmek” 8/118
ederiş- “arkadaşlık kurmak, ahabap olmak” 20/13
halış- “aynı anda koşmak, kaçmak” 19/89
kattırış- “gülüşmek” 16/88
körüş- “bakışmak, birbirlerine bakmak” 13/5
sokkulaş- “birbirlerine vurmak” 19/93
tanış- “tanışmak” 1/59
ujuraş- “karşılaşmak” 3/147
hööreş- “sohbet etmek” 3/27

İşteşlik ekinin çatı değiştirmeden pekiştirme anlamlı kullanıldığı örnekler:

çediş- “yetmek, yeterli olmak” 24/22 (çet- “yetmek”)
ögleniş- “evlenmek” 8/144¹¹² (öglen- “evlenmek”)
saygarış- “çözümlemek” 13/108 (saygar- “çözümlemek”)
şıdaş- “dayanmak” 24/4 (şıda- “dayanmak, tahammül etmek”)
silgiş- “sallamak, silkmek” 16/151 (silgi- “sallamak”)
bılaaş- “bir şeyi almak için çabalamak” 19/69 (bılaa- “çaba harcamak”)
sürüş- “kovmak, kovalamak” 1/243 (sür- “kovmak”)
kiriş- “katılmak, iştirak etmek” 25/13 (kir- “katılmak, dahil olmak”)
turguzuş- “yapmak, ortaya çıkarmak” 11/6 (turguz- “yapmak, oluşturmak”)

¹¹² *Öğleniş-*, *koştunuş-* vb. dönüşlü çatı üzerinde işteşlik ekinin kullanılmasıyla oluşturulan yapıların, Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin üst üste kullanılması kurallarına uymamakla birlikte, tarihî lehçelerimizde bu şekillerin örneklerinin varlığı Gülsevin tarafından kaydedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Gülsevin 1998: 125-146; Gülsevin 2007: 141.

3.5.6.2.2. Fiilden Fiil Yapan Diğer Ekler

3.5.6.2.2.1. -M⁴A-

Fiillerin olumsuz gövdelerini türeten ektir. Ünlülerden sonra **-va-**, **-ve-**; g, l, r, y ünsüzlerinden sonra **-ba-**, **-be-**; m, n, ñ ünsüzlerinden sonra **-ma-**, **-me-** ve tonsuz ünsüzlerden sonra **-pa-**, **-pe-** şekilleri kullanılır.

nomçuva- “okumamak” 14/3

degbe- “dokunmamak, değmemek” 19/90

bolba- “olmamak” 1/274

turba- “bulunmamak” 1/111

çidirbe- “yitirmemek” 2/59

çöpşeeleşpe- “razı olmamak” 3/51

utpa- “unutmamak” 12/30

3.5.6.2.2.2. -Gİ⁴IA-

Fiillere süreklilik, çabukluk ve tekrar tekrar yapılma anlamı katar. Tonsuz ünsüzlerden sonra **-kıla-**, **-kile-**, **-kula-**, **-küle-**; ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra **-gıla-**, **-gile-**, **-gula-**, **-güle-** şekilleri gelir.

sargargıla- “sararıp durmak” 16/10

aytırgıla- “sürekli sorup durmak” 1/180

baglagıla- “bağlamak” 1/64

bargıla- “bir yere veya kişiye tekrar tekrar yönelmek” 24/19

kajaalagıla- “ağıl kurmak” 1/230

kılgıla- “yapmak, gerçekleştirmek, meydana getirmek” 18/2

kırlıgıla- “yok oluvermek” 17/35

salgıla- “bir yere koymak, bırakıvermek” 1/71

bolgula- “pek çok kere olmak” 21/54
çorgula- “tekrar tekrar gitmek” 21/55
turgula- “bulunmak, durmak” 7/33
tuttungula- “kuruluvermek” 1/130
askıla- “asmak” 21/8
ayıtkıla- “işaret etmek, belirtmek” 18/4
çıtkıla- “var olmak, bulunmak (arkeolojik eserler için)” 7/53
satkıla- “satın almak” 1/11
sokkulaş- “birbirine vurup durmak” 19/93
soñgutkula- “tekrar seçilmek” 5/32
üsküleş- “toslaşmak” 2/100
közülgüle- “görülme, belirme, gözükmek” 21/58
üngüle- “gazete vb. yayımlanmak” 14/14

3.5.6.2.2.3. -I⁴-

Fiillere pekiştirme anlamı katar.

a’ttanı- “atlanarak yola çıkmak” 21/50 (<attan-ı-)
kadı- “katılaşmak” 1/158 (<kat-ı-)
kırgı- “kırmak” 5/46 (<kırk-ı-)
şili- “seçmek” 15/69 (<şil-i-)
tavarı- “bir yerden geçmek, uğrayıp geçmek” 1/258 (<tavar-ı-)
çüdü- “iman etmek, inanmak” 8/57 (<çüt-ü-)
örü- “örmek” 17/71 (<ör-ü-)

3.5.6.2.2.4. -gA-

İşlek olmayan ektir.

çayga- “sallamak” 12/40

dolga- “döndürmek, çevirmek” 7/157

ılga- “ayırmak, farklılaştırmak” 8/19

salga- “miras olarak almak” 23/20

surga- “nasihat vermek, tembihlemek” 8/70

3.5.6.2.2.5. -A-

Anlamı pekiştirir. Yaygın değildir.

öze- “kesmek (hayvan)” 8/52 (<üs-e-)

3.5.6.2.2.6. -(I)k-

Fiilleri anlam bakımından pekiştirir ve onlara dönüşlülük ifadesi kazandırır. Saadet Çağatay, özellikle eski dil yâdigarlarında bu ekin canlı olarak kullanıldığını belirtir ve anlam bakımından geldikleri fiil kökünün anlamını daha da kuvvetlendirmelerinden dolayı bunlara *intensive*, *pekiştirilmiş*, *güçlendirici fiiller* dendiğini ifade eder (Çağatay 1989: 39). Eki, Tuv.T’de de aynı işlevde görmekteyiz.

bıjık- “güçlenmek, sağlamlaşmak” 12/31

çañçık- “alışmak” 18/92

çettik- “yetişmek” 1/161

şurnık- “titremek” 1/286

şınzık- “inanmak” 13/100

ujuk- “uçup gitmek, yok olmak” 18/18

siñnik- “nüfuz etmek” 21/9

doruk- “gelişmek, büyümek” 8/28

3.5.6.2.2.7. -(I⁴)ksA-

İshakov ve Palmbah isimden fiil yapan +sA- ve fiil kök ve gövdelerinden istek bildiren fiiller yapan birleşik ek –IksA- ekini birlikte vermiştir. Biz bunları ayrı başlıklar altında göstermeyi uygun buluyoruz.

alıksa- “eş olarak almak istemek” 19/80 (<al-ıksa-)

boluksa- “olmak istemek” 16/29 (<bol-uksa-)

doktaaksa- “değınmek istemek, bir şey hakkında konuşmak istemek” 6/66 (<doktaa-ksa-)

ırlaksa- “şarkı söylemek istemek” 3/148 (<ırla-ksa-)

munuksa- “binmek istemek” 19/78 (<mun-uksa-)

nomçuksa- “okumak istemek” 22/12 (<nomçu-ksa-)

sanaldaksa- “teklif etmek, önermek istemek” 15/3 (<sanalda-ksa-)

tanıştırıksa- “tanıştırmak istemek” 6/10 (<tanıştır-ıksa-)

demdeglekse- “belirtmek istemek, ifade etmek istemek” 6/30 (<demdegle-kse-)

körgüzükse- “göstermek istemek” 1/225 (<körgüz-ükse-)

sümelekse- “tavsiye etmek istemek” 15/37 (<sümele-kse-)

3.5.6.2.2.8. -y-

“Bir şekle dönüşmek” veya “eğimli olmak” anlamlarında fiiller yapar. Yaygın bir ek değildir.

çolday- “kısalmak”

doñgay- “yüzükoyun düşmek” 2/96

kıs- kıláy- “çabalamak” 5/55

3.6. EDATLAR (EDERİNÇİLER)

Tuv. T’de, *poslelog*, *ederinçi* terimleriyle kullanılan edatları, isimlere bağlanma koşulları ve görevlerine göre şu şekillerde inceleyeceğiz.

3.6.1. Son Çekim Edatları

İsimlere bağlanırken çeşitli hâl eklerine ihtiyaç duyarlar.

3.6.1.1. Yalın Hâl İle Bağlanan Edatlar

Tuv.T’de isme yalın hâl ile bağlanan edatlar: *ışkaş*, *deg*, *deeş*, *-bile*, *çedir*, *ujun*, *yozugaar*, *durgaar*, *durguzunda*, *damçıştır*, *uglay*, *murnunda*, *dugayında* edatlarıdır.

3.6.1.1.1. ışkaş “gibi”

Okşa- “benzemek” fiiline dayanan, benzerlik ifade eden edattır.¹¹³

- ... sen çeje-daa buga **ışkaş** küştüg bolzuñza, dömey-le seeñ kamgaanır mıyistariñ çok, ...“... sen ne kadar da boğa gibi güçlü olsan da korunacak boynuzların yoktur...” 6/11
- Bügü-le köşkün çonnar **ışkaş**, tıva ulustuñ a’tka hamaarılgaız onzagay, amıdıral-bile tuduş, hanı utkalıg, burungu çüdülge-bile sııy holbaalıg. “Bütün göçebe halklar gibi, Tuva halkının da ata olan bağımlılığı ayrı, hayatla bağlantılı, derin anlamlı ve eski inanç sistemiyle sıkı ilişkilidir.” 15/42
- **Bistiñ çurtuvusta ışkaş** avtovokzalga kelgeş, bilet satkaş, avtobustuñ çoruur şagında kelgeş, avtobuska olurupkaş çoruptar çüve mında çok. “Bizdeki gibi otobüs terminalinden bilet satın alarak daha sonra otobüsün kalkma zamanına yakın vakitte gelip otobüse binme şeklindeki düzen burada yok.” 3/79

¹¹³ *Okşa-* fiilinden gelişen edatın türevleri ve diğer lehçelerdeki kullanımı için bk. Yong-Song-Li 2004: 345.

3.6.1.1.1.1. “Deen ışkaş”, “deen ışkaş, oon-daa öske” gibi yapılarda “gibi, ve benzeri” anlamlarında sıralama edatı olarak kullanılır.

- *Ertken çüs çılđa Tıvaga keep çoraan N. F. Katanov, F. N. Kon, E. K. Yakovlev **deen ışkaş** ertemdenner inçangi tıvalarnıñ amıdıralından kultura bolgaş töögü-etnograftıg eveeş eves materialdarnı arttırgannar.* “Geçen asırda Tuva’ya gelen N. F. Katanov, F. N. Kon, E. K. Yakovlev gibi araştırmacılar o zamanki Tuvalıların hayatından kültürel ve tarihi-etnografik pek çok materyal bırakmışlardır.” 4/146
- *Öske çerlerden torgunu, aııl-agıy çepsek-herekselin, körünçük bolgaş öske-daa kaastalgaga heregleer edilelderni a’ttar, añnar, ezirler bolgaş kiş **deen ışkaş öske-daa** ünelig añnar keşteri-bile solçup, sadıglajıp turgan.* “Başka yerlerden ipek, iş aletleri, ayna ve benzeri süslemede kullanılan malzemeleri at, av hayvanları, kartal ve samur gibi (ve benzeri) değerli av hayvanlarının derileri ile değiş tokuş yaparlardı.” 17/78

3.6.1.1.1.2. Ol ışkaş “ayrıca, bunun gibi” bağlama ve sıralama edatı görevinde kullanılmaktadır.

- ***Ol ışkaş** sook sugnu kırımçe kuttunup, şaptattınıp çordum” deen.* “Ayrıca sürekli soğuk suyla yıkandım” şeklinde ifade etmiştir.” 12/8
- ***Ol ışkaş**, kandıg-daa aymak-söök çonda ada-iyeler bottarınıñ urugdarına bagay çüüldü küzeves deerzi bildingir.* “Bunun gibi, her bir halkta anne-babalar kendi çocuklarına kötü şeylerin gelmesini istememeleri anlaşılırdır.” 4/136

3.6.1.1.1.3. Yalın veya iyelik ekleriyle genişlemiş sıfat-fiillerden sonra **ışkaş** edatı kullanılabilir (bk. 3.5.5.3.2.2.10. ve 3.5.5.3.2.2.20.).

3.6.1.1.2. deg “gibi”

Eski Türkçeden beri var olan, Türkçenin hemen hemen her sahasında bu edata (<teg) ekleşmiş veya müstakil olarak rastlanmaktadır.¹¹⁴

3.6.1.1.2.1. Tuv.T’de benzerlik, karşılaştırma fonksiyonuyla karşımıza çıkar.¹¹⁵

- *On-on, çüs-çüs çıldar, küzün çangan **duruyaalar deg** burungu şiveeniñ kırı-bile şuujuup ertkileen.* “Yüzlerce yıl, güzün dönen turnalar gibi eski kalenin üzerinden katar katar geçilmiştir.” 7/14
- *hünün bodaar kijiler doskut, a ugaannıg kiji şıñgu, bodamçalıg çoruktu **ertine deg** üneleer;* “gününü düşünen kişiler dar görüşlüdür, akıllı insanlar ise ciddilik ve ihtiyata bir cevher gibi değer verir;” 20/9

3.6.1.1.2.2. İşaret sıfatları üzerinde (**ındıg** “o; öyle”, **mındıg** “bu, şu; böyle”) ve **kandıg** “hangi; nasıl” soru sıfat ve zarfında eklediği görülür.

- *Nogaan-Hölge çede beerge, baza-la **ındıg** ayas, izig turgan.* “Nogaan-Höl’e gidildiğinde orası da öyle sıcak imiş.” 21/43
- ***Mındıg** çijekten köreeliñer.* “Şu örnekle açıklayalım.” 22/28
- *Aleksandr Sergeeviç, bo üyede **kandıg** dirig amutannarnı añnap, balıktarnıñ **kandıg** hevirlerin tudup bolurul?* “Aleksandr Sergeyeviç, bu dönemde hangi av hayvanları ve balık türleri avlanabilir?” 26/33

3.6.1.1.2.3. -Xr ve -GAn sıfat-fiillerinin iyelik ekleriyle genişlemiş biçimleriyle deg edatı kullanılabilir.

- *Çüs katap dıñnaarınıñ ornunga çañgıs katap körgeñi deere **dijiri deg**,...* “Yüz kere dinlemek yerine bir kere görmek daha iyidir denildiği gibi,...” 1/280
- *Börttüñ baza bir onzagay süzügleldii, üstünde kaksı **ayıtkanıvıs deg**, ...* “Börkle ilgili başka özel bir inanış ise, yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi,...” 18/21

¹¹⁴ **Teg** edatının tarihî ve yaşayan lehçelerdeki kullanımı için bk. Hacıeminoğlu 1992: 35, Yong-Song-Li 2004: 457-469.

¹¹⁵ Edatların sınırlandırma ve karşılaştırma bağlantıları için bk. Öner 2003: 147-157.

3.6.1.1.2.4. -GI sıfat-fiil ekiyle birleşerek **-GI⁴ deg** şeklinde, hem gelecek zaman sıfat-fiili (bk. 3.5.5.2.4.) hem de fiillerin gelecek zaman çekiminin bir türü (bk. 3.5.2.1.3.2.) olarak kullanılmaktadır.

3.6.1.1.3. dees “için”

De- “demek, söylemek” fiilinin **-GAş** zarf-fiil ekli şeklinden kalıplaşmış bir edattır.

3.6.1.1.3.1. Yalın hâldeki isimlere gelerek “için, uğruna” anlamında kullanılır ve amaç bildirir.

- *XIV Dalay-Lama — delegeyde suraqlıq filosof-bodalçı, **kijilerniñ ergezi dees, aas-kejii dees** mogag bilbes demiselçi, Evropanıñ, Aziyanıñ, Amerikanıñ universitetleriniñ hündülüğ doktoru, Nobel şaňnalınıñ laureadı.* “14. Dalay Lama, dünyadaki meşhur filozof, insan hakları ve mutluluğu için yorulmaz mücadeleci, Avrupa, Asya ve Amerika üniversitelerinin fahri doktoru ve Nobel ödülü sahibidir.” 20/31
- *Tıvaga, tıva dılga hanızı-bile berdingen, **ol dees** sağış aarıp, bodunuñ mogag-şılaan bodavayn, dün-hün çok ajıldap çoruur ertemdenivis, başkıvıs.* “Tuva’ya ve Tuvacaya derinden bağlı olup, onun için büyük zahmetle, kendi yorgunluğunu düşünmeden gece gündüz çalışan bilim adamımız, öğretmenimizdir” 14/6
- *Ada-iye bolgaş uruqlar arazında udur-dedir hüleelgelerlig, **bot-bodu dees** niitlel murnunga harusalgalıg.* “Anne baba ve çocuklar arasında karşılıklı görevler vardır ve toplumda birbirlerine karşı sorumluluk taşırlar.” 8/30

3.6.1.1.3.2. -Xr ve **-GAn** ekli isim-fiillerden sonra “-mak için” anlamında **dees** edatı kullanılır.

- *Ulug uygur haan kürüneni **turguzar dees, demiseldi baştaan.*** “Büyük Uygur kağanı devleti kurmak için mücadeleyi yönetmiştir.” 7/64

- *Bo üyede bir börünü azı börzekti **ölürge**ni **dees** akşa şaňnalın östürüp kaan-daa bolza, olarnıñ sanı ulug dıka kızırılbayn tur.* “Bugün bir kurt veya kurt yavrusunu öldürmek için para yatırımı yapılsa da, onların sayısı azalmamaktadır.” 26/43

3.6.1.1.3.3. ‘dees’, ‘dees, oon-daa öske’, ‘dees, öske-daa’ ‘dees-le baar’ “ve benzeri, gibi” anlamında sıralama edatı olarak kullanılır.

- *Çerlik ulustuñ aň-meñ olçalap algan öörüşküzünden egeleeş, şag-üye aayı-bile öskerlip, Olimp oynunnarı, Çastıñ, Sugnuñ, Şagaa **dees öske-daa** bayırlal-oynunnar ...* “İlkel insanın avcılık yaptığı dönemlerden başlayarak zamanla değişerek Olimpiyat oyunları, Bahar, Su, Yılbaşı gibi kutlamalar ...” 8/108
- *Ooñ kadında ırı, tantsı **dees**, kirişpes-le çüvem çok.* “Bunlarla birlikte şarkı, dans gibi katılmadığım şey yoktu.” 16/26
- *Törel bölük бүрүзү sumular aayı-bile bot-bottarından ılgalı tuskay attarlıg. Çijee: Ondarlar, Monguştar, Oorjaktar, Salçaktar, Kırğıstar **dees-le baar**.* “Her soy sumularına göre birbirlerinden farklı özel adlara sahiptirler. Örneğin, Ondarlar, Monguşlar, Oorjaklar, Salçaklar, Kırğızlar gibi.” 17/6-7

3.6.1.1.4. –bile “ile”

Bile edatı (<birle), Tuv.T’de oldukça sık kullanılan ve pek çok fonksiyonla görev yapan edattır. İsimlerle yalın hâlde, zamirlerle ilgi hâli ile bağlanır.

3.6.1.1.4.1. “İle” anlamındadır.

- *Dalgan haargaş, **ivi südü-bile** sütteen şay hayındırıp, şayladıp hündüledi.* “Dalgan kavurup, ivi sütünden yaptığı sütlü çayını sunup beni ağırladı.” 3/162
- *Ooñ amıdıralının söölgü çıldarı **Tıva-bile** sırtı holbaşkan.* “Onun hayatının son yılları Tuva ile sıkı ilişkilidir.” 7/67

3.6.1.1.4.2. Eklendiği isimle “-e uygun olarak, -e göre” anlamı katar. Ayrıca, **al-** yardımcı fiilinin **-XrgA** birleşik zarf-fiiliyle çekimlenmiş şeklinin de eklenmesiyle, aynı anlamda, kalıplaşmış bir yapı ortaya çıkmaktadır. Yani, **...-bile** veya **...-bile alırga** “-e göre, -e uygun olarak” şeklinde gelişmiştir.

- *On ög-büleden özektelgen, şurak deñgel küştüg bölük çonnu olarnıñ koja-helbeeleri ol üyeniñ türk dılınıñ aayı-bile Ondar dep aday bergen.* “On aileden kaynaklanmış kudretli güçlü topluluğa, komşuları o zamanın Türkçesine uygun olarak Ondar adı vermişler.” 17/38
- *Tıvalar sarıg şajın yozuzu-bile çook kijizi ölgen çerger ıglavas deer.* “Tuvalılar, budizme göre yakınının öldüğü yerde ağlamaz.” 2/90
- *Tıva çañçıl-bile alırga, öglengen soonda tıptır törelder baza bar dep ertemden bijip turar.* “Araştırmacı Tuva geleneklerine göre, evlendikten sonra oluşan akrabalıkların da olduğunu yazar.” 8/34
- *Bistiñ bodap turarıs-bile alırga, aji-töldü bagay çañçıldar-bile tanıştırap, olarnıñ alıs utkazın tayılbırlap beeri alban.* “Bize göre, çocukları kötü alışkanlıklarla yüzleştirerek bunların gerçek anlamlarını açıklamak gerekir.” 8/64

3.6.1.1.4.3. Kadı, Katay “birlikte” zarflarıyla birlikte (**-bile kadı/katay**) “ile birlikte” anlamında kullanılır.

- *Inçalza-daa "Zorkiyim" ap algaş, Svetlana-bile kadı çoruptum.* “Yine de, “zorkiy”imi alarak Svetlana ile birlikte gittim.” 16/118
- *Mında kijiniñ harın tıva çıl kalendarınıñ çurumun yozugaar, kijiniñ iyeziniñ iştinge çurttap ertken harı-bile katay sanaanın onzagaylap ayıp kaayn.* “Burada kişinin yaşının Tuva yıl takvimine uygun olarak, insanın anne karnındaki yaşıyla birlikte hesaplandığını ayrıca belirtiyim.” 4/63

3.6.1.1.4.4. Bile edatı, kutlama, tebrik ifadelerinde kalıplaşmıştır. Bu kullanımın Tuv.T’ye Rusçadan kavram çevirisi olarak aktarıldığı düşünülebilir.

- **Şagaa-Bile!** “Yeni yılınız kutlu olsun!” 10/1

3.6.1.1.4.5. “Boyunca” anlamı katar.

- *Oruktu örü çoktap olurumda, Kujur-Aruniñ artıki ulug **oruu-bile** mençe utkuy oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar şaap badıp olurlar. “Yolu yukarı doğru çıkarken Kujur-Arı’nın ardındaki büyük yol boyunca oytulaaş oynayan kızlar ve erkekler bana doğru hücum eder gibi iniyorlardı.” 19/169*
- *Köñgüs kadar çetken sugı konçug Şemi hemniñ **erii-bile** 2-3 km hire halıtkaş, ak çerde kiji-köjee çanınga maşınavis doktaaptı. “Büsbütün yağ tabakası haline gelmiş sığ Şemi nehri kıyısı boyunca yaklaşık 2-3 km ilerledikten sonra, ak yerde balbal yanında arabamız durdu.” 1/220*
- *Bir-le alban çeriniñ **çanı-bile** ertip çıtkaş köörümge, herim iştinde eñmejok kosmeya dep çaraş çeçek saglañnadır özüp turar boldu. “Bir resmi kurumun yanından geçerken, çitlerin içinde pek çok kosmeya çiçeğinin büyümekte olduğunu gördüm.” 3/93*

3.6.1.1.4.6. Bile edatı isimlere tire (-) işaretiyle bağlanır. Ancak bağlaç görevinde ayrı yazılmaktadır (bk. 3.7.1.3.).

3.6.1.1.4.7. İyelik ekleriyle genişlemiş -Xr ve -GAn isim-fiilleriyle birlikte birleşik zarf-fiillerin yapısında yer alır (bk. 3.5.5.3.2.2.8. ve 3.5.5.3.2.2.13.).

3.6.1.1.5. çedir “kadar, yaklaşık olarak”

Çet- “yetmek, yetişmek” fiil köküne **-Ir** fiilden fiil yapan ek ve **-A** ünlü zarf-fiil ekinin eklenmesi sonra ünlü zarf-fiilini kaybetmesiyle oluşmuştur (çedir < çet-ir-e).

3.6.1.1.5.1. İsmi yalın hâliyle kullanıldığında “kadar, yaklaşık olarak, aşağı yukarı” anlamlarını verir, yaklaşıklık bildirir.

- *Ol üyede Tıvanıñ malınıñ bajın **iyi saya çedir** östürer dep sorulga salıp turgan üyezi ol çüve. “Bu dönemde Tuva’nın hayvan varlığını iki milyona kadar (iki milyon kadar) yükseltme amacı güdüüyordu.” 19/157*

- *İyide, eleedi uruglar: üşten on beş har çedir nazın üyezi bolur.* “İkinci olarak, ergenler: üç yaşından, aşağı yukarı on beş yaşına kadarki yaş dönemidir.” 4/17

3.6.1.1.5.2. Çedir edatı, isimlere yönelme hâli ile bağlanarak sınırlandırma bildirir (bk. 3.6.1.3.1.).

3.6.1.1.5.3. Çedir zarflık fonksiyonunu da korumuştur. “Yeterince, tamamiyle” anlamında zarf olarak da kullanılmaktadır.

- *Ol turaskaaldar am-daa çedir ajıttınmaan, handır şinçilettinmeen deerzin üstünde dopçulal badıtkaan boor.* “Bu yazıtların hâlâ tamamen açılmadığını, iyice araştırılmadığını yukarıdaki özet doğrulamaktadır.” 2/152

- *Ertem talazı-bile bijik turaskaaldarınıñ oçulgaların todaradırı, ederi, çedir şinçileeri, höy dıldar kıringa ertem-tayılırlıg ündürülgezin beletkeeri dees, oon-daa öske sorulgalar ertemdenneriniñ murnunda turup turar.* “Bilimsel olarak yazılı taşların çevirilerinin tamamlanması, düzenlenmesi, tamamen araştırılması, pek çok dilde bilimsel açıklamalı baskılarının hazırlanması gibi işler araştırmacıların karşısında durmaktadır.” 2/153

3.6.1.1.6. ujun “için”

İsimlerle yalın hâlde bağlanır. Metinlerimizde sadece –Xr isim fiil ekli kelime üzerinde tek örneğimiz bulunmaktadır. Sebep bildirir.

- *Tıvalar söölgü üyede rınok aajızına çañçıgıp bar çıdar ujun, ...* “Tuvalılar son zamanlarda pazar uygulamasına alışmak için...” 18/10

3.6.1.1.7. yozugaar “-e göre, uygun olarak”

Moğolca (*yosugar* “gelenek, kural ve kanuna göre, gereği gibi”) alıntıdır. Yalın hâlde isimlere bağlandığı gibi, yükleme hâliyle de bağlanmaktadır.

- *Uk çüdülge yozugaar, ham, dargan, o'tçu, toolçu, höömeyji, högjümçü ... - — bo bögü çayaan-döstüg kijiler Deer avıralından ındıg onzagay küştü algan. “Bu inanca göre, şaman, demirci, otçu, masalcı, höömeyci, sanatçı vb. bu bütün nitelikli, yaratıcı kişiler göktanrının lütfuyla bu özel güçleri almışlardır.” 15/47*
- *Rossiyanıñ Karaa körbester niitileli nomnarnı orus dılga 3-4 ańgı hevırge kılıp, parlap ündürgeş, tuskay kördüngen programma yozugaar bisçe çorudup berip turar. “Rusya Körler cemiyeti, kitapları Rusça olarak 3-4 farklı şekillerde oluşturup yayımlayıp, özel bir programa göre düzenleyerek bize göndermektedir.” 22/18*

3.6.1.1.8. durgaar “boyunca”

Eski Uygurca **turkaru** “daima, sürekli, ardı arkası kesilmeden” (DTuS 1969: 588) zarfıyla ilgili olduğu düşünülmektedir (Tatarintsev 2002: 275). İsimlerin hem yalın hâliyle hem yükleme hâliyle (bk. 3.6.1.6.5.) kullanılmaktadır. Zaman bakımından bir süreklilik ifade eder.

- *Tıvaje orukka kadı kel çıtkaş, çook tanır aparganıvıs Sergey İvanoviç bistiñ Möñgün-Tayganıñ şıpşunçe kançaar üngenivisti, oruk durgaar kandıg kelgenivisti ulug sonuurgaldıg ayırgıladı. “Birlikte Tuva’ya gelirken yakından tanış olduğumuz Sergey İvanoviç, bizim Möngün-Tayga’nın zirvesine nasıl çıktığımızı, yol boyunca nasıl geldiğimizi büyük bir ilgiyle sorup durdu.” 1/180*

3.6.1.1.9. durguzunda “boyunca”

Eski Türkçe **türk** “uzunluk” sözüyle ilgilidir (Tatarintsev 2002: 275). Zaman bildiren sözlerde süreklilik bildirir.

- *Aldı ay durguzunda akşa-köpeek albayn, organizastıg ajıldarnı kılıp turduvus. “Altı ay boyunca hiç para almadan organize çalışmalarını yürüttük.” 26/22*

- **Çıl durguzunda** balıkçıların balık tudar huusaalarını sagıp turarın, negeldelerin küüsedip turarın hınaar ujurlug bis. “Yıl boyunca balıkçıların balık tutma zamanlarına uyup uymadıklarını, şartları yerine getirip getirmediğini kontrol etmek zorundayız.” 26/29

3.6.1.1.10. damçıştır “ile, aracılığıyla; -den”

İsimlerin hem yalın hem yükleme hâliyle (bk. 3.6.1.6.8) bağlanabilen edat **damçı-** “birileri veya bir şey aracılığıyla gelmek, aktarılmak” fiilinden kalıplaşmıştır.

- 12 harlapkan uruglar “kiji bolup”, bodunuñ çonunuñ sagır ujurların, yozu-çañçıldarın, aajı-çañniñ diürümnerin **ulug ulus damçıştır** şinğeedip algan, olarnı bottarı amıdıralga bottandırıp çoruur ujurlug. “12 yaşını doldurmuş çocuklar artık “birey” olarak, kendi milletinin uyduğu yasaları, adetleri, geleneklerin kurallarını büyükler yardımıyla öğrenerek bunları hayata geçirmelidir.” 4/152
- Kojuunnarda nomçukçularıvıs-bile baza doktaamal harılzajıp, çağıgların **poçta damçıştır** çorudup beer-dir bis. “Kojuunlardaki okuyucularımızla da sürekli bağlantı kurarak siparişlerini postayla göndermekteyiz.” 22/16

3.6.1.1.11. ugray “-den, -den doğru”

Ugla- “yönelmek, yöneltmek” fiilinden kalıplaşmıştır. Metinlerimizde sadece yalın hâlle kullanıldığı örnek tespit edilmiştir.

- Avtostantsiyaga Vasya-bile bayırlaştıvıs, ol hündüskü bilet sadıp algaş, avtobus-bile **Hemçik ugray** Şagaan-Arığ çurtunçe çanıptı. “Otobüs terminalinde Vasya ile vedalaştık, o gündüz biletini aldığı için otobüs ile Hemçik’ten doğru Şagaan-Arığ şehrine döndü.” 1/15

3.6.1.1.12. murnunda “önce”

- **Revoljutsiya murnunda** biçii çaştarnıñ ölüp horaarı kövüdep turgan. “Devrim öncesinde küçük çocukların ölümlerinde artış olmuştur.” 1/132

- *Möñgün-Taygaje **ujuptarivıs murnunda** bistiñ Kızılga ajıl hünüvüs inçaldır egeleen. “Möngün Tayga’ya uçuşumuz öncesinde bizim Kızıl’daki iş günümüz böylece başlamış oldu.” 1/47*

3.6.1.1.13. dugayında “ile ilgili, hakkında”

- *Oytulaaş **dugayında** aytırıǵnı Çazak çeringe harulaar siler! “Oytulaaş hakkındaki soruları hükümette cevaplarsınız!” 19/236*

3.6.1.2. İlgi Hâli İle Bağlanan Edatlar

Tuv.T’de isimlerin ilgi hâli ile kullanılan edatlar: *ujun, –bile, durguzunda, murnunda, dugayında* edatlarıdır.

3.6.1.2.1. ujun “için, yüzünden”

Zamirlere ilgi hâliyle bağlanır.

- *Ol ışkaş bört kudu aastıg hep bolganda, kijiniñ bak suzu (aarı, era-saptaa, çırğa-hooçuzu) ooñ iştinde uyalanıp çoruur, **ooñ ujun**, öske kiji börgü ketpes, “Ayrıca, börk ağzı aşağı bakan bir giysi olduğu için, insanın kötülükleri (müzmin hastalığı) onun içinde yuvalanır, bunun için başka birinin börkü giyilmez.” 18/20*

3.6.1.2.2. –bile “ile”

3.6.1.2.2.1. Zamirler üzerinde ilgi hâli ekiyle kullanılır. “İle, ile birlikte” anlamını katar.

- *Çamdık kijiler **meeñ-bile** ujurajıp kelgeş, «Tozan çıldarda mañaa başkılap turgan Aldın-kıs başkınıñ öörenikçizi-dir men. “Bazı kişiler benimle karşılaştıklarında “doksanlı yıllarda burada öğretmenlik yapan Aldın-kıs öğretmenin öğrencisiyim ben.” 3/143*
- *Bister **ooñ-bile** tıvalap çagaalajıp turgan bis. “Bizler onunla Tuvaca mektuplaştırdık.” 14/22*

3.6.1.2.2.2. Ooñ-bile kadı “bununla birlikte”, **ooñ-bile çergeleştir** “bununla birlikte” şeklinde bağlama edatı olarak kullanılan yapılar içinde yer alır.

- *Ooñ-bile kadı höy burgannarga çüdüür üyeniñ burun hevirleri, hamıktıñ murnunda, ham çüdülgezi, çide berbeen, harın-daa katap högjüp turar. “Bununla birlikte çok tanrıya inancın eski şekilleri, öncelikle şamanizm, kaybolmamış aksine yeniden gelişmektedir.” 13/20*
- ***Ooñ-bile çergeleştir** tıvalar niitileldiñ sayızralınıñ aayı-bile kiji törelgetenniñ burungu çüdülgelerniñ bireezi — buddizmge azı sarıg şajınga çüdüür çon. “Bununla birlikte Tuvalılar toplumsal gelişimine göre insanoğlunun eski inançlarından biri olan budizme veya sarı dine inanmaktadırlar.” 20/3*

3.6.1.2.3. durguzunda “boyunca”

Eski Türkçe **türk** “uzunluk” kelimesinden gelmektedir (Tatarintsev 2002: 275). İsimlerin yalın hâliyle de kullanılmaktadır (bk. **3.6.1.1.9.**).

- *Oon beer dörten ajıg çıldarnıñ durguzunda Tıvada çurttavışaan, tıva ertemniñ sayızralı deeş küjün berip, ajıldap çoruur. “O zamandan beri 40 yılı aşkın süre boyunca Tuva’da yaşayarak, Tuva biliminin gelişmesi için tüm gücüyle çalışmaktadır.” 14/12*
- *Olar ür üyeniñ durguzunda kadı çurttaaş, ooñ öönüñ işti tıva dılga çugaalap öörenip algan. “Onlar uzun zaman boyunca birlikte yaşadıkları için eşi Tuvaca konuşmayı öğrenmiş.” 3/192*

3.6.1.2.4. murnunda “önce”

- *Tıvaga mooñ murnunda turbaan kinoteatrlar, klubtar bolgaş bibliotekalar, nomçulga bajiñçıgaştarı baza tıptıp keligileen. “Tuva’da bunun öncesinde olmayan sinemalar, klüpler ve kütüphaneler, okuma salonları da yapılmaya başlamıştır.” 1/111*

- *bistiñ eraniñ murnunda “milattan önce” 2/44*

3.6.1.2.5. dugayında “hakkında, ile ilgili”

- *Inçangaş men Aleksandr Sergeeviçiğe ujurajıp, ooñ udurtup turar komitetiñ kılıp egeleen **ajılınıñ dugayında** çugaalap beerin dileen men. “Bunun için ben, Aleksandr Sergeyeviç ile idareciliğini yaptığı komitenin çalışmaları hakkında konuşmak istiyorum.” 26/9*

3.6.1.3. Yönelme Hâli İle Bağlanan Edatlar

Yönelme hâliyle bağlanan edatlar arasında *çedir*, *deer* ve *udur* edatları bulunmaktadır.

3.6.1.3.1. *çedir* “kadar”

Çedir edatı, yalın hâldeki isimle bağlandığında karşılaştırma fonksiyonunda kullanılmaktaydı (bk. 3.6.1.1.5.). Tuv.T’de ve diğer Sibirya grubu Türk lehçelerinde de (Hak. *çitire*, Alt. *jetire*) (Hertek 2006: 168) Şor. *çettire* (Direnkova 1941: 164), Tof. *çe’tiri*, *ye’tiri* (Rassadin 1978: 260) isimlerin yönelme hâliyle kullanılan bu edat sınırlandırma fonksiyonunda kullanılmaktadır.¹¹⁶

- *Kızılga **çedir** am-daa 360 km bar boorga, ertejik-le ünüpter dep şitpirledivis. “Kızıl’a kadar daha 360 km olduğu için, erkenden yola çıkarız diye kararlaştırdık.” 1/209*
- *Añaa **çedir** iyi çüs bejen kilometr. “Oraya kadar 250 km yol var.” 3/45*
- *Sumuda bir bajiñnı **küske çedir** hölezilep algan çurttap turar kıdat kiji bar. “Sumuda bir evi güze kadar kiralayan bir Çinli bulunmaktadır.” 3/136*

¹¹⁶ Krş. için bk. Öner 2003, Yong-Song-Li 2004: 549-551.

3.6.1.3.2. deer “kadar”

Bu edat, *tegür-ü* (tegür- “değdirmek, eriştirmek”) şeklinden gelişmiştir ve tarihî ve yaşayan lehçelerde kullanılmış ve kullanılmaktadır (Yong-Song-Li 2004: 478).

3.6.1.3.2.1. Yönelme hâli almış isimlerle sınırlandırma bildirir. Metinlerimizdeki örneklerde **+je** ekiyle genişlemiş biçimler üzerinde bu edatın kullanıldığı görülmüştür. **+je** eki de fonksiyon olarak sınırlandırma bildirmektedir.

- *Çe, kadir-turug hayalar arazinga te, çuñma eves, çejege deer şıdajırıl olar.*
“Sarp kayalar arasında, dağ keçisi değiller ya, ne kadar (ne kadara kadar) dayanacaklar ki onlar.” 17/34

3.6.1.3.2.2. –GIje “-IncAyA kadar” anlamındaki zarf-fiil ekli fiillerle (bk. 3.5.5.3.2.1.4.) sınırlandırma fonksiyonunu pekiştirmektedir.

- *Inçaarga alalatkan ooldar a’ttarlıg çüve bolganda, oytulaaştan ooldar, kıstarnı ederip, **dañ atkije deer** kadı oynap, kiziredir haldıp tura honar çüve.* “Böylece seçilmemiş erkekler atlı oldukları için, oytulaaş oynayan erkekler, kızları takip ederek tan atana kadar gece boyunca birlikte oynayıp dururlardı.” 19/33
- *Bolçaşkan çerger urugnuñ tanıjı ool kelbeen bolza, ol ool **kelgije deer** bir a’tka üş kıldır uşkajıptar.* “Kızın tanışı olan erkek sözleşilen yere gelmemişse o kız, erkek gelene kadar bir ata üçüncü kişi olarak biner.” 17/36

3.6.1.3.3. udur “karşı”

Yönelme hâliyle bağlanan *udur* (< *utru*) edatına tarihî ve yaşayan lehçelerde rastlanmaktadır.

- *Ulug-Hemniñ erii-bile sook **hatka udur** haldıp or bis.* “Yenisey’in kıyısı boyunca soğuk rüzgara karşı ilerliyoruz.” 1/285
- *...Par çılda (750) **çikterge udur** dayınçe çoruptum.* “... Pars yılında (750) Çiklere karşı savaşa gittim.” 7/85

- *Korgunçuğ çugaalar tarap turgan bolgaş oytulaaşka udur demisel egeleen çüve. “Korkunç söylentiler yayılmıştı ve oytulaaşa karşı bir savaş başlamıştı.”* 19/161

3.6.1.4. Yön Gösterme Hâli (+Çe) İle Bağlanan Edatlar

3.6.1.4.1. utkuy “karşı”¹¹⁷

- *Oruktu örü çoktap olurumda, Kujur-Arınıñ artıki ulug oruu-bile mençe utkuy oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar şaap badıp olurlar. “Yolu yukarı doğru çıkarken Kujur-Arı’nın ardındaki büyük yol boyunca oytulaaş oynayan kızlar ve erkekler bana doğru (karşı) hücum eder gibi iniyorlardı.”* 19/169

3.6.1.5. Ayrılma Hâli İle Bağlanan Edatlar

Beer, tura, aňğı / aňgıda, öske, soňgaar, örü, kudu, iñay edatları isme ayrılma hâliyle bağlanırlar.

3.6.1.5.1. beer “beri, bu yana”

3.6.1.5.1.1. Zaman ve mekan bildiren sözler üzerinde kullanılır.

- *Ilañğıya aldın tıvıjı şagdan beer turgan. “Özellikle altın madenciliği eskiden beri sürmektedir”* “1/148
- *Süt-Höl burungu üyeden beer Tıva töögüzünde balalbas isterni arttırğan: “Süt-Höl eskiden beri Tuva tarihinde silinmez izler bırakmıştır.”* 23/5
- *Çügile Tıvada eves, Rossiyada baza talıgır çurtardan beer bildingir apargan arjaannar dugayında çijekterden körüp köreeliñer. “Sadece Tuva’da değil Rusya’nın çok uzak yerlerinden bu tarafa doğru uzanan bilindik arjaanları şu örneklerle görelim.”* 21/16

¹¹⁷ *Utkuy* “-e karşı” edatı, yön gösterme hâli dışında yönelme hâliyle de kullanılmaktadır. Bk. Hertek 2006: 178.

3.6.1.5.1.2. -GAn ekli isim-fiil ve sıfat-fiillerin iyelik ve ayrılma hâliyle genişlemiş şekilleriyle kullanılarak -DIğIndAn beri, -mAsIndAn beri anlamında birleşik zarf-fiiller oluşturur (bk. 3.5.5.3.2.2.6.).

3.6.1.5.2. tura “beri; itibaren”

Tur- “durmak, bulunmak; kalkmak” fiilinin ünlü zarf-fiilli şeklinden (tura < tur-a) kalıplaşmış bir edattır. Mekan ve zaman bildiren sözler üzerinde kullanılmaktadır. Mekansal ilişkilerde başlangıç noktasını ifade eder: **Hovudan tura suurga çedir çadag kılaştadım** “Araziden itibaren köye kadar yayan geldim.” (Hertek 2006: 182).

Metinlerimizde sadece zaman bildiren sözlerde kullanımı tespit edilmiştir.

- **Şaandan tura ulug nazılığ töögüçü ögbelerden baza sonuurgap aytırıp çoraan men.** “Eskiden beri yaşlılara, tarihçilere bununla ilgili merakla sorup durdum.” 24/5

3.6.1.5.3. aňgi / aňgıda “başka, ayrı”

Mo. aňgi “başka” sözünün Tuv.T’ye geçmiş şeklidir.

- **Daş bajiñnardan aňgi tuuybu, ıyaş bajiñnar Kızıldıñ 7 kudumçularına onzagay hevırni kiirip turar.** “Taş evlerden başka kerpiç ve ağaç evler Kızıl’ın yedi caddesine olağanüstü şekiller verir.” 1/63
- **Çoruk kijilerinden aňgıda üp-sap çük, olarnıñ sadıp alganı baraanın maşınanıñ iştinde, kırında doldur çüdürüp kaan.** “Yolculardan başka arabanın içi ve üzeri ıvır zıvır eşyalar ve satın alınan malzemelerle yüklenmişti.” 3/108

3.6.1.5.4. öske “başka, ayrı, dışında”

- Ol 5-6 aylınga çedir emig südünden öske, kandıg-daa çem heregleves,... “Bebekler 5-6 aylığa kadar anne sütünden başka hiçbir yemeğe ihtiyaç duymazlar,...” 12/42

- *Aniyaktar ög-büle dugayında hooylularnı bilir, kijide **ergelerden öske** harısalgalar barın ugaap, şıñgeedip alğan turar ujurlug.* “Gençler, aile hakkındaki yasaları bilmek, yasalar dışında da insanda bazı sorumlulukların olduğunu anlamak, öğrenmek durumundadırlar.” 8/139

3.6.1.5.5. soñgaar “sonra”

Ayrılma hâliyle isimlere bağlanan soñgaar edatı (< soñgaru) zaman bildiren sözlerle başlangıç noktasını ifade eder.

- **15-ten soñgaar** hamnavas “15’inden sonra yapmaz.” 3/248
- **Moon-daa soñgaar**, şak-la mınçaar bot-bottarıvıstı detkijip, açı-buyan çedirjip çoruuluñar, hündülüğ çañgıs çer-çurtuglarıvıs! “Bundan sonra da böyle birbirimizi destekleyerek, birbirimize iyilik yaparak yaşayalım, değerli hemşerilerimiz!” 10/14

3.6.1.5.6. örü “yukarı, fazla”

Bir şeyden yukarı, fazla anlamında kullanılmaktadır. Örü edatı, isimlerin yükleme hâliyle de (bk. 3.6.1.6.6.) bağlanarak cümleye “bir şeyden yukarı doğru” anlamını katmaktadır.

- *Ol nomçugajında küş-ajıldıñ açızında uzun nazılap, çonunga baraan boop çoraan **70 hardan örü** nazılıg 24 hooçunnarnıñ dañızın todargay körgüskeni dıka solun.* “Bu kitapçıkta çalışma sayesinde uzun yaşayan, halkına mal olmuş 70 yaşını aşkın 24 emektarın listesinin açık olarak gösterilmesi oldukça ilginç olmuştur.” 12/14
- **85-ten örü** “85’ten yukarı” 4/103

3.6.1.5.7. kudu “aşağı”

Kut- “alçaltmak, indirmek” fiilinden gelişmiş edattır (ESTuvY III: 262-264). “Bir şeyden aşağı doğru” anlamında, isimlere yükleme hâliyle bağlanır (bk. 3.6.1.6.7.). Ayrılma hâliyle “bir şeyden aşağı, alt seviyede” anlamında kullanılır.

- *Onu **gun-noyandan kudu** çergelig kiji ketpes.* “Onu ise padişahdan düşük (aşağı) kişi takmaz” 18/100
- *Ooñ erge-dujaalı "**sırdardan"** kudu turbas.* “Onun görevi “serdardan” aşağı değildir.” 18/54

3.6.1.5.8. ñay “sonra”

- *Oon **ñay** ol kırgan-ava mal azırap, nogaa, kartofel tarıp, aji-tölün azırap çoraan.* “Ondan sonra bu babanne hayvan besleyip, tarım yaparak ve çocuklarını yetiştirerek hayatını sürdürmüştür.” 12/11

3.6.1.6. Yükleme Hâli İle Bağlanan Edatlar

Yükleme hâli ile bağlanan edatlar arasında *ajır, deskindir, dolgandır, yozugaar, durgaar, örü, kudu, damçıştır* edatları bulunmaktadır.

3.6.1.6.1. ajır “-den doğru, ... üzerinden”

Aş- “aşmak, geçmek” fiilinden türeyen bu edatın yükleme hâli almış isimlere bağlanması dışında ayrılma hâliyle de bağlanıyor olduğu kaydedilmiştir (Hertek 2006: 184). Metinlerimizden sadece yükleme hâliyle kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

- *.. **Sayan sinnarın ajır** Usinsk oruu-bile dış çok çorup kelgeş, mogap-şılaanıvıs doraan arlı hona berdi.* “... Sayan dağlarından doğru Usinsk yolunu dinlenmeksizin yürüyüp geldiğimizdeki bitkinliğimiz hemen kayboluverdi.” 1/23
- *Alçaş kıldır baskaş, **artın ajır** bazıp* “Büyük adımla dağ geçidinden geçerek” 2/99

3.6.1.6.2. deskindir “-nın etrafında, etrafında”

Deskindir- “döndürmek” fiilinden türemiştir.

- *Tiva tooldarda maadırnıñ kırıgan ada-yezi ölürde köjee çanına ornuşudarıñ dileer, azı toolduñ maadırı **köjeeni deskindir** mañnapkaş, ...*
“Tuva destanlarında kahramanın yaşlı anne-babası öldüğünde köjee yanına gömmek ister veya kahraman köjeenin etrafında koşarak ...”2/86

3.6.1.6.3. dolgandır “-nın etrafında, çevresinde”

Dolgandır- “döndürmek” anlamındaki fiilden gelişmiştir.

- *... olçaan Buura **daan dolgandır** çurttay bergen çüve-dir. “... O zamandan beri Buura dağının etrafında yaşıyormuş.” 1/273*
- *Inçangaştıñ, kiji çajından **bodun dolgandır** kandıg hüreelelge ösken boldur, ooñ ulgadıp kelirge mözü-büdüyünüñ kol şınarları ındıg bolur dize, barık-la çastırıg bolbas. “Bu yüzden, çocuk küçüklüğünden itibaren kendi etrafında, hangi muhitte büyümüş ise, daha sonra büyüdüğünde karakterinin ana unsurları oradakiler gibi olur dense pek yanlış olmaz.” 4/123*

3.6.1.6.4. yozugaar “-e göre, uygun olarak”

Moğolca bir alıntıdır. İsimlerin hem yalın hâliyle (bk. 3.6.1.1.7.) hem yükleme hâliyle bağlanır.

- *Bo tıva çıl kalendarınıñ **dürümün yozugaar**, kijiniñ 12 çıl bolgaş-la, çılı kirer. “Bu Tuva yıl takviminin kuralına göre kişinin 12 yıl sonra yılı girer.” 4/30*
- *Bistiñ erte-burungu ögbelerivistiñ **çañçılın yozugaar alırga**, tıva kiji töl çok çurttavas çoraan. “Atalarımızın adetlerine göre, Tuvalılar çocuksuz yaşamazmış.” 4/173*

3.6.1.6.5. **durgaar “boyunca”**

İsimlerin hem yalın hâliyle (bk. 3.6.1.1.8.) hem yükleme hâliyle kullanılan edattır.

- *Ulug-Hem **unun durgaar** köörüvüske, 200 metr hire çerde, Bii-Hem bile Kaa-Hemniñ kattışkanında, dumçuk köstüp çıdar boldu.* “Ulug-Hem yatağı boyunca bakındığımızda, yaklaşık 200 metrelik bir yerde, Bii-Hem ve Kaa-Hem’in birleştiği noktada, bir burun beliriyordu.” 1/19
- *Şiveeniñ iştinde murnuu, barın, soñgu **hanaların durgaar** iyi-iyi öreel 8h6 metr hemçeeldig 27 bajiñnar turgulaan.* “Kalenin içinde güney, batı, kuzey duvarları boyunca iki odalı 8h6 metre ölçüsünde 27 ev inşa edilmiştir.” 7/33

3.6.1.6.6. **örü “yukarı, yukarı doğru; üzerinden”**

Yükleme hâliyle ve ayrılma hâliyle (bk. 3.6.1.5.6.) kullanılmaktadır. Yükleme hâliyle “bir şeyden yukarı doğru” anlamını verir.

- *Bir a’ttıg kiji **Şivilig-Hovuzun örü** karaş didi.* “Atlılardan biri Şivilig-Hovusundan yukarı doğru hızlıca kayboluverdi.” 19/177
- ***Oruktu örü** çoktap olurumda, Kujur-Arınıñ artıki ulug oruu-bile mençe utkuy oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar şaap badıp olurlar.* “Yolu yukarı doğru (yoldan yukarı) çıkarken Kujur-Arı’nın ardındaki büyük yol boyunca oytulaaş oynayan kızlar ve erkekler bana doğru hücum eder gibi iniyorlardı.” 19/169

3.6.1.6.7. **kudu “aşağı, aşağıya doğru”¹¹⁸**

“Bir şeyden aşağı, aşağıya doğru” anlamında yükleme hâliyle kullanılan edattır. “Bir şeyden aşağı, alt seviyede” anlamında ayrılma hâliyle kullanılmaktadır (bk. 3.6.1.5.7.).

¹¹⁸ **Kudu** edatının ekleşmesi sonucu –GİdI şeklinde bir yön gösterme eki oluşmuştur. Bir başka yön gösterme eki olan –DİvA ise, kudu edatıyla benzer şekilde ET. **tapa** edatından ekleşmiştir.

- *Hölçok sıry üngen çoygan, pöş, şivilerlig çaraş art Adar-Töştü kudu badıp keeriviske, arga-arıg mañaa töngeş, 60 km hire herii çerde Hemçiktiñ şınaa-hovuları çaptıla berdi...* “Oldukça sık köknar, dağ servisi ve akçamları olan güzel dağ Adar-Tös’ten aşağı doğru indiğimizde ormanlık alan burada biterek, yaklaşık 60 kilometrelik ıssız bir yere Hemçik’in bozkırları yayılıverdi.” 1/256

3.6.1.6.8. damçıştır “aracılığıyla, -den”

İsimlerin hem yalın hâliyle (bk. 3.6.1.1.10.). hem yükleme hâliyle kullanılan edattır.

- *... igil dep högjüm herekseliniñ a’t-bile dort harılzaazın, olarnıñ **ovur-hevirin damçıştır** çayaan-döstüñ ıdıktun körgüsken.* “... igilin at ile doğrudan bağlantısını, onların şekillerinin aracılığıyla kökünün kutsallığı gösterilmiştir.” 15/41

Tablo: Edatların İsimlere Bağlanma Durumları

	Yalın hâl	İlgi hâli	Yönelme hâli	Yön gösterme hâli	Yükleme hâli	Ayrılma hâli
ajır					+	
añgi/añgıda						+
beer						+
-bile	+	+				
çedir	+		+			
damçıstır	+				+	
deer			+			
			ve -gıje üzerinde			
dees	+				+	
deg	+					
deskindir					+	
dolgandır					+	
dugayında	+	+				
durgaar	+				+	
durguzunda	+	+				
ıñay						+
ıškaş	+					
kudu					+	+
murnunda	+	+				
örü					+	+
öske						+
soñgaar						+
tura						+
udur			+			
uglay	+					
ujun	+	+				
utkuy				+		
yozugaar	+				+	

3.6.2. Pekiştirme Edatları

Tuva gramerlerinde, edatlardan farklı başlıklar altında, **artınçı** (Sat, Salzınmaa 1980: 239), **çastıtsı** (İshakov, Palmbah 1961: 429) terimleriyle ifade edilen, birlikte kullanıldığı sözlere veya cümleye güçlendirme, onaylama, şüphe, şikayet, sınırlama, soru, ihtimal vb. anlamlar katan edatları pekiştirme edatı olarak bu grupta değerlendirebiliriz.

Bu edatlardan bazıları şunlardır: **aan** “ha”, **baza** “de, da”, **be** “mı?”, **bezin** “bile”, **bolza** “ise”, **boor** “olabilir”, **boor oñ** “ya”, **çadavas** “olabilir”, **çerle** “kesinlikle, büsbütün”, **çogum** “aslında”, **çüggle** “sadece”, **-daa** “de, da”, **daan** “ki, ya”, **ılangıya** “özellikle”, **ınçaş** “ki”, **ıynaar** “belki, herhalde”, **irgi** “acaba”, **iyik** “ya, ki”, **iyin** “ki”, **-la, şak** “işte, ha” vb.¹¹⁹

- *Uzun terek ujar bolza, / Buduun-sadıın ottulgay aan.* “Uzun ağaç düşerse, / Dalları ateşte yakılır.” 19/215-216
- *Mında baza ögbelerni ıdıktaar burungu yozulal ilerettingen.* “Burada da eski bir adet olan ataları kutsallaştırma iletilir.” 2/35
- *Demdegleer, şaıñaar-maktaar, çonnuñ tura-soruun, hey a'dın ködürer çüül-le höy.* “Üzerinde durulacak, ödüllendirilecek, halkın azmini ve enerjisini yükseltecek o kadar şey var ki!” 24/48
- *Kelir bolza, kel daan, oolak.* “Geleceksen gel, oğul.” 19/48
- *Silerniñ bo nazınıñarnıñ çajıdı çogum çüde irgi?* “sizin bu yaşamınızın sırrı nedir acaba?” 12/10
- *Çijeeleerge, Övür kojuundan 1973 çılда çüggle sıgıt bijidip turdum.* “Örneğin, Övür kojuunundan 1973 yılında sadece sıgıt kaydettim.” 13/42
- *Buura-daa eves bolza, Möñgün-Tayga bajınçe ünırım çögençig-le boor oñ — dep, Viktor çugaazın doostu.* “Buura dağı değil de, Möngün-Tayga’nın

¹¹⁹ Bu edatların cümledeki kullanımları için şu çalışmalara bakılabilir: Monguş 1998: 122-153, Bayır-ool 2009b: 93-97.

zirvesine çıkmam hiç güvenli değil ya, diye Viktor konuşmasını bitirdi.”
1/278

- *Çañçılçaan kulturaniñ kedergey solun hevirleri tıvalarda artkan: ılangıya daş siilbilgezi, şever uran çüülü, ugulzalaar ajıl.* “Gelenekleşmiş kültürün oldukça ilginç şekilleri Tuvalarda kalmıştır: özellikle daş oyma, el sanatları, nakış gibi.” 13/27
- *Burungaar högjüldege, eki üyenin keliringe büzürel çok çurttaarı berge-le ıynaar...* “Gelişmeye ve iyi bir geleceğe inanmadan yaşamak zordur (herhalde)...” 22/51
- *... açavıs möñgezi-bile bisten çarlıp çoraan iyin.* “... babamız ebedileşerek bizden ayrılmıştır.” 5/24
- *Kızıldın kıpkan düneki ottarı ında-mında çırıtkılanıp közülze-daa, sagış-setkildiñ şak ol hey-a’t kirgen bedik ködürülüüşkünü çarluşkınnıñ kudarançığ üyezın çavırıldırıp çor..* “Kızıl’ın gece yanan ışıkları orada burada ışıldayarak gözüke de düşüncenin işte o ilham alan yükselişi ayrılmanın hüznü zamanını hafifletiyor.” 1/303

3.6.3. Edat Gibi Kullanılan Diğer Yapılar

Tuva gramerlerinde *slujebnie imena* (İshakov, Palmbah 1961: 439) (Sat 1955: 710), *duzalal attar* (Sat, Salzınmaa 1980: 233) terimleriyle adlandırılan, edat gibi kullanılan görevsel adlar bulunmaktadır. Bu isimler, iyelik ve hâl ekleriyle kullanılmaktadır.¹²⁰

Metinlerimizde kullanılanlardan bazıları şunlardır: **adak** “alt, aşağı”, **ara** “ara”, **art** “arka”, **beti** “önce”, **çan** “yan”, **işti** “iç”, **kıdığ** “kenar”, **kır** “üst”, **ortu** “orta, ara”, **sööl** “son” vb.

¹²⁰ Detaylı bilgi için bk. Sagaan 1998

- ... sayzırañgay literaturalardan hooruk, aas çogaalınıñ **küştüğ saldarınıñ adaanga** artpışaan turgan. “... gelişmiş edebiyatlardan kopuk sözlü yaratmaların güçlü etkisi altında kalmışlardı.” 2/126
- Moolda çurttap çoruur **tıvalarnıñ arazından** ertem çedip algan, kandıg bir alban çerinde ajıldap çoruur kijiler konçug hovar. “Moğolistan’da yaşayan Tuvalar arasından öğrenim gören ve bir resmi kurumda çalışan kişi sayısı oldukça azdır.” 3/203
- Darganıñ öreelinge kirip kelgeş-le, ında **stol artında** üş tıva erni eskerip kagdıvıs. “Başkanın odasına gelince, orada masanın arkasında üç tuvalı erkeği fark ettik.” 1/25
- 17-ge çedir Möñgün-Tayganıñ şıpşunga ol **huusaa betinde** ünner apaar. “17 ağustosı kadar, o süre içinde, Möngün Tayga’nın en yükseğine çıkılmalıdır.” 1/38
- 1925 çılda Tıvaga «Kızıl taraaçın» dep baştaygı solunnu **orus dıl kırında** parlaan. “Tuva’da “Kızıl taraaçın” adlı ilk gazete 1925 yılında Rusça olarak yayımlanmıştır.” 1/94

3.7. BAĞLAÇLAR (EVİLELDER)

Tuv.T. gramerlerinde *soyuz*, *evilel* terimleriyle ifade edilen bağlaçları şu gruplarla ele alacağız.

3.7.1. Sıralama Bağlaçları

Sıralama bağlaçları, eş değer veya eş görevde kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır (Korkmaz 2003: 1104).

Tuv.T’de sıralama bağlaçları olarak *bolgaş*, *baza*, *bile*, *-daa* ... *-daa*, bağlaçları kullanılır.

3.7.1.1. bolgaş “ve”

Bol- “olmak” fiili üzerinde **-gaş** zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur (ESTuvY I: 242).

- *Orhon-Yenisey Bijikteri **Bolgaş** Tıva Çogaal* “Orhun-Yenisey Yazıtları ve Tuva Edebiyatı” 2/1
- *Aldın, möñgün, çes, hola, hüler, demirden kaastalgalar, sava-saŋga, küş-ajıldın **bolgaş** dayınçı çepsek-herekselder kılır kijiler.* “Altın, gümüş, bakır, tunç demirden süsler, kap-kaçak, iş ve savaş aletleri yaparlardı.” 7/46

3.7.1.2. baza “ve”

ET. *basa* şeklinde kullanılan edatın devamıdır.

- *ıye töreli **baza** ada töreli.* “anne tarafından akraba ve baba tarafından akraba.” 8/22
- *Şag-töögüde daştıkınıñ mölçükçü çiijeñ sadıgılarınıñ, mançjur **baza** mool kolonisterniñ, feodaldarnıñ **baza** tus çerniñ şajın-dujaaldıglarınıñ ...* “Eskiden yabancı sömürgeci, vurguncu satıcıların, Mançur ve Moğol kolonistlerinin, feodallerin ve mollaların...” 24/4

3.7.1.3. bile “ile, ve”

- *Ulug-Hem unun durgaar köörövüske, 200 metr hire çerde, Bii-Hem **bile** Kaa-Hemniñ kattışkanında, dumçuk köstüp çıdar boldu.* “Ulug-Hem yatağı boyunca bakındığımızda, yaklaşık 200 metrelik bir yerde, Bii-Hem ve Kaa-Hem’in birleştiği noktada, bir burun beliriyordu.” 1/19
- *Eleen bolganda çigirzig çem **bile** suksun ekkep berdiler.* “Bir süre sonra şekerli bir yiyecekle içecek ikram ettiler.” 3/16

3.7.1.4. –daa ... –daa “hem ... hem (de)”

ET. *takı*’dan gelmektedir. Kendinden önceki kelimeye tire (-) işaretiyle bağlanır.

- *Ilaŋgiya töögü tala-zı-bile solun-**daa**, öörediglig-**daa** çüülderni katap-katap biske ugaadıp çoraan çüve iyin.* “Özellikle tarih açısından hem ilginç olan, hem de öğretici şeyleri tekrar tekrar bize anlatırdı.” 5/39

- Üstünde demdegleenim ışkaş, höömeyge tuskay ertemniqlerniñ-**daa**, ulustuñ högümünge inaktarniñ-**daa** sonuurgalı bo üyede ösken. “Yukarıda belirttiğim gibi, höömeye hem bilim adamlarının hem halk müziğine gönül verenlerin merakı bu dönemlerde büyümüştür.” 13/106

3.7.1.5.-daa ... -daa “ne ... ne (de)”

-**daa** (<takı) bağlacının bir diğer işlevi de olumsuzluk bildirmesidir.

- ...ündürülgeler, kajan anaa çañgıs çonnuñ dugayında añgı-añgı avtorlarniñ töögü barımdaaların çıp kılğanı Rossiyaga-**daa**, daştıkıga-**daa** turup körbeen deerzin, ... “...bu tür yayımların ne Rusya’da ne de başka bir yerde olmadığını, övünme niyeti taşımadan,...” 6/30

3.7.2. Karşıtlık Bağlaçları

Metinlerimizde kullanılan bazı karşıtlık bağlaçları şunlardır: *a, harın, inçalza-daa, inçalzajok, ındıg-daa bolza* vb.

3.7.2.1. a “ise; fakat”

- kelin kıs küdeeniñ oñ talazınga, ooñ solagay talazınga kelinniñ hereçizi, **a** küdeeniñ hereçizi kelinniñ oñ talazınga olurur. “Gelin damadın sağ tarafına, onun sol tarafına da gelinin şahidi; damadın şahidi ise gelinin sağ tarafına oturur.” 8/91
- Silerniñ çurttap turgan ergi kürüne sistemazı buuraan-dır, **a** çaa turguzug hevirlletinip egeleen. “Sizin yaşadığınız eski devlet sistemi çökmüştür, artık (fakat) yeni bir yapı şekillenmeye başlamıştır.” 20/45

3.7.2.2. harın(-daa) “aksine, bilakis, hatta”

- Köşkün çonuvus olarniñ amıdıralçı ovur-heviringe çañçıgıp taarıspayn, ol koda-sümelerni **harın** ürep çok kılırına çütküldüg turgannar. “Göçebe halkımız onların yaşam tarzına alışamamış, (aksine) o şehir-tapınakları yıkarak yok etme inancına kapılmışlardı.” 7/50

- *Ooñ-bile kadı höy burgannarga çüdüür üyeniñ burun hevirleri, hamıktıñ murnunda, ham çüdülgezi, çide berbeen, **harın-daa** katap högjüp turar.* “Bununla birlikte çok tanrıya inancın eski şekilleri, öncelikle şamanizm, kaybolmamış aksine yeniden gelişmektedir.” 13/20

3.7.2.3. inçalza-daa “ancak, ama”

- *Inak solunuvus baza-la bistiñ-bile deñge nazı döğüp orar. **Inçalza-daa** ol kaján-daa kırıvas.* “Sevgili gazetemiz de yine bizimle aynı yaşı almıştır; ancak, o hiçbir zaman yaşlanmaz.” 16/171-172

3.7.2.4. inçalzajok “ancak”

- *Höggüm ertendenneri ol onzagay çüüldü sonuurgay bergen, **inçalzajok** çügle çookta çaa ol tıvızık ırlaaşkınnı delgeredi bijeen bolgaş şınçileen.* “Müzikologlar bu olağanüstü şeye ilgi göstermiştir, ancak sadece yakın zamanlarda bu muammalı şarkı söyleme stilini genişçe kaydetmiş ve araştırmışlardır.” 13/38

3.7.2.5. indig-daa bolza “ancak, buna rağmen”

- ***Indig-daa bolza** igildiñ çıñgine tıva - boydustan çayaattingan, çañçılçaan turguzuu, ayalgazi, burungu dösteri üleger-mayık boop artarı küzençig.* “Buna rağmen igilin tuva tabiatından yaratılmış, gelenekselleşen yapısının, melodisinin, köklerinin örnek olup kalması arzumuzdur.” 15/55

3.7.3. Denkleştirme Bağlaçları

Azı, azı bolza, iyikpe, çok bolza, birde ... birde vb. bağlaçları denkleştirme göreviyle kullanılmaktadır.

3.7.3.1. azı, azı bolza “veya, veyahut”

- *Ondar dep familiyanıñ, **azı** ergi sumunuñ adı kançap tıptıp kelgeniniñ dugayında bir toolçurgu çugaada mınçaar töögüp turar.* “Ondar soy adının veya eski sumu adının ortaya çıkışı bir efsanede şöyle nakledilir.” 17/13

- ...buga ışkaş küştüğ bolzuñza, dömey-le seeñ kamgaanır mıyıstarıñ çok, **azı bolza** bodunnuñ törelderıñni, törel salgalıñni bilbes bolzuñza – sen dayanıptar çölengiijn, küjün çok kiji-dir sen “... boğa gibi güçlü olsan da korunacak boynuzların yoktur veyahut da kendi soyunu, nesillerini bilmiyorsan senin dayanacak dayanağın, gücün yok demektir” 6/11

3.7.3.2. iyikpe “veya”

- ... şkola, emnelgelerge **iyikpe**, öske-daa höy-niiti çerleringe barganda, börgüvüstü ıyaavıla uştup aar bis. “... tapınaklar, resmi kurumlar, okul, hastane veya başka sosyal kurumlarda börgümüzü mutlaka çıkarırız.” 18/38

3.7.3.3. çok bolza “veya”

- Mañaa ulug duzanı bistiñ tayıl bırlarıs kadar, olarnıñ höy keziinde çok bolza uk tomda, çok bolza öske tomnarda ol-la aytırıgnı azı ol-la boluuşkunnu bijeen çoğuur arınnarje nomçukçularnı eğlip kelirin ayıtkan bis. “Açıklamalarımızı ekleyerek bu veya diğer ciltlerde aynı sorunun veya olayın geçtiği sayfalara okuyucuyu yönlendirdik.” 6/28

3.7.3.4. birde ... birde “bir ... bir, bazı ... bazı”

- Oruspannıñ ada-ıyezi **birde** Moolduñ deviskeeringe, **birde** Toju rayonnuñ deviskeerinçe ivizin maldap köjüp çurttap çoraannar. “Oruspan’ın anne-babası bir Moğolistan’a bir Toju’ya göçüp ivicilik yaparak yaşamışlardı.” 3/174

3.7.4. Cümle Başı Bağlaçları

Cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır. Bunları kattıkları anlam özelliklerine göre şu şekilde sınıflandırabiliriz:

3.7.4.1. Zıtlık Bildiren Cümle Başı Bağlaçları

Bu bağlaçlar arasında *ınçalza-daa* “yine de, fakat”, *ındığ-daa bolza* “yine de”, *a* “ise, fakat”, *harın* “fakat, aksine”, *bolza-daa* “yine de” vb.

- **Inçalza-daa** ol hoorayniñ artıncızı Tivadan am-daa tıvılbaan. “Ancak bu şehrin kalıntısı Tuva’da hâlâ bulunmamıştır.” 17/54
- **Bolza-daa** bistiñ Çaa-Höl kojuun deviskeeringe oytulaaş kejeelep turgan boldur iyin. “Yine de bizim Çaa-Höl kojuunu alanında oytulaaş kuvvetlenmişti.” 19/230

3.7.4.2. Açıklama-Sebeup-Sonuç Bildiren Cümle Başı Bağlaçları

Herek kırında “aslında”, *ooda* “hiç olmazsa”, *ınçanmayn kançaar* “elbette”, *ınçap keerde* “bu durumda”, *çüge dize* “çünkü”, *çüge deerge* “çünkü”, *ınçangaş* “bunun için”, *ol deerge* “bu ise, yani” *ooñ ujun* “bu sebeple” vb.

- **A herek kırında** tıvalar, ılañgiya erge-dujaalınıñ, er, kızınıñ aayı-bile idik-hevin, ooñ ıstinde börgün dıka çazamırlap, kaastanıp keder çoraanı eki bildingir. “Aslında Tuvalıların, özellikle işe, cinsiyete göre kıyafetini, börtünü düzenleyerek giydikleri iyi bilinir.” 18/5
- **Inçanmayn kançaar**, Moolga tıva kiji ertem çedip ap, ajıldığ boluru deerge-le, ulug çediişikin. “Elbette ki, Moğolistan’da Tuvalı birinin bilimle uğraşıp iş sahibi olması demek büyük başarıdır.” 3/202
- **Inçap keerde**, kiji küş-ajıl kılbas bolza, örtemçey şuut uzutkattınıp bolurunıñ ayulı bar. “Bundan dolayı, insan çalışmaz ise dünya tamamıyla yok olma tehlikesiyle karşılaşır.” 12/17
- **Çüge dize**, mool dıldı ol hire eki bilbes bolgay men. “Çünkü Moğolcayı pek de iyi bilmiyorum ben.” 3/156
- **Çüge deerge** ada kiji - urugnuñ çayaakçızı. “Çünkü baba çocuğun yaratıcısıdır.” 4/26
- **Inçangaş** ajı-tölün kijilerge ekiirgek, duzaargak, hündüleeçel kıldır çañçıktırarı alban turgan. “Bunun için çocukları bireylere karşı cömert, yardım sever, saygı gösteren kişiler olarak yetiştirmek gerekliydi.” 8/56

3.7.4.3. Benzerlik Bildiren Cümle Başı Bağlaçları

Ooñ-bile kadı “bununla beraber”, *mañaa dömeyleştir* “buna benzer”, *ooñ-bile çergeleştir* “bununla birlikte”, *ooñ aňgıda* “ayrıca”, *ooñ iñay* “ayrıca”, *ol ıškaş* “bunun gibi, ayrıca”, *ooñ soonda* “yine, bundan sonra” vb. bağlaçlar yer alır.¹²¹

- *Mañaa dömeyleştir, kijiniñ cırık örtemçeyge doluzu-bile çurttap erter nazının üye talazı-bile baza dört kol kezekterge çarıp bolur. “Buna benzer kişinin dünyada geçirdiği yaşam da zaman yönünden dört ana bölüme ayrılabilir.”* 4/53
- *Ooñ-bile çergeleştir tıvalar niitileldiñ sayzıralınıñ aayı-bile kiji törelgetenniñ burungu çüdülgelerniñ bireezi — buddizmge azı sarıg şajınga çüdüür çon. “Bununla birlikte Tuvalılar toplumsal gelişimine göre insanoğlunun eski inançlarından biri olan budizme veya sarı dine inanmaktadırlar.”* 20/3
- *Oon iñay ol kırgan-ava mal azırap, nogaa, kartofel tarıp, aji-tölün azırap çoraan. “Ondan sonra (ayrıca) bu babanne hayvan besleyip, tarım yaparak ve çocuklarını yetiştirerek hayatını sürdürmüştür.”* 12/11
- *Ol ıškaş sook sugnu kırımçe kuttunup, şaptattınıp çordum” deen. “Ayrıca sürekli soğuk suyla yıkandım” şeklinde ifade etmiştir.”* 12/8
- *Ooñ soonda urugnu baza-la uzun nazınnıg ava kavaylaaş, orun kırına eskertinmes kıldır salır. “Bundan sonra yine yaşlı bir anne tarafından bebek beşiğe farkedilmeyecek şekilde yatırılır.”* 8/85

3.7.4.4. Bir Eves “Eğer” Cümle Başı Bağlacı

- *Bir eves amğı üyeniñ dılı-bile çugaalaar bolza, tıva börttüñ çergezin hamaatı, şajınçı, alban-dujaaldıñ dep ilgap bolur. “(Eğer) Günümüze uygun olarak ifade edecek olursak Tuva börtklerini sivil, dini, resmi olarak ayırabiliriz.”* 18/22

¹²¹ *Ol* zamiriyle kurulmuş bağlaçlarla ilgili bilgi için bk. M.V. Bavuu-Sürün, A.M. Hertek 2006.

- *A bir eves kiji ak setkildig bolza, eki, aas-kejiktig çurttaar.* “Eğer insan temiz kalpli olursa iyi ve mutlu yaşar.” 20/55

3.8. ÜNLEMLER (ALGI SÖSTERİ)

Metinlerimizde kullanılan ünlemlerden bazıları şunlardır:

halak “eyvah” 2/137,

horjok “olmaz, yasak” 16/63,

ınçanmas “olmaz, yapılmaz” 8/77

çok “hayır” 16/62,

çaa “tamam” 1/294,

iye “evet” 16/91,

ta “bilmem” 16/93,

harın haylıg “maalesef” 24/11,

ajırbas “önemli değil” 3/72,

aa “a, ya” 1/293

4. CÜMLE BİLGİSİ

Bu bölümde, cümle bilgisiyle ilgili tanım ve gruplandırmaları, Leyla Karahan'ın *Türkçede Söz Dizimi* adlı kitabındaki tanım ve sınıflandırmalara dayandıracağız. Tuva Türkçesine özgü yapıları da bu sınıflandırma içinde ele alacağız. Bu farklılıkları ele alırken, Tuv.T'nin cümle bilgisiyle ilgili yapılan bazı çalışmalardan¹²² yararlanacağız.

4.1. CÜMLE

Bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir (Karahan 2004: 9).

4.1.1. Cümlelerin Öğeleri

Tuv.T'de cümle bilgisiyle ilgili çalışmalarda cümlede birinci derecede iki öge (yüklem ve özne), ikinci derecede ise üç öge (nesne, tamlayıcı, zarf) bulunmaktadır.

4.1.1.1. Yüklem

Cümlede yargıyı üzerinde taşıyan öge, yüklemidir. Kılış, oluş ve durum yüklem tarafından karşılanır. Yüklem, cümlelerin ana ögesidir. Diğer öğeler, yüklem anlamını çeşitli bakımlardan tamamlamak üzere cümlede yer alır (Karahan 2004: 14).

4.1.1.1.1. Yüklem bir fiil veya isimdir.

- *Tıvavis - kaas-çaraş, baylakşıldıg oran.* “Tuvamız, güzel ve zengin bir ülkedir.” 26/68
- *Naadım — 2009 respublikanıñ malçınnarınıñ hey-a'dın, süldezin bedidip turar.* “Naadım 2009, cumhuriyetimizin hayvancılıkla uğraşanlarımızın manevi güçlerini, enerjilerini yükseltmektedir.” 23/ 11

¹²² Kuna 1970, Sat 1983, Monguş 1983, Monguş 1987, Dambaa 2005 vb.

4.1.1.2. Özne

Cümlelerin ikinci ana ögesidir. Cümlede yapanı veya olanı karşılayan öge, öznedir. Özne, yüklemın gösterdiği kılışı, oluşu ve durumu üzerine alır (Karahana 2004: 18)

4.1.1.2.1. Özne, cümlede tek kelime olabildiği gibi kelime grubu şeklinde de olabilir. Ayrıca birden fazla özne olabilir.

- *Duñmam bir urugnu baza uşkarıp çoraan boldu. “Kardeşim, bir kızı da yanına almıştı.”* 19/189
- *Kadunıñ baydalı eki, kılaştajıp turar kijiler bottarı mañaa kelgeş, nomnarnı ap turar. “Sağlık durumu iyi olup yürüeyebilen kişiler buraya kendi başlarına gelerek kitapları alırlar.”* 22/14

4.1.1.2.2. Özne, bazen cümlede yer almaz. Bu durumda özne, yüklemın çekimlendiği şahıs ekinden anlaşılmaktadır.

- *Kiji burüzün bayısaap turgan bis. “Herkesi sorguya çekti~~k~~.”* 19/241
- *Indıg-daa bolza teatrğa şii bolu beeringe çettiger çadavas siler. “Yine de tiyatroda oyun olduğunda gelebilir~~siniz~~.”* 1/161

4.1.1.2.3. Öznenin yüklemle bağlantısında araya yardımcı kelimeler girer. Özneyi açıklayıcı bir cümlede bu yardımcı kelimeler **deerge, bolza**¹²³ gibi yapılardır. öznenin sonra bu aracı sözler kullanılır (Kunaa 1970: 23).

Sat, *de-* fiiline dayanan yardımcı sözlerle ilgili makalesinde, **de-** “demek, söylemek” fiili, gelecek zaman sıfat-fiili ve yönelme hâli eklerinden oluşan (*deerge* < *de-ir+ge*) bu yapının, “dendiğinde” anlamından sıyrılarak (*bolza* kelimesinde olduğu gibi), konuşanın, konunun önemini vurgulamak istediğinde kullandığı bir yardımcı söz durumuna geçmiş olduğundan bahseder (Sat 1961: 62).

Konuyla ilgili bir başka çalışmada, **deerge** yapısı pekiştirme edatı olarak ele alınmakta ve basit cümlelerde “de”, “yani”, “ki” gibi işlevlerde kullanıldığı belirtilmektedir (Bayır-ool 2009a: 155)

¹²³ “**Bolza**” şeklinin kullanımıyla ilgili bk. Şamina 1988: 143-153

- *Inçanmayn kançaar, Moolga tıva kiji ertem çedip ap, ajıldığ boluru deergele, ulug çediişikin.* “Elbette ki, Moğolistan’da Tuvalı birinin bilimle uğraşıp iş sahibi olması demek büyük başarıdır.” 3/202
- *Oytulaaş oynu deerge ırlıg-şoorlug oyun bolur.* “Oytulaaş oyunu şarkılı-türkülü bir oyundur.” 19/53
- *Çogaal deerge çonnuñ sağış-setkil kulturazınıñ deejizi, ooñ amıdralınıñ, tööğüzünüñ, dılınıñ sayzıralınıñ körünçüü bolur.* “Edebiyat, halkın duygu ve düşünce dünyasının numunesi, yaşam, tarih ve dil gelişiminin aynasıdır.” 2/7

4.1.1.3. Nesne

Cümlede yüklemnin bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen öge, nesnedir. Nesne, sadece yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde bulunur (Karahana 2004: 25).

4.1.1.3.1. Belirtili Nesne

4.1.1.3.1.1. Tuv.T’de belirtili nesne, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, yükleme hâli eki ile yükleme bağlanır.

- *Maygınnarnı şın tigeriniñ argaların baza öörenip kördüvüs.* “Çadırları doğru kurmanın usullerini de öğrendik.” 1/51
- *Çijee, algış, mörgül, u-su, halak deen çijektig janrlarnı amgı tıva çogaalçılar çaa yozu-bile ajıglap egeleenner.* “Örneğin, alkış, dua, ağıt gibi türleri şimdiki Tuva edebiyatçıları yeni usullere göre kullanmaya başlamışlardır.” 2/130
- *Oon soonda çada - arga-durjulgavıstı, biliivistı daraazında salgalga töleptig damçıdarı bolur.* “Sonraki basamak ise, tecrübelerimiz ve bilgimizi sonraki nesillere layık bir şekilde aktarmaktır.” 27/12
- *Çogum dileevisti handırarın sayıt aazaan çüve.* “Aslında bakan, dileğimizin yerine geleceğini vadetmişti. 22/47

4.1.1.3.1.2. Dugayı “hakkında” ile yapılan cümlelerde belirtili nesne görevli kelime *dugayı* şeklinin yükleme hâli ekiyle kullanılır ve belirtili nesne görevini tamamlar.¹²⁴

- *Am börtter-bile holbaalıg ujurlar **dugayın** köreeliñer.* “Şimdi börkle ilişkili uygulamaları (uygulamalar hakkında) görelim.” 18/17

4.1.1.3.2. Belirtisiz Nesne

Yükleme hâli ekini taşımayan nesneler belirtisiz nesnelerdir; genel bir varlığı, bir türü karşılar (Karahana 2004: 25). Tuv.T’de, Türkiye Türkçesiyle paralel olarak belirtisiz nesnelerin, yükleme hâli ekini almadığı kullanımlar görülmektedir. Ancak, yükleme hâli ekini alıp, fakat bizim Türkiye Türkçesine eksiz olarak aktarabileceğimiz kullanımlar oldukça işlektir.

4.1.1.3.2.1. Yükleme hâli eksiz belirtisiz nesneler:

- ***Ol samolet kaş honuktan Krasnoyarskiden kelir diştiler.*** “Bu uçak Krasnoyarsk’tan kaç günde gelir diye konuştular (dediler).”
- *Tus çerniñ ündeziñ çurttakçıları uk şiveeni «**Por-Bajıñ**» diñir.* “Yöre halkı bu kaleye “Por-Bajıñ” derler.” 7/24

4.1.1.3.2.2. Tuv.T’de bazen yükleme hâli ekli nesne, her zaman belirli bir varlığı değil de daha genel bir varlığı da karşılayabilir. Bu tür kullanımların sık olduğu görülmektedir.

- *Süt-Höl burungu üyeden beer Tıva töögüzünde **balalbas isterni** arttırğan.* “Süt-Höl eskiden beri Tuva tarihinde silinmez izler bırakmıştır.” 23/5

4.1.1.4. Yer Tamlayıcısı

Cümlede yönelme, bulunma ve uzaklaşma bildirerek yüklemi tamamlayan öge, yer tamlayıcısıdır (Karahana 2004: 29).

¹²⁴ Konuyla ilgili ayrıntı için bk. Kunaa 1970: 40

- *Hemniñ indü talazında dagda hooraynıñ çurttakçıları «Lenin» dep sösbijip kaan, **ooñ çanında** TAR-nıñ süldezi baza köstüp çıdır. “Yenisey’in öteki tarafındaki dağa şehir sakinleri tarafından “Lenin” diye yazılmış, onun yanında da TAR’ın arması gözüktüyor.” 1/21*
- *Kızılga çorup turgan üyeviste höy-le **alban çerleringe** bargıladıvıs. “Kızıl’da bulunduğumuz sürede, çoğunlukla resmi kurumlara gidip gelmekle zamanımızı geçirdik.” 1/90*
- *Ol ooldar bisti körüp kaaş-la, öörişkülüg utkup, **oluttarından** turgulap keldiler. “Bunlar, bizi görünce sevinçle karşılayıp oturaklarından kalktılar.” 1/26*

4.1.1.5. Zarf

Zaman, tarz, sebep, miktar, yön, vasıta ve şart bildirerek yüklemi tamamlayan cümle ögesi, zarftır (Karahan 2004: 32).

- ***Erten dañ bajında** bisti «Lenin» dep bijiktig süldegi dagdan ujup ajıp kelgen, Krasnoyarskiden passajirler ekelgen samolettuñ daaşı otturuptu. “Sabah tan vaktinde bizi, “Lenin” yazılı dağdan aşarak Krasnoyarsk’tan yolcular getiren uçağın gürültüsü uyandırırverdi.” 1/48*
- *Bo oruktuñ çartı Tıvanıñ **kaygamçık çaraş boydus çurumaldıg çerleri-bile** çoruur. “Bu yolun yarısı Tuva’nın harika doğa manzaralı yerlerinden geçer.” 25/23*
- *Şaandan tura ulug nazılıg töögüçü ögbelerden baza **sonuurgap** aytırıp çoraan men. “Eskiden beri yaşlılara, tarihçilere bununla ilgili merakla sorup durdum.” 24/5*
- *Inçangaş **çıldan çılçe** çağıdıp, çup kelgen kasetalarıvıs dıka höy apargan. “Bunun için getirtmiş olduğumuz bu kasetler yıldan yıla çoğalmıştır.” 22/26*
- *Indıg-daa bolza, anaa-la olurbayn, **boduvustuñ hire-şaavis-bile** baza hödelip, çugula herek derig-herekselderni **tıptınıp alır deeş** oraldaşıp turar*

bis. “Yine de gerekli olan önemli teçhizatı bulmak için kendi gücümüzle çabalıyoruz.” 22/44

4.1.2. Cümle Dışı Ögeler

Cümlelerin herhangi bir yerinde bulunan, ancak kuruluşuna katılmayan ve dolaylı olarak cümlelerin anlamına yardımcı olan ögelerdir. Bu ögeler özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf gibi yüklem tamamlayıcısı olan ögelerin aksine açıklama, pekiştirme vb. işlevlerle cümleye yardım eder. Ünlemler, hitaplar, bağlama edatları, açıklama cümleleri, ara sözler cümle dışı ögedir (Karahana 2004: 36-37).

- **Öskeer çugaalaarga**, *kandığ-daa bir dolu ergilde 12 üürmek kezekterden turgustunar azı doldunar.* “Başka bir ifadeyle, her dolu bir dönem 12 küçük bölümden oluşur.” 4/51
- **Bir eves kiji nazınıniñ bo kezindeende añaa düüştür saldırgan sorulğanı çedip albas bolza, artkan nazınında aray çaş uruglarzığ (orustap “infantilnıy” deer) aajı-çañnıg, kandığ-daa çüveniñ utka-şınarınçe şoolug hanılap şıdavas, amıdıralçe kırı-bile kızı körüştüg kiji bolup artar.** “Eğer yaşamın bu bölümünde buna uygun amacı edinemezse, geri kalan yaşamında biraz çocuksu (Rusça infantilnıy denir) mizaca sahip, hiçbir şeyin anlamına derinleşemeyen, hayata üstün körü bakan dar görüşlü biri olarak kalır.” 4/111
- **Inçalza-daa tıva çon töreldejip çurttaar çañçılın am-daa salbaan.** “Ancak, Tuva halkı akrabalık kurarak yaşama geleneğini hâlâ bırakmamıştır.” 8/6

4.2. KELİME GRUPLARI

Kelime grubu, bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelenmek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimidir (Karahana 2004: 39).

Tuv.T’deki başlıca kelime gruplarını şöyle gösterebiliriz:

4.2.1. İsim Tamlaması

4.2.1.1. Belirtili isim tamlaması

Belirtili isim tamlaması, Tuv.T’de şu tiplerde görülmektedir.

4.2.1.1.1. Birinci Tip

Birinci Unsur	İkinci Unsur
İsim $\oplus$ İlgi Hâli Eki	İsim $\oplus$ İyelik Eki

- *Bo-dur **bistiñ Kızılıvıs...*** “Budur bizim Kızıl’ımız...”
- *Orhon-Yenisey **turaskaaldarınıñ ujur-duzazı*** “Orhun-Yenisey yazıtlarının önemi” 2/146
- *Şak ındıg setkildig tötçeğlekçi **kijilerniñ derig-herekselderi, boo-moñguzu, ok-çemzee dıka-la sayzırañgay bolur-dur.*** “Bu düşüncedeki hor insanların teçhizatı, silahları oldukça gelişmiştir.” 26/51

4.2.1.1.2. İkinci Tip

Birinci Unsur	İkinci Unsur
İsim $\oplus$ Ø	İsim $\oplus$ İyelik Eki

Fişlediğimiz metinlere dayanarak bu türün, büyük oranda iyelik veya çokluk ekli isimlerle kurulduğunu görmekteyiz.

- *Aida Kongarovna, **nomçukçularıñar sanı** çeje çedip turarıl?* “Aida Kongarovna, okuyucularınızın sayısı kaçaya ulaşmıştır?” 22/5
- *Hoorayvıs **bayırlalı** kojuunnuñ bayırlalı* “Şehrimizin bayramı kojuunun

bayramıdır” 24/2

- VIII vektiñ ortaa üyezinde **tıvalar uygurlar çağırgazınga** turgan üyelerde Hemçik, Çadaana unnarınga hooraynı, kamgalal şiveelerni uygurlar tudup turgan. “8. yüzyılın ortalarında Tuvalıların Uygurların hakimiyeti altında bulunduğu dönemlerde Uygurlar, Hemçik ve Çadaana vadisi boyunca şehir ve bu şehirleri koruyan kaleler kurmuşlardı.” 24/15
- Kızılda başkı uçilişçezinde, emçi şkolazında baza höy-höy **ooldar, kıstar öörenip turarın bilip aldıvıs**. “Kızıl’da öğretmen okulunda, tıp okulunda pek çok erkek kız öğrencinin okuduğunu öğrendik.” 1/110
- Am-daa **holuñar dıñzıg, sülde-süzüüñer bedik boorunga büzürel ulug**. “Hâlâ kollarınızın kuvvetli, enerjinizin yüksek olduğuna inancımız büyüktür.” 23/12

4.2.1.1.3. Üçüncü Tip

Birinci Unsur	İkinci Unsur
İsim ⊕ İlgi Hâli Eki	İsim ⊕ Ø

- Aldan-Maadır tura-haluşkınnıñ turlaa mında, uygur şiveeziniñ artıncızı Bora-Taygada, gunn üyeziniñ bazırıktarı **Aldu İşkinniñ Kök-Elde**. “Aldan-Maadır isyanının meskeni burada, Uygur kalesinin kalıntıları Bora-Tayga’da, Hun devri kurganları ise Aldı-İşkin’in Kök-El’indedir.”

4.2.1.2. Belirtisiz isim tamlaması

Belirtisiz isim tamlamaları için ise şu kullanımlar mevcuttur.

4.2.1.2.1. Birinci Tip

Birinci Unsur	İkinci Unsur
İsim $\oplus$ $\emptyset$	İsim $\oplus$ İyelik Eki

- ... *Hayırakannıñ dört çügünge dört **şarı çü'gü** artıştı çüdürüp ekkep, dört çügünge sañ salır höl bar.* "... Hayırakan'ının dört köşesinden dört öküz yükü ardıc getirilip dört tarafının tütsülendiği bir göl vardır."
- *Hemçik hemniñ eriinde ak-ak daştarnı çuy salıp turgaş, «Stalin» dep bijiktig kızıl-kızıl **hayalar kırınçe** ünüp keldivis.* "Hemçik nehrinin kıyısında beyaz beyaz taşların toplanarak "Stalin" yazılan kızıl kayalar üzerine tırmandık." 1/201
- ***Çadag ulus oruunda uruglar sadınıñ** şortularlıg, kalbak börtçügeşterlig orus, tıva biçii urugları ...* "Yaya yolunda anaokulunun şortlu, yassı börklü Rus, Tuvalı çocuklar ..." 1/12

4.2.1.2.2. İkinci Tip

Birinci Unsur	İkinci Unsur
İsim $\oplus$ İlgi Hâli Eki	İsim $\oplus$ İyelik Eki

- *Inda demdeglep turarı-bile, höy tomnug çındı bodunun şınarı-bile «ooñ turguzukçularınıñ tuskaylañ ertem şınçileli eves», «ooñ sorulgazı öske: nomçukçularga irakki bolgaş çookku üyelerde üngen **töögünüñ nomnarınıñ** bolgaş ertem ajıldarınıñ arınnarın bottarınga ajıp köör arganı berip turar».* "Burada belirttiği gibi, çok ciltli bu derleme "onu oluşturanların kendilerine has bilim araştırması değildir", "antolojinin oluşturulma amacı, okuyuculara daha önceden ve yakın zamanlarda yayımlanmış olan tarih kitapları ve

bilimsel çalışmaların sayfalarını karıştırma imkanı sunmasıdır’.” 6/35

4.2.1.2.3. Üçüncü Tip

Birinci Unsur	İkinci Unsur
İsim $\oplus$ $\emptyset$	İsim $\oplus$ $\emptyset$

- Sumuzunuñ tövü **Beldir-Arıg suurnuñ** ündeziñ tavaan salgan baştaygı tudugjularnıñ bireezi. “Sumusunun merkezi Beldir-Arıg köyünün temelini atan ilk yapıcılardan biridir.” 5/27¹²⁵
- Bir-le katap Fu Si körüp turarga, **Huanhe** hemden erikçe kançaar-daa aajok ulug yazıtı-melegey ündür eştip kelgen. “Bir defasında Fu Si, Huanhe nehrinden kıyıya doğru olağanüstü büyük bir kaplumbağanın yüzüp çıktığını görmüş.” 2/45
- ...çağıg ırı (keres) kırıgız ulustuñ aas çogaalında böğüñge çedir kadagalattingan bolza, **tıva aas çogaaldan** uk janr çide bergen çadavas dep bolur “..ağıt (keres) Kırgızların sözlü anlatmalarında bugüne kadar korunmuş, Tuva sözlü eserlerinde ise bu tür, kaybolmuş olabilir diyebiliriz” 2/89
- **Oytulaaş oyunga** kolduunda-la tanıjıp turar ooldar, tanıjıp turar uruglar konçug höglep, konçug oynap çoruur. “Oytulaaş oyununda tanışan kızlar erkekler son derece eğlenceli zaman geçirirler.” 19/38
- .. **2009 çıldı** «İgil» çılı kıldır çarlaanı.. “2009 yılını “İgil” yılı olarak ilan etmesi ...” 27/3

¹²⁵ Eski Türkçedeki, *Ötüken* yış yapısıyla aynı kullanımdır. Bu da Tuv.T’nin Eski Türkçenin şekil özelliklerini çok daha fazla koruyan bir lehçe olması bakımından dikkate değer noktadır.

4.2.2. Sıfat Tamlaması

Bir isim unsurunun bir sıfat unsuruyla nitelendiği veya belirtildiği kelime grubudur. Sıfat tamlamasında ana unsur isimdir, sonda bulunur. Sıfat, yardımcı unsurdur; ismin önünde yer alarak ismi tamamlar (Karahan 2004: 48-49). Metinlerimizden şu örnekler verilebilir.

- *Uzunu — üjen beş, kalbaa - on ses metr, eñ çavıs çeri dalay deñnelinden 1310 metr bedikte.* “Uzunluğu otuz beş, genişliği on sekiz metre, en alçak yeri deniz seviyesinden 1310 metre yüksekliktedir.” 7/3
- *Daş bajiñnardan añgı tuuybu, ıyaş bajiñnar Kızıldıñ 7 kudumçularına onzagay hevirni kiirip turar.* “Taş evlerden başka kerpiç ve ağaç evler Kızıl’ın yedi caddesine olağanüstü şekiller verir.” 1/63
- *Ulusçu kijizidilgeniñ, ooñ çedimçelig ajıl-çorudulgazınıñ kol sorulgazı — uruglarnı ugaan-saruldıg, kadık-şurak bolgaş töleptig mözü-büdüştüg kijiler kılırınçe uglangan.* “Eğitimin, onun başarılı faaliyetinin ana amacı, çocukları bilinçli, sağlıklı güçlü ve ağır başlı kişiler olarak yetiştirmeye yönelmiştir.” 4/156
- *Şınap-la, çamdık kijiler dıka nazıdap kırığıje çurttap çoruur boor-dur.* “Gerçekten de bazı kişiler çok uzun yaşamaktadırlar.” 12/3
- *Barun tıvalarnıñ kol oran-savazı — kidis ögler, a çöön tıvalarnıñ — tos çadırlar boop turgan.* “Batı Tuvalarının asıl meskenleri keçe çadırlar, doğu Tuvalarının ise akağaç kabuğundan yapılan çadırlardı.” 13/11

4.2.3. İsim-Fiil Grubu

Bir hareket ismi ile ona bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur. Grubun ana unsuru hareket ismidir, genellikle sonda bulunur (Karahan 2004: 55).

Tuv.T’de isim-fiiller -Xr ve -GAn ekleriyle yapılmaktadır.

- *Bayırlal бүдүүзүңде Мөңгүн-Тайгаје баштайгы үнүүшкүңнү кыırı албан*

bolu bergen “Bayram arifesinde Möngün Tayga’ya ilk tırmanışı yapmak mecburi olmuştu” 1/39

- *Beletkelder soonda biske Kızıl-bile tanıjaringa eleen üye artıp kalır* “Hazırlıklar sonunda bize Kızıl ile tanışmaya yeteri kadar zaman kalacaktır” 1/58
- *Buura-daa eves bolza, Möñgün-Tayga bajınçe ünerim çögençig-le boor oñ — dep, Viktor çugaazın doostu.* “Buura dağı değil de, Möngün-Tayga’nın zirvesine çıkmam hiç güvenli değil ya, diye Viktor konuşmasını bitirdi” 1/78
- *Çüs katap diñnaarınıñ ornunga çañgıs katap körgeñi deere dijiri deg,* “Yüz kere dinlemek yerine bir kere görmek daha iyidir denildiği gibi,” 1/280)
- *Ooñ hereçizi köşkün amıdıraldıg ulustarnıñ aas bolgaş bijimel çogaaldarında burungu biliglerniñ barık dömey kıldır kadagalattınganında.* “Bunun kanıtı ise göçebe ulusların sözlü ve yazılı eserlerinde eski bilgilerin tamamen aynı şekilde saklanmasıdır.” 2/15
- *Inçalza-daa ada-iyeler çamdıkta kuda yozulaldarın ürep, olarnı öskerti beer ayan bar aparganı homudañçig.* “Ancak, bazen anne-babaların evlenme geleneklerini bozarak bunları değiştirme durumunun ortaya çıkması üzüntü vericidir.” 8/146

4.2.4. Sıfat-Fiil Grubu

Bir sıfat-fiil ile bu sıfat-fiile bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur (Karahana 2004: 53).

- *Ayas dünelerde deerde çiveñneşken sıldıstar, tümen-saya aldın çinçiler hölge körünçüktelip oynaan çüve deg, kiji söglep çetpes, çurukçu çurup çetpes toolun ıdıp egeleer!* “Bulutsuz gecelerde gökte ışıldayan yıldızlar, göle yansıyarak oynayan sayısız altın inciler gibi, anlatılamaz ve

resmedilemez efsanesini nakletmeye başlar!" 7/12

- *Töreen çonunuñ mözü-şınarı siñnikken aji-töl bedik süzügleldig, tura-soruktug, bergelerge torulbas.* "Öz halkının niteliklerini alan çocuk yüksek inanca sahip, azimli, zorluklara takılmayan biri olur." 8/99
- *Ol çağırıkçızinga ugaan-sarıldig, törel bölüktüñ erge-ajun kamgalap şidaar eres kaşpagay kijilerni soñgup alır turgan.* "Bu yöneticiliğe akıllı, soyların menfaatini koruyabilecek çevik kişileri seçerlermiş." 17/5

4.2.5. Zarf-Fiil Grubu

Bir zarf-fiil ile bu zarf-fiile bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur. Grubun ana unsuru olan zarf-fiil, genellikle grubun sonunda yer alır (Karahana 2004: 57).

- *Küstüge düjüp hül paktap,* "Yüzükoyun düşüp toprak yutarak" 8/97
- *Kırgıstar hooray-suurlar tutpayn köşkün baydalga kidis öglerge azı maygınnarga çurttap çoraannar.* "Kırgızlar, şehir ve köyler oluşturmadan göçebe olarak keçe çadırlarda veya çadırlarda yaşarlarmış." 17/52
- *Am arga-arıg ulam şırgaylanıp, kövüdeen tudum, ulam-na bedip, art kırıñçe çütküdüp or bis.* "Orman sıklaşıp çoğaldıkça daha da yükselip dağ tepesine doğru çekiliyoruz." 1/245
- *Tıvaje orukka kadı kel çıtkaş, çook tanır aparganıvı Sergey İvanoviç bistiñ Möñgün-Tayganiñ şıpşunçe kançaar üngenivisti, oruk durgaar kandıg kelgenivisti ulug sonuurgaldıg aytırgıladı.* "Birlikte Tuva'ya gelirken yakından tanış olduğumuz Sergey İvanoviç, bizim Möngün-Tayga'nın zirvesine nasıl çıktığımızı, yol boyunca nasıl geldiğimizi büyük bir ilgiyle sorup durdu." 1/180
- *Kudanı ajıdıp, udur-dedir tanıjıp, çulgan çon kuda çeminiñ amdanın ap, çugaaşı ünüp kelgen üyede "kelinniñ azı öglengennerniñ valzın" tantsılaarı küzençig.* "Düğün başlayınca karşılıklı tanışılır, toplanan halk düğün

yemeğini tadar ve anons edildiği zaman “gelinin veya evlenenlerin” dans etmeleri istenir.” 8/162

- *Duštuk urug tippaan ool sagjınga kırıer bir urug körüp kaanda, mınça dep ırlaar çüve: “Sevgili bulamamış bir erkek de hoşlandığı bir kızı görüdüğünde şöyle söyler:” 19/76*

4.2.6. Tekrar Grubu

Bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur (Karahan 2004: 60).

Tuv.T’de kelime tekrarları, iki kelime arasına tire (-) işaretinin eklenmesiyle yazılmaktadır. Tuv.T’deki tekrar gruplarını şu başlıklar altında inceleyebiliriz.¹²⁶

4.2.6.1. Unsurları aynı olan tekrar grupları

Aynı kelimenin tekrar edilmesiyle oluşan tekrar grubudur. Bunlar sıfat, zarf, isim ve fiil görevindedirler: *üş-üş, kol-kol, kattırıp-kattırıp, kök-kök, kodan-kodan, höy-höy, çaa-çaa, ak-ak, kızıl-kızıl, kandığ-kandığ, ka’t-ka’t, tus-tus, aňgı-aňgı, ulug-ulug*, vb.

- ... *tögerikti çolaaçıdan dedir ap algaş, **kattırıp-kattırıp**, tögeriimni holumga tutsup berdi.* “... parayı şoförden geri alıp güle güle elime tutuşturdu.” 3/56
- ... ***çaa-çaa** çogaadıkçı küşter biske nemejip, tura-soruuvus ulam küşteli bergenin bilip çordum...* “yeni yeni yaratıcı güçlerin bize eklenip azmimizin daha da güçlendiğini anladım...” 1/302

4.2.6.2. Unsurları eş veya yakın anlamlı olan tekrar grupları

Bu grupta değerlendirebileceğimiz tekrar gruplarının özelliği, Tuv.T’de yoğun bir şekilde bulunan Moğolca söz varlığının, tekrar grubunun bir unsuru olarak

¹²⁶ Türkiye Türkçesindeki ikilemelerle krş. için bk. Hatiboğlu 1981.

kullanılmasıdır. Anlam bakımından her iki unsurunun Türkçe kökenli olabildiği gibi Moğolca da olabilmektedir; veya unsurlardan birinin Türkçe, diğerinin Moğolca olduğu pek çok örnek bulunmaktadır.

ertem-bilig “bilgi”, *haya-daş* “kaya”, *eş-öör* “eş dost, arkadaş”, *eştıp-çunup* “yüzüp”, *uju-kıdı* “ucu bucağı”, *kuu-sarıg* “sarı”, *arga-ıyaştıg* “ağaçlı, ormanlık”, *arga-arıg* “orman”, *ında-mında* “orada-burada”, *arıg-silig* “temiz”, *a’ş-çem* “yemek”, *taniş-körüş* “tanıdık”, *öörenip-şiñgeedip* “öğrenip”, *ijin-hırın* “karın”, *akı-duñma* “abi kardeş”, *hol-but* “el ayak”, *erte-burungu* “eski, kadim”, *daaş-şimeennig* “gürültülü”, *ajıl-iş* “iş”, *üleger-çijek* “örnek”, *todug-dogaa* “müferrih”, *sagış-setkil* “duygu düşünce”, *sagış-bodal* “düşünce”, *utka-şınar* “öz, içerik”, *ır-şoor* “şarkı-türkü”, *idik-hep* “kılık kıyafet”, *yanzi-bürü* “çeşitli”, *hovu-şöl* “ova, bozkır”, *tayga-tañdı* “tayga, dağ silsilesi”, *art-sın* “dağ silsilesi”, *e’t-keş* “deri”, *ajıl-agıy* “iş güç”, *açı-duza* “fayda”, *açı-havıyaa* “fayda”, *salım-çol* “kader”, *ertem-şinçilel* “araştırma”, *kat-çimistig* “meyveli”, *ujur-duza* “fayda”, *hovu-şınaa* “bozkır”, *kaas-çaraş* “süslü”, *üre-tünnel* “sonuç”, *özülde-sayzıral* “gelişme”, *ajı-töl* “evlat”, *aas-kejik* “mutluluk”, *süzük-çüdülge* “inanç”, *turguzug-hevir* “yapı, şekil”, *har-nazın* “yaş”, *ög-büle* “aile”, *maga-bot* “vücut”, *hat-salgın* “rüzgar”, *ugaan-mederel* “akıl”, *dörgül-törel* “hısım akraba”, *aaşı-çañ* “huy”, *amıdıral-çurttalga* “hayat”, *ajıl-çorudulga* “iş güç”, *ugaan-bodal* “akıl, düşünce”, *eres-didim* “cesur”, *toptug-tomaannıg* “sakin”, *ösküs-çavıs* “öksüz”, *ujur-çañçıl* “gelenek görenek”, *anıyak-ösken* “genç”, *ep-nayıral* “dostluk”, *ülüg-huu* “pay” *eptig-çöptüg* “adaletli”, *kadık-şırak* “sağlıklı” *aar-berge* “ağır, zor”, *ulus-çon* “halk”, vb.

4.2.6.3. Unsurları zıt anlamlı olan tekrar grupları

Ol-bo “o bu”, *ırak-çook* “yakın uzak”, *üngen-kirgen* “girip çıkan”, *iştiki-daştıkı* “iç dış”, *adaa-üstünde* “altta üstte”, *oñ-solagay* “sağ sol”, *ulug-biçe* “büyük küçük”, *ajıg-şüjüg* “keder”¹²⁷ vb.

¹²⁷ Bu tekrar grubunda *ajıg* (< açığ) “acı, keder” ve *şüjüg* (< süçig) “tatlı” unsurları birleşerek tek bir kavramı (keder, üzüntü) karşılamaktadır. (bk. ESTuvY I: 66).

4.2.7. Edat Grubu

Bir isim unsuru ile bir çekim edatından oluşan kelime grubudur (Karahan 2004:62).

- *Ol çanıp çoruur dep baarga, üdep kaar dees ünüp keldivis.* “Dönmek üzere kalktığında, yolcu etmek için çıktık.” 3/68
- *Bazıp alza-daa, lama başkılar ıškaş, çugaalanıp olurlarlar.* “Lamalar gibi konuşmuş olurlar.” 13/98
- *Korgunçug çugaalar tarap turgan bolgaş oytulaaşka udur demisel egeleen çüve.* “Korkunç söylentiler yayılmıştı ve oytulaaşa karşı bir savaş başlamıştı.” 19/161
- **2013 çılga çedir** tölevileldi doluzu-bile ajıglalga kiirerge, inçan çılda 12-13 mln. tonna hömür-daştı kompaniya kazıp tıvar apaar. “2013 yılına kadar proje tam olarak kullanıma girdiğinde şirket, o zaman, yılda 12-13 milyon ton kömür kazmaya başlayacaktır.” 25/33

4.2.8. Bağlama Grubu

Bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmış iki veya daha fazla isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur (Karahan 2004: 65).

- *Tıva Respublikanıñ Añnaaşkın bolgaş balıktaaşkın högjüderiniñ talazı-bile çaa kürüne komitedi turgustunganından beer çartık çıl çedip turar.* “Tuva cumhuriyeti hükümetinin av hayvanları ve balık avlanmayla ilgili kurmuş olduğu komite yaklaşık yarım yılını geride bırakmıştır.” 26/2
- *Sayan sınınarında Bii-Hem bile Kaa-Hemniñ ujunda arga-ıyaştan höy çüve çok.* “Sayan dağlarında Bii-hem ile Kaa-hem’in kenarında ormandan çok şey yok.” 1/78
- *Başkılar-daa, öörenikçiler-daa ööredilge çılınıñ tüñnelinge şıñgu beletkengenner.* “Öğretim yılının sonuna kadar öğretmenler de öğrenciler de sıkı bir şekilde hazırlanmışlardır.” 1/104

4.2.9. Unvan Grubu

Bir şahıs ismiyle, bir unvan veya akrabalık isminden¹²⁸ kurulan kelime grubudur. Bu grupta şahıs ismi başta, unvan ve akrabalık ismi sonda bulunur. (Karahana 2004: 68). Tuv.T’de genel kullanımlardan farklı olarak unvanın şahıs isminden önce kullanıldığı kullanımlar da bulunmaktadır.

- *Bo udaada meen bo aytırınga **Begzi Moñguş Sürüñoviç akıynıñ** harulaanın körgüzüp köreyn.* “Bu defa da bu soruma Begzi Monguş Sürüñoviç ağabeyin vermiş olduğu cevabı paylaşayım.” 19/3
- *Samagaldayga bolgan Ulug Huraldıñ ulamından **ambın noyan Kombu-Dorju** bile **Kambı lama** Tıvanı Rossiya imperiyazınıñ hüreeleñinge kiirip alırn dileen bijikti **Nikolay II haanga** kiirgen.* “Samagalday’da olan bu Büyük Huralın sonrasında hükümdar Kombu-Dorju ile Kambı lama Tuva’yı Rus imparatorluğuna dahil etmeyi rica eden yazıyı II. Nikolay Han’a getirmiştir.” 5/12
- *Avıraldıg **kırgan-avavis Çıkçap ögbevistiñ** azıraan, töreen ooldar, kıstarı Simçit Dadar Dondupoviç, Suvandii Maksim Dondupoviç, Ükey Uynukaa Don-dupovna, Lanzı Saar Dondupovna biçii çajından nazı-harı ulgadıp kırıje, arazınçe sug akpas ep-nayıraldıg çurttap çoraannar.* “Lütufkar büyük annemiz Çıkçap ninemizin yetiştirdiği öz oğulları, kızları Simçit Dadar Dondupoviç, Suvandii Maksim Dondupoviç, Ükey Uynukaa Dondupovna, Lanzı Saar Dondupovna, küçüklükten itibaren yaşlanıncaya kadar aralarından su akmamış, dostça yaşamışlardır.” 5/21

4.2.9. Sayı Grubu

- *Çurum üreen kijilerge baştay sagındırıg, oon soonda doñgulda beer, aray emin erttir çurum üreen kijini **on beş** akşaga torgaar ergelig turdum.* “Buradaki görevim düzeni bozan kişilere önce uyarı daha sonra kınama cezası vermek daha fazla düzen bozan kişileri ise on beş lirayla

¹²⁸ Tuv.T’deki akrabalık terimleriyle ilgili olarak bk. Kara-ool 2006.

cezalandırmaktı.” 19/141

- *Tozan beş çıl durguzunda Ulug Uyguriya turup kelgen...* “Doksan beş yıl boyunca Büyük Uygur Devleti kök salmıştır.” 7/62
- *Aldıda, kırıgannar: **aldan birden sezen bir** harga çedir...* “Altıncı olarak yaşlılar: altmış birden seksen bir yaşına kadar...” 4/23

4.2.10. Birleşik Fiil

Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğudur (Karahan 2004: 73).

- *Açavıstıñ açazı, bistiñ kırıgan-açavıs, açavıs çaa-la dört harlıg turda, **çok bolgan**.* “Babamızın babası, bizim büyük babamız, babamız daha 4 yaşında iken ölmüş.” 5/18
- *Olarnıñ sanal bodaldarınçe kım-daa **sagış salbas-tır**.* “Ancak onların tekliflerini hiç kimse dikkate almamıştır.” 9/15
- *Moon-daa soñgaar, şak-la mıñgaar bot-bottarıvıstı detkijip, **açı-buyan çedirjip çoruuluñar**, hündülüğ çañgıs çer-çurttuğlarıvıs!* “Bundan sonra da böyle birbirimizi destekleyerek, birbirimize iyilik yaparak yaşayalım, değerli hemşerilerimiz!” 10/14
- *Am kançaar, arban dargazı kiji bolganımda, oytulaaştaan uruglar-bile **demisejip egeleen men**.* “Çaresiz, arban başkanı olduğum için, oytulaaş oynayanlar ile mücadeleye başladım.” 19/167
- *A bajiñnarından **ıradı çorup şıdavas** ulus bisçe telefonnap, heregleen nomnarın, solun-setküülderin çağıdıptarga, bottarıvıs bajiñnaringa barıp, çedirip berip turar bis.* “Evlerinden uzaklaşamayan kişiler ise bize telefon açarak gereken kitap ve dergileri sipariş ettiklerinde evlerine kadar biz götürmekteyiz.” 22/15

4.3. CÜMLE TÜRLERİ

Tuv.T'deki cümle türlerini, yapılarına, yüklem türüne, yerine, anlamına göre farklı başlıklarda değerlendirebiliriz.

4.3.1. Yapılarına Göre Cümleler

Yapılarına göre cümleleri basit, birleşik, bağlı ve sıralı cümleler olarak ele alacağız.

4.3.1.1. Basit Cümle

Tuva gramerlerinde *bödüün domak* (Sat 1983: 38), *prostoe predlojenie* (Kunaa 1970) terimleriyle kullanılan basit cümleler, tek yüklemlili cümlelerdir. Basit cümleler, isim veya fiil türünden tek bir yükleme sahiptirler. Tuv.T'de fiil türünden olan yüklemliler çoğu zaman birleşik fiil türündendir.

- *Bir dıka aarışkılığ **aytırıvıs ol.*** “Bu oldukça ağırlı bir sorunumuzdur.” 22/37
- *Süt-Höl burungu üyeden beer Tıva töögüzünde balalbas isterni **arttırgan:*** “Süt-Höl eskiden beri Tuva tarihinde silinmez izler bırakmıştır.” 23/5
- *Bo dagnı Üttüg-Haya **deer.** Şaanda mañaa çıldıñna bayır-nayır **bolur tırgan.*** “Bu dağa Delikli kaya denir. Eskiden burada her yıl kutlama olurdu.” 1/214
- *Am-na Adar-Töş artınçe **ünüp keldıvıs.*** “Şimdi Adar-Töş dağ geçitine geldik.” 1/247

4.3.1.2. Birleşik Cümle

L. Karahan, eserinde “Birleşik Cümle” diye bir fasıl ele almasa da, Türkiye'deki genel kabûle uygun olarak tezimizde böyle bir başlık açma gereği duyduk.

Tuv.T'de *narın domak*, *slojnoye predlojenie* terimleriyle adlandırılan birleşik cümleler, ana cümle dışında bir veya birden fazla yardımcı cümleli varlığından oluşur. Birleşik cümleleri, kendi içinde, şartlı birleşik, iç içe birleşik cümle olmak üzere iki başlıkta inceleyebiliriz.

4.3.1.2.1. Şarth Birleşik Cümle

Ana cümleyi şart anlamıyla tamamlayan birleşik cümledir. Tuv.T’de **bolza** (<bol- “olmak” -za “şart”) şekli, basit cümlelerde kendinden önceki kavramın açıklanacağını ifade eden bir edat; birleşik cümlelerde ise ana cümleyi şart anlamıyla tamamlayan şart kipiyle çekimlenmiş bir yardımcı fiil olarak kullanımı oldukça sıktır (Şamina 1988: 144-145).

- *Bir eves aksı-bile **algıriptar bolza**, çer kırına çurttalga turbas.* “Eğer ağzından ses çıkaracak olsa, yeryüzünde yaşam kalmaz.” 2/54
- *Kayı bir hün on hire passajir **çıglı beer bolza**, inçan çays-reys olarnı çeder deen çeringe çedirer.* “Ne zaman yaklaşık on yolcu toplanırsa o zaman çays-reys onları gidecekleri yere götürür.” 3/78
- *Möçünü kısa huusaa işinde dirig amıtanar **çip kaaptar bolza**, onu eki demdek dep köör turgan.* “Cesedin kısa süre içinde hayvanlar tarafından yenmesi (yenirse) (bu,) iyi bir işaret olarak görülürdü.” 3/189

4.3.1.2.2. İç İç Birleşik Cümle

Ana cümle içinde var olan bağımsız, başlı başına bir cümlelerin bulunmasıyla oluşan birleşik cümle türüdür.

- *Ol daştıklar Tsagaan-Nuur çoruur bolza, mooldar-bile sümeleşkeş, olar-bile kadı demnejip turgaş, Tsagaan-Nuur çedip alır-dır deeş, olarnı başkarıp çoruur mooldarga bargaş, «**Silerniñ bölüüñer Tsagaan-Nuur çeder be?**» dep mooldap aytırtınıp egeledim.* “O yabancılar Tsagaan-Nuur’a gidecekse, Moğollarla bilgi alış verişinde bulunup, onlarla birlikte dayanışma kurarak, Tsagaan-Nuur’a gitmek için rehberlik edecek Moğollara gidip “sizin bölüğünüz Tsagaan-Nuur’a gidecek mi?” diye Moğolca soruşturmaya başladım.” 3/11
- *Uruglarım, keneetterimniñ, uynuktarımniñ açızında, olarnıñ detkimçezi-bile böğün siler büğüde-bile amırlajıp-mendilejip, ayak şaynı çooglap ora,*

setkil handır çugaalajır aas-kejiktig boldum» — dep, Zoya Borandayevna öörüp çugaaladı. “Çocuklarım, gelinlerim, torunlarımın sayesinde, onların desteğiyle bugün sizlerle vakit geçirerek, çay içip, içtenlikle sohbet etmekten mutluluk duydum” diye Zoya Borandayevna sevinçle dile getirdi.”
11/10

4.3.1.3. Bağlı Cümle

İki veya daha fazla cümlenin bağlama edatları aracılığıyla bağlanması yoluyla oluşan birleşik cümlelerdir.

- *Tıva bijik 1930 çılda çogaattingan **bolgaş** alban yozuzu-bile ajıglalçe kirgen, onu ööredir bölgümner çer bolganınga ajıldap egeleen.* “Tuva yazısı 1930 yılında yapılmıştır ve resmi olarak kullanıma girmiş, yazıyı öğretecek dernekler çalışma hayatına başlamıştır.” 1/97

4.3.1.4. Sıralı Cümle

Birbirlerinden virgül, noktalı virgülle ayrılmış ve her biri başlı başına bir yargı bildiren cümlelerden oluşan birleşik cümle türüdür.

- *Tus çerniñ hoyu bile karakulduñ haynaanıñ düğü 2,5—3 kilogramm, a deñzizi 60 kilogramm çedip turar.* “Yerli koyun ile karakulun melezinin yünü 2.5-3, ağırlığı ise 60 kilograma ulaşır.” 1/186
- *Olarnıñ bir dugaar eelçegde kılır ajılı - çerlik dirig amıtannarnıñ, kuştarnıñ bolgaş balık-baylañ kurlavırınıñ çizezin kılır, olarnıñ sanın katap kövüdedir talazı-bile ajıldı kılır, litsenziya-çöpşeerelder beer, dirig añ-meñ bolgaş balıktarnı ajıgların taarıştırarı baza ol ıškaş añnaaşkınnı, balıktaaşkınnı üyezinde horuuru dees öske-daa ajıldarnı çorudar.* “Onların öncelikli yaptıkları iş, yabancı havyanlar, kuş ve balık rezervinin sayımını yapmak, sayılarını çoğaltmak, lisans vermek, av hayvanlarını ve balıkları kullanmayı uygun hale getirmek ve avlanma sırasında bazı yasaklamalar getirmektir.”

- *Uk dialekt literaturlug dıldan onzagaylanıp turar, ooñ leksiktig onzagayları höy. “Bu ağız, edebi dilden ayrılmaktadır ve pek çok leksik farklılıklar taşımaktadır.”* 14/58

4.3.2. Yüklemin Türüne Göre Cümleler

Yüklem isim ve fiil olmak üzere iki türde olabilir.

4.3.2.1. Fiil Cümleleri

Yüklemi çekimli bir fiil veya birleşik fiil olan cümlelerdir.

- *Şiveeni tudup turar üyede am turar ortuluun sug **dolganmaan**. “Kalenin yapıldığı zaman şimdiki adayı su çevirmemişti.”* 7/126
- *Am ında geologiya-şinçilel ajıldarı **çorup turar**. “Şimdi burada jeolojik araştırma çalışmaları devam etmektedir.”* 25/24
- *Konçug höy ıdıktıg suglar Hemçik (Kemçik) oñgarında, ooñ kök-kök dağlar-bile kavaylangan deviskeerinde, olçe kirgen adır salaa hemnerde, kadir-kaskak kaşpaldarda **mööñnettingen**. “Çok sayıda arjaan, Hemçik çukurluğunda ve onun mavi mavi dağlarla kuşatılmış alanında, nehre karışan nehir kollarında, dik yamaçlı boğazlarda toplanmıştır.”* 21/14

Tuv.T sentaksındaki farklı bir kullanım, edatların (dep, deş vb.) ve bazı isimlerin (kiji, ulus, çüve)¹²⁹ cümle kuruluşunda çekimli fiilin yani yüklem bünyesine dâhil olmasıdır. D.A. Monguş’un bu konudaki çalışmaları, Tuv.T sentaksındaki bu farklılığı detaylarıyla ortaya koymaktadır.¹³⁰

- *Inça höy çüveni kançaar **söörtüp çedirip turgan dep**. “Bu kadar çok şeyi nasıl getirtmiştir.”* 7/125

¹²⁹ Kiji, ulus, çüve isimleriyle sonlanan cümleler, zamanında isim cümleleriyken zamanla bu isimler kendi fonksiyonlarından ayrılarak yardımcı unsur olarak yüklem bünyesinde yer almaya başlamıştır (Sat 1983: 61).

¹³⁰ Konuyla ilgili ayrıntı için bk. Monguş 1998, Monguş 1983, Monguş 1987.

- *Olarnuñ ol ulug küzeli bo nazınında **büder dep be?*** “Onların bu büyük arzusu bu yaşlarında gerçekleşir mi?” 3/257
- *Töreen sumuzunuñ, kolhozunuñ tudug-suurun sayzıradır deeş, Dıtıtıg-Kara-Sugnuñ, Höl-Ööjünüñ, Ulug-Hayırakannıñ ezim-argazından, maşına-traktor çok üyede, şanak, volokuşa söörtken a’ttar-bile ta çeje kubometr tudug çuduktarı beletkeen, **söörtken kiji çüve.*** “Doğduğu sumunun, kolhozun köyünü geliştirmek için Dıtıtıg-Kara-Sug, Höl-Ööjü, Ulug-Hayırakan ormanından, traktörün olmadığı dönemde, kızaklı atlar ile ne kadar metre küp yapı tomrukları hazırlamış, sürüklemiştir.” 5/45
- *Horjok! Tıvada başkı kadrlar **çedişpes çüve-dir.*** “Olmaz! Tuva’da öğretmen kadroları yetişmiyor.” 16/63
- *Ak-ool Kara-Saldıñ damçıtkanı-bile, Çöön-Hemçik uluzu çügile **höömeyleer ulus dep baza бүрүткел бар.*** “Ak-ool Kara Sal’ın bildirdiğine göre Çöön-Hemçik halkı sadece höömey söyler diye bir kayıt vardır.” 13/44

4.3.2.2. İsim Cümleleri

Yüklemi isim veya isim grubu olan cümlelerdir.

- *Ertemdenniñ bo hire ajılınğa berdingeni - anıyak salgalga bedik **üleger-çijek.*** “Araştırmacının bu derece işine bağlı oluşu genç nesillere önemli bir örnektir.” 14/80
- *Tıvavıs - kaas-çaraş, baylakşıldıg **oran.*** “Tuvamız, güzel ve zengin bir ülkedir.” 26/68
- *Bo ulug **çedişkin.*** “Bu büyük bir başarıdır.” 14/34
- *Süt-Höl egüürede eres-kejee malçınnar **çurtu.*** “Süt-Höl her zaman çalışkan çiftçiler yurdudur.” 23/27

4.3.3. Yüklemin Yerine Göre Cümleler

Türkçenin söz diziminin karakteristik özelliği, yüklem cümlelerin sonunda yer almasıdır. Ancak bazı sebeplerle yüklem yeri diğer öğeler gibi değişebilmektedir (Karahan 2004: 100).

Tuv.T’de cümleler, genel Türkçeye uygun olarak, yüklem sonda bulunması kuralına büyük oranda uymaktadır. Ancak bazı sebeplerle yüklem yeri değişmektedir.

4.3.3.1. Kuralı Cümleler

Yüklemi sonda bulunan cümlelerdir.

- *Ol ooldar bisti körüp kaaş-la, öörüşkülüg utkup, oluttarından **turgulap keldiler**.* “Bunlar, bizi görünce sevinçle karşılayıp oturaklarından kalktılar.” 1/26
- *Eleen üye ertkende, tıva çon nayısılalın Kızıl dep **adap algan**.* “Bir süre sonra, Tuva halkı başkentini Kızıl olarak adlandırmıştır.” 1/61

4.3.3.2. Devrik Cümleler

Yüklemi sonda bulunmayan cümlelerdir. Bir anlamı öne çıkarma, belirtme, vurgulama ihtiyacı, özellikle şiirde ahenk endişesi diğer öğelerin olduğu gibi yüklem de yerini değiştirmektedir (Karahan 2004: 100). Tuv.T’de yüklem, genel Türkçeye uygun olarak sonda bulunur. Ancak vurgu veya farklı bir ifade tarzında (şiirsel, edebî vb.) cümlelerin farklı yerlerinde olabilir.

- ***Bo-dur** bistiñ Kızılıvıs... “Budur bizim Kızılımız...”* 1/3
- *Kelir bolza, **kel** daan, oolak. / Heneergetpeyn **kel** daan, oolak.* “Geleceksen gel, oğul. / Gururlanmadan gel, oğul.” 19/48-49

4.3.4. Anlamına Göre Cümleler

Cümlelerin temel anlam özelliği olumluluk ve olumsuzluktur. Olumlu ve

olumsuz cümleler, ayrıca soru, bildirme, emir, istek vb. anlamlar taşıyabilir (Karahan 2004: 103).

Burada olumlu, olumsuz cümleleri ve soru cümlelerini ele alacağız.

4.3.4.1. Olumlu Cümleler

Yargının gerçekleştiğini anlatan cümleler, olumlu cümlelerdir.

- *Söölgi 15 çıl durguzunda ol huuda saygarlıkçı boop ajıldap turgan.* “Son 15 yıl boyunca bu alanda tüccar olarak çalışmıştır.” 26/7
- *Biste dıl ertemdenneri kövüdeen.* “Bizde dilbilimciler çoğalmıştır.” 9/32

Bazı cümleler olumsuz yapılarına rağmen, olumlu anlam taşımaktadırlar. Tuv.T’de bu tür yapılarda **çok** “yok”¹³¹, **eves** “değil” kelimeleri kullanılmaktadır.

- *Turgan maldıñ e’t planı, çaa tudugga heregleer çuduk beletkeer planı, onaaganı yozugaar şkolaga totpak hap beer planı, sigen planı, taraa planı dees, çüü çok deer.* “Bulunan hayvanların eti, yeni yapılarda kullanılacak kütükleri hazırlama, dağıtma usulüne göre okullara odun verme, ot, tarım planı gibi pek çok konu ele alınırdı.” 19/151
- *Tıvanıñ ol talazında kandıg añnarnı çok deer boor: ında kıştıñ eñ-ne karazı, dilginiñ kızılı, sarıg-kundus, dırbaktıg, as, çekpe çerigelig añnar elbek.* “Tuva’nın o tarafında hangi av hayvanlarına yok denir ki: orada samurun en karası, tilkinin kızılı, sarı kunduz, tırnaklılar, as, çekpe gibi hayvanlar boldur.” 1/82
- *Ol turjuk, şkolaçılardan bezin «Kimıl ol?» dep aytırza, bilir ulus evees eves bolur.* “Ayrıca, öğrencilere bile “o kimdir?” diye sorulsa, onu bilen kişi az değildir.” 14/4
- —*Katya sen bagay eves fotograf hire çorduñ.* “Katya senin fotoğrafçılık yeteneğin vardı.” 16/105

¹³¹ Monguş, bir makalesinde *kım çok deer* gibi deyimleşmiş bir yapının ayrıntıları üzerinde durur. Burada olumsuz yapıda görünen cümlelerin olumlu anlamı ön plana çıkar. Ayrıntı için bk. Monguş 1993.

4.3.4.2. Olumsuz Cümleler

Yargının gerçekleşmediğini ifade eden cümlelerdir. Tuv.T’de olumsuz cümleler, fiil cümlelerinde –**M⁴A** olumsuzluk eki, yardımcı fiilli birleşik yapılarda birinci unsurun aldığı zarf-fiillerin olumsuz şekilleriyle (**-M⁴As**, **-M⁴Ayn**); **çok** olumsuzluk ismi; **eves** olumsuzluk edatı ve bunların çeşitli birleşimleriyle kurulmaktadır.¹³²

4.3.4.2.1. –M⁴A

- *Çogum tüñneli kandıgıl deerzin eki-le **bilbedim**.* “Aslında bu çalışmanın sonucunu pek iyi anlamadım.” 9/18
- *Inda kandıg-daa kem çok, mañaa hamaarıştır margijip, **çemeleşpes**.* “Bunda hiçbir sakınca yoktur, bununla ilgili olarak tartışılmaz.” 8/38
- *bo ögde kiji **bojuvaan**, munda çaş urug çok dep «azalarını» megelep turarı.* “Bu evde kimse doğurmamış, burada bebek yok diye “şeytan”ları kandırmaktır.” 8/87

Türkiye Türkçesinde ne...ne edatı ile kurulan cümlelerde, yüklem olumlu ancak cümle anlam olarak olumsuzdur: *ne şair yaş döker, ne âşık ağlar* (Karahana 2004: 105). Tuv.T’de ise ne ... ne anlamında ve işlevinde kullanılan –*daa ...-daa* yapısındaki cümlelerde yüklem de olumsuz yapıdadır. Çünkü aynı edat, *hem ... hem* anlamında da kullanılmaktadır ve bu durumda yüklem olumludur.

- *Onu **eñgin-karaçal-daa, beg-beezi, haan-daa** kiji oyup **ertpes**.* “Bu düzeni ne fakir fukara ne de bey kağan delip geçer.” 18/36

4.3.4.2.2. -M⁴As, -M⁴Ayn + yardımcı fiil

- *Ol-bo çerlerge bijidilgelerimde kolduunda er ulus ırlap turar, inçalza-daa hereejen kijileriniñ ayannaştırıp ırkların, azı er kijiler-bile kadı olarnıñ ünneringe **çook**, bas (çoon) ıškaş dıñnalır tembr-bile küüsedip turarın **dıñnavayn çoraan men**.* “Kayıtlarımda çoğunlukla erkeklerin sesleri vardır,

¹³² Tuvacadaki olumsuz anlam bildiren yapılarla ilgili bk. Dambaa 2005, Dambaa 2006.

ancak kadınların uyum sağlayarak veya erkekler ile birlikte onların seslerine yakın, bas (yoğun) gibi işitilen ses tonuyla şarkı söylemelerini duymamıştım.” 13/87

- *Bistiñ erte-burungu ögbelerivistiñ çañçılın yozugaar alırğa, tıva kiji töl çok çurttavas çoraan.* “Atalarımızın adetlerine göre, Tuvalılar çocuksuz yaşamamış.” 4/173

4.3.4.2.3. çok “yok”

- *Mındıg kuda katkı-hög, ır-şoor, oyun-tantsı çok boor.* “Bu tür eğlencelerde şarkı-türkü, eğlence, dans yoktur.” 8/152
- *Notaje şilçider spetsia-lister amğı üyege çedir çok bolup turar.* “Höömeyi notaya dökecek uzmanlar günümüze kadar bulunmamıştır.” 13/85

4.3.4.2.4. eves “değil”

Hem isim cümlelerini hem fiil cümlelerini olumsuz yapar.

- *2007 çılда B. İ. Tatarintsevtiñ uk slovarı deeş Tıva Respublikanıñ Çazaanıñ Dargazınıñ Şaıñnalınga töleptig bolganı tavarılga eves.* “Dolayısıyla, 2007 yılında B. İ. Tatarintsev’in bu sözlüğünün Tuva Cumhurbaşkanlığı Ödülüne layık olması rastlantı değildir.” 14/19
- *Udavas ayan-çoruuvustuñ adaktalıp orarın setkil hanıışkın, magadaldan aıñgıda, muñgak höönnü oştap çor, çüge deerge ayan-çoruuvus üyezinde çügle nayıraldajıp algan eves, a harın-daa, han törelder deg, çook apargan dört eşterivisten Kızılga çarlırı konçug berge deerzin bilip çorduvus.* “Çok geçmeden seyahatimizin bitmeye yaklaşması mutluluktan başka kederimizi de belirtiyor, çünkü seyahatimiz sırasında sadece dostluk kurmamıştık, gerçekten de hısım gibi yakın olduğumuz dört arkadaşımızdan Kızıl’da ayrılmanın oldukça zor olduğunu anlıyorduk.” 1/282

4.3.4.3. Soru Cümleleri

Soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümlelerdir (Karahan 2004: 107). Tuv.T’de soru cümleleri, *soru edatları*, *soru sıfatları* (bk. 3.3.1.2.3.), *soru zarfları* (bk. 3.4.1.5.) ve *soru zamirleriyle* (bk. 3.2.5.) yapılmaktadır.

- *Çoruur siler **be**? Ol çorumal kiji darhat kiji **be**?»* “Gidecek misiniz? O yolcu Darhat mı? 3/98
- *Tuskay kövürügler-bile argıjılğanı handırıp turgan **be**?* “Özel köprüler ile mi ulaşım sağlanıyordu?” 7/132¹³³
- *Höy şerig añaa baza turup şıdavas: a’t-hölün, **kayaa** o’tkarıp, tudup turguzarıl? Ayıl bolu bergende, **kançap** inaar höy ulus dürgen kamgalanıp kireril azı oon üneril?* “Çok sayıdaki asker orada duramaz: binek atını, nerede otlatıp, nerede bırakacak? Tehlike olduğunda oraya halk korumak için nasıl hızlıca girecek veya oradan nasıl çıkacak?” 7/129-130
- *Olarnuñ Orhon-Yenisey bijikteri-bile harılzaaları **kandıgıl**?* “Bunların Orhun Yenisey yazıtları ile ilişkileri nasıldır?” 2/10
- *Tıva kiji igildi **çüge** ıdıķıdarıl?* “Tuvalılar ilgili neden kutsallaştırır?” 15/6

¹³³ Tuv.T’de be “mi?” soru edatıyla kurulan cümlelerde vurgulanmak istenen kelime hangisi olursa olsun be? edatı cümle sonunda yer alır.

III. BÖLÜM
METİNLER

1. METİN

(1) TIVANIÑ NAYISILALI

(2) Demir-oruktan dört çüs ajıg kilometr ırakta Aziyanıñ geograftıg tövünde turar büdürülge çerleriniñ medeeleri-bile bisti ır-şoor-bile utkup algan Kızıldıñ kudumçularında çorup organ bis.

(3)- Bo-dur bistiñ Kızılıvıs... - dep, agronom Sergey İvanoviç çugaalay-dır. (4)- Tıvanı Uryanhay dep turgan üyeler dugayında höy-le nomnar nomçudum. (5) Uryanhayga çorup turgan ayan-çorukçular dıñgır daajın dıka eki saktıp algan boor çoraan... (6) Ol ayan-çorukçularnıñ çañgızı-daa mañaa silerniñ parom kırınga dıñnaanıñar deg ındıg medeeler dıñnaar bis dep bodavaan-daa boor.

(7) Kızıldıñ kudumçularında çü'k maşinaları, «çiik-karalar», avtobustarnıñ daajı, ertken-düşken ulustuñ şimeeni aajok. (8) Kızılçılarnıñ idik-hevi yanzı-bürü: ünde zin tıvalarnıñ tıva natsional tonnarı, orus kostyum, pidjaktar, galstuktar, sportçu ak höyleñner, çaraş maykalar, şokar plateler... (9) Er, hereejen tıvalarnıñ höy kezii evropeyji ayan-bile kettingileenin eskerdivis.

(10) Ayas ak-kök deerde hat çok, ayannıg ses aynıñ hünü am-daa bedik tur. (11) Kızıldıñ hereejenneri bazaardan pomidorlar bolgaş ulug nogaan-ala arbuztarnı korzinkalarında doldur satkılap algan çanıp turlar.

(12) Çadag ulus oruunda uruglar sadınıñ şortırlıg, kalbak börtçügeşterlig orus, tıva biçii urugları başkızı-bile çettinçipken çıskaal aayı-bile başkızından çıda kalbayn bazıp orlar. (13) Kijizidikçi başkılarnıñ şuptuzunuñ bir dömey kiçeenir, haygaaraar kol dürümü — kudumçu şimçeeşkinin sagıvışaan, çaştarı dees başkı düvürep çor.

(14) Avtobuzuvus kinoteatrı, oblküüskom bajıñın, sadıglarnı ertkeş, baar çerivisçe bisti çedirip çoruptu. (15) Avtostantsiyaga Vasya-bile bayırлаştıvıs, ol hündüskü bilet sadıp algaş, avtobus-bile Hemçik uglay Şagaan-Arıg çurtunçe çanıptı. (16) Sergey İvanoviçiniñ höy çü'gün baza ooñ şagda-la Kızılда ajıldap, çurttap turar akızınıñ bajıñınçe dajıglajıp berdivis.

(17) - Hemçik ununga kelgeş, bistiñ durjulga stantsiyazınga alban kirer siler —

dep, bis çorup turuvusta, Sergey İvanoviç sagındırdı.

(18) Agronomnuñ çü'gün düjürüp bergeş, oblastıñ küş-kultura, sport komitedinge keeriviske, bistiñ ekspeditsiyanı dargazı bodu, ajıldakçıları — şuptuzu ulug öörüşkü-bile utkup, hüleep aldılar.

(19) Ulug-Hem unun durgaar köörüvüske, 200 metr hire çerde, Bii-Hem bile Kaa-Hemniñ kattışkanında, dumçuk köstüp çıdar boldu. (20) Bo iyi küçülüg hemner kattışkaş, Ulug-Hem — Yenisey bolu bergeş, ulaştır oojum agıp badıp çıdır. (21) Hemniñ ındı talazında dagda hooraynıñ çurttakçıları «Lenin» dep sös bijip kaan, ooñ çanında TAR-nıñ süldezi baza köstüp çıdır. (22) Delgem ak-kök Yeniseyniñ unun durgaar motorlug hemeler-daa, kijiler-daa arbın köstür. (23) Bis Yeniseyniñ kıdınga seriittenip, idik-hevivis uştunup, ooñ kılagar arıg suunga çunup, eştip-şımñıp alırıvıska, Sayan sınnarın ajır Usinsk oruu-bile dıış çok çorup kelgeş, mogap-şılaanıvıs doraan arlı hona berdi. (24) Bistiñ ekspeditsiyavıs-bile komitetiñ ujurajılgaız 6 şakta bolur deen. (25) Darganıñ öreelinge kirip kelgeş-le, ında stol artında üş tıva erni eskerip kagdıvıs. (26) Ol ooldar bisti körüp kaaş-la, öörüşkülüg utkup, oluttarından turgulap keldiler.

(27) — Bo üş ooldu silerniñ ekspeditsiyañarga kiirer dep sümeleştivis, bottarı alpinizmniñ bolgaş daglıg turizmniñ argaların öörenip, biste sporttuñ çaa hevirliriniñ tehnikazın şıñgeedip turar erler. (28) Bolar Möñgün-Taygaje baştaygı ünüüşkün soonda Tıvanıñ töögüzünge baştaygı turister, alpinisterni ööredir. (29) Tanıjıp alıñar!..

(30) İnçaldır bistiñ bölüvüske çaa üş kejiğün nemeji berdi. (31) Bo üş er kelir üyede Tıvanıñ arga-arınga, hovu-şölderine, tayga-taıñdılarına ayan-çorukçularnı ööredir. (32) Biske kattıjıp kelgen bo turisterge, alpinisterge bottarınıñ mergejilivisti, bilir-le çüüldevisti ööredir ujurlug bis. Bistiñ öörenikçilerivistiñ attarı bo-dur: (33) Kuñgaa Tülüş — bildingir sportçu, haakçı, Kaa-Hemniñ, Tere-Höldüñ art-sınnarın kaş-daa katap ajır haaktaan, ertken kıjın Kızılga haakçılar bölüün udurtup kıştaan. (34) Sandak Viktor — «Tıvanıñ anyaktarı» solunnuñ korrespondentizi; Sunduy Ondar — alğı zavodunuñ masteri. (35) Olar üjelee ol hünden egelep şöleeje üngen, Möñgün-Taygaje üner küzelin şagda ileretken, ünüüşkünge beletkenip egeley bergen erler boldu. (36) Ayan-çoruuvustuñ marşrudun kadı saygarıp, şuptu deñge beletkel ajıldarın çorudup egeledivis.

(37) Tıvanıñ eñ bedik tañdızı - Möñgün-Taygaje ünerde, Kızıldan dort 350 kilometrde turar Mugur-Aksı suurje Hemçik bajınga çedir maşına-bile döğüp algaş, ajıp bolur, inçaar bolza Tıvanıñ iyi ulug artı - Tañdı-Uulanıñ bolgaş Ak-Şiveeniñ sinnarın ajar apaar. (38) Bo marşrut-bile çoruur bolza, höy üyeni çidirer bis, a bistiñ ünüüşkünüvüs Tıvanıñ natsional bayırlalı — ulusçu revolyutsiyanıñ tiileeniniñ 25 cıl oyunga utkuştur bolur azı avgust 17-ge çedir Möñgün-Tayganıñ şıpşınga ol huusaa betinde üner apaar. (39) Bayırlal бүдүүзүндө Möñgün-Taygaje baştaygı ünüüşkünü kılırı alban bolu bergen, inçangaş komitetiñ dargazı bistiñ bölüüvüstü Tıvada ajıldap turar aerogeologiya ekspeditsiyasınıñ samoledunga olurtur dep şitpirledi. (40) Ol samolet kaş honuktan Krasnoyarskiden kelir diştiler. (41) Möñgün-Tayganıñ tövü — Mugur-Aksınçe ujar hünüvüstü avgust 10 kıldır duguruştuvus. (42) Ol hünge çedir Kızıldıñ ajıl-iji bolgaş kulturlug amıdıralı-bile tanıjıp, tıva eşterivisti baza ööredip, beletkeer bolduvus.

(43) — Ertenden egeleeş, öörüñerni şuut şıñgı beletkep, kiçeeldedip egeleñer — dep, huraldı doozup tura, darga çugaaladı. (44) — Bistiñ talavıstan nayısılal-bile baza Tıva oblast-bile tanıştırar ajıldarnı kılır bis - didi. (45) - Şınap, Möñgün-Taygaga çede beeriñerge, bölüüñerge baza bir tıva eş nemejir, ında zootehnik kiji, ajılı çay çok boorga, Kızılçe keldirbeen bis, onu dag üner durjulgalıg dep bilir-daa bolzuvussa, ooñ-bile baza nemelde kiçeeldi añaa bargaş, erttirer boor siler. (46) Ol ejiñerni añaa bargaş, tanıjıp köre-le beer ıynaar siler — dep çugaazın doostu. (47) Möñgün-Taygaje ujuptarivis murnunda bistiñ Kızılga ajıl hünüvüs inçaldır egeleen.

(48) Erten dañ bajında bisti «Lenin» dep bijiktig süldelig dagdan ujup ajıp kelgen, Krasnoyarskiden passajirler ekelgen samolettuñ daajı otturuptu. (49) Turup kelgeş, ertengi çem çip, eştip-çunup, Yenisey eriinge e't-kejivis şaptap algaş, eşterivisti ööredip egeledivis. (50) Baştaygı kiçeelge olarnı meñgi ünerde ajıglaar, doşka keder idikterni bolgaş buttarga şarıır demir dagalarnı ajıglaarın körgüzüp, tayılıbırlap, ööredip aldivis. (51) Maygınnarnı şın tigeriniñ argaların baza öörenip kördüvüs. (52) Ooñ soonda hooray kıdınga barıp, daglarlıg bert çerlerge hendirler-bile koştunçup, berge haya-daştıg çerlerni erteriniñ argaların öörendivis. (53) Kiçeelderden dıştanıp turar üyeleriviste öörüvüske alpinizmge hamaarjır biçii lektsiya, besedalarını erttirerin baza

utpaan bis.

(54) Daraazında hünden egeleeş-le, tıvalar bistiñ çook öñnükterivis apargan. (55) Küştüg, möge, tura-soruktug, bergelerge belen torulbas Tülüş, oojum, tomaannıg Ondar, ooldarnıñ eñ-ne anıyaa, höglüü — Viktor kezeede oyun-baştaqtıg, omak-sergek er bolgan. (56) Olar şuptu orus dıldı eki bilir, şoru orustap çugaalaar-daa. (57) Inçalza-daa ol üşten çügile Tülüş orus dılga arıg, hostug çugaalaar bolgaş, doraan-na «tıva brigadanıñ» oçuldurukçuzu apargan.

(58) Beletkelder soonda biske Kızıl-bile tanıjaringa eleen üye artıp kalır, inçan bis öörenikçileriviske başkılalıp egeleer bis — bis aajok sonuurgak, kiçeengeylik, «dıñnakçılar» — öörenikçiler, Tülüş, Ondar bolgaş Viktor bistiñ başkılarıvı bolu beer apargan. (59) Beletkel kiçeelder soonda Kızıl-bile tanıjar üye biske eleen artıp kalır turgan bolgaş, çaa öñnükterivistı ıderip, nayısıladıñ solun çerleriniñ dögerezinge bargıladıvı. (60) Uryanhay kray turar üyede, bo hooraynı Belotsarsk dep adap turgan, söölünde Tıva Arat Respublikanıñ tövü bolu beerge, Hem-Beldiri dep adap turgan. (61) Eleen üye ertkende, tıva çon nayısılalın Kızıl dep adap algan. (62) Amgı Kızıl ka't-ka't çurttakçı bajıñnarlıg, ööredilge bolgaş alban çerleri höy ulug nayısılal apargan. (63) Daş bajıñnardan añgı tuuybu, ıyaş bajıñnar Kızıldıñ 7 kudumçularına onzagay hevırni kiirip turar. (64) Çaa tutunup turar tuuybu bajıñnarnıñ tavaan bazım sanında körüp bolur, a çamdık bajıñnarnıñ çanında baglaaştarda a'ttar baza baglagılup kaan boorun sonuurgaan bis, ol çook kojuunnardan nayısılalda kelgen malçınnarnıñ a'ttarı dijir bolgan. (65) Ol üyede Tıvaga kol argıjar transport maşına, samolet-daa bolza, a'ttarına tıva çon çañçıkkanı ındıg. (66) Baştaygı hünnerde bis çurt-şinçilel muzeyinge, Dıl, literatura bolgaş töögünüñ ertem-şinçilel institudunga bargaş, Tıvanıñ ertken töögüzün, TAR-nıñ turgustunganın, çonnuñ amıdıral baydalın, Tıvaga mal ajılınıñ sayzıralın bolgaş oblastıñ politiktig, kulturlug, ajıl-agıyju högjüldezinge Rossiya Federatsiyazınıñ açı-duzazın muzeyge biske ertem ajıldakçıları tayılbırıp bergen...

(67) Bis muzeyden ünüp keeriviske, Ondar bodunuñ ajıldap turarı algı zavodu-bile tanıştırar bodap turarın, inaar baarın sanaldadı. (68) Ajıldap turarı büdürülgeziniñ dugayında ol ejikten-ne biske çorgaaral-bile çugaalap egeledi. (69) Algını hüleep ap, bolbaazıradıp, ettep turar tsehterge kirdivis. (70) Eñ söölünde algılar tseginge kelgeş,

belen hemnerniñ «hrom, şevro, yufti» dep sorttarı-bile bisti tanıştırdı. (71) Belen algılar şıgjaar skladta çaa tonnar daaraar kara, hüreñ öñnüg algılarını dürüg-dürüü-bile şıgjaap, salgılap kaanın kördüvüs. (72) Ol bugünü höy çüve çugaalavas hirezinde Ondar dıka ür tayılbırladı.

(73) —Bo deerge zavodtuñ söölgü çediişkinleri-dir — dep, Ondarnıñ çugaazın Tülüş oçuldurup turdu. (74) Şagda bolza daaradı-bile algılarını öskeer çorudup turgan bolza, bo hünnerde tıva ajılçınnar bottarı-la nayısılalinga ületpür baraannarın бүдүрүп турар.

(75) —Bis am SSRE-je beletkep kaan birgi sorttuñ algıların çorudup berip turar bis - dep, Ondar bodu orustap çugaaladı.

(76) Ulug-Hem eriinge dıstanıp ora, ıyaş beletkeer zavodtuñ motorlug hireeleriniñ daajın dıñnap olurduvus.

(77) — Bii-Hemniñ bajından batkan saldı bo ıyaş beletkeer ajıl-agıyga beletkeeş, belen tudug materialdarın çük maşinaları-bile suurlarje söörtüp, tuduglar kılıringa ajıglap turar — dep, Tülüş çugaalap olurdu: (78) — Sayan sınnarında Bii-Hem bile Kaa-Hemniñ ujunda arga-ıyaştan höy çüve çok. (79) Ekspeditsiya soonda dag üneriniñ argaların, tehnikazın eki şiñgeedip algan çaa tıva alpinister, turister-bile kadı ol çerlerni baza öörenir bis. (80) Men añaa añnap çorgulaan men - dep, Tülüş çugaazın ulamçılardı. (81) Ol ınaar ine бүрүлүг-daa, çadañ-daa ıyaştar bolgaş şiviler dıka sıırıy üngen. (82) Tıvanıñ ol talazında kandıg añnarnı çok deer boor: ında kiştiñ eñ-ne karazı, dilginiñ kızılı, sarıg-kundus, dırbaktıg, as, çekpe çergelig añnar elbek. (83) Añçılarınıñ kol-la añnaar añnarı — diiñ bolgaş irbiş, kiş bolur, a çerlik ivilerniñ mıyızın alır. (84) Argalarje hanılaar bolza, buurlarga baza adıgga-daa tavarjıp bolur. (85) Añçı kiji bedikterden haraaş-daa, argaların uju-kıdın körüp şıdavas, a hölder, hemner karakka doraan ildiger. (86) Ol kavını «hölder, hemner oranı»-daa dijiir. (87) Höy hemner, hölderniñ suunda kadırgılar, mezilder, şortannar bolgaş belder deeş kandıg balık çok deer boor. (88) Ol çerniñ uluzu ivi maldap, añnap, balıktap turarlar. (89) Tıvanıñ çöön talazınga ayan-çoruk kılır bolza, ında oruk berge: haya-daş, arga-arıg muñgaş-daa bolza, men ınaar barıksaar men...

(90) Kızılga çorup turgan üyeviste höy-le alban çerleringe bargıladıvıs. (91) Bir hün Viktor bisti bodunuñ ajıldap turar çeri — «Tıvanıñ anıyaktarı» solunnuñ redaksiyazınçe çaladı. (92) «Tıvanıñ anıyaktarı» oblasta ünüp turar 6 solunnuñ bireezi, olarnıñ iyizi orus dılda, a dörtü - tıva dıl kırında. (93) Redaksiyanıñ ajıldakçıları biske tıva çonnuñ natsional bijiiniñ tıvılğanınıñ, çonnuñ onu şudurgu öörenip turganınıñ dugayında çugaalap berdiler.

(94) 1925 çılda Tıvaga «Kızıl taraaçın» dep baştaygı solunnu orus dıl kırında parlaan. (95) Ol orus dılga ünüp turgan solunga tıva dılga çüülderni orus üjükter-bile parlap turgan. (96) Ol tıva bijikti çogaadınga baştaygı şenelde bolgan, oon çoortu «Kızıl taraaçınga» materialdarnı iyi dılga parlap egeleen.

(97) Tıva bijik 1930 çılda çogaattingan bolgaş alban yozuzu-bile ajıglalçe kirgen, onu ööredir bölgümner çer bolğanınga ajıldap egeleen. (98) Tıva bijikti öörediringe onu parlalga tavarıştır çonga taradınga kiirgen ulug açı-havıyaazı dees bijik bölgümneriniñ udurtukçuzu, baştaygı jurnalist S. K. Toka TAR-nıñ birgi Ordeni-bile şaınatkan.

(99) Uruglarnı öörediriniñ, kijizideriniñ ayırıqları baza ulus ööredilgeziniñ dugayında bijiiri solunnuñ kol temazı bolup turar deerzin «Tıvanıñ anıyaktarınıñ» ajıldakçıları biske çugaaladı.

(100) 1930 çıldan egelep Tıvaga ööredilge nomnarı tıva dılga ünüp egeleen, çaa şkolalar tuduu şalıpkın çorup turgan. (101) Ol üyede köşkün tıva çonnuñ amıdıralınga, olarnıñ ajı-tölünge taarjır şkolanıñ hevirin dilep tura, şkola-internatka doktaagan...

(102) Viktor şkaftan kılın papka uştup ekkelgeş: «Çöön-Hemçik kojuunnuñ ööredilge ergelekçiziniñ 1934—1935 ööredilge cılında tüñnel otçedu-dur — dees, ooñ utkazın biske sonuurgattı: (103) — Ööredilge cılı çediişkinnig doozulgan, 98 öörenikçilerniñ 91-i daraazında klasstarje şılçeen, çügile üşkü ulduñdan egelep öörengen 7 öörenikçi katap organ. (104) Başkılar-daa, öörenikçiler-daa ööredilge cılınıñ tüñnelinge şıñgı beletkengenner. (105) Ööredilgeni tüñneer hünde şkolanı çaraştır kaastaan, cıl durguzunda kıldıngan ajıldarnı delgep salgan, öörenikçilerniñ uran çüül körüldezi baza bolgan. (106) Çaygı dıştanılganı erttireriniñ çurumun bijeeş, kiji

bürüzünge ülep bergen. (107) May 1-de bayırlıg düşteki çem soonda 100 malçınnar a'ttarlıg çetkilep kelgeş, urugdarın algaş, çanıpkın. (108) Uruglar başkıları-bile bayırlaşkaş, aaldarınçe ada-iyeleriniñ a'ttarına uşkajıp algaş, çana bergileenner».

(109) Viktor otçettan üzündünü biske nomçup bergeş, dıstanılga üyezinde uruglar aaldarına kandıg-kandıg ajıldar kılıp turarın, şkolaga alğan ertem-biliin eş-öörünge, ada-iyezinge, duñmalarına kançaar çedirip turarın biske sonuurgadıp çugaalap bergen. (110) Kızılğa başkı uçılışçezinde, emçi şkolazında baza höy-höy ooldar, kıstar öörenip turarın bilip aldıvıs.

(111) Tıvaga mooñ murnunda turbaan kinoteatrlar, klubtar bolgaş bibliotekalar, nomçulga bajıñçıgaştarı baza tıptıp kelgileen. (112) «Tıvanıñ anıyaktarı» solunnuñ redaksiyazından oblastıñ biblioteka fonduzunuñ özüldezin hereçilep turar sannarnı baza bilip aldıvıs. (113) Kızıl hoorayda oblastıñ Puşkin attıg bibliotekazı 1942 çılda 5800 nomnug turgan, a 1945 çılda ol bibliotekaniñ nomnarınıñ sanı 18000 çetken, olarnıñ 2 muñdan höyü tıva dılđa.

(114) Natsional-hostalgalıg revolyutsiyazınıñ tiileen soonda, Tıvanıñ çedip alğan ulug çediişkinleriniñ bireezi — natsional uran çüöldüñ högjöldezi bolgan.

(115) 1936 çılda Tıvaga kürüneniñ teatr studiyazı ajıttingan, ooñ tavaanga högjüm-şii teatrı özüp kelgen. (116) Tıvanıñ bodunuñ çogaalçıları, ıraajıları, artisteri bar apargan. (117) Olarnıñ arazından S. Tokanıñ, M. Munzukuñ, A. Çırgal-oolduñ attarı бүгү чүртка бидингир болу берген.

(118) Tıva Sovet Evilelinge kattışkan soonda, oblastıñ kultura bolgaş uran çüülünüñ, ulus ööredilgeziniñ sayzıralına çaa-çaa oruktar ajıttingan, SSRE-den Tıvaje höy-höy emçiler, başkılar keep ajıldap egeleen. (119) Kızılga başkılar bilii bedider institut baza ajıttingan. (120) İrkutskiniñ emçi institudunuñ çanında Tıvaga emçi kadrlar beletkeer salbırı ajıldap turgan. (121) Emçiler dugayında çugaa ünüp kelirge, redaktor Tıvaga 25 çıl durguzunda meditsinaniñ sayzıralınıñ dugayında bodunuñ bijeen materialdarına hamaarıştır çugaalıg tıva emçi urug redaksiyada çedip kelgenin dıñnatkaş, onu sürüp çoruptu. (122) Kaş minuta bolganda, redaktor kiji ortuzu çede bergen nazılıg hereejen kiji edertip kelgeş: (123) — Bo-dur emçi Öşkү-Saar — dep

biske tanıştırdı. (124) Öşkü-Saar emçi orus dılga arıg çugaalaar kiji boldu. (125) Tıvanıñ suraqlıg hamnarından egeleeş, bögüngü ertemnig meditsinaga çedir ertken oruun, sayzıralın, kadık-kamgalalınıñ aytırıqların üneergetpeyn-daa biske toda, kışkızı-bile çugaalap berdi:

(126) Ögge bojup çoraan arat hereejenner am bojuur-bajıñnarda emçiler haygaaralında. (127) 1946 çılda Kızıldıñ № 1 bojuur bajıñında.

(128) — TAR-ga kadık-kamgalalınıñ sayzıralı 1928 çılda RSFSR-den kelgen sanitar meditsina ekspeditsiyazınıñ ajılı-bile egeleen. (129) Olarnıñ çonga çedirgen açı-duzazı ulug bolgan. (130) Oon egeleeş, bo çookku üyelerde höy-höy emnelgeler tuttungulaan, kurort, sanatoriylar ajıglalga kırıgileen. (131) Kızıldan 45 kilometrde malgaş-bile emneer «Çeder» kurort, nayısılal çoogunda tuberkulez emneer sanatoriya ajıldap turar. (132) Revolyutsiya murnunda biçii çaştarnıñ ölüp horaarı kövüdep turgan.

(133) 1929 çılda Kızılga bojuur salbır ajıldap egeleen. (134) Bojuur iyeler añaa bir-le dugaar çırik çılg arıg palatalarga çiiğep, ak-çoorgan, vannalarını ajıglap öörenip, akuşer emçileriniñ kiçeengeylik haygaaralına çaştarnı şaktay emzireringe çañçıgıp egeleen. (135) Oon beer-le arattar meditsinaga büzürep, oon duzazın halas körüp turar apargan.

(136) Sovet üyede Tıvaje dıka höy emçiler öske kraylardan keep, ajıldap egeleen. (137) Kelgen emçileriniñ duzazı-bile bistiñ oblast kadık-kamgalal talazı-bile Evilelge bagay eves körgüzüglüg apaar boor bis — dep, Öşkü-Saar emçivis çugaazın doostu.

(138) Şınap-la, anıyak avtonomnug oblastıñ murnunda çaa-çaa kızığaar çok delgem oruktar ajıttınganın karaavis-bile körüp turduvus. (139) Bisti Tıva oblastıñ kelir üyede sayızralı, çediışkinneri aajok sonuurgadıp turgan. (140) Ködee ajıl-agıynıñ sayızralı-bile tus çerniñ ületpürü, transportu sııy harılzaalıg bolur, inçangaş beş çıl planında arga-ıyaştıg Tojuje bolgaş öske-daa çurttakçı çonnarlıg çerlerje maşına oruktarın kılırı kördüngen. (141) Çaa telefon şugumnarın, radioçetkilerni ırak sumularje şöyer, çurttakçı çonnu töp-bile harılzaştırarı eñ çugula bolu bergen.

(142) Kızılga oblastıñ 200 orunnug ulug emnelgezi baza ajıglalga kirer, rayonnarga 5 çaa emnelgeler baza 16 medpunktularnı tudarı kördüngen. (143) Ege bolgaş dolu eves ortumak şkolalarda öörenikçileriniñ sanı 20000 kiji çeder azı birgi beş çılda turganından iyi katap özeri ol bolur. (144) Tıvanıñ murnunda çookku üyede iyi çugula aytırıg turgustungan. (145) Olarnıñ bireezi — arattarnı çaa kolhoztarje haara tudup, suurjuñ amıdıralçe köşkün çonnu şilçideri, iyi dugaarında — çonnu şuptuzun bijik-biligge öörediri. (146) Bo iyi aytırıgnı şitpirleeri çookku üyede eñ-ne çugula bolup turar.

(147) Ajıktıg kazımalдар talazı-bile Tıva oblast aajok baylak. (148) İlañgiya aldın tıvıjı şagdan beer turgan. (149) Baştaygı beş çıldıñ tönçüzünde Eerbekke hömür-daş kazıp alırı 3 katap kövüdeen. (150) Ol hömür-bile Kızıldıñ elektrostantsiyasınıñ çılın bürünü-bile handırıp turgan.

(151) Övürnüñ Torgalıgda Dus-Dag dep çerde dag duzunıñ kurlavırı egeertinmes.

(152) Viktor, Ondar, Tülüş kejeelerde bisti Yenisey kızıında kulturanıñ bolgaş dıştanılganıñ parıgınçe edertir apargannar, añaa kontsertter köör bis. Parkta tennis, şıdıraa oynaar zaldar baza bar. (153) Şıdıraa oynaar ajık çerlerde kezeede kijiler höy bolur çoraan. (154) Bis şıdıraaga ınak-daa bolzuvussa, parktıñ ol şıdıraa oynaar şöleen çeringe saadavayn, билет sadıp algaş tantsı, ırı ansambliniñ kontsertterin köörünge ınak turduvus. (155) Kontsertter biske onzagay öörüşkünü berip turgan, ılañgiya Kara-Kıs Munzuktıñ ırлаarın taalap dıñnaar bis. (156) Tıva tantsılarnıñ küüsedikçizi Ajıkmaanı kançap magadavas boor: ol kaygamçık balerinanıñ küüseldezi-bile bis «Eeldek şıñgıraaştıñ» ötküt ayalgazın bolgaş «Çalı nazınnıñ» ayannıg, çaraş setkil-höönün

magadap hanmas turduvus.

(157) Ajıkmaanın küüseldezinde tantsı-samnıñ högjüm herekselderiniñ hıldarınıñ ayan-höönü şimçeeşkinleriniñ aayı-bile yozulug-la dolu, aas-kejiktig, öörüşkülüg amıdıraldıñ dugayında şülügleldi çugaalay beer. (158) Ol tantsılarnıñ kol dülgüürü — kadıp soglur çetken kara sugga salım-çolun dömeylep çoraan biçii tıva natsiyanıñ çalı amıdıralınıñ öörüşküzü çogaadıkçı ködürlüüşkünnüñ bediinde deerzin körükçüler eskerip bilip turgan.

(159) Kontsert soonda çanıp oluruvista, Viktor:

(160) — Teatrda şiiiler ünmeyn turar üyede kelgeniñer aray homudançıg-dır, oon başka bistiñ inak artisterivis Ölzey-ool, Munzuk, Çırgal-ool olarnıñ oyunun magadaar iyik siler. (161) Indıg-daa bolza teatrğa şii bolu beeringe çettiger çadavas siler. (162) Sezon bo kaş honuktarda ajıttınar dijip çugaalajıp turar çordu — didi.

(163) Inçap turuvusta, bistiñ Kızıldan çoruur ujurlug üyevis baza çookşulap kelgen. (164) Avgust 9-ta sport komitetiñ dargazı Möñgün-Taygaje bisti çedirer ujurlug samolet Kızıldıñ aeroportunda honupkan deerzin dıñnattı. (165) Ol medeeni dıñnaanıvıs kejeezinde-le ujarınga beletkenip aldıvıs. (166) Ol-la kejee bistiñ bölüüvüstü partiya obkomunuñ sekretarı Salçak Toka hüleep algaş, ekspeditsiya kejiğünneri-bile tanışkaş, marşruduvustu ılavılap aytırdı. (167) Bistiñ beletkelivisti sonuurgaaş, Tıvanıñ eñ-ne bedik daanıñ kırınga azar ujurlug kızıl tuktu biske hüleedip berip tura, ındıg ulug hündülüğ daalganı küüsedirde, çediışkinnig boluruvustu küzep kagdı.

(168) HEMÇİK UNUNDA

(169) KIZIL-MAJALIKKA keeriviske, şkolaga bisti çılı-bile utkup algan. (170) Sentyabr 1 çookşulap orar bolgaş, şkolanı çugaylaaş, dozulap kaan boldu. (171) Bistiñ keerivis aray elek boorga, çoruur ujurlug maşınavıstı taraa ajaajırı-bile çorudupkanı eki boldu, çüge deerge çavıdak a'ttarga uşkaşkanınıñ tüñnelinde kılaştarı bergedeen çamdık eşteriviske bir honuk dıştanırı konçug küzençig bolgan.

(172) Daartazında kojuun dargazı am-daa bir hongaş, Kızılçe çoruuruvustu sagındırdı.

(173) - Barın Tıvanıñ tövü — taraalañ, mal ajıl-agıylıg Barın-Hemçik kojuunnuñ Kızıl-Majalık suurun kezip, sonuurgap körüñer daan - dep sümeleeş, bisti şkolanıñ pionerjojatıy tıva kıs Mariya Hertek-bile tanıştırdı. (174) Klasstarga öörenikçiler ööreniringe belenin söölgü katap hınaaş, Mariya biske Kızıl-Majalıktı körgüzüp çoruptu, ol orus dılga hostug çugaalaar boldu. (175) Suurnuñ eñ-ne kıldında çaa şkola tuduu egeley berip-tir. (176) Suurnuñ eñ-ne tövünde kojuun çağırgazınıñ harılzaa çeriniñ bajiñnarı, sadıgları, töp kojuun emnelgezinden ańgıda, tudug kılırı-bile emgelig çıp kaan çuduktarnı çer-çerde eskerdivis. (177) Suurnuñ eñ-ne kıldında çaa şkola tuduundan Kızıl-Majalıktıñ barın talazınçe uglaan orukçe eeptivis.

(178) Oñ-solagay talavısta kızıl-tas, çĩnge-taraa taraan şölder çaptılıp çoruy bargan, kidin tülük düjüt ajaar üye bolgaş, ında-mında traktorlarınıñ dırgıraan daajı dıñnalı-dır...

(179) Tıvaga çer ajıl-agıyın bolbaazıradıp sayzıradır, büdürükçü maldarnıñ ukşaaıdılgazın ekijider dees, söölgü çıldarda eleen ajıldar kıldınğanın daraazında hün Çadaananiñ «Ülegerlig stantsiyazınıñ» agronomu Sergey İvanoviçiden bilip aldıvıs. (180) Tıvaje orukka kadı kel çıtkaş, çook tanır aparganıvıs Sergey İvanoviç bistiñ Möñgün-Tayganıñ şıpşınçe kançaar üngenivisti, oruk durgaar kandıg kelgenivisti ulug sonuurgaldıg aytırgıladı. (181) Bisten toda harını algaş, am-na bodunuñ ajıl-agıyı-bile tanıştırap egeledi...

(182) Ooñ udurtup turar «Ülegerlig stantsiyazı» Tıva oblastıñ mal, çer ajıl-agıyın ertem-şinçilel ajılın çorudup turgaş högjüder sorulgalıg 1934 çılda ündeilettingen boldu.

(183) Eñ-ne baştay dendii ulug simmental bugalarnı arıg-silig delgem kabınalarlıg kajaalarda azırap turarın kördüvüs. (184) Öske kajaalarda ulug ak angli ukşaalıg havannarnı, merinos bolgaş karakul ukşaalıg hoylarnı, ılañgiya tus çerniñ mal-bile üstünde adaanıvıs ukşaal-bile haynaktarnı köörüvüske, dıka-la solun çordu. (185) Haynaktaştırğan maldarnıñ büdürükçülüü-daa bedik, deñzizi-daa ulug-dur dep bildivis. (186) Tus çerniñ hoyu bile karakulduñ haynaaniñ düğü 2,5—3 kilogramm, a deñzizi 60 kilogramm çedip turar.

(187) — Simmental bugalar bile tus çerniñ inekteriniñ haynaanıñ saar ineeniñ deñzizi 550 kg, a haynak bugaların deñzizi bir tonna çede beer - dep, Sergey İvanoviç biske tayılbırlay-dır...

(188) Tus çerniñ inekteri bile sarlıktarnıñ haynaktarın, sarlıktarlıg kajaalarnı körgeş, çerde durjulga uçastoktarın körüp egeledivis.

(189) — Tıvanıñ ulus ajıl-agıyınıñ eñ-ne kol adırı mal ajıl-agıyı çüve bolganda, kışkı üyede mal çemin çetçir şaa-bile beletkep aar ujurlug bis, inçangaş çerlik sarıg lyutserna bile çaa lyutserna kulturazın haynaktaştırıp tur bis - dep, Sergey İvanoviç ulamçıladı.

(190) Mal çeminden ağıda, arbuz, dınya, tıkva, kartofel, kapusta, ogurets, pomidorlar taraan ogorod şölderin, len, konoilya, lyutserna, keeşpe taraan uçastoktarnı sonuurgadivis.

(191) — Tıvada kat-çimistig tarımal sadtı bir-le dugaar 1944 çılda tarıdivis. (192) Ol bolza yabloktuñ eñ şıdamık sortu — ranet-tir. (193) Ooñ soonda ol sorttuñ ulug çimistiin şenedivis. (194) İnçangaş Tıvaga çimistig sadtar saglañnadı özeriniñ magadılalı bar. (195) Bistiñ durjulgavıstıñ açızında Tıvada dıka höy kolhoztar ogorod, sadtarlıg apargan boldur iyin. (196) Tıvaga özüüçel eki sorttarlıg ürezinnerni, uksoazı eki maldı östürer deş aas bile-daa, bijimel bile-daa tayılbır ajılın çorudup turar bis. (197) Bo şölderde Hoo-Taraa, Şınaa dep sorttarlıg çinğe-taraa, Viner, Pallidum dep attarlıg arbay, a bo çookşulap kelgen şölüvüste kızıl-tastıñ eñ eki Milturum bolgaş Filgiya dep sorttarı-dır -dep, Sergey İvanoviç çugaaladı...

(198) Am Mariya Hertek-bile ayan-çoruuvustu ulamçılaalı...

(199) — Bo deerge Filgiya dep çaa sorttug kızıl-tastır - dep, hem eriinden ırak eveste, aldın-sarıg kızıl-tas çalgaan şölge keeriviske, ol çugaalay-dır.

(200) Ol dıñnap körbeen çaa sorttuñ adın dıñnaaş, Tıvada çer ajıl-agıyı ertem yozugaar högjüp egeleen-dir dep bodap çoruduvus.

(201) Hemçik hemniñ eriinde ak-ak daştarnı çııy salıp turgaş, «Stalin» dep bijiktig kızıl-kızıl hayalar kırıñçe ünüp keldivis. (202) Kızıl hayaların şıpşındıva ünüp keeriviske, Hemçik hemniñ adaa-üstünde deviskeerler arga-arıg-bile hüreettingen

konçuğ çaraş oran boldu.

(203) Suurnuñ Kızıl-Majalık dep adı bo turarıs kızıl hayalardan uktalğan-dır dep bildivis.

(204) — Sovet Evilelinde ujur-duzazınıñ talazı-bile iyigi çerni eelep turar kazımal baylak — dag-dügü kazıp turar Ak-Dovurak duu ol-dur - dep, hemniñ bir talazınçe Mariya aytı-dır...

(205) Kajan şkolaje katap çedip kelgeniviste, Mariya biske öörenikçileriñ çıp kaanı eleen kaş sorttarlıg dag-dügün körgüstü. (206) Inda çügile dag-dügü eves, aldınıñ baza eskerip kagdivis. (207) Aldın, dag-dügün çaraşsınıp sonuurgaar dees, maşınavıstıñ çolaaçıız soktaarga-daa, dıñnavaan bolduvus. (208) Şkolanıñ ejiiniñ dujunda kılımal sandaylarlıg üş tonnuñ çük maşınazı bisti manap tur...

(209) Kızılga çedir am-daa 360 km bar boorga, ertejik-le ünüpter dep şiiptirledivis.

(210) Daartazında, dañ bajı şara-here turda, dedir çoruurda Kadır-Oruktap ajar deen Çimit, Ambal-bile bayırlaşkaş, çük maşınazınga olurupkaş, kaş-la minuta bolganda, ak oruktap haldıp or bis...

(211) Hemçik unun durgaar solagay talavısta terekter koldaan arga-arıg, a oñ talavısta kuu-sarıg hovularda kodan-kodan çılgı, hoılar, öşküler...

(212) Am hölçok kadır dagnıñ edeende biçii suur Biçe-Teyde keldivis. (213) Biçe-Tey çoogunda daglarıñ bireezinde bodu bütken üttüg hayanı eskerip kagdivis.

(214) — Bo dagnı Üttüg-Haya deer. Şaanda mañaa çıldıñna bayır-nayır bolur turgan. (215) Üstüü Hemçiktiñ bar-la çonun bayırlaldar üyezinde bo deviskeerge çıggaş, lama-hamnar bo hayanı huulgaazın küşter ütteen dijjir turgan. (216) Bödüün çon aña hölçok büzürep, a'ş-çemniñ bar-la deejizin salıp, Üttüg-Hayaga çalbarıp, teylep çoraan. (217) Üttüg-Hayadan-daa solun çüveni udavas silerge körgüzer men... - dep, Kırgıs çugaaladı.

(218) Kırgıs haldıp organ maşına kırından çolaaçıje eege bergeş, bir-le çüve çugaaladı...

(219) Kaş kilometr bolgaş, maşınavis mañın oojurgatpayn-daa, ak hovuje eepiti.
(220) Köñgüs kadar çetken sıgı konçug Şemi hemniñ erii-bile 2-3 km hire halıtkaş, ak çerde kiji-köjee çanınga maşınavis doktaaptı.

(221) Kiji durtundan aray kıska, kuu granitten bütken daş köjeeni maşınadan düje halıškaş, toptap köre berdivis: (222) ol çöön çükçe çige körgen, Barlıkka körgenivis köjeeler deg, höreende kögeerjikti çıpşır tudup alğan, kejegezi börgünüñ artından uştunup kelgen, segel bolgaş erin saldıg dayınçıga dömey köjee boldu.

(223) - Bo daş kijini Çingis-Haannıñ bodu dijir-le bolgay — dep, Kırgıs çugaalay-dır...

(224) Daş kijiniñ şuptu talazından tırttırıp algaş, maşınavisçe oluruptarıvıs bilek, çolaaçıvıs kabinazından harap kelgeş, çugaalandı:

(225) - Men baza silerge bir-le solun çüveni körgüzükseydir men — dees, çolaaçıvıs ak oruktap haldıp organ maşınazın maşına oruunçe eepkeş, kezek halıtkaş, oruktuñ öske talazında hovuga keep doktaaptı:

(226) - Çingis-Haannıñ kıldırıp turgan eñ eki oruktarınıñ bireezi bo-dur... — dep, ol tayılbırladı.

(227) Çük maşınazınıñ kırından düje halıškaş, oruktu toptap köre berdivis.

(228) Üretken daştarnı çaldap turgaş, çondurup kaan deg, dendii deski kalbak daştarnı taptaldır çıskaay salıp turgaş kılğan bo oruk burun şagdan sadıg oruun hereçilevişaan, şınap-la, Çingis-Haannıñ kıldırğan çadavas dep bodadıvıs...

(229) Ol burungu oruktu, kiji-köjeeni körgenivis soonda Hemçik talazında ak oruktaaş, oon çazaglıg orukçe kirip algaş, ulaştır Kızılçe oruuvustu ulamçıláp çoruptuvus. (230) Hemçiktiñ erikterinde, Tañdı-Uulanıñ sınnarınıñ edekterinde delgem odarlarnıñ çamdızın kajaalagıláp kaan boldu. Am bis Hemçiktiñ eñ höy çurttakçılıg Çöön-Hemçik kojuunnuñ deviskeerinde çorup or bis. (231) Kezek bolgaş, ında-mında kajaalarlıg, arıktarlıg, bugalar aksıp kaan, inekter, hoy-öşküler, cılgı kodan-kodanı-bile tavaar ottap çoruur delgem şınaaladıp haldıp or bis. (232) Dıttar çoogunda arattar öglerin körüp çor bis.

(233) Çoortu ol kalbak şınaa kızıalap kelgeş, çalım hayalarlıg daglarje çookşulap keldivis.

(234) - Bo daglarda te-çuñma, argar-koşkar, toorgu bar, a Hemçiktiñ hovularında börü, dilgi, tarbagannar höy. (235) Aganaktarnıñ höyünge ıt çokka-la doraan digii-bile adıp aar çer boor — dep, Kırgıs çugaalay-dır...

(236) Çadaana dep hoorayjıgaştıñ kudumçuların erttir halıtkaş, baza katap ak oruktap çorup orgaş, çüktüg tevelerlig a'ttıg arattarnı körüp çor bis.

(237) Kırıvıs-bile ujup ertkeş, bisten 200 metr hire ırak çerge tanıvazıvıs kuştar honuptular.

(238) - Torlaalar! — dep, dargavıs çugaalangan soonda, boozun segirip algaş, çolaaçınıñ doktaarın diledi.

(239) Dargavıs düje halaaş, kaş bazıp çorda-la, ol kuştar hoygaş, tey artınçe uja berdiler.

(240) - İnçanmas turgan. (241) Kuştar añnaarım ol-dur dep meñee doraan çugaalaar ışkajık... (242) Bo kuştar kijini kajan-daa çanınçe çookşulatpastar, a maşına kırından mındıg deski orukka on hire kuştı adıp ap şıdaar turgan-dır siler — dep, çolaaçıvıs homudap çugaaladı.

(243) Hemçiktiñ delgem hovı-şınaalarına torlaalar-bile sürjür deeriviske, Kızılga çedir am-daa ırak, höy üye negettiner hire boorga, soksap kagdıvıs...

(244) Am Çaa-Höl kojuunnuñ deviskeerinçe çookşulaan tudum, teylerniñ kadırı konçug boop, dıttar koldaan arga-arıg köstüp egeledi. (245) Am arga-arıg ulam şırgaylanıp, kövüdeen tudum, ulam-na bedip, art kırıñçe çütküdüp or bis. (246) Tañdı-Uula sinnarın, daglarnıñ şıpşıktarında buluttarnı, arga-arıglıg daglarnıñ edekterinde delgem odarlarnı körüp çor bis.

(247) Am-na Adar-Töş artınçe ünüp keldivis.

(248) — Ak-Turugdan moon köñgüs ırak eveste Buluñ-Terek suurga törüttüngeş, ösken men iyin... (249) Meeñ ada-iyem am-daa ında çurttavışaan... (250) Çay boorga Hemçik ununga, kış boorga Tañdı-Uulada kıştaavıska höy arattar-bile kadı

çaylap, kıştap çorduvus. (251) Hattardan bedik daglar kamgalaan bo çerlerge har çagza-daa, çuga bolur. (252) Mal kolduunda çuga har adaandan ottap kıştaar. (253) Hölçok çılıpkaş, henerten sooy beerge, taygır doşka mal taygaktap, ottaarı bergedep, çudap egeleer. (254) Ulug ulustarnıñ biçii ulus bisti korgudarı aza-şulbuzundan-daa artık korgunçug şak ındıg çuttan arattar dendii hoozurap çoraan. (255) Am kolhoz-sovhoztarlıg apargaş, mal çemin, ılañgıya sigenni, höyü-bile kezip, kurlavırlap alır bolgaş, çut am biske korgunçug eves apargan... — dep, Tülüş çugaaladı.

(256) Hölçok sıırı üngen çoygan, pöş, şivilerlig çaraş art Adar-Töştü kudu badıp keeriviske, arga-arıg mañaa töngeş, 60 km hire herii çerde Hemçiktiñ şınaa-hovuları çaptıla berdi...

(257) Mında Hemçiktiñ adakkı adırı Ulug-Hemge kattıjıp algaş, soñgu çükçe, Sibirje, agıp kire bergen boldu...

(258) Bis Ulug-Hemniñ eriinde eleen ulug Çaa-Höl suurnu tavaraaş, Şagaan-Arıg hooraynıñ bir kol kudumçuzunga keep doktaadıvıs. (259) Hemçik, Ulug-Hemniñ erikterinde turar Çadaana, Çaa-Höl, Şagaan-Arıg Tıva Arat Respublika üyezinde-le höy çurt-takçılıg suurlar turgan. (260) Usinsk bolgaş Kızılga çazaglıg oruktarnı kılğan soonda, Ulug-Hem, Çöön-Hemçik, Çaa-Höl kojuunnarnıñ töpteri şalıpkın sayzırıp, högjüp turarın körüp çor bis. (261) Administrativtig kultura töpterlig, sadıglar, kinoteatrlarlıg sañ dort kudumçularında ulug-ulug bajiñnarlıg, orus-tıva çurttakçılarlıg Şagaan-Arıgı am bezin hooray dep bolur-dur.

(262) Şagaan-Arıgga bir şak hire bolduvus. (263) Kooperativ stolovayazından borşç, bustap bıjrgan hoy edi, kisel, ak hlehti düştep çemnenip aldıvıs. (264) Ürgülçü kadirgan hleb çip çoraan bisterge çaa bıjrgan hlehtiñ amdanı aajok-la çaagay boldu.

(265) — Şaanda Tıvaga hleb bıjrbayn turgan, çinğe-taraa, arbay soktap çip çoraan, am bo çip orarivıs hleb — Tıvaga ösken taraanıñ hlevi-dir. (266) Am ködeede kadarçılar bezin hlehti bottarı bıjırıp çip turarlar — dep, Tülüş çugaalaydır.

(267) Şagaan-Arıgdan Ulug-Hemniñ erii-bile kol oruktap ünüptüvüs. (268) Kayı-daa talavista daglar-la, daglar... (269) Çamdık daglarnıñ edee Ulug-Hemniñ erikterinde çugdurup çıdar boldu.

(270) Irakta arga-ıyaş çok daglar düdüskektig kök-kök, baza bir tuskay öñnerlig kıldır köstür-dür. (271) Çamdık biçii hemçiğester daglardan daaş-şimeennig şurap batkaş, Ulug-Hemçe kiir agıp çıdarın eskerdivis.

(272) — Kajan men Şagaan-Arıg hooraynıñ şkolazınga öörenip turgaş, duu ol agıp çıdar Demir-Sug hemniñ bajında Buura daançe on şaa ooldar-bile bo-la dıñnaarivıs toolçurgu "demir saldı" dilep çorupkan bis — dep, Tülüş çugaazın egeledi... (273) - Toolçurgu çugaalarda kajan бүгү delegeyge üyer bolu beerge, Tıvanıñ, Sibirniñ çonnarı dendii ulug "demir salga" olurupkaş, ejindirip çoraaş, adak soonda dalay ortuzunda ortulukçugaştı — Buura daan körüp kaaş, añaa keep doktaap turumçuy bergeş, a kajan üyer çavırlırğa, olçaan Buura daan dolgandır çurttay bergen çüve-dir. (274) Başkıvıs çeje-daa Tıvanıñ deviskeeringe ulug üyer bolbaan deerge-daa, çerle töögünüñ ol "demir salın" köör dees dilep çorupkanıvıs ol çüve.

(275) — Ol saldı tıptıñar be inçaş? — dep, Ondar aytırdı.

(276) — Buura daan bir kıldır dileeş, "demir saldı" tıppaan bis. (277) Inçalza-daa bir-le dugaar bedik dagje — Buura daançe üngenim kajan-daa uttundurbas. (278) Buura-daa eves bolza, Möñgün-Tayga bajınçe ünerim çögençig-le boor oñ — dep, Viktor çugaazın doostu.

(279) Viktor Möñgün-Tayga depterger-le, samoletka ujutkanıvıstı, Möñgün-Tayganıñ şıpşınçe ügenivıstı, Mugur-Aksında çurttalğanı, art kırınğa azıp çoraanıvıstı, Toolaylıg, Barlıkka düje ber çaskanıvıstı saktıp keldivis...

(280) Çüs katap dıñnaarınıñ ornunga çañgıs katap körgeni deere dijiri deg, Tıvanıñ töögüzün, ertken çurttalgazın nomçup tanışkaş, amgı çurttalgazın, Tıvanıñ kaygamçık kaas-çaraş boyduzun herek kırında körüp, çaa çüvege çütküldüg, ööreniçel, tura-soruktug kijileri-bile ujurajıp, çook tanıjıp alğanıvıska setkil hanıp, taalap çor bis.

(281) Tıvaje bo ayan-çoruuvus bisti dıka höy çüvege ööredip, yozulug-la üre-tüñneldig boldu...

(282) Udavas ayan-çoruuvustuñ adaktalıp orarın setkil hanışkın, magadaldan aңgıda, muñgak höönnü oştap çor, çüge deerge ayan-çoruuvus üyezinde çügle nayıraldajıp alğan eves, a harın-daa, han törelder deg, çook apargan dört eşterivisten

Kızılga çarlırı konçug berge deerzin bilip çorduvus.

(283) Ulug delgem töreen çurtuvus Sovet Evilelinge eki tura-bile kattışkan Tıvanı körüp, çook tanıjıp algaş, kajan şagda işтики-даştıkı darlal adaanga çoraan "samdarlar" dijip turganı tıva çonnuñ am keep çurtun bottarı başkarıp, deñ ergelig aparganı, olarnıñ 25 çıl işinde amıdralında, ajıl-agıyında, kulturazında çediişkinneri, özülde-sayzıralı bisti öörtüp çor.

(284) Am karañgılap egeledi. (285) Ulug-Hemniñ erii-bile sook hatka udur haldıp or bis. (286) Maşınavıstıñ mañı dürgedeen tudum, hat küştelirge, bis doñup, şırnıgıp egeledivis. (287) Bar-la hevivisti: sviter, kostyum, plaşçtarıvıstı ka'ttanıp kedip-daa aarıvıska, soogu hölçök boldu...

(288) — Küs-daa kelgen bo-la-dır, oon kış düjer... (289) Möñgün-Taygaga uzun kışkı kejeelerde silerniñ şuptuñarnı saktıp kaap orar boor men — dep, Kırgıs çugaalanıdır...

(290) — Şuptuñar çañgıs üyede kijn şöleeñerni algaş, Moskvaga keep dıştanıp alıñar. (291) Aalçılar bajıñın bodaan-daa hereeñer çok, bis silerni bajıñnarıvıska huvaajıp aar bis. (292) Şak inçan Moskvanı silerge taptıg körgüzer bis. (293) Indıg-dır aa. — dep, dargavıs sanaldadı.

(294) — Çaa! — dep, konçug dürgen şiiptirni hüleep aptar çañı-bile Tülüş doraan çöpşeereşti.

(295) — Kelir çayın siler Tıvaje şöleelep keliñer!

(296) İnçaarda bis silerge Tojunu taptıg körgüzer bis...

(297) Viktor, Ondar, Tülüş, Kırgıs kelir çılın Moskvaje çoruur argaların sümeleşkeş, inaar çoruurunga çüü-daa şaptıktap şıdavas dep tüñnelge kelgenner...

(298) Am maşına dövünçük kudu haldırğa, hat ulam küştelip, soogu dendey beerge, baştarıvıstı uduur haptarıvıs-bile oraap aldıvıs. (299) Bis şuptuvus - orus, tıva öñnükter bot-bottarıvıska çıpşır, egin koja olurup algaş, daraazında katap ujurajırınıñ argaların tıp, sümelejip çor bis...

(300) Şak-la mınçaar çorup orgaş, am baza katap mındıg tüñnelge keldim: (301) Evropa, Amerikanın "demokrattarınıñ" çadap kaanı — yazı-söök ılgavayn, çañgıs ög-büleniñ ajı-tölü deg, rasa, natsionalı hamaançokka biçe buuray ulustar-bile mınçaar öñnüktejiri ıškaş baza olarnıñ kataptattınmas kaygamçıktıg çonunuñ kulturazın, çañçıldarın, sağış-setkiliniñ baylaan bilip albışaan, kılıp-la şıdaarın, bilir-le çüveñni olarga ööredip, nayıraldajırı deg ulug aas-kejik kayda boor...

(302) Tıvaje ayan-çoruuvustuñ tüñnelinde çırık örtemçeyde eñ-ne ünelig çüve — sağış-setkilivisti ulam bayıdıp, körüp körbeen Tıvavıstı körüp, bilbezivis çaa kijiler-bile çook tanışk aş, şala daamçırgay çoraan bottarısıvı ottup, çaa-çaa çogaadıkçı küşter biske nemejip, tura-soruuvus ulam küşteli bergenin bilip çordum...

(303) Kızıldıñ kıpkan düneki ottarı ında-mında çırıtkılanıp közülze-daa, sağış-setkildiñ şak ol hey-a't kirgen bedik ködürülüüşkünü çarlıışkınnıñ kudarançıg üyezın çavırıldırıp çor..

2. METİN

(1) ORHON-YENİSEY BİJİKTERİ BOLGAŞ TIVA ÇOGAAL

(2) Türk runika köşkün amıdıraldıg ulustarnıñ niiti önçüzü bolgan çüve töleede, çon бүрүзүнүн üye-дүптен beer амгы üyege чедир sayzırap kelgen bot-tuskaylañ kulturazı-bile uk bijikter sıırı harılzaalıg deerzi çugaajok. (3) Ol harılzaa höy yanzılıg: üye, deviskeer, dıl, töögü, çüdülge, çogaal talazı-bile deeş, oon-daa öske.

(4) Orhon-Yenisey bijikteri-bile tıva çogaaldıñ arazında harılzaa bar be?

(5) Bo aytırıg talazı-bile tuskay ertem şınçileli amdızında bijittinmeen. (6) Indig-daa bolza, üstünde dopçulaanısıvı niiti şınçilelderge dayanıp turgaş, Orhon-Yenisey bijikteri-bile tıva çogaaldıñ arazında harılzaalarnı todaradırınıñ baştaygı oraldajıışkınnın şenep köreeliñer.

(7) Çogaal deerge çonnuñ sağış-setkil kulturazınıñ deejizi, ooñ amıdıralınıñ, töögüzünüñ, dılınıñ sayzıralınıñ körünçüü bolur. (8) «Tıva çogaal» dep bilig kalbak utkalıg. (9) Tıvalarnıñ sös çogaadılğazında burungu-çugaalardan (miflerden) egeleeş aas

çogaalınıñ öske-daa yanzı-bürü janrları baza ol ıškaş amgı bijimel çeçen çogaaldıñ barık şuptu hevirleri böğüñge çedir sayzırap taraan. (10) Olarnıñ Orhon-Yenisey bijikteri-bile harılzaaları kandıgıl?

(11) Orhon-Yenisey Bijikteriniñ Tıva Mifter-Bile Harılzaaları

(12) Tıvılğan üye-çadazı-bile alır bolza, eñ-ne burungu dep sanattınar mifterniñ amgı üyege çedir Tıvada kadagalattinganı ertemge kançaar-daa aajok ünelig. (13) Çüge dize, mifologiya deerge, köşkün amıdıraldıg ulustarnıñ filosofiyazı bolgay. (14) Çonnuñ filosofiyazı, oktargayje körüüşkünü kançaar-daa aajok bijig dazıldarlıg bolgaş belen öskerilbes bolur. (15) Ooñ hereçizi köşkün amıdıraldıg ulustarnıñ aas bolgaş bijimel çogaaldarında burungu biliglerniñ barık dömey kıldır kadagalattinganında. (16) Çijee, Orhon-Yenisey bijikterinde toda ilerettingen burungu türkterniñ Deerni, Çerni, Sugnu, ögbelerni ıdıktaar süzük-çüdülgezi tıva mifterniñ syujetterinde. motivterinde, ovur-hevirlerinde doktaamal tavarjıp turar.

(17) Uk bijikterde kagannarnı Deerden uktalgan, olarnıñ ögbeleri Çer, Deer tiptıp turar üyede törüttüngen kıldır körgüsken. (18) «Kül-teginge turaskaatkan biçe bijiktiñ» egezinde mınça deen:

(19) Deer deg. deerde töreen

(20) Türk Bilge-kagan

(21) bo öyde haannap oluruptum...

(22) «Kül-teginge turaskaatkan ulug bijiktiñ» egezi bo:

(23) Üstünge kök deer,

(24) Adaanga kara çer kıldınarda

(25) Ol iyiniñ arazınga kiji oglu kıldınan.

(26) Kiji oglunuñ üstünge ögbelerim

(27) Bumın-kagan, İstemi-kagan düjülgege olurgan...

(28) Deerniñ açızında türk çon deñ eves tulçuuşkunnarga kaş udaa tiileer. (29)

Deer türk kagannarga küştü, aas-kejikti hayırlaar. (30) Çurtunga öskerlirge baza Deer torgaar. (31) Umay burgan deg kadın iyeziniñ aas-kejiiniñ açızında oğlu «Kül-tegin» dep maadır attı alır. (32) («Mooldarnıñ çajıt bijiiinde» Temuçin baza Deerniñ burgan avıralı-bile «Çiñgis-haan» dep attı alır).

(33) Tıva tooldarnıñ syujesinde maadırğa baza ooñ a'dinga at tıpsırınıñ tuskay yozulaldarlıg çurumalı dıka ulug çerni eelep turar. (34) Maadırğa, ooñ a'dinga attı eki iyezi, azı eki adazı, azı kandıg-bir kırgan kiji beer. (35) Mında baza ögbelerni ıdıktaar burungu yozulal ilerettingen.

(36) Amgı tıva dılda «Deer adam, Çer iyem» dep üleger domaktıñ dözü baza burungu miflerde. (37) Tıva aas çoğaalında Ada-Deer, İye-Çer utkalıg (Üstükünüñ Kurbastuzu dijik) ovur-hevirler höy.

(38) Orhon-Yenisey bijikterinde ıškaş kandıg-bir şılğarañgay kijiniñ - maadırınıñ, toolçunuñ, hamnıñ, oduçunuñ, çatçınıñ dees, oon-daa öske - Deerniñ burgan avıralında törüttüngeniniñ, çayaan-döstüg bolğanınıñ dugayında tıva mifter, toolçurgu çugaalar tıvalarnıñ oktargay körüüşkününüñ, süzük-çüdülgeziniñ türkter-bile töreldeşkeen badıtkap turar-dır.

(39) Türk runikada tavarjıp turar çamdık ovur-hevirler (ala a'ttıg çol burganı. bars) tıva miflerde baza tavarjıp turar. (40) Çijee, olarnıñ arazında türk aymaktarnıñ ögbeleriniñ kandıg-bir dirig amıttandan tıvılğanınıñ dugayında burungu bilişkinin ileretken totemnig ovur-hevirler baza bar (bözü, kuu kuş, buga).

(41) Daş turaskaaldarnıñ turguzug-hevirinde baza mifologtug körüüşkün-bile sıırı harılzaalıg ovur-hevirler bar. (42) Çijee, «Kül-teginge turaskaatkan ulug bijikte» bijikterni oygan köjeeni konçug ulug manı daştan siilbeen yazıtı-melegeyniñ kırında turguskan. (43) Tıvalarnıñ burungu üzeli-bile alırga çer-delegey yazıtı-melegeyniñ (azı «alap-melegey», türk dılda «alp»-«maadır») kırında ızırnıp turar deer.

(44) Bo mif-bile S. G. Klyaştorınıñ eskergeni «İts-zin» dep nomdan Fu Si dugayında (bistiñ eraniñ murnunda 2852-2737 çç. çurttap çoraan) kıdat toolçurgu çugaanı deñnep köreeli: (45) «Bir-le katap Fu Si körüp turarga, Huanhe hemden erikçe kançaar-daa aajok ulug yazıtı-melegey ündür eştip kelgen. (46) Ol yazıtı-melegeyniñ

oorgazında tuduş bolgaş ortuzunda üzüktelçek şıyıglardan turgustungan huulgaazın-çajıt demdekter şıyıp kaan bolgan. (47) Ol şıyıglarınñ harılzaalarında Fu Si bodunuñ oktargay körüüşkününge dügjüp turar tuskay demdekter turguzuun körüp kaan. (48) Inda Deer bolgaş Çer kol çerni eelep, olarnıñ kattışkanından бүгү-le amılıg bolgaş amı çok çüülder törüttünüp turar deen utkalıg közülgen».

(49) «Kül-teginge turaskaatkan ulug bijiktiñ» çeveg-turaskaalınıñ daştıkı hevirinde baza bir mifologtug ovur-hevir bar. (50) Ol bolza turaskaaldı deskindir kajaalaan daş hanalarınñ daştı talazın ulu dürzüleri-bile siilbip kaastaan.

(51) Türk bolgaş mool dıldıg ulustarnıñ aas çogaalında ulu baza deer uktug ovur-hevirlerge hamaarjır. (52) Tıvalarnıñ burungu mifologtug biliışkini-bile alırga, «Ulunuñ algızından deer diñmireeşkini bolup turar. (53) Ulunuñ aksında tos ertine bar, ol tos ertineni oksunmas dees, ol aksı-bile algırbas, höree bolgaş dumçuu-bile ün ündürüp turar. (54) Bir eves aksı-bile algırıptar bolza, çer kırına çurttalga turbas». (55) Oon ıñay tıvalar «Kajan ulu kuduruun şımçedirge, çer şımçeeşkini bolur. (56) Inçangaş ulu çılı höy diñmireeşkinnig, çer şımçeeşkinnig çıl bolur» dijiir.

(57) Orhon-Yenisey Bijikteriniñ Tıva Aas Çogaalı-Bile Harılzaaları

(58) Orhon-Yenisey bijikteri çeje-daa bijimel çogaalga hamaarjır bolza, ında türk ulustarnıñ, ooñ işinde tıvalarnıñ, aas çogaalı-bile töreldeşkek şınarlar höy.

(59) Akad. V. M. Jirmunskiyniñ şınçileeni-bile alırga, sayan-altay türkteriniñ maadırlıg tooldarı eñ-ne burungu hevirlerin çidirbeen epiktig çogaaldar (arhaiçeskiy epos) dep sanattınar. (60) Çijee, maadırlıg tooldar-bile huulgaazın tooldarnıñ arazında turar mögeler tooldarı (bogatırskaya skazka) dep janrlıg tooldarda mifologtug bolgaş realistig üye, deviskeer, boluuşkunnar; çerler, kijiler attarı; ovur-hevirler çergelejip turar.

(61) Şak ındıg şınar Orhon-Yenisey bijikterinde baza bar. (62) Çijee, tıva ulustuñ maadırlıg tooldarında bolgaş Orhon- Yenisey bijikterinde maadırlıktan (hööretken) ovur-hevirler arazında çok harılzaalarlıg. (63) Maadırlıg ovur-hevirlerini körgüsken uran-çeçen argaları - turguzuu, çurumaldarı, dılı - baza eleen dömeyleşkek.

(64) Tıva tooldarnıñ turguzuunda boluuşkunnarnıñ üş katap kataptaarı ıškaş (üş ujural, üş mööre, üş udug...) poetiktig arganı Orhon turaskaaldarında baza ajıglaan. (65) «Kül-teginge turaskaatkan ulug bijikte» Kül-teginniñ dayınçı ayan-çoruktarın ooñ harınıñ aayı-bile (16, 21. 26, 27, 30, 31...), ol harlarnıñ işinde üş katap kataptaar kıldır çurup körgüsken. (66) Ol tulçuuşkunçe kirer sanında-la, tıva tooldarnıñ maadırları ıškaş eki a'ttı şilip munup alır. (67) Çijee, 21 harlında:

(68) Eñ baştay Tadıkan Çurnuñ

(69) Bora a'dın mungaş, haldap kirdi.

(70) Ol a't ında öldü.

(71) İyi dugaarında Işbara-Yamtarnıñ

(72) Bora a'dın mungaş, haldap kirdi.

(73) Ol a't ında öldü.

(74) Üş dugaarında Yegin-Silig begniñ

(75) Ezerlig dorug a'dın mungaş, hap kirdi.

(76) Ol a't ında öldü.

(77) Tıva tooldarda bolgaş Orhon- Yenisey bijikterinde çamdık maadırlarnıñ attarı utka talazı-bile çook boop turar. (78) Çijee. tıva tooldarda tavarjıp turar Han-Hülük, Hayındırıñmay dep attar bolgaş Orhon- Yenisey bijikterinde neptereñgey Kül-tegin, Külüg-tutuk, Külüg-çer, Uçin külüg tirig, Külüg-Togan («Mooldarnıñ çajıt bijiinde» Çiñgis-haannıñ dört Külüğü-bile baza dömeylep bolur) dep attar çañgıs dazıldı. (79) Erte-burungu türk dılda «Kül» dep söstüñ utkazı erge-dujaal adı; «Külüg» dep söstüñ utkazı «suraglıg, aldarlıg» deen, öske utkazı - erge-dujaal adı; «tegin» deerge tajı (prints) deen utkalıg erge-dujaal adı bolur. (80) Inçangaş kayızında-daa «suraglıg, maadır, hülük», «erge-dujaaldıg kiji» dep utka bar. (81) Tonyukuktuñ (Yuançjen) adın ertemdenner «Dun-Ertine» dep oçuldurgan. (82) Tıva tooldarda bolza Er-Çañgıs Ertine-Mergen deen hevirlig attar baza neptereñgey.

(83) Köjee dajı köşkün ulustuñ amıdıralında ulug çerni eelep turar deerzin

Orhon- Yenisey turaskaaldarı bottarı bolgaş aas çogaalında tavarjıp turar köjee dugayında syujetter, motivter bolgaş ovur-hevirler badıtkap turar. (84) Çijee, tıva tooldarda köjee dajı burungu süzüglelderge ündeilettingen bolgaş ıdıktığ azı huulgaazın bot-şınarlıg kıldır çuruttungan. (85) Öskeer çugaalaarga, burungu kijiler köjee dajın ölgen kijiniñ sünezininiñ çıdar çeri dep sanap, burungu ornuksudulga yozulalı-bile holbap çoraanın tıva aas çogaalı badıtkap turar. (86) Tıva tooldarda maadırniñ kırgan ada-ıyezi ölürde köjee çanınga ornuksudarın dileer, azı toolduñ maadırı köjeeni deskindir mañnapkaş, huulup turar apaar, azı köjee çanınga hongaş, kuş çugaazın bilir apaar deeş, oon-daa öske.

(87) Türk runika bolgaş tıva aas çogaalınıñ janr talazı-bile sayzıralında solun harılzaalarnı eskerip bolur. (88) Şajınnıñ saldarı-bile burungu türk çogaaldıñ çamdık janrları çide bergen dep bolur. (89) Çijee, aas çogaalınıñ amıdıral-yozulal janrınga hamaarjır ölgen kijini çoktap ıglaar (koşok) azı ölgen kijiniñ çağıg ırı (keres) kırgız ulustuñ aas çogaalında böğüñge çedir kadagalattingan bolza, tıva aas çogaaldan uk janr çide bergen çadavas dep bolur (çogum burungu tıva tooldarnıñ syujedinde ındıg yozulal bar dep etnograf V. P. Dyakonova demdegleen). (90) Tıvalar sarıg şajın yozuzu-bile çook kijizi ölgen çerге ıglavas deer. (91) Çüge deerge «Çook uluzu ıglaarga, olarnıñ karakteriniñ çajı dolu bolup huulgaş, ölgen kijiniñ (sünezininiñ) bajın hap egeleerge, ooñ öske orañçe taptıg çedip alırınga şaptıktay beer» dep burungu süzügleldig çoraan.

(92) Tıva aas çogaalda (ılañgıya tooldarda) doktaamal tavarjıp turar üleger-mayıktar Orhon-Yenisey bijikteriniñ dılında ajıglattingan uran-çeçen argalar-bile (çijekter üstünde) dıka çook. (93) Tıva tooldardan alğan çijekterden köreeli:

(94) Börttüg bajın börgü-bile,

(95) Çeñnig holun çeñi-bile

(96) Doñgaya düjüp, dovurak paktap,

(97) Küstüge düjüp hül paktap,

(98) Kelçeş kıldır baskaş, hemin kejiş,

(99) Alçaş kıldır baskaş, artın ajır bazıp,

- (100) İyi haya deg üskülejip,
(101) İyi buga deg tutçup,
(102) Kara-Çer iyelig,
(103) Kök-Deer adalıg,
(104) Demir kara çalıg,
(105) Demir-Kara a'ttıg,
(106) Deer oğlu Demir-Kara möge...
(107) (azı Çes-Hüler a'ttıg
(108) Çer oğlu Çerzi Möge)...

(109) Orhon- Yenisey Bijikteriniñ Tıva Literatura-Bile Harılzaaları

(110) Türkteriniñ burungu ögbeleriniñ sayzırañgay bijii, çogaalı töögünüñ yanzı-bürü çıldagaannarı-bile uttundurup-daa kalgan bolza, çonnuñ sağış-setkil kulturazı belen balalbas deerzin çüs-çüs çıldar durguzunda salgaldan salgalçe damçıp kelgen aas çogaaldarı hereçilep turar. (111) Kayı-daa üyeniñ bijimel literaturazınıñ sayzıralınga aas çogaalınıñ saldarı kançaar-daa aajok ulug turgan. (112) Inçangaş tıva ulustuñ baylak aas çogaalı erte-burungu türk literatura-bile amgı tıva literaturanı tuduştıurup turar özek aparganınıñ ujuru-daa ında.

(113) Çamdık sayzırañgay türk literaturalarını baza arab-persid literaturanı bodaarga, bijik çok çoraan ulustarnıñ çaa tıvılğan literaturalarında aas çogaalınıñ saldarı ulug heveer. (114) Inçangaş erte-burungu türk literaturanıñ baştaygı ülegerleri bolur Orhon- Yenisey bijikteri-bile amgı tıva literaturanıñ arazında ile eskertinmes-daa bolza büdüü bildiner ala-çaygaar damçıp kelgen harılzaalar bar.

(115) Ol bolza bir dugaarında janrlarnıñ bolgaş stilderniñ dömeyleşkek uglanışkınıg sayzıralından eskertiner. (116) Çijee, S. Malovtuñ «çevge poeziyazı» dep adaanı Yenisey bijikteriniñ niiti stilistikazı amgı tıva lirikanıñ ayanı-bile dıka töreldeşkek. (117) Amgı tıva poeziyada liriktig bolgaş lirika-epos janrları koldap turar.

(118) Lirika höönü uran-çeçen arga kıldır baza kalbaa-bile ajıglattınıp turar.

(119) Erte-burungu türk literaturada-daa, amgı tıva poeziyada-daa lirikaniñ küştüg ilerettingen çıldagaanı - kayızı-daa ańgı kijiniñ sağış-setkiliniñ eñ-ne haynıışkınıg, ködürlüüşkännüg höönün (ılańgıya bir-le çidiriin, oksunduruun haraadaanı dijik) damçıtkanında. (120) A ol lirikaniñ dözü aas çoğaalınıñ amıdıral-yozulal janrlarından üngen dize çazıg bolbas boor.

(121) Baza ol ıškaş amgı tıva şülük turguzug talazı-bile klassiktig türk baza arab-persid şülük turguzuun bodaarga, Orhon- Yenisey bijikteringe eleen çook. (122) Çüge deerge Orhon- Yenisey bijikteriniñ bolgaş tıva şülüktüñ turguzuunda aas çoğaalı-bile niitileşkek çüülder bıjıg heveer artkan. (123) Çijee, bir eves arab-persid poeziyada bijimel çoğaaldıñ sayzırańgay şülük hemçeelderi - aruz, redif, gazel - bıjıg turumçuy bergen bolza, a tıva şülükte burungu türk poeziyanıñ ulusçu hevirleri - ege ayannajılga, ayannaşkak sös kataptaaşkınıarı, 4, 8 oduruglug, 4, 8, 12 slogtug şülükter koldap turar.

(124) Ortaakı Aziyanıñ türkteri musulman şajınıñ hüleep algan soonda (H v. üyezi) olarnıñ çoğaalı sayzırańgay arab-persid literaturanıñ saldarı-bile şapkın högjüp egeleen. (125) Inçangaş olar sayzırańgay bijimel literaturalarlıg apargan, aas çoğaalınıñ küştüg saldarından uştungan turgan.

(126) A sayan-altay türkteri höy çıldarnıñ durguzunda ham çüdülgelig (tıvalar oon ańgıda sarıg şajınıñ baza hüleep algan) bijik çok biçe buuray ulustarga hamaarjıp turgan, sayzırańgay literaturalardan hooruk, aas çoğaalınıñ küştüg saldarınıñ adaanga artpışaan turgan. (127) Inçangaş amgı tıva literaturada erte-burungu türk literaturanıñ elementileri, klassiktig türk literaturalarga bodaarga, küştüg ilerettingen dep bolur

(128) Orhon- Yenisey bijikteriniñ utkazı, ovur-hevirleri, janrları, hemçeeli, turguzuu, uran-çeçen argaları amgı tıva literaturaga dort saldarnı baza çedirip egeleen. (129) Ol bijik turaskaaldarı tıva literaturanı bayıdıp, tıva çoğaalçıların çaa-çaa çoğaadıkçı dileeşkiner kılırınçe hey-a't kiirip turar.

(130) Çijee, algıış, mörgül, ıı-sıı, halak deen çijektig janrlarnı amgı tıva çoğaalçılar çaa yozu-bile ajıglap egeleenner. (131) A. Darjay «İgil ıııı», «Çaa-Höl mörgülü», «Çańgıs ineen oorga alıskan şuvagançınıñ halagı», «Ergelig a'dın çidirgen

ireyniň halagı» dep şülükterinde ulusçu argalary ajıglaan. (132) A söölgü iyi halagınıň turguzuu Orhon- Yenisey bijikteriniň kompozitsiyazınga dıka çook.

(133) Yenisey bijikteriniň ayanı-bile bijittingen assotsiativtig lirika hevirin A. Üyerjaa «Adırıldım» dep şülüünde çaa filosoftug utka kiirip turgaş ajıglaan. (134) Elegesten tıvılgan köjeede:

(135) «Öörümnden kurumdan

(136) Adakkır (çügürük) a'dımdan

(137) Halak kara çonumdan

(138) Men muňgap adırıldım»

(139) -dep oduruglarnı A. Üyerjaa şülüünüň epigravı kıldır algaş, bodu mınçaar sayzıratkan:

(140)...Adırıldım.

(141) Ölüm bilbes sünezinim möçüp kalgaş, uja beerge,

(142) Ögbem ıškaş köjee bolup huulup çıda,

(143) Inak çoraan setkilimni çetçe söglep çetpezimni

(144) Inçan çügile bilip kaaştıñ, çovuurtaar men:

(145) Adırıldım!

(146) **Orhon- Yenisey Turaskaaldarınıň Ujur-Duzazı**

(147) Burungu türkterniň «möňge daştar» dep adaanı Orhon- Yenisey bijikteriniň ertemge ujur-duzazı kançaar-daa aajok ulug. (148) Uk turaskaadarda bildirilmes bijikterniň demdekterin üjüglep tıpkanından beer 100 çıl oyun demdeglep tura, ol ajıdışkınıñ tyurkologiya erteminge ergildelig ujur-duzazın aytırı çugula.

(149) Tomsen bile Radlovtuñ Orhon- Yenisey bijiiiniň demdekterin üjüglep nomçaanın bolgaş oçuldurganın Şampolonnuñ Burungu Egipettiñ, Knorozovtuñ Burungu Mayyanıñ bijikteriniň çajıdın tıpkanına çook delegey çergelig ertem

ajıdıışkını dep sanap bolur. (150) Çüge deerge Orhon- Yenisey bijikteri köşkün amıdıraldıg ulustarnıñ burungu töögüzün, dılın, kulturazın şınçileer kol bijik-barımdaaları boop artpışaan.

(151) 100 çıl durguzunda ertemdennerniñ kiçeengeyin haara tudup kelgen Orhon- Yeniseyniñ bijik turaskaaldarına amgı üyeniñ kijileriniñ hamaarılğazı bildilig bolgaş kamnıg bolur ujurlug.

(152) Ol turaskaaldar am-daa çedir ajıttınmaan, handır şınçilettinmeen deerzin üstünde dopçulal badıtkaan boor. (153) Ertem talazı-bile bijik turaskaaldarınıñ oçulğaların todaradı, ederi, çedir şınçileeri, höy dıldar kırınga ertem-tayılbırlıg ündürülgezin beletkeeri dees, oon-daa öske sorulğalar ertemdennerniñ murnunda turup turar.

(154) Orhon- Yenisey bijikteriniñ ujur-duzazın çügile ertemge eves, a harın kalbak massa çonga çedirer sorulga-bile darıy hemçeglerni alırı baza negettinip kelgen.

(155) Bir-le dugaarında turaskaaldarnı kamgalaarın küşteldireri çugula deerzi çugaajok. (156) Turaskaaldarnı kamgalaarı -kiji bürüzünüñ ıdıktıg hüleelgezi bolur ujurlug. (157) Kayı-daa üyeniñ turaskaaldarı deerge kiji törelgetenniñ çurttap ertken töögüzünüñ hereçizi, kulturazınıñ çarılbas kezii, üyelerni, salgaldarnı tuduştıurup turar ujuu-dur. (158) Orhon- Yenisey turaskaaldarnı kamgalaar sorulga-bile olarnıñ dolu bürütkelin, kartazın kılırın ulamçılaları çugula. (159) Turaskaaldarnı kamgalaar dugayında tuskay hooylunu hüleep alırın baza küzep kaalı.

(160) «Tıva Respublikanıñ dıldar dugayında hooyluzunuñ» 26-gı çüülünde: «...latin üjüktüg tıva bijikti, ol ıškaş baza kıdat, mançjur, ergi mool bolgaş tibet bijikterni ertem-praktiktig sorulgaga ööreniringe taarımçalıg baydaldarnı turguzar» dep bijeen. (161) A erte-burungu türk bolgaş amgı türk dıldarnı uk hooyluda ayıtpaanı çastırıg bolgan hire. (162) Tıvaga, öske-daa türk dıldıg respublikalar-bile bir dömey, ortumak bolgaş deedi ööredilge çerleriniñ programmalarına «Orhon- Yenisey bijikteri» dep ertemni kiireri, nomçulga bolgaş ööredilge nomnarın parlap ündüreri çugula sorulga bolur.

(163) Bo бүгү ajıldarnı amıdıral kırınga bottandırar sorulga-bile ertemdennerni

bolgaş başkıların tuskay beletkeeri - çookku üyenin bir kol bolgaş çugula egeleeşkini boop bolur.

3. METİN

(1) MOOL TIVALARINDA

(2) ÇURTU KONÇUG...

(3) Polina SEREN,

TGŞİ-nin başkarıkçı ertem ajıldakçızı,

(4) Moolduñ Tsagaan-Nuur (Ak-Höl) sumuzunda çurttap turar tıvalarga çederde, baştay aymak tövü Mören hoorayga çedip alır. (5) Inçangaş Ulan-Bator hooraydan Hövsögöl (Köpse-Höl) aymaktıñ tövü Mören hoorayga çedip alır dees, inaar ujar samolet biledi sadıp algaş, aeroportka çedip keldim. (6) Aeroporta höy kiji-daa çok. (7) İşti delgem, silig çer boldu. (8) Mörençe ujar pasajirlerni demdeglep tur. (9) Çoruur kijilernin arazında daştıklar höy közüldü. (10) Olarnı edertip algan demdegledip, ajaanzırap çorup turar anıyak mool ooldar, uruglarını sonuurgap körüp olur men. (11) Ol daştıklar Tsagaan-Nuur çoruur bolza, mooldar-bile sümeleşkeş, olar-bile kadı demnejip turgaş, Tsagaan-Nuur çedip alır-dır dees, olarnı başkarıp çoruur mooldarga bargaş, «Silernin bölüünür Tsagaan-Nuur çeder be?» dep mooldap aytırtınıp egeledim. (12) Olarnın kayız-daa Tsagaan-Nuur sumuzu çorbas bis dep harıladılar.

(13) Samoletçe kirip olurnın çarlay berdi. Kirip bargaş, oluttarıvıtı eeleptivis. Samolettuñ iştinin delgem, silii aajok közüldü. (14) Orukka ayıl bolza, kandıg hemçegler alının körgüzüp turgaş, styuardessalar angli, mool dıl kırına çugaalap tayılbırladılar.

(15) Meeñ-bile kadı kandıg natsıyanın kijileri bar irgi dees sonuurgap körzünerimge, iyi-üş-le mool kijiden ańgıda, Aziyanın kayı-bir çurtundan kelgen-ne boor oñ, bir bölük bar boldu.

(16) Eleen bolganda çigirzig çem bile suksun ekkep berdiler. (17) Ooñ soonda ür-daa bolbayn samolet çavızap egeledi.

(18) Mörenge kejeeliktey bergende, ses şak üyezinde, düştüvüs. (19) Aeroport çeriniñ bajiñınga kirip keliriviske, Ulan-Bator ujar passajirlerni demdeglep tur. (20) Olar Evropadan kelgen boor, şuptu-la daştıkılar boldu. (21) Ujup kelgen-daa, ujup çorup-daa turar passajirler şuptu-la daştıkılar dep çüveni kaygap eskerip kördüm. (22) Ol çüül — daştıkılar bo aymakta dıka höyü-bile argıjıp çorup turar apargan dep çüüldü körgüstü.

(23) Aeroporttan hooray çedip alır dees, Jiguli markalıg maşınanıñ çolaaçızinga çugaalaarımga, ol meni alır boop çöpşeeleşti. (24) Ol bodu orustaar kiji boldu. (25) Tozan çıldarda Ulan-Ude hooraydan Moolçe baraan kiir söörtüp, saygarlıkçılup turganın çugaaladı. (26) Kayın kelgenimni, kaynaar bar çıdarımni sonuurgap aytırıp, çugaalajıp olur bis. (27) İnçaar höörejiş oluruusta, er, hereejen iyi kiji kelgeş, ol maşınaga oluruptu. (28) Çolaaçı olar bile meni, Mörenge kelgen hereemni kıkazı-bile tayılbrılap, tanıştırdı. (29) Hereejen kiji çazık, hööremikey kiji boldu. (30) Ol doraan-na student çıldarında SSER-ge öörenip çoraanın, çanında er kiji ooñ öönüñ eezi deerzin baza aeroportka ertemden ejin Ulan-Bator hoorayje üdep çoraanın çugaaladı. (31) Meni çurumu eki, şöleen aalçılar bajiñınga çedirip kaar küzelin ilerettiler. (32) İnçaar duguruşkaş, çoruptuvus. (33) Baştay-la «Kızıl kreske» hamaarjır aalçılar bajiñınga bardıvıs. (34) Kiji dolu bolganından hüleep ap şıdavas boldular. (35) Daraazında bir aalçılar bajiñınga bardıvıs. (36) Eezi-daa çok. (37) Şooçalıg boldu. (38) Men turgaş, «Ayıl çok, çurumnug çerje kiji udup honar hire çañgıs divan-na bolza, meñee çerçir iyin» dep tayılbrılap, çugaaladım. (39) Hereejen kiji «Bistiñ bajiñıvısta uruglarıvıs bar. (40) Hoomay dives bolzuñarza, bistiñ bajiñıvısçe baraalıñar» didi. (41) Men-daa amırap çöpşeeleştim. (42) Oraytay bergende, öske çurtka tanır kijim bar eves çañgıs hereejen kiji aalçılar bajiñınga honup dep çüve amır eves deerzin bilip, amırap çöpşeeleştim. (43) Çolaaçı bister-bile bayırlajıp tura, «Tsagaan-Nuurje çoruur oruk dıka bagay bolgaş berge. (44) İnçangaş inaar çoruur maşınalar hovar. (45) Añaa çedir iyi çüs bejen kilometr. (46) Bo körüp körüñer daan dees, karta çada salgaş, «Bo deerge Mören hooray-dır bolap çorutkaş, mañaa çeder. (47) Bo Tsagaan-Nuur-dır» dep tayılbrılap körgüstü. (48) Kartanı köörümge, Mören bile Tsagaan-Nuur arazı çer aja kıldır közüldü. (49) Kezek bolganda çolaaçı «Men silerni inaar çedirip kaap bolur men. (50) Hölezini iyi çüs bejen amerik dollar» didi. (51) Çaaskaan çoruk çorup çoruur daştıkı hereejen kiji

boorumga, ünezin ulgattırıp turarın bilgeş, ooñ adaan ünezi-bile-daa, sanalı-bile-daa çöpşeeleşpedim. (52) İnçaar-la aravısta dugurjup ap şıdavadıvıs.

(53) Aeroporttan bisti ekkelgen hölezinin beer dees aytırarımga, muñ tögerik didi. (54) Saazın tögerikterimni ujulgaş, muñnuñ tögeriin ap berdim. (55) Çolaaçı onu algaş şıgıap ap çıdırda, kadı kelgenim hereejen kiji «Sen salçap tur sen. (56) Ol deerge höy tögerik-tir» dep çugaalaas, tögerikti çolaaçıdan dedir ap algaş, kattırıp-kattırıp, tögeriimni holumga tutsup berdi. (57) Muñnuñ saazın tögerii bile beş muñnuñ saazın tögeriin salçapkanımnı çugaaladım. (58) Çolaaçı-bile bayırlaşkaş, olarnıñ bajiñınçe kirip keldivıs. (59) Bajiñında urugları bar boldu. (60) Ög-bülezi-bile tanıştırdı. (61) Olar üş uruglug. (62) Ulug uruu Mooldun universitediniñ filologiya fakultesinde öörenip turar. (63) Artkan urugları şkolaçı. (64) Kejeeki çem çip, şaylap oluruvista, aaldıñ hereejen eeziniñ ugbazı keldi. (65) Bo hooraynıñ ulug saygarlakçızı. (66) Hleb bijırar çer ajıdıp algan ajıldap turar. (67) Bügü Moolda hlehti am-daa çemge şoolug ajıglavayn turar bolgay, hleb bijırar çer bar bolganda, bo hooraynıñ çurttakçıları çeminge hlehti höyü bile ajıglap turar apargandır dep bildim.

(68) Ol çanıp çoruur dep baarga, üdep kaar dees ünüp keldivıs. (69) Herim çanında çiiik maşınazın turguzup kaan. (70) Onu bodu munup çoruur kiji boldu.

(71) Bajiñnıñ eeleri daarta erten sumuje surgakçılap çoruurun, meni ulug uruu Tsagaan-Nuur çoruur maşına tıpkaş, añaa olurtuptarın çağıp kaanın, baza herek bolza, olarnıñ bajiñinga kaş-daa honup bolurun çugalaas, biçii öreelinge urugları-bile kadı udup, dıştanır dees çoruptular. (72) «Bo ulug öreelge silerniñ uruglarıñar meeñ-bile kadı uduurga ajırbas diyin» dep çugaalaarımga, «Siler daştıkı kiji boluruñarga, epçoksunup turar uruglar diyin. (73) İnçangaş bistiñ-bile kadı uduur öreelge uduur bis didi» dep harıladı.

(74) Erteninde Tsagaan-Nuur çoruur maşına tıp alırı-bile hooraynıñ rınogunçe çoruptuvus. (75) Çorumal kiji kayı-bir çer çoruur deen bolza, rınokka bargaş, hölezinin berip turgaş, indıg sumuje azı aymakçe çoruur küzeldig inça kiji barın, ol kijiniñ doktaagan çeriniñ adrezi inda dep ayıtkaş, çağıdıp çarladıp kaar.

(76) Bügü Moolda sumular bile aymaktar arazında çügle çorumal maşınalar-bile

çon argijip turar. (77) Çays-reys dep UAZ-ik maşınalar çonnu argıştırıp turar. (78) Kayı bir hün on hire passajir çıglı beer bolza, inçan çays-reys olarnı çeder deen çeringe çedirer. (79) Bistiñ çurtuvusta ıškaş avtovokzalga kelgeş, bilet satkaş, avtobustuñ çoruur şagında kelgeş, avtobuska olurupkaş çoruptar çüve mında çok.

(80) Rınoktuñ taksi maşınalar turar çeringe kelgeş, Tsagaan-Nuur çoruur maşına bar, çogun aytırtıp kılaştadıvıs. (81) Çolaaçılar «Tsagaan-Nuur çoruur maşınalar hovar bolur. (82) Daştıkı turister inaar çorup turar. (83) Olar bir бүдүн maşınanı çügle bottaringa hölezilep alırlar. (84) Añaa öske ulustarnı albastar» dep çugaaladırlar. (85) Tsagaan-Nuurje çoruur maşına tıptı beerge çedir manaar bolgan-dır dees, doktaap turup alğanım bajiñçe çoruptuvus.

(86) Mören hooray Moolduñ öske aymak töpterinden ılğalıp turar çüülderlig boldu. (87) Bir-le dugaar karakka ildikken çüül — kudumçuların çañgıs aay kılgaş, bajiñ bürüzü bedik ıyaş herimnig, bajiñnarnıñ kırın öñnüg material-bile kırşalap kaan. (88) Asfaltılıg kudumçularlıg. (89) Niitizi-bile hooray işti silig köstür.

(90) Rınok çanında biçii sadıglar, şaylaaraktar baza ulug-biçe hemçeeldig çemnenir çerler höy boldu. (91) Rınoktuñ çem sadıp turar talazınga baarıvıska, hoy edi bolgaş süt, kurut, bıştaktı elbee-bile sadıp tur. (92) Öske aymaktarda hovar bolur inek-karaan, kök-kattı stakannap, hapka, huuñnap sadıp tur.

(93) Bir-le alban çeriniñ çanı-bile ertip çıtkaş köörümge, herim işinde eñmejok kosmeya dep çaraş çeçek saglañnadır özüp turar boldu. (94) Ol çeçekterni köörümge, setkilge çook bolup, Rossiyanıñ amıdıralın, çurtumnu sagındırıp keldi. (95) Niitizi-bile Moolduñ hooraylarında ünüş aymaa konçug hovar tavarjır. (96) Ulan-Bator hoorayda bezin kudumçularda taraan çeçekter, ünüş hovar.

(97) Üş hire honganda bir kiji telefon dolgaas, «Tsagaan-Nuur çoruur maşına bar. (98) Çoruur siler be? Ol çorumal kiji darhat kiji be?» dep aytırgan boldu. (99) Olar «Tsagaan-Nuur çoruur kiji bar. (100) Ol darhat-daa eves, mool-daa eves, a daştıkı kiji-dir» dep harılaan boldular. (101) Tsagaan-Nuur sumuzunda tıvalardan añgıda, darhattar höyü-bile çurttap turar bolgay. (102) Olarnıñ çüge inçaar ılaptap aytırıp turarı meni kaygatı.

(103) Düş soonda duguruşkan çeriviske, çoruur dees, çede berdivis. (104) Çoruur dees çıglıp kelgen kijilerni köörümge, menden anıyak nazılıg şuptu hereejen ulus boldu. (105) Tsagaan-Nuurje oruk kadir-bert, ür çoruur dep çüveni bilgeş, «Men silerden ulug nazılıg-dır men. (106) Meni murnunga olurtup ap körüñerem» dep dilep çugaalaarımga, udur-dedir körjüp kaaş, çünü-daa harılavadılar. (107) UAZ-ik maşınaga on kiji sñmarlaş-tır olurup aldıvıs. (108) Çoruk kijilerinden ańgıda üp-sap çük, olarnıñ sadıp alğanı baraanın maşınanıñ iştinde, kırında doldur çüdürüp kaan. (109) Inçaldır sñmarlaştır olurup algaş, hondur çoraaş, erteninde kejeeliktey bergende, Tsagaan-Nuur sumuzunga çedip keldivis. (110) Tanıırım öñnükterimni aytırarımga, taygada iviziniñ çanında çaylaglap turar boldu. (111) Tsagaan-Nuur tıvaları çaygı üyede kolduu-la taygaje çaylaglap çoruy baar ulus boldu. (112) Tanıırım ugbay duñmazı-bile tanıştırgaş, olarnıñ bajińga doktaap çurttaarımni sümeledi. (113) Ögnüñ hereejen eezi tıva, er eezi mool. (114) Boydus kamgalalıñın çerinde ajıldap turarlar. (115) Dört uruglug.

(116) Bo sumunuñ amıdıralı ivi ajıl-agıyı-bile tuduş harılzaalıg. (117) Çüge dize, ivijilerniñ amıdıralın sonuurgaan daştıkı turister söölgü çıldarda höyü-bile keep turar. (118) Ooñ ujurundan dıka höy aaldar bajiñnarın hostaaş, aalçılar bajiñı kılıp algan. (119) Turisterni a't, maşına bile handırğaş, akşa ajıldap alır argalıg bolup turar. (120) Çamdık çurttarıñ turisteri «Tsagaan-Nuur sumunuñ ivijileriniñ öñnükteri» deen çijektig niitilel turguzup algan. (121) Çem, hep bolgaş öske-daa herek çüölderni satkaş, olarga duzalamçı kıldır çorudup berip turar. (122) Men añaa turar üyemde İtaliyadan kelgen aldı kijiden turgustungan bir turisçi bölük beş tonnuñ ulug maşınazınga çigir, dalgan, ottug-ıyaş, ris krupa ekelgeş, ivijilerge dañzı aayı-bile deñge üleştirdi.

(123) Amgı üyede iviniñ sanı hólçok eveejen. (124) İvizi artpaan, çamdık ivijiler sumuje köjüp keep, sumuda çurttap turar. (125) Çamdıktarı mal kadarıp turar. (126) Mal-daa çok, ivi-daa çok kurug kalgan kijiler baza bar. (127) Çamdıktarı mal maldaar deerge, mal çok bolup turar. (128) Maldı öske ulustan sadıp algaş, maldap bolur. (129) Inçaar deerge, mal sadıp alır akşa çok.

(130) Amıdıraarınıñ baza bir argazı — kök-kat, möögü çıggaş dujaarı. (131) Kök-kat bija beerge, sumunuñ hereejen uluzu eleedi urugları-bile kat çıggaş, dujaagaş, akşa ajıldap alır argalıg. (132) Ol üyede kök-kattan varene hayındırıp, beletkeer tseh

ajıldap egeley beerge, eelen kaş hereejen ulus añaa ajılbaar. (133) Bir çamdık kijiler ak möögünü ıggaş, kıldattarga dujaap turarlar. (134) Ködee aaldarda bezin möögülerni diskeş, kurgadı azıp kaan turar. (135) Örtée eki deer. (136) Sumuda bir bajiñnı kúske çedir hölezilep algan çurttap turar kıdat kiji bar. (137) Ooñ kol ajılı — sumunuñ çurttakçılarınñ ıggaş möögüzün sadıp alırı. (138) Sadıp algan möögülerin kurgadıp, savalaaş, çurtunçe çanarda ap alırınga beletkep ap turar.

(139) Söölğü üyede tıva anıyaktar darhattar-bile öglenir apargan. (140) Bottarınıñ çugaalap turarı-bile alırğa, ooñ murnunda darhattar tıvalar-bile öglenmes turgan deerler.

(141) Tıva dıldı bilir kijilerniñ sanı eveejep turarı ildeñ. (142) Olar bottarın tıva kiji men dep sanap-daa turza, tıva dılga çugaalap şıdavastar. (143) Çamdık kijiler meeñ-bile ujurajıp kelgeş, «Tozan çıldarda mañaa başkılap turgan Aldın-kıs başkınıñ öörenikçizi-dir men. (144) Men tıvalap bilir men» dep çorgaaral-bile çugaalaar boldular. (145) Kayda amıdırıp-çurttap, çünü kılıp turarın sonuurgap aytırarga, kolduu-la mal maldap turar bolur. (146) İnçaarga maldıñ çüzünün, har-nazının tıvalap çüü deer iyik dep aytırıp egeleerge, kol-kol çüülderni tıvalap çugaalaaş, artkanın tıvalap adap şıdavayn, mooldap harılay beer.

(147) Bir-le katap bölük anıyaktar meñee ujurajı bergeş, «Silerni Tıvadan kelgen dep dıñnaaş, keldivis. (148) Tıva ırı ırlaksarıvıs aajok. (149) İnçalza-daa tıva dıldı bilbes-dir bis. (150) Bisterge «Meeñ çurtum» dep ırınıñ sözün mool dılga bijip berip körüñerem. (151) Bis ol ırını mool dılga öörenip algaş, ırlaksap tur bis» didi. (152) Olarnıñ ol küzelin iştimde detkidim. (153) Tıva kiji bolganda tıva ırızın, ooda inçaardaa bolza, setkilinden ırlap çorza, eki ıynaandep detkip bodadım. (154) Töreen dılın bilbes bolganda, oon öske arga çok. (155) İnçalza-daa olarga kandıg-daa duza kadıp şıdavadım. (156) Çüge dize, mool dıldı ol hire eki bilbes bolgay men. (157) 1990 çılda, bir dugaar keep turumda, ortaa nazınnıg ulus bo-la ırını tıvalap ırlajıp turgannar. (158) Am, on ajıg çıldar ertkende, mindıg baydaldıg aparganı ol.

(159) Tsagaan-Nuur sumuzunda bistiñ pedagogika institudunuñ doozukçuzu Oyumbadam başkılap ajıldap, çurttap turar. (160) Ol baza-la çaygı üyede taygaga çaylaar kiji boldu. (161) Sumuga çedip kelgeş, meni bajiñınçe çaladı. (162) Dalgan

haargaş, ivi südü-bile sütteen şay hayındırıp, şayladıp hündüledi. (163) İnstituttu dooskan soonda töreen sumuzunga kelgeş, bodunuñ dooskan şkolazınga başkıláp ajıldap egeleeş, am-daa ol ajılında şaǵnal-maktaldıǵ ajıldap turar boldu. (164) Bir ooldug, kıstıǵ. (165) Uruu gimnastikaga salım-çayannıǵ kiji bolup özüp olurar.

(166) Tsagaan-Nuur sumuzunda çurttap turar tıva kijilerniñ amıdıralı-bile tanjıp çugaalajırǵa, kiji bürüzünüñ amıdıralı бүдүн töögü-bile dömey bolur. (167) Çijek kıldır hoy maldap turar Oruspan akıynı ap köreeli. (168) Ol bodu Tojuga törüttüngen. (169) Biçe Sevek dep kijiniñ oǵlu. (170) Ooñ adınıñ tıptıp kelgenin ol bodu solun kıldır çugaaladı. (171) Ol çılın Toju rayonga geologtar ajıldap çedip kelgen turgan. (172) Orus geologtar ooñ ada-ıyeziniñ çurttap turgan çeriniñ çoogunga çedip kelgeş, ajıldap turda, iyezi bo oǵlun bojaan çüve-dir. (173) Orus geologtar çedip kelgeni-bile holbap, çaa törüttüngen oǵlun Oruspan dep adap alǵan.

(174) Oruspanniñ ada-ıyezi birde Moolduñ deviskeeringe, birde Toju rayonnuñ deviskeeringe ivizin maldap köjüp çurttap çoraannar. (175) Ooñ ada-ıyezi Moolçe köjüp çorutkaş, añaa eleen çurttap turgaş, dedir-le Toju rayonnuñ deviskeeringe köjüp kelgen. (176) Biçii Oruspan Toju rayonnuñ şkolazınga birgi klasstı öörengen. (177) Daraazında ooñ ada-ıyezi katap baza-la Moolçe köjüp çorutkaş, Toju rayonçe dedir köjüp keep şıdavayn bargannar. (178) Ol-la olçaan, ooñ ada-ıyezi, бүгү өг-бүлеzi-bile Moolduñ hamaatıları bolup, Moolga çurttap artıp kalgannar. (179) Inçan olarnıñ ivizi çerbi ajıǵ turgan.

(180) Oruspanniñ avazı balıkşı sööktüg, adazı — urat. (181) Ada-ıyezi beş uruglarlıǵ. (182) Akızı Sançı beş uruglarlıǵ Tsagaan-Nuur sumuzunda çurttap turar. (183) Çeden üş harlıǵ uǵbazı am-daa taygada çurttap, ivi maldap çoruur.

(184) Ooñ iyezi taygazınga ivizin maldap çoraaş, çeden dört harlında möçeen. (185) Çok aparza, ooñ maga-bodun kayaa apparıp ornukşudup, salıp kaarın oǵlunga möçüür murnunda çagaan turgan çüve-dir. (186) İyezi möçüürge, ol bodunuñ iyeziniñ möçüzün çüktep alǵaş, ooñ çagaan çerinde apparıp salıp kaan.

(187) Möçeen kijige uzun pöstüñ çartın döjendirgeş, çartı-bile şuglaaş, azı ooñ bodunuñ tonu-bile şuglaaş, ertengi hünnüñ herelderi deep keer kurgag eki çerге apparıp

salıp kaar. (188) Möçünü şuglap kaan pöstü hat-salgın ajıda şaaptarga, ol möçünü it-kuş çip kaaptar. (189) Möçünü kıska huusaa işinde dirig amıttannar çip kaaptar bolza, onu eki demdek dep köör turgan. (190) İyezi möçüürge, ooñ çağın küüsedip, tıva yozu-bile ajaap kaan men dep ol çugaaladı.

(191) Oruspanıñ öönüñ işti mool. (192) Olar ür üyeniñ durguzunda kadı çurttaaş, ooñ öönüñ işti tıva dılga çugaalap öörenip algan. (193) İyeziniñ tıva dıldı öörenip alğanınıñ saldarı-la turgan boor olarnıñ urugları barık şuptu-la tıva dıldı bilir dep ol çugaaladı. (194) Olar on bir uruglarlıg. (195) Ses ool, üş kıs. (196) Uruglarınıñ uluu Batdorj Ulan-Bator hoorayda santetnik bolup ajıldap, çurttap çoruur. (197) Ooñ öönüñ işti tıva. (198) Baatar deer oglu Krasnoyarsk hoorayga professional-tehniktig uçılışçe dooskaş, am sumu çanında kızıgaar çerinde ajıldap turar. (199) Heymer oglu baza-la kızıgaar çerinde ajıldap turar. (200) Bir oglu Hövsögöl aymaktıñ Tsetserleg sumuzunda amıdırıp çoruur. (201) Ooldarınıñ ańgı-ańgı çerlerde ajıldap çoruurunga ol çorgaarlannır boldu. (202) İnçanmayn kançaar, Moolga tıva kiji ertem çedip ap, ajıldığ boluru deerge-le, ulug çedişik. (203) Moolda çurttap çoruur tıvalarnıñ arazından ertem çedip algan, kandığ bir alban çerinde ajıldap çoruur kijiler konçug hovar. (204) Olarga deedi ertem çedip alırı bezin berge. (205) Başkı, emçi bolup ajıldap çoruur kaş-la kijiler tavarjır. (206) Bir katap Ulan-Bator hoorayga turgaş, Moolda çurttap çoruur tıva studentiler tıp alır dep şitpirledim. (207) Universitette öörenip turar Tsagaa-Nuurdan bir student urug bar dep Ulan-Bator çurttag student urugdan bilip aldım. (208) Ol urugga ujurajır küzelim olçaan bütpeyn bargan. (209) Çüge deerge, Tsagaan-Nuurdan kelgen tıva student başkılaringa, kadı öörenip turar eşteringe «Tıva kiji men» dep çugaalavas boldu. (210) Ol çüül ooñ ööredilgezinge, student amıdıralinga şaptık bolur.

(211) Tsagaan-Nuur sumuzunuñ baza ulug nazılıg kijileriniñ bireezi Batı. (212) 68 harlıg. (213) Ahıın dep kijiniñ oglu. (214) Ooñ ada-ıyezi kayızı-daa tıvalar. (215) Olar ivi maldap çurttap çoraannar. (216) Olarnıñ ivizi sezen ajıg turgan. (217) Mool bile Tıvanıñ arazında çoruuru hostug bolganından, birde Moolga köjüp keep, añaa çurttap, birde Tojunuñ deviskeeringe çurttap, inçaar-la ol iyi çurttuñ deviskeerleringe ivizin maldap, köjüp çurttap turgannar. (218) Söölgu katap bejen iyi çılda Moolçe köjüp kirip

kelgen. (219) Ol-la cılın Moolduñ hamaatızı kıldır demdegletkeş, dokumentilerin holga algannar. (220) Moolduñ hamaatızı bolgan soonda Tojunuñ deviskeerinçe dedir köjer arga olarga çok apargan. (221) Ooñ kadında ulug urugları özüp, mool, darhat kijiler bile ög-bülelig apargan.

(222) Batınıñ ada-yezi Moolçe köjüp keerde, urugların şuptuzun edertip algan dep ol ılap tap çugaaladı. (223) Çüge deerge çamdık ög-büleler Tojuga urugların kaapkaş, Moolga köjüp kelgen üyezinde kızıgaar turgustuna bergen. (224) Dedir Tojuga çedip, urugların ap alır arga çok bolganından urugları olçaan añaa artıp kalgan ög-büleler baza bar.

(225) Batınıñ ada-iyeziniñ urugları şuptu aldı. (226) Beş ooldug, çañgıs kıstıg. (227) Batınıñ ulug akızın Dagaa, a öske akıların Sedip, Darjaa, Delger deer. (228) Ulug akızı Dagaanıñ oglun Eres-ool deer. (229) Eres-ool amgı üyede Sarıg-Septi çurttap, başkıl ap ajıldap çoruur. (230) Batı — ög-büleziniñ heymeri. (231) Tojuga çurttap turda, suurga samolet ujuup kelirge, şuptu-la ooldar samolettıñ honupkan çerinçe mañnajıp bargaş, samolettı sonuurgap köör turganın saktıp çugaaladı.

(232) Batınıñ öönüñ işti mool. (233) Olar üş ooldug, dört kıstıg. (234) Ortun oglu ajıl-amıdıralınıñ aayı-bile Köreyaje çorutkaş, ında a't ajaakçıızı bolup ajıldap turar. (235) Heymer kızı Moolduñ kürüne universitediniñ yuridiktig fakultediniñ üş dugaar kurzunuñ studentizi.

(236) Ulug oglu uktug ham. (237) Ooñ kırgan-avazı ham kiji çoraan. (238) Ol çerbi har ajıp çoraaş, hamnap egeleen. (239) Egezinde ooñ hol-budu tırtıp aarır apargan. (240) Emçilerge emnedirge, duza bolbaan. (241) İnçaarga açazı ham kijige ujurajıp bargaş, sümelejirge, ooñ oglu ham kiji bolurun, hamnaar bolza, aarıvas apaarın çugaalaan çüve-dir. (242) Ooñ soonda dagır ujurlug çerin dagaaş, oglun ol ham kijige başkıl ap, hamnadıp egeleen. (243) Hamnap egeleen soonda oglunuñ holu-budu tırtar aarır-daa ettine bergen. (244) Oon egeleeş hamnaar apargan. (245) Ol bodunuñ dugayında mınçaar çugaaladı «Hamnın, hamnaar üyeleri - aynıñ bir, üş çaada bir hamnap bolur. (246) Baza 5, 7, 9, 11-de hamnap bolur. (247) A aynıñ 15-te ıyaap-al hamnaar. (248) 15-ten soñgaar hamnavas». (249) Ham hamnaarda kandıg dılga alğanırıl dep aytırarımga, iyi ağı çayan-döstüg dep çugaaladı. (250) Tıvalap alğanıp turda, tıva

çayanı aayinga kirer, mool çayanı kirbes, a çamdıkta mooldap alganı beerge, tıva çayan kirbes didi. (251) Kol çüülderge çüggle tıva çayan kirip, duzalajır didi.

(252) Aldı çüzün maldıg çoraan Mool orannı çedi çüzün maldıg boldurduvus dep çorgaaral-bile çugaalap, ında çurttap çoruur akı-duñmavis, törelivis bolur tıvalarnıñ salım-çolu, amıdıralı-bile tanıjarınga mındıg boldu. (253) Olarnıñ kara çañgıs küzeli — kızıgaar ajıp, Tıva çurtunga çederi, Tıvada törelderinge ujurajırı. (254) Bo küzelin olar, tozan çılda bir-le dugaar çedip çorumda, izii-bile ileredip turdular. (255) Çamdıktarı «Tıva çurtunga kiji barbaza-daa, Tıva çerniñ ooda-la dovuraan hoylap çorza» dep turdular. (256) Olar am ulug nazılıg kijiler apargannar. (257) Olarnıñ ol ulug küzeli bo nazınında büder dep be?

(258) Kijiniñ çurtu konçug...

(259) Öske çurtta, öske kürünede çurttap çoruur kijilerniñ çañgıs küzeli ol. (260) Öske çurtu çurtsunup, çeje-daa ür çurttap çorza, öske çurt dep çüveni olarga ürgülçü bilindirip çoruur çüülder höy.

4. METİN

(1) BİRGİ KEZEE

(2) NAZIN-HARNIÑ ÇADALARI

(3) Çırık örtemçeyde boydustuñ bögü-le çayaalgazınıñ arazında KIJİ amıtan — eñ-ne onzagay çayaalga. (4) “Kiji amıtan deerge eñ deedi, eñ toda bolgaş doluzu-bile töndür hevirkettingen çayaalga bolur” dep, suraglıg pedagog Yan Komenskiy bijeen. (5) Inçalza-daa, kijiniñ tölü törüttüngen doraan-na yozulug kijizig mözü-şınarlarlıg bolbas. (6) Kijige deñneerge, öske bögü-le dirig amıtannarnıñ ajı-tölü törümelinden adaıyeziniñ mözü-şınarların barık doluzu-bile dözeen bolur. (7) A kiji tölünüñ kijizig mözü-şınarın çüggle ooñ har-nazının barımdaalap todaradır. (8) Moon algaş köörge, bir eves kiji tölü bodunuñ yozulug kiji dep deedi çayaalgazına töleptig bolur dize, bodunuñ har-nazınınga düüştür çoguur aajı-çañnıg, ugaan-sarıldıg, todargay sayzıraldıg bolur ujurlug-dur. (9) Kandıg-daa kijiniñ mözü-büdüjünüñ niiti sayzıralınıñ deñnelin ileredirde çugula körgüzügleri: maga-bot, sagış-setkil, ugaan-sarııl.

(10) Kajan kandıg-bir kijiniñ kijizig mözü-büdününñ dugayında çugaa çorudup turgaş, ooñ har-nazının barımdaaga ap köörüvüs çerle alban. (11) Kijiniñ kijizig mözü-büdüjü ooñ har-nazını-bile sııy holbaalıg. (12) Kijizig mözü-büdüşke hamaarıştır nazın-harnıñ huvaaldazınıñ yanzı-bürü hevirleri bar. (13) Şaandakı tıvalar kijiniñ çırık çergerge çurttap erter nazının Çedi-Haan sıldıstarına dömeylep, çedi onzagay kezekterge ańgılap çoraan. (14) Bo dugayında etnograf-ertemden, töögü ertemneriniñ doktoru M. B. Kenin-Lopsan bodunuñ “Tıva çonnuñ burungu ujurları” dep nomunda mınçaar bijeen: “Burungu tıvalar kijiniñ çurttap erter çedi nazının onzagay ańgılap çoraan.

(15) Bireede, çaş nazın: ol bolza bir hardan üş harga çedir nazın bolur. (16) Üş harga çedir çaş urugnu aştatpas, doñurbas, korgutpas bolgaş iyezinden çarbas turgan.

(17) İyide, eleedi uruglar: üstən on beş har çedir nazın üyezi bolur. (18) Beş harlıg kıs uruglar öşkünü saap turar apaar...

(19) Üşte, anıyaktar: on aldıdan çerbi tos harga çedir...

(20) Dörtte, ortun nazın: üjenden egeleeş dörten beş har...

(21) Beşte, ulug nazın: dörten aldıdan aldan bir harga çedir nazılıg kijiler. (22) Tıva yozuda ol nazınıñ kijilerin baı katkan, ugaan kirgen kijiler deer.

(23) Aldıda, kırıgannar: aldan birden sezen bir harga çedir...

(24) Çedide, çönüür nazın: ol deerge sezen bir harnı harlap algaş, tını üzülğüje çurttaar nazınıñ kijileri bolur. (25) Çönüür nazınıñ kijileri бүгү çonga konçug hündütkelidig...”

(26) Üstünde körgenivis kiji nazının ilgaarı, burungu üyede tıva çonnuñ mal azıraar, taraa tarur bolgaş ańnaar köşkün ajıl-amıdıralınga taarıştır turgustunganı çugaajok. (27) Nazın-harnıñ mindıg huvaaldazı amgı üyede tıva çonnuñ höy keziiniñ ajıl-amıdıralınga-daa, niitilelde turgustungan sotsial-politiktig baydalga-daa kolduunda düüşpes aparganı bildingir. (28) Inçangaş ögbelerivistiñ biske bo damçıtkanı ertem önçüzünge dayanıp, ooñ özek bolgan kol oorgazın öskertpeyn, çurttap turarivis amgı üyeniñ negeldeleringe düüştür, nazın-harnıñ çaartıngan huvaaldazın ajıldap kılırı bistiñ hüleelgevis.

(29) Nomçukçularğa meñ baraalgadıp turarım nazın-harnıñ huvaaldazı — tıva ulustuñ 60 çıl ergildelig, 12 dirig amıtannar attıg kalendaringa ündeziyettingen. (30) Bo tıva çıl kalendarınıñ dürümün yozugaar, kijiniñ 12 çıl bolgaş-la, çılı kirer. (31) A kajın kijiniñ çılı kirip turda, ol çılın ooñ maga-bodunga, ugaan-mederelinge bolgaş sagış-setkilinge ıyaavıla köskü öskerliışkinner bolur. (32) Çılı kirgen kiji bürüzü, daraazında çılı kirgijege, çurttap erteri ergildeniñ işinde bodunuñ sayzıralınga çedip alırı ergejok çugula amıdıralçı sorulgalarlıg.

(33) Nazın-har bürüzü bodunga hamaarıştır taarımçalıg üyelig, çogum-na ol üyede çedip alır ujurlug: maga-bot, sagış-setkil, ugaan-mederel talazı-bile tuskay sorulgalarlıg. (34) Bir eves kiji bodunuñ nazın-harına hamaarjır çıldar kezindeende, ol üyelerge düüştür çedip alır ujurlug sorulgazın küüsetpeyn baar bolza, ol talazı-bile çoguur sayzıraldı albayn baar bolgaş, ooñ söölünde çıldarda onu çedip alırı barık-la boldunmas apaar.

(35) Şaandan tura tıvalarınıñ kijiniñ çırık örtemçeyge çurttap erter nazının Çedi-Haan sıldıstarına dömeylep çoraanında ulug ujur-utka bar. (36) Çedi katap çılı kirgen kiji deerge 84 harlıg apaar-dır, a nazın-harnıñ bo üyezın “çönüür” nazın deer. (37) Mındıg nazın çetken kijiler bögü çonga eñ-ne hündütkeldig. (38) Olarnı — “azalarınñ aaldap kelir çılın, çetkerlerniñ çedip alır üyezın erttir çurttan kijiler” deer.

(39) Tıvalarınıñ 60 çıl ergildelig ulusçu kalendarınıñ dürümün yozugaar, kiji amıtan bürüzün OKTARGAY on iyi çıl bolgaş-la, kijizig mözü-şınar bolgaş maga-bottuñ küş-şıdal deñgeliniñ aayı-bile şılgap turar. (40) Ol dugayında tıvalar: “Oktargaynıñ kara sogunu 12 harlında kijiniñ diskeeniñ karaandan, 24 harlında hininden, 36-lında — özünden, 48-tiinde — çürenden, 60 harlında — bajınıñ meezinden erter” diğir. (41) Bo domaktıñ çügile ege kezeen todargaylap tayılırılaar bolza, mındıg: kiji iyeziniñ hırın iştinge bottangaş, törüttüngeninden egelep 12 harlınga çedir çaş nazınında kijizig mözü-büdüşke hevirlettiner; onu ulug kijiler kijizider, “but kırınga turguzup”, “döñmek bolup”, diskeen “karaktaldırar”.

(42) Oktargay on iyi çıl bolgaş-la, kijini mözü-şınar bolgaş maga-bot talazı-bile şılgap turar dep üstünde ayıtkan bolgay bis. (43) İnçaarga, çogum tıva çıl kalendarınıñ bir ulug ergildezi 60 çılga deñ bolganda, ulug ergildeniñ işinde kijiniñ beş katap çılı

kirer ışkajıl. (44) Inçangaş, Oktargay şılğaldazı deerge-le, bir eves bödüünü-bile çugaalaar bolza, kijiniñ maga-bodunuñ bir ulug ergilde iştinde erter beş bergezi-dir. (45) Monu todargaylaarga mındıg: 12-liinde döñmek bergezi, 24-tüünde ijin-hırın bergezi, 36-lında ös bergezi, 48-tiinde çürek bergezi, 60 harlunda baş bergezi-dir.

(46) Tıva çıl kalendarınıñ bir biçe ergildezi 12 çılga deñ. (47) Añaa düüştür nazınıñ ergildezinge baza ol-la on iyi çıl eelçeştir ergilip turar. (48) A bir çıl huusaalıg ergildede on iyi aylar bar. (49) Üřtünde ayıttingan bögü-le ergildelerde 12 dep sannıñ kirip turarı tavarılga eves. (50) Numerologiyada azı çuragay erteminde, 12 dep sannı — kandıg-daa özülde-sayzıraldıñ bir çadadan öske çadaje řılçıiriniñ sanı deer. (51) Öskeer çugaalaarga, kandıg-daa bir dolu ergilde 12 üürmek kezekterden turgustunar azı doldunar.

(52) On iyi aylarlıg bir çıl — üş-üş aylardan turgustungan: ças, çay, küs, kış dep, dört kol üyelerge çarlır bolgay. (53) Mañaa dömeyleştir, kijiniñ çırık örtemçeyge doluzu-bile çurttap erter nazının üye talazı-bile baza dört kol kezekterge çarıp bolur. (54) Bireede, ças nazın — bo deerge dolgandır turar delegeyni, kijiler arazınga amıdıraarınıñ arga-durjulgazın, kijige töleptig mözü-büdüştü öörenip-řıñgeedip alırınıñ üyezi. (55) Kandıg-daa kijige nazınıñ çoğum-na bo kezee — yozulug kijizig mözü-büdüştü bodunga hevirleeriniñ eñ-ne taarımçalıg üyezi bolur. (56) Bo ajılga ada-iye bolgaş niitizi-bile ög-büle eñ-ne küştüg saldarlıg, eñ-ne ulug harısalgalıg. (57) Bir eves ças nazınında kiji çoğuur kijizidilgeni albas bolza, artkan nazınında amıdıralçe aray kırı-bile, şala halımak, kızıl körüştüg bolup artar.

(58) İyide, anıyak nazın — bo deerge kijiniñ ada-iyeziniñ haygaaralından şala añılanıp, bot-tuskaylañ amıdıral tudup, ög-bülelig bolup, kandıg-bir ertem-mergejildi řıñgeedip alırınıñ üyezi-dir. (59) Üşte, çedişken nazın — kiji niitileldiñ idepkeylig kejiğünü bolup, eñ-ne büdürükçülüğ ajıldap çoruur üyezi. (60) Çoğum-na nazınıñ bo üyezinde kiji, bir eves salım-çayaanı çetçir bolza, çook kijileringe bolgaş dörgül-törelinge, niitilelge, bögü arat-çonunga řılğarañgay ajıl-iji-bile baraan bolur argalıg. (61) Amıdıraldıñ tönçü kezeende kijiniñ kol sorulgazı — bodunuñ salgaldarına üleger boluru bolgaş töleptig isti arttırıp kaarı!

(62) Nazın-harınıñ bir kezeenden öske kezeençe şılçılge erter harlarını (13, 25, 37,

49, 61, 73, 85) şala saraalıg harlar dep sanaar. (63) Mında kijiniñ harın tıva çıl kalendarınıñ çurumun yozugaar, kijiniñ iyeziniñ iştinge çurttap ertken harı-bile katay sanaanın onzagaylap aytıp kaayn. (64) Üstünde ayıttingan öskerilgelig şılçilge erter harlarnıñ arazından, 13 bile 37 harnı tuskaylap aytırı çugula.

(65) Nazın-har bürüzü bodunga hamaarıştır taarımçalıg üyelig, öskeleringe dömeyleşpes onzagay şınarlarlıg. (66) Inçangaş, tıva çıl kalendarınıñ 12 çıldarın nazın bürüzünge taarıştır, ooñ mözü-büdün körüp turgaş, eldeerti düüştürgen. (67) Bir eves tıva çıl kalendarı bile nazın-har arazında бүгү адатtingan чүүлдerni tablitsa hevirlig körgüzer bolza, mindıg bolur.

(68) Nazın-harnı adaarı	(69) Hamaarjır çıldarı	(70) Eldeerti dügjür çılı
(71) İye iştinge çurttalga	(72) 9 ay	
(73) ÇAŞ	(74) 1 harga çedir	(75) dagaa
	(76) birden 3 har	(76) meçi
	(77) dörten 7 har	(78) hoy
	(79) sestem 12 har	(80) a't
(81) ELEEDİ	(82) 13-ten 17 har	(83) inek
(84) ÇALII	(85) 18-ten 24 har	(86) küske
(87) ANIYAK	(88) 25-ten 36 har	(89) havan
(90) ORTUMAK	(91) 37-den 48 har	(92) ıt
(93) ÇEDİŞKEN	(94) 49-tan 60 har	(95) çılan
(96) ULUG	(97) 61-den 72 har	(98) ulu

(105) Kiirilde çüüldü bo tablitsa-bile kızıgaarlaaş, daraazında iye iştinge çurttalgadan egeleeş, nazın-har bürüzün delgereñgeyi-bile saygarıp kireeliñer.

(106) ÇAŞ NAZIN

(107) “Kiji boluru çajından, a’t boluru kulunundan” dep tıva ulustuñ üleger çugaazı bar. (108) Çonnuñ bo mergen üleger çugaazı-bile alırga, kiji bürüzü çoğum-na ÇAŞ nazın üyezinde bodunuñ yozulug KIJİ dep deedi çayaalgazınga töleptig mözü-büdüştüñ tavaan salıp, onu bodunga hevirlep alır ujurlug-dur. (109) Çaş nazın — dolgandır turar delegeyni, kijiler arazınga amıdırıp-çurttaarınıñ arga-durjulgazın, kijige töleptig aajı-çañnı öörenip-şıngeedip alırınıñ üyezi-dir. (110) Kandıg-daa kijiniñ nazınıñ bo üyezi — yozulug kijizig mözü-büdüştü hevirleeringe boydustan ala-çaygaar berdingen, daraazında katap kajan-daa eglip kelbes, eñ-ne taarımçalıg üyezi bolur. (111) Bir eves kiji nazınıñ bo kezindeende añaa düüştür saldıngan sorulğanı çedip albas bolza, artkan nazınında aray çaş uruglarzıg (orustap “infantilniy” deer) aajı-çañnıg, kandıg-daa çüveniñ utka-şınarınçe şoolug hanılap şıdavas, amıdıralçe kırı-bile kızını körüştüg kiji bolup artar.

(112) Kandıg-daa kiji ada-ıyeziniñ açı-havıyaazında cırık örtemçeyge törüttüner, olarnıñ ajaap karaktaanınıñ açızında dorugup, kiji bolup özüp keler. (113) Ada-ıyeniñ açı-buyanı — deñnelge çok, kajan-daa egittinmes, örtee turbas ölçey-kejik! İnçangaş kiji bürüzü ada-ıyeziniñ setkil-sagıjın homudatpayn, olarga kezeede çügile hündütkelin, açı-buyanı deş öörüp çettirgenin ileredip, kırıy beerge, aarıp-arjırga ajaap-karaktaar hüleelgelig. (114) Bistiñ burungu ögbelerivis İYE kijini burgan dijir çoraan. (115) İyeziniñ setkilin homudatkan töl — kirer çer tıppas. (116) Ada-ıyeziniñ sözün dıñnavas ajı-töl — çon arazınga taptıg çurttap şıdavas. (117) Tıvalarnıñ: “töl bağı — ög çudu, törel bağı — aal çudu” dijiri hanı utka dolgan.

(118) Çerle ındıg-la bolgay, kiji bürüzü cırık örtemçeyge kandıg-bir ada-ıyeniñ tölü bolup törüttüngeş, baştay kijizittirer, a ooñ soonda bodu ada azı iye bolup, ajı-tölünge kijizidikçi hüleelgezin küüsedir. (119) Öskeer çugaalaarga, kandıg-daa kiji baştay kijizittirer, a ooñ soonda bodu kijizidikçi bolur. (120) Moon algaş köörge, kijizidilgege bolgaş kijiniñ özüp sayzıraarına çünüñ-daa betinde salgaaşkın, ada-ıyelerin baza çook dörgül-törelin dözeeri ulug saldarlıg bolur deerzi bildingir-dir.

(121) Onzagay salım-çol, azı şılğarañgay salım-çayaan törümelinden bolur dep çugaa baza bar-la harın. (122) İnçalza-daa, bir-tee biçii kiji bodun bodu sayzıradıp

kijizider argazı barık çok bolganda, borta ada-iyeniñ bolgaş ög-büleniñ ege başkarıkçı saldarı eñ ulug deerzi çugaajok. (123) Inçangaştıñ, kiji çajından bodun dolgandır kandıg hüreelelge ösken boldur, ooñ ulgadıp kelirge mözü-büdäjünüñ kol şınarları ındıg bolur dize, barık-la çastırığ bolbas. (124) Bo adaanım çüülge hamaarıştır çügile iyi-le çiçekten kiireyn.

(125) Onza şılğarañgay kijilerniñ, çijeeleerge, Motsart azı Puşkinniñ çaş çoraan çıldarın algaş köörge, olarnı ada-iyeleriniñ bolgaş çook ulustarınıñ argajok çajından sagılga-çurumga ööredip, çoguur kijizidilgeni bergeni — olarnıñ kaygamçık salım-çayaanınıñ sayzırıp-ilereeringe çogumçalıg baydaldarnı turguskan. (126) Öske çiçek kıldır, kijiler kıldır törüttüngen-daa bolza, börüler arazınga “kijizittirgen” Amala bile Kamala dep uruglarını kiirip bolur. (127) 1920 çılda İndiyanıñ Kalkutta hooray çoogunda kuydan börüler arazınga turgan iyi urug tıvılğan. (128) Olarnı bay-şıdaldıg missioner ög-büle tıp algaş, bottarınıñ urugları deg azırıp turgujege, olar çugaa-domakka hamaançok, eñ-ne bödüün kijizig çañçıldarga bezin öörenip şıdaar argazı çok bolgan.

(129) Üstünde körgenivis çiçekterden alırğa, çaş urugnuñ özüp, kiji bolurunga çetçir saldarlar, taarımçalıg baydaldar çügile salgaaşkın, dözeeşkin küjü-bile bolbayn turar deerzi bildingir-dir. (130) Uruglar bottarınıñ ada-iyezin dözep-salgap törüttünze-daa, çügile öske kijilerniñ duza-detkimçezi, sagış çovaaşkıñı, saldarı-bile olarnıñ-bile harılzajıp, ederjip çoraaş kiji apaar. (131) Bo talazı-bile tıva ulustuñ: “Çarılğan hoy börüğe çirtir, çañgıs kiji öödeleves”, “Kijige eş herek, malga manag herek”, “Eştigde eptig, öörlügde höglüg”, “Çaaskaan çorba — eştig çoru, “Çadag çorba — a’ttıg çoru” deen ıškaş, oon-daa öske üleger domaktarı ajı-töldüñ kiji bolup özeringe kijiler-bile aralajılğanıñ ergejok çugulazın çige ayıtkan.

(132) Niitizi-bile dolgandır turar boydus bolgaş amıdıral-çurttalga, ada-iyeye, eş-öör, dörgül-törel, tus-tus kijiler çaş uruglar kijizidilgezinge eki-daa, bagay-daa saldarı çedirip bolur. (133) İlañgıya bagay mözü-büdüştüg, aajı-çañnıg kijilerniñ uruglarga saldarı konçug horalıg. (134) Inçangaştıñ, ada-iyeleriniñ urugların kayı-hamaançok kijiler-bile ederişpezin sümelep, “bak kiji balalıg, örteñ ıyaş höölüg”, “uluurgak kijiden - ugulza çok idik deere”, “kara paş höölüg, kara aas ayıldıg” dep, çagıp surgap-çoruuru

çöptüg.

(135) Yanzi-bürü aymak-söök çonnar-bile bir dömey, tıva ulus baza-la bottarınıñ anıyak-öskenin, çaş urugdarıgnı kijizider talazı-bile tuskay arga-durjugalıg, onzagay kulturalıg deerzi çugaajok. (136) Ol ıškaş, kandıg-daa aymak-söök çonda ada-iyeler bottarınıñ urugdarına bagay çüüldü küzeves deerzi bildingir. (137) Harın-daa, ada-iyeler bottarınıñ körbeeni eki çüülderni, çaagay salım-çoldu urugları köre beerin küzep, olarga bügü talazı-bile çogumçalıg baydaldarnı turguzarın kızıdıp çoruur. (138) Kijizidilgege hamaarıştır tıva ulustuñ filosofçu üzel-bodalardı çünüñ-daa murnunda olarnıñ ujur-çañıldarında, yozu-sagılğalarında, aas-çogaalдарında kösküzü-bile ilerettingen. (139) Mañaa hamaarıştır: “Şag şaa-bile turbas, çavıldak kögü-bile çıtpas”, “kiji özer, kidis şöylür”, “buura kırır, bodagan özer”, “ada ölür — oğlu artar, a’t ölür — baglaajı artar”, “ada körbeenin oğlu köör, iye körbeenin kızı köör” deen ıškaş, oon öske-daa üleger domaktarnı kiirip bolur.

(140) Çogum tıvalarnıñ ajı-tölün kançaar östürüp, kijizidip çoraanınıñ dugayında bijittingen tuskay ertem-şinçilel ajıldarı höy eves-le harın. (141) Inçalza-daa ertken çüs çılda Tıvaga keep turgulaan ayan-çorukçular bolgaş ertemdenner bo talazı-bile eveeş eves haygaaraldarnı, bijimel demdeglelderni biske arttırıp kaan. (142) Kolduunda uk bijimelerde tıvalarnıñ biçii uruglarga ınaa, olarga evileñ-eeldeğ hamaarılğazı onzalap demdeglettingen. (143) Bir demdeglelde: “Tıvalar biçii uruglarga hölçök ınak, olarga dıka evileñ hamaarılğalığı ulus-tur. (144) Kandıg-bir ögge uruglar çıglıp kelgen bolza, ögnüñ eeleri bottarınıñ-daa, kojalarınıñ-daa urugların ańgılap öskeleveyn çaptap çassıdar, olarnı çerle hol kurug ündürbes, aarjı-kuruttan egeleeş, amdannıg bıştakka çedir ülep beerler” dep bijeen. (145) Mıya bo kaksı medeeler bezin amgı salgalga tıva kiji burun şagdan beer ajı-tölge kandıg hamaarılğalığı turganın, uruglarını kançaar östürüp-dorukturup çoraanın bilip alırınga ulug ujur-duzalığı.

(146) Ertken çüs çılda Tıvaga keep çoraan N. F. Katanov, F. N. Kon, E. K. Yakovlev deen ıškaş ertemdenner inçangı tıvalarnıñ amıdıralından kultura bolgaş töögü-etnograftıg eveeş eves materialdarnı arttırgannar. (147) Olarnıñ ertem-şinçilel ajıldarı ulusçu kijizidilgege şuut dort hamaarılğazı çok-daa bolza, olardan bistiñ ada-ögbelerivistiñ mözü-büdäjünüñ, onzagay ujur-çañıldarınıñ dugayında eelen höy ünelig

çüölderni bilip alır bis. (148) İndıg yanzılıg, tıva ulustuñ amıdıralçı sagılğalarında, yozu-çañçıldarında, bayırlaldarında, oyun-toglaazında niiti kijizidikçi ujur-utkalıg, kijiniñ aajı-çañın, mözü-büdüjün hevirleeringe onza ajıktıg, ünemçelig şınarlarınñ barın olarnıñ ertem-şinçilel ajıldarından körüp bolur.

(149) Uruglar kijizidilgezi iyeziniñ iştıngı tıptıp kelgen üyezinden 12 harga cedir ööngı, ada-iyeniñ holunga, ulug ulustuñ haygaaralınga ertıer ujurlug. (150) Kijizidilge ajılınıñ kol uglanıışkınnarı: küş-ajılga beletkeeri, mözü-büdüjün sayzıradı, ugaan-mederelin delgemçideri, kadıkşılın bıjıgları, çaraş-şevergin çüölderni eskerip biliringe öörediri. (151) Bo sorulganı çedip alırınıñ çoğumçalıg argaları: ugaadı, üleger-çijek boluru, körgüzeri, tayılbrıları, dileeri, sümeleeri, eldeertiri, detkiiri, kögüderi, çemeleeri, horuuru. (152) 12 harlapkan uruglar “kiji bolup”, bodunuñ çonunuñ sagır ujurların, yozu-çañçıldarın, aajı-çañınıñ dürümnerin ulug ulus damçıştır şıñgeedip algan, olarnı bottarı amıdıralga bottandırıp çoruur ujurlug. (153) Bir eves 12-13 harlıg kiji kandıg-bir epçok çüve kılıp, üngen-kirgen çonunga, ertken-düşken uluska “bak karak” bolupkan bolza, onu “mözüzü bak” dep çemeleer. (154) Ol deerge “çoğum bo tavarılгада sen buruulug eves, a seni kijizitken ada-iyeniñ bolgaş çok töreldeiriñniñ bağı ol-dur” deen. (155) Inçağaştıñ tıvalarınıñ: “törel bakta çon ırak” dijiri-daa çöp.

(156) Ulusçu kijizidilgeniñ, ooñ çedimçelig ajıl-çorudulgazınıñ kol sorulgazı — urugların ugaan-sarıldıg, kadık-şırak bolgaş töleptig mözü-büdüştüg kijiler kılırıñçe uglangan. (157) Ol dugayında tıva dılda ajıglattınıp, çonnuñ sagış-setkilinge bolgaş ugaan-bodalınga taarışkan, eki mözülüg kijiniñ şınarların ileretken söster todargayı-bile çugaalap turar. (158) Kijiniñ eki mözüzün ileredirde: tomaannıg, ak setkildig, töleptig, бүдүштүг, діңгир, кеjee, тура-soruktug, oyun-baştak, eres-didim, şovaa, şudurgu deen ıškaş öske-daa sösterni ajıglaar.

(159) Eki şınarlar arazında töreldeşkek, çok-daa bolza, kandıg-bir onzagay talaları-bile çerle ilgaldıg. (160) Çijeeleerge, toptug-tomaannıg deerge — opçok, bodal çok, öödejok çüve kılbas, amıdıraldıñ, ajıl-ıştıñ doktaattıngan dürümnerin, sagılga-çurumun ürey berbes deeni ol. (161) A mözülüg kiji deerge — barık kara çajından ak setkildig, eş-öörü-bile ep-nayıraldıg, ajıl-ışke, korum-çurumga ööreniıçel, çañçıgııçal deen utkalıg. (162) Бүдүштүг deerge — eki kijizidilgeni algan, bodunuñ sös-

domaandan, ajıl-hereenden belen oytalavas, amıdıralga turuştug kijiniñ dugayın çugaalap turar. (163) Arat-çon arazınga bedik hündütkelidig, kımga-daa bak setkili çok, bar-la çüülün eş-öörü-bile ülejip çoruur, berge tavarılgada öske ulustarga duza çedirerin kızar kijini — buyannıg kiji deer.

(164) Kijiniñ arın-nüürünüñ töleptiin, kijiziin, ooñ tanış-körüş eş-öörü, ırak-çook kijileri-bile harılzaalarından bilip ap bolurun “eki a’tka ee höy, eki kijige eş höy”, “buduktug ıyaşka kuş çıglır, buyannıg ögge ulus çıglır”, “evileñ kijige çonu ınak” dep, ulustuñ üleger domaktarı çugaalap turar. (165) Öske kijilerje sağış salırı, olarga duzalajırı, ulustuñ öörüşküzün öösküder, muñgaralın çavıldırar, çiiğedir deen oraldajıışkınnar — çaagay aajı-çañnıñ hereçizi. (166) Çonnuñ “kö’şte demnejir, ölgende kadı ıglajır”, “demnig saaskan teve tudup çiiir”, “ösküzünden ölbes” deen ööredigleri — kijizidilgeniñ-daa, hün bürünüñ kadı demnig ajıl-ijiniñ, amıdıraldıñ negeldeleri bolgaş sorulgaları bolur.

(167) Ertem-töögü materialdarından, ujur-çañçıldarnı eki bilir ulug ulustarnıñ çugaazından alırga, şag-şaandan tıvalar ösküs-çavıs kalgan ajı-tölge onza humagalıg sağış salıp çoraan. (168) Kandıg-bir ög-büleniñ urugları ada-iyezinden çarılğan tavarılgada, olarnı kajan-daa çon ösküssüretpes çoraan. (169) Ösküs kalgan uruglarnı çügile olarnıñ çook töreldei eves, harı-daa kijiler küzeldii-bile azırap apaar turgan. (170) Bir eves çook töreldei ösküs kijini üş-tanıvazı harı uluska azırandıga beripter bolza, uk törel-bölüktü çon çarjınçıg, aralajıp bolbaan kadıg setkildig ulus-tur dep sanaar çoraan. (171) Bo çüül ılañgıya İYE talazınıñ dörgül-töreldeinge şuut-la dort hamaarjır. (172) Çañgıs-la bo çiжек bezin, çookku üyelerge çedir-le tıva çonnuñ arazınga törel-dörgül harılzaalarınıñ kayı-hire küştüg turganın çige hereçilep turar-dır.

(173) Bistiñ erte-burungu ögbelerivistiñ çañçılın yozugaar alırga, tıva kiji töl çok çurttavas çoraan. (174) Bo dugayında etnograf-ertemden M. B. Kenin-Lopsan mınçaar bijeen:

(175) “... Azırandı kiji, ol deerge tıva çonnuñ han-törel töögüzünge şuut hamaarjır kiji bolur. (176) Er kiji kandıg-bir çıldagaan-bile kaday albaan bolgaş töl azıraar şıdalı çok bolza, sağıjı kirer bir ögge çede bergeş, ooñ ada-iyezinge ottuun bergeş, bir ooldu oglu kıldır dilep alır. (177) Ol ool ada-iyeziniñ öönge özer, ol hirede

onu töl kıldır dilep algan adalıg boop artar. (178) Ooñ adı Monguş Çambal dijik, ol kiji çorta beerge, ol ool Çambaldıñ oglu bolup artar, ooñ möñgün ottuun edileer. (179) Töl bojuvas azı aşakka barbaan kıs kiji bodunuñ şilip alganı höy uruglarlıg ögge çede bergeş, olarnıñ ada-iyezinden kıs urugnu dilep alır, bodunuñ möñgün çüstüün arttırıp kaar. (180) Ooñ adı Sarıglar Çeçek dijik. (181) Ol kaday çorta beerge, demgi urug ooñ uruu bolup artar. (182) Ol urug özüp kelgeş, Çeçektiñ uruu dep çonga hündütke dip adadır, avazınıñ möñgün çüstüün edilep artar, adın algan avazınıñ töleptig kızı bolup çurttaar”. (183) Körüñer daan, kayı-hire çaraş, hanı utkalıg çañçıl-dır!

(184) Amgı üyede bo talazı-bile baydal kandıgıl? (185) Çajırar arga çok, baydal şuut-la pat. (186) Ködee çerlerde iyi-çañgıs ulug nazılıg kırgannardan añgıda, ujur-çañçıldar bilir kijiler hovartaan, törel-dörgül harılzaalar koşkaan. (187) Eskerip çoruurga, ılañgiya hooray çurtug anıyak-ösken, törelde hamaançok, kadı töreen haduñmazın bezin orta tanıvas, olar-bile ederişpes, bilişpes apargan. (188) Ada-iyezi kayızı-daa tıva hirezinde-le, tıva dılınğa çugaalavas, harın-daa tıvalap şuut bilbes bolgulaar. (189) Mındıg kijilerniñ, törel bilbes döñgür kök buga deg bolurunga, kiji eldepsiner çüve çok. (190) Ol ışkaş, uruglar bajiñnarında, şkola-internattarda kürüne handırılgazında urugların kövey kezii ösküster eves, a bay-şıdaldıg çook dörgül-töreldeg, harın-daa ada-iyelig uruglar aparganı çajıt eves. (191) Bo deerge tıva çonda çügle dörgül-törel harılzaaların koşkaanı eves, a harın çook han-törel salgaldar arazında harılzaanıñ çoortu sularap, barık-la üstüp bar çıdarınıñ köskü hereçizi-dir. (192) Bir eves çookku üyelerde bo talazı-bile çoгуur, deeştig hemçegler albas bolzuvussa, kelir üyede biçe setkildig, duzaargak, keergeeçel bolgaş sağış çovangır salgaldıg boluruvus çigzinçig.

(193) ÇAŞ nazını üy talazı-bile dört bot-tuskaylañ kezekterge çarıp bolur. (194) Ol deerge: bireede (çookşuladır bir harga çedir): iyeziniñ südün emer, üñgep, iyi budunuñ kırına turup, kılaştap öörenir nazın-dır. (195) İyide (bir hardan dört harga çedir): ada-iyezin, çook töreldeyin, dolgandır turar çüölderni şinçilep, tanıp alırınıñ üyezi-dir. (196) Ol üyede uruglar holga tuttungan çüve bürüzün ızırıp, çılgap, suybaп şinçileer çañnıg. (197) Üşte (dört hardan çedi har arazı): dıl-domak sayzıralınıñ üyezi. (198) Nazınıñ bo üyezinde uruglar aajok sonuurgak, höy aytırıglar salır, çugaakır,

oyunzak. (199) Dört dugaarında (sesten on iyi har arazı) — şkolanıñ ege klasstarınıñ öörenikçizi.

(200) Çaş nazın dugayında niiti çugaanı mañaa kızıgaarlaayn. (201) Inçangaş am, daraazında çaş nazınnıñ işinde kirip turar bot-tuskaylañ kezekterin çañgıstap, des-daraalay todargayı-bile saygarıp kireeliñer.

5. METİN

(1) SUVANDII MAKSİM DONDUPOVIÇ

(2) Töreen Tıvazınıñ salım-çayaanı, ooñ kelir üyede sayızralınıñ oruu kandig bolurul dep çidig aytırığ turgustunup kelgen politiktig narın bolgaş töögülüg üyenıñ beldirinde 1913 çılda bistiñ açavıs Suvandii Maksim Dondupoviç törüttüngen. (3) Inçangı şagnıñ höy-niiti amıdıralınıñ ayanı açavıstıñ kelir üyezinde salım-çolunga, ooñ kijizidilgezinge saldarlıg bolganı çugaajok.

(4) Ol üyede tıva çon бүдүн чартık чүс чıldар дургузунда манчжур-кыдат кадыг-дошкун дарладıñ adaanga чуртtap kelgen üyezi turgan. (5) Манчжур-Кыдатка Синхай революцсийазы өöskeeş, 1911 чылда Манч-жур-Кыдаттıñ Tsin dinastiyazın чılча шапкан. (6) Ooñ ulamından Манчжур-Кыдаттıñ kolonialdıg darlalından адırlır deeş, tıva arattarnıñ natsional-hostalgalıg demiseli kalbargaş, бүдүн чартık чүс чıl ulamçıлаан човулаñından hostalgan.

(7) Чaa-la hostalgan sotsial-ekonomiktig, politiktig baydalı koşkak, чурttuñ eveeş sannıg tıva çonnuñ murnunga чурttuñ bolgaş çonnuñ kelir üyeziniñ dugayında amıdıraldıñ çidig aytırıı turgustunup kelgen.

(8) Onu çugaalajırı-bile 1912 чылдıñ baştaygı ayında Tıvanıñ ambın noyanı Kombu-Dorju bodunuñ çızaanı Samagaldayga (azı Oruktug-Hemge) бүгү-le tos kojuunnarnıñ noyan, дүжүметтерин, хүree-hiittin baştıñnarın чıggaş, Ulug Hural erttirgen. (9) Mañaa Tıvanıñ feodaldarınıñ kol aytırığ talazı-bile körüşteri aңgı-aңgı, çidig-çidig üskülejiışkinnerlig bolgan.

(10) Ambın noyan baştaan kezek feodaldar Rossiyaga kattıjıp sayızraar deeş

sanal kiirgen, çamdıktarı, ılañgiya Toju, Salçak kojuunnarnıñ noyannarı, Mool-ga kattıjar dees margışkannar. (11) Ajılçın arattarnıñ höy kezii baza-la Rossiyaga kattıssa dep küzelin ileredip turgannar. (12) Samagaldayga bolgan Ulug Huraldın ulamından ambın noyan Kombu-Dorju bile Kambı lama Tıvanı Rossiya imperiyasınıñ hüreeleñinge kiirip alrın dileen bijikti Nikolay II haanga kiirgen. (13) Tüñnelinde 1914 çıldıñ aprel 16-da Nikolay P haan « Çöşpeereştim » dep at salgandan beer Tıva Rossiya kürüneniñ kamgalal-haygaaralına çurttay bergen.

(14) Bistiñ açavıs törüttünüp turar çılın, Ulaastayadan Samagalday tavarıştır bar çoraan angli ayan-çorukçu D. Karruters: «Tıvalarnıñ katap turgustunar huulgaazınnıg küş-şıdalı çok, olarnıñ salım-huuzu çoortu-la öjüp bar çoruurunıñ oruunda turarı argajok» deen boldu. (15) Burungaar körüşke çegey burjuaziyanıñ töleezi ol ayan-çorukçunuñ Tıvavıska hamaarıştır baş burungaar çugaalaan hürümü bontanmayn bargan. (16) Ooñ bodalı ıškaş, tıva natsiya çon elegdep tönüp çiderden turjuk, amgı üyede sayzıralı, kultura, sport talazı-bile Delegeyde köstüp, dıñnalıp turar apargan.

(17) Töreen çerinir salım-çayaanı şak-la inçaar şitpirilenip turar üyede, çurttur baza bir hamaatızı bistiñ açavıs Maksim Donlupoviç törüttüngen. (18) Açavıstıñ açazı, bistiñ kırgan-açavıs, açavıs çaa-la dört harlıg turda, çok bolgan. (19) Açavıstıñ ada-ıyezi dört ajı-töldüg çoraannar, a açavıstıñ akızı Simçitti, ugbazı Uynukaanı, duñmazı Saarnı törelderinden azırap algannar. (20) Açavıstıñ avazı, bistiñ kırgan-avavıs, Çıkçap (Uzun-Çeñgey) ögbevis çejemeyniñ-daa kadı çurtaan eji, bistiñ kırgan-açavıs Dondup anıyak nazınında çırık örtemçeyden çarlıp çoraan-daa bolza, törelderinden azırap algan oglu Simçit D. D., azıraan kıstarı Uynukaa, Ulug-Saar, töreen oglu Suvandii M. D. olarnı ösküssüretpeyn, doruktur azırap, but kırına turguzup, añgı aal-orannıg, ajı-töldüg, ujuktalgan uk-dözünüñ salgalı kıldır ög-büleziniñ töögüzünge arttırıp kaan.

(21) Avıraldıg kırgan-avavıs Çıkçap ögbevistiñ azıraan, töreen ooldar, kıstarı Simçit Dadar Dondupoviç, Suvandii Maksim Dondupoviç, Ükey Uynukaa Dondupovna, Lanzı Saar Dondupovna biçii çajından nazı-harı ulgadıp kırıje, arazınçe sug akpas ep-nayıraldıg çurttap çoraannar. (22) Ulugların ulug dep hündüleer, arazında duzalajır, biçiilerin biçii dep karaktaar, arazında detkijer çoraanı biske eki ünelel boop artıp kalgan.

(23) Açavıs 86 harlınga çedir çurttaaş, ol üyenıñ işinde töreen Tıvazınıñ töögüzünde bolgan çaartılğalarnıñ dirig hereçizi boop artkan kiji. (24) Ol çurtunga feodaldıg turguzugnuñ üyezinde törüttüngeş, ooñ soonda ulusçu Tıva Arat Respublikanı (TAR-nı) çurttap ertkeş, daraazında niitilel çadazı sotsialistig turguzugnuñ azı Sovet Sotsialistig Respublikalar Evileliniñ (SSRE-niñ) hamaatızı attı edilep, ol üyede Tıva avtonomnug oblastıñ (TAO), Tıva Avtonom-nug Sovet Sotsialistig Respublikanıñ (Tıva ASSRniñ) ajıl-hereeniñ dort kirjikçizi boop, kajan SSRE-ni buuradıp düjüрге, ooñ soonda amgı demok-rattıg, rınok ekonomikalıg niitileldi turguzup turar üye-çadanıñ baştaygı on çıldarın körüp ertkeş, açavıs möñgezi-bile bisten çarlıp çoraan iyin.

(25) Ol çurttap çoraan üyezinde höy-niiti amıdıralınıñ idepkeylig kirjikçileriniñ sanınga kirip çoraan. (26) Niiti sorulga yozugaar, töreen sumuzunga mal, çer ajıl-agıy evilelin (MÇAE), kolhoz, sovhoz organizastap turguskan ündezelekçileriniñ bireezi kiji. (27) Sumuzunuñ tövü Beldir-Arıg suurnuñ ündezin tavaan salgan baştaygı tudugjularnıñ bireezi. (28) Sumu, kolhoz, sovhoz tövü sayzıradır tudug ajılınga on ajıg çıl ajıldaaş, ajıl-agıynıñ ekonomikazınıñ kol adırınıñ sayzıralınga ülüg-huuzun kiirip salırı-bile, tudug-suuru sayzıray bergen suurundan ködeeje, mal ajılınçe öönüñ işti avavıs Önermaa Kejik-Çırgalovna-bile kadı ünüpkenner.

(29) Olar nazınıniñ ulug keziin kolhoz-sovhozunuñ malın östüreringe baraalgatkannar. (30) Olarnıñ höy çıldarda kızıp-kılayıp çoraaş, eki üre-türneldig kılğan ajılın bedii-bile üneleeş, açavıstı SSRE-niñ şaǵnaldarı Lenin ordeni, Hündütkeldir demdee orden, V. İ. Leniniñ törüttüngeninden beer 100 çılınga aldar kıldır “Şılğaraǵay küş-ajıl dees” medal bolgaş SSRE-niñ çon ajıl-agıy çediışkiner delgelgezin (ÇAÇD) (orustap VDNH deer) höy dakpır aldın, mörgün, hüler medaldar-bile şaǵnatkan. (31) Açavıs Tıva ASSR-niñ aldarlıg malçını, küş-ajıldır hooçunu dep bedik attarnıñ edilekçizi çoraan. (32) Ol sumu bolgaş rayon Sovetteriniñ deputadınga katap-katap soǵutkulaan, Tıva ASSR-nir Deedi Covediniñ dörtkü çıjının deputadınga baza sorgutkan. (33) 1969 çılda bolgan SSRE-niñ üşkü Bügü-evilel kolhozçular sezdziniñ delegadı bolgaş yanzı-bürü şuulgannarnıñ kirjikçizi. (34) Hural-suglaalarga ol sanal-onal bere beerge, ooñ kirjikçileriniñ kiçeengeyin bo-la sonuurgadı bergen turar.

(35) Ada-iyevistiñ sumuzunga, kojuununga, harın-daa respublika ujur-utkalıg

ünelig ajılı bolza Tıvanıñ agaar-boyduzunga taarışkan höy huragan, arbın dük beer çartık narın düktüg uksaanıñ hoyun östüreringe baştaygı durjulga ajılınga didim bolgaş idepkeylii-bile kirişkeni.

(36) Açavıstıñ alıs бүдүжүн алгаş көөрге, huuzunda körüş turuştug, ugaanı çart, sagingır, çeçen-mergen dıldıg, ötküt sös-domaktıg, çonunga evileñ-eeldek, duzaargak, ajıl-işçi: tudugju, bızançı, dargannaar, ezer, çügen, sıdım, çular, kijen kılıp turda, us-şever-daa; a'ttar şinçileer, çügürük a'ttar munar, hire-zinde añnaar, diiñneer sonuurgalı baza bar, anıyaanda kojuunnuñ şilindek mögeleriniñ sanınga kirip çoraan.

(37) Ergi Tıvanıñ edeenden tuttungan bolgaş, ol üyenıñ ırı-şoorun, amıdıralın töögüleeri solun-na. (38) Ulustuñ aas çogaaldarından tooldar, toolçurgu çugaalar, üleger domaktar, tıvızıktarnı çugaa-domaanga ajıglal höörey bergende kançaar onu. (39) İlañgiya töögü tala-zı-bile solun-daa, öörediglig-daa çüölderni katap-katap biske ugaadıp çoraan çüve iyin. (40) Anıyak-öskenniñ dagdınıkçızı dep daalganı baza küüsedip çoraan kiji. (41) Töreen çeriniñ daglar, hemner, hovular, honaştar attarın, tañdı sınınıñ añnar, kuştarnıñ aajı-çañın eskerip tanıır, kat-çimizi, ot-sigeniniñ бүдүş baydalın ıyak bilir bolgaş, añaa hamaarıştır solun çugaalarnı ajı-tölünge, olarnıñ urugdarınga tayılbırlal, ööredip, töögüp çoraan çurttalgavıstıñ aytıkçızı açavis çüve. (42) Çıldıñ dört ergildezinde agaar-boydustuñ baydalın barık karışkak çokka todaradır açavıstıñ amıdıralçı DURJULGAZIN saktıp çoruur bis. (43) Kara çajından kadıg ajıl kılıp ösken, mal, çer, tudug ajıldarın, tehnika çok üyede, şarı, teve, a't edilep, şanak, terge, ırgırjak, çep-argamçı, ıyaş añdazın, çıraa ıyaştan kılğan iliir, kuskun-haay, ıyaş hüürek çepseglenip ajıglap çoraaş, açavıstıñ körbeen çüvezi, ködürbeen hönee-daa çok kiji dep hööredig çokka demdegleze artık eves boor. (44) Ol Tıvazınıñ töögüzünde baza bir at-suraglıg Kaldak-Hamar oruunuñ tuduunga egezinden tönçüzünge çedir kaalama oruk bolguje kılışkan tudugju holdug. (45) Töreen sumuzunuñ, kolhozunuñ tudug-suurun sayzıradır dees, Dıttıg-Kara-Sugnuñ, Höl-Ööjünüñ, Ulug-Hayırakannıñ ezim-argazından, maşına-traktor çok üyede, şanak, volokuşa söörtken a'ttar-bile ta çeje kubometr tudug çuduktarı beletkeen, söörtken kiji çüve.

(46) Ada-iyevıstıñ töreen kolhoz-sovhozunuñ hoyun maldap çoraaş, östürüp kaan huraganı 9600 baş aşkan, olarnıñ nemelde et deñizizi 221 tonna, a maldap çoraan

hoyundan kırğaaş, dujaagan düğü 34 tonna çetken.

(47) Mañaa hamaarıştır çañgıs çer-çurttuu bot-tıvingır çoğaalçı Doyundup Biçe-ool Serjiyeviçiniñ «Samagalday iyi oğlu» dep şülüünde mindig oduruglar bar:

(48) Çıldar sanay kırıtkaştıñ bergen düğüñ

(49) Çır bolza, Saygın daanga deñneksençig,

(50) Dorukturğaş dujaap bergen huraganıñ

(51) Tos-on muñ-daa aja bergen boldur iyin.

(52) Suvandiiniñ şudurguzu dendii-le dep

(53) Sumu çonu çugaalajıp, maktap turdu.

(54) Açavıstıñ dooskan tuskay ertemi-daa çok, bödüün ajılçın kiji. (55) Ol üyede tıva bijikti bodu-la sonuurgap, kızıp-kılayıp çoraaş, nomçuptar, bijipter kıldır öörenip alğan men deer çüve.

(56) Ol çurttap ertken nazınında bagay ajılwaan dep sagındırğ-daa ap körbeen, kajan-daa samçıgdakçı megeçi, oor çoruk kılıp çorbaan, hooylu-dürüm üreveen kiji. (57) Ooñ çurttalgazında bir mindig tavarılga bolgan. (58) Konçug anıyak turğaş, aktıg çerге harısalga çok dep buruudattırğaş, herekke onaaır çaskan. (59) Açavıs inçaarda «Dıtıg-Arıg» MÇAE-ziniñ kejiğünü bolğaş sanakçılap baza turgan. (60) Bir-le çılin ol MÇAE-niñ daraazında çılda heregleer dees, şańga uurgaylaaş, şıgıap kaan üş-dört barba taraa ürezinin oorlatkan dep buruudattırğaş, dıka uzun huusaada istelge çeringe bayisaadıp, «sukturup», konçug bergeni körgenin çögenip çugaalaar kiji. (61) İstelgeniñ tüñnelinde yozulug oorlar tutturgannar. (62) Ol-la sumunuñ iyi hamaatıları bolgan deer çüve. (63) Olarnıñ alıs-la mözü-şınarınıñ öödejogu konçug, ürgülçü-le ajıldan ospaksırıp çoruur, alıksak-çiksek, bolgançok-la ulus-çonnu algırtkan çoruur mañgıstalçak kijiler deer. (64) Tutturgan oorlar buruuzun hüleep ap, üülgedip alğan hereeniñ yalazın hooylu yozugaar doluzu-bile çükteeş, şitkelin üze baskaş, ol-la öör törel çonunuñ arazına katap kılaştajıp kirip kelgenner deer çüve.

(65) Kançaarga-daa şın çerle bodunuu-bile artkan. (66) Açavıs «buruudattırışkından» agarıp üngen. (67) Açavıska hamaarıştır mında bijeen çüölderni

nomçaan kiji bisterni açazın hölün erttir maktaan-dır dep boday berbezin diledivis, çüge deerge mında bijittingen barımdaalarnıñ argajok şınnıg, biçii-daa kaastaan, hee-koya kiirgen çüve çok iyin.

(68) Ada-iyevistiñ, açavıstiñ ajıl-işçi dopçu namdarı deerge bistiñ ög-bülevistiñ ujuktalıp çoruur töögüzünde baza bir solun arın dep sanap, amıdıralıvıska oon öörediglig çüülderni uluu-bile ünelep çoruur bis!

6. METİN

(1) «URYANHAY. TIVA DEPTER»

(2) Çüüldüñ adında «Adazınıñ adı-bile utkuur, alıs bodu-bile bayırlajır» dep tıva üleger domaktı kiirgen. (3) Şınap-la, tıvalar kiji-bile tanıjıp tura, kandıg törel-aymaktan sen, ada-ızıguuruñ kımıl deş oon-daa ulaştır sonuurgap aytırar. (4) Yozu-çañıldardan alır bolza, amır-mendi soluşkanınıñ soonda töleptig azı şoolug eves törel-aymaktıñ salgalı kıldır, baydaldardan körüp turgaş, mendilejip hüleep köör turgan. (5) Inçalzajok kiji bürüzü soonda barıp hündütkeldig azı hündütkel çok apaarın kiji bodu bodunuñ ajıl-herekeri, bazımnarı, sağış-bodaldarı-bile çedip alır. (6) «Uryanhay. Tıva depter» antologiya – tıva niitilelde hanı hündütkeldig bolgaş ulug aldarlıg iyi kijinin, tıvalarnıñ burungu küjügetter törel-bölüktüñ töleeleri, adazı bolgaş oğlu - Küjüget Sereeviç Şoygunuñ bolgaş Sergey Küjügetoviç Şoygunuñ kadı çogaadıp kılğan ajılı. (7) Inçaंगाş uk antologiyanı çon ulug hündütkel bolgaş ulug sonuurgal-bile utkup turar. (8) Ol dugayında bo çıldıñ avgust ayda Kızılga, antologiyanıñ redaktsiya kollegiyasınıñ kejiğünneri bolganıvısta, meñ bolgaş Küjüget Sereeviçiniñ erttirgen ujuraldarından bilgen men. (9) Antologiyanıñ mooñ songaargı salım-çolu ooñ hanı utkalıg kezeenden hamaarjır bolbayn kançaar, baza ol ıškaş ooñ tomnarında bergen töögünüñ barımdaalarnıñ nomçukçu kiji kançaar uun öskertip – bodunga, bodunun amıdıralınga, bodunun ög-büleziniñ çurttalgazınga, törel-aymaanga, çonunun, töreen çurtunuñ çurttalgazınga hamaarıştır kançaar hüleep alırdan hamaarjır. (10) Üstünde çugaalaanım çüülder-bile holbaştır, men tölevileldin küüsedikçizi bolganımda, Tıvanıñ niitilelinge, beti-le deerge töögü, etnografiya bolgaş arheologiya ertemneringe spetsialist eves nomçukçularnıñ höy keziinge, antologiyanın tomnarınıñ utka-şınarın, onzagaylıg,

bir-le çaa biliglig, bodanırına informatsiya boluru-bile töögünün çamdık barımdaaları-bile tanıştırsadım. (11) Tıva çonnuñ dıka eki çeçen sözü bar: «törelın bilbes kiji, doñgur kök buga deg». «Ol deerge, sen çeje-daa buga ıškaş küştüg bolzunza, dömey-le seeñ kamgalanır mıyıstarıñ çok, azı bolza bodunnuñ töreldeıñni, törel salgalıñnı bilbes bolzunza – sen dayanıptar çölengiijn, küjün çok kiji-dir sen» dep, antologiyanın iyigi tomunun ege sözünde Sergey Küjügetoviç demdegleen. (12) Şınap-la, бүгү çonnarnıñ töögüzünde kijinin adı, delgem utkazı-bile alırga törel-aymaktıñ adı, çañgıs kijiniñ çurttalgazında-daa, törel-aymak bölüktüñ-daa çurttalgazında ulug roldu oynap turgan. (13) Şaandan tura aymaktıñ baştıñnarına, haannarga, kagannarga, imperatorlarga, azı bolza doktaattıngan çañçıldar yozugaar hanına ündezip düjülgeni salgal damçıp alır бүгү улуска база бүгү аймак bölükterge ol база hamaarjır çoraan. (14) Inçangaş aymak çonnar бүрүзү бурun üyeden bodunuñ uk-dözün, törel salgalıñnı çedi, tos bolgaş oon-daa höy salgaldı ajır bilirin sagıp çoraan. (15) Ögbeleriniñ törel salgalıñnı biliri – törel aymaktıñ, çonnuñ dirig töögüzü, ol bolza - üyeleriñ harılzaazı, ol – çonnuñ töögüzünüñ kelir üyede ulamçızı. (16) Inçangaş üyeleriñ harılzaazı üzülbezinde deş база төрел-аймак чоннуñ чуртталгазы келir үйеде уламчılaзын deş bottarıvıs uk-dözüvüstü bilir bolur ujurlug bis. (17) Orus töögünü en eki bilir kijileriñ bireezi, XVIII vektiñ tönçüzünüñ – XIX vektiñ egezinin ulug çogaalçızı Nikolay Mihayloviç Karamzin mınça dep bijeen: (18) «Çonnar deerden düjüp kelbeyn turar bolgaş çerje ajıt kirbeyn turar» deen. (19) Dıka onza eskerig: (20) şınap-la, çon бүрүзүнүñ, ulug bolgaş biçe-daa çonnarnıñ, oon işinde tıva çonnuñ база, çüs-çüs bolgaş muñ-muñ çıldarje hanılap kirgen uk-dösteri, ada-ögbeleri, ögbeleriniñ ögbeleri deş, kulturazınıñ, yozu-çañçıldarınıñ, amıdırap-çurttap çoraan ündezip tura rol kaynaar-daa estip çitpes. (21) Bo бүгү antologiya çındızın turguzarınıñ sorulgazın baş burungaar todatarkan: nomçukçunuñ bodun, ılangıya çalı, anyak nomçukçunu, bodunun çonunun töögüzün ööreniringe kiirıştırir, ündezip ajıldardan bistiñ muñ-muñ çıldarda ertip kelgen töögüvüstüñ dugayında, tıva etnostun turgustunuuşkununuñ bolgaş högjöldeziniñ öskerliışkinneriniñ dugayında, kürüne turguzuunuñ töögüden turgustunup kelgen hevırlerinin dugayında bodu bilip alırıñ, Tıvanıñ deviskeeringe bolgan arheologtug şınçilelder bolgaş Tıva çernin burungu çurttakçılarıñ salgaldan salgalçe damçıdıp bergen onzagay arheologtug turaskaaldarı-bile tanıjıp alır arganı beer deen sorulgalıg.

(22) Saldingan sorulgalardan kılıp çorudar ajıldarnı baza todaratkan: Tıvanıñ bolgaş tıvalarnıñ dugayında yanzı-bürü ajıldarnıñ arazından çügler Rossiyanıñ bibliotekalarında çañgıs ekzemplyarlarda artkan dıka hovar ündürülgelerni eves, en höy medeedıñnadıglarlıg ündürüglerni baza şilip alır, inçaarga antologiyada kolduunda 1944 cılga, Tıvanıñ Sovet Evileliniñ sostavınga kirgen cılga çedir ajıldarnı körgüsken, oon oray üyeniñ ajıldarı amdızında ajıglalda kalbaa-bile bar boop turar. (23) Inçalzajok, TAR-nıñ ekonomikazınıñ talazı-bile, baza ol ışkaş Tıvanıñ arheologiyazınıñ talazı-bile kol şinçilel ajıldarı XX vektiñ iyigi çartında egeleen bolganda, tus-tuzunda 6 bolgaş 7-gi tomnarda sovet üyeniñ bolgaş amgı Rossiyanıñ üyelerin baza kiirgen. (24) Antologiya çındızında materialdarnı şilip tura, tıva çonnuñ töögüzünge kandıg-la-bir boluuşkunnaerje ertemdennerniñ bolgaş höy-niiti ajıldakçılarınıñ çamdıkta körüşteri taarışpayn turgan ajıldarın baza çındıga kiirer sorulganı salgan turgan. (25) Olarnıñ ündeziñ ajıldarı-bile şuut ajıldap kiripkeniviste, anaa avtor teksterin, ergejok çugula tavarılгада bolgaş boldunar bolza, redaktor tayılbırın (K.D.Arakçaa, K.S. Şoygu) baza kojarı alban bolu bergen. (26) Antologiyaniñ tomnarında, olarnıñ aңgı-aңgı tematiktig kattıştırgan kezekterinde ertemdennerniñ ajılın hronologiya çurumu yozugaar bergen. (27) Ol nomçukçularga kandıg-la bir aytırlarını, boluuşkunnaerj üyeniñ öskerliışkininiñ, högjöldeziniñ aayı-bile deñneştirip köör arganı berip turar. (28) Mañaa ulug duzanı bistiñ tayılbırlarınıvı kadar, olarnıñ höy keziinde çok bolza uk tomda, çok bolza öske tomnarda ol-la aytırgı azı ol-la boluuşkunnaerj biijeñ çoguur arınnarje nomçukçularnı eglip kelirin ayıtkan bis. (29) Salgan sorulgalar antologiyada kayı-hire çedip aldinganı – siler şiiptirleer bolbayn kançaar siler, ergim nomçukçu. (30) Indıg-daa bolza, men tölevileldin küüsedikçizi, anaa nomçukçu bolgaş niitileldin töleezi kiji baza bolganımda, mindıg hevirlig öy-öylep ünmes ündürülgeler, kajan anaa çañgıs çonnuñ dugayında aңgı-aңgı avtorlarınıñ töögü barımdaaların çıp kılğanı Rossiyagada, daştıkıg-daa turup körbeen deerzin, maktanır deen küzel çokka demdeglekseer-dir men. (31) Inçangaş antologiyanın onza ünelig boop turarı bolza, töögünüñ barımdaaları, çamdıktarı dıka hovar dep baza demdeglep turgan men, çonga çook, niitilelge kalbaa-bile ajıglap bolur, kol-la çüve – anıyaktarga bolgaş özüp olurur salgalga stolunuñ kırınga ürgülçü çıdar, kandıg-daa töögü aytırı turgustunup keerge ajıp köör ayıtqı nomu boop boluru-bile onzagay. (32) Am antologiya çındızınıñ tomnarınıñ hanı

utkazınıñ dugayında kiskazı-bile körüpteeliner. (33) Çıındı 7 tomnardan turgustungan. (34) Antologiyanın egezinde Nikita Sergeevič Mihalkovtuñ (Rossiyanıñ Ulustuñ artizi, Sergey Kūjugetoviç Şoygunuñ eji) «Nomçukçuga sözünden» egeleen. (35) İnda demdeglep turarı-bile, höy tomnug çıındı bodunun şınarı-bile «ooñ turguzukçularınıñ tuskaylañ ertem şinçileli eves», «ooñ sorulgazı öske: nomçukçularga ırakkı bolgaş çookku üyelerde üngen töögünüñ nomnarınıñ bolgaş ertem ajıldarınıñ arınnarın bottarınga ajıp köör arganı berip turar». (36) Ooñ ańgıda ol mınça dep bijip turar: «...men bodaarımga, onzagay bolgaş kataptattınmas Çöön çük bolgaş Barın çüktüñ arazında Rossiya herek kırında kövürüg boop turarın uk antologiya katap baza şınzıdıp bolur».

(37) İnçangaş, Birgi tom. Ol kolduunda iyigi muñ çıldıñ tönçüzünden amgı eraga çedir bolgaş HİH vektiñ tönçüzünge çedir Tıvanıñ deviskeeringe bolgaş Töp Aziyanıñ koja-helbee deviskeerleringe çurttap çoraan burungu aymaktarga turaskaattingan. (1 kezee).

(38) Birgi tomunun 2 kezee onzagay. (39) İnda sovet çogaalçı V. A. Çivilihinniñ «Pamyat» uran-çeçen roman-essezinden legendalıg uryanhay – Çinhis-Haannıñ şeriiniñ polkovodçuzu Subuday dugayında töögüp çugaalaan üzündülerni kiirgen. (40) Çamdık töögü ertemdenneriniñ çugaalap turarı-bile Çivilihin Subudaynıñ ovur-hevirin en köskü bolgaş tala tırtpayn turguskan dep körgen. (41) Sovet bolgaş Rossiyanıñ uran çüül literaturazında ulug uryanhay-polkovodçunuñ ajıl-herekterin körgüsken bolgaş analizteen kara çańgıs ajıl ol boop turar.

(42) Üşkü kezeende Rossiyada bildingir hakas ertemden N. F. Katanovtuñ turguskan Uryanhay talazı-bile ajıldarnıñ bibliograftıg aytıkçızın kiirgen. (43) Nomçukçuga, ılańgıya anıyak nomçukçuga, nomçuurga bolgaş bilip alırınga bo-la berge bolu beer ertem ajıldarın şinğeedip alırınga duza kıldır birgi tomda «Tıva salım-çolduñ skif-hunn-turk uk-dözü» kiirildeni bergen. (44) İnda Tıvanıñ bolgaş töp Aziyanıñ deviskeerleringe çurttap çoraan aymaktarnıñ töögüzünüñ kol çugula çadaların HİH vektiñ tönçüzünge çedir bildingir kıldır bijeen. (45) Kiirildede burungu turk polkovodçu Kül-Teginge turaskaatkan tıva şülükçü bolgaş çogaalçı A. A. Darjay bolgaş orus şülükçü A.V. Prelovskiyniñ tus-tuzunda Ulug bolgaş Biçe bijikterni tıva bolgaş orus

dılda şülüktep kiirgenin kiirildeniñ kaastalgazı dep bolur.

(46) İyigi tom. Bo tom deviskeer bolgaş üye plannaaşkını-bile Sayan-Altay bolgaş HV vekten HH vektiñ egezinge çedir üyeni haara tutkan, azı bolza Tıvanıñ deviskeeringe bolgaş añaa çurttap turgan aymaktarga çook. (47) Mında berdingen ajıldarnıñ höy keziinde Sayan-Altay aymaktarınıñ etnogeneziñiñ, ooñ iştinde uryanhay (tıva) aymaktar bolgaş törel-bölükter ayırıqların çırdıp turar.

(48) Üşkü, dörtkü bolgaş beški tomnarda Uryanhay kraynı tanıştırgan. (49) Bo tomnarnıñ kol-kol uglanıışkınıñ – «orus-tıva hamaarılğalarınñ» högjüldezinge turaskaatkan bildingir ertemdenneriñ, ayan-çorukçularnıñ ajıldarın mında kiirgen. (50) Indig-daa bolza tomnarnıñ añgı-añgı kezekterinde tomnuñ kol uglanıışkınıña hamaarışpas kızaa temalıg ajıldarnı baza kiirgen.

(51) Beški tom Uryanhaydan Tandı-Tıvaje şılçeenin körgüsken. (52) Añgı-añgı avtorlarınñ ertem ajıldarın kiirgeni-bile bo eñ ulug tom boop turar. (53) Tıva çonnuñ amıdıralınıñ bolgaş Uryanhay kraynıñ kojaları Rossiya – Mool-bile hamaarılğalarınñ añgı-añgı talaların körgüzüp bijeen.

(54) Aldığı tom doluzu-bile tıva çonnuñ amgı töögüzünde bir dugaar hamaarışpas kürüne turguzuu Tıva Arat Respublikaga doluzu-bile turaskaattingan (1921-1944). Çaa anıyak kürüneniñ kol-kol ajıl-amıdıralın kiskazı-bile bijeen.

(55) Tomnar bürüzü çaraş illyustratsiyalar-bile kaastattingan. +nnug kiirildelerlig.

(56) Onzagay çerni çedigi, söölgü tom eelep turar. Çüge dize ında Tıvanıñ erte-burungu turaskaaldarınıñ arheologiyazınıñ talazı-bile ajıldarnı körgüsken. (57) Bo tomnu Tıvanıñ erte-burungu turaskaaldarın öörenip şinçileeringe çurttalgazınıñ höy keziin baraalgatkan, şılğarañgay tıva arheologtarnı beletkeen suraglıg sovet ertemden Aleksandr Daniloviç Graçga turaskaatkan. (58) A. D. Graçnıñ udurtulgazı-bile ajıldap turgan SSRE-niñ Ertemner akademi yazınıñ Sayan-Tıva ekspeditsiyazınıñ anıyak otryadtaringa antologiyaniñ turguzukçu-avtoru Sergey Şoygu baza bodunuñ çaygı dıştanılgalarda ajıldap turgan. (59) Sergey Küjügetoviçiniñ ekspeditsiyaga ajıldap turgan üyelerinde tıptıp kelgen töögüğe bolgaş arheologiyaga sonuurgalı halas barbaan

– uk antologiyaniñ uk-dazılı oon üngen, burungu uygur şivee Por-Bajıñ bolgaş Çadaananiñ Üstüü-Hüreezi baza oon ugun alğan. (60) Bodunuñ indıg idip ündürgen sanaldarı bolgaş herek kırında olarnı bottandırganı-bile Sergey Şoygu çütküldüg bolgaş salğan sorulgazın eçizinge çedip alır küzeldig-le bolza biçii oolduñ küzelderi baza büdüp, bottanıp berip bolurun körgüsken.

(61) Tomnuñ birgi kezeende orus ertemden-arheologtarnıñ 1917 çılga çedir üngen ajıldarın bergen. (62) Olarnıñ arazında İ. S. Bogolyubskiynin, Por-Bajıñ şiveeziniñ artınçıların bijeen, şiveenin plannaaşkıniñ Kara-Balgasunda Uygu kagannıñ Haan orduzunga dömeyin demdeglep turgan birgi ertemdennerniñ bireezi D. A. Klementstiñ ajıldarı bar.

(63) İyigi kezeende doluzu-bile sovet bolgaş rossiyji ertemdennerniñ Tıvanıñ arheologtug turaskaaldarın şinçileen ajıldarın kiirgen.

(64) Beşki tomnuñ üşkü kezeende İ. A. Arjantsevaniñ bolgaş T. K. Mkrtıçevtiñ udurtulgazı-bile avtorlar kollektiviniñ antologiyaga kiireri-bile tuskay beletkeen 2007 çılta Por-Bajıñ şiveeziniñ şinçileliniñ baş udur medeelerin kiirgen ajılı turguzup turar. (65) Şiveeniñ tıptıp kelgenini talazı-bile avtorlarnıñ sanal-onalın baza kiirgen. (66) Antologiyaniñ tomnarınıñ kıska dopçulalın töndürüp tura, çuruk kaastalgazınıñ avtoru çurukçu Ş. M. İrgittiñ bijeen arınınga baza doktaaksadım. (67) Arında Tıvanıñ eleen kaş arheologtug turaskaaldarınıñ motivterin – haya çuruktarın, burungu turk bijikterni bolgaş şutkup kılğan turaskaaldarnı ajıglaan, olarnı berdingen çerde hanı utkazınıñ aayı-bile todargay turuştarında salğan: (68) adaanda – çırık çer kırına çurttalganı ileredip turar – duştuk oorlaar stsenanı, kiji ızıguurunıñ egezin salğan hereejen kijinin bolgaş buganıñ ıdıktıg harılzaazınıñ dürzüzü, kijinin çerge çurttalgazınıñ ündeziñin turguzup turar añgı-añgı amıtannarnı; (69) ortuku kezeende – boydusta möñge ergildeni ileredip turar añnarnıñ dolgandır manının stsenazın, üstünde – sağış setkildin (kuştar) bolgaş duu orannıñ (maskalar) çurttalgazınıñ simvoldarın salğan; (70) avtornuñ bodalı-bile olarnı şuptuzun tıva çonnuñ töögüzünüñ çıldar bijikterin ileredip turar burungu turk bijikterniñ fonunda salğan; bo bugününüñ kırında töreen delgemnerin körüp baza kamgalap turar tıva hovularınıñ tergiidekçizi burungu turk şerigji turar kıldır avtor çogaatkan.

7. METİN

(1) TERE-HÖL ŞİVEEZİ

(2) Tıvanıñ murnuu-çöön çügünde Sengileñ sinnarınga hanalandır kajaalatkan Tere-Höl ıygılaajı çattılıp çorutkan. (3) Uzunı — üjen beş, kalbaa - on ses metr, eñ çavıs çeri dalay deñnelinden 1310 metr bedikte. (4) Iygılaaştıñ murnuu-barın talazında Balıktıg-Hemniñ solagay talazında, daglar çoogunda, 1315 metr bedikte Kungurtug suur turar. (5) Ol 1949 çılda ündezeitinip turgustungan. (6) Tıva Respublikanıñ Tere-Höl kojuunu, Şınaa sumu çağırgalıg. (7) Sumunuñ niiti şölü on üş muñ dörbelçin kilometr, çonu iyi muñ kiji turgan. (8) Iygılaaştıñ barın talazında höy-le tool-torulgada kirgen - Tere-Höl. (9) Tus çerniñ ündeizin çurttakçıları bo höldü Kileen dep adaar. (10) Ugunda ol mool sös bolgu deg. (11) Kaañ-ayas hünde Kileen - körünçük-le. (12) Ayas dünelerde deerde çiveñneşken sıldıstar, tümen-saya aldın çinçiler hölge körünçüktelip oynaan çüve deg, kiji söglep çetpes, çurukçu çurup çetpes toolun ıdıp egeleer! (13) Mındıg çaraş oranga şivee tudup dep çüveni kançap bodap algan haan boor!

(14) On-on, çüs-çüs çıldar, küzün çangan duruyaalar deg burungu şiveeniñ kırı-bile şuujuup ertkileen. (15) Oran delegeyde möñge çüve bar eves, kurgag çerden höl ünüp kelgen, Elçigen-Kulaktıg haan ordu-şiveezin kaapkaş, çige burungaar çorupkan. (16) Ooñ aşkan taygazın Haan-Taygazı, kadınıñın çoktaan hemin Emi dep aday bergen dep burungu toolçurgu çugaalarda artıp kalgan. (17) Höldüñ unu ses, doorazı beş, niiti şölü dörten ajıg dörbelçin kilometr. (18) Eñ tereñ çerinde dört metr hanı. (19) Hölde on beş biçii ortuluktar bar. (20) Olarnıñ bireezinde murnuu erikten 1.5 km. çerde, uygur şivee bar. (21) Eñ eki kadagalattınıp artkan hooray-şivee. (22) Ooñ hanaların soñgu talazı am-daa beş metr bedip turar. (23) Rossiya çergelig töögü turaskaalı kıldır dañzılattıngan bolgaş kürüne kamgalalında kirgen.

(24) Tus çerniñ ündeizin çurttakçıları uk şiveeni «Por-Bajıñ» dijir. (25) Şiveeniñ turar ortuluun Tas-Ortuluk deer. (26) «Bajıñ-Ortuluu»-daa dijir. (27) Şiveenin hanazınıñ uzunu - iyi çüs on bir, doorazı - bir çüs bejen ses metr. (28) Hanalarınıñ bedii

tuttunganda on metr ajıg, döjeeniñ kılını ses metr. (29) Çoortu çinğelep çoktaan bolgaş, kırı dört metr kalbargan. (30) Hananıñ çöön talazında ses metr hire ulug ejiktig. (31) Ooñ iyi talazınga suurgalar turgan. (32) Barıın talazında hananıñ ortuzunda bir suurga bar. (33) Şiveeniñ işinde murnuu, barıın, soñgu hanaların durgaar iyi-iyi öreel 8x6 metr hemçeeldig 27 bajiñnar turgulaan.

(34) Ortuzunda - ulug ordu iyi bajiñ bar. (35) Birgizi 23x23 metr kılın platformada turar. (36) Kvadrat hevirlig. (37) Murnuu-çöön taladan kirer iyi koja kalbak çadalarlıg. (38) Bajiñnıñ hanazınıñ kılını iyi metr. (39) İşti bolgaş daştı çugaylıg ştukaturkalıg, olarnı sarıg, kızıl öñner-bile budaan. (40) İştiki hanaları sug buduktar-bile çuraan freska çuruktarlıg.

(41) POR-BAJIÑ

(42) Tıvaga VI vekter soonda hemner unun durgaar baza çonnuñ argıjar ulug oruktarınıñ beldirleringe, höy çonnuñ köjüp çurttap çoraan çerleringe hooray-şiveelerni tudup turgan.

(43) Tıvanıñ murnuu-çöön çüğünde ındıg hooray-şivee Şınaa sumuzunuñ deviskeerinde Tere-Höldüñ (Kileenniñ) ortuzunda ortulukta Por-Bajiñ ol.

(44) Olar kamgalal şiveeler, öskeleri us-tıvış töpteri bolup turgan. (45) Olarnıñ çurttakçıları öske çerlerden albadal-bile kelgen kijiler. (46) Aldın, möñgün, çes, hola, hüler, demirden kaastalgalar, sava-sańga, küş-ajıldıñ bolgaş dayınçı çepsek-herekselder kılır kijiler. (47) Doy savalar, ıyaştan çüve kılır kijiler ańaa algı-keş, kidis aymaandan idik-hep daarap бүдүрүп turgannar.

(48) Bistiñ köşkүн burungularıvıs olarnıñ çoogunga honmas, bottarınıñ honaştarınga köjüp çurttap çoraannar. (49) Albadal-bile olarnı honar çerleringe köjürüp keep, çamdızınga koda-sümeler tutturup, mal kadartıp turgan.

(50) Köşkүн çonuvus olarnıñ amıdıralçı ovur-heviringe çaңçıgıp taarışpayn, ol koda-sümelerni harın ürep çok kılırınga çütküldüg turgannar. (51) Inçalza-daa kiji çurttaan oran-sava ıdıktıg, ańaa hol degbes dep ujurnu sagıp, olarnı üptep-üreveyn çoraannar. (52) Oon çüve-daa albas.

(53) Tere-Höl şiveeziniñ (Por-Bajıñ) iştinge buzundular arazınga demir-des aymaa, o'k-bijek, sava aymaa-daa büdün heveer çıtkılaar. (54) Onu kiji albas. (55) Bottarı irip, bustup tönüp tur ıynaar dijir çon bolgay. (56) Amgı üyede eki kadagalattınıp artkanı Şınaa sumuzunda Por-Bajıñ. (57) Onu Tere-Höl (Kileen) biske kamgalap arttırıp bergen.

(58) TIVA BOLGAŞ UYGURIYA

(59) Türkterniñ söölgü küştüg kaganı Bilge kagan 734 çılda ölgen. (60) Söölgü çöön türk kagan Ozmış 744 çılda ölürken. (61) Töp Aziyaga uygurlarnıñ tergiideli turgustungan (745-840). (62) Tozan beş çıl durguzunda Ulug Uyguriya turup kelgen...

(63) Birgi uygur kagan uygurlarnıñ yaqlakar dep törel bölük uktug Tseylo bolgan. (64) Ulug uygur haan kürüneni turguzar dees, demiseldi baştaan. (65) Ol ölgen soonda, oon oğlu Moyun-Çur 746-759 çıldarda kagan bolgan. (66) Eres-didim bolgaş mergejildig şerig baştıñçızı çoraan. (67) Oon amıdıralının söölgü çıldarı Tıva-bile sıyrı holbaşkan. (68) Uygur üyeziniñ baştaygı ulug tuduglar baza oon aytışkını-bile tutkan. (69) Oon dolu kagan at-aldaı - Kuyulbeg-bilge kagan Moyun-Çur (Bayan-Çur Bayan-Çor). (70) Tıvanı ejelep çağırgan-daa kiji ol.

(71) Çöön türk tyukyulerniñ düşkeniniñ soonda, 745 çılda Tıvaga erge-çağırga tus çerniñ aymaktarının holunga kirgen. (72) Ol deerge çık, as, tubo bolgaş öske-daa aymaktar-dır. (73) Olarnı çıkter baştap turgan. (74) Çikter soñgu kojaları burungu hakastar-bile (kırgıstar) evilelçi hamaarılğalgı turgannar. (75) Çık - Hemçik bolgaş Ulug-Hem ununga çurttap çoraan höy sannıg aymak ulus.

(76) Astar Hemçik, Alaş, Ak baştarı, Kögmen (Barın Sayan), Altay inçaar çurttap çoraannar.

(77) Dubo çöön Tıva bolgaş Köp-Sug-Höl (Köpsögol inçaar çurttap çoraan aymaktar.

(78) Çikter öske бүгү көшкүннер deg eves, şudurgu dayınçılar. (79) Kolduunda mal ajıldıg. (80) Taraanı tarıp çip çoraan.

(81) Astar mal bolgaş añ ajıldığ, hölder çoogunga çurttap çoraannarı balık-daa ajılı kılır. (82) Dubo (tubo) ivi, añ, mal ajıldığ. (83) Höl çoogunga turgannarı balıktaar. (84) Amgı tıva etnostuñ adı oon uktalğan.

(85) «...Par çılda (750) çikterge udur dayınçe çoruptum. (86) İyi aynıñ on dörte Kem (Ulug-Hem) çoogunga tuluştum. (87) Ol-la çıldan çikter çağırtkannar...» dep oon adından dašta bijeen. (88) Moolduñ Köp-Sug-Höl aymaanıñ Tsetserlig sumuzunuñ deviskeerinde Mogoy-Şine-Usu dep çerde bijimel turaskaalda bijeeni ol.

(89) Ulaştır: «Ol-la çılın men Tes-Hemniñ bajınga (Ötügenniñ barın iyinge) Kasar-Kordan örgeemni turguzarın dujaadım. (90) Anaa kamgalal hananı tudarın dujaagaş, añaa çayladım. (91) Añaa bodumnuñ eelel çerlerimniñ kızığaarın turgustum. (92) Añaa men bodumnuñ demdekterimni (tañmalarımni) bolgaş bijikterimni oyarın dujaadım. Oon ol-la çıldıñ küzününde men çöön çükçe çorutkaş, tatarlardan harı negedim. (93) Toolay çılda (750) beş ayda... (94) Ulu çılda (752) çayın ıdıktığ bedik Syunkyuz Baştanıñ barın talazında Yakbaş bolgaş Tukuş hemnerniñ kattışkanında Ötükenniñ ortuzunga erttirdim...»

(95) Kül-beg-bilge kagannıñ oğlu Turyan adazının soonda Eltemiş-Bilge-kagan dep at-bile düjülgege olurgan. (96) Oon adından Terhin köjeezinde bijeeni: “Kargı bolgaş Burgu hemnerge, ol çurtka, bodumnuñ iyi hemnerimge men çurttap köştüm. (97) Ötükenniñ songu iyleringe, barın kızınga bodumnuñ çaygı honaştarınga, Tes-Hemniñ bajından çöön çükçe köjüp çurttadım”.

(98) Barın Hangayda arga-arıglıg Bulnay sını bile Sengeleñniñ çöön şattarınıñ arazında delgem bolgaş şıktığ üstüü Testiñ şınaazı çıdar. (99) Hem şoolug kalbak eves dıylagar akkan. (100) Ol çamdık çerlerde höy-höy biçii salaalarga çarılğan bolgaş dag hovuzun şıgıdıp çıdar. (101) Ol çookta biçii hölçügeşter baza höy. (102) Baylak odarlar baza çetçir sug mañaa höy baş maldı tudarınga taarımçalıg. (103) Üye-düpten-ne mañaa köşkännerniñ çurttap çoraanınıñ demdee burungu baza ortaa vekterniñ bazırıktarı, köjee daştarı hereçilep turar.

(104) Tsetserlig sumuzunuñ tövünden soñgu-barın çükçe on hire km. Hudjrit dep çerde Nogon-Tologoy döñde bijiktig uşkan daştı 1976 çılda tıpkan. (105) Ol dašta

bijeeni: «...Meeñ deerlerden törüttüngen Eletemiş kaganım haannıg kürüneniñ bajınga olurup, eldi (çonnu) başkargan.

(106) ... Kasar Korugga çurttap, çıttı turguzup örgeezin tutturgan. (107) Añaa çaynı erttirgen.

(108) ... Çöön talaga, Elserege çurttay bergen. (109) Bodunun demdekterin bolgaş bodunuñ bijikterin inçaar oyarın, kançaar turguzarın dujaagan...». (110) Bo turaskaal Begü-kagannıñ başkarıp turgan üyezinge dügjür: 751-752 çıldarga.

(111) Tıvaga Moyun-Çurnuñ 750-752 çıldarda tutturup egeleen hooraylar, şiveeler, kamgalal hanalar tuduu 758 çıl soonda-daa ulamçılaan. Olarnıñ eñ murnukuzu - Tere-Hölde Por-Bajıñ. (112) Oon ulaştır Eleges-Aksı, Çaa-Höl, Çadaana, Barlık çedir çoktaan Kagannıñ Orhon-bajında örgeezinden Tes bolgaş Tere-Höl çedir ulug oruk çoraan. (113) Murnuu-çöön Tıvada argıjaringa eptig çerler, bedik daglar, arttar çok. (114) Ötügen (Ödügen) añaa amıdıralçı çugaada haya-daş, arga-arıg şoolug çok daglıg çerniñ haragannarı üngen, a'ttıg çoruurun taarjır çerlerni inça deer. (115) Tıvanıñ relyeftig kartazından köörge, çöön Tıvada çügeer çavıs çer bo-dur. (116) Moon töp bolgaş barın Tıvaje argıjaringa baza eptig.

(117) Moyun-Çur: «Ol-la çılın (750) men Testiñ bajınga (Ötükenniñ barın iyinge), Kasar-Kordan örgeemni turguzarın dujaagan men...». (118) Mında ooñ şerig paarañı turguskanın çugaalap turar hire. (119) Por-Bajınga baza ooñ şerig paarañı turgan.

(120) Bo bijikter Tere-Höl şiveezin Moyun-Çurnuñ tutturganı ılap şın dep çüveni todargay badıtkap turar. (121) Kargı bolgaş Burgu hemnerni amgı dıl ertemdenneri Balıktıg-Hem (Kaa-Hem) baza ooñ solagay adırı Kargı hem-bile düüştürüp turar. (122) Bo çer uluzu Balıktıg-Hemniñ Tere-Höl şınaazından ündür akkan kezeen Kaa-Hem deer. (123) Eltemiş Bilge kagan adazınıñ soonda Tere-Hölde şiveede örgeezinge keep çurttap, ejeleen çerlerni başkarıp turgan-dır.

(124) Mındıg ulug şiveeni, höy bajıñnarnı tudarınga çüs-çüs tonna tudug materialı: daş, doy dovurak, ıyaştar herek. (125) Inça höy çüveni kançaar söörtüp çedirip turgan dep. (126) Şiveeni tudup turar üyede am turar ortuluun sug dolganmaan.

(127) Hölçe hanılap kire bergen bedik döñnüg çartık ortuluk boop çadavas. (128) İndıg turgan-daa boor. (129) Höy şerig añaa baza turup şıdavas: a't-hölün, kayaa o'tkarıp, tudup turguzarıl? (130) Ayıl bolu bergende, kançap inaar höy ulus dürgen kamgalanıp kireril azı oon üneril? (131) Çok bolza ol üyede höldüñ erii bile ortuluk arazı ırak eves, çook turgan. (132) Tuskay kövürügler-bile argıjılganı handırıp turgan be? (133) Amgı erik-bile ooñ arazı bir ajıg kilometr. (134) Oon ańgıda höy bajıñnar, şıvee turgan boop çadavas. (135) A Por-Bajıñga kagan bolgaş ooñ çook kijileri turgan. (136) Şerigler – höl eriinge. (137) İndıg hire çerlerni şınçılep, şenelde kazıışkınnardan kılıp köörü baza ujurlug hire.

(138) Ergi bazırıkarnı şınçıleeri-bile şenelde kazıışkınnarnı kılırı çugula.

(139) Kungurtug şkolazınga üjen üş cıl durguzunda töögünü başkılavişaan, öörenikçilerniñ ayan-çoruun baştap çoraas, çıggan haygaaraldarımdan uşta bijidim.

(140) KUNGURTUG DEP ATTIÑ TIVILGAN TÖÖGÜZÜ

(141) Amgı suurnuñ murnuu-çöön çügünge bazırıkırlıg ajık şöldü şaanda Hün-Hüür dep adap turgan. (142) Doorazı bir kilometr, uzunu 3 kilometr hire 20 ajıg bazırıkırlıg dörbelçin şöl-dür. (143) Ol şöl Hün-Hürtü hemniñ oñ talazında arga bile hemçiğes arazında çıdar. (144) Ertengi hünnüñ herelderi ında turar kızıl dıttarnıñ bajınga eñ-ne baştay deep keer. (145) Bedik sın kırından köör bolza, bo şöldüñ ortuzunda kızıl dıttarnı dolgandır aldın-sarıg çeçektig ayañga hün dolgandır hürtülenip turgan ıškaş onza çaraş çer bolgay! (146) “Amıdıraldıñ möñge duguyu dolganıp, açı-buyannıg mantralar ala-çayagaar nomçuttunup turar bolzun!” dep höy kijilerni höörjütken şölde olarnıñ soñgu maanayinga tutkan yöreelden uktalıp tıvilgan at boor iyin bo dep şag töögüden ulug kijiler kelir üyeniñ salgaldarınga damçıdıp berip çoraan.

(147) ... Suurnuñ amgı ündezin çurttakçılarınıñ çugaazından alırga, uk at mool dıldan uktalğan dep turar. (148) “Hongor” – kiji höörü dep sösten tıvilgan. (149) Bazırık (höörlerniñ) höyün bodaarga, uk at şınap-la ündezinnig.

(150) “Hüngür” dep söste “h” bile “k” dep ajık eves ünnerge “tug” dep hamaarılğanıñ kojumaa nemejirge, ünnerni adaarınıñ ayanı-bile (assimilyatsiya dürümü

yozugaar) Hongurtug deeriniñ ornunga hüngürtüg dep öskerli bergen bolgu deg. (151) Alıs utkazın surap köörge, hün, maanay, hürtü dep bo üş söstüñ filosofiyazı Künhürtü dep atta bürünü-bile siñgeni ılap.

(152) Ortaa vekter üyezinde bo çerge haan kürüneziniñ tövü turgan. (153) Ooñ hereçizi amgı suurnuñ çanında hölde turar ortulukta haan şiveezi Por-Bajıñ ol bolgay.

(154) Tıva dıldıñ şınçeeçileri Ş. Sat, M. Martan-ool, P. Seren Tere-Höl uluzunuñ dılında şala moolçurgu ayan barın onzalap demdegleen.

(155) Kayın keldiñer? – dep Kızıldıñ samolet örteelinge bo çer uluzundan aytırar bolzuñarza,

(156) -Men Hünhürtüden samolet-bile ujup keldim – dep harılaar.

(157) Nayısılal hooraynıñ tövünde Maanay hürtüzün hüngeer dolgap turar apargan-dır. (158) Kungurtug diveyn, am-na Hün-Hürtü dep burungu ıdıktıg sös askıvıska çoortu eptejip, ada töögünü baza katap sagındırıp kelir çadavas boor.

8. METİN

(1) TIVA ÖG-BÜLE: TIVILGANI, TÖÖGÜZÜ, KIJİZİDİKÇİ SALDARI

(2) Kiji törelgetenniñ sayzıralınıñ ege çadazında ulustuñ ajıl-agıy, aji-töl kijizidilgezi niiti turgan.

(3) Çoortu huuda öñcü-höreñgi tıvilganı-bile törel bölükterden ög-büle aңılanıp egeleen. (4) Er-hereejen hamaarılğalar baza öskerilgen. Çaңgıs aşak-kadaylıg ög-büle tıptıp, Niitilel amıdıralınıñ tuskay heviri apargan.

(5) Tıvalarnıñ ög-bülezi baza inçaar tıvilgan. (6) Inçalza-daa tıva çon töreldejip çurttaar çaңçılın am-daa salbaan. (7) Üş ada duju çedir bot-bottarın kagbas, ederjip, duzalajıp çoruurlar. (8) Inçangaş, töreldejip çurttaarın tıva ög-büleniñ onzagayı kıldır demdeglep bolur. (9) Ol deerge salgal damçır çaagay çaңçıldarnıñ bireezi bolur.

(10) Törel dep çül? (11) Ooñ kançaar tıptıp kelgenin, kandıg hevirlig bolurunuñ dugayında tayılbırlarnı ertemden M. S. Bayır-ool bodunuñ ajıldarında bijeen.

(12) Uk biliglerni ertemden iyi bölükke çargan:

(13) a) alıs törel çoruktuñ utkazı;

(14) b) törelder arazında ergeler bolgaş hüleelgeler.

(15) Alıs törel dugayında tayılbr:

(16) "Törel çoruktuñ alıs bodu çaş urugnuñ törüttüngenile holbaşkan biologtug barımdaa-dır. (17) Bir kijiden öske kiji tıptır, adadan — uruglar, kırgan ada-iyeniñ uynuktarı torüttüner. (18) Şak ındıg töreldi dort törel deer".

(19) Tıvalar törelderin «han törel, çook törel, ırak azı elege törel dep ılgaar» dep avtor ayıtkaş, uk biliglerniñ utkazın mınçaar körgüsken: (20) «Han törel deerge çañgıs adadan azı iyeden üngen, bir ögbeden uktalgan bölük kijilerni inça deer».

(21) «Köşkün ög-bülege han törel iyi kezekke çarlır: (22) iye törelile baza ada törelile. (23) Üş ada üyezinde törelderni çook törel kıldır sanaar. (24) Çook töreldiñ ugu oon uzudap, dört adadan ınaylaarga, ırak törel deer».

(25) «Tıvalar ada törelin han törel deer. (26) Çüge deerge ada kiji - urugnuñ çayaakçızı. (27) İye törel - hin törel. (28) Çüge deerge urug iyeziniñ iştinge tıptıp kelgeş-le, oon-bile hini tuduş, özüp, dorugar. (29) Çırık çerge törüttüngeş, avanıñ aa südün eep özer.

(30) Ada-ıye bolgaş uruglar arazında udur-dedir hüleelgelerlig, bot-bodu dees niitilel murnunga harısalgalıg. (31) Onu niitilel-bile harılzaazı azı sotsiologtug barımdaa deer. (32) Inçangaş alıs törel dep bilig hanı utkalıg, biologtug bolgaş sotsiologtug barımdaalarnıñ narını-bile kattıjıp, doñaşkanı bilig bolur. (33) Onu şıñgeedip ap, han töreldiñ arıñ sagırı alban.

(34) Tıva çañçıl-bile alırga, öglengen soonda tıptır törelder baza bar dep ertemden bijip turar. (35) Er, kıs uluska hamaarıştır katı - küdeezi kat-ıyezi - küdeezi, bee -kenni, kunçu - kenni, çaavazı, çestezi, çurjuzu dep adaar. (36) Uk sösterni çer-çer aayı-bile adaarı ağı-ağı. (37) Çijee, literaturlug dılda çaavazı deer, a çamdık dialektlerde ol-la söstü çeñgezi deer. (38) İnda kandıg-daa kem çok, mañaa hamaarıştır margıjıp, çemeleşpes.

(39) Oon aňgıda tıvalarda «çurt töreli» dep bilişkin bar. (40) Çaňgıs aalga törüttünüp, oynap ösken uruglar bot-bottarınga öörenip, eş-öörün çook kijileri kıldır sanap, alıs törel çergezinge çedirip, çurttalgağa ederjip egeleerler. (41) “Bak töreldiň ornunga harı kiji deere” dep üleger çugaa baza moon döstelgen.

(42) Han azı çook töreli baza çurt töreli-bile eptig-çöptüg, nayıraldığ, demnig çurttaarı — tıva ög-büleniň şagdan beer onzagay im-demdee, çarılbas kezee. (43) Ol çaagay çaňçıl am-daa bodunuň ünezin çidirbeen.

(44) Şaandakı tıvalar çugaazınga kijizidilge dep söstü hovar ajıglaar turgan. (45) Olar kol nuruuzunda urugnu çağıp, surgap turgaş, kiji kılır dep çugaalajırlar.

(46) Alıs kijizidilgeniň utkazı - ögge urugnu amıdıralçı biliglerge, ajılga öörediri, yozu-çurumga çaňçıktırarı. (47) Ööredir uluzu — urugnuň ada-iyezi, akı-ugbaşı, töreleri. (48) Inçaar ögnüň azı ögbelerniň dep adap turarısı ööredig tıvilgan. (49) Ol üş kezektig: (50) ujur, çaňçıl, yozulal.

(51) Ündezin tıva ög-büle uk ujur-çaňçıldarnı anıyak öskenniň ugaan-mederelinge siňniktirip, salgaldan salgalçe damçıdıp turgaş, uk çonnuň tuskaylaň amıdıralı-bile tanıştırap, aňaa beletkep çoraan. (52) Çijee, kıs uruglarnı beş harlında öşkünü saap, on harlında özeen maldıň ijin-hırnın aştap ööredir. (53) Ool uruglarnı beş harlında anay-huragan kadarar, on dört harlında hoynu özep, kejin soyup, edin buzup bilir kıldır ööredir.

(54) Tıva ög-bülege kijizidilgeniň kol özee — uk çonnuň kiji dugayında ööredii. (55) Burungu tıvalar kijini, ılaňgıya iye kijini, hündüleer bolgaş çaş urugnu burgan dijir çoraan. (56) Inçangaş ajı-tölün kijilerge ekiirgek, duzaargak, hündüleeeçel kıldır çaňçıktırarı alban turgan. (57) İye kijige çüdüp, mögeeri baza tıva çaňçıl bolur. (58) Çüge deerge ol çırık çerge töldü çayaar. (59) Aa südü-bile emzirip, doruktur azırap ugaan kiir surgap, ajıl-iške ööredip kaar kol kiji. (60) Inçangaş anıyak öskenni iye kijini hündülep, onu kamnaar kıldır öörediri — ög-büleniň ıdıktığ hüleelgezi.

(61) Ög-büle бүрүзү ajı-tölün töleptig aajı-çaňnıg kıldır kijizider küzeldig. (62) Tıva ulus onu çaagay çaňçıldarga öörediri deer. (63) Çijeeleerge, urugnu kejee, şınçı kıldır, çijeeň, karbaň, uluurgak bolbas dep öörediri.

(64) Bistiñ bodap turarivis-bile alırga, ajı-töldü bagay çañçıldar-bile tanıştıp, olarnıñ alıs utkazın tayılbırlap beeri alban. (65) Çıjee, çüge oorlaar çoruk bagay baza oorlanıp bolbazıl? (66) Kiji çüge karjı, alıksak-çıksek, çilbi bolbas ujurlugul? (67) Megeleer çoruktuñ yoralıg, bagı çüdel? (68) deen çijektig aytırıglarga harılar urugnu ekige ööredir. (69) Baktan kançaar çaylaarın, çüge ındıg çañnıg bolbazın bilip alır. (70) Urugnu edip-çazap surgaarı ada-iyeniñ, ögbelerniñ, törelderniñ añaa ekini küzeeni bolur.

(71) Çerle inçaş urugnu horjok, inçanmas dep çüvege öörediri — eki çañçıl. (72) Horjok dep çüveni urugnuñ ugaap biliri alban. (73) Çıjee, tıvalar burun şagdan beer kiji setkilin homudatpas, öske kiji hevi ketpes, sös-bile, bijek-bile, boo-bile kijige kıjanmas dep ööredip çoraan. (74) Çüge deerge kiji setkilin homudadırğa, bodunga düjer, bodunuñ sağış-setkili aarır. (75) Ulus hevi kedip, edin edileerge, malın oorlaarga, kiji edi himireldig kargıjı çeder. (76) Kijige kıjanıg ölüm oştaar.

(77) Tıva çonda azıral malga, dirig amıtanırga, arga-ıyaşka, çerger, sugga hamaarıştır baza deer-bile holbaşkan "inçanmas, horjok" dep utkalıg çañçıldar höy. (78) Olarnıñ utkazın şıngeettirip, medereldii-bile sağıp öörediri baza-la ög-büleden hamaarjır.

(79) Ögbelerniñ öörediiniñ baza bir çarılbas kezee -yozulaldar. (80) Olarnı tıva ulustuñ alban sağıp çoraan bolgaş am-daa sağıp çoruur çurumu dep bilze çoguur. (81) Ög-bülege çonnuñ ıdıktıg yozulaldarına ööredir, olarnı çon bodu ıyak sağır turgan. (82) Çıjee, çaa törüttüngen çaş urugnu ulug nazınnıg, ajı-tölü, höy, çonda hündükeldig ava kiji kavaylaaş, orun kıringa çıttırıp kaar. (83) Bir eves urugları doktaavas kiji bojaan bolza, çaş kavaylaar yozulal öske: kavaynı artıjaar. (84) Onu işteerde höy uruglug ulustuñ çörgekterin, uja kidizin, uja hılın ajıglaar. (85) Ooñ soonda urugnu baza-la uzun nazınnıg ava kavaylaaş, orun kıringa eskertinmes kıldır salır. (86) Ol бүгү yozulaldıñ utkazı: (87) bo ögde kiji bojuvaan, mında çaş urug çok dep «azalarnı» megelep turarı. (88) Ol, bo üyeniñ aayı-bile alırga, psihoterapiyanıñ argaları bolur. (89) Kol utkazı mındıg: (90) ajı-tölün ışkınıp, ajıg-şüjügge tavarjıp, şüzüü kudulaan ava kijiniñ sağış-setkilin oojurgadı. (91) Ava kijige seeñ bojupkanıñ «azalar» bilbes, seeñ uruuñnu am olar albas dep büzürediri, seeñ uruuñ kañ-kadık, mendi özer dep avanı hey-a't kiireri.

(92) İnçaar oojurgadıp, sagıjın ajıdıp kaan iye kiji öpey ırın ırlay berbeyn kançaar!

(93) Çonnuñ yozulaldarı höy. (94) Olarnıñ utkazı hanı öörediglig. (95) Kol nuruuzu çurunga hamaarışkan bolgaş kiji bodun kayaa, kançaar ap çoruurun nazı-har aayı-bile ööredip turar. (96) Amıdıraldıñ boluuşkunnarınga düüştür kılır-kılbas çüölderni aytıp tayılbırlaar. (97) İnçangaş olarnı kayı-daa nazıda sagırı alban. (98) Yozulaldarnı sagır kıldır öörediri deerge baza ög-büleniñ kijizidilge ajılı bolur.

(99) Töreen çonunuñ mözü-şınarı siñnikken ajı-töl bedik süzügleldig, tura-soruktug, bergelerge torulbas. (100) Ol bolza ög-bülege yozu-çañıldığ kijizidilgeniñ saldarı bolur.

(101) Anıyak salgal ögbelerniñ çañıldarın sagıp, süzüglelin salbayn çoruurun köörge, ada-iyezinge, törelderinge öörünçüg. (102) Ol bolza ög-büleniñ töleptig salgaldı kijizider hüleelgezin çon murnunga küüsedip, salgaldar arazında holbaanı üspeyn çoruuru ol.

(103) Tıvanıñ töögüzünde çonnuñ ujur-çañıldarın erginiñ artıışkını dep sanap, horup turgan üyeler bar. (104) Amgı şagda ögbelerniñ öndür ööredii katap egittingen. (105) Onu kijizidilgege çedimçelig ajıglap, şkolada ertem kıldır ööredip, şıñgeedip, amıdıralga ajıglap egeleen

(106) ÖG-BÜLE BAYIRLALDARI

(107) Bayırlaldar erttireri - erte şagdan tıvilgan çañıldarnıñ bireezi. (108) Çerlik ulustuñ añ-meñ olçalap algan öörüşküzünden egeleeş, şag-üye aayı-bile öskerlip, Olimp oynunarı, Çastıñ, Sugnuñ, Şagaa dees öske-daa bayırlal-oynunnar niitilel-bile deñge sayzırap, am-daa amıdıraldıñ çarılbaz kezee bolup turarlar. (109) Ög-büleniñ bayırlaldarı kuda yozulalından egeleer.

(110) KUDALAR

(111) Çon бүрүзүнүн kuda erttirer çañıldarı, yozulaldarı aңgı-aңgı bolza-daa, ında dömey, aaylaşkan çüülder baza bar: selik beletkeeri, kuda üyezinde algış-yöreel

çugaalaarı, belek sunarı, kudaniñ ır-şoorlug, katkı-höglüü. (112) Kuda erter çerni arıg, kaas-şinik kıldır taarıştırar bolgaş kuda bürüzü başkarıkçılıg boluru.

(113) Kuda doyunuñ hündülüg çemneri çon bürüzünde ańgı-ańgı baza kelin kıstı ada-iyeziniñ bajińından alırda, ıyak sagır yozulaldar çon bürüzünde bar.

(114) Kuda-doy üyezinde ulustu olurturu baza tuskay çurumnug: (115) stolduñ ortuzunga öglenip turar anıyaktarnı olurtur, kelin kıs küdeeniñ oñ talazınga, ooñ solagay talazınga kelinniñ hereçizi, a küdeeniñ hereçizi kelinniñ oñ talazınga olurar. (116) Ooñ soonda ada-iyeleri, ögbeleri, törelderi, kelin-küdee talaları-bile aaylaştır oluruptarlar. (117) Kudanı başkarıkçı ajıtkaş, çaa ög-büleni algap-yöreep, daşkanı ködürer. (118) Ooñ soondagı yöreelderni, belek sunarın duguruşkan yozugaar erttirer.

(119) Burungu tıvalarga kudaga hamaarışkan yozu-çañçıldar höy turgan. (120) Çijee, kojalarınıñ kıs uruu ılım çaş turda ooñ ujazınıñ adaanga öşkü düğün salıp, onu kelir üyede kelin kılıp alır deenin ada-iyezinge dıñnadıp, olarnıñ çöpşeerelin alırı. (121) Ool, kıs öglenir nazı-har çedip turda belekti çaartıp, şayın buzarı. (122) Ooñ soonda düğdeeşkin kılıp, kuda düjürer ay-hünün aytırtıp, çogum kudanı erttireri dees oon-daa öske. (123) Bo dugayında delgereñgeyi-bile ulug ögbevis M. Kenin-Lopsannıñ ıdıktıg nomnarında körgüsken, olarnı nomçup, bilip ap bolur.

(124) Şag-şaa-bile turbas bolganda, kudalajır yozu-çañçıl üyeniñ aayı-bile öskerilgen. (125) Çijee, amgı tıva anıyaktar ulug hooraylarda höyü-bile öörenip, ajıldap, çurttap turar. (126) Olar arazında tanıjıp, bot-bottarınga taarjıp, ög-büle tudarın boday beerler. (127) Çamdıktarı duştuun ada-iyeziniñ aalınga ederip keerler. (128) Inçan ada-ıye devidip, düvüreer çıldagaannar ünüp keep bolur. (129) Ooñ bireezi -kudalar-bile udaa-darıy tanıjırı, kudalajırı. (130) Bot-bottarınıñ ızıguur-töögüzün saygarjıp, ugun uktaan soonda üş ada duju çedir çook törel demdee tıptıp kelze, ol dugayın uruglarınga dıñnadıp, olarnıñ öglenir deenin doraan soksadır. (131) Ooñ utkazın mınçaar tayılırlap beer: (132) üş ada duju çedir ulus çook törel boor, a kajan törel hannar kattışkanda, urug sadı ürelip, küçü-şınarın çidiripter. (133) Indıg ög-bülege maga-bodu bertik-mejel, munçu, tuduu, ugaanı soluu, çetpes ajı-töl törüttüner. (134) Inçangaş çook törel ulus öglenmes dep tıva ulustuñ horugları bar. (135) Onu üreer bolza çonnuñ ujur-dürümün karjızı-bile hajıtkanı bolur. (136) Indıg çoruk amgı hooyluda baza kördüngen. (137)

İndig eralıg çüveni üülgetken er-hereejen ulus tuskay harısalga hüleer.

(138) Çurttalgaga ındig epçok baydalga tavarıspas kıldır ada-iye urugların erte-
çajından bottarınıñ uk-ızıguuru, çook törelderı-bile tanıstırıp, töreen dilinga, çonunuñ
ujur-çañçıldarına öörediri alban. (139) Anıyaktar ög-büle dugayında hooylularnı bilir,
kijide ergelerden öske harısalgalar barın ugaap, şıñgeedip algan turar ujurlug.

(140) Kıs urugnu kudalap kaanda onu kelin kıldır ap bolurun ooñ ada-ıyezi
çöpşeeeren soonda, oolduñ talazı kudaga beletkenip, kudanı düjürer.

(141) Burungu Tıvaga öglenir deen anıyaktarnıñ törelderı kuda hünün, şagın
ulug hamnardan aytırıp, ulug çarınçığa çarın saldırıp, tölgeçige huvaanaktadıp turgaş,
bilip aar turgan.

(142) Oon ańgıda ertemden lamalardan kelin kıstıñ aalından üner hünün, şagın,
munar a'dınıñ çüzünün baza aşak-kaday bolur ulustuñ törüttüngen çıldarınıñ aayı-bile
ög-büle çurttalgazınga taarjır-taarıspazın aytırıp alır turgan. (143) Am ol çañçıl katap
egittingen, onu ajıglar-ajıglavazın kiji bodu bilir. (144) HBAB-ka öglenişkenin
badıladıp, çoguur şınzılğanı baza ap bolur. (145) Alıs badılaaşkınnı bayırlal şınçılıg
erttireri, çeçekter, belekter berip, kudalar, eş-öörü höglüg-baştaan, çeçen-mergenin
körgüzeri küzençig.

(146) İnçalza-daa ada-ıyeler çamdıkta kuda yozulaldarın ürep, olarnı öskerti beer
ayan bar aparganı homudançig. (147) Çıjee:

(148) 1. Ajık-konçaa sürüp kudalajırı.

(149) 2. Höy akşa, önçü höreñgi çıp aar dees kuda doyunçe çügle bay-şırak
ulustu çalaarı.

(150) 3. Kudaga ulustu ujur-turguzur aragaladıırı.

(151) 4. Anıyaktarga tuskay stol salıp, a's-çem, araga delgep, olarnı ezirtiri.
(152) Mındig kuda katkı-hög, ır-şoor, oyun-tantsı çok boor. (153) Anaa-la tönmes-
batpas aragalaaşkın, algış-kırış, şoş-sodaa; buzulgan ayak-sava, ürelgen et-sep; buuraan
ep-nayıral.

(154) Kuda mınçaar ertpes ujurlug. (155) Kuda düjüreri - çonnuñ anıyak ög-

büleni ıdıқтаanı burungu yozulalı, öglengen anıyaktarga ajı-töldüg, bay-şırak, kejik-çoldug bolurun, möñgün-aldın kudalarga çedir ep-nayıraldıg çurttaarın algap-yöreeri. (156) Onu inçaar artırar ujurlug bis.

(157) Çalgaarançıg, çügler aragalaar kuda turbas kıldır, añaa kijizidikçi utkalıg ergi-çaa yozulaldarnı kiiriştirerin çüüldüg dep sanaar bis: (158) kelinni ekkeer çeri irak-çook-daa bolza oolduñ çook törelderı dugurjup-bolçaşkan aayı-bile kudaların üş katap öske-öske ulus utkup, hündülep, aal kodanınçe kiirer. (159) Kunçuu kiji kelinni utkup, a't azı maşınaga olurtup algaş, holundan çedip algaş, bajiñnı üş dolgandır kılaştaar. (160) Ooñ soonda bajiñçe kiirip, orun kırınga olurtkaş, süttüg şaynı kudar.

(161) Uk yozulaldıñ utkazı — kelin kijini aal-kodanıvısçe kiirip, ojuk-paştı, orun-döjeki hüleedip, ög-büleniñ bürün ergelig eezi kılıp aldıvıs deeni ol.

(162) Kudanı ajıdıp, udur-dedir tanıjıp, çılgan çon kuda çeminiñ amdanın ap, çugaazı ünüp kelgen üyede "kelinniñ azı öglengennerniñ valzın" tantsılaarı küzençig.

(163) Anıyaktarnıñ kudaga kirjiri çöptüg, şın. (164) Inçalza-daa olar añaa çünü kılırın şıñgı bodaar bolza eki dep sanap, mindig sümelerni kadar bis:

(165) a) kudaga (baza kayaa-daa) 40 har çetpeen ulus araga işpes dep çonnuñ çañçılın egidip, sagır.

(166) b) kudaga anıyaktar oyunnarga kirjip, öglengen anıyaktarnıñ at-aldarı dees höglüg margıldaaların erttirip, kelir üyeniñ udazınga oraaşpas uran-şever kelin kızın, karaa okkur kaygal küdeezin-daa ileretkeyler-le.

(167) Ooñ soonda çaa ögnüñ sarıg şayın ijip, anıyak ög-büleniñ eeleriniñ ajılga eptiın, çonunga eeldeen körüp-magadap, hööreey-daa.

(168) Kuda - kijiniñ ulug bayırlalı. (169) Onu düjürgen hünü, kelgen aalçıları, olarnıñ salgan algış-yöreeli, hayırlaan belekteri çerle uttundurbas. (170) Üyeniñ aayı-bile fotoçuruktar baza videofilm çuruktar artkan bolza, oon-daa solun.

(171) Kuda hünün anıyak ög-büle çıldıñ-na demdeglep erttirip bolur. (172) Oon ańgıda küzeze, erttirip bolur mindig yozulal-kudalar bar:

(173) Nogaan kuda - kuda düjürgen çıldıñ durguzunda ay sanında kuda hünün

demdegleeri. (174) Sunar belee - çügler çeçekter. (175) Kudaniñ ujur-utkazı konçug ulug - onu demdeglep turgaş, anıyaktar bot-bodunga kiçeengeylik bolup, eptejip, çurttap öörenirler.

(176) Dalgan kuda — öglengeniniñ bir çıl bolganın demdegleeri. (177) Sunar belekteri - sava, bajıñ işiniñ et-herekseli, çeçekter.

(178) Iyaş kuda — beş çıl bolgaş erttirer. (179) Iyaştan kılıp kaan belekter baza çeçekter beer.

(180) Çes kuda - çedi çıl bolganda erttirer. (181) Beer belee — çesten kılğan edilelder, çeçekter.

(182) Ak-kızıl (roza) kuda — on çıl bolgaş demdegleer. (183) Aşaa kadayınga boodal roza çeçekter beer.

(184) Çayır (nikel) kuda - on iyi çıl bolgaş erttirer, beer belekteri - çayırlap kaan savalar, çeçekter.

(185) Şil kuda - on beş çıl bolgaş erttirer. (186) Belee - şil savalar, çeçekter.

(187) Şaajañ kuda - 20 çıl bolganda demdegleer, bildingir yozulal kudalarınıñ bireezi.

(188) Möñgün kuda - 25 çıl bolganda demdegleer. (189) Möñgünden kılğan bilzekter, savalar, çeçekter sunar.

(190) Tuñ (jemçug) kuda - 30 çıl bolganda demdegleer, tuñ kaastalgalar, çeçekter sunar.

(191) Pös (len) kuda — 35 çıldı demdegleeri, belekteri pösten kılğan çüülder - arjıldar, çoorgannar, çeçekter.

(192) Şuru (rubin) kuda — öglengeniniñ 40 çılın demdegleeri, kadayınga şurulug bilzek, çeçekter beer.

(193) Aldın kuda - alban erttirer yozulaldıg kudalarınıñ bireezi. (194) Öglengeniniñ 50 çılın demdegleeri. (195) İyi bodu aldın bilzekterni alban solçur, beer belekteri - aldın azı aldınnap kaan edilelder.

(196) Brilliant kuda - öglengeniniñ 60 çıl oyun demdegleri. (197) Belek kıldır ertinelig kaastalgalar, savalar, bajıñ edilelerin sunar.

(198) Bodamçalıg, kañ-kadık çurttaar bolza, mında sanı kirgen yozulal kuda bürüzün demdeglep bolur. (199) Inçaar çurttaarın kızıdıñar!

(200) Tıva çonda kudalajır, kuda doyu erttirer çaraş çaagay yozulaldar dıka höy. (201) Olarnıñ dugayında nomnar söölgü üyede höy üngen, herek aparganda, olardan delgereñgeyi-bile bilip ap bolur.

(202) ÖG-BÜLE DOYLARI

(203) Mañaa hamaarıştır tıva çonnuñ erte-burungu sagıp kelgen, erttirer yozulaldarı dıka höy.

(204) Tıva ulustuñ erttirer ıdık doylarınıñ bireezi - urug doyu. (205) "Urug doyu deerge kandıg-daa nazınnıg ava kiji urug bojuptarga, dörgül-törel bolgaş tanış-körüş kijilerniñ öörüşküzün ileretken ög-bülege erttirer bayırlal bolur" -dep bildingir çogaalçı, töögü ertemneriniñ doktoru M. Kenin-Lopsan uk bayırlaldıñ ujur-utkazın körgüzüp, bijip turar.

(206) Urug doyun şaandakı tıvalar urugnuñ bojaan hününde erttirer çoraan, amgı şagıñ aayı-bile, bir ay çede beerge-daa, erttirip turar. (207) Kajan erttirerin ada-ıyezi bottarı şitpirleer-daa bolza, bojaan iyeniñ, çaş urugnuñ baydalından hamaarıştırza ajırbas. (208) Urug doyu erttirerde, alban sagır çañçıldarnıñ bireezi - çılğan çonga araga aymaktıg suksun ijirtpezi. (209) Urug doyunuñ kol sorulgazı -yozulaldıg a'ş-çemni ijip-çip, çaa bojaan iyege, çaş urugga algış-yöreel salırı bolur.

(210) Söölgü üyede tıva ög-bülelerde urug bajı hılbıktaar doynu kalbaa-bile erttirip turar apargan. (211) Çügge çañgıs demdeglep kaar çüve mindig: (212) şaanda çaş urugnuñ iye iştinge dorugup öskenin bir harlaanı dep sanaar turgan. (213) Inçangaş üş harlıg urug amgı üye sanaldazı-bile alırga, iyi harlıg urug boop turar, onu eskerze çoguur.

(214) Urug bajı hılbıktaar doynuñ kol utkazı — urugga önçü çııp beeri. (215)

Belek aytırı ujurlug: (216) adazı ıyaap-la töldüg azı ejeş mal aytır baza olarga ejeş at-şolanı tıpsır — Kalçan-Şilgi, Saarzık-Mıyıs deen hevirlig. (217) Beer önçü, belekter urugnuñ hindiinden hamaarjır, ool urug bolza, er kijiniñ edilelin, et-herekselin beer.

(218) Bo doyda algan mal-maganın uruglar bottarı karaktajıp, kamnap, öglendirde huuda önçü-höreñgige çedireri baza hanı utkalıg çañçıl bolur.

(219) Doylardan ańgıda ög-bülege erttirer bayırlaldar — uruglarınñ, adaiyelerniñ törüttüngen hünneri, Čaa cıl, Şagaa, Mart 8, Naadım, uruglarınñ bışkan nazı çetkeni deeş öske-daa bayırlal — erttirip bolur. (220) Olarnı erttirerde, bodanıp, tölevilep algaş, başkarıkçılıg, ezirtir suksun şeglig bolur, kolduunda oyun-toglaa-bile holbaarı küzençig.

(221) Ög-büle bayırlıg, oyun-toglaalıg boluru şın. (222) Inçalza-daa ooñ ug-şii ajılçe uglangan bolur ujurlug. (223) Čügle ajılğır, kejee, uran-şever anıyaktarnıñ ög-büle amıdıralı turuştug, çedimçelig, körüştüg bolur.

(224) Ürgülçü bayırlap turup beerge, araga-darje sundugup, ajılın uttup, ög-bülezin bıjıglar hamaançok, türedip, yadaradıp bolur. (225) Inçangaş emin erttir, eriin ajır bayırlavazı çerle çüüldüg.

(226) Ög-büle tudup, ajı-töl azırap çurttaarı sayzanaktap oynaarı eves-le bolgay. (227) Čediişkinnig, aas-kejiktig bolup ujugar-daa, çedimçe çok bolup, bergelerge tavarjıp tayıp ujup, dayanıp turar-daa.

(228) Amıdıralı kandıg boluru anıyaktarnıñ mözü-şınarından, tura-soruundan konçug hamaarjır.

(229) Inçangaş çurttalgaga ürgülçü tura-soruktug, çaagay setkildig, ak oruktug bolup, çoruu çogup, üülezi бүдүп çorza eki.

9. METİN

(1) TÖREEN DILIVIS ÜNELİG

(2) Dıl deerge kandıg-daa natsiyaniñ bir kol demdee, töreen dılı çok aymak-söök çon turbas. (3) Bistii tıva dılvıstı Komstitutsiya yozugaar kürüne dılı kıldır badılaan bis.

(4) Ol deerge konçug çugula boluuşkun. (5) Tıva dılvıs erte burundan beer töögülüg utka-şınarlıg. (6) Mool, kıdat, orus çon-bile şagdan beer aralajıp çurttap kelzivisse-daa, dılvıstı kagbaan, utpaan bis. (7) Dılvıs bisterniñ, eveeş sannıg çonnuñ, natsional çorgaaralı, ertine baylaa. (8) Tıvalar Moolda, Kıdatta bar. (9) Olar dıka eveeş hirezinde dılın utpaan, kagbaan, aajok ünelep çoruurlar. (10) Dılvısta öske dıldardan ülegerlep algan söster bar. (11) Ol deerge, çerle çaygaar bolu beer amıdıraldıñ bir hooyluzu-dur.

(12) Am meni düvüredip çoruur bir aytırıg bolza, çamdık sösterni öske ayan-bile adap ajıglaar aparganıvıs. (13) Bo talazı-bile kaş-daa çijekterni kiirip bolur. (14) Ol dugayında eveeş eves bijikçiler parlalgaga biijp, radioga-daa çugaalap turlar. (15) Olarnıñ sanal bodaldarınçe kım-daa sağış salbas-tır. (16) Tıva dıldı kamnaar, hündüleer dugayında Tıvanıñ kürüne üniversidinge baza çugaalaşkan dep dıñnaan men.

(17) Mırıñay çaa bir mındıg ajıl egeledi, çül deerge, ulusçu diktant deeş, alban çerleringe orus dılga diktantılarnı bijip, şılgadı. (18) Çogum tüñneli kandıgıl deerzin eki-le bilbedim. (19) Orus dıl Rossiyanıñ kürüne dılı bolganda, ındıg ajıldı organizastaarı şın harın. (20) A biske, Tıvaga, töreen dılvıska ındıg ajıldı çorutsa kandıgıl? (21) Şkolalardan, universitetten añgıda, ortumak tuskay ööredilge çerlerinde dılvıstı başkılap, ööredip turarın bodum dugaytı baza eki-le bilbes-tir men. (22) İnçangaş meeñ bir dugaar sanalım bolza, Tıvavıska dılvıs talazı-bile ındıg şılgaldanı respublikanıñ alban çerleringe, organizatsiyalarga ıyaap-la erttirze kandıgıl? (23) Ajıı-bile çugaalaarga, çamdık alban-haakçıttar bezin töreen dılınğa bijiiri, çugaalaarı çegey-le bolgay.

(24) İyide, çer attarın orus dılga eleen höy tavarılgalarda öskeer adap, bijip turar-dır bis. (25) Çijee, Çadan, Övür, Dzun Hemçik, Tañdıda Uurgaylıgı Argolik, Tañdı sınnarın Tandı-Oola-daa deer-dir bis. (26) Ol çül? (27) Üşte, parlalgada, tele-damçıldılgalarga-daa huraañgay sösterni, çijee, 000, AON, MİÇ, MTS, Bilayn, Daydjest deen çijektig sösterni parlap turar, olarnı çüge oçuldurup azı utkazın bijip, tayıl bırlap bolbazıl? (28) Bo dugayın azı meeñ şın eves bodap turarım ol be?

(29) Oon añgıda meeñ taarışpazım bir mındıg tavarılga bar: tıvalarnıñ çamdıktarı «dalnıy Kaa-Hem, blijniy Kaa-Hem» dijiirler. (30) Avtobustarga olurarda inça dijiirler. (31) Çogum arıg tıvalaarga, «betiki Kaa-Hem, ındıkı Kaa-Hem» bolur ujurlug.

(32) Biste dıl ertemdenneri kövüdeen. (33) Ol hirede tıva dılvısı budalıp turar bo üyede olar eñ-ne şitpirilig hemçeqlerni alır, ajıldı organizastaar bolza eki-le bolgu deg. (34) Tıva dıldı daştıklar bezin öörenip, ol deeş Tıvaga keep turarın bilir, köör bolgaş dıñnaar-dır bis. (35) Tıva dılvıstı özüp olurur salgaldarıvıska arıg, çaraş kıldır ööredip, damçıtpas bolzuvussa, kedizi barıp, çüü bolurul? (36) Kattışkan Natsiyalar Organizatsiyasınıñ ekspertteri tıva, hakas, buryat, yakut dıldar çoortu çide beer dep sagındırıp, bijip-daa turar.

(37) Kudumçuga çoraaş, ulug-daa, anıyak-daa ulustuñ arazında çugaalajırın dıñnaalıñar daan, ojaap köreeliñer: ol çugaalajırda, orus, tıva sösterni şuut holuy ajıglaar-dır. (38) İnçangaş meeñ sanal-bodalım çül deerge, tıva dılvısı dugayında ujurajılğalarnı, lektsiya, besedalarnı, konferentsiyalarnı şuut-la alban çerleringe, organizatsiyalarga bezin organizastap erttirip körze!

(39) A bo aytırıg radioga, televideniyege ıyaap-la eñ kol tema bolur ujurlug. (40) Tıva dılvıstı škola nazını çetpeen uruglar alban çerleringe ıyaap-la başkılar, ööredir ujurlug.

(41) Bottarı töreen dıldıg tıvalar bis dep çaagay, çorgaar adıvıstı bodaalıñar, tıva kiji men dep çüüldü mederep bilip, dılvıstı hündülep, çorgaarlanıp, kamnap çoruuluñar. (42) Natsiyasınıñ adın kamgalaarı, tıva kiji bürüzünüñ ıdıktıg hüleelgezi.

Badı OORJAK, pensioner.

10. METİN

(1) ŞAGAA-BİLE!

(2) Hündülüg çañgıs çer-çurttuglarıvıs!

(3) Şagaa büdüzünde siler bögüdeniñ amır-mendiñer aytırıbışaan, izig bayırnı çedirerin çöpşeerep körüñer. (4) Küske çılın eki saktışkinnar-bile saktıp, öörüp çettirgenivistı ilergeylep, çılıg-çımçak yöreelder-bile a'tkarıptaalıñar. (5) Ertip bar çoruur 2008 küske çılı töögüğe kajanda-daa kattaptatınmas, kijilerniñ sağış-setkilderinge balalbas höy-höy boluuşkunnarnı arttırgan. (6) Delegeyge bolup turar sañ-

höö krizizi ertken çılda ertse-daa, moon-daa soñgaar ulam sayzıral, amıdıraldıñ deñneli bedik çadaje öösküp ünüp keliringe taarımçalıg baydaldar turgustununarına büzüreer ujurlug bis. (7) Kiji bürüzü sayzıraldı bolgaş bay-şıdaldıg çurttaarın küzep, turuштуun körgüzüp, saldıngan sorulganıñ eçizinge çeder deeş şudurgu ajılbaar bolza, olarnıñ küzelderi ıyaap-la büde beer deerzinge büzürelivis ulug. (8) Ertken çıldı «Höömey çılı», bo çıldı «İgil çılı» kıldır respublikada çarlap turarı kançaar-daa aajok ujur-utkalıg. (9) Bis bottarıvıstıñ yozu-çañçıldarıvıstı utpas ujurlug bis. (10) Ooñ ündezinge çaartılгаларını kılıp, bay-şıdaldıg çurttap çoraan burungularıvıstıñ çaagay çañçıldарın sagıp, burungaar körüştüg çurttaalıñar!

(11) Ooñ-bile çergeleştir kojuunnarda čaa suburgannarnı kıska huusaa durguzunda tudup turguskan deerge-le, ada-ögbelerivıstıñ sagıp-teylep çoraanı şajın-çüdülgezin katap egidip, ooñ küçü-küjün ulam sayzıradır deen çütküldüñ köskü hereçizi bolup turar-dır. (12) Demnig çonnuñ küjü kayı hirezin čaa suburgannar çorgaarı-bile hereçilep turarlar. (13) Ol ıdıktıg hüreeler, suburgannar tuduunga kirişken kiji bürüzü kelir nazınında çüge-daa deñnep çetpes açı-buyannı ajıldap algannar. (14) Moon-daa soñgaar, şak-la mınçaar bot-bottarıvıstı detkijip, açı-buyan çedirjip çoruuluñar, hündülüg çaңgıs çer-çurttuglarıvıs!

(15) Kelir üyede tamçıktıg amıdırap-çurttaar dize, amgı üyede taarımçalıg baydaldarnı turguzarı çugula. (16) Bügü-le amılıg amıtannarga hora çedırbeyn, öskelerge bagay setkil setkiveyn, hey çerge aas-dıl ündürbeyn, çoguş-sodaa kılbayn, araga-darije sundukpayn, çaraş bayırlaldı höglüg-omak, öörüşkü-mañnaylıg utkup ap köreeliñer.

(17) Şagaa-bile čaa-čaa çediişkinnerni, bügü-le küzelderiñer bottanıp, çoruk-hereeñer çoguurun, baylakşıldı bolgaş kadıkşıldı yöreedivis.

(18) Üş Ertine kezee möñgede silerni kamgalap karaktaar-la bolzunam!

(19) Kojuunnuñ Baştıñı — Süt-Höl kojuunnuñ töleelekçiler Huralınıñ dargazı E.B. Monguş, Kojuun çağırgazınıñ dargazı O. A. Monguş, Tıva Respublikanıñ Kambı-Lamazı A.Ş.Sag.

11. METİN

(1) TÖREEN DİLİNİN ŞİNÇİLEKÇİZİ

(2) Ertken pyatnitsada Tıvanıñ gumanitarlıg şınçilelder institudunga tıva dıldıñ ergi türk bijimelderniñ şınçilekçizi bolgaş kadagalakçızı, Tıva Reslublikanıñ erteminiñ aldarlıg ajıldakçızı, filologiya ertemneriniñ kandidate Zoya Borandayevna Çadambanıñ yubileyinge turaskaatkan bayırlıg kejee bolup ertken.

(3) Z. B. Çadamba Toju kojuunnuñ Höl dep çerger törüttüngeş, Kızıldın № 2 şkolazın 1947 çılda dooskaş, ol-la cılın Leningradtıñ kürüne universitediniñ Çöön çük ulustarınıñ salbırınçe öörenip kirgeş, dooskan. (4) Töreen şkolazınga iyi cıl ajıladaan soonda, amıdıralın ertem ajılı-bile doluzu-bile holbap kirgen. (5) Eñ baştay tıva dıldıñ orfograftıg slovarınıñ nemeldelig bolgaş edilgelig 4-kü ündürülgezin beletkeeringe ol kirişken. (6) Ooñ soonda tıva-orus baza orus-tıva slovarlarını turguzuşkan. (7) «Tıva dıldıñ toju dialektikazı» (1974) dep nomnu bijeen bolgaş «Toolçurgu Toju çurtum» dep L. B. Çadambanıñ nomun çıp turguskan. (8) Bo bögüden ańgıda dıka höy ertem ajıldarın ol bijeen. (9) Z. B. Çadamba bögün-daa mak ajılın ulamçılap, hündülüg dıştanılgada orza-daa, demir-üjüün salbaan.

(10) «Uruglarım, keneetterimniñ, uynuktarımniñ açızında, olarnıñ detkimçezi-bile bögün siler bögüde-bile amırlajıp-mendilejip, ayak şaynı çooglap ora, setkil handır çugaalajır aas-kejiktig boldum» — dep, Zoya Borandayevna öörüp çugaaladı.

(11) Bayırlıg kejeege Z. B. Çadamba-bile höy çıldarda kadı ajıldap kelgen eş-öörü — ertemdenner D. A. Monguş, M. A. Hadahane, S. M. Biçe-ool, K. A. Biçeldey bolgaş öskeler-daa cılıg sösterni söglep, solun saktıışkınnarnı kıldı. (12) GŞİ-niñ direktoru V. D. Mart-ool hooçun ertemdenge töreen kollektiviniñ murnundan bayır çedirgeş, beleen söñnedi. (13) TR-niñ Çazaanıñ Dargazı Ş.V. Kara-oolduñ ömüneezen bayırlıg bijikti K. A. Biçeldey nomçaaş, ak kadaktı bolgaş suy belekti söñnedi.

(14) Bistiñ korr.

12. METİN

(1) UZUN NAZILIGLARINIŇ ÇAJITTARI

(2) Uzun nazılıglar kançap ol hire ür çurttap çoruurul dep aytırgnı kım-daa sonuurgap çoruur. (3) Şınap-la, çamdık kijiler dıka nazıdap kırığıje çurttap çoruur boor-dur. (4) Çijee, azerbaydjan Şirali Muslimov 136 harg a çedir çurttaaş, 1985 çılda möçeen. (5) Kezip emneer emçi Fedor Grigoreviç Uglov 100 ajıg harlıg. (6) Tıvada Kaa-Hem çurttug A. Vaseneva çookta çaa 100 harlaan, H. A. Ançımaa-Toka 97 harlıg.

(7) Uzun nazılıglar dugayında “Pravda” bolgaş öske-daa töp solunnarda bijip turar “Komsomolskaya pravda” solunnuñ korrespondentizi F. G. Uglovtan sonuurgap aytırga: “Küş-ajıl, ugaan ajılın holbaştır kılbaşaan, araga bolgaş taakpını ajıglavayn çordum. (8) Ol ıškaş sook sugnu kırımçe kuttunup, şaptattınıp çordum” deen.

(9) Baza bir öske çijek. (10) 2007 çıldıñ dekabır ayda “Şın” solunga 100 harlaan Anna Vasenevaga TR-niñ Çazak Dargazı Ş. V. Kara-ool: “Silerniñ bo nazınıñarnıñ çajıdı çogum çüde irgi?” - dep aytırga, “Küş-ajılda, baza katap küş-ajılda” dep harılaan. (11) Oon iñay ol kırgan-ava mal azırap, nogaa, kartofel tarıp, ajı-tölün azırap çoraan. (12) Ol kırgannıñ Balgazınga zootehniktep çoraan uruu bezin am 78 harlıg.

(13) Uzun nazılıglarje doktaamal sağış salıp, haygaarap çoruur çogaalçı Yuriy Maadiyeviç Künjeptiñ Balgazınnıñ kaygamçık taraajılarınıñ bolgaş respublikanıñ hooçunnarınıñ dugayında 2007 çılda bijeen oçerigin dıka sonuur-gap nomçaan men. (14) Ol nomçugajında küş-ajıldıñ açızında uzun nazılap, çonunga baraan boop çoraan 70 hardan örü nazılıg 24 hooçunnarnıñ dañızın todargay körgüskeni dıka solun.

(15) Kiji öske dirig amıtannardan küş-ajıl kılıp şıdaarı-bile ılgalıp turar. (16) Amgı meemedereldig, sayzırañgay kijini çügile küş-ajıl yozulug kiji kılıp kaan dep mergen ugaannıglar şagda-la çugaalap kaan. (17) İnçap keerde, kiji küş-ajıl kılbas bolza, örtemçey şuut uzutkattınıp bolurunuñ ayılı bar.

(18) Amgı üyede delegeyde küş-ajılga eñ kızımak natsiya -yaponnar. (19) Olarnıñ ortumak nazını - 80 har, a pensiyaje 70 harlaaş ünüp turar. (20) Rossiyada ortumak nazın - 60 har, a Tıvada oon orançok eveeş.

(21) Ajılğır çoruk bolgaş küş-ajıl - uzun nazılaarınıñ çajıdı dep çüveni üstünde

çijekterden kördüvüs. (22) İnçangaş mınçaar tũñnep bolur:

(23) 1. Küş-ajıl kijiniñ amıdıralınga huulgaazın ujur-duzalığ. (24) Kımniñ-daa albadalı çokka bot-idepkeylig ajılbaar herek.

(25) 2. Çamdık kijiler araganı kadıkşılınga horalıg dep bilze-daa, ijip çoruurundan nazını kiskalap çoruur.

(26) “Rossiyskaya gazeta” solunda kiji nazının çookku çıldarda 10 katap östürüp bolurun badıtkap, ekspertimentini kılıp turar dep bijeen.

Konstantin HAYAN-OOL

(27) URUG EMZİRER İYELİĞ BOLGAŞ ÇAŞ TÖLDÜĞ BOLGAN ÖG-BÜLELERGE

(28) Saktıp alıñar! Anıyak iye kezeede detkimçe heregleer, eñ ılañgıya öl-çaş tölü-bile bajıñınga çedip keerge, ög-büleziniñ haygaaral, duzazı çugula. (29) Bo tavarılgada çaş kiji boldunar-la şaa-bile höy üyeni iyeziniñ çanınga erttirer, oon, emiiniñ südü-bile ürgülçü çemgerttiner. (30) Baştaygı hünneri eñ berge: çaş töl çaa baydalga ijigerde, ürgülçü ıglaar, ög-büle kejiğünnerin düvüredir deerzin utpañar. (31) Emigden çemnenirge, ılbırgay çaştıñ e’t-han kirip, maga-bot talazı-bile özüp bijıgarınga çugula üye-çada-dır. (32) Çaş töl düne-daa emig emer, çogum-na ol üyede iyenin orunu-bile koja, çıpşır saldıngan turar. (33) İnçangaş silerniñ duzañar iyege, çaşka-daa bir dömey herektig. (34) Olarnıñ hepterin, çörgeen çup, bazıp, urug çemgerer iyege hoolu-süüzünnüg çemni beletkeer ülüg silerge onaajır: a iye çügle çaş tölü-bile ajaanzıraarına öylejir. (35) Silerniñ hün, şak bürüzünde duzañardan iye dürgen segip, dıñzır, oon uygu-dıjı magadılattınar.

(36) Bojuur bajıñdan ündür bijitken iye bolgaş çaş bajıñ deviskeeringe agaarlap selgüüsteerge, çemge höönü ekijiir, nervi sistemazın oojukturar, arıg agaar soonda uygu-dıjı eki hanar. (37) İyege, çaşka-daa algı-kışkı, ıt-şimeen, daaş, ovaarımça çok şimçeeşkiner bir dömey horalıg. (38) Kejee, ög-büle şuptu çıglıp kelgende, hündüs mogapkan çaş ıglagan bolur. (39) İyege duzalajıñar. (40) Çaş töldü holga ap, çaygap, öpeyleñer, emzirikçi iyege uygu-dıştan beriñer.

(41) Ergim ada, kırgan-ava, kırgan-açalar! (42) Ol 5-6 aylınga çedir emig südünden öske, kandıg-daa çem heregleves, onu emistik, hey-soska-bile emzirbeñer, ılañgiya kurug pustışka onu ımzandırıp, kılıktandırar, kedereze, iyenıñ emiinden hööñzürep, oytalap bolur. (43) Boduñarnıñ çaş tölüñerge azı ajı-tölüñerge eki hööñnü hayırlañar.

(44) M.KUULAR, uruglar konsultatsiyazınıñ 3 dugaar biçii uruglar uçastogunuñ feldşeri.

13. METİN

(1) KARGIRAA-HÖÖMEY

(2) KIİRİLDE

(3) Tıva Respublika Sibirniñ murnuu talazında, Aziyanıñ çip-çige geograftıg tövünde, turup turar, delegeyniñ ulug hemneriniñ bireezi Yeniseyniñ bajı ında. (4) Tıvanıñ boyduzu konçug çaraş bolgaş kedergey yanzı-bürü. (5) Aziyanıñ geograftıg tövü deerge daglar hüreelen şınaalar üye-düptüñ muñgaş taygazı-bile koja çıdar, teveler bile soñgu çük ivileri bot-bottarın körjüp ottap çoruur deviskeer. (6) Delegey-de kara çañgis ındıg çer bar dizimze, şın bolur boor.

(7) Tıva soñgu bolgaş soñgu-çöön çügünde Sayan sınarı-bile, barın çügünde Altay-bile, murnuu talazında Tañdı-Uula sını-bile kurjalğan. (8) Ooñ deviskeerinde töögünüñ konçug höy arheologtug turaskaaldarı artıp kalğan, olar mañaa kijiler paleolit üyezinde-le tıptıp kelgen dep hereçilep turar. (9) Çaa eraga çedir VIII—III çüs çıldarda — skif üyezinde — indoiran bölükke çook köşkün mal ajıldıglarınıñ aymaktarı amgı Tıvanıñ deviskeerin eelep çoraan [19,ar.96].

(10) Bo deviskeerge çüs-çüs çıldarda mal ajıldıg köşkün kijiler (olarınıñ kulturazınıñ salgakçıları — barın bolgaş töp tıvalar) baza añçı ivijiler — amgı çöön tıva-lar, azı tojular, çurttap kelgen. (11) Barın tıvalarınıñ kol oran-savazı — kidis ögler, a çöön tıvalarınıñ — tos çadırlar boop turgan. (12) Hepti aal malınıñ azı añ-meñ kejiinden daarap ap, söölzüredir pöstü, torgunu ajıglay bergen. (13) Tıvalar höy keziinde ak çemni (süt aymaan), etti, çerlik ünüşterniñ çemişterin bolgaş dazıldarın çemge

hereglep çoraan.

(14) Tıvalarnıñ höy burgannıg çüdülgezi am-daa bar, kijiniñ çurttalgazı çümü-bile çer eelerinden hamaarjır deer bilişkin artpışaan. (15) Ot, sug, çer eeleringe, burun ögbeleriniñ sünezinneringe büzüreer, onzalap köör, ol ıškaş huulgaazın küşterniñ ilereli bolur boydus daaştarın baza inçaar köör. (16) Ham çüdülgezin yozugaar alırga, üş oran bar — Üstüü, Ortaa bolgaş Aldıı.

(17) Tıvaje çoortu nepterep kirip organ buddizm HVII çüs çıldıñ ortaa üyezinde alban yozuzunuñ şajın-çüdülgezi apargan turgan. (18) İnçalza-daa SSRE-ge bolup turgan boluuşkunnar bot-dogunnaan Tıvaga ulug saldarlıg bolup, HH vektiñ egezinde turgan 20 ajıg hüreelerni uzutkaan turgan. (19) Amgı üyede buddizmniñ turuju katap bijıgıp orar: čaa dugannar tuttunup, kulturlug revolyutsiya üyezinde uzutkattingan hüreelerni katap turguzup, tıva huuraktar İndiyada, Buryatıyada buddizm talazı-bile biliglerni çedip ap turar. (20) Ooñ-bile kadı höy burgannarga çüdüür üyeniñ burun hevirleri, hamıktıñ murnunda, ham çüdülgezi, çide berbeen, harın-daa katap högjüp turar.

(21) Bistiñ eraniñ egezinde Tıvaje Töp Aziyanıñ iştiki deviskeerlerinden köşkün ulustar — gunnar bolgaş türk delegey-bile holbaalıg, olarga čook törel aymaktar — ejelep kirgen. (22) Čaa eraniñ 1-gi muñ çılınıñ iyigi čartında amgı Tıvanıñ deviskeeri kançaar-daa aajok ulug kürüneniñ— Burungu türk kaganattıñ kezee apargan, ooñ kızıgaarları Kıdattan Ortaakı Aziyaga çedir şöyülgen. (23) Türk kaganattarga runiktig üjük-bijik neptereen turganı — niitlel harılzaaları bedik çadaga turganınıñ hereçizi. (24) Burungu türk aas çogaalınıñ ülegerleri bolgaş boluuşkunnarı tıvalarnıñ aas çogaalında bo hünnerge çedir artkan. (25) Söölzüredi Tıvaga burun uygurlarnıñ aymaktarı bolgaş mooldar çurttay bergen bolgaş tıva etnoska kattıjıp kirgen. (26) Čamdık ertemdennerniñ sanap turarı-bile alırga, tıva etnostuñ turgustunarı HVIII çüs çılda doozulgan [42,ar.19], indıg bolzajok bo hünnerge çedir törel bölük, aymak turguzuunuñ köskü artınçıları bar.

(27) Čañılçaan kulturaniñ kedergey solun hevirleri tıvalarda artkan: ılangıya

daş siilbilgezi, şever uran çüülü, ugulzalaar ajıl. (28) Högjüm herekselderi höy yanzı: tırtar bolgaş kagar, hıldıg bolgaş ürer herekselder. (29) Olarnıñ çamdıktarı burun şagnı, öskeleri Tıvaga buddizm neptereeni-bile tıvılğan. (30) Bo dugayında delgereñgey şınçilelderni A. N. Aksenov kılğan.

(31) Tıvalarnıñ aas çogaal çañçıldarında maadırlıg tooldardan ańgıda, hünbürü amıdıralga hamaarjır, añnar, añçılar dugayında tooldar, uruglar tooldarı köskü roldug. (32) Ajıl, amıdıral-bile holbaşkan ayalgalıg çugaalanıglar, çüdülge ırları bolgaş oynaar ayalgalar onza ujur-duzalıg, turuştug. (33) Öpey ırların, liriktig uzun-suuk ırlarnı tıva kiji Bürüzü bilir turgan. (34) Tıvalarnıñ högjüm kulturazında baktaagan, deñnepki deg çüve tıvılbas onzagay ırlaaşkın — höömey — kedergey ulug sonuurgaldı haynıktırıp turar. (35) Höömeyleen kijini dıñnaarga, harı ugda kargıraa kaş ün dıñnalıp, iyi azı üş ün-bile şöylüp çorup kaar, onu tayılbırları berge, harın-daa ujurun bilbes dıñnakçıga ol huulgaazın. (36) Evropanıñ högjüm kulturazı çookka çedir-le indıg tıvızıktı bilbes turgan bolgaş ooñ baajızın tayılbırlap çadap kaan.

(37) XIX çüs çıldıñ birgi çartında baştaygı ayan-çorukçular Sayan sınnarın aşkaş-la, Tıva ıraajılarınñ höreenden ünüp turar huulgaazın ünnerni eskerip, kaygap turgan, onu boostaa ırı dep adaan. (38) Högjüm ertemdenneri ol onzagay çüüldü sonuurgay bergen, ınçalzajok çügile çookta çaa ol tıvızık ırlaaşkınnı delgeredi bijeen bolgaş şınçıleen.

(39) Bo nomda tıvalarnıñ çañçılçaan högjümünüñ onzagay hevirin, 1992 çılda kultura yaamızınıñ huralınga "Höömey-sıgıttıñ tıptıp kelgeni" dep, meeñ nomçaan çüülümge hamaarıştır, "Tıva höömey-sıgıttı kançaar adaarıl? (40) Boostaa ırı deer be azı ök ırı deer 6e?" dep aytırıglarnı saygargaş, ol üyeden egelep, amgı literaturada eptii-bile höömey dep kol nuruuzunda adap turar çüüldü şınçılep körgen. (41) Ooñ murnunda kojuun bürüzünde ańgı-ańgı hevirleri doktaap turgan. (42) Çijeeleerge, Övür kojuundan 1973 çılda çügile sıgıt bijidip turdum. (43) Erzın kojuunda Kırğıs Soruktudan, ooñ uruglarından höömey heviri nepterel turgan, Möngün-Tayga, Bay-Taygadan kol keziinde kargıraa bijidip turdum, Çöön-Hemçikten baza-la höömey höy bijittingen. (44) Ak-ool Kara-Saldıñ damçıtkanı-bile, Çöön-Hemçik uluzu çügile höömeyleer ulus dep baza bürütkel bar. (45) Süt-Höl kojuunu höy keziinde konçug sıgırtır çon. (46) Indıg-

daa bolza Tıvanıñ aldarjaan sıgıt-höömeyiniñ ańgı-angı hevirlerin kandıg-daa holumak çokka, Evropanıñ ün turguzuunuñ erteminge çağırtıp arıg küüsedir, beş ańgı hevirin bolgaş olarnıñ yanzıların (tıvalarnıñ arga, daglarına hamaarıştır çogaatkan çijeeleerge dag, kaşpal, hovu kargıraazı deen ıškaş hevirlerin) kandıg-daa etnoertemden kiji dıñnap turgaş, notalaaş ündürüpter küüsedikçiler turgan.

(47) Çańılçaan tıva terminologiyada "höömey" dep sös 2 utkalıg: (48) bir dugaar utkazı çügile çańgıs arganıñ azı heviriñ ünün adaan, ańgı ayalga adı kıldır ajıglattınıp turar; (49) iyi dugaar utkazı — sıgıt-höömeyniñ niiti adı bolup turar, a Tıvada olarnıñ sanı beş: höömey, sıgıt, ezeñgileer, borbañnadır, kargıraa, çogum ındıg boorda, çamdık argalar eleen kaş yanzırlıg baza bolup turar. (50) Yevraziyanıñ kövey ulustarınıñ arazından ındıg höy yanzı sıgıt-höömey çügile tıvalarda. (51) Tıva sıgıt-höömeyniñ küüsedikçileri höömeyleey bergende, tıva çonnuñ çıñgine uran çüülü bolganda, bir ayalgadan bir ayalgaje şılçıp, kojamıktavışaın kançaldır-daa küüsedirler. (52) Sıgıt-höömeyniñ çügile çańgıs bir argazın aytıp turar "höömey" dep söstüñ ornunga, meeñ bodalı-bile, mınçaar ırılarnıñ niiti utka-bile hörekteer — dep bölüp adaan. (53) Ol at höömeyleeriniñ бүгү argaların küüsedirde, eñ çugula kezeen — agaar tınışkın, ün ündürerde, hölçök küjeniişkini ajıglap turarın — ileredip turar. (54) Ulustuñ höömeyjizi höömey-sıgıttıñ бүгү hevirlerin küüsedip aldarjaan Oorjak Hunaştaar-oolduñ adaanı-bile "hörekteer" dep terminni ajıglaar dep sanaldı kiirgen men. (55) "Hörekteer" dep termin hörek dep sösten üngen. (56) Hörekteer — azı hörekti bazıp algaş ünnü ündürer deen utkalıg. (57) Ooñ-bile dömey turgustungan sösterni köreeliñer. (58) Çijee, emneer, balıktaar, kargıraalaar (anaa ırılarnıñan şuut öske tuskay arga-bile ırılarnıñ), höömeyleer (hööledir ırılarnıñ), sıladır sıgırtır deen ıškaş. (59) Şın harın, tıva dıldıñ çańgıs-daa slovarında hörekteer dep söstü ırılarnıñ hamaarıştırbayn turar. (60) Ooñ utkazı — konçuur, ünün bedider deen. (61) Hörekti bazıp algaş ırılarnıñ arganı çüge dortu-bile "hörekteer" dep kiirbes dep? (62) Sin-Tszyan tıvaları kançap "ökpe ırı" ökpeleer dep adap turar dep? (63) Çijeeleerge ır-şoor, algış-kırış, adaan-çarış deen dees. (64) Onu barımdaalaaş, höömeyjiniñ adap kaanı konçug şın dep bodaar men. (65) Çonnuñ çaraş, ugaangır, çeçen-mergeninge dayanıp algaş, anaa ırılarnıñ heviringe eves, ün ünör dözüñ ajıglaza kandıgıl dep bodalı-bile, ertem talazı-bile kaş udaa körüp turgaş, hörek organıñ bazıp, katap-katap albadap, hünde iyi-üş katap körgüzüglerge turup, küş-

şıdalı koşkap kaar boorga, pensiya aytırın kelir üyeniñ anıyak öskenneriniñ sotsial aytırına hamaarıştır bo terminni kiirerin sümeleen. (66) Anaa höömey ünü deeş eves, çüü deeş, kandıg bergedeeşkin höömeyjiniñ kadınga horalıg bolup turarıl deeş-le pensiya aytırın turguzarlaynen.

(67) Bügü argalarnı kattıstırıp turar "hörekter" dep biliişkin ırılarınıñ biofiziktig talazın, ooñ akustiktig bolgaş fiziologtug ündeziñin aytıp turar, inçangaş men "höömey" dep bodumnuñ-na adattırıp kaan terminimni arttırbışaan, "hörekter" dep attı çañgıs kijiniñ iyi ünnüg küüseldezinge hamaarıştır ajıgları çöptüg bolur boor dep sanap turar men.

(68) Nomnu tıvalarnıñ bügü bölükteriniñ, ooñ işinde Moolduñ Bayan-Ölgüy aymaañıñ Sengel sumuzunda bolgaş Töp aymakta çurttap turar tıvalarnıñ höömeyleerin ekspeditsiyalap çoraaş, şinçileen materialdarımga ündezip bijeen men. (69) Ol şinçilelderni 1973 çıldan 2002 çılgı çedir "Tıva" ansambl-bile ajıldavışaan kılıp kelgen men. (70) Çıggan materialdar mooñ murnundagı parlatkan çüülderimniñ ündeziñi bolgan.

(71) Tıva Respublikanıñ Kultura yaamızınıñ Ulusçu çogaadılga bajıñınıñ ajıldakçılarınıñ erttirip turgan festivaldarınıñ dugayında baza çugaalaar ujurlug. (72) Olar çañılçaan högjümçe ulug kiçeengeyni uglandırıp turgan. (73) Ol festivaldarınıñ organizatorları Dadar Monguş, Zoya Balçırak amgı şinçilekçiğe örtee turbas ujurdızalığı materialdarnı çıggan, çüge deerge, bireede, dokument-bile badıtkattingan bolgaş şın, iyide, tıvalarnıñ kulturazından çitken höy medeeler ında bar. (74) Ege döster aajok eveeş, amgı baydalda ol materialdar etnostuñ salım-çolunuñ dugayında bildinmes aytırıqlarnı tayılbırlap turar, çamdık üzel-bodal bolgaş högjüm şinçileliniñ aytırıqların mööñnep tüñneeringe, ol talazı-bile yanzı-bürü ugaaşkınnarga ündeziñ-dös bolup turar.

(75) Nomnu bijip tura, Tıvanıñ gumanitarlığı şinçilelder institudunuñ (TGŞİ), delegeyniñ "Höömey" ertem tövünüñ (DHET), Tıva Respublikanıñ Töp kürüne arhiviniñ (TR TKA), Rossiyanıñ Ertemner akademi yazınıñ Orus literatura institudunuñ (OLİ) fonogramma arhiviniñ, Rossiyanıñ kompozitorlar evileliniñ högjüm şinçilelderi bolgaş aas çogaal komissiyazınıñ fonotekazınıñ, Moskva konservatoriyazınıñ ulusçu çogaadılga kabinediniñ, Rossiyanıñ Gnesinner attıg högjüm akademi yazınıñ çañılçaan

högjüm kulturaların şinçileeriniñ talazı-bile ertem-şinçilel laboratoriyazınıñ arhiv materialdarın öörenip körgen men.

(76) Amgı üyede DHET-tiñ bolgaş TGŞİ-niñ aas çogaal arhivinde 300 küüsedikçilerden bolgaş ansambldardan tırttırğan 190 höömey bijimelderi bar. (77) GŞİ-ge ulustuñ ırların, maadırlıg tooldarnı, ayalgalarlıg çugaalanıglarnı, ooñ işinde höömeyni çıkçılar O. K. Darıma, A. K. Kalzan bolgaş aas çogaal sektorunuñ ajıldakçılar S. M. Orus-ool, Z. Samdan, V. Süzükey sorunzalıg (magnittig) lentalarga bijitkenner. (78) O. K. Darımanıñ 1969—1970 çıldarda kılğan bijidilgelerinde ol çıldarda aldarlıg ulusçu küüsedikçi höömeyjiler Hunaštaar-ool Oorjaktıñ, Sambu Saayanıñ, Ak-ool Kara-Saldıñ, Marjımal Ondarnıñ ünneri bar. (79) 1970 çıldardan egeleeş, ulusçu högjümnü professional yozu-bile tırttırğan bijidilgeler Tıva Respublikanıñ teleradio kompaniyazınıñ fonotekazında baza kadagalattıngan. (80) "Höömey" DET-te högjüm aas çogaal materialdarın folklorist M. Badırgı, U. Monguş bijidip turar. (81) Ol ajıldıñ kol sorulgazı bolza tıva ulustuñ högjüm aas çogaalınıñ ülegerlerin ertem şinçilelge bolgaş salgaldarga damçıdarı-bile boldunar-la şaa-bile ür şıgıap kadagalaarı bolur.

(82) 1974 çıldan egeleeş, höömeyni notalap bijiiringe doktaamal bergedeşkinnerge tavarjıp keldim. (83) Çüge deerge bo materialdı notalaarı köñgüs čaa turuшту negep turar. (84) A 1940 çıldan 2001 çılgı çedir ("Tuvinskaya narodnaya muzıka" dep A. N. Aksenovtuñ monografiyazından ańgıda) höömeyniñ notaların kayaa-daa parlavaan. (85) Notaje şılçider spetsia-lister amgı üyege çedir çok bolup turar.

(86) Bo monografiyanıñ materialı bolza yanzı-bürü çıldarnıñ höy sannıg ün bijidilgelerinden şilip alğanım tıva ulustuñ ırlarınıñ notalaan 700 çogaaldarı bolur turar. (87) Ol-bo çerlerge bijidilgelerimde kolduunda er ulus ırlap turar, inçalza-daa hereejen kijilerniñ ayannaştırıp ırların, azı er kijiler-bile kadı olarnıñ ünneringe čook, bas (čoon) ıškaş dıñnalır tembr-bile küüsedip turarın dıñnavayn čoraan men. (88) Çüge dize čiñgine tıva čon hereejen kiji sıgıt-höömey küüsedirge sıgıt höömeyni čaa šenep čoruur biçii ooldar bile dömeyleer sın çok ündürgen tınış ayalgazı deer turgan. (89) Inčangaş horup čoraan.

(90) Nomda kirgen çüülderni dıka höyün bir-le dugaar tıpkaş analiztep saygargan bolup turar. (91) Höömey dugayında niiti medeeler-bile çergeleştir bo ajılǵa bir-le dugaar HİH çüs çıldıñ tönçüzünden bo üyege çedir höömeyni şınçilep körgeniniñ kritiktig tayılbırın kılǵan, delegey ulustarınıñ högjüm kulturazıǵa uk boluuşkunnuñ onzagayın ündezinnig badıtkaan, höömeyniñ tıptıp hevirllettineriinge baza sayzırıp turarıǵa töögü-kultura faktorlarınıñ saldarın, ol ıshaş ooñ hün bürünüñ högjümünüñ yozulaldarı bolǵaş hevirleri-bile harılzaa-holbaazın todaradı oraldaıuşkınnı kılǵan. (92) Höömeyniñ tıptıp hevirllettineri ç.e. 1-gi çüs çıldında egeleen dep sanap turar men, ol yozulal-çañıldar, ajıl-agıy-bile baza tıvalarınıñ şag-şaandagı ögbeleriniñ ırılar kulturazında tıva-türk çañıldar-bile bolǵaş mal-magan kadarıp çoraaş, agaar-boydusta ünner öttüner burungu uran çüül-bile holbaalıǵ bolǵan.

(93) Ekspeditsiya ajıldarınıñ üyezinde Sayan-Altaynıñ, ündezin çonnarınıñ kulturazında höömeylep ırılarınıñ niiti demdekterin baza onzagay talaların ileredirin oraldaşkan men. (94) Indıǵ yanzılıǵ şınçilelderni murnunda kajan-daa çorutpayn turgan.

(95) Murnunda çamdık parlattingan çüüldege yakut çonnuñ tanalay ırıata ıshaş ök-bile (çogum-na ök-bile!) iyi udaa kıska tınış-bile taalayǵa dıldı ında-haaya takkıladıp turar ırılaşkın tıva höömeyge köñgüs çüüldeşpezin barımdaalavayn turgan. (96) Tıva höömeyni mool höömiy-bile, altay, şoor kay-bile, hakas hay baza kalmık haylah-bile dömeyleştirip bolbas, çüge deerge olarnı tuskaylañ högjüm çogaalı kıldır kolduunda ajıǵlavayn turar, olar epostug högjüm-şülük çogaalınıñ (ol kaş şak azı harın-daa kaş hün durguzunda ürgülçüleer) adırılbas kezee bolup turar bolǵaş tıvalarınıñ höömeyinden dıka köskü ilǵaldıǵ, ol ıshaş olar höömeyni, borbañnadırnı bolǵaş öske-daa argaların soluptar deñ ünelig çüül eves-tir. (97) Hörekti bazıp alǵaş küüsetse-daa, tıvalar deg, hörek organın idepkeylig ajıǵlavayn turar. (98) Bazıp alza-daa, lama başkılar ıshaş, çugaalanıp olurlar. (99) 1992 çılda I dugaar delegey simpoziumun erttirip turda kelgen aalçılar tıva höömey —sıgıttı ınçaar öörenip turdular. (100) Ol dugayında büzüreves, şınzıkpas ulus bar bolza, "Höömey" tövünüñ arhivinden körüp bolur.

(101) Höömeylep turda, ün ündüreriniñ onzagay çüüldege doktaap köreeli. (102) Hamıktıñ murnunda höömeyleeri deerge kijiniñ organizmin högjüm-herekseli kıldır ajıǵlaarınıñ bir argazı bolup turar-dır. (103) Ilavılıp çugaalaar çüve bolza, ol

ırlaaşkın eves: ırlaarı deerge högjümnüñ bolgaş çugaanıñ kattışkanı, sözügleldi högjümge taarıştırarı bolur. (104) Höömeyleerin hereksel-bile högjümneeri dep bolur, ol ünner öttüneringe ündezielengen. (105) Inçangaş ün ündüreriniñ argazınıñ ujur-utkazı, höömeyni dıñnaaş, taalaarınıñ hanızı bolgaş onzagayı ında bolup turar.

(106) Üstünde demdegleenim ıškaş, höömeyge tuskay ertemniglerniñ-daa, ulustuñ högjümünge inaktarnıñ-daa sonuurgalı bo üyede ösken. (107) Delegey ulustarınıñ högjüm kulturazınıñ bo eldeptig boluuşkununga sonuurgaldı kandıg-bir çerger-bile bo nom handırıp şıdaar boor dep idegeer-dir men.

(108) Bo ajıldı kılırın ertem talazı-bile udurtkan töögü ertemneriniñ doktoru S. İ. Vaynşteynge, Gnesinner attıg akademiyanıñ ertem-şinçilel laboratoriyazınıñ baza Moskva konservatoriyazınıñ högjümnüñ teoriya talazı-bile şinçilekçileringe, ajıldı saygarjıp, nota-bijilgezin hınaaringa kirişken öske-daa ertemdennerge baza öörüp çettirdim.

(109) Tıva etnostuñ höömey högjüm çoğaldarın I dugaar simpozium söölünde şinçileer bolgaş kamgalaar, inçanmas bolza çaygaar tarap, ürelip çoruy baar deeş, ertem tövün ajıdar dugayında bodaldı bottandırğan, 2007 cılga çedir Tıva Respublikanıñ Çazaanıñ bir dugaar Prezidentizinge Tıva çonnuñ bolgaş höömeyjilerniñ murnundan Şerig-ool Dizijikoviç Oorjakka öörüp çettirgenivisti ilerettim. (110) Çañılçaan tıva ırı uran çüülün şinçilep egeleennerniñ bireezi, tıvalarnıñ höömeyin şinçileer deen meeñ sonuurgalımnı detkeen başkımnı, professor E. V. Gippiustu hündütkel-bile saktıp çor men. (111) Ol ıškaş höy sannıg küüsedikçilerge, olarnıñ arazından Marjımal Ondarga, İdamçap Homuşkuga, Hunaştaar-ool Oorjakka, Sevek Aldın-oolga, Andrey Öpeyge, German Kuularga, Oleg Kuularga, Gennadiy Tumatka, Genmadiy Çaşka, Andrey Monguşka, Kaygal-ool Hovalıgga, Sergey Ondarga öörüp çettirgenimni çugaalap çoruur-dur men, olar çayaan-dözü-bile meni kaygatkan, nomnu bijip turumda, çaa bodaldarnı kiirip, sümelep turgannar.

14. METİN

(1) TIVA DİLDİÑ SURAGJAAN ŞİNÇEEÇİZİ

(2) Bo hünnerde Tıva ASSR-niñ erteminiñ aldarlıg ajıldakçı, filologiya ertemneriniñ doktoru, professor, Tıvanıñ gumanitarlıg şınçilelder institudunuñ kol ertem ajıldakçı Boris İsakoviç Tatarintsev 70 harlap turar. (3) Tıvada ooñ suraan dıñnavaan, solun-setküül baza tuskay nomnardan ooñ bijeen ajıldarın nomçuvaan ulug nazılıg kiji hovar-la boor oñ. (4) Ol turjuk, şkolaçılardan bezin «Kımıl ol?» dep aytırza, bilir ulus eveeş eves bolur. (5) İyet, Boris İsakoviç tıva dıldıñ eñ suraglıg, eñ aldarjaan şınçilekçileriniñ bireezi, höy sannıg ertem ajıldarınıñ avtoru. (6) Tıvaga, tıva dılga hanızı-bile berdingen, ol deeş sagış aarıp, bodunuñ mogag-şılaan bodavayn, dün-hün çok ajıldap çoruur ertemdenivis, başkıvıs.

(7) B. İ. Tatarintsevtiñ alıs törüttüngen çeri — Petropavlovsk hooray, deedi ertemni Novosibirskige çedip algan. (8) İnstitut soonda iyi çıl işinde ortumak şkolaga başkılup ajıldaaş, 1964 çılda Ertemner Akademiyasınıñ Sibirde Salbırınıñ töögü, filologiya bolgaş filosofiya institudunuñ aspiranturazınga öörenip kirip algan. (9) Añaa ol filologiya ertemneriniñ doktoru, professor Elizaveta İvanovna Ubryatovaniñ udurtulgazı-bile ajıldap, tıva dıldıñ sös kurlavırın sonuurgap, ol talazı-bile şınçilel ajıldarın çorudup egeleen. (10) 1968 çılda anıyak ertemden «Amgı tıva literaturlug dıldıñ leksiktig sistemazınga orus bolgaş mool dıldarnıñ leksikasınıñ saldarı» dep temaga bijeen dissertatsiyazın çediişkinnig kamgalap, filologiya ertemneriniñ kandidadı ertem çadazın çedip algan. (11) Ol-la çılın ol Ertemner Akademiyasınıñ Sibirde Salbırınıñ çorutkanı-bile Tıvanıñ dıl, töögü bolgaş literaturanıñ ertem-şınçilel institudunga (amgı TGŞİ) keep ajılday bergen.

(12) Oon beer dörten ajıg çıldarnıñ durguzunda Tıvada çurttavışaan, tıva ertemniñ sayızralı deeş küjün berip, ajıldap çoruur.

(13) Boris İsakoviçiniñ şınçilelderiniñ kol uglanışkını — leksikologiya, etimologiya. (14) Bo talazı-bile ooñ kılğan ajıldarın todargaylaar deer bolza, yanızı-bürü nomnarda, çıındılarda, setküülde üngüleen ertem çüüldege degbeyn, 1970-1990 çıldarnıñ arazında parlatkanı «Russkiye leksiçeskie zaimstvovaniya v sovremennom tuvinskom yazıke», «Mongolskoe yazıkovoe vliyanıye na tuvinskuyu leksiku»,

«Smisloviye svyazi i otnoşeniya slov v tuvinskom yazıke» dep monografiyaların bolgaş baza bir kol ajılı «Tıva dıldıñ etimologtug slovarın» (I tom - 2000; II tom — 2002; III tom — 2004; IV tom — 2009) adaarga-la, çetçir. (15) Olar tıva dıl erteminiñ çorgaaralı, onu delegeyge suragıdıp çoruur şapkınçıları, elçinneri.

(16) Amgı üyede B. İ. Tatarintsev «Tıva dıldıñ etimologtug slovarınıñ» V tomun beletkep kılıp turar. (17) Bo slovar çügle Tıvanıñ, Rossiyanıñ eves, a bögü delegeyniñ tyurkolog-ertemdenneriniñ bedik ünelelin algan. (18) Orus dılda bijittingen bolza-daa, kayın-daa kelgen ulus onu suraglaar, çorudup beerin dileer... (19) 2007 çılda B. İ. Tatarintsevtiñ uk slovarı dees Tıva Respublikanıñ Çazaanıñ Dargazınıñ Şaǵnalınga töleptig bolganı tavarılga eves.

(20) Ertemdenniñ mındıg bedik üre-tüñneldig ajıldap çoruurunıñ çajıdı - ooñ tura-soruktuunda, kılğan ijinge çümü-bile berdingeninde. (21) «B. İ. Tatarintsev tıva dıldı çügle teoriya kırında eves, herek kırında baza eki bilir... (22) Bister ooñ-bile tıvalap çaagalajıp turgan bis. (23) Boris İsakoviçiniñ çaaaları delgereñgey, solun, tergiin tıva dıl-bile bijittingen bolur kiji”. (24) B. İ. Tatarintsevtiñ höy çıldarda egin koja ajıldap kelgen eji, tıva dıldıñ baza bir suraglıg şınçilekçizi D. A. Monguştuñ bijeeni bo oduruglardan ertemdenniñ ajılga bürün berdingeni-bile çergeleştir çaagay setkildii, dılın şınçilep çoruuru çonga hündükeldii köstüp keer.

(25) Boris İsakoviç çügle tus-tus ertem ajıldarınıñ avtoru bolurundan aǵıda, instituttıñ kollektivtig ajıldarınıñ baza idepkeylig kirjikçizi. (26) Çijeelerge, ol «Niitilel-politiktig terminer slovarınıñ» (1979) turguzukçularınıñ bireezi, «Tıva dıldıñ tayılbırlıg slovarına material çıır talazı-bile instruktsiyanıñ» avtoru. (27) A ooñ redaktorlaan bolgaş retsenziyalaan ajıldarın sanaarı berge. (28) Çügle orus eves, tıva-daa dılda bijittingen ajıldarnı hostug nomçup, edilgelerni kılıp, avtorlarga ajıktıg arga-sümezin çeje berbeen!

(29) 1990 çıldarda ertem-bilii sıırak, durjulgalıg spetsialisti Tıvanıñ kürüne universitedi başkılaarınçe çalaan. (30) Boris İsakoviç inçaar ertem ajılı-bile çergeleştir başkılaaşkınga baza sundugup, uk mergejildi şıñgeedip algan. (31) Başkılap ajıldap kelgeni çıldarda ol niiti tyurkologiya, altaistika çijektig ertemnerni çorudup, olarga ööredilge programmaların bolgaş nomnarın bijip turguskan.

(32) Universitetke aspirantura ajıttıngan soonda, tıva dıl talazı-bile çamdık şinçilelderniñ ertem udurtulgazın bottandırıp, deedi kategoriyanıñ spetsialisterin beletkeeringe baza eveeş eves ülüün kiirgen. (33) Ooñ udurtup turganı üş aspirantızı bo hünde üjeleen filologiya ertemneriniñ kandidattarı, TKU-da bolgaş TGŞİ-de ajıldap çoruurlar. (34) Bo ulug çediışkin. (35) Inçangaş 2009 çılda Deedi Attestatsiya Komissiyazı (VAK) B. İ. Tatarintsevke «professor» dep ertem adın tıpsıp badılaan.

(36) K. Markstıñ bijeeni ıškaş, «ertemde kaalama oruk çok...». (37) Ooñ «çayınnañak bedikterin» çügile bijig turuştug, çütküldüg, tura-soruktug kiji çaalap ap şıdaar. (38) Boris İsakoviç Tatarintsev ındıgların bireezi — yozulug-la ertemden, tıva ertemniñ bir bijig baganazı.

(39) Margarita Kungaa

(40) TGŞİ-niñ ertem sekretarı

(41) «TIVA DILDIÑ ETİMOLOGTUG SLOVARINIÑ» ORUU AK BOLZUN!

(42) Tıva dıl tıvılğan ugunuñ aayı-bile tofa, altay, hakas, şor, yakut, kazah, kırıgıs, başkir, tatar, uzbek, karaçay-balkar, nogay, turk, azerbaydjan dees öske-daa türk dıldarga hamaarjır. (43) Sibirniñ turk dıldarı bot-bottarınga dıka çook. (44) Çijee, tıva dılda kum kınır deer bolza, tofa dılda hımıs kınır deer, a yakut dılda kum deerge «biçii uduy kaaptar», hakas dılda ol-la söske hım dep sös düğjür. (45) Tıva dıldıñ toju dialektizinge tofa dıl eñ-ne çook bolup turar. (46) Çijee, tojulap bi'di, a tofa dılda bi'ti orus dılda oçuldurarga “rasşçeplenniye çeremuhoviye ili ryabinoviye prutya, ispolzuyemiye dlya şşivaniya polos berestı (pokrıtiya çuma)” (Rassadin, Slovar).

(47) «Tıva dıldıñ etimologtug slovarınıñ» 1-gi, 2-gi, 3-kü, 4-ü tomu üngen. (48) Slovarniñ niitizi-bile kaş tomnug boluru amdızında bildinmes. (49) «A-B»-bile egeleen sösterlig 1-gi tom 2000 çılda, «D-Y-bile egeleen sösterlig 2-gi tom 2002 çılda, «K-L»-bile egeleen sösterlig 3-kü tom 2004 çılda, «M-P»-bile egeleen sösterlig 4-kü tom 2008 çılda üngen.

(50) Slovarniñ çırıkçe üngen tom bürüzünde çeje hire söstüñ tıvılğan ugu tayılbırlatınganıl dep sanap tünneer bolza, daraazında san-çuragayların körüp bolur bis.

(51) A) 1 -gi tom-da 848 slovarlıg statya, 148 aytıp kaan statya bar; B) 2-gi tomda 610 slovarlıg statya, 228 aytıp kaan statya; V) 3-kü tomda 429 slovarlıg statya, 296 aytıp kaan statya; G) 4-kü tomda 646 slovarlıg statya, 453 aytıp kaan statya. (52) Niitizi-bile alırga, avtor 3658 söstüñ tıvılgan ugun şınçıleen. (53) A kol slovarlıg statyanıñ sanı-bile köör bolza, avtor 2533 söstüñ tıvılgan ugun todaratkan. (54) Aytıp kaan statyalarga narın söster, söstüñ fonetiktig variantıları, grammatiktig hevirleri hamaarjıp turar. (55) Slovarda tıva dıldıñ materialı kalbaa-bile ajıglattingan. (56) Tıva dıldıñ dialektleriniñ sösteri höyü-bile kirgen. (57) Avtor dialektlerden ılañgıya toju dialektizin onzagaylap kiirgen. (58) Uk dialekt literaturlug dıldan onzagaylanıp turar, oñ leksiktig onzagayları höy.

(59) «Tıva dıldıñ etimologtug slovarında» avtor slovarlıg statyalarnı delgemçidir bergen. (60) Söstüñ tıvılgan ugun tayılbırıp tura, avtor öske ertemdennerniñ onu kançaar körüp turarın körgüskeş, oñ soonda añaa hamaarıştır bodunuñ bodalın ileredip turar. (61) Avtor söstüñ tıvılgan ugun tayılbırılarda delgem materialga dayanmışaan, öske türk dıldar-bile deñnep, sösterniñ variantılarnı körgüsken. (62) Ulug kiçeengeyni söstüñ utkazınçe uglandırğan. (63) Çamdık tavarılgalarda B. İ. Tatarintsev öske avtorlarnıñ bodap turarı-bile çöpşeeleşpeyn, çıgdingan materialdarına dayanıp, bodunuñ hamaarılğazın ileretken. (64) B.İ. Tatarintsev tıva dıldıñ sösterin tıvılgan ugun barımdaalap, daraazında bölükterge çarıp turar; niiti türk söster, çamdık türk dıldarda bar söster, mool bolgaş öske dıldardan ülegerlettingen söster, tıvılgan ugu eki todarattınmayn turar söster.

(65) Niiti türk sösterge, çijee, baş, moyun, ak, kök, kızıl, kara, kirer, deñ, kiş, dolar, deg (ışkaş), bar, be deş oon-daa öske söster hamaarjır. (66) Kijiniñ magabodunuñ kezekteriniñ attarı, öñ-çüzün, şımçeeşkin ileredir söster baza oon-daa öske bölükter hamaarjıp turar. (67) Ol deerge-le türk çonnarnıñ arazında törel bolğanın badıtkap turar.

(68) Tıva dıldıñ sös kurlavırında mool dıldan ülegerleeşkiner dıka höy: baraadaar, barılga, barık, barımdaa, baçım, naytaar, nayıral deş oon-daa öske söster. (69) Mool dıldan ülegerleeşkinnerniñ höy bolğanı tıva, mool çonnarnıñ ür üyede kojahelbee çurttap çoraanın körgüzüp turar.

(70) Tyurkologiyada amga çedir kıldingan etimologtug slovarlarını alır bolzuvussa, olar iyi hevirmiñ boop turar. (71) Bireede, niiti türk dıldarnıñ etimologtug slovarı. (72) Ol deerge suraglıg ertemden E.V.Sevortyannıñ turguskanı «Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov» (Moskva, 1974, 1978, 1980, 1989). (73) İyide, tus-tus dıldarnıñ etimologtug slovarları. (74) Olarnıñ çijeenge V. G. Yegorovtuñ «Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka» (Çeboksarı, 1964), «Kratkiy etimologičeskiy slovar kazahskogo yazıka» (1966), V. İ. Rassadinniñ «Amgı tofa dıldıñ ündezin sösteriniñ etimologtug slovarı» hamaarjır (Fonetika i morfologiya tofalarskogo yazıka, Ulan-Ude, 1971). (75) Söölgü slovar kolduunda-la deñnep turar hevirlig kıska slovar bolur bolgaş Sibirniñ türk dıldarınıñ işinden etimologtug slovarnıñ bir dugaar şenelde slovarı boop turar. (76) Amgı üyede B.İ.Tatarintsevtiñ kılıp turarı «Tıva dıldıñ etimologtug slovarı» Sibirniñ türk dıldarınıñ işinden eñ ulug hemçeeldig, höy tomnug etimologtug slovar boop turar. (77) Ol deerge tıva dıl erteminiñ ulug çediışkini. (78) Baza bijıg tura-soruktug ertemdenivis B. İ. Tatarintsevtiñ açızı. (79) Boris İsakoviç am-daa ajılın ulamçılap, slovarnıñ daraazında tomnarın çırickçe ündürer dees ulug küştü salıp turar. (80) Ertemdenniñ bo hire ajılınğa berdingeni - anıyak salgalga bedik üleger-çijek.

(81) Hündülüg Boris İsakoviç! Çırık örtemçeyge çayaap bodaraanıñardan beer çeden çıl bolgan oyuna tavarıştır setkilivistiñ hanızından izig bayırıvıstı çedirip, al-boduñarga bijıg kadıkşıldı, ajıl-ijiñerge çayınnaçak çediışkinnerni, ög-büleñerge öndür ulug aas-kejikti küzedivis. (82) Öndür mergen ugaan-bodalıñardan üngen muñ-muñ buyannıg ertem nomnarıñarnıñ demir-üjüünüñ ılgın çügürük çoruu meñgi har deg möñgünnelgen ak saazın kırınğa bodarap, örgün-kövey çonuvustu am-daa örtüp-le çoruur bolzunam dep yöreep tur bis!

(83) Nadejda Sereedar, dıl sektorunuñ ergelekçizi, filologiya ertemneriniñ kandidadı.

15. METİN

(1) KİJİ İGİLDİ ÇÜGE İDİKŞIDARIL?

(2) (Ertem bolgaş uran çüüldüñ harılzaaları)

(3) Ertem-şinçilel institudun 2009 çılda «Tıva Respublikanıñ Çazaanıñ çanında Gumanitarlıg şinçilelder institudu» dep ede adaanınıñ soon darıy, ertem ajıldarın çon arazınga çedimçelig nepteredir sorulga-bile «Ertem sözü» dep bo čaa solunnu turguskanın izii-bile detkivişaan, ooñ arınnarına «Ertem bolgaş uran çüül» dep tuskay rubrikanı ajıdarın sanaldaksaar iyik men.

(4) Bo çıldı Tıvaga «İgil çılı» dep çazak çergelig çarlaanın barımdaalaas, čaa ünüp egeleen solun damçıştır igil dugayında bodaldarıvıstı ertem bile uran çüüldüñ harılzaaların damçıştır ileredirin oraldaııp köreeli. (5) Nomçukçunu igil dugayında ajık çugaaga kirjirinçe çaladıvıs.

(6) Tıva kiji igildi çüge ıdıkşıdarıl? (7) İgildi öske högjüm herekselderinden çüge onzagaylap ılgaarıl? (8) Högjüm, ayalga, todargaylaarga, igil uran çüüldüñ öske hevirleriñ arazında çüge onzagay çerni eeleer ujurlugul?

(9) Bo aytırıglarga harını tıva högjümçülerniñ, çazanıkçılarnıñ, şinçeeçilerniñ tayılbrırlarından bilip ap bolur bis. (10) Çogaal şinçilekçiziniñ turujundan bo aytırıglarga harını nemep saygararı baza artık eves boor. (11) Söölgü üyede igil dugayında ögbelerniñ burungu biligleri, igildiñ tıvılğan dösteri uttundurup çidip bar çıdarı çajıt eves. (12) Çügile uran çüüldüñ töleeleriniñ sonuurgalı-bile kızıgaarlanmayn, igildi tıva kiji bürüzünüñ toda biliri, ooñ sağış-setkiliniñ süldezi apaar kıldır nepteredip ıdıkşıdarı. (13) İgil çılın çarlaanınıñ kol sorulgaızı dep bilip turar bis.

(14) Tıva kijiniñ sağış-setkilin haynıktırıptar eñ-ne deestig högjüm hörekseli igil bolganı anaa-la tavarılga eves, ooñ çingine utka-şınarı burungu döstüg, uzun töögülüg. (15) Şaandan beer tıva kijiniñ бүгү амıdıралı boydus-bile sıırı harılzaalıg, boydustuñ kejiin öylep çettirip çoraanından ooñ sağış-setkili çımçak bolgaş uyan, ugaan-medereliniñ-daa sayzıralı sağış-setkilinden dort hamaarılgaalıg, ooñ baylaandan, çımçaandan hevirlettingen.

(16) «İgil» dep söstüñ tıvılğanın ertemdenner höy yanzı tayılbrırlap turar. (17)

Çijeeleerge, B.İ. Tatarintsevtiñ «Etimologtug slovarında» suraqlıg dıl ertemdeni E.V. Sevortyanga dayanıp turgaş, igildi burungu türk «ık» dep ün öttündürgen sös-bile holbap turar («ık» — orus dılda «skrip» > «skripka»). (18) Ulusçu terminologiyada igildi «iyi hıl» azı «egil» dep söster-bile baza holbap turar.

(19) Högjüm şınçilekçileriniñ kol tüñneli - igil ünü boydustuñ, dirig amıtannarnıñ (a't kişteeri, buga bustaarı, teve ıglaarı), ılañgıya kuştarnıñ (sıgırğa, kara baarzık, kögeezin kuş ederi), ol ıškaş kijiniñ ününge çook dep sanap turar. (20) Inçangaş igil boyduska çook, köşkün amıdıraldıg, mal ajıl-agıylıg ulustarnıñ, ooñ işinde tıvalarnıñ sağış-setkilin ün damçıştır ilerediringe eñ-ne taarjır högjüm herekseli dep sanattınar.

(21) Boyduska, dirig amıtannarga çook ünnerniñ deedi ilerelin çedip alırınga igildi çüüden, kandıg materialdan, kandıg arga-bile kılğanı ulug roldu oynap turar.

(22) Kıldingan бүдүжү-bile-daa, ündürüp turar ünü-bile-daa boydus çayaannıg igildiñ tıvılğanınıñ dugayında tıva ulustuñ amıdıralga ündezip çogaadıp kaanı toolçurgu çugaazı, ooñ ayanı-bile turgustungan professional uran çüüldüñ çogaaldarı ertem bile uran çüüldüñ arazında sıırıy harılzaalın badıtkap turar.

(23) Tıva högjüm şınçeeçizi V. YU. Süzükey igildiñ tıvılğanınıñ dugayında toolçurgu çugaanı avazı O. K. Süzükeyden (a ol onu kırgan-avazından dıñnaan), öske hevirin K. Ç. Oorjaktan bijeeş, «Tıva ulustuñ högjüm herekselderi» dep nomunga 1989 çılda parlap ündürgen. (24) Şülükçü A. A. Darjay ol nomdan ulustuñ çogaalın nomçaaş, hey-a't kirip, «İgil ıızı» dep şülügleldi bijeen.

(25) Bo oduruglarınñ avtoru çogaalçınıñ 50 harlaanına turaskaatkan «... Hööküy Tıvañ aarıp kergeen çüree-dir men... dep çüülünge («Ulug-Hem» jurnalı, 1995, № 2, ar. 150-151) mındıg küzeeşkini ileredip bijeen turgan: (26) «... «İgil ıızı» dep şülügleldiñ syujediniñ düüşkününde, dıñzıgıuşkınında bolgaş çeştiniışkininde karakka köstüp kelir boydus çurumalı bolgaş kulakka dıñnalıp kelir igil ayalgazı çogaaldı ugulzalay közenektep, çañgıs aay töngen utkanı berip turar:

(27) Kuyga baştı adıñnatkan diñmireeşkin...

(28) Kuday hindiin kımçılangan kızañnaaşkın...

(29) İgil ıglap, kıpsınçıdı ırlap olur —

(30) İşti-höñnü kudaraksap, iyleen aňgır

(31) Ejın dilep, hilep çovaaş, ınçaar ıglaar.

(32) Bodaganı oskundurgan eñgin teve

(33) Borbak-borbak karak çajın ınçaar töger.

(34) Çalgının sıy attırıpkan balıg kuşkaş

(35) Çalbak deerin saktıp kelgeş, ınçaar eder...

(36) İgil ıglap, kıpsınçıdı ırlap olur...

(37)... Bo çogaaldı şiijitken körgüzüg kıldır turguzarın çogaalçıga bolgaş bistiñ rejisserlarıvıska sümelekseer-dir men».

(38) 1998 çılda rejisser Aleksey Oorjak bile Hertek Şiriin-ool tıva ulustuñ toolçurgu çugaazınga bolgaş A. Darjaynıñ «İgil ıızı» dep şülüglelinge ündezip, «Egil, ejim, egil» dep şiini bijeen. (39) Uk şiini Aleksey Oorjak stsenaga plastiktig drama janrınga turguskan. (40) Ol dugayında saygarılğanı «Sıldıs-Şokar kulunçaqtı kamnaalıñar» dep çüülđen nomçup bolur (Z. B. Samdan. Tıva çogaaldıñ kokpaları-bile. Kızıl, 2005, ar. 143-150).

(41) Aas çogaalınga, çeçen çogaalga, teatr uran çüülünge çedimçelig ilerettingen igildiñ tıvılğanınıñ dugayında ulusçu filosofiyanıñ özeende tıva ulustuñ boyduska humagalıg hamaarılgaızın, igil dep högüm herekseliniñ a't-bile dort harılzaazın, olarnıñ ovur-hevirin damçıştır çayaan-döstüñ ıdıktın körgüsken.

(42) Bügü-le köşkün çonnar ışkaş, tıva ulustuñ a'tka hamaarılgaızı onzagay, amıdıral-bile tuduş, hanı utkalıg, burungu çüdülge-bile sııy holbaalıg. (43) Çijee, burungu skif üyeziniñ «Arjaan» bazırıkıtarından tıvılğan tıvıştardan bezin algaş köörge, burungunuñ ornuksudulga yozulalında a't bolgaş ooñ derig-herekseli aajok ulug çerni eelep turarın bilir bis.

(44) Dıttan çazaan, a'ttıñ keji-bile şıpkan, kuduruundan hıltaan a't baştıg igildiñ uyañgılıg ünü tıva kijiniñ sağış-setkilin çige ileredip, doyuldurup keer bolğanından

yozulug-la hey-a'ttñ sülde-demdee bolgan ujuru baza ında. (45) «Hey-a't» dep söstüñ tıvılğan utkazı baza a'tka ıdıkşıldıg hamaarılğadan döstelgen hevirlig.

(46) Üstünde ayıtkanıvıs «İgil ıızı», «Egil, ejim, egil» dep çogaaldarnıñ tönçüzünde Deerniñ çılgızından badıp keer Mañgan-Ak a'ttñ azı Sıldıs-Şokar kulunnuñ ovur-hevirin damçıştır tıva ulustuñ Deerge çüdüür burungu çüdülgezinden (ertemde «tengrianstvo» deer) uktalğan oktargay bilişkini ilerettingen. (47) Uk çüdülge yozugaar, ham, dargan, o'tçu, toolçu, höömeyji, högjümçü ... — bo бүгү çayaan-döstüg kijiler Deer avıralından ındıg onzagay küştü alğan. (48) Burungu ögbelerivıs ınçaar süzüglep, çayaan-döstüg kijilerni, olarnıñ et-herekselderin kamgalakçı küştüg dep çüdüp çoraan.

(49) Högjümçü, ooñ igili, höömeyni üdeen igil ayalgazı baza ol ıškaş ham baza ooñ düñgürü, algıştı üdeen düñgür ünü — bo dömeyleşkek küüsedilgelerniñ alıs sorulgazı - kijiniñ sağış-setkilin çaalap alırı, onu oojurgadı, arıgları, emneeri. (50) Düñgür (onu hamnıñ a'dı azı hölgezi dep dözevileer) bile orba, igil bile igildiñ ça-kiriji — bo herekselderniñ duzazı-bile ham azı högjümçü bodunuñ çayaan-dözünden üngen ındınnıg, muñgarançıg, düvürençıg azı sergek-höglüg ayalgazı-bile kijilerniñ sağış-setkilin çımçadıp çazaptar onzagay küştüg. (51) Inçangaş tıvalarnıñ çayaan-döstüg kijilerge, olarnıñ duzalal edilelderinge hamaarılğazı kançaar-daa aajok hündütkeldeg, olarnı ıdıkşıdar çoraan.

(52) Amgı üyede igildi kolduunda çaa üyeniñ materialdarından kılıp turar apargan. (53) Amıdıral sayzıraan tudum, üye-üyeniñ negeldeleri öskerliri çaylaş çok bolbayn kançaar. (54) Çaa tehnologiylar, kompyuter duzazı-bile högjüm herekselderniñ ünün çartıp, küşteldiripter argalar çogaattınar deerzi çugaajok. (55) ındıg-daa bolza igildiñ çıñgine tıva - boydustan çayaattıngan, çañılçaan turguzuu, ayalgazı, burungu dösteri üleger-mayık boop artarı küzençıg. (56) Çügle ınçan ol bot-onzagay natsional högjüm herekseli şınarın çidirbes. (57) Ol dugayında högjüm şınçilekçileri, çijee, V.YU. Süzükey, tuskay ajıldarında ertem yozuzu-bile badıtkap bijip turar.

(58) Tüñnep çugaalaarga, egezinde salganıvıs aytırıglarga mınçaar harılıp bolur-dur: (59) igil deerge tıva ulustuñ burungu çüdülgezinden özehtelgen, boyduska

humagalıg hamaarılğadan tıvılğan, kijiniñ sağış-setkilin doyulduruptar, ugaan-mederelin hevirleeringe saldarlıg högjüm herekseli, inçangaş onu ıdıqşıdar ujurlug bis. (60) Mooldarnıñ morin-huurnu, kazahtarnıñ kıl-kobıztı, başkirlerniñ komustu ıdıqşıdar ıškaş, tıvalar igildi sağış-setkildiñ deedi sülde-demdekteriniñ bireezi dep ıdıqşıdar ujurlug. (61) Moolda Sengel tıvalarınıñ er kijiniñ ıdıktıg sülde-demdekteri bolur ok-çanı baza igildi oran-savazınıñ hündülüğ çeri bolur dör bajınga azıp alır burungu çañçıldı sagırın amga çedir utpayn çoruuru — kijini kamgalaar, hey-a't kiirer edilelderni ıdıqşıdarınıñ baza bir köskü hereçizi-dir.

(62) Tıvalarnıñ burungu üyeden beer utpayn, sağıp çoraanı boyduska ınak süzük-çüdülgezi baza kadagalap arttırıp alğanı högjüm herekseli çonnuñ çogaadıkçı salım-çayaannın, mergen-sagingırın hereçilevişaan, amgı üyeniñ kijileriniñ ekologtug bot-mederelin bıjıglap kijizideringe ulug saldarnı çedirer dep idegel bar. (63) Añaa «kiji - boydustuñ tölü» dep ideyaga dayanırı çugula.

(64) İgildiñ tıva kulturada onzagay ujur-duzazın kalbak çonga surtaaldaar ajıldı ertem bolgaş uran çüüldüñ töleeleri çañgıs-ep kadı ajıldajılga-bile todargay hemçegler damçıştır bottandırıp bolur. (65) Inçan İgil çılı çonnuñ sağış-setkilinge balalbas isti arttırıp kaar.

(66) Tıva Respublikanıñ Ulustuñ çogaalçızı A. Darjaynıñ «İgil ıızı» dep şülüglelin, oon orus dılda oçulgazın (V. Evpatevtiñ oçuldurganı-bile), kapsırılgazinga igildiñ tıvılğanınıñ dugayında toolçurgu çugaalarnı baza igilge ayalgalarnıñ nota bijilgezin kiirip turgaş, tuskay nom kıldır çookku üyede ündüreri negettinip turar.

(67) Anıyak kompozitor Ç. V. Kombunuñ A. Darjaynıñ şülüglelinge ündezip çogaatkanı simfoniyanı çonga tanıştırgan bolza, dıka-la solun, çaa bazım bolur iyik. (68) «Egil, ejim, egil» dep plastiktig dramanı бүгү Tıvaga am-daa ulaştır körgüzerin ulamçılaarı baza küzençig boop artpışaan. (69) Ol ıškaş högjümçülerniñ, us-şeverlerniñ arazınga igil mööreyin erttirip, küüsedikçilerniñ eñ-ne deerelerin şileeş, İgil çılın ulug bayırlal-körgüzüg-bile tüñneeri artık eves bolgu deg. (70) Inçan İgil çılı bo egeleeşkinniñ moon-daa soñgaar sayzıraaringa ulug idigni beeri çugaajok.

(71) Zoya Samdan, TGŞİ-niñ aas çogaal sektorunuñ başkarıkçı ertem ajıldakçızı,

TR-nıñ erteminiñ aldarlıg ajıldakçızı.

16. METİN

(1) "TIVANIÑ ANIYAKTARI" — MEEÑ AMIDIRALIMDA

(2) "Tıvanıñ anıyaktarı" solun-bile harılzaam, ol solun TAR üyezinde "Revane şını" dep at-bile ünüp turar üyede-le egeleen hire-dir. (3) Areveçi akımnıñ çağıdıp ap turganı ol solunga "Uruglar buluñu" dep egeniñ adaanga uruglar dugayında materialdarnı ürgülçü parlaar turgan. (4) "Revane şınınıñ" eelçeglig dugaarınıñ kelirin çettikpeyn manaar turgan men. (5) "Uruglar buluñunga" ańgı-ańgı kojuunnarda biçi uruglarınıñ ada-iyeziniñ ajılinga kançaar duzalajıp, mal kadarıp, taraa tarıringa, sigen kezeringe, taraanıñ dayzını bolur örgelerni uzutkaaringa idepkeylig kirjip turganın bijir. (6) Oon ańgıda buluñda bir solun çüve — aña kıska çeçen çugaalarını, toojulardan üzündülerni, uruglar dugayında şülükterni bo-la parlaar. (7) Eñ ılańgıya A. Gaydarnıñ "Timur bolgaş ooñ komandazı" dep toojuzun oçuldurgaş parlap turgan. (8) Hemçiğes kıldında tal dözünge uruglar çıglıp algaş ol toojunu eelçejiñ nomçup turganıvıstı utpaan men iyn.

(9) "Revane şının" "Tıvanıñ anıyaktarı" kıldır ede adaan söölünde, solun-bile şuut-la harılzajı bergenim eleen söölzüredir bolgan çüve. (10) Tıva periodiktig parlalğanıñ tıptıp kelgeni bolgaş ooñ höğjüldeziniñ dugayın öörenip, ertem ajılı bijip turgaş arhivterden "Revane şınınıñ" sargargılay bergen ekzemplıyların holga kamnı konçug tudup, biçiminde ederjip çoraan ejim-bile ür-le çıldarda körüşpeyn katap ujurajıp kelgenim deg setkip turgan men.

(11) "Tıvanıñ anıyaktarı"-bile ulam çook aparganımnı des-daraalay çugaalaar bolza mındıg iyn.

(12) Kızıldıñ № 2 şkolazınıñ üstükü klassçılarınıñ organizastaan "Ulug-Hemniñ çalgıları" dep öörenikçilerniñ bijimel jurnalına Aleksandr Tögüy-ool, Yuriy Arançın, Monguş Kenin-Lopsan, Yuriy Künzegeş suglarınıñ şülükteri ünüp turgan dijiñ çüve. (13) Bir katap çańgıs klassçım Kras Salçak (ınçan 9-ku klasska öörenip turgan bis), "Ulug-Hemniñ çalgılarına" şülükteriñ ber, men baza beerim ol-dur" didir. (14) Şorbajılap

turgan eleen kaş şülükterimni körgüstüm. (15) İyi hire şülük ap algaş halıp çorutkan kiji. (16) Ol jurnalda kirgen-ne deer çoraan. (17) Ooñ soonda "Tıvanıñ anıyaktarı" solunnuñ redaksiyazınçe şülük bijip çoruur öörenikçileri çalaan. (18) Ozaldap çede bergen bolgaş orta-la çüve bilbeyn bardım. (19) Orus şkoladan-daa uruglar bar. (20) Olarnıñ arazında inçan tanıırım Maşa Zineeva (Hadahane M. M.) baza bar boldu. (21) Çeçen çogaalga sundulug öörenikçileri redaksiya çanınga organizastattingan bölgümge haara tudup, olarga çogaal bijiiriniñ ug-şii ööredip, olarnıñ çogaaldarın saygarıp turgan. (22) Bölgümniñ udurtukçuzu çogum kımıl deerzin orta sagınmayn-dır men. (23) Baştaygı barganım soonda olçe is baspaan hire men. (24) Çüge deerge üye-şagım çedişpes, sportçe, uran çüülçe höy kiçeengey uglandırıp turganım ol boor. (25) Inçan şkolanıñ deere deen sportçuzu, şkolaçılar margildaazınga lıjaga bir dugaar, konkige üş dugaar çerni eelep turgan men. (26) Ooñ kadında ırı, tantsı deş, kirişpes-le çüvem çok. (27) Bistiñ klasstan Valeriy Şaravii, Vasiliy Doruun-ool suglar ol bölgümge idepkeylig kirjip, şülükterin saygartıp, çamdıktarı margijip-daa turgulaan boor çoraan. (28) Valeriy Şaravii şkolaga-la şii bezin bijiirin şenep, şoru çogaal bijiir kiji dirti bergen çüve.

(29) On klasstı doozup turuvusta kım kım boluksaar dugayında biske çogaadıg bijidip turgan. (30) Ol çogaadıglarga kiji bürüzü-le bottarınıñ küzelderin ileredip turgan. (31) Olarnıñ küzelderi kolduunda küüsettingileen iyin. (32) Çügile meeñ küüsettiñmeen. (33) Ujudukçu ög-bülege öşken bolgaş ujudukçunuñ mergejilin aajok sonuurgap çoraan men. (34) Iyaap-la orta öörenip alır deş ujudukçular dugayında nomnar nomçup, herejeen ujudukçular Raskova, Grizodubova suglarnıñ çuruktarın "Ogonek" jurnalda oya keskeş, ornum artınga azıp alır turdum. (35) Ujudukçu çestemniñ samoledunuñ kabiniñge oluruşkaş, ında yanzı-bürü herekselderni tudup, suybap, olarnıñ attarın, çüge herektiin bezin aytırtıp-la turar men. (36) Ujudukçu boluksap turar çañgıs klassçılarım Aleşa Çimiy-ool, Kuular Kançır-ool, Monguş Donduk suglar-bile ujar çüül uçılışpezinçe öörenir çarlal kajan-na köstüp keerin çettikpeyn manap turgan bis. (37) Bir-le hün kaynaar öörenip bolurunuñ dugayında çarlaldarnı koridorga askılapkan. (38) Ryazan oblada Sasovo hoorayda ujar çüül uçılışpezinçe çügile ooldarnı alır dep çarlap kaanın nomçaaş dıka-la homudaan men. (39) Am kançaar, küzel bütpeende kayıje öörenip bodap çadap çorup turumda, Leningradta öörenip turar tıva studentiler çedip kelgen. (40) Aleksandr Kunaa inçan meñee sümeley-dir. (41) "Leningradçe havıt. (42)

Bistiñ universitette jurnalistika fakultedi bar. (43) Ol señee dıka taarjır hire-dir" didir. (44) Onu şınap-la sonuurgay berdim. (45) Ol jurnalistika dep ajıldıñ ug-şiin bilip alıksaaş, ooñ kadında ırak çerje öörenip çoruur kijige akşa-tögerik-daa herek bolgay dep bodaaş, şkola dooskan olçaan dıştanıp-daa albayn, tanıjıp alғанım "Tıvanıñ anıyaktarıñçe" çoruptum. (46) Korrektornuñ duzalakçızında meni hüleep aldılar. (47) Ulug korrektor Öpeeñ akıy meni ööredip kiripken. (48) Öpeeñ akıyga original tudup berip orgaş udup kaar men. (49) Akıy meni keergeeni-le ol ıynaar, otturbayn-daa bodu çaaskaan nomçup kaapkaş, korrekturazın dujaaptar. (50) Bodunuñ adınıñ çanınga "Ek" dep bijip kaanın-na köör kiji men. (51) Ol çüü deeni ol irgi dep bodaaş, bir katap akıydan aytırgan men. (52) "Ekatrına" deen çüve-dir iyin" didir. (53) Oon-daa orta bilip çadaaş, kaygap or men. (54) "Udup kaarıñga seeñ ornuñga adıñnı salıp turarım ol-dur iyin" didir. (55) Kattırıp şag boldum. (56) Küjür akım meeñ ornumga adımnı bodu mñaar salıp turgan kiji ışkajıl.

(57) Korrektornuñ ajılın şoru öörenip apkan men. (58) Bir-le hün redaktor "Seni şkolada keldirtip tur, dürgen bar" didir. (59) Çede-le berdim.

(60) —Bo çıldıñ doozukçuların şuptuzun Abakannıñ başkı institudunçe ööredip çorudar dep oblonodan dujaal kelgen-dir. (61) Inaar öörenip çoruur-dur siler — dep, şkola direktoru Belek-Bayır başkı çugaalay-dır.

(62) —Çok, men Leningradtıñ Kürüne üniversitediniñ jurnalistika fakultedinçe beletkenip tur men — didim.

(63) —Horjok! Tıvada başkı kadrlar çedişpes çüve-dir. (64) Şuptu başkılar bolur siler — dees, direktor ug-daa çok. (65) Ol üyede kiji başkılar-bile margışpas boor çüve-le bolgay. (66) Inaar öörenir apargan men. (67) Bistiñ klasstan Çimiy-ool, Kañçır-ool ujar çüül uçilişçezinçe, Şagdır bile Doruun-ool Moskvanıñ yuridiktig institudunçe, Kuular Dorju bile Monguş Tömür-ool Krasnoyarskiniñ emçi institudunçe öörenir küzelin çedip apkannar. (68) Öskelerin şuptuzun Abakannıñ başkı institudunçe ööredip çorudupkan. (69) Olarnıñ arazında men baza.

(70) Eleen kaş çıl ertkende dedir-le "Tıvanıñ anıyaktarı" solunga eglip keer ujurga tavarışkan men. (72) Bo udaada korrektorlap eves, şoru ertem-biliglig apargaş

öörenikçi anıyaktar kildizin ergelekçiley berdim. (73) Solun iyi dıl kırına ünüp turgan. (74) Materialdı baştay orustap bijip algaş, oozun tıvalap oçuldurup alır çüve-le bolgay. (75) Orus jurnalisterniñ materialdarın tıva dılçe Aleksey Dırtıy-ool, Hüreñ-ool Kızıl-ool (meeñ çañgıs klassçım) oçuldurup turgannar. (76) Inçan iyi dıl kırına ünüp turgan anıyaktar solununuñ redaksiyazına Svetlana Kozlova, Nadya Blinova, Olga Toka, Adıg Begzi, Valentin Kleymennih, Boris Koçnev, Oleg Gavrilov ajıldap turgan. (77) Redaktoruvus Konstantin Azov, harısalgalıg sekretar Timofey Sermavkin turgan.

(78) Inçan Svetlana Kozlova-bile eñ baştay tanışkanım solun bolgaş kattırınçıg bolgan çüve. (79) Harısalgalıg sekretar meeñ ajılbaar stolumnu ayıp berip olurtkaş, ajıldı kançaar, çüden egeleerin tayılırılap turgan. (80) Henerten ejik ajıttingan soonda anıyak urug şimeen-daaş-bile kire mañnap keldi-le: "Vsem privet!" dey kaapkaş ındıkı öreelçe şimeş didi. (81) Ür bolbaanda üne halıp kelgeş meeñ çanımgı keldi:

(82) —Çaa ajıldakçı be?

(83) —İye.

(84) —Seni baza şülükçü dijir-dir?

(85) —Dijir çüve.

(86) —Solun-dur.

(87) —Solun iyin.

(88) Kabinette olurgan ooldar бүдүү hidiñeyindir kattırjı-dırlar. (89) Svetlana olarje sağış-daa salbayn aytırın ulamçılای berdi:

(90) —Seeñ şülüüñnü oçuldurgan men, nomçuduñ be?

(91) —İye.

(92) —Kandıg-dır?

(93) —Ta.

(94) Svetlana çiktii konçug körgeş, ektin kışkaş, öreelinçe kire berdi. (95) Oon dedir baza-la üne halaaş, meñee çedip keldi:

(96) —Sen komsomol obkomunuñ sekretarı Albert Tanovtuñ kadayı sen be?

(97) —İye.

(98) —A meen̄ ašaam baza şülükçü.

(99) —A meen̄ — muzıkant.

(100) —Solun-dur.

(101) Öreelde olurgan ooldarnıñ bireezi "Nu i detsad" didir. (102) Baza-la hidiñeynçip kagdılar.

(103) İnçaldır-la Svetlana Kozlova-bile tanıjıp aldıvıs. (104) Daartazında Svetlana baza-la meen̄ çanımgı mañnap keldi.

(105) —Katya sen bagay eves fotograf hire çorduñ. (106) Seen̄ tırttırğan çuruktarıñnı parlap turgan bis.

(107) —Indıg boor.

(108) —Apparadıñ bar be inçaş?

(109) —Bar. "Zorkiy". Bajiñda iyin.

(110) —Dü'step çoraaş ooñ ekkel. (111) Surgakçılaar bis. (112) Bo fotokorr Oleg Gavrilovtu manaarı ür-dür. (113) Ol komandirovkada-la bolgay.

(114) —Kayı rayon baar bis? — dep, iştimde sonuurgap ayırdım.

(115) —Hooray iştinge surgakçılaar bis. (116) Bir urugnu çurukka tırttırıp alır bis.

(117) Hooray iştinge deerge aray sonuurgalım öje berdi. (118) İnçalza-daa "Zorkiyim" ap algaş, Svetlana-bile kadı çoruptum. (119) Hirezi septelge zavodu-la turgan boor. (120) Stanok artında kombinezonnug anıyak urug demir çondurup tur. (121) Öreel işti aray karañgızımaar, çırık çetpes hire. (122) İnçalza-daa murnakçı tokar anıyak urugnu ol-bo talazından katap-katap tırttırıp algaş çorupkan bis. (123) Daartazında Svetanıñ materialı belen, men baza çuruktu ekkeldim. (124) Ol aray karañgı üngenin bodum bilgen men. (125) Svetlanaga çuruk aajok taarışkan. (126) Doraan harısalgalıg sekretarje mañnajiptıvıs. (127) A ol bistiñ çuruuvustu hüleep

albadı. (128) "Tsinkografiya monu hüleep albas" dees ug-daa çok. (129) Svetlana margışkaş turupkan. (130) A Timofey dedir tepkeş çıdıpkın. (131) Ol üyede redaktsiyanıñ çurukçuzu Mihail Petrov kire mañnap keldi. (132) Sveta amıray berdi:

(133) — Mişa, duzalap kör, bo urugnu fotografiyadan düjürüp çuruy kaavıt!

(134) Mişa ür-daa bolbayn fotografiyadan çuruktu biçii-daa öskertpeyn düjürüp çurupkan. (135) Sekretar onu hüleep alğan. (136) Bistiñ, üş kijiniñ kadı ajıldajılgavıs tüñneli daraazında nomerge köstüp kelgen.

(137) Jurnalistikaga alıs sonuurgaldıg bolgaş çaa ajılımga doraan ööreni bergen men. (138) Redaktsiyanıñ anıyaktarınıñ çüü-daa çüvege idepkeylii-le konçug turgan. (139) Şef ajılı, kontsert ündürer, agitatorlaar dees kılbas-la çüvevis çok. (140) Hostug şak-daa hovar turgan. (141) Ooñ kadında bus turbinalıg elektrostantsiya tuttunup egeleende bistiñ redaktsiyavıs onu bürünü-bile şefke alğan. (142) Solunnu ündürüp kaaş, redaktsiya ejiinge "Redaktsiya haaglıg. (143) Şuptu paroturbinnaya çorupkan" dep bijip kaar turgan bis.

(144) Şaanda hamaatı dayın üyezinde komsomolçularınıñ "Raykom haaglıg. (145) Şuptu front çorutkan" dep bijip turganın öttünüp turganıvıs ol ıyna.

(146) İnçaar ajıldap turuvusta solunuvustuñ orus dıl da ünelerin soksadıp kaan. (147) Orus eşterivis kolduunda "Tuvinskaya pravda" solunga ajılday bergenner. (148) Artkan tıva kollektiviske baza-la ol üyede hagdıngan "Sıldısçıgaş" solunnuñ ajıldakçıları nemejip kelgen. (149) Solunnu tıva dılga ündürüp egeleen bis. (150) Redaktorlarıvıs baştay Oleg Suvakpit, ooñ soonda Kızıl-Enik Kudajı, Valeriy Şaravii suglar turgan. (151) Anıyak jurnalister Sat Küstügür, Aleksey Çaraş-ool, Bay-Kara Karaşpay, Aldın-ool Darjaa, Baazañ Danzın-ool, İvan Kelik-Señgi, Vladimir Kara-Sal, Zina Yumbu eşterim-bile setküülüvüstü solun utka-şınarlıg kıldır ündürer dees letuçka üyezinde çeder-çetpezivisti tö silgijip, çamdıkta segirjip alır çıgıu turgan bis iyin. (152) Çerle indıg turar ujurlug. (153) İnçalza-daa nayıralıvıs bijig turgan. (154) Bot-bottarıvıstı detkijer turduvus. (155) Volodya Kara-Sal-bile eñ baştay "Tıvanıñ anıyaktarınıñ" arnınga ujuraşkan bis. (156) Şülükterivis bir nomerge koja ünüp kelgen. (157) Volodya çaa-la ongu klasstı doozup turda, men Turanga pionervojatıylap, başkılap turgan men.

(158) Daraazında "Tıvanıñ anıyaktarınga" tavarjı bergen bis. (159) Çaŋgıs oçerkti iyeleen emeglejip bijir-daa turduvus. (160) Talantılıg ool çüve. (161) Kontsertterni bo-la beletkep algaş körgüzer turduvus. (162) Volodya Kara-Sal Mayakovskiyniñ "Sovet pasport dugayında şülüün" kontsertterge bo-la nomçuy bergen turar kiji. (163) Bayanizivis fotokorrespondent Volodya Çapaykin. (164) Bir katap kollektivivis-bile "Na grafskih razvalinah" dep kino körgeş, ında biçii ooldarnıñ ırın doraan doktaadıp algaş onu kontsertke ırılan bis.

(165) Inçan hooray çaagayjıdar dep ajıl kolduunda anıyaktarga onaajıp turgan. (166) Şçetinkin kudumçuzunga höy-le oŋgarlarını kazıp, ıyaştarnı olurtkan bis. (167) Redaktsiya dolgandır taraan çoduraalarıvıs am orançok ulug ıyaştar apargılaan. (168) Hooray adaanda anıyaktar skverin baza bis egelep kaan bis iyin.

(169) Solun-daa, höglüg-daa, harısalgalıg-daa üyeler anıyaktarga onaajıp turgan çüve. (170) Inçangi anıyaktar böğün nazı döğüp, ulgadı bergen bis. (171) Inak solunuvus baza-la bistiñ-bile deñge nazı döğüp orar. (172) Inçalza-daa ol kajan-daa kırıvas. (173) Çüge deerge ol anıyaktarnıñ solunu. (174) Anıyak oktag-bile ol doktaamal doldungan çoruur. (175) Çalı nazınıvıs solunu kezeede anıyak, okkur ugaannıg, çart söstüg, çalınlarga çırtkı bolup çorzun dep küzeer bis.

17. METİN

(1) TIVA TÖÖGÜZÜNGE HAMAARIŞTIR ÇONNUŇ TOOLÇURGU ÇUGAALARI

(2) ONDARLAR KAYIIN UKTALGANIL?

(3) Tıvalar şag-şaandan beer törel bölükterge çarlıp, bölük bürüzü çaŋgıs aay ajıl-agıylıg, oozun şuptu demnejip kılır, bot-bottarın detkijip çurttap çoraannar. (4) Olarnı udurtup baştaar tuskay çağırıkçılıg. (5) Ol çağırıkçızınga ugaan-sarıldıg, törel bölüktüñ erge-ajıın kamgalap şıdaar eres kaşpagay kijilerni soŋgup alır turgan. (6) Törel bölük bürüzü sumular aayı-bile bot-bottarından ılğalır tuskay attarlıg. (7) Çijee: Ondarlar, Monguştar, Oorjaktar, Salçaktar, Kırgıstar deş-le baar. (8) A ol ındıg ergi sumularnıñ attarı kijilerniñ bottarınıñ huu at-familiyaları apargılaan. (9) (Familiya

deerge nemets dılda ög-büle deeni ol). (10) İnçangaş ergi sumular am ög-bülelerniñ niiti adı, azı familiyazı apargılaan.

(11) Sumu bürüzünüñ adı kançap tıptıp kelgenin amgı üyeniñ kijileri bo-la sonuurgay beer. (12) Orta harını ulustuñ aas damçıp, çon ortuzunga taray bergen aas çogaaldarından, toolçurgu çugaalardan tıp ap bolur.

(13) Ondar dep familiyanıñ, azı ergi sumunuñ adı kançap tıptıp kelgeniniñ dugayında bir toolçurgu çugaada mınçaar töögüp turar.

(14) Biyee şagda amgı Tıva çurtunga uyğurlar dep aymak çurttap çoraan çüve-dir. (15) Ol bedik kulturalıg, üjük-bijiktig, uran-şever, ajıl-ışçı çon turgan çüve-dir. (16) Uyğurlar eleen herii delgem deviskeerge höy-höy koda-suurlarnı tudup, mal östürüp, taraa tarıp, şıdaldıg bay çurttap çoraannar. (17) Uran çüülü baza aajok sayzırañgay. (18) Iraajılar, höömeyjiler, högjümçüler-bile baza aldarjıp çoraan.

(19) Taybıñ çurttap, бүгү talazı-bile sayzırañgay çoraan çon olarje koja aymaktar halday beerin bodavayn turgannar. (20) Çurtun kamgalaar tuskay şerii bar-daa bolza, olarnıñ ortaa kezii Kıdat çurtunda çamdık aymaktarnıñ tura-halışkının basçır deeş inaar çorup turgan. (21) Çüge deerge inçan Uyğur kaganat Kıdat-bile ep-nayıraldıg, harın-daa uyğurlarnıñ haanı kıdat imperatornuñ dañgınazı-bile ög-büle-daa tudup, kıdattar-bile çook harılzaalig turgan çüve-dir.

(22) A aymaktıñ kiji bürüzünde boo-çepsek, hılış-bijek bar-daa bolza, oların çügile añnaaringa, adaan-möörey oynunnarga ajıglap turgannar.

(23) Bir-le katap uyğurlarnıñ soñgu talazında kojaları bolur, baza-la türk uk-döstüg kırıgıstar dep köşkün aymak uyğurlar çurtun ejelep alır sorulga-bile halday bergen. (24) Aymaktar arazında dayın-daa egeleen. (25) Ol üzülbeyn turup bergen. (26) Oran-çurtun haldakçılarga ejeletpes deeş uyğurlar çerbi çıl işinde maadırlıg demisejip kelgen. (27) Üzülbesteen dayından çurt hoozuraan. (28) Şıñgı çepseglengen şıarak a'ttarlıg kırıgıstar öske aymaktar-bile eviledejip algaş, uyğurlar çurtun ejelep apkan. (29) Köşkün kırıgıstar uyğurlarnıñ koda-suurların, kamgalal şiveelerin, kajaa-horaazın üregdep, örttedip, çonnu kırıp, kuldar kıldır çağırıp ap turgan. (30) Uyğurlarnıñ bir çamdıızı çurtundan tın mendi dezıp üngeş, öske çerlerge horgalanıp çurttay bergen. (31)

Bir çamdızı çurtun kagbas dees demiselin ürgülçülep, ejelekçiler-bile tulçup turup bergen. (32) Inçalza-daa artkan evees sannıg uluzunuñ baydalı bergedey beerge, olarnıñ ugaannıg çağırıkçıdı dirig artkan on hire uygur ög-büleni dünnüñ karañgızın ajıglap, şırgay arga işti-bile kırıgıstarga bildirtpeyn kadır-bert çalım-hayalarlıg İşkin bajınçe destirip ündüre bergen. (33) Kırıgıstar bilip kaaş, olarnıñ soondan sürgeş tıppaan. (34) "Çe, kadır-turug hayalar arazınga te, çuñma eves, çejege deer şıdajırıl olar. (35) Dömey-le bottarı kırılgılap kaar ıynaar" diškeş, dayzınnar olar-bile sürüşpeyn bargan. (36) A on uygur ög-büle kırılp ölbeen-daa. (37) Amıdıralga kızımak, tura-soruktug ulus haya duruglarga turlagıp, argazınıñ añın añnap, añ keşinden idik-hep daarap kedip, aştap, doñup ölbeyn todug-dogaa çurttap çoruy bargannar.

(38) On ög-büleden özehtelgen, şırak deñgel küştüg bölük çonnu olarnıñ koja-helbeeleri ol üyeniñ türk dılınıñ aayı-bile Ondar dep aday bergen. (39) Türk dılda höynüñ sanınıñ kojumaa -nar eves, -dar kıldır dıñnalır, inçangaş onnar eves Ondar aparganı ol çüve-dir iyin.

(40) Böğün Tıvada dokument yozugaar eves-daa bolza, uyuurlarnıñ salgalından, bottarın uygur-ondar bis dijir ulus am-daa bar. (41) A şaandakı uyuurlarnıñ salgalı amğı üyede Kızdattıñ Sıntszyan-Uygur avtonomnug rayonunda baza Orta Aziyanıñ murnuu talazında oblastarda çurttap çoruurlar. (42) Olar kajan-bir Tıva çurtunga çurttap çoraan, üzülbesteeş turupkan çaa-dayınnıñ urjuundan çurtundan dezip çorutkan uyuurlarnıñ salgalı-daa boop çadavas.

(43) TIVAGA YENİSEY KIRGISTARINIŇ KÜRÜNEZI

(44) VI vekte Sayan daglarınıñ artı talazında Minusinsk orgulaajınga burungu kırıgıstarnıñ kürünezi turgan. (45) Olar baza türk dıl, bijiktig çon turgan. (46) 840 çılda kırıgıstar Tıvanıñ deviskeeringe turgan çamdık aymaktar-bile demnejip algaş uyuurlarnıñ sayzırañgay kürünezin ejelep apkan. (47) Inçan tıvalar kırıgıs kürüne sostavınga kirgen. (48) Aştırgan uyuurlarnıñ çamdızı Çöön Turkestançe köje bergen, çamdızı Tıvaga artıp kalgan.

(49) Kırıgıstarnıñ kol ajıl-agıyı öske tıva aymaktar-bile bir dömey — kolduunda

mal ajıl-agıylıg köşkunner turgan. (50) Uygur kaganat üyezinde eleen sayzıray bergen çer ajılın kırıgıstar ulamçıláp, mal ajılı-bile deñge çer ajılın baza çorudup turgan. (51) Olar çĩnge-taraanı, arbaynı, kızıl-tastı tarıp östürüp, suggarılga sistemazın ajıglap, añnap, balıktap amıdırıp çoraan. (52) Kırıgıstar hooray-suurlar tutpayn köşkün baydalga kidis öglerge azı maygınnarga çurttap çoraannar. (53) Çügle olarnıñ baştıñcızı Kemdjikent deer hoorayinga çurttap çoraan. (54) İnçalza-daa ol hooraynıñ artıñcızı Tıvadan am-daa tıvılbaan.

(55) Üstüü Yenisey kavızına çurttap çoraan kırıgıstar Kırıgıs bolgaş Kem-Hemdjiut dep iyi oblastıg, ol oblastarı baza eleen kaş kezekterge çarlıp turgan. (56) Haya-Bajından (Hemçikte) tıvılğan bijimelde bir ulug çağırıkçınıñ mındıg demdegleli bar: (57) "Men Keştimede b bag çonnuñ ulug tergiini men". (58) Oozun bodaarga Üstüü Yenisey kavızınıñ çonu 6 bag kıldır turgustungan. (59) Bag dep söstü tıvalar am-daa ajıglap turar. (60) Çıjee: oyun-toglaa-daa, adaan möörey-daa üyezinde tıvalar bir komandanıñ kirjikçilerin bir bag ulus dep çugaalajır. (61) Aldan-Maadırlar dugayında ulustuñ çugaalarında: (62) "Kezek kiji bir bag bolup algaş sülçeeleşkeş" dijip olurlar. (63) Üstünde körgenivis Kem dep sös Yeniseyni (Ulug-Hemni) ileredip turar, a Kemdjiut deerge Hemçik deen boop çadavas. (64) Bag bürüzünüñ baştıñın Kagan bodu tomuylaar turgan.

(65) Öske türk aymaktar ıškaş çılğı maldı baza kırıgıstar höyü-bile ajıglap, östürüp çoraannar. (66) Olarnıñ a'ttarı ulug, şırak, öske çonnar-bile, ılañgıya kıldattar-bile sadıg-harılzaa kılırınga eñ-ne ajıktıg mal turgan. (67) Öske çurttuñ çağırıkçızına belek kıldır beerde, azı ünelig baraan ornap alırda, a't eñ-ne eptig turgan.

(68) Kırıgıstarnıñ kulturazı Tıva deviskeeringe çurttap çoraan öske aymaktarnıñ kulturazından ılğalbayn, bay, yadı aayı-bile kettiner. (69) Bay kijiler kiş keji börtterlig, ezeñgi teveringe eptig, çımçak idikterlig, kaas hepterlig. (70) Yadı kijilerniñ hevi bödüün, algı-keşten kılğan bolur. (71) Olar uzun çaştarlıg, oozun örüp alğan bolur. (72) Burungu ertemdenner kırıgıstarnı uzun şırak, sarıg baştıg, kök azı nogaan karakterlig dep demdeglep turgannar. (73) Olar yanzı-bürü mööreyler erttirip, a'ttar, teveler çarıştırıp, herip kaan hendir kırlap margıldajır, baraban, fleyta, murgu, koñguluur deen ıškaş öske-daa högjüm herekselderinge oynaar turgannar.

(74) Kırgıstar burungu türkterden ündezip alğan 12 dirig amıttannarlıg cıl kalendarın ajıglap turgannar. (75) Cıl sanaaşkınnı uygurlarnı-bile dömey. (76) Oon ańgıda hün kalendarı baza turgan.

(77) Töp Aziyanıñ herii delgem deviskeerin ejelep turgan kırgıstar Ortaa Aziya, Tibet, Çöön Turkestan bolgaş Kıdat-bile sadıg-harılzaa tudup turgan. (78) Öske çerlerden torgunu, ajıl-agıy çepsek-herekselin, körünçük bolgaş öske-daa kaastalgaga heregleer edilelderni a'ttar, ańnar, ezirler bolgaş kiş deen ıškaş öske-daa ünelig ańnar keşteri-bile solçup, sadıglajıp turgan.

(79) Burungu kırgıstar türk bijiktiñ bir yanzı hevirin ajıglap çoraan. (80) Bijikti çügile ızıguurtannar eves, bödüün çon baza bilir turgan. (81) Kıdat bijikti baza ajıglap, urugdarın kıdat dılga ööredip alırı-bile olarnı Kıdat çurtunçe çorudup turgannar. (82) Tıva deviskeerinden tıvılğan bir daş turaskaalda "Meni 15 harlımnda-la kıdattarga kijizittireri-bile beripken" dep bijip kaan.

(83) Kırgıstar baza-la Tıvanıñ öske aymaktarı ıškaş ham çüdülgelig. (84) Olar inekke, hatka, çaraa-çeçenge, saaskanga, ezirge, kızıl ıyaşka çüdüp çoraannar.

18. METİN

(1) TIVA BÖRT BOLGAŞ OON SÜZÜGLELDİG UJURLARI

(2) Tıvalarnıñ idik-heviniñ dugayında orus bolgaş daştıkı-daa ertemden şınçeeçiler, ayan-çorukçular-daa bo çüs çıldıñ egezinden çookku üyelerge çedir töögü ujur-utkalıg eleen höy demdeglelderni, çugula şınçilelderni kılğılaannar. (3) Olarnıñ iştinden töögüçü etnograf A. P. Potapovtuñ ajıldarın onzalap aytıp bolur. (4) Inçalza-daa bo bolgaş öske-daa ajıldarnıñ çetpezi — tıva natsional hep dugayında bijip tura, tıva kijiniñ kettineri kolduunda agaar-boydustuñ aayı-bile şagnıñ dört üyezinge (çaygı, kışkı, çaskı, küskü) çağırtıp turgan deer bodal-bile ayıtkılaan boorunda, ol köñgüs eveeş.

(5) A herek kırında tıvalar, ılańgıya erge-dujaalınıñ, er, kızınıñ aayı-bile idik-hevin, oon iştinde börgün dıka çazamırlap, kaastanıp keder çoraanı eki bildingir. (6) Çańılçaan hepten (sezon aayı-bile) ańgıda, şoru koşkulduğ deen tıva kiji "heptiñ kaazın kederinge, a'ttıñ ekizin munarınga, ol ıškaş ton bolza — torqu-çıçı deer, bört bolza —

hiliñ, kiş deer, idik dize — kara bilgaar deer" dep çugaa anaa eves, herek kırında ındıg boop turganın badıtkap turar. (7) Şaandakı tıvalarnı ertken üye-le deeş, elber-samdar çoraan dep ayıtkanı (K. Mintslova "Dalekiy kray." 1915 ç.) şuut-la ındıg dep badıtkalga düüşpes. (8) Ol dugayın kuda hevi, ılañgıya duştuk kıstarnıñ dumaalay, baştañgı, küdee erlerniñ hüreñ hiliñ azı dodarlıg şıva tonnarı, düjümet kijiniñ torğu kandaazınnıg çıçı tonnarı, er-daa, hereejen-daa ulustuñ ugulzalığ kadıg idikteri, horagay-bile haajılaan öske-daa hepteri hereçilep turar.

(9) Bir eves bört deer bolza, tıvalar şag-töögüden malagay, haptıga, tumak, doorzak, oguza (A. Potapovta ogulza) deen ıškaş çaygı, kışkı börtterden añaıda, öglüg hereejen, ög çok er-daa ulus keder maaktıg (soonda iyi lenta kojaalıg) bört, kolduunda aal baştıñı ulug er kijiler keder doşkalıg (teyinde argıg udaazınnarnı doñnay örüp kaan) börgünden, erge-dujaaldıg kijiler keder çinzelig (slyuda şil azı öñnüg korall), karaktıg odagalıg (aldın-doos kuş çüü) börtterge çedir edilep çoraanın aytıp bolur. (10) Tıvalar söölgü üyede rınok aajızına çañçığıp bar çıdar ujun, Sayan artından keep turar ulug örttektig sadıg börtteringe şoolug tura çoktalıp, çookka çedir turgan ergi çañçılınçe kirip, dilgi, tarbagan, as, kırza, diiñ, kodan, kiş keji börtterinçe şilçip egeleenin eskerip bolur. (11) Amgı malçın, arattarnıñ huragan (anay) keji börtter kederi hovar eves.

(12) Tıva börtter dugayında etnograf A. P. Potapovtuñ "Očerki narodnogo bita tuvintsev" (ar. 224—226) dep nomundan (olarnıñ dolu şinçilelin kılbaan-daa bol) nomçup bolur. (13) Ol ıškaş çogaalçı Igor İrgittiñ "Er kijiniñ üş kaazı bar çüve deen: börgü, kuru bolgaş idii" dep at-bile "Tıvanıñ anıyaktarına" (1992 ç. Dekabr 8) üngen materialından tıva börttüñ tayılbırlıg çuruktarnı nomçukçu sonuurgaan bolur. (14) İnçalza-daa uk ajıldarda tıva börtterniñ çügler, hereejen bolgaş erge-dujaal aayı-bile yanzıların ayıtkan, a bört-bile holbaşkan ujurlar süzüglelder dugayın onzalap çırıtpaanın barımdaalaş, ol dugayında çamdık eskerig, haygaaraldarıvıstı mañaa çugaalaar bodaan bis.

(15) Bört — kijiniñ hün bürüde keder hevi boordan añaıda, kaas-tanılganıñ, alban yozuzunuñ, erge-dujaal ılgavırın körgüzeriniñ, hündü-çergenıñ bolgaş süzügleldiñ baza hevi bolur. (16) Tıvalarnıñ idik-hevinge, et-sevinge çazamırlıg çoraanın "Börgü çokta — suzu çok, kuru çokta — sölgü çok", "İdik bakta — ejik ırak, ezer bakta —

kodan ırak" deen çeçen bolgaş üleger söster söglep turar.

(17) Am börtter-bile holbaalıg ujurlar dugayın köreeliñer. (18) Tıvalar börtte kijiniñ sülde-çergezi, hey-a'dı siñgen, inçangaş onu örü baştandır salbas, çüge dize hey-a'dı "ujuga" beer dep süzügleer. (19) İlañgıya dün hondur börttü örü baştandır hondurbas, kijiniñ kut-sünezinin kedeer aza-şulbustar çimzeni beer, ozaldıg dijir. (20) Ol ışkaş bört kudu aastıg hep bolganda, kijiniñ bak suzu (aarı, era-saptaa, çırga-hooçuzu) ooñ işinde uyalanıp çoruur, ooñ ujun, öske kiji börgü ketpes, a bir eves argajoktan keder ujurga tavarışsa, artıjaar, oon turjuk öske kiji börgün başka hemçeey salırda bezin, dükpüre aarak tarbıdaar bolgay bis. (21) Börttüñ baza bir onzagay süzügleldii, üstünde kaksı ayıtkanıvıs deg, duştuk kıstıñ kuda hevi dumaalay, baştañgı (olar arjııldar azı arın-baş şıvıgları hevirlig-daa bolza, börtke hamaarjır) tıva ulustuñ burungu yozu-çañçılı boop, kandıg-daa (bay, yadı) sotsial bölüktüñ uluzunga bir dömey sagıttınarı bolur.

(22) Bir eves amgı üyeniñ dılı-bile çugaalaar bolza, tıva börttüñ çergezın hamaatı, şajınçı, alban-dujaaldıñ dep ılgap bolur.

(23) Ooñ işinde hün bürüde keder anaa börtter, añaarda keder (soonda ojuktan kamgalanır kalbak halbañnıg) bolgaş kuda-doy iyıkpe, ulug bayırlal-yozulaldarga kaastanıp keder börtter dep baza ılgavırlıg. (24) A şajın-çüdülgeniñ deer bolza, ham kijiniñ hamnaarda keder kuş çüü börgü, lamalarınñ hural huraarda keder "teve mögeni" börtteri. (25) Bo börtter çüdülge yozulalınıñ tuskay hevi bolurundan añgıda, süzügleldig ujur-utkalıg. (26) İlañgıya ham-narnıñ kuş çüü börtteri — ham kijiniñ, kuş deg, deerge ujar, çerge honar onza huulgaazınıñ sür-küçüzün süzüglep turar deeni ol. (27) Ol ışkaş alban yozuzunuñ erge-dujaal ılgavırın körgüsken çıñzelig (diñze), odagalıg börtter. (28) Bo börtter düjümet dargalarınñ alban-dujaalın bolgaş olarnıñ şerig ergelerin baza körgüsken bolur. (29) Bödüünü-bile çugaalaarga, odaga, çıñzelig bört bo şagnı-bile alır bolza, şerig kijiniñ ektinde pogonu azı deputat darganıñ hörek demdee-bile bir dömey erge-dujaaldıñ ılgavır demdee bolup çoraan. (30) Şaanda tıva kiji düjümet kijiniñ börgünüñ çıñnezinden, ooñ öñ çüzününden haa, boşkadan egeleeş, daa, gun (hün) noyannarga çedir doraan todaradır çoraan. (31) Çijeeleerge, sug çıñzelig (slyuda şıl) bolza haa, hola bolza arban dargazı (boşka), a hereldig hüreñ kızıl çıñzelig kiji kojuun

noyanı bolurun, oon turjuk — boşka kiji şerigge bolza salbır komandiri (odag dargazı), noyan kiji general-mayor ergelig deerzinge çedir bilir turgan. (32) Ol ışkaş çinzedan añgıda, düjü-met kijiniñ (amgı üyede alban-haakçıt) börgünde aldın-doos kuştuñ çüünüñ karaanıñ (oybun) sanı-bile ooñ erge-dujaalın baza todaradır çoraan. (33) Karak sanı höy-le bolza, erge-dujaal ulug bolur.

(34) Inçalza-daa tıva kijiniñ sagılga-ujurlarında bir onzagay çüül bar. (35) Ol bolza kandıg-daa erge-dujaaldıg ergeten kijiniñ börgün uştup yozulal kılır çañçıldan ertpezi, alban sagırır. (36) Onu eñgin-karaçal-daa, beg-beezi, haan-daa kiji oyup ertpes. (37) Ol çül deerge, kijiniñ tök keep düşken töreen çerinden ırak çoraaş, eep çanıp kelgende, ıdık töreen tayga-tańdızinga börgün uştup, mögeyip teyleeri, ol ışkaş hüree-duganga kirip, burganga teyleerde azı Deerge, Hünge sögürüp teyleerde, erte çaskı diñmireeşkin dıñnap, baştaygı ça'ska tavarışkanda, börgün uştup, bajın "kaksıp" süzügleeri. (38) Am-daa bolza ındıg, süzüktüg çerler — hüree-duganga kirgende, alban çerleri-daa — şkola, emnelgelerge iyikpe, öske-daa höy-niiti çerleringe barganda, börgüvüstü ıyaavıla uştup aar bis. (39) Ol bistiñ bir talazında çañçıl-sagılğavıs, iyi talazında hündütkel yozulalıvıs bolur.

(40) Tıva kiji, tayga-tańdıızınıñ añ-meñi — irbiş (dırbaktıg), morzuk, dilgi, ak-kodan, bora-toolay deen ışkaş, eleen ulug añnar keşinden baza börttü daarap keder çoraannar. (41) Olarnıñ iştinden edilep kederge, eezinge bir-le saldar-kavınnıg deerleri baza bar. (42) Onu çijeglep çugaalaarga mındıg. (43) Şaanda ulug ulus dilgi keji ürgülçü ketpes bolza eki dişir. (44) Ilañgıya kıp-kızıl er dilgi keji ot-sorlug deer, karakka kavınnıg, ürgülçü kederge, karak şoon baksıradır dişir. (45) Baza bir kiçeendirigde kırza iyikpe dırbaktıg keji börtterni añnap kederge, "aay çok" dişiri baza bar. (46) "Añ-meñ aylık çerden çıt "kagar" deen ışkaş, añçınıñ börgünüñ çıdı kijige bildirtpes-daa bolza, añnarga kayı orançoktan bildine beer bolganda, olarnıñ şag-da-la deze beeri bildingir.

(47) Inçangaş tıva bört — tıva çonnuñ şag-töögüden edilep çoraanı natsional hevi, ooñ burungu kulturazınıñ bir kezii bolur.

(48) Bo çüülde tıva börtterniñ dürzü-hevirlerin çogaalçı İgor İrgittiñ çuraanı bolgaş tayılbrılaanı-bile kiirdivis.

(49) 1. MALAGAY — er kışkı bört. (50) Mooldar onu "malagay" deer. (51) Dilgi, dırbaktıg, dora dize küskü huragan keşinden daaraar. (52) Manıla keji baza ajırbas. (53) Ergi şagda şerig, çançın kiji keder turgan. (54) Ooñ erge-dujaalı "sırdardan" kudu turbas. (55) Orus şerigde bolza "kapitan" erge-dir iyin. Bo şagda ög-bülelig er kiji keder. (56) Çılğıçılar, malçınnarga konçug taarjır... (57) İrbiş keji malagaynı "beg" kiji keder. (58) Orus şerigde — "general".

(59) 2. TUMAK — kışkı er bört. (60) Çamdıkta "Tumat bört"-daa deer. (61) Baza-la dilgi, dırbaktıg, irbiş, çamdıkta börü keşinden daaraar. (62) Hoy keşinden daarap bolbas, çüge deerge hoy — duyuglug, soyarı baza öske. (63) Daaraarı tuskay. (64) Añnı tuluptay soyar. (65) Dört dayaan kuduruun keşinge heveer arttırar. (66) Ovaadaynıñ dodarı torqu, horagay, mañnık, hırıp kaan oy algıdaa bolur. (67) Şaanda baza-la añçılar, çılğıçılar kedip çoraan. (68) Dayın-çaa bolu bergende, anaa soldat şerigler-daa keder.

(69) 3. HAPTIGA — er kışkı bört. (70) Ulug hoy azı küskü dükkür huragan keşinden daaraar. (71) Oy çartın öñnep kaan bolur. (72) Kolduunda anıyak ulustuñ hünnüñ-dañnıñ ajıldap keder börgü. (73) Kaastanıp ketpes.

(74) 4. OGUUZA -er küskü, çaskı bört. (75) Dügün hırıp kaan oy algı azı öyüp kaan çuga kidis çok bolza işti, daştı dodarlıg hırıp kaan hoy, öşkü düğü. (76) Ürgülçü keder bört. (77) Kolduu arattar keder.

(78) 5. ÇAYGI MALAGAY — er küskü, çaskı azı çaygı bört. (79) Torqu, savıyaa, hiliñ, şekpen, mañnıktan kaastap daaraar. (80) Ulug mögeler, kiji ortuzu aja bergen er ulus azı haa erge-dujaaldıg kiji keder.

(81) 6. DOVURZAK (doorzak) - çaygı bört. (82) Er-daa, kıs-daa ulus keder. (83) Har-naşı dives. (84) Torqu, şekpen, öygen çuga kidis, argaan çüñ-daa bolur. (85) Erge-dujaaldıg ulustuñ dovurzak börgü çıñzelig, doşkalıg bolur.

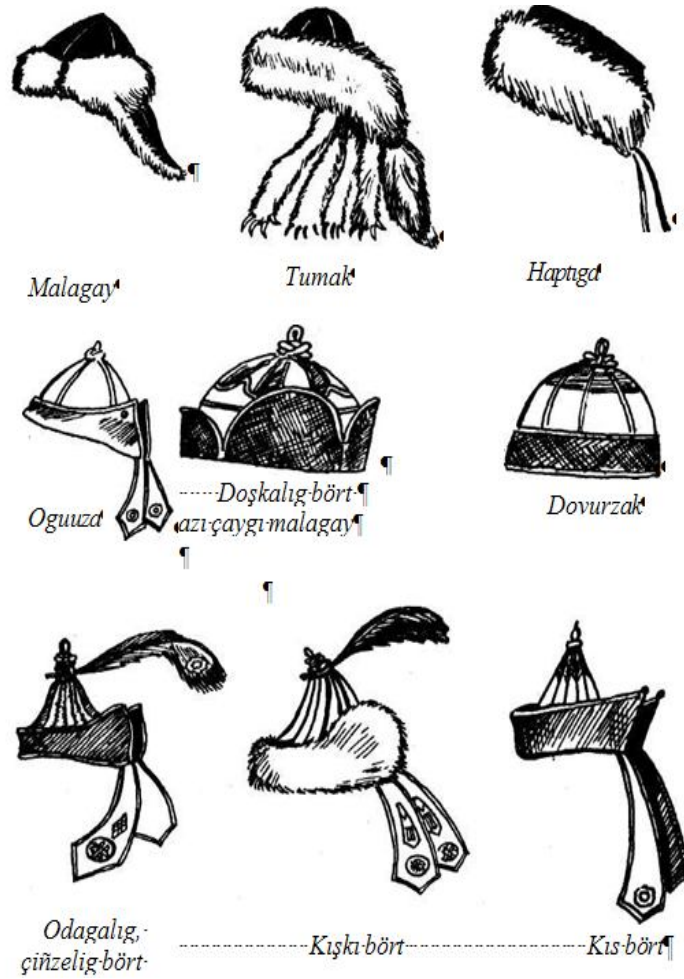
(86) 7. ÇİÑZELİG BÖRT — ergeten düjümet, feodal kijiniñ keder börgü. (87) Mançjur-kıdattardan uktalıp kelgen. (88) Indıg bört-bile 40 gradus sookta çılğı manap honarı berge, kulak doñgaş, üjüp kaap bolur. (89) İnçangaş çılıg çurt Kıdattan kelgen bört deerzi ildeñ. (90) Odagazın aldın-doos (pavlin) çüünden kılğan. (91) İnçangaş uk bört töğüs odagalıg, çanzan dujaaldıg düjümettiñ börgü boop turar.

(92) Indıg börttü tıva bört dep sanap çañçıga bergen bis. (93) Herek kırında düjümet kiji uk börttü düjülgezinge olura keder azı alban yozuzunda keder turgan. (94) A artkan üyede anaa çonnuñ börgün keder: kol nuruuzunda, çaygı malagay azı dovurzak keder turgan.

(95) 8. KİŞKI BÖRT — ergeten feodaldıñ kışkı börgü. (96) Kara kiş keji bolur. (97) Onu ulug çeyzeñ kiji keder. (98) Oon şala kudu dujaaldıgları — kırza, küzen, as, diiñ keji keder. (99) Eñ üneli — çüs kiştiñ kuduruundan daaraan saglagar kara bört bolur. (100) Onu gun-noyandan kudu çergelig kiji ketpes.

(101) Çügle tey kırına öy, biçii bört. (102) Baza-la düjülgege olurarda keder, erge-dujaal körgüsken ılgavır. (103) Monu am bistiñ artisterivis hölçök kedip turar. (104) Öske sööktüg, daştıkı-daa ulustar onu tıva natsional bört dep çandır bilip turarı çugaajok.

(105) 9. KIS BÖRT — kıs ulustuñ daadı keder börgü. (106) Onu torqu, savıyaa, şekpen, çuga kidis, oy algıdan daaraar. (107) Uk börttü kandıgdaa nazılıg kijiler kedip bolur. (108) Ergeten baylar agayları as, kiş, diiñ keji keder. (109) Bödüün kadaylar anay, huragan, deñdezele tarbagan keji keder.

19. METİN

(1) Oytulaaştap çoraan siler be? (2) - Şak mindıg aytırıgnı sağışka kirgen kırınga salıp çoraan men. (3) Bo udaada meeñ bo aytırımgı Begzi Moñguş Sürüñoviç akıynıñ harılaanın körgüzüp köreyn. (4) Oytulaaş tıva çonnuñ burungı oyunu boor çoraan-dır. (5) 1929 çıldan egeleeş, ılañğıya 1933 çıldan egelep oytulaaştı horaan, oytulaaştap çoraan ooldar, kıstarnı tudarın tudup, taradı sıvırtarın sıvırtap, höynüñ karaanga közüldür doramçılap turgan, ınçağaş ol oyunnuñ kol ujur-utkazın kırıgannar bilir boop artkan.

(6) - Ergim çogaalçı! Oytulaaştı horaan çüve bolgay, ol dugayın çugaalaan kijige bagay çüvege tavarjı berbes irgi be? (7) Men bagay çüvege tavarjır bolza, siler baza bagay çüvege tavarjır apaar. (8) Çüü-daa bolurğa ergim çogaalçı-bile bir bag

bolurga, atka çaagay. Dopçulap çugaalaayn, ergim çogaalçı.

(9) Oytulaaştap oynaan uruglar dugayın biçii çugaalap bolur men. (10) Men bodum baza oytulaaştap oynap ösken men. (11) Şala söölzüredi oytulaaştaan anıyaktarnı taradı sıvırtap baza çoraan men.

(12) 1932 çılda on aldı harlıg er apargan men. (13) Ol çılın oytulaaştap egeleen men. (14) Çay düjüp kelirge, Çaa-Höl kojuunnuñ arat çonu kedek ooruglarje çaylaglap üne beer. (15) Ol şagda uruglar-daa höy-le turgan, ooldar-daa höy-le turgan. (16) Munar a'ttar-daa haak-la çüve bolgay. (17) Men on aldı harlap turar üyemde şkola, klub, kino dep çüve bar eves. (18) Hün ajarga, anıyak ösken çünü kançaar boor? (19) Kejee düne bir çerger çıglıp alır dep bolçajıp alır. (20) Anıyak ool konçug a'ttı munup algaş, tanışkan uruun uşkarıp algaş, ol-la bolçaşkan çerger çedip kelir.

(21) Bolçaşkan çerger eş-öörü baza çetkilep kelir, ooñ soonda onçalajır. (22) Bolçaşkan çerger kelbeen oolduñ baza kelbeen urugnuñ aaldarınçe kakkaş çıdıptar.

(23) Ol üyede çurum konçug şıñgı turgan. (24) Ulug ulustuñ çugaazı anıyak-öskenge ıdıktıg turgan. (25) Ol üyede anıyak ool tanıjıp turar uruunuñ aalında hündüs baarından ıyadır çüve. (26) Urug baza tanıjıp turar oglunuñ ada-iyeziniñ aalınçe barbas çañnıg turgan. (27) Çalı nazınnıñ oğlu, kızı çügler düne kada oytulaaştap oynaarda ujurajır. (28) Bolçaşkan çerger uruglar çadag keer, ooldar a'ttıg keer.

(29) Bolçaşkan çerger mindıg çüve baza turup keer çüve. (30) İdik-hevi bagay, arın-şırayı bagay ooldarga uruglar uşkaşpas. (31) Hevir-şırayı bagay, ketken hevi çarjınçıg uruglarnı a'ttıg ooldar baza uşkarbas turgan. (32) İnçap keerde, alalatkan uruglar bolçaşkan çerger çıdıp kalır. (33) İnçaarga alalatkan ooldar a'ttarlıg çüve bolganda, oytulaaştaan ooldar, kıstarnı ederip, dañ atkıje deer kadı oynap, kiziredir haldıp tura honar çüve. (34) Biyee şagda oytulaaşka baar ooldar konçug a'ttarnı mungan bolur, ayannıg hepti ketken bolur çüve. (35) Oytulaaşka baar uruglar kaas-şinik hevin ketken bolur çüve.

(36) Bolçaşkan çerger urugnuñ tanıjı ool kelbeen bolza, ol ool kelgije deer bir a'tka üş kıldır uşkajıptar. (37) Bir oolduñ heviri bagay bolgaş mungan a'dınıñ durtu kıska bolza, uşkajıp al deerge, ejin manaan urug inavas boor çüve.

(38) Oytulaaş oyunga kolduunda-la tanıjıp turar ooldar, tanıjıp turar uruglar konçug höglep, konçug oynap çoruur. (39) Şala bagay ooldar, uruglar ederinçiler boop çoruur.

(40) Bolçaan çerşe kelbeen oolduñ, kelbeen urugnuñ aaldarınçe baarda, dülgeezinnig ırın-şoorun ırlavışaan, çügürük a'ttarın kiziredir kakkaş çıdıptar. (41) Suraglaan aaldıñ çanınga bargaş, mınçaar ırlajır:

(42) Üner bolza, ün daan, urug.

(43) Üneergetpeyn ün daan, urug.

(44) Üzük çeldig şavıdarnıñ

(45) Üttüg-çarnı şılay berdi.

(46) Ol ırnı dıñnaan urugnuñ uyguzu çaştıar, ooñ soonda oytulaaştap oynaan öörünge çedip kelir.

(47) Oolduñ öönüñ çanınga bargaş, mınçaar ırlajır:

(48) Kelir bolza, kel daan, oolak.

(49) Heneergetpeyn kel daan, oolak.

(50) Herteş sinnıg şavıdarnıñ

(51) Hendirbezi şılay berdi.

(52) Ol ırnı dıñnaan oolduñ uyguzu çaştay beer, ooñ soonda oytulaaştaan öörünge çedip kelir.

(53) Oytulaaş oynu deerge ırlıg-şoorlug oyun bolur. (54) Oytulaaştaan ooldar, kıstar oran-çurtun, a'dın-hölün, al-bottarın maktap ırlajır, adaannajıp baza ırlajır. (55) Çerle mınçaş oytulaaştap oynaan ooldarnıñ, kıstarnıñ ırlaar ırlarınıñ utkazı ańgı-ańgı bolur. (56) Öörüşkünüñ, sarınnaldıñ, muñgaraldıñ, homudaldıñ oytulaaş ırları turgulaar çüve.

(57) Oytulaaştaan ooldar, uruglar bir aaldıñ oglu bolçaan çerşe kelbeyn bargan bolza, ol-la aaldıñ çanınga haldıp kelgeş, ol ooldu çula baktap ırlajır çüve. (58) Oytulaaş bolçaanga kelbeen ooldu mınça dep baktap ırlaar:

(59) Doralazı ölüp kalgan,

(60) Kejin soyup çıdır didir.

(61) Dorug-oglu ölüp kalgan,

(62) Sañın salıp çıdır didir.

(63) Oytulaaş bolçaanga kelbeen urugnu mınça dep baktap ırlaar:

(64) Karalazı ölüp kalgan,

(65) Kejin soyup çıdır didir.

(66) Kara-kızı ölüp kalgan,

(67) Sañın salıp çıdır didir.

(68) Oytulaaş bolçaanga kelbeen ooldu, urugnu baktap ırlaşkaş, oon-na baza bir çerje haldıp çoruptarlar. (69) Oytulaaştap oynap çoraan ooldar bir çamdıkta uruglar bılaajıp, şoş baza ündüre beer çüve, ında ulug ayıl çok. (70) Urug kayızınca çayılğan boldur, ol kijizi ap üner çüve.

(71) Duştuk çok urug sagıjınca kirer bir ooldu körüp kaanda, mınça dep ırlaar çüve:

(72) Hülbüs moynaa çular sukkan

(73) Küder sınıg küjür oynu.

(74) Hülümzürüp kattırañnaan

(75) Hüreñ-kızıl şıraylıgı.

(76) Duştuk urug tıppaan ool sagıjınca kirer bir urug körüp kaanda, mınça dep ırlaar çüve:

(77) Kuduruunda uyalıgı,

(78) Kula-daynı munuksaar men.

(79) Kulaanayda sırgalıgı,

(80) Kuduk çañnı alıksaar men.

(81) Burun Tıvaga nazın halınınga alıskan ooldar, kıstar bodunuñ küzelin, muñgaralın bolgaş inakşılın oytulaaş ırları-bile ileredir çoraan çüve. (82) Men baza oytulaaştap ırlap çoraaş, bodumnuñ kadı kıraan kadayımnı tıp algan kiji men.

(83) Bir düne dıka kövey ooldar, uruglar oytulaaştap oynap çoraan bis. (84) Ejivis Çamıyañnıñ tanıjıp turar uruun Baazañ dep kiji uşkarıp algaş, a'ttıñ sır-kara mañı-bile salıp ıñay bolgan. (85) Sır soondan sürgeş, ızırtır çedip keeriviske, malı orukta turar boldu. (86) Tura düşkeş, ılavılap kördüvüs. (87) Baazañnıñ mungan a'dı barıp uşkaş, bir holun sıkkan, oozun aadıp turu. (88) Ezer, çonaan soygaş, bökpek haragan kırıñçe oktapkan çıdır. (89) Bottarı çide halçı bergen, tıppaan bis. (90) Ol kijiniñ bürün herekselinge-daa degbeen bis.

(91) Oytulaaştap oynap çorda, urug hunaaşkaş, şoş-sodaa kılır çüve. (92) Uruun alızıpkan ool ulug öş-öjeen-daa ündürbes çüve. (93) Oytulaaştaan ooldar kımçı-bile sokkulajı beer çüve. (94) Çogum o'k-bijek, boo-moñgu çerle tutpas. (95) Oytulaaştaan ooldar, uruglar ölürjür-çidirjir çoruk çerle kılbas çüve. (96) Am kançaar, ejivis Çamıyañnıñ uruun hunaap appargan Baazañ dugayında ırnı çogaatkaş, ol-la çeringe baktap ırlaaş, çoruy bargan bis. (97) Ol ırnıñ sözü bo iyin:

(98) Küzün honar küzeeñ ol be?

(99) Küzürümnüg dag-la baarı.

(100) Küzep oynaar ejiñ ol be?

(101) Küdügür-le sarıg Baazañ.

(102) Çazın honar çazaañ ol be?

(103) Çaşpannıg-la dag-la baarı.

(104) Çaptap oynaar ejiñ ol be?

(105) Savıgır-la sarıg Baazañ.

(106) Bo ırnıñ alıs höönü bolza uruun alızıpkan Çamıyañnıñ setkilin çazamıktap, hunaattırgan urugnu çemeleen yanzılıg baza Baazañ dep kijini baktap koçulaan boop

turar. (107) Ol urug bo ırnı dıñnaaş, baza katap Çamıyañnıñ talazınçe eglip kelir boor dep kordal baza bar.

(108) Oytulaaştap oynaan uruglarınıñ barbas çeri çok, kelbes çeri baza çok. (109) Ak-Turug deviskeeri inçaar Ooruy-Oymak, Kojoy-Kara-Sug, Terek-Kujur-Arığ tegergileer, bir çamdıkta Ak-Turug sumuzunuñ ooldarı, urugları-bile katçı beer. (110) İyi sumunuñ oytulaaştaan ooldar, kıstar arazınga ulug şoş-sodaa bo-la üner çüve. (111) Oytulaaş şojunga konçug a'ttıg kiji tiilep üner çüve. (112) Oytulaaş oynunga baar kiji, argalıg-la bolza, bagay a't munmaanı deere.

(113) Şoş-sodaa üneriniñ murnunda çöñgeelejip mınçaar ırlajır:

(114) Kızır beler, boos beler

(115) Tepkileşe, kandıg-la boor.

(116) Kızıl-Daglar, Çaa-Hölder

(117) Kımçılaşa, kandıg-la boor.

(118) Oytulaaştaan ooldar, uruglar anaa hölünde margışkilaar, sodaalajır, olar ol inçap çoraaş, oor-suuk çerle kılbastar, kemnig herek çerle kılbas çoraan çüve.

(119) Men iyi çılın oytulaaştap oynap kelgeş, on ses harlımında öglenip algaş, düne kada oytulaaştap oynaarım kagdım. (120) Men çalın çoruur şaamda, oglunga kaday ap beerin ada-ıye bilir turgan. (121) Oglu kiji tanıjıp turar uruu bar-daa bolza, onu ada-ıyezinge çugaalaarından ıyadır, korgar turgan çüve. (122) Inakşılın ıttavas. Bir eves oglu kiji bir tanış uruum bar dep çugaalaar-daa bolza, onu ada-ıyezi hüleep albas turgan. (123) Edi-malı eveeş, idik-hevi bagay uluska ol oolduñ ada-ıyeleri höñnü çok turgannar, inçangaş meñee bir öske çerden adam-ıyem kaday kudalap bergenneri ol çüve. (124) Ol kadayım bagay eves kiji, eki-le çurttap çoraan bis.

(125) Öglenip alğanıvısta, oytulaaştap oynaan ooldar, kıstar aalıvıs çanınga düne kada kelgeş, bir ırlaaş bardılar. (126) Olar inçan meeñ adım adavayn ırlaannar. (127) Meeñ tanıjıp turgan uruumnuñ ünü kulaamga dıñnalır bolgan.

(128) Üş-le honmas kelir ejim

(129) Üjen-dörten hona berdi.

(130) Ürdügür-le sarıg urug

(131) Ürüptü be, çayıptı be?

(132) Aldı honmas kelir ejim

(133) Aldan-çeden hona berdi.

(134) Adıgır-la sarıg urug

(135) Adıptı be, boolaptı be?

(136) Kadı oytulaaştap çoraanım ooldar, uruglar inçaar ırlaaş, bir-le çerdiver haldıp çoruptular. (137) Olar meeñ adım adavaan-daa bolza, çaa algan kadayım ol ırnıñ kımçe uglanganın bilip kaapkaş, meni çemelep şag bolgan çüve. (138) Öglengen çılımda meni Ak-Turug sumuzunuñ aldı dugaar arbannıñ dargazınga soñgup kaan. (139) Añaa iyi çıl ajılwaan men. (140) Ooñ soonda sumunuñ höy-niiti şüügüzünge kiirip kaan. (141) Çurum üreen kijilerge baştay sagındırıg, ooñ soonda doñgulda beer, aray emin erttir çurum üreen kijini on beş akşaga torgaar ergelig turdum. (142) Aray dırjoktangan kijige beş kulaş tokpaktı şkola çanınga beletkep beer kıldır torgaar turdum. (143) Ol kiji taygadan dıttı bodu söörtür ajıldı kılır, tokpaktı baza bodu kagar, ol beş kulaş tokpaktı hemçeept turgaş, hüleep alır turdum. (144) Ooñ soonda şitkelinden adırılğanı ol bolur. (145) Bo deerge sumu şüügüzünüñ çurum üreen kijini şiideriniñ eñ-ne üstükü çadazı ol çüve. (146) Kem-herek üülgetken kijiniñ kılğan heree dıka narıdaar bolza, ol kijini sumu şüügüzü kojuun şüügüzünçe şilçidip beer. (147) Ol üyede hamaatı kiji hooylu-dürümnü konçug ıdıktap sagır turgan çüve.

(148) Sumuga tüñnel hural beş hongaş-la, alban bolur turgan. (149) Tüñnel hural çay-daa çok bolur çüve boor. (150) Alban-ajıl kılıp turza-daa, bodunuñ plannıg ajılı baza bar boop keer çüve. (151) Turgan maldıñ e't planı, çaa tudugga heregleer çuduk beletkeer planı, onaaganı yozugaar şkolaga tokpak hap beer planı, sigen planı, taraa planı dees, çüü çok deer. (152) Ajıl-herektiñ çorup turarın baza maldıñ özüldezin tüñnep-hınaarı beş hongaş-la bolur çüve. (153) İlañgıya arban dargazı kiji çerle çay çok turgan, aalına iyi-üş honza-la, ekizi ol. (154) Arbannıñ örege bürüzün kezip, bürütkel kılıp çorup turda-la, beş honuktuñ tüñnelin çugaalajır hural çedip kelir. (155) Ol huralga

çeder, çetpes ajıldın tüñnelin arban dargazı iletkeer çüve. (156) Kayı arbannın ajılı bagay bolgan boldur, ol arbannın dargazın çula şügümçüleeş, beş honuk işinde ajılın segider kıldır daalga beer. (157) Ol üyede Tıvanın malının bajın iyi saya çedir östürer dep sorulga salıp turgan üyezi ol çüve.

(158) Men arban dargalap turar üyemde, Ak-Turug bolgaş Çaa-Höl kojuun deviskeeringe oytulaaştap oynaan uruglar dam bargan turgan. (159) Bo aytırıg talazı-bile arbandan sumuga çedir, sumudan kojuunga çedir, kojuundan Çazak çerinde çedir ulug aytırıg boop turgan. (160) Oytulaaş deerge erginin artışkını deer turgan üye ol. (161) Korgunçug çugaalar tarap turgan bolgaş oytulaaşka udur demisel egeleen çüve.

(162) "Ergi şagnın oytulaaş oyunun anıyaktar oynap turar, olarnı oytulaaş oynaarınçe üptüp turar kijiler bar. (163) Anıyaktarnı oytulaaş oyununçe ıdalap turar bütpes ańgının artışkını kijiler çurttuñ işinde am-daa bar". (164) Oytulaaşka udur, bütpes ańgının artışkını kijilerge udur demisejir aytırıg çer bolganda ködürlüp turgan üye ol-dur. (165) Alban-ajıl kılıp turgan kiji bezin korgup turar üye çüve.

(166) Bir tüñnel huralga meni oytulaaştap oynaan uruglar tutpas sen, oytulaaştaan ooldarnı, uruglarnı şiidip turbas kiji sen dep şügümçülep kaaptılar. (167) Am kançaar, arban dargazı kiji bolganımda, oytulaaştaan uruglar-bile demisejip egeleen men.

(168) Sumu tövünge bolgan tüñnel huralga çoraaş, düne kada çanıp organ men. (169) Oruktu örü çoktap olurumda, Kujur-Arının artıkı ulug oruu-bile mençe utkuy oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar şaap badıp olurlar. (170) Karańgıda meni kayın köör boor, çanımda çedip keldiler. (171) Muńgan a'dım-daa konçug a't. (172) Dap beerimge, höy ulustuñ ortuzunçe kire halıy berdi. (173) Oytulaaştaan anıyaktarnı kimçı-bile uldap ündüm. (174) Urug-darıgnın algı-kışkızı-daa sürtençig apardı. (175) Bir çamdıktarı a't-hölden ańdarlıp ujupturdular. (176) Bir çamdıktarı çük-başka dezip ündüler. (177) Bir a'ttıg kiji Şivilig-Hovuzun örü karaş didi. (178) Ol kijini sır soondan sürüp-le berdim. (179) Desken kiji Şivilig-Hovunu ortu kirip çorda, çıpşır çettim. (180) Muńgan a'dının dört davanı örü kıldır oktaldır barıp uştı. (181) Kijizi çerde bargan. (182) Çıtkan a't bir

detkerlip kelgeş, çaylı bergen tıva ezerni hül dalgan kıldır dıvılap turu. (183) Men çerde çıtkan kijiniñ kırınga höme haldı bergeş, kımçı-bile çaa-la uldadım.

(184) - Am çerle oytulaaştap oynavas men, akım! - dize-le, akımnıñ oğlu Bolattay boldu. (185) Huralga şügümçüledip turgan kiji bolğanımda, akımnıñ oğlu dees onu kayın toor boor men.

(186) - Meeñ dayzınım sen-dir sen - dep, konçup turu men. (187) Kijim çannırına öy boldu. (188) Bolattay duñmam ol ezerinden çünü-daa albaan, çügile iyi ezeñgi ap aldı. (189) Duñmam bir urugnu baza uşkarıp çoraan boldu. (190) Olar a'tka çuura tevistirgen ezerin, üze-çaza tevistirgen çonaan homudaar hamaan çok, bottarı kortkanından sirigeynıp turdular. (191) Olar buruu onaavazın menden dilep turdular. (192) Ol üyenıñ magalın çüü deer. (193) Ol üyenıñ anıyaktarı ulug kijilerden korgar, olarnı hündüleer çañnıg turgannar. (194) Am bo şag bolza, ol möge-şırak ool çernıñ çeringe meñee çannır hamaan çok, meni aaylap-daa kaar çadavas. (195) Ol Bolattay dep duñmam nazınınıñ işinde malçınnap keldi. (196) Ol duñmam am-daa malçın heveer.

(197) Bir-le sumuga tüñnel huralga çede beerimge, arban dargaları, sumu dargaları şuptu çetkilep kelgen boldu. (198) Çaa-Höl kojuun töleezi surgakçı Baldar baza kelgen tur. (199) Meni körgeş, kattırar-daa kiji bar, hol tutçup mendilejir-daa kiji bar boldu. (200) Dıka çıktıg bolgaş eldepeylig. (201) Oon dargalarım çugaalaza-la, oytulaaştap oynaan ooldar, kıstar meni ırlap turgan boldu. (202) Ol ırnıñ sözü bo iyin:

(203) Badarımga, çoktaarımda

(204) Baza taptıg Kujur-Arıı.

(205) Batkan kiji bajı dozar

(206) Balalıg-la Begzi-le akıy.

(207) Çoktaarımda, badarımga

(208) Çogum taptıg Kujur-Arıı.

(209) Çoktaan kiji bajı dozar

(210) Çoralıg-la Begzi-le akıy.

(211) Sumu tövünge keerimge, ında çılğan kijiler onu kattırıp turgannarı ol boldu.

(212) Meeñ kadı öskenim, oytulaaşka oynap öskenim ejim Uzun-Bavuu Çaa-Höl sumuzun dargalay bergen. (213) Ol ejim baza oytulaaştap oynaan ooldar, kıstar-bile demisel kılıp çorup turda, onu baza ırlap kaapkannar. (214) Ol ırnıñ sözu bo iyin:

(215) Uzun terek ujar bolza,

(216) Buduun-sadıın ottulgay aan.

(217) Uzun-Bavuu ölür bolza,

(218) Urug-darıg amıraay aan.

(219) Sumunuñ tüñnel huralınga iyi çüül aytırıg çugaalaşkan. (220) Bireede, sumunuñ ajıl-agıyınıñ dugayında sumu dargazınıñ iletkeli. (221) İyide, oytulaaştap oynaan ooldar, kıstar dugayında kojuun töleezi surgakçı Baldarnıñ iletkeli bolgan.

(222) Sumu tövünüñ tüñnel huralınga oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar dugayında aytırıg şıñgı boop ertken. (223) "Arban dargaları, sumunuñ baştaar çeri oytulaaştaan ooldar, kıstar-bile şıñgı demisel çorutpayn turar, çurttuñ işinde bütpeş ańgınıñ kijileri am-daa bar-dır. (224) Ooldar, kıstarnıñ oytulaaştap oynaar çoruktu bütpeş ańgınıñ kijileri çer adaa-bile üptüp turarlar".

(225) Ol huralga kelgen kijiler şak inçaar şügümçülep, oytulaaştaar çoruktu ańgı demiseli-bile bir dömey körüp, çüü-daa dep turgannar.

(226) - Bir eves sumuzunuñ iştinge oytulaaştap oynaan ooldar, kıstarnı kıska huusaanıñ işinde çidirip albas çüve bolza, ol sumunuñ arbannar dargaları, ol sumunuñ udurtukçuları bottarıñar Çazak çerıng harılaar siler - dees, surgakçıláp kelgen Baldar bisti şaanga-la kiirdi.

(227) Oytulaaştap oynaan ooldar, uruglar dugayında sumunuñ harısalgalıg uluzu-bile baza çula silgijip ündüvüs.

(228) Kıska üyeniñ işinde suurga oytulaaş dep çüveni uzutkaar dep hüleelge

alğan bis.

(229) - Sumu işinde oytulaaştap oynaan ooldarnı, uruglarını şıñgı hemçeg albas çüve bolza, olarnıñ bağı kijige-daa haldaar çadavas-tır - dep, öske alban-ajıl kılıp turgan kijiler bezin sestip turgan çüve.

(230) Bolza-daa bistiñ Çaa-Höl kojuun deviskeeringe oytulaaş kejeelep turgan boldur iyin.

(231) Am bodap köörge, oytulaaş oynu dep çüve ındıg-la konçug ayıldığ eves çüve ol. (232) Ol şagda kino, klub, kulturlug oyun-toglaa dep çüve bar eves. (233) Anıyak nazın konçug bolgay, inçangaş düne kada oynaar oytulaaşçe çaygılıp turganı ol çüve-dir.

(234) Kojuun töleezi Baldar bisterni dıka sürtedip turgan. (235) Ol mınça deen:

(236) - Oytulaaş dugayında aytırıgnı Çazak çerenge harılaar siler!

(237) Am kançaar boor, herek-daa bergedeen. (238) Oytulaaştap barıp oynaan çerge alban barıp turar ooldarnıñ, uruglarınıñ tus-tus attarın uşta bijigileen bis. (239) Ooñ soonda oytulaaştap oynap turar ooldarnıñ, uruglarınıñ ada-iyeleriniñ attarın uşta bijigilep alğan bis. (240) Ooñ soonda adı dañızda kirgen ooldu-daa, kısıtı-daa, adazın-daa, iyezın-daa sumu tövünçe kıygırtıp ekelgileen bis.

(241) Kiji burüzün bayısaap turgan bis. (242) Tergiidep turgan kijilerni sumu şüügüzünge şiidip turgan bis. (243) Oytulaaşka tergiidep turgan ooldu azı urugnu sumu şüügüzünge şitkileen soonda, Çaa-Höl kojuun deviskeeringe düne oytulaaştap oynaarı namdaan çüve. (244) Oglu azı kızı oytulaaş oyununga tergiidep turgan adazın azı iyezın şıñgı sagındırıp turgan bis.

(245) Çalı şaamda düne kada oytulaaştap oynap çoraan bodum söölünde ol-la oytulaaş-bile demisejip turganım ol.

(246) Begzi Moñguş Sürüñoviç saktıp çugaalaan.

(247) 1984 çıldıñ yanvar 7-de dıñnap bijidim. Çadaana hooray. Çöön-Hemçik kojuunu.

20. METİN

(1) BUDDİZM

(2) Tıvalar türk dıldığ çonnarga hamaarjır burun şagdan ham çüdülgelig çon. (3) Ooñ-bile çergeleştir tıvalar niitileldiñ sayzıralınıñ aayı-bile kiji törelgetenniñ burungu çüdülgeleminiñ bireezi — buddizmge azı sarıg şajınga çüdüür çon.

(4) Sarıg şajınnıñ ööredii-bile KIJİ — delegeyde eñ-ne hündütkeldig bolgaş kol amıtan bolur. (5) Ooñ aas-kejiktig çurttalgaşı çügler bodundan hamaarjır. (6) Añaa hamaarıştır sarıg şajınnıñ kol ööredigleri:

(7) — kiji aas-kejiktig çurttalgaga çayaattingan;

(8) — ugaannıg kiji dort, şınçı bolur, çart ugaanda ööruşkünüñ ündeziñi bar;

(9) — hünün bodaar kijiler doskut, a ugaannıg kiji şıñgı, bodamçalıg çoruktu ertine deg üneleer;

(10) —kıdıra, şoluk setkilden adırlır, bot-taalal, çırgalga alıspas;

(11) —çügler toptug, bodaldıg, şıñgı bolgaş dort kijiler aas-kejikti çedip alır;

(12) —bagay kijiler-bile ederişpes;

(13) —eki öñnükter-bile ederjip, buyannıg uluska çookşulaar, araga işpes;

(14) —şoluk, bardam setkildig, bagay çüül kılırga, bodunga bodu-la dayzın apaar, ooñ ajıg-hinçee bodunga kelir.

(15) "Sıyap setkil suksadır, şoluk setkil çovadır", "Eki kijiniñ eji höy" dep üleger domaktarnıñ hanı utkazı bo üstünde öörediglerde-dir. (16) Kiji çer kırında eñ-ne sayzırañgay bolgaş ugaannıg amıtan dep üstünde çugaalaştıvıs. (17) İnçangaş burgannıñ hayırılardı çaraş, çaagay бүдүштү, ajık, arıg setkil-sağıştı, töleptig aajı-çañnı bagay urjuktarga alızıp, ürelbezin dees, Burgan başkı bodunuñ nomnalında ıdıktıg çağıglardı arttırgan:

(18) —Amılıg çüve tınınga çetpe!

(19) —Oorlanma!

(20) —Samın-sadar çoruk kılba!

(21) —Megeçi bolba!

(22) —Araga-darı işpe!

(23) Bir eves bo hanı utkalıg çağıglarnı tıvalarnıñ yozu-çurumunçe şilçider çüve bolza, daraazında üleger domaktar-bile ünnejip turar: (24) "Küske dumçuundan han ündürbes", "Araganıñ üstünge çam üner", "Ulugnu ulug deer, biçeni biçe deer", "Oornuñ oruu muñgaş", "Hat çok bolza, sigen bajı şimçeves", "Çüstüg sigen sıy baspas", "Çıtkan hoy turguspas" azı bagay çüve kılbayn, "soon hınap, murnun istep" çoruurun şajın ööredii aytıp turar.

(25) Bo hünnerde çamdık kijilerniñ kılbas ujurlug çüvelerni kılıp, bottarınıñ suzun kuduladıp, karjı aajı-çañın körgüzüp, tölep çok bolup, kijilerniñ amı-tınınga bezin çederi tavarılga eves aparganı homudançıg. (26) Bistiñ bo çurttap turarıs berge, narın, ujuru bildinmes, sandargay ekonomikalıg, çaa-dayınnıg, natsiyalar arazında çörüldeelerlig, erge-çağırga tutkan kijiler bödüün çonnu hereksevesteen üyeviste Dalay-Lama çonnuñ sağış-setkilinde eki çüvege büzüeldi, oojurgaldı, çöptüg çoruktu oturup kaan.

(27) 1992 çıldıñ sentyabrniñ üş hünün Tıvanıñ çonu utpas: (28) Idıktıg başkı HIV Dalay-Lama Tenzin Gyattso Tıvanıñ çonu-bile, çazaktıñ töleeleri-bile ujuraşkan. (29) Sentyabrniñ 19-tan 22-ge çedir sarıg şajın çüdülgelig tıva çonga ulug boluuşkun. (30) Şak ol magalıg hünnerde çonnuñ hey-a'dı, süldezi ködürlüp, sağış-setkili arıglattingan.

(31) HIV Dalay-Lama — delegeyde surağlıg filosof-bodalçı, kijilerniñ ergezi dees, aas-kejii dees mogag bilbes demiselçi, Evropanıñ, Aziyanıñ, Amerikanıñ universitetleriniñ hündülüg doktoru, Nobel şaǵnalınıñ laureadı.

(32) Dalay-Lama tıva çonnu ööruşkü-maǵnaylıg hüleep algaş, sağış-setkilin otturgan. (33) Çırtkılıg başkınıñ nomnap turarı yozugaar kiji bürüzü alban aas-kejiktig bolur. (34) Buddizmniñ öörediinden çon höynü alır: (35) "Çon çoldug, kiji çütküldüg", "Hem keldeybes, çon çoldaybas". (36) Ertken töögünüñ çindirgey aspaktıg çıldarında süzük-çüdülgezin kıştırıp çoraan bolgaş, buyannıg setkil-höönü hoozurap bar çıtкан çonga Idıktıg Başkı ugaan-sarı, ep-çöp küzep, hün deg setkilin damçadı, bistiñ oran-

çurtuvus dees teylep, işti-höñnüvüstü arıglaan. (37) Ol Tıvanıñ, Kalmıkiyanıñ, Buryatiyanıñ çonu-bile ujurajıp, çağıg-sümezin berip, açi-duzazın körgüşkeş bargan. (38) Bo respublikalar bot-dogunnaan, Rossiyada baktaap turar. (39) Ertken üyede sarıg şajınga çüdüp çoraan tıva, kalmık, buryat ulus çüdülgezi dees eveeş eves kogaralga tavarışkan: (40) kalmıktarnıñ höy keziin bottarınıñ çurtundan ündür sıvırıpkan; (41) Buryatiyanıñ ündeziin deviskeerin üş çarıp kaan; (42) Tıvaga 40 çıldan egeleen kollektivizatsiyanıñ tüñnelinde höy maldıñ sanı kudulaan, höy-höy lamalarını horugdaan, hüreelerni örttedip-huyuktaan...

(43) Dalay-Lama Tıvaga-daa, Kalmıkiyaga-daa, Buryatiyaga-daa çon-bile çugaazınga: (44) "Meeñ mında kelgen kol-la sorulgam — sarıg şajınnıñ çüdükçüleringe ooñ utkazın hanı tayılıbırlaar, çon arazınga nayıraldı, bot-bottarınga büzüreldi bıjıglar, ög-bülelerniñ bolgaş kijilerniñ sağış-setkilin arıgları. (45) Silerniñ çurttap turgan ergi kürüne sistemazı buuraan-dır, a çaa turguzug hevirllettinip egeleen. (46) Bo üyede silerniñ karak kızıl ajıldaarıñar herek, oojurgal bolgaş taybıñ herek, a erge-hooyluga hündütkel çugula, a eñ-ne kol çüül — bottarıñarnıñ işteki sağış-setkiliñerniñ arı, mözü-şınarıñarnıñ hooyluzun ürevezi ol. (47) Aarıg-arjık, hilinçek-çovulañ şın eves çurttalgadan, arıg eves bodaldardan boor.

(48) Kem-herek üülgediglerin kılbas-la bolza, kijiler kezeede öörüşkülüg, aas-kejiktig çurttaar. (49) Çüdülgeler arazında çörüldeeler turbas ujurlug. (50) Öske çonnarnıñ çüdülgezin hündüleeri alban" — dep, Dalay-Lama çılgan çonga çağıg-sözün berip, çüdülgeziniñ yöreel sösterin kijilerniñ ugaan-bodalınga, sağış-setkilinge kiir çugaalap, em-tañın ülep berip, tarınazın nomçup turgan.

(51) "Öskelerniñ çovalañın, aarıg-arjıñ, ajıg-şüjüün ülejip bilir bolzuvussa, kajan ındıg bergeler boduvuska tavarjı bergende, korgup devideveyn, şiiptirilig ajıp ertip, teyleeriviske, ulug küştü beer, çül dize öskeler baza ındıg hilinçekti körüp çoruur dep çüveni baza bilir bolgay bis" — dep, ıdıktıg Dalay-Lamanıñ öörediin kajan-daa uttup bolbas.

(52) ıdıktıg Dalay-Lama kayaa-daa çoraas, tölep çok, bagay aajı-çañnardan, kara bodaldardan kançap adırlıp alırınıñ oruun aytıp berip, sarıg şajınnıñ öörediin başka siñirip, ugaadıp çoruurun çagaan. (53) Başkınıñ çağıg-surtaalın yozugaar kijiniñ huuda

aas-kejik çoğu ooñ bodaldarından, mee-mederelinden hamaarjır. (54) Kara bodaldardan aas-kejik çok çoruk, hilinek-çovulañ üneler dep ol ugaadır. (55) A bir eves kiji ak setkildig bolza, eki, aas-kejiktig çurttaar. (56) Hamık çüvelerni kılıglardan ündezip ekini kılgaş, bagay-sogay çüüllerden oytalaar bolza eki dep "Dirig burgan" ööredip, çagaan.

21. METİN

(1) Ege sös

(2) Boris Baadanoviç Çüdük Tıvanıñ Çogaalçılar evileliniñ kejiğünü. (3) Ol “Çirgilçin”, “Üyeniñ mañı”, “Ovuuzunnug Oyun-Bilik”, “Möge-Demirteñ” dep şülükter nomnarınıñ avtoru.

(4) B. B. Çüdük Kırım, Soçi, Kislovodsk, Essentuki, Şıra deen ıškaş kurorttarga çañgıs eves udaa dıstanıp baza Tıvanıñ profevilelderiniñ şugumu-bile Krasnoyarsk kurort evileliniñ dargazınıñ Tıva salbırda oralakçızı kıldır ajıldap çoraaş, arjaannar dugayında dıka höy eldep-ezin, barımdaalıg, uran-çeçen kattırınçıg çugaalarnı setkil handır dıñnap, bijigilep ap çoraan. (5) Orta “Şiviligniñ hayırızı”, “Şınap çaraş Şındazın” deen ıškaş oçerkter hamaarjır. (6) Ol çoğaldarda arjaanga çalbarıglar, çer eezi-bile çugaalajıp, teylep-çüdüüründen egeleeş, arjaan bajınga ayannıg çerger sañ salır, ıdıktıg ıyaştarga agın-kögün bağlap, akşa-tögeriın salırına çedir yozulaldar çırıttingan.

(7) Tıvanıñ ıdıktıg arjaan-sugları şag şaandan beer tıva bolgaş öske-daa omak-söök ulustarnıñ kañ-kadık bolurunga aç-havıyaalıg bolganından olarnıñ ınakşılın bolgaş büzürelın çaalap alğan. (8) ıdıktıg suglarnıñ ünüp çıdar çerlerinde çalamalarnı, kadaktarnı, yanzı-yanzı eñ öñgür pösterni arjaan çoogun kaastap turar ünüşterde: taldarda, hadıñnarda, şarlannarda, dıttarda, hadılarda, çoygannarda, pöşterde, dayalarda, sööskengerde, haragannarda çüdülge-hündütkeldeñ demdee kıldır çon köskü kıldır askılaaş, teylep-çalbarıp, agın çajıp çoraannar. (9) Çüül-bürü holuksaa siñnikken suglarnı tus çerniñ ılup bilir ulug nazılıg kijileri anıyak öskenge kandıg aarıgga kayı arjaan taarjırın algış-yöreeli-bile ugaadıp, añaa kireriniñ korum-çurumunuñ dugayında surgap, ajıktıg sümelerni berip çoraannar.

(10) Çonga neptereñgey bildingir apargan arjaannarga Şivilig, Üş-Beldir, Tarıs, Ulaatay baza öskeler-daa hamaarjır. (11) İnçalza-daa kadır-bert oruktug, çederi berge arjaannar - Üür-Sayır (Ajıg-Sug), Çoygan (İzig-Sug) Tarıs bolgaş Kaçıkka bargan, emnettingen çon magadap çoruur. (12) Adı delgereñgeyi-bile bildingir apargan arjaannardan ańgıda, çödül-kakkılga bolgaş öske-daa aarıglarga em-dom kıldır ajıglap turar ıdıktıg suglar bajı Tıvada kaygamçık höy.

(13) Em-tañ holuksaalardan bütken Tıvanıñ ıdıktıg suglarına kandıg-daa ırak çerlerden aarıg-arjık kijiler çetkilep kelgeş, ettinip ap, çer çurtka algış-yöreelin salgaş, çanıp turarlar.

(14) Konçug höy ıdıktıg suglar Hemçik (Kemçik) oñgarında, ooñ kök-kök daglar-bile kavaylangan deviskeerinde, olçe kirgen adır salaa hemnerde, kadır-kaskak kaşpaldarda mööñnettingen. (15) Ooñ bir çamdıktarın adaarga mındıg: Kara-Dıt, Şivit, Çuk, Orgulaş, Şivilig, Şındazın, Şırlan, Bel, Sın-Baştıg (Çiñge-Ka't), Ak-Hem, Dustug-Hem, Çańgıs-Terek deeş-le dañzı Hemçiktiñ Ulug-Hemçe kirgen aksınga çedir ulajı beer.

(16) Çügle Tıvada eves, Rossiyada baza talıgır çurtlardan beer bildingir apargan arjaannar dugayında çijekterden körüp köreeliñer.

(17) BAY-TAYGA KOJUUNNUÑ DEVİSKEERİNDE ARJAANNAR

NOGAAN-HÖL

(18) Bay-Tayga — Tıvada eñ-ne baylak, ıdıktıg bedikterniñ bireezi. Ooñ hünneerekteen arnında, bot-bottarınga tuduş kıldır çayaattingan, üş ulug ıygıl bar. (19) Ortuzundaazı aajok ulug, oñ talazındaazı oon aray biçii. (20) Solagay talazında ıygıl oñ talazında ıygıldan aray-la biçe kıldır köstür. (21) Toolçurgu çugaa yozugaar alırga, ol Demir-Sal dep adaar kijiniñ üş uruglarınıñ ögleri çüve-dir. (22) Şag şaanda ol-la бүгү deviskeerge huvala-huvala çerlik a'ttar turlagıp, ol çook-kavıga köjüp-düjüp çoraan aaldarnıñ malinga katçıp keep turar aparganından onu çon Bay-Tayga dep aday bergeninde ujur bar.

(23) Bay-Tayga te, çuñma, sını, mıygak, adıg-hayırakannıñ, kiş, diiñniñ, çarı- buganıñ, balık-baylañniñ oranı. (24) Hat-kavırganıñ eezi kara-dilgi bezin añaa törüttüngen, ında çurttap çoruur. (25) Bir eves Bay-Tayganıñ bajınçe eleen bediir deen bodaldıg kiji bolza, belinge daş bağlap albas bolza horjok, oon başka anaa-la halıy beer.

(26) Üye düpten beer Hemçiktiñ Daa bolgaş Beezi kojuunnarınıñ dagıp çoraanı bo Hayırakannıñ dört çügünge dört şarı çü'gü artıştı çüdürüp ekkep, dört çügünge sañ salır höl bar. (27) Ol höldü Nogaan-Höl deer. (28) Hölden üngen arjaannı arjaan diveyn, am kandıg arjaannı arjaan deeril?!

(29) Nogaan-Höl arjaanına beleni-bile çeder dize, Alaştıñ Deleg-Höl-Aksınıñ dujundan, Bay-Tayganıñ aar iyin örü alızı a'ttıg çütküdüpkeni deere. (30) Bir vertolyottug baar bolza, Teeliden ol arazı ses-tos minuta hire. (31) Nogaan-Höl arjaanı törümelinden han bazıışkını ulug, han-damırından çedi çüzün çeleeş-bile tuduş kijilerge kedergey taarjır arjaan deeni ilerget.

(32) Bay-Tayganıñ eezi horaday bergende, dıka ayıldıg, inçangaş onu ajındırıp, horadadıp bolbas. (33) Şag şaanda Orgu-Iyaş-Taygazı: “Men senden bedik bolur men” — deş, herlip-köstüp ünüp olurda, Bay-Tayga añaa horadaaş, ooñ havan orta çaskaarga, ças oyta barıp düşken. (34) Ol şii-bile Orgu-Iyaş-Taygazı doktaamal ajınnıp-horadap, algırıp-kışkırıp çıdar apargan. (35) Çayın çañnık-sorunzaazın, kığın hat-şuurganın bülğürüp çıdar. (36) Inçangaş Kara-Höl baar samolet, vertolyot-daa Bay-Tayganıñ üstüü talazı-bile aşpas, horuglug. (37) Çügle Nogaan-Höl tavarıp, Alaştı örü alızı ujar. (38) Barıın-Hemçik kojuunnuñ Kızıl-Tayga sumuzunuñ kırgannarınıñ toolçurgu çugaazı-bile alırga, Bay-Tayga kileñneerge, Alaşka Ulu baza düşken, ooñ çançaray bergen söögün olarnıñ burunguları körgen, et kılıp edilep-daa çoraannarı bar bolup turar.

(39) Bay-Tayga uluzunuñ çugaazı-bile alırga, Bay-Tayganı dagırda, inaar kıs hindiktig kiji ünmes, çüderey beer. (40) Söölgü dagıldanı 1972 çılda Homuşkularınıñ Yezutu çağırıkçızınıñ oğlu Kenden-Sürüñ Şemi çurtıg Sarıg-Kombu deer mool uktug lama-bile Bay-Tayganıñ us-şeverleriniñ bolgaş mehanizatorlarınıñ detkimçezi-bile başkarıp erttirgen. (41) Tıvaga bolgaş Buryatıyaga suragıy bergen turgan ulug lama başkı Kenden-Sürüñ eleen kaş sudurların ajıdıp turgaş, Bogda-Şajınnıñ çurumun

yozugaar onu kılğan dijir çüve. (42) Ol çılın kaygamçık kañdaaşkınınıg çay bolğan. (43) Nogaan-Hölge çede beerge, baza-la ındıg ayas, izig turgan. (44) Tus çerniñ çonu “nogaan” dives, “ogaan” dijir. (45) A’ş-çeminiñ deejizin delgep salgaş, dört çükçe çajıın çajıp, teylep-çüdürünüñ yozulalın kılgaş, ederip kelgen çonnu aşkarıp-çemgerip alğan soonda, çer eezi-bile ulug çugaa kılırğa, “Sag-sag!” deerge-le kudup keer, “Sog-sog!” deerge-le ayazı beer turgan. (46) Añaa çañgıs-daa ezirik kiji közülbeen. (47) Inaar araga ündürbezin, ezirik kiji barbazın şajın talazı-bile ertemden kiji baş burungaar ugaadıp kaan turgan çüve-dir. (48) Höy tuman tırtıp, çaap artkan taygazından batkaş, ol başkı Kızıl-Dagga keerge, ında ezirik kiji arbın bolğan. (49) Çaaşkın-daa çağbaan. (50) Ulan-Üde hoorayga eñ-ne baştay Dalay-Lamaga ujurajıp, añaa belek sungan tıva omaktıg lama-başkı turgustuna bergen baydalga aray taarzınmayn, Ulan-Üdezinçe a’ttanıpkan.

(51) Bay-Tayga çüggle mal-magan eves, añ-meñ-bile konçug baylak oran deerzin üstünde çugaalaanın nomçukçular eskerip kaar. (52) İlañgıya te-çuñma kodan-kodanı-bile kızıl-hoor çoruur. (53) İnçalza-daa onu kayı hamaançok tötçegleeri çerle boldunmas. (54) Olar tötçeglekçiler-bile oynaanzıg bolgulaar. (55) A’t-bile baarı berge çerlerge olar çorgulaar. (56) Çadag sürjü-sürjü keerge, olar hep-henerten közülbeyn baar. (57) Bo kançap baarı ol dees istey-istey keerge, oran-çok hanı, horumnug çer düjülgekterinçe kire bergen bolgulaar. (58) Telerniñ çüggle mıyıstarı şaarañnaşkanı közülgüleer, şak ındıg çerler tayga kırında höy. (59) İnçangaş olarnıñ eeleri şak-la inçaar kajaalap, kamgalap ap turarı ol-dur deen utkalıg huulgazınnar Bay-Taygada haaya eves.

(60) Çes-holadan kılğan bilekteeşterni karaçal hereejennerniñ edileeri burun şagda berge turganı bildingir. (61) İnçalza-daa Bay-Tayga olarnı homudatpaan. (62) Çüggle Anandı çağırıkçınıñ çılgızınıñ bir uju Kara-Höldüñ Daspı hemniñ aksınga turda, bir uju Kö’p-Söök şınaazınga kirip kelgeş, kujurzuraanından kulun, çavaanı bazıp kaaptar üyeler baza ertkileen.

22. METİN

(1) BİLİGLERNİ NOMDAN TIVAR

(2) DIÑNAP “NOMÇUUR” NOMNARLIG BİBLİOTEKA

(3) Respublikada köörü bagay azı şuut körbes kijilerge taarıştır tuskaylap turguskan çañgıs-la biblioteka Kızıl hooraynıñ Keçil-ool attıg kudumçuzunda çurttalga bajıñnıñ birgi kadında üş biçii öreelderni eeleen. (4) Ol nomçukçularına kandıg açı-duzalarını çedirip turarınıñ dugayında uk bibliotekanıñ direktoru A. K. Dagba bistiñ korrespondentiviske mınçaar çugaalaan.

(5) - Aida Kongarovna, nomçukçularıñar sanı çeje çedip turarıl? Olarnıñ arazında kandıg kijiler barıl?

(6) - Niitizi-bile 730 hire kiji bistiñ doktaamal nomçukçularıvıs bolup turar. (7) Olar çügile karaa bagay azı şuut körbes kijiler eves. (8) Olarnı azırap-karaktap çoruur çook kijileri, ajı-tölü baza bistiñ nomçukçularıvıs boop turar. (9) Oon ańgıda, bistiñ ajıldakçılarıvıs baza nomnarnı, solun-setküülderni bibliotekadan ap nomçup turar.

(10) - Nomçukçularıñarga kandıg-kandıg açı-duzanı çedirip turar siler? Olar kandıg nomnarnı, solun-setküülderni sonuurgap nomçuur boor-dur?

(11) - Kijilerniñ sonuurgalı yanzı-bürü bolur. (12) Nomçukçularıvıstıñ höy kezii tıva kijiler bolgaş, kolduunda-la bodunuñ dilinga bijittingen nomnar nomçuksaar boor-dur. (13) Oon ańgıda, orus-daa, tıva-daa dıldarda ünüp turar solunnarnı, jurnalarnı olar doktaamal nomçup turar.

(14) Kadınıñ baydalı eki, kılaştajıp turar kijiler bottarı mañaa kelgeş, nomnarnı ap turar. (15) A bajıñnarından ıradı çorup şıdavas ulus bisçe telefonnap, heregleen nomnarnı, solun-setküülderni çağıdıptarga, bottarıvıs bajıñnarına barıp, çedirip berip turar bis. (16) Kojuunnarda nomçukçularıvıs-bile baza doktaamal harılzajıp, çağıgların poçta damçıştır çorudup beer-dir bis. (17) Bo ajıldı çorudarınga poçtaniñ açı-duzazı halas bolup turarı biske eptig. (18) Rossiyanıñ Karaa körbester niitileli nomnarnı orus dılga 3-4 ańgı hevirge kılıp, parlap ündürgeş, tuskay kördüngen programma yozugaar bisçe çorudup berip turar. (19) Olarnıñ arazında kassetada plyonkada eki ün-bile nomçup kaan nomnar, ulug üjükterlig baza salaa-bile suybap nomçuur dostak bijikterlig

nomnar höy. (20) Indıg dostak üjükterlig nomnarnı 25-26 hire kiji nomçup turar. (21) Olar inçaar nomçuurunga tuskay öörenip alğan.

(22) Mında bir narın çüül bolza, indıg nomnarnı ka'ttaştır salbayn azı kırınga aar çüve salbayn, tuskay şıgjaar ujurlug. (23) Öske nomnar ıškaş, kır-kırınga salıp, şıgjaar bolza, döstek üjükteri deskilejip, karaa körbes kijiler olarnı nomçup şıdavas apaar. (24) A bistiñ ajıldap turar öreelderivistiñ iştı dıpkış, nomnar şıgjaar höy polkalar, stellajtar kiirtinmes, turgustunmas, ol tuskay nomnarnıñ hemçeeli hölçök ulug bolğanından olarnı şıgjaaringa bergedep turar bis.

(25) Nomçukçularıvistiñ höy kezii dıñnap «nomçuur» ulus bolganda, nomnarnı eki ün-bile nomçup, tuskay tiflomagnito-fonnarga dıñnaar plyonkalarda bijittirip kaan kassetaların höyü-bile çağıttırar. (26) Inçangaş çıldan çıłçe çağıdıp, çıp kelgen kassetalarıvıs dıka höy apargan. (27) Olarnı kaar-salır, şıgjaar çerlerivis baza çedişpestey bergen. (28) Mındıg çijekten köreeliñer. (29) L. Tolstoynuñ «Dayın bolgaş taybıñ» dep çogaalın iyi kılın nomnar kıldır parlap ündürüp kaan bolgay. (30) Olarnıñ sözün nomçup, bijitken plenkanı 17 kassetada dürüp kiirgeş, üş haarjakçıgaşa bijıglap, savalaan. (31) Olar nomnar şıgjaar polkaga üş-dört nomnuñ ornun eeleer. (32) Sanı kövüdeen tudum olarnı kaar-salır, şıgjaar çerler çedişpestep-le orar-dır. (33) Ertken çılin respublikanıñ Kultura yaamızı demirden kılğan beş stellajtı (nomnar salır etti) biske bergen. (34) Ol baza eki detkimçe bolgañ.

(35) - Aida Kongarovna, nomçukçularnıñ höy kezii tıva ulus, kolduunda tıva dılga parlap ündürgen nomnar çağıdar-dır dep üstünde çugaaladıñar. (36) Indıg nomnarnı tuskay magnitofonga dıñnaar plyonkaje bijittirgeş, nomçukçularga berip turar kıldır organizastaar deer bolza, kandıg derig-herekselder heregil?

(37) - Bir dıka aarışkılıg aytırıvıs ol. (38) Onu inçaar kılza dep çugaalajıp, plannap, oraldajıp-daa turar bis. (39) Şuptu-la çüve akşalandırıışkinga üskeş turar-dır. (40) Ol ajıldıñ bödüün shemazın körüp körüñer daan: čaa parlattingan nomnu algaş, onzagay čaraş ünnüg diktorga nomçutkaş, bo üyeniñ tehnologiyazın ajıglap, kompyuter duzazı-bile tuskay operator kijige kompakt-diskije bijittirgeş, oon baza bir ulug örtektig tuskay tehnika-bile kassetada plyonkaje düjürüp bijeeş (tiflomagnitofonga dıñnap bolur kıldır), çügle inçan karaa körbes nomçukçuga berip bolur. (41) Baştaygı bijidilgeni,

radiostudiyada ışkaş, doorazından ünner dıñnalbas kıldır tuskay derip kaan öreelge kılır apaar. (42) Bo ajıldarnı kılırda, tuskay öreeldi, derig-herekseldi hölezileeringe, kijilerge töleeringe, diskilerni, kassetalarını höyü-bile sadarınga höy tüñnüg rubl negettiner bolgay. (43) Koşkak şıdal-bıralıg invalidter organizatsiyazı inça höy akşalandırışkını kayın tıvarıl?

(44) Indıg-daa bolza, anaa-la olurbayn, boduvustuñ hire-şaavıs-bile baza hödelip, çugula herek derig-herekselderni tıptnıp alır deeş oraldajıp turar bis. (45) Invalidter organizatsiyalarınñ aayı-bile çarlap turar konkurstarga kirjip, grantırlıg (tuskay detkimçe akşalandırışkınıg) konkurstarje tölevilelderni-daa ajıldap kiirip, bistiñ aytırıglarıvıstı şiiptirlejip turar yaamılar-bile baza ürgülçü harılzajıp turar bis. (46) Kompakt-diskilerje ün bijider tuskay programmalıg kompyuter sadıp alırınga duza kadar dugayında dileg-çagaanı Kultura yaamızınga, amgı sayıttıñ adınga kiirgenivisten beer eleen ür üye erti. (47) Çogum dileevisti handırarın sayıt aazaan çüve. (48) Inçangaş idegep, manap turar bis.

(49) Ooñ-bile çergeleştir bibliotekaniñ turar çerin algıdıp, azı öske delgem öreelderlig, nomçuttunar zaldıg oran-savadan tıp beer dugayında aytırıgnı baza onu şiiptirlep şıdajıp bolgu deg alban-çerleriniñ murnunga çañgıs eves udaa turguzup kelgen bis. (50) Ol küzelivis kajan-bir şagda çerle büde beer boor dep büzüreer-le-dir bis. (51) Burungaar högjöldege, eki üyeniñ keliringe büzürel çok çurttaarı berge-le ıynaan...

(52) Hençe-Kara MONGUŞ çugaalajıp, çuruun tırttırğan.

23. METİN

(1) HÜNDÜLÜG SÜT-HÖLÇÜLER!

(2) HÜNDÜLÜG NAADIMNIÑ AALÇILARI!

(3) Tıva Respublikanıñ eñ ulug, onzagay bayırlalı bolur — Naadım — 2009 tavarıştır siler bügüdege izig bayırnı çedirdim. (4) Bo çılgı malçınnar Naadımı burungu Süt-Hölge ertip turarı tavarılga eves, süt-hölçülerniñ ajıl-agıyjlı çediışkinneringe Tıva Çazaktıñ bergen bedik üneleli ol.

(5) Süt-Höl burungu üyeden beer Tıva töögüzünde balalbas isterni arttırgan: (6) gunn üyeziniñ sayzıraldıg kulturazın Aldı-İşkinde Kök-El bazırıktarından tıpan, on tosku vekte «Aldan-Maadır» tura-halıışkını Tıvaga natsional-hostalga şimçeeşkinde eñ köskü çerni eelep turar.

(7) Boyduzu-bile kaygamçktıg baylak oran — Süt-Höl töögüden beer suraglıg malçinnarnıñ, taraajılarnıñ, kürüne udurtukçularınıñ, uran-çüüldüñ, kulturaniñ bolgaş sporttuñ aldarlıg kijileriniñ töreen kavayı. (8) Bütün respublikadan, Rossiyadan Naadımga kelgen aalçılarnı hündütkelidig Süt-Höl çonu çılı-bile utkup-hüleep ap turar. (9) Respublikaniñ ajıl-agıyınıñ kol adırı bolur — mal ajılınıñ tergiinneri burungaar sayzıralıvıstıñ baganazı ol. (10) Murnakçı malçinnarıvıs — töreen çerivistiñ aldın örtektig baylaa.

(11) Naadım — 2009 respublikaniñ malçinnarınıñ hey-a'dın, süldezin bedidip turar. (12) Am-daa holuñar dıñzıg, sülde-süzüüñer bedik boorunga büzürel ulug. (13) Kiji bürüzünge bıjıg kadıkşıldı, ög-büleñerge aas-kejikti, amıdıralıñarga čaa bedikterni küzedim!

(14) Tıva Respublikaniñ Čazaanıñ Dargazı Ş. Kara-ool 2009 çıldıñ iyul 28.

(15) NAADIMNIŇ HÜNDÜLÜĞ KIRJIKÇILERİ, AALÇILARI!

(16) Tıvanıñ onzagay buluñu boor — ak-kök Süt-Hölüvüsçe, eer Hemçiivisçe — - ergelengen töreen çerivisçe kirip moorlañar!

(17) Bo çılğı malçinnarnıñ ulug bayır-nayırı — Naadım Süt-Höl çurttuvusta erttirip turarınga uluu-bile çorgaarlannır bis. (18) Onzagay boydustug orannıñ eeleri — süt-hölçüler kızımak ajıl-iji-bile bottarınıñ töreen çerin, hündüleeçel yozu-çañçılın, burungu ujurlug uran-çüülün respublikaniñ 17 kojuunnarından kelgen malçinnarga, Rossiyada koja-helbee aalçılarıvıska, daştıkı turisterge baraalgadırılır.

(19) Tıvanıñ amgı töögüzünde Süt-Höl bo hire ulug ujur-utkalıg, bo hire höy kiji kirjikçilig bayırlaldı erttirip körbeen. (20) Ada-töögüden salgap algan: ulugnu ulug dep, biçiini biçii dep hündülep öörengen yozu-çañçılıvıs-bile Naadım kirjikçilerin utkuuruvus, kelgen aalçılarıvıska kol beleervis ol.

(21) Daraazında beleervis — kadir daglarlıg, şapkın hemnerlig töreen çerivistiñ onzagay buluñnarın baraalgadırı. (22) Ak-kök Süt-Hölvüs Kızıl-Tayga kırında çalgıp çıdar, Şaaraş arjaanı, Ködürer-Daş çanıvısta. (23) Süt-Höl töögülüg çerler-bile baylak: (24) Aldan-Maadır tura-halışkınıñ turlaa mında, uygur şiveeziniñ artıncızı Bora-Taygada, gunn üyeziniñ bazırıktarı Aldı İşkinniñ Kök-Elde. (25) Süt-Höl toolçurgu çerler-bile onza baylak: (26) Höldüñ-Kök-Bugazınıñ, Adakannıñ Ala-Bugazınıñ dugayında mañaa dıñnap boor, Kezer — Çiñgis ertken Çes-Buluñnu, Soksaal daan moon körüp bolur.

(27) Süt-Höl egüürede eres-kejee malçınnar çurtu. (28) Aktıñ, Mançürektiñ hoyjuları, Aldı, Üstü İşkinnerniñ öşkü kadarçıları, çılgıçları ögbelerivisten damçaan yozu-bile çedi çüzün malın çediışkinnig maldap, töreen kojuununuñ at-aldarın bedik deñnelde tudup turar. (29) Olar respublikanıñ бүгү kojuunnarından kelgen murnakçı malçınnar-bile kadı ulug ajıl-ijiniñ tüñnelin bayırlaalar.

(30) Naadım bayırlalında бүдүн Тывanıñ күчүлүг mögeleri хүрејir, hat-salgın deg дүрген маñnıg a'ttarı çarјir, möñge sıgıt-höömey, ır-şoor, çañgılanır. (31) Malçın-arattarıvıs, töreen çeriniñ ayalgazından, çonunuñ bedik hey-a'dından sülde-süzüü ulam bediir.

(32) Respublikanıñ malçınnarınga, Naadımınıñ kirjikçileringe bedik hey-a'dından sülde-süzüü ulam bediir.

(33) Respublikanıñ malçınnarınga, Naadımınıñ kirjikçileringe bedik ködүrlүüşкүnnүg sağış-setkildi, nayıralçı harılzaanı, ak çoldu күzedim! (34) Burungu Süt-Höl siler бүгүдениñ sağış-setkilinge kajan-daa kadı çoruur çırık solaңgı boop artıp kaarınga бүзүredim.

(35) O. A. MONGUŞ, Tıva Respublikanıñ Munitsipaldıg rayonu Süt-Höl kojuun çağırğa dargazı.

24. METİN

(1) ÇADAANA HOORAYNIÑ 135 ÇILINGA

(2) HOORAYIVIS BAYIRLALI KOJUUNNUÑ BAYIRLALI

(3) Çadaana hooraynıñ 135 çilinga Hoorayıvıstı Çadaana dep adaanı hanı utkalıg, alıs ooñ töögüzü uzun, solun dep çüve bildingir. (4) Şag-töögüde daştıkınıñ mölçükçü çiijeñ sadıgılarınıñ, mançjur baza mool kolonisterniñ, feodaldarnıñ baza tus çerniñ şajın-dujaaldıgılarınıñ üş dakpır kadıg-doşkun, aar-berge darlalin şıdajıp ertkeş, «çadap kaan, azı «Çadaan çüve-dir ol»-deen utka-bile Çadaana dep at uktalgan deer bolza, çastırığ çok-la hire. (5) Şaandan tura ulug nazılıg töögüçü ögbelerden baza sonuurgap aytırıp çoraan men. Çüge-daa aldırbaan, aştırbaanı-bile «Çadaan çüve-dir, «çadap kaan hem-dir dep» adap turganı-bile Çadaana dep at tıvılğan dep çugaalajır boor çoraan.

(6) Revolyutsiya murnunda tıva çon eñ çıdıp kalgan, türeñgi, бүдүүлүк çoraan. (7) Bildingir Çadaanaga baza ındıg turgan bolbayn kançaar. Kıdat çiijeñner 1903 çıldan egelep çonnu üptep çiijeñneer ajıl-çorudulgazın egeleen turgan. (8) Şkola, emnelge, kultura alban çerleri turbaan, çon üjük-bijik bilbes turgan, högjölde talazı-bile çıdıp kalgan koloniya kızıg buluñ-na turdu ıynaan. (9) Çadaana hooraynıñ alıs töögüzün şajın-çüdülge talazı-bile bezin ap köörge, бүгү çonga ulug açı-havıyaalıg. (10) Mañaa iyi ıdık hüreeler burun şagdan beer turup kelgen. (11) Harın haylıg, baçıtıtıg çüve çül deerge, şajınnı, hüree-hiitterni kürüleden ańgılaar deen kedizin, kelir üyezın çedir ugaap bodavayn, üjen çıldar üyezinde-le repressiyanıñ hörleen küştüg şuurğanı Çadaananıñ Aldı-Hüreezi bile Üstüü-Hüreezin üregdep uzutkaan turgan.

(12) Aldı-Hüreeni 1873, Üstüü-Hüreeni 1905-1907 çıldar üyezinde tudup, ajıglalga kirgileen boop turar. (13) Ekizi körgen, Aldı-Hüreeni katap 2003 çılda ajıglalda kiirdi, am ajıldap tur. (14) Üstüü-Hüreeniñ tuduu bo çılın egeley bergen, ol 2009 çılda doostur.

(15) VIII vektiñ ortaa üyezinde tıvalar uygurlar çağırğazına turgan üyelerde Hemçik, Çadaana unnarınga hooraynı, kamgalal şiveelerni uygurlar tudup turgan. (16) Aldan-Maadırlarnıñ tura haluşkıñ kolonialdıg bolgaş feodaldıg darlaldan arat çonnu

hostaarı dees üngen turgan. (17) Tura halıkçılar feodaldarnıñ malın hunaap algaş yadı arattarga ülep turgan. (18) Baza ol ıškaş bay sadıgjılarnıñ baraanın hunaap algaş arattarga ülep bergileen boop turar. (19) Tura halıkçılarnıñ çamdık bölükteri Hemçik unun durgaar Alaşka, Şemige, Çırgakıga, Çadaanaga bargılaaş, ejelekçilerge, feodaldarga udur demiselçe arattarnı kıygırıp turgannar dep töögü materialdarında bijeen boop turar.

(20) Çadaana hoorayıvıstıñ turgustunganından beer 135 çılın demdegleri, onu bayırları deerge kojuun deñneldig politiktig ulug bayırlal bolur. (21) Körüp, bodap körüñer daan. (22) Tıvanıñ töögüzünde aldarlıg, buruñgaar körüştüg, hanı ugaannıg, çaa-la 15 harlıg turgaş Daa kojuunnuñ noyanı apargan, aldarlıg Monguş Buyan-Badırgını adaarga-la çetçir ışkajıl. (23) Hooray bayırlalı deerge kojuun deviskeerinde turar бүгү сумуларınıñ, бүдүрүлгө чөрлериниñ baza bayırlalı bolur ujurlug. (24) Aytırıg turguzar, akşa-köpeek alır aştanır-çemnenir-daa çerivis Çadaana hoorayda-la bolgay. (25) Чүдүлгө-сүзүглөй-даа талазы-биле аларга Алды-Хүрө, Үстү-Хүрө ийilee — Чадаанада, орук-харызаавысты-даа көрүп көрүñер даан, kaynaar-daa argıjarda Чадаананы таварыр, çonnuñ çoon oruunuñ beldiri, töp hooray boop turar.

(26) Inçaarga Tıva Respublikanıñ Çazaa Çadaana hooraynıñ turgustunganından beer 135 çılın erttirer bolgaş beletkeer dugayında doktaaldı hüleep algan. (27) Ol bayırlal 2008 çıldıñ iyul 14-te Çadaana hoorayga bolur. (28) Çazaktıñ respublika deviskeeringe bayırlıg hemçegler erttirer planında baza ol kirgen. (29) Bayırlal bayırlal-la bolgay, kojuun, hooray çağırgaları beletkeldi dün-hün çokka çorudar ujurlug-dur. (30) Betii kızı hooray kudumçılarınıñ elektri çırı, harılzaa aytırı. (31) Eñ-ne kol, bisti düvüredip turar aytırıg - aragalaaşkın, höy-niitiniñ korum-çurumu, çonnuñ amır-dijın kamgalaarı. (32) Bo deerge onza kiçeengeyge alır bir dugaar aytırıg-dır.

(33) Sporttuñ, uran çüöldüñ yanzı-bürü hevirleringe şaǵnaldıg oyun-toglaanı höyü-bile organizaastaarı küzençig-dir. (34) Bir-tee kojuun tövünüñ ulug bayırlalı bolganda ooñ ulug nazılıg, hündülüg hamaatıların ileredir, dañzı-haraazın turguzar herek. (35) Hooraynıñ tövünge «Hoorayıvıs çorgaaralı» dep sambıraga hooraynıñ hündülüg kijileri dep bijeeş, ulug nazılıg, at-aldarlıg kijilerni çurukka tırttırğaş, dolu at, familiyazın köskü kıldır bijeeş, delgep azar bolza çerle eki bolgu deg.

(36) Çadaana hooray çağırgazınga Dörbet-ool Monguş, Kaldar-ool Kuular (am bistiñ aravısta çok), Viktor Segbe, Oolçukay Monguş, Olga Salçak, Nikita Kara-Sal bolgaş öskeler-daa ajıldap çoraannar. (37) Akşa-şalıñ, poso-biye ay ayı-bile ünmes berge üyeler turgulaan. (38) Olarnıñ arazında Çazaktıñ Hündülel bijiin-daa, küş-ajıldıñ hooçunu attı-daa albaan kijiler bar. (39) Olarnı şaǵnal-maktalçe kiireri çugula.

(40) Oon aǵıda hooraynıñ kıska töögüzün, sayızılın dopçulap bijeeş, biçi nomçugaş kıldır parlatkaş, bayırlıg huraldıñ kirjikçileringe ülep beer bolza, ol baza töögü boop artar apaar-dır. (41) Tıva hüreştiñ hooçunnarına «Çaan», «Arzılañ» dees oon-daa öske attarnı tıpsırı küzençig-dir. (42) Bayırlaldı beletkeer bolgaş erttirer talazı-bile organizastıg komitet ajıldı kançaar çorutkanından bayırlal hünü bildine beer.

(43) Bir kol çüül - çonnu a'ş-çem, suggat-bile handırarınıñ aytırı-dır. (44) Tıva a'ş-çem, dülgen et, iliirteen et, soktaan taraa, dalgan, baskan bıstak, şöygen bıstak, eejegey, hayındırgan süt öremezi, aarjı-kurut, mançı-huujuur dees oon öske...

(45) Hooraynıñ bir kudumçuzun azı bir şkolanı, uruglar sadın bir-le at-alırlıg, töögülüg çaǵıs çer-çurttuqlarınıñ adı-bile adap, çop at tıpsıp bolbas dep meeñ bodumnuñ amı-huuda küzelim, bodalım-dır iyin. (46) Çijeleerge, ertemden Mañnay Monguş deen dijik. (47) Onu baza orgkomitet öörenip körgen turar ujurlug-dur.

(48) Demdegleer, şaǵnaar-maktaar, çonnuñ tura-soruun, hey a'dın ködürer çüül-le höy. (49) Inçangaş hoorayıvıs bayırlalı - kojuunuvustıñ baza bayırlalı-dır.

Oolak KARA-SAL

25. METİN

(1) TIVANIÑ KELİR ÜYEZİNĞE SALDARLIG BOLUR

DEMİR-ORUK TUDUUNGA HAMAARIŞTIR

(2) Ertken çılın Tıva Respublikanıñ Çazaanıñ Dargazı Ş. V. Kara-ool Rossiyanıñ Çazaanıñ huralına «Tıva Respublikanıñ sotsial-ekonomiktig högjöldeziniñ dugayında» iletkeldi kılıp turgaş, respublikanıñ ekonomikazınıñ högjöldezinge şaptıktap turar iyi kol çıldagaannarnı todaradıp çugaalaan: (3) bir dugaarı — elektri energiyazınıñ

çedişpeyn turarı, iyi dugaarı — transport infrastrukturazınıñ sayzıravaanı deen bolgay.

(4) Ol aytırıgnı RF-tiñ Çazaa öörenip körgeş, «Tıva Respublikanıñ deviskeeringe kürüneniñ-huunuñ kadı ajıldajılğazına ündezeleen investitsiya tölevilelerin bottandırarınıñ argalarınıñ dugayında» RF-tiñ Çazak Bajıñına bolgan huralga Rossiyanıñ ulug bizneziniñ bügü töleelerin kiiriştirgen.

(5) Ol bistiñ respublikaga investitsiyalarını kiiriştireriniñ egezi bolgan Kızıl—Kuragino demir-oruk tuduunuñ tölevileliniñ pasportun badılaan. (6) Eñ ulug infrastruktura tölevilelinge kürüne 49 mlrd. rubldi berip turar. (7) Onu Rossiyaga bir dugaar ajıglap turar kürüneniñ huunuñ kadı ajıldajılğazınıñ printsivi-bile bottandırar kıldır şitpirni hüleep algan.

(8) Kızıl—Kuragino demir-oruk şugumunuñ tuduunuñ investitsiya tölevileliniñ niiti örtee 98 mlrd. rubl ajıp turar, onu kürüne bolgaş huu investitsiya deñge akşalandırar. (9) Onu bottandırarın ertken çıldıñ iyun ayda Sankt-Peterburgka bolgan ekonomiktig şuulgannıñ dugurjulğazına düüştür çargan Kattışkan ületpür korporatsiyazı ajıldap turar. (10) Kürüneniñ talazından ol tölevileldi RF-tiñ Investfonduzu detkip turar.

(11) Ertken cılın Kızıl—Kuragino demir-oruk şugumunuñ tuduunuñ talazı-bile dokumentatsiyanıñ tölevilelin ajıldap kılır bolgaş injener şinçilelerin küüsediringe kürüne kereezin çarar erge dees Moskvaga bolgan ajık konkurska eñ deere sanaldı kiirgen «Sevzaptransproyekt» ol konkurstuñ tiilekçizi bolgan. (12) Konkurstuñ kol ünelelinge-kereeniñ örtee, ajıldıñ şınarı bolgaş onu küüsedir huusaazı kirip turgan.

(13) Konkurska Tıva Respublikanıñ sonuurgalın töleelep, Tıvadan Federatsiya Çövüleliniñ kejiğünü Ludmila Narusova kirişken. (14) «Konkurstuñ tüñnelin üdürgeni tölevileldi bottandırarınıñ eñ-ne kol çadazı bolgan» dep, Yeniseyniñ ületpür kompaniyazınıñ çıñgine direktoru Dmitriy Sahno demdegleen. (15) Bo orukka kürüne kereezin çarganı plannaar çadazından tölevileer çadazınçe şilçip kirgeni bolgan.

(16) Kızıl—Kuragino demir-oruunuñ trassazın şilip alırınıñ çöpşeerejilgeziniñ protokolunga TR-niñ Çazaanıñ Dargazı Ş. Kara-ool bile «Yenisey ületpür kompaniyazı» HAN-nıñ çıñgine direktoru Dmitriy Sahno bo çıldıñ fevralda adın

salgannar. (17) Ooñ soonda Krasnoyarsk kraynıñ Çazaa ol-la demir-oruk oruun badılap bergen.

(18) Baştayında demir-oruk şugumunuñ uzunu 460 km kıldır körüp turgan bolza, am akşa-höreñgini kamnap alırı-bile 415 km çedir kızırlıgan bolup turar. (19) Bo oruk boydustuñ bolgaş -onzagay töögü-kultura talazı-bile turaskaaldıg çerleri: (20) Krasnoyarsk kraynıñ «Yergaki» parıgı bolgaş Bii-Hem kojuunda «Haannar şınaazın» tavarıp erter. (21) Çamdık kijiler respublikanıñ töögü-kultura turaskaalına ulug kogaraldı çedirip bolur dep aytırıgını düvürel-bile ködürüp turar.

(22) TR-niñ Çazaanıñ Dargazı bo çılın Tıva Respublikanıñ Ulug Huralınçe çorutkan Ayıtkalında bo aytırıgıe onza kiçeengeyni uglandırıp, töögü bolgaş kultura turaskaaldarın kamgalaar albanga demir-oruk tuduunuñ ajıldarı egeleeringe çedir arheologiya ajıldarın darıy çorudarı-bile ajık mööreyni çarlaarın daaskan bolgaş ertemdennerni ol ajıldarje darıy kiiriştirerin sümeleen.

(23) Bo oruktuñ çartı Tıvanıñ kaygamçık çaraş boydus çurumaldıg çerleri-bile çoruur. (24) Am ında geologiya-şinçilel ajıldarı çorup turar. (25) Ol oruktuñ 80 ajıg kilometri daglıg çerlerge saldınar, inçap keerge oruktuñ eñ berge kezee bistiñ respublikanıñ deviskeeringe kelir-dir. (26) Tayga-sınnıñ eñ berge çerleringe iyi tunneldi tudarı kördünüp turar, ooñ bireeziniñ-ne uzunu 3,1 km, a baza 580 injener tudugları tuttunar, todaradıp çugaalaarga, ulug-biçe kövürüglerden egeleeş, narın hemçeeldig tuduglar bolur.

(27) Rossiyada ekonomiktig sañ-höö krizizi çorup-daa turar bolza, Tıvaje baştaygı demir-oruk tuduunuñ tölevileli:— Kızıl-Kuragino respublikaga bolgaş Rossiya Federatsiyazınga strategtig ujur-duzalıg tudug bolur, inçangaş onu ulamçılaarı ergejok çugula dep, RF-tiñ transport sayıdı Igor Levitin sanap turar bolgaş ol talazı-bile todargay hemçeglerni ap çorudup turar. (28) Bo çılın bo orukka Federaldıg erge-çagırğa 90 mln. rubldi ündürüp bergen bolgaş Rossiyada murnadı kördüngen tölevilelderniñ sanında kirip turar. (29) Noyabr tönçüzünde investor ajılçın tölevileldi ekspertizaga dujaar.

(30) Bo oruk tuduunuñ kol investoru «Yeniseyniñ ületpür kompaniyazı» HAN-

nıñ çıñgine direktoru Dmitriy Sahnonuñ çugaalap turarı-bile alırga, demir-oruk tuduunuñ bolgaş hömür-daştı kazıp tıvar büdürülgeniñ tölevilelinde 20 muñ hire kijini ajıl-bile handırar arganı beer, a respublika byudjediniñ orulgalıg kezee 1,8 katap özer dep turar. (31) Ertken çılın «Yeniseyniñ ületpür kompaniyazı» HAN çer iştinde hanı çıdar hömür-daştı kazıp ündürer konçug büdürükçülüg ajılbaar kompleksti ajıglalga kiirgen. (32) Ol eelçegde 2 muñ tonna hömür-daştı kazar. (33) 2013 çılga çedir tölevileldi doluzu-bile ajıglalga kiirerge, inçan çılda 12-13 mln. tonna hömür-daştı kompaniya kazıp tıvar apaar. (34) Baş burungaar sanap turarı-bile alırga, inçan bistiñ respublika çılda 5,4 mlrd. rubldiñ arıg orulgazın alır.

(35) Tıvanı dotatsiya alır çedinmes turganından bot-orulgalıg region bolduraringa ulug detkimçeni Kızıl—Kuragino demir-oruunuñ tuduu beer deerzinge büzürelidin D. Sahno ileredip turar bolgaş, ol oruktu dürgen tudup egeleeringe ulug ajıldı çorutkan kijilerniñ bireezi. (36) Akşalandırıışkın talazı-bile aytırığ şitpirlettingen bolup turar. (37) «Akşalandırıışkın talazı-bile huu kompaniyalar bodunuñ hüleelgezin badıtkaan bolgaş tölevileldiñ kürüne kezeen bottandıraringa akşa-höreñgini İnvestitsiya fonduzunda kurlavırılan» dep, RF-tiñ transport sayıdı Igor Levitin çookta çaa dıñnatkan.

(38) Kajan Kızıl — Kuragino demir-oruk tuduunuñ tölevilelin badılup turda, bistiñ senatoruvus L. Narusova demir-oruk ajıglalıñ talazı-bile spetsialisterni respublikanıñ ööredilge çerleriniñ baazazınga beletkeerinçe kiçeengeyni uglandırgan turgan. (39) Bo talazı-bile todargay hemçeglerni TR-niñ Çazaa ap çorudup egeley bergen. (40) Üş professional uçilişçeni demir-oruk bolgaş dag-tıvış ajılınğa kadrlar beletkeer kıldır ede turguzup turar. (41) Demir-oruk bolgaş tehniktig deedi ööredilge çerleriniñ tuskay sorulgalıg byudjet oluttarında 400 ajıg studentiler öörenip turar. (42) Olar ööredilgezin doozup turda, demir-oruk bolgaş dag ajıldarın tuskay mergejildig spetsialister-bile handırıptar argavıs turgustunup keer.

(43) Tıvaga bir dugaar tuttungan demir-oruk herek kırında bisti «ulug çer-bile» tuduşturar, ooñ-bile çergeleştir respublikanıñ kaygamçık baylak mineraldığ çig edin şıñgeedip alırınga duzalaar. (44) Demir-oruk tuduunuñ dugayında ulug şuugaazın bistiñ

respublikaga çorup turgan bolgay, am onu sagingan ajı çok dep bolur. (45) Bo tölevilel çügile bistiñ respublikanıñ ekonomikazınga ulug saldarlıg eves, Rossiyanıñ ekonomiktig högjöldezinge töleptig ülün kiirer deerzi bildinip kelgen.

Sergey HERTEK.

26. METİN

(1) KOL SORULGAVIS BOYDUSTU KAMGALAARI

(2) Tıva Respublikanıñ Añnaaşkın bolgaş balıktaaşkın högjüderiniñ talazı-bile çaa kürüne komitedi turgustunganıñdan beer çartık çıl çedip turar. (3) 2008 çıldıñ yanvar 1-niñ "Dirig boydustuñ bolgaş sugga çoruur biologtug kurlavırlarınıñ obyektlerin kamgalaarınıñ, haygaaraarınıñ bolgaş olarnı taarıştırıp başkararınıñ talazı-bile ergelerin ede kılıp, çartırınıñ dugayında" № 258 federaldığ hooylu yozugaar Rossiya Federatsiyasınıñ subyektileringe damçıdıp kaan. (4) Ooñ murnunda ol aytırıglarnı federaldığ turguzuglar bolgaş Rossiyanıñ deviskeer aayı-bile ködee ajıl-agıy haygaaral ergeleli harılaar turgan bolza, bo çıldan egelep çaa turgustungan komitet ol ergelerni bürünü-bile küüsedip egeleeni ol. (5) Komitetti udurturu-bile Aleksandr Sergeyeviç NOVIKOV tomuylatkan. (6) Kızıl hooraynıñ ündeziñ çurttakçı, murnuku çıldarda sovet çazak turda-la añaaşkın bolgaş balık sayzıradır talazı-bile aytırıglarnı harılaar oralakçı darganıñ duzalakçı turgan. (7) Söölğü 15 çıl durguzunda ol huuda saygarlıkçı boop ajıldap turgan. (8) Respublikanıñ Çazaa aña çaa komitetti baştap, udurturun ertken çıldıñ tönçüzünde daaskan.

(9) Inçangaş men Aleksandr Sergeeviçige ujurajıp, ooñ udurtup turar komitetiñ kılıp egeleeniñ ajılınıñ dugayında çugaalap beerin dileen men.

(10) —Aleksandr Sergeeviç, udurtup egeleeniñer komitet kandıg sorulga-bile ajıldap turarıl?

(11) —2007 çıldıñ dekabr 28-te Tıva Respublikanıñ Çazak Dargazı Şolban Kara-ool bodunuñ üdürgen doktaalı-bile uk komitetti turguskan. (12) Komitetiñ kol sorulgazı — Tıvanıñ çerlik dirig añ-meñin, agaarda, suglarda kuştarnı bolgaş ooñ hemnerinde, hölderinde turar balık-baylañnarnı kamgalap kadagalaarı, olarnıñ sanın

evejetpeyn sayzıradırı bolgaş bir eves olarnıñ sanı kövüdey berze, sanın taarıştırıp, aaylaştırırı-bile añnaar bolgaş balıktaar çöpşeerelderni, kızıgaarlaaşkınnarnı baza ol ıškaş horugdaaşkınnarnı beer. (13) Komitettiñ praktiktig talazın köör bolza, ol kezek kildisterden turgustungan. (14) Bir kildis - boydustuñ dirig amıtannarın, suglarda balık-baylañın taarıştırıp, ajıgların bolgaş olarnı kamgalaarın" harılaar, iyigi kildis komitettiñ ajıl-çorudulgazın harılaar, ol bolza -administrativtig ajıl-agıyǵı kildis. (15) Bügü Tıvada deviskeer aayı-bile üş kildis ajıldap egeleen. (16) Ol bolza, töp bölük kojuunnarnıñ, murnuu bolgaş barın talakı kojuunnarnıñ kildisteri-dir. (17) Niitizi-bile komitetke 33 kiji ajılbaar ujurlug, ında kürüneniñ zakaznikterinde ajıldap turar añnır ajıldakçıları (yegerler) baza kirip turar. (18) Ol ıškaş 19 kürüne albanında ajıldap turar kijiler. (19) Olarnıñ bir dugaar eelçegde kılır ajılı - çerlik dirig amıtannarnıñ, kuştarnıñ bolgaş balık-baylañ kurlavırınıñ çizezin kılır, olarnıñ sanın katap kövüdedir talazı-bile ajıldı kılır, litsenziya-çöpşeerelder beer, dirig añ-meñ bolgaş balıktarnı ajıgların taarıştırırı baza ol ıškaş añnaaşkınnı, balıktaaşkınnı üyezinde horuuru dees öske-daa ajıldarnı çorudar. (20) Ol deerge bistiñ ajılıvıstıñ bir talazı-dır, a öske talazı - hamık bar dirig amıtannarnı haygaaraar, olarnı kamgalap-kadagalap, humagalaarı boor. (21) Komitettiñ turgustunup çerçeleeşkınnı doostup turarı bo. (22) Am udavas akşalandırışkınnı doluzu-bile ap egeleer bis, aldı ay durguzunda akşa-köpeek albayn, organizastıg ajıldarnı kılıp turdus. (23) Rossiyanıñ ködee ajıl-agıy haygaaral ergeleli biske 13 oluttu bergen, a respublikanıñ Çazaa 20 ajılçın oluttarnı nemep bergen. (24) 17 millionga añnaar deviskeerni, 12 muñ ajıg hemner bolgaş hölderge inça evees kijini ajıldadı berge-le herek. (25) Respublikanıñ Çazaa biske şaa-bile duzalajıp turarın öörünçüg dep demdegleksedim. (26) Amgı üyede kışkı añnır bolgaş balıktaaşkın sezonu doozulgan, bo talazı-bile otçet-iletkelderni kılıp, olarnıñ analiz-saygarılgaızın çoruduptur bis. (27) Ooñ tüñnelinde 2009 çıldıñ limit-hemçeelderni kılır bis, kayı añnı kayı hireni adıp bolurul, kandıg balıktı kaştı tudup ap bolurul deen çi-jektig. (28) Çijee, bo çılın balık aymaan niitizi-bile 450 tonnannı tudup bolur kvotalarnı (normalıg çöpşeerelderni) bergen bis. (29) Çıl durguzunda balıkçıların balık tudar huusaalarnı sağıp turarın, negeldelerin küüsedip turarın hınaar ujurlug bis. (30) Kamgalal ajılın çugaalaar bolza, niitizi-bile bis çaa turgustunup turarıs-bile akşa-şalıñ, kıvar-çaar materialdarnı albayn turar-daa bolzuvussa, bo çook-kavı taygalarnı, hemnerni, hölderni

kiçeengeyge ap, aña hınaldalarını erttirgen bis. (31) Kojuunnarda inspektorlar ajıldap turar. (32) Çijee, Tojuga tötçeğlekçilep (brakonerlep) turgaş, tutturgan añçı kijilerge hamaarıştır protokoldar yozugaar torgaap, administrativtig hemçeğlerni algan, ooñ tüñnelinde torgaal akşalar respublikanıñ byudjedinçe kirip egeleen.

(33) — Aleksandr Sergeevič, bo üyede kandıg dirig amıtannarnı añnap, balıktarnıñ kandıg hevirlerin tudup bolurul?

(34) —Çıldıñ üyezinden ol hamaarjır. (35) Çookta čaa çerге çoruur bolgaş sugga eştir kuştarga añnaaşkın doozulgan. (36) Ol ışkaş bo üyede kandıg-daa balıktı tudup bolbas, çüge dize olar am üürgenezin salıp turar, a añ-meñge hamaarıştır bo üyede iyun 10-ga çedir adıgnı añnap bolur, iyun 1-den iyul 10-ga çedir sunnarnı añnap bolur. (37) Bo-la üyede tuskay çöpşeerelderni baza beer bis, ol bolza, çijee, ekspeditsiyada kirjip turar kijilerge olarnıñ a’ş-çeminge heregleer yanzı-bürü añnarnı ölürüp bolurun çöpşeeer. (38) Kúskeer bolgaş kijn ölük añnı, çamdık duyuglug añnarnı añnaaringa çöpşeerelderni berip egeleer bis.

(39) —A kalčaa aarıgdan aaraan börülerni, dilgilerni haygaarap turar siler be?

(40) —Olar baza biske hamaarjır. (41) Kalčaa aarın talazı-bile baydal narın boop artpışaan, çüge dize söölgü 15 çıl durguzunda börülerniñ sanı iyi katap kövüdeen boop turar. (42) Ooñ murnunda olarnı uzutkaarı-bile horannap, samolet-vertolyottan adıp, kakpalap, añnap dees şuptu bar argalarını ajıglap turgan. (43) Bo üyede bir börünü azı börzekti ölürgeni dees akşa şaǵnalın östürüp kaan-daa bolza, olarnıñ sanı ulug dıka kızırlıbayn tur. (44) Şaanda, eki üyelerde vertolyot-bile 100 ajıg şak ujuup turgaş, adıp turgan bolza, am bo üyede çaǵıs şak ujuduuşkun 60 muñ rubl deerge, ol hire örtekke kançap-daa küş çetpeyn baar-dır bis. (45) Ol ışkaş börülerni horannaar horan čookta čaa tuskay kürüne hınaldaların ertpeyn barganı-bile olarnı ajıgları şuut horuglug. (46) Am çügle añçılarnıñ bot-idepkeyji tura-soruundan, kızımaandan bolgaş olarnıñ mergejilinden, uran-argazından hamaarjır-dır.

(47) —Aleksandr Sergeevič, bistiñ Tıvavıs ayan-çorukçu turisterniñ sonuurgalın otturar oran bolgay, añnaar, balıktaar sorulgalıg daştıkı-daa, işтики-daa turisterni čalaar bolza, byudjetke-daa eki bolgay, ol talazı-bile çünü kılıp turar siler?

(48) —İye, bistiñ çurtuvus öske çurttarıñ bolgaş Rossiyanıñ aalçılarga, turisterge ajık bolur ujurlug dep sanap turar bis. (49) Añnaar, balıktaar dees kelgen kijiler respublikanıñ komitediniñ udurtulgazınıñ, ooñ ertem ajıldakçılarınıñ turguzup kaan tuskay huusaalarına çağırıp, olarınıñ añnaarı, balıktaarı tuskay dürümnerge, negeldelerge dügjüp turar bolza, detkiir ujurlug bis. (50) A çamdık kijiler bar çüveni çok kıldır, çañgıs-daa karaş deer añ-meñ, dıylas deer baylañ çok kıldır uzutkap, tudup algaş baar bolza, olarınıñ-bile demisejir apaar bis. (51) Şak ındıg setkildig tötçeglekçi kijilerniñ derig-herekselderi, boo-moñguzu, ok-çemzee dıka-la sayzırañgay bolur-dur. (52) İlañgıya kojavis Hakasiya, İrkutsk oblazından bolgaş Krasnoyarsk kraydan vertolettarlıg bedik erge-dujaaldıg dargalar, akşa-tögeriktig baylar Tıvanıñ kiji çedip şıdavas taygalarında añnap, balıktaap çoruur boor-dur. (53) Udaa-daraa reydlilerde bezin tötçeglekçiler tutturup turda, hün bürüde ta çeje kiji añnap, balıktaap çorup turar. (54) Ertken çılın Tojunuñ Belik hemçigeşke bir bölük tutturgan, kiji bürüzü çartık tonna balık tudup algan, çañgıs-daa baylañ artırbaan boor-dur. (55) İndig kijiler-bile oon-daa ulay şıñgı demisejir bis.

(56) —Tıvada añçılar, balıkçılarınñ çizezin çorudup turar siler be?

(57) —Ol aytırıg eki turaçı añçılar bolgaş balıkçıları niitilelderinge hamaarjır, çoğum olarga kayı hire hemçeeldig añ, kuş, ölük tıvarın, balık tudup ap bolurun bister şiiptirleer bis. (58) Añçılar bolgaş balıkçıları niitilelderiniñ bo üyede ajılı anaa saazın kırında artkan. (59) Şaanda olar dıka höy çonnu haara tutkan turgan, kılğan-büdürgen ajıldarı, hemçegleri köskü turgan, añçıların kulturaga, yozu-çurumnarga baza ööredip turgan.

(60) —Berge aytırıglarıñar bar be, darga?

(61) —İye, bar. Bir dugaarında, kadrlar aytırı. (62) Biske ihtilog (balık azıraar) spetsialister çugula herek boop turar. (63) Ooñ soonda añnır ajıl-agıynıñ yegerleri (professionalıg añçılar), biolog ertemnig ohotovedter am-daa çedişpes. (64) Baza bir berge aytırıg- derig-herekselderi-bile handırılğavis kuduku çadada. (65) Tıvanı dolgandır çerlerden dijinge çedir çepseglenip algan, samolet-vertolyottarga, ilçirbelig bodu mañnaar tanketkalarda, agaar sırtında salıp kaan katerlerde, karañgıda köör durannarlıg, sputnik-bile ajılbaar telefonnarlıg brakonerler keep turda, bistiñ deñnelivis baza olardan

doraytavas bolur ujurlug bis. (66) Derig-herekselivis bagay turda, demisel dugayında çugaalaan-daa heree çok.

(67) —Añçılarga bolgaş balıkcılarga çünü çugaalap kaar siler?

(68) —Tıvavıs - kaas-çaraş, baylakşıldığ oran. (69) Çügle meñee, men alıyn dep çiijeñ, alıskak setkil-bile bodaar bolzuvussa, ooñ çüzü-daa artpas. (70) Kiji dep amıtan aray çazıy apaarı homudançıg. (71) Ertengi hünün bodavas, kelir üyede salgaldarga arttırıp kaayn dep bodavayn baar. (72) Indıglar- bile çügle hooylu-dürüm dılı-bile çugaalajır apaar. (73) Şuptu añçılar, balıkcılar ındıg diveyn tur men. (74) Taygaga kiji biçe setkildig, kamnıg bolgaş бүгү чүвениñ öy-şaan bilip çoruuru küzençig.

Karim MONGUŞ çugaalaşkan.

27. METİN

(1) TIVA NATSİONAL ORKESTR

(2) düün, bögün, daarta...

(3) Tıva högjüm herekselderiniñ dugayında çugaanı Çazak deñnelinge çedir ködürüp, 2009 çıldı «İgil» çılı kıldır çarlaanı Tıva natsional orkestrniñ hey-a'dında bolgaş ajılınıñ burungaar högjöldeziniñ ködürülüşkünüge döğüm bolgan. (4) Orkestr turgustunganından beer aldı çıl ertken. (5) Kiji nazınıga deñneer bolza, şkolaga öörenip kirer harı çede bergen biçii kiji-le-dir. (6) Ol hire çıldar durguzunda respublikanıñ arın-nüürün öske çonnarga körgüzüp, bottarınıñ tuskay ünün, hevir-dürüzün şilip algan bolgaş kelir üyeziniñ ora-somazın turguzup çettigipken anıyak kollektivtiñ ertken bolgaş kelir üyeziniñ delgem çuruun (panoramazın) kısıkazı-bile körüp köreeliñer. (7) Am bo udaada orkestrniñ uran çüül udurtukçuzu, başkarıkçı dirijyuru, TR-niñ uran çüülünüñ aldarlıg ajıldakçıyı Ayana Monguş, organizastıg aytırgıların ugılap baştaar talazı-bile udurtur dargazı Añgırak Hovalıg, orkestrniñ högjüm herekselderin kılıp çazaar masterskayazınıñ udurtukçuzu, us-şever Aldar Tamdın — çugaavıstıñ kol kirjikçileri.

(8) Ayana MONGUŞ: Orkestr aldı çıl işinde but kırınga turup baştaygı çadanı

ertken dep bolur. (9) Çaa turgustungan kollektivtiñ murnunga höy bergedeeşkiner: kayaa, çünü, kaş kiji oynaar deen ıškaş organizastıg aytırgılar koldap turgan. (10) Daraazında ulug bazım deerge-le, orkestrniñ burungaar kandıg oruk-bile högjüürünüñ aytırgıların şiiptirleeri. (11) Amgı üyede çoruur oruuvus bildinip kelgen, ol deerge högjüm herekselderiniñ ünün, höönün, oynaar argaların sayzıradıp tıpkaş, onu çañılçıdar, doktaap turguzar. (12) Oon soonda çada - arga-durjulgavıstı, biliivisti daraazında salgalga töleptig damçıdarı bolur.

(13) Bistiñ ertip kelgen oruuvus kaalama eves, tıva högjüm herekselderiniñ burungu hevirinden uştaaş, ede kılıp kaan herekselderin körüp, oynap, harın-daa olarga çañçıgıp-daa kalgan bis. (14) Kızıldıñ uran çüül uçılışçeziniñ natsional högjüm salbırında dekazı am-daa ıyaş, demir hıldarlıg högjüm herekselderi olçaan heveer. (15) Olarnı tıva högjüm herekselderi dep adap turar bis. (16) Dazılın çidirip algan herekselder-bile kaynaar-daa ırıp şıdavazıvıstı bilgeş, kayı-daa çonnar ıškaş, öske ulustu körbüşaan, şaandagı hevirlerje eglip egeleenivis deerge-le, amgı çadavıstıñ kol sorulgazı. (17) Indıg-daa bolza üyeniñ aayı-bile ündezın dözüvüstü ol-la heveer öttüneri boldunmas, çügile añaa dayanıp algaş, bo üyeniñ höönünge çookşulaştırarı - högjümnüg aas çogaaldıñ çaartılgaşı (modernizirovannıy folklor) duzazı-bile çoruur apaar bis. (18) Bistiñ uçılışçege öörenip algan biliivis deerge ayalganı nota çuruunga körgüzüp, añgı högjüm herekselderinge taarıştır çara bijip, olarnıñ ününüñ şın kattıjar çurumunuñ hooylularına çağırtırı dees-le, baar. (19) Tıva högjümnü mederep bilip turuvusta, ögbe kijiniñ: «Bo mınçaar oynaar, inçan mindıg turgan» dep çağıg-sümezinge tavarjıp körbeenivis homudançıg boop turar. (20) Burun dazıl-dözüvüs harın-daa üstüp kalbaan, amdızında bijilgelerden (A. Çöldüm-ool, A. Kara-sal) höynü dıñnap, bilip alır-dır bis.

(21) TNO-nuñ oynakçılarınıñ kol özee Tatyana Tumatovna Baldannıñ öörenikçileri bolup turar. (22) Oon ıñay şuptu uçılışçeniñ natsional instrumentiler salbırın dooskaş, ulaştır bot-ööredilge-bile Buryatiyanıñ kultura akademiyanıñ filialın (VSGAKY) doozup, deedi ertem çedip alğanıvıs kançaar-daa aajok ulug detkimçe dep bodaar men. (23) Bo baştaygı oynakçılarını eñ-ne sıarak, eñ-ne ünelig dep sanaarım, olar bottarınıñ kejingi sovet üyeniñ «kuduruun» (natsional högjüm herekselderiniñ şaandagı hevirleri hovar turgan) körgen, ögbelerivistiñ burun ayanın dilep çoruur boorda, högjüm

herekselderiniñ şilçilgeziniñ hereçileri bolgaş tıp alğanıvıs şaandagı herekselderge oynaarınıñ ülegeri bolup turar. (24) Çijee, igildiñ şın turujun, ünün, höönün Yevgeniy Sarıglardan, doşpuluurnu Ayan-ool Sam bile Igor Köşkendeyden, çadagannı Naçın Çoodudan dıñnap, bilip alır bis. (25) Orkestrde suraglıg bölükter: «Çirgilçin», «Alaş», «Tıva kızı» bar bolup turarı çorgaarançıg. (26) Çüge deerge TNO-nuñ ajılınıñ baza bir köskü uglanışkını çonuvustuñ högjümün, aas çogaalın, yozu-çañılçaan kulturazın öske çonnarga baraalgadıp taradıırı bolur.

(27) Orkestr turgustungan soonda baştaygı çadazınıñ oyñap körgüsken kurlavırı (repertuarı) kolduunda ulustuñ-daa, avtorlug-daa ırlar-bile şimettingen turgan. (28) Tıva professional kompozitorlarnıñ çogaaldarı simfoniktig orkestrge bijittingen bolgay. (29) A. B. Çırgal-oolduñ «Aldan-maadır» dep poemazınıñ kiirildezi, R. D. Kendenbildiñ «Çeçen bile Belekmaa» dep operazından üzündülerni natsional högjüm herekselderi oynay beerge, bir ańgı tuskay ayan-şinçilig çogaaldar boop dıñnalıp egeleeni öörünçüg. (30) Onu çedip alırı amır eves: högjüm herekselderiniñ baydalınıñ çegeyinden, högjüm herekseli sıyıñaynıp azı kooñaynıp egeleerge, dıñnakçılar oynap olurar ulus çazıp turar dep bodaar. (31) Am ol çetpesterivisti us-şever A. K. Tamdınnıñ udurtulgazı-bile biçiilep edip egeleen bis.

AKTARMA

1. METİN

(1) TUVA’NIN BAŞKENTİ

(2) Demir yolundan dört yüz kilometreden fazla uzaklıkta Asya’nın merkezinde bulunan şirketlerin haberleriyle, bizi şarkılarla karşılayan Kızıl’ın caddelerinde yürüyorduk.

(3) Budur bizim Kızılımız...diye ziraatçi Sergey İvanoviç konuşuyor. (4) Tuva’nın Uryanhay olarak adlandırıldığı zamanlar hakkında pek çok kitap okudum. (5) Uryanhay’a gelen turistler şaman davulunun sesini çok iyi hatırlamışlardır... (6) O turistlerin yalnız teki bile burada sizlerin feribotta duyduğunuz gibi bilgiler duyacağız diye düşünmemişlerdir herhalde.

(7) Kızıl caddelerinde yük arabalarının, “çiik-karalar”ın, otobüslerin ve gelip geçen insanların gürültüsü oldukça fazla. (8) Kızılılıların giyim kuşamları çeşit çeşittir: Tuvalıların milli kıyafetleri, Rus kostümü, ceketler, kravatlar, beyaz sporcu gömlekleri, güzel mayolar, rengarenk elbiseler... (9) Erkek, kadın Tuvalıların büyük bölümünün Avrupalılar gibi giyindiklerini fark ettik.

(10) Bulutsuz mavi gökyüzünde hem rüzgar yok, hem de etkileyici ağustos ayının güneşi hâlâ yüksek. (11) Kızıl’ın kadınları pazardan sepetlerini dolduracak kadar domates ve büyük yeşil alacalı karpuzlar alarak eve dönüyorlar.

(12) Yaya yolunda anaokulunun şortlu, yassı böklü Rus, Tuvalı çocuklar öğretmenleriyle birlikte ele ele tutuşarak bir sırada yürümekteler. (13) Eğitimcilerin, çocuklara dikkat edip göz kulak olma sorumluluklarından dolayı sokaklardaki trafik onları endişelendirmekte.

(14) Otobüsümüz sinemayı, valilik binasını, alış veriş merkezlerini geçerek gideceğimiz yere bizi ulaştırdı. (15) Otobüs terminalinde Vasya ile vedalaştık, o gündüz biletini aldığı için otobüs ile Hemçik’ten doğru Şagaan-Arığ şehrine döndü. (16) Sergey İvanoviç’in pek çok yükünü de onun daha önceden Kızıl’da çalışmış, yaşamış ağabeyinin evine taşıyıverdik.

(17) Giderken, Hemçik vadisine gelince deney merkezimize mutlaka girersiniz,

diye Sergey İvanoviç hatırlattı.

(18) Ziraatçının yükünü indirip, bölgenin beden-eğitimi ve spor komitesine geldiğimizde bizi, gezi heyetinin başkanı, işçileri hepsi büyük sevinçle karşılayıp kabul ettiler.

(19) Ulug-Hem yatağı boyunca bakındığımızda, yaklaşık 200 metrelik bir yerde, Bii-Hem ve Kaa-Hem'in birleştiği noktada, bir burun belirliyordu. (20) Bu iki güçlü nehir birleşerek Ulug-Hem yani Yenisey oluverip sakince akmaya devam eder. (21) Yenisey'in öteki tarafındaki dağa, şehir sakinleri tarafından "Lenin" diye yazılmış, onun yanında da TAR'ın arması gözükmüyor. (22) Geniş masmavi Yenisey'in yatağı boyunca motorlu gemiler ve sayısız insan gözükmektedir. (23) Yenisey'in kenarında serinleyerek, kıyafetlerimizi çıkarıp onun parlak temiz suyunda yıkanarak yüzdüğümüzde, Sayan dağlarından doğru Usinsk yolunu dinlenmeksizin yürüyüp geldiğimizdeki bitkinliğimiz hemen kayboluverdi. (24) Bizim gezi heyetimiz ile komitenin görüşmesi saat altıda olacaktı. (25) Başkanın odasına gelince, orada, masanın arkasında üç tuvali erkeği fark ettik. (26) Bunlar, bizi görünce sevinçle karşılayıp oturaklarından kalktılar.

(27) Bu üç erkeği sizin gezi heyetinize dahil etmeyi görüştük, kendileri dağcılık ve dağ turizminin usullerini öğrenip, bize bu sporun yeni biçimlerinin tekniğini öğreteceklerdir. (28) Bunlar, Möngün-Tayga'ya ilk çıkışlarından sonra Tuva'nın tarihinde ilk turistler olarak dağcılara eğitim vereceklerdir. (29) Tanışın!..

(30) Böylece bizim gruba üç yeni üye ekleniverdi. (31) Bu üç erkek ileriki günlerde Tuva'nın ormanları, bozkır ve taygalarında turistlere eğitim vereceklerdir. (32) Bize katılan bu turistlere, dağcılara zanaatlerimizi, bildiğimiz tüm şeyleri öğretmeliyiz. Öğrencilerimizin adları şunlardır: (33) Kungaa Tülüş: tanınmış sporcu, kayakçı. Kaa-Hem ve Tere-Höl dağlarında çok defa kayak yapmış, geçen kış Kızıl'da kayak takımını yöneterek kışı burada geçirmiştir. (34) Sandak Viktor, "Tıvanın anıyaktarı" (Tuvan gençleri) gazetesinin muhabiri; Sunduy Ondar ise deri fabrikasında ustadır. (35) Bunların üçü, Möngün Tayga'ya gitme isteklerini daha önce söylemiş, o günden itibaren izne çıkmış ve tırmanış için hazırlanmaya başlayıvermişlerdi. (36) Gezimizin rotasını birlikte görüşüp, bütün hazırlık işlerini birlikte yürütmeye başladık.

(37) Tuva'nın en büyük ormanlık yeri olan Möngün Tayga'ya çıkmak için, Kızıl'dan doğruca 350 kilometre uzaklıkta bulunan Mugur-Aksı köyüne doğru Hemçik'in başına kadar araba ile ilerleyerek geçilebilir, böyle yapılacaksa Tuva'nın iki büyük dağı olan Tandı-Uula ve Ak-şive sırtlarını aşmak gerekir. (38) Bu rotadan gidilirse, çok zaman kaybederiz, bizim çıkışımız ise Tuva'nın ulusal bayramı – ulusçu devrimin kazanılmasının 25. yıldönümünün şerefine olmalı veya 17 ağustosuna kadar, o süre içinde, Möngün Tayga'nın en yükseğine çıkılmalıdır. (39) Bayram arifesinde Möngün Tayga'ya ilk tırmanışı yapmak mecburi olmuştu, bunun için komitenin başkanı, bizim grubu Tuva'da çalışan hava jeolojisi ekibinin uçağına bindirmeye karar verdi. (40) Bu uçak Krasnoyarsk'tan ka günde gelir, diye konuştular. (41) Möngün Tayga'nın merkezi olan Mugur-Aksına doğru uçuş günümüzün 10 ağustos olmasında anlaştık. (42) O güne kadar Kızıl'ın çalışma ve kültürel hayatı ile tanışıp, Tuvalı arkadaşlarımıza da eğitim vererek, onları hazırladık.

(43) Başkan toplantıyı bitirirken, yarından itibaren, arkadaşlarınızı ciddi olarak hazırlayıp, onlara ders vermeye başlayın, diye ifade etti. (44) Başkent ve Tuva idari bölgesi ile tanıştırma çalışmaları bizim tarafımızdan yürütülecektir, dedi. (45) Aslında, Möngün-Tayga'ya ulaştığınızda, grubunuza bir Tuvalı arkadaş katılacak, orada zooteknikle uğraştığı ve vakti olmadığı için Kızıl'a getiremedik, ancak onun dağcılık deneyimini bildiğimiz için onunla ek dersi oraya gidince dzenleyeceksiniz. (46) O arkadaşınızla oraya varınca tanışıverirsiniz elbette, diye konuşmasını bitirdi. (47) Möngün Tayga'ya uçuşumuz öncesinde bizim Kızıl'daki iş günümüz böylece başlamış oldu.

(48) Sabah tan vaktinde bizi, “Lenin” diye yazılı dağdan aşarak Krasnoyarsk'tan yolcular getiren uçağın gürültüsü uyandırırverdi. (49) Kalkıp kalvaltı yaparak, Yenisey kıyısında vücudumuzu çamura bulayıp, yüzüp yıkandıktan sonra arkadaşlarımıza eğitim vermeye başladık. (50) İlk derste, dağın tepesindeki kalıcı karlara çıkarken kullanılacak şeylerin, buzda giyilecek izmelerin ve ayaklara bağlanacak demir ayaklığın nasıl kullanılması gerektiğini gösterip, açıklayarak öğrettik. (51) adırları doğru kurmanın usullerini de ğrendik. (52) Ondan sonra şehir kıyısına gidip dağlık, geçmesi zor yerlerde iplerle tutunup zor kayalıkları geçme yöntemlerini ğrendik. (53) Derslerin

dışında dinlenme zamanlarımızda takımımızla dağcılıkla ilgili küçük sohbetler etmeyi de ihmal etmedik.

(54) Sonraki günden başlayarak Tuvalılar bizim yakın arkadaşımız oldu. (55) Güçlü, pehlivan, azimli, zorluklara kolay boyun eğmeyen Tülüş, sakin, uslu Ondar, oğulların en genci, neşelisi Viktor her zaman şakacı, hayat dolu kişilerdi. (56) Bunların hepsi Rusçayı iyi bilirler ve ara sıra Rusça konuşturlardı. (57) Ancak bu üçünden sadece Tülüş, Rusçayı temiz ve rahat konuştuğu için hemen Tuva ekibinin tercümanı oluverdi.

(58) Hazırlıklar sonunda bize Kızıl ile tanışmaya yeteri kadar zaman kalacaktır, o zaman öğrencilerimiz bizlere öğretmenlik yaparlar; biz, çok meraklı, dikkatli dinleyiciler, öğrenci olacak; Tülüş, Ondar ve Viktor ise öğretmenlerimiz oluvereceklerdi. (59) Hazırlık dersleri sonunda Kızıl ile tanışma için bize yeteri kadar zaman kalınca yeni arkadaşlarımızı da alarak başkent ilginç yerlerinin tamamını dolaştık. (60) Uryanhay krayının var olduğu dönemde bu şehre Belotsarsk denmişti, sonrasında Tuva Arat Cumhuriyetinin merkezi oluverdiğinde Hem-Beldiri denmiştir. (61) Bir süre sonra, Tuva halkı başkentini Kızıl olarak adlandırmıştır. (62) Şimdiki Kızıl, kat kat konutları olan, pek çok eğitim ve resmi kurumların bulunduğu büyük bir başkent haline gelmiştir. (63) Taş evlerden başka kerpiç ve ağaç evler Kızıl'ın yedi caddesine olağanüstü şekiller verir. (64) Yeni yapılan kerpiç evlerin temelleri adım başı görülebilir. Bazı evlerin yanında ise ağaç direklere bağlanan atların bulunması da ilgimizi çekti. Bunların, yakın kojuunlardan başkente gelen hayvan besleyicilerinin atları olduğu söyleniyordu. (65) Bu zamanlarda Tuva'ya asıl ulaşım, araçlar ve uçaklarla yapılırsa da, Tuva halkının hâlâ atlarına bağlılığı devam etmektedir. (66) İlk günlerimizde araştırma müzesine, dil edebiyat ve tarih araştırma enstitüsüne gidip Tuva'nın tarihi, Tuva Halk Cumhuriyetinin kurulması, halkın yaşam durumuyla ilgili bilgiler aldık, ayrıca müzedeki bilim adamları, Tuva'da hayvancılığın gelişimi ve bölgenin politik, kültürel, işle ilgili gelişimine Rusya Federasyonunun yararı konusunda da açıklamalar yaptılar.

(67) Müzeden çıktığımızda, Ondar bize, kendisinin çalıştığı deri fabrikasını göstermeyi düşündüğünü söyledi ve oraya gitmeyi önerdi. (68) Kapıdan itibaren çalıştığı fabrika hakkında bize gururla anlatmaya başladı. (69) Deriyi alıp, geliştirip,

tabaklayan atelyelere girdik. (70) En sonunda deriler atelyeye gelip hazırlanan derilerin “krom, şevro, yufti” denilen türlerini bize tanıttı. (71) Hazır derilerin muhafaza edildiği depoda yeni kıyafetlerin dikileceği kara, kahverengi renkli derilerin dürülmüş şekilde korunduğunu gördük. (72) Çok fazla konuşmamasına rağmen Ondar, bunlar hakkında oldukça uzun açıklamalar yaptı.

(73) -Bu ise fabirkanın son başarılarıdır, diye Ondar’ın konuşmasını Tülüş tercüme etti. (74) Eskiden diktirmek üzere deriler başka bir yere gönderilse de bu günlerde başkentte Tuvalı işçilerin kendileri endüstri mallarını üretmektedirler.

(75) -Ondar, Rusça olarak, biz şimdi SSRE’ye hazırladığımız birinci tür derileri gönderiyoruz, dedi.

(76) Yenisey kıyısında dinlenirken, ağaç fabrikasının motorlu testerelerinin gürültüsünü duyuyorduk.

(77) Bii-hem’in başından inen salı, bu kereste üretim işine hazırlayarak, hazır yapı malzemeleri yük arabaları ile köylere gönderilir. Bunlar inşaatların yapılmasında kullanılır, diye Tülüş anlatıyordu. (78) Sayan dağlarında Bii-hem ile Kaa-hem’in kenarlarında ormandan çok şey yok. (79) Gezi sonrasında dağ tırmanmanın yöntem ve tekniğini iyice sindiren yeni Tuvalı dağcılar ve turistler ile birlikte o yerleri de öğreneceğiz. (80) Ben oraya avlanmaya gidiyordum, diye Tülüş konuşmasını sürdürdü. (81) Orada iğne yapraklılar, nadide ağaçlar ve köknarlar oldukça sıktır. (82) Tuva’nın o tarafında hangi av hayvanlarına yok denir ki: orada samurun en karası, tilkinin kızılı, sarı kunduz, tırnaklılar, as, kutup porsuğu gibi hayvanlar boldur. (83) Avcıların asıl avladıkları hayvanlar ise sincap ve pars, samurdur; yabani ivilerin¹³⁴ ise boynuzunu alırlar. (84) Ormanlar içinde derinleşince muslara ve ayıya da rastlayabilirler. (85) Avcı yükseklerden baksa da ormanların ucunu-kıyısını göremez; göller, ırmaklar ise göze hemen ilişiverir. (86) O çevreye “göller, ırmaklar ülkesi” de denir. (87) Pek çok ırmağın, gölün suyunda gölgebalıkları, gelincik balıkları, turna balıkları ve bel balığına kadar hangi balık için yok denebilir ki! (88) O yerin halkı iyi besleyip, avcılık, balıkçılık yaparlar. (89) Tuvan’ın doğu tarafına gezi yapılırsa orada yol zordur; ancak

¹³⁴ İvi: Sibirya’da beslenen bir tür geyik. Daha çok Tuva’nın kuzeydoğusunda Toju bölgesinde beslenir. Halk iviyi taşımacılıkta kullanırlar. Ayrıca etinden ve derisinden de faydalanırlar.

kaya-taş, orman sık da olsa, oraya gitmek istiyorum.

(90) Kızıl'da bulunduğumuz sürede, çoğunlukla resmi kurumlara gidip gelmekle zamanımızı geçirdik. (91) Bir gün Viktor bizi kendisinin çalıştığı yere –“Tıvanın Anıyaktarı” gazetesinin redaktörlüğüne davet etti. (92) “Tıvanın Anıyaktarı” bölgede çıkan altı gazeteden biridir, bunların ikisi Rusça, dördü ise Tuvacadır. (93) Redaktörlük çalışanları bize Tuva halkının ulusal yazısının doğuşu, halkın büyük çalışkanlıkla onu öğrenmeleri hakkında bilgiler verdiler.

(94) Tuva'da “Kızıl taraacın” adlı ilk gazete 1925 yılında Rusça olarak yayımlanmıştır. (95) Rusça çıkan gazetede Tuvaca yazılar Rus harfleri ile basılıyordu. (96) Bu, Tuva yazısını yapmada ilk deneme olmuş, daha sonra “Kızıl taraacın”da yazılar yavaş yavaş iki dilde basılmaya başlamıştır.

(97) Tuva yazısı 1930 yılında yapılmıştır ve resmî olarak kullanıma girmiş, yazıyı öğretecek dernekler her yerde çalışma hayatına başlamıştır. (98) Tuva yazısını öğretmekte, bunu yayım aracılığıyla halka dağıtmakta büyük yararlılığı için yazı derneklerinin yöneticisi, ilk gazeteci S. K. Toka, TAR'ın¹³⁵ ilk nişanı ile ödüllendirilmiştir.

(99) Gazete çalışanları, gazetenin ana konusunun çocukların eğitim ve öğretiminin meseleleri ve halkın eğitimi hakkındaki yazıların olduğunu bildirdi.

(100) 1930 yılından başlayarak, Tuva'da ders kitapları Tuvaca çıkmaya başlamış, çabucak yeni okullar yapılmıştır. (101) Bu dönemde göçebe Tuva halkının hayatına, onların çocuklarına uygun okul şeklini ararken yatılı okulda karar kılınmıştır.

(102) Viktor, raftan kalın bir dosya çıkarıp getirerek: “Doğu-Hemçik kojuununun¹³⁶ eğitim müdürünün 1934-1935 öğretim yılındaki sonuç raporudur – diyerek bu raporun önemini bizim ilgimize sundu. (103) -Öğretim yılı başarılı bitirilmiş, 98 öğrencinin 91'i sonraki sınıflara geçmiş, sadece üçüncü çeyrekte başlayarak eğitim alan 7 öğrenci tekrara kalmıştır. (104) Öğretim yılının sonuna kadar öğretmenler de

¹³⁵ TAR: Tıva Arat Respublika (Tuva Halk Cumhuriyeti), 1921-1944 yılları arasında varlığını korumuştur.

¹³⁶ Kojuun: Tuva'da 18. yüzyılda Mançurların hakimiyetiyle başlayan dönemde ülkenin idarî olarak ayrıldığı bölümlere verilen addır. Günümüzde Tuva, 17 kojuuna ayrılmıştır. Her kojuunun merkezi ve başkanı bulunmaktadır.

öğrenciler de sıkı bir şekilde hazırlanmışlardır. (105) Öğretimin biteceği gün, okul güzelce süslenmiş, yıl boyunca yapılmış çalışmalar sergilenmiş, öğrencilerin sanat gösterileri de olmuştur. (106) Yaz tatilini geçirme düzeni yazılarak herkese dağıtılmıştır. (107) 1 Mayıs'ta veda yemeği sonrasında 100 çoban atlı olarak gelip, çocuklarını alıp dönmüşlerdir. (108) Çocuklar, öğretmenleri ile vedalaşıp, anne-babalarıyla birlikte atlarına binip köylerine dönmüşlerdir.

(109) Viktor, bize rapordan bir parça okuyup, tatilde çocukların köylerinde hangi işleri yaptıklarını, okulda aldıkları eğitimi arkadaşlarına, anne-babasına, kardeşlerine nasıl ilettiklerini bizim merakımızı uyandırarak anlattı. (110) Böylelikle, Kızıl'da öğretmen okulunda, tıp okulunda erkek, kız pek çok öğrencinin okuduğunu öğrendik.

(111) Tuva'da daha önceleri olmayan sinemalar, klüpler ve kütüphaneler, okuma salonları da yapılmaya başlanmıştır. (112) "Tıvanın Anıyaktarı" (Tuva'nın Gençleri) gazetesinin basımevinden, bölge kütüphane fonunun büyümesine tanıklık eden sayıları da öğrendik. (113) Kızıl şehrinde bölgenin *Puşkin* adlı kütüphanesi 1942 yılında 5800 kitap barındırıyordu, 1945'te ise kitapların sayısı 18 bine ulaşmıştır. Bunların iki binden fazlası da Tuvacadır.

(114) Ulusal bağımsızlık devriminin kazanılması sonrasında Tuva'nın ulaşmış olduğu büyük başarılarından biri, ulusal sanatın gelişimi olmuştur.

(115) 1936 yılında Tuva'da devlet tiyatrosu açılmıştır, bunun temelinde oyun-temsiller gelişmiştir. (116) Tuva'nın kendi edebiyatçıları, şarkıcıları, artistleri yetişmiştir. (117) Bunlar arasında S. Toka'nın, M. Munzuk'un, A. Çırgal-ool'un adları bütün yurda yayılmıştır.

(118) Tuva'nın Sovyetler Birliğine katılmasından sonra, kültür ve sanatın, halk eğitiminin gelişimi için yeni yeni yollar açılmış, SSCB'den Tuva'ya çok sayıda doktor, öğretmen gelip çalışmaya başlamışlardır. (119) Kızıl'da öğretmenlik bilimini geliştirecek enstitü de açılmıştır. (120) İrkutsk tıp enstitüsü bünyesinde Tuva'da doktor kadroları hazırlayan bölümler çalışıyordu. (121) Doktorlar hakkında çıkan haberlere göre, redaktör Tuva'da 25 yıl boyunca tıpın gelişimi hakkında kendisinin yazdığı

materiyalleriyle ilgili konuşan Tuvalı doktorun redaksiyona geldiğini duyurarak onu getirmeye gitti. (122) Birkaç dakika sonra, redaktör insanlar arasındaki yaşlı kadını getirerek: (123) - İşte, doktor Öşkü-Saar, diye bize tanıttı. (124) Doktor Öşkü-Saar, Rusçayı temiz konuşan bir kişiydi. (125) Tuva'nın ünlü şamanlarından başlayarak bugünkü bilimsel tıpa kadar geçmişini, gelişimini, sağlık hizmeti sorunlarını zorlanmadan bize net olarak kısaca anlattı.

(126) *Evde doğum yapan kadınlar şimdi doğum evlerinde doktorların gözleminde.* (127) *1946 yılında Kızıl'ın 1 numaralı doğum evinde.*

(128) TAR'da sağlık hizmetlerinin gelişimi 1928 yılında RSFSR'den gelen tıp hıfzısıhha gezi heyetinin çalışması ile başlamıştır. (129) Bu heyetin halka faydası ve yardımı büyük olmuştur. (130) Bundan itibaren, bu yakın zamanlarda pek çok hastane yapılmış, kaplıcalar, sanatoryumlar kullanıma girmiştir. (131) Kızıl'dan 45 kilometre uzaklıktaki çamur ile tedavi görülen "Çeder" kaplıcası ve başkent yakınında tüberküloz tedavisi yapılan sanatoryum hizmet vermektedir. (132) Devrim öncesinde küçük çocukların ölümlerinde artış olmuştur.

(133) 1929 yılında Kızıl'da doğum bölümü hizmet vermeye başlamıştır. (134) Doğum yapacak anneler, orada ilk defa aydınlık, ılık, temiz odalarda doğum yaparak, yorgan ve banyoları kullanıp, ebe doktorların dikkatli gözlemlerinde bebeklerini düzenli aralıklarla emzirmeye alışmaya başlamışlardır. (135) O zamandan beri, halk tıpa güvenmiş, ondan parasız faydalanmaya başlamışlardır.

(136) Sovyet zamanında Tuva'ya başka bölgelerden pek çok doktor gelerek çalışmaya başlamıştır. (137) Gelen doktorların yardımıyla, sıhhiye bakımından, Sovyetler Birliği'ne iyi bir örnek olabiliriz, diye Öşkü-Saar doktorumuz konuşmasını tamamladı.

(138) Gerçekten, genç otonom oblastın¹³⁷ önünde yeni yeni sınırsız, geniş yollar açıldığını gözümüzle gördük. (139) Tuva bölgesinin gelecekteki gelişimi, başarıları bizim oldukça ilgimizi çekmişti. (140) Köy işlerinin gelişimi ise yerel endüstri ve taşımacılık ile sıkı ilişkilidir, bu yüzden beş yıllık plan dahilinde ormanlık Toju'ya ve başka yerleşim yerlerine araba yollarının yapıldığı görülmüştür. (141) Yeni telefon hatlarını, radyo ağlarını uzak sumulara¹³⁸ uzatmak, halkın merkez ile ilişki kurmasının en önemli unsuru olmuştur.

(142) Kızıl'da bölgenin 200 yataklı büyük hastanesi de kullanıma girmiş, rayonlarda 5 yeni hastane ve 16 sıhhi yardım merkezi kurulmuştur. (143) İlk ve orta okullarda öğrencilerin sayısı 20000 kişiye ulaşır veya ilk beş yıldakinden iki kat büyümüştür. (144) Tuva'nın yakın geçmişinde iki önemli mesele var olmuştur. (145) Biri, halkı yeni kolhozlara iştirak ettirerek göçebe halkı yerleşik hayata geçirmek, ikincisi halkın tamamına okuma-yazmayı öğretmek. (146) Bu iki meseleyi çözmek yakın zamandaki en önemli konular olmaktadır.

(147) Faydalı madenler bakımından Tuva bölgesi oldukça zengindir. (148) Özellikle altın madenciliği eskiden beri sürmektedir. (149) İlk beş yılın sonunda Eerbek'te kömür kazma işi 3 kat büyümüştür. (150) Bu kömür ile Kızıl'ın elektrik santralinin enerji ihtiyacı bütünüyle karşılanmıştır.

(151) Övür Torgalıg'da Dus-Dag denilen yerde dağ tuzu rezervi tükenmez.

(152) Viktor, Ondar, Tülüş geceleri bizi Yenisey kenarında kültür ve dinlenme parkına götürecek oldular, orada konserler izleyeceğiz. Parkta tenis, satranç oynayacak salonlar da var. (153) Satranç oynanan açık yerlerde her zaman çok kişi bulunurdu. (154) Satrancı sevsek de parkın o satranç oynanan sakin yerine oturmadan, bilet satın alarak dans ve müzik grubunun konserlerini izlemeyi tercih ettik. (155) Konserler bize

¹³⁷ Oblast: Bölge

¹³⁸ Sumu: Ülkenin idari bölümlerine verilen ad

olağanüstü bir mutluluk veriyordu, özellikle Kara-Kız Munzuk'un şarkılarını zevkle dinliyoruz. (156) Tuva danslarının icracısı Ajıkmaa'ya nasıl hayran olunmaz: o şaşırtıcı balerinin icrasıyla biz “nazik çingirtının” keskin melodisine ve “gençliğin” cilveli, güzel ruhuna hayran kalmaya doyamadık.

(157) Ajıkmaa'nın icrasında çalgıların tellerinden çıkan melodi, hareketlerin ahengiyle, hakikatle dolu, mutlu, sevinçli yaşam hakkındaki manzumeyi anlatıyor. (158) Bu dansların asıl anlamını (alın yazısını, katılışp kurumuş kara suya benzetmiş olan küçük Tuva ulusunun genç yaşam sevincinin, yaratıcı yükselişin zirvesinde olduğunu) seyirciler hissediyordu.

(159) Konser sonunda döndüğümüzde, Viktor:

(160) -Tiyatroda oyunların olmadığı zamanda gelmeniz biraz şanssızlık; ama bizim sevilen diğer artistlerimiz Ölzey-ool, Munzuk, Çırgal-ool'un oyunlarını seveceksiniz. (161) Yine de tiyatrodan oyun olduğunda gelebilirsiniz. (162) Sezon bu birkaç gün içinde açılacak deniliyordu, dedi.

(163) Böylece, bizim Kızıl'dan gitme vaktimiz de yaklaşmıştı. (164) Spor komitesinin başkanı 9 ağustosta bizi Möngün Tayga'ya ulaştıracak uçağın Kızıl havaalanına inmiş olacağını haber verdi. (165) Bu haberi aldığımız gece uçmaya hazırlandık. (166) O gece bizim ekibimizi parti bölge sekteri Salçak Toka karşılayarak, gezi heyeti üyeleri ile tanışıp, dikkatle yolumuzu gösterdi. (167) Bizim hazırlığımızla ilgilenerek Tuva'nın en yüksek dağının zirvesine asacağımız kızıl bayrağı bize verirken, böyle büyük değerli bir görevi yapmada bize başarılar diledi.

(168) HEMÇİK VADİSİNDE

(169) Kızıl-Majalık'a geldiğimizde, okulda bizi çok sıcak karşıladı. (170) 1 Eylül yaklaştığı için, okulu badanalayıp boyamıştı. (171) Gitme zamanımız henüz gelmediği için bizi götürecek arabayı ekin toplamaya göndermesi iyi oldu; çünkü eyersiz atlara binmenin sonucunda yürümeleri güçleşen bazı arkadaşlarımız için bir günlük dinlenmek bile vazgeçilmezdi.

(172) O günün ertesinde kojuun başkanı bir gün daha kalıp Kızıl'a

gideceğimizin haberini verdi.

(173) Batı Tuva'nın merkezi, verimli, hayvancılık yapılan Barın-Hemçik kojuununun Kızıl-Majalık köyünü gezip görünüz diye tavsiyede bulunarak, bizi okulun öncü başkanı Tuvalı Mariya Hertek ile tanıştırdı. (174) Mariya, öğrencilerin eğitimi için hazırlığını son defa kontrol ederek bize Kızıl-Majalık'ı gösterdi. Rusçayı çok rahat konuşuyordu. (175) Köyün en kıyısında yeni okul yapımı başlamıştı. (176) Köyün merkezinde kojuun yönetiminin irtibat binaları, dükkanları, merkez kojuun hastanesinden başka yer yer yapı inşa etmek için düzenli olarak yığılmış tomrukların bulunduğunu farkettilik. (177) Köyün en ucunda yeni okul binasından Kızıl-Majalık'ın batı tarafına doğru yönelen yola döndük.

(178) Sağ-sol tarafımızda, buğday, darı ekilmiş alanlar uzayıp gitmektedir, tam hasat döneminde her yerde traktörlerin hafif gürültüsü duyulur...

(179) Sonraki gün Çadana'nın "Model İstasyonu"nda tarım mühendisi olan Sergey İvanoviç'ten, Tuva'da ziraatin geliştirilmesi, hayvan üretimi ıslahının iyileştirilmesi için, son yıllarda yeteri kadar çalışmaların yapıldığını öğrendik. (180) Birlikte Tuva'ya gelirken yakından tanış olduğumuz Sergey İvanoviç, bizim Mõngün-Tayga'nın zirvesine nasıl çıktığımızı, yol boyunca nasıl geldiğimizi büyük bir ilgiyle sorup durdu. (181) Bizden tatmin edici cevap alınca yine kendisinin işiyle ilgili bilgiler vermeye başladı.

(182) Onun yönettiği "Model İstasyon" Tuva bölgesinin hayvancılık, ziraatçilikle ilgili araştırma çalışmalarını yürütüp bunları geliştirme amacıyla 1934 yılında kurulmuştu.

(183) İlk önce oldukça kuvvetli, büyük simmental boğalarının tertemiz ve geniş kabinli ağıllarda beslendiğini gördük. (184) Diğer ağıllarda büyük beyaz İngiliz cinsi domuzları, merinos ve karakul cinsi koyunları, özellikle yerli hayvanlar ile yukarıda bahsettiğimiz cinslerin melezlerini gördüğümüzde, bu bize çok ilginç gelmişti. (185) Melezleştirilen hayvanların üreticiliğinin yüksek ve bunların ağırlığının da büyük olduğunu öğrendik. (186) Yerli koyun ile karakulun melezinin yünü 2.5-3, ağırlığı ise 60 kilograma ulaşır.

(187) Sergey İvanoviç bize, Simmental boğalar ile yerli inekleri melezlerken, ineğin ağırlığının 550 kg olduğunu, melez boğaların ağırlığının ise bir tona ulaştığını açıkladı.

(188) Yerli inekler ile sarlıkların melezlerini, sarlıkların bulunduğu ağılları görüp, sonra deney alanlarına bakmaya başladık.

(189) Tuva halkının en önemli çalışma alanı hayvancılık olduğu için, kışın hayvan yemini aşağı yukarı yetecek şekilde hazırlamalıyız, bunun için yerli sarı yonca ile yeni yonca kültürünü melezleştiriyoruz, diye Sergey İvanoviç konuşmasına devam etti.

(190) Hayvan yeminden başka, karpuz, kavun, kabak, patates, lahana, salatalık, domates ekilen bostanları ve keten, kenevir, yonca, tütün ekilen alanları da merak ettik.

(191)- Tuva’da meyve bahçelerini ilk defa 1944 yılında ektik. (192) Elmanın en dayanıklı türü raneti denemiştik. (193) Daha sonra bu türün büyük meyvelisini denedik. (194) Bunun için Tuva’da meyve bahçelerinin yetiştirme garantisi vardır. (195) Bizim deneyimiz sayesinde Tuva’da pek çok kolhoz, bostan sahibi olmuştur. (196) Tuva’da gelişmiş iyi tohumları, iyi cinsli hayvanları yetiştirmek için hem sözlü hem yazılı açıklama işlerini de yürütmekteyiz. (197) Bu alanda *Hoo-taraa*, *şinaa* denen darı türü, *viner*, *pallidum* denen arpa türü yetişmektedir. Bu yaklaştığımız alanda da buğdayın en iyi türleri olan milturum ve filgiya çeşitleri vardır, diye Sergey İvanoviç anlattı.

(198) Şimdi Mariya Hertek ile gezimize devam edelim...

(199) -Nehir kıyısından uzak olmayan bir yerde, altın sarısı buğdayın dalgalandığı alana geldiğimizde bu ise Filgiya denen yeni bir tür buğdaydır, diye anlattı.

(200) O duyulmamış yeni türün adını duyunca Tuva’da ziraatçılık bilimsel olarak gelişmeye başlamıştır diye düşündük.

(201) Hemçik nehrinin kıyısında beyaz beyaz taşların toplanarak “Stalin” yazılan kırmızı kayalar üzerine tırmandık. (202) Kırmızı kayaların zirvesine çıktığımızda gördüğümüz şey, Hemçik nehrinin aşağı ve yukarısındaki toprakların ormanlarla çevrilmiş şaşırtıcı derecede güzel bir yer olduğuydu.

(203) Köyün Kızıl-Majalık adının bu durduğumuz kızıl kayalardan çıktığını öğrendik.

(204) Mariya, Sovyetler Birliğinde önemi bakımından ikinci sırayı alan kaya lifinin çıkarıldığı, maden bakımından zengin şehir Ak-Dovurak işte oradadır, diyerek nehrin bir tarafına doğru işaret etti.

(205) Tekrar okula geldiğimizde, Mariya bize öğrencilerin topladığı birkaç tür kaya lifini gösterdi. (206) Orada sadece kaya lifi değil, altının bulunduğunu da fark ettik. (207) Altın ve kaya lifine ilgi duyacağımızı düşünerek şoförümüz arabayı durdurduğunda fark etmemiştik. (208) Okul kapısının karşısında üç tonluk yük arabası bizi bekliyor...

(209) Kızıl'a kadar daha 360 km olduğu için, erkenden yola çıkarız diye kararlaştırdık.

(210) Ertesi gün çok erken bir vakitte, geri dönerken Kadir-Oruk yolunu aşmaya karar veren Çimit, Ambal ile vedalaştıktan sonra, yük arabasına binip birkaç dakika sonra rahat düz bir yoldan gidiyoruz...

(211) Hemçik boyunca, sol tarafımızda kavak ağırlıklı ormanlık, sağ tarafımızda ise sarı bozkırlarda tavşan, yalkı, koyunlar, keçiler...

(212) İşte oldukça sarp bir dağın eteğinde kurulmuş küçük bir köy olan Biçe-Tey'e geldik. (213) Biçe-Tey yakınındaki dağların birinde kendiliğinden oluşmuş delikli kayayı fark ettik.

(214) -Bu dağa Delikli Kaya denir. Eskiden burada her yıl kutlama olurdu. (215) Lama ve şamanlar, bayram zamanında Yukarı Hemçik'in bütün halkını bu alana toplayıp, bu kayayı büyü güçlerin deldiğini söylerlerdi. (216) Sıradan halk buna inanarak, en iyi yemeklerini buraya koyup, Delikli Kayaya yalvarıp tapınıyorlardı. (217) Size birazdan delikli kayadan da ilginç bir şey göstereceğim, diye Kırgıs konuşmasını sürdürdü.

(218) Kırgıs, ilerleyen araba üzerinden atılarak şoföre eğilerek bir şey söyledi...

(219) Birkaç kilometre sonra, arabamız hızını yavaşlatmadan ak-hovu'ya

yöneldi. (220) Büsbütün yağ tabakası haline gelmiş sığ Şemi nehri kıyısı boyunca yaklaşık 2-3 km ilerledikten sonra, ak yerde balbal yanında arabamız durdu.

(221) Arabadan inip insan boyundan birazcık kısa, gri granitten yapılmış taş abideyi dikkatle gözden geçirdik. (222) Bu taş abide, doğuya dönük, Barlık'ta gördüğümüz abideler gibi, göğüsü üzerinde sürahi tutan, örgülü saçlı börtünün altından çıkmış, bıyıklı ve çene bölgesinde sakalları olan savaşçıya benzeyen bir abide idi.

(223) Bu taş abide için Cengiz Han'ın kendisidir diyorlarmış, diye Kırgız konuşmasını sürdürdü.

(224) Taş abidenin her tarafının resmini çektikten sonra arabamıza oturur oturmaz, şoförümüz kabinesi üzerinden bakarak konuştu:

(225) Ben de size ilginç bir şey göstermek istiyorum diyerek, şoförümüz ak oruk yoluyla giden arabayı araba yoluna döndürüp, biraz ilerleyip yolun diğer tarafındaki bozkıra gelip durdu.

(226) Cengiz Han'ın yaptırdığı en iyi yollardan birisi budur, diyerek açıklama yaptı.

(227) Arabadan inerek yolu dikkatle inceledik.

(228) Taşların ufalanarak toprak haline getirilmesi ve kalıplara dökülüp sonra buradan düz ve yassı şekillerde kesilmiş gibi sıralanmasıyla oluşturulmuş bu yol, eskiden ticaret yoluna da tanıklık etmiştir, bundan dolayı bu yolun gerçekten de Cengiz Han tarafından yaptırılmış olabileceğini düşündük.

(229) O eski yolu ve balbalı gördükten sonra Hemçik tarafında ak oruk ile ilerleyip oradan otoyola girerek duraklamadan Kızıl'a doğru devam ettik. (230) Hemçik'in kıyılarında, Tandı-Uula sırtlarının eteklerinde geniş meraların bazıları ağullanmıştı. Şimdi Hemçik'in en kalabalık nüfuslu, Çöön-Hemçik kojununun alanı içinde ilerliyoruz. (231) Hemen sonra orada burada ağılların, arkların, su kanallarının bulunduğu, inekler, koyun, keçiler, yıldı ve tavşanların otladığı geniş oavadan geçiyoruz. (232) Ağaçların yakınlarında kurulan aratların çadırlarını görüyoruz.

(233) Yavaş yavaş bu yassı ovanın geçitlerinden ilerleyerek yalçın kayalı

dağlara yaklaştık.

(234) Bu dağlarda dağ keçisi, koç, geyikler var; Hemçik kırlarında ise kurt, tilki ve tavşanlar yaşamaktadır. (235) Kartavuşu burada çoktur, bu yüzden av köpeği olmadan da burada silahla avlanabilirsiniz, diye Kırgız anlattı...

(236) Çadana adlı küçük şehrin sokaklarını geçerek yine ak oruk yoluyla devam ederken yüklü develerle atlı aratları görüyoruz.

(237) Hemen üzerimizden uçup, bizden yaklaşık 200 kilometre uzağa konan bilmediğimiz türde kuşlar gördük.

(238) -Keklikler! diye başkanımız haykırdıktan sonra, tüfeğini yakalayıp şoförün durmasını istedi.

(239) Başkanımız inip, birkaç adım atar atmaz kuşlar ürkererek tepe arkasına doğru uçtular.

(240) Öyle yapmasaydık. (241) Hemen bana, kuş avlamam budur işte, diye söylendi. (242) Bu kuşlar insanı hiçbir zaman yanına yaklaştırmaz, araba üzerinden ise böyle düz yolda yaklaşık on kuşu vurabilirdiniz, diye şoför sitemle söylendi.

(243) Hemçik'in geniş bozkırlarında kekliklerle kovalamaca oynarken, Kızıl'a kadar hâlâ uzak bir yol ve hâlâ uzun bir zaman gerekli olduğundan durduk.

(244) Artık Çaa-höl kojununun alanına doğru yaklaştıkça, yalçın dağlar ve çoğunluğu melez ağacı olan ormanlar gözükmeye başladı. (245) Orman sıklaştıkça daha da yükselip dağ tepesine doğru çekiliyoruz. (246) Tandı-uula sırtlarını, dağların zirvelerindeki bulutları, ormanlık dağların eteklerindeki geniş meraları görüyoruz.

(247) Şimdi Adar-Töş dağ geçitine geldik.

(248) -Ak-Turug'dan, burdan fazla uzak olmayan bir yerde Bulun-Terek köyünde doğup büyüdüm ben. (249) Anne-babam hâlâ orada yaşıyorlar. (250) Yaz olduğunda Hemçik'te, kış olduğunda Tañdı-Uula'da pek çok kişiyle birlikte yazı kışı geçiriyorduk. (251) Yüksek dağların rüzgarlardan koruduğu bu yerlere kar yağsa da, ince olur. (252) Hayvanlar çoğunlukla ince kar altından otlayarak kışı geçirir. (253)

Hava epeyce ılınıp sonra aniden soğuduğunda oluşan buz üzerinde otlamaları zorlaşan hayvanlar zayıflamaya başlarlar. (254) Büyüklerin küçükleri korkuttuğu şeytandan da korkunç olan şey öyle bir kıtlıktan dolayı halkın şiddetli bir şekilde fakirleşmesiydi. (255) Şimdi kolhoz-sovhozlu olup hayvan yemini, özellikle otu bol bol yedekleyince artık kıtlık korkunç gelmemeye başlamıştır, diye Tülüş anlattı.

(256) Oldukça sık köknar, dağ servisi ve akçamları olan güzel dağ Adar-Töş'ten aşağı doğru indiğimizde ormanlık alan burada biterek, yaklaşık 60 kilometrelik ıssız bir yere Hemçik'in bozkırları yayılıverdi.

(257) Burada Hemçik'in aşağı bölümü Yenisey'e katılarak kuzeye doğru, Sibirya'ya, akıp gidiyordu.

(258) Biz Ulug-Hem'in kıyısında epeyce büyük Çaa-Höl köyünden geçerek Şagaan-Arığ şehrinin ana caddesine gelip durakladık. (259) Hemçik, Yenisey'in kıyısında bulunan Çadaana, Çaa-Höl, Şagaan Arığ Tuva Halk Cumhuriyeti zamanında yoğun nüfuslu köyler idi. (260) Usinsk ve Kızıl'a otobanların yapılması sonrasında Ulug-Hem, Çaa-Höl kojuunları merkezlerinin gelişmekte olduğunu görüyoruz. (261) İdari kültür merkezi, alış-veriş yerleri ve sineması bulunan düpdüz caddelerinde büyük büyük evlere sahip, Rus ve Tuvalı nüfusun yaşadığı Şagaan-Arığ'a şimdi bile şehir denebilir.

(262) Şagaan-Arığ'da yaklaşık bir saat kaldık. (263) Öğle yemeği için lokantadan borş, buğulanarak pişirilen koyun eti, kisel¹³⁹ ve beyaz ekmek yedik. (264) Devamlı kurumuş ekmek yediğimiz için bize, bu yeni pişmiş ekmeğin tadı fevkalâde lezzetli gelmişti.

(265) -Eskiden Tuva'da ekmek yapılmıyordu, darı, arpa dövülüp yeniliyordu, şimdi bu yediğimiz ekmek Tuva'da yetiştirilen tahıldan yapılan ekmektir. (266) Artık köylerde çobanlar bile ekmeği kendileri pişirip yerler, diye Tülüş anlattı.

(267) Şagaan-Arığ'dan Ulug-Hem'in kıyısı boyunca ilerleyen yoldan devam ederek ayrıldık. (268) Her tarafımızda dağlar, dağlar... (269) Bazı dağların etekleri Ulug-Hem'in kıyılarında yıkanıyordu.

¹³⁹ Meyve suyu veya sütün nişasta ile kaynatılarak yapılan içecek.

(270) Uzakta ormanlık olmayan dağlar mavilikle ve ayrı bir renkle kaplı olarak gözüküyordu. (271) Bazı küçük nehirciklerin dağlardan gürültülü bir şekilde akarak Ulug-Hem'e katıldığını fark ettik.

(272) -Şagaan-Arığ'da, okulda öğrenci iken, işte o akan Demir-Sug nehrinin kaynağında, Buura dağına doğru giderek, on kadar erkekle birlikte duyduğumuz destansı "demir sal"ı aramıştık, diye Tülüş konuşmaya başladı... (273) Destansı anlatmalarda şöyle geçer: bütün dünyada su taşkını olduğu zaman Tuva ve Sibirya halkları fevkalade büyük bir "demir sal"a bindirilip yüzdürülür ve sonuçta deniz ortasında bir adacık olan Buura dağına gelinir ve burada durularak taşkınını durgunlaşması beklenir. O zamandan beri Buura dağının etrafında yaşıyormuş. (274) Öğretmenimiz her ne kadar Tuva'da büyük su taşkını olmamıştır dese de, biz yine de tarihin o "demir sal"ını görmek için aramaya çıkmıştık.

(275) -O Salı buldunuz mu peki? diye Ondar sordu.

(276) -Buura dağını ilk olarak aradığımızda "demir sal"ı bulamadık. (277) Ancak ilk kez bu yüksek dağa, Buura dağına, tırmanışımı hiçbir zaman unutamam. (278) Buura dağı değil de, Möngün-Tayga'nın zirvesine çıkmam hiç güvenli değil ya, diye Viktor konuşmasını bitirdi.

(279) Viktor Möngün-Tayga dediğinde, uçak uçurduğumuzu, Möngün-Tayga'nın zirvesine çıktığımızı, Mugur-Aksı'ndaki yaşamı, dağ tepesinde yolumuzu kaybettiğimizi, Toolaylıg, Barlık'a ineyazdığımızı hatırladık...

(280) Yüz kere dinlemek yerine bir kere görmek daha iyidir denildiği gibi, Tuva'nın tarihini, geçmiş yaşamını okuyup öğrenince, şimdiki hayatını, Tuva'nın şaşırtıcı zarif güzel tabiaatını fiilen gördüğümüz, yeniliklere doymayan, yetenekli, azimli kişiler ile karşılaşp, onlarla yakından tanıştığımız için gönülden memnuniyet duyuyoruz.

(281) Tuva'ya yaptığımız bu seyahat gerçeklerle sonuçlanmış ve bize bir çok şey öğretmiş oldu.

(282) Çok geçmeden seyahatimizin bitmeye yaklaşması mutluluktan başka kederimizi de belirtiyor, çünkü seyahatimiz sırasında sadece dostluk kurmamıştık,

gerçekten de hısım gibi yakın olduğumuz dört arkadaşımızdan Kızıl'da ayrılmanın oldukça zor olduğunu anlıyorduk.

(283) Büyük geniş ana yurdumuz Sovyetler Birliğine gönül rızasıyla katılmış olan Tuva'yı görüp yakından tanıyarak, bir zamanlar iç ve dış zulümler altında yaşamış “fukara” denilen Tuva halkının, şimdi yurtlarını kendilerinin yönetmesi, eşit haklara sahip olması, onların 25 yıl içinde yaşamlarında, işlerinde ve kültürlerindeki başarıları, gelişmeleri bizi sevindiriyor.

(284) Artık hava kararmaya başladı. (285) Yenisey'in kıyısı boyunca soğuk rüzgara karşı ilerliyoruz. (286) Arabamız hızlandıkça rüzgar güçleniyor ve üşüyüp titremeye başlıyoruz. (287) Bütün kıyafetimizi: süveter, kostüm, yağmurluklarımızı kat kat giyinsek de soğuk hâlâ işliyordu.

(288) İşte güz böyledir, sonra kış gelecek... (289) Möngün-Tayga'da uzun kış gecelerinde hepinizi düşünüp oturuyor olacağım, diye Kırgıs söylendi.

(290) Hepiniz kışın aynı zamanda izinlerinizi alıp, Moskova'ya dinlenmeye gelin. (291) Misafirhane gibi şeyleri düşünmenize gerek yok, biz sizi evlerimizde ağırlarız. (292) İşte o zaman size Moskova'yı güzelce gösteririz. (293) Öyle ya, diye başkanımız söyledi.

(294) -Tamam! diyerek, kararları hızlıca kabul etme huyu olan Tülüş, hemen razı oldu.

(295) -Gelecek yaz izninizi Tuva'da kullanınız!

(296) O zaman size Toju'yu güzelce gösteririz...

(297) Viktor, Ondar, Tülüş, Kırgıs gelecek yıl Moskova'ya gitme yollarını tartışarak, oraya gitmede hiçbir şeyin engel olmadığı sonucuna ulaştılar...

(298) Şimdi araba aşağı doğru inerken, rüzgar daha da güçlenip soğuk kuvvetlendiğinde başlarımızı uyku tulumlarımız ile sardık. (299) Hepimiz, Rus ve Tuvalı arkadaşlar birbirimize yapışıp omuz omuza oturarak, gelecekte tekrar karşılaşmanın yollarını bulmak için tavsiyelerde bulunuyoruz.

(300) Böylece giderken, şimdi tekrar şöyle bir sonuca ulaştım. (301) Avrupa,

Amerika “demokratları”nın yapamadığı, ırk fark etmeden, aynı ailenin evladı gibi ırkı, milliyeti alakasız küçük uluslar ile böyle arkadaşlık kurmak gibi ve onların özgün saşırtıcı halkının kültürünü, geleneklerini, düşünce zenginliğini öğrenerek, yapabildiğin ve bildiğin şeyi onlara öğredip, onlarla dostluk kurmak gibi büyük mutluluk nerede olabilir.

(302) Tuva’ya seyahatimizin sonucunda evrende en esaslı şeyin düşüncemizi daha da zenginleştirip, görülmemiş Tuva’mızı görüp, tanımadığımız yeni kişilerle yakından tanışıp, biraz durgun olan vücutlarımızın uyanıp, yeni yeni yaratıcı güçlerin bize eklenip azmimizin daha da güçlendiğini anladım...

(303) Kızıl’ın gece yanan ışıkları orada burada ışıldayarak gözüксе de duyguların işte o ilham alan yükselişi ayrılmanın hüznü zamanını hafifletiyor...

2. METİN

(1) ORHUN-YENİSEY YAZITLARI VE TUVA EDEBİYATI

(2) Türk runik harfleri, göçebe hayatı yaşayan halkların malı olduğundan, her halkın çok eski zamandan günümüze kadar geliştirerek getirdiği bu yazıların kendi bağımsız kültürüyle sıkı ilişkili olduğu şüphesizdir. (3) Bu ilişki çok çeşitlidir: zaman, saha, dil, tarih, din, edebiyat gibi ve başka pek çok yönlerden.

(4) Orhun-Yenisey yazıtları ile Tuva edebiyatı arasında ilişki var mı?

(5) Bu soru çerçevesinde özel bir bilimsel araştırma şimdiye kadar yazılmamıştır. (6) Ancak, yukarıda özetlediğimiz genel araştırmalara dayanarak Orhun-Yenisey yazıtları ile Tuva edebiyatı arasındaki ilişkileri açıklamanın ilk denemelerini yapalım.

(7) Edebiyat, halkın duygu ve düşünce dünyasının numunesi, yaşam, tarih ve dil gelişiminin aynasıdır. (8) “Tuva Edebiyatı” bilgisi geniş anlamlıdır. (9) Tuvalıların sözlü yaratmalarında eski anlatmalardan (mitlerden) başlayarak halk yapıtlarının öbür türleri de ayrıca şimdiki yazılı edebiyatın tüm şekilleri bugüne kadar gelişip gelmiştir. (10) Bunların Orhun Yenisey yazıtları ile ilişkileri nasıldır?

(11) Orhun-Yenisey Yazıtlarının Tuva Mitolojisi ile İlişkisi

(12) Teşekkül ettiği devir dikkate alınır, en eski olarak düşünülen mitlerin günümüze kadar Tuva’da saklanması bilim dünyası için büyük bir değere sahiptir. (13) Çünkü mitoloji, göçebe ulusun felsefesidir. (14) Halkın felsefesi, dünyaya bakışı olağanüstü sağlam köklere bağlı olduğu için, bunlar kolay değiştirilemez. (15) Bunun kanıtı ise, göçebe ulusların sözlü ve yazılı eserlerinde eski bilgilerin tamamen aynı şekilde saklanmasıdır. (16) Örneğin, Orhun-Yenisey yazıtlarında net olarak belirtilen, eski Türklerin göğü, yeri, suyu, atalarını kutsallaştırma inancı, Tuva mitolojisinin süjelerinde, motiflerinde, tiplerinde sürekli karşılaşılır.

(17) Bu yazıtlarda kağanlar, Gökten gelmiş; onların ataları ise yer ve göğün meydana geldiği zamanda doğmuş olarak gösterilir. (18) “Kül-tegin’e adanmış küçük yazıtın” başında şöyle denmektedir:

(19) Tanrı gibi Gökte doğmuş

(20) Türk Bilge Kağan

(21) Bu zamanda Kağan olarak oturdum...

(22) “Kül-tegin için dikilen büyük yazıtın” ilk satırları ise:

(23) Üstte mavi gök,

(24) Altta kara yer yaratıldığında

(25) O ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.

(26) İnsanoğlunun üzerine atalarım

(27) Bumin Kağan, İstemi Kagan tahta çıkmış...

(28) Gök Tanrı sayesinde, Türk milleti eşit olmayan şartlardaki savaşlarda kaç defa galip gelmiştir. (29) Tanrı, Türk kağanlarına güç ve kut bağışlar. (30) Yurduna ihanet edenleri de Tanrı cezalandırır. (31) Umay burkan gibi annesinin kutu sayesinde oğlu “Kül-tegin” adını alır. (32) (“Moğolların Gizli Tarihinde” Temuçin de Tanrı sayesinde “Çingis-Han” adını alır).

(33) Tuva destanlarında, özel olarak tasvirlenen kahramana ve atına ad koyma motifi geniş yer tutar. (34) Kahramana ve onun atına annesi veya babası veyahut da herhangi bir yaşlı kişi ad verir. (35) Burada da eski bir adet olan ataları kutsallaştırma motifi iletilir.

(36) Günümüz Tuvacasında “Gök babam, Yer annem” atasözünün kaynağı da eski mitlerde saklıdır. (37) Tuva anlatmalarında Baba-Gök, Anne-Yer anlamında (Üst Gökyüzü gibi) tipler oldukça fazladır.

(38) Orhun-Yenisey yazılarındaki gibi herhangi bir seçkin kişinin – kahraman, destancı, şaman, otacı, büyücü vb. – Gök Tanrı sayesinde var olduğu, onlara mukadderat verildiği hakkındaki Tuva mitleri, efsaneleri Tuvahıların dünyaya bakışının, inanç felsefesinin Türkler ile akrabalığını doğrular.

(39) Türk runik yazısında rastlanılan bazı şekillere (ala atlı kader burganı, kaplan) Tuva mitlerinde de rastlanır. (40) Örneğin, bu mitler arasında Türk oymaklarının atalarının herhangi bir hayvandan türediği hakkındaki kadim bilgiyi ileten totem sayılan şekiller vardır (kurt, kuğu, boğa).

(41) Taş anıtların oluşturulma tarzında da mitolojiyle sıkı ilişkisi olan şekiller vardır. (42) Örneğin, “Kül-tegin’e adanan büyük yazıtta” yazıların işlendiği taş, mermerden yapılan kocaman bir kaplumbağa üzerine dikilmiştir. (43) Tuvahıların eski anlayışlarına göre, dünya kaplumbağa (veya “alap-melegety” Türkçe “alp”- “bahadır”) üzerinde tutunmaktadır.

(44) Bu mitle S. G. Klyastornıy’ın fark ettiği “İts-zin” adlı kitaptan Fu Si ile ilgili (milattan önce 2852-2737 yıllarında yaşamıştır) Çin efsanesini karşılaştıralım. (45) “Bir defasında Fu Si, Huanhe nehrinden kıyıya doğru olağanüstü büyük bir kaplumbağanın yüzüp çıktığını görmüş. (46) Bu kaplumbağanın sırtına, bitişik ve ortasında aralıklı çizgilerden oluşturulmuş efsunlu işaretler çizilmiş. (47) Bu çizgilerde, Fu Si kendi dünya görüşüne uygun olan özel işaretlerin bulunduğunu görmüş. (48) Orada Gök ve Yer esas yeri işgal etmiş ve bunların birlikteliğinden bütün canlı ve cansız şeylerin doğduğu anlamına gelen şekiller gözükmüş.”

(49) “Kül-tegin adına dikilmiş büyük yazıtın”, anıt mezarının dış yüzeyinde de

mitolojik bir şekil vardır. (50) Anıtın taşlarla çevrilmiş duvarlarının dış tarafının ejderha figürleriyle işlenmesi bu şekli yansıtır.

(51) Türk ve Moğol dilli halkların destanlarında ejderha da gök unsurlarına aittir. (52) Tuvalıların eski mitoloji bilgilerine göre, ejderhanın bağırtısından gök gürültüsü oluşur. (53) Ejderhanın ağzında dokuz hazine vardır, bu dokuz hazineyi kaybetmemek için ejderha ağzıyla bağırılmaz, göğsünden ve burnundan ses çıkarır. (54) Eğer ağzından ses çıkaracak olsa, yeryüzünde yaşam kalmaz”. (55) Bunun için Tuvalılar, “ne zaman ejderha kuyruğunu hareket ettirse, deprem olur; (56) bu yüzden ejderha yılı çokça gök gürültüsünün ve depremin olduğu yıldır” derler.

(57) Orhun-Yenisey Yazıtlarının Tuva Sözlü Ürünleri ile İlişkisi

(58) Orhun-Yenisey yazıtları, nice yazılı yapıtlarla ilgili ise de, orada Türk uluslarının, onun içinde Tuvalıların, halk yaratmaları ile ortak özellikler çoktur.

(59) V. M. Jirmunskiy’in araştırmalarına göre, Sayan-Altay Türklerinin kahramanlık destanları, en eski şekillerini yitirmemiş epik anlatmalar (arkaik epos) olarak düşünülmüştür. (60) Örneğin, kahramanlık destanları ile büyü-sihir barındıran destanlar arasında bulunan *mögeler* (güreşçi) destanları denen türdeki destanlarda mitolojik ve real zaman, mekan, olay; yer ve kişi adları; tipler sıralanır.

(61) Bu özellik Orhun-Yenisey yazıtlarında da bulunmaktadır. (62) Örneğin, Tuva kahramanlık destanlarında ve Orhun-Yenisey yazıtlarında kahramanlık gösteren (olağanüstü) tipler arasında yakın ilişkiler vardır. (63) Kahramanlık şekillerini gösteren sanatsal tarzları- yapısı, tasviri, dili – oldukça benzerdir. (64) Tuva destanlarının yapısında olayların üç kere tekrarlanması gibi (üç karşılaşma, üç yarış, üç kazanma) şiirsel yöntem Orhun anıtlarında da kullanılmıştır. (65) “Kül-tegin’e adanan büyük yazıtta” Kül-tegin’in savaş seferleri, yaşına göre (16, 21, 26, 27, 30, 31...), bu yaşların içinde üç defa tekrarlanacak şekilde gösterilmiştir. (66) Kül-Tegin savaşa her girdiğinde, Tuva destan kahramanları gibi iyi bir at seçer. (67) Örneğin 21 yaşında:

(68) İlk önce Tadıkan Çur’un

(69) Boz atına binerek, hızlıca geldi.

(70) O at orada öldü.

(71) İkinci olarak İşbara-Yamtar'ın

(72) Boz atına binerek geldi.

(73) O at orada öldü.

(74) Üçüncü olarak Yegin-Silig Bey'in

(75) Eyerli doru atına binerek geldi.

(76) O at orada öldü.

(77) Tuva destanlarında ve Orhun-Yenisey yazıtlarında bazı kahramanların adları anlam yönünden yakındır. (78) Örneğin, Tuva destanlarında karşılaşılan *Han-Hülük*, *Hayındırırñmay* adları ve Orhun-Yenisey yazıtlarında yaygın olan *Kül-Tegin*, *Külük-tutuk*, *Külük-çer*, *Uçin külüg tirig*, *Külüg-Togan* (“Moğolların gizli tarihinde” Cengiz Han'ın dört prensiyle de benzer) adları tek bir köktendir. (79) Eski Türkçede “*Kül*” sözü, görev adı; “*külüg*” sözünün anlamı “ünlü, şanlı”, başka bir anlamı – görev adı -; “*tegin*” ise *tajı* “prens” anlamında görev adıdır. (80) Bunun için, her birinde “ünlü, kahraman, namlı”, “vazifeli kişi” anlamları vardır. (81) Tonyukuk'un (Yuançjen) adını bilim adamları “*Dun-Ertine*” olarak çevirmişlerdir. (82) Tıva destanlarında ise *Er-Çaŋgıs Ertine-Mergen* olarak kullanılan adlar da yaygındır.

(83) Yazılı taşların göçebe halkın yaşamında büyük bir yer kapladığını, Orhun-Yenisey anıtlarının kendileri ve sözlü yapıtlarda karşılaşılan yazılı taşlar hakkındaki konular, motifler ve şekiller doğrulamaktadır. (84) Örneğin, Tuva destanlarında *köjee* taşı eski inançlara dayandırılmış ve kutsal veya büyülü özelliklere sahip olarak tasvir edilmiştir. (85) Başka bir deyişle, Tuva sözlü anlatımları, eski insanların *köjee* taşını ölen kişinin ruhunun yattığı yer olarak düşündüğü, bunun eski gömme geleneğiyle ilişkili olduğunu doğrular. (86) Tuva destanlarında, kahramanın yaşlı anne-babası, öldüğünde *köjee* yanına gömülmek ister. Kahraman, köjeenin etrafında koşarak başka bir şeye dönüşür veya köjee yanına konarak kuş dilini konuşmaya başlar vb.

(87) Türk runiğinin ve Tuva sözlü yaratmalarının tür yönünden gelişimlerinde ilginç ilişkiler fark edilir. (88) Dinin etkisiyle eski Türk yapıtlarının bazı türleri

kaybolmuştur denebilir. (89) Örneğin, sözlü yaratmaların yaşayan türünde, ölen kişinin yokluğunu hissederek ağlama (koşok) veya ölen kişiye gönderilen ağıt (keres) Kırgızların sözlü anlatmalarında bugüne kadar korunmuş, Tuva sözlü eserlerinde ise bu tür, kaybolmuş olabilir diyebiliriz (aslında eski Tuva destanlarında bu tür törenlerin bulunduğunu etnograf V. R. Dyakonova belirtmiştir). (90) Tuvalılar, budizme göre yakınının öldüğü yerde ağlamaz. (91) Çünkü, “yakınları ağladığında onların göz yaşları doluya dönüşerek ölen kişinin (ruhunun) diğer dünyaya rahat şekilde ulaşmasına engel olur” diye eski bir inanç vardır.

(92) Tuva sözlü anlatmalarında (özellikle destanlarda) sürekli karşılaşılan modeller, Orhun-Yenisey yazıtlarının dilinde kullanılan sanatsal tarzlar ile (örnekler yukarıda) oldukça yakındır. (93) Tuva destanlarından alınan örneklere bakalım:

(94) Börklü başını börkü ile,

(95) Yenli kolunu yeni ile

(96) Yüzükoyun düşüp toprak yutarak

(97) Sendeleyip kül yutarak,

(98) Ayaklarını uzatıp, ırmağı geçerek

(99) Büyük adımla, dağ geçidinden geçerek

(100) İki kaya gibi birbirine toslayıp,

(101) İki boğa gibi savaşıp,

(102) *Kara-Çer* anneli

(103) *Kök-Deer* babalı,

(104) Demir kara yaylı,

(105) Demir-Kara atlı

(106) Göğün oğlu Demir-Kara möge...

(107) (veya Çes-Hüler atlı

(108) Yerin oğlu Çerzi Möge)...

(109) Orhun-Yenisey Yazıtları ile Tuva Edebiyatı İlişkisi

(110) Türklerin eski atalarının gelişmiş yazısı, edebiyatı tarihin çeşitli sebepleri ile unutturulmuş da olsa, halkın duygu-düşünce kültürünün kolay silinemeyeceğini, yüzyıllarca nesilden nesile aktarılmış olan sözlü yaratmalar kanıtlamaktadır. (111) Herhangi bir dönemin yazılı edebiyatının gelişmesinde, sözlü yaratmaların etkisi oldukça büyük olmuştur. (112) Bunun için, Tuva halkının zengin sözlü anlatmalarının, eski Türk edebiyatı ile şimdiki Tuva edebiyatını birleştiren öz olmasının sebebi buradadır.

(113) Bazı gelişmiş Türk edebiyatlarını ve Arap-Fars edebiyatı düşünüldüğünde, yazısız ulusların edebiyatlarının yeni oluşum sürecinde sözlü anlatmaların etkisi her zaman olduğu gibi büyüktür. (114) Bu yüzden, eski Türk edebiyatının ilk örnekleri olan Orhun-Yenisey yazıtları ile şimdiki Tuva edebiyatı arasında farkedilmese bile gizli gizli birikerek günümüze ulaşan ilgiler vardır.

(115) Bunlar ilk olarak, tür ve stillerin benzer yönlü gelişiminden farkedilir. (116) Örneğin, Malov'un "mezar koşuğu" olarak adlandırdığı Yenisey yazıtlarının genel stiliği ile şimdiki Tuva şiiri arasında oldukça ortak nokta vardır. (117) Günümüz Tuva şiirinde lirik ve lirik-epik türler ağır basmaktadır. (118) Lirik şiir, sanat tarzı olarak da genişçe kullanılır.

(119) Eski Türk edebiyatında da, şimdiki Tuva şiirinde de şiirin güçlü ifade edilmesinin sebebi, her birinin farklı kişilerin duygu-düşüncelerinin en heyecanlı ve çoşkulu şekilde (özellikle birinin kaybedildiğindeki dövünmeler gibi) yansıtılmasıdır. (120) Bu şiirin kökeninin ise sözlü yaratmaların yaşayan türlerinden çıktığını söylemek yanlış olmaz.

(121) Yine bunun gibi, günümüz Tuva şiiri yapı bakımından, klasik Türk ve Arap-Fars şiir yapısına göre, Orhun-Yenisey yazıtlarına daha yakındır. (122) Çünkü, Orhun-Yenisey yazıtlarının ve Tuva şiirinin yapısında sözlü yaratmalar ile ortaklaşmış unsurlar sağlam bir şekilde kalmıştır. (123) Örneğin, Arap-Fars şiirinde yazılı eserlerin gelişmiş şiir birimleri – aruz, redif, gazel – sağlam olarak yerleşmiş ise de, Tuva şiirinde eski Türk şiirinin milli şekilleri – satır başı uyumu, uyumlu söz tekrarları, 4, 8 mısralı,

4, 8, 12 heceli şiirler hakimdir.

(124) Orta Asya'daki Türkler müslümanlığı kabul ettikten sonra (10. yy) onların eserleri gelişmiş Arap-Fars edebiyatı etkisiyle çabucak gelişmeye başlamıştır. (125) Böylelikle bu gruplar da gelişmiş yazılı edebiyata sahip olmuşlar, sözlü edebiyatın güçlü etkisinden sıyrılıvermişlerdir.

(126) Sayan-Altay Türkleri ise uzun yıllar boyunca şamanizme inanmış (Tuvalılar ayrıca Budizmi kabul etmişlerdir), alfabesi olmayan az sayıdaki halklara dahil olmuş, gelişmiş edebiyatlardan kopuk sözlü yaratmaların güçlü etkisi altında kalmışlardı. (127) Bunun için, şimdiki Tuva edebiyatında eski Türk edebiyat unsurları, klasik Türk edebiyatlarına oranla daha güçlü yaşamaktadır denebilir.

(128) Orhun-Yenisey yazıtlarının anlamı, şekilleri, türleri, ölçüleri, yapısı, sanatsal yönleri şimdiki Tuva edebiyatına doğrudan etki etmeye başlamıştır. (129) Bu anıtlar, Tuva edebiyatını zenginleştirerek, Tuva edebiyatçılarına yeni yeni yaratıcı arayışlar yapmada ilham verir.

(130) Örneğin, alkış, dua, ağıt, *halak*¹⁴⁰ gibi türleri şimdiki Tuva edebiyatçıları yeni usullere göre kullanmaya başlamışlardır. (131) A. Darjay, «İgil ııızı», «Çaa-Höl mörgülü», «Çaŋgıs ineen oorga alıskan şuvagançınnıñ halagı», «Ergelig a'dın çidirgen ireyniñ halagı» şiirlerinde bu milli usulleri kullanmıştır. (132) Son iki “halak”ının yapısı ise Orhun-Yenisey yazıtlarının kompozisyonuna çok yakındır.

(133) Yenisey yazıtlarının ayarına uygun yazılmış, ortaklaşmış şiir şeklini A. Üyerjaa “Adırıldım” adlı şiirinde yeni felsefî anlam yükleyerek kullanmıştır. (134) Eleges'te bulunan yazılı taştaki:

(135) “Dostumdan yurdumdan

(136) Yürük atımdan

(137) Eyvah halkımdan

(138) Ayrıldım”

(139) mısraları A. Üyerjaa, şiirinin epigraf (örnek kalıp) olarak alıp kendisi şöyle

¹⁴⁰ Halak: “Eyvah” anlamındaki söz, edebiyatta ağıt gibi bir tür olarak karşımıza çıkar.

geliştirmiştir:

(140) Ayrıldım

(141) Ölüm bilmeyen ruhum ölüp, uçuverdiğinde,

(142) Atalarım gibi taş olurken

(143) Aşkımı tümüyle anlatamamamı

(144) Sadece o zaman anlamıştım, zavallı ben:

(145)..... Ayrıldım!

(146) Orhun-Yenisey Yazıtlarının önemi

(147) Eski Türklerin “bengü taşlar” olarak adlandırdıkları Orhun-Yenisey yazıtlarının bilimde önemi oldukça büyüktür. (148) Bu yazıtlardaki anlaşılmayan yazıların işaretlerinin harf harf okunmasının 100. yılını kutlarken, dönüm noktası olan bu açılımın türkoloji bilimindeki önemini belirtmek önemlidir.

(149) Thomsen ile Radloff’un Orhun-Yenisey yazılarını çözerek okumaları ve çevirmeleri, Şampolon’un Eski Mısır, Knorozov’un Eski Maya yazılarının gizemini bulmalarına benzer şekilde dünya çapındaki bilimsel keşif olarak düşünülebilir. (150) Çünkü, Orhun-Yenisey yazıları göçebe halkların eski tarihlerini, dilini, kültürünü araştırmak için ana yazılı kanıtlar olarak kalmıştır.

(151) 100 yıl boyunca bilim adamlarının dikkatini çeken Orhun-Yenisey yazılı taşlarına günümüz insanların ilgisi özen gösterici olmalıdır.

(152) Bu yazıtların hâlâ tamamen açılmadığını, iyice araştırılmadığını yukarıdaki özet doğrulamaktadır. (153) Bilimsel olarak yazılı taşların çevirilerinin tamamlanması, düzenlenmesi, tamamen araştırılması, pek çok dilde bilimsel açıklamalı baskılarının hazırlanması gibi işler araştırmacıları beklemektedir.

(154) Orhun-Yenisey yazıtlarının önemini sadece bilime değil, hatta geniş halk kitlelerine ulaştırmak amacıyla gerekli tedbirleri almak da talep edilmiştir.

(155) İlk olarak yazıtların korunmasını güçlendirmek önemlidir şüphesiz. (156)

Yazıtları korumak – her insanın kutsal görevi olmalıdır. (157) Herhangi bir döneme ait yazıtlar insanoğlunun yaşadığı tarihin kanıtı, kültürünün ayrılmaz parçaları, zamanı ve nesilleri birleştiren bağıdır. (158) Orhun-Yenisey yazıtlarını koruma amacıyla onların tam kayıtlarının, haritasının yapılmasına devam edilmesi önemlidir. (159) Yine yazıtları koruma hakkında özel bir yasanın kabul edilmesi de isteğimizdir.

(160) Tuva Cumhuriyetinin dillerle ilgili kanununun 26. Maddesinde “... latin harfli yazıyı, bunun gibi Çin, Mançur, Eski Moğol ve Tibet yazılarını bilim amaçlı öğrenmek için elverişli durumları yapılandırmak” şeklinde ifade bulunmaktadır. (161) Eski Türk ve şimdiki Türk lehçelerinin o kanunda belirtilmemesi yanlıştır. (162) Tuva’da, başka Türk dilli cumhuriyetler ile benzer olarak, orta ve yüksek okulların programlarında “Orhun-Yenisey yazıtları” şeklinde ders açmak, okuma ve ders kitapları yayımlamak önemli bir amaçtır.

(163) Bütün bu çalışmaları hayata geçirme amacıyla bilim adamlarını ve öğretmenleri özel olarak hazırlamak yakın zamanın asıl ve önemli bir adımı olacaktır.

3. METİN

(1) Moğol Tuvalarında

(2) Yurdu olağanüstü ...

(3) Polina Seren

Tuva Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, Araştırmacı

(4) Moğolistan’ın Tsagaan-Nuur (Ak-Höl) sumuzunda yaşayan Tuvalara gitmek için ilk olarak aymak¹⁴¹ merkezi olan Mören şehrine ulaşılır. (5) Bunun için Ulan-Bator şehrinde Hövsögöl (Köpse-Höl) aymağının merkezi Mören şehrine giden uçak için bilet alarak, havaalanına geldim. (6) Havaalanında fazla kişi yok. (7) İçi geniş ve sevimli bir yerdi. (8) Mören’e uçacak yolcular kontrol ediliyor. (9) Gidecek kişiler arasında daha çok yabancılar gözüktüyordu. (10) Onları takip eden telaş içindeki genç

¹⁴¹ Moğolistan’da idari bölgelere verilen ad.

Moğol çocuklarına ilgiyle bakıyorum. (11) O yabancılar Tsagaan-Nuur'a gidecekse, Moğollarla bilgi alış verişinde bulunup, onlarla yardımlaşarak, Tsagaan-Nuur'a gitmek için rehberlik edecek Moğollara gidip “sizin bölüğünüz Tsagaan-Nuur'a gidecek mi?” diye Moğolca soruşturmaya başladım. (12) Onlar ise, biz Tsagaan-Nuur sumusuna gitmiyoruz, diye yanıtladılar.

(13) Uçağa girip oturmamız anons edildi. Girip yerlerimizi aldık. Uçağın içinin genişliği ve güzelliği mukemmel gözüküyordu. (14) Hostesler yolda tehlike anında nelerin yapılması gerektiğini göstererek İngilizce ve Moğolca olarak anlattılar.

(15) Benimle birlikte hangi milletlere ait kişiler var acaba diye merak edip bakındığımda iki-üç Moğol dışında, başka bir Asya ülkesinden gelmiş olabilecek bir grup gördüm.

(16) Bir süre sonra şekerli bir yiyecek ve içecek ikram ettiler. (17) Çok geçmeden de uçak alçalmaya başladı.

(18) Mören'e aşkam üzeri saat sekiz sularında indik. (19) Havaalanı binasına girdiğimizde, Ulan-Bator yolcuları işlemlerini yaptırıyorlardı. (20) Bunların tümü yabancı olup Avrupadan gelmiş olabiliyorlardı. (21) Uçakla gelip giden yolcuların tamamının yabancı olduğunu şarşinlikle fark ettim. (22) Bu da yabancıların burayla çokça temasta bulunduklarını gösteriyordu.

(23) Havaalanından şehre gitmek için ciguli markalı arabanın şoförüyle konuştuğumda beni götürmeye razı oldu. (24) Bu kişi Rusça konuşuyordu. (25) 90'lı yıllarda Ulan-Ude şehrinden Moğolistan'a malzeme sokarak tüccarlık yaptığını anlattı. (26) Nereden geldiğimi, nereye gideceğimi ilgiyle soruyordu. (27) Biz sohbet ederken biri erkek iki kişi gelerek arabaya oturdu. (28) Şoför, onlarla beni, Mören'e gelme sebebimi kısaca açıklayarak tanıştırdı. (29) Kadın, oldukça sıcak kanlı ve konuşkandı. (30) Hemen öğrencilik yıllarında SSCB'de öğrenim gördüğü, yanındaki erkeğin onun kocası olduğu ve havaalanına, bilimadamı arkadaşını Ulan-Bator'a yolcu etmek için geldiğinden bahsetti. (31) Beni güzel bir misafirhaneye götürmeyi teklif ettiler. (32) Anlaşarak oraya doğru gittik. (33) İlk önce “kızıl kreske”¹⁴²ye ait misafirhaneye gittik.

¹⁴² Hasta ve fakirlere yardım eden kurum.

(34) Misafirhane dolu olduğundan beni kabul edemediler. (35) Daha sonra başka bir misafirhaneye gittik. (36) Sahipsiz bir yerdi. (37) Kilitliydi. (38) Ben “güvenilir bir yerde uyuyup sabahlayacak kadar tek bir divan da olsa bana yeter” dedim. (39) Kadın, “bizim evde çocuklarımız var. (40) Kabul ederseniz bize gidelim” dedi. (41) Bense mutlulukla kabul ettim. (42) Geç vakitte başka bir ülkede, kimseyi tanımadan kadın başıma misafirhanede kalmanın kolay olmadığını tekrar düşünerek teklifi seve seve kabul ettim. (43) Şoför bizle vedalaşırken “Tsagaan-Nuur’a giden yol çok kötü ve zordur. (44) Bunun için, oraya giden arabalar azdır. (45) Oraya kadar 250 km yol var.” (46) Harita sererek, “bu işte bakın, burası Mören şehridir, buradan gidince buraya ulaşır. (47) Burası da Tsagaan-Nuur’dur” diye açıklayarak gösterdi. (48) Haritaya baktığımda Mören ile Tsagaan-Nuur arası uzak gibi gözüktü. (49) Bir süre sonra şoför “ben sizi oraya götürebilirim. (50) Araba kirası 250 dolar olur” dedi. (51) Tek başına yolculuğa çıkmış yabancı kadın olmanın bedelini yükselttiğini bildiğim için onun teklif ettiği fiyata razı olmadım. (52) Böylece aramızda anlaşamadık.

(53) Havaalanından buraya kadarki ücreti vermek için sorduğumda bin ruble dedi. (54) Kağıt paralarımı çıkarıp bin ruble verdim. (55-56) Şoför alırken birlikte geldiğim kadın “dur karıştırdın, çok para verdin” diyerek parayı şoförden geri alıp güle güle elime tutuşturdu. (57) Binlikle, beş binlik kağıt parayı karıştırdığımı söyledim. (58) Şoförle vedalaşıp, eve girdik. (59) Evde çocuklar vardı. (60) Ailesiyle tanıştırdı. (61) Üç çocukları vardı. (62) Büyük çocuğu Moğolistan Üniversitesi Filoloji fakültesinde öğrenim görmektedir. (63) Diğer çocuklar ilköğretimde. (64) Akşam yemeği yiyip, çayımızı içerken kadın sahibenin ablası geldi. (65) Bu şehrin büyük tüccarıdır kendisi. (66) Ekmek fırını işletmektedir. (67) Bütün Moğolistan’da, ekmeği fazla tüketmeyen halkın, fırının açılmasıyla çokça ekmek yemeğe başlamış olduklarını öğrendim.

(68) Dönmek üzere kalktığımda, yolcu etmek için çıktık. (69-70) Çitlerin yanına bıraktığı arabasına binerek uzaklaştı. (71) Ev sahipleri, yarın sabah sumuya görevli olarak gideceklerini, beni Tsagaan-Nuur’a götürecek arabayı büyük çocuğunun bulup beni bindirteceğini ve gerekirse onların evlerinde ne kadar istersem kalabileceğimi netleştirerek beni çocuklarla birlikte uyumak ve dinlenmek üzere küçük odaya götürdüler. (72) “Çocuklarınız bu büyük odada benimle kalırsa sakıncası var mı” diye

sorduğumda “siz yabancı olduğunuz için çocuklar utanıyorlar galiba. (73) Bu yüzden bizimle aynı odada uyuyacağız biz, diyorlar” diye yanıtladı.

(74) Sabah Tsagaan-Nuur’a gidecek araba bulmak için şehir pazarına gittik. (75) Yolcular herhangi bir yere gidecek olsa pazara gider, kirasını ödeyerek sumu veya o bölgeye gitmek isteyen kişi var mı diye sorup ve adresini öğrenerek ilan verir.

(76) Bütün Moğolistan’da halk, sumular ve aymaklar arasında sadece yolcu arabaları ile bağlantı kurar. (77) *Çays-reys* denilen UAZ-ik arabaları halkı götürüp getirir. (78) Ne zaman yaklaşık on yolcu toplanırsa o zaman *çays-reys* onları gidecekleri yere götürür. (79) Bizdeki gibi otobüs terminalinden bilet satın alarak daha sonra otobüsün kalkma zamanına yakın vakitte gelip otobüse binme şeklindeki düzen burada yok.

(80) Pazarın taksi durağına gelerek Tsagaan-Nuur’a gidecek arabanın olup olmadığını sormak için dolaştık. (81) Şoförler, “Tsagaan-Nuur’a giden araba azdır. (82-83-84) Yabancılar oraya gitmek için sadece kendileri için bir araba kiralarlar, başka kişileri almazlar” dediler. (85) Tsagaan-Nuur’a gidecek arabayı bulana kadar beklemek üzere, kaldığım eve gittik.

(86) Mören şehri, Moğolistan’ın diğer aymak merkezlerinden farklılıklar gösteriyordu. (87) Göze ilk ilişen şey, caddelerin tek bir düzende sıralanması, her evin yüksek tahta çitlerle çevrili olması, evlerin damlarının renkli malzemelerle yapılmasıydı. (88-89) Caddeler asfaltlıydı ve genel olarak şehir içi şirin gözüküyordu.

(90) Pazarın yanında çok sayıda küçük dükkan, çay ocağı ve küçüklü büyüklü restoran vardı. (91) Pazarın yemek satılan tarafına gittiğimizde koyun etinden, süt, kurut, bıştağa kadar her şeyin bolca satıldığını gördük. (92) Ayrıca burada, başka aymaklarda az olan frenk üzümünü, bardaklara, kap ve kovalara doldurup satarlar.

(93) Bir resmi kurumun yanından geçerken, çitlerin içinde pek çok *kosmeya* çiçeğinin büyümekte olduğunu gördüm. (94) Bu çiçekleri gördüğümde duygulanıp, Rusya’nın yaşamını, yurdumu hatırladım. (95) Genelde Moğolistan şehirlerinde bitkiye çok az rastlanır. (96) Ulan Bator’da bile sokaklarda ekilmiş çiçekler, bitkiler azdır.

(97) Üç gün sonra bir kişi telefon ederek “Tsagaan-Nuur’a gidecek araba var. (98) Gidecek misiniz? O yolcu Darhat mı? diye sordu. (99) Onlarsa “Tsagaan Nuur’a gidecek yolcu var. (100) Bu yolcu Darhat da değil Moğol da değil, yabancısıdır” diye yanıtladılar. (101) Tsagaan-Nuur sumuzunda Tuvalardan başka pek çok Darhat yaşıyor olmalı. (102) Onların, bunu böyle kesin olarak sormaları beni şaşırttı.

(103) Öğleden sonra gitmek üzere sözleştiğimiz yere geldik. (104) Toplanan kişilere baktığımda tamamının yaşça benden küçük kadınlar olduğunu gördüm. (105-106) Tsagaan Nuur’a kadar yolun uzun ve sarp olduğunu bildiğim için “ben sizden büyüğüm, beni ön tarafa oturtun lütfen” diye rica ettiğimde birbirlerine bakışıp cevapsız kaldılar. (107) UAZ-ik (bizim Azas göle giden arabamız markası) arabaya on kişi sıkışarak bindik. (108) Yolculardan başka arabanın içi ve üzeri ıvır zıvır eşyalar ve satın alınan malzemelerle yüklenmişti. (109) Böylece sıkış pıkış oturup, gece boyunca yol alarak ertesi gün akşam üzeri Tsagaan-Nuur’a ulaştık. (110) Tanıdığım arkadaşları sorduğumda onların, taygada ivilerinin yanında olduğunu öğrendim. (111) Tsagaan-Nuur Tuvaları yaz döneminde genellikle taygalara çıkarlardı. (112) Tanıdığım abla, kardeşiyle beni tanıştırtarak onların evinde kalmamı tavsiye etti. (113) Evin kadını Tuvalı, erkeği ise Moğoldu. (114) Doğa koruma merkezinde çalışıyorlar. (115) Dört çocukları var.

(116) Bu sumuda geçim kaynağı ivicilikle (geyik besleyiciliği) sağlanıyor. (117) Çünkü ivicilerin yaşamını merak eden yabancı turistler son yıllarda çokça buraya gelmektedirler. (118) Bu sebepten pek çok aile evlerini boşaltarak misafirhane hâline getirmiştir. (119) Turistleri at ve araba ile gezdirip memnun ederek para kazanma imkanı bulmuşlardır. (120) Bazı turistler ise “Tsagaan-Nuur sumuzu ivicilerinin dostları” gibi cemiyetler kurmuşlardır. (121) Yemek, kıyafet ve başka gerekli şeyler satarak onlara yardımcı olmak üzere gönderirler. (122) Benim, orada bulunduğum süre içinde İtalya’dan gelmiş altı kişiden oluşan bir grup turist, beş tonluk büyük bir arabayla şeker, un, yakacak odun, pirinç bulgur getirerek ivicilere eşit şekilde paylaştırdılar.

(123) Günümüzde ivilerin sayısı oldukça azalmaya başlamıştır. (124) İvisi kalmayan bazı iviciler sumuya göçüp burada yaşamaktadırlar. (125) Bazıları çobanlık yapar. (126) Tamamen hayvansız, ivisiz kalan kişiler de vardır. (127) Bazılarının

hayvancılık yapması, hayvan sahibi olduklarını göstermez. (128-129) Hayvanları başka kişilerden satın alarak besleyebilir, ancak bunun için de satın alacak para yoktur.

(130) Başka bir geçim kaynağı ise yaban mersini, mantar toplayıp vermektir. (131) Yaban mersinleri oluşmaya başladığında sumunun kadınları ,büyük çocuklarıyla meyve toplayıp vererek para kazanabilir. (132) Aynı zamanda yaban mersininden reçel yapacak imalathane çalışmaya başladığında birkaç kadın burada çalışacaktır. (133) Bazı kişiler beyaz mantar toplayıp, Çinlilere satarlar. (134) Köylerde bile mantarları dizerek kurutmak üzere asarlar. (135) Fiyatı da iyidir. (136) Sumuda bir evi güze kadar kiralayan bir Çinli bulunmaktadır. (137) Onun asıl işi, sumu yerlilerinin topladığı mantarı satın almaktır. (138) Satın aldığı mantarları kurutup, torbalayarak ülkesine dönerken yanına almaya hazır hâle getirir.

(139) Son zamanlarda Tuva gençleri darhatlarla evlenmeye başlamıştır. (140) Kendilerinin söylediklerine göre daha önceleri darhatlar Tuvalarla evlenmezlermiş.

(141) Tuvacayı bilenlerin sayısının azaldığı açıktır. (142) Kendilerini ben Tuvalıyım diye saysalar da Tuvaca konuşamazlar. (143) Bazı kişiler benimle karşılaştıklarında “doksanlı yıllarda burada öğretmenlik yapan Aldın-kıs öğretmenin öğrencisiyim ben. (144) Tuvaca konuşmayı biliyorum” diye gururlanarak ifade ettiler. (145) Nerede yaşadıkları, ne yaptıkları sorulduğunda asıl olarak hayvancılıkla uğraştıkları ortaya çıkar. (146) Bu yüzden hayvanın tüyünün renginin, yaşının tuvaca ne dendiği hakkında konuşulmaya başlandığında önce başlıca şeylerin tuvacasını söyleyip geriye kalanları Moğolca cevaplarlar.

(147) Bir grup genç benimle karşılaşınca “sizin Tuva’dan geldiğinizi duyup geldik. (148-149) Tuva şarkıları söylemek istiyoruz, ancak Tuvacayı bilmiyoruz. (150) Bize “benim yurdum” adlı şarkının sözlerini Moğolca yazıp veririn lütfen. (151) Biz o şarkının Moğolcasını öğrenip söylemek istiyoruz. (152) Onların o arzusunu içten destekledim. (153) Bir Tuvanın Tuva şarkısını, hiç değilse gönülden söylemesi elbette iyidir diye düşündüm. (154) Ana dilini bilmediğinden başka çare yok. (155) Ancak onlara herhangi bir yardımda bulunamadım. (156) Çünkü Moğolcayı pek de iyi bilmiyorum ben. (157) 1990 yılında ilk gelişimde, orta yaşlı kişiler aynı şarkıyı Tuvaca söylüyorlardı. (158) Şimdi on yıldan fazla zaman içinde bu duruma gelinmiştir.

(159) Tsagaan-Nuur sumusunda bizim pedagoji enstitüsünden mezun Oyumbadam, öğretmenlik yapmaktadır. (160) Yaz dönemlerinde taygalara yaylaya çıkardı. (161) Sumuya geldiğinde beni evine davet etti. (162) Dalgan¹⁴³ kavurup, ivi sütünden yaptığı sütlü çayını sunup beni ağırladı. (163) Enstitüyü bitirdikten sonra doğduğu sumuya gelip kendi mezun olduğu okulda öğretmenlik yapmaya başlamış ve hâlâ aynı işte istekli olarak çalışmaktadır. (164) Bir oğlu bir kızı var. (165) Kız çocuğu jimnastikte yetenekli bir çocuk olarak yetişmektedir.

(166) Tsagaan-Nuur sumusunda yaşayan Tuvaların hayatlarıyla ilgili konuşulduğunda, her birinin yaşamının bütün tarihle benzer olduğu görülür. (167) Örnek olarak koyun besleyen Oruspan ağabeyi ele alalım. (168) O, Toju'da doğdu. (169) Biçe Sevek adlı kişinin oğludur. (170) Adının nereden geldiğini ilginç bir şekilde anlattı. (171) O yıl, Toju bölgesine araştırma yapmak üzere jeologlar gelmişmiş. (172) Rus jeologlar onun anne-babasının yaşadığı yerin yakınında çalışırken annesi doğum yapmış. (173) Rus jeologların gelmesiyle ilgili olarak yeni doğan oğullarına Oruspan adını vermişler.

(174) Oruspan'ın anne-babası bir Moğolistan'a bir Toju'ya göçüp ivicilik yaparak yaşamışlardı. (175) Anne-babası Moğolistan'a göçüp orada bir süre yaşadktan sonra Toju'ya geri dönmüşler. (176) Küçük Oruspan Toju okulunda birinci sınıfı okumuş. (177) Daha sonra anne-babası tekrar Moğolistan'a göçünce Toju'ya geri dönememişler. (178) O zamandan beri, anne-babası ve bütün ailesi ile Moğol tebaası olmuş, Moğolistan'da kalmışlardır. (179) O zaman onların yirmiyi aşkın ivisi varmış.

(180) Oruspan'ın annesi *balıkşı* soyundan, babası ise urat. (181) Beş çocukları var. (182) Ağabeyi Sançı beş çocuklu ve Tsagaan-Nuur sumusunda yaşıyorlar. (183) 73 yaşındaki ablası hâlâ taygada yaşayıp ivicilik yapıyor.

(184) Annesi taygada ivi beslerken 74 yaşında vefat etmiş. (185) Öldüğünde kendisini nereye gömeceğini ölmeden önce oğluna söylemiş. (186) Annesi hayatını kaybettiğinde, annesinin bedenini onun önceden bildirdiği yere taşımış ve oraya gömmüştür.

¹⁴³ Ögütölmüş buğday.

(187) Ölmüş birinin bedeni, uzun bezin yarısı ile sarılarak yarısı ile de örtülerek veya elbisesi ile örtülerek sabah güneşinin ışıklarının degeceği kuru bir yere bırakılır. (188) Cesedin örtüldüğü bezi rüzgar açtığında cesedi köpekler kuşlar yiyiverir. (189) Cesedin kısa süre içinde hayvanlar tarafından yenmesi iyi bir işaret olarak görülürdü. (190) Annesi öldüğünde, onun isteğini yerine getirerek, Tuva adetlerine göre cenazesini kaldırdım, diye anlattı.

(191) Oruspan'ın eşi Moğol. (192) Onlar uzun zaman boyunca birlikte yaşadıkları için eşi Tuvaca konuşmayı öğrenmiş. (193) Annelerinin Tuvacayı öğrenmesinin etkisiyle olmalı ki çocuklarının tamamının Tuvacayı bildiklerini söyledi. (194) Onların on bir çocuğu var. (195) Sekiz erkek, üç kız. (196) Çocuklarının büyüğü Batdorj, Ulan-Bator şehrinde tesisatçı olarak çalışıp hayatını devam ettirmektedir. (197) Onun eşi Tuvalıdır. (198) Baatar adındaki oğlu Krasnoyarsk şehrinde teknik okulunu bitirdikten sonra şimdi sumu yakınındaki gümrükte çalışmaktadır. (199) En küçük oğlu da gümrükte çalışmakta. (200) Bir oğlu Hövsögöl aймаğının Tsetserleg sumusunda yaşıyor. (201) Oğullarının farklı farklı yerlerde çalışmasıyla gururlanıyordu. (202) Elbette ki, Moğolistan'da Tuvalı birinin bilimle uğraşıp iş sahibi olması demek büyük başarıdır. (203) Moğolistan'da yaşayan Tuvalar arasından öğrenim gören ve bir resmî kurumda çalışan kişi sayısı oldukça azdır. (204) Onlar için yüksek öğrenim görme bile zordur. (205) Öğretmen, doktor olup çalışan kaç kişiye rastlanır? (206) Bir kere Ulan-Bator şehrindeyken Moğolistan'da yaşayan Tuvalı öğrencileri bulmaya karar verdim. (207) Üniversitede öğrenim gören Tsagaan-Nuur'dan bir öğrencinin olduğunu Ulan-Batorlu bir öğrenciden öğrendim. (208) O kızla karşılaşma isteğim o günden beri bitmemiştir. (209) Çünkü Tsagaan-Nuur'dan gelen Tuvalı öğrenci öğretmenlerine, birlikte öğrenim gördükleri arkadaşlarına "ben Tuvalıyım" diye söylemezdi. (210) Bu, onun öğrenimine, öğrencilik hayatına engel olur.

(211) Tsagaan-Nuur sumusunun yaşlılarından biri de Batı'dır. (212-213) 68 yaşında ve Ahın adlı kişinin oğludur. (215) Anne-babası Tuvalıdır. Onlar iyi besleyip yaşarlarmış. (216) Sekseni aşkın ivileri varmış. (217) Moğolistan ile Tuva arasında geçişler serbest olduğundan bir Moğolistan'a göçüp orada bir süre yaşayıp bir Toju topraklarına gelip öylece iki ülke toprağında ivilerini besleyip yaşarlarmış. (218) Son

defa 52 yılında Moğolistan'a göçmüşler. (219) Aynı yıl Moğolistan'ın tebaası sayılmışlar ve belgelerini almışlar. (220) Moğol tebaası olduktan sonra Toju alanına geri göçme imkanı yok olmuştur. (221) Bununla birlikte, büyük çocukları büyüyüp, Moğol, darhatlar ile aile kurmuşlardır.

(222) Batı'nın anne-babası Moğolistan'a göçerken çocuklarının hepsini yanlarına aldılar, diye daha da açıklayarak anlattı. (223) Çünkü, bazı aileler Toju'da çocuklarını bırakıp, Moğolistan'a geldikleri zaman içinde sınır oluşturulmuştu. (224) Toju'ya geri dönüp çocuklarını alma imkanı olmadığından çocukları o dönem orada kalan aileler de olmuştu.

(225) Batı'nın anne-babası çocuklarının hepsini almıştı. (226) Beş erkek çocuk ve bir kız çocuğu. (227) Batı'nın büyük ağabeyinin adı Dagaa, diğerlerinin ise Sedip, Darjaa, Delger. (228) Büyük ağabeyi Dagaa'nın oğlunun adı Eres-ool. (229) Eres-ool şimdi Sarıg-Sep'te yaşıyor ve orada öğretmenlik yapıyor. (230) Batı, ailenin en küçüğü. (231) Toju'da yaşarken, köye uçak geldiğinde bütün erkek çocukların uçağın konduğu yere koşup, uçağa merakla baktıklarını hatırlayıp anlattı.

(232) Batı'nın eşi Moğol. (233) Üç erkek ve dört kız sahibi. (234) Ortanca oğlu çalışma amacıyla Kore'ye gitmiş ve orada at bakıcısı olarak çalışmaktadır. (235) En küçük kızı Moğolistan Devlet Üniversitesi Hukuk fakültesi üçüncü sınıf öğrencisidir.

(236) Büyük oğlu (aileden gelen) şaman. (237) Onun büyük annesi şaman imiş. (238) Yirmi yaşını geçtikten sonra şamanlık yapmaya başlamış. (239) Önce onun eli ayağı seğirip ağrımaya başlamış. (240) Doktorlara gidip ilaç alsa da faydası olmamış. (241) Böylece babası şamana gidip durumu anlattığında, şaman, oğlunun şaman olacağını, şamanlık yaparsa hasta olmayacağını söylemiş. (242) Ondan sonra tören yapacağı yeri kutsallaştırarak , oğlunu o şamanın yanında yetiştirmek üzere gönderip, şamanlık yaptırmaya başlamıştı. (243) Şamanlık yapmaya başladıktan sonra oğlunun el ve ayaklarındaki seğirme hastalığı da geçivermiş. (244) Bu andan itibaren şamanlık yapar olmuş. (245) O kendisi hakkında şunu demiş “şaman, ayın bir ve üçünde şamanlık yapabilir. (246) Yine 5, 7, 9, 11'inde de yapabilir. (247) Ayın 15'inde mutlaka yapar. (248) 15'inden sonra yapmaz. (249) Şaman, hangi dilde dua eder diye sorduğumda, iki farklı yaradılış özelliği vardır, diye anlattı. (250) Tuvaca dua ederken tuva fitratına

girer, Moğol etkisi olmaz, bazen de Moğolca dua ederken Moğol fitratına girer, Tuva etkisi olmaz dedi. (251) Önemli şeylerde sadece Tuva yaradılışına bürünür, yardımcı olur dedi.

(252) Altı renk hayvanlı olan Moğol ülkesini yedi renk hayvanlı yaptık diye gururla anlatıp orada yaşayan kardeşlerimiz, akrabalarımız olan Tuvaların yazgısı ve yaşamı ile tanışmam böyle oldu. (253) Onların tek isteği, sınırları aşip Tuva ülkesine ulaşmak, oradaki akrabalarıyla görüşmekti. (254) Bu arzularını doksan yılında ilk defa geldiğimde içten olarak ifade etmişlerdi. (255) Bazıları “Tuva ülkesine gidilme de, hiç olmazsa Tuva toprağını koynumuza alsak” dediler. (256) Onlar şimdi yaşlandılar. (257) Onların bu büyük arzusu bu yaşlarında gerçekleşir mi?

(258) İnsanın yurdu olağanüstü...

(259) Başka bir ülkede, başka bir devlette yaşayan kişilerin tek isteği budur. (260) Başka bir ülkeyi benimseyip orada ne kadar da uzun yaşasa, buralarda onlara daima başka bir ülke olduğu gerçeğini hatırlatan pek çok şey vardır.

4. METİN

(1) Birinci Bölüm

(2) YAŞAMIN BASAMAKLARI

(3) Kainatta doğanın bütün varlıkları arasında en olağanüstü varlık “İNSAN”dır. (4) Ünlü pedagog Yan Komenskiy, “İnsan, en üstün, en detaylı ve sonuna kadar tam bir şekilde şekillendirilmiş varlıktır” şeklinde yazmıştır. (5) Ancak insanoğlu doğar doğmaz hemen gerçek kişilikli, vasıflı bir varlık olmaz. (6) İnsanla karşılaştırıldığında diğer bütün canlılar, anne babasının niteliklerinin neredeyse tamamını doğuştan alırlar. (7) İnsanın ise kişiliği, mizacını (terbiyeli oluşun) sadece onun yaşını delillendirip belirtir. (8) Bundan dolayı insanın, gerçek kişi olarak üstün varlığına layık olması için, kendisinin yaşına uygun gerekli huy, akıl ve belirli gelişim içinde olması gerekir. (9) Herhangi bir kişinin kişiliğinin genel gelişim düzeyinin önemli göstergeleri şunlardır: beden, düşünce, akıl.

(10) Bir insanın kişiliği hakkında konuşurken onun yaşını dikkate almak mecburiyetindeyiz. (11) İnsanın kişiliği, onun yaşı ile sıkı sıkıya ilişkilidir. (12) Kişilikle ilgili olarak yaş bölümlerinin çeşitli türleri vardır. (13) Eskiden Tuvalılar insanın dünyada geçirdiği yaşamını Çedi-Haan yıldızlarına benzeterek, yedi özel bölüme ayırmışlardır. (14) Bununla ilgili olarak etnograf, tarih doktoru M. B. Kenin-Lopsan kendisinin kaleme aldığı “Tuva Halkının Eski Gelenekleri” adlı kitabında şöyle yazmıştır: “Eski Tuvalılar kişinin yaşadığı yedi yaş(am)ı şöyle ayırmışlardır.

(15) İlk olarak, çocukluk: bu bir yaşından üç yaşına kadarki yaşamdır. (16) Üç yaşına kadar bebek aç bırakılmaz, üşütülmez, korkutulmaz ve annesinden ayrılmaz.

(17) İkinci olarak, ergenler: üçten beş yaşına kadarki yaş dönemidir. (18) Beş yaşındaki kız çocuklar keçi sağacak duruma gelirler.

(19) Üçüncü olarak, gençler: on altıdan yirmi dokuza kadar...

(20) Dördüncü olarak orta yaş: otuzdan başlayarak kırkbeş yaşa kadar...

(21) Beşinci olarak olgunluk: kırk altıdan altmış bir yaşına kadar olan kişilerdir. (22) Tuva törelerine göre bu yaşlardaki kişilere başı katılmış, akıl girmiş kişiler denir.

(23) Altıncı olarak yaşlılar: altmış birden seksen bir yaşına kadar...

(24) Yedinci olarak, kocalmış yaş: bu ise seksen bir yaşını doldurmuş, nefesi kesilene kadar yaşayan kişilerdir. (25) Bu kişiler bütün halk arasında oldukça saygındırlar...”

(26) Yukarıda gördüğümüz insan yaşamının ayrımlarının, eski zamanlarda Tuva halkının hayvan besleyip, tarım yapıp ve avlandığı göçkün hayatına uygun olarak yapılandırıldığı şüphesizdir. (27) Yaşamın bu şekildeki bölümlerinin günümüz Tuva halkının büyük bölümünün iş hayatına, toplumda kurulan sosyal-politik duruma çoğunlukla uygun olmadığı anlaşılır. (28) Bunun için, atalarımızın bize bıraktığı bu mirasa dayanarak, bunun ana omurgasını değiştirmeden, yaşadığımız şimdiki zamanın gereksinimlerine uygun olarak, yaşamın yenilenen kısımlarını hazırlamak bizim görevimizdir.

(29) Okuyuculara benim sunduğum yaşamın bölümleri, Tuva halkının 60 yıllık

devrelere sahip, 12 hayvanlı takvime dayandırılmıştır. (30) Bu, Tuva yıl takviminin kuralına göre kişinin 12 yıl sonra yılı girer. (31) Kişinin yılı girdiğinde, o yıl onun bedeninde, aklında ve düşüncesinde mutlaka görünür değişiklikler olur. (32) Yılı giren herkes, daha sonraki yılı girene kadar, yaşadığı dönem içinde kendi gelişimine ulaşmayı hayatî bir amaç haline getirir.

(33) Her yaş kendine özgü uygun bir dönemi barındırır ve esas olarak bu dönemde beden, duygu-düşünce, akıl yönlerinden ulaşılması gereken özel amaçlara adanmıştır. (34) Eğer bir kişi ömrü boyunca, o zaman dilimi içinde, ulaşması gereken amaçlara erişmezse, bu yönüyle gerekli gelişimi gösterememiş olur ayrıca, sonraki yıllarda buna ulaşmak neredeyse imkansızlaşır.

(35) Eskiden beri Tuvaların, insanın dünyada geçirdiği yaşamını Çedi-Haan yıldızlarına benzetmesinde büyük bir anlam vardır. (36) Yedi kez yılı girmiş kişi 84 yaşındadır ve yaşamının bu dönemi “çönüür” yaş olarak adlandırılır. (37) Bu yaşa ulaşan kişiler bütün halk arasında en saygın kişilerdir. (38) Ayrıca bu kişilere “şeytanların kazandığı zamanı aşıp, yaşayan kişiler” denir.

(39) Tuvaların 60 yıl devrelere sahip milli takvimlerine göre, dünya, her insanı her 12 yıl sonrasında, kişilik, ahlak ve bedenin güç olgunluğu yönünden sınamaktadır. (40) Bu konuda Tuvalar: “Dünyanın kara oku 12 yaşında kişinin diz kapağından, 24 yaşında göbeğinden, 36 yaşında aortundan, 48’inde yüreğinden, 60’ında beyninden geçer derler. (41) Bu cümlemin sadece birinci bölümünü açıklamak gerekirse şöyledir: insan, anne karnında oluşup doğduğu andan itibaren 12 yaşına kadar bu çocukluk döneminde kişilik kazanır; onu büyük kişiler eğitir, onların ayakları üzerinde durmasını sağlarlar.

(42) Dünya her 12 yıl sonra kişiyi nitelik ve beden yönünden sınar diye yukarıda bahsetmiştik. (43) Demek ki, Tuva yıl takviminin en büyük devri 60 yıla denk geldiğine göre, bu büyük dönem içinde kişinin beş defa yılı girer. (44) Bunun için dünyanın sınavı, eğer basit olarak ifade edilirse, kişi bedeninin büyük bir dönem içinde geçirdiği beş zor dönem demektir. (45) Bunu şu şekilde belirtebiliriz: Bunlar, 12’sinde kalça, 24’ünde mide, 36’sında aort, 48’inde kalp, 60 yaşında baş zorluğudur.

(46) Tuva yıl takviminin küçük dönemi 12 yıla denktir. (47) Buna uygun olarak yaş dönümüne de aynı on iki yıl nöbetleşe olarak döner. (48) Bir yıllık dönemde ise oniki ay vardır. (49) Yukarıda bahsedilen bütün dönemlerde 12 sayısının zikredilmesi tesadüf değildir. (50) Numara veya rakam biliminde 12 sayısı, her tür gelişmenin bir basamağından diğer bir basamağına geçişin sayısı olarak kabul edilir. (51) Başka bir ifadeyle, her dolu bir dönem 12 küçük bölümden oluşur.

(52) 12 ayı ihtiva eden bir yıl üçer aydan oluşur: bahar, yaz, güz, kış olmak üzere dört döneme ayrılır. (53) Buna benzer şekilde, kişinin dünyada geçirdiği yaşam da zaman yönünden dört ana bölüme ayrılabilir. (54) İlk olarak çocukluk dönemi: bu dönem dünyayı, kişiler arasında yaşama tecrübesini öğrenip, kişiye uygun mizacı sindirme dönemidir. (55) Herkes için yaşamın özellikle bu dönemi, gerçek kişilik ve ahlak değerlerinin şekillendiği en uygun dönemdir. (56) Bu işte en güçlü etkiye ve en büyük sorumluluğa sahip olan anne-baba ve genel olarak ailedir. (57) Eğer kişi çocukluğunda gerekli eğitimi almazsa, sonraki yaşamında, hayatta biraz daha basit ve dar görüşlü biri olarak kalır.

(58) İkinci olarak anıyak (gençlik) dönemi: bu dönem kişinin anne-babasının gözetiminden biraz ayrıldığı, bağımsız bir hayat kurup aile oluşturduğu ve bir meslek edindiği dönemdir. (59) Üçüncü sırada yetişkinlik dönemi gelir. Bu dönem, kişinin toplumun faal bir üyesi olarak en verimli çalıştığı dönemdir. (60) Şöyle ki, yaşamının bu döneminde kişi, eğer kaderinde varsa, seçkin görevi ile yakınlarına ve soyunda, toplumda seçkin, çalışmalarıyla faydalı olur. (61) Hayatın son bölümünde insanın asıl amacı, kendi nesillerine örnek olmak ve vakur bir iz bırakmaktır.

(62) Yaşın bir bölümünden öbür bölümüne geçiş yaşları (13, 25, 37, 49, 61, 73, 85) biraz zor ve karmaşık yaşlar olarak düşünülür. (63) Burada kişinin yaşının Tuva yıl takvimine uygun olarak, insanın anne karnındaki yaşıyla birlikte hesaplandığını ayrıca belirtiyim. (64) Yukarıda bahsedilen değişik geçiş yaşları arasından, 13 ile 37 yaşı özel olarak belirtmek önemlidir.

(65) Her yaş kendine özgü bir dönemi kapsar, diğer dönemlere benzemeyen özel bir niteliğe sahiptir. (66) Bunun için, Tuva yıl takviminin “12”şer yılını her yaşa karşılık gelecek şekilde, onun niteliğini dikkate alarak, tabulaştırmıştır (benzetmesi). (67) Tuva

yıl takvimiyle yaş arasında söylenen bütün şeyleri tablo ile göstermek gerekirse:

(68) Yaş dönemi	(69) İlgili olduğu yıllar	(70) Tabusu –benzetmesi-simgesi
(71) anne karnında	(72) 9 ay	
(73) çaş -çocukluk	(74) bir yaşa kadar	(75) tavuk
	(76) birden 3 e kadar	(76) maymun
	(77) 4-7 yaş arası	(78) koyun
	(79) 8-12 yaş arası	(80) at
(81) eleedi ergenlik	(82) 13-17	(83) İnek
(84) çalı ilk gençlik	(85) 18-24	(86) fare
(87) anıyak gençlik	(88) 25-36	(89) domuz
(90) orta yaş	(91) 37-48	(92) köpek
(93) yetişkin	(94) 49-60	(95) yılan
(96) olgun	(97) 61-72	(98) ejderha
(99) yaşlı	(100) 73-84	(101) tavşan
(102) ihtiyar	(103) 85 ten yukarı	(104) pars

(105) Girişteki bilgileri bu tablo ile sınırlandırarak, aşağıda anne karnındaki yaşamdan başlayarak her yaşı genel olarak değerlendirelim.

(106) Çocukluk

(107) Tuva halkının “İnsan bebeklikten, at taylıktan” diye bir atasözü vardır.

(108) Halkın bu isabetli sözü dikkate alındığında, her insan asıl olarak çocukluk

döneminde kendisinin gerçek kişi olarak üstün varlığına uygun karakterin temelini atarak bunu kendine göre şekillendirmelidir. (109) Çocukluk dönemi, dünyayı, insanlar arasında yaşama tecrübesini öğrenip, huy ve mizacı sindirme dönemidir. (110) Her insanın bu dönemi, karakterinin şekillenmesi için doğa tarafından verilmiş, daha sonraki dönemlerde tekrar hiçbir zaman gelmeyecek en elverişli dönemidir. (111) Eğer yaşamın bu bölümünde buna uygun amacı edinemezse, geri kalan yaşamında biraz çocuksu (Rusça infantilniy denir) mizaca sahip, hiçbir şeyin anlamına derinleşemeyen, hayata üstün körü bakan dar görüşlü biri olarak kalır.

(112) Her kişi anne-babası sayesinde dünyaya gelir ve onların koruyup kollamaları sayesinde kuvvetlenip büyür. (113) Anne-babanın iyiliği hiçbir şey ile karşılatırılamaz, hiçbir zaman ödenemez, değer biçilemez saadettir! Bunun için her insan, anne-babasının gönlünü bunaltmadan, onlara ara sıra iyilikleri için saygılarını şükranlarını sunmakla ve yaşlandığında, hastalandığında bakmakla yükümlüdür. (114) Eski atalarımız “ANNE”ye Burkan demişlerdir. (115) Annesini üzen evlat, girecek yer bulamaz. (116) Anne-babasının sözünü dinlemeyen evlat, halk arasında ağız tadıyla yaşayamaz. (117) Tuvalıların “evladın kötüsü ailenin ayıbı, akrabasının kötüsü köyün ayıbıdır” sözünün anlamı derindir.

(118) Böylelikle, her insan dünyaya herhangi bir anne babanın evladı olarak gelir, önce eğitilir daha sonra da kendi anne veya baba olur ve çocuklarını eğitmekle yükümlü sayılır. (119) Başka bir deyişle, her bir insan başta eğitilir, daha sonra ise kendi bir eğitimci olur. (120) Bundan hareketle, terbiyede ve kişinin büyüüp gelişmesinde her şeyin önünde veraset, anne-babanın ve yakın akrabaların katılımının büyük etkisinin olması anlaşılırdır.

(121) Olağanüstü talih veya üstün yetenek doğuştan gelir sözü de tamamiyle doğru. (122) Ancak, kişinin kendi kendini geliştirip eğitecek imkanı yoksa, burada anne-babanın ve ailenin yönetici etkisinin çok büyük olduğu şüphesizdir. (123) Bu yüzden, çocuk küçüklüğünden itibaren kendi etrafında hangi muhitte büyümüş ise, daha sonra büyüdüğünde karakterinin ana unsurları oradakiler gibi olur, dense pek yanlış olmaz. (124) Bu söylediğim şeyle ilgili olarak sadece iki örnek vereyim.

(125) Üstün kişilerin, örneğin Mozart veya Puşkin, çocukluk yıllarına

bakıldığında, anne-babalarının ve yakınlarının onları çocukluktan düzen ve disipline alıştırmak için çocuklarına gerekli eğitimi vermeleri şaşırtıcı kabiliyetlerinin gelişmesine uygun ortam hazırlamıştır. (126) Başka bir örnek olarak, insan olarak doğup kurtlar arasında yetişen Amala ile Kamala adlı çocukları verebiliriz. (127) 1920 yılında Hindistan'ın Kalküta şehri yakınındaki mağarada kurtlar arasında yaşayan iki çocuk bulunmuş. (128) Bu çocukları varlıklı bir aile bulup kendi çocukları gibi besleyip büyütene kadar onların konuşmayı bırakın en basit alışkanlıkları bile öğrenecek durumları yokmuş.

(129) Yukarıdaki örneklerden hareketle, küçük bir çocuğun büyüyüp, karakter kazanmasına etki eden faktörler, elverişli durumlar sadece katılım, soya çekim gücü ile olmadığı bilinmektedir. (130) Çocuklar kendi anne-babalarından miras aldıkları özelliklerle doğarsa da başkalarının yardım ve desteklemesi, ihtimam ve etkilemeleriyle onlarla ilişki içinde olarak gelişirler. (131) Bu yönüyle Tuva halkının “sürüden ayrılan koyunu kurt kapar, tek başına insan iyileşmez”, “insana eş gerek, hayvana bekçi gerek”, “Arkadaşlarla iyi, dostlarla neşeli”, “yalnız yaşama, arkadaşla yaşa”, “yayan gitme, atlı git” gibi atasözleri, insanoğlunun yetişmesinde insanlar ile görüşmelerin ne hayati bir önem taşıdığına direkt olarak işaret eder.

(132) Genel olarak, tabiat ve yaşamda anne-baba, eş-dost, hısım akraba gibi çeşit çeşit gruplar çocukların yetiştirilmesinde iyi kötü pek çok etki bırakır. (133) Özellikle kötü ahlaklı, huylu kişilerin çocuklara etkisi oldukça zararlıdır. (134) Bu yüzden anne-babaların çocuklarını sorumsuz kişiler ile arkadaşlık kurmasını öğütlemeleri ve “kötü insan kabahatli, yanmış ağaç islidir”, “kibirli insandansa nakışsız çizme daha iyidir”, “kara kazan isli, kara ağız tehlikelidir” diye ders vermelerinde haklıdırlar.

(135) Çeşitli oymaklar, halklar ile benzer şekilde, Tuva halkının kendi gençlerini ve çocuklarını eğitmelerinde özel tarz ve tecrübeler, ayrı kültüre sahip oldukları şüphesizdir. (136) Bunun gibi, her bir halkta anne-babalar kendi çocuklarına kötü şeylerin gelmesini istememeleri anlaşılırdır. (137) Gerçekten de anne-babalar kendilerinin görmedikleri iyi şeyleri, iyi alın yazısını çocuklarının görmesini dileyerek onlar için her yönüyle elverişli olabilecek durumları oluşturmaya çabalarlar. (138) Tuva

halkının eğitimle (yetiştirme) ilgili felsefi dünya görüşleri, her şeyin de önünde onların geleneklerinde, âdetlerinde, sözlü ürünlerinde görülür şekilde iletilmiştir. (139) Bununla ilgili olarak, “Zaman bir yerde durmaz, süsen çiçeği mavi kalmaz”, “kişi büyür, keçe uzanır”, “deve yaşlanır, yavrusu büyür”, “baba ölür – oğlu kalır, at ölür – bağı kalır”, “atasının görmediğini oğlu, anasının görmediğini kızı görür” gibi ve buna benzer pek çok atasözünü verebiliriz.

(140) Gerçekte, Tuvalıların çocuklarını nasıl büyüttükleri, nasıl eğittikleri hakkında yazılmış bilimsel çalışmaların fazla olmadığı bilinmektedir. (141) Ancak, geçen asırda Tuva’ya gelip giden turist ve bilim adamları bu konuda bize azımsanmayacak kadar gözlem ve notlar bırakmışlardır. (142) Bu raporlarda, Tuvalıların küçük çocuklara olan sevgisi, onlara nazik davranmaları özel olarak kaydedilmiştir. (143) Bir notta: “Tuvalılar küçük çocukları çok seviyorlar, onlara oldukça nezaketle bağlıdırlar. (144) Herhangi bir çadırda çocuklar toplanacak olsa, çadırın sahibi kendi çocuklarını ve komşularının çocuklarını ayırmadan sever, onları eli boş göndermez, aarjı-kuruttan başlayarak lezzetli bıştağa kadar çeşitli yiyecekler paylaşır” ifadesi geçer. (145) Buradaki bu üstünkörü bilgiler bile şimdiki nesilin, Tuvalıların eskiden beri çocuklarına ne kadar bağlı olduğunu, çocuklarını nasıl büyüttüklerini anlamasına büyük yardımcı vardır.

(146) Geçen asırda Tuva’ya gelen N. F. Katanov, F. N. Kon, E. K. Yakovlev gibi araştırmacılar, o zamanki Tuvalıların hayatından kültürel ve tarihi-etnografik pek çok materyal bırakmışlardır. (147) Bu çalışmaların halk eğitimiyle doğrudan ilgisi olmasa da, bunlardan atalarımızın ahlakı, gelenekleri hakkında epeyce değerli şey öğrenebiliriz. (148) Bu türlü, Tuva halkının hayat disiplinlerinde, gelenek-göreneklerinde, bayramlarında, toplu oyunlarında genel eğitici anlam taşıyan, kişinin alışkanlığının, mizacının tiplerinde değerli vasıflarının olup olmadığı onların bilimsel araştırmalarından görülebilir.

(149) Çocukların yetiştirilmesi, onların anne karnında var olmaya başladığı andan itibaren 12 yaşına kadar evinde, anne-babasının elinde, büyüklerin gözetimi altında olmalıdır. (150) Terbiye etmenin ana temayülü: çalışmaya hazırlama, karakteri geliştirme, akıllı ve düşünceyi genişletme, sağlığı kuvvetlendirme, sanatsal şeylerin

farkedilmesini sağlama. (151) Bu amaca ulaşmanın uygun yöntemleri ise: anlatmak, örnek olmak, göstermek, açıklamak, aramak, öğüt vermek, tabulaştırma, desteklemek, kandırmak, sitem etmek, yasaklamak. (152) 12 yaşını doldurmuş çocuklar artık “birey” olarak, kendi milletinin uyduğu yasaları, adetleri, geleneklerin kurallarını büyükler yardımıyla öğrenerek bunları hayata geçirmelidir. (153) Eğer, 12-13 yaşındaki biri, herhangi utanç verici bir şey yaptığında, örneğin gelen misafirlere kötü davranmış ise, o kişi “ahlakı kötü” diye kınanır. (154) Bu ise, “aslında bu olayda suçlu sen değilsin, seni eğiten anne-baban ve yakın akrabalarıdır” demektir. (155) Bu yüzden Tuvalıların: “kötü akrabalarından millet uzak kalsın” sözü yerindedir.

(156) Eğitimin, onun başarılı faaliyetinin ana amacı, çocukları bilinçli, sağlıklı güçlü ve ağır başlı kişiler olarak yetiştirmeye yönelmiştir. (157) Bu konu hakkında Tuvacada kullanılan, halkın düşüncesine ve bilincine uyan, iyi ahlaklı kişinin niteliklerini ileten sözler bulunmaktadır. (158) Kişinin iyi mizaclı olduğunu ifade ederken: sakın, temiz kalpli, ağırbaşlı, iyi huylu, uysal, çalışkan, azimli, şakacı, cesaretli, canlı, sabırlı gibi sözler kullanılır.

(159) Bu iyi nitelikler yakın da olsalar yine de aralarında bazı yönleri ile farklılıklar vardır. (160) Örneğin, sakın (uslu) dendiğinde, bön, düşüncesiz, uyuşuk işe yaramaz, hayatın yerleşmiş kurallarını, disiplinini bozmayan anlamına gelir. (161) Ahlaklı kişi dendiğinde ise, küçüklüğünden itibaren dürüst, eşi dostu ile iyi geçinen, çalışmaya hevesli, disiplini seven ve kanıksayan anlamları öne çıkar. (162) İyi huyludan kasıt, iyi terbiye almış, kendi sözünden ve emeğinden kolay vazgeçmeyen, hayata bağlı bir kişi olmasıdır. (163) Halk arasında, saygın, hiç kimseye kötü his beslemeyen, her şeyini eşi dostu ile paylaşan, zor durumlarda başkalarına yardım için çabalayan kişiye buyannıg (yüce, hayırsever) kişi denir.

(164) Kişinin vicdanını, kişiliğini, onun tanışları, eşi dostu, uzak ve yakın tanıdıkları ile ilişkilerinden anlaşılabilceğini “iyi ata sahip çok, iyi kişiye arkadaş çok”, dallı budaklı ağaca kuşlar toplanır, iyi öge ulus toplanır”, “nazik insanı halk sever” gibi atasözleri gösterir. (165) Başka insanlar için endişelenmek, onlara yardım etmek, halkın mutluluğunu körükler, üzüntüsünü yatıştırır, hafifletir gibi gayretler, iyi huyların delilleridir. (166) Halkın “taşınmada yardım eder, ölümde birlikte ağlar”, “çok

saksağan deveyi yer”, “öksüzlükten insan ölmez” gibi öğretileri, hem eğitimin hem de her günün ortak çalışmanın, hayatın talepleri ve amaçlarıdır.

(167) Tarihi bilimsel materyallerden, gelenekleri iyi bilen büyüklerin konuşmaları dikkate alındığında, eskiden Tuvalıların öksüz kalan çocuğa özel bir ihtimam gösterdikleri anlaşılır. (168) Herhangi bir ailenin çocuklarının anne-babasından ayrıldığı durumda, halk onlara hiçbir zaman öksüzlüğünü hissettirmez. (169) Öksüz kalan çocukları sadece onların yakın akrabaları değil, yabancı kişiler de kendi istekleriyle büyütebilirlerdi. (170) Eğer yakın akrabaları öksüz çocuğu, tanımadığı yabancı kişilere büyütmek için verirse o akrabalar hakkında halk kötü, katı yürekli kişiler olarak düşünürlermiş. (171) Bu özellikle anne tarafı akrabalarıyla doğrudan ilgilidir. (172) Sadece bu örnek bile, yakın zamanlara kadar Tuva halkı arasında akraba ilişkilerinin ne kadar güçlü olduğunu doğrudan kanıtlamaktadır.

(173) Atalarımızın adetlerine göre, Tuvalılar çocuksuz yaşamazmış. (174) Bunun hakkında etnograf M. B. Kenin Lopsan şöyle yazmıştır:

(175) “... Besleme, Tuva halkının doğrudan kan bağı olan akrabasıdır. (176) Eğer bir erkeğin, herhangi bir sebeple evlenecek ve çocuk besleyecek gücü yok ise içine sindirdiği bir aileye gelip, buranın ebeveynine çakmağını sunarak bir oğulu, oğlu olarak büyütmek üzere ister. (177) O çocuk anne-babasının evinde büyür, o sırada onu çocuk olarak isteyen kişi babalık olarak kalır. (178) Adı Monguş Çambal’dır, o kişi öldüğünde ol oğul Çambal’ın oğlu olarak kalır, onun gümüş çakmağını kullanır. (179) Evlenmemiş veya çocuk doğurmamış kadın kendi seçtiği çok çocuklu aileye gelerek, anne-babadan kız çocuğu ister, kendi gümüş yüzüğünü bırakır. (180) Adı Sarıglar Çeçek’tir. (181) O kadın, can verdiğinde ise istediği o kız çocuğu, onun evladı olarak kalır. (182) O çocuk büyüyünce, Çeçek’in kızı olarak halka saygıyla tanıtılır, annesinin yüzüğünü kullanır ve adını aldığı annesinin ağırbaşlı kızı olarak yaşar. (183) Bakın, ne kadar güzel, anlamlı bir gelenek!

(184) Günümüzde bu açıdan durum nasıldır? (185) Gizlemeye gerek yok, durum tamamen berbat. (186) Köylerdeki bir iki yaşlı dışında gelenekleri bilen kişiler azalmış, akraba ilişkileri zayıflamıştır. (187) Dikkat edilirse, özellikle şehirli gençler, akrabaları şöyle dursun, kardeşlerini bile tanımaz, onlarla ilişki kurmaz ve anlaşılamaz olmuşlardır.

(188) Anne-babasının her biri Tuvalı olduğu halde tuvaca konuşmaz, Tuvaca konuşmayı tamamen bilmez olurlar. (189) Böyle kişilerin akraba bilmeyen boynuzsuz kök boğalar gibi olmalarına şaşırılmamalı. (190) Bunun gibi çocuk evlerinde, yatılı okullarda devlet olanaklarındaki çocukların büyük bölümünün öksüzler değil, zengin yakın akrabalara sahip, anne-babalarıyla birlikte olan çocukların olduğu açıktır. (191) Bu da Tuva halkında sadece akraba ilişkilerinin değil, gerçekte yakın kan bağı olan nesiller arasındaki ilişkinin de yavaş yavaş zayıflayıp kopmaya yüz tuttuğunun kanıtıdır. (192) Eğer yakın zamanlarda bununla ilgili isabetli önlemler almaz isek, gelecekte alçakgönüllü, yardım sever, yufka yürekli soylara sahip olmayabiliriz.

(193) ÇOCUKLUK dönemi zaman bakımından dört ayrı bölümlere ayrılabilir. (194) İlk olarak (yaklaşık bir yaşına kadar) annesinin sütünü emdiği, emekleyerek iki ayağı üzerinde durup adım atmayı öğrendiği dönemdir. (195) İkinci olarak, (bir yaşından dört yaşına kadar) anne-babasını, yakın akrabalarını, etrafındaki nesneleri araştırıp, tanımaya çalıştığı dönemdir. (196) Bu dönemde çocukların ele geçirdikleri her şeyi ısırp, yalayıp, yoklama huyları vardır. (197) Üçüncü dönem (dört yaşından yedi yaşına kadar), konuşmanın geliştiği dönemdir. (198) Bu dönemde çocuklar oldukça meraklıdırlar ve çokça sorular sorarlar, konuşkan ve oyuncudurlar. (199) Dördüncü olarak ise (sekiz yaşından on iki yaş arası) ilk okula başladığı öğrencilik dönemini kapsamaktadır.

(200) Çocukluk dönemi hakkındaki genel konuşmayı burada sınırlandırayım. (201) Şimdi, aşağıda çocukluk dönemine dahil olan ayrı ayrı dönemleri tek tek sıralayarak inceleyelim.

5. METİN

(1) Suvandii Maksim Dondupoviç

(2) Bizim babamız, Suvandii Maksim Dondupoviç, öz yurdunun kaderi, onun gelecekte gelişim yolunun nasıl olacağı gibi keskin sorunların yaratıldığı siyasi karışıklığın yaşandığı tarihi dönemin kavşağında, 1913 yılında doğdu. (3) O zamanki dönemin kamusal yaşamın babamızın gelecekteki kaderinde, onun eğitiminde etkili

olduğu şüphesizdir.

(4) O dönem, Tuva halkının bütün yarım yüzyıl boyunca Çin'in katı zulümlerine maruz kalarak yaşadığı dönem idi. (5) Çin'de Sinhay devrimi patlak verince, 1911 yılında Çin'in Tsin hanedanlığı düşürülmüştür. (6) Daha sonra Çin'in sömürgeci zulümlerinden ayrılmak için Tuva halkının ulusal özgürlük savaşı gittikçe genişleyerek onları bütün yarım yüzyıl devam eden hastalıktan kurtarmıştır.

(7) Çok daha yeni kurtarılmış, sosyal-ekonomik, politik durumu zayıf, ülkenin az sayıdaki Tuva halkının karşısına ülkenin ve halkın geleceği hakkında yaşamın keskin (önemli) bir problemi oluşuvermiştir.

(8) 1912 yılının birinci ayında Tuva'nın noyanı¹⁴⁴ Kombu-Dorju, özel makamı Samagalday'da (veya Oruktug-hem'de) bütün dokuz bölgenin başkanlarını, memurlarını, dini liderlerini toplayarak Büyük Hural düzenlemiştir. (9) Burada Tuva'nın feodallerinin asıl mesele açısından farklı ve keskin görüşleri çarpışmıştır.

(10) Bir kısım feodal, Rusya'ya katılarak gelişmeyi önermişler, bazıları, özellikle Toju Salçak bölgelerinin noyanları, Moğol'a katılmak için münasaka etmişlerdir. (11) İşçi halkın büyük bir kısmı da Rusya'ya karışma isteğini ifade etmişlerdir. (12) Samagalday'da olan bu Büyük Huralın sonrasında Kombu-Dorju ile Kambı lama Tuva'yı Rus imparatorluğuna dahil etmeyi rica eden yazıyı II. Nikolay'a getirmiştir. (13) Sonuçta 1914 yılının 16 Nisanında II. Nikolay'ın "razı oldum" diye imza atışından beri Tuva, Rusya Devletinin himayesi altında yaşamaktadır.

(14) Bizim babamızın doğduğu yıl, Ulaastaya'dan Samagalday üzerinden gelen İngiliz gezgini D. Karrutes "Tuvalıların tekrar ayağa kalkacak sihirli güçleri yok, onların talihinin yavaş yavaş sönüp gitmesinin yolunda durmak imkansızdır" demişti. (15) Burjuvazinin temsilcisi o gezginin Tuva ile ilgili duası gerçekleşmemiştir. (16) Onun düşüncesi gibi Tuva ulusu tükenebilir düşüncesine karşı olarak, günümüzde, gelişimi, kültür, spor yönleriyle dünyada görünüp, duyulmaktadır.

(17) Doğduğu yerin kaderinin zaman geçtikçe bu şekilde kararlaştırıldığı dönemde, ülkenin de bir tebası olarak bizim babamız Maksim Donpuloviç doğmuştur.

¹⁴⁴ Eski devirlerde kullanılan bir unvan, şah.

(18) Babamızın babası, bizim büyük babamız, babamız daha 4 yaşında iken ölmüş. (19) Babamızın ailesi 4 çocuklu idiler, babamızın ağabeyi Simçit'i, ablası Uynukaa'yı, kardeşi Saar'ı akrabaları büyütmüşlerdir. (20) Babamızın annesi, bizim büyük annemiz Çıkçap (Uzun Çeñgey) atamız her ne kadar birlikte yaşadığı arkadaşı, bizim büyük babamız Dondup genç yaşında aydınlık dünyadan ayrılmış da olsa, akrabalarının büyüttüğü oğlu Simçit D. D., kızları Uynukaa, Ulug-Saar, öz oğlu Suvandii M. D.'yi, yetim olduklarını hissettirmeden büyütüp yetiştirmiş, ayakları üzerinde durdurup başka yurtlu çocuklu, neslinin devamcısı nesli olarak ailesinin tarihine bırakmıştır.

(21) Lütufkâr büyük annemiz Çıkçap ninemizin yetiştirdiği öz oğulları, kızları Simçit Dadar Dondupoviç, Suvandii Maksim Dondupoviç, Ükey Uynukaa Dondupovna, Lanzı Saar Dondupovna küçüklükten itibaren yaşlanıncaya kadar aralarından su sızmamış, dostça yaşamışlardır. (22) Büyüklerini sayarak yardımlaşmak, küçüklerini koruyarak onları desteklemeleri bize iyi bir değer olarak kalmıştır.

(23) Babamız 86 yaşına kadar yaşayarak, o zaman içindeki Tuva'nın tarihinde olan yeniliklerin canlı tanığı olmuştur. (24) O, feodal düzen zamanında doğmuş, ondan sonra ulusçu Tuva Arat cumhuriyetini yaşamış, sonraki toplumsal basamak olan sosyalist düzenin veya SSCB'nin uyruğunu kullanmış, o dönemde Tuva Otonom Bölgesi, Tuva Otonom Sosyalist Cumhuriyeti çalışmalarına doğrudan katılmış, ne zaman SSCB düşürüldüyse, ondan sonra günümüz demokratik, pazar ekonomisine sahip topluluğun kurulduğu dönemin ilk on yılını görerek babamız ebedileşerek bizden ayrılmıştır.

(25) O yaşadığı sürece kamu yaşamının aktif katılımcısı olmuştur. (26) Ortak amaca uygun olarak, doğduğu bölgeye MÇAE'ni (tarım, çiftçilik merkezi) kolhoz, sovhozları organize ederek kuruculardan biri olmuştur. (27) Sumusunun merkezi Beldir-Arığ köyünün temelini atan ilk yapıcılardan biridir. (28) Sumu, kolhoz, sovhoz merkezlerini geliştirme işinde on yıldan fazla çalışarak, bu işin ekonomisinin gelişmesinde büyük pay sahibi olması ile, yapılan gelişmiş yeni köyden çıkarak başka köye, hayvancılık yapmak üzere, hanımı, annemiz Önermaa Kejik-Çırgalovna ile beraber gitmişlerdir.

(29) Onlar yaşamlarının büyük bölümünde kolhoz-sovhozun hayvanlarını

yetiştirmeye hizmet etmişlerdir. (30) Onların uzun yıllar çabalayıp çalışarak, iyi sonuçlanan çalışmalarına yüksek değer verilerek, babamız SSCB'nin ödülü Lenin nişanı, hürmet nişanı, V. İ. Lenin'in doğduğumunun 100. yılına şan olarak "üstün iş için" madalya ve SSCB'nin halk iş başarısı için (ÇAÇD) (rusçası VDNH) çokça tekrarlanan altın, gümüş, bronz madalyalar ile ödüllendirildi. (31) Babamız Tuva ASSR'nin ünlü hayvan yetiştiricisi, emektar gibi yüksek adların sahibi olmuştur. (32) Sovyetlerin aynı sumu ve rayon mebusluğuna tekrar tekrar seçilmiş, Tuva ASSR'nin Deedi Sovetinin dördüncü toplantısının mebusluğuna da seçildi. (33) 1969 yılında yapılan SSCB'nin üçüncü Bütün kolhozcular birliği kurulunun delegadı ve çeşitli forumların katılımcısı olmuştur. (34) Kurullarda tekliflerini sunduğunda kurul katılımcılarının dikkatini çekmeye başlamıştır.

(35) Anne babamızın sumusuna, kojuna bütün cumhuriyet çapında en faydalı hizmetleri ise çokça kuzu ve yün veren ve Tuvan'ın iklimine uygun karışık koyun cinsini yetiştirmenin ilk denemelerine aktif olarak ve cesaretle katılmaları olmuştur.

(36) Babamız, kendi görüşünü savunan, zeki, hafızası kuvvetli, güzel sözlü, keskin sözlü, halkına nazik, yardım sever emekçi, yapıcı, dülger, demirci, eyer, dizgin, kement, yular, köstek ustası biriydi; ayrıca atları araştırır, iyi koşan atlara biner, zamanında avlanır, sincap avlama merakı da vardır. Gençliğinde kojunun seçkin güreşçilerinin arasına girmiştir.

(37) Eski Tuva'nın eteklerine tutunmuş olduğu için o zamanın şarkılarını, yaşamını tarihe geçirmesi ilginçtir. (38) Konuşmaları arasına halk edebiyatından masallar, efsanevi anlatmalar, atasözleri, bilmeceler katıp kullanırdı. (39) Özellikle tarih açısından hem ilginç olan, hem de öğretici şeyleri tekrar tekrar bize anlatırdı. (40) Gençliğin görevlisi olarak görevini de icra etmiştir. (41) Doğduğu yerin dağlarını, ırmaklarını, ovalarını, obalarının adlarını, tandı sırtlarının av hayvanları ve kuşlar arasındaki farklarını iyi bilen, yemişlerin, otların türlerini, durumlarını bilen ve onlarla ilgili olarak ilginç anlatmaları çocuklarına, onların çocuklarına anlatan, öğreten, hayatımızın rehberi babamızıdır. (42) Yılın dört mevsiminde havanın durumunu yanılmadan belirten babamızın yaşam tecrübesini hatırlıyoruz. (43) Çocukluğundan itibaren zor işler yaparak büyümüş, hayvan, yer, yapı işlerini tekniğin olmağını

dönemde, öküz, deve, at kullanarak kızak, araba, palan, kement, ağaç saban, söğüt ağacından yapılmış tırmık, kazma, ağaç kürek kullanarak babamızın görmediği, yapamadığı şey yoktur diye kaydetmek fazla olmaz. (44) O Tuva'nın tarihinde de bilinen Kaldak-Hamar yolunun yapımında başından sonuna kadar çalışmıştır. (45) Doğduğu sumunun, kolhozun köyünü geliştirmek için Dıttıg-Kara-Sug, Höl-Ööjü, Ulug-Hayırankan ormanından, traktörün olmadığı dönemde, kızaklı atlar ile ne kadar metre küp yapı tomrukları hazırlamış, sürüklemiştir.

(46) Anne-babamızın doğduğu kolhoz-sovhozun koyunlarını besleyip büyüttüğü kuzuların sayısı 9600'ü aşmış, onların et ağırlığı 221 tona ve beslediği koyundan kırkarak elde ettiği yün de 34 tona ulaşmıştır.

(47) Bununla ilgili olarak, aynı yurttan nükteci, edebiyatçı Doyundup Biçe-ool Serjiyeviçiniñ “Samagalday'ın iki oğlu” adlı şiirinde şu satırlar vardır.

(48) Yıllarca kıktığı tüyleri

(49) Yığsa Saygın dağına eşitlenir

(50) Besleyip büyüttüğü kuzular

(51) Dokuz-on bini aştı

(52) Suvandi çok çalışkandır, diye

(53) Sumu halkı konuşup, methetti.

(54) Babamızın bitirdiği özel bir okul yoktur, sade bir işçidir. (55) O dönemde Tuva yazısına kendim ilgi duyarak, çabalalayıp okuyup yazmayı öğrendim ben, derdi.

(56) O, yaşamında hiç kötü çalışmaktan ötürü uyarı almamış, hiçbir zaman çalan, yalancı, hırsız olmamış, kanun bozmamış kişidir. (57) Onun yaşamında şöyle bir olay olmuştur. (58) Çok gençken, suçsuz yere sorumsuzluktan suçlanmış, yargılanayazmıştır. (59) Babamız o zaman, «Dıttıg-Arıg» MÇAE'nin üyesi ve sayman olarak çalışmaktaydı. (60) MÇAE'nin gelecek yılda tüketmek için, harman yerine çukur açarak sakladığı üç-dört eyer çantası ekin tohumunu çaldırdığı yönünde suçlanınca, çok uzun bir süre soruşturma altında alınıp tutuklanarak, çok şeyler yaşadığını üzülerək anlatırdı. (61) Soruşturmanın sonucunda gerçek hırsızlar tutuklanmıştır. (62) Aynı

sumudan iki kişinin bunu yaptığı söylenir. (63) Onların oldukça tembel, daima işten kaçan, haris, sık sık insanları bağırtan asalak kişiler olduğu söylenirdi. (64) Tutuklanan hırsızlar suçlarını kabul ederek, yaptıkları hareketin cezasını yasaya ugun olarak çektikten sonra, tekrar aynı eş dost arasına karışmışlar.

(65) Nasıl olsa da hak yerini buldu.(66) Babamız, “suçlanmaktan” böylece yüzünün akıyla çıkmıştır. (67) Babamızla ilgili burada yazdıklarımızı okuyanların bizim babamızı abartılı şekilde methettiğimizi düşünmesinler istiyoruz, çünkü burada yazılanlar kesinlikle gerçektir ve biraz bile süs, bezek katılmamıştır.

(68) Anne-babamızın kısa hayat hikayesi bizim ailemizin geçmişinde ilginç bir sayfa olarak kalacak ve tüm hayatımızda onların öğretilerini büyük bir değerle koruyacağız!

6. METİN

(1) URYANHAY. TUVA DEFTERİ

(2) Yazının başlığında “atasının adıyla karşılar, kendisi olarak uğurlar” atasözü verilmiştir. (3) Gerçekten de Tuvalar, biriyle tanışırken hangi soydansen sen, atan-deden kimdir diye merakla sorar. (4) Âdetlere göre hâl hatır sorulduktan sonra iyi, saygılı bir soyun nesli veya tam tersi olduğunu görüp selamlaşılır, kabul edilirmiş. (5) Ancak her insan, hayatta saygın biri olup olmayacağını kendi çalışmaları, adımları, düşünceleriyle belirler. (6) “Uryanhay. Tuva Defteri” antolojisi, Tuva’da büyük saygı duyulan iki ünlü kişinin, Tuvaların eski Küjügetler soyunun temsilcileri, baba-oğul, Küjüget Sereyeviç Şoygu ve Sergey Küjügetoviç Şoygu’nun birlikte oluşturdukları bir çalışmadır. (7) Bunun için bu antoloji, halk tarafından büyük bir saygı ve merakla karşılanmaktadır. (8) Bu yılın ağustos ayında, Kızıl’da Küjüget Sereyeviç ile yapmış olduğum görüşmeden, antolojinin yayın kurulu üyeleri olduğumuz için, bu gelişmeleri öğrendim. (9) Antolojinin bundan sonraki kaderi, onun derin anlamlar ifade eden parçalarından ayrı düşünülebilir mi? Yine onun kaderi, ciltlerde verilen tarihî delillerin okuyucu tarafından alınıp, onu kendine, kendi yaşamına, aile yaşamına, akrabalarına, halkının ana yurdunun yaşantısına nasıl kabul ettireceğiyle ilgilidir.

(10) Yukarıda söylediklerimle ilgili olarak, proje yürütücüsü olduğum süre içinde, Tuva toplumuna, en azından, tarih, etnografya ve arkeoloji bilimlerine yakın olmayan okuyucuların çoğuna, antolojinin niteliğini, özellikli ve yeni bilgilerle donanmış olduğunu, tarihin bazı delilleriyle birlikte tanıştırmak istiyorum. (11) Tuva halkının çok güzel bir sözü vardır: “soyunu bilmeyen kişi, iki yaşındaki boğa gibidir”. “Bu da, sen ne kadar da boğa gibi güçlü olsan da korunacak boynuzların yoktur veyahut da kendi soyunu, nesillerini bilmiyorsan senin dayanacak dayanağın, gücün yok demektir” şeklinde Sergey Küjügetoviç antolojinin ikinci cildinin ön sözünde belirtmiştir. (12) Gerçekten de bütün halkların tarihinde kişilerin adı, geniş anlamıyla, soy adı, hem tek bir kişinin yaşamında hem o soyun yaşamında büyük bir rol oynamıştır. (13) Eskiden beri, boyların liderleri, hanları, kağanları, imparatorları için veyahut da nesilden nesile aktarılan kan bağına dayalı kağanlık geleneğini uygulamış bütün halklar ve bütün boylar için de bu geçerli olmuştur. (14) Bunun için her boy, kabile eskiden beri kendi köklerini, yedi, dokuz hatta daha fazla kuşağı bilme geleneğine uymuşlardır. (15) Atalarının nesillerini bilmek soyların, halkın canlı tarihidir, bu ise dönemler arası ilişki olup o halkın tarihinin gelecekteki devamıdır. (16) Bunun için, dönemler arası ilişkilerin kesilmemesi için, yine soyların hayatının gelecekte de devam etmesi için kendi köklerimizi bilmeliyiz. (17) Rus tarihini çok iyi bilen kişilerden biri olan, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında yaşamış büyük edebiyatçı Nikolay Mihayloviç Karamzin şöyle yazmıştır: (18) “Halklar, gökten düşüp gelmedikleri için yeryüzünden de silinmemektedirler”. (19) Çok önemli bir tespittir bu. (20) Gerçekten, küçük büyük her halkın, Tuva halkı da dahil, yüzlerce hatta binlerce yıl içinde kökleşen soyları, ataları, cedleri için kültürünün, geleneğinin yaşayan esasları hiçbir yerde eriyip yok olmaz. (21) Bu bütün antolojinin oluşturulma amacı öncelikle şöyle belirtilmiştir: amacımız, okuyucuyu, özellikle genç okuyucuları, kendi halkının tarihini öğrenmeye teşvik etmek, onların temel çalışmalarından bizim binlerce yıllık tarihimiz hakkında, tuva etniğinin yapılanması ve gelişimi, değişimi, devlet yapısının eskiden beri gelen şekilleri hakkında bilgi sahibi olmasını, Tuva alanında yapılan arkeolojik araştırmalar ve Tuva’nın eski yerlilerinin nesilden nesile ilettiği arkeolojik eserlerle tanışmasını sağlamaktır.

(21) Bu antolojinin oluşturulma amacı peşinen belirtilmiştir: Bu antolojide

okuyucunun, özellikle genç okuyucunun, kendi milletinin tarihini öğrenmesinin sağlanması; temel çalışmalardan, bizim bin yıl ötesinden gelen tarihimiz hakkında, Tuva etnik oluşumu, gelişimi ve değişimleri hakkında, devlet yapısının tarihten bugüne şekillenışı hakkında kendinin bilgi edinebilmesi; Tuva coğrafyasında yapılan arkeolojik çalışmalarla ve Tuva sahasının kadim sakinlerinin nesilden nesile aktardıkları arkeolojik eserlerle tanışmasının sağlanması amaçlanmıştır. (22) Bu amaçlarla yapılmış çalışmaları da belirtmiştir: Tuva ve Tuvalılar hakkındaki çeşitli çalışmalar arasından sadece Rus kütüphanelerinde tek nüsha olarak kalan çok az sayıdaki yayınları değil, en çok duyulmuş yayınlar da seçilmiştir, dolayısıyla antolojide çoğunlukla 1944 yılına, Tuva'nın Sovyetler birliğine katıldığı yıla, kadarki çalışmalar gösterilmiştir. Daha sonraki çalışmalar ise şimdilik geniş olarak kullanımda bulunmaktadır. (23) Bununla birlikte Tuva Halk cumhuriyetinin ekonomi yönünden gelişimi ve yine Tuva arkeolojik araştırma çalışmaları 20. yüzyılın ikinci yarısında başladığı için, 6. ve 7. ciltlerde ayrı ayrı olarak sovyet dönemi ve günümüz Rusya dönemleri de dahil edilmiştir. (24) Antolojiye ele alınacak malzeme seçilirken, Tuva halkının tarihindeki herhangi bir olay için bilimadamlarının ve sosyologların bazen görüşlerinin uymadığı çalışmaları da derlemeye dahil etme amacı da güdülmüştür. (25) Bu kaynaklarla çalışırken yazarların metinlerine gerektiği ve önemli durumlarda redaktör notu (K. D. Arakçaa, K. S. Şoygu) eklemek mecbur olmuştur. (26) Antoloji ciltlerinde, farklı farklı konuların birleştiği bölümlerde bilimadamlarının çalışmaları kronolojik olarak verilmiştir. (27) Bu da okuyuculara, herhangi bir meseleyi, olayı zamanın değişmesiyle, gelişmeyle birlikte karşılaştırma imkanı sunar. (28) Açıklamalarımızı ekleyerek bu veya diğer ciltlerde aynı sorunun veya olayın geçtiği sayfalara okuyucuyu yönlendirdik. (29) Değerli okuyucu, edindiğimiz amaçlara antolojide ne kadar ulaşabildik, siz karar vereceksiniz. (30) Ancak ben bu projenin yürütücüsü ve genelin temsilci olduğum için, tek bir millet hakkında farklı farklı yazarlardan derlenen tarihî delillerin toplandığı bu tür yayımların ne Rusya'da ne de başka bir yerde olmadığını, övünme niyeti taşımadan, belirtmek isterim. (31) Bunun için, antolojinin değerli olmasını sağlayan şey tarihi delilleri içermesi (bazılarının çok az olduğunu belirtmiştim), halka yakın olması ve sosyal hayatta geniş olarak kullanılmasıdır. Esas olarak ise gençlere ve yeni yetişen nesle başucu kitabı olup herhangi bir tarihî sorun karşısında faydalanabileceği bir eser olması bakımından da

özeldir. (32) Şimdi antoloji ciltlerinin içeriğini kısaca tanıyalım. (33) Derleme yedi ciltten oluşmaktadır. (34) Antolojinin başında Nikita Sergeyeviç Mihalkov'un (Rus artist, Sergey Küjügetoviç Şoygu'nun arkadaşı) "okuyucuya takdim"i bulunmaktadır. (35) Burada belirttiği gibi, çok ciltli bu derleme "onu oluşturanların kendilerine has bilim araştırması değildir", "antolojinin oluşturulma amacı, okuyuculara daha önceden ve yakın zamanlarda yayımlanmış olan tarih kitapları ve bilimsel çalışmaların sayfalarını karıştırma imkanı sunmasıdır". (36) Ayrıca şöyle yazmaktadır: "... bana göre bu antoloji, Rusya'nın doğu ile batı arasında bir köprü görevi üstlendiğini de tekrar doğrulamaktadır".

(37) Birinci cilt: Burada, ikinci bin yılın sonundan çağımıza kadar ve 19 yüzyılın sonuna kadar Tuva coğrafyasında ve merkez Asya'nın komşu coğrafyalarında yaşamış eski boylara yer verilmiştir (1. bölümü).

(38) Birinci cildin ikinci bölümü çok özel bir bölümdür. (39) Burada Sovyet edebiyatçısı V. A. Çivilihin'in "Pamyat" adlı edebi romanından, efsanevî Uryanhay ve Cengiz Han'ın askerlerinin komutanı Sübedey hakkında hikâye edilerek anlatılan kesintiler bulunmaktadır. (40) Bazı tarihçilerin söylediklerine göre, Çivilihin Sübedey'in tipini en gerçekçi ve tarafsız olarak anlatmıştır. (41) Sovyet ve Rus edebî sanatlarında büyük Uryanhay kamutanının mücadelelerini gösteren ve analiz eden tek çalışma budur.

(42) Üçüncü bölümünde Rusya'nın tanınmış bilimadamı N. F. Katanov'un Uryanhay ile ilgili yapmış olduğu çalışmaların bibliyografyası verilmiştir. (43) Okuyucunun, özellikle genç okuyucuların, bu zor çalışmaları okuyup anlayabilmelerine yardımcı olmak amacıyla, birinci ciltte "Tuva kaderinin iskit-hun-türk kökleri" adlı giriş verilmiştir. (44) Burada Tuva ve Merkez Asya coğrafyasında yaşamış boyların tarihinin önemli basamakları 19. yüzyılın sonuna kadarki dönem anlaşılır biçimde yazılmıştır. (45) Girişte, eski Türk komutanı Kül-tegin'e adanan, Tuva şairi ve yazarı A. A. Darjay ve Rus şairi A. V. Prelovskiy'in kaleme aldığı büyük küçük yazıların Tuvaca ve Rusça olarak şiire dökülerek verilmesi de giriş bölümünü süslemiştir.

(46) İkinci cilt: Bu cilt, coğrafya ve zaman düzenine göre Sayan-Altayları ve 15 yüzyıldan 20 yüzyılın başlarına kadarki dönemi kapsar, veyahut da Tuva coğrafyasında

yaşamış boyları ele almıştır denebilir. (47) Burada verilmiş çalışmaların çoğu, Sayan-Altay boylarının, bunlar arasında da Uryanhayların (Tuva) ve akraba boyların, etnogenetik meselelerini aydınlatmaktadır.

(48) Üçüncü, dördüncü ve beşinci ciltlerde Uryanhay bölgesi tanıtılır. (49) Bu ciltlerde asıl üzerinde durulan “Rus-Tuva ilişkilerinin” gelişimi üzerine bilimadamlarının ve gezginlerin yapmış olduğu çalışmalardır. (50) Ancak, ciltlerin farklı farklı bölümlerinde cildin asıl konusuna uymayan dar kapsamlı çalışmalar da eklenmiştir.

(51) Beşinci cilt, Uryanhay’dan Tandı-Tuva’ya geçilmesini anlatır. (52) Farklı yazarların çalışmalarının eklenmesiyle bu cilt en kapsamlı cilt olmaktadır. (53) Tuva halkının yaşamını ve Uryanhay bölgesinin komşuları Rusya ve Moğolistan ile ilişkilerinin farklı yönlerini gösterir.

(54) Altıncı cilt baştan sona, Tuva tarihinde birinci bağımsız devlet oluşumu Tuva Halk Cumhuriyetine ayrılmıştır (1921-1944). Genç devletin çalışmaları kısaca nakledilmiştir.

(55) Her cilt güzel resimlerle süslenmiştir ve hepsinin renkli girişleri vardır.

(56) Yedinci yani son cildin özel bir yeri vardır. Çünkü, burada Tuva’nın eski yazıtları hakkındaki arkeolojik çalışmalar ele alınmıştır. (57) Bu cilt, hayatının büyük bir kısmını Tuva’nın eski anıtlarını araştırmaya adanmış, mümtaz Tuva arkeologlarını yetiştiren değerli Sovyet bilimadamı Aleksandr Daniloviç Graç’a hitaf edilmiştir. (58) A. D. Graç’ın danışmanlığını yaptığı SSCB Bilimler Akademisinin Sayan-Tuva araştırmalarının genç ekipte antolojinin kurucu-yazarı Sergey Şoygu da yaz tatillerinde çalışmıştır. (59) Sergey Küjügetoviç’in araştırmalar sırasında ortaya çıkan tarih ve arkeolojiye olan ilgisi boşa gitmemiştir. Nitekim, bu antolojinin hazırlanması, eski Uygur kalesi Por-Bajıñ kazısı ve Çadana Üstüü-Hüree festivali bu ilgiden kök almıştır. (60) Kendi ileri sürdüğü öneriler ve gerektiğinde bunları gerçekleştirmesiyle Sergey Şoygu amaçlarının sonucuna ulaşmayı ümit etmiştir ve küçük oğlunun da isteğinin yerine geldiğini, gerçekleştirebildiğini gösterir.

(61) Cildin birinci bölümünde Rus bilimadamı-arkeologların 1917 yılına kadarki

alışmaları verilmiştir. (62) Bunlar arasında İ. S. Bogolyubskiy'in, Por-Bajın kalesi kalıntıları hakkında yazan, kalenin planının Kara-Balgasundaki Uygur Kağanına ait Kağan şehrine benzerliğini belirten ilk araştırmacılarından biri D. A. Klemenst'in çalışmaları bulunur.

(63) İkinci bölümün tamamı Sovyet ve Rus bilimadamlarının Tuva arkeolojik anıtları üzerine yaptıkları araştırma çalışmalarına ayrılmıştır.

(64) Beşinci cildin üçüncü bölümünde İ. A. Arjantsev ve T. K. Mkrtıçevt'in danışmanlığında, yazarlar birliğinin antolojiye katılmasıyla birlikte ayrıca hazırlanan 2007 yılında Por-Bajın kalesinin önemli haberleri dahil edilmiştir. (65) Kalenin ortaya çıkışı açısından yazarların düşünceleri dea verilmiştir. (66) Antoloji ciltlerinin özetlerini bitirirken resimli süslemelerin yazarı ressam Ş. M. İrgit'in kaleme almış olduğu sayfaya da değinmek isterim. (67) Burada Tuva'nın pek çok arkeolojik anıtlarının motiflerini, yani kaya resimlerini, Eski Türk yazılarını ve kalıba dökülmüş anıtları kullanmış, onların verildiği yerde içeriğine göre belirli pozisyonlar sunmuştur: (68) alt tarafta yeryüzündeki yaşamı ifade eden kız kaçırma sahnesi, insaoğlunun başlangıcını oluşturan kadın ve boğanın kutsal ilişkisinin resmi, insanın yeryüzünde yaşamının temelini oluşturan çeşitli hayvanlar, (69) orta bölümde doğadaki ebedî devrelerini ifade eden av hayvanlarının etrafta koşuşunu gösteren sahne, yukarıda - ruhun (kuşlar) ve o dünyanın (maskeler) yaşam sembolleri verilmiş; (70) yazarın kendi düşüncesine göre, onların tamamını, Tuva halkının tarihini ifade eden eski Türk yazılarının fonunda göstermiş; bunların tamamının üzerinde öz yurdunu koruyup kollayan Tuva bozkırlarının egemeni Eski Türk askerinin duracağı şekilde resmini yaratmıştır.

K. D. ARAKA

7. METİN

(1) TERE-HÖL KALESİ

(2) Tuva'nın güneydoğu tarafında Sengileñ dağlarıyla çevrilmiş Tere-Höl ukurluđu yayılmıştır. (3) Uzunluğu otuz beş, genişliği on sekiz metre, en alçak yeri deniz seviyesinden 1310 metre yüksekliktedir. (4) ukurun güneybatı tarafında

Balıktığ-Hem'in sol tarafında, dağların yakınında, 1315 metre yükseklikte Kungurtug köyü bulunur. (5) Bu köy, 1949 yılında kurulmuştur. (6) Tuva Cumhuriyeti'nin Tere-Höl kojuunu, Şınaa sumuzu yönetimine bağlıdır. (7) Sumunun yüzölçümü on üç bin kilometre kare, nüfusu ise iki bindir. (8) Çukurluğun batısındaki Tere-Höl, pek çok masala konu olmuştur. (9) Bu yerin yerlileri, bu gölü Kileen olarak adlandırır. (10) Kökeni Moğolca kelime olabilir. (11) Parlak açık bir günde Kileen ayna gibidir. (12) Bulutsuz gecelerde gökte ışıldayan yıldızlar, göle yansarak oynayan sayısız altın inciler gibi, anlatılamaz ve resmedilemez efsanesini nakletmeye başlar! (13) Böyle güzel yerde bir kale kurmayı Kağan nasıl düşünebilmiş olabilir!

(14) Yüzlerce yıl, güzün dönen turnalar gibi eski kalenin üzerinden katar katar geçilmiştir. (15) Dünyada ebedî şey yoktur, kuru yerden göl çıkmış, Elçiğen-Kulaktığ Kağan sarayını bırakarak gitmiştir. (16) Onun aştığı taygaya Haan-Taygası, karısının geçtiği nehre Emi denildiği eski efsanevî anlatmalarda kalmıştır. (17) Gölün kıyı şeridi sekiz, eni beş, yüzölçümü ise kırk küsur kilometre karedir. (18) En derin yeri dört metredir. (19) Gölde on beş küçük adacık bulunmaktadır. (20) Bunların birinde, güney kıyısında 1.5 km içeride Uygur kalesi vardır. (21) En iyi şekilde korunarak günümüze kalan şehir-kale budur. (22) Kuzey tarafındaki kale duvarları hâlâ beş metre yükseklikte kalmıştır. (23) Rusya çapında tarih anıtı olarak kaydedilmiş ve devlet korumasına alınmıştır.

(24) Yöre halkı bu kaleye "Por-Bajıñ" der. (25) Kalenin bulunduğu adaya ise Tas-Ortuluk denir. (26) "Bajıñ-Ortuluu" da denir. (27) Kalenin duvarının uzunluğu iki yüz on bir, eni yüz elli sekiz metredir. (28) Duvarlar inşa edildiğinde yüksekliği on metreden fazla, temelinin kalınlığı ise sekiz metredir. (29) Yavaş yavaş inceliyor yok olduğu için üzeri dört metre yassılaştırmış şekildedir. (30) Duvarın doğu tarafında, yaklaşık sekiz metrelik büyük bir kapısı vardır. (31) Bunun iki tarafında da kuleler bulunmaktadır. (32) Batısında ise, duvarın ortasında bir kule vardır. (33) Kalenin içinde güney, batı, kuzey duvarları boyunca iki odalı 8x6 metre ölçüsünde 27 ev inşa edilmiştir.

(34) Ortasında büyük saray olarak iki ev bulunmaktadır. (35) İlki 23x23 metre kalınlıktaki bir platform üzerindedir. (36) Kare şeklindedir. (37) Güneybatı tarafından

dahil olan yanyana iki geniş merdiven uzanır. (38) Evin duvarının kalınlığı iki metredir. (39) İçi ve dışı sarı, kırmızı renkli kireçlerle boyanmıştır. (40) İç duvarları su boyası ile işlenmiş fresk resimlerle kaplanmıştır.

(41) POR-BAJİÑ

(42) Tuva'da VI. yüzyılın sonunda ırmaklar boyunca ve halkın büyük ulaşım yollarının kavşaklarında, kalabalık halkların göçerek yaşadığı yerlerde şehir-kaleler inşa edilmiştir.

(43) Tuva'nın güneydoğu tarafındaki bu şehir-kale, Şınaa sumuzu alanına dahil Tere-Höl'ün (Kileen'in) ortasındaki adada bulunan Por-Bajıñ'dır.

(44) Bunlar, müdaafa kaleleri, diğerleri ise usta av (zanaat, sanat) merkezleri idi. (45) Buranın yerlileri başka yerlerden mecburi olarak gelen kişilerdi. (46) Altın, gümüş, bakır, tunç demirden süsler, kap-kaçak, iş ve savaş aletleri yaparlardı. (47) Toprak kaplar, ağaç eşyalar yapıyorlar, deri ve keçeden kılık-kıyafet dikiyorlardı.

(48) Bizim göçebe atalarımız, onların yakınına yerleşmez, kendi obalarına göçüp orada yaşıyorlardı. (49) Onları konaklayacak yerlerine zorla göç ettirerek, bazılarını şehir ve tapınaklar inşa ettirir, çobanlık yaptırırlardı.

(50) Göçebe halkımız, onların yaşam tarzına alışamamış, o şehir-tapınakları yıkarak yok etme inancına kapılmışlardı. (51) Ancak, insanların yaşadıkları yerlerin kutsal ve el değmeyecek yerler olduğu kuralına riayet ederek onları yağmalayıp tahrip etmemişlerdir. (52) Onlardan hiçbir şey almamışlardır.

(53) Tere-Höl kalesinin (Por-Bajın) içinde kırıntılar arasında demir çitler, ok, bıçak, kap kaçaklar aynı şekilde, bütün olarak yatmaktadır. (54) Bunlara kimse dokunmaz. (55) Kendileri çürüyüp yok olacaktır diye düşünür halk. (56) Günümüze kadar en iyi şekilde korunarak ulaşan Şınaa sumuzundaki Por-Bajın'dır. (57) Bunu Tere-Höl (kileen) bize bırakmıştır.

(58) TUVA VE UYGUR ÜLKESİ

(59) Türklerin son güçlü kağanı Bilge Kağan, 734 yılında ölmüştü. (60) Son doğu Türk Kağanı Ozmış ise 744'te öldürülmüştür. (61) Böylece Merkez Asya'da Uygurlar egemenlik kurmuşlardır (745-840). (62) Doksan beş yıl boyunca Büyük Uygur Devleti kök salmıştır.

(63) Birinci Uygur Kağanı, Uygurların yaglakar deneni soyundan, Tseylo idi. (64) Büyük Uygur kağanı devleti kurmak için mücadeleyi yönetmiştir. (65) Onun ölümünden sonra oğlu Moyun-Çur 746-759 yıllarında kağan olmuştur. (66) Cesur ve işinin ehli bir kumandan idi. (67) Onun hayatının son yılları Tuva ile sıkı ilişkilidir. (68) Uygur döneminin ilk büyük yapıları da onun yöneltmeleriyle yapılmıştır. (69) Onun tam kağan adı ise Kuyulbeg-bilge Kağan Moyun-Çur (Bayan-Çur, Bayan-Çor)'dur. (70) Tuvayı ele geçirerek yöneten kişi de odur.

(71) Doğu Türk *tükülerin* düşmesinden sonra, 745 yılında Tuva'da idare yerli boyların eline geçmiştir. (72) Bunlar, Çik, As, Tubo vb. boylardır. (73) Bunları Çikler yönetmiştir. (74) Çikler, kuzey komşuları eski Hakaslar ile (Kırgızlar) müttefik olmuşlardır. (75) Çikler, Hemçik ve Yenisey kenarında yaşamış kalabalık bir topluluktur.

(76) Aslar, Hemçik, Alaş, Ak başları, Kögmen (batı Sayan), Altay civarlarında yaşamışlardır.

(77) Dubo, doğu Tuva ve Köp-Sug –Höl (hatta Köpsögol)'da yaşamış boylardır.

(78-79-80) Çikler, diğer bütün göçebeler gibi değildirler, savaşçıdır ve asıl olarak hayvancılık ve tarım yaparak geçinirlerdi.

(81) Aslar, hayvancılık ve avlanmayla geçinirler, göl yakınlarında yaşayarak balıkçılık da yaparlardı. (82) Dubo (tubo) ivicilik, avcılık, hayvancılık, göl yakınlarındakiler balıkçılık yaparlardı. (83) Şimdiki Tuva etnik adının kaynağı da budur.

(85) "... Pars yılında (750) çiklere karşı savaşa gittim. (86) 14 şubatta Kem (Yenisey) yakınında savaştım. (87) Aynı yıl Çikler yönetildi..." diye çik adından taşta bahsedilmiştir. (88) Moğol'un Köp-Sug-Höl aймаğının Tsetserlig sumuzu alanında

Mogoy-Şine-Ussu denilen yerdeki yazılı taşta bu şekilde yazılmıştır.

(89) Devamında: “aynı yıl Tes-Hem’in başına (Ötüken’in batı yamacına) Kasar-Kor otağını yapmayı emrettim. (90) Basit bir koruyucu duvar yapmayı emrederek, orada yazı geçirdim. (91) Oraya sahip olduğum yerlerin sınırlarını yaptırdım. (92) Kendi damgalarımı ve yazılarımı oymayı emrettim. Ondan sonra aynı yılın güzünde doğuya giderek Tatarlardan cevap istedim. (93) Tavşan yılında (750) mayısta... (94) ejderha yılında (752) yazın kutsal tepe Sünküz Başkanın batı tarafında Yakbaş ve Tukuş nehirlerinin birleştiği noktada Ötüken’in ortasına geçirdim...”

(95) Kül-beg-bilge kağanın oğlu Turyan, babasından sonra Eltemiş-Bilge-kağan adını alarak tahta oturmuştur. (96) Onun adıyla Terhin abidesinde şöyle yazılmıştır: “Kargı ve Burgu nehirlerine, o ülkeye, kendime ait iki nehre yaşamak üzere göçtüm. Ötüken’in kuzey yamaçlarında, batı kıyısında kendi yazlıklarına, Tes-Hem’in başından doğu tarafına doğru göçüp burada yaşadım”.

(98) Batı Hangay’da ormanlık Bulnay sırtlarıyla, Sengelen’in doğu yaylaları arasında, geniş ve sisli yukarı Tes vadisi uzanır. (99) Nehir pek geniş olmamakla birlikte kıvrılarak akar. (100) Bazı yerlerde, pek çok küçük kollara ayrılarak dağ boyunca uzanan bozkırı ıslatır. (101) Bu yakınlarda küçük göller de epeycedir. (102) Zengin otlakların ve yeterli derecedeki suyun bulunması burayı pek çok hayvan beslemek için elverişli hâle getirir. (103) En eskiden beri burada göçebelerin yaşamış olduğunun izlerini, eski ve orta dönemlere ait kurganlar ve yazılı taşlar kanıtlar.

(104) Tsetserlig sumuzunun merkezinden kuzeybatı tarafına doğru yaklaşık 10 km. uzaklıkta Hudjrit denilen yerde Nogon-Tologoy tepesindeki devrilmiş yazılı taş 1976 yılında bulunmuştur. (105) Burada yazıldığı üzere: “... benim göklerden doğmuş Eitemiş kağanım, kağanlı devletin başına oturup halkı yönetti.

(106) ... Kasar Korug’da yaşayarak otağ yaptırmış. (107) Orada yazı geçirmiş.

(108) ... Doğuda, Elser’e de yaşadı. (109) Kendi damgalarını ve yazılarını nasıl oyacakları ve yapacaklarını emretmiştir...”. (110) Bu anıt Begü-Kağanın devleti yönettiği zamana 751-752 yıllarına denk gelir.

(111) Tuva’da Moyun-Çur’un 750-752 yıllarında yaptırmaya başladığı şehirler,

kaleler, surların yapımı 758 yılı sonrasında da devam etmiştir. Bunların en önceki Tere-Höldeki Por-Bajındır. (112) Bunun devamında Eleges-Ağzı, Çaa-Höl, Çadaana, Barlık'a kadar ölmüş kağanın Orhon-başındaki otağından Tes ve Tere-Höl'e kadar uzun bir yol gitmiştir. (113) Güneydoğu Tuva'da ulaşım için rahat yerler, yüksek dağlar, artlar yoktur. (114) Ötüken, konuşma dilinde kayasız, ağaçsız, çalılı, atla gitmeye elverişli yer demektir. (115) Tuva'nın fiziki haritasına bakıldığında ülkenin doğusundaki orta derecedeki alçak yer burasıdır. (116) Buradan merkez ve batı Tuva'ya doğru ulaşım da rahattır.

(117) Moyun-Çur: "aynı sene (750) ben Tes başına (Ötüken'in batı yamacına), Kasar-Kordan otağının yapılmasını emrettim...". (118) Burada, bir asker karargâhı yaptırdığını söyler gibidir. (119) Por-bajın'da da onun asker karargâhı vardı.

(120) Bu yazılar, Tere-Höl kalesini Moyun-Çur'un yaptırdığını gerçekten doğrular. (121) Kargı ve Burgu nehirlerini günümüz dilbilimcileri Balıktıg-Hem (kaa-hem) ile ve onun sol kolunu Kargı nehri ile eşleştirirler. (122) Yöre halkı Balıktıg-Hem'in Tere-Höl vadisinden çıkarak akan bölümüne Kaa-Hem derler. (123) Eltemiş Bilge Kağan babasından sonra Tere-Höl'de bulunan kalesindeki otağına gelerek burada yaşar, ele geçirdiği yerleri yönetirmiş.

(124) Böyle büyük bir kaleyi, çok sayıdaki evleri yaptırırken yüzlerce ton yapı malzemesi: taş, toprak, ağaç gerekmiştir. (125) Bu kadar çok şeyi nasıl getirtmiştir. (126) Kalenin yapıldığı zaman şimdiki adayı su çevirmemişti. (127) O zamanlar burası, göl içine uzanan yüksekçe bir tepeye sahip yarım ada olabilir. (128) Öyle de olabilir. (129) Çok sayıdaki asker orada duramaz: binek atını, nerede otlatıp, nerede bırakacak? (130) Tehlike olduğunda oraya halk korumak için nasıl hızlıca girecek veya oradan nasıl çıkacak? (131) Yoksa o zaman gölün kıyısı ile ada arası uzak değil de yakın mıydı? (132) Özel köprüler ile mi ulaşım sağlanıyordu? (133) Şimdiki kıyı ile onun arası bir küsur kilometredir. (134) Bundan başka pek çok ev, kale var olabilir. (135) Por-bajın'da ise kağan ve yakınları bulunuyordu. (136) Askerler göl kıyısındaydılar. (137) Bu civarları araştırıp, deneme kazıları yaparak görmek gereklidir.

(138) Eski kurganları araştırma ve kazılar yapma büyük önem arz eder.

(139) Bu yazdıklarımı, Kungurtug okulunda otuz üç yıl boyunca tarih öğretmenliği yaparken öğrenci gezileri düzenleyerek topladığım gözlemlerime dayanarak aktardım.

(140) KUNGURTUG ADININ TARİHİ

(141) Şimdiki köyün güneydoğu tarafında kurganların bulunduğu açık alana eskiden Hün-Hüür denilirdi. (142) Burası, eni bir kilometre, uzunluğu yaklaşık üç kilometre 20'den fazla kurgan bulunan bir kare şeklinde alandır meydandır. (143) Bu meydan Hün-Hürtü nehrinin sağ tarafındaki orman ile küçük bir nehir arasında bulunur. (144) Sabah güneşinin ışıkları, ilk olarak burada bulunan kızıl ağaçların başına değer. (145) Yüksek bir dağ üzerinden bakılırsa, bu meydanın ortasında kızıl ağaçları çevreleyen, altın sarısı çiçekli çayırdaki, güneş etrafını pervanelemiş gibi gözüken çok güzel bir yerdir! (146) “Hayatın edebî çarkı dönerek, hayırlı mantralar okunsun!” diye pek çok kişiyi gömen meydanda, onların son yolculuğu için tutulan duadan çıktığı düşünülen bu adın tarihi, çok eskiden büyükler tarafından gelecek nesillere aktarılmıştır.

(147) ... köyün şimdiki yerlilerinin anlatmalarına göre bu ad, Moğolcadan gelmiştir. (148) “Hongor” kişi mezarı anlamına gelen sözden çıkmıştır. (149) Kurganların çokluğu düşünüldüğünde gerçekten bu adın kaynağı olabilir.

(150) “Hüngür” sözündeki “h” ile “k” ünsüzlerine “-tug” eki eklendiğinde, sesleri telâffuz etme yönünden (assimilasyon kuralına göre) Hongurtug denileceğine hüngürtüg olarak değişmiş gibidir. (151) Gerçek anlamı soruşturulduğunda, güneş, dua, pervane sözlerinin felsefesi Künhürtü adına tamamiyle sindiği doğrudur.

(152) Orta yüzyıllarda, bu yerde, kağanlığın merkezi bulunuyordu. (153) Bunun kanıtı ise şimdiki köyün yanındaki göl ortasındaki adada bulunan kağan kalesi Por-Bajın'dır.

(154) Tuvaca araştırmacıları Ş. Sat, M. Martan-ool, P. Seren, Tere-Höl halkının dilinde biraz Moğol aksanının olduğunu özel olarak kaydetmişlerdir.

(155) Nereden geldiniz? diye Kızıl havalanında bu yöre halkına sorarsanız,

(156) -ben Hühürtü'den uçakla uçup geldim, diye cevaplar.

(157) Başkentin merkezindeki dua silindiri bütün gün dönüp durmaktadır. (158) Kungurtug demeden, hâlâ Hün-Hürtü şeklindeki kutsal söz ağzımıza yavaş yavaş yerleşerek atalarımızın tarihini de tekrar hatırlatmış olmaktadır.

8. METİN

(1) TUVA AİLESİ: TEŞEKKÜLÜ, TARİHİ, EĞİTİMCİ ETKİSİ

(2) İnsanoğlunun gelişiminin ilk basamağında, genel olarak, halkın ekonomik durumu ve çocuk terbiyesi bulunur.

(3) Yavaş yavaş şahsi mülkiyetin doğuşuyla, aileler, akraba gruplarından farklılaşmaya başlamıştır. (4) Erkek kadın ilişkileri de değişmiştir. Tek eşli aileler doğarak toplumsal hayatın özel bir tarzı olmuştur.

(5) Tuvalıların aile yapısı da böyle oluşmuştur. (6) Ancak, Tuva halkı akrabalık kurarak yaşama geleneğini hâlâ bırakmamıştır. (7) Üç göbeğe kadar birbirlerini incitmeden, ahbablık kurarak ve yardımlaşarak yaşarlar. (8) Bunun için, akrabalık kurarak yaşamak, Tuva aile yapısının özelliği olarak belirtilebilir. (9) Bu da nesilden nesile aktarılan güzel geleneklerden biridir.

(10) Akraba nedir? (11) Bunun nasıl oluştuğunu, hangi şekillerde olduğu hakkındaki açıklamaları, bilimadamı M. S. Bayır-ool kendi çalışmalarında yazmıştır.

(12) Bu bilgileri araştırmacı iki kısma ayırmıştır:

(13) a) kökten akrabalık kavramı;

(14) b) akrabalar arasındaki yetki ve ödevler

(15) Kökten akrabalık hakkında açıklama:

(16) Akrabalığın kaynağı küçük çocuğun doğumu ile ilgili olan biyolojik delildir. (17) Bir insandan başka bir insan oluşur, babadan evlatlar oluşur, büyük anne, büyük babanın torunları olur. (18) Bu akrabalığa doğrudan akraba denir.

(19) Yazar, Tuvalılar, akrabaları “kan akrabası, yakın akraba, uzak akraba olarak

ayırır” şeklinde belirterek, bu bilgilerin anlamlarını şöyle gösterir: (20) “kan akrabası, tek bir anne ve babadan doğan, bir aileden çıkmış kişilere denir”.

(21) “Göçebe ailelerde kan akrabaları iki bölüme ayrılır: (22) anne tarafından akraba ve baba tarafından akraba. (23) Üç nesile kadar akrabaları yakın akraba olarak sayar. (24) Yakın akrabanın soyu, ondan ayrılıp, dört nesilden uzaklaştığında uzak akraba olur.

(25) “Tuvalılar baba tarafından akrabaya “kan akrabası” der. (26) Çünkü baba çocuğun yaratıcısıdır. (26) Anne tarafından akrabaya “göbek akrabası” denir. (28) Çünkü çocuk anne karnında oluşmaya başlağından itibaren onunla göbeğı birleşik olarak büyür gelişir. (29) Dünyaya geldiğinde annesinin ilk sütünü emerek büyür.

(30) Anne-baba ve çocuklar arasında karşılıklı görevler vardır ve toplumda birbirlerine karşı sorumluluk taşırlar. (31) Buna, toplumsal ilişki veya sosyolojik esaslar denir. (32) Bunun için, kökten akrabalık bilgisi, derin anlamlı biyolojik ve sosyolojik esasların birleştiğı bilgidir. (33) Bunu sindirerek, kan akrabalığının karışmamış (temiz) olması gerekir.

(34) Araştırmacı, Tuva geleneklerine göre, evlendikten sonra oluşan akrabalıkların da olduğunu yazar. (35) Erkek ve kızla ilgili olarak kayınbabası – güveyi, kayınanası-güveyi, kaynatası-gelini, kaynanası-gelini, yengesi, eniştesi, kayın birâderi gibi adlar kullanılır. (36) Bu sözler, bazı yerlerde farklı adlandırılır. (37) Örneğın, edebî dilde *çaava* denir, bazı diyalektlerde ise bu kelime yerine *çeñge* kullanılır. (38) Bunda hiçbir sakınca yoktur, bununla ilgili olarak tartışılmaz.

(39) Bundan başka, Tuvalılarda “yurt akrabalığı” denen bir olgu vardır. (40) Aynı köyde doğup, büyümüş çocuklar birbirlerine alışarak, eşi-dostunu yakın kişiler sayarak, onları gerçek akraba derecesine getirerek onlarla hayatta dostluk kurmaya başlarlar başlarlar. (41) “Kötü akraba yerine yabancı kişi daha iyidir” (hayırsız akrabadan, yabancı yegdir) atasözü de buradan kaynaklanır.

(42) Kan akrabalığı, yakın akrabalık veya yurt akrabası ile adaletli, dostça, ortak yaşama geleneğı Tuva ailesinin eskiden beri önemli bir imi, ayrılmaz parçasıdır. (43) Bu gelenek hâlâ kendi değerini yitirmemiştir.

(44) Eski Tuvalılar “terbiye” sözünü az kullanıyorlardı. Bu anlamda çoğunlukla, çocuğa akıl öğretip, onu eğitip “adam etmek” diye söylerler.

(46) Gerçek terbiyenin anlamı, evde çocuğa hayat bilgisini, çalışmayı öğretmek, düzene alıştırmaktır. (47) Bunları, çocuğa anne babası, ağabey-ablası ve akrabaları öğretir. (48-49-50) Böylece bahsettiğimiz aile öğretisi doğmuş olur. Bu ise üç bölüme ayrılır: âdet, gelenek, tören.

(51) Temel Tuva ailesi, bu gelenekleri gençlerin aklına sokarak, nesilden nesile aktarıp onları, bu halkın apayrı yaşamı ile tanıştırmak hayata hazırlarlarmış. (52) Örneğin, kız çocuklara beş yaşından itibaren keçi sağmayı, on yaşında kesilen hayvanın içkembe bağırsağını temizlemeyi öğretirler. (53) Erkek çocuklara beş yaşında kuzu koç gütmeyi, on yaşında koyunu kesip, derisini soyarak etini parçalamayı öğretirler.

(54) Tuva ailelerinde terbiyenin asıl bölümü, bu halkın kişi hakkındaki öğretileridir. (55) Eski Tuvalılar bireye, özellikle anneye, büyük saygı gösterir ve bebeklere “burgan” derlerdi. (56) Bunun için çocukları bireylere karşı cömert, yardım sever, saygı gösteren kişiler olarak yetiştirmek gerekliydi. (57) Anneye inanıp iman etmek de Tuva geleneğidir. (58) Çünkü o, çocuk dünyaya getirir. (59) Çocuğunu ilk sütüyle emzirerek besleyip büyüten, akıllanmasını sağlayan, ona çalışmayı öğreten asıl kişi odur. (60) Bunun için gençlere, anneye saygı göstererek onu korumayı öğretmek ailenin kutsal görevidir.

(61) Her aile, evlatlarını ağır başlı olarak terbiye etme arzusunu taşır. (62) Tuva halkı buna iyi âdetlerin öğretilmesi der. (63) Örneğin, çocuğu çalışkan, dürüst olarak yetiştirmek; ona aç gözlü, kavgacı, kibirli olmamayı öğretmek.

(64) Bize göre, çocukları kötü alışkanlıklarla yüzleştirerek bunların gerçek anlamlarını açıklamak gerekir. (65) Örneğin, neden hırsızlık kötüdür ve hırsızlık yapmak olmaz? (66) İnsan neden kaba, aç gözlü, tamahkar olmamalıdır? (67) Yalancılığın zararı, kötülüğü nedir? (68) gibi soruları cevaplamak çocuğu iyiye alıştırmak. (69) Kötülüğü nasıl önleyeceğini, neden böyle alışkanlıklara sahip olunmaması gerektiğini anlar. (70) Öğütler vermek, anne-babanın, büyüklerin, akrabaların çocuk hakkındaki iyi dileklerinin yansımasıdır.

(71) Çocuğa yasak olan şeyleri öğretmek, iyi bir âdettir. (72) Çocuğun yasak olan şeyi bilmesi gerekir. (73) Örneğin, Tuvalılar eskiden beri insan kalbini kırmaz, başka kimsenin kıyafetini giymez, sözle, bıçakla, silahla kimseyi tehdit etmez şeklinde öğretirlermiş. (74) Çünkü, insan kalbini kırdığında bu kırgınlık kendine döner ve kendi gönlü ağrır (vicdanı sızlar). (75) İnsanların kıyafetlerini giyerek, eşyalarını kullanıp, hayvanlarını çaldığında o kişiye, o eşyaların kargışı ulaşır. (76) İnsana ölüm işareti verir.

(77) Tuva halkında besi hayvanlarına, canlılara, ormana, yere, suya ait ve gökle ilgili “yasak”lar çoktur. (78) Bunları sindirterek ve bilincine vardırarak öğretmek yine ailenin sorumluluğundadır.

(79) Ataların öğretilerinin yine ayrılmaz bir parçası âdetlerdir. (80) Bunları, Tuva halkının mutlaka uyduğu ve hâlâ uyacağı disiplinleri olarak bilmek gerekir. (81) Aile içinde halkın kutsal geleneklerini öğretir, onlara halk ciddi olarak riayet ederdi. (82) Örneğin, yeni doğmuş bebeği yaşça büyük, çok çocuklu, halk arasında saygın bir anne beşiğine yatırır. (83) Eğer, çocukları hayatta kalmayan bir kişi doğurmuşsa o zaman bebeği beşiğe yatırma âdeti farklı olur: önce beşik tütsülenir. (84) Bunu yaparken çok çocuklu bir kişinin kundağını, bebek bezini ve keçeyi kullanırlar. (85) Sonra yine yaşlı bir anne tarafından bebek beşiğe farkedilmeyecek şekilde yatırılır. (86) Bütün bu ritüelin anlamı: (87) Bu evde kimse doğurmamış, burada bebek yok diye “şeytan”ları kandırmaktır. (88) Bu ritüel, bu çağa göre ele alındığında psikoterapinin yöntemleri arasına girer. (89) Esas anlamı ise şöyledir: (90) Evladını düşürerek acı kederle karşılaşmış bir annenin gönlünü ferahlatmaktır. (91) Anne olan kadını senin doğurduğunu “şeytan”lar bilmeyecek, senin bebeğini artık almayacaklar diye inandırmak ve ona, senin çocuğun sağlıklı, esenlik içinde büyüyecek diye moral vermektir. (92) Böylece sakinleştirilen, gönlü ferahlatılan anne bebeğine ninni söylemeye başlar.

(93) Halkın pek çok ritüeli vardır. (94) Bunlardaki fikir derin öğretileri barındırır. (95) Esası disipline ait olduğu için insanın kendini nereye, nasıl taşıyacağını yaşa göre öğretmektedir. (96) Hayattaki olaylara uygun olarak yapılacak ve yapılmayacak şeyleri belirterek açıklar. (97) Bunun için bunları her yaşta uygulamak

zorunludur. (98) Ritüelleri uygulayacak şekilde öğretmek de yine ailenin görevidir.

(99) Öz halkının niteliklerini alan çocuk, yüksek inanca sahip, azimli, zorluklara takılmayan biri olur. (100) Bu da ailenin geleneklere bağlı olarak verdiği terbiyenin etkisidir.

(101) Genç neslin, atalarının geleneklerine uyarak, inançlarını terketmemelerini görmek anne-baba ve akrabalar için sevindiricidir. (102) Bu ise, ailenin ağır başlı bir nesil yetiştirme görevini halk karşısında icra ederek, nesiller arasındaki bağlantının kopmaması anlamına gelir.

(103) Tuva tarihinde halkın geleneklerinin, ataların mirası olarak düşünerek, yasaklandığı dönemler olmuştur. (104) Günümüzde ataların yüce öğretileri tekrar geri getirilmiştir. (105) Bu öğretiler, çocuğu terbiye ederken başarılı bir şekilde kullanılmaya, okullarda bilim dalı olarak öğretilmeye başlanmıştır.

(106) AİLE KUTLAMALARI

(107) Kutlamalar, çok eskilerde ortaya çıkmış geleneklerden biridir. (108) İlkel insanın avcılık yaptığı dönemlerden başlayarak zamanla değişerek Olimpiyat oyunları, Bahar, Su, Yılbaşı gibi kutlamalar toplumla beraber gelişip, hayatın hâlâ devam eden ayrılmaz parçalarıdır. (109) Aile kutlamaları ise düğün, evlenme töreninden başlar.

(110) DÜĞÜN

(111) Her milletin düğün âdetleri, törenleri farklı farklı olsa da benzer şekilde düzenlenen şeyler de vardır: çeyiz hazırlama, düğün sırasında dua okuma, hediye sunma, düğünü şarkılı türkülü, neşeli kutlama gibi. (112) Düğünün geçeceği yerin temiz, süslü olarak ayarlanması ve her iki dünürün durumu idare etmesi de bunlar arasındadır.

(113) Her millette, düğünde sevilen yemekler farklı farklıdır. Yine yer millette gelini anne-babasının evinden alırken uyulması gereken âdetler vardır.

(114) Düğün sırasında misafirleri oturtmanın da ayrı düzeni vardır: (115)

masanın ortasına evlenen gençler oturtulur. Gelin, damadın sağ tarafına, onun sol tarafına gelinin şahidi; damadın şahidi ise gelinin sağ tarafına oturur. (116) Sonra anne-babalar, akrabalar, gelin ve damat tarafı sıra sıra oturtulur. (117) Düğünü idare edenlerden biri, yeni aile için iyi dileklerini sunarak kadeh kaldırır. (118) Daha sonra dilek ve hediyelerin sunulmasına geçilir.

(119) Eski Tuvalılarda evlenme töreniyle ilgili pek çok âdet gelenek vardı. (120) Örneğin, komşularının kızı daha küçükken onun altına keçi tüyünü bırakarak anne-babasına, onu gelecekte gelin olarak alacağını işaretini verip, onların rızasını almak gibi. (121) Erkek, kız evlenecek yaşa eriştiğinde hediyeleri yenileyerek, çaylarını bozmak; (122) daha sonra nişan yapıp, evlenme gününü belirleyerek düğünü gerçekleştirmek gibi. (123) Bu konu hakkında büyüğümüz M. Kenin Lopsan'ın değerli kitaplarında geniş olarak bilgi verilmiştir, oradan okuyup öğrenilebilir.

(124) Çağlar, oldukları yerde durmadıkları için evlenme âdetleri de zamanla değişmiştir. (125) Örneğin, şimdiki Tuva gençleri çoğunlukla büyük şehirlerde eğitim görerek, oralarda çalışıp hayatlarını devam ettirmektedirler. (126) Böylece, onlar aralarında tanışıp, birbirlerine uygun eşler bularak aile kurmayı düşünürler. (127) Bazıları, sevgilisini anne-babasının evine getirirler. (128) İşte o zaman anne-babaların telaşlanacakları sebepler ortaya çıkabilir. (129) Bunlardan biri, dünürler ile çarçabuk tanışmaktır. (130) Birbirlerinin soy soplalarını araştırıp tespit ettikten sonra, üç göbeğe kadar yakın akrabalığın ortaya çıkması durumunda bu konuyu çocuklarına açarak onların evlenmelerini hemen durdururlar. (131) Bu durum ise şöyle açıklanır: (132) Üç göbeğe kadarki kişiler yakın akraba olurlar ve ne zaman akraba kanlar birbirine karışırsa kadının rahmi bozulur, öz niteliklerini kaybeder. (133) Bu ailelerde sakat, akli ve bedeni gelişmemiş çocuklar doğar. (134) Bunun için yakın akrabalar evlenmez, gibi Tuva halkının bazı yasakları vardır. (135) Bu yasaklar delinirse halkın kuralları kabalıkla değiştirilmiş olur. (136) Bu tür davranışlar günümüz kanununda da ele alınmıştır. (137) Bu yasayı kötüye kullanan kadın ve erkekler ise ayrı bir mesuliyet üstlenmektedirler.

(138) Hayatta bu tür rahatsız edici durumlarla karşılaşmamak için anne-babaların, çocuklarını küçüklüklerinden itibaren kendi soyları, yakın akrabaları ile tanıştırp, onları ana dillerine, gelenek göreneklerine alıştırmaları gerekir. (139)

Gençler, aile hakkındaki yasaları bilmek, yasalar dışında da insanda bazı sorumlulukların olduğunu anlamak, öğrenmek durumundadırlar.

(140) Kızı evlendirirken, onu gelin olarak alabilmek için anne-babasının rızası sonunda erkek tarafı düğün için hazırlıklara başlar.

(141) Eskiden Tuva'da, evlenecek gençlerin akrabaları düğün gününü, zamanını büyük şamanlara sorup, büyük falcılara fal baktırarak öğrenirlermiş.

(142) Ayrıca lamalara, gelinin evinden çıkma günü, zamanı, bineceği atın rengini ve karı-koca olacak kişilerin doğum yıllarına göre aile yaşamlarında birbirlerine uyup uymadıkları sorulmuş. (143) Şimdi bu gelenek tekrar geri getirilmiştir. İnsan bunu uygulayıp uygulamamakta serbesttir. (144) HBAB'de (3AГC-nüfus ve evlendirme dairesi) nikah kıydırarak gerekli belgeler alınabilir. (145) Asıl olarak ise nikahın, kutlamalar düzenlenerek çiçekler, hediyeler sunularak, dönürlerin eş-dostlarıyla birlikte neşeli, hoş sohbet şeklinde geçmesi arzu edilir.

(146) Ancak, bazen anne-babaların evlenme geleneklerini bozarak, bunları değiştirme durumunun ortaya çıkması üzüntü vericidir. (147) Örneğin:

(148) 1. Geline ağırlık şartı koşulması.

(149) 2. Çok para, mal toplamak için düğüne sadece zengin, varlıklı kişilerin davet edilmesi.

(150) 3. Düğünde misafirlere fazlaca içirmek.

(151) 4. Gençlere ayrı masalar hazırlayıp pek çok yemek ve içkiyle onları sarhoş yapmak. (152) Bu tür eğlencelerde şarkı-türkü, eğlence, dans yok olur. (153) Doğal olarak geride bitmeyen içki tüketimi, ağız dalaşı, kavga dövüş, kırılan kap-kaçak, eşyalar ve yıkılan dostluklar kalır.

(154) Düğünler böyle geçmemeli. (155) Evlilik, genç aileyi kutsallaştıran eski bir âdet, evlenen gençlere çoluklu çocuklu, zengin, mutlu olmayı, gümüş ve altın evlilik yıldönümlerine kadar dirlik ve düzen içinde yaşamalarını temenni eden kurumdur. (156) Bunun böyle kalmasını sağlamalıyız.

(157) Düğünlerin sadece rakı içilen bir yer olmaması için ona bazı eğitici anlamı

olan eski ve yeni âdetlerin katılmasını bir kanun maddesiymiş gibi düşünmeliyiz: (158) Gelini getirecek yer yakın da uzak da olsa erkeğin yakın akrabaları, aralarında anlaşarak, dünürleri üç defa farklı farklı kişiler karşılayıp hürmet ederek ev avlusuna alırlar. (159) Kayınvalide, gelini karışilayarak at veya arabaya bindirip sonra koluna girerek evin etrafını üç kere dolaşırlar. (160) Sonra eve sokarak yatağa oturtur ve sütlü çay ikram eder.

(161) Bu âdet, gelini evimize sokarak ocağı, yatağı-döşeğı onun emrine vererek ailenin yetkili sahibi yaptık, anlamına gelir.

(162) Düğün başlayınca karşılıklı tanışılır, toplanan halk düğün yemeğini tadar ve anons edildiğı zaman “gelinin veya evlenenlerin” dans etmeleri istenir.

(163) Gençlerin düğüne katılmaları doğrudur elbette. (164) Ancak, onların oradaki hareketlerini ciddi olarak düşünmeleri gerekir diye düşünerek şu tavsiyeleri sıralayacağız:

(165) a) düğünde (ve her yerde) kırk yaşına gelmemiş kişilerin içki içmemesi geleneğine uymak.

(166) b) düğünde gençlerin oyunlara katılarak evlenen gençler adına eğlenceli yarışmalar düzenlemek, geleceğın ipine dolaşmayacak becerikli gelini, çevik ve cesur damadı ortaya çıkarmak gibi.

(167) Daha sonra yeni evin çayını içerek, genç ailenin, işte başarılı, halkına nazik olduklarını görüp hayran olunacaktır.

(168) Düğün, insanın büyük bayramıdır. (169) Bu bayramın kutlandığı gün, gelen misafirler, onların iyi dilekleri ve sundukları hediyeler kesinlikle unutulmaz. (170) Zaman geçtikçe geride fotoğraflar ve videolar kalmışsa bu, daha da ilginçtir.

(171) Genç aile, düğün gününü her yıl kutlayabilir. (172) Ayrıca isterse kutlayabileceğı şöyle yıldönümleri de vardır:

(173) **Nogaan Kuda:** Evlenilen yıl boyunca her ay düğün gününün kutlanması. (174) Sunulan hediyeler sadece çiçeklerdir. (175) Evliliğın anlamı olağanüstü büyüktür dolayısıyla, onu kutlayınca gençler birbirlerine dikkatli olarak, uzlaşım içinde yaşamayı

öğrenirler.

(176) **Dalğan Kuda**: Evliliğin birinci yılının kutlanmasıdır. (177) Sunulan hediyeler, kap-kaçak, ev eşyası ve çiçek.

(178) **Iyaş Kuda**: Evlilikten beş yıl sonra kutlanır. (179) Ağaçtan yapılmış hediyeler ve çiçekler hediye edilir.

(180) **Çes Kuda**: Yedinci yılın kutlanmasıdır. (181) Kırmızı bakırdan yapılmış hediyeler ve çiçek sunulur.

(182) **Ak-kızıl Kuda**: Onuncu yılın kutlanmasıdır. (183) Kocası, eşine gül demeti hediye eder.

(184) **Çayır (nikel) Kuda**: On iki yıl sonra kutlanan yıldönümüdür. Kalaylanmış eşyalar ve çiçek hediye edilir.

(185) **Şil Kuda**: On beşinci yılın kutlanmasıdır. (186) Camdan yapılmış eşyalar ve çiçek hediye edilir.

(187) **Şaajañ Kuda**: Evliliğin yirminci yılının kutlanmasıdır. Bilinen evlilik kutlamalarından biridir.

(188) **Möngüñ Kuda**: 25. yılın kutlanmasıdır. (189) Gümüş yüzükler, eşyalar ve çiçek hediye edilir.

(190) **Tuñ (jemçug) Kuda**: 30. yılın kutlanmasıdır. sedeften yapılmış süsler ve çiçek sunulur.

(191) **Pös (len) Kuda**: 35. yılın kutlanmasıdır. Kumaştan yapılmış nesneler, havlu, çarşaf, çiçekler sunulur.

(192) **Şuru (rubin) Kuda**: Evliliğin 40. yılının kutlanmasıdır. Eşine boncuklu yüzük ve çiçek hediye edilir. ,

(193) **Aldın Kuda**: Mutlaka kutlanan yıldönümlerinden birisidir. (194) Evliliğin 50. yılının kutlanmasıdır. (195) Çiftler altın yüzüklerini değiştirirler ve altın veya altın kaplamalı eşyalar hediye ederler.

(196) **Brillant Kuda**: Evliliğin 60. yıldönümüdür. (197) Hediye olarak incili süs

eşyaları, ev eşyaları sunulur.

(198) İhtiyatlı ve sağlıklı bir ömür geçirildiği takdirde burada verilen evlilik kutlamalarının tümü kutlanabilir. (199) Böyle yaşamaya çalışın!

(200) Tuva halkının pek çok evlenme ve düğün töreni âdeti vardır. (201) Bunlar hakkında son zamanlarda pek çok kitap yayımlanmıştır. Gerekirse bunlardan geniş bilgi alınabilir.

(202) AİLE TOYLARI

(203) Bununla ilgili Tuva halkının eskiden beri riayet ettiği, kutladığı törenler oldukça çoktur.

(204) Tuva halkının kutladığı kutsal toyların biri “çocuk toyu”dur. (205) Ünlü edebiyatçı, tarih doktoru M. Kenin Lopsan bu bayramın anlamını şu şekilde belirtir: “Çocuk toyu, herhangi bir yaştaki anne çocuk doğurduğunda hısım-akraba ve tanıdık kişilerin sevinçlerini ifade ettikleri, aile içinde kutlanan bayramdır”.

(206) Eski Tuvahılar çocuk toyunu, çocuğun doğduğu gün kutlarmış, çağımızda ise bir aya yaklaştığında da kutlanabilmektedir. (207) Toyun ne zaman kutlanacağını anne-babanın kendileri karar verirseler de anne, bebeğinin durumuna göre de karar verebilir. (208) Çocuk toyu kutlanırken, mutlaka uyulması gereken geleneklerden biri gelen misafirlere alkollü içecek içirtmemektir. (209) Çocuk toyunun esas amacı kutlama yemeğini yiyip içip yeni doğuran anneye, bebeğe dua etmektir.

(210) Son zamanlarda Tuva ailelerinde çocuğun başını traş etme toyu yaygın olarak kutlanmaya başlanmıştır. (211) Burada belirtilecek sadece bir konu var: (212) Eskiden bebeğin anne karnında geliştiği dönem birinci yaşı olarak düşünülürmüş. (213) Bunun için üç yaşındaki çocuk günümüzdeki hesaba göre iki yaşında olmaktadır, bunu fark etmek gerekir.

(214) Çocuğun bajını traş etme toyunun asıl amacı ise, çocuk için mülk toplamaktır. (215) Hediyelerin açıklanması gereklidir: (216) babası mutlaka yavrulu veya çift hayvan verir ve onlara çift at verir: *Kalçan-Şilgi*, *Saarzik-Mıyıs* gibi. (217) Verilen mülk ve hediyeler çocuğun cinsiyetiyle ilgilidir. Erkek çocuk ise erkek eşyaları hediye edilir.

(218) Bu toyda elde ettikleri malları çocuklar kendileri koruyup evlendiklerinde kişisel mülkiyetlerine katmaları da derin anlamlı bir gelenektir.

(219) Toylardan başka aile içinde kutlanan bayramlar arasında çocuklar ve anne-babaların doğum günleri, yeni yıl, Şagaa, 8 Mart, Naadım, çocukların olgunluk yaşlarına ulaşmaları gibi bayramlar bulunur. (220) Bu kutlamaların tasarlanarak yönetilerek içkinin düzeyi ayarlanarak çoğunlukla oyunlarla geçirilmesi arzu edilir.

(221) Ailelerin, kutlamalar ve oyunlar düzenlemesi doğrudur. (222) Ancak bunun yönünün çalışmaya yöneltilmesi gerekir. (223) Sadece çalışkan, yetenekli gençlerin aile hayatları oturaklı, başarılı, örnek olmaktadır.

(224) Sürekli kutlamalar düzenlendiğinde, içkiye düşkünlük artacak, işini unutup ailesini, güçlendirmenin aksine, yoksullaştıracaktır. (225) Bu yüzden sınırı aşmamak kesinlikle doğrudur.

(226) Aile kurarak, evlat büyütmek, oyuncak taşlarla oynamak değildir elbette. (227) Başarılı, mutlu olmak da var, başarısız olup zorluklarla karşılaşp dayanmak da.

(228) Gençlerin hayatta nasıl olacağı nitelikleri ve azimleriyle son derece alakalıdır.

(229) Bu yüzden, hayatta daima azimli, iyi yürekli olup, gereken şeyleri yapmalı.

9. METİN

(1) ANA DİLİMİZ DEĞERLİDİR

(2) Dil, her bir ulusun ana sembolüdür ve ana dili olmayan herhangi bir millet bulunmamaktadır. (3) Bizim dilimizi, Tuvacayı, Komstitutsiyaya göre devlet dili olarak oyladık. (4) Bu oldukça önemli bir olaydır. (5) Tuvacamız eskiden beri tarihî içeriğe sahip bir dildir. (6) Eskiden beri Moğol, Çin, Ruslar ile ilişki kurarak yaşamış olsak da dilimizi hiçbir zaman unutmadık. (7) Dilimiz bizim, az sayıdaki halkın, milli gururumuz, hazinemizdir. (8) Tuvalılar, Moğolistan ve Çin’de de yaşamaktadırlar. (9) Onlar da çok az sayıda olmalarına rağmen dillerini unutmuyarak, ona büyük değer

vermektedirler. (10) Dilimizde başka dillerden alıntıladığımız sözler de vardır. (11) Bu ise, tamamiyle doğal olan hayatın bir kuralıdır.

(12) Günümüzde, beni kaygılandıran bir sorun ise, bazı sözleri farklı biçimlerde ifade ederek kullanmaya başlamamızdır. (13) Bununla ilgili olarak pek çok örnek verilebilir. (14) Bunlar hakkında pek çok yazar yazı yayımlamakta, radioda yayın yapmaktadırlar. (15) Ancak onların tekliflerini hiç kimse dikkate almamıştır. (16) Tuvacayı korumayla ilgili olarak Tuva Devlet Üniversitesinde de konuşmalar yapıldığını duymuştum.

(17) Hatta yeni bir çalışma başlatılmıştır. Millî dikte için resmî kuruluşlarda Rusça olarak dikte yapılmış sınavlar düzenlenmiştir. (18) Aslında bu çalışmanın sonucunu pek iyi anlamadım. (19) Rusça, Rusya'nın devlet dili olduğu için böyle bir çalışmayı organize etmesi doğrudur aslında. (20) Bizde ise Tuva'da ana dilimiz için böyle bir çalışma yapılsa nasıl olur? (21) Okullardan, üniversiteden başka özel orta okullarda dilimizi öğretildiğini kendim şahsen pek iyi bilmiyorum. (22) Bunun için, benim ilk önerim Tuvamızda, dilimizle ilgili olarak böyle bir sınavı Cumhuriyetin resmi kuruluşlarına mutlak surette uygulatılsa nasıl olur? (23) Açık olarak söylemek gerekirse, bazı memurların bile ana dilinde yazdığı ve konuştuğu nadirdir.

(24) İkinci olarak, yer adlarını Rusça olarak pek çok durumda farklılaştırarak söyleyip yazmaktayız. (25) Örneğin, Çada, Övür, Dzun-Hemçik, Tañdıda Uurgaylıgı Argolik Tandı dağlarına Tandı-Oola da demektedir. (26) Bu nedir? (27) Üçüncü olarak, yazılı ve görsel yayınlarda kısaltmalar, örneğin OOO, AON, MİÇ, MTS, Bilayn, Daydjest gibi sözler yayınlanmaktadır, bunlar neden tercüme edilerek veya anlamları yazılarak açıklanmıyor? (28) Yanlış mı düşünüyorum?

(29) Ayrıca, benim uygun bulmadığım şöyle bir olay daha var: bazı Tuvalılar “dal”nıy Kaa-Hem, blijniy Kaa-Hem” derler. (30) Otobüslere bindiklerinde böyle söylerler. (31) Aslında Tuvacada “beriki Kaa-Hem, öteki Kaa-Hem” olmalıdır.

(32) Bizde dilbilimciler çoğalmıştır. (33) Tuvacamızın bunca karıştığı bu dönemde onlar en kararlı tedbirleri alıp çeşitli çalışmalar düzenleseler iyi olacak. (34) Yabancıların bile Tuvacayı öğrenmek için Tuva'ya geldiğini bilip, görüp, duyuyoruz.

(35) Tuvacamızı yetişen nesillerimize katışıksız ve güzelce öğretip aktarmazsak dilimizin geleceği ne olur? (36) Birleşik Milletler uzmanları Tuva, Hakas, Buryat, Yakut gibi lehçelerin yavaş yavaş kaybolduğunu hatırlatmakta hatta yazmaktadırlar.

(37) Sokakta yürürken küçük büyük kişilerin aralarındaki konuşmaları dinleyin, dikkat edin: konuşmada Rusça Tuvaca sözleri tamamiyle karışık kullanırlar. (38) Bunun için benim düşünceme göre, Tuvaca hakkındaki görüşmeler, ders, sohbet, konferanslar doğrudan doğruya resmî kuruluşlarda, organizasyonlarda da düzenlense keşke!

(39) Bu mesele radio, televizyonlarda mutlaka en önemli konu olmalıdır. (40) Okul yaşına gelmemiş çocuklara, resmî yerlerde mutlaka eğitim verilmeli, Tuvacamız öğretilmelidir.

(41) Biz ana dilimizi kullanan Tuvalarız diyerek, gurur verici adımızı düşünün, Tuvalıyım bilincini anlayarak, dilimize değer vererek onu gururla koruyunuz. (42) Ulusunun adını korumak, her Tuvalının kutsal görevidir.

Badı OORJAK, emekli.

10. METİN

(1) YENİ YILINIZ KUTLU OLSUN!

(2) Değerli hemşerilerimiz!

(3) Yılbaşı arifesinde herkesin hâl hatırını sorarken yeni yılınızı kutlamamıza müsaade ediniz. (4) Fare yılını iyi anılarla hatırlayarak, mutluluğumuzu belirterek iyi dualarla uğurlayalım. (5) Geride bıraktığımız 2008 fare yılı tarihte hiçbir zaman bir daha tekrarlanmayacak, insanların yüreklerinden silinmeyecek pek çok olay bırakmıştır. (6) Geçen yıl dünyada bir ekonomik kriz yaşansa da bundan sonra daha gelişmiş, yaşam seviyesi yüksek basamaklara ulaşmaya uygun durumların oluşturulacağına inanmalıyız. (7) Her insan, gelişmeyi ve varlıklı yaşamayı arzu ederek kararlılık gösterip amacına ulaşmak için ısrarla çalışırsa, isteklerinin mutlaka yerine geleceğine inancımız büyüktür. (8) Ülkemizde geçen yılın “Höömey yılı”, bu yılın ise “İgil yılı” olarak ilan edilmesi ise büyük anlam taşır. (9) Kendi gelenek-göreneklerimizi unutmamalıyız. (10) Bunun

temeli üzerinde yenilikleri inşa edip, varlıklı yaşamış atalarımızın geleneklerine uyarak, ileri görüşlü kişiler olarak yaşayalım!

(11) Bununla birlikte kojunlarda yeni suburganları¹⁴⁵ kısa süre içinde inşa etmek atalarımızın inancını tekrar ederek, onun gücünü daha da geliştirme isteğinin kanıtıdır. (12) Yeni suburganlar, halkın ortak gücünün ne kadar olduğunu gururla kanıtlamaktadırlar. (13) Bu kutsal ibadet yerlerinin, suburganların, yapımına dahil olan herkes, ileriki yaşamlarında hiçbir şeyle karşılaştırılmaz bir hayrı kazanmış olurlar. (14) Bundan sonra da böyle birbirimizi destekleyerek, birbirimize iyilik yaparak yaşayalım, değerli hemşerilerimiz!

(15) Gelecekte rahat yaşamak için şimdi elverişli durumları oluşturmak önemlidir. (16) Hiç bir canlıya zarar vermeden, başkalarına kötü hisler beslemeden, boş yere (sebepsiz) ağız kavgası çıkarmadan, dövüşmeden, içkiye düşkün olmadan yeni yılı neşeyle, sevinçle karşılayalım.

(17) Yeni yıl ile yeni yeni başarıları, tüm isteklerinizin gerçekleşip işlerinizin iyi gitmesini, zenginlik ve sağlık dileriz.

(18) Üç hazine, ebediyete kadar sizi korusun!

(19) Kojuun Başkanı, Süt Höl kojuun parlamentosu başkanı E. B. Monguş, Kojuun idare başkanı O. A. Monguş, Tuva Cumhuriyeti Kambı-Lamazı A. Ş. Sag.

11. METİN

(1) ANA DİLİNİN ARAŞTIRMACISI

(2) Geçen cuma günü Tuva sosyal araştırmalar enstitüsünde Tuvaca, eski Türk yazıtları araştırmacısı ve hamisi, Tuva Cumhuriyetinin ünlü bilim adamı, filolog Zoya Borandayevna Çadamba'nın jübilesi kutlandı.

(3) Z. B. Çadamba, Toju'nun Höl denilen bölgesinde doğmuş, Kızıl'da 2 numaralı okuldan 1947 yılında mezun olmuş, aynı yıl Leningrad Devlet Üniversitesinin Doğu Halkları bölümüne girmiş ve buradan mezun olmuştur. (4) Okuduğu okulda iki yıl

¹⁴⁵ Budist tapınağı.

çalıştıktan sonra hayatına tamamen bilimsel çalışmalar girmiştir. (5) İlk önce, Tuvacanın yazım sözlüğünün genişletilmiş ve düzeltilmiş dördüncü baskısını hazırlamıştır. (6) Daha sonra, Tuvaca-Rusça ve Rusça-Tuvaca sözlüklerini yapmıştır. (7) “Tuvacanın Toju Ağzı” adlı kitabını kaleme almış ve L. B. Çadamba’nın “Efsanevi Tojum” adlı kitabını derlemiştir. (8) Bunların hepsinden ayrı olarak epeyce bilimsel çalışma kaleme almıştır. (9) Z. B. Çadamba bugün emekli de olsa çok sevdiği işine devam ederek kalemini elinden bırakmamıştır.

(10) “Çocuklarım, gelinlerim, torunlarımın sayesinde, onların desteğiyle bugün sizlerle vakit geçirerek, çay içip, içtenlikle sohbet etmekten mutluluk duydum” diye Zoya Borandayevna sevinçle dile getirdi.

(11) Kutlama gecesinde Z. B. Çadamba ile uzun yıllar birlikte çalıştığı dostları, bilim adamları D. A. Monguş, M. A. Hadahane, S. M. Biçe-ool, K. A. Biçeldey ve diğerleri içten konuşmalar yaparak, ilginç hatıralar bıraktılar. (12) GŞİ müdürü V. D. Mart-ool, emektar bilim adamına, birlikte çalıştığı iş arkadaşlarının huzurunda tebriklerini ileterek hediyesini sundu. (13) K. A. Biçeldey TR Hükümet Başkanı Ş. V. Kara-ool adına kutlama yazısı okuyup, beyaz kadak ve hediyesini sundu.

(14) Bizim kor.

12. METİN

(1) UZUN ÖMÜRLÜLERİN SIRLARI

(2) Uzun ömürlülerin, nasıl bu kadar uzun yaşadıklarını herkes merak eder. (3) Gerçekten de bazı kişiler çok uzun yaşamaktadırlar. (4) Örneğin Azerbaycan’dan Şirali Muslimov 136 yaşına kadar ulaşmış 1985 yılında vefat etmiştir. (5) Cerrah Fedor Grigoreviç Uglov 100 yaşını geçmiştir. (6) Yine Tuva’da Kaa-Hem’den A. Vaseneva yakın zamanda 100, H. A. Ançımaa-Toka ise 97 yaşına girmişlerdir.

(7) Uzun yaşamla ilgili “Pravda” ve diğer gazetelerde yazıları bulunan “Komsomolskaya pravda” gazetesi muhabirinin F. G. Uglov’la bu konuyla ilgili konuşmasında Uglov, “bedensel ve zihinsel olarak çalışarak rakı ve sigara kullanmadan hayatımı geçirdim. (8) Ayrıca sürekli soğuk suyla yıkandım” şeklinde ifade etmiştir.

(9) Yine başka bir örnek. (10) 2007 yılının aralık ayında “Şın” gazetesinde 100 yaşına giren Anna Vaseneva’ya Tuva Cumhuriyeti Devlet Başkanı Ş. V. Kara-ool’un: “sizin bu yaşamınızın sırrı nedir acaba?” sorusuna karşılık Vaseneva “çalışmada, yine çalışmada” şeklinde cevabını vermiştir. (11) Ondan sonra bu babanne hayvan besleyip, tarım yaparak ve çocuklarını yetiştirerek hayatını sürdürmüştür. (12) Bu yaşlı annenin Balgazın’da zooteknikçi olarak çalışan çocuğu bile şimdi 78 yaşındadır.

(13) Uzun ömürlü insanlarla devamlı olarak ilgilenen ve onları gözlemleyen yazar Yuriy Maadiyeviç Künjep’in Balgazın’ın şaşırtıcı tarımcıları ve ülke emektarları hakkında 2007 yılında yazmış olduğu yazıları büyük bir ilgiyle okumuştum. (14) Bu kitapçıkta çalışma sayesinde uzun yaşayan, halkına mal olmuş 70 yaşını aşkın 24 emektarın listesinin açık olarak gösterilmesi oldukça ilginç olmuştur.

(15) İnsan diğer varlıklardan iş görebilmesiyle ayrılır. (16) Bilinçli bir insanı, sadece çalışma gerçek bir insan haline getirir şeklindeki akıllıca sözler eskiden beri söylenegelmiştir. (17) Bundan dolayı, insan çalışmaz ise dünya tamamiyle yok olma tehlikesiyle karşılaşır.

(18) Günümüzde çalışmaya en düşkün millet Japonlardır. (19) Onların yaş ortalaması 80 olup, emekliliğe 70 yaşında ayrılmaktadırlar. (20) Rusya’da yaş ortalaması 60’tır, Tuva’da ise bundan da az bir düzeydedir.

(21) Böylece çalışmanın, uzun yaşamanın sırrı olduğunu yukarıda gördük. (22) Bunun için bu yazıyı şöyle sonuçlandırabiliriz:

(23) 1. Çalışmanın, insan yaşamında büyüğü bir rolü vardır. (24) Herkesin herhangi bir zorlama altında kalmadan kendiliğinden aktif olarak çalışması gerekir.

(25) 2. Bazı insanlar, rakının sağlığa zararlı olduğunu bildikleri halde içmeye devam ederek ömürlerini kısaltırlar.

(26) “Rossiyskaya gazeta” gazetesinde, insan ömrünün gelecek yıllarda 10 kat uzatılacağı ve bunun için denemelerin devam ettiği yazılmaktadır.

Konstantin HAYAN-OOL

(27) BEBEK EMZİREN ANNE VE ÇOCUKLU AİLELERE

(28) Unutmayın! Genç bir anne zaman zaman desteğe ihtiyaç duyar, özellikle de yeni doğmuş bebeğiyle eve geldiğinde, ailesinin gözlem ve yardımının büyük önemi vardır. (29) Bu durumda, bebek mümkün olduğunca çoğu vaktini annesinin yanında geçirir, devamlı olarak annesinin sütüyle beslenir. (30) İlk günler en zor günlerdir. Bebeğin içinde bulunduğu yeni duruma alışırken sürekli ağladığını, aile fertlerini telaşlandırdığını unutmayın. (31) Emzirme dönemi, bebeğin kana cana ulaştığı bedensel olarak büyüyüp güçlenmeye başladığı çok önemli bir dönemdir. (32) Geceleri bile meme emer, dolayısıyla bu dönemde bebeğin yattığı yer, annenin yatağı ile yanyana bulunur. (33) Bunun için aile bireyleri olarak sizin de anne ve bebeğe yardım etmeniz gerekir. (34) Onların kıyafetlerini, kundağını yıkayıp ütüleyerek bebek emziren anneye besleyici yemekler hazırlama işi size düşer. Anne ise, sadece bebeğiyle meşgul olur. (35) Sizin her gün her saat yardımınız sayesinde anne hızlıca iyileşir, güçlenir, uyku düzeni yerine gelir.

(36) Doğumevinden çıkartılan anne ve bebek ev civarında gezindiklerinde, yemek yeme istekleri gelir, sinirleri yatışır, temiz hava sonrası iyi uyku alırlar. (37) Hem anne hem bebek için bağırsık çağırış, gürültü patırtı, sakınmasız hareketler aynı derecede zararlıdır. (38) Akşam aile bireyleri toplandığında gündüz yorulmuş olan bebek ağlamaya başlar. (39) Anneye yardım ediniz. (40) Bebeği kucağınıza alıp sallayarak ninni söyleyin, emzikli anneye uyuma imkanı verin.

(41) Sevgili baba, büyük anne, büyük babalar! (42) Bebekler 5-6 aylığa kadar anne sütünden başka hiçbir yemeğe ihtiyaç duymazlar, onu emzik, biberon ile emzirmeyin, özellikle yalancı meme bebeği aldattığı için kızdırır, daha beteri, annesinin memesini bile reddetmesine neden olur. (43) Bebeklerinize veya çocuklarınıza iyi ödüller verin.

(44) M. KUULAR, çocuk doktoru.

13. METİN

(1) KARGIRAA-HÖÖMEY

(2) GİRİŞ

(3) Tuva Cumhuriyeti, güney Sibirya’da, coğrafi olarak Asya’nın merkezinde bulunur. Dünyanın büyük nehirlerinden biri olan Yenisey nehrinin kaynağı buradadır. (4) Tuva’nın doğası çok güzeldir ve şaşılacak kadar çeşitlilik barındırır. (5) Asya’nın merkezi demek, dağların kuşattığı ovaların eskiden beri geçilmez taygalarla yanyana durduğu, develerle kuzey tarafının ivilerinin birarada otladığı alan demektir. (6) Dünyada böyle tek yer burasıdır, desem doğru olur sanırım.

(7) Tuva, kuzey ve kuzeydoğuda Sayan dağlarıyla, batıda Altay ile, güneyde Tandı-uula dağ sırası ile kuşatılmıştır. (8) Bu alanda tarihten bu yana oldukça fazla arkeolojik kalıntılar bırakılmıştır. Bu kalıntılar, buradaki insanların paleolitik çağ zamanında burada bulunduklarının kanıtıdır. (9) Yeni çağa kadar VIII-III. yüzyıllarda – skif döneminde- Hint grubuna yakın, göçebe yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan boylar bugünkü Tuva coğrafyasına sahip olmuşlardır.

(10) Bu coğrafyada yüzyıllar boyunca hayvancılık yapan göçebe halk (bunların kültürel mirasçıları batı ve merkez Tuvalarıdır) ve ivi avcıları, şimdiki doğu Tuvaları veya Tojulular, yaşamışlardır. (11) Batı Tuvalarının asıl meskenleri keçe çadırlar, doğu Tuvalarının ise akağaç kabuğundan yapılan çadırlardır. (12) Kıyafetlerini, besili hayvanların veya av hayvanlarının derisinden dikerek yapıyorlar, kumaşı, ipeği sonuna kadar kullanıyorlardı. (13) Tuvalılar çoğu zaman yemeklerde süt ürünleri, et, bitkilerin meyveleri ve köklerini tüketiyorlardı.

(14) Tuvaların çok tanrılı inancı hâlâ canlıdır. (15) İnsanın yaşamı tamamıyla yer iyelerine aittir diye bir bilgi kalmıştır. (16) Ateş, su, yer iyelerine, atalarının ruhlarına inanır, onlara değer verir ve bunun gibi efsunlu güçlerin ifadesi olan doğanın seslerini de böylece fark ederler. (17) Şamanizme göre üç evren vardır: üstteki, ortadaki ve alttaki.

(17) Tuva’ya yavaş yavaş yayılan budizm, XVII. yüzyıl ortalarında resmî din haline gelmiştir. (18) Ancak, SSCB’de meydana gelen olayların bağımsız Tuva’ya

etkisi büyük olmuş, XX. yüzyılın başlarında yapılmış yirmiden fazla hüreyi ortadan kaldırmıştır. (19) Günümüzde Budizm, yeniden sağlamlaşmaktadır: yeni mabetler yapılarak, devrim zamanında yok edilen hüreler tekrar inşa edilmekte ve Tuvalı müritler Hindistan ve Buryatya'da Budizmle ilgili bilgiler edinmektedirler. (20) Bununla birlikte çok tanrıya inancın eski şekilleri, öncelikle şamanizm, kaybolmamış aksine yeniden gelişmektedir.

(21) Yeni çağın başlarında Tuva'yı merkez Asya içlerinden göçebe uluslar, hun ve Türk dünyasıyla ilişkili, onlarla yakın akraba olan boylar ele geçirmiştir. (22) Yeni çağın bininci yılının ikinci yarısında şimdiki Tuva coğrafyası, olağanüstü büyük bir devletin, Eski Türk Kağanlığının, parçası olmuştu ve sınırları Çin'den Orta Asya'ya kadar uzanmıştır. (23) Türk kağanlığında runik yazının yaygınlaşmış olması sosyal ilişkilerin yüksek seviyede olduğunun kanıtıdır. (24) Eski Türk sözlü kültür ürünlerinin örnekleri ve uygulamaları Tuvaların sözlü kültür ürünlerinde bugüne kadar saklanmıştır. (25) Sonuna değin Tuva'da eski Uygur boyları ve Moğollar yaşamış ve Tuva etniğine dahil olmuştur. (26) Bazı araştırmacılara göre Tuva etnik yapısının oluşumu XVIII. yüzyılda tamamlanmıştır; ancak buna rağmen günümüze kadar akraba bölük, boy yapılarının görülür kalıntıları vardır.

(27) Gelenekleşmiş kültürün oldukça ilginç şekilleri Tuvalarda kalmıştır: özellikle taş oyma, el sanatları, nakış gibi. (28) Enstrümanları da çok çeşitlidir: yaylı ve vurmali, telli ve nefesli enstrümanlar gibi. (29) Bunların bazıları eskiden gelmiş, bazıları Tuva'ya Budizmin yayılmasıyla teşekkül etmiştir. (30) Bu konuda A. N. Aksenov geniş olarak araştırma yapmıştır.

(31) Tuvaların sözlü kültür geleneklerinde kahramanlık destanlarından başka gündelik yaşama ait, av hayvanları, avcılar hakkındaki destanlar, çocuk masalları da görülür. (32) İş ve yaşamla ilgili melodili anlatmalar, ilahiler ve oyun havaları ayrı ayrı roller yüklenirler. (33) Ninnileri, lirik uzun havaları her Tuvalı bilirdi. (34) Tuva sanat kültürünün parçası olan, eşi benzeri bulunmayan olağanüstü şarkı söyleme geleneği, höömey, oldukça büyük bir merakı körüklemektedir. (35) Höömey, kargıraa söyleyen birini dinlediğinizde, kaç sesin duyulduğunu, iki veya üç ses ile uzayıp gittiğini açıklamak zordur. Gerçekten de bunun sebeplerini bilmeyen dinleyici için bu bir

gizemdir. (36) Avrupa kültür sanat dalı yakın zamanlara kadar bu bilmeceyi bilmiyordu, bunun yalan olduğunu ise açıklayamamıştı.

(37) 19. yüzyılın birinci yarısında ilk gezginler Sayan Dağlarını aşp, Tuva şarkıcılarının yüreğinden çıkan bu büyülü sesleri fark ederek şaşırmışlar ve bunu gırtlak şarkısı olarak adlandırmışlardır. (38) Müzikologlar bu olağanüstü şeye ilgi göstermiştir, ancak sadece yakın zamanlarda bu muammalı şarkı söyleme stilini genişçe kaydetmiş ve araştırmışlardır.

(39) Bu kitapta, Tuvaların gelenekleşen müziğinin tarzı, 1992 yılında Kültür Bakanlığı toplantısında okuduğum “Höömey-sıgıtın teşekkülü” adlı makalede geçen, “Tuva höömey-sıgıtı nasıl adlandırmalı? (40) Boğaz şarkısı diye mi veya gırtlak şarkısı diye mi?” gibi meseleleri çözümleyerek, o günden itibaren günümüz literatüründe pratik olarak höömey şeklinde adlandırılan konu ele alınmıştır. (41) Öncelikle her kojuunda farklı farklı şekiller oluşturulmuştur. (42) Örneğin, Övür kojuunundan 1973 yılında sadece sıgıt kaydettim. (43) Erzin kojuununda Kırgıs Soruktu’dan, onun çocuklarından orada yaygın olan höömey tarzını, Möngün-Tayga, Bay-Tayga’dan ise çoğunlukla kargıraa kaydettim. Yine Çöön-Hemçik’ten çokça höömey örnekleri kaydedildi. (44) Ak-ool Kara Sal’ın bildirdiğine göre Çöön-Hemçik halkı sadece höömey söyler diye bir kayıt vardır. (45) Süt-Höl kojuunu ise çoğunlukla sıgıt söyler. (46) Bununla birlikte, Tuva’nın ünlenen sıgıt-höömeyinin farklı farklı tarzlarının herhangi bir karışıklığa uğramadan, Avrupa nota bilimcilerine gösterilip bunların, beş farklı tarzını ve onların çeşitlerini (Tuvaların orman ve dağlarıyla ilgili oluşturdukları stiller, mesela dağ, boğaz, kır kargıraası gibi şekiller) herhangi bir etnobilimci dinleyerek, notaya dökebilirdi.

(47) Tuva terminolojisinde “höömey” sözünün iki anlamı vardır: (48) birinci anlamı sadece tek bir tarzın ve şeklin sesini adlandıran, farklı melodi adı olarak kullanılmasıdır. (49) İkinci anlamı, sıgıt-höömeyin genel adıdır. Tuvada sıgıt-höömey beş türdür: höömey, sıgıt, ezeñgileer, borbañnadır, kargıraa. Aslında bazı türler de kendi içinde birkaç çeşite ayrılmaktadır. (50) Avrasya’nın kalabalık ulusları arasında sıgıt-höömeyin böyle çok çeşitli olduğu tek ulus Tuvalardır. (51) Tuva sıgıt-höömeyinin icracıları Tuva halkının umumi sanat etkinliklerinde şarkılarını, bir motiften başka bir motife geçip koşuklar okuyarak icra ederler. (52) Sıgıt-höömeyin yalnız bir tarzını

gösteren “höömey” sözü yerine, benim düşünceme göre, bu tarz şarkı söylemeye genel anlamıyla “hörekteer” denilebilir. (53) Bu ad, höömeyin bütün tarzlarını icra ederken, en önemli parçasını, yani nefes almayı, sesi çıkarırken büyük bir gayret sarf ettiğini ifade eder. (54) Höömey-sıgıtın tüm tarzlarını icra eden ünlü höömeyci Oorjak Hunaştaar-ool’un ifade ettiği gibi ben de “hörekteer” terimini kullanmayı önerdim. (55) Hörekteer terimi hörek “göğüs, sine” kelimesinden çıkmıştır. (56) Hörekteer ise göğsünü sıkıştırarak sesi çıkarmak anlamına gelir. (57) Buna benzer kelimeleri görelim. (58) Örneğin, emneer “ilaçlamak, tedavi etmek”, balıktaar “balık tutmak”, kargıraalaar “kargıraa söylemek” (normalden tamamiyle farklı özel bir tarz ile şarkı söylemek), höömeyleer “höömey söylemek” (hırıltılı söylemek), çığlık atarak sıgıt söylemek gibi. (59) Gerçekten de Tuvacanın hiçbir sözlüğünde hörekteer sözünün şarkı söylemekle ilgili anlamı bulunmamaktadır. (60) Bu kelimenin anlamı bağırarak, sesini yükseltmek olarak verilir. (61) Göğsü sıkıştırarak şarkı söyleme tarzına neden doğrudan “hörekteer” olarak sözlükte yer verilmemiştir? (62) Sin-Tszyan Tuvaları “ökpe ırı” ökpeleer olarak nasıl adlandırmışlardır? (63) Örneğin, şarkı-türkü, atışma, yarışma denildiği gibi. (64) Bunları delil gösterince höömeycinin adlandırması oldukça doğrudur diye düşünüyorum. (65) Halkın akıl ve hünerine dayanarak, olağan şarkı söyleme şeklinde değil, ses kaynağını kullansa nasıl olur gibi bir düşünceyle, bilim açısından birkaç defa ele alınca, göğsü sıkıştırıp tekrar tekrar zorlayarak, günde iki üç defa gösteri yapıp gücünü zayıflatmaktadır. Bu sebeple, emeklilik meselesini gelecek nesillerin sosyal meselesiyle ilgili olarak bu terimi dahil etmeyi nasihat etmiştir. (66) Höömeycinin, sadece sıradan bir höömey sesi çıkardığı için değil, bunun, sağlığına çok zararlı olduğu düşünülerek emeklilik verilmelidir.

(67) Bütün tarzları barındıran “hörekteer”, şarkı söylemenin biyofizik açısından, onun akustik ve fizyolojik temelini belirtir. Bunun için ben, kendim de adlandırdığım “höömey” terimini bırakarak tek bir kişinin iki sesli icrasıyla ilgili olarak “hörekteer” terimini kullanmanın doğru olabileceğini düşünmekteyim.

(68) Kitabı, araştırma gezisi düzenleyerek Tuvaların bütün bölüklerinin, Moğolistan’daki Bayan-Ölgüy aймаğının Sengel sumusundaki ve merkezde yaşayan Tuvaların höömeylerinden oluşturulan araştırma malzemelerime dayanarak yazdım.

(69) Bu araştırmaları 1973 yılından 2002'ye kadar “Tuva” müzik grubuyla birlikte çalışarak yaptım. (70) Derlenen malzemeler daha önce yayımladığım yazılarımla temelini oluşturmuştur.

(71) Tuva cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'nın halk edebiyatı şubesi çalışanlarının düzenlediği festivaller hakkında da konuşmak gerekir. (72) Bu festivaller, büyük dikkatleri geleneksel müziğe yönlendirmiştir. (73) Bu festivallerin organizatörleri Dadar Monguş, Zoya Balıarak günümüz araştırmacılarına paha biçilmez malzemeler toplamışlardır; çünkü birincisi, bu malzemeler belgeyle delillendirilmiş olduğu için doğrudur, ikincisi Tuvalıların kültüründe kaybolan pek çok bilgi bunlarda saklıdır. (74) İlk kaynaklar oldukça azdır, bugünkü durumda o malzemeler halkın yazgısı hakkında bilinmeyen meseleleri açıklamakta, bazı görüş ve müzik araştırmalarının sorunlarını toplayıp derlemeye, bunlarla ilgili çeşitli kavramalara temel oluşturmaktadır.

(75) Kitabı yazarken, Tuva Sosyal Araştırmalar Enstitüsünün (TSAE), dünya “Hmey” bilim merkezinin (DHBM), Tuva Cumhuriyeti merkez arşivinin, Rusya Bilimler akademisi Rus Edebiyatı enstitüsünün fonogram arşivinin, Rusya kompozitrler birliğinin müzik araştırmaları ve sözlü gelenek ürünleri komisyonu fonoteğinin, Moskova konservatuvarı halk ürünleri bölümünün ve Rusya Gnesin müzik akademisinin geleneksel müzik kültürlerini incelemek üzere bilim-araştırma laboratuvarı arşiv malzemelerinden yararlandım.

(76) Günümüzde DHBM'nin ve TSAE halk ürünleri arşivinde 300 icracı ve gruptan kaydedilen 190 gırtlak şarkısı kaydı bulunmaktadır. (77) Sosyal araştırmalar enstitüsünde bulunan halk şarkıları, kahramanlık destanları, melodili anlatmalar, ayrıca gırtlak şarkıları O. K. Darıma, A. K. Kalzan ve halk ürünleri sektörü alışanları S. M. Orus-ool, Z. Samdan, V. Süzükey tarafından kasetlere kaydedilmiştir. (78) O. K. Darıma'nın 1969-1970 yıllarında yapmış olduğu kayıtlarda o yıllarda ünlü halk sanatçısı, gırtlak şarkıcıları Hunaştaar-ool Oorjak, Sambu Saaya, Ak-ool Kara-Sal ve Marjımal Ondar'ın sesleri bulunmaktadır. (79) 1970 yıllarından itibaren halk müziğinin profesyonel olarak çekildiği kayıtlar, Tuva cumhuriyeti radyo-televizyon kurumunun fonoteğinde de korunmuştur. (80) DHBM'deki halk müziği ürünlerini folklorist M. Badırđı, U. Monguş kayıda almıştır. (81) Bu çalışmanın asıl amacı ise, Tuva halk

müziği ürünlerinin örneklerini, bilim araştırmalarına ve gelecek nesillere iletmek için mümkün olduğu kadar uzun süreli korumaya almaktır.

(82) 1974 yılından itibaren gırtlak şarkılarını notalamakta devamlı zorluklarla karşılaştım. (83) Çünkü, bu malzemeyi notaya dökmek yepyeni bir sistem gerektirir. (84) 1940 yılından 2001 yılına kadar ise (A. N. Aksenov'un "Tuva Halk Müziği" adlı monografisinden başka) höömey notaları hiçbir yerde yayımlanmamıştır. (85) Höömeyi notaya dönecek uzmanlar günümüze kadar bulunmamıştır.

(86) Bu monografinin malzemesi ise çeşitli yıllarda yapmış olduğum pek çok ses kaydından seçtiğim Tuva halk şarkılarının notalandığı 700 ürün olacaktır. (87) Kayıtlarımda çoğunlukla erkeklerin sesleri vardır, ancak kadınların uyum sağlayarak veya erkekler ile birlikte onların seslerine yakın, bas (yoğun) gibi işitilen ses tonuyla şarkı söylemelerini duymamıştım. (88) Çünkü asıl Tuva halkında kadın, sıgıt-höömey söylediğinde, sıgıt-höömeyi yeni deneyen küçük erkek çocukları ile benzer olurdu. (89) Bunun için kadın höömeyci azalmıştır.

(90) Kitapta bulunan yazıların çoğu ilk defa analiz edilerek geliştirilmiş konulardır. (91) Höömey hakkındaki genel bilgilerin yanı sıra bu çalışmada ilk defa 19. yüzyıl sonundan bu zamana kadar yapılmış höömey araştırmalarının kritiği yapılmış, dünya halklarının müzik kültüründe bu olayın özel oluşu kanıtlanmıştır. Ayrıca höömeyin teşekkülü ve gelişmesinde tarihi ve kültürel faktörlerin etkisini, gündelik müzik tarzlarıyla olan bağlantısını açıklayan çalışmalar ele alınmıştır. (92) Höömeyin teşekkülü ve şekillenmesi birinci yüzyılda başlamıştır diye düşünüyorum. Bu gelenek-görenekler, çalışma hayatı; Tuvaların eski atalarının şarkı söyleme kültürlerinde Tuva-Türk gelenekleriyle ve hayvancılık yaparak, doğadaki sesleri taklit ederek oluşturulan eski sanatsal hareketlerle ilişkili olmuştur.

(93) Araştırma çalışmaları sırasında Sayan-Altayların, yerli halklarının kültürlerinde höömey söylemenin genel özelliklerini ve özel taraflarını ifade etmeye çalıştım. (94) Bu tür araştırmalar daha önce yürütülmemiştir.

(95) Daha önce yayımlanan yazılarda Yakutların "tanalay ırıata" gibi gırtlaktan

iki sefer kısa nefes alarak, dili damağa değdirip şaklatarak söyledikleri şarkının Tuva höömeysiyle kesinlikle bir olmadığı belirtilmemiştir. (96) Tuva höömeysini Moğol “höömiy”ile, Altay, Şorların “kay” ile, Hakasların “hay” ve Kalmukların “haylah” ile aynı düşünmemek gerekir. Çünkü onları, müstakil bir müzik eseri olarak genellikle kullanmamaktadırlar; bu türler destanların (saatlerce hatta günlerce devam eden) ayrılmaz parçası olmaktadır ve Tuvaların höömeyinden görülür biçimde farklılıklar taşır. Bu yüzden de bunlar “höömey”, “borbannadır” ve diğer tarzlarla eşit değerler değildir. (97) Göğsü sıkıştırarak icra söylense de Tuvalar gibi göğsü bu kadar canlı kullanmamaktadırlar. (98) Lamalar gibi konuşmuş olurlar. (99) 1992 yılında birinci dünya sempozyumu sırasında gelen misafirler, Tuva höömey-sıgıtını öylece öğrendiler. (100) Buna inanmayan varsa “höömey” merkez arşivinden bakabilir.

(101) Höömey söylerken ses çıkarmanın özel hususları üzerinde duralım. (102) Her şeyden önce, höömey söylemek, kişinin organizmasını müzik aleti olarak kullanma stilidir. (103) Daha detaylı açıklamak gerekirse, bu sadece şarkı söyleme değil, müzikle sözün birleşmesi, sözün melodiye uydurulmasıdır. (104) Höömey söylemek âletle melodilendirmek demektir, bu sesler ise ses taklitlerine dayandırılmıştır. (105) Bunun için, höömeyi dinlerken duyulan zevk, ses çıkarma usulündedir.

(106) Yukarıda belirttiğim gibi, höömeye hem bilim adamlarının hem halk müziğine gönül verenlerin merakı bu dönemlerde büyümüştür. (107) Dünya halklarının, müzik kültürünün bu ilginç olayına olan merakı bu kitap ile bir derece doyurulabilir diye ümit ediyorum.

(108) Bu çalışmayı bilim açısından yöneten tarih doktoru S. İ. Vaynşteny’e, Gnesin akademisinin bilim-araştırma laboratuvarı ve Moskova konservatuvarı müzik teorisi üzerine çalışan ve çalışmayı çözümleyerek nota kontrolünü yapan bütün araştırmacılara teşekkür ediyorum.

(109) Birinci sempozyum sonunda alınan Tuva etnik müzik ürünlerinin bozulup yok olmaması için, araştırma ve koruma amacıyla bir bilim merkezinin açılması hakkındaki kararı gerçekleştiren 2007 yılına kadar başkanlık yapmış Tuva

Cumhuriyetinin birinci cumhurbaşkanı Şerig-ool Dizijikoviç Oorjak’a Tuva halkı ve höömeyciler adına teşekkürlerimi iletiyorum. (110) Geleneksel Tuva şarkı ve sanat eserlerini ilk araştıranlardan biri olan ve Tuva höömeyinin araştırılması konusunda benim merakımı destekleyen öğretmenim profesör E. V. Gippius’u saygıyla anıyorum. (111) Ve pek çok icracıya, Marjımal Ondar’a, İdamçap Homuşku’ya, Hunaştaar-ool Oorjak’a, Sevek Aldın-ool’a, Andrey Öpey’e, German Kuular’a, Oleg Kuular’a, Gennadiy Tumat’a, Genmadiy Çaş’a, Andrey Monguş’a, Kaygal-ool Hovalıg’a, Sergey Ondar’a teşekkürlerimi sunuyorum. Onlar olağanüstü yetenekleriyle beni hayretler içinde bırakmış ve kitabı yazma sürecinde yeni düşünce ve önerileriyle çalışmama katkı sağlamışlardır.

14. METİN

(1) TUVACANIN TANINMIŞ ARAŞTIRMACISI

(2) Bu günlerde Tuva ASSR’nin ünlü bilim çalışanı, filolog doktor, profesör, Tuva sosyal araştırmalar enstitüsünün önemli öğretim elemanı Boris İsakoviç Tatarintsev 70 yaşına girmektedir. (3) Tuvada belli yaştaki kişiler arasında, onun ününü duymayan, gazete, dergi ve kitaplardan onun yazdığı çalışmaları okumayan çok az kişi vardır herhalde. (4) Ayrıca, öğrencilere bile “o kimdir?” diye sorulsa, onu bilen kişi az değildir. (5) Evet, Boris İsakoviç, Tuvacanın en tanınmış, en ünlü araştırmacılarından birisi ve pek çok sayıdaki bilimsel çalışmanın da yazarıdır. (6) Tuva’ya ve Tuvacaya derinden bağlı olup, onun için büyük zahmetle, kendi yorgunluğunu düşünmeden gece gündüz çalışan bilim adamımız, öğretmenimizdir.

(7) B.İ. Tatarintsev’in asıl doğduğu yer Petropavlovsk şehridir. Yüksek öğrenimini Novosibirsk’te almıştır. (8) Enstitüden sonra iki yıl orta okulda öğretmenlik yapmış, 1964 yılında ise Bilimler Akademisinin Sibirya departmanının tarih, filoloji ve felsefe enstitüsünde aspirantura yapmıştır. (9) Orada, filolog doktor, profesör Elizaveta İvanovna Ubryatova’nın yönetiminde çalışarak Tuvacanın söz hazinesine ilgi duymuş ve bu yönde çalışmalarına başlamıştır. (10) 1968 yılında genç bilimadamı “günümüz Tuva edebi dilinin leksikasına Rus ve Moğol dillerinin leksikasının etkisi” konulu tezini başarılı bir şekilde savunarak filoloji biliminin kandidatu olmaya hak kazanmıştır. (11)

Aynı yıl, Bilimler Akademisinin Sibirya departmanı onu Tuva dil, tarih ve edebiyat araştırmaları enstitüsüne (şimdi TGŞİ) göndermiş ve burada çalışmaya başlamıştır.

(12) O zamandan beri 40 yılı aşkın süre boyunca Tuva’da yaşayarak, Tuva biliminin gelişmesi için tüm gücüyle çalışmaktadır.

(13) Boris İsakoviç’in araştırmaları esas olarak leksikoloji ve etimoloji yönündedir. (14) Bu açıdan yapmış olduğu çalışmaları belirtecek olursak, çeşitli kitap, derleme, dergilerde çıkan bilimsel makaleleri hariç, 1970-1990 yılları arasında yayımladığı «Russkiye leksiçeskie zaimstvovaniya v sovremennom tuvinskom yazıke», «Mongolskoe yazıkovoe vliyanie na tuvinskuyu leksiku», «Smisloviye svyazi i otnoşeniya slov v tuvinskom yazıke» adlı çalışmalarını ve yine önemli bir çalışması olan “Tuvacanın Etimolojik Sözlüğü”nü (I. Cilt 2000; II. Cilt, 2002; III. Cilt 2004; IV. Cilt 2009) söylemek yetecektir. (15) Bu çalışmalar, Tuva dil biliminin gururu, onu dünyaya tanıtan elçileridir.

(16) Günümüzde B. İ. Tatarintsev, “Tuvacanın Etimolojik Sözlüğü”nün beşinci cildini hazırlamaktadır. (17) Bu sözlüğe, sadece Tuva’nın, Rusya’nın değil, bütün dünyadaki Türkologlarca yüksek değer biçilmiştir. (18) Rusça olarak yazılmış olsa da her yerden gelen kişiler onu sorar ve sözlüğün gönderilmesini ister. (19) Dolayısıyla, 2007 yılında B. İ. Tatarintsev’in bu sözlüğünün Tuva Cumhurbaşkanlığı Ödülüne layık olması rastlantı değildir.

(20) Araştırmacının çalışmalarının böyle yüksek neticelerle sonuçlanmasının sırrı, onun azimli ve yaptığı işe tümüyle bağlı oluşudur. (21) “B.İ. Tatarintsev Tuvacayı sadece teorik olarak değil, gerçekte de iyi bilir... (22) Bizler onunla Tuvaca mektuplaştık. (23) Boris İsakoviç’in mektupları herkesin anlayabileceği gibi açık, ilginç ve mukemmel bir Tuvacayla yazılmış mektuplardır.” (24) B. İ. Tatarintsev’in yıllarca omuz omuza çalıştığı arkadaşı, Tuvacanın yine tanınmış bir araştırmacısı D. A. Monguş’un yazmış olduğu bu satırlar, onun işine tamamiyle bağlı olmasıyla birlikte iyi yürekliliğini, dilini incelediği halka saygılı olduğunu gösterir.

(25) Boris İsakoviç, kişisel bilimsel çalışmalardan başka enstitünün ortak çalışmalarının da faal katılımcısıdır. (26) Örneğin, “sosyal-siyasal terimler sözlüğü”nü

(1979) oluşturanlardan biri, ve yine “Tuvacanın açıklamalı sözlüğüne malzeme toplama yönergesi” nin yazarıdır. (27) Onun redaktörlüğünü yaptığı çalışmaları saymak ise güçtür. (28) Sadece Rusça değil, Tuvaca olarak yazılmış çalışmaları da kolayca okuyup düzeltmeleri yaptıktan sonra, yazarlarına az tavsiyelerde bulunmamıştır.

(29) 1990’lı yıllarda Tuva Devlet üniversitesi, bilimsel alt yapısı güçlü, deneyimli araştırmacıyı öğretmenlik yapmak üzere davet etmiştir. (30) Boris İsakoviç, böylelikle akademisyenlikle aynı zamanda öğretmenliğe de kendini vermiş ve bu mesleği sindirmiştir. (31) Öğretmenlik yaptığı yıllarda genel Türkoloji, altaistikle ilgili çalışmalar yürütmüş ve bunlarla ilgili öğretim programları ve kitaplar hazırlamıştır.

(32) Üniversitede aspirantura açıldıktan sonra, Tuvacayla ilgili bazı araştırmaların yöneticiliğini yapmış, üstün kategorideki uzmanların yetiştirilmesinde büyük pay sahibi olmuştur. (33) Onun danışmanlık yaptığı üç aspirantı bugün filoloji kandidateoları olarak Tuva devlet üniversitesinde ve Tuva sosyal araştırmalar enstitüsünde çalışmaktadırlar. (34) Bu büyük bir başarıdır. (35) Bunun için, 2009 yılında Yüksek Sicil Kurulu B. İ. Tatarintsev’e “profesör” bilim ünvanını vermiştir.

(36) K. Marks’ın yazdığı gibi, “bilimde düz yol yoktur...” (37) Onun “parıltılı zirvesini” sadece sağlam duruşlu, inançlı, azimli kişiler fethedebilir. (38) Boris İsakoviç Tatarintsev, bunlardan birisi, gerçek bir bilim adamı ve Tuva biliminin sağlam bir dayanağıdır.

(39) Margarita Kungaa

(40) Tuva sosyal araştırmalar enstitüsü, akademisyen.

(41) “TUVACANIN ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ”NÜN YOLU AYDINLIK OLSUN!

(42) Tuvaca köken itibariyle Tofa, Altay, Hakas, Şor, Yakut, Kazak, Kırgız, Başkır, Tatar, Özbek, Karaçay-Balkar, Nogay, Türk, Azerbaycan gibi türk lehçelerine dahildir. (43) Sibiry Türk lehçeleri ise birbirlerine çok yakındır. (44) Örneğin, tuvacada kum kınır “uyuya kalmak” ifadesi, tofacada hımıs kınır şeklinde geçer, Yakutçada ise kum kelimesi “azıcık uyumak” anlamındadır, Hakasçada aynı söze hım kelimesi

karşılık gelir. (45) Tuvacanın Toju ağzına en yakın lehçe Tofacadır. (46) Örneğin, Toju ağzında bidi kelimesi tofacada bitidir. Rusça karşılığı ise şu şekildedir:

'rasşçeplenniye çeremuhoviye ili ryabinoviye prut'ya, ispolzuyemiye dlya sşivaniya polos berestı (pokrıtiya çuma) (Rassadin, Slovar).

(47) “Tuvacanın etimolojik sözlüğü”nün dört cildi basılmıştır. (48) Sözlüğün kaç ciltlik olacağı şimdilik bilinmemektedir. (49) Birinci cilt A-B maddelerini içermektedir ve 2000 yılında basılmıştır, D-Y maddeleri ikinci ciltte, 2002 yılında; K-L maddeleri üçüncü ciltte, 2004 yılında ve M-P maddeleri dördüncü ciltte 2008 yılında basılmıştır.

(50) Sözlüğün yayımlanan her cildinde yaklaşık ne kadar sözün kökeni açıklanmıştır diye bir sonuç göstermek gerekirse, aşağıdaki şu sayıları verebiliriz. (51) A) Birinci ciltte 848 madde, 148 açıklanmış madde; B) ikinci ciltte 610 kelime, 228 açıklanmış madde; C) üçüncü ciltte 429 madde, 296 açıklanmış madde; Ç) dördüncü ciltte 646 madde, 453 açıklanmış madde bulunmaktadır. (52) Genel olarak bakıldığında yazar, 3658 sözün kökenini incelemiştir. (53) Asıl sözlük maddelerini sayarsak 2533 sözün kökenini belirtmiştir. (54) Belirtmiş olduğu maddelere birleşik sözler, sözün fonetik varyantları, gramatik şekilleri de dahil edilmiştir. (55) Sözlükte Tuvaca malzemeler genişçe kullanılmıştır. (56) Tuvacanın ağızlarına ait sözler de çokça dahil edilmiştir. (57) Yazar, ağızlardan özellikle Toju ağzını dahil etmiştir. (58) Bu ağız, edebi dilden ayrılmaktadır ve pek çok leksik farklılıklar taşımaktadır.

(59) “Tuvacanın etimolojik sözlüğü”nde yazar, sözlük maddelerini genişleterek vermiştir. (60) Sözün kökenini açıklarken diğer araştırmacıların kelimeyi nasıl ele aldıklarını gösterip daha sonra onunla ilgili kendi düşüncesini belirtir. (61) Yazar, kelimenin kökenini açıklarken bol malzemeye dayanarak aynı zamanda diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırarak kelimelerin diğer varyantlarını da göstermiştir. (62) Kelimelerin anlamına büyük dikkatle yaklaşmıştır. (63) Bazı durumlarda B. İ. Tatarintsev, diğer araştırmacıların düşünceleri ile uyuşmamış ve toplanan malzemeye dayanarak kendi düşüncesini ifade etmiştir. (64) B. İ. Tatarintsev, Tuvacanın kelimelerini delillere dayanarak şu gruplara ayırmıştır: genel Türkçe kelimeler, bazı Türk lehçelerde bulunan kelimeler, Moğol ve başka dillerden alıntılanan kelimeler, kökeninin açıklanamadığı kelimeler.

(65) Genel Türkçe sözler arasında örneğin şu kelimeler bulunur: baş, boyun, ak, mavi, kızıl, kara, girmek, denk, kiş, dolmak, gibi, var, mı vb. (66) İnsan vücudunda organ adları, renkler, hareket bildiren sözler ve buna benzer kelimeler Genel Türkçeye aittir. (67) Bu da Türk halkları arasındaki akrabalığı kanıtlamaktadır.

(68) Tuvacanın söz varlığında Moğolcadan alıntılar oldukça fazladır: baraadaar, barılga, barık, barımdaa, baçım, naytaar, nayıral vb. sözler. (69) Moğolca alıntılarının fazla olması Tuva, Moğol halklarının uzun bir süre boyunca yanyana yaşadığını gösterir.

(70) Türkolojide şimdiye kadar yapılmış etimolojik sözlükleri ele alırsak onların iki şekilde olduğunu görürüz. (71) Biri, genel Türkçenin etimolojik sözlüğü şeklindedir. (72) Örneğin, tanınmış araştırmacı E. V. Sevortyan'ın yapmış olduğu “Türkçenin etimolojik sözlüğü” (Moskova, 1974, 1978, 1980, 1989). (73) İkinci tür ise, tek bir lehçenin etimolojik sözlüğü şeklindedir. (74) Buna örnek olarak da V. G. Yegorov'un “Çuvaşçanın etimolojik sözlüğü” (Çeboksarı, 1964), “Kazakçanın kısa etimolojik sözlüğü” (1966), V. İ. Rassadin'in “Tofacanın temel kelimelerinin etimolojik sözlüğü” (Tofacanın fonetiği ve morfolojisi, Ulan-Ude, 1971) verilebilir. (75) Son sözlük esas olarak karşılaştırmalı kısa bir sözlük olup Sibiry Türk lehçeleri etimolojik sözlüklerinin ilk denemesi niteliğini taşımaktadır. (76) Günümüzde B. İ. Tatarintsev'in hazırladığı “Tuvacanın etimolojik sözlüğü” Sibiry Türk lehçeleri içinde en kapsamlı ve çok ciltli etimolojik sözlüktür. (77-78) Bu da Tuva dilciliğinin ve azimli bilimadamımız B. İ. Tatarintsev'in büyük bir başarısıdır. (79) Boris İsakoviç, sözlüğün sonraki sayılarını yayımlamak için hâlâ çalışmaya devam etmektedir. (80) Araştırmacının bu derece işine bağlı oluşu genç nesillere önemli bir örnektir.

(81) Saygı değer Boris İsakoviç, dünyaya gelişinizin 70. yılı dolayısıyla size en içten dileklerimizi sunarak sizlere sağlık, işinizde başarı, ailenize mutluluklar dileriz. (82) Zihninizden çıkan binlerce bilimsel yapıtlarınızın kaleminin kalıcı karlar gibi gümüş rengine dönen beyaz kağıtlar üzerine yayılıp halkımızı daha da sevindirmesini temenni ediyoruz.

(83) Nadejda Sereedar, dil bölümü başkanı, filoloji öğretim elemanı.

15. METİN

(1) İNSAN İGİLİ NEDEN KUTSALLAŞTIRIR?

(2) (Bilim ve sanat ilişkisi)

(3) Bilim-araştırma enstitüsünün 2009 yılında “Tuva Cumhuriyeti Hükümetinin himayelerinde Sosyal araştırmalar enstitüsü” olarak yeniden adlandırılmasından hemen sonra bilimsel çalışmaların halk arasında başarılı bir şekilde yayılması amacıyla kurulan “bilim sözü” adlı bu yeni gazeteyi gönülden destekleyerek gazetede “bilim ve sanat” adlı özel bir bölüm açmayı teklif ediyorum.

(4) Hükümetin, bu yılı, Tuva’da “İgil yılı” olarak ilan etmesiyle yeni çıkmaya başlayan gazete yardımıyla igil hakkındaki düşüncelerimizi, bilim ile sanat ilişkilerini ifade etmeye çalışalım. (5) Okuyucuyu igil hakkındaki sohbete davet ediyoruz.

(6) Tuvalılar igili neden kutsallaştırır? (7) İgili neden diğer müzik aletlerinden ayırır? (8) Müzikte igil, neden diğer sanat türleri arasında özel bir yere sahip olmalıdır?

(9) Bu soruların yanıtlarını Tuva müzisyenlerinin, ustalarının, araştırmacılarının açıklamalarından öğrenebiliriz. (10) Edebiyat araştırmacısı bakış açısıyla da bu sorulara cevaplar verip çözümlemek gereksiz olmaz. (11) Son zamanlarda, igil hakkında ataların eski bilgilerinin, igilin teşekkülünün unutulmuş olarak yok olmaya yüz tuttuğu bilinmektedir. (12) Sadece sanatla uğraşanlarla sınırlanmadan her Tuvalının igili bilmesi, ona duygularının simgesi olacak şekilde değer vermesi gerekir. (13) Bunun, bu yılı igil yılı ilan etmenin esas amacı olduğunu biliyoruz.

(14) Tuvalının duygularını canlandıran, onu heyecanlandıran en önemli müzik aletinin igil olması sıradan bir olay değildir, onun özü eski köklere ve uzun bir tarihe dayanır. (15) Tuvalının bütün hayatı, eskiden beri tabiatla sıkı ilişki içinde olmuştur. Doğanın lütfunu kendine kısım kısım (ölçülü) yettirdiğinden hisleri yumuşaktır, ayrıca zihniyetinin gelişimi duygularıyla doğrudan ilgili olup onun zenginliği ve yumuşaklığından şekillenmiştir.

(16) “İgil” sözünün kökeni hakkında bilim adamları pek çok fikir öne sürerler. (17) Örneğin, B. İ. Tatarintsev “Etimolojik sözlüğü”nde ünlü dilbilimci E. V. Sevortyan’a dayanarak igil sözünün eski Türkçe “ık” ses taklidiyle ilgili olduğunu

söyler (“ık” Rusçada skrip “gıcırdama” > “keman”). (18) Halk terminolojisinde ise igil “iyi hıl” veya “egil” sözleriyle ilişkilidir.

(19) Müzikologların vardığı ana sonuç ise, igil sesinin doğadaki canlıların (at kişnemesi, boğa böğürmesi, deve inlemesi) özellikle kuş (kaval, kayıntavuğu, güvercin ötüşü) ve insan sesine yakın olduğudur. (20) Bunun için igil, tabiata yakın, göçebe hayat süren ve hayvancılık yapan halkların, Tuvalılar gibi, duygularını seslerle ifade etmenin en güzel aracı sayılır.

(21) Doğaya, canlılara ait sesleri en iyi şekilde vermesinde igilin neden, hangi malzemedен ve hangi yöntemle yapıldığının büyük önemi vardır.

(22) Gerek yapısıyla, gerekse çıkardığı sesle doğanın parçası olan igilin ortaya çıkışı hakkında Tuva halkının yarattıkları destansı anlatmalar, onun melodisiyle oluşturulmuş profesyonel sanat eserleri, bilim ve sanat arasındaki sıkı ilişkinin varlığını doğrular.

(23) Tuva müzikologu V.Y. Süzükey, igilin ortaya çıkışı hakkındaki bir anlatmayı annesi O.K. Süzükey’den (o da büyük annesinden dinlemiş), bir başka varyantını ise K.Ç. Oorjak’tan kaydederek “Tuva halkının müzik aletleri” adlı kitabında 1989 yılında yayımlamıştır. (24) Şair A. A. Darjay, bu kitaptaki igille ilgili anlatmadan ilham alarak “igil ıızı” adlı şiiri yazmıştır.

(25) Bu satırların sahibi, yazarın 50. yaşına ithaf ettiği “zavallı Tuva’nın acıyan yüreğiyim..” adlı yazısında («Ulug-Hem» jurnalı, 1995, № 2, ar. 150-151) şu temennide bulunmuştur: (26) “... ‘igil ıızı’ adlı şiirin konusunun düğümleşi, yükselişi ve çözülüşünde gözler önünde canlanan tabiat tasviri ve kulağa ilişen igil melodisi eseri nakış nakış işleyerek aynı şekilde biten anlamı vermektedir:

(27) Korkutan gök gürültüsü ...

(28) Gökyüzünün göbeğini kamçılایan şimşek...

(29) Igil ağlayarak, yanık yanık söylüyor –

(30) Gönlü hüznlenerek, yamaç boyu inen ördek

(31) Eşini aramaktan yorulup öyle ağlar.

(32) Yavrusu kaybeden deve

(33) Boncuk boncuk gözyaşlarını öyle döker

(34) Kanatları kırılan yaralı kuş

(35) Geniş gökyüzünü özleyip şöyle öter ...

(36) İgil ağlayarak, yanık yanık söylüyor...

(37) Bu eserin tiyatro oyunu haline getirilmesini yazar ve rejisörlerimize tavsiye ederim.”

(38) 1998 yılında rejisör Aleksey Oorjak ile Hertek Şiriin-ool bu Tuva halk yaratmasına ve Darjay’ın “İgil ıızı” adlı şiirine dayanarak “Egil, ejim, egil” adlı tiyatro oyununu yazmışlardır. (39) Bu oyunu, Aleksey Oorjak plastik drama türünde sahnelemiştir. (40) Bu konudaki daha geniş bilgi “Sıldıs-Şokar kulunçaktı kamnaalıñar” adlı makaleden edinilebilir. (Z. B. Samdan. Tıva çoğaldıñ kokpaları-bile. Kızıl, 2005, ar. 143-150).

(41) Edebiyatta, anlatmalarda, tiyatroda başarılı bir şekilde ele alınan igilin ortaya çıkışı hakkındaki düşüncelerin özünde, Tuva halkının doğaya olan gizli bağımlılığı, igilin at ile doğrudan bağlantısı, onların şekillerinin aracılığıyla kökünün kutsallığı gösterilmiştir.

(42) Bütün göçebe halklar gibi, Tuva halkının da ata olan bağımlılığı ayrı, hayatla bağlantılı, derin anlamlı ve eski inanç sistemiyle sıkı ilişkilidir. (43) Örneğin, eski iskit dönemine ait “Arjaan” kurganlarından bulunan buluntulardan bile anlaşıldığına göre, eski gömme adetlerinde at ve onun teçhizatlarının büyük bir öneme sahip olduğunu biliyoruz.

(44) Ağaçtan yapılan, at derisiyle kaplanan ve at kuyruğunun kıllarıyla tellenen at başlı igilin duygulu sesi tuvalının hislerini tam olarak ifade eder, dolayısıyla onun, gerçek ilhamın simgesi olmasının sebebi budur. (45) “Hey-a’t” sözünün kök anlamı da yine ata yüklenen kutsallık bağından kaynaklanmış gibidir.

(46) Yukarıda belirttiğimiz “igil ıızı”, “egil, ejim, egil” adlı eserlerin sonunda göklerin yılıksından inen Mañgan-Ak’ın veya Sıldıs-Şokar kulunun tipleri aracılığıyla,

Tuva halkının eski göktanrı inancından kaynaklanan evren bilgisi ifade edilir. (47) Bu inanca göre, şaman, demirci, otacı, masalcı, höömeysi, sanatçı vb. bu bütün nitelikli, yaratıcı kişiler göktanrının lütfuyla bu özel güçleri almışlardır. (48) Atalarımız, bu tür özel güce sahip yaradılışlı kişilerin ve onların eşyalarının koruyucu güçlere sahip olduklarına inanıyorlardı.

(49) Höömeysinin höömeysine eşlik eden igilin melodisidir, bunun gibi yine şamanın da duasına eşlik eden onun davulunun sesidir. Bunun gibi icraların asıl amacı ise, duyguları tazelemek, dinginleştirmek, temizlemek ve tedavi etmektir. (50) Şaman davulu (davulun, şamanın atı veya bineği olduğu düşünülür) ile tokmağı, igil ile yayı, bu aletlerle şaman veya sanatçı kendi yeteneğinden çıkan hüzünlü, kasvetli veya neşeli müziğini birleştirerek insanların duygularını yumaşatıp gönüllerini açacak güce sahiptir. (51) Bunun için Tuvalılar, yaradılıştan özel güce sahip kişilere, onlara yardımcı teçhizatlarına büyük saygı duyar ve onları kutsallaştırırlardı.

(52) Günümüzde igil, çoğunlukla zamanın materyallerinden yapılmaya başlanmıştır. (53) Hayat geliştikçe, zamanın koşullarının da değişmesi kaçınılmaz olmuştur. (54) Yeni teknolojiler ve bilgisayar yardımıyla müzik aletlerinin seslerini güçlendiren yöntemlerin kurulduğu şüphesizdir. (55) Buna rağmen igilin tuva tabiatından yaratılmış, gelenekselleşen yapısının, melodisinin, köklerinin örnek olup kalması arzumuzdur. (56) İşte o zaman kendi ulusal çalgı özelliğini yitirmez. (57) Müzikologlar, örneğin, V.Y. Süzükey, çalışmalarında bu konuyu bilimsel açıdan ele almaktadır.

(58) Sonuç olarak, başlangıçta sorduğumuz soruları şöyle yanıtlayabiliriz: (59) igil, Tuva halkının eski inancından kaynaklanan, tabiata olan gizli bağlılığından ortaya çıkan ve insanın duygularını canlandıran, zihniyetinin şekillenmesine etkisi olan bir alettir, bunun için de ona değer vermeliyiz. (60) Moğolların “morin-huur”u, Kazaktarın “kıl-kobız”ı, Başkırların “komus”u kutsal saymaları gibi Tuvalıların da igili, duyguların sembollerinden biri olarak kutsal sayması gerekir. (61) Moğolistan’da Sengel Tuvaları erkeklerinin kutsallık sembolü olan ok ve igili yaşadığı yerin saygın bir yeri olan şeref köşesine asma geleneğini şimdiye kadar unutmaması, insanı koruyan ve ona ilham veren eşyaları kutsal saymasının yine bir kanıtıdır.

(62) Tuvaların eski zamanlardan beri unutmadan devam ettirdiği tabiata olan inancı ve günümüze kadar koruyarak getirdiği müzik aleti, halkın yaratıcılığını, öngörüsünü kanıtlarken onların, günümüz insanların çevre bilincinin geliştirilmesine de büyük etki edeceğini umut ediyoruz. (63) Burada “insan, doğanın dölüdür” düşüncesine dayanmak da büyük önem arz eder.

(64) İgilin Tuva kültüründeki öneminin geniş halk kitlelerine iletilmesi bilim ve sanat emektarlarının birlikte çalışmasıyla ve belli tedbirler aracılığıyla gerçekleştirilebilir. (65) O zaman İgil yılı, halkın muhayyilesinde silinmez bir iz bırakır.

(66) Tuva halk ozanı A. Darjay’ın “İgil ıızı” adlı manzumesi, Rusça çevirisi (V. Evpatev’in çevirisi) ve ek olarak igilin ortaya çıkışı hakkındaki anlatmaların ve igil melodilerinin notaları verilerek ayrı bir kitap olarak yakın zamanda yayımlanması düşünülmektedir.

(67) Genç kompozitör Ç. V. Kombu, A. Darjay’ın manzumesine dayanarak oluşturduğu senfoniye halka sunsaydı çok ilginç ve yeni bir adım olurdu. (68) “Egil, ejim, egil” adlı plastik dramının bütün Tuva’da gösteriminin devam ettirilmesi de talep edilmektedir. (69) Bunun gibi müzisyenler, zanaatkarlar arasında igil yarışmaları düzenleyip icracıların en iyilerini seçerek, İgil yılını büyük bayram ve gösterilerle sonuçlandırmak güzel olacaktır. (70) Böylece İgil yılının, bu başlangıcın bundan sonra da gelişimine büyük bir dürtü olacağı şüphesizdir.

(71) Zoya Samdan, Tuva Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, Edebiyat Bölümü Başkanı, Tuva Cumhuriyetinin tanınmış çalışanı.

16. METİN

(1) BENİM HAYATIMDAKİ “TUVA’NIN GENÇLERİ”

(2) “Tuva’nın Gençleri” gazetesıyla olan ilişkim, yaklaşık bu gazetenin Tuva Halk Cumhuriyeti döneminde “Revane şını” adıyla çıktığı dönemde başlamıştır. (3) Areveçi ağabeyimin abone olduğu bu gazetede, “çocuk köşesi” başlığı altında daima çocuklarla ilgili yazılar yayımlanırdı. (4) “Revane şını”nın sıradaki sayısını kollardım. (5) “Çocuk köşesi”nde farklı farklı kojuunlarda yaşayan çocukların, anne babalarının

işlerine nasıl yardımcı oldukları, hayvan bakıp, tahıl ekimine, ot kesmeye ve tahılların düşmanı olan tarla sincaplarını ortadan kaldırmaya etkin bir şekilde katıldıkları yazılır. (6) Ayrıca, bu köşede kısa öyküler, uzun hikâyelerden parçalar, çocuklar hakkında şiirler yayımlanırdı. (7) Bilhassa A. Gaydar'ın "Timur ve müfrezesi" adlı uzun hikâyesi, tercüme edilerek yayımlanmıştı. (8) Çocuklarla nehir kıyısında, ağaç altında toplanarak o hikâyeyi sırayla okuduğumuz zamanı unutamıyorum.

(9) "Revane şını"nın "Tıvanın Anıyaktarı" olarak yeniden adlandırılması sonunda, gazeteyle olan bütün ilişkim biraz sonlanır gibi olmuştu. (10) Tuva'da süreli yayımların oluşması ve gelişimi hakkında bilgi edinerek, bilimsel çalışmaların bulunduğu arşivlerden "Revane şını"nın sararmış örneklerini büyük bir özenle elime aldığımda, küçüklüğümde birlikte olduğumuz ve uzun yıllar görüşmediğim arkaşadaşımınla tekrar karşılaşmışım gibi duyulanmışım.

(11) "Tıvanın Anıyaktarı" ile daha da yakınlaşmamı sırasıyla şöyle anlatabilirim.

(12) Kızıl'ın 2 numaralı okulunun üst sınıflarının düzenledikleri "Ulug-Hemniñ çalgıları" adlı öğrenci dergisinde Aleksandr Tögüy-ool, Yuriy Arançın, Monguş Kenin-Lopsan, Yuriy Künzegeşlerin şiirleri çıkıyordu. (13) Bir keresinde, sınıf arkadaşım Kras Salçak (o zaman 9. Sınıfta okuyorduk), "Ulug-Hemniñ çalgıları"na şiirlerinden ver, ben de veriyorum" dedi. (14) Kargacık burgacık yazdığım birkaç şiirimi gösterdim. (15) İki tanesini alarak gitti. (16) O dergiye girmişmiş. (17) Ondan sonra şiir yazar öğrenciler "Tıvanın Anıyaktarı" gazetesinin redaktörlüğüne çağırılmıştı. (18) Gecikerek ve pek bir şey bilmeden gittim. (19) Rus okulundan da çocuklar vardı. (20) Onlar arasında benim tanıdığım Maşa Zineeva (Hadahane M. M) da bulunuyordu. (21) Hikayeye düşkün öğrenciler, redaktörlük himayesinde kurulmuş derneğe alınarak, onlara edebi eser yazmanın yöntemlerini öğretip onları geliştirmişlerdi. (22) Derneğin danışmanının kim olduğunu aslında pek hatırlamadım. (23) İlk gidişten sonra orada iz bırakmak istemedim. (24) Çünkü spora ve sanata dikkatimi yönlendirdiğim için başka şeye zamanım yetmiyordu. (25) O zamanlar okulun en iyi sporcusu olarak, kayakta öğrenciler arasından birinci, patinajda üçüncülüğü kazandım. (26) Bunlarla birlikte şarkı, dans gibi katılmadığım şey yoktu. (27) Bizim sınıftan Valeriy Şaravii, Vasiliy Doruun-oolgiller o derneğe aktif olarak katılıp şiirlerini geliştirmiş, bazıları yarışmalara

katılmışlardı. (28) Valeriy Şaravii, okulda pyes de yazmayı deneyerek, övgüye değer eserler yazan kişi olmuştur.

(29) Onuncu sınıfı bitirirken bize, ne olmak istediğimiz hakkında bir yazı yazdırılmıştı. (30) O yazılarda herkes kendi isteklerini belirtmişti. (31) Onların dilekleri yerine gelmişti. (32) Sadece benimki olmadı. (33) Pilot bir ailede büyüdüğümünden bu mesleği oldukça merak etmiştim. (34) Birkaç şey öğrenmek için pilotlar hakkındaki kitapları mutlaka okur, kadın pilotlar Raskova, Grizodubova gibilerin resimlerini “Ogonek” dergisinden kesip yatağımın arkasına asardım. (35) Pilot olan eniştemin uçağında pilot kabinindeki çeşitli cihazlara dokunup onların adlarını, neye yaradığını bile soruştururdum. (36) Pilot olmak isteyen sınıf arkadaşlarım Aleşa Çimiy-ool, Kuular Kançır-ool, Monguş Donduk ile birlikte havacılık okuluna giriş ilanlarının ne zaman yapılacağını sabırsızlıkla beklerdik. (37) Bir gün koridora, nerelerde öğrenim görülebileceği hakkında duyurular asılmıştı. (38) Ryazan oblastta, Sasovo şehrinde havacılık okuluna sadece erkeklerin alınacağı duyurusunu okuyunca çok üzülmüştüm. (39) Şimdi ne yapacağım, isteğim olmadığı için şimdi hangisine gireceğimi bilemediğim sırada, Leningrat’ta okuyan Tuvalı öğrenciler gelmişti. (40) Aleksandr Kunaa o zaman bana şunu öğütlemişti. (41) “Leningrat’a geliver. (42) Bizim üniversitede gazetecilik fakültesi var. (43) O bölüm sana çok uygun” dedi. (44) Onu gerçekten merak ettim. (45) Gazeteciliğin yönlerini öğrenmek isteyerek bununla birlikte uzak bir yerde okuyan birine para lazım diye düşünüp okuldan mezun olur olmaz dinlenmeden, tanıştığım “Tıvanın Anıyaktarı”na gittim. (46) Korrektor yardımcısıyla görüşmek üzere beni kabul ettiler. (47) Büyük korrektor Öpeen ağabey bana ders vermeğe başladı. (48) Öpeen ağabeye asıl nüshayı verdikten sonra uyuyakaldım.

(49) Ağabey bana acımış olacak ki, beni uyandırmadan kendi başına okuyup yanıtlayiverecek. (50) Kendi adı yanına “EK” diye yazdığını gördüm. (51) Bu da neyin nesi acaba diye düşünüp sordum. (52) “Ekatrina” anlamına gelir” dedi. (53) Pek anlamamış ve şaşırmıştım. (54) “Uyuduğun için senin yerine imzanı attım” dedi. (55) Gülerek teşekkür ettim. (56) Ağabeyim benim yerime imza atmıştı.

(57) Korrektorun işini öğrenmiştim. (58) Bir gün redaktör “seni okuldan çağırıyorlar, çabuk git” dedi. (59) Gidiverdim.

(60) - Bu yılın mezunlarının tamamını Abakan öğretmen enstitüsüne göndermemiz konusunda belediyeden emir geldi. (61) Orada öğrenim görmek üzere gönderileceksiniz, diye okul müdürü Belek-Bayır ifade etti.

(62) - Hayır, ben Leningrad Devlet Üniversitesi gazetecilik fakültesine hazırlanıyorum, dedim.

(63) - Olmaz! Tuva'da öğretmen kadroları yetişmiyor. (64) Hepiniz öğretmen olacaksınız, dedi. (65) O zamanlar kimse öğretmenlerle tartışmazdı. (66) Böylece, orada öğrenim almak zorunda kaldım. (67) Bizim sınıftan Çimiy-ool, Kançır-ool'un havacılık okuluna, Şagdır bile Doruun-ool'un Moskova hukuk fakültesine, Kuular Dorju ile Monguş Tömür-ool'un ise Krasnoyarsk tıp fakültesine gitme arzuları gerçekleşmişti. (68) Diğerlerinin tamamı Abakan Öğretmen enstitüsüne gitmişti. (69) Ben de onlar arasındaydım.

(70) Birkaç yıl sonra tekrardan "Tıvanın Anıyaktarı" gazetesine dönüp gelme sebebiyle karşılaştım. (72) Bu defa korrektor olarak değil, eğitimci olarak öğrenciler şubesinde müdürlük yapmaya başladım. (73) Gazete iki dilde çıkıyordu. (74) Malzeme, ilk önce Rusça yazılıp sonra Tuvacaya çevrilirdi. (75) Rus gazetecilerin malzemelerini Tuvacaya Aleksey Dırtıy-ool, Hüreñ-ool Kızıl-ool (sınıf arkadaşım) tercüme ederlerdi. (76) O zaman iki dilde yayımlanan gençler gazetesinin redaktörlüğünü Svetlana Kozlova, Nadya Blinova, Olga Toka, Adıg Begzi, Valentin Kleymennih, Boris Koçnev, Oleg Gavrilov yapıyorlardı. (77) Redaktörümüz Konstantin Azov, sorumlu sekreter Timofey Sermavkin idi.

(78) O zamanlar Svetlana Kozlova ile tanışmam ilginç ve komik olmuştu. (79) Sorumlu sekreter, benim çalışacağım masayı göstererek işimi nasıl yapacağımı, neden başlayacağımı açıklıyordu. (80) Birdenbire kapı açıldıktan sonra genç bir kız patırtıyla koşarak içeri girdi ve : "herkese merhaba" deyivererek diğer odaya kayboluverdi. (81) Kısa süre sonra da odadan çıkarak benim yanıma geldi:

- (82) Yeni memur mu?
- (83) Evet
- (84) Senin de şair olduğunu söylüyorlar.

- (85) Öyle.
- (86) İlginç.
- (87) İlginç ya!

(88) Kabinde oturan erkekler gizlice kıkırdayarak gülüyorlardı. (89) Svetlana onlara hiç aldırmadan sorularına devam etmişti:

- (90) Senin şiirini tercüme ettim ben, okudun mu?
- (91) Evet.
- (92) Nasıl olmuş?
- (93) Bilmem.

(94) Svetlana acayip hissederek, omuzunu kısıp odasına girdi. (95) Sonra geri gelerek bana:

(96) -Sen komsomol obkomunun sekteri Albert Tanov'un eşi misin?

(97) - Evet.

(98) - Benim eşim de şair.

(99) - Benimki de müzisyen.

(100) - İlginç.

(101-102) Odadaki erkeklerin biri "ne çocukça" deyip yine kıkırdadılar.

(103) Böylece Svetlana Kozlova ile tanıştık. (104) Ertesi gün Svetlana yine yanıma geldi.

(105) -Katya, senin fotoğrafçılık yeteneğin vardı. (106) Senin çektiğin fotoğrafları yayımlayabilirdik.

(107) -Olabilir.

(108) -Makinen var mı ki?

(109) -Var. "Zorkiy" marka. Yalnız evde.

(110) -Öğlen gittiğinde onu getir. (111) Göreve çıkacağız. (112) Fotoğrafçı Oleg

Gavrilov’u beklemek uzun sürer. (113) Görevde olmalı.

(114) -Hangi bölgeye gideceğiz? diye içimden geçirerek merakla sordum.

(115-116) -Şehir içinde dolaşp bir çocuğun fotorafını çekeceğiz.

(117) Şehir içinde dediğinde merakım biraz sönüvermişti. (118) Yine de, “zorkiy”imi alarak Svetlana ile birlikte gittim. (119) Her halde bir sanayi bulunmalıydı. (120) Tezgah arkasında tulumlu genç bir çocuk demir dövüyordu. (121) Odanın içi biraz karanlık gibi, ışık yetmiyordu. (122) Yine de tornacı çocuğun birkaç açıdan fotoğrafını tekrar tekrar çekerek oradan ayrıldık. (123) Ertesi günü, Sveta’nın malzemesi hazırды ve ben de fotoğrafı getirmiştım. (124) Fotoğrafın biraz karanlık çıktığını biliyordum. (125) Svetlana ise fotoğrafı çok beğendi. (126) Hemen sorumlu sekretere koştuk. (127) O ise bizim fotoğrafımızı kabul etmedi. (128) “Çinkografi bunu kabul etmez” dedi. (129) Svetlana tartıştı, ancak Timofey geri çevirmişti. (130-131-132) O sırada redaktörlüğün ressamı olan Mihail Petrov içeri girince Svetlana büyük mutluluk duydu.

(133) -Mişa, yardım et lütfen, bu çocuğun fotoğrafını çiziver!

(134) Mişa kısa bir süre içinde fotoğrafı hiçbir değişiklik yapmadan resme aktarmıştı. (135) Sekreter bunu kabul etti. (136) Bizim bu üçlü çalışmamız ise sonraki sayıda yayımlandı.

(137) Gazeteciliğe gerçekten ilgi duyduğum için, yeni işime hemen alışverişmişim. (138) Yazı kurulundaki gençlerin her şeyde olağanüstü aktif oldukları gerçektir. (139) Şeflik, konser düzenleme, propaganda yapmak gibi yapmadıkları şey yoktu. (140) Boş zaman da yoktu. (141) Bununla birlikte buharlı elektrik istansiyonu kurulduğu zaman bizim kurulumuz tamamiyle onun şefliğini üzerine almıştı. (142) Gazeteyi çıkardıktan sonra, kurulun kapısına “Kurul kapalı. (143) Herkes Paraturbinaya gitmiştir” diye yazardık.

(144) Eskiden sivil savaş döneminde komsomolcuların “ Raykom (rayon komitesi) – Bölge bakanlığı kapalı. (145) Hepsi cepheye gönderildi” şeklinde yazılmasını taklit etmiştik.

(146) Böyle çalışırken gazetemizin Rusça yayımı durdurulmuştu. (147) Rus

arkadaşlarımızın çoğu “Tuvinskaya Pravda” gazetesinde çalışmaya başlamışlardı. (148) Geride kalan Tuvalı meslektaşlarımıza yine o dönemde kapatılan “sıldısçıgaş” gazetesi çalışanları eklenmişti. (149) Gazeteyi Tuvaca çıkarmaya başlamıştık. (150) Redaktörlerimiz ilk önce Oleg Suvakpit, daha sonra ise Kızıl-Enik Kudajı, Valeriy Şaravii olmuştu. (151) Genç gazeteciler Sat Küstügür, Aleksey Çaraş-ool, Bay-Kara Karaşpay, Aldın-ool Darjaa, Baazañ Danzın-ool, İvan Kelik-Señgi, Vladimir Kara-Sal, Zina Yumbu arkadaşlarım ile dergimizi gazete niteliğinde çıkartmak için kontrol zamanında eksiklerimizi açıklayıp, bazı zamanlarda kavga edebilirdik (153) Yine de dostluğumuz sağladı. (154) Birbirimizi destekliyorduk. (155) Volodya Kara-Sal ile ilk önce “Tıvanın Anıyaktarı” sayfalarında karşılaşmıştık. (156) Şiirlerimiz bir sayıda beraber yayımlanmıştı. (157) Volodya daha yeni onuncu sınıfı bitirirken ben Turan’da öncü başkan olarak öğretmenlik yapıyordum. (158) Daha sonra “Tıvanın anıyaktarı”nda karşılaştık. (159) Bir hikayeyi ikimiz yazıyorduk. (160) Yetenekli biriydi. (161) Konserler düzenledik. (162) Volodya Kara-sal, Mayakovskiy’in “sovyet kimliği hakkında şiir”ini konserlerde okuyordu. (163) Bizim akordeoncumuz, foto muhabiri, Volodya Çapaykin (164) Bir gün ortağımız ile “Na grafskih razvalimah” adlı sinema filmi izlemiş, oradaki küçük erkek çocuklarının şarkısını hemen ezberleyerek onu konserde söylemiştik.

(165) O zamanlar şehri geliştirmede gençler sorumluydu. (166) Şçetinkin sokağına pek çok ağaç diktik. (167) Redaktörlük çevresine diktiğimiz çoduraalar şimdi korkunç büyük ağaçlar haline gelmeye devam ediyorlar. (168) Şehrin aşağısındaki gençler bahçesini de biz oluşturmuştuk.

(169) Hem ilginç, hem neşeli ve hem de sorumluluk barındıran dönemler gençlere devredilmişti. (170) O zamanki gençler bugün yaşalıp yaşlandık. (171-172) Sevgili gazetemiz de yine bizimle aynı yaşı almıştır; ancak, o hiçbir zaman yaşlanmaz. (173) Çünkü o, gençlerin gazetesidir. (174) Genç nefes ile durmadan doldurulur. (175) Genç gazetemizin daima genç, çevik, akıllı gençlere ışık olmaya devam etmesini diliyoruz.

17. METİN

(1) TUVA TARİHİNE İLİŞKİN HALK ANLATMALARI

(2) ONDARLAR NEREDEN ÇIKMIŞTIR?

(3) Tuvalılar eskiden beri soylara ayrılmış, her grup ortaklaşa aynı işi yaparak ve birbirlerini destekleyerek hayatlarını sürdürmüşlerdi. (4) Onları yöneten özel bir yöneticileri vardı. (5) Bu yöneticiliğe akıllı, soyların menfaatini koruyabilecek çevik kişileri seçerlermiş. (6) Her soy, sumularına göre birbirlerinden farklı özel adlara sahiptirler. (7) Örneğin, Ondarlar, Monguşlar, Oorjaklar, Salçaklar, Kırgızlar gibi. (8) Böylece eski sumu adları kişilerin kendi soy adları oluvermiştir. (9) (familya kelimesi Almanca aile anlamına gelen sözdür). (10) Bunun için eski sumular şimdi, ailelerin genel adı veya soy adı haline gelmiştir.

(11) Günümüzde insanlar sumu adlarının nereden kaynaklandığını merak etmektedirler. (12) Bu konudaki cevapların bir kısmı ağızdan ağıza dolaşan ve halk arasında yaygınlaşan halk anlatmalarından bulunabilir.

(13) Ondar soy adının veya eski sumu adının ortaya çıkışı bir efsanede şöyle nakledilir.

(14) Eski çağlarda şimdiki Tuva ülkesinde, Uygurlar denen boy yaşıyormuş. (15) Onlar yüksek kültüre sahip, yazısı olan, zanaatkar, iş tutan halk imiş. (16) Uygurlar, oldukça geniş ücra alanlarda pek çok köy kurup, hayvan besleyip, tarımla uğraşarak kudretli, varlıklı olarak yaşarlarmış. (17) Sanatları da epey gelişkin imiş. (18) Şarkıcılar, höömeyciler ve müzisyenleri ile ünlenmişlerdi.

(19) Barış içinde yaşayan, her yönden gelişmiş olan halk, komşu oymakların kendilerine saldırcaklarını hesaba katmamışlar. (20) Ülkeyi koruyan özel askerleri bulunsa da bunların orta bölümü Çin'deki bazı oymakların isyanlarını bastırmak üzere oraya gitmişlerdi. (21) Çünkü o zamanlar Uygur kağanlığı Çin ile dostluk içinde olup hatta Uygur kağanı, Çin prensesi ile aile oluşturup Çinliler ile yakın ilişkiler kurmuşlardı.

(22) Oymaktaki her kişide silah, kılıç vardı ancak bunları sadece avlanma, oyun ve yarışlarda kullanırlarmış.

(23) Bir keresinde Uygurların yine Türk soylu olan kuzey komşuları göçebe Kırgızlar, Uygur ülkesini ele geçirmek amacıyla saldırmışlar. (24-25) Boylar arasında savaş başlamış ve kesilmeden devam etmiş. (26) Ülkesini işgal ettirmemek için Uygurlar, yirmi yıl içinde kahramanca mücadele etmişler. (27) Bitmeyen savaştan ülke kaybedilmişti. (28) İyi silahlanmış, güçlü atlara sahip Kırgızlar, diğer boylarla da birlik kurarak Uygur ülkesini işgal etmişler. (29) Göçebe Kırgızlar, Uygur köylerini, muhafaza kalelerini, surlarını yıkıp yakarak, halkı öldürmüş, sağları köle tutarak yönetmişler. (30) Uygurların bir bölümü canlarını kurtararak kaçmış başka yerlere sığınarak hayatlarını sürdürmüşler. (31) Bir kısmı ülkesini terk etmemek için mücadelesini devam ettirerek işgalçilerle savaşmış. (32) Ancak geride kalan az sayıdaki halkının durumu zorlaşmaya başladığında onların akıllı idarecileri sağ kalan on kadar Uygur aileyi gece karanlığında, gür ormanlıktan Kırgızlara fark ettirmeden sarp yalçın kayaları olan İşkin başına kaçırmış. (33) Kırgızlar durumu anladıklarında peşlerinden kovalasalar da bulamamışlar. (34) “Sarp kayalar arasında, dağ keçisi değiller ya, ne kadar dayanacaklar ki onlar. (35) Kendileri de öylece yok olup giderler” diyerek düşmanlar onları kovalamayı bırakmış. (36) On Uygur aile ise ölmemişler. (37) Çalışkan ve azimli halk kayalarda obalar kurarak, ormandan avlanıp av hayvanlarının derisinden giysilerini dikerek, etinden beslenerek donup yok olmadan müferrih olarak hayatlarını sürdürmüşler.

(38) On aileden kaynaklanmış kudretli, güçlü topluluğa, komşuları o zamanın Türkçesine uygun olarak Ondar adı vermişler. (39) Onnar değil Ondar olmasının sebebi ise Türkçede çokluk ekinin–nar değil –dar olarak işitilmesidir.

(40) Bugün Tuva’da belgeye dayanmasa da, Uygurların neslinden olup, kendileri için biz, Uygur-Ondarlarız diyen kişiler hâlâ bulunmaktadır. (41) Eski Uygurların nesli ise günümüzde Çin’in Şincan-Uygur özerk bölgesinde ve Orta Asya’nın güney bölgelerinde yaşamaktadırlar. (42) Bunlar bir zamanlar Tuva ülkesinde yaşamış, kesintisiz savaşlar sonucu ülkesinden kaçmış Uygur neslinden olabilirler.

(43) TUVADA YENİSEY KIRGIZLARI DEVLETİ

(44) VI. yüzyılda Sayan dağlarının arka taraflarında Minusinsk düzlüklerinde eski Kırgız devleti bulunurdu. (45) Onlar da Türk dilli ve yazılı bir halktı. (46) 840 yılında Kırgızlar Tuva alanında bulunan bazı boylar ile ittifak kurarak Uygurların gelişmiş devletini işgal etmişlerdi. (47) Tuvalar böylece o dönemde Kırgız devletine dahil olmuştu. (48) Yenilen Uygurların bir kısmı Doğu Türkistan'a göçmüş, bir kısmı ise Tuva'da kalmıştı.

(49) Kırgızların temel uğraşları, diğer Tuva oymakları ile aynıdır, onlar da çoğunlukla hayvancılık yapan göçebelereydi. (50) Uygur kağanlığı döneminde oldukça gelişen tarımcılığı Kırgızlar da devam ettirerek, hayvancılıkla birlikte tarımcılığı da yürütmüşlerdi. (51) Darı, arpa, buğday ekerek sulama sistemini kullanmışlar, av hayvanları ve balık avlayarak hayatlarını sürdürmüşlerdi. (52) Kırgızlar, şehir ve köyler oluşturmada göçebe olarak keçe çadırlarda veya çadırlarda yaşarlarmış. (53) Sadece onların idarecileri Kemdjikent adlı şehirlerinde yaşamış. (54) Ancak bu şehrin kalıntısı Tuva'da hâlâ bulunmamıştır.

(55) Yukarı Yenisey civarlarında yaşayan Kırgızların, Kırgız ve Kem-Hemdjiut adlı iki bölgesi vardı, bu bölgeleri de birkaç bölüme ayırmışlardı. (56) Haya-Başı'ndan (Hemçik'te) bulunan yazılı metinde büyük bir yöneticinin şöyle bir kaydı bulunmaktadır: (57) “Ben Keştimede 6 bağ halkın en iyisiyim”. (58) bu düşünüldüğünde, Yukarı Yenisey civarının halkı 6 bağ olarak kurulmuştur. (59) Bag sözünü Tuvalar hâlâ kullanırlar. (60) Örneğin: hem oyunlar hem müsabaka sırasında Tuvalar bir takımın katılımcılarını bir bag olarak konuşurlar. (61) Altmış Bahadır hakkındaki halk anlatmalarında: (62) “kimileri bir bağ olarak yarıştık” derler. (63) Yukarıda gördüğümüz Kem sözü Yenisey'i (Ulug-Hem'i) belirtir, Kemdjiut ise Hemçik olabilir. (64) Her bağ ise idarecisini kendisi tayin edermiş.

(65) Diğer Türk boyları gibi Kırgızlar da çokça yıldı beslemişlerdi. (66) Onların atları büyük, güçlü, diğer milletler ile, özellikle Çinliler ile alış verişe oldukça uygun hayvanlardı. (67) Diğer ülke yöneticilerine hediye etmede veya değerli bir eşya ile takas etmede at en iyisiydi.

(68) Kırgızların kültürü Tuva alanındaki diğer boyların kültüründen ayrılmamakla beraber zenginlik, fakirlik insanların kıyafetlerinden anlaşıldı. (69) Zenginler, samur derisinden yapılmış börkleri, üzengi için rahat, yumuşak çizmeleri olan, süslü elbiselere sahip kişilerdi. (70) Fakirlerin kıyafetleri basit, deriden yapılmış kıyafetlerdi. (71) Onların uzun örgülü saçları vardı. (72) Eski araştırmacılar, Kırgızları uzun güçlü, sarı başlı, mavi veya yeşil gözleri olan kişiler olarak belirtmişlerdir. (73) Onlar çeşitli yarışmalar düzenleyerek at, deve yarıştırmak, gerilen ip üzerinde atlamak üzere yarışmalar düzenleyerek davul, flüt, kaval, tef ve benzeri müzik aletlerini çalarlarmış.

(74) Kırgızlar, eski Türklerden aldıkları 12 hayvanlı yıl takvimini kullanmışlardı. (75) Yıl hesaplamaları da Uygurlar ile aynıymış. (76) Bundan başka gün takvimi de bulunurdu.

(77) Merkez Asya'nın ucsuz bucaksız alanını ele geçiren Kırgızlar, Orta Asya, Tibet, Doğu Türkistan ve Çin ile alış veriş ilişkileri kurmuştu. (78) Başka yerlerden ipek, iş aletleri, ayna ve benzeri süslemede kullanılan malzemeleri at, av hayvanları, kartal ve samur gibi değerli av hayvanlarının derileri ile değiş tokuş yaparlardı.

(79) Eski Kırgızlar, Türk yazısının bir türünü kullanırlardı. (80) Yazıyı sadece soylular değil, sıradan halk da bilirdi. (81) Çin yazısını da kullanıp, çocuklarına Çinceyi öğretmek onları Çin'e göndertmişlerdi. (82) Tuva coğrafyasında bulunan bir taş anıtta "Ben, 15 yaşında Çin'e eğitim almak üzere verildim" şeklinde yazılmıştır.

(83) Kırgızlar yine Tuva'daki diğer boylar gibi şaman inancına sahiplerdi. (84) Onlar, ineğe, rüzgara, kirpiye, saksağana, kartala, kızıl ağaca inanıyorlardı.

18. METİN

(1) TUVA BÖRK VE ONUNLA İLGİLİ İNANMALAR

(2) Bu yüzyılın başlarından yakın zamanlara kadar hem Rus ve yabancı araştırmacılar hem de gezginler tarafından Tuva kıyafetleri hakkında tarihi önemi olan pek çok kayıt tutulmuş ve önemli araştırmalar yapılmıştır. (3) Bu araştırmalar arasında, tarihçi etnograf A. P. Potapov'un çalışmalarını diğerlerinden ayrı tutmak gerekir. (4)

Ancak, Tuva millî kıyafetleri hakkındaki bu ve diğer çalışmaların yetersiz tarafı, Tuvalıların kıyafet seçimini, esas olarak hava koşullarına göre yılın dört mevsiminin (yazlık, kışlık, baharlık, güzlük) yönlendirdiği gibi bir düşüncenin sürekli belirtilmesidir ki bu bahsedilen durum oldukça azdır.

(5) Aslında Tuvalıların, özellikle işe, cinsiyete göre kıyafetini, börtünü düzenleyerek giydikleri iyi bilinir. (6) Geleneksel kıyafetten (mevsime göre) başka orta halli bir Tuvalının “kıyafetin süslüsünü giymesinde, atın iyisini binmesinde, ve bunun gibi elbisenin ipkeliğini, şapkanın kadife ve samur derilisini, ayakkabının yumuşak derilisini giyer” sözü aslında böyle olduğunu doğrular. (7) Böylelikle, Tuvalıların eskiden yırtık pırtık giyindikleri düşüncesi (K. Mintslova “Dalekiy kray”. 1915) tamamen bu delillerle ters düşer. (8) Buna, düğün kıyafetleri, özellikle gelinlerin duvakları, damatların kahverengi kadife ve astarlı yazlık elbiseleri, resmî erkanın ipek kolsuz kıyafetleri, hem erkek hem kadınların işlemeli çizmeleri ve simli kumaşlarla zırhlanmış başka kıyafetleri tanıklık eder.

(9) Tuvalıların eskiden beri kullandıkları *malagay*, *haptıga*, *tumak*, *doorzak*, *oguza* (A. Potatov’da ogulza) gibi yazlık ve kışlık börtülerden başka, evli kadın ve bekar erkeklerin giydiği renkli şeritli (arkasında kesilmiş iki şerit bulunan), çoğunlukla ailenin erkek büyüğünün giydiği *doşkalıg* (tepesinde örülmüş iplerin düğümlenmesiyle oluşturulan) börtülerden, resmi görevlilerin giydiği *çiñzelig* (mika cam veya renkli mercan), *karaktıg odagalıg* (tavus kuşu tüyü) börtülere kadar pek çok börtü kullandıkları gösterilebilir. (10) Tuvalılar son zamanlarda pazar uygulamasına alışmak için Sayan dağlarından gelen yüksek fiyatlı mağaza börtülerine pek alışamayıp, yakın zamana kadar canlılığını koruyan eski alışkanlığına dönerek tilki, as, kokarca, sincap, tavşan, samur derisini börtülerinde kullanmaya başladıkları görülür. (11) Günümüzde çobanlar çoğunlukla keçi derisinden börtüler giymektedir.

(12) Tuva börtüleri hakkında, etnograf A. P. Potatov’un “Tuva Halk Yaşamından denemeler” (s. 224-226) adlı kitabından (bunların tam araştırması yapılmamıştır) bilgi alınabilir. (13) Yine edebiyatçı İgor İrgit’in “Tıva’nın Anıyaktarı” gazetesinde çıkan (8 Aralık 1992) “Erkeğin üç süs eşyası vardır: börtü, kuşağı ve çizmesi” adlı yazısında Tuva börtünün anlatımlı resimleri okuyucunun ilgisini çekmiştir. (14) Ancak

bahsedilen bu çalışmalarda Tuva b rklerinin sadece erkek, kadın ve resmi görevlilerce kullanılan  e itleri belirtilmiş, börk ile ilgili esaslar, inançlar hakkında bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla biz burada bu konu hakkındaki gözlem ve dikkatlerimizi sunacağız.

(15) B rt, kişinin gündelik kıyafeti olmasıyla birlikte s slenmede, rütbe ayrımını göstermede kullanılmakta ayrıca saygınlık ve inancın da kıyafeti olmaktadır. (16) Tuvalıların kılık kıyafetleri hakkında “B rk  yok, g steri i yok, kuşağı yok canı yok”, “Eskimi  ayakkabıya kapı uzak, eskimi  eyere avlu uzak” gibi deyim ve atasözleri söylenmektedir.

(17)  imdi b rkle ilişkili uygulamaları görelim. (18) B rke, insanın maneviyatı sinmi tir, bunun için Tuvalılar onu ters biçimde bırakmazlar; çünkü bahtlarının uçup gideceğine inanırlar. (19)  zellikle gece boyunca, insan ruhunu gizlice gözetleyen kötü ruhlardan dolayı börkü ters olarak bırakmalarının tehlikeli olduğu s ylenirmi . (20) Ayrıca, börk ağzı aşağı bakan bir giysi olduğu için, insanın kötülükleri (hastalığı, müzmin hastalığı) onun içinde yuvalanır, bunun için başka birinin börkü giyilmez. Eğer giymek mecburiyetinde kalınırsa artış ile tütsüleyerek giymeli, hatta başka birinin b rk n  denerken bile tükürür gibi yaparak giymeliyiz. (21) B rkle ilgili başka özel bir inanış ise, yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi gelinlik kızın duvağı (bunlar  al veya ba  örtüsü şekillerinde de olsa börk olarak kabul edilir) Tuvalıların eski gelenekleri olup fakir zengin her kesimden halk için benzer bir değer olmaktadır.

(22) Günümüze uygun olarak ifade edecek olursak, Tuva b rklerini sivil, dinî, resmî olarak ayırabiliriz.

(23) Yine gündelik kullanılan sıradan b rkler, avlanırken giyilen ve düğün veya bayramlarda giyilen b rkler şeklinde de farklı farklı türleri vardır. (24) Din  b rkler arasında şamanların ayın sırasında giydiği ku  tüyü  apkası, lamaların dua ederken giydikleri “deve hörgücü”  apkaları sayılabilir. (25) Bu b rklerle dinî törenlerin özel giysileri olmaktan başka inançsal anlamlar yüklenmiştir. (26)  zellikle şamanların ku  tüyünden börkleri,  amanın ku  gibi göğe uçup yere konan gizemli gücünün varlığına inancı simgeler. (27) Yine bunun gibi resmî görev ve rütbe farklılığını gösteren * i nzeli * (di n ze), *odagalı * b rkler vardır. (28) Bunlar, ba kanların görevlerini de göstermekteydi.

(29) Basitçe söylemek gerekirse, *odaga*, *çiñzelig* b rkler, günümüze göre değerlendirdiğimizde, askerin apoleti veya bir milletvekili başkanın nişanı ile aynı vazifenin bir işareti olmuştur. (30) Eskiden Tuvalılar memur birinin b rk n n  inzesinden, renginden *haa*, boşkadan başlayarak, *daa*, *gun noyanlara* kadar hemen ayırt ederdi. (31)  rneęin, *sug çinzelig* (mika cam) ise *haa*, *hola* ise arban başkanı (boşka), ışıklı kahverengi * inzelig* kişi kojuun noyanı, hatta boşka askerde ise bölüm kumandanı (odag başkanı), noyan general-mayor görevli olmasına kadar bilirdi. (32) Bunun gibi  inzeden başka memur birinin (günümüzde alban-haakçıt) b rk nde tavus kuşu tüyünün gözünün sayısı, onun görevini de belirtirdi. (33) G z sayısı fazla ise görevi o derece büyük demekti.

(34) Ancak, Tuvalının adetlerinde şöyle özel bir şey vardır. (35) Herhangi bir ayrıcalıklı görevlinin b rk n  çıkararak selamlama geleneğini bırakmaması ve buna mutlak riayet. (36) Bu düzeni hiçkimse (ister fakir, ister zengin isterse han olsun) delip geçmez. (37) Bu da, insanın dünyaya geldiği yerden uzakta yaşayıp sonra buraya döndüğü zaman, doğduğu kutsal tayga-tandısına karşı b rk n  çıkarıp, ibadet etmesi, buna benzer tapınağa girip Tanrı'ya dua ederken veya Göğe, Güneşe ibadet ederken, ilk baharın gök gürültüsünü dinleyip, ilk yağmurla karşılaşıldığında b rk n  çıkarıp başını suyun altına koymak gerektiğine inanmak anlamına gelir. (38) Hâlâ bu uygulamaların geçerli olduğu yerler vardır: tapınaklar, resmî kurumlar, okul, hastane veya başka sosyal kurumlarda börgümüzü mutlaka çıkarırız. (39) Bu bir taraftan geleneğimizin, bir taraftan da saygımızın ifadesidir.

(40) Tuvalılar, taygalardan avladıkları irbiş (tırnaklı), porsuk, tilki, beyaz tavşan, boz tavşan gibi büyükçe av hayvanlarının derisinden de börk dikip giyerlermiş. (41) Bunlardan dikilmiş b rklerin bazılarının keskin etkileri olduğu bilinir. (42-43)  rneğin; eskiden büyükler, tilki derisinden dikilmiş börk, sürekli giyilmemeli, derlermiş.” (44)  zellikle kıızıl erkek tilki derisi ateş gibidir, g z n görmesini zorlaştırır, sürekli giyildiğinde g z irisini bozar derlermiş. (45) Başka bir dikkat de, kırza (kokarca) veya vaşak derisinden b rkler, ava giderken giyildiğinde “başarısız” olunacağı söylenir. (46) “Av hayvanı uzaktan koku alır” denildiği gibi, avcının börgünün kokusu insan için anlaşılmaz da olsa av hayvanları tarafından çok uzaktan anlaşıldığı için onların çoktan

kaçacağı bellidir.

(47) Böylelikle Tuva börkü, Tuva halkının eskiden beri kullandığı millî kıyafeti, kültürünün bir parçası olmuştur.

(48) Bu yazıda Tuva b rklerinin çeşitlerini yazar İgor İrgit'in çizim ve açıklamalarıyla veriyoruz.

(49) **1. MALAGAY:** erkekler için kışlık börk. (50) Moğollar buna “malagay” derler. (51) Tilki, vaşak, hiç olmadı, g z kuzusunun derisinden dikilir. (52) Yaban kedisi derisinden de olur. (53) Eskiden askerler ve kumandanlar giyerlerdi. (54) Bunu giyen kişinin görevi serdardan aşığı değıldir. (55) Rus askerinde ise “kaptan” görevindedir. Günümüzde evli erkekler giyer. (56) Y lkıcılara ve hayvancılık yapanlar için son derece uygundur. (57-58) Leopar derisinden üretilmiş malagayı beyler, Ruslarda ise generaller giyer.

(59) **2. TUMAK:** Kışlık erkek b rg d r. (60) Bazen Tumat börk de denir. (61) Yine tilki, vaşak, leopar ve bazen de kurt derisinden dikilir. (62) Koyun derisinden dikilmez, çünkü koyun çift tırnaklıdır ve derisinin yüzülmesi de farklıdır. (63) Dikimi  zeldir. (64) Av hayvanı, tulum çıkarır gibi soyulur. (65) Hayvanın dört ayağı, kuyruğunun derisinde olduğu gibi bırakılır. (66) Tacının kumaşı parlak ipekten, ucu ise k rk lmış koyun derisinden olur. (67) Eskiden avcılar, y lk cılar giyerlerdi. (68) Savaş sırasında askerler de kullanmıştır.

(69) **3. HAPTIGA:** Kışlık erkek b rg . (70) Büyük koyun veya tüylü g z kuzusunun derisinden dikilir. (71) K rp k tarafı ise boyanmış olur. (72) Genellikle gençlerin günlük kullandığı şapkadır. (73) S slenmek için giyilmez.

(74) **4. OGUUZA:** Erkeklerin g zl k ve baharlık b rg . (75) K rp lmış koyun derisi veya ince keçe ya da içi dışı astarlı koyun ve keçi tüyü kullanılır. (76) Sürekli giyilen b rkt r. (77)  oğunlukla halk giyer.

(78) **5.  AYGI MALAGAY:** Erkeklerin baharda giydikleri b rkt r. (79) Ipek, maroken, kadife,  uha, pel şten süsleyip dikerler. (80) Büyük güreşçiler, orta yaşlı erkekler veya *haa* görevliler takar.

(81) **6. DOVURZAK** (doorzak) – yazlık börk. (82) Erkekler de kızlar da giyer.

(83) Her yaştan olabilirler. (84) İpek, çuha, inçe keçe, örme yünden olabilir. (85) Görevli kişinin *dovurzak* börtü *çinzelig* (boncuklu), *doşkalıg* (düğmeli) olur.

(86) **7. ÇİÑZELİĞ BÖRT** – görevli memurların, feodallerin giydiği börtüdür. (87) Mançurlardan gelmiştir. (88) Bu börtü ile 40 derece soğukta yalıcılık yapmak zordur, kulaklar üşüyebilir. (89) Bunun için, ılık iklime sahip olan Çin’den gelmesi anlaşılabilir. (90) Börtünün arka tarafı tavus kuşunun tüyüyle süslenir. (91) Bu yüzden bu börtü, *çanzan* görevli memurların şapkasıdır.

(92) Şu şekildeki şapkayı Tuva börtü olarak düşünmekteyiz. (93) Aslında, bu şapkayı, vazifeli bir kişi görevini yerine getirirken giyerdi. (94) Geri kalan zamanlarda yazlık *malağay* veya *dovurzak* gibi günlük şapka giyerdi.

(95) **8. KİŞKİ BÖRT** – feodallerin kışlık şapkasıdır. (96) Kara samur derisinden yapılır. (97) Bunu *çeyzen* rütbeli kişi giyerdi. (98) Düşük rütbeliler – kokarca, sansar, as, sincap derisinden şapka giyer. (99) En kıymetlisi – güz samurunun derisinden dikilen kara şapkadır. (100) Bunu ise rütbesi *gun-noyandan* düşük kişi takmaz.

(101) Sadece başın tepesini kaplayan bir börtüdür. (102) Yine vazife başında giyilir ve rütbe, güç gösterir. (103) Günümüzde, bu tür şapkaları Tuva artistler giyer. (104) Yabancılar, bu şapkayı Tuva ulusal börtü olarak yanlış anlamaktadırlar.

(105) **9. KİS BÖRT** – kadınların giydiği börtüdür. (106) İpek, maroken, çuha ve tüysüz deriden yapılır. (107) Bu şapkayı her yaştan kişiler takabilir. (108) Zengin kadınlar, sansar, samur, sincap derisi giyer. (109) Fakir kadınlar ise kuzu, oğlak, dağ sıçanı derisinden giyer.

19. METİN

(1) **Oytulaaş oynar mıydınız?** (2) Bu soruyu aklıma gelen yaşlıya sormuştum. (3) Bu defa da bu soruma Begzi Monguş Sürünoviç ağabeyin vermiş olduğu cevabı paylaşayım. (4) Oytulaaş, Tuva halkının eski bir oyunudur. (5) 1929 yılından başlayarak, özellikle 1933’ten itibaren oytulaş yasaklanmıştır. Bu oyunu oynayan erkek ve kızların bazılarını yakalayıp, bazılarını dağıtarak umurun gözleri önünde aşağılardı, bunun için bu oyunun asıl önemini yaşlılar biliyor olmalıdır.

(6) -Efendim, oytulaaş yasaklanan bir oyun olduğu için bu konu hakkında konuşan kişi herhangi bir kötölükle karşılaşmaz mı acaba? (7) Ben herhangi bir kötölükle karşılaşsam siz de karşılaşsınız. (8) Ne olursa olsun değerli yazarımızla bir bağ kurduğum için bu onur vericidir. Kısaca bahsedin efendim.

(9) Oytulaaş oynayan çocuklar hakkında birkaç şey söyleyebilirim. (10) Ben de oytulaş oynayarak büyüdüm. (11) Ancak, son zamanlarda oytulaş oynayan gençleri dağıtanlar arasında da bulundum.

(12) 1932 yılında on altı yaşında bir delikanlıydım. (13) O senesi oytulaş oynamaya başladım. (14) Yaz geldiğinde, Çaa-Höl halkı dağ eteklerinde korunaklı su kaynaklarının olduğu yerlere çıkarlar. (15) O dönemde kızlar da erkekler de çoktu. (16) Binek atları da söğüt ağaçları kadar çoktu. (17) Ben on altı yaşındayken okul, klüp, sinema gibi şeyler yoktu. (18) Gün doğduğunda genç çocuk ne yapacak ki? (19) Akşamları bir yerde toplanmak üzere sözleşilir. (20) Delikanlılar, atına binip, tanıştığı kızı da yanına alarak o sözleşilen yere gelir.

(21) Sözleşilen yere eş-dost herkes geldikten sonra yoklama yapılır. (22) Randevulaşılan yere gelmeyen erkek ve kızların evlerine doğru yola koyulur.

(23) O dönemde son derece ciddi bir disiplin vardı. (24) Büyüklerin sözleri, yetişmekte olan gençler için kutsal sayılırdı. (25) O devirde delikanlı erkek tanıştığı kızın evine gündüz gitmekten utanırdı. (26) Kızın da tanıştığı erkeğin anne-babasının evine gitme adeti yoktu. (27) Genç erkek, kız sadece geceye kadar oynanan oytulaaşta buluşurlardı. (28) Sözleşilen yere kızlar yayan, erkekler ise atlı gelirdi.

(29) Sözleşilen yerde şöyle bir şey de vuku bulurdu. (30) Kızlar, kılık-kıyafeti, yüzü-gözü sefil erkeklerin yanına binmezdi. (31) Şekli şimali kötü, giydiğı elbisesi pis olan kızları da atlı erkekler yanlarına almazdı. (32) Bu durumda seçilmemiş kızlar burada kalırdı. (33) Böylece seçilmemiş erkekler atlı oldukları için, oytulaaş oynayan erkekler, kızları takip ederek tan atana kadar gece boyunca birlikte oynayıp dururlardı. (34) Eskiden, oytulaşa gidecek erkekler en iyi atlarına binip, zarif kıyafetlerini giyerlermiş. (35) Kızlar da süslü zarif elbiselerini giyip giderlermiş.

(36) Kızın tanıştığı erkek sözleşilen yere gelmemişse o kız, erkek gelene kadar

bir ata üçüncü kişi olarak biner. (37) Bir erkeğin tipi kötü ve bindiği atın boyu kısa ise, eşini bekleyen kızı yanına davet ettiğinde bile, kız razı olmayabilirdi.

(38) Oytulaaşta tanışan kızlar, erkekler son derece eğlenceli zaman geçirirler.

(39) Seçilmemiş erkek ve kızlar da takipçiler olurlar.

(40) Sözleşilen yere gelmeyen erkek ve kızların evlerine giderken, büyüleyici şarkılar söyleyerek yürük atlarını dört nala koştururlar. (41) Aranan evin yanına gelince şöyle söylenir:

(42) Geleceksen gel kız.

(43) Kibirlenmeden gel kız.

(44) Yeleli atımın

(45) Sırtı yoruldu

(46) Bu şarkıyı dinleyen kız, birden uykudan uyanır ve oytulaaş oynayan takımın yanına gelir.

(47) Erkeğin evine gelindiği zaman ise şöyle söylenir:

(48) Geleceksen gel, oğul.

(49) Gururlanmadan gel, oğul.

(50) Dik sırtlı atımın

(51) Omurgası yoruldu.

(52) Bu şarkıyı dinleyen erkek de birden uyanır ve oytulaaş oynayan takımın yanına gelir.

(53) Oytulaaş oyunu şarkılı-türkülü bir oyundur. (54) Oytulaaş oynayan erkek ve kızlar memleketlerini, atlarını, birbirlerini övmek hatta rekabet için şarkılar söylerler. (55) Genellikle oytulaaş oynayan kız ve erkeklerin söyledikleri şarkıların anlamları farklı farklı olur. (56) Oytulaaştaki şarkılarda sevinç, can sıkıntısı, üzüntü, şikayetler ifade edilir.

(57) Oytulaaş oynayan erkekler, kızlar sözleşilen yere gelmeyen bir erkeğin evinin yakınına gelerek onu şarkılarıyla iyice kötülerler. (58) Şöyle söylerler:

(59) En iyi atı ölmüş

(60) Derisini soyuyor demişler.

(61) Yakını ölmüş,

(62) Ateşini yakıyor demişler.

(63) Oytulaaşa gelmeyen kız için de şöyle söylenir:

(64) En sevdiği atı ölmüş,

(65) Derisini soyuyor demişler.

(66) Yakını ölmüş,

(67) Ateşini yakıyor demişler.

(68) Bu şarkılar söylendikten sonra oradan başka bir yere gidiverirler. (69) Oytulaaş oynayan erkekler kızları bazen birbirlerinin elinden alıp kavga çıkarırlar, fakat bunda büyük bir tehlike yoktur. (70) Kız hangisinden hoşlanırsa onu kabul eder.

(71) Sevgilisi olmayan bir kız, hoşlandığı bir erkeği gördüğünde şöyle söyler:

(72) Geyik boynundan yapılmış yularını daldıran

(73) Güçlü sırtlı atı

(74) Gülümseyen

(75) al al yüzlüyü

(76) Sevgili bulamamış bir erkek de hoşlandığı bir kızı gördüğünde şöyle söyler:

(77) Kuyruğunda kuş yuvası olan

(78) Kula taya binmek isterim.

(79) Kulağında küpe olan

(80) İyi huyluyu almak isterim.

(81) Eskiden Tuva'da ergenlik çağına gelen erkek ve kızlar, arzularını, üzüntülerini ve aşklarını oytulaaş şarkıları ile ifade ederlerdi. (82) Ben de birlikte

yaşlandığım karımı oytulaaş oynarken buldum.

(83) Bir gece kızlı erkekli kalabalık bir grupla oytulaaş oynuyorduk. (84) Çamıyan arkadaşımızın tanıştığı kızı Baazan adlı biri yanına alarak dötrnala uzaklaştı. (85) Kaçanları yakalamak üzere hemen peşlerinden takip ederek gittiğimizde atın yolda durduğunu gördük. (86) Durup daha detaylı baktık. (87) Baazan'ın bindiği atı düşüp kolunu kırarak sallanıyordu. (88) Eyeri ve çonağını alıp dikenli çalılık üzerine atıvermiş. (89) Kendileri ise kaçmıştı, bulamadık. (90) Biz de onların hiçbir eşyasına dokunmadık.

(91) Oytulaaş oynarken kızı elde etmek için kavga dövüş yapılır. (92) Kızını kaybeden erkek intikam beslemez. (93) Oytulaaş oynayan erkekler kamçı ile birbirleriyle mücadele ederler. (94) Aslında ok, silah gibi aletler kesinlikle kullanmazlar. (95) Oytulaaş oynayan erkekler, kızlar kesinlikle ölümcül davranışlarda bulunmazlar. (96) Çaresiz, orada arkadaşımız Çamıyan'ın sevgilisini zorla alan Baazan hakkında türkü yakıp uzaklaştık. (97) Bu türkünün sözleri şöyleydi:

(98) Güzün konakladığın güzleğin bu mu?

(99) Dağın koynunda çam ağaçları olan.

(100) İsteyerek oynadığın arkadaşın bu mu?

(101) Kambur Baazan.

(102) Baharda konakladığın konağın bu mu?

(103) Dağın koynunda yavşanların olduğu.

(104) Sevip oynadığın arkadaşın bu mu?

(105) Çirkin Baazan.

(106) Bu türkünün özünde ise, sevgilisini kaybeden Çamıyan'ın gönlünü teskin ederek, kızı kınayıp Baazan adlı şahsı kötölemek yatmaktadır. (107) O kız bu türküyü dinlediğinde tekrar Çamıyan'a dönebilir diye de bir umut vardır.

(108) Oytulaaş oynayanların gidip gelmediği yer yoktur. (109) Ak-Turug

bölgesindekiler Ooruy-Oymak, Kojoy-Kara-Sug, Terek-Kujur-Arığ gibi başka yerlerde keşfe çıkarlar ve buradakiler de bazen Ak-Turuglu kız ve erkeklerle birleşirler. (110) İki sumu erkek ve kızları arasındaki mücadele böylece başlar. (111) Oytulaaş mücadelesinde mükemmel atlara sahip olanlar galip gelir. (112) Oytulaaş oyununa katılacak kişinin mümkünse kötü at binmemesi en iyisidir.

(113) Mücadele öncesinde şöyle söylenir:

(114) Kısır kısraklar, hamile kısraklar

(115) Dövüşseler nasıl olur.

(116) Kızıl-Dağlar, Çaa-Höller

(117) Kamçılасса nasıl olur.

(118) Oytulaaş oynayan erkekler ve kızların bu sıradan atışma ve mücadeleleri böylece sürerdi ve bunlar gittikleri yerlerde hırsızlık gibi kötü işlere kesinlikle bulaşmazlardı.

(119) Ben iki yıl oytulaaş oynamıştım ve on sekiz yaşında evlenince gece boyunca oytulaaş oynamayı bırakmıştım. (120) Gençliğimde anne-babalar oğullarına eş almayı bilirdi. (121) Erkek evlat kendi tanıştığı kız olsa da bunu anne-babalarına söylemeye utanır ve korkardı. (122) Sevgisini sezdirmezdi. Evin oğlu tanıştığı bir kız olduğunu söylese de onu anne-babası kabul etmezdi. (123) Erkeğin anne-babaları malı-mülkü az, kılık kıyafeti kötü kişilere gönülsüz durmuşlardı. Bu yüzden ailem bana başka yerden bir eş bulup beni onunla evlendirmişlerdi. (124) Eşim iyi bir insan ve birlikte mutlu bir hayat geçirdik.

(125) Evlendiğimizde oytulaaş oynayanlar gece evimizin yanına gelerek bir şarkı söyleyip gittiler. (126) Şarkı söylerken benim adım kullanmadılar. (127) O sırada benim tanıştığım kızın sesi kulağıma ilişirdi:

(128) Üç güne kalmaz gelecek olan eşim

(129) Otuz-kırk gün kaldı

(130) Şişman kız

(131) Kendine mi aldı?

(132) Altı güne kalmaz gelecek eşim

(133) Altmış-yetmiş gün kaldı.

(134) Çirkin kız

(135) Attı mı vurdu?

(136) Birlikte oytulaaş oynadığım arkadaşlarım bunu söyleyerek başka bir yere gidiverdiler. (137) Onlar benim adımlı zikretmeseler de eşim bu şarkının kime yöneltildiğini anlamış ve beni kınayarak uzun süre kalakalmıştı. (138) Evlendiğim yıl, beni Ak-Turug sumusunun altıncı idari bölümün başkanlığına seçtiler. (139) Orada iki yıl çalıştım. (140) Daha sonra sumunun kamu hukukuna atandım. (141) Buradaki görevim, düzeni bozan kişilere önce uyarı daha sonra kınama cezası vermek daha fazla düzen bozan kişileri ise on beş lirayla cezalandırmaktı. (142) Küstahlık yapanlara beş kulaşlık odunu okul yanında hazırlama cezası verirdim. (143-144) O kişi kendi başına taygadan ağacı taşır, odunlara ayırır ve beş kulaşlık odunu hazır ederse cezasını çekmiş olur ve hükümden kurtulurdu. (145) Bu durum, suçluya hüküm giydirmenin sumu hukukundaki en üst basamağıdır. (146) Suç işleyenin durumu daha karmaşık ise sumu hukuku bu kişiyi kojuun hukukuna nakleder. (147) O dönemlerde halk yasalara büyük değer verip riayet ederlerdi.

(148) Sumuda beş gün sonra mutlaka sonuç toplantısı yapılırdı. (149) Toplantı vakitsiz de olurdu. (150) Görevli dahi olursa plan dahilinde de bir işi olduğundan katılmak zorundadır. (151) Bulunan hayvanların eti, yeni yapılarda kullanılacak kütükleri hazırlama, dağıtma usulüne göre okullara odun verme, ot, tarım planı gibi pek çok konu ele alınırdı. (152) Çalışmaların gidişatı ve hayvanların beslenmesini kontrolden geçirme beş günü alırdı. (153) Özellikle arban başkanının başka hiçbir şeye vakti kalmazdı, üstelik evinde iki-üç gün uyuyabilse iyiydi. (154) Arbanın çadır çadır gezip kayıt yapmakla geçirdiği beş günün sonuçlarının konuşulacağı toplantı zamanı geliverirdi. (155) Arban başkanı, bu toplantıya yetişen yetişmeyen tüm çalışmaların sonuçlarını rapor ederdi. (156) Hangi arbanın çalışması yetersiz olmuş ise buranın

başkanı eleştirilir ve beş gün içinde çalışmasını iyileştirme görevi verilirdi. (157) Bu dönemde Tuva'nın hayvan varlığını iki milyona kadar yükseltme amacı güdüüyordu.

(158) Benim arban başkanı olduğum dönemde Ak-Turug ve Çaa-Höl kojuunlarında oytulaaş oynayan çocuklar artmıştı. (159) Bu da arbandan sumuya, sumudan kojuuna, kojuundan hükümete kadar büyük bir mesele olmaktaydı. (160) Oytulaaş, o dönemde eskiden gelen bir unsurdur. (161) Korkunç söylentiler yayılmıştı ve oytulaaşa karşı bir savaş başlamıştı.

(162) “Eski oytulaaş oyununu gençler oynar. (163) Gençleri oytulaaş oyununa karşı kışkırtan yabancı ve başka kültürün unsurları olan kişiler yurt içinde hâlâ bulunmaktadır”. (164) İşte o dönem, her yerde oytulaaşa karşı, bu yabancılara karşı mücadelenin kızıştığı dönemdi. (165) Resmî görevlilerin bile korktuğu bir dönemdi.

(166) Bir toplantıda beni, sen oytulaaş oynayanları yakalamıyorsun, onları mahkum etmiyorsun, diye tenkit ettiler. (167) Arban başkanı olduğum için, çaresiz, oytulaaş oynayanlar ile mücadeleye başladım.

(168) Sumu merkezinde olan toplantıya gidip gece dönüyordum. (169) Yolu yukarı doğru çıkarken Kujur-Arı'nın ardındaki büyük yol boyunca oytulaaş oynayan kızlar ve erkekler bana doğru hücum eder gibi iniyorlardı. (170) Karanlıkta beni nasıl görebildiler ki, yanıma geldiler. (171) Bindiğim at fevkalade güzel bir attı. (172) Birden atılır atılmaz kalabalığın ortasına dalıverdi. (173) Gençleri kamçı ile dövdüm. (174) Çocukların bağırışları dehşet vericiydi. (175-176) Bazıları attan düştüler, bazıları farklı yönlerle doğru kaçtılar. (177) Atlılardan biri Şivilig-Hovusundan yukarı doğru hızlıca kayboluverdi. (178) Onu peşinden kovaladım. (179) Şivilig-Hovu'nun yarısında yetiştim. (180-181) Bindiği atın dört ayağı yukarı fırlayarak düşüverdi. (182) Yatan at yerden kalkmaya çalışırken eyerini kül gibi eziyordu. (183) Yerde yatan kişinin üzerine atılarak yeniden kamçılama başladı.

(184) -Artık hiç oytulaaş oynamayacağım, ağabey! demesiyle bu kişinin ağabeyimin oğlu Bolattay olduğunu fark ettim. (185) Toplantıda eleştirilen kişi olduğum için şimdi, ağabeyimin oğlu diye onu nasıl kayırabilirim ki.

(186) Benim düşmanım sensin, diye azarladım. (187) Yalvarmaya çalıştı. (188)

Bolattay eyerinden hiçbir şey almadan sadece iki üzengisini aldı. (189) Bolattay bir kızı da yanına almıştı. (190) Onlar paramparça olmuş eyerden değil, korkularından titriyorlardı. (191) suçlarının paylaşılmamasını benden rica ettiler. (192) O dönemin mükemmelliğine ne denir ki! (193) Zamanın gençleri büyüklerden korkar, onlara büyük saygı gösterirlerdi. (194) Bu devirde ise, o güçlü kuvvetli oğlan taşrada bana yalvarmak şöyle dursun beni öldürebilir de. (195-196) O Bolattay kardeşim yaşamı boyunca hayvancılık yaptı, hâlâ da aynı şekilde hayatını sürdürmekte.

(197) Bir sumuya toplantı için gittiğimde, arban ve sumu başkanlarının tamamı da toplantıya gelmişti. (198) Çaa-Höl kojuunu temsilcisi müfettiş Baldar da gelenler arasındaydı. (199) Beni gördüklerinde gülümseyenler de, tokalaşıp selamlaşanlar da oldu. (200) Çok şüpheli ve garip bir durumdu. (201) Başkanların konuşmalarıyla birlikte oytulaaş oynayan erkek ve kızlar bana ithafen şu şarkıyı söylediler:

(203) İnsem de çıksam da

(204) Yine de rahattır Kujur-Arığ yolu.

(205) İnen kişinin önüne çıkar

(206) Zararlı Begzi Ağabey.

(207) İnsem de çıksam da

(208) Aslında rahattır Kujur-Arığ yolu.

(209) Çıkan kişinin önüne çıkar

(210) Zararlı Begzi Ağabey.

(211) Sumu merkezine geldiğimde burada toplanan halk gülüşüp duruyordu.

(212) Birlikte büyüdüğüm, beraber oytulaaş oynadığımız arkadaşım Uzun-Bavuu Çaa-Höl sumusunun başkanı idi. (213) Onun da oytulaaş oynayanlara karşı mücadelesi vardı, dolayısıyla ona da şarkı yazmışlardı. (214) Bu şarkının sözleri şöyleydi:

(215) Uzun ağaç düşerse,

(216) Dalları ateşte yakılır.

(217) Uzun-Bavuu ölürse,

(218) Çoluğu-çocuğu rahatlar.

(219) Sumu toplantısında iki mesele konuşulmuştu. (220) Birincisi, sumunun ekonomisi hakkındaki sumu başkanının raporu; (221) ikincisi ise oytulaaş oynayan erkek ve kızlar hakkında kojuun temsilcisi müfettiş Baldar'ın raporu idi.

(222) Bu ikinci mesele hakkındaki görüşme oldukça sert geçmişti. (223) “Arban başkanları, sumunun yönetim merkezi oytulaaş oynayanlarla sert bir mücadele yürütmemektedir, yurt içinde farklı düşüncelere sahip insanlar hâlâ bulunmaktadır. (224) Erkek ve kızların oytulaaş oynamalarını başka düşüncelerdeki insanlar yer altından hâlâ devam ettirmektedirler.”

(225) Bu toplantıya gelen kişiler eleştirilerini sunarak oytulaaşı sınıf mücadelesi ile aynı gördüklerini söylediler.

(226) Eğer, sumusunun içinde oytulaaş oynayan kız ve erkekleri kısa sürede ortadan kaldırmazsa o sumu başkanları, idarecileri kendiniz hükümette cevap verirsiniz, diyerek müfettiş Baldar bize çokça defa söyledi.

(227) Oytulaaş oynayanlar hakkında sumu sorumlularıyla da kavga etmeye başladık.

(228) Kısa zaman içinde köylerden oytulaaşı ortadan kaldırma kararı aldık.

(229) Diğer memurlar bile, eğer sağlam tedbirler alınmazsa oytulaaş oynayanlar içindeki kötü kişilerin insanlara saldırabileceklerini sezmişlerdi.

(230) Yine de bizim Çaa-Höl kojuunu alanında oytulaaş kuvvetlenmişti.

(231) Şimdi düşünüldüğünde oytulaaş oyunu, öyle aşırı tehlikeli bir şey değildir. (232) O dönemde sinema, klüp, kültürel oyunlar gibi şeyler yoktu. (233) Gençlerin de geceleri oytulaaşa kaçmalarının sebebi budur.

(234) Kojuun temsilcisi Baldar bizleri epeyce endişelendirmişti. (235) Şöyle dedi:

(236) Oytulaaş hakkındaki soruları hükümette cevaplarsınız!

(237) Ne olacak şimdi, işler zorlaşmıştı. (238) Oytulaaş oynanan yere giden kız ve erkeklerin adlarını yazmaya başladık. (239) Daha sonra onların anne-babalarının da adlarını yazdık. (240) Sonra adı listede olan kız ve erkekleri anne-babalarıyla birlikte sumu merkezine çağırıp getirttik.

(241) Herkesi sorguya çektik. (242) Öncü olanları sumu hukukunda mahkum ediyorduk. (243) Oytulaaş oynama, bundan sonra, Çaa-Höl kojuununda gerilemeye başladı. (244) Oğlu veya kızı oytulaaşa öncü olan ailelere sert uyarılarda bulunuyorduk.

(245) Ben de gençliğimde oytulaaş oynarken sonunda onunla savaşıp biri olmuşum.

(246-247) Begzi Monguş Sürünoviç anılarından. 7 Ocak 1984'te Sürünoviç'ten dinleyerek kaydettim. Çadaana şehri, Doğu Hemçik kojuunu.

20. METİN

(1) BUDİZM

(2) Tuvalılar, Türk dilli halklara ait olan ve eski zamanlardan beri şaman inancına sahip olan bir halktır. (3) Bununla birlikte Tuvalılar, toplumsal gelişimine göre insanoğlunun eski inançlarından biri olan budizme veya sarı dine inanmaktadırlar.

(4) Sarı dinin (budizm) öğretilerine göre insan, evrendeki en saygı değer ve önemli varlıktır. (5) Onun mutluluğu sadece kendisine bağlıdır. (6) Budizmin bununla ilgili temel öğretileri şunlardır:

(7) -insan mutlu bir yaşam için yaratılmıştır;

(8) -akıllı insan düz, dürüst olur, mantıkta mutluluğun kaynağı vardır;

(9) -gününü düşünen kişiler, dar görüşlüdür; akıllı insanlar ise ciddilik ve ihtiyata bir cevher gibi değer verir;

(10) -yüzeysel, sık bir düşünceden ayrılır, kendi zevkine tutulmaz;

(11) -sadece ağır başlı, düşünceli ve düz insanlar mutluluğa ulaşır;

(12) -kötü kişilerle arkadaşlık kurmaz;

(13) -iyi arkadaşlar ile dostluk kurarak, hayırlı kişilerle yakın olur, içki içmez;

(14) -sıg düşünceli ve kibirli biri kötülük yaptığında, kendisiyle düşman olur ve bu kötülüğün azabı kendisine gelir;

(15) “aç gözlülük susatır, yüzeysellik merak ettirir”, “iyi insanın dostu çok olur” gibi atasözlerinin özü yukarıdaki öğretilerdedir. (16) İnsanın yeryüzündeki en gelişmiş ve akıllı varlık olduğundan yukarıda bahsettik. (17) Bunun için Tanrı’nın insana bahsettiği bu güzel yapısı, açık ve temiz ruhu, haysiyetli yaratılışının kötü etkiler altında kalıp bozulmaması için Tanrı, kendi öğretisinde şu kutsal emirlere yer vermiştir:

(18) -Canlıları öldürme!

(19) -Hırsızlık yapma!

(20) -Ahlaksızlık yapma!

(21) -Yalancı olma!

(22) -İçki içme!

(23) Bu derin anlamlı emirleri Tuvaların sistemiyle değiştirecek olsak şu atasözlerine karşılık gelir: (24) “Fare burnundan kan çıkartmaz”, “rakının üstünde çöp çıkar”, “büyüğe büyük, küçüğe küçük denir”, “hırsızın yolu kapalıdır”, “rüzgar olmadan ot oynamaz”, “sağlam ot devrilmez” “Yatmış koyun kaldırılmaz” veya kötülük yapmadan “sonunu görüp, önünü izleyip” yaşamayı din öğretileri ifade eder.

(25) Bu günlerde bazı insanların yapılmaması gereken şeyleri yaparak, kendilerini düşürmeleri, kaba huylar sergileyerek, haysiyetsizleşip insanları bile öldürme teşebbüsüne girişmelerinin olay olmaktan çıkması üzücüdür. (26) Bizim bu yaşadığımız zor, karışık; örgütlenmemiş ekonominin ve savaşların hüküm sürdüğü; milletler arasında tartışmalı konumda olduğumuz ve iktidarların sıradan halkı dikkate almadığı dönemde Dalay Lama, halkın düşünce dünyasındaki iyi şeylere inanmayı, huzuru ve adaleti uyandırmıştır.

(27) Tuva halkı, 3 Eylül 1992 tarihini unutmaz. (28) Kutsal lama 14. Dalay-lama Tenzin Gyatso, Tuva halkı ve devlet temsilcileri ile buluşmuştur. (29) Budizm inancına

sahip Tuva halkı için 19-22 Eylül tarihleri büyük bir olaydır. (30) İşte bu olağanüstü günlerde halkın enerjisi, maneviyatı yükseltilmiş, ruhu temizlenmiştir.

(31) 14. Dalay Lama, dünyadaki meşhur filozof, insan hakları ve mutluluğu için yorulmaz mücadeleci, Avrupa, Asya ve Amerika üniversitelerinin fahri doktoru ve Nobel ödülü sahibidir.

(32) Dalay-lama, Tuva halkını memnuniyetle kabul ederek, onların ruhlarını uyandırmıştır. (33) Aydınlatıcı lamanın öğretisine göre her insan bir kuta sahiptir. (34) Budizm öğretilerinden halk pek çok şey kazanır. (35) “halkın talihi, kişinin inancı vardır”, “İrmak kısalmaz, halk azalmaz”. (36) Geçmişin zorlu yıllarında inançlarını bastırarak yaşadıkları için iyilik dolu ruhları fakirleşen halka, Kutsal lama akıl ve doğruluk dileyip güneş gibi fikirlerini ileterek, yurdumuz için dua etmiş ve gönümüzü temizlemiştir. (37) Dalay Lama, Tuva, Kalmuk, Buryat halklarıyla buluşarak onlara nasihat ve ihsanlarda bulunmuştur. (38) Bu cumhuriyetler özerk, Rusya’ya tabi cumhuriyetlerdir. (39) Geçmişte budizme bağlı Tuva, Kalmuk, Buryat halkı inançları yüzünden pek çok kayba uğramıştır. (40) Kalmukların bir bölümü kendi yurtlarından çıkartılmış; (41) Buryatya toprakları üçe ayrılmış; (42) Tuva’da 1940 yılından itibaren başlayan kolektifleştirme sonucu hayvan sayısı azalmış, çok sayıda lama hapsedilmiş ve tapınaklar yakılıp yok edilmiştir.

(43) Dalay-Lama Tuva, Kalmukya ve Buryatya’daki konuşmasında: (44) “benim buraya asıl gelme amacım, budizme inananlara onun anlamını derin olarak açıklamak, halk arasında dostluğu pekiştirmek, birbirlerine olan güveni sağlamlaştırmak, ailelerin ve bireylerin gönüllerini arındırmaktır. (45) Sizin yaşadığınız eski devlet sistemi çökmüştür, artık yeni bir yapı şekillenmeye başlamıştır. (46) Bu dönemde sizin büyük gayretle çalışmanız gerek, huzur ve barışa ihtiyacınız vardır, bunun için ise yasalara saygı çok önemlidir. En önemlisi ise kendi iç dünyanızın temizliği, ahlak kanunlarınızın bozulmamasıdır. (47) Hastalık ve keder, doğru olmayan yaşantıdan ve temiz olmayan düşüncelerden meydana gelir.

(48) İnsanlar kötü hareketlerde bulunmazlarsa her zaman mutlu yaşarlar. (49) Dinler arasında aykırılıklar bulunmamalıdır. (50) Başka halkların dinlerine saygı göstermek şarttır” diyerek Dalay-Lama toplanan halka va’z vererek, dininin dualarını

insanların akıllarına ve yüreklerine girecek şekilde anlatıp, tarinasını okumuştur.

(51) Dalay-Lama'nın "başkalarının kederini, acısını paylaşmayı bilirsek, kendimiz de bu tür zorluklarla karşılaştığımızda, korkup telaşa kapılmadan dua ettiğimizde, büyük bir güç gelir, yani başkalarının da bu acıyı yaşıyor olduklarını biliriz" şeklindeki öğretisi hiçbir zaman unutulmamalıdır.

(52) Büyük Dalay-Lama, her nereye giderse gitsin kötü huylardan, kara düşüncelerden nasıl kurtulunacağını yollarına işaret ederek, budizm öğretisini akıllara sindirip anlatmaya çalışmıştır. (53) Lamanın va'zlarına göre, kişinin mutsuzluğu onun bilinç ve düşüncesiyle ilgilidir. (54) Kötü düşüncelerden mutsuzluk, keder çıkar, der. (55) Eğer insan temiz kalpli olursa iyi ve mutlu yaşar. (56) Her şey için iyi şeyler yapıp kötülüklerden uzaklaşmak gerekir, şeklinde Dalay-Lama öğretisini sunmuştur.

21. METİN

(1) ÖN SÖZ

(2-3) Boris Baadanoviç Çıldük Tuva Edebiyatçılar birliği üyesi olup "Çirgilçin", "Üyeniñ mañı", "Ovuuzunnug Oyun-Bilik", "Möge-Demirteñ" adlı şiir kitaplarının yazarıdır.

(4) B. B. Çıldük, Kırım, Soçi, Kislovodsk, Essentuki, Şira gibi kaplıcalara çok defa giderek ve Tuva sendikaları vasıtasıyla Krasyonarsk kaplıcalar birliği başkanının Tuva bölümünden sorumlu yardımcısı olarak görev yapmış ve bu sırada arjaanlar hakkında pek çok kanıtlanmış, garip, gülünç hikayeleri can kulağıyla dinlemiş bunları kaleme almıştır. (5) Bunlar arasında "Şiviligniñ hayırızı", "Şınap çaraş Şındazın" gibi yazılar da bulunur. (6) Bu hikayelerde arjaanlara¹⁴⁶ yakarmalar, yerin iyeleriyle konuşup onlara dua etmelerden, arjaan başlarında tütsü yakıp, kutsal ağaçlara bez bağlamalar, para bırakmalara kadar çeşitli âdetler gün yüzüne çıkarılmıştır.

(7) Tuva'nın kutsal arjaanları, eskiden beri Tuvalı ve başka milletlerden insanların sağlıklarına kavuşmalarına büyük faydası olduğundan, insanların ilgisini

¹⁴⁶ Şifalı kaynak sularına verilen ad.

çekmiş ve güvenini kazanmıştır. (8) Halk, inanç ve saygının işareti olarak Kutsal suların özeklerine, arjaan yakınlarını süsleyen: söğüt, kayın, kavak, melez ağacı, çam, köknar, sedir, hanımeli, çayır, çalı gibi bitkilere çalamaları, kadakları, çeşit çeşit rengarenk bezleri görülür şekilde bağlayarak dualarını edip, ak sütü saçarlarmış. (9) Pek çok şeyin karışımı olan bu suları iyi bilen o yerin büyükleri, gençlere hangi hastalığa hangi arjaanın uygun olduğunu algılarıyla anlatıp, bu sulara girmenin usulleri hakkında yararlı öğütlerde bulunurlarmış.

(10) Halk arasında yaygın olarak bilinen arjaanlar arasında Üş-Beldir, Tarıs, Ulaatay gibi arjaanlar bulunur. (11) Ancak yolu zorlu, ulaşımı güç olan Üür-Sayır (Ajıg-Sug), Çoygan (İzig-Sug) Tarıs ve Kaçık gibi arjaanlara gidip tedavi olan halk, buralara hayran kalır. (12) Adı yaygın olarak bilinen arjaanlardan başka öksürük gibi hastalıklarda ilaç olarak kullanılan kutsal su kaynakları Tuva'da şaşılacak derecede çoktur.

(13) Tuva'nın Tıbbi karışımlardan meydana gelen kutsal suları için uzak yerlerden gelen hastalar, burada iyileşerek yurdumuza iyi dileklerini dualarını bırakıp dönerler.

(14) Çok sayıda arjaan, Hemçik çukurluğunda ve onun mavi mavi dağlarla kuşatılmış alanında, nehre karışan nehir kollarında, dik yamaçlı boğazlarda toplanmıştır. (15) Bunlardan bazıları şunlardır: Kara-Dıt, Şivit, Çuk, Orgulaş, Şivilig, Şındazın, Şırlan, Bel, Sın-Baştıg (Çiñge-Ka't), Ak-Hem, Dustug-Hem, Çaңgıs-Terek gibi arjaanlar, Hemçik'in Yenisey nehrine karıştığı ağza kadar devam ederler.

(16) Sadece Tuva'da değil, Rusya'nın çok uzak yerlerinden bu tarafa doğru uzanan bilindik arjaanları şu örneklerle görelim.

(17) BAY-TAYGA KOJUUNU COĞRAFYASINDAKİ ARJAANLAR

NOGAAN-HÖL

(18) Bay-Tayga Tuva'daki en kutsal, zengin dağlardan birisidir. Onun güneşi gören yüzünde, birbirleriyle birleşik olarak oluşmuş üç büyük çukur vardır. (19) Ortadaki oldukça büyüktür, sağ tarafındaki ondan biraz küçükçedir. (20) Sol tarafındaki

çukur ise sağ taraftakinden daha da küçük görünmektedir. (21) Bir efsaneye göre, bunlar Demir-Sal adlı bir kişinin üç çocuğunun yurtlarıymış. (22) Çok eskilerde, bütün bu coğrafyada, renk renk yabani atların burayı mesken tutarak civarlardaki göçebe ailelerin hayvanları arasına katılmaya başlamasından dolayı halkın buraya Bay-Tayga adını vermesi anlamlıdır.

(23) Bay-Tayga dağ keçileri, geyik, maral, ayı, samur, sincap, boğa yurdudur. (24) Rüzgar iyesi kara-tilki bile burada doğmuştur ve burada yaşamaktadır. (25) Eğer, Bay-Tayga'nın zirvesine çıkmayı düşünen biri varsa beline taş bağlamadan çıkamaz, yoksa kolayca savrulur.

(26) Eskiden beri Hemçik'in Daa ve Beezi kojuunlarının dua edilen Hayırakan'ının dört köşesinden dört öküz yükü artış getirilip dört tarafının tutsülendiği bir göl vardır. (27) Bu göle Nogaan-Höl denir. (28) Gölde çıkan arjaana ise arjaan denilmez, şu an hangi arjaana arjaan denilmektedir?

(29) Nogaan-Höl arjaanına kolaylıkla ulaşmak için Alaş'ın Deleg-Höl-Aksı'nın aksine, Bay-Tayganın yüksek tepesinden doğru atlı gitmek daha iyidir. (30) Helikopterle gidilecek olsa, Teeli'den oranın arası yaklaşık sekiz dokuz dakikadır. (31) Nogaan-höl, doğuştan tansiyon hastası ve kan dolaşımı kötü olan insanlar için çok iyidir.

(32) Bay-Tayga iyesi öfkelenildiğinde çok tehlikeli olmaktadır, bunun için onu kızdırmamak gerekir. (33) Çok eskiden Orgu-Iyaş-Taygası: “ben senden daha yüksek olacağım” diye gerinerek ortaya çıktığında Bay-Tayga'nın ona öfkelenerek alınının ortasına şamar atmasıyla Orgu-Iyaş Taygası geriye doğru devrilmiş. (34) Bu hareket dolayısıyla Orgu-Iyaş-Taygası, sürekli öfkelenip bağırıp çağırmaya başlamış. (35) Yazın şimşekler, kışınsa fırtınalar koparırmış. (36) Bunun için Kara-Höl'e gidecek uçak veya helikopterin Bay-Tayga'nın üst tarafından geçmesi yasaktır. (37) Sadece Nogaan-Höl'den geçip Alaş üzerinden uçabilir. (38) Barın-Hemçik kojuununun Kızıl-Tayga sumusu yaşlılarının anlattıkları efsanelere göre, Bay-Tayga hiddetlendiğinde Alaş'a ejderha düşürmüş. Onun parçalanmış kemiklerini onların ataları görmüş, onlardan eşya yapıp kullananları olmuştur.

(39) Bay-Tayga halkının söylediklerine göre, Bay-Tayga’da kutsama ayini yapılırken buraya, kız kişi çıkmaz, çünkü kirlenir. (40) Son kutsama, 1972 yılında Homuşkular’ın Yezutu yöneticisinin oğlu Kenden-Sürün, Şemili Sarıg-Kombu adlı Moğol bir lama ile birlikte Bay-Tayga zanaatkarlarının ve makinalı tarım uzmanının desteğiyle yönetilmiştir. (41) Tuva ve Buryatya’ya ünü yayılan büyük lama Kenden-Sürün birkaç Sutra açarak bunları Bogda-Şajın’ın kurallarına uygun olarak okumuşmuş. (42) O yıl, olağanüstü kurak bir yaz olmuş. (43) Nogaan-Höl’e gidildiğinde orası da öyle sıcak imiş. (44) O yerin insanı “nogaan” demez, “ogaan” derlermiş. (45) En güzel yemeklerle donatıp, dört tarafa yağsız et bırakıp, dua törenini yaptıktan ve birlikte gelen halkı yedirdikten sonra, yer iyesiyle büyük bir konuşma yaparken “Sag-sag” dediği zaman yağmur yağar, “sog-sog” dediği zaman güneş çıkarmış. (46) Orada tek bir şarhoş kişi bile gözükmeyiz. (47) Din alimleri, oraya içki çıkarılmaması, sarhoş gidilmemesi hakkında öncelikli olarak anlatmışmış. (48) Dumanlı, yağmurlu taygasından inen lama Kızıl-Dağa geldiğinde burada şarhoşların çok olduğunu görmüş. (49) Yağmur yağmıyormuş. (50) Ulan-Üde şehrinde ilk olarak Dalay-Lama’yla görüşüp ona hediye sunan Tuva kökenli lama, bu durumdan hiç memnun olmamış, Ulan-Üde’ye doğru yola koyulmuş.

(51) Bay-Tayga’nın sadece besi hayvanlarının değil av hayvanlarının da yaşadığı oldukça zengin bir yer olduğunu yukarıda söyledik, okuyucular hatırlarlar. (52) Özellikle dağ keçileri, yabani tavşanlar, kızıl kestane renkli atlar burada yaşar. (53) Ancak bunları kayıtsızca yağmalamak ne olursa olsun yanlıştır. (54) Onlar, yağmacılarla oynarlardı. (55) At ile ulaşımı zor olan yerlere onlar gider. (56) Birbirlerini takip ede ede ilerlerken birden gözden kaybolurlar. (57) Nereye gittiler diye ararken oldukça derin, taşlık çukurluklara girmiş oldukları görülür. (58) Teler’in sadece boynuzlarının ucu görülür. Böyle yerler tayga’nın zirvelerinde çoktur. (59) Bu yüzden hayvan sahiplerinin hayvanlarını ahırlarda koruma altına almalarının sebebi budur. Bu tür mucizeler Bay-Tayga’da az değildir.

(60) Eskiden fakir kadınların Bakırdan yapılmış bilezikleri kullanması zordu. (61) Ancak Bay-Tayga onları üzmemiştir. (62) Ancak, Anandı hükümdarının yilkısının bir ucunun Kara-Höl’de Daspı ırmağı ağzında, bir ucunun Köp-Söök ovasına geldiği

sırada tuz eksikliğinden dolayı atlarını, taylarını bitap düşürdüğü zamanlar da olmuştur.

22. METİN

(1) BİLGİYİ KİTAPTAN BULMAK

(2) DİNLEYEREK “OKUNAN” KİTAPLARI BARINDIRAN KÜTÜPHANE

(3) Az gören veya hiç görmeyen kişiler için özel olarak oluşturulan tek kütüphane Kızıl şehrinin Keçil-ool caddesinde bulunan bir apartmanın birinci katında, üç odalı bir yerde işlem görmektedir. (4) Buranın okuyuculara nasıl bir yardımda bulunduğu hakkında kütüphane müdürü A. K. Dagba muhabirimize şunları anlatmıştır.

(5) -Aida Kongarovna, kaç okuyucunuz var ve bunlar arasında kimler bulunmaktadır?

(6) -Genel olarak, yaklaşık 730 sürekli okuyucumuz bulunmaktadır. (7) Bunlar sadece az gören veya tamamiyle kör kişiler değildir. (8) Bu insanları koruyup kollayan yakınları, çocukları da bizim okuyucularımız arasındadır. (9) Ayrıca, buranın çalışanları da kütüphanemizin kitap ve dergilerinden yararlanmaktadır.

(10) -Okuyuculara hangi faydaları sağlıyorsunuz? Hangi kitap ve dergiler ilgi çekip okunmaktadır?

(11) -İnsanların ilgisi çeşit çeşittir. (12) Okuyucularımızın büyük bölümü Tuvalı olduğu için çoğunlukla kendi dilinde yazılmış kitapları okumak istemektedir. (13) Bunun dışında hem Rusça hem Tuvaca çıkan gazete ve dergileri de devamlı olarak okumaktadırlar.

(14) Sağlık durumu iyi olup yürüeyebilen kişiler buraya kendi başlarına gelerek kitapları alırlar. (15) Evlerinden uzaklaşamayan kişiler ise bize telefon açarak gereken kitap ve dergileri sipariş ettiklerinde evlerine kadar biz götürmekteyiz. (16) Kojuunlardaki okuyucularımızla da sürekli bağlantı kurarak, siparişlerini postayla göndermekteyiz. (17) Bu işi yürütürken postanın bedava olması bizim için rahattır. (18) Rusya Körler cemiyeti, kitapları, Rusça olarak 3-4 farklı şekillerde oluşturup

yayımlayıp, özel bir programa göre düzenleyerek bize göndermektedir. (19) Bunlar arasında kitapların okunduğu kasetler, büyük harfli ve parmaklarla takip edilerek okunacak kabarık harfli kitaplar oldukça fazladır. (20-21) Bu tür kabartmalı harflerle basılmış kitapları, bunları okumanın özel eğitimini alan yaklaşık 25-26 kişi okumaktadır.

(22) Buradaki sorun ise, bu kitapları, üst üste bırakılmadan veya üzerine ağır şeyler konulmadan özel olarak korumak gerektiğidir. (23) Diğer kitaplar gibi üst üste koyarak saklanırsa kabarık harfler düzleşeceğinden körlerin bunları okuması zorlaşır. (24) Bizim çalıştığımız ofisimizin içinin dar olması, kitapları muhafaza edecek çok sayıda rafın sokulamaması sonucu ölçüleri oldukça büyük bu özel kitapları saklamakta zorlanmaktayız.

(25) Okuyucularımızın çoğu dinleyerek okuyan kişiler olduğu için, çoğunlukla kitapların sesli olarak okunup kaydedildiği kasetleri sipariş etmektedirler. (26) Bunun için getirtmiş olduğumuz bu kasetler yıldan yıla çoğalmıştır. (27) Ancak bunları da muhafaza edecek yerlerimiz yetişmemeye başlamıştır. (28) Şu örnekle açıklayalım. (29) L. Tolstoy'un "Savaş ve Barış" adlı eseri iki kalın kitap olarak basılmıştır. (30) Bu iki cilt kitap 17 kasete okunup kaydedilerek üç kutucukla sağlamca kaplanmıştır. (31) Bunlar, kitapların saklandığı raflarda 3-4 kitabın yerini tutar. (32) Bunların sayısı çoğaldıkça onları koyacak ve saklayacak yerler yetişmemeye başlamaktadır. (33-34) Geçen yıl Kültür Bakanlığının bize demirden yapılmış beş raf vermeleri büyük bir destek olmuştur.

(35) -Aida Kongarovna, okuyucularınızın çoğunluğunun Tuvalı olması dolayısıyla çoğunlukla Tuvaca yayımlanan kitapların rağbet gördüğünü söylediniz. (36) Bu kitapları özel teyplerde film şeritlerine kaydedip okuyuculara ulaştırmak için nasıl bir donanım gerektirir?

(37) -Bu oldukça ağırlı bir sorunuzdur. (38) Bu böyle yapılırsa diye fikir alışverişinde bulunup, plan yapıp çabalıyoruz. (39) Her şey finansmana dayanmaktadır. (40) Bu çalışmanın basit bir şemasına bakın lütfen: yeni yayımlanan kitap alınarak güzel bir sese sahip spikere okutulur, sonra bu, günümüzün teknolojisiyle bilgisayar yardımıyla bir operatör tarafından diske kaydedilir, sonra da pahalı, özel bir teknikle

kasete aktarılarak (teypte dinlenebilecek şekilde) ancak o zaman kör okuyuculara verilebilir. (41) İlk kayıt, radyo stüdyosundaki gibi, dışarıdan ses duyulmayacak şekilde özel olarak donatılmış bir odada yapılmalıdır. (42) Bu çalışmaların yapılması için, özel bir oda ve teçhizat kiralamak, disk ve kasetleri çokça satmak için fazlaca paraya ihtiyaç vardır. (43) Güçsüz özürülüler organizasyonu bu kadar çok finansmanı nereden bulabilir ki?

(44) Yine de gerekli olan önemli teçhizatı bulmak için kendi gücümüzle çabalyoruz. (45) Özürülüler organizasyonu aracılığıyla duyurulan yarışmalara katılmakta hatta, büyük ödüllü yarışmalara projelerle de katılarak bizim sorunlarımız hakkında karar alan bakanlık ile daima ilişki kurmaktayız. (46) Disklere ses kaydı yapan özel programlı bilgisayarlar satın almak üzere yardımda bulunulması hakkında dilek mektubumuzu Kültür bakanlığına şimdiki bakan adına gönderdiğimizden beri uzun zaman geçti. (47) Aslında bakan, dileğimizin yerine geleceğini vadetmişti. (48) Bunun için ümitle bekliyoruz.

(49) Bununla birlikte, kütüphanenin bulunduğu yeri genişletme veya geniş odaları, okuma salonu bulunan başka bir konut bulma hakkındaki meseleyi de, bu konuyu halledebilecek gibi olan resmi kurumların önünde birkaç defa dile getirdik. (50) Bu arzumuzun bir gün ne olursa olsun yerine gelebileceğine inanıyoruz. (51) Gelişmeye ve iyi bir geleceğe inanmadan yaşamak zordur...

(52) Röportaj ve fotoğraf Hençe-Kara Monguş.

23. METİN

(1) DEĞERLİ SÜT-HÖLLÜLER!

(2) NAADIMIN DEĞERLİ MİSAFİRLERİ!

(3) Tuva Cumhuriyetinin en büyük ve özel bayramı olan Naadım 2009 dolayısıyla hepinizi kutluyorum. (4) Bu yılki naadım bayramının eski Süt-Höl'de düzenlenmesi rastlantı değildir, Tuva hükümetinin, Süt-Höllülerin ekonomik başarılarına vermiş olduğu değer göstergesidir.

(5) Süt-Höl eskiden beri Tuva tarihinde silinmez izler bırakmıştır: (6) hun döneminin gelişmiş kültürel değerleri Aldı-İşkin’de bulunan Kök-El kurganlarından bulunmuştur, ayrıca 19. yüzyılda meydana gelen “Aldan-Maadır” isyanı Tuva’nın ulusal bağımsızlık mücadelesinde önemli bir yere sahiptir.

(7) Şaşırtıcı ve zengin tabiatıyla Süt-Höl geçmişten günümüze pek çok değerli hayvancılık ve tarımcılık yapanların, devlet yöneticilerinin, sanat, kültür ve sporla uğraşan ünlü kişilerin beşiği olmuştur. (8) Cumhuriyetin her yerinden, Rusya’dan Naadım’a gelen misafirleri, değerli Süt-Höl halkı sıcak yüreklilikle karşılayıp kabul etmektedir. (9) Cumhuriyetin ekonomisinin önemli bir kolu olan hayvancılığın yaygınlığı, gelişmemizin dayanağıdır. (10) Hayvancılıkla uğraşanlarımız, ana yurdumuzun altın değerindeki zenginliğidir.

(11) Naadım 2009, cumhuriyetimizin hayvancılıkla uğraşanlarımızın manevi güçlerini, enerjilerini yükseltmektedir. (12) Hâlâ kollarınızın kuvvetli, enerjinizin yüksek olduğuna inancımız büyüktür. (13) Herkese sağlık, ailenize mutluluk, yaşamınızda yeni yükselişler diliyorum!

(14) Tuva Cumhuriyeti Devlet Başkanı Ş. Kara-ool, 28 Temmuz 2009.

(15) NAADIMIN DEĞERLİ KATILIMCILARI VE MİSAFİRLERİ!

(16) Tuva’nın özel bir köşesi olan masmavi Süt-Hölümüze, kıvrımlı nehrimize, sevilen memleketimize hoş geldiniz!

(17) Bu yılki Naadım bayramının memleketimiz Süt-Höl’de düzenlenmesi bizi gurulandırmaktadır. (18) Bu özel doğaya sahip yurdun sahipleri, Süt-Höllüler, 17 kojuundan gelen çiftçilere (çobanlara), Rusya’daki komşularımıza ve yabancı turistlere büyük bir çabayla, kendi memleketlerini, çok değerli geleneklerini, eski sanatlarını sunacaklardır.

(19) Süt-Höl, yakın Tuva tarihinde bu derece büyük anlam içeren ve bu kadar çok katılımcı sağlayan bir bayram geçirmemiştir. (20) Naadım katılımcılarını, atalarımızdan miras kalan büyüğe büyük, küçüğe küçük deyip, onları sayıp sevmeye geleneğimizle karşılamamız, misafirlerimize asıl hediyeğimizdir.

(21) Sonraki hediyeimiz ise, sarp dağlar, coşkun nehirlerle çevrili memleketimizin özel köşelerini sunmaktır. (22) Masmavi Süt-Hölümüz, Kızıl-Tayga üzerinde dalgalanmakta, yanibaşımızda Saaraş arjaanı, Ködürer-Daş bulunmaktadır. (23) Süt-Höl, tarihî yerler bakımından da zengindir. (24) Aldan-Maadır isyanının meskeni burada, Uygur kalesinin kalıntıları Bora-Tayga'da, Hun devri kurganları ise Aldı-İşkin Kök-El'dedir. (25) Süt-Höl, destansı yerler bakımından da oldukça zengindir: (26) "Höldüñ-Kök-Bugazı", "Adakannıñ Ala-Bugazı" hakkındaki anlatmalar burada dinlenebilir. Yine, Kezer — Cengiz'in geçtiği Çes-Bulun, Soksaal dağı buradan görülebilir.

(27) Süt-Höl her zaman çalışkan çiftçiler yurdudur. (28) Ak'ın, Mançürek'in koyuncuları, Aldı, Üstü İşkin'in keçi besleyicileri, yılkıcıları atalarımızdan gelen âdetlere göre türlü türlü hayvanları büyük başarıyla besleyerek kojuununun adını yüksek seviyelere çıkarmaktadır. (29) Dolayısıyla, cumhuriyetin bütün kojuunlarından katılan önde gelen çiftçiler ile birlikte bu büyük çalışmanın neticesini kutlarlar.

(30) Naadım bayramında, Tuva'nın her tarafından güçlü pehlivanlar güreştirilir, rüzgar gibi hızlı atlar yarıştırılır, höömey, şarkı-türküler yankılanır. (31-32) Böylece çiftçilerimizin ve Naadıma katılan herkesin enerjisi daha da yükselir.

(33) Ülkenin tüm çiftçilerine ve tüm katılımcılara mutluluk, dostluk, şans diliyorum! (34) Eski Süt-Höl'ün, hepinizin gönlünde parlak bir kızılık olarak kalacağına inanıyorum.

(35) O. A. Monguş, Tuva Cumhuriyeti, Süt Höl Kojuun Belediye Başkanı.

24. METİN

(1) ÇADAANA ŞEHRİNİN 135. YILINA

(2) ŞEHRİMİZİN BAYRAMI KOJUUNUN BAYRAMIDIR

(3) 135. yılına giren şehrimizin Çadaana şeklinde adlandırılmasının derin anlamlı ve ilginç olduğu bilinir. (4) Eskiden yabancı sömürgeci, vurguncu satıcıların, Mançur ve Moğol kolonistlerinin, feodallerin ve mollaların üç kere tekrarlanan sert, ağır

zulümlerine dayandığı için “elde edilemedi veya elde edilemeyen şey” anlamıyla *Çadaana* adı doğmuştur denirse pek yanlış olmaz. (5) Eskiden beri yaşlılara, tarihçilere bununla ilgili merakla sorup durdum. Hiçbir şeye verilmemiş, yenilmemiş olduğu için “elde edilmemiş şey, elde edilmemiş nehir” şeklinde adlandırılması sonucu *Çadaana* adının bulunduğunu anlatırlardı.

(6) Devrim öncesinde Tuva halkı gelişmemiş, fakir, bilgisizdi. (7) *Çadaana*’da da öyle değil miydi! Çinli vurguncular 1903 yılından itibaren halkı yağmalamaya başlamışlardı. (8) Okul, hastane, kültür kurumlarının olmadığı, halkın yazıyı bilmediği, gelişmişlik açısından geride kalmış dönemdi. (9) *Çadaana* şehrinin tarihî geçmişinin, din yönüyle bile ele alındığında, bütün halka büyük faydası olacaktır. (10) Burada eskiden beri iki kutsal tapınak bulunmuştur. (11) Maalesef, günah olan asıl şey şu ki, dini, tapınağı devletten ayırmak gibi geleceğini yeterince düşünmeden, 30 lu yıllarda represyanın zararlı fırtınası *Çadaana*’nın Aldı-Hüree ile Üstüü-Hüreesini tahrip ederek yok etmiştir.

(12) Aldı-hüree 1873, Üstüü-hüree 1905-1907 yıllarında yapıp kullanım alanına girmişti. (13) Sevindirici olan şu ki, Aldı-hüree 2003’te tekrar kullanıma açıldı, şu an hâlâ çalışmaktadır. (14) Üstüü-hüree’nin yapımına ise bu yıl başlanmıştır, 2009 yılında bitecektir.

(15) 8. yüzyılın ortalarında Tuvalıların Uygurların hakimiyeti altında bulunduğu dönemlerde Uygurlar, Hemçik, *Çadaana* vadisi boyunca şehir ve bu şehirleri koruyan kaleler kurmuşlardı. (16) Aldan-maadırların isyanı feodallerin zulmünden halkı kurtarmak için çıkmıştı. (17) İsyancılar feodallerin mallarını ellerinden alarak yoksul halka paylaştırmıştı. (18) Yine bunun gibi zengin satıcıların mallarını da alarak halka dağıtmışlardı. (19) İsyancıların bazı bölüklerinin, Hemçik vadisi boyunca Alaş, Şemi, Çırgakı, *Çadaana*’ya giderek, işgalciler ve feodallere karşı halkı mücadeleye çağırdıkları, tarihî kaynaklarda yazılmaktadır.

(20) *Çadaana* şehrimizin kurulmasından beri 135. yılının kutlanması demek, kojuun seviyesinde siyasi bir değere sahip bir bayram olması demektir. (21) Düşünün! (22) Tuva tarihinde meşhur, ileri görüşlü, akıllı, daha 15 yaşındayken Daa kojuununun şahı olmuş ünlü Monguş Buyan Badırgı’dan bahsetmek bile yetecektir. (23) Şehir

bayramı demek, kojuun alanında bulunan bütün sumuların, üretim yerlerinin de bayramı demektir. (24) Sorunları giderme, para alma, yemek yeme yerlerimizin tümü Çadaana şehrinde bulunmaktadır. (25) Her nereye gidilecekse gidilsin halkın yolu şehir merkezinden, Aldı-Hüree, Üstü-Hüree tapınakları yanından geçer.

(26) Böylece, Tuva cumhuriyeti devleti Çadaana şehrinin kuruluşunun 135. yılını kutlamaya hazırlama kararı aldı. (27) Bu kutlama, 14 Temmuz 2008'de Çadaana şehrinde yapılacaktır. (28) Hükümetin planları arasına kutlamayla ilgili tedbirler de dahil edildi. (29) Hazırlıkları, Kojuun ve şehir yönetiminin gece gündüz demeden yürütmeleri gerekmektedir. (30) Şehir sokaklarının aydınlatılması, bağlantı meselelerinin çözülmesi gerekmektedir. (31) En önemli ve bizi endişelendiren mesele ise içki içilmesi, disiplin meselesi ve halkın güvenliğinin sağlanmasıdır. (32) Bunlar ilk olarak dikkate alınacak sorunlardır.

(33) Çeşitli spor ve sanat dallarında ödüllü oyunların düzenlenmesi iyi olur. (34) Ayrıca, bu kutlama, kojuun merkezinin büyük bir bayramı olacağı için kojuunun yaşlıları ve ileri gelen büyüklerinin bir listesini düzenlemek gerekir. (35) Şehir merkezine “şehrimizin gururu” şeklinde tahta levhalara şehrin “saygı değer kişileri” adı altında yaşlı, meşhur kişilerin fotoğraflarını çekip, ad ve soy adlarını görünür biçimde yazarak sergilemek iyi olacaktır.

(36) Çadaana şehir yönetiminde Dörbet-ool Monguş, Kaldar-ool Kuular (artık aramızda değil), Viktor Segbe, Oolçukay Monguş, Olga Salçak, Nikita Kara-Sal gibi kişiler görev almışlardı. (37) O zamanlar, maaş ve ödeneklerin düzenli olarak verilmediği zor zamanlardı. (38) Bunlar arasında Devlet onur belgesi, emektar ünvanı almayan kişiler vardır. (39) Bu kişileri ödüllendirmek önemlidir.

(40) Bunlardan başka şehrin kısa tarihini, gelişimini küçük bir kitapçık olarak yayımlayıp, bu broşürler kutlamaya katılanlara dağıtılsa bu da tarihi bir belge olarak kalır. (41) Tuva güreşinin emektarlarına “fil”, “aslan” vb. ünvanların bulunması arzu edilir. (42) Kutlamayı hazırlama ve düzenleme açısından, organizasyon komitesinin çalışmalarını nasıl yürüttüğü, kutlama günü belli olacaktır.

(43) Önemli bir mesele de halkın yeme içme ihtiyacının giderilmesidir. (44)

Tuva yemeklerinden *dülgen et, iliirteen et, soktaan taraa, dalgan, baskan bıştak, şöygen bıştak, eejegey, hayındırđan süt öremezi, aarjı-kurut, mançı-huujuur* gibi ve benzeri yemekler yapılmalıdır.

(45) Benim şahsi arzu ve düşünce göre, şehrin bir sokağını veya bir okulu, çocuk bahçesini ünlü, tarihi bir vatandaşımızın adı ile adlandırmak neden olmasın! (46) Örneğin, araştırmacı Mannay Monguş gibi. (47) Bunu yönetim de öğrenmektedir.

(48) Üzerinde durulacak, ödüllendirilecek, halkın azmini ve enerjisini yükseltecek o kadar şey var ki! (49) Bunun için, şehrimizin bayramı, kojuunumuzun da bayramıdır.

Oolak Kara-sal.

25. METİN

(1) TUVA’NIN GELECEĞİNE ETKİ EDECEK DEMİR YOLUYLA İLGİLİ

(2) Geçen sene Tuva Cumhuriyeti Devlet Başkanı ř. V. Kara-ool, Rusya Hükümet toplantısında “Tuva Cumhuriyeti’nin sosyal-ekonomik gelişimi hakkında” rapor sunarak devletin ekonomisinin gelişimine engel olan iki önemli sebebi dile getirmiştir: (3) Bunlardan ilki elektrik enerjisinin yetişmemesi, ikincisi ise nakliyat altyapısının gelişmemiş olması. (4) Bu sorunu Rusya Federasyonu Hükümeti’nin öğrenmesiyle “Tuva cumhuriyeti coğrafyasında devlet görevlilerinin ortak çalışmalarına dayanan yatırım projelerini gerçekleştirme yolları hakkında” Rusya Federasyonu Hükümet sarayında düzenlenen toplantıda, Rusya’nın büyük iş adamlarının temsilcileri yer almıştır.

(5) Burada, Tuva cumhuriyetine yatırımların başlangıcı olan Kızıl-Kuragino demir yolu yapımının projesi onaylanmıştır. (6) En büyük altyapı projesine devlet 49 milyar ruble vermektedir. (7) Bunu, Rusya’da ilk olarak kullanılan birlikte hizmet verme ilkesine göre gerçekleştirme kararı alınmıştır.

(8) Kızıl-Kuragino demir yolu hattının yapımıyla ilgili yatırım projesinin maliyeti genel olarak 98 milyar rubleyi aşmaktadır, bu maliyeti devlet ve özel yatırımlar

eşit olarak karşılamaktadırlar. (9) Bu konuda ise, geçen sene temmuz ayında Sankt-Peterburg'ta düzenlenen ekonomik forum antlaşmasına uygun olarak harcama yapacak olan kooperatif çalışmaktadır. (10) Bu projeyi, devlet tarafından ise Rusya Federasyonu özel fonu desteklemektedir.

(11) Geçen sene, Kızıl-Kuragino demir yolu hattı yapımı dolayısıyla projeyi yürürlüğe koymak ve mühendislik araştırmalarını göstererek devletin hükme varması için Moskova'da düzenlenen yarışmada en iyi teklifi sunan "Sevsaptrans projesi", bu konkursun galibi olmuştur. (12) Konkurstaki asıl ele alınan şey, anlaşmanın maliyeti, çalışmanın niteliği ve icraatın süresi olmuştur.

(13) Konkursa Tuva'yı temsilen, Federasyon konseyi üyesi Ludmila Narusova katılmıştır. (14) Yenisey endüstri kumpanyasının genel müdürü Dmitriy Sahno, "Konkursun neticeye ulaşması projeyi gerçekleştirmenin en önemli basamağı" olduğuna işaret etmiştir. (15) Bu yolda devlet anlaşmasını planlama aşamasından projelendirme aşamasına geçirmiştir.

(16) Tuva Cumhuriyeti Devlet başkanı Ş. Kara-ool ile Yenisey Endüstrisi genel müdürü Dmitriy Sahno, Kızıl-Kuragino demir yolu hattını belirlemede izin protokolünü bu yılın şubat ayında imzalamışlardır. (17) Daha sonra da Krasnoyarsk kray yönetimi, bu demir yolu hattına onay vermiştir.

(18) İlk başlarda demir yolu hattının uzunluğu 460 km olarak görülse de tasarruf kaygısıyla 415 km olarak sınırlandırılmıştır. (19-20) Bu yol, tarihi ve kültürel anıtlara sahip yerlerden, Krasnoyarsk kray'ın "Yergaki" ve Bii-Hem kojuununda bulunan "Kağanlar ovası"ndan geçer. (21) Dolayısıyla bazı kişiler bu tarihi-kültürel anıtlara büyük zarar geleceği endişesini taşımaktadır.

(22) Tuva Devlet Başkanının, bu yıl Tuva Cumhuriyet Büyük Meclisine gönderdiği raporda, bu soruna ayrı bir dikkat yöneltmek tarihi ve kültürel anıtları koruma mecburiyetini dile getirerek, demir yolu yapımı çalışmaları başlayana kadar arkeolojik çalışmaların derhal başlatılması için yarışma ilan etmiş ve bilimadamlarının bu çalışmalara çok hızlı bir şekilde katılmalarını öğütlemiştir.

(23) Bu yolun yarısı, Tuva'nın harika doğa manzaralı yerlerinden geçer. (24)

Şimdi burada jeolojik araştırma çalışmaları devam etmektedir. (25) Demir yolunun 80’den fazla kilometresi dağlık bölgelerde ilerlemekte, yolun en zor bölümü ise bizim sınırlarımız alanındadır. (26) Tayganın en zor yerlerine iki tünel yapılması görüşülmektedir, bunların birisinin uzunluğu 3.1 km olup ve yine 580 yapı kurulacaktır, daha açık söylemek gerekirse, bunlar büyük küçük köprülerden farklı boyutlardaki yapılara kadar uzanmaktadır.

(27) Rusya Federasyonu ulaştırma bakanı İgor Levitin, Rusya’da ekonomik kriz devam etse de Tuva’ya ilk demir-yolu yapımı projesi Kızıl-Kuragino, Tuva cumhuriyeti ve Rusya Federasyonuna stratejik önem kazandıran bir yapı olacaktır, bunun için bu projenin devam etmesi çok önemlidir, şeklinde ifade ederek öneride bulunmakta ve bununla ilgili belirli tedbirleri alarak çalışmayı yürütmektedir. (28) Bu yıl, bu yol için Federal yönetim 90 milyon ruble vermiştir böylelikle bu proje, Rusya’da öncelikli görülen projeler arasına girmektedir. (29) Kasım sonunda yatırım iş vakfı, projeyi bilirkişilere inceletecektir.

(30) Bu yapının ana yatırımcısı “Yenisey Endüstri Kumpanyası” HAN’ın genel müdürü Dmitriy Sahno’nun belirttiği gibi, demir-yolu yapımı ve kömür arama bulma çalışmaları projesi, yaklaşık 2000 kişiye iş imkanı vermekte ve ülke bütçesini 1.8 kat büyütmektedir. (31) Geçen sene “Yenisey Endüstrisi” HAN, yer altındaki kömür madenini kazıp çıkartmayla ilgili çalışma kompleksini kullanıma sokmuştur. (32) Bu kompleks, vardiyada 2 bin ton kömür kazacaktır. (33) 2013 yılına kadar proje tam olarak kullanıma girdiğinde şirket, o zaman, yılda 12-13 milyon ton kömür kazmaya başlayacaktır. (34) Böylece, ülkemizin yıllık net kârı 5.4 milyar ruble olacaktır.

(35) Bu demir yolunun yapımına derhal başlanmasında büyük bir çalışma yürüten kişilerden biri olan D. Sahno, Kızıl-Kuragino demir yolunun, Tuva’nın maddi yardım alan yoksul ülke olmaktan çıkarak kendi kazancını elde eden bir bölge olmasına büyük bir yardımı olacağına inancını belirtmiştir. (36) Finans açısından mesele çözüme ulaşmaktadır. (37) Rusya Federasyonu ulaştırma bakanı İgor Levitin’in yakın zamanda “finans açısından özel şirketler kendi vazifelerini yerine getirmişler ve projenin devlet tarafını gerçekleştirmede finansı yatırım fonundan tedarik etmişlerdir” şeklinde duyurmuştur.

(38) Kızıl-Kuragino demir yolu yapımı projesi onaylandığında, senatorumuz L. Narusova, demir yolu kullanımıyla ilgili dikkatleri öğrenim merkezlerinde uzmanlar yetiştirmeye yönlendirmişti. (39) Bu açıdan belirli tedbirler Tuva Cumhuriyeti Hükümeti tarafından alınmaya başlanmıştır. (40) Üç profesyonel lise, demir yolu ve madencilik işine kadro oluşturmak amacıyla düzenlenmiştir. (41) Demir-yolu ve teknik yüksek okullarının özel amaçlı şubelerinde 400 den fazla öğrenci okumaktadır. (42) Bunlar öğrenimlerini tamamladıklarında demir-yolu ve madencilikle ilgili çalışmaları bu işlerin uzmanlarıyla sürdürme imkanımız oluşacaktır.

(43) Tuva’da ilk olarak yapılacak demir-yolu aslında bizi “dünya ile” bağlayacak, bununla birlikte ülkenin şaşılacak derecedeki zengin minerallere sahip ham maddelere ulaşmasını sağlayacaktır. (44) Demir yolu yapımıyla ilgili büyük dedikodular ülkemizde dolaşmaktadır ancak şimdi bunları düşünmenin faydası yoktur. (45) Bu projenin, sadece bizim ülkemizin ekonomisinde değil, Rusya’nın ekonomik gelişiminde de büyük payının olacağı bilinir.

Sergey Hertek.

26. METİN

(1) ESAS AMACIMIZ DOĞAYI KORUMAK

(2) Tuva cumhuriyeti hükümetinin av hayvanları ve balık avlanmayla ilgili kurmuş olduğu komite, yaklaşık yarım yılını geride bırakmıştır. (3) 1 Ocak 2008’de doğada ve suda yaşayan biolojik rezervin korunması, gözlem altında tutulması ve düzenlenmesiyle ilgili yasaların yeniden yapılması, güncellenmesi hakkında” 258 nolu federal kanuna göre Rusya Federasyonuna iletilmiştir. (4) Daha önce bu meseleleri federal kurumlar ve Rusya bölgesel köy işleri gözleme idaresi çözmüş olsaydı, yeni kurulan komite, bu yıldan itibaren bu yasaları tamamiyle uygulamaya başlayacaktı. (5) Komite yöneticiliğine Aleksandr Sergeyeviç Novikov tayin edilmiştir. (6) Novikov, Kızıl’ın yerlisi, geçmiş yıllarda sovyet hükümeti zamanında avlanma ve balık geliştirme meselelerini çözen başkan muavininin yardımcısı idi. (7) Son 15 yıl boyunca bu alanda tüccar olarak çalışmıştır. (8) Geçen sene ise, hükümet, ona yeni komitenin idareciliğini

yapma görevini vermiştir.

(9) Bunun için ben, Aleksandr Sergeyeviç ile idareciliğini yaptığı komitenin çalışmaları hakkında konuşmak istiyorum.

(10) -Aleksandr Sergeyeviç, idareciliğine başladığınız komite hangi amaçla çalışmalarını sürdürmektedir?

(11) -Bu komite, 28 aralık 2007'de Tuva Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şolban Kara-ool'un kendi çıkarmış olduğu kararla kurulmuştur. (12) Komitenin esas amacı, Tuva'nın yabani hayvanlarını, kara ve su kuşlarını ve ırmaklarda, göllerde yaşayan balıkları korumak; onları, sayısını azaltmadan geliştirmek; sayıları çoğaldığında ise sayılarını uygun hale getirmek için avlanmaya izin verme veya avlanmayı sınırlandırma gibi yasaklar koymaktır. (13) Komite, şubelerden oluşmaktadır. (14) Birinci şube, doğa canlılarının, balıkların uygun hale getirilip kullanılması ve onların korunmasından sorumludur; ikinci şube çalışma yönetiminden sorumludur yani, bu idare şubesidir. (15) Bütün Tuva'da alanlara göre üç şube çalışmaktadır. (16) Bunlar, merkez, güney ve batı kojuunlarına ait şubelerdir. (17) Genel olarak komitede 33 kişi çalışmalıdır, buna devlet bünyesinde çalışan avcılar da dahildir. (18) Ayrıca, 19 devlet memuru da dahildir. (19) Onların öncelikli yaptıkları iş, yabani havyanlar, kuş ve balık rezervinin sayımını yapmak, sayılarını çoğaltmak, lisans vermek, av hayvanlarını ve balıkları kullanmayı uygun hale getirmek ve avlanma sırasında bazı yasaklamalar getirmektir. (20) Bu, çalışmalarımızın sadece bir yönüdür. Diğer tarafı ise, bütün canlıları korumaktır. (21) Komitenin tamamlanmış kısımları bunlardır. (22) Şimdi çok geçmeden finans meselesini ele almaya başlayacağız. Altı ay boyunca hiçbir para almadan organize çalışmalarını yürüttük. (23) Rusya köy işleri gözlem idaresi bize 13 masa vermiştir, bizim hükümetimiz ise buna 20 çalışma masası eklemiştir. (24) 17 milyonluk avlanma sahası, 12 binden fazla ırmak ve göl için bu kadar az kişiyi çalıştırmak zor bir iştir. (25) Bu arada, hükümetimizin bize tüm gücüyle yardım ettiğini mutlulukla belirtmek isterim. (26) Şu an, kış avı sezonu kapanmıştır, bu döneme ait raporları oluşturarak onların analizlerini yapmaktayız. (27) Bu analizler sonucunda, hangi av hayvanının ne kadarının avlanabileceği, hangi balığın ne kadar tutulabileceği gibi 2009 yılının limitini belirleyeceğiz. (28) Örneğin, bu yıl genel olarak 450 ton balık tutulabilir kotası koyduk.

(29) Yıl boyunca balıkçıların balık tutma zamanlarına uyup uymadıklarını, şartları yerine getirip getirmediğini kontrol etmek zorundayız. (30) Koruma görevimizi ele alırsak, genel olarak, biz yeni kurulduğumuz için para, teçhizat gibi şeyleri almamış da olsak bu civarlardaki tayga, ırmak ve gölleri dikkate alarak buralardaki kontrollerimizi sürdürdük. (31) Kojuunlarda ise müfettişlerimiz görev yapmaktadır. (32) Örneğin, Toju'da avlanmayı hor kullanan kişilerle ilgili protokollere göre bu kişiler cezalandırılmaktadır ve bunun sonucunda ödenen cezalar hükümetin bütçesine girmeye başlamıştır.

(33) -Aleksandr Sergeyeviç, bu dönemde hangi av hayvanları ve balık türleri avlanabilir?

(34) -Bu, dönemle ilgilidir. (35) Yakın zamanlarda kara ve suda yaşayan kuşları avlama dönemi kapanmıştır. (36) Bunun gibi, bu dönemde hiçbir balık tutulamaz, çünkü şu an yumurtlama dönemidir. Av hayvanlarıyla ilgili olarak ise, 10 hazirana kadar ayı avlanabilir, 1 temmuzdan 10 temmuza kadar ise geyik avı yapılabilir. (37) Aynı zamanda özel izinleri de biz veriyoruz, örneğin, araştırma gezisine katılan kişilere, onların beslenmede kullanacakları hayvanları avlama izni vermekteyiz. (38) Güzün ve kışın kürklü hayvanları ve bazı tırnaklıları da avlanma izni vermeye başlayacağız.

(39) -Peki, kuduz kurt ve tilkileri gözlem altında tutuyor musunuz?

(40) -Onlar da bizim sorumluluğumuz altındadır. (41) Kuduzla ilgili durum karmaşıktır; çünkü son 15 yıl boyunca kurtların sayısı iki kat çoğalmıştır. (42) Bunun öncesinde, onları yok etmek üzere zehirleme, helikopterden atış yapma, kapana düşürme, avlama gibi var olan tüm yöntemler kullanılmıştı. (43) Ancak şimdi bir kurt veya kurt yavrusunu öldürmekle onların sayısı azalmamaktadır. (44) Eskiden iyi dönemlerimizde helikopter ile 100 kadar uçuş yapıp atış yapılmışsa da şimdi tek bir uçuş 60 bin ruble demektir ki, bu kadar paraya hiçbir şekilde gücümüz yetmez. (45) Yine, kurtları zehirlemek için kullanılan zehirleri kullanmak ise, devletin özel kontrollerinin devam etmemesi dolayısıyla tamamiyle yasaktır. (46) Böylece bugün bu durumla sadece yetenekli, azimli, usta avcılar ilgilenmektedir.

(47) -Aleksandr Sergeyeviç, Tuvamız, turistlerin merakını uyandıran bir yer

olduğu için, avlanmak amacıyla yerli ve yabancı turistleri davet etmenin ülke bütçesine faydası olacaktır, bununla ilgili olarak neler yapmaktasınız?

(48) -Evet, bizim yurdumuzun başka ülkeler ve Rusya'dan gelen misafirlere açık olması gerekir diye düşünüyoruz. (49) Avlanma ve balık tutmak için gelen kişiler komite yönetiminin, buradaki bilim adamlarının oluşturduğu özel avlanma zamanlarına, kurallarına, şartlarına uyarlarsa onları desteklemek durumundayız. (50) Ancak bazı kişiler, var olan her şeyi yok edecek şekilde avlanırsa, onlarla mücadele etmek zorunda kalırız. (51) Bu düşüncedeki hor insanların teçhizatı, silahları oldukça gelişmiştir. (52) Özellikle komşumuz Hakasya, İrkutsk'tan ve Krasnoyarsk kray'dan helikopterli yüksek vazifeli başkanlar, paralı zenginler Tuva'nın insanın ulaşamayacağı taygalarında avlanıp, balık tutarlar. (53) Çoğu zaman limanlarda yağmacılar tutuklanırken, her gün kaç kişi avlanıp balık tutup gidecektir. (54) Geçen sene, Toju'nun Belik çayında bir grup yakalanmıştır. Bunların her biri yarım ton balık tutmuş, hiçbir yavru bırakmamışlardır. (55) Bu tür insanlarla daha da sert olarak mücadele edeceğiz.

(56) -Tuva'da avcı ve balıkçıların sayımını yapıyor musunuz?

(57) -Bunu gönüllü avcı ve balıkçılar yapmaktadır. Biz onların ne kadar av hayvanı, kuş, kürklü hayvanlar avlayacaklarına ve ne kadar balık tutacaklarına karar veriyoruz. (58) Avcı ve balıkçılar cemiyetinin çalışmaları ise sıradan bir kağıt üzerinde kalmaktadır. (59) Eskiden, pek çok kişiyi kapsayan, yapmış oldukları çalışmaları aldıkları tedbirler görülür bir şekildeydi, avcılara kanun ve kuralları da öğretiyorlardı.

(60) -Sorunlarınız var mı başkanım?

(61) -Evet var. İlk olarak kadro meselesi. (62) Balık yetiştirici uzmanlar bize oldukça gereklidir. (63) Daha sonra profesyonel avcılar, biyoloji eğitimi almış avcılar hâlâ yetersizdir. (64) Yine bir başka sorun ise teçhizatımızın çok alt seviyelerde olmasıdır. (65) Tuva etrafındaki yerlerden dışına kadar silahlanan, helikopter, zincirli tanklar, botlar, gece görüşlü türbünler ve telsiz telefonları olan kaçak avcılar geldiklerinde bizim seviyemiz onlardan kötü olmamalıdır. (66) Teçhizatımız kötüyse mücadele hakkında konuşmanın da gereği yoktur.

(67) -Avcı ve balıkçılara ne söylemek istersiniz?

(68) -Tuvamız, güzel ve zengin bir ülkedir. (69) Sadece bana, ben alayım diye haris, vurguncu düşünceyle yaklaşırsak geride hiçbir şey kalmaz. (70) İnsanoğlunun açgözlü hale gelmesi üzücüdür. (71) Yarınını düşünmeyen, gelecekteki nesillere bir şeyler bırakayım diye düşünmeyendir. (72) Böyleleriyle sadece kuralların diliyle konuşmak gerekir. (73) Bütün avcılar, balıkçılar böyledir demiyorum. (74) Taygada insanın alçak gönüllü, kuruyucu olması ve her şeyin ölçüsünü bilmesi dileğimizdir.

Karim Monguş'un haberi.

27. METİN

(1) TUVA ULUSAL ORKESTRASI

(2) DÜN, BUGÜN, YARIN...

(3) Tuva enstrümanları hakkındaki bir bildirinin Hükümet düzeyine çıkarılmasıyla 2009 yılının “İgil” yılı olarak ilan edilmesi, Tuva ulusal orkestrasının enerjisinin ve çalışmalarının yükselmesinde önemli bir destek olmuştur. (4) Orkestra kurulduğundan bu yana altı yıl geçti. (5) İnsanla karşılaştıracak olursak, yeni okula başlayacak küçük çocuk kadardır. (6) Bu altı yıl boyunca cumhuriyetin çehresini başka halklara göstererek, kendilerinin bu özel ses ve tarzlarını seçen ve geleceğinin tohumlarını oluşturup yetiştiren genç grubun geçmiş ve geleceğinin panoramasını kısaca görelim. (7) Burada konuklarımız, orkestranın sanat yönetmeni, orkestra şefi, Tuva cumhuriyeti güzel sanatların saygı değer çalışanı Ayana Monguş, organizeden sorumlu başkan Añgırak Hovalıg, orkestranın enstrümanlarını yapan, atölyenin sahibi, usta Aldar Tamdın olacaktır.

(8) Ayana Monguş: orkestramız altı yıl içinde ayakları üzerinde durmaya başlayarak ilk basamağı atlamıştır diyebiliriz. (9) Yeni kurulan grup ilk önceleri pek çok zorlukla karşılaşmıştır: nereden, neyi, kaç kişi çalışacak gibi organizeyle ilgili sorunlar baş göstermişti. (10) Sonraki büyük adım ise, orkestranın hangi yolla geliştirileceği sorununun kararlaştırılmasıydı. (11) Bugün ise, gidecek yolumuz belli olmuştur: Enstrümanların sesini, çalma tarzlarını geliştirerek onu gelenekselleştirmek ve böylece kalmasını sağlamak. (12) Sonraki basamak ise, tecrübelerimiz ve bilgimizi sonraki

nesillere layıkıyla aktarmaktır.

(13) Bizim geçtiğimiz yollar pürüzsüz değildi elbette. Şöyle ki, biz, Tuva'nın eski müzik aletlerinden başlayarak, yeniden düzenlenerek yapılmış müzik aletlerine kadar görüp çalarak bunlara alıştık. (14) Kızıl güzel sanatlar okulunun ulusal müzikler bölümünde hâlâ ağaçtan olan ve demir telli müzik aletleri bunlarla aynı şekildedir. (15) Bunları Tuva müzik aletleri olarak adlandırıyoruz. (16) Şimdiki asıl amacımız ise, kökünü yitirmiş enstrümanlardan uzaklaşamayacağımızdan eski şekillerine dönmektir. (17) Ancak bu kökleri aynı şekilde taklit etmek olmayacağından, zamana uygun olarak, sadece eski şekillere dayanarak müziğimizi, modern folkorik ürünlerin yardımıyla bu döneme yaklaştırmalıyız. (18) Bizim okulda aldığımız eğitim, melodiye notaya döküp, farklı müzik aletlerine uygun şekilde kopya ederek seslerin doğru birleşme kurallarına uydurmaktır. (19) Tuva müziğini kavramaya çalışırken, atalarımızın “bu böyle çalınır, o zaman öyleydi” gibi nasihatlerine uymamamız üzücüdür. (20) Eski köklerimiz aslında kopmamıştır, onların çoğunu, şimdilik yazıya geçirilmişlerden (A. Çüldüm-ool, A. Kara-sal) dinleyip öğrenmekteyiz.

(21) Tuva ulusal orkestrasını aslen Tatyana Tumatovna Baldan'ın öğrencileri oluşturmaktadır. (22) Ayrıca tamamımızın güzel sanatlar okulunun milli enstrümanlar bölümünden mezun olduktan sonra, devamında Buryatya kültür akademisinde açıköğretim okuyup yüksek öğrenime sahip olmamızın çok değerli olduğunu düşünüyorum. (23) Bu ilk müzisyenler, sovyet zamanında zarar görmüşlerdir (milli çalgıların eski şekilleri az kalmıştır). Atalarımızın eski geleneksel müziğini bulmaya çalışırken bulabildiğimiz eski çalgıların kullanılması önemlidir.

(24) Örneğin, “İgil”i en güzel Yevgeniy Sarıglardan, “doşpultur”u Ayan-ool Sam ile İgor Köşkendey'den, “çadagan”ı Naçın Çoodu'dan dinleyip, öğrenmekteyiz. (25) Orkestrada “Çirgilçin”, “Alaş”, “Tıva Kızı” adlı ünlü grupların da bulunması gurur vericidir. (26) Çünkü, Tuva ulusal orkestrasının bir yönü de halk yaratmalarını, müziğini, gelenekselleşmiş kültürünü başka milletlere sunarak yaygınlaştırmaktır.

(27) Orkestra kurulduktan sonra, ilk oluşturulan repertuar çoğunlukla anonim olan ve olmayan şarkıları barındırmıştı. (28) Tuva profesyonel kompozitörlerin eserleri semfoni orkestrası için bestelenmişti. (29) A. B. Çırgal-ool'un “Aldan-Maadır” adlı

poemasının giriş bölümünün, R. D. Kendenbil'in "Çeçen ve Belekmaa" adlı operasından kesintilerin milli enstrümanlar ile çalınmasıyla başka özel bir eser gibi görünüp dinlenmeye başlanması sevindirici olmuştur. (30) Buna ulaşmak zor olmuştur elbette: müzik aletlerinin yetersizliğinden dolayı enstrüman cızırdamaya başladığında dinleyiciler çalgıcıların yanlış çaldıklarını düşünürler. (31) Artık bu yetersizliklerimizi A. K. Tamdın'ın idaresi altında biraz biraz gidermeye başladık.

IV. BÖLÜM

SÖZ DİZİNİ

A

a 1. ancak, ise:

a. 1/38, 1/64, 1/83, 1/85, 1/92,
1/113, 1/186, 1/187, 1/197,
1/211, 1/234, 1/242, 1/273,
1/282, 2/120, 2/123, 2/126,
2/132, 2/161, 3/37, 3/100, 3/227,
3/247, 3/250, 4/118, 4/119,
4/161, 4/31, 4/36, 4/48, 4/7,
4/154, 5/19, 5/46, 7/135, 8/115,
8/132, 9/20, 9/39, 13/11, 13/49,
13/84, 14/27, 14/44, 14/46,
14/53, 15/23, 16/98, 16/99,
16/127, 16/130, 17/8, 17/22,
17/36, 17/41, 17/63, 18/14,
18/20, 18/24, 8/5, 18/31, 18/94,
20/45, 20/46, 20/55, 20/9, 22/15,
22/24, 25/26, 26/20, 26/23,
26/36, 26/50, 12/19, 12/20,
12/34

2. aksine

a. 4/190

3. ve, ayrıca

a. 25/30, 4/191

4. ya, peki

a. 26/39

5. hatta

a. 14/17, 2/154

aa a, ya!

a. 1/293

aa ilk süt, annenin ilk sütü.

a. 8/29, 8/59

aajı-çañ huy, yaratılış, mizaç

a.+ın 5/41, 4/148, 20/25

a.+nardan 20/52

a.+nı 4/109, 20/17

a.+nıg 4/8, 4/111, 4/133, 8/61

a.+nıñ 4/165, 4/152

aajızınğa çañçık - uygulamak
için alışmak

a.-ıp bar çıt- 18/10

aajok pek, epey, fevkalade, olağanüstü,
oldukça, çok.

a. 1/7, 1/58, 1/139, 1/147, 2/12,
2/14, 2/45, 2/111, 2/147, 3/13,
3/148, 4/198, 9/9, 10/8, 13/22,
13/74, 15/43, 15/51, 16/125,
16/33, 17/17, 21/19, 27/22

a.+la 1/264

aal 1. köy

a. 4/117,

a.+darda 3/134

a.+darınçe 1/108

a.+darında 1/109

a.+ga 8/40

2. ev.

a. 8/158, 18/9

a.+darınçe 19/22, 19/40

a.+dıñ 19/57, 19/41, 19/57

a.+mçe 19/26	ottulgay a. 19/216
a.+ından 8/142	amıraay a. 19/218
a.+nga 8/127, 19/25, 19/153	aar al- fiilinin isim-fiil çekimi <i>bk.</i> al-
a.+ıvıs 19/125	aar kuz taraf, güneş değmeyen taraf
3. aile	a. 21/29
a.+dar 3/118	aar ağır
a.+darnıñ 21/22	a. 22/22
a.+dıñ 3/64	aar-berge ağır, zor
aal-kodanı evin bulunduğu çevre, yaşanılan yerin bulunduğu alan	a. 24/4
a.+vısçe 8/161	aarak biraz, azıcık.
aal-orannıg yaşama yeri olan	a. 18/20
a. 5/20	aarı- 1. hasta olmak, hastalanmak.
aal malı beslenen büyükbaş veya küçük baş hayvanlar	a.-gan 26/39
a.+nıñ 13/12	a.-vas 3/241
aalçı misafir	2. ağrımak, acımak
a.+lar 13/99	a. 8/74
a.+larga 26/48	a.-p 15/25
a.+ları 8/169 23/2, 23/15	❖
a.+larıvıska 23/18, 23/20	sagış aarı- bk. sagış
a.+larnı 23/8	aarig hastalık
aalçılar bajıñı misafir evi, misafirhane.	a.+ga 21/9
a. 3/118	a.+larga 21/12
a.+n 1/291	a.+ı 18/20
a.+nga 3/31, 3/33, 3/35, 3/42	aarig-arjık 1. hasta
aalda- gelmek, yaklaşmak.	a. kiji 21/13
a.-p kel- 4/38	2. hastalık
aan -gay ekli fiillerde fiilin gerçekleştirilmesine razı olma anlamı katan güçlendirme sözü.	a. 20/47
	a.+ in 20/51
	aarı--arjı- hastalanmak
	a.-p-a.-ırğa 4/113
	aarışkılıg ağırlı

a. 22/37
aarjı-kurut süttten yapılan bir tür yiyecek
a. 24/44
a.+tan 4/144
aas 1. ağız
a.+ı-bile 2/53, 2/54
a.+ında 2/53
a.+ıvıska 7/158
 2. bir nehrin diğerine karıştığı nokta
a.+ınga 21/15, 21/62
 ❖
kara aas ayıldığ kara ağız tehlikelidir (kötü söz tehlikelidir) 4/134
aas-bile sözlü olarak, ağızdan, sözle
a. 1/196
aas çoğaal sözlü halk ürünleri, sözlü kültür ürünleri, sözlü yaratmalar, halk edebiyatı
a. 13/31, 13/75, 13/76, 13/77, 13/80, 15/71
a.+da 2/92
a.+dan 2/89
a.+darı 2/110
a.+darında 2/15, 4/138
a.+darından 5/38, 17/12
a.+dın 27/17
a.+ı 2/112, 2/85
a.ı-bile 2/57, 2/58, 2/122
a.+ın 27/26

a.+ında 13/24, 2/37, 2/51, 2/83, 2/89
a.+ınga 15/41
a.+ınıñ 2/9, 2/87, 2/89, 2/111, 2/113, 2/120, 2/125, 2/126, 13/24, 13/81
aas damçı- sözlü olarak aktarılmak, ağızdan ağıza dolaşmak
a.-p 17/12
aas-dıl: aas-dıl ündür- kavga çıkarmak
a. 10/16
aas-kejik şans, talih, kut, saadet
a. 1/301
a. 20/53
a.+i 20/31
a. +iniñ 2/31
a.+ti 2/29, 14/81, 20/11, 23/13
aas-kejik çok çoruk mutsuzluk
a. 20/54
aas-kejiktig mutlu, kısmetli, kut sahibi
a. 1/157, 8/227, 11/10, 20/5, 20/7, 20/33, 20/48, 20/55
aat- sallamak
a.-ıp tur- 19/87
aay düzen
a.+ınga kir- gereken şekle dönüşmek 3/250
çañgıs aay bk. çañgıs
aayı-bile 1. aracılığıyla
a. 1/157, 22/45
 2. göre

a. 2/65, 6/67, 8/36, 8/95, 18/5,
18/6, 20/3,
3. bakımından, uygun olarak
a. 3/122, 6/27, 8/158, 17/6,
17/38, 27/17
4. dolayısıyla
a. 3/234
5. durumuna göre
a. 1/12, 18/4
6. itibariyle, yönünden
a. 4/39, 8/88, 8/206, 14/42,
17/68, 18/14
aay çok başarısız
a. 18/45
aayla- öldürmek, bir canlının canına
kıymak
a.-p-daa kag- 19/194
aaylaş- benzer olmak, bir düzende
olmak
a.-kan 8/111
aaylaştır sıra sıra, düzene göre
a. 8/116
aaylaştır- düzenlemek, uygun hale
getirmek
a.-arı-bile 26/12
aaza- vadetmek
a.-gan 22/47
aça baba
a.+vıs 5/2, 5/14, 5/17, 5/18,
5/23, 5/24, 5/31, 5/41, 5/59, 5/66
a.+vıska 5/67

a.+vıstı 5/30
a.+vıstıñ 5/3, 5/18, 5/19, 5/20,
5/36, 5/42, 5/43, 5/54, 5/68
a.+zı 3/241, 5/18
a.+zın 5/67
açı fayda, hizmet, başarı
a.+zı 14/78
açı-buyan iyilik, yararlılık, hayır
a.+ı 4/113
a.+nı 10/13
❖
açı-buyan çedir- iyilik yapmak
10/14
açı-buyannıg hayırlı, yararlı
a. 7/146
açı-duza fayda, yardım, hizmet
a.+larnı çedir- 22/4
a.+nı çedir- 22/10
a.+zı 1/129, 22/17
a.+zın 1/66, 20/37
açı-havıyaa yararlılık, fayda.
a.+zı 1/98
a.+ zında 4/112
açı-havıyaalıg faydalı, yararlı
a. 21/7, 24/9
açızında bir şeyden dolayı, sayesinde,
yardımıyla
a. 1/195, 2/28, 2/31, 4/112,
11/10, 12/14
ada I. baba
a. 4/118, 4/139, 8/7, 8/22, 8/25,

8/130, 8/132, 12/41

a.+dan 8/17, 8/20

a. kiji baba 8/26

a.+lıg 2/103

a.+m 2/36

a.+zı 2/34, 6/6, 3/180, 8/216

a.+zın 19/244

a.+zın-daa 19/240

a.+zınıñ 6/2, 7/95, 7/123

ada II. nesil, kuşak

a.+dan 8/24

ada üyezi nesil, kuşak

a.+inde 8/23

ada- 1. adlandırmak, ad vermek

a.-ar 7/9, 8/35, 21/21

a.-arı 4/68, 8/36

a.-arıl 13/39

a.-gan 13/37, 13/52, 16/9

a.-ganı 2/116, 2/147, 24/3

a.-ganınıñ 15/3

a.-p 24/45

a.-p al- ad almak, adlanmak
3/173, 1/61

a.-p kag- 13/64

a.-p tur- 1/60, 1/60, 7/141,
13/40, 13/62, 24/5, 27/15,

a.-y ber- 7/16, 17/38, 21/22

2. dile getirmek, ifade etmek,
bahsetmek, söylemek, zikretmek

a.-gan 3/51,

a.-ganı-bile 13/54

a.-ganım 4/124

a.-ganıvıs 1/184

a.-arga 21/15, 24/22

a.-arga-la 14/14

a.-p tur- 8/48

a.-vaan-daa bol- 19/137

a.-vayn 19/126

3. telaffuz etmek

a.-gan 13/48

a.+ınıñ 7/150

a.-p 9/12, 9/24

a.-p şıda- 3/146

adaa-bile altından, aşağısından

çer a. 19/224

adaan müsabaka, yarışma

a. 17/60

adaan-çarış yarışma

a. 13/63

adaanda bk. adak

adaandan bk. adak

adaanga bk. adak

adaan-möörey yarış

a. 17/22

adaannaş- rekabet etmek

a.-ıp 19/54

adaa-üstünde bk. adak

Ada-Deer Gök baba

a. 2/37

ada-ızıguur ata, soy

a.+uñ 6/3

ada-iye anne ve baba, ebeveyn

a. 4/56, 4/132, 8/30, 8/128,
8/138, 19/120

a.+ler 4/136, 4/137, 8/146

a.+leri 8/116, 19/123

a.+lerin 4/120

a.+leriniñ 1/108, 4/125, 4/134,
8/219, 19/239

a.+m 1/249

adam-iyem 19/123

a.+niñ 4/113, 4/118, 4/122,
4/149, 4/154, 8/17, 8/70

a.+vistiñ 5/35, 5/46, 5/68,

a.+zi 2/86, 3/174, 3/175, 3/177,
3/178, 3/181, 3/214, 3/222,
4/188, 5/19, 8/47, 8/140, 8/207,
19/122

a.+zin 4/130, 4/195

a.+zinden 4/168, 4/179

a.+zinge 1/109, 8/101, 8/120,
4/176, 19/121

a.+ziniñ 3/172, 3/225, 4/6, 4/58,
4/112, 4/113, 4/116, 4/177,
8/113, 8/127, 16/5, 19/26

ada-iyelig anne babalı

a.+lig 4/190

adak alt, aşığı

a.+ında 6/68, 16/168

a.+ınga 1/283, 2/24, 2/126, 5/4,
8/120, 16/3

a.+ından 1/252

a.+ı-üstünde 1/202

a.+kı 1/257

adakkır hızlı yürüyen

a. 2/136

adak soonda sonuçta, sonunda

a. 1/273

adaktal- bitmeye yaklaşmak, sona
ermek

a.-ıp or- 1/282

adalığ babalık, üvey baba

a. 4/177

ada-ögbe ata, ced

a.+leri 6/20

a.+lerivistiñ 4/147, 10/11

adat- adlandırmak, ad almak

a.-ır 4/182

adattın- bahsedilmek

a.-gan 4/67

adattır- adlandırmak

a.-ıp kal- 13/67

ada-töögü ata, atalar

a. 7/158

a.+den 23/20

adığ ayı

a.+ga-daa 1/84

a.+nı 26/36

adığ-hayıran ayı

a.+nıñ 21/23

adıñnat-: kuyga-baş adıñnat- çok
korkutmak

kuyga baştı a.-kan 15/27

adır 1. nehir kolu

a. 21/14

a.+ı 7/121, 1/257

2. şube, branş, dal

a.+ı 1/189, 23/9

a.+mıñ 5/28

adırıl- 1. bir şeyden, yerden, kimseden
uzaklaşmak, ayrılmak

a.-bas 13/96

a.-dım 2/133, 2/138, 2/140,
2/145

a.-ıp al- 20/52

a.-ır 20/10

2. zor bir durumdan kurtulmak

a.-ganı 19/144

a.-ır 5/6

administrativtig idari, yönetsel

a. 1/261, 26/14, 26/32

adres adres

a.+i 3/75

aerogeologiya hava jeolojisi

a. 1/39

aeroporto havaalanı

a. çeri 3/19

a.+ka 3/5, 3/6, 3/30

a.+tan 3/23, 3/53

a.+unda 1/164

agaar hava

a. 13/53, 26/65, 12/36

a.+da 26/12

agaar-boydus 1. doğa, tabiat

a.+ta 13/92

a.+unga 5/35

2. havanın bir yerde belli
dönemlerdeki durumu

a.+ tuñ 5/42, 18/4

agaarla- yürüyüş yapmak, gezinerek
hava almak

a.+p 12/36

aganak kar tavuğu

a.+tarnıñ 1/235

agar- suçsuz çıkmak, ak çıkmak

a.-ıp 5/66

agay prenses, noyan hanımı

a.+ları 18/108

agitatorla- propaganda yapmak

a.-ar 16/139

agronom ziraat mühendisi, çiftlik
uzmanı

a. 1/3

a.+nuñ 1/18

a.+u 1/179

aja kıldır uzak

a. 3/48

ajaa- 1. göz kulak olmak, kollamak

a.-p 4/112

2. ekin toplamak, ürün kaldırmak

a.-r 1/178

a.-jırı-bile 1/171

3. cenaze kaldırmak

a.-p kag- 3/190

ajaa- - karakta- göz kulak olmak,

- kollamak
- ajaap-karaktaar** 4/113
- ajaanzıra-** (') bir şeyle fazlaca meşgul olmak
- a.-p çoru-** 3/10
- ❖
- a.-arına öyleş-** fazlaca iş sebebiyle telaş içinde olmak 12/34
- ajıduşkın** buluş, keşif
- a.+ı** 2/149
- a.+nın** 2/148
- ajıg** belli bir miktardan, sayıdan fazla olan, aşkın
- a.** 1/2, 3/158, 3/179, 3/216, 5/28, 7/17, 7/28, 7/133, 7/142, 13/18, 14/12, 25/25, 25/41, 26/24, 26/44, 12/5
- ajıg-hinçek** azap, keder, üzüntü
- a.+i** 20/14
- ajıgla-** kullanmak
- a.-ar** 1/50, 4/158, 8/84, 13/54
- a.-ar – a.-vazın** 8/143
- a.-ar apar-** 9/12
- a.-ar-dır** 9/37
- a.-arı** 13/67, 26/45
- a.-arın** 1/50, 26/14, 26/19
- a.-arının** 13/102
- a.-ar tur-** 8/44
- a.-gan (ajıglaan)** 6/67, 2/64, 2/131, 2/133
- a.-p** 1/134, 8/105, 17/32, 17/51, 17/65, 17/81, 22/40
- a.-p bol-** 6/31
- a.-p çoru-** 5/43, 17/79,
- a.-p egele-** 2/130, 8/105
- a.-p tur-** 1/77, 3/67, 13/53, 17/22, 17/59, 17/74, 21/12, 25/7, 26/42
- a.-vayn çor-** 12/7
- a.-vayn tur-** 3/67, 13/96, 13/97
- a.-y ber-** 13/12
- a.-za** 13/65
- ajıglal** kullanım
- a.** 5/38
- a.+çe** 1/97
- a.+da** 6/22, 24/13
- a.+ga** 1/130, 1/142, 24/12, 25/31, 25/33
- a.+ının** 25/38
- ajıglattın-** kullanılmak
- a.-gan** 2/92, 14/55
- a.-ıp** 4/157
- a.-ıp tur-** 2/118, 13/48
- ajıg-şüjüg** acı, keder, üzüntü
- a.+ge** 8/90
- a.+ün** 20/51
- ajınnı- - horada-** öfkelenmek
- ajınnıp-horadap** 21/34
- ajındır- - horadat-** kızdırmak, öfkelenmek
- ajındırıp-horadadıp bol-** 21/32

ajık (') I 1. açık, engelsiz, serbest

a. 26/48

2. giz saklamayan, açık olan

a. 20/17

3. herkesin katılabileceği

a. 1/153, 15/5, 25/11, 25/22

4. açık, geniş alan

a. 7/141

5. açık, anlaşılır, belirgin

a.+ı-bile 9/23

ajık eves ün grm. ünsüz

a.+nerge 7/150

ajık (') II fayda, yarar

a.+ı (ajın) 25/44

ajık-konçaa kalın, gelin olacak kıza

erkek tarafından verilen para

veya armağan, ağırlık

a. sür- 8/148

ajıktıg (') faydalı, yararlı

**a. 1/147, 4/148, 14/28, 17/66,
21/9**

ajıl 1. iş, çalışma

**a. 5/43, 9/17, 13/32, 13/27,
16/165**

a.-bile 25/30

a.+çe 8/222

a.+da 13/91

a.+dan 5/63

a.+dar 1/109, 1/179

a.+darı 26/59

a.+darın 1/36, 5/43, 25/22

a.+darje 25/22

**a.+darnı 1/44, 1/105, 2/163,
6/22, 14/28, 22/42, 26/19, 26/22**

a.+darnıñ 6/22

**a.+dı 9/19, 9/20, 9/33, 15/64,
16/79, 19/143, 22/17, 24/42,
25/35, 26/19**

**a.+dıñ 13/81, 16/45, 19/155,
22/40, 25/12**

a.+ga 4/56, 8/46, 8/167

**a.+ı 1/45, 3/137, 5/35, 6/64,
8/98, 19/150, 19/156, 26/19,
26/58**

a.+ı-bile 1/128

a.+ımgı 16/137

**a.+ın 1/182, 1/196, 5/30, 14/79,
8/224, 11/9, 19/156, 26/30,
16/57, 12/7**

a.+ında 3/163

**a.+ınga 5/28, 5/35, 14/24, 16/5,
25/40, 14/80**

a.+ınıñ 4/150, 26/9, 27/3, 27/26

a.+vıstıñ 26/20

**2. edebi, bilimsel veya sanatsal
ürün, çalışma**

a. 6/41

a.+darda 18/14

a.+dardan 6/21

**a.+darı 4/140, 4/147, 6/22, 6/23,
6/62, 25/22, 25/24,**

a.+darı-bile 6/25

a.+darın 6/24, 6/43, 6/49, 6/52,
6/61, 6/63, 11/8, 14/3, 14/9,
14/14, 14/27, 18/3, 25/3
a.+darında 8/11, 15/57
a.+darından 4/148
a.+darının 6/35, 13/93, 14/5,
14/25
a.+darnı 6/50, 6/56
a.+darnın 6/42, 6/47, 18/4
a.+dı 13/108,
a.+ı 6/6, 14/14, 16/10
a.+ı-bile 11/4
a.+ın 6/26

ajıl hünü iş günü
a.+vüs 1/47
ertem ajılı akademisyenlik
e. a.+ı-bile 14/30
mal ajılı hayvancılık *bk. mal*
ajılı

ajıl-agıy 1. iş, çalışma

a. 5/30, 17/78
a.-bile 13/92
a.+ga 1/77
a.+ı 17/49
a.+ı-bile 1/181
a.+ında 1/283
a.+nın 5/28, 26/63

2. ekonomi

a.+ı 8/2
a.+ının 19/220, 23/9

ivi ajıl-agıy ivicilik

i. a.+ı-bile 3/116

ködee ajıl-agıy köy işleri *bk.*

ködee

mal ajıl-agıy *bk. mal ajıl agıy*

ajıl-agıy 1. çalışma ve işle ilgili

a. 1/66, 26/14

2. ekonomik, ekonomiyle ilgili

a. 23/4

ajıl-agıy ı işe sahip

a. 17/3

mal ajıl-agıy ı *bk. mal ajıl-*
agıy ı

ajıl-amıdırallı çalışma hayatı, iş yaşamı

a.+n 6/54

a.+nga-daa 4/27

a.+nın 3/234

köşkün ajıl-amıdırallı göçebe
yaşam *bk. köşkün*

ajılçın işçi

a. 5/54, 5/11, 25/29, 26/23

a.+nar 1/74

ajıl-çorudulga iş, çalışma

a.+zın 24/7, 26/14

a.+zının 4/156

ajıl-da- çalışmak, hizmet vermek

a.-gan (ajıl-daan) 5/56, 11/4,
19/139

a.-ar 3/132, 10/7, 16/79, 25/31,
26/17, 26/65, 12/24

a.-arıñar 20/46

a.-gaş (ajıldaaş) 5/28, 14/8

a.-p 1/16, 3/159, 3/171, 3/196,
6/25, 8/125, 14/9, 18/72

a.-p çoru- 3/201, 3/203, 3/205,
3/229, 4/59, 14/6, 14/12, 14/20,
14/33, 21/4, 24/36

a.-p egele- 1/97, 1/118, 1/133,
1/136, 3/132, 3/163, 26/15

a.-p kel- 11/11, 14/24, 14/31

a.-p tur- 1/39, 1/67, 1/68, 1/91,
1/120, 1/131, 3/66, 3/114, 3/163,
3/172, 3/198, 3/199, 3/234, 6/58,
6/59, 16/76, 16/146, 22/24,
24/13, 25/9, 26/7, 26/10, 26/17,
26/18, 26/31

a.-vışaan 13/69

a.-y ber- 14/11, 16/147

ajıldap al- kazanmak, elde
etmek

a. 10/13, 3/119, 3/131

ajıldap kıl- hazırlamak, işler
duruma getirmek

a. 4/28, 25/11

ajıldap kiir- hazırlamak

a. 22/45

ajıldajılga birlikte çalışma, hizmet
verme

a.-bile 15/64

a.+vıs 16/136

a.+zinga 25/4

a.+zınıñ 25/7

ajıldakçı çalışan, memur, eleman

a. 16/82

a.+ları 1/66, 1/18, 1/93, 1/99,
13/77, 16/148

a.+larınıñ 13/71, 26/49

a.+larıvıs 22/9

a.+zı 3/3, 14/2, 27/7, 11/2, 14/2,
15/71

höy-niiti ajıldakçı sosyolog

h. a.+nıñ 6/24

ajıldat- çalıştırmak

a.-ırı 26/24

ajıldıg iş sahibi

a. 3/202

mal ajıldıg bk. mal ajıldıg

ajılgır çalışan, çalışmaya düşkün

a. 8/223

ajılgır çoruk çalışkanlık

a. 12/21

ajıl-herək iş, emek, çalışma

a.+inden 4/162

a.+iniñ 5/24

a.+teri 6/5

a.+terin 6/41

a.+tiñ 19/152

ajıl-iş iş, çalışma

- a.+i** (ajıl-iji) 1/42
- a.+i-bile** 4/60
- a.+iñerge** 14/81
- a.+iniñ** 4/166, 23/29
- a.+ke** 4/161, 8/59
- a.+tiñ** 4/160
- ajıl-işçi** işi, emekçi, iş tutan
- a.** 5/36, 5/68, 17/15
- ajır 1.** -den doğru, üzerinden anlamlı edat
- a.** 1/23, 2/99
- 2.** bir sayıyı, miktarı geçmiş, sınırı aşmış
- a.** 1/33, 6/14, 8/225
- ajırbas** önemli değil, sorun değil; olur
- a.** 3/72, 8/207, 18/52
- ajıt: ajıt kir-** ortadan yok olmak, silinmek
- a. k.-beyn** 6/18
- ajıt- (')** 1. açmak; açtırmak
- a.-a şap-** 3/188
- 2.** kullanıma sokmak, işler duruma getirmek
- a.-ar** 13/109
- a.-arın** 15/3
- a.-ıp al-** 3/66
- a.-ıp tur-** 21/41
- 3.** ferahlatmak, ferahlık vermek
- a.-ıp kal-** 8/92
- 4.** bir etkinliği başlatmak
- a.-ıp** 8/162
- a.-kaş** 8/117
- ajı-töl** evlat, çocuk
- a.** 4/116, 8/2, 8/99, 8/133, 8/226
- a.+dü** 8/64
- a.+düñ** 4/131
- a.+ge** 4/145, 4/167
- a.+ü** 1/301, 4/6, 8/82, 22/8
- a.+ün** 4/140, 8/56, 8/61, 8/90, 12/11
- a.+üñerge** 12/43
- a.+ünge** 4/118, 5/41, 1/101
- ajı-töldüg** döllü, çocuklu
- a.** 5/19, 5/20, 8/155
- ajıttın- (')** 1. açılmak
- a.-gan** 1/118, 16/80
- 2.** kullanıma girmek, hizmete sokulmak
- a.-gan** 1/115, 1/119, 14/32
- a.-ganın** 1/138
- a.-maan** 2/152
- 3.** bir dönemin başlaması
- a.-ar** 1/162
- ak 1.** beyaz, ak
- a.** 1/8, 1/184, 1/219, 1/220, 1/225, 1/229, 1/236, 1/263, 11/13, 14/65, 14/82
- 2.** temiz
- a.** 20/55
- 3.** mec. aydınlık, sıkıntısız
- a.** 14/41
- ak** törenlerde ve kutsal yerlerde dua

edilirken saçılan veya bağlanan beyaz şeylerin genel adı	akı-ugba ağabey-abla
a.+ın (burada süt) 21/8	a.+zı 8/47
ak- akmak, dökülmek	akıy ağabey(cık)
a.-kan 7/99, 7/122	a. 16/47, 16/49, 19/206, 19/210
a.-ıp 1/20, 1/257	a.+dan 16/51
a.-ıp çıt- 1/271, 1/272	a.+ga 16/48
a.-pas 5/21	a.+nı 3/167
ak-ak ak, beyaz	a.+nıñ 19/3
a. 1/201	ak-kızıl (roza) kuda evliliğin onuncu yıldönümü
akademiya akademi	a. 8/182
a.+nıñ 13/108	ak-kodan kışın rengi beyaza dönüşen tavşan
a.+zınıñ 13/75, 27/22	a. 18/40
erternner a.+zınıñ bilimler akademisi 6/58, 14/8, 14/11	ak-kök 1. gök rengine olan, mavimsi
ak-çem süt ürünlerinden yapılan yemekler	a. 1/10, 1/22, 23/16, 23/22
a.+ni 13/13	2. beyaz ve mavi renklerde olan ve kutsal yerlere bağlanan çaput
ak-çol şans, talih	agın-kögün 21/6
a.+du 23/33	ak-möögü yemeklerde kullanılan beyaz mantar
ak-çoorgan çarşaf	a.+nü 3/133
a. 1/134	ak-setkildig dürüst, temiz kalpli
akı 1. ağabey (öz veya akraba)	a. 4/158, 4/161
a.+ların 3/227	aksı- akıtmak
a.+m 16/56, 19/184	a.-p kal- 1/231
a.+nıñ 16/3, 19/184, 19/185	akşa (') 1. para
a.+zı 3/182, 3/228, 5/19	a. 3/129, 8/149, 26/43
a.+zın 3/227	a.+lar 26/32
a.+zınıñ 1/16	2. ruble
akı-duñma ağabey-kardeş	a.+ga 19/141
a.+vıs 3/252	

akşa ajılda- para kazanmak

a.-p al- 3/119, 3/131

akşa-höreñgi para ve çeşitli mal, mülk

a.+ni 25/18, 25/37

akşa-köpeek para

a. 24/24, 26/22

akşalandır- para ihtiyacını karşılamak

a.-ar 25/8

akşalandırışkın finans, finansman

a. 25/36, 25/37

a.+ga 22/39

a.+nı 22/43, 26/22

akşalandırışkınnıg finansa sahip

a. 22/45

akşa-şalıñ ücret, para

a. 24/37, 26/30

akşa-tögerik para

a.+in 21/6

a.+-daa 16/45

akşa-tögeriktig paralı

a. 26/52

aktıg suçsuz

a. 5/58

akustiktig akustiği olan, akustik

a. 13/67

akuşer ebe

a. 1/134

al- 1. almak, edinmek, elde etmek

a.-baan 19/188, 24/38

a.-bas 7/54, 8/91

a.-batar 3/84

a.-bayn 26/22

a. bayn bar- 4/34

a.-bayn tur- 26/30

a.-dı 3/225

a.-ıyn 26/69

a.-gan 1/109, 8/218, 14/17, 15/47

a.-gannar 3/219

a.-gaş 1/107, 1/181, 3/55, 1/290, 22/40

a.-ır 1/83, 3/23, 24/24, 25/34, 25/35, 20/34

a.-ırda 8/113

a.-ırı 8/120

a.-ıp 3/54, 4/10, 16/15, 22/9, 12/40

a.-ıp al- 3/56, 3/138, 3/224, 16/118, 19/188

a.-ıp bol- 8/140, 8/144

a.-ıp egele- 26/22

a.-ıp tur- 22/14

2. kabul etmek

a.-ıp 19/70

a.-ır 16/38

3. bir şeyi delil göstermek, -e göre ifade etmek

a.-gan 2/93

a.-ıp 3/167

a.-ır bol- 2/12, 6/4, 14/70

a.-ırğa 2/43, 2/52, 2/59, 3/140, 4/108, 4/129, 4/167, 4/173, 6/12,

- 7/147, 13/16, 21/21, 24/25
4. eş almak, evlenmek
- a.-baan** 4/176
- a.-gan** 19/137
- a.-ıp ber-** 19/120
5. üzerine almak
- a.-gan** 16/141
6. yardımcı fiil
- a. (uşkajıp)** 19/37
- a.-badı** (hüleep) 16/127
- a.-bas** (baglap, çidirip, hemçeg, hüleep) 16/128, 19/226, 19/229, 21/25
- a.-bas bol-** (baglap, çedip, hemçegler, kijizidilgeni) 4/57, 4/111, 4/192, 21/25
- a.-bas tur-** (hüleep) 19/122
- a.-bayn** (dıştanıp-daa) 16/45
- a.-bışaan** (bilip) 1/301
- a.-dı** (ap) 19/188
- a.-dılar** (hüleep) 1/298, 16/46
- a.-dım** (bilip) 3/207
- a.-dınğanıl** (çedip) 6/29
- a.-dıvıs** (beletkenip, bilip, çemnenip, eezi kılıp, olurup, oraap, ööredip, tanıjıp) 1/50, 1/110, 1/112, 1/165, 1/179, 1/263, 1/298, 3/107, 8/161, 16/103
- a.-gan** (adap, adın, ajıdıp, aşkarıp-çemgerip, azırap, uşta

bijigilep, bodap, çaalap, çedip, çepseglenip, çidirip, dilep, edertip, hemçeglerini, hölezilep, hüleelge, hüleep, kılıp, kijizidilgeni, öörenip kirip, olçalap, öörenip, sadıp, salgap, şilip, şinğeedip, tıp, tudup, turguzup, ugun, utkup, ündezilep, üülgedip)

1/2, 1/61, 1/79, 1/114, 1/169, 1/222, 2/124, 2/126, 3/10, 3/66, 3/118, 3/136, 3/120, 3/138, 3/173, 3/192, 3/203, 3/222, 4/152, 4/162, 4/177, 4/182, 5/20, 5/55, 5/64, 6/59, 7/13, 8/108, 14/7, 14/8, 14/10, 14/30, 16/135, 17/74, 19/82, 19/228, 19/239, 21/7, 21/45, 22/21, 23/20, 24/26, 25/7, 26/32, 26/54, 26/65, 27/6, 27/16, 27/18

a.-gan bol- (örüp, saktıp) 1/5, 17/71

a.-gan eves (nayıraldajıp) 1/282

a.-ganı (arttırıp, sadıp, şilip) 3/108, 4/179, 15/62

a.-ganım (şilip, tanıjıp, doktaap turup) 3/85, 13/86, 16/45

a.-ganımıñ (öörenip) 3/193

a.-gan tur- (şinğeedip) 8/139

a.-ganıvıs (çedip, tıp) 27/22, 27/23

a.-ganiviska (tanıjıp) 1/280

a.-ganivista (öglenip) 19/125

a.-gannar (ajıldap, azırap) 5/19, 10/13

a.-gaş (ap, bag bolup, bazıp, beletkep, bijip, çıglıp, dayanıp, demnejip, doktaadıp, eviledejip, kattıjıp, kirip, munup, olurup, öglenip, öörenip, şaptap, sadıp, tanıjıp, tıp, tırttırıp, tölevilep, tudup, uşkarıp, uşkajıp, harlap, holundan çedip, hüleep, hunaap) 1/49, 1/108, 1/154, 1/166, 1/224, 1/229, 1/257, 1/283, 1/299, 2/139, 3/5, 3/56, 3/109, 3/151, 3/186, 4/24, 4/128, 8/159, 8/220, 13/56, 13/61, 13/65, 13/97, 16/8, 16/15, 16/74, 16/118, 16/122, 16/161, 16/164, 17/28, 17/46, 17/62, 19/20, 19/84, 19/119, 20/32, 24/17, 24/18, 26/50, 27/17

a.-iñar (dıştanıp) 1/290

a.-ır (ajıldap, akşa ajıldap, adıp, azıp, bilip, bolçajıp, çedip, çıp, çıglıp, dilep, dıştanıp, hemçeqlerni, hüleep, huvaajıp, kiçeengeyge, kurlavırlap, munup, oçuldurup, öörenip, saktıp, salgal damçıp, sadıp, segirjip, şilip, tanıjıp, tıp, tıptıp,

tırttırıp, uştup)

1/235, 1/255, 1/291, 2/66, 3/4, 3/5, 3/23, 3/119, 3/131, 3/206, 3/224, 4/33, 4/34, 4/38, 4/147, 4/176, 4/179, 6/5, 6/13, 6/21, 6/22, 6/60, 8/69, 8/120, 8/149, 9/33, 15/61, 16/34, 16/74, 16/116, 16/151, 17/23, 18/38, 19/19, 20/11, 22/44, 27/24, 24/32

a.-ırda (ornap) 17/67

a.-ır-dır (bilip, çedip) 3/11, 27/20

a.-ırı (çaalap, çedip, hemçeqlerni, kazıp, sadıp) 1/149, 2/154, 3/204, 4/32, 4/34, 15/49, 27/30

a.-ırı-bile (kamnap, tıp) 3/74, 17/81

a.-ırın (bilip, hemçeqlerni, hüleep) 2/159, 3/14, 6/21

a.-ırından (hüleep) 6/9

a.-ırında (bilip, çedip, şıñgeedip) 2/91, 3/138, 4/145, 6/43, 6/43, 15/21, 25/43

a.-ırınıñ (adırlıp, çedip, öörenip-şıñgeedip, şilip, şıñgeedip, tanıp) 4/54, 4/58, 4/109, 4/151, 4/195, 20/52, 25/16

a.-ıriviska (kedip-daa) 1/287

a.-ırlar (hölezilep) 3/83

a.-ır tur- (aytırp, azıp, bilip, hüleep, soñgup) 8/141, 8/142, 16/34, 19/143, 17/5

a.-ır ujurlug (beletkep, hevirlep) 1/189, 4/108

a.-za-daa (bazıp) 13/98

a.-ıp (amdanın, çedip, daarap, ettinip, hemçeğlerni, hüleep, kiçeengeyge, olurtup, şıñgeedip) 1/69, 3/106, 3/202, 3/203, 5/64, 8/33, 8/162, 13/12, 21/13, 25/27, 25/39, 26/30

a.-ıp bol- (bilip, tıp, tudup) 4/164, 8/123, 8/201, 15/9, 17/12, 26/27, 26/57

a.-ıp çıt- (şıgıap) 3/55

a.-ıp çoru- (bijigilep) 21/4

a.-ıp kör- (sagındırıg-daa, utkup) 5/56, 10/16

a.-ıp şıda- (adıp, çaalap, dugurjup, hüleep) 1/242, 3/34, 3/52, 14/37

a.-ıp tur- (beletkep, çağırıp, çağıdıp, çedip, kamgalap, utkup-hüleep) 3/138, 13/19, 13/20, 16/3, 17/29, 21/59, 23/8, 26/2

a.-ıpkannar (ejelep, öörenip) 16/57, 17/28, 17/46

a.-ıpkannar (çedip) 16/67

a.-ıptar (hüleep) 1/294

ala ala, alacalı

a. 1/11, 2/39

ala-çayagaar bk. **ala-çaygaar**

ala-çaygaar gelişigüzel, doğaı olarak, farkında olmadan

a. 2/114, 4/110, 7/146

alalat- diğlerlerinden ayrı tutmak, farklı görmek, seçmemek

a.-kan 19/32, 19/33

alap-melegey kaplumbağa

a. 2/43

albada- bir şeyi yapmaya zorlamak, mecbur bırakmak

a.-p 13/65

albadal zorlama, mecburiyet

a.+bile 7/45, 7/49

a.+ı 12/24

alban 1. görev, iş, hizmet

a. 1/17, 1/39

a.+ga 25/22

a.+ında 26/18

2. mecburi, gerekli

a. 4/10, 8/33, 8/56, 8/64, 8/72, 8/97, 8/138, 20/50

a. bol- 6/25

3. mutlaka

a. 8/80, 8/193, 8/195, 8/208, 18/35, 19/148, 19/238, 20/33

alban-ajıl resmi görev, memuriyet

a. 19/150, 19/229, 19/165

alban-çeri resmi kurum, daire

a.+inde 3/203

a.+iniñ 3/93
a.+leri 1/62, 24/8
a.+leri-daa 18/38
a.+leringe 1/90, 9/17, 9/22, 9/38, 9/40
a.+leriniñ 22/49
alban dujaal 1. resmi görev, memuriyet
a.+ın 18/28
2. resmi olan, resmi
a.+dın 18/22
alban-haakçıt memur, görevli
a. 18/32
a.+tar 9/23
alban yozu 1. görev, vazife
a.+zunda 18/93
2. resmi olan
a.+zunuñ 13/17, 18/15, 18/27
a.+zu-bile resmi olarak 1/97
al-bot kendi, kendileri
a.+uñarga 14/81
a.+tarın 19/54
alçaş: alçaş kıldır alacak şekilde
a. 2/99
aldan bir altmış bir 4/21
a.+den 4/23
aldan-çeden altmış-yetmiş
a. 19/133
aldar saygı
a. 5/30
aldarjaan ünlü, ünlenmiş
a. 13/46, 13/54, 14/5

aldarjı- ünlenmek, ünlü olmak
a.-p çoru- 17/18
aldarlıg tanınmış, ünlü, şöhretli
a. 2/79, 5/31, 6/6, 11/2, 13/78, 14/2, 15/71, 23/7, 24/22, 27/7
aldı (') altı sayısı
a. 3/122, 3/252, 19/132, 26/22, 27/4, 27/8
a.+da altıncı olarak, altıncıda 4/23
aldı dugaar altıncı
a. 19/138
aldıgı altıncı
a. 6/54
aldı alttaki, aşağı, aşağıdaki
a. 13/16
aldın altın
a. 1/148, 1/207, 5/30, 7/12, 7/46, 8/195, 23/10
a.+nı 1/206
aldın-doos tavus kuşu
a. 18/90
a. kuş 18/9
a. kuştuñ 18/32
aldın kuda evliliğin 50. yıldönümü
a. 8/193
aldınna- altınla kaplamak
a.-p kag- 8/195
aldın-sarıg altın sarısı
a. 1/199, 7/145
aldır- verilmek, esir olarak verilmek

a.-baan 24/5	a.-ıp-k.-ıp çıt- 21/34
alga- - yöre- ('-) iyi dilekler sunmak	algır- bağırarak
a.-p-y.p 8/117	a.-bas 2/53
a.-p-y.-eri 8/155	a.-ıptar 2/54
algan- ('-) dua etmek	algırt- bağirtmek
a.-ı ber- 3/250	a.-kan 5/63
a.-ıp tur- 3/250	algış ('-) iyi dilek, dua
a.-ırıl 3/249	a. 2/130
algış köörge .. anlaşıldığına göre, ...	a.+tı 15/49
ele alındığında, ... dikkate	algış-kırış ('-) ağız dalaşı, çekişme,
alındığında	atışma
a. 4/125, 5/36, 15/43	a. 8/153, 13/63
moon a. bundan dolayı, bundan	algış-yöreel ('-) dua, hayır duası, iyi
hareketle 4/8, 4/120	dilek
algı ('-) deri, post	a. 8/111, 8/209
a. 1/34, 1/67, 18/75	a.+i 8/169
a.+daa 18/66	a.+i-bile 21/9
a.+dan 18/106	a.+in 21/13
a.+lar 1/70, 1/71	algıt- genişletmek
a.+ların 1/75	a.-ıp 22/49
a.+larnı 1/71, 1/74	alıksa- 1. eş olarak almak istemek
a.+nı 1/69	a. -ar men 19/80
algı bağırış, çığlık	2. bir şeyi yapmak istemek anlamı
a.+zından 2/52	katan yardımcı fiil
algı-keş ('-) hayvan derisi	a.-gaş (bilip) 16/45
a. 7/47	alıksak istekli <i>bk. alıskak</i>
a.+ten 17/70	alıksak-çiksek istekli, haris, aç gözlü
algı-kışkı bağırış-çağırış	a. 5/63, 8/66
a. 12/37	alış 1. öz, kökten
a.+zı-daa 19/174	a. 8/13, 8/15, 8/16, 8/32, 8/40,
algır- - kışkır- bağırıp çağırmak	2. gerçek, asıl, esas

a. 5/36, 6/2, 7/151, 8/46, 8/64,
8/145, 14/7, 15/49, 16/137,
19/106, 24/3, 24/9
a.+la 5/63

3. mesafe
a.+ı 21/29

alı- **1.** bir şeyin etkisi altında olmak,
tâbi olmak
a.-kan 19/81
a.-pas 20/10

2. birine aldırarak, çaldırmak
a.-kan 2/131,
a.-ıp 20/17
a.-ıpkın 19/92, 19/106

alıskak bk. alıksak
a. 26/69

alpinis dağcı
a.+ter 1/79
a.+terge 1/32
a.+terni 1/28

alpinizm dağcılık
a.+ge 1/53
a.+niñ 1/27

altaistika altayistik
a. 14/31

am 1. şimdi, şu an
a. 1/75, 1/212, 1/284, 1/198,
1/230, 1/244, 1/298, 1/300,
3/198, 4/201, 6/32, 7/126, 18/17,
19/231, 25/24, 25/44, 26/22,
26/36, 27/7

2. bu devirde, bugün
a. 1/126, 1/255, 1/261, 1/265,
3/256, 8/143, 9/12, 16/167,
17/10, 18/103, 19/194, 21/28,
24/13, 24/36, 25/18, 26/44,
26/46, 12/12
a.+ga çedir 14/70, 15/61

3. artık, bundan sonra
a. 1/245, 1/255, 1/266, 3/158,
8/91, 19/184, 27/31

❖

am keep ancak şimdi
a. 1/283

am kançaar çaresiz, ne
yapalım!
a. 16/39, 19/96, 19/167
a. boor 19/237

ambın-noyan 1911 yılına kadar Tuva
kojuunnalarını idare eden
kimselerin yaptığı görev, şah,
hükümdar
a. 5/10, 5/12
a.+ı 5/8

am-daa daha, hâlâ
a. 1/10, 1/172, 1/209, 1/243,
1/249, 2/152, 3/67, 3/163,
3/183, 7/22, 8/6, 8/43, 8/80,
8/108, 13/14, 14/79, 14/82,
15/68, 17/40, 17/54, 17/59,
18/38, 19/163, 19/196, 19/223,
23/12, 26/63, 27/14

amdan lezzet, tat

a.+ı 1/264

a.+ın al- 8/162

amdannıg lezzetli

a. 4/144

amdızında şimdilik

a. 2/5, 6/22, 14/48, 27/20

amgı şimdiki, günümüzdeki, çağdaş

a. 1/62, 1/280, 2/9, 2/36, 2/112,
2/114, 2/116, 2/117, 2/119,
2/121, 2/127, 2/128, 2/130,
2/161, 4/145, 5/24, 6/23, 6/37,
6/54, 7/84, 7/121, 7/133, 7/141,
7/147, 7/153, 8/125, 8/136, 13/9,
13/10, 13/22, 13/40, 13/73,
13/74, 14/10, 14/11, 14/74,
17/14, 18/11, 22/46, 23/19,
27/16, 12/16

amgı üye günümüz, şimdiki zaman

a. 8/213

a.+de 3/123, 3/229, 4/27, 4/184,
5/16, 7/56, 10/15, 13/76, 13/19,
14/16, 14/76, 15/52, 17/41,
18/32, 26/26, 27/11, 12/18

a.+ge çedir 2/2, 2/12, 13/85

a.+niñ 2/151, 4/28, 15/62,
17/11, 18/22

amgı şag günümüz, şimdiki zaman

a.+da 8/104

a.+niñ 8/206

amı can, ruh

amı çok çüül cansız varlık

a.+der 2/48

amıdıra- yaşamak, hayatı devam
ettirmek

a.-arınıñ 3/130, 4/54

a.-p çoru- 3/200, 17/51

amıdıra- - çurtta- (-') yaşamak, hayat
sürmek

a.-p – ç.-ar 10/15

a.-p – ç.-arınıñ 4/109

a.-p – ç.-p 3/145

a.-p – ç.-p çoru- 6/20

amıdıral hayat, yaşam

a. 1/66, 2/163, 4/58, 15/53

a.+bile 13/32, 15/42

a.+çe 1/145, 4/57, 4/111

a.+dıñ 1/157, 4/61, 4/160,
4/166, 5/7, 7/146, 8/96, 8/108,
9/11, 10/6

a.+ga 4/152, 4/162, 8/105,
13/31, 15/22, 17/37

a.+ı 3/116, 3/166, 8/223, 8/228,
15/15

a.+ı-bile 1/42, 3/166, 3/252,
8/51

a.+ımda 16/1

a.+ın 3/94, 3/117, 5/37, 11/4

a.+ıñarga 23/13

a.+ında 1/283, 2/83

a.+ından 4/146

a.+ınga 1/101, 3/210, 6/9, 12/23

a.+mıñ 1/158, 2/7, 5/3, 5/25,
6/53, 7/67, 8/4
a.+ıvıska 5/68
amıdıralçı yaşamsal, hayati, hayatla
ilgili
a. 4/32, 4/148, 5/42, 8/46
❖
amıdıralçı **çugaa** gündelik
konuşma
a.+da 7/114
amıdıralçı ovur-hevir yaşam
tarzı
a.+inge 7/50
amıdıral-çurttalga (-') hayat, yaşam
a. 4/132
amıdıral-yozulal yaşayan
a. 2/89, 2/120
amılıg diri, canlı
amılıg amıtan canlı varlık
a.+narga 10/16
amılıg çüül canlı varlık
a.+der 2/48
amılıg çüve canlı varlık
a. 20/18
amır kolay
a. 3/42, 27/30
amıra- sevinmek, mutlu olmak
a.-gay 19/218
a.-p 3/41, 3/42
a.-y ber- 16/132
amır-dış rahat, keyif, huzur

a.+ın 24/31
amır-mendi hal-hatır
amır-mendi aytır- hal-hatır
sormak
a.+ñer aytır- 10/3
amır-mendi soluş- (solçur) hal-
hatır sormak, selamlaşmak
a. soluş- 6/4
amırlaş- - mendileş- selamlaşmak,
birbirlerinin hal hatırını sormak
a.-ıp-m.-ip 11/10
amıtan varlık, canlı
a. 20/4, 20/16, 26/70
a.+narnı 6/68
❖
dirig amıtan canlı varlık,
hayvan **bk. dirig** 2.
kiji amıtan kişi, insan **bk. kiji**
amı-tın yaşam, hayat
amı-tinga çet- öldürmek
amı-tınınga çet- 20/25
amı-huuda şahsi, kişisel
a. 24/45
am-na 1. hemen şimdi
a. 1/247
2. yine, hala
a. 1/181, 7/158
añ av hayvanlarının genel adı
a. 17/37, 26/57
a.+ın 17/37
a.+nar 1/82, 5/41, 13/31, 17/78,

- 18/40
- a.+narga** 18/46
- a.+narı** 1/83
- a.+narnı** 1/82, 26/37, 26/38
- a.+narnıñ** 6/69
- a.+nı** 18/64, 26/27, 26/38
- ❖
- añ ajıldığ** avcılıkla uğraşma
- a.** 7/81, 7/82
- añaa 1.** ona *bk. ol*
- a.** 1/216, 4/47, 4/111, 8/51, 8/70, 8/157, 21/33, 21/50, 26/8, 27/17
- 2.** oraya, buraya
- a.** 1/46, 1/45, 1/80, 1/273, 3/45, 3/71, 3/84, 7/51, 7/91, 7/114, 21/9
- 3.** orada, burada
- a.** 1/152, 1/134, 3/122, 3/132, 3/175, 3/217, 3/224, 6/46, 7/47, 7/90, 7/92, 7/107, 7/129, 8/164, 14/9, 15/63, 16/6, 19/139, 21/24, 21/46, 26/30
- ❖
- añaa hamaarıştır** onunla ilgili, bununla alakalı
- a.** 5/41, 14/60, 20/6
- anaa** normal, sıradan, olağan
- a.** 6/25, 6/30, 7/90, 13/58, 13/65, 13/66, 18/6, 18/23, 18/68, 18/94, 19/118, 26/58
- anaa-la** sıradan, olağan, basit olarak
- a.** 8/153, 15/14, 21/25, 22/44
- analizte-** analiz yapmak, çözümlemek
- a.-gen** 6/41
- a.-p** 13/90
- analiz-saygarılga** analiz, çözümleme
- a.+zın** 26/26
- anay** oğlak
- a.** 18/11, 18/109
- anay-huragan** oğlak kuzu
- a.** 8/53
- añçı** avcı, avcılık yapan
- a.+lar** 13/31, 18/67, 26/56, 26/57, 26/58, 26/63, 26/73
- a.+larga** 26/67
- a.+larnı** 26/59
- a.+larnıñ** 1/83, 26/46
- a.+nıñ** 18/46
- ❖
- añçı iviji** geyik avcısı
- a.+ler** 13/10
- añçı kiji** avcı
- a.** 1/85
- a.+lerge** 26/32
- añdarıl-** bir yerden düşmek, yıkılmak
- a.-ıp** 19/175
- andazın** pulluk, saban
- a.** 5/43
- añgı** farklı, ayrı, başka
- a.** 1/63, 2/119, 3/249, 5/20, 13/46, 13/48, 22/18, 27/18, 27/29

añgi-añgi farklı farklı, çeşit çeşit

a. 3/201, 5/9, 6/26, 6/30, 6/50,
6/52, 6/53, 6/68, 8/36, 8/111,
8/113, 13/41, 13/46, 16/5, 19/55

añgıda –dan (ayırılma hali) ekli
kelimelere gelerek –dan farklı
olarak, ayrıca, yanı sıra
anlamları katar

a. 1/176, 1/190, 1/282, 2/126,
3/15, 3/101, 3/108, 4/186,
8/219, 9/21, 11/8, 13/31, 13/84,
14/25, 18/6, 18/9, 18/15, 18/25,
18/32, 21/12

añgi (') farklılık arz eden topluluk, sınıf

a.+niñ 19/163, 19/164, 19/223,
19/224

añgi demiseli sınıf mücadelesi
19/225

añgıla- ayırmak, farklı göstermek,
farklılandırmak

a.-ar 24/11

a.-p 4/144

a.-p çoru- 4/13, 4/14,

añgılan- ayrılmak, farklılanmak

a.-p 4/58

a.-p egele- 8/3

añgır kanatları sarı, başı beyaz ördek

a. 15/30

angli İngiliz

a. 1/184, 5/14

angli dıl İngilizce

a. 3/14

anıyak (') 1. yaşı küçük olan

a. 3/10, 16/80, 16/120, 16/122,
19/20, 19/25

a.+ı (anıyaa) 1/55

2. genç, gençler, genç nesil

a. 5/58, 6/21, 6/43, 8/101, 14/80,
16/175

a.+tar 3/139, 3/147, 8/125,
8/139, 8/166, 8/175, 16/72,
16/76, 16/168, 16/170, 19/162,

a.+targa 6/31, 8/151, 8/155,
16/165, 16/169

a.+tarı 1/34, 1/91, 1/92, 1/112,
16/1, 16/2, 16/9, 16/17, 16/70,
19/193

a.+tarı-bile 16/11

a.+tarınga 16/158

a.+tarınıñ 1/99, 16/138, 16/155

a.+tarınçe 16/45

a.+tarnı 19/11, 19/163, 19/173

a.+tarnıñ 8/141, 8/163, 8/166,
8/223, 8/228, 16/173

3. yakın zamanda kurulmuş,
oluşmuş

a. 1/138, 27/6, 6/54, 6/58,
16/174

4. bir niteliği yeni kazanan

a. 12/28, 8/155, 8/167, 8/171,
14/10, 15/67, 16/151

- a.+tarmı** 8/115
5. gençlik dönemi, gençlik çağı
- a.** 4/87
- a.+tar** 4/19
- a.+ında** 5/36
- anıyak nazı/nazın** gençlik çağı, genç yaş
- a.** 4/58, 19/233
- a.+lıg** 3/104
- a.+ında** 5/20
- anıyak-ösken** genç nesil, gençler
- a.** 4/187, 19/18,
- a.+ge** 19/24, 21/9
- a.+in** 4/135
- a.+neriniñ** 13/65
- a.+ni** 8/60
- a.+niñ** 5/40, 8/51,
- anıyak ulus** gençler
- a.+tuñ** 9/37, 18/72
- añ-meñ** av hayvanlarının genel adı
- a.** 8/108, 13/12, 26/19, 26/50
- a.+bile** 21/51
- a.+ge** 26/36
- a.+i** 18/40
- a.+in** 26/12
- añna-** avlamak, avlanmak
- a.-ar** 1/83, 4/26, 5/36, 26/12, 26/24, 26/47, 26/49
- a.-arda** 18/23
- a.-arı** 26/49
- a.-arım** 1/241
- a.-arında** 17/22, 26/38
- a.-p** 1/88, 17/37, 17/51, 18/45, 26/33, 26/42, 26/52, 26/53
- a.-p bol-** 26/36
- a.-p çor-** 1/80
- añnaaşkın** avlanma, av
- a.** 26/2, 26/6, 26/35
- a.+nı** 26/19
- añnı-** avlanma, avlanmak
- a.-ır** 26/26
- ❖
- añnur ajıldakçı** avcı, avcılıkla uğraşan
- a.+ları** 26/17
- añnur ajıl-agıyı** avcılık
- a.+nıñ** 26/63
- ansambl** müzik grubu
- a.+bile** 13/69
- a.+dan** 13/76
- a.+iniñ** 1/154
- antologiya** antoloji
- a.** 6/6, 6/21, 6/24, 6/32, 6/36
- a.+da** 6/22, 6/29
- a.+ga** 6/64
- a.+nı** 6/7
- a.+nın** 6/11, 6/31, 6/34
- a.+nıñ** 6/8, 6/9, 6/10, 6/26, 6/58, 6/59, 6/66
- ap bk. al-**
- ap çoru-** taşımak 8/95
- ap kör-** ele almak, dikkate

almak 24/9

apar- 1. olmak

a.-dı 19/174

a.-gan 1/54, 1/57, 1/116, 1/195,
1/255, 1/282, 2/125, 3/220,
3/221, 8/4, 13/22, 19/12, 21/10,
21/12, 21/16, 22/26, 24/22

a.-ganda 8/201

a.-ganı 1/283, 3/158, 4/190,
8/146, 17/39, 20/25

a.-ganımın 16/11

a.-ganının 2/112

a.-gannar 3/256

a.-gan tur- 13/17

a.-gaş 1/255, 16/72

a.-gılaan 16/167, 17/8, 17/10

a.-ır 4/130, 15/12, 20/14

a.-ır bol- 1/137

a.-ır-dır 4/36

a.-ırı 26/70

a.-ırın 6/5

a.-za 3/185

2. -ar / -mas ekli fiillerle birlikte
fiilin gerçekleşmesinin
zorunluluğunu bildiren yardımcı
fiil

a.-ır (çoruur, çugaalajır,
demisejir, kılır) 22/41, 26/50,
26/72, 27/17

a.-ar tur- (azırap) 4/169

a.-gan (tırtıp aarır, öğrenir)

3/239, 16/66

3. -ar / -mas ekli fiillerle birlikte
fiilin başladığını ve sürekliliğini
bildiren yardımcı fiil

a.-ır (ajar, bilir, boldunmas,
huulup turar, nomçup şıdavas,
saap turar, tavarjır, tıvar, üner)

a.-ar 1/37, 1/38, 2/86, 4/18,
4/34, 19/7, 22/23, 25/33

a.-ır-dır (artar) 24/40

a.-ırın (aarıvas) 3/241

a.-gan (algırıp-kışkırıp çıdar,
argıjıp çorup turar, bilişpes, bolu
beer, erttirip turar, dıñnalıp
turar, hamnaar, kılıp turar, körüp
turar, öglenir) 1/58, 1/135, 3/22,
3/139, 3/244, 4/187, 5/16, 8/210,
15/52, 21/34

a.-gan-dır (ajıglap turar, dolgap
turar) 3/67, 7/157

a.-ganı (düşpes) 4/27

a.-ganından (katçıp keep turar)
21/22

a.-ganıvıs (ajıglaar, tanır)
1/180, 9/12

a.-gannar (edertir) 1/152

apparat teknik malzeme, fotoğraf
makinesi

a.-ıñ 16/108

appar- götürmek

a.-gan 19/96

a.-ıp 3/185, 3/186, 3/187

aprel nisan ayı

a. 5/13

ara 1.ara, mesafe, uzaklık

a.+zı 3/48, 7/131, 7/133, 21/30

2. iyelik ve bulunma hali ekiyle
“birbiri” “birbirleriyle” karşılıklı
durum ve ilişki anlamı katar

a.+vista 3/52

a.+zında 2/4, 2/6, 2/62, 2/114,
4/67, 4/172, 4/191, 5/22, 8/14,
8/30, 8/102, 8/126, 9/37, 14/67,
15/22, 17/24, 20/26, 20/49

a.+zinga 15/69, 19/110

3. iç

a.+vista 24/36

a.+zında 2/40, 3/9, 4/3, 4/159,
6/62, 15/8, 16/20, 16/69, 22/5,
22/19, 24/38

a.+zından 1/117, 3/203, 4/64,
6/22, 13/50, 13/111

a.+zinga 4/54, 4/109, 4/116,
4/126, 4/127, 4/163, 5/64, 7/53,
15/3, 20/44

4. iki şeyin arası (yer veya zaman)

a.+zı 4/197, 4/199

a.+zında 3/76, 6/36, 7/98,
7/143, 14/14

a.+zinga 2/25, 3/217, 17/34

5. iki şeyden de özellikler taşıma
durumu

a.+zında 2/60

arazınçe **sug** **akpas**
birbirlerinden ayrılmamak, sıkı
fıkı olmak

a. 5/21

arab-persid Arap-Fars

a. 2/113, 2/121, 2/123, 2/124

araga alkollü içki, rakı

a. 8/151, 8/165, 8/208, 20/13,
21/47, 12/7

a.+nı 12/25

a.+nıñ 20/24

araga-darı alkollü içecekler

a. 20/22

a.+je 8/224, 10/16

aragala- içki içmek

a.-ar 8/157

aragalaaşkın içki içme

a. 8/153, 24/31

aragalat- içki içirmek

a.-ırı 8/150

aralaş- teması olmak, görüşmek, ilişki
kurmak

a.-ıp 9/6

a.-ıp bol- 4/170

aralajılga temas, görüşme, ilişki

a.+nıñ 4/131

arat köylerin hayvancılıkla ve tarımla
uğraşan zengin olmayan kişileri,
halk

a. 1/126, 24/16

a.+tar 1/232, 1/135, 1/254, 18/77

a.+tar-bile 1/250

a.+targa 24/17, 24/18

a.+tarnı 1/145, 1/236, 24/19

a.+tarnıñ 5/6, 5/11, 18/11

arat çon

a. 4/163

a.+u 19/14

a.+unga 4/60

aray az az, biraz, küçükçe, birazcık;
pek

a. 1/160, 1/171, 1/221, 4/111,
16/117, 16/121, 16/124, 19/141,
19/142, 21/19, 21/50, 26/70

a.+la 21/20

aray kırı-bile az az, hemen
hemen

a. 4/57

arban Tuva'nın eskiden idari
bölümlerinin en küçük parçası

a. 18/31, 19/223, 19/153,
19/155, 19/158, 19/167, 19/197

a.+dan 19/159

a.+nar 19/226

a.+nıñ 19/138, 19/154, 19/156

arbay arpa

a. 1/197

a.+nı 17/51

a. sokta- 1/265

arbin çok sayıda, fazla, bol

a. 1/22, 5/35, 21/48

arbuz karpuz

a. 1/190

a.+tarnı 1/11

arga I 1. yol, yöntem, usul, tarz

a. 2/118, 3/154,

a.+bile 13/58, 15/21

a.+lar 13/49, 15/54

a.+lar-bile 2/92

a.+ları 2/63, 2/128, 4/151, 8/88

a.+ların 1/27, 1/51, 1/52, 1/79,
1/297, 1/299, 13/53, 27/11

a.+larıñ 25/4

a.+larını 2/131, 13/67, 13/96,
26/42

a.+nı 2/64, 13/61

a.+nıñ 13/48

a.+zınıñ 13/105

a.+zın 13/52

a.+zı 3/130, 13/102

2. imkân, olanak

a. 3/220, 3/224, 4/185

a.+nı 6/21, 6/27, 6/35, 25/30

a.+vıs 25/42

a.+zı 4/122, 4/128

arga II (') orman

a. 7/143, 13/46, 17/32

a.+larje 1/84

a.+larıñ 1/85

a.+zınıñ 17/37

arga-arıg ('-) ormanlık alan

a. 1/89, 1/211, 1/244, 1/245, 1/256, 7/114

a.+bile 1/202

a.+ınga 1/31

arga-arıglıg ('-) ağaçlı, ormanlı

a. 1/246, 7/98

arga-durjulga tecrübe, deneyim

a.+vıstı 27/12

a.+zın 4/54, 4/109

arga-durjulgalıg tecrübeli

a. 4/135

arga-ıyaş ('-) orman, ağaçlı yer

a. 1/270

a.+ka 8/77

a.+tan 1/78

arga-ıyaştıg ('-) ormanlı, ağaçlı

a. 1/140

argajok 1. kesinlikle, mutlaka

a. 5/67

2. imkansız, çözümsüz

a. 5/14

3. zayıf, güçsüz

a. 4/125

argajoktan çaresiz olarak, mecbur kalarak

a. 18/20

argalıg 1. yolu, yöntemi, tarzı, usulü olan

a. 3/131,

2. imkana sahip, mümkün

a. 4/60

a. bol- 3/119

a.+la bol- 19/112

argar dağlarda yaşayan koyun koç

a.+ın 18/84

argar-koşkar ('-) koç

a. 1/234

arga-süme yol yordam, tavsiye

a.+zin ber- 14/28

argıg örülmüş, örgü

a. 18/9

argış- gidip gelmek, ulaşım sağlamak, bağlantı kurmak

a.-ar 1/65, 7/42

a.-arda 24/25

a.-arına 7/113, 7/116

a.-ıp çoru- 3/22

a.-ıp tur- 3/76

argıjılga gidip gelme, ulaşım, bağlantı

a.+nı 7/132

argıştır- götürüp getirmek, ulaşımını sağlamak

a.-ıp tur- 3/77

arig I 1. temiz, kirli olmayan

a. 1/23, 1/134, 8/112

2. (konuşma için) aksansız, saf

a. 1/57, 1/124, 9/31, 9/35,

3. hatasız

a. 13/46

4. kötü düşüncelerden uzak

- a. 20/17, 20/47
a.+ı (arın) 20/46
5. net
a. 25/34
6. karışmamış, temiz
a.+ın 8/33
- arığ II** alçak yerlerde ve nehir kıyılarındaki ağaçlık yerler
a.+ınga 1/31
- arıgla-** temizlemek, arındırmak
a.-gan 20/36
a.-arı 15/49, 20/44
- arıglattın-** temizlenmek
a.-gan 20/30
- arığ-silig** temiz
a. 1/183
- arıktığ** su kanalı olan, arklı
arıktarlıg 1/231
- arın 1.** başın ön tarafı, yüz
2. dağ, yamaç gibi yerlerin görünen tarafı
a.+ında 21/18
3. sayfa
a. 5/68
a.+da 6/67
a.+ınga 6/66, 16/155
a.+ınnarın 6/35
a.+ naringa 15/3
a.+narje 6/28
- arın-baş (-)** yüz ve baş bölgesi
a. 18/21
- arın-nüür 1.** çehre
a.+ ün 27/6
2. vicdan
a.+ ünüñ 4/164
- arın-şıray** yüz, çehre
a.+ı 19/30
- arjaan** yerden çıkan ve şifalı kaynak suyu
a. 21/6, 21/8, 21/9, 21/28, 21/31
a.+ga 21/6
a.+ı 21/31, 23/22
a.+ınga 21/29
a.+nar 21/4, 21/11, 21/16, 21/17
a.+nardan 21/12
a.+narga 21/10
a.+nı 21/28
- arjaan-sug** kaplıca suları
a.+ları 21/7
- arjul 1.** havlu
a.+dar 8/191
2. şal
a.+dar 18/21
- arıl-** ortadan kaybolmak
a.-ı hon- 1/23
- art** yüksek dağların geçit veren yerleri, dağ geçidi
a. 1/245, 1/256, 1/279
a.+ı 1/37
a.+ın 2/99
a.+ınçe 1/247
a.+ından 1/222, 18/10

- a.+tar** 7/113
- art-** (') 1. varlığını sürdürmek, var olmak
- a.-ar** 4/139
- a.-ar apar-** 24/40
- a.-ip kal-** 1/58, 1/59, 5/22, 7/16
- a.-kan** 5/23, 5/65, 6/22, 13/24, 13/27, 21/48
- a.-paan** 3/124
2. kalmak, aynı yerde bulunmaya devam etmek
- a.-ip kal-** 13/8, 3/178, 3/224, 17/48
- a.-kan** 26/58
3. herhangi bir duruma sahip olmak, herhangi bir duruma dönüşmek
- a.-ar** 4/111, 4/177
- a.-ip** 23/34
4. herhangi bir durumda bulunmayı sürdürmek
- a.-ar** 4/57, 4/178, 4/181
- a.-arı** 15/55
- a.-kan** 2/122, 7/21, 7/56
- a.-pışaan** 2/150, 15/68, 26/41
- a.-pışaan tur-** 2/126
5. herhangi bir şeyi yapma sebebiyle karşılaşmak
- a.-ar** 4/182
6. geride kalmak
- a.-kan** 3/63, 4/57, 4/111, 8/170,

16/148, 17/32, 18/94, 19/5

a.-kanın 3/146

a.-pas 26/69

a.-pışaan 13/14

artı 1. bir şeyin arka tarafı

a.+gı 17/44

a.+kı 19/169

a.+nçe 1/239

a.+nga 16/34

a.+nda 1/25, 16/120

artır- (') 1. korumak, saklamak, olduğu gibi kalmasını sağlamak

a.-ar ujurlug 8/156

2. geride bırakmak

a.-baan bol- 26/54

artışkın eski zamandan günümüze ulaşan

a.+ı 8/103, 19/160, 19/163, 19/164

artıja- bir şeyi veya kişiyi temizlemek amacıyla tütsü yakmak, tütsülemek

a.-ar 8/83, 18/20

artık fazla

a. 1/254, 5/43, 15/10, 15/69

artıncı eski zamanlardan kalan şeyler, kalıntı

a.+ları 13/26

a.+ların 6/62

a.+zı 17/54, 23/24

artış ardıc yaprağı, tütsü yapmakta

kullanılan ardıç yaprağı	a.+ga 6/59
a.+tı 21/26	a.+zınıñ 6/23, 6/56
artist (') herhangi bir sanat kolunu sergileyen kişi	arheolog arkeolog
a.+teri 1/116	a.+tarnı 6/57
a.+terivis 1/160, 18/103	arheologtug arkeolojik, arkeolojiyle ilgili
a.+zi 6/34	a. 6/21, 6/63, 6/67, 13/8
art-sın dağ geçiti	arhiv arşiv
a.+narın 1/33	a. 13/75
arttır- (') 1. bırakmak	a.+inde 13/76
2. bulunduğu durumu değiştirmemek	a.+inden 13/100
a.-ar 18/65	a.+iniñ 13/75
3. bırakmak, terk etmek, vazgeçmek	a.+terden 16/10
a.-bışaan 13/67	arzılañ (') aslan
4. sonrakilerin faydalanması için bırakmak	a. 24/41
a.-gan 10/5, 20/17, 23/5	as as, kakım
a.-gannar 4/146	a. 1/82, 7/72, 18/10, 18/98, 18/108
a.-ıp kal- 4/61, 4/141, 4/179, 5/20, 15/65, 26/71	as- (') asmak
5. korumak, saklamak	a.-ar bol- 24/35
a.-ıp al- 15/62	a.-ar ujurlug 1/167
a.-ıp ber- 7/57	a.-ıp al- 15/61, 16/34
aruz aruz	a.-ıp kal- 3/134
a. 2/123	as- yolunu kaybetmek
arhaiçeskiy Ru. arkaik	a.-ıp çoru- 1/279
a. 2/59	asfaltılıg asfaltlı
arheologiya arkeoloji	a. 3/88
a. 6/10, 25/22	askı bk. aas
	askıla- asmak, asıvermek
	a.-gaş 21/8
	a.-pkan 16/37

aspaktıg pençeli, pençeleri olan

a. 20/36

aspirant akademik çalışmalar yapan
kişi

a.+ızı 14/33

aspirantura master, akademisyen
yetiştiren program

a. 14/32

a.+zınga 14/8

assimilyatsiya asimilasyon

a. 7/150

assotsiativtig çağrışımsal

a. 2/133

Astar Az kavmi

a. 7/76, 7/81

aş- 1. yüksek bir yeri aşmak, geçmek

a.-ar 1/210

a.-ar apar- 1/37

a.-ıp 3/253

a.-ıp bol- 1/37

a.-ıp kel- 1/48

a.-ır 1/23

a.-kan 7/16

a.-kaş-la 13/37

a.-pas 21/36

2. belli bir miktarın üzerine çıkmak,
aşmak

a.-a ber- 5/51, 18/80

a.-ıp çoru- 3/238

a.-kan 5/46

a.-p tur- 25/8

3. batmak (güneş için)

a.-arga 19/18

4. aşmak, zorluğun üstesinden
gelmek

a.-ıp 20/51

eriin aş- sınırı aşmak, abartmak

e. a.-ır 8/225

aş- (') 1. açmak

2. kitap gibi şeylerin sayfalarını
karıştırmak

a.-ıp 6/31, 6/35

aşak eş, koca

a.+ı (aşaa) 8/183

a.+ım 16/98

aşakka bar- kadın için
evlenmek

a. 4/179

aşak-kaday karı-koca

a. 8/142

çañgıs aşak-kadaylıg bk. çañgıs

a'ş-çem yemek

a. 8/151, 24/43, 24/44

a.+inge 26/37

a.+iniñ 21/45

a.+ni 8/209

a.+niñ 1/216

aşkar- - çemger- (-) yedirmek

a.-ıp-ç.-ıp al- 21/45

aştan- - çemnen- (-) yemek yemek

a.-ır-ç.-ir-daa 24/24

aşta- acıkmak
a.-p 17/37

aşta- (') temizlemek
a.-p 8/52

aştat- aç bırakmak
a.-pas 4/16

aştır- yenilmek, mağlup olmak
a.-baanı-bile 24/5
a.-gan 17/48

at 1. ad, isim
a. 7/146, 7/147, 7/149, 13/53,
24/4, 24/5,
a.-bile 7/95, 16/2, 18/13
a.+ı 1/203, 2/79, 4/178, 4/180,
6/12, 6/12, 7/84, 13/48, 13/49,
17/10, 17/11, 17/13, 19/240,
21/12
a.+ı-bile 6/2, 24/45
a.+ım 19/126, 19/137
a.+ın 1/200, 2/81, 4/182, 9/42
a.+ında 6/2
a.+ından 7/87, 7/96
a.+ınga (biri adına, hitafen)
22/46
a.+ımıñ 3/170, 16/50
a.+ıvıstı 9/41
a.+ka atka 19/8
a.+ta 7/151
a.+tar 2/78, 2/82
a.+tarı 1/32, 1/117, 2/77, 14/66,

17/8
a.+tarın 5/41, 16/35, 19/238,
19/239
a.+tı 2/34, 5/24, 13/67
a.+tıñ 7/140

2. unvan
a.+nıñ 5/31
❖
at tıpsı- unvan vermek
a.+tarnı tıpsı- 24/41
a.+ın tıpsı- 14/35
a. al- ad almak
a. 2/31, 2/32
attı-daa al- 24/38
at tıpsı- ad vermek, isim
vermek
a. 2/33, 24/45

a't at
a. 2/70, 2/73, 2/76, 3/119, 4/80,
4/107, 4/139, 5/43, 8/159, 15/19,
15/43, 15/44, 17/67, 19/112,
19/171, 19/182, 24/35
a.-bile 15/41, 21/55
a.+ı 15/50, 19/87
a.+ım-daa 19/171
a.+ımdan 2/136
a.+ın 2/69, 2/72, 2/75, 2/131
a.+ınga 2/33, 2/34
a.+ımıñ 8/142, 19/180, 19/37
a.+ka 4/164, 15/42, 15/45,
19/36, 19/190

a.+tar 1/64, 5/36, 17/73, 17/78, 21/22	bırakmak
a.+tar-bile 5/45	a.+iptaalñar 10/4
a.+tar-daa 19/16	at sal- imza atmak
a.+targa 1/171	a.-gandan 5/13
a.+tarı 1/64, 17/66, 23/30	adımını salıp tur- 16/56
a.+tarın 19/40	adın sal- 25/16
a.+tarınga 1/65, 1/108	adıñnı salıp tur- 16/54
a.+tarnı 19/34	at-suraglıg ünlü, tanınmış, meşhur
a.+tı 2/66, 19/20	a. 5/44
a.+tıñ 15/44, 15/46, 18/6, 19/84	at-şola lakap, takma isim
at- 1. ateş etmek	a.+nı 8/216
a.-ıp 26/42	a'ttan- atlanarak yola çıkmak
a.-ıp al- 1/235, 1/242	a.-ıpkın 21/50
a.-ıp bol- 26/27	attıg adlı
a.-ıptı 19/135	a.+tıg 1/113, 4/29, 13/75, 13/108, 22/3
a.-ıp tur- 26/44	a.+tarlıg 1/197, 17/6
a't ajaakçızı at bakıcısı, seyis	a'ttıg atlı
a. 3/234	a. 1/236, 2/39, 2/105, 2/107, 4/131, 7/114, 19/28, 19/31, 19/111, 19/177, 21/29
at-aldar ad, şan, ün	a'ttarlıg 1/107, 17/28, 19/33
a.+ı 7/69, 8/166	attır- vurulmak, yaralanmak
a.+ın 23/28	a. -ıpkın 15/34
at-aldarlıg ünlü, meşhur	ava anne
a. 24/35, 24/45	a. 8/85
at-famılya soy adı	a.+mı 8/91
a.+ları 17/8	a.+nıñ 8/29
a't-höl binek atı	a.+vıs 5/28
a.+den 19/175	a.+zı 3/180, 5/20, 15/23
a.+ün 7/129	a.+zınıñ 4/182
a'dın-hölün 19/54	
a'tkar- uğurlamak, (zaman için) geride	

ava kiji anne	21/3
a. 8/82, 8/205	❖
a.+ge 8/91	avtorlar kollektivi yazarlar
a.+niñ 8/90	birliğı
avgust ağustos	a.+niñ 6/64
a. 1/38, 1/41, 1/164, 6/8	avtorlug yazarı olan, yazarı bilinen
avıral ihsan, lütuf	a.+daa 27/27
a.+mdan 15/47	avtostantsiya oto terminali
avıralı-bile sayesinde	a.+ga 1/15
a. 2/32	avtovokzal otobüs garı
avıralında sayesinde	a.+ga 3/79
a. 2/38	ay I ay, kamer
avıraldıg iyilik eden, lütuf eden	a.+niñ 1/10
a. 5/21	ay II 1. ay, otuz gün olarak kabul edilen
avtobus otobüs	süre
a.+bile 1/15	a. 4/72, 8/206, 24/37, 26/22
a.+ka 3/79	a.+ı-bile 24/37
a.+targa 9/30	2. yılın 12 parçasından her biri
a.+tarnıñ 1/7	a.+da 6/8, 25/9, 12/10
a.+tuñ 3/79	a.+ında 5/8
a.+uvus 1/14	a.+lar 4/48
avtonomnug otonom	a.+lardan 4/52
a. 1/138, 17/41	a.+niñ 3/245, 3/247
avtor edebi eser üreten kişi, yazar	❖
a. 6/25, 6/70, 8/19, 14/52, 14/53, 14/57, 14/59, 14/60, 14/61	ay sanında her ay
a.larga 14/28	a. 8/173
a.+larnıñ 6/30, 6/52, 6/65, 14/63	ayak çay içilen veya yemek yenen kase
a.+nuñ 6/70	a. 11/10
a.+u 6/66, 14/5, 14/25, 14/26,	ayak-sava tabak çanak
	a. 8/153
	ayalga melodi, motif

- a.** 13/48, 15/8
a.+dan 13/51
a.+je 13/51
a.+larlıg 13/77
a.+larnıñ 15/66
a.+nı 27/18
a.+zı 13/88, 15/26, 15/49, 15/55
a.+zı-bile 15/50
a.+zın 1/156
a.+zından 23/31
- ayalgalıg** melodili
a. 13/32
- ayan 1.** durum, görünüş
a.+bile 1/9
a.+ı 5/3
- 2.** aksan
a. 7/154
a.+bile 9/12
- 3.** bir şeyin olduğunun işareti
a. 8/146
- 4.** stil
a.+ı-bile 2/116, 2/133, 7/150, 15/22
a.+ın 27/23
- ayañ** çayır, çimenlik yer
a.+ga 7/145
- ayan-çoruk** gezi, seyahat
a. 1/89
a.+tarın 2/65
a.+un 7/139
a.+uvus 1/281, 1/282
- a.+uvustu** 1/198
a.+uvustuñ 1/36, 1/282, 1/302
- ayan-çorukçu** gezgin, turist
a. 5/14, 26/47
a.+lar 1/5, 4/141, 13/37
a.+lar-daa 18/2
a.+larnı 1/31
a.+larnıñ 1/6, 6/49
a.+nuñ 5/15
- ayan-höön** yönelim, uyum
a.+ü 1/157
- ayannajılga** uyum
a. 2/123
- ayannaşkak** uyumlu
a. 2/123
- ayannaştır-** uyum sağlamak
a.-ıp 13/87
- ayannıg 1.** etkileyici
a. 1/10, 1/156, 19/34
- 2.** elverişli, uygun
a. 21/6
- ayan-şinçilig** güzel görünüşlü
a. 27/29
- ayas** açık, bulutsuz hava
a. 1/10, 7/12, 21/43
- ayas-** durmak, sona ermek (yağmur için)
a.-ı ber- 21/45
- ayıl** tehlike
a. 3/14, 7/130, 19/69
a.+ı 12/17

ayıl çok tehlikesiz

a. 3/38

ayıldığ tehlikeli

a. 4/134, 19/231, 21/32

ayıt- işaret etmek, belirtmek

a.-ı-dır 1/204

a.-ır 8/216

a.-ırı 2/148, 4/64, 8/215

a.-kan 4/131, 6/28, 18/14

a.-kan bol- 4/42

a.-kanı 18/7

a.-kanıvıs 15/46, 18/21

a.-kaş 3/75, 8/19

a.-paamı 2/161

a.-p 8/96

a.-p ber- 16/79, 20/52

a.-p bol- 18/3, 18/9

a.-p kag- 4/63, 14/51, 14/54

a.-p tur- 13/52, 13/67, 20/24

ayıtkal rapor

a.+ında 25/22

ayıtkıla- tekrar belirtmek

a.-gan bol- 18/4

ayıttın- belirtilmek

a.-gan 4/49, 4/64

aylıg 1. yılın 12 parçasından her birine
(aya) sahip

aylarlıg 4/52

2. belli aydan beri bulunan

a.+ınga 12/42

aylık çer bir ayda katedilecek yol; uzak
yerler, uzaklar

a. +den 18/46

aymak 1. oymak, boy, kabile

a. 6/13, 6/14, 7/75, 13/26, 17/14,
17/23

a.+ınıñ 13/68

a.+tar 6/47, 7/77, 13/21, 17/19,
17/24, 17/65

a.+tar-bile 17/28, 17/46, 17/49

a.+tar-dır 7/72

a.+targa 6/37, 6/46

a.+tarı 13/9, 13/25, 17/83

a.+tarınıñ 6/47, 7/71

a.+tarnıñ 2/40, 6/44, 17/20,
17/68

a.+tıñ 6/13, 6/15, 17/22

2. familya, ortak özellikleri
nedeniyle biraraya gelen
şeylerin topluluğu

a.+ı 3/95, 7/53

a.+ı-daa 7/53

a.+ın 13/13, 26/28

a.+ından 7/47

3. Moğolistan'da kendi idari
yönetimi olan bölge

a. 3/4, 3/86

a.+çe 3/75

a.+ınıñ 7/88

a.+ta 3/22, 13/68

a.+tar 3/76

a.+tarda 3/92
a.+tñ 3/5, 3/200
aymak-söök farklı farklı uluslar
aymak-söök çon millet, oymak,
kabile *bk. çon*
aymaktıg familya, -giller
a. 8/208
aytuşkın yönerge
a.+ı-bile 7/68
aytıkcı rehber, kılavuz
a. 6/31
a.+zı 5/41
a.+zın 6/42
aytır- 1. sormak
a.-ar 6/4
a.-ar bol- 7/155
a.-arga 3/145, 12/7, 12/10
a.-arımga 3/53, 3/110, 3/249
a.-dı 1/166, 1/275
a.-dım 16/114
a.-gan 16/51
a.-gan bol- 3/98
a.-ıp 3/26, 8/141
a.-ıp al- 8/142
a.-ıp çoru- 24/5
a.-ıp egele- 3/146
a.-ıp tur- 3/102
a.-za 14/4
2. yardımcı fiil
a.-bışaan (amır-mendi) 10/3
aytırgıla- sorup durmak

a.-dı 1/180
aytırıg 1. soru
a. 2/5
a.+larga 8/68, 15/10, 15/58
a.+nı 19/2, 19/236, 12/2
a.+ın 16/89
a.+ımga 19/3
a.- sal- soru sormak 4/198
2. sorun, mesele
a. 1/144, 5/2, 5/9, 9/12, 9/39,
19/159, 19/164, 19/219, 19/222,
24/24, 24/31, 25/36, 26/57,
26/64
a.+-dır 24/32
a.+ı (aytırı) 5/7, 6/31, 24/30,
26/61
a.+ı-dır 24/43
a.+ın 13/65, 13/66
a.+ınga 13/65
a.+ıvıs 22/37
a.+je 25/22
a.+lar 27/9
a.+larga 15/9
a.+ları 1/99
a.+ların 1/125, 6/47, 13/74,
27/7, 27/10
a.+larıñar 26/60
a.+larıvıstı 22/45
a.+larını 6/27, 13/40, 13/74,
26/4, 26/6
a.+nı 1/146, 6/28, 22/49, 25/4,

25/21
aytırt- sordurmak
a.-ıp 8/122
aytırtın- soruşturmak
a.-ıp 3/80
a.-ıp egele- 3/11
a.-ıp-la tur- 16/35
ay-hün herhangi bir olayın
gerçekleşeceği zaman, gün
a.+ün 8/122
aza şeytan, kötü ruh
a.+lar 8/91
a.+larnı 8/87
a.+larnıñ 4/38
aza-şulbus şeytan, kötü ruh
a.+tar 18/19
a.+undan-daa 1/254
Azerbaydjan Azerbaycan
a. 14/42, 12/4
azı veya, vayahut
a. 1/38, 1/143, 2/34, 2/43, 2/84,
2/86, 2/89, 2/107, 3/75, 3/187,
4/50, 4/51, 4/118, 4/121, 4/125,
4/179, 5/8, 5/24, 6/4, 6/5, 6/28,
7/130, 8/19, 8/20, 8/31, 8/42,
8/48, 8/159, 8/162, 8/195, 8/216,
9/27, 9/28, 13/10, 13/12, 13/35,
13/40, 13/48, 13/56, 13/87,
13/96, 15/18, 15/46, 15/50,
17/10, 17/13, 17/52, 17/67,
17/72, 18/8, 18/9, 18/21, 18/29,

18/37, 18/70, 18/75, 18/78,
18/80, 18/93, 18/94, 19/243,
19/244, 20/3, 20/24, 22/3, 22/7,
22/22, 22/49, 24/4, 24/45, 26/43,
27/30, 12/43

azı bolza veyahut

a. 6/11, 6/13, 6/46

azıra- (') beslemek, yetiştirmek,
büyütmek

a.-ar 4/26, 4/176, 26/62

a.-gan 5/20, 5/21

a.-p 5/20, 8/59, 8/226, 12/11

a.-p apar- 4/169

a.-p çoru- 12/11

a.-p tur- 1/183, 4/128

azırap al- başka bir çocuğu
kendi çocuğu gibi büyütmek
üzere almak

a. 5/19, 5/20

azıra- - karakta- ('-) korumak,
kollamak

a.-p-k.-ar çoru- 22/8

azıral (') besleme

a. 8/77

azırandı (') besleme, evlatlık

a. kiji 4/175

azırandığa ber- evlatlık vermek

a. 4/170

Aziya Asya

A.+nñ 1/2, 2/124, 3/15, 13/3,
13/5, 13/21, 20/31

B

baajı yalan, sahte

b.+zın 13/36

baar *bk.* **bar-**

baar bağır

b.+ı 19/99, 19/103

baaza merkez

b.+zinga 25/38

baçım (') acele

b. 14/68

baçittıg (') günahlı

b. 24/11

badıla- (') 1. onaylamak, kabul etmek

b.-gan 25/5

b.-p ber- 25/17

b.-p tur- 25/38

2. oylamak

b.-gan 9/3, 14/35

badılaaşkın (') nikah

b.+nı 8/145

badılat- (') evlenmek için kayıt
yaptırmak

b.-ıp 8/144

badıtka- (') doğrulamak, kanıtlamak

b.-gan 13/91, 25/37

b.-gan bol- 2/152

b.-p 15/57, 12/26

b.-p tur- 2/38, 2/83, 2/85, 7/120,

14/67, 15/22, 18/6

badıtkal (') kanıt, delil

b.+ga 18/7

badıtkattın- (') delillendirmek

b.-gan bol- 13/73

bag 1. grup, bölüm

b. 17/57, 17/58, 17/59, 17/64

bir bag ilişkili, bağlantılı

b. 17/60

b. bol- 19/8, 17/62

bagana (') dayanak

b.+zı 14/38, 23/9

bagay 1. kötü, fena

b. 1/137, 3/43, 4/133, 5/56, 8/64,
8/65, 10/16, 16/105, 19/124,
19/156, 20/12, 20/17, 20/52,
22/3, 22/7

b.+daa 4/132

b. tur- 26/66

2. sefil, görünüşü güzel olmayan

b. 19/30, 19/31, 19/37, 19/39,
19/112, 19/123

bagay çüül kötülük

b.+dü 4/136

b. kıl- 20/14

bagay çüve kötülük

b.+ge 19/6, 19/7

b. kıl- 20/24

bagay-sogay kötü

bagay-sogay çüül kötülük

b.+derden 20/56
bagla- bağlamak
b.-p 21/6
b.-p al- 21/25
baglaaş atın bağlandığı tahta direk
b.+ı 4/139
b.+tarda 1/64
baglagıla- bağlamak
b.-p kal- 1/64
bajıñ 1. ev
b. 3/87, 7/34, 8/177, 8/197, 12/36
b.+çe 3/85, 8/160
b.+da 16/109
b.+ınçe 1/16, 3/58, 3/161,
b.+ında 3/59
b.+ından 8/113
b.+ınga 3/71, 3/112, 12/28
b.+ıvışçe 3/40
b.+ıvısta 3/39
b.+nar 1/63, 7/33, 7/134
b.+nardan 1/63
b.+narın 3/118
b.+narından 22/15
b.+narınga 22/15
b.+narıvıska 1/291
b.+narnı 7/124
b.+narnıñ 1/64, 3/87
b.+nı 3/136, 8/159
b.+nıñ 3/71, 7/38
2. bina (resmi yerler için)

b.+ın 1/14
b.+ınga 3/19
b.+ınıñ 13/71
b.+narı 1/176
❖
çurttakçı bajıñı bk. **çurttakçı**
nomçulga bajını bk. **nomçulga**
bojuur-bajıñ bk. **boju-**
uruglar bajıñı bk. **urug**
bajıñnıg evi olan
bajıñnarlıg 1/261
bak (') kötü, iyi hoş olmayan
b. 4/134, 4/153, 4/163, 8/41, 18/20
b.+ı (bağı) 4/117, 4/154, 8/67, 19/229
b.+ta 4/155, 18/16
b.+tan 8/69
baksırat- (') kötüleştirmek, bozmak
b.-ır 18/44
baktaa- (') parçası olmak, birliğin içinde olmak
b.-gan 13/34
b.-p tur- 20/38
bakta- (') kötülemek
b.-p 19/57, 19/58, 19/63, 19/68, 19/96, 19/106
balal- silinmek, unutulmak
b.-bas 2/110, 10/5, 15/65, 23/5
balalıg kabahatli, zararı dokunan
b. 4/134

balerina balerin

b. 1/156

balıg yaralı

b. 15/34

balık balık

b. 1/87, 26/6, 26/28, 26/29,
26/54, 26/57, 26/62

b.+tı 26/27, 26/36

b.+tarnı 26/19

b.+tarnıñ 26/33

balık ajılı balıkçılık

b.+daa ajılı 7/81

balık-baylañ balık türleri, çeşit çeşit
balıklar

b. 26/19

b.+ın 26/14

b.+narnı 26/12

b.+nıñ 21/23

balıkçı balıkçı

b.+lar 26/57, 26/58, 26/73

b.+larga 26/67

b.+larnıñ 26/29, 26/56

balıkşı bir sülâle adı

b. 3/180

balıkta- balık tutmak

b.-ar 7/83, 13/58, 26/12, 26/47,
26/49

b.-arı 26/49

b.-p 17/51

b.-p çoru- 26/52, 26/53

b.-p tur- 1/88

balıktaaşkın balık avlama

b. 26/2, 26/26

b.+nı 26/19

bar I var, mevcut

b. 1/116, 1/152, 1/194, 1/209,
1/234, 2/4, 2/40, 2/41, 2/49,
2/53, 2/61, 2/80, 2/89, 2/114,
3/15, 3/39, 3/59, 3/67, 3/80,
3/97, 3/99, 3/126, 3/136, 3/207,
3/224, 4/12, 4/35, 4/48, 4/107,
5/36, 5/47, 6/22, 6/62, 7/19,
7/20, 7/32, 7/34, 8/34, 8/39,
8/103, 8/111, 8/113, 8/134,
8/146, 8/172, 9/8, 9/10, 9/29,
13/6, 13/14, 13/16, 13/26, 13/44,
13/73, 13/76, 13/78, 13/100,
14/51, 14/64, 14/65, 15/62,
16/19, 16/20, 16/42, 16/108,
16/109, 17/40, 17/56, 18/13,
18/34, 18/41, 18/45, 19/107,
19/122, 19/150, 19/162, 19/163,
19/199, 20/8, 21/18, 21/22,
21/26, 21/38, 24/38, 26/20,
26/42, 26/50, 26/60, 26/61,
27/25, 12/17,

b.+daa 17/20, 17/22, 19/121

b.+dır 19/223

b.+ıl (bar ol) 22/5

b.+ın 3/75, 4/148, 7/154, 8/139

bar eves yok

- b.** 3/42, 7/15, 19/17, 19/232
- bar-la** bütün, tamamen
- b.** 1/215, 1/216, 1/287, 4/121, 4/163
- bar- 1.** bir yere veya kişiye yönelmek
- b.** 16/58
- b.-aalıñar** 3/40
- b.-bas** 19/26, 19/108
- b.-baza-daa** 3/255
- b.-bazın** 21/47
- b. çıt-** 3/26,
- b. çoru-** 5/14
- b.-dılar** 19/125
- b.-dım** 16/18
- b.-dıvıs** 3/33, 3/35
- b.-gan** 20/37, 21/11
- b.-ganda** 18/38
- b.-ganım** 16/23
- b.-gaş** 1/45, 1/46, 1/66, 3/11, 3/75, 19/41, 19/47
- b.-ır** (baar) 1/14, 16/114, 19/34, 19/35, 19/112, 21/36
- b.-ır bol-** 21/30, 26/50
- b.-ırda** 19/40
- b.-ırı** 21/55, 21/57
- b.-ırın** 1/67
- b.-ırından** 19/25
- b.-ırıvıska** 3/91
- b.-ıp** 1/52, 9/35, 19/238, 22/15
- b.-ıp tur-** 19/238
- 2. düşmek**
- b.-gan** 19/181
- b.-ıp düş-** 21/33
- b.-ıp uş-** 19/87, 19/180
- 3. yaş almak, büyümek**
- b.-ıp** 6/5
- 4. yardımcı fiil**
- b.-baan** (aşakka, halas) 4/179, 6/59
- b. çıt-** (çañcığıp, çidip, hoozurap, üstüp) 4/191, 15/11, 18/10, 20/36
- b. çoru-** (ertip, öjüp) 5/14, 10/5
- b.-gan** (bottanmayn, bütbeyn, çoruy, sürüşpeyn) 1/178, 3/208, 5/15, 17/35, 19/96
- b.-gan bol-** (kelbeyn,) 19/57
- b.-ganı-bile** (ertpeyn) 26/45
- b.-gannar** (çurttap çoruy, keep şıdavayn) 3/177, 17/37
- b.-gaş** (kirip, mañnajıp, ujurajıp) 3/13, 3/231, 3/241
- b.-ır** (bodavayn, çaylaglap çoruy, közülbeyn, ürelip çoruy,) 3/111, 13/109, 21/56, 26/71
- b.-ır bol-** (albayn, küüsetpeyn, 4/34
- b.-ır-dır** (çetpeyn) 26/44
- b.-ırğa** (çanıp çoruur dep) 3/68
- baraada-** uzaktan görmek
- b.-ar** 14/68

baraalgat- 1. sunmak, göstermek

b.-ırı 23/21

b.-ırlır 23/18

2. sunmak, söz veya şarkıyla ifade etmek

b.-ıp 27/26

3. kaleme almak, yaratmak

b.-ıp tur- 4/29

4. adamak

b.-gatkan 6/57

b.-gatkannar 5/29

baraan I. mal, meta

b. 3/25, 17/67

b.+ın 3/108, 24/18

b.+narın 1/74

baraan II. baraan bol- faydalı olmak, yarar göstermek

b. 4/60, 12/14

baraban davul

b. 17/73

barba deri eyer çantası

b. 5/60

bardam kibirli

b. 20/14

bargıla- bir yere veya kişiye tekrar tekrar yönelmek

b.-gılaaş 24/19

b.-gıladıvıs 1/59, 1/90

barın batı

b. 1/173, 1/177, 6/36, 7/8, 7/32, 7/33, 7/76, 7/89, 7/94, 7/97,

7/98, 7/116, 7/117, 13/7, 13/10, 13/11, 26/16

barık hemen hemen, neredeyse

b. 2/9, 2/15, 3/193, 4/6, 4/122, 4/161, 5/42, 14/68

b.+la 4/34, 4/123, 4/191,

barıksa- gitmek istemek

b.-ar 1/89

barılga şaman veya lama gibi kutsal sayılan kişilere sunulan hediye

b. 14/68

barımdaa 1. delil, kanıt

b. 14/68,

b.+dır 8/16

b.+ga 4/10

b.+ları 6/31

b.+ları-bile 6/10

b.+ların 6/9, 6/30

b.+larınñ 5/67

2. temel, esas

b. 8/31,

b.+larınñ 8/32

barımdaala- 1. delil göstermek, kanıtlamak

b.-gaş 13/64, 18/14

b.-p 4/7, 14/64

b.-vayn tur- 13/95

2. uymak, riayet etmek

b.-gaş 15/4

barımdaalğ gerçek, kanıtlanmış

b. 21/4

bars kaplan

b. 2/39

bas bas, kalın ses

b. 13/87

bas- (') 1. basmak, sıkıştırmak

b.-ıp 13/65

b.-ıp al- 13/56, 13/61, 13/97,
13/98

2. üzerine taş koyarak yassı bir
şekil almasını sağlamak (peynir
için)

baskan bıştak 24/44

3. gezinmek, dolaşmak, yürümek

b.-kaş 2/98, 2/99

b.-ıp or- 1/11

4. adım atmak

b. çor- 1/239

5. iz bırakmak

b.-paan 16/23

6. öldürmek, yok etmek

b.-ıp kag- 21/62

7. ütölemek

b.-ıp 12/34

8. yukarıdan aşağı doğru inmek

b.-ıp 2/99

çüstüg sigen sıy baspas sağlam
ot devrilmez 20/24

basış- bastırmak, ortadan kaldırmak

b.-ır 17/20

baş (') 1. baş, kafa

b. 4/45, 14/65

b.+ın (bajın) 2/94, 18/37

b.+ka 18/20

b.+tarıvıstı 1/298

2. akıl

b.+ka 20/52

3. hayvanlarda sayı bildiren söz

b. 5/46, 7/102

b.+ın 19/157

4. bitkilerin uç kısımları

b.+ı 20/24

5. saç

b.+ı 8/210, 8/214

6. nehir, göl, orman gibi şeylerin
başladığı nokta

b.+ı 13/3

b.+ınçe 17/32

b.+ında 1/272, 7/112

b.+ından 1/77, 7/97

b.+ınga 1/37, 7/89, 7/117, 21/6

b.+tarı 7/76

7. dağ, ağaç gibi yüksek şeylerin
zirvesi

b.+ınçe 1/278, 21/25

b.+ınga 7/144

8. yönetim

b.+ınga 7/105

9. nesnelerin uç tarafları

b.+tıg 15/44

dör bajinga 15/61	b. 3/3, 4/122, 8/117, 15/71, 27/7
bajı kat- çokça tecrübeli olmak	başkarıkçılığ (') yöneticisi olan
b. 4/22	b. 8/112, 8/220
bajın dos-, baş dos- ilerleyen birinin arkasından gelerek onu durdurmak	başkı (') I. 1. lamalar için kullanılan dini unvan
bajı dos- 19/205, 19/209	b. 20/17, 20/28, 20/36, 21/41, 21/48
bajın hap samimi arzusu olmadan	b.+lar 13/98
bajın hap egele- 2/91	b.+nın 20/33, 20/53
baş meezi beyin	2. öğretmen
bajınıñ meezinden 4/40	b. 1/110, 3/205, 16/60, 16/61, 16/63, 16/68
baş burungaar önceden, ilk olarak, ilkin	b.+ımnı 13/110
b. 5/15, 6/21, 21/47, 25/34	b.+lar 1/118, 1/119, 16/64
baş udur önceden	b.+lar-bile 16/65
b. 6/64	b.+lar-daa 1/104
başka başka, diğer	b.+ları-bile 1/108
oon başka yoksa, başka türlü, aksi takdirde	b.+larınga 3/209
o. b. 1/160	b.+larıvıs 1/58
başkar- (') 1. yönetmek	b.+larını 2/163
b.-gan 7/105	b.+larınıñ 1/13
b.-ıp 1/283, 21/40	b.+nın 3/143
b.-ıp tur- 7/110, 7/123,	b.+vıs 1/274, 14/6
2. düzene sokmak	b.+zı-bile 1/12
b.-arınıñ 26/3	b.+zından 1/12
3. rehberlik etmek	başkı (') II. ilk, birinci, baştaki
b.-ıp çoru- 3/11	b. 1/13
başkarıkçı (') yönetici, idareci, lider	başkıla- (') öğretmenlik yapmak, öğretmek, eğitim vermek
	b.-ar 9/40
	b.-arınçe 14/29

b.-p 3/159, 3/163, 3/229, 9/21,
14/8, 14/31
b.-p tur- 3/143, 16/157
b.-vışaan 7/139
başkılaaşkın (') öğretmenlik yapma
b.+ga 14/30
başkılát- (') öğrencisi olmak
b.-ıp 3/242
b.-ıp egele- 1/58
başkir Başkurt
b. 14/42
b.+lerniñ 15/60
başta- (') başında bulunmak, yönetmek,
idare etmek
b.-gan (baştaan) 5/10, 7/64
b.-ar 17/4, 27/7
b.-p 26/8
b.-p çoru- 7/139
b.-p tur- 7/73
❖
baştaar çer yönetim merkezi
b.+i 19/223
baştañğı (') duvak
b. 18/8, 18/21
baştay (') ilk olarak, önce, ilk önce
b. 1/183, 3/4, 4/118, 4/119,
11/5, 16/78, 16/74, 16/150,
16/155, 19/141, 21/50
b.+ında 25/18
b.+la 3/33
baştayğı (') ilk, birinci, önceki

b. 1/28, 1/39, 1/50, 1/66, 1/94,
1/96, 1/98, 1/149, 2/6, 2/114,
5/8, 5/24, 5/27, 5/35, 7/68,
13/37, 16/23, 18/37, 22/41,
25/27, 27/8, 27/23, 27/27, 12/30
baştıg saçlı
b. 17/72
baştıñ (') 1. başkan, önder, lider
b.+ı 10/19
b.+ın 17/64
b.+narın 5/8
b.+naringa 6/13
2. aile reisi
b.+ı 18/9
baştıñçı (') idareci, lider
b.+zı 17/53
bat- (') 1. akmak (su, nehir için)
b.-ıp çıt- 1/20
b.-kaş 1/271
2. yukarıdan aşağı doğru inmek,
ilerlemek
b.-ıp kel- 1/256, 15/46
b.-ıp olur- 19/169
b.-kan 1/77
b.-kaş 21/48
3. düşmek
b.-arımnda 19/207
b.-arımga 19/203
b.-kan 19/205
bay zengin, varlıklı
b. 17/16, 17/68, 17/69, 18/21,

24/18
b.+lar 18/108, 26/52
bayaniz akordeoncu
b.+ivis 16/163
baydal durum, vaziyet
b. 4/184, 4/185, 26/41
b.+da 13/74
b.+dar 4/129, 10/6
b.+dardan 6/4
b.+darnı 2/160, 4/125, 4/137, 10/15
b.+ga 8/138, 17/52, 21/50, 12/30
b.+ga-daa 4/27
b.+ı 5/7, 17/32, 22/14
b.+ın 1/66, 5/41, 5/42
b.+ından 8/207
b.+ınıñ 27/30
baydaldıg herhangi bir durumda, vaziyette bulunma
b. 3/158
bayıt- zenginleştirmek
b.-ıp 1/302, 2/129
bayır tebrik, kutlama
b. çedir- 11/12
b.-nı çedir- 10/3, 23/3
b.-ıvıstı çedir- 14/81
bayırla- kutlamak
b.-arı 24/20
b.-arlar 23/29
b.-p tur- 8/224
b.-vazı 8/225

bayırlaş- vedalaşmak
b.-ıp tur- 3/43
b.-ır 6/2
b.-kaş 1/108, 1/210, 3/58
b.-tıvıs 1/15
bayırlal bayram, kutlama
b. 1/39, 8/145, 8/205, 8/219, 24/20, 24/27, 24/42
b.+dar 1/215, 8/107, 8/219
b.+darı 8/106, 8/109
b.+darında 4/148
b.+dı 10/16, 23/19, 24/42
b.+dıñ 8/205
b.+ı 1/38, 8/168, 23/3, 24/2, 24/23, 24/34, 24/49
b.+ıdır 24/49
b.+ında 23/30
b.+la 24/29
bayırlal-körgüzüg kutlama gösterisi
b.+bile 15/69
bayırlal-oyun kutlama
b.+ nar 8/108
bayırlal-yozulal bayram
b.+ darga 18/23
bayırlıg 1. herhangi bir kutlama, bayram için adanmış
b. 1/107, 8/221, 24/28
2. tebrik
b. 11/13
❖
bayırlıg kejee kutlama gecesi

b. 11/2	baza (') 1. da/de
b.+ge 11/11	b. 1/16, 1/21, 1/42, 1/45, 1/51,
bayırlıg hural bayram, kutlama	1/53, 1/64, 1/79, 1/105, 1/110,
b.+dıñ 24/40	1/111, 1/112, 1/119, 1/142,
bayır-nayır bayram, kutlama	1/152, 1/163, 1/206, 1/225, 2/9,
b. 1/214	2/30, 2/32, 2/35, 2/36, 2/39,
b.+ı 23/17	2/40, 2/41, 2/49, 2/51, 2/61,
bayısaa- sorgulamak, sorguya çekmek	2/63, 2/64, 2/78, 2/82, 2/118,
b.-p tur- 19/241	2/126, 2/128, 2/154, 2/159,
bayısaat- sorguya çektiirmek	3/126, 3/224, 4/47, 4/53, 4/121,
b.-ıp 5/60	5/17, 5/32, 5/36, 5/40, 5/44,
baylak 1. içinde çeşit barındıran, zengin	5/59, 5/68, 6/13, 6/20, 6/22,
b. 1/147, 2/112, 21/18, 21/51,	6/23, 6/24, 6/25, 6/30, 6/31,
23/7, 23/23, 23/25, 25/43	6/50, 6/58, 6/59, 6/60, 6/65,
2. çok olan	6/66, 7/42, 7/68, 7/101, 7/116,
b. 1/204, 7/102	7/119, 7/129, 7/137, 8/4, 8/5,
3. değerler	8/34, 8/41, 8/57, 8/79, 8/111,
b.+ı 9/7, 23/10	8/114, 8/136, 8/144, 8/218, 9/16,
b.+ın 1/301	9/21, 13/15, 13/44, 13/49, 13/71,
b.+ından 15/15	13/79, 13/108, 14/21, 14/25,
baylakşıl zenginlik	14/30, 14/32, 15/10, 15/18,
b. 10/17	15/44, 15/45, 15/68, 16/13,
baylakşıldığ içinde çeşitlilik barındıran,	16/20, 16/69, 16/84, 16/98,
zengin	16/123, 16/168, 17/17, 17/18,
b. 26/68	17/41, 17/45, 17/50, 17/55,
baylañ balık yavrusu	17/65, 17/76, 17/80, 17/81,
b. 26/50, 26/54	18/15, 18/23, 18/28, 18/32,
bay-şıldaldığ zengin, varlıklı	18/40, 18/41, 18/45, 18/52,
b. 4/128, 4/190, 10/7, 10/10	18/62, 19/7, 19/10, 19/11, 19/21,
bay-şurak varlıklı, zengin	19/26, 19/29, 19/31, 19/54,
b. 8/149, 8/155	19/69, 19/82, 19/108, 19/143,

19/189, 19/198, 19/213, 19/227,
20/51, 21/16, 21/62, 22/8, 22/9,
22/16, 22/27, 22/34, 22/44,
22/45, 22/49, 24/5, 24/7, 24/23,
24/28, 24/40, 24/47, 24/49,
26/17, 26/37, 26/40, 26/59,
26/65,
b.+la 3/160, 3/199, 4/135, 5/11

2. ve

b. 1/44, 1/45, 1/84, 1/99, 1/142,
1/270, 1/301, 2/33, 2/113, 2/121,
3/30, 3/71, 3/90, 4/120, 6/23,
6/70, 7/102, 7/103, 7/121, 8/22,
8/42, 8/65, 8/77, 8/113, 8/142,
8/165, 8/170, 8/179, 8/216, 11/6,
13/10, 13/91, 13/92, 13/93,
13/96, 13/108, 14/3, 14/66,
14/78, 15/49, 15/61, 15/62,
15/66, 19/22, 19/106, 19/150,
19/152, 19/204, 21/4, 21/10,
22/19, 24/4, 25/26, 26/12, 26/19,

3. yine

b. 2/121, 2/160, 3/130, 3/211,
3/246, 6/9, 6/16, 6/36, 8/98,
14/14, 14/24, 15/49, 15/61,
18/21, 18/45, 19/68, 19/107,
22/40, 24/18, 26/64, 27/26, 12/9
b.+la 3/177, 8/78, 8/85, 13/43,
16/95, 16/102, 16/104, 16/148,
16/171, 17/23, 17/83, 18/61,
18/67, 18/102, 21/43

baza katap bundan sonra da

b. 1/236, 1/300, 7/158,
19/107, 12/10

bazaar (') pazar

b.+dan 1/11

bazım (') adım, girişim, hamle

b. 15/67, 27/10

b.+narı 6/5

bazım sanında sık sık, adım
başı 1/64

bazırık kurgan

b. 7/149

b.+tarı 7/103, 23/24

b.+tarından 15/43, 23/6

b.+tarnı 7/138

bazırıktıg kurganı olan

bazırıktarlıg 7/141, 7/142

be I mI soru edatı

b. 1/275, 2/4, 3/11, 3/98, 3/257,
7/132, 9/28, 13/40, 14/65,
16/82, 16/90, 16/96, 16/108,
19/1, 19/6, 19/98, 19/100,
19/102, 19/104, 19/131, 19/135,
26/39, 26/56, 26/60

be II kısrak

b.+ler 19/114

bedi- 1. tırmanmak, yüksek bir yere
doğru çıkmak, yükselmek

b.-ir 21/25,

- b.-p** 1/245
2. yukarı doğru yükselmek,
uzanmak
b.-p tur- 7/22
3. yücelmek, gelişmek
b.-ir 23/31, 23/32
- bedik** 1. yüksek, iki ucu arasındaki
uzaklığı fazla olan
b. 1/37, 1/167, 1/251, 1/277,
3/87, 7/113, 7/127, 7/145, 21/33
2. yüksek yer (dağ için)
b. 7/94
b.+terden 1/85
b.+terniñ 21/18
3. normal değerlerin üzerinde
b. 1/185, 1/303, 4/163, 8/99,
10/6, 13/23, 17/15, 23/12, 23/28,
23/31, 23/32, 23/33
b.+inde 1/158
4. yüksekte, yukarıda
b. 1/10
b+terin 14/37
5. önemli, yüce
b. 5/31, 14/17, 14/20, 14/80,
23/4
b.+i-bile 5/30
6. rütbe bakımından üstün
b. 26/52
7. yükseklik
b.+i 7/28
b.+te 7/3, 7/4

8. yükseliş, yükselme
b.+terni 23/13
- bedit-** 1. yükseltmek, geliştirmek
b.-er 1/119
2. yükseltmek (ses için)
b.-er 13/60
3. güçlendirmek
b.-ip tur- 23/11
- beer** 1. beri, bir zamandan bir zamana
kadar
b. 1/148, 2/2, 2/148, 4/145, 5/13,
5/30, 8/42, 8/73, 9/5, 9/6, 14/12,
14/81, 15/15, 15/62, 17/3, 21/7,
21/26, 22/46, 23/5, 23/7, 24/10,
24/20, 24/26, 26/2, 27/4
b.+le 1/135
2. bir yerden bu tarafa doğru, bu
yana
b. 21/16,
- beg** 1. bey
b.+niñ 2/74
b. kiji 18/57
2. kaynata
b.+i 8/35
- beg-beezi** bey
b. 18/36
- bejen iyi** elli iki
b. 3/218
- bel** alabalık
b.+der 1/87
- beldir** 1. kavşak, birleşme noktası

b.+i 24/25
b.+leringe 7/42
2. zaman olarak birleşme noktası,
kavşak
b.+inde 5/2
belek hediye
b. 8/111, 8/118, 8/197, 8/215,
17/67, 21/50
b.+i 8/174, 8/181, 8/186
b.+in 11/12
b.+ivis 23/20, 23/21
b.+ter 8/145, 8/179, 8/217
b.+teri 8/169, 8/177, 8/184,
8/191, 8/195
b.+ti 8/121
belen 1. hazır
b. 1/70, 1/71, 1/77, 16/123
b.+in 1/174
2. kolay
b. 4/162
b.+i-bile 21/29
3. (olumsuz fiil önünde) uzun süre
b. 1/55, 2/14, 2/110,
beletke- 1. hazırlamak, yapmak,
üretmek
b.-er 1/76, 1/77, 3/132, 19/151,
24/26, 24/42, 12/34
b.-eri 2/153, 8/111
b.-eringe 11/5
b.-gen 5/45, 6/64
b.-geş 1/77

b.-p 14/16
b.-p al- 1/189, 3/138, 16/161
b.-p ber- 19/142
b.-p kag- 1/75
2. bir meslek vb. için yetiştirmek,
eğitim vermek
b.-er 1/120, 25/40
b.-er bol- 1/42
b.-eri 2/163, 4/150
b.-eringe 25/38
b.-eringe 14/32
b.-gen 6/57
b.-p 1/43
b.-p çoru- 8/51
beletkel hazırlık
b. 1/36 1/59
b.+der 1/58
b.+di 24/29
b.+ivisti 1/167
beletken- hazırlanmak
b.-genner 1/104
b.-ip 8/140
b.-ip al- 1/165
b.-ip egele- 1/35
b.-ip tur- 16/62
bel bel
b.+inge 21/25
ber- 1. vermek
b. 16/13
b.-dim 3/54
b.-gen 26/23, 22/33

- b.-ip bol-** 22/40
b.-ipken 17/82
b.-ip or- 16/48
b.-ip tur- 3/75, 22/15, 22/36, 25/6
b.-ir 3/53, 5/35, 26/37
b.-irim 16/13
2. kitap gibi yazılı metinlerde konuyla ilgili yazıların sunulması, ifade etmek
- b.-gen** 6/9, 6/26, 6/43, 6/61, 14/59
3. herhangi bir duruma sokmak
- b.-gen** 23/4, 26/28
b.-geni 5/60
b.-iñer 12/40
b.-ip 14/12
b.-ip egele- 26/38
b.-ip tur- 1/155, 15/26
b.-ir 2/34, 19/156, 20/51, 26/12
b.-iri 15/70
4. hediye sunmak
- b.-ip** 8/145
b.-ir 8/183, 8/184, 8/192, 8/217, 8/179, 8/181
b.-irde 17/67
5. yardımcı fiil olarak kullanılır
- b. (düje)** 1/279
b.-been (arga-sümezin, çide) 13/20, 14/28
b.-bes (tavarjı, ürey) 4/160, 19/6

- b.-beyn** (ırlay) 8/92
b.-beyn tur- (ööredip) 8/95
b.-bezin (boday) 5/67
b.-di (amıray, arlı hona, çaptıla, çarlay, çugaalap, kire, nemeji, öje, şılay, tutçup, ulamçıl原因) 1/125, 1/256, 3/13, 3/56, 16/89, 16/94, 16/117, 16/132, 19/45, 19/51, 19/129, 19/133, 19/172
b.-diler (çugaalap, ekkep, uja) 1/93, 1/239, 3/16
b.-dim (çede-le, ergelekçiley, sonuurgay, sürüp-le) 16/44, 16/59, 16/72, 19/178
b.-divis (çede, dajıglajıp, köre) 1/221, 1/227, 3/103
b.-e ber- (sanal-onal) 5/34
b.-gen (ajıglay, ajılday, alban bolu, arttırıp, badılap, beletkenip egeley, çançaray, çañçıga, çaylı, .edişpestey, çede, çide, çorudup egeley, çugaalap, çurttay, damçıdıp, dargalay, dirti, egeley, ettine, halday, hanılap kire, nemep, ööredi, sargargılay, sayzıray, sonuurgay, taray, tavarjı, tayılıbırlap, turgustuna, tutçup turup, ülep, ündüre, ündürüp, ulgadı) 1/35, 1/66, 1/106, 1/109, 1/117, 1/122, 1/141, 1/273, 2/88, 2/89, 3/223,

3/243, 5/47, 5/50, 6/21, 6/25,
7/16, 7/57, 7/108, 7/127, 13/12,
13/25, 13/38, 14/11, 16/10,
16/18, 16/28, 16/137, 16/158,
16/170, 17/12, 17/23, 17/25,
17/30, 17/31, 17/32, 17/38,
17/48, 17/50, 18/80, 18/92,
19/89, 19/182, 19/212, 21/38,
21/50, 22/27, 24/14, 25/17,
25/28, 25/39, 26/23, 27/5

b.-gen bol- (aja, kire, köje,
öskerli, turumçuy) 1/257, 2/123,
5/51, 7/150, 21/57

b.-gen tur- (nomçuy,
sonuurgadı, suragjıy) 5/34,
16/162, 21/41

b.-gende (ayıl bolu, dayın-çaa
bolu, horaday, höömeylep,
hööre, kejeeliktey, oraytay,
tavarjı) 3/18, 3/42, 3/109, 5/38,
7/130, 13/51, 18/68, 20/51,
21/32

b.-geni (kijizidilgeni) 4/125

b.-genim (harılzajı) 16/9

g.-genin (küşteli) 1/302

b.-geninde (aday) 21/22

b.-genner (ajılday) 16/147

b.-genneri (kudalap) 19/123

b.-geş (çede, düjürüp, eege,
halçı, nomçup, turumçuy,
ujurajı) 1/109, 1/218, 1/273,

3/147, 4/176, 4/179, 19/183

b.-gileen bol- (ülep) 24/18

b.-gileenner (çana) 1/108

b.-i (tayılbrılap) 8/64

b.-ip (aytıp, bijip, çağıg-sözün,
çağıg-sümezin, çorudup, ülep)
1/75, 1/167, 3/121, 3/150, 6/27,
6/35, 16/79, 20/37, 20/50, 20/52

b.-ip bol- (bottanıp) 6/60

b.-ip çoru- (damçıdıp,
sümelerni) 7/146, 21/9

b.-ipter bol- (azırındıga) 4/170

b.-ip-tir (egeley) 1/175

b.-ip tur- (çorudup) 22/18

b.-ir apar- (bolu) 1/58

b.-ir (arganı, beletkep, bildine,
bolu, çaştay, çede, çimzeni, çide,
çorudup, çüdüre, çugaalay,
detkimçeni, doñgulda, halıy,
harılray, katçı, öskerti, şaptıktap,
şılçide, sokkulajı, sonuurgay,
tanıjıp köre-le, tayılbrılap, tıp,
ujuga, ulajı, üne) 1/46, 1/157,
1/187, 2/91, 3/146, 6/21, 6/43,
8/131, 8/146, 8/195, 9/11, 9/36,
10/7, 17/11, 18/18, 18/19, 19/14,
19/52, 19/69, 19/93, 19/109,
19/141, 19/142, 19/146, 21/15,
21/25, 21/39, 22/49, 24/42,
25/30, 25/35, 26/19

b.-ir bol- (bildine, büde, çıglıp,

ülep) 3/78, 18/46, 22/50, 24/40

b.-ir-dir (çorudup) 22/16

b.-irge (ajıldap egeley, alganı, bayırlap turup, bergedep, bıja, çede, çorta, dende, kıry, oynay, sooy, uja) 1/253, 1/273, 1/298, 2/141, 3/85, 3/131, 3/132, 3/250, 4/113, 4/178, 5/34, 8/224, 17/32, 21/43, 27/29

b.-irge-daa (çede) 8/206

b.-iri (çıp, deze) 8/214, 18/46

b.-irime (çede, dap) 19/172, 19/197

b.-irin (ap, çorudup, çugaalap, halday, köre) 4/137, 14/18, 17/19, 19/120, 26/9

b.-irine (bolu) 1/161

b.-iriñge (çede) 1/45

b.-irler (boday, ülep) 4/144, 8/126

b.-ir tur- (ayazı) 21/45

b.-ze (kövüdey) 26/12

berdin- 1. ele alınmak, konu edilmek

b.-gen 6/47, 6/67

2. herhangi bir duruma sokulmak

b. 4/110

berdingen bağlı, sadık

b. 14/6

b.+i 14/80

b.+i-bile 14/24

b.+inde 14/20

berge (') zor, güç; zorluk

b. 1/52, 1/89, 1/282, 3/43, 3/204, 4/163, 6/43, 13/35, 14/27, 18/88, 20/26, 21/11, 21/55, 21/60, 24/37, 25/25, 25/26, 26/60, 26/64, 12/30

b.+le 22/51, 26/24

b.+ler 20/51

b.+lerge 1/55, 8/99, 8/227

b.+zi 4/45

b.+zi-dir 4/44, 4/45

bergede- (') 1. zorlaşmak, güçleşmek

b.-gen 1/171, 19/237

b.-p 1/253

b.-y ber- 17/32

2. zorlanmak

b.-p tur- 22/24

bergedeeşkin (') zorluk

b. 13/66

b.+ner 27/9

b.+nerge 13/82

bert (') geçmesi zor

b. 1/52

bertik-mejel ('-') sakat

b. 8/133

beseda sohbet, konuşma

b.+larnı 1/53, 9/38

beş beş

b. 1/140, 1/143, 1/149, 3/57, 3/122, 3/181, 3/182, 3/226, 4/18, 4/43, 4/44, 7/17, 7/22, 8/52,

- 8/53, 8/178, 13/46, 13/49,
19/142, 19/143, 19/148, 19/152,
19/154, 19/156, 22/33
b.+te beşinci olarak 4/21
- beş ay** beşinci ay, mayıs ayı
b.+da 7/93
- beşki** beşinci
b. 6/48, 6/51, 6/64
- beti 1.** bu taraf
2. öncesinde, evvelinde
b.+inde 1/38, 4/120
❖
beti-le deerge en azından 6/10
- betii** ön yüzü, görünen tarafı
b. 24/30
- betiki** yakın olan, yakınında
b. 9/31
- bezin** bile, da/de
b. 1/261, 1/266, 3/96, 3/134,
3/204, 4/128, 4/145, 4/172,
4/187, 9/23, 9/34, 9/38, 14/4,
15/43, 16/28, 16/35, 18/20,
19/165, 19/229, 20/25, 21/24,
24/9, 26/53, 12/12
- bıjıg (')** sağlam
b. 2/14, 2/123, 2/122, 14/37,
14/38, 14/78, 14/81, 16/153,
23/13
- bıjık- (')** güçlenmek, sağlamlaşmak
b.+arınğa 12/31
b.-ıp or- 13/19
- bıjıgla- (')** sağlamlaştırmak
b.-ar 8/224, 20/44
b.-arın 4/150
b.-p 15/62, 22/30
- bılaaş-** bir şeyi almak için çabalamak
b.-ıp 19/69
- bulgaar** yumuşatılmış ve boyanmış deri
bk. bulgaar
b. 18/6
- bış- (')** 1. olgunlaşmak (meyve için)
b.-a ber- 3/131
2. olgunlaşmak, büyümek, belli bir
olgunluğa erişmek
b.-kan 8/219
- bıjır- (')** pişirmek
b.-bayn tur- 1/265
b.-gan 1/263, 1/264
b.-ıp 1/266
❖
hleb bıjırar çer ekmek fırını
3/66, 3/67
- bıştak** peynir
b.+ka 4/144
b.+tı 3/91
❖
baskan bıştak bir peynir türü
24/44
şöygen bıştak bir peynir türü
24/44
- bızañçı** dülger, marangoz
b. 5/36

bibliograftıg bibliografik

b. 6/42

biblioteka kütüphane

b. 1/112, 22/2, 22/3

b.+dan 22/9

b.+lar 1/111

b.+larında 6/22

b.+nıñ 1/113, 22/4, 22/49

b.+zı 1/113

biçe 1. küçük

b. 2/18, 4/46, 6/45, 21/20

2. az sayıda

b.+daa 6/20

3. yaşça küçük olan

b. 20/24

b.+ni 20/24

biçe buuray az gelişmiş *bk.*

biçe-buuray

b. 1/301

biçe setkildig alçak gönüllü

b. 4/192, 26/74

biçe-buuray az gelişmiş *bk.* **biçe**

b. 2/126

biçii 1. boyut bakımından küçük

b. 1/53, 1/212, 1/271, 3/71,

3/90, 7/19, 7/100, 7/101,

18/101, 21/19, 22/3, 24/40

2. yaşça küçük

b. 1/12, 1/132, 3/176, 4/122,

4/142, 4/143, 5/22, 6/60, 13/88,

16/5, 16/164, 23/20, 27/5, 12/44

b.+lerin 5/22

b.+ni 23/20

3. azıcık, süre bakımından kısa

b. 14/44, 19/9

4. az

b. 1/158, 1/254

5. küçüklük çağı

b. çajından 5/21

b.+mde 16/10

biçii-daa biraz bile, ufacık bile

b. 5/67, 16/134

biçilep biraz biraz

b. 27/31

bijek bıçak

b.+bile 8/73

biji- (') 1. yazmak, kaleme almak;
yazılmak, kaleme alınmak

b.-dim 19/247

b.-gen 1/121, 2/160, 4/4, 4/14,

4/144, 4/174, 5/67, 6/17, 6/28,

6/44, 6/53, 6/54, 6/62, 6/66,

7/87, 8/11, 11/7, 11/8, 13/38,

13/68, 14/3, 14/10, 15/24, 15/25,

15/38, 24/19, 12/13, 12/26,

b.-geni 7/88, 7/96, 7/105, 14/24,

14/36,

b.-geş 1/106, 15/23, 24/35,

24/40

b.-gilep al- 21/4

b.-ir 16/5, 16/28

b.-ir-daa tur- 16/159

b.-iri 1/99, 9/23

b.-irin 16/28

b.-iriniñ 16/21

b.-p 9/14, 9/17, 9/27, 14/31

b.-p al- 16/74

b.-p ber- 3/150

b.-p çoru- 16/17

b.-p-daa tur- 9/36

b.-p kag- 1/21, 16/50, 16/143,
17/82

b.-pter 5/55

b.-p tur- 6/36, 8/34, 8/205, 9/24,
13/75, 13/111, 15/57, 16/10,
16/145, 18/4, 12/7

2. kasete kaydetmek

b.-geş 22/40

3. notaya dökmek

b.-iringe 13/82

ušta biji- ekleyerek yazmak

ušta b.-dim 7/139

ušta b.-gileen 19/238

ušta b.-gilep al- 19/239

çara biji- yeniden yazmak,
notaya dökmek

çara b.-p 27/18

bijidilge (') kayıt

b.+ler 13/79

b.+lerimde 13/87

b.+lerinde 13/78

b.+lerinden 13/86

b.+ni 22/41

bijik 1. yazı

b. 1/97, 1/98

b.+i 2/110

b.+iniñ 1/93, 2/149

b.+ter 2/2

b.+teri 2/150

b.+terimni 7/92

b.+terin 6/70, 7/109

b.+teriniñ 2/149

b.+terni 2/42, 2/160, 6/67

b.+terniñ 2/148, 6/70

b.+ti 1/96, 1/98, 2/160, 5/55,
17/80, 17/81

b.+tiñ 17/79

b. çok yazısız 2/113, 2/126

2. yazılı olan şey, yazıt

b. 2/129

b.+inde 2/78

b.+te 2/42, 2/65

b.+ter 7/120

b.+terde 2/17

b.+teri 2/1, 2/58, 2/162

b.+teri-bile 2/4, 2/6, 2/10, 2/114

b.+terinde 2/16, 2/38, 2/61,
2/62, 2/77, 2/78

b.+teringe 2/121

b.+teriniñ 2/11, 2/57, 2/92,
2/109, 2/116, 2/122, 2/128,
2/132, 2/133, 2/147, 2/154

b.+tiñ 2/18, 2/22, 2/49

3. herhangi bir konuda yazılmış yazı, mektub vb.

b.+inde 2/32

b.+terni 6/45

b.+ti 5/12, 11/13

4. yazılı

b. 2/151, 2/153

5. belge

bk. hündürel bijik

bijik-barımdaaları yazılı kanıtlar

b. 2/150

bijik-bilig ('-) okuma-yazma

b.+ge 1/145

bijikçi (') yazar

b.+ler 9/14

bijiktig (') yazılı

b. 1/48, 1/201, 7/104, 17/45

bijikterlig 22/19

bijilge (') 1. yazılı eser

b.+lerden 27/20

2. döküm

nota bijilgezi nota dökümü

n. b.+zin 13/108, 15/66

bijimel (') 1. yazılı, sözlü olmayan

b. 1/196, 2/9, 2/15, 2/58, 2/111, 2/123, 2/125, 4/141, 7/88, 16/12

2. herhangi konuda yazıya geçirilen not, kayıt, eser vb.

b.+de 17/56

b.+derde 4/142

b.+derniñ 11/2

3. kaset vb. kaydedilmiş kayıt

b.+deri 13/76

bijit- (') 1. yazdırmak

b.-ip tur- 16/29

2. kasete vb. şeylere kaydetmek

b.-er 22/46

b.-ip tur- 13/42, 13/43, 13/80

b.-ken 22/30

b.-kenner 13/77

❖

ündür bijit- taburcu edilmek

ündür b.-ken 12/36

bijittin- (') 1. yazılmak

b.-gen 2/133, 4/140, 5/67, 14/18, 14/28, 22/12

b.-gen bol- 14/23

b.-meen 2/5

2. kaset vb. şeylere kaydedilmek

b.-gen 13/43

b.-geş 22/36, 22/40

3. bestelenmek, notaya dökülmek

b.-gen bol- 27/28

bijittir- (') kaydetmek (ses için)

b.-ip kag- 22/25

bilayn bir telefon şebekesi

b. 9/27

bil- 1. bilmek

b.-bes 2/141, 8/91, 13/35, 20/31

b.-bes bol- 3/154, 3/156, 4/188

b.-bes-dir 3/149

b.-bes-tir 9/21
b.-bes tur- 13/36, 24/8
b.-beyn 16/18
b.-gen 16/124
b.-geş 3/51, 3/105, 27/16
b.-ip 3/42
b.-ip çoru- 26/74
b.-ip tur- 15/13, 18/104
b.-ir 1/56, 3/141, 3/144, 3/193, 4/167, 4/186, 5/41, 6/17, 8/53, 8/139, 8/143, 9/34, 14/4, 14/21, 15/43, 21/9
b.-ir apar- 2/86
b.-ir bol- 6/16, 19/5, 20/51
b.-ir-daa bol- 1/45
b.-iri 6/15, 15/12
b.-irin 6/14
b.-ir-le 1/32, 1/301
b.-ir tur- 13/33, 17/80, 18/31, 19/120
b.-ze çoğuur 8/80
b.-ze-daa 12/25
2. anlamak
b.-bedim 9/18
b.-ip 9/41
b.-ip al- 4/145, 4/164, 8/69, 8/123
b.-ip çada- 16/53
b.-ip çor- 1/282, 1/302
b.-ip kag- 17/33, 19/137
b.-ip tur- 1/158, 27/19

b.-ir bol- 20/51
b.-iri 8/72
b.-iringe 4/150
3. öğrenmek
b.-dim 3/67
b.-divis 1/185, 1/203
b.-gen 6/8
b.-ip al- 1/110, 1/112, 1/179, 1/301, 3/207, 4/147, 6/21, 6/43, 8/141, 8/201, 15/9, 16/45, 27/20, 27/24
b.-ip kag- 2/144
4. tanımak
b.-bes 4/189, 6/11
b.-bes bol- 6/11
b.-bezivis 1/302
bildilig büyü, sihirli
b. 2/151
bildin- 1. bilinmek
b.-er 2/114
b.-ip kel- 25/45
b.-mes 13/74, 14/48
2. anlaşılma
b.-e ber- 18/46, 24/42
b.-ip kel- 27/11
b.-mes 2/148, 20/26
bildingir bilinen, bilinir
b. 8/187, 18/5, 21/10, 21/12, 21/16, 21/60, 24/3, 24/7
2. anlaşılır, belli
b. 4/27, 4/136, 6/44, 18/46

- b.+dir** 4/120, 4/129
3. tanınmış, halk arasında bilinen, tanınan
- b.** 1/33, 1/117, 6/42, 6/49, 8/205
- bildirt-** fark ettirmek, anlaşılmak
- b.-pes-daa bol-** 18/46
- b.-peyn** 17/32
- bile** ile
- b.** 1/78, 1/186, 1/187, 1/188, 1/189, 2/149, 3/16, 3/28, 3/48, 3/57, 3/76, 3/119, 3/217, 3/221, 4/64, 4/67, 4/126, 5/12, 7/98, 7/131, 7/143, 7/150, 13/5, 13/88, 14/49, 15/4, 15/22, 15/38, 15/50, 16/67, 24/11, 25/16, 27/24
- b.+daa** 1/196
- bilek** eklendiği fiile $-(X)r -mAz$ anlamı veren edat
- b.** 1/224
- bileekteş** bilezik
- b.terni** 21/60
- bilet** bilet
- b.** 1/15, 1/154, 3/79
- b.+i** 3/5
- bilig** bilgi
- b.** 2/8, 8/32,
- b.+i** (bilii) 1/119
- b.+ivis** 27/18
- b.+ivisti** 27/12
- b.+lerge** 8/46
- b.+leri** 15/11
- b.+lerni** 8/12, 13/19, 22/1
- b.+lerniñ** 2/15, 8/19
- biliglig** bilgili
- b.** 6/10
- biliişkin** bilgi, olgu
- b.** 8/39, 13/14, 13/67,
- b.+i** 15/46
- b.+ini-bile** 2/52
- b.+in** 2/40
- bilindir-** bildirmek
- b.-ip çoru-** 3/260
- biliiş-** birbirlerini tanımak
- b.-pes apar-** 4/187
- bilzek** yüzük
- b.** 8/192
- b.+ter** 8/189
- b.+terni** 8/195
- biofiziktig** biyofizik
- b.** 13/67
- biolog ertemnig** biyolog
- b.** 26/63
- biologtug** biyolojik
- b.** 8/16, 8/32, 26/3
- bir çüs bejen ses yüz elli sekiz**
- b.** 7/27
- bir** 1. bir
- b.** 1/13, 1/45, 1/171, 1/172, 1/187, 1/204, 1/258, 1/262, 1/270, 1/276, 3/15, 3/35, 3/83, 3/97, 3/122, 3/130, 3/136, 3/164, 3/200, 3/207, 3/245, 4/15, 14/24,

4/43, 4/44, 4/46, 4/48, 4/50,
4/51, 4/52, 4/62, 4/176, 4/194,
4/195, 5/17, 5/44, 5/57, 5/68,
7/32, 7/133, 7/142, 8/17, 8/20,
8/79, 8/176, 8/206, 8/212, 9/2,
9/11, 9/12, 9/17, 9/29, 12/9,
13/51, 13/52, 13/102, 14/14,
14/38, 15/61, 16/6, 16/51, 16/13,
16/116, 16/156, 16/164, 17/13,
17/30, 17/31, 17/56, 17/60,
17/62, 17/79, 17/82, 19/182,
26/20, 27/26

b.+den 4/76

2. sıfat

b. 1/91, 18/21, 18/34, 18/45,
18/47, 19/8, 19/19, 19/36, 19/37,
19/57, 19/69, 19/71, 19/76,
19/83, 19/87, 19/109, 19/122,
19/123, 19/125, 19/166, 19/175,
19/176, 19/177, 19/189, 21/15,
21/30, 21/62, 22/22, 22/37,
22/40, 24/43, 24/45, 26/14,
26/43, 26/54, 26/64, 27/29

3. aynı, benzer

b. 2/162, 4/135, 17/49, 18/21,
18/29, 19/225, 12/33, 12/37,

3. belirsizlik sıfatı

b. 2/49, 2/163, 3/133, 4/143,
19/68

bir-le bir

b. 1/134, 1/218, 1/225, 1/191,

2/119, 3/93, 5/60, 6/10, 16/37,
16/58, 17/23, 18/41, 19/136,
19/197, 24/45

bir dugaar1. birinci, ilk

b. 3/157, 6/54, 9/22, 13/48,
13/109, 14/75, 16/25, 24/32,
25/43, 26/19

b.+ı 25/3

bir-le dugaar 3/87, 3/254

2. birinci olarak, ilk olarak, ilk defa

b. 25/7

b.+ında 2/115, 26/61

bir-le dugaar 1/277, 13/90,
13/91

bir-le dugaarında 2/155

bir eves eğer

b. 2/54, 2/123, 4/8, 4/34, 4/44,
4/57, 4/60, 4/67, 4/111, 4/153,
4/170, 4/192, 8/83, 18/9, 18/20,
18/22, 19/122, 19/226, 20/23,
20/55, 21/25, 26/12

bir katap bir defa, bir keresinde

b. 3/206

bir-le katap 2/45, 3/147

bir talazında bir taraftan

b. 18/39

birde ... birde bir... bir

b. 3/174, 3/217

birde 1. bir, biri

b.+zi 1/92, 1/114, 1/145, 1/226,
3/211, 5/26, 5/27, 6/17, 6/62,

8/9, 8/107, 8/129, 8/187, 8/193,
8/204, 8/208, 13/3, 13/110, 14/5,
14/26, 14/38, 15/60, 16/101,
20/3, 21/18, 25/35

b.+zinde 1/213, 7/20,

b.+ziniñ-ne 25/26,

2. birincisi, ilk olarak

b.+de 4/15, 4/54, 4/194, 13/73,
14/71, 19/220,

birgi birinci, ilk

b. 1/75, 1/98, 1/143, 3/176, 4/1,
6/37, 6/38, 6/43, 6/61, 6/62,
7/63, 13/37, 22/3

b.+zi 7/35

bir-tee birleşik cümlelerin sebep bildiren
bölümünü ana cümleye
bağlayan bağlaç

b. 4/122, 24/34

bis (') 1. birinci çoğul kişi zamiri, biz

b. 1/17, 1/23, 1/45, 1/58, 1/66,
1/67, 1/75, 1/154, 1/156, 1/230,
1/258, 1/286, 1/291, 1/296,
1/299, 3/151, 10/9, 16/168,
26/30

b.+çe 22/15, 22/18

b.+ke 1/32, 1/58, 1/59, 1/66,
1/68, 1/93, 1/99, 1/102, 1/109,
1/123, 1/125, 1/155, 1/167,
1/174, 1/187, 1/205, 1/255,
1/302, 4/28, 4/141, 5/22, 5/39,
7/57, 9/20, 16/29, 22/17, 22/33,

26/23, 26/25, 26/40, 26/62

b.+te 1/27, 9/32

b.+ten 1/181, 1/237, 5/24

b.+ter 14/22, 26/57

b.+ter-bile 3/43

b.+terge 1/264, 3/150

b.+terni 5/67, 19/234

b.+terniñ 9/7

b.+ti 1/2, 1/14, 1/26, 1/48, 1/70,
1/91, 1/139, 1/152, 1/164, 1/169,
1/173, 1/208, 1/254, 1/281,
1/283, 3/53, 19/226, 24/31,
25/43

b.+tii 9/3

b.+tiñ 1/3, 1/17, 1/18, 1/24,
1/30, 1/32, 1/38, 1/39, 1/44,
1/47, 1/54, 1/58, 1/137, 1/160,
1/163, 1/166, 1/167, 1/171,
1/180, 1/195, 2/44, 3/39, 3/40,
3/79, 3/159, 4/28, 4/114, 4/147,
4/173, 5/2, 5/14, 5/17, 5/18,
5/20, 5/68, 6/21, 6/28, 7/48,
8/64, 11/14, 13/21, 15/37, 16/27,
16/42, 16/67, 16/127, 16/136,
16/141, 18/39, 18/103, 19/230,
20/26, 20/36, 22/4, 22/6, 22/8,
22/9, 22/24, 22/45, 24/36, 25/5,
25/25, 25/34, 25/38, 25/44,
25/45, 26/20, 26/47, 26/48,
26/65, 27/13, 27/18

b.+tiñ-bile 3/73, 16/171

**2. fiilin zaman çekiminde birinci
çoğul kişi eki**

b. 1/2, 1/6, 1/53, 1/58, 1/75,
1/79, 1/137, 1/152, 1/155, 1/189,
1/196, 1/210, 1/230, 1/231,
1/232, 1/236, 1/245, 1/246,
1/260, 1/272, 1/276, 1/280,
1/285, 1/291, 1/292, 1/296,
1/299, 3/12, 3/26, 3/73, 3/149,
3/151, 4/42, 4/147, 5/42, 5/68,
6/16, 6/28, 8/156, 8/157, 8/164,
9/3, 9/6, 9/24, 9/25, 9/34, 10/6,
10/9, 14/22, 14/50, 14/82, 15/9,
15/13, 15/43, 15/59, 16/13,
16/36, 16/106, 16/111, 16/114,
16/115, 16/116, 16/122, 16/143,
16/149, 16/151, 16/155, 16/158,
16/164, 16/166, 16/168, 16/170,
16/175, 18/14, 18/20, 18/38,
18/92, 19/83, 19/89, 19/90,
19/96, 19/124, 19/228, 19/238,
19/239, 19/240, 19/241, 19/242,
19/244, 20/51, 22/15, 22/16,
22/24, 22/38, 22/44, 22/45,
22/48, 22/49, 22/50, 23/17,
26/22, 26/26, 26/27, 26/28,
26/29, 26/30, 26/37, 26/38,
26/44, 26/48, 26/49, 26/50,
26/55, 26/57, 26/65, 27/13,
27/15, 27/17, 27/20, 27/24,
27/31

3. isim bildirme

b. 9/41, 17/40

biyee: biyee şagda eski çağlarda, eski zamanlarda

b. 17/14, 19/34

bizness ticaret

b.+iniñ 25/4

blijniy yakın

b. 9/29

bo 1. bu, işaret sıfatı

b. 1/20, 1/27, 1/31, 1/32, 1/38,
1/60, 1/77, 1/130, 1/146, 1/162,
1/197, 1/203, 1/214, 1/215,
1/223, 1/228, 1/234, 1/242,
1/251, 1/265, 1/281, 2/5, 2/21,
2/44, 2/163, 3/22, 3/65, 3/67,
3/72, 3/116, 3/172, 3/254, 3/257,
4/28, 4/30, 4/36, 4/41, 4/55,
4/56, 4/60, 4/105, 4/108, 4/110,
4/111, 4/124, 4/131, 4/141,
4/145, 4/151, 4/154, 4/171,
4/172, 4/184, 4/192, 4/198, 6/8,
6/21, 6/46, 6/49, 6/52, 6/57, 7/9,
7/110, 7/120, 7/122, 7/145,
7/151, 7/152, 7/155, 8/87, 8/88,
8/218, 9/13, 9/33, 9/39, 10/8,
11/8, 13/10, 13/39, 13/65, 13/83,
13/86, 13/91, 13/106, 13/107,
13/108, 14/2, 14/14, 14/17,
14/24, 15/3, 15/4, 15/9, 15/10,
15/25, 15/37, 15/47, 15/50,

15/70, 16/60, 16/72, 16/112,
16/133, 18/2, 18/4, 18/25, 18/28,
18/29, 18/48, 18/55, 19/3,
19/106, 19/107, 19/159, 19/194,
20/15, 20/23, 20/26, 20/38,
20/46, 21/26, 22/17, 22/40,
22/42, 23/4, 23/17, 24/14, 25/15,
25/16, 25/19, 25/22, 25/23,
25/28, 25/30, 25/39, 25/45, 26/4,
26/26, 26/28, 26/30, 26/33,
26/36, 26/43, 26/44, 26/58, 27/7,
27/17, 27/23, 12/10, 12/29

2. işaret zamiri

b. 1/73, 1/199, 2/22, 3/46, 3/47,
4/54, 4/58, 4/191, 6/70, 7/146,
8/123, 9/28, 13/30, 4/14, 14/34,
4/174, 15/49, 19/97, 19/145,
19/202, 19/214, 21/57, 24/32,
26/21, 27/19

b.+dur 1/123

b.+dur 1/3, 1/32, 1/226, 7/115

b.+lar 1/28

bo hire bu derece, bu kadar

b. 14/80, 23/19

bo hün bugün, günümüz

b.+de 14/33

b.+nerde 1/74, 14/2, 20/25

b.+nerge 13/24, 13/26

boda- 1. düşünmek

b.alñar 9/41

b.-ar 13/64, 20/9, 27/22, 27/30

b.-ar bol- 8/164, 26/69

b.-arga 2/113, 7/149, 17/58

b.-dım 3/153

b.-dıvıs 1/228

b.-gan-daa 1/291

b.-gaş 16/45, 16/51

b.-p al- 7/13

b.-p çada- 16/39

b.-p çor- 1/200

b.-p kör- 19/231, 24/21

b.-p tur- 8/64, 9/28, 14/63

b.-vaan-daa bol- 1/6

b.-vas 26/71

b.-vayn 24/11

b.-vayn bar- 26/71

b.-y ber- 5/67

2. –ar boda- fiili gerçekleştirecek
olmak, gerçekleştirmeyi
düşünmek

çugaalaar b.-gan 18/14

ög-büle tudarın b.-y ber- 8/126

taniştırar b.-p tur- 1/67

3. –ga bodaarga veya –nI; –n
bodaarga şeklinde “ile
karşılaştırıldığına, –A göre
düşünüldüğünde”

literaturalarga b.-arga 2/127

turguzuun b.-arga 2/121

4. endişe duymak

b.-vayn 14/6

5. hesaba katmak, tahmin etmek
b.-vayn tur- 17/19
bodagan (') deve yavrusu
b. 4/139
b.+ı 15/32
bodal düşünce
b.+bile 13/65, 18/4
b.+dardan 20/47, 20/52, 20/54
b.+darınçe 9/15
b.+darından 20/53
b.+darıvıstı 15/4
b.+darnı 13/111
b.+dı 13/109
b.+ı 5/16
b.+ı-bile 6/70
b.+ım-bile 13/52
b.+ım-dır 24/45
b.+ın 14/60
bodal çok düşüncesiz
b. 4/160
bodaldıgı 1. düşünceli, anlayışlı
b. 20/11
2. herhangi bir konuda düşünceye sahip
b. 21/25
bodamçalıg ihtiyatlı
b. 8/198
bodamçalıg çoruk ihtiyatlı olma
b. 20/9
bodan- düşünmek
b.-ıp 8/220
b.-ırınğa 6/10
bodara- (') 1. yayılmak
b.-p 14/82
2. dünyaya gelmek
b.-ganiñardan 14/81
Bogda-Şajın Budizm
b.+nıñ 21/41
boju- (') doğurmak
b.-gan 3/172, 8/206, 8/207, 8/209
b.-gan bol- 8/83
b.-p çoru- 1/126
b.-pkaniñnı 8/91
b.-ptarga 8/205
b.-ur 1/133
b.-ur 1/134
b.-vaan 8/87
b.-vas 4/179
bojuur bajıñ doğum evi
b.+dan 12/36
b.+ında 1/127
b.+narda 1/126
bo-la 1. bu, aynı
b. 3/157, 26/37
2. sık sık, hep
b. 1/272, 5/34, 16/6, 16/162, 17/11, 19/110
3. bu gibi
b. 6/43, 16/161
4. işte
b.+dır 1/288

bolap buradan, bu yol ile

b. 3/46

bol- 1. bir şey olmak, bir nitelik kazanmak

b.-ba 20/21

b.-bas 4/5, 4/123, 8/63,

b.-bas bol- 2/120

b.-bas ujurlugul 8/66

b.-bazın 8/69

b.-du 1/281

b.-dum 11/10

b.-gan 2/2, 2/161, 3/220, 4/28, 4/128, 7/65, 13/70, 13/92, 15/44, 16/78, 19/156, 22/34, 25/5, 25/11, 25/14, 27/3, 12/27

b.-ganı 5/3, 14/19, 14/69, 15/14

b.-ganın 8/176, 14/67

b.-ganınıñ 2/38

b.-ganıvista 6/8

b.-gu deg 9/33, 24/35

b.-guje 5/44

b.-u ber- 1/20, 1/39, 1/58, 1/60, 1/117, 1/141, 6/25, 6/43, 9/11

b.-up 2/91, 2/142, 3/94, 3/119, 3/165, 3/178, 3/196, 3/205, 3/234, 4/41, 4/57, 4/58, 4/59, 4/111, 4/112, 4/118, 4/131, 4/152, 4/178, 4/181, 4/182, 8/175, 8/227, 8/229, 13/18, 16/175, 20/25

b.-up al- 17/62

b.-up çoru- 18/29

b.-upkan bol- 4/153

b.-up 1/244, 2/150, 2/163, 4/177, 5/22, 5/23, 5/24, 15/55, 15/68, 18/21, 19/222, 23/34, 24/40, 26/7, 26/41, 27/29

b.-up bol- 6/31

b.-up çoru- 19/39, 12/14

b.-up kel- 19/150

b.-up tur- 6/31, 6/36, 18/6

b.-up tur- 1/99, 1/146, 3/127, 7/44, 8/108, 10/11, 13/49, 13/66, 13/74, 13/85, 13/96, 13/102, 14/45, 21/38, 22/6, 22/17, 25/18, 25/36, 27/21, 27/23, 27/25

b.-ur 2/114, 3/210, 3/252, 4/8, 4/60, 4/119, 4/120, 4/121, 4/123, 8/142, 8/220, 13/15, 15/61, 16/5, 16/64, 17/23, 18/21, 20/8, 21/33, 23/3, 23/9, 25/1

b.-ur 23/16

b.-ur bol- 13/6

b.-ur çoru- 1/153

b.-ur çoru- 19/4

b.-urdan 18/15

b.-urga 19/8

b.-ur iyik 15/67

b.-ur tur- 13/86

b.-uru 3/202, 4/61, 4/107, 4/151, 8/112, 8/221, 8/228, 14/48

- b.-uru-bile** 6/10
- b.-ur ujurlug** 2/151, 2/156, 9/31, 9/39, 24/23, 26/48
- b.-ur ujurlug-dur** 4/8
- b.-urul** 5/2, 9/35
- b.-urun** 3/241, 18/31, 8/155
- b.-uruñarga** 3/72
- b.-urundan** 14/25
- b.-urundan** 18/25
- b.-urunga** 4/129, 4/189, 21/7
- b.-urunga** 23/12
- b.-urunuñ** 8/11
- b.-uruvus** 4/192
- b.-uruvustu** 1/167
- b.-zunza** 6/11 (güçlü)
2. var olmak, mevcut olmak
- b.-u ber-** 1/161
- b.-ur** 3/92
- b.-up tur-** 13/105
- b.-za** 1/65, 3/14, 3/38
3. meydana gelmek, gerçekleşmek
- b.-baan** 1/274, 3/240
- b.-bayn tur-** 4/129
- b.-gan** 1/105, 5/12, 5/23, 5/33, 5/57, 6/21, 19/168, 25/4, 25/9, 25/11
- b.-u ber-** 7/130, 18/68
- b.-up ert-** 11/2
- b.-up tur-** 2/52, 10/6, 13/18
- b.-ur** 1/24, 1/38, 2/55, 4/31, 19/149, 19/152, 24/27
- b.-ur** 20/47
- b.-ur tur-** 1/214, 19/148
4. geçmek, olmak (zaman için)
- b.-baanda** 16/81
- b.-bayn** 3/17, 16/134
5. bir yerde bulunmak
- b.-duvus** 1/262
- b.-gan** 14/81
6. i- cevherî fiil işleviyle isim cümleleri yapar
- b.-du** 1/124, 1/171, 1/202, 1/222, 1/264, 1/287, 3/7, 3/15, 3/20, 3/24, 3/29, 3/37, 3/59, 3/70, 3/86, 3/90, 3/104, 3/111, 3/160, 3/209, 3/252, 16/20, 19/184, 19/199
- b.-gan** 1/55, 1/96, 1/114, 1/129, 1/171, 5/9, 5/62, 7/63, 19/221, 21/42, 21/48, 25/15,
- b.-ur** 1/83, 1/140, 1/143, 1/251, 2/7, 2/56, 2/79, 3/81, 3/166, 4/4, 4/15, 4/17, 4/24, 4/55, 4/67, 4/110, 4/166, 4/175, 8/9, 8/32, 8/57, 8/70, 8/88, 8/98, 8/100, 8/135, 8/205, 8/209, 8/218, 8/223, 13/81, 13/103, 14/4, 14/75, 18/15, 18/33, 18/39, 18/47, 18/85, 18/96, 18/99, 19/53, 19/55, 19/144, 20/4, 20/33, 22/11, 24/20, 25/26, 25/27, 27/12, 27/26

b.-ur 8/132, 26/20

b.-ur-dur 26/51

7. i- cevherî fiil işleviyle fiil zamanlarının birleşik çekimini yapar

b.-du (ajıldap turar, aytırgan, çaylaglap turar, çetkilep kelgen, çoraan, çorgaarlânır, çugaalaar, çugdurup çıdar, dozulap kaan, ırlap turgan, kajaalagılap kaan, kire bergen, özüp turar, söölzüredir, turar, ündezeitin-gen) 1/170, 1/174, 1/182, 1/230, 1/257, 1/269, 3/93, 3/98, 3/110, 3/163, 3/201, 16/9, 19/85, 19/189, 19/197, 19/201

b.-dular (çugaalaar, harılaan, hüleep ap şıdavas) 3/34, 3/100, 3/144

b.-duvus 1/207

b.-gan (dıñnalır, şıyıp kaan) 2/46, 19/127

8. -İp zarf-fiil ekli fiillerle fiilin gerçekleşmesinin mümkün olduğunu veya olmadığını ifade eden yardımcı fiil

b.-baan (aralajıp) 4/170

b.-bas (daarap, dömeyleştirip, horadadıp, tıpsıp, tudup, uttup,) 13/96, 18/62, 21/32, 24/45, 26/36

b.-bazıl (oorlanıp, tayılbrılap) 8/65, 9/27

b.-ur (ajıglap, aıñnap, ajıp, ap, aytıp, bilip ap, bottandırıp, çarıp, çedirip, çedirip kaap, çugaalap, demdeglep, dep, dıñnap, dömeylep, erttirip, eskerip, hamnap, ılgap, kedip, kiirip, kogaraldı çedirip, körüp, maldap, nomçup, oytalap, sanap, şınzıdıp, tavarjıp, tüñnep, tudup, tıp ap, üdep kaap, üjüp kaap, ünüp kelip, yadaradıp) 1/37, 1/64, 1/84, 2/78, 2/87, 2/88, 2/89, 2/127, 2/149, 3/49, 3/128, 3/245, 3/246, 4/53, 4/126, 4/132, 4/139, 4/148, 4/193, 6/31, 6/36, 6/45, 8/8, 8/123, 8/128, 8/144, 8/171, 8/172, 8/198, 8/201, 8/219, 8/224, 9/13, 13/100, 13/104, 14/50, 15/9, 15/40, 15/64, 17/12, 18/3, 18/9, 18/10, 18/12, 18/22, 18/88, 18/107, 19/9, 22/40, 23/26, 25/21, 25/44, 26/28, 26/36, 27/8, 12/22, 12/42

b.-ur-dur (dep, harılap) 1/261, 15/58

b.-uru-bile (boop) 6/31

b.-urul (adıp, ap, tudup) 26/27, 26/33

b.-urun (ap, berip, bilip ap,

honup, ölüüp, östürüp, tudup
ap) 3/71, 4/164, 6/60, 8/140,
26/37, 26/57, 12/26

b.-urunun (öörenip,
uzutkattınip) 16/37, 12/17

9. -za şart ekiyle fiillerin
birleşik çekiminde kullanılır

b.-za (adıp turgan, ajıl kılbas,
ajılbaar, algırıptar, artkan, ayan-
çoruk kılır, azar, azırandıga
beripter, baar, bodaar, bojugan,
çalaar, çarlıp çoraan-daa, çedip
albas, çetçir, çıglıp beer, çidirip
albas çüve, çoruur, çoruur deen,
çurttaar, düüjüp turar, hamnaar,
hanılaar, harılaar turgan,
hemçeg albas çüve, herek,
kelbeen, kelbeyn bargan, kelir,
ketpes, kılbas-la, kijizidilgeni
albas, küüsetpeyn baar,
organizastaar, oytalaar,
taşırtırgan, tavarjır, turumçuy
bergen, ülep beer, üner, üreer,
uttundurup-daa kalgan,)

1/38, 1/84, 1/89, 2/54, 2/110,
2/123, 3/11, 3/71, 3/75, 3/78,
3/241, 4/34, 4/44, 4/57, 4/60,
4/111, 4/170, 4/192, 5/20, 8/83,
8/135, 8/164, 8/170, 8/198, 9/33,
10/7, 15/67, 18/43, 19/7, 19/36,
19/42, 19/48, 19/57, 19/226,

19/229, 20/48, 20/56, 21/30,
26/4, 26/44, 26/47, 26/49, 26/50,
12/17,

b.-zuñza (bilbes, küştüg) 6/11

b.-zuñarza (aytırar, dives) 3/40,
7/155

b.-zuvussa (albayn turar-daa,
bilir, bilir-daa, bodaar,
damçıtpas) 1/45, 9/35, 20/51,
26/30, 26/69

10. istek, temennide kullanılır

b.-zun (nomçuttunup turar)
7/146, 14/41

b.-zunam (karaktaar-la, öörtüp-
le) 10/18, 14/82

11. -gan ekli fiillerden sonra
gelerek konuşan kişinin fiilin
gerçekleştiğini onun sonucundan
anladığını bildirmesini
sağlayan yardımcı fiil

b.-up tur- (saygargan) 13/90

b.-ur (bijittingen, dözeen,
ıglagan, ketken, kılğan,
körgüsken, mungan, öñnep kaan,
örüp algan, sonuurgaan) 4/6,
14/23, 17/70, 17/71, 18/13,
18/28, 18/71, 19/34, 19/35,
12/38

b.-ur ujurlug (uglangan) 8/222

12. yardımcı fiil

b.-gan-dır (manaar) 3/85

b.-ur (maldap turar, öskerilbes)
2/14, 3/145
b.-ur ujurlug (doraytavas)
26/65
b.-up (boop) (alır, bilir) 3/23,
19/5
❖
bolbayn kançaar bir şeyin
gerçekleşeceğine inancı bildirir
b. 6/9, 60/29, 15/53, 24/7
bolbaazırat- geliştirmek
b.-ıp 1/69, 1/179
bolça- randevulaşmak, sözleşmek
b.-gan (bolçaan) 19/40, 19/57
b.-ganga 19/58, 19/63, 19/68
bolçaş- görüşmek için randevulaşmak
b.-ıp al- 19/19
b.-kan 19/20, 19/21, 19/22,
19/28, 19/29, 19/32, 19/36
boldun- var olan, bulunan, olması
mümkün
b.-ar 6/25
b.-ar-la 13/81, 12/29
boldunmas 1. imkansız
b. 4/34, 27/17
2. yanlış
b. 21/53
boldur birleşik cümleleri birbirine
bağlayan söz (iseye yakın)
b. 4/123, 19/70, 19/156
❖

boldur için söylenen şeyi
güçlendirmekte kullanılır
b. 1/195, 5/51, 19/230
boldur- yapmak, haline getirmek,
olmasını sağlamak
b.-arına 25/35
b.-duvus 3/252
bolgan çok sık sık
b.+ -la 5/63
bolganda 1. bk. bol-
2. sebep bildirir, -dığı için
b. 1/189, 3/67, 3/153, 3/154,
4/43, 4/122, 6/23, 8/124, 9/19,
13/51, 18/20, 18/46, 19/33,
22/25, 24/34
bolganımda 6/10, 6/30, 19/167,
19/185
3. sonra, geçtiğinde (zaman için)
b. 1/122, 1/210, 8/180, 8/186,
8/188, 8/190,
eleen bolganda bk. eleen
kezek bolganda bk. kezek
bolganından sebep bildirir, -dığı için
b. 3/34, 3/217, 3/224, 15/44,
21/7, 22/24
bolganına: çer bolganına bk. çer
bolganına
birlikte **b. ındıg**
bolgaş 1. bol- fiilinin zarf-fiil şekli **b.**
bol-
2. ve

b. 1/11, 1/27, 1/37, 1/42, 1/50, 1/57, 1/58, 1/59, 1/62, 1/66, 1/81, 1/83, 1/87, 1/97, 1/111, 1/118, 1/222, 1/140, 1/143, 1/152, 1/255, 1/156, 1/184, 1/197, 1/260, 2/1, 2/15, 2/46, 2/48, 2/51, 2/53, 2/60, 2/62, 2/77, 2/78, 2/83, 2/84, 2/87, 2/115, 2/117, 2/122, 2/149, 2/151, 2/160, 2/161, 2/162, 2/163, 3/43, 3/91, 3/121, 4/4, 4/16, 4/26, 4/31, 4/39, 4/42, 4/56, 4/60, 4/61, 4/120, 4/122, 4/125, 4/132, 4/141, 4/146, 4/154, 4/156, 4/157, 4/166, 4/176, 4/192, 5/2, 5/7, 5/30, 5/32, 5/33, 5/35, 5/41, 5/59, 6/6, 6/7, 6/8, 6/10, 6/14, 6/20, 6/21, 6/22, 6/23, 6/24, 6/25, 6/30, 6/31, 6/35, 6/36, 6/37, 6/40, 6/41, 6/43, 6/44, 6/45, 6/46, 6/47, 6/48, 6/53, 6/59, 6/60, 6/63, 6/64, 6/67, 6/68, 6/69, 7/23, 7/39, 7/46, 7/58, 7/66, 7/72, 7/75, 7/77, 7/81, 7/92, 7/94, 7/96, 7/98, 7/100, 7/109, 7/112, 7/116, 7/121, 7/135, 8/14, 8/30, 8/32, 8/55, 8/80, 8/112, 8/205, 9/34, 10/7, 10/17, 11/2, 11/5, 11/7, 11/11, 11/13, 13/4, 13/7, 13/10, 13/13, 13/16, 13/21, 13/24,

13/25, 13/28, 13/32, 13/36, 13/38, 13/46, 13/67, 13/68, 13/74, 13/75, 13/76, 13/77, 13/81, 13/91, 13/92, 13/96, 13/103, 13/105, 13/109, 14/8, 14/10, 14/11, 14/14, 14/27, 14/31, 14/33, 14/64, 14/75, 15/2, 15/3, 15/15, 15/26, 15/37, 15/38, 15/43, 15/64, 16/7, 16/10, 16/18, 16/78, 17/55, 17/77, 17/78, 18/1, 18/2, 18/4, 18/13, 18/14, 18/15, 18/16, 18/23, 18/28, 18/48, 19/37, 19/81, 19/158, 19/161, 19/200, 20/4, 20/11, 20/16, 20/36, 20/44, 20/46, 21/7, 21/11, 21/12, 21/26, 21/40, 21/41, 22/29, 23/7, 24/16, 24/26, 24/36, 24/42, 25/8, 25/11, 25/12, 25/19, 25/20, 25/22, 25/27, 25/28, 25/30, 25/37, 25/40, 25/41, 25/42, 26/2, 26/3, 26/4, 26/6, 26/12, 26/14, 26/16, 26/19, 26/24, 26/26, 26/35, 26/38, 26/46, 26/48, 26/52, 26/57, 26/58, 26/67, 26/74, 27/3, 27/6, 27/23, 12/7, 12/13, 12/21, 12/36, 12/27

3. sebep bildirir, olduğu için, olduğundan

b. 2/14, 16/137, 22/12

4. –ar, –gan sıfat fiilli fillerle

kullanılarak sebep bildirir

albayn baar b. 4/34

badıtkattingan b. 13/73

çokşulap orar b. 1/170

çoktaan b. 7/29

hamaarışkan b. 8/95

ileredip turar b. 25/35

kelbeyn turar b. 6/18

ösken b. 16/33

tuttgartan b. 5/37

5. –den sonra, geçtiğinde (zaman ve mesafe için)

b. 1/219, 8/178, 8/182, 8/184, 8/185

b.+la 4/30, 4/39, 4/42

6. gelmek, olmak (zaman için)

ajaar üye b. 1/178

bolza 1. bk. bol- 9.

2. sonuna geldiği kelimeyle ilgili açıklama yapılacağını gösterir

b. 1/192, 2/50, 2/82

3. ise

b. 1/74, 1/89, 1/278, 2/12, 2/58, 2/89

mçaar b. öyleyse 1/37

ındıg-daa bolza yine de, ancak, buna rağmen, bununla

bolgay 1. söylenen şeyi onaylama anlamı katan edat

b. 2/13, 4/118, 7/55, 7/145,

7/153, 8/226, 9/23, 16/45, 16/65, 16/74, 16/113, 19/6, 19/16, 19/233, 24/24, 24/29, 25/3, 26/47,

2. yardımcı fiil olarak eylemin gerçekleşmesinin önemli olduğunu ve eylemin gerçekleşebileceği anlamlarını katar

b. (ajıglavayn turar, ayıtkan, bijittingen, bilbes, bilir, çarlır, çorup turgan, çurttap turar, dijirle, negettiner, tarbıdaar, ündürüp kaan) 1/223, 3/67, 3/101, 3/156, 4/42, 4/52, 18/20, 20/51, 22/29, 22/42, 25/44, 27/28

bolgu deg 1. ol- fiilinin –gı deg gelecek zaman şekli bk. **bol-**

2. mümkünlük anlamı verir; olmalı, olabilir

b. 7/10, 7/150, 15/69, 22/49

bolgula- 1. pek çok kere olmak

b.-ar 21/54

2. yardımcı fiil olarak fiilin birden kereden fazla yapıldığını ifade eder

b.-ar (kire bergen, bilbes) 4/188, 21/57

boluksa- olmak istemek

b.-ar 16/29

b.-p tur- 16/36

bolur 1. bol- fiilinin gelecek zaman

çekimli şekli *bk. bol-*

2. olur, izin ve rıza bildirmek için

b. 18/66, 18/84

bolza 1. -dığında, -ınca, ise

b. 2/12, 3/189, 4/41, 4/67, 4/144,
4/153, 5/49, 6/4, 6/25, 7/145,
13/103, 14/14, 14/50, 14/52,
16/11, 18/9, 18/22, 18/29,
19/122, 19/146, 19/215, 19/217,
20/23, 21/25, 22/23, 22/36, 24/4,
24/35, 24/40, 26/13, 26/30, 27/5

bolzuvussa 14/70

2. kendinden sonra açıklama
yapıldığında kullanılır, ise

b. 2/115, 4/15, 5/35, 6/15, 6/31,
8/100, 8/102, 8/217, 9/12, 9/22,
13/81, 13/86, 14/44, 18/6, 18/24,
18/31, 18/33, 18/35, 18/38,
18/55, 19/37, 19/106, 19/112,
19/194, 20/24, 20/55, 21/25,
22/22, 26/14, 26/16, 26/37

3. ise, olsa da

b. 2/114, 4/126, 4/147, 4/159,
4/176, 5/20, 6/60, 8/207, 8/158,
13/100, 17/20, 17/22, 17/40,
18/21, 18/46, 19/121, 19/137,
25/18, 25/27, 26/43

b.-daa 8/111, 14/18

bolzuvussa 1/154

4. şart bildirir *bk. bol-*

azı bolza k. azı

bolza-daa yine de 19/230

çok bolza bk. çok 4.

mçaar-daa bolza hiç değilse
3/153

mçanmas bolza yoksa 13/109

mdıg-daa bolza bk. mdıg

boluuşkun 1. tarihsel olgu

b. 9/4, 20/29

b.+nar 13/18

b. +narje 6/24

b.+narnı 6/27, 10/5

b.+nu 6/28

2. hayata dair olay

b. +naringa 8/96

b.+nuñ 13/91

b.+unga 13/107

3. olay, masal, destan gibi eserlerde
konuyu oluşturan olgu

b.+nar 2/60

b.+narnı 13/24

b. +narnıñ 2/64

boo silah

b.+bile 8/73

b.+zun 1/238

boo-çepsek (-') silah

b. 17/22

boodal paket, demet

b. 8/183

boola- silahla ateş etmek

b.-ptı 19/135

boo-moŋgu silah

b. 19/94

b.+zu 26/51

boop 1. bol- fiilinin –Ip zarf-fiilli şekli
bk. **bol-**

2. *boop tur-* şeklinde –dır, olmaktadır anlamında

boop turar 2/77, 6/22, 6/41, 6/52, 8/213, 14/70, 14/75, 14/76, 18/91, 19/106, 22/8, 24/12, 24/18, 24/19, 24/25, 26/41, 26/62, 27/19

boop turgan 13/11, 19/159

3. *boop çadavas* şeklinde ihtimal bildirir, olabilir

b. 7/127, 7/134, 17/42, 17/63

boor 1. bol- fiilinin gelecek zaman çekimi bk. **bol-**

2. bir şeyin veya bir fiilin olabileceğini bildirir

b. 1/6, 3/20, 3/193, 7/128, 7/146, 8/152, 13/6, 13/67, 13/107, 16/107, 16/119, 19/107, 19/149, 22/50, 23/26

b.-dur 22/10, 26/52, 12/3

b.-un 1/64

3. söylenen şeyin doğruluğunu teyit etmekte kullanılır

b. 1/137, 1/156, 1/235, 1/289, 2/120, 2/152, 5/43, 15/10, 16/24

b. çoru- 16/27, 24/5

b.-dur 22/12, 26/54

b.-unda 18/4

4. soru cümlelerinde sonra gelerek şüphe bildirir

b. 19/18, 19/115, 19/117, 19/170

5. pekiştirmede kullanılır

b. 1/82, 1/87, 1/301, 7/13

boor çüve konuşan kişinin duyduğu şeyin doğruluğunu ifade etmesi için kullanılır

b. 19/37

b.+ -le bolgay 16/65

boor oŋ ihtimal anlamı katar, bir şeyin olabilir olduğunu ifade eder

b. 1/278, 3/15, 14/3

boorda olmasından başka

b. 27/23

boorga sebep bildirir

b. 1/45, 1/171, 1/209, 1/243, 1/250, 13/65

boorumga 3/51

boos hamile

b. 19/114

boostaa ırı gırtlak şarkısı

b. 13/37, 13/40

bora boz, boz renkte olan

b. 2/69, 2/72

bora-toolay boz tavşan

b. 18/40

borbak-borbak (') küçük yuvarlak
şekilde

b. 15/33

borbañnadır Tuva müziğinde gırtlak
şarkıları içinde bir tür

b. 13/49

b.+nı 13/96

borşç bir çorba türü

b. 1/263

borta bu konuda

b. 4/122

boşka eskiden alt yetkili kimseye
verilen ad

b. 18/31

b.+dan 18/30

b. kiji 18/31

bot kendi

b.+tarı 1/27, 1/266, 1/283, 2/83,
4/152, 7/55, 8/207, 8/218, 9/41,
17/35, 19/89, 19/190, 22/14,

b.+tarı-la 1/74

b.+tarın 3/142, 17/40

b.+tarıñar 19/226

b.+tarıñarınıñ 20/46

b.+tarınga 3/83, 6/35

b.+tarınıñ 1/32, 3/140, 4/128,
4/130, 4/135, 4/136, 4/137, 7/48,
8/138, 16/30, 17/8, 20/25, 20/40,
23/18, 27/6, 27/23

b.+tarınıñ-daa 4/144

b.+tarıvıs 1/302, 6/16, 22/15

b.+tarıvıstıñ 10/9

b.+u 1/18, 1/75, 1/213, 1/223,
2/139, 3/24, 3/70, 3/168, 3/170,
4/118, 4/119, 6/21, 8/16, 8/81,
8/143, 16/49, 16/56, 17/64,
19/143, 26/65,

b.+u-bile 6/2

b.+u-la 5/55, 20/14

b.+um 9/21, 16/124, 19/10,
19/245

b.+umnuñ 7/91, 7/92, 7/96,
7/97, 19/82, 24/45

b.+umnuñ-na 13/67

b.+un 4/123, 6/21, 8/95

b.+uñarnıñ 12/43

b.+un b.+u 4/122,

b.+u b.+unuñ 6/5,

b.+undan 20/5

b.+unga 4/33, 4/55, 4/65, 4/108,
6/9, 8/74, 20/14

b.+unnuñ 6/11

b.+unuñ 1/67, 1/91, 1/116,
1/121, 1/181, 2/47, 3/163, 3/186,
3/187, 3/245, 4/8, 4/14, 4/32,
4/34, 4/61, 4/108, 4/152, 4/162,
4/179, 5/8, 6/9, 6/14, 6/21, 6/35,
6/58, 6/60, 7/109, 8/11, 8/43,
8/74, 14/6, 14/60, 14/63, 15/50,
16/50, 19/81, 19/150, 20/17,
22/12, 25/37, 26/11

b.+unuu-bile 5/65	bot-taalal kendi zevki, düşkünlük
b.+uvuska 20/51	b. 20/10
b.+uvustuñ 22/44	bottandır- gerçekleştirmek
bot-bodu birbiri, birbirleri	b.-ar 2/163, 25/7
b. 8/30	b.-arın 25/9
b.+unga 8/175	b.-arına 25/37
bot-bottarı birbirleri	b.-arınıñ 25/4, 25/14
b.+n 13/5, 17/3, 8/7	b.-gan 13/109
b.+ndan 17/6	b.-ganı-bile 6/60
b.+nga 8/40, 8/126, 14/43,	b.-ıp 14/32
20/44, 21/18	b.-ıp bol- 15/64
b.+nıñ 8/130	b.-ıp çoru- 4/152
b.+vıska 1/299	bottan- 1. oluşmak, varlık bulmak
b.+vıstı 10/14, 16/154	b.-gaş 4/41
bot-dogunnaan (-') bağımsız, müstakil	2. gerçekleşmek
b. 13/18, 20/38	b.-ıp 10/17
bot-idepkeyji (-') faal, aktif	b.-ıp ber- 6/60
b. 26/46	b.-mayn bar- 5/15
bot-idepkeylig (-') kendiliğinden faal	bot-tıvıngır nükteci
olarak	b. 5/47
b. 12/24	bot-tuskaylañ bağımsız, ayrı
bot-mederel bilinç	b. 2/2, 4/58, 4/193, 4/201
b.+in 15/62	boydus doğa, tabiat
bot-onzagay kendine özgü	b. 3/114, 4/132, 13/15, 15/22,
b. 15/56	15/26, 25/23,
bot-orulgalıg kendi kendine yeten	b.+bile 15/15
b. 25/35	b.+ka 15/20, 15/21, 15/41,
bot-ööredilge açık öğretim	15/59, 15/62,
b.+bile 27/22	b.+ta 6/69
bot-şınarlıg özellikli, özelliğe sahip	b.+tan 4/110, 15/55
b. 2/84	b.+tu 26/1

b.+tuñ 4/3, 15/15, 15/19, 15/63,
25/19, 26/3, 26/14,
b.+u 13/4
b.+u-bile 23/7
b.+un 1/280
boydustug doğaya sahip
b. 23/18
bödünün 1. basit, zor ve karışık
olmayan
b. 4/128, 22/40
2. sıradan (halk için), rütbesi, belli
bir ünvanı olmayan
b. 1/216, 5/54, 17/80, 18/109,
20/26
3. süssüz, basit
b. 17/70
❖
bödünün-bile basitçe, basit
olarak 4/44, 18/29
bögün bugün
b. 11/10, 16/170, 17/40, 27/2,
b.+daa 11/9
b.+ge 2/9, 2/89
bögüngü bugünkü
b. 1/125
bökpek buket
b. 19/88
böl- bir araya toplamak
b.-üp 13/52
bölgüm dernek
b.+ge 16/21, 16/27

b.+ner 1/97
b.+neriniñ 1/98
b.+nüñ 16/22
bölük 1. grup, insan topluluğu
b. 3/15, 3/122, 3/147, 8/20, 17/3,
17/38, 26/54
b.+teri 24/19
b.+ün (bölünün) 1/33,
b.+üñer 3/11
b.+üñerge 1/45
b.+üvüske 1/30
b.+üvüstü 1/39, 1/166
2. bir bütün içindeki diğer parçalar,
kısım, grup
b. 26/16
b.+ke 8/12, 13/9
b.+ter 14/66
b.+terge 6/13, 14/64
b.+teriniñ 13/68
b.+tüñ 18/21
b.+tüñ-daa 6/12
3. müzik grubu
b.+ter 27/25
❖
törel bölük bk. **törel**
börgü bk. **bört**
bört (') bört, şapka
b. 18/1, 18/6, 18/9, 18/15, 18/20,
18/29, 18/47, 18/49, 18/59,
18/69, 18/74, 18/76, 18/78,
18/81, 18/86, 18/89, 18/91,

18/92, 18/95, 18/99, 18/101,
18/104, 18/105
b.+bile 18/14, 18/88
b.+daa 18/60
b.+ke 18/21
b.+te 18/18
b.+ter 18/11, 18/12, 18/23,
18/25, 18/27, 18/28
b.+ter-bile 18/17
b.+terden 18/9
b.+terge 18/9
b.+teri 18/24, 18/26,
b.+terinçe 18/10
b.+teringe 18/10
b.+terni 18/45
b.+niñ 18/14, 18/48
b.+tü 18/19, 18/40, 18/92,
18/93, 18/107
b.+tüñ 18/13, 18/21, 18/22
b.+ü 18/13, 18/16, 18/20, 18/24,
18/72, 18/85, 18/86, 18/91,
18/95, 18/105
b.+ü-bile 2/94
b.+ün 18/5, 18/20, 18/35, 18/37,
18/94
b.+ünde 18/32
b.+ünden 18/9
b.+ünñ 1/222, 18/30, 18/46,
b.+üvüstü 18/38
börtçügeş (') börtçük, şapkacık
b.+ terlig 1/12

börttüg (') börtlü
b. 2/94
börtterlig 17/69
börü kurt
b. 1/234, 2/40, 18/61
b.+ge 4/131
b.+ler 4/126, 4/127
b.+lerni 26/39, 26/45
b.+lerniñ 26/41
b.+nü 26/43
börzek (') kurt yavrusu
b.+ti 26/43
brakoner kaçak avcı, izinsiz av yapan
kişi
b.+ler 26/65
brakonerle- kaçak avcılık yapmak
b.-p tur- 26/32
brigada ekip, kol
b.+niñ 1/57
brilliant kuda evliliğin 60. yılına
verilen ad
b. 8/196
budu- boyamak
b.-gan 7/39
budal- bozulmak, düzgün niteliklerini
kaybetmek
b.-ıp tur- 9/33
buddizm Budizm
b. 13/17, 13/19, 13/29, 20/1
b.+ge 20/3
b.+niñ 13/19, 20/34

buduktug (') dallı, budaklı

b. 4/164

buduk-sadık ('-') budak, dal

buduun-sadın 19/216

buga (') I boğa

b. 2/40, 2/101, 6/11, 15/19

b.+lar 1/187

b.+larnı 1/183

b.+larnıñ 1/187

b.+nıñ 6/68

buga (') II su kanalı

b.+lar 1/231

bulgaar yumuşatılmış ve boyanmış deri

bk. bulgaar

buluñ 1. yer, yurt

b.+u 23/16

b.+narın 23/21

b.+na 24/8

2. gazetede bir konuyu ele alan yazı

köşesi

b.+da 16/6

b.+u 16/3

b.+unga 16/5

bulut bulut

b.+tarnı 1/246

burgan (') 1. Tanrı

b. 2/32, 2/38, 20/17

b.+ga 18/37

b.+ı 2/39

b.+narga 13/20

b.+nıñ 20/17

2. Tanrı niteliği verilen

b. 4/114, 8/55, 20/56

burgannıg (') Tanrılı

b. 13/14

burjuaziya burjuvazi

b.+nıñ 5/15

burun eski, kadim

b. 1/228, 4/145, 6/14, 8/73,

13/15, 13/20, 13/25, 13/29,

19/81, 20/2, 21/60, 24/10, 27/20,

27/23

burungaar ileri

b. 7/15, 22/51, 23/9, 27/3, 27/10

burungaar körüş öngörü

b.+ke 5/15

burungaar körüştüg ileri görüşlü

b. 10/10, 24/22

burungu 1. eski, kadim, önceki

b. 1/229, 2/12, 2/15, 2/16, 2/35,

2/36, 2/40, 2/43, 2/52, 2/59,

2/84, 2/85, 2/88, 2/892/91,

2/110, 2/123, 2/147, 2/149,

2/150, 4/14, 4/26, 4/194, 6/6,

6/21, 6/37, 6/45, 6/59, 6/67,

6/70, 7/14, 7/16, 7/74, 7/103,

7/158, 8/55, 8/119, 8/141,

8/155, 13/22, 13/24, 13/92,

15/11, 15/14, 15/17, 15/42,

15/43, 15/46, 15/48, 15/55,

15/59, 15/61, 15/62, 17/44,

17/72, 17/74, 17/79, 18/21,

18/47, 19/4, 20/3, 23/4, 23/5, 23/18, 23/34, 27/13	b. 9/36, 20/39
b.+nuñ 15/43	bus buhar
2. eskiden yaşamış kişiler, atalar	b. 16/141
b. kjiler 2/85	busta- I böğürmek
b.+ları 21/38	b.+arı 15/19
b.+larıvıs 7/48	busta- II buğulamak, buharla ısıtmak
b.+larıvıstıñ 10/10	b.-p 1/263
b. ögbelerivıs 4/114	bustur bk. buzul-
burun şag çok eski zaman	but ayak
b.+da 21/60	b. 4/41, 5/20, 27/8
b.+dan 1/228, 4/145, 8/73, 20/2, 24/10	b.+targa 1/50
burun şagnı eski zamanki, eski döneme ait	buur mus
b. 13/29 13/29	b.+larga 1/84
burun üyeden eski zamandan	buura erkek deve
b. 6/14	b. 4/139
burungu-çugaa eski anlatmalar	buura- yıkılmak, çökmek, zarara uğramak
b.+lardan 2/9	b.-gan 8/153
buruu suç	b.-gan-dır 20/45
b. 19/191	buurat- yıkılmak, sistemin çökmesi
b.+zun 5/64	b.-ıp 5/24
buruudattır- suçlanmak, suçlu sayılmak	bus- parçalamak
b.-gaş 5/58, 5/60	b.-up 8/53
buruudattırışkın suçlama	buyannıg 1. hayırlı, iyi
b.+dan 5/66	b. 4/163, 4/164, 14/82, 20/13, 20/36
buruulug suçlu	buz- bozmak
b. 4/154	b.-arı 8/121
buryat Buryat	buzul- kırılmak, parçalanmak
	b.-gan 8/153
	b.-up 7/55

buzundu kırıntı, bozuntu

b.+lar 7/53

büdüñ (') 1. bütün

b. 3/83, 3/166, 23/8, 23/30

2. bütün şekilde, bozulmamış,

kırılmamış

b. 7/53

büdüñ çartık bir buçuk

b. 5/4, 5/6

büdür- (') üretmek, yapmak

b.-üp tur- 1/74, 7/47

büdürükçü (') çoğalmaya yarayan

erkek hayvanlar

b. 1/179

büdürükçülüğ (') verimli

b. 4/59, 25/31

b.+ü-daa 1/185

büdürülge (') 1. üretim

b.+niñ 25/30

2. üretim yeri, fabrika

b.+ziniñ 1/68

büdürülge çeri üretim merkezi

b. çerleriniñ 1/2, 24/23

büdüş (') 1. yapı, dış görünüş

b.+tü 20/17

b.+ü-bile-daa 15/22

2. huy, karakter

b.+ün 5/36

3. nitelik, durum

b. 5/41

büdüştüg (') iyi huylu

b. 4/158, 4/162

büdüü (') I gizli gizli, gizlice

b. 2/114, 16/88

büdüü (') II arife günü

b.+zünde 1/39, 10/3

büdüülük (') bilgisiz

b. 24/6

bügü (') 1. bütün, hep

b. 1/117, 1/273, 2/163, 3/67,

3/76, 3/178, 4/25, 4/37, 4/60,

4/67, 4/137, 6/12, 6/13, 6/21,

7/78, 8/86, 13/53, 13/54, 13/67,

13/68, 14/17, 15/15, 15/47,

15/68, 17/19, 21/22, 23/29, 24/9,

24/23, 25/4, 26/15, 26/74

b.+den 11/8

b.+le 2/48, 4/3, 4/6, 4/49, 5/8,

10/17, 15/42

b.+nü 1/72

b.+nünñ 6/70

2. hiçbir

b.+le 10/16

bügüde şahıs zamirleriyle kullanıldığın-

da hepimiz, hepiniz, hepsi gibi

anlamlar ifade eder

siler b.+bile 11/10

siler b.+ge 23/3

siler b.+niñ 10/3, 23/34

bügü-evilel bütün

b. 5/33

bülgür- (') püskürmek

b.-üp çıt- 21/35

bürü tekil isimlerden sonra gelerek her anlamı katar

b.+nüñ 13/91

b.+zü 3/87, 4/32, 4/33, 4/65, 4/108, 4/113, 4/118, 6/14, 6/55, 8/61, 8/112, 10/7, 10/13, 17/3, 17/6, 20/33

b.+zü-le 16/30

b.+zün 4/39, 4/105, 4/196, 8/198, 19/154,

b.+zünde 8/113, 13/41, 14/50, 17/22, 12/35

b.+züñge 1/106, 4/66, 23/13

b.+zünüñ 2/2, 2/156, 3/166, 6/20, 8/111, 9/42, 15/12, 17/11, 17/64

hün bürü her gün

h. 13/31

h.+de 18/15, 18/23, 26/53

h.+nüñ 4/166, 13/91

bürün 1. hep, hepsi, her, tam

b. 8/161

2. hiçbir

b. 19/90

3. tamamiyle

b. 14/24

b.+ü-bile 1/150, 7/151, 16/141,

26/4

bürütkel var olan şeylerin yazıya geçirilmesi, kayıt

b. 13/44, 19/154

b.+in 2/158

büt- (') 1. gerçekleşmek, oluşmak

b.-e ber- 10/7, 22/50

b.-er 3/257

b.-ken 1/213, 21/13

b.-peende 16/39

b.-peyn bar- 3/208

b.-üp 6/60

2. tamamlanmak

b.-üp çor- 8/229

3. yapılmak, meydana getirilmek

b.-ken 1/221

bütpes (') yabancı, kabul dışı

b. 19/163, 19/164, 19/223, 19/224

büzüre- (') inanmak, doğru kabul etmek, güvenmek

b.-dim 23/34

b.-er 13/15

b.-er-le-dir 22/50

b.-er ujurlug 10/6

b.-p 1/135, 1/216

b.-ves 13/100

büzürel (') inanma, güven

b. 23/12

b.+di 20/26, 20/44

b.+in 21/7

b.+ivis 10/7

büzürel çok inanmadan

b. 22/51

büzürel dig (') inanca sahip

b.+in 25/35

büzüret- (') inandırmak

b.-iri 8/91

byudjet bütçe

b. 25/41

b.+inçe 26/32

b.+iniñ 25/30

b.+ke-daa 26/47

Ç

çaa I tamam, iyi, peki

ç. 1/294

çaa II 1. yeni, eski olmayan, kullanılmamış

ç. 1/71

2. çok geçmeden, biraz önce, yakın zamanda, henüz

ç. 25/37, 26/4, 26/30, 26/35, 26/45, 27/9, 12/6, 1/64, 1/264, 2/113, 3/173, 8/82, 8/209, 13/38, 15/4, 19/137, 22/40

ç.+la 5/7, 5/18, 16/157, 24/22,

3. yakın zamanda kurulan, oluşan, oluşturulan

ç. 1/100, 1/141, 1/142, 1/145, 1/175, 1/177, 6/54, 8/117, 8/167,

10/11, 10/12, 13/19, 15/3, 26/2, 26/8

4. yeni, daha önce görülmemiş, duyulmamış, yaşanmamış vb.

ç. 1/27, 1/189, 1/199, 1/200, 1/280, 1/302, 2/130, 2/133, 6/10, 9/17, 13/83, 13/88, 13/111, 15/54, 15/67, 16/137, 19/151, 20/45, 23/13, 12/30

çaa cıl 8/219

çaa era yeni çağ 13/9, 13/22

çaa üye 15/52

5. bir şeye henüz katılmış, henüz başlamış

ç. 1/30, 1/59, 1/79, 16/82

6. yeni ay

ç.+da 3/245

çaa-çaa yeni, daha önce görülmemiş, yaşanmamış vb.

ç. 1/118, 1/138, 1/302, 2/129, 10/17

çaa-dayın savaş

ç.+niñ 17/42

çaa-dayınnıg savaş içinde olan

ç. 20/26

çaagay 1. iyi, refah, mükemmel

ç. 4/137

2. lezzetli

ç. 1/264

3. asil, iyi

ç. 4/165, 8/229, 9/41, 14/24,

4. güzel, iyi, hoş
 ç. 8/9, 8/43, 8/62, 8/200, 10/10, 19/8, 20/17
çaagayjıt- iyileştirmek, kalkındırmak
 ç.-ar 16/165
caa-la henüz, daha yeni
 ç. 19/183,
çaala- mücadele etmek
 ç.-p al- fethetmek, ele geçirmek
 ç. 14/37, 15/49, 21/7
çaan fil
 ç. 24/41
çaart- yenilemek, güncellemek
 ç.-ıp 8/121, 15/54
 ç.-ırınıñ 26/3
çaartılga yenileme, yeniden düzenleme
 ç.+larnı 10/10
 ç.+larnıñ 5/23
 ç.+zı 27/17
çaartın- yenilenmek
 ç.-gan 4/28
çaaskaan yalnız, yalnız başına
 ç. 3/51, 4/131, 16/49
çaaşkın yağmur
 ç.+daa 21/49
çaava yenge
 ç.+zı 8/35, 8/37
çadalıg (') 1. merdivenli
 çadalarlıg 7/37
 2. basamak, aşama, düzey
 ç. 27/12
 ç.+da 26/64
 ç.+dan 4/50
 ç.+ga 13/23
 ç.+je 4/50, 10/6
 ç.+ları 4/2
 ç.+ların 6/44
 ç.+nı 27/8
 ç.+vıstıñ 27/16
 ç.+zı 5/24, 19/145, 25/14
 ç.+zın 14/10
 ç.+zınçe 25/15
 ç.+zında 8/2
 ç.+zından 25/15
 ç.+zınıñ 27/27
çada- 1. yapamamak
 ç.-p kag- 1/301
 2. elde edememek
 ç.-gan 24/4, 24/5
 ç.-p kag- 24/4, 24/5
 3. olumsuz iktidar bildiren yardımcı fiil
 tayılıbırlap ç.-p kal- 13/36
 bodap ç.-p çoru- 16/39
 bilip ç.-gaş 16/53
çadag 1. yaya
 ç. ulus 1/12
 2. yayan
 ç. 4/131, 19/28, 21/56
çadagan (') ulusal Tuva çalgısı
 ç.+nı 27/24
çadagay nadide bk. **çadañ**

çadañ nadide, nadir görülen *bk.*

çadagay

ç.+daa 1/81

çadavas olabilir, muhtemelen,
mümkün, geldiği fiile
gerçekleşmesi, olması mümkün,
ihtimal anlamı katar

çettiger ç. 1/161

kıldırğan ç. 1/228

çide bergen ç. 2/89

boop ç. 7/127

turgan boop ç. 7/134

aaylap-daa kaar ç. 19/194

haldaar ç.-tır 19/229

kelir ç. bol- 7/158

boop ç. 17/42

boop ç. 17/63

çadır çadır

ç.+lar 13/11

çag- II yağmak

ç.-baan 21/49

ç.-ıp 21/48

ç.-za-daa 1/251

çagaa (') mektup

ç.+ları 14/23

çagaalaş- (') mektuplaşmak

ç.-ıp tur- 14/22

çağı- (') 1. vasiyet etmek

ç.-gan 3/186

ç.-gan tur- 3/185

2. buyurmak

ç.-gan 20/52, 20/56

ç.-ıp 4/134,

3. yaptırmak

ç.-ıp kag- 3/71

ç.-ıp 8/45

çağıg 1. vasiyet

ç.+ın 3/190

2. emir

ç.+larını 20/17, 20/23

3. sipariş

ç.+ların 22/16

çağıg ırı ağıt

ç. 2/89

çağıg-söz va'z, emir

ç.+ün ber- 20/50

çağıg-surtaal va'z, emir

ç.+ın 20/53

çağıg-süme öğüt, nasihat

ç.+zin ber- 20/37

ç.+zinge 27/19

çağırga (') yönetim, idare

ç. 23/35

ç.+ları 24/29

ç.+zinga 24/15, 24/36

ç.+zınıñ 1/176, 10/19

çağır- (') yönetmek

ç.-gan-daa 7/70

ç.-ıp al- 17/29

çağırgalıg idare, yönetime sahip

ç. 7/6

çağırıkçı (') lider, yönetici, idareci

ç.+nıñ 17/56, 21/62
ç.+zı 17/32
ç.+zınga 17/5, 17/67
ç.+zınıñ 21/40

çağırıkçılığ (') yöneticiye sahip
ç. 17/4

çağırt- (') 1. yönlendirilmek

ç.-ıp 13/46

ç.-ıp tur- 18/4

2. itaat etmek, uymak

ç.-ıp 26/49

ç.-ırı 27/18

3. idare edilmek, yönetilmek

ç.-kannar 7/87

çağıt- (') 1. sipariş vermek, ısmarlamak

ç.-ar-dır 22/35

ç.-ıp 3/75, 22/26

ç.-ıptarga 22/15

2. abone olmak

ç.-ıp al- 16/3

çağıttır- (') sipariş verdirmek

ç.-ar 22/25

çajıg (') uzun süre bekletilmiş lezzetini
kaybetmiş hayvan eti (dini
törenlerde dört tarafa saçılan
veya bırakılan su, et)

ç.+ın 21/45

çajır- (') gizlemek

ç.-ar 4/185

çajıt (') 1. giz, sır

ç. 4/190

ç.+ı 14/20, 12/10, 12/21

ç.+tarı 12/1

2. gizli

ç. 2/32, 2/78, 15/11

3. gizem

ç.+ın 2/149

çat- yaymak, sermek

ç.-a sal- 3/46

çaş I yaş (göz yaşı)

karak ç.+ın 15/33

çaş II küçük, bebek

ç.+ından 4/107, 4/123, 4/125

biçii ç.+ından 5/21

erte-ç.+ından 8/138

kara ç.+ından 4/161, 5/43

çaş- saçmak, dini törenlerde etrafa
kutsal şeyler (et, su) saçmak

ç.-ıp çoru- 21/8

ç.-ıp 21/45

ça-kiriji yay

ç. 15/50

çala- davet etmek

ç.-gan 14/29, 16/17

ç.-ar bol- 26/47

ç.-arı 8/149

ç.-dı 1/91, 3/161

ç.-dıvıs 15/5

çalama şaman inancında kutsal yerlere
bağlanan bezler

ç.+larını 21/8

çalbak (') geniş

ç. 15/35

çalbar- yalvarmak, dua etmek

ç.-ip 1/216

çalbarıg yalvarma, yakarış

ç.+lar 21/6

çalda- toprak set yapmak

ç.-p tur- 1/228

çalgaarançig sıkıcı, bıktırıcı

ç. 8/157

çalgi- dalgalanmak

ç.-gan (çalgaan) 1/199

ç.-ip çıt- 23/22

çalgıg (') dalga

ç.+ları 16/12

ç.+larınga 16/13

çalgın (') kanat

ç.+ın 15/34

çalıg yaylı

ç. 2/104

çalı 1. genç

ç. 1/158, 6/21, 19/120

2. gençlik çağı

ç. 4/84, 19/245

3. genç insanlar, küçükler

ç.+larga 16/175

çalı nazın gençlik çağı

ç.+ nıñ 1/156, 19/27

ç.+ıvıs 16/175

çalım sarp, yalçın

ç. 1/233

çalım-hayalıg sarp, dik kayalıklı yer

çalım-hayalarlıg 17/32

çalın- yalvarmak

ç.-ır 19/194

ç.-ıringa 19/187

çam su üzerindeki çöpler

ç. 20/24

çamdık 1. bazı, kimi; bazısı, kimileri

ç. 1/64, 1/171, 1/269, 1/271,

2/39, 2/77, 2/88, 2/113, 3/120,

3/124, 3/133, 3/143, 3/223, 6/10,

6/40, 7/100, 8/37, 9/12, 9/23,

13/26, 13/49, 13/74, 13/95,

14/32, 14/63, 14/64, 17/20,

17/46, 18/14, 20/25, 24/19,

25/21, 26/38, 26/50, 12/3, 12/25

ç.+ızı 17/30, 17/31, 17/48,

ç.+ızın 1/230

ç.+ızına 7/49

ç.+tarı 3/125, 3/127, 3/255,

5/10, 6/31, 8/127, 9/29, 13/29,

16/27, 19/175, 19/176,

ç.+tarın 21/15

çamdıkta bazen, ara sıra

ç. 3/250, 6/24, 8/146, 16/151,

18/60, 18/61, 19/69, 19/109

çan- eve, yuvaya dönmek

ç.-a ber- 1/108

ç.-arda 3/138

ç.-gan 7/14

ç.-ıp çoru- 3/68

ç.-ıp kel- 18/37
ç.-ıp or- 19/168, 1/159
ç.-ıp tur- 1/11, 21/13
ç.-ıptı 1/15
ç.-ıpkın 1/107
çaңçara- parçalamak
ç.-y ber- 21/38
çan 1. taraf, yan
ç.+bile 3/93
ç.+ımda 19/170
ç.+ınga 16/81, 16/104
ç.+ınçe 1/242
ç.+ında 1/21, 1/64, 3/30, 3/69, 3/90, 3/110, 7/153
ç.+ınga 1/220, 2/86, 16/50, 19/41, 19/47, 19/57, 19/125, 19/142, 12/29
ç.+ıvısta 23/22
2. çanında ve çanınga şeklinde himayesinde, bünyesinde
ç.+ında 1/120, 3/198, 15/3
ç.+ınga 16/21
çaңçın kumandan
ç. kiji 18/53
çandır yanlış yapmak, tutturamamak
ç. 18/104
çannır bk. çalın-
çanzan memuriyette rütbe gösteren bir unvan
ç. 18/91
çañ huy, karakter

ç.+ı-bile 1/294
ç.+nı 19/80
çañçıguçal alışan, kanıksayan
ç. 4/161
çañçık- 1. alışmak
ç.-ıp 7/50
ç.-ıp-daa kal- 27/13
ç.-ıp egele- 1/134
ç.-kanı 1/65
2. yardımcı fiil
ç.-a ber- (sanap) 18/92
çañçiktır- alıştırmak
ç.-arı 8/46, 8/56
çañçıl 1. alışkanlık
ç. 8/71
ç.+dar-bile 8/64
ç.+darga 4/128, 8/62
ç.+ınçe 18/10
2. âdet, gelenek *bk. ujur-çañçıl, yozu-çañçıl*
ç. 8/143, 8/43, 8/50, 8/57, 8/218
ç.+bile alırga 8/34
ç.+dan 18/35
ç.+dar 6/13, 8/77
ç.+dar-bile 13/92
ç.+darı 8/111
ç.+darın 1/301, 8/101, 10/10
ç.+darında 13/31
ç.+darnıñ 8/9, 8/107, 8/208,
ç.+dı 15/61
ç.+dır 4/183

ç.+ın 4/173, 8/6, 8/165
çañçılçı- gelenekleşmek
ç.-gan 13/27, 13/39, 13/47,
 13/72, 13/75, 13/110, 15/55,
 18/6
çañçılçıt- gelenekselleştirmek
ç. 27/11
çañgıl-sagılga gelenek
ç.+vıs 18/39
çañgılan- yankılanmak
ç.-ır 23/30
çañgıs 1. tek, bir
ç. 1/280, 2/131, 3/38, 3/42,
 3/226, 3/259, 6/12, 6/22, 8/211,
 13/48, 13/52, 13/67, 16/159,
 21/4, 22/49, 26/44, 4/131
ç.+daa 13/59, 21/46, 26/50,
 26/54
ç.+ı-daa 1/6
ç.+la 4/172, 22/3
2. aynı, eş
ç. 1/290, 1/301, 2/78, 5/47, 6/30,
 8/20, 8/40, 16/13, 16/36, 16/75,
3. eşsiz, tek
kara ç. 3/253, 6/41, 13/6
çañgıs aay tek, aynı, yekpare *bk.*
aay
ç. 3/87, 15/26, 17/3
çañgıs aşak-kadaylıg tek eşli
ç. 8/4
çañgıs çer-çurtıug vatandaş

ç.+larıvıs 10/2, 10/14
ç.+larıvıstıñ 24/45
ç.+u 5/47
çañgıs-ep birlik
ç. 15/64
çañgısta- tek tek yapmak
ç.-p 4/201
çañnıg 1. huylu, alışkanlık sahibi
ç. 4/196, 8/69
2. âdet ve gelenek sahibi
ç. 19/26, 19/193
çañnık-sorunzaa yıldırım
ç.+zın 21/35
çapta- sevmek (çocuk)
ç.-p 4/144, 19/104
çaptıl- yayılmak, yaygınlaşmak,
 dağılmak
ç.-a ber- 1/256
ç.-ıp çoru- 1/178
çar- ayırmak, bölmek
ç.-bas tur- 4/16
ç.-gan 8/12
ç.-ıp bol- 4/53, 4/193
ç.-ıp kag- 20/41
ç.-ıp tur- 14/64
çarı- harcamak, harcama yapmak
ç.-gan 25/9
çara: çara biji- yeniden yazmak, kayda
 çekmek *bk. biji-*
ç. 27/18
çaraa-çeçen kirpi

ç.+ge 17/84
çaraş güzel
ç. 1/8, 1/156, 1/202, 1/256,
 3/93, 4/183, 6/55, 7/13, 7/145,
 8/200, 9/35, 10/16, 13/4, 13/65,
 20/17, 22/40, 25/23,
çaraşsın- hayranlık duymak, hayran
 olmak
ç.-ıp 1/207
çaraş-severgin sanatsal
ç. 4/150
çaraştır güzelce
ç. 1/105
çarı-buga boğa
ç.+nıñ 21/23
çarıl- 1. ayrılmak
ç.-bas 2/157, 8/42, 8/79, 8/108
 2. kollara, bölümlere ayrılmak
ç.-gan 7/100
ç.-ıp 17/3
ç.-ıp tur- 17/55
ç.-ır 8/21
ç.-ır bol- 4/52
 3. bir kimseden, bir şeyden
 uzaklaşmak
ç.-gan 4/131, 4/168
ç.-ırı 1/282
 4. hayatını kaybetmek, ölmek
ç.-ıp çoru- 5/20, 5/24
çarın kürek kemiği
çarın saldır- kürek kemiğiyle

fal baktırmak 8/141
çarınçı falcı
ç.+ga 8/141
çarış- yarışmak
ç.-ır 23/30
çarıştır- yarıştırmak
ç.-ıp 17/73
çarjınçığ kötü, pis, berbat
ç. 4/170, 19/31
çarla- ilan etmek, bildirmek, duyurmak
ç.-arın 25/22
ç.-ganı (çarlaanı) 27/3
ç.-ganın 15/4
ç.-ganınıñ 15/13
ç.-p kag- 16/38
ç.-p tur- 10/8, 22/45
ç.-y ber- 3/13
çarlal ilan, duyuru
ç. 16/36
ç.+darnı 16/37
çarlat- duyurmak
ç.-dıp kag- 3/75
çarluşkın ayrılık, ayrılma
ç.+nıñ 1/303
çart (') selim, akıllı, mantıklı (fikirle
 ilgili)
ç. 5/36, 16/175, 20/8
çartık 1. yarım
ç. 5/35
ç.+ı 25/23
ç.+ı-bile 3/187

ç.+ın 3/187, 18/71
ç.+ında 6/23, 13/22, 13/37
 2. yarım
 ç. 26/2, 26/54
 çartık ortuluk yarım ada
 ç. 7/127
 3. buçuk
 büdün çartık bir buçuk *bk.*
 büdün
ças: **çaş oytur düjer** geriye doğru
 yıkılmak
 ças oyta barıp düşken 21/33
ças ilkbahar
 ç. 4/52
 ç.+tñ 8/108
ças (') yağmur
 ç.+ka 18/37
ças- I. (çazar) yanlış yapmak
 ç.-ıp tur- 27/30
ças- II. -e yazmak anlamını veren
 yardımcı fiil
 ç.-kan (onaajır) 5/58
 ç.-kanıvıstı (düje beer) 1/279
çaska- (') şamarlamak
 ç.-arga 21/33
çaskı 1. ilkbaharkı
 ç. 18/37
 2. baharlık, baharda kullanılan
 ç. 18/4, 18/74, 18/78
çassıt- okşamak, sevmek
 ç.-ar 4/144

çastırığ yanlış
 ç. 2/161, 4/123, 24/4
çaş I 1. bebek, küçük çocuk
 ç. 4/125, 8/83, 8/120, 12/36,
 12/38
 ç.+ka-daa 12/33, 12/37
 ç.+tarı 1/13
 ç.+tarnı 1/134
 ç.+tarnıñ 1/132
 ç.+tñ 12/31
 çaş kiji 12/29
 çaş töl 12/30, 12/32
 ç.+dü 12/40
 ç.+düg 12/27
 ç.+ü-bile 12/34
 ç.+üñerge 12/43
çaş urug 8/87
 ç.+darıgnı 4/135
 ç.+ga 8/209
 ç.+lar 4/132
 ç.+nu 4/16, 8/55, 8/82
 ç.+nuñ 8/16, 8/207,
 8/212, 4/129
 2. bebeklik, çocukluk dönemi
 ç. 4/73
 kara ç.+ından 4/161, 5/43
 çaş nazın bebeklik dönemi
 ç. 4/15, 4/54, 4/106,
 4/108, 4/109, 4/200
 ç.+ında 4/41, 4/57
 ç.+nı 4/193

ç.+nıñ 4/201
çaş II: karak çajı göz yaşı
karaktarınıñ ç.+ı 2/91
karak ç.+ın 15/33
çaştıg (') saçlı
çaştarlıg 17/71
çaş urugzug çocuksu
çaş uruglarzıg 4/111
çaşpannıg (') yavşan otlu
ç.+la 19/103
çašta- (') aniden yok olmak
ç.-ar 19/46
ç.-y ber- 19/52
çatçı büyücü
ç.+nıñ 2/38
çattıl- bir alana yayılmak, uzanmak
ç.-ıp çorut- 7/2
çavaa (') kısarak
ç.+nı 21/62
çavıdak (') eyersiz
ç. 1/171
çavıldak (') süsen çiçeği
ç. 4/139
çavıldır- yatıştırmak, dindirmek
ç.-ar 4/165
çavırıl- (') dinmek, yatışmak
ç.-ırga 1/273
çavırıldır- (') dindirmek, hafifletmek
ç.-ıp çor- 1/303
çavıs alçak

ç. 7/3, 7/115
çavıza- alçalmak
ç.-p egele- 3/17
çay I yaz
ç. 1/250, 4/52, 19/14, 21/42
ç.+nı 7/107
çay II boş zaman
ç. 1/45
çay çok zamansız, vakitsiz
ç. 19/153
çay-daa çok 19/149
çay- kendine almak
ç.-ıptı 19/131
çayaa- 1. yaratmak, dünyaya getirmek
ç.-r 8/58
2. yaratılmak
ç.-p 14/81
çayaakçı yaratıcı
ç.+zı 8/26
çayaalga 1. varlık, oluşum
ç. 4/3, 4/4
ç.+zinga 4/8, 4/108
ç.+zınıñ 4/3
çayaan-dös 1. kader
ç.+tüñ 15/41
2. yaradılış özelliği
ç.+ü-bile 13/111
ç.+ünden 15/50
çayaan-döstüg 1. yaradılıştan özel güce sahip olan, yetenekli
ç. 2/38, 3/249

ç. 15/47, 15/48, 15/51,
çayaannıg yaradılışlı, yaradılışa sahip
ç. 15/22
çayaattın- 1. yaratılmak
ç.-gan 20/7, 21/18
2. oluşturulmak
ç.-gan 15/55
çayan fitrat
ç. 3/250, 3/251
ç.+ı 3/250
çayga- (') sallamak
ç.-p 12/40
çaygaar 1. doğal, tabii
ç. 9/11
2. doğal olarak bk. ala-çaygaar
ç. 13/109
çaygı yaza ait, yazlık
ç. 7/97, 18/4, 18/9, 18/78, 18/81,
18/94
çaygı dıştanılga yaz tatili
ç.+larga 6/58
ç.+nı 1/106
çaygı üye yaz mevsimi
ç.+de 3/111, 3/160
çaygıl- (') sapmak, kaçmak
ç.-ıp tur- 19/233
çayıl- 1. hoşlanmak, sempati kurmak,
cana yakın bulmak
ç.-gan 19/70
2. devrilmek
ç.-ı ber- 19/182

çayın yazın, yaz mevsiminde
ç. 1/295, 7/94, 21/35
çayınnalçak parlak, şaşalı, parıltılı
ç. 14/81
çayınnaçak bk. çayınnalçak
ç. 14/37
çayır kuda evliliğin 12. yılına verilen
ad
ç. 8/184
çayır-la- kalaylamak, galvanizlemek
ç.-p kag- 8/184
çayla- I yazı geçirmek
ç.-ar 3/160
ç.-dım 7/90
ç.-p 1/250
çayla- II önlenmek, önü alınmak
ç.-arın 8/69
çaylagla- yazı geçirmek üzere yaylaya
çıkma, yaylada kalmak
ç.-p 3/111, 19/14
ç.-p tur- 3/110
çaylaş: çaylaş çok kaçınılmaz
ç. 15/53
Çays-reys bir tür ulaşım aracına verilen
ad
ç. 3/77, 3/78
çaza- (') 1. yapmak, üretmek
ç.-ar 27/7
ç.-gan (çazaan) 15/44
2. gönlü hoş etmek
ç.-ptar 15/50

çazag (') baharın geçirildiği mesken

ç.+iñ (çazaañ) 19/102

çazaglıg: çazaglıg oruk (') şose, büyük yol, otoban

ç.+çe 1/229

ç.+tarnı 1/260

çazak hükümet

ç. 15/4, 26/6, 26/11, 27/3, 12/10

ç.+ı (çazaa) 24/26, 25/4, 25/17, 25/39, 26/8, 26/23, 26/25

ç.+ınıñ (çazaanıñ) 11/13, 13/109, 14/19, 15/3, 23/14, 25/2, 25/16, 25/22

ç.+tıñ 20/28, 23/4, 24/28, 24/38

çazak bajiñı hükümet sarayı

ç.+nga 25/4

çazak çeri hükümet

ç.+nge 19/159, 19/226, 19/236

çazamıkta- (') teskin etmek

ç.-p 19/106

çazamırıla- bk. çazavırıla-

ç.-p 18/5

çazamırlıg saygılı

ç. 18/16

çazanıkçı (') marangoz, usta

ç.+larnıñ 15/9

çazavırıla- (') ütölemek, ütüyle düzeltmek *bk. çazamırıla-*

çazıg yanlış

ç. 2/120

çazık iyi yürekli

ç. 3/29

çazın baharda

ç. 19/102

çazıy açgözlü

ç. 26/70

çe hadi

ç. 17/34

çeçek çiçek

ç. 3/93

ç.+ter 3/96, 8/145, 8/174, 8/177, 8/179, 8/181, 8/183, 8/184, 8/186, 8/189, 8/190, 8/191, 8/192

ç.+terni 3/94

çeçektig çiçekli

ç. 7/145

çeçen belagatli

ç. 6/11, 18/16

çeçen çogaal edebiyat, edebî eser

ç.+dıñ 2/9

ç.+ga 15/41, 16/21

çeçen çugaa öykü, hikâye

ç.+larnı 16/6

çeçen-mergen hoş sohbet, güzel konuşma

çeçen-mergen dıldıg 5/36

ç.+in 8/145

ç.+inge 13/65

çeden yetmiş

ç. 14/81

çeden dört yetmiş dört
ç. 3/184
çeden üç yetmiş üç
ç. 3/183
çedi yedi
ç. 4/13, 4/14, 4/36, 4/197, 6/14,
8/180
çedi çüzün hayvanların rengarenk
olduklarını ifade eder
ç. 3/252, 21/31, 23/28
çedide yedinci olarak
ç. 4/24
çedigi yedinci
ç. 6/56
çedi-haan büyük ayı yıldız grubuna
verilen ad
çedi-haan sıldıstarı 4/13, 4/35
çediişikin (') başarı, muvaffakiyet
ç. 3/202, 14/34
ç.+i 14/77
ç.+ner 5/30
ç.+neri 1/139, 1/283
ç.+neri-dir 1/73
ç.+neringe 23/4
ç.+neriniñ 1/114
ç.+nerni 10/17, 14/81
çediişkinnig (') başarılı
ç. 1/103, 1/167, 8/227, 14/10,
23/28
çedimçe (') başarı
çedimçe çok başarısız

ç. 8/227
çedimçelig (') başarılı, muvaffakiyetli
ç. 4/156, 8/105, 8/223, 15/3,
15/41
çedinmes yoksul
ç. 25/35
çedir 1. kadar, değin
ç. 1/37, 1/38, 1/42, 1/125, 1/209,
1/243, 2/2, 2/9, 2/12, 2/89, 3/45,
3/85, 3/136, 4/15, 4/16, 4/19,
4/21, 4/23, 4/41, 4/74, 4/144,
4/149, 4/194, 4/195, 13/22, 5/23,
5/44, 6/22, 6/37, 6/44, 6/46,
6/61, 8/7, 8/130, 8/132, 8/155,
13/9, 13/24, 13/26, 13/69, 13/84,
13/85, 13/91, 13/109, 14/70,
15/61, 18/2, 18/9, 18/10, 18/30,
18/31, 19/157, 19/159, 20/29,
21/6, 21/15, 25/22, 25/33, 26/36,
26/65, 27/3, 12/4, 12/42
ç.+le 4/172, 13/36
2. yeterince
ç. 2/152, 2/153, 24/11
3. aşağı yukarı, yaklaşık olarak
ç. 4/17, 7/112, 25/18
çedir- (') 1. ulaştırmak, iletmek
ç.-er 2/154, 3/78, 15/62
ç.-er ujurlug 1/164
ç.-gen 1/129
ç.-ip 8/40, 22/15
ç.-ip çoru-1/14

- ç.-ip egele-** 2/128
- ç.-ip kag-** 3/31, 3/49
- ç.-ip tur-** 1/109, 7/125
2. getirmek
- ç.-eri** 8/218
3. yardımcı fiil
- açı-duza ç.-ip tur-** 22/4, 22/10
- duza ç.-erin** 4/163
- bayır ç.-dim** 23/3
- bayır ç.-erin** 10/3
- bayır ç.-geş** 11/12
- bayır ç.-ip** 14/81
- hora ç.-beyn** 10/16
- kogaral ç.-ip bol-** 25/21
- saldar ç.-ip bol-** 4/132
- çediriş- ('): açı-buyan çediriş-** iyilik yapmak
- açı-buyan ç.-ip çoru-** 10/14
- çedişken** yetişkin
- ç.** 4/93
- çedişken nazın** yetişkinlik dönemi
- ç.** 4/59
- çediş- (')** yetmek, yeterli olmak
- ç.-ir** 1/189, 3/38, 4/60, 4/129, 7/102, 14/14, 24/22
- ç.-pes** 16/24, 16/63, 26/63
- ç.-peyn tur-** 25/3
- çedişpeste-** yetersiz olmak, yetmemek
- ç.-p-le or-** 22/32
- ç.-y ber-** 22/27
- çeerbi** yirmi
- ç.** 3/179, 3/238, 17/26
- çeerbi tos** yirmi dokuz
- ç.** 4/19
- çegey** seyrek, nadir
- ç.** 5/15
- ç.+le** 9/23
2. yetersiz
- ç.+inden** 27/30
- çeje** kaç, ne kadar
- ç.** 5/45, 14/28, 14/50, 22/5, 26/53
- ç.+daa** 1/274, 2/58, 3/260, 6/11
- çejege** nereye kadar
- ç.** 17/34
- çejemeyniñ-daa** ne kadar da
- ç.** 5/20
- çekpe** porsuk
- ç.** 1/82
- çeldig** yeleli
- ç.** 19/44
- çelees** gökkuşağı
- ç.+bile** 21/31
- çem 1.** yemek, yiyecek
- ç.** 3/16, 3/64, 3/91, 3/121, 12/42
- ç.+ge** 3/67, 13/13, 12/36
- ç.+inge** 3/67
- ç.+iniñ** 8/162
- ç.+neri** 8/113
- ç.+ni** 12/34
2. yem

ç.+in 1/189, 1/255	ç.-ip 5/43
ç.+inden 1/190,	ç.-ip al- 26/65
çemele- kınamak	çepsek-hereksel ('-) alet, teçhizat
ç.-er 4/153	ç.+der 7/46
ç.-eri 4/151	ç.+in 17/78
ç.-gen 19/106	çer 1. bulunulan yer, mekan
ç.-p 19/137	ç. 1/235, 3/7, 3/75, 4/115, 7/115, 7/122, 7/145, 13/6
çemeleş- sitem etmek, kınamak	ç.+de 1/19, 1/151, 1/220, 6/67, 7/20, 7/88, 7/104
ç.-pes 8/38	ç.+den 19/123
çemger- yedirmek, beslemek	ç.+dive 19/136
ç.-er 12/34	ç.+ge 1/237, 2/90, 3/38, 3/187, 7/152, 11/3, 19/19, 19/20, 19/21, 19/22, 19/28, 19/29, 19/32, 19/36, 19/40, 19/57, 19/238, 21/6
çemgerttin- yedirilmek, beslenmek	ç.+i 1/91, 2/85, 7/3, 8/158, 14/7, 15/61, 19/108
ç.-er 12/29	ç.+in 3/242, 22/49
çemiş yemiş, meyve	ç.+inçe 3/231
ç.+terin 13/13	ç.+inde 7/18
çemnen- yemek yemek	ç.+inge 1/154, 3/78, 3/80, 3/186, 19/96
ç.-ip al- 1/263	ç.+iniñ 3/75, 3/172
ç.-irge 12/31	ç.+ivis 24/24
çemnenir çer restoran	ç.+ivisçe 1/14
ç.+ler 3/90	ç.+iviske 3/103
çeñge yenge	ç.+je 16/45, 19/68
ç.+zi 8/37	ç.+ler 2/60, 7/113, 18/38, 21/58, 22/32
çeñ yen	
ç.+i-bile 2/95	
çeñnig yenli	
ç. 2/95	
çep-argamçı kıldan kement	
ç. 5/43	
çepseglen- (') silahlanmak, .. ile donanmak	
ç.-gen 17/28	

ç.+ler-bile 23/23, 23/25
ç.+lerde 1/153, 3/201, 7/100
ç.+lerden 7/45, 17/78, 21/13, 26/65
ç.+lerge 1/52, 1/251, 13/87, 17/30, 21/55, 25/25
ç.+leri 25/19
ç.+leri-bile 25/23
ç.+lerimniñ 7/91
ç.+lerinde 21/8
ç.+leringe 7/42, 7/49, 18/38, 25/26
ç.+leriniñ 1/59
ç.+lerivis 22/27
ç.+lerje 1/140
ç.+lerni 1/52, 1/79, 7/114, 7/123, 7/137
ç.+ni 1/204, 2/16, 2/33, 2/48, 2/83, 6/56, 8/112, 15/8, 15/43, 23/6
ç.+niñ 1/88, 7/114

herii çer ücra yer
herii ç.+de 1/256
ködee çer köy *bk. ködee*
töreen çer memleket, ana yurt
töreen ç.+iniñ 5/17, 5/41
töreen ç.+ivisçe 23/16
töreen ç.+vistiñ 23/10, 23/21

Tıva çer Tuva ülkesi

tıva ç.+niñ 3/255, 6/21

2. zemin, toprak

ç. 2/17, 2/24, 2/36, 2/48, 2/108, 13/14, 13/15, 19/224, 21/6, 21/45, 21/57, 25/31

ç.+de 1/188, 19/181, 19/183

ç.+den 7/15

ç.+ge 8/77, 18/26, 26/35

3. bir etkinliğin yapıldığı bina, yer

ç.+inde 3/114

aeroport çeri havalaanı

aeroport ç.+niñ 3/19

alban çeri resmi kurum

alban ç.+iniñ 3/93

baştaar çer yönetim merkezi

baştaar ç.+i 19/223

büdürülge çeri üretim merkezi

büdürülge ç.+leriniñ
1/2, 24/23

hlep bıjırar çer fırın 3/66

harılzaa çeri irtibat noktası

harılzaa ç.+iniñ 1/176

istelge çeri soruşturma yeri, mahkeme

istelge ç.+nge 5/60

ööredilge çeri okul, öğrenim kurumu

ööredilge ç.+leriniñ
2/162, 25/38, 25/41

ööredilge ç.+lerinde
9/21

kızıgaar çeri gümrük bk.
kızıgaar
4. yeryüzü
ç.+bile 25/43
ç.+ge 6/68
ç.+je 6/18
5. yönelme durumu ekiyle
kalıplaşarak kalıp ifadelerde
kullanılır
aktığ çerge suçsuz yere 5/58
hey çerge boş yere, boşuna
6. derece
ç.+ni 16/25
çer adı yer adı, toponim
ç.+tarım 9/24
çer aja büyük, geniş 3/48
çer ajılı tarımcılık
ç.+n 17/50
çer tudug ajıldarın 5/43
çer ajıl-agıyı tarım, ziraat, tarımcılık
ç. 1/200
ç.+n 1/179, 1/182
çer bolganda her yerde
ç. 19/164
çer bolganına her yerde
ç. 1/97
çer-çer 1. yer yer
ç. 8/36
2. her yer
ç.+de 1/176
çer çerinde yabani yerlerde, taşra

çerniñ çeringe 19/194
çer-çurt ülke, memleket
ç.+ka 21/13
çer-çurtug: çañgıs çer-çurtug
hemşehri
ç.+u 5/47
çer-delegey dünya
ç. 2/43
çer kırı yeryüzü
ç.+nda 20/16
ç.+nga 2/54
çer şimçeeşkini deprem
ç. 2/55
çer şimçeeşkinnig depremli
ç. 2/56
çerge derece
ç.+bile 13/107
ç.+zin 18/22
ç.+zinge 8/40
çergeleş- hizaya gelmek, sıralanmak
ç.-ip tur- 2/60
çergeleştir paralel olarak, aynı
zamanda, ile birlikte, yanı sıra
ç. 13/91, 14/24, 14/30
çergelig 1. dereceli, rütbeli
ç. 18/100
2. gibi
ç. 1/82
3. çapında, genelinde
ç. 2/149, 7/23, 15/4
çerle 1. kesinlikle, büsbütün

ç. 4/10, 4/118, 4/144, 4/159,
 5/65, 8/71, 8/169, 8/225, 9/11,
 16/152, 19/94, 19/95, 19/118,
 19/153, 21/53, 22/50, 24/35,
 2. yine de, ne olursa olsun
ç. 1/274, 19/55
 3. hiç
ç. 19/184
çerlik 1. yaban, yabani, vahşi
ç. 1/83, 1/189, 13/13, 21/22,
 26/12, 26/19
 2. ilkel
ç. 8/108
çes kırmızı bakır
ç. 7/46
ç.+ten 8/181
çes kuda evliliğin yedinci yılının
 kutlanması
ç. 8/180
çes-hola bakır
ç.+dan 21/60
çes-hüler bakır
ç. 2/107
çeste enişte
ç.+mniñ 16/35
ç.+zi 8/35
çeştiniışkin çözülüş, çözülme
ç.+inde 15/26
çet- götürmek, sürüklemek
holundan çet- elinden tutup
 götürmek

holundan ç.-ip al- 8/159
çet- (') II 1. varmak, gelmek, ulaşmak
ç.-e ber- 1/45, 1/122, 3/103
ç.-ip 3/224
ç.-ip kel- 1/121, 1/205, 3/5,
 3/109, 3/161, 3/171, 3/172,
 3/173, 16/39, 16/95, 19/20,
 19/46, 19/52, 19/170, 12/28
ç.-kilep kel- 19/21, 19/197,
 21/13, 1/107
çıpçır ç.-tim 19/179
 2. varmak, gitmek, ulaşmak
ç.-e ber- 4/176, 4/179, 16/18,
 19/197, 21/43
ç.-e-le ber- 16/59
ç.-er 3/11, 3/46, 3/78, 21/29
ç.-erde 3/4
ç.-eri 3/253, 21/11
ç.-ip al- 2/91, 3/4, 3/5, 3/11,
 3/23
ç.-ip çor- 3/254
ç.-ip şıda- 26/52
 3. sayıya ulaşmak
ç.-e ber- 1/187
ç.-er 1/143
ç.-ip tur- 1/186, 22/5
ç.-ken 1/113, 5/46
 4. belli bir zamanın yaklaşması,
 zamanın gelmesi
ç.-e ber- 8/206
ç.-ip kel- 19/154

- ç.-ip tur-** 26/2
5. olgunlaşmak, yaşa erişmek (yaş için)
ç.-e ber- 27/5
ç.-ip tur- 8/121
ç.-ken 4/37
ç.-keni 8/219
ç.-peen 8/165, 9/40
6. yetmek, vaktinde tamam olmak, yetişmek
ç.-er 19/155
ç.-pes 19/155
7. geçmek, ulaşmak (kargış için)
ç.-er 8/75
8. elde etmek, ulaşmak (amaç, başarı, bilgi vb)
ç.-er 10/7
ç.-ip al- 1/114, 3/202, 3/203, 3/204, 4/32, 4/33, 4/34, 4/111, 4/151, 6/5, 6/29, 6/60, 13/19, 14/7, 14/10, 15/21, 16/67, 20/11, 27/22, 27/30
9. yeterli olmak
ç.-er-ç.-pezivisti 16/151
ç.-pes 16/121, 8/133
ç.-pesterivisti 27/31
ç.-peyn bar- 26/44
ç.-pezi 18/4
10. ele geçirmek
ç.-ip al- 4/38
11. yardımcı fiil görevinde
ç.-eri (amı-tınınga) 20/25
ç.-ken (kadıp soglur, kadar) 1/158, 1/220
ç.-pes (çurup, deñnep, söglep) 7/12, 10/13
ç.-pezimni (söglep) 2/143
çetçe (') dolu, tam
ç. 2/143
çetçeleşkin tamamlanma, gelişme
ç.+ni 26/21
çetker mitolojide kötü ruh
ç.+lerniñ 4/38
çetki ağ
ç.+lerni 1/141
çettik- (') 1. yetişmek
ç.-er 1/161
2. yetiştirmek, başarı göstermek
ç.-ipken 27/6
çettikpeyn sabırsızca
ç. 16/4, 16/36
çettiniş- el ele tutuşmak
ç.-ipken 1/12
çettir- (') 1. teşekkür etmek, şükranlarını sunmak
ç.-dim 13/108
ç.-genimni 13/111
ç.-genin 4/113
ç.-genivisti 10/4, 13/109
2. yetirmek
ç.-ip 15/15
çevæg mezar

ç. 2/116
çeveg-turaskaal anıt mezar
ç.+ınıñ 2/49
çeyzeñ memuriyette rütbe gösteren bir
unvan
ç. kiji 18/97
çıçı kalın ipek kumaştan imal edilen
ç. 18/8
çıda kal- geride olmamak, geride
kalmamak
ç.-bayn 1/12
çıg- derlemek, toplamak, yığmak
ç.-gan 3/137, 7/139, 13/70,
13/73
ç.-gaş 1/215, 3/130, 3/131,
3/133, 5/8
ç.-ıp 6/30, 11/7
ç.-ıp al- 8/149
ç.-ıp ber- 8/214
ç.-ıp kag- 1/176, 1/205
ç.-ıp kel- 22/26
ç.-ır 5/49, 14/26
çıgdın- toplanmak, derlenmek
ç.-gan 14/63
çıgı- toplamak, bir araya getirmek
ç.-y 1/201
çıgı neredeyse
ç. 16/151
çıl- toplanmak
ç.-gan 8/162, 8/208, 19/211,
20/50

ç.-ı ber- (çıglı ber-) 3/78
ç.-ıp al- 16/8, 19/19
ç.-ıp kel- 3/104, 4/144, 12/38
ç.-ır 4/164
çukçı derleyen
ç.+lar 13/77
çındı derleme
ç. 6/33, 6/35
ç.+ga 6/24
ç.+larda 14/14
ç.+zın 6/21
ç.+zinga 6/24
ç.+zınıñ 6/32
çuş toplantı
ç.+ının 5/32
çıl yıl
ç. 1/38, 1/105, 1/121, 1/140,
1/283, 2/56, 2/148, 2/151, 4/29,
4/30, 4/39, 4/42, 4/47, 4/48,
4/52, 5/28, 7/62, 7/111, 7/139,
8/176, 8/178, 8/180, 8/182,
8/184, 8/185, 8/187, 8/188,
8/190, 8/196, 11/4, 14/8, 14/81,
16/70, 17/26, 17/75, 19/139,
26/2, 26/7, 26/29, 26/41, 27/4,
27/8
ç.+çe 22/26
ç.+da 1/94, 1/97, 1/113, 1/115,
1/127, 1/128, 1/133, 1/143,
1/182, 1/191, 3/157, 3/218,
3/254, 4/127, 5/2, 5/5, 5/33,

5/60, 6/64, 7/5, 7/59, 7/60, 7/71,
7/85, 7/93, 7/94, 7/104, 10/6,
11/3, 13/39, 13/42, 13/99, 14/8,
14/10, 14/19, 14/35, 14/49, 15/3,
15/23, 15/38, 17/46, 19/12,
21/40, 24/13, 24/14, 25/33,
25/34, 12/4, 12/13
ç.+dan 1/100, 7/87, 13/69,
13/82, 13/84, 19/5, 20/42, 22/26,
24/7, 26/4
ç.+dar 2/110, 3/158, 4/34, 5/48,
6/70, 7/14, 24/11, 24/12, 27/6
ç.+darda 1/179, 3/25, 3/117,
3/143, 4/34, 5/30, 6/21, 7/65,
7/111, yıl 11/11, 13/78, 14/24,
14/29, 14/31, 16/10, 26/6, 12/26
ç.+dardan 13/79
ç.+darga 7/110
ç.+darı 4/69, 7/67
ç.+darın 4/66, 4/125, 5/24
ç.+darında 3/30, 20/36
ç.+darje 6/20
ç.+darını 2/126, 13/86, 14/12,
14/14
ç.+dı 8/191, 10/8, 15/4, 27/3
ç.+dıñ 1/149, 5/8, 5/13, 5/42,
6/8, 6/37, 7/92, 8/173, 16/60,
19/247, 20/27, 23/14, 24/27,
25/9, 25/16, 26/3, 26/8, 26/11,
26/27, 26/34, 12/10
ç.+ga 4/43, 4/46, 6/22, 6/61,

13/69, 13/84, 13/109, 25/33
ç.+ı 1/103, 2/56, 4/70, 10/8,
15/4, 15/65, 15/70, 27/3
ç.+ımda 19/138
ç.+ın 1/297, 3/171, 3/219, 4/31,
4/38, 5/14, 5/60, 7/89, 7/117,
8/192, 8/194, 11/3, 14/11, 15/13,
15/69, 19/13, 19/119, 21/42,
22/33, 24/14, 24/20, 24/26, 25/2,
25/11, 25/22, 25/28, 25/31,
26/28, 26/54
ç.+ında 1/102
ç.+ınga 5/30, 24/1, 24/3
ç.+ınıñ 1/104, 13/22
❖
çaa çıl yeni yıl 8/219
çıl aayı-bile yıla göre
ç.+darınıñ aayı-bile
8/142
çıldıñ-na her yıl
ç. 1/214, 8/171
küske çılı fare yılı *bk. küske*
çılan yılan
ç. 4/95
çıldagaan sebep
ç.+bile 4/176
ç.+ı 2/119
ç.+nar 8/128
ç.+nar-bile 2/110
ç.+narnı 25/2
çıl kalendarı yıl takvimi

ç. 4/67
ç.+n 17/74
ç.+nıñ 4/30, 4/43, 4/46, 4/63, 4/66
çılça: çılça şap- bozmak, tahrip etmek
ç.-kan 5/5
çılga- yalamak
ç.-p 4/196
çılıgı yılkı
ç. 1/211, 1/231, 18/88, 23/4, 23/17
ç. maldı 17/65
ç.+zından 15/46
ç.+zınıñ 21/62
çılıgıcı yılkıçı
ç.+lar 18/56, 18/67
ç.+ları 23/28
çılıg 1. ılık
ç. 1/134, 18/89
2. ısı
ç.+ın 1/150
3. içten, samimi
ç. 11/11
ç.+ı-bile 1/169, 23/8
çılıg-çımçak iyi
ç. 10/4
çılı- ısınmak
ç.-pkaş 1/253
çılı kir- her yılın bir hayvanla anıldığı yıl takvimine göre, 12 yılda bir her kişinin doğduğu yılın gelmesi

ç.-er 4/30, 4/43
ç.-gen 4/32, 4/36
ç.-gijege 4/32
ç.-ip tur- 4/31
çımçak 1. yumuşak
ç. 17/69
2. içli, yufka (manevi)
ç. 15/15
ç.+ından (çımçaandan) 15/15
çımçat- gönlü yumuşatmak, hisleri yumuşatmak
ç.-ıp 15/50
çıpşır fiillere hemen yakınında anlamı katar
ç. çet- arkasından yetişmek 19/179
ç. tut- kendine yakın tutmak 1/222
ç. olur- yanyana oturmak 1/299
ç. saldın- hemen yanına bırakılmak 12/32
çıraa: çıraa ıyaş söğüt
ç.+tan 5/43
çırgal mutluluk, zevk
ç.+ga 20/10
çırğa-hooçu müzmin hastalık
ç.+zu 18/20
çırık 1. ışık
ç. 16/121
ç.+ı (çırın) 24/30
2. aydınlık

ç. 1/134, 23/34

çırıkçe ündür- yayımlamak
14/50, 14/79

çırık çer dünya

ç.+ge 4/13, 8/29, 8/58

ç. kırınğa 6/68

çırık örtemçey dünya

ç.+de 1/302, 4/3

ç.+den 5/20

ç.+ge 4/35, 4/53, 4/112, 4/118,
14/81

çırıt- 1. aydınlatmak

ç.-ıp tur- 6/47

2. gün yüzüne çıkarmak, açıklamak

ç.-paanın 18/14

çırıtık ışık

ç. 16/175

çırıtılan- aydınlanmak

ç.-ıp 1/303

çırıtıklıg aydınlatıcı (kişi için)

ç. 20/33

çırıtın- (çırıtınar) gün yüzüne

çıkarılmak

ç.-gan 21/6

çıskaal (') sıra, alay

ç. 1/12

çıskaa- (') sıralamak

ç.-y 1/228

çıt koku

ç.+ı 18/46

ç. kag- 18/46

çıt- (') 1. yatmak

ç.-kan 19/182, 19/183, 20/24

2. bulunmak, durmak, uzanmak
(vadi için)

ç.-ar 2/85, 6/31, 7/98, 7/143,
13/5, 25/31

ç.-ıp kal- 19/32

ç.-pas 4/139

3. olduğu yerde kalmak,
gelişmemek

ç.-ıp kal- 24/6, 24/8

4. yardımcı fiil olarak fiillerin
sürekliliğini gösterir

ç.-a (huulup) 2/142

ç.-ar (agıp, bülğürüp, çalgıp,
çañçıgıp bar, şığıdıp, ünüp)
1/272, 7/100, 18/10, 21/8, 21/35,
23/22

ç.-ar apar- (algırıp-kışkıırıp)
21/34

ç.-ar bol- (çugdurup) 1/269

ç.-arı (çidip bar) 15/11

ç.-arımını (bar) 3/26

ç.-arın (agıp) 1/271

ç.-arınıñ (üstüp bar) 4/191

ç.-ıpkın (tepkeş) 16/130

ç.-ıptar (kakkaş) 19/22, 19/40

ç.-ır (oktapkan) 19/88

ç.-ır (sañın salıp, soyup) 19/60,

19/65, 19/62, 19/67
ç.-ırda (şıgıap ap) 3/55
ç.-kan (hoozurap bar) 20/36
ç.-kaş (ertip, kel) 1/180, 3/93
çıtıkıla- var olmak, bulunmak
 (arkeolojik eserler için)
ç.-ar 7/53
çıt çit
ç.+tı 7/106
çıttır- yatırmak
ç.-ıp kag- 8/82
çızaan yönetim
ç.+ı 5/8
çi- yemek
ç.-ir 4/166
ç.-p 1/49, 3/64
ç.-p çoru- 7/80, 1/264, 1/265
ç.-p or- 1/265
ç.-p tur- 1/266
ç.-p kag- 3/188, 3/189
çidig (') keskin, etkili, sert
ç. 5/2, 5/7, 5/9
çidir- (') 1. kaybetmek, yitirmek
ç.-been 2/59, 8/43
ç.-bes 15/56
ç.-er 1/38
ç.-gen 2/131
ç.-ip al- 27/16
ç.-ipter 8/132
 2. ortadan kaldırmak
ç.-ip al- 19/226

çidirig (') yitim, kayıp
ç.-in (çidiriin) 2/119
çige (') 1. doğruca, direkt
ç. 7/15, 1/222
çip-çige 13/3
 2. zf. doğrudan doğruya
ç. 4/131, 15/44, 4/172
çig et ham madde
ç.+in 25/43
çigir (') şeker
ç. 3/122
çigirzig tatlı, şekerli
ç. 3/16
çigzinçig şüpheli
ç. 4/192
çiige- doğum yapmak
ç.-p 1/134
çiiget- kederini hafifletmek, rahatlatmak
ç.-ir 4/165
çiijeñ açgözlü, haris, vurguncu
ç. 8/63, 24/4, 26/69
ç.+ner 24/7
çiijeñne- vurguna uğratmak
ç.-er 24/7
çiik maşına araba türü
ç.+zın 3/69
çiik-kara araba türü
ç.+lar 1/7
çijeeleerge (') örneğin
ç. 4/125, 4/160, 8/63, 13/42,
 13/46, 13/63, 14/26, 15/17,

18/31, 24/46

çijegle- (') örneklemek

ç.-p 18/42

çijek (') 1. örnek

ç. 3/167, 4/126, 4/172, 12/9

ç.+i (çijee) 8/65, 8/73, 8/82, 8/120, 8/125, 8/147, 17/60

ç.+inge 14/74

ç.+ten 4/124, 22/28

ç.+ter 2/92

ç.+terden 2/93, 4/129, 21/16, 12/21

ç.+terni 9/13

2. belirtme haliyle *örneğin* anlamında

ç.+i 2/16, 2/40, 2/42, 2/60, 2/62, 2/67, 2/78, 2/84, 2/89, 2/116, 2/123, 2/130, 8/37, 8/52, 9/25, 9/27, 13/58, 14/44, 14/46, 14/65, 15/43, 15/57, 17/7, 26/28, 26/32, 26/37, 27/24, 12/4

çijektig (') gibi, ve saire

ç. 2/130, 3/120, 8/68, 9/27, 14/31, 26/27

Çik Çik kavmi

ç. 7/72, 7/75

ç.+ter 7/73, 7/74, 7/78, 7/87

ç.+terge 7/85

çiktig şüpheli, acayip

ç. 19/200

ç.+i (çiktii) 16/94

çilbi tamahkâr

ç. 8/66

çimistig meyveli

ç. 1/194

ç.+in 1/193

çimzen- entrika oluşturmak

ç.-i ber- 18/19

çinçi inci

ç.+ler 7/12

çindirgey sarsıcı

ç. 20/36

çiñgele- incelmek

ç.-p 7/29

çiñge-taraa darı

ç. 1/178, 1/197, 1/265

ç.+nı 17/51

çiñgine (') 1. genel, umumi

ç. 13/51, 15/14, 15/55

❖

çiñgine direktor genel müdür

ç.+u 25/14, 25/16, 25/30

2. asıl, gerçek

ç. 13/88

çiñze bilye (tepesinde bilyeye benzer süsü olan şapkalarda)

ç.+den 18/32

ç.+zinden 18/30

çiñzelig bilyeli (şapka için)

ç. 18/9, 18/27, 18/29, 18/31, 18/85, 18/86

çirgilçin serap

ç. 21/3
çirt- beslemek
ç.-ir 4/131
çit- (') kaybolmak
ç.-e ber- 2/88, 2/89, 9/36, 13/20
ç.-e halış- 19/89
ç.+erden 5/16
ç.-ip bar çit- 15/11
ç.-ken 13/73
ç.-pes 6/20
çiveñneş- ışıldamak, pırıldamak, yanıp
 sönmek
ç.-ken 7/12
çize sayım
ç.+zin 26/19, 26/56
çoduraa idris ağacı, bir kiraz türü
ç.+larıvıs 16/167
çogaadığ (') edebi yazı
ç. 16/29
ç.+larga 16/30
çogaadıkçı (') yaratıcı
ç. 1/158, 1/302, 2/129, 15/62
çogaadılga (') ürünler, yaratmalar
ç. 13/71, 13/75
çogaal (') 1. edebiyat
ç. 2/3, 2/7, 15/10
ç.+darında 2/15
ç.+dın 2/123, 15/40
ç.+ı 2/110, 2/124
 2. edebi eser
ç. 16/21, 16/28

ç.+dar 2/59, 27/29
ç.+darda 21/6
ç.+darı 13/86, 15/22, 27/28
ç.+darın 13/109, 16/21
ç.+darnın 15/46
ç.+dı 15/26, 15/37
ç.+dın 2/88
ç.+ga 2/58
ç.+ı 13/96
ç.+ın 15/24, 22/29
ç.+ının 13/96
çogaalçı (') edebiyatçı, edebi yapıt
 üreten
ç. 5/47, 6/39, 6/45, 8/205, 18/13,
 18/48, 19/6, 19/8, 12/13
ç.+bile 19/8
ç.+ga 15/37
ç.+lar 2/130, 21/2
ç.+ları 1/116
ç.+larını 2/129
ç.+nın 15/25
ç.+zı 6/17, 15/66
aas çogaal bk. aas çogaal
çeçen çogaal bk. çeçen çogaal
çogaat- (') yaratmak, yapmak,
 oluşturmak, üretmek
ç.-ıp kıl- 6/6
ç.-ıp kag- 15/22
ç.-ırına 1/96
ç.-kan 6/70, 13/46
ç.kanı 15/67

ç.-kaş 19/96
çoğaattın- (') oluşturulmak

ç.-ar 15/54

ç.-gan 1/97

çoğum 1. asıl, gerçek

ç. 8/122, 19/208

2. aslında, gerçekte

ç. 2/89, 4/43, 4/140, 4/154, 9/18,
9/31, 13/49, 16/22, 19/94, 22/47,
26/57, 12/10,

ç.+na esas olarak 4/33, 4/55,
4/60, 4/108, 13/95, 12/32

çoğumçalığ uygun, elverişli

ç. 4/125, 4/137, 4/151

çoğuş-sodaa kavga, dövüş

ç. kıl- 10/16

çoğu- 1. uygun olmak, yolunda gitmek

ç.-p 8/229

ç.-urun 10/17

2. –Ar sıfat-fiil ekiyle gereken,
gerekli

ç.-ur 4/8, 4/34, 4/57, 4/125,
4/192, 6/28, 8/144

3. çoğuur şeklinin –sA şart ekli
fiille birlikte gereklilik
fonksiyonu bulunur

bilze ç. 8/80

eskerze ç. 8/213

çok 1. hayır

ç. 16/62

2. yok, olmayan

ç. 1/10, 1/45, 1/78, 1/291, 3/6,
3/79, 3/129, 3/154, 4/147, 4/163,
4/176, 4/185, 4/189, 5/14, 5/43,
5/67, 6/11, 7/113, 7/114, 8/38,
8/87, 8/152, 9/2, 13/85, 14/36,
16/26, 16/64, 16/128, 16/139,
19/69, 19/108, 20/24, 24/36,
25/44, 26/50, 26/66

ç. apar- 3/220

ç. bol- 3/224, 4/122, 4/128,
13/85

ç. kıl- 7/50

ç.+un 3/80

3. –sIz yokluk bildiren ekin
fonksiyonunda

amı çok cansız 2/48

arga-ıyaş çok ağaçsız 1/270

ayıl çok tehlikesiz 3/38

bijik çok yazısız 2/113, 2/126

bodal çok düşüncesiz 4/160

büzürel çok inançsız 22/51

çastırığ çok-la yanlısız 24/4

çay çok zamansız 19/153

çay-daa çok zamansız, vakitsiz
19/149

çaylaş çok kaçınılmaz 15/53

çedimçe ç. bol- başarısız olmak
8/227

deñnelge çok karşılaştırmaz
4/113

dış çok dinlenmeden 1/23

duştuk çok sevgilisi olmayan
19/71

dün-hün çok gecesiz gündüzsüz
14/6

eezi-daa çok sahipsiz 3/36

ertemi-daa çok eğitimsiz 5/54

hamaan çok ilgisiz, kayıtsız
19/194

harısalga çok sorumsuz 5/58

höñnü çok gönülsüz 19/123

hündütkel çok apar- değersiz
olmak 6/5

ivi-daa çok ivisiz 3/126

kızıgaar çok sınırsız 1/138

mal çok hayvansız 3/127

mal-daa çok hayvansız 3/126,
3/127

maşına-traktor çok traktörsüz
5/45

ovaarımça çok sakınmasız
12/37

ög çok bekar *bk. ög çok*
sırın çok 13/88

sölgü çok cansız, süzgün 18/16

suzu çok gösterişsiz 18/16

tehnika çok tekniğin olmadığı
5/43

töl çok çocuksuz 4/173

tölep çok haysiyetsiz 20/25,
20/52

ugulza çok nakıssız 4/134

aas-kejik çoğu mutsuz olması
20/53

4. yönelme ve bulunma hâli ekiyle -
sIz, -madan fonksiyonunda

albadalı çokka zorlamadan
12/24

dün-hün çokka gece gündüz
demeden 24/29

holumak çokka karıştırmadan
13/46

hööredig çokka abartısız,
abartmadan 5/43

ıt çokka-la köpek olmadan
1/235

karışkak çokka yanılmadan
5/42

küzel çokka arzusu taşımadan
6/30

börgü çokta börgü olmadan
18/16

kuru çokta 18/16

5. yardımcı fiillerle birlikte kalıp
ifadelerde

çok apar- ölmek 3/185

çok bol- ölmek 5/18

çok bolza veyahut 6/28, 7/131,
18/75

çok deer 1/82, 1/87, 19/151

çokta- I 1. yok olmak, ortadan
kaybolmak

ç.-gan 7/29

2. yokluğunu hissetmek	ç. 1/216, 2/2, 2/28, 3/76, 4/116,
ç.-p 2/89	4/155, 4/168, 4/170, 5/4, 5/16,
3. ölmek	5/30, 6/7, 6/20, 7/55, 8/81,
ç.-gan 7/112	8/102, 8/111, 8/113, 8/162, 9/2,
çokta- (') II 1. yükseğe çıkmak, yukarı	13/45, 15/3, 17/12, 17/15, 17/19,
doğru tırmanmak	17/45, 17/80, 20/2, 20/3, 20/34,
ç.-arım ^{da} 19/203, 19/207	20/35, 20/44, 21/8, 21/11, 21/22,
ç.-gan 19/209	24/8
ç.-p olur- 19/169	ç.+bile 9/6, 20/43
2. nehirден geçmek	ç.+da 8/77, 8/82, 8/200
ç.-gan 7/16	ç.+ga 1/98, 1/129, 2/154, 4/25,
çoktal- alışmamak	4/37, 4/182, 6/31, 8/208, 14/24,
ç.-ıp 18/10	15/64, 15/67, 20/29, 20/36,
çol 1. kader, talih <i>bk. salım-çol, kejik-</i>	20/50, 21/10, 24/9
çol	ç.+nar 6/14, 6/18, 15/42, 27/16
ç. 2/39	ç.+nar-bile 17/66
çolaacı şoför	ç.+narga 20/2, 27/6, 27/26
ç. 3/28, 3/43, 3/49, 3/55	ç.+narı 1/273
ç.+bile 3/58	ç.+narınıñ 13/93
ç.+dan 3/56	ç.+narnıñ 6/12, 6/20, 14/67,
ç.+je 1/218	14/69, 20/50
ç.+lar 3/81	ç.+nu 1/141, 1/145, 3/77, 7/105,
ç.+nıñ 1/238	17/29, 17/38, 20/26, 20/32,
ç.+vıs 1/224, 1/225, 1/242	21/45, 24/7, 24/16, 24/43, 26/59
ç.+zı 1/207	ç.+nuñ 1/66, 1/93, 1/283, 2/7,
ç.+zinga 3/23	2/14, 2/110, 4/14, 4/108, 4/157,
çolday- (') azalmak	4/166, 5/7, 6/15, 6/16, 6/30,
ç.-bas 20/35	7/42, 8/51, 8/54, 8/81, 8/93,
çoldug talihli, kutlu <i>bk. kejik-çoldug</i>	8/103, 8/135, 8/155, 8/165,
ç. 20/35	8/203, 9/7, 10/12, 13/51, 13/65,
çon millet, halk	15/62, 15/65, 17/1, 17/57, 18/94,

20/26, 20/30, 24/25, 24/31,
24/48
ç.+u 4/164, 5/53, 17/58, 20/27,
21/44, 23/8
ç.+u-bile 20/28, 20/37
ç.+un 1/215
ç.+unga 4/153, 5/36, 8/167,
12/14
ç.+unuñ 1/301, 4/152, 5/64, 6/9,
6/21, 8/99, 8/138, 23/31
ç.+uvus 7/50
ç.+uvustu 14/82
ç.+vustuñ 27/26
 2. nüfus
ç.+u 7/7
aymak-söök çon oymak, kabile
 a. ç. 9/2
 a. ç.+da 4/136
 a. ç.+nar-bile 4/135
kara çon halk, avam
 k. ç.+umdan 2/137
çonak eyerin altına serilen bez
 ç.+ın 19/88, 19/190
çondur- kesmek
 ç.-up kag- 1/228
 2. dövmek (demir için)
 ç.-up tur- 16/120
çoogla- tatmak
 ç.-p or- 11/10
çook 1. yakın
 ç. 1/64, 6/31, 7/131

ç. bol- 3/94
ç.+ta 7/101
ç.+un 21/8
ç.+unda 1/131, 1/213, 1/232,
4/127, 7/4
ç.+unga 3/172, 7/48, 7/81, 7/83,
7/86,
 2. yakın zaman
 ç.+ka 13/36, 18/10
 ç.+ta 13/38, 25/37, 26/35, 26/45,
12/6
 3. aralarında ilişki bulunan
 ç. 1/54, 6/46, 15/20, 17/21
 ç. apar- 1/282, 16/11
 4. yakından
 ç. 1/180, 1/280, 1/283, 1/302
 5. arasında küçük fark bulunan
 ç. 2/62, 2/77, 2/92, 2/121, 2/132,
13/9
 ç.+daa 4/159
 6. yakın, benzer
 ç. 2/149, 13/87, 14/43, 14/45,
15/19, 15/21
 7. törel, kiji, ulus gibi sözlerle
 birlikte arasında yakınlık
 bulunan akraba veya akraba ulus
 bk. törel, han-törel, dörgül-
 törel, kiji
 çook törel 4/120, 4/154, 4/169,
4/170, 4/190, 4/191, 4/195, 8/19,
8/23, 8/24, 8/42, 8/130, 8/132,

8/134, 8/138, 8/158, 13/21
çook kiji 2/90, 4/60, 7/135,
8/40, 22/8
çook ulus 2/91, 4/125
çook-kavı yakınlar, civar, çevre
ç. 26/30
ç.+ga 21/22
çookku üye, çıl sözleriyle birlikte yakın
zaman
ç. 1/130, 1/144, 1/146, 2/163,
4/172, 4/192, 6/35, 15/66, 18/2,
12/26
çookşula- 1. yakınlaşmak, yaklaşmak
(mekan olarak)
ç.-gan 1/244
ç.-p kel- 1/197, 1/233
2. zamanın yaklaşması
ç.-p kel- 1/163
ç.-p or- 1/170
3. bir kişiyle yakınlık kurmak
ç.-ar 20/13
çookşuladır yaklaşık
ç. 4/194
çookşulat- yaklaştırmak
ç.-pastar 1/242
çookşulaştır- yakınlaştırmak,
benzetmek
ç.-arı 27/17
çoon 1. kalın ses
ç. 13/87
2. yoğun olarak kullanılan

ç. 24/25
çoorgan yorgan
ç.+nar 8/191
çoortu yavaş yavaş, tedricen
ç. 1/96, 1/233, 4/191, 7/29,
7/158, 8/3, 9/36, 13/17
ç.+la 5/14
çop neden?
ç. 24/45
çor-~çoru- 1. gitmek
ç. 4/131
ç.-ba 4/131
ç.-bas 3/12
ç.-gan bol- 19/189
ç.-gaş (çoraş) 16/110, 3/109,
18/37, 19/168, 20/52
ç.-gulaan 1/80
ç.-p çoru- 3/51
ç.-p-daa 3/21
ç.-pkan 7/15, 16/122, 16/143
ç.-p kel- 1/23
ç.-p or- 1/236, 1/300
ç.-ptar 3/79
ç.-ptular 3/71
ç.-ptum 7/85, 16/45, 16/118
ç.-p tur- 3/82, 17/20, 19/154,
26/53
ç.-ptuvus 1/229, 3/32, 3/74,
3/85,
ç.-ur 1/297, 3/9, 3/71, 3/43,
3/44, 3/70, 3/74, 3/75, 3/79,

- 3/80, 3/81, 3/85, 3/97, 3/98,
3/99, 3/103, 3/104, 3/105
ç.-urda 1/210
ç.-ur-dur 16/61
ç.-ur bol- 3/11, 1/38
ç.-uru 3/217
ç.-ur ujurlug 1/163, 1/171
ç.-urun 7/114
ç.-urunga 1/297
ç.-uruvustu 1/172
ç.-y bar- 19/96
2. yürümek
ç.-gaş 9/37
ç.-p or- 1/2, 1/230
ç.-p tur- 1/5, 1/17
3. yaşamak, bulunmak, varlığını sürdürmek
ç. 4/131
ç.-ba 4/131
ç.-gan 1/283, 17/19, 21/22
ç.-p tur- 1/90
ç.-ur 21/52, 23/34, 26/3, 26/35
ç.-urun 20/24
4. uzayıp gitmek (yol için)
ç.-gan 7/112
ç.-ur 25/23
5. yapılmak, ilerlemek (çalışma)
ç.-p tur- 1/100, 19/152, 25/24
ç.-ur 27/11
6. dolaşmak (dedikodu için)
ç.-p tur- 25/44
7. devam etmek
ç.-gaş 19/118
ç.-p-daa 25/27
ç.-ur apar- 27/17
ç.-zun 16/175
8. olmak, niteliğini kazanmak
ç.-gan 1/302, 2/113, 2/143, 3/252, 4/125
ç.-ganın 18/16
ç.-gannar 5/19
ç.-ur 19/120
9. cevherî fiil
ç.-du 1/184
ç.-duñ 16/105
ç.-gan 2/91, 3/237, 5/31, 7/66, 18/7, 24/6
10. –İp zarf-fiil ekli fiillere gelerek fiilin sürekliliğini bildiren yardımcı fiil
çor (çavıldırıp, düvürep, körüp, oştap, öörtüp, saktıp, sümelejip, taalap) 1/13, 1/232, 1/236, 1/246, 1/260, 1/280, 1/282, 1/283, 1/299, 1/303, 13/110
ç.-da (kirip, oynap) 19/91, 19/179
ç.-da-la (bazıp) 1/239
ç.-baan (kılıp) 5/56
ç.-dum (ajıglavayn, bilip, şaptattınıp) 1/302, 12/7, 12/8
ç.-duvus (bilip, bodap, kıştap)

1/200, 1/250, 1/282

ç.-gan (ajıglap, aldarjıp, amıdırıp, amıdırıp-çurttap, aňgılanıp, aytırıp, azırap, baraan boop, beletkep, bijigilep ap, bojup, çarlıp, çip, çurttap, çüdüp, damçıdıp berip, demdee bolup, dömeylep, ederjip, eelep, kedip, keep, kirip, kıstırıp, küüsedip, maldap, ööredip, oynap, oytalaştap, sagıp, sagıp-teylep, sagış salıp, salıp, sıvırtap, sonuurgap, teylep, töögüp, ugaadıp, hereglep, hoozurap, horup, zootehniktep) 1/126, 1/158, 1/216, 1/254, 1/264, 1/265, 2/44, 4/13, 4/14, 4/146, 4/167, 4/170, 4/173, 5/14, 5/24, 5/25, 5/36, 5/39, 5/40, 5/41, 5/46, 6/14, 6/20, 6/37, 6/44, 7/42, 7/75, 7/77, 7/80, 7/146, 8/51, 8/73, 8/80, 10/10, 10/11, 13/9, 13/13, 13/87, 13/89, 15/48, 16/10, 16/33, 17/14, 17/18, 17/42, 17/51, 17/53, 17/55, 17/68, 17/79, 18/29, 18/67, **19/1**, 19/2, 19/5, 19/11, 19/69, 19/83, 19/124, 19/245, 20/36, 20/39, 21/4, 24/5, 12/11, 12/12, 12/14
ç.-gan-daa bol- (çarlıp) 5/20
ç.-ganım (oytulaaştap) 19/136

ç.-ganın (çurttap, edilep, holbap, öörenip, östürüp-dorukturup, üdep) 2/85, 3/30, 3/30, 4/145, 14/69, 18/9,

ç.-ganında (dömeylep) 4/35

ç.-ganından (öylep çettirip) 15/15

ç.-ganınıñ (çurttap, kijizidip) 4/140, 7/103

ç.-ganıvıstı (azıp) 1/279

ç.-gannar (ajıldap, çajıp, çoruur, çurttap, çüdüp, östürüp, sümelerini berip, üptep-üreveyñ) 3/174, 3/215, 5/21, 7/48, 7/51, 7/76, 17/3, 17/16, 17/52, 17/65, 17/84, 21/8, 21/9, 24/36

ç.-gannarı (çurttap, edilep-daa) 7/81, 21/38

ç.-gaş (ajıglap, ajıldap, ajıp, baştap, ederjip, ejindirip, ekspeditsiyalap, ırlap, kadarıp, maldap) 1/273, 3/184, 3/238, 4/130, 5/30, 5/46, 5/55, 7/139, 13/68, 13/92, 19/82, 21/4

ç.-p tur- (ajaanzırap, argıjıp, bodap çadap, demisel kılıp) 3/10, 3/22, 16/39, 19/213

ç.-p kag- (şöylüp) 13/35

ç.-p şıda- (ıradı) 22/15

ç.-pkan (dilep) 1/272

ç.-pkanıvıs (dilep) 1/274

ç.-ptarlar (haldıp) 19/68
ç.-ptu (körgüzüp, sürüp) 1/121, 1/174
ç.-ptular (haldıp) 19/136
ç.-uluñar (kamnap) 9/41
ç.-umda (çedip) 3/254
ç.-ur (ajıldap, algırtkan, amıdırıp, azırap-karaktap, başkarıp, bijip, bilindirip, boop, çanıp, çorup, çurttap, düvüredip, doldungan, ertip bar, haygaarap, kıskalap, kızıdıp, körüp, magadap, maldap, ospaksırap, ottap, oynap, öörenip, öörtüp-le, sagıp, saktıp, sonuurgap, suragjıdıp, şenep, ujuktalıp, uyalanıp, ülejip, ünelep) 1/231, 3/11, 3/51, 3/68, 3/183, 3/196, 3/200, 3/203, 3/205, 3/206, 3/229, 3/252, 3/259, 3/260, 4/59, 4/137, 4/163, 5/42, 5/63, 5/68, 5/68, 8/80, 9/12, 10/5, 13/5, 13/88, 14/6, 14/12, 14/15, 14/82, 16/17, 16/45, 16/174, 18/20, 19/38, 19/39, 20/51, 21/11, 21/24, 22/8, 12/2, 12/13, 12/25
ç.-ur bol- (balıktap, çurttap, dilep) 26/52, 27/23, 12/3
ç.-ur ujurlug (bottandırıp) 4/152
ç.-ur-dur (çugaalap) 13/111

ç.-urga (eskerip) 4/187
ç.-urlar (ajıldap, çurttap, duzalajıp, ünelep) 8/7, 9/9, 14/33, 17/41
ç.-uru (bilip, şinçilep, utpayn, üspeyn) 8/102, 14/24, 15/61, 26/74
ç.-urul (çurttap) 12/2
ç.-urun (ap, salbayn, surgakçıláp, ugaadıp) 3/71, 8/95, 8/101, 20/52
ç.-urundan (ijip) 12/25
ç.-urunga (ajıldap) 3/201
ç.-urunuñ (ajıldap) 14/20
ç.-y bar- (çaylaglap, çurttap, çaptılıp, ürelip) 1/178, 3/111, 13/109, 17/37
ç.-za (büdüp, çurttap, hoylap, ırlap) 3/153, 3/255, 3/260, 8/229
11. i- cevherî fiili işlevinde fiil zamanlarının birleşik çekimini yapar
ç.-du (çugaalajıp turar) 1/162
ç.-gan (bolur, çugaalajır bolur, deer, dijiir, erttirer, ıdıkşıdar, ileredir, kılbas, margıjıp-daa turgulaan bolur, öşküssüretpes, saktıp algan boor, todaradır) 1/5, 1/153, 4/114, 4/168, 6/13, 8/55, 8/206, 15/51, 16/16, 16/27, 18/30, 18/32, 19/81, 19/118,

24/5
ç.-gan-dır (boor) 19/4
ç.-gannar (keder) 18/40
çoralığ zararlı
ç.+la 19/210
çorgaar gururlu
ç. 9/41
ç.+ı-bile 10/12
çorgaaral gurur, iftihar
ç.+bile 1/68, 3/144, 3/252
ç.+ı 9/7, 14/15, 24/35
çorgaarançığ gurur verici
ç. 27/25
çorgaarlan- gurur duymak,
gururlanmak
ç.-ıp 9/41
ç.-ır 23/17
ç.-ır bol- 3/201
çorgula- yürümek
ç.-ar 21/55
çort- (') ölmek, can vermek
ç.-a ber- 4/178, 4/181
çoruk 1. gezi, seyahat bk. **ayan-çoruk**
ç. 3/51
ç.+u 14/82
❖
çoruk kijizi yolcu 3/108
2. davranış
ç. 19/95, 8/136
ç.+tu 19/224, 19/225
3. kelimelerin arkasından gelerek

soyut isimler yapan yardımcı söz
ajılgır çoruk 12/21
aas-kejik çok çoruk 20/54
bodamçalığ çoruk 20/9
megeleer çoruk 8/67
oor çoruk 5/56
oorlaar çoruk 8/65
samın sadar çoruk 20/20
törel çoruk 8/13, 8/16
çöptüg çoruk 20/26
çoruk II. yol
ç.+u 8/229
çoruk-herek iş, çalışma
ç.+iñer (çoruk-hereeñer) 10/17
çorumal yolcu
ç. kiji 3/75, 3/98
ç. maşınazı 3/76
çorut- 1. göndermek, iletmek
ç.-ar 16/60
ç.-kan 25/22, 16/145
ç.-kanı-bile 14/11
ç.-up ber- 1/75, 3/121, 14/18,
22/16, 22/18
ç.-up tur- 1/74, 17/81
ç.-upkan 16/68
ç.-upkanı 1/171
2. iş, çalışma, mücadele vb.
yürütmek, uygulamak
ç.-ar 6/22, 26/19
ç.-arınğa 22/17
ç.-arı-bile 25/22

ç.-ar ujurlug 24/29
ç.-kan 25/35
ç.-kanından 24/42
ç.-payn 13/94, 19/223
ç.-sa 9/20
ç.-up 14/31
ç.-up egele- 1/36, 14/9, 25/39
ç.-up tur- 1/182, 1/196, 17/50, 25/27, 26/56
ç.-uptur 26/26
3. gitmek
ç.-kaş 3/46, 3/234, 7/92
4. yardımcı fiil fonksiyonunda
ç.-kan (çattılıp, dezip, halıp) 7/2, 16/15, 17/42
ç.-kaş (köjüp) 3/175, 3/177
ç.-up tur- (çugaa) 4/10
çova- endişe duymak
ç.-gaş 15/31
çovat- merak ettirmek
ç.-ır 20/15
çovalañ 1. keder bk. hiliñçek-çovulañ
ç.+ın 20/51
2. hastalık, illet (sosyal durum hakkında)
ç.+ından 5/6
çovulañ bk. çovalañ 2.
çovuurta- inlemek, sızlanmak *krş.*
çovuurlaar
ç.-ar 2/144
çoygan köknar

ç. 1/256
ç.+narda 21/8
çödül-kakkılga öksürük
ç. 21/12
çögençig güvenilir olmayan, emniyetsiz
ç.+le 1/278
çögen- hayal kırıklığına uğramak
ç.-ip 5/60
çölengiış dayanak
ç.+in 6/11
çönük kocalmış, çok yaşlı
ç. 4/102
çönü- kocamak, yaşlanmak
çönüür nazın kocalmış yaş
ç. 4/24, 4/36
ç.+nıñ 4/25
çöñgeeleş- birbirini kışkırtmak
ç.-ip 19/113
çöön 1. doğu
ç. 1/89, 1/222, 6/36, 7/30, 7/77, 7/92, 7/97, 7/98, 7/108, 7/115, 11/3,
2. doğulu
ç. 7/60, 7/71, 13/10, 13/11
çöp (') haklı, doğru
ç. 4/155
çöpşee- izin vermek, müsaade etmek
ç.-er 26/37
ç.-gen 8/140
ç.-p kör- 10/3
çöpşeerel izin, müsaade

ç.+ dorni 26/12, 26/28, 26/37,
26/38
ç.+in 8/120
çöpşereş- razı olmak, kabul etmek
ç.-pedim 3/51
ç.-peyn 14/63
ç.-ti 1/294, 3/23
ç.-tim 3/41, 3/42
çöpşerejilge izin
ç.+ziniñ 25/16
çöptüg haklı, doğru, makbul
ç. 4/134, 8/163, 13/67
çöptüg çoruk adalet
ç.+tu 20/26
çörgek kundak
ç.+in 12/34
ç.+terin 8/84
çörüldee aykırılık
ç.+ler 20/49
çörüldeelig tartışmalı
çörüldeelerlig 20/26
çöşpereş- bk. çöpşereş-
ç.-tim 5/13
çövüel konsey
ç.+iniñ 25/13
çuda- hayvanların yemsiz
kalmalarından dolayı
zayıflaması
ç.-p egele- 1/253
çuduk tomruk, kütük
ç. 19/151

ç.+tarı 5/45
ç.+tarnı 1/176
çug- yıkamak
ç.-up 12/34
çuga ince, hafif
ç. 1/251, 1/252, 18/75, 18/84,
18/106
çugaa 1. söz
ç. 4/121, 18/6
ç.+lar 19/161
ç.+nıñ 13/103
ç.+zı 19/24
ç.+zından 4/167
ç. ün- 1/121
ç.+zı ün- anons edilmek 8/162
2. konuşma, sohbet, anlatma
ç.+ga 15/5
ç.+nı 4/200
ç.+vıstıñ 27/7
ç.+zı-bile alırga söylediklerine
göre, anlattıklarına göre 21/39
ç.+zın 1/46, 1/73, 1/80, 1/137,
1/272, 1/278
ç.+zinga 8/44
ç. çorut- 4/10
ç. kıl- 21/45
3. bildiri, demeç
ç.+nı 27/3
ç.+zinga 20/43
4. anlatma, hikaye, efsane vb.
ç.+larında 17/61

ç.+larnı 21/4

ç.+zından 7/147

solun ç.+larnı 5/41

5. dil

kuş çugaazı kuş dili bk. **kuş**

üleger çugaa atasözü bk. **üleger**

toolçurgu çugaa efsane bk.

toolçurgu çugaa

çeçen çugaa öykü, hikaye bk.

çeçen çugaa

çugaa-domak konuşma

ç.+ınga 5/38

ç.+ka 4/128

çugaajok elbette, şüphesiz

ç. 2/2, 2/155, 4/26, 4/122, 4/135,

5/3, 15/54, 15/70, 18/104

çugaakır konuşkan

ç. 4/198

çugaala- 1. konuşmak, söylemek,
anlatmak

ç.-ar 1/241, 3/144, 5/60, 13/103,
18/14

ç.-ar bol- 4/44, 16/11, 18/22,
26/30

ç.-ar-daa bol- 19/122

ç.-arga 2/85, 9/23, 18/29, 18/42,
25/26

ç.-ar ujurlug 13/71

ç.-arımga 3/23, 3/72, 3/106

ç.-arından 19/121

ç.-ayn 19/8

ç.-dı 1/43, 1/99, 1/197, 1/217,
1/218, 1/242, 1/255, 3/25, 3/30,
3/170, 3/190, 3/193, 3/222,
3/231, 3/245, 3/249, 11/10

ç.-dılar 3/84

ç.-dım 3/38, 3/57

ç.-dıñar 22/35

ç.-gan 3/241, 5/15, 6/39, 19/6,
19/246, 22/4, 25/2

ç.-gan-daa 26/66

ç.-ganım 6/10

ç.-ganın 21/51

ç.-gaş 3/56

ç.-p 3/14, 3/252, 20/50

ç.-p ber- 1/93, 1/109, 1/125,
26/9

ç.-p bol- 19/9

ç.-p çoru- 13/111

ç.-p egele- 1/68

ç.-p kag- 26/67, 12/16

ç.-p olur- 1/77

ç.-p tur- 3/140, 4/157, 4/162,
4/164, 6/40, 7/118, 9/14, 25/30

ç.-vas 1/72

ç.-vas bol- 3/209

ç.-y ber- 1/157

ç.-y-dır 1/3, 1/199, 1/223,
1/235, 1/266, 16/61

ç.-za-la 19/201

algış-yöreel	ç.-arı	dualar	çugaalanıg anlatma
okumak, söylemek 8/111			ç.+lar 13/32
2. bir dilde konuşmak			ç.+larnı 13/77
ç.-ar 1/57, 1/124, 1/174			çugaalıg konuşan
ç.-ar-daa 1/56			ç. 1/121
ç.-arı 9/23			çugala- netleştirmek, açık hale getirmek
ç.-gaş 3/146			ç.-gaş 3/71
ç.-dı 1/75			çugayla- badanalamak
ç.-p 3/192			ç.-gaş 1/170
ç.-p şıda- 3/142			çugaylıg badanalı, boyalı
ç.-vas 4/188			ç. 7/39
çugaalaş- konuşmak			çugdur- yıkatmak
ç.-ıp 5/53, 21/6, 22/38, 22/52			ç.-up çıt- 1/269
ç.-ıp tur- 1/162			çugula önemli
ç.-ıp olur- 3/26			ç. 1/141, 1/144, 1/146, 2/148,
ç.-ır 11/10, 17/60, 19/154			2/155, 2/158, 2/162, 2/163, 4/9,
ç.-ır apar- 26/72			4/32, 4/64, 6/44, 7/138, 9/4,
ç.-ır bol- 24/5			10/15, 13/53, 15/63, 18/2, 20/46,
ç.-ırda 9/37			22/44, 24/39, 25/27, 26/62,
ç.-irga 3/166			12/28, 12/31
ç.-ırı-bile 5/8			❖
ç.-ırın 9/37			ergejok ç. hayati önem, mühim
ç.-ırlar 8/45			4/32, 6/25, 25/27
ç.-kan 9/16, 19/219, 26/74			ergejok ç.+zın 4/131
ç.-tıvıs 20/16			çula fiillerde pekiştirme yapar
çugaalan- 1. konuşmak, söylemek			ç. silgiş- 19/227
ç.-dı 1/224			ç. bakta- 19/57
ç.-gan 1/238			ç. şügümçüle- 19/156
ç.-ıdır 1/289			çular yular
2. mırıldanır gibi ses çıkarmak			ç. 5/36, 19/72
ç.-ıp olur- 13/98			çuñma dağ keçisi, elik

ç. 17/34, 21/23
çun- yıkanmak
ç.-up 1/23, 1/49
çuragay sayı
ç. 4/50
çurju kayın birader
ç.+zu 8/35
çurt (') ülke, yurt
ç. 3/260, 17/27, 18/89
ç.+ka 1/117, 3/42, 7/96
ç.+ta 3/259
ç.+tardan 21/16
ç.+tarniñ 3/120, 26/48
ç.+tuñ 3/217, 5/7, 5/17, 17/67,
 19/163, 19/223
ç.+u 3/2, 3/258, 3/260, 23/27
ç.+uvusta 23/17
ç.+um 3/150, 11/7
ç.+umnu 3/94
ç.+un 1/283, 17/20, 17/23,
 17/28, 17/31
ç.+unçe 1/15, 3/138, 17/81
ç.+unda 17/20
ç.+undan 3/15, 17/30, 17/42,
 20/40
ç.+unga 2/30, 3/253, 3/255,
 5/24, 17/14, 17/42
ç.+unuñ 6/9
ç.+uvus 26/48
ç.+uvusta 3/79

çurt töreli yurt akrabalıǵı
ç. 8/39
ç.+bile 8/42
çurt-şinçilel muzeyi
ç.+nge 1/66
çurtsun- (') benimsemek, ülkeyi
 benimsemek
ç.-up 3/260
çurtta- (') yaşamak
ç.-alıñar 10/10
ç.-ar 4/24, 4/182, 8/6, 20/48,
 20/55
ç.-ar bol- 8/198
ç.-arı 8/42 8/226, 22/51
ç.-arımni 3/112
ç.-arın 8/8, 8/155, 8/199, 10/7
ç.-dım 7/97
ç.-gan 4/38, 5/20, 7/51
ç.-gaş 3/192, 5/23, 12/4
ç.-p 2/157, 3/178, 3/217, 3/229,
 7/96, 7/106, 8/175, 17/19
ç.-p çoru- 2/44, 3/174, 3/196,
 3/203, 3/206, 3/215, 3/252,
 3/259, 3/260, 5/21, 5/25, 6/37,
 6/44, 7/42, 7/48, 7/75, 7/76,
 7/77, 7/81, 7/103, 7/123, 10/10,
 14/69, 17/3, 17/14, 17/16, 17/37,
 17/41, 17/42, 17/52, 17/53,
 17/55, 17/68, 19/124, 21/24,
 12/2, 12/3
ç.-p ert- 4/13, 4/14, 4/32, 4/35,

4/63, 5/24, 5/56

ç.-p kel- 5/4, 9/6, 13/10

ç.-p şıda- 4/116

ç.-p tur- 1/16, 3/4, 3/101, 3/124,
3/136, 3/159, 3/166, 3/172,
3/175, 3/182, 3/183, 3/217,
3/231, 4/28, 4/53, 6/46, 8/125,
13/68, 20/26, 20/45

ç.-vas çoru- 4/173

ç.-vişaan 1/249, 14/12

ç.-y ber- 1/273, 5/13, 7/108,
13/25, 17/30

çurttakçı (') bölge halkı, bölgede
yaşayan halk

ç. 1/141

ç.+ları 1/21, 3/67, 7/45

ç.+larının 3/137, 6/21,

ç.+zı 26/6

ündeziin ç.+ları 7/9, 7/24

ündeziin ç.+larının 7/147

çurttakçılığ (') nüfuslu

ç. 1/230, 1/259

çurttakçılarlığı 1/261

çurttakçı bajiñı (') konut, mesken

ç.+nıñ 22/3

çurttakçı bajiñnıg (') konutların
bulunduğu

çurttakçı bajiñnarlığı 1/62

çurttakçı çonnug (') meskun

çurttakçı çonnarlığı 1/140

çurttalga (') hayat, yaşam

ç. 2/54, 4/71

ç.+dan 4/105, 20/47

ç.+ga 8/40, 8/138, 8/229, 20/7

ç.+nı 1/279, 6/68

ç.+vistiñ 5/41

ç.+zı 6/16, 13/14, 20/5

ç.+zın 1/280

ç.+zında 5/57, 6/12

ç.+zında-daa 6/12

ç.+zinga 6/9, 8/142

ç.+zınıñ 6/57, 6/68, 6/69

çurttug (') memleketten olan

ç. 3/207, 21/40, 12/6

çuru- çizmek, resmetmek

ç.-gan 7/40

ç.- ganı 18/48

ç.-p 2/65

ç.-p çet- 7/12

ç.-pkan 16/134

ç.-y kag- 16/133

çuruk 1. fotoğraf, resim

ç. 6/66, 16/125

ç.+tar 8/170

ç.+tarın 6/67, 16/34, 18/13

ç.+tariñnı 16/106

ç.+tu 16/123, 16/134

ç.+un 22/52, 27/6

ç.+uvustu 16/127

2. işaret, simge

ç.+unga 27/18

❖
çurukka tırttır- fotograf
çekmek
ç. 16/116, 24/35
çurukçu ressam
ç. 6/66, 7/12
ç.+zu 16/131
çuruktug resimli
çuruktarlıg 7/40
çurum 1. düzen, rejim, disiplin
ç. 19/23, 19/141, 19/145
ç.+ga 8/95
ç.+u 3/31, 6/26, 8/80
ç.+un 1/106, 4/63
2. kural
ç.+un 21/41
ç.+unuñ 27/18
çurumal tasvir
ç.+darı 2/63
ç.+ı 2/33, 15/26
çurumaldıg manzaralı
ç. 25/23
çurumnug düzenlenmiş, düzenli
ç. 3/38, 8/114
çuruttun- tasvir edilmek
ç.-gan 2/84
çut I kıtlık
ç. 1/255
ç.+tan 1/254
çut II ayıp
ç.+u 4/117

çuur- parçalamak
ç.-a 19/190
çü ne
ç.+de 12/10
ç.+den 16/79
ç.+nü 3/145, 8/164, 19/18,
26/47, 26/67, 27/9
❖
çünü-daa hiçbir şey
ç. 3/106, 19/188
çünüñ-daa her şey
ç. 4/120, 4/138
çüzü-daa hiçbir şey
ç. 26/69
çüdel ne
ç. 8/67
çüdere- kirlenmek
ç.-y ber- 21/39
çüdü- (') iman etmek, inanmak
ç.-p 8/57
ç.-p çoru- 15/48, 17/84, 20/39
ç.-ür 13/20, 15/46, 20/3
çüdükçü (') iman edenler, inananlar
ç.+leringe 20/44
çüdülge (') din, inanç
ç. 2/3, 15/47, 18/25
ç.+bile 15/42
ç.+ler 20/49
ç.+lerniñ 20/3
ç.+zi 13/14, 20/39
ç.+zin 20/50

ç.+zinden 15/46, 15/59
ç.+ziniñ 20/50
ham ç.+zi şamanizm 13/20
ham. ç.+zin 13/16
çüdülgelig (') inanca sahip
ç. 20/29
 ❖
ham çüdülgelig şamanizm
 inancına sahip 2/126, 17/83,
 20/2,
çüdülge-süzüglel (-) inanç
ç.+daa 24/25
çüdülge-hündütkel (-) inanç ve saygı
ç.+diñ 21/8
çüdülge ırı (') ilahi, dinî şarkı
çüdülge ırları 13/32
çüdür- (') yüklemek
ç.-üp 21/26
ç.-üp kag- 3/108
çüg tüy
ç.+ü 18/9, 18/24, 18/26
ç.+ünden 18/90
ç.+ünüñ 18/32
çüge neden, niçin
ç. 3/102, 8/65, 8/66, 8/69, 9/27,
 13/61, 15/1, 15/6, 15/7, 15/8,
 16/35,
çüge-daa hiçbir şeye
ç. 10/13, 24/5
çüge deerge çünkü
ç. 1/171, 1/282, 2/91, 2/122,

2/150, 3/209, 3/223, 5/67, 8/26,
 8/28, 8/58, 8/74, 13/73, 13/83,
 13/96, 16/24, 16/173, 17/21,
 18/62, 27/26,

çüge dize çünkü

ç. 2/13, 3/117, 3/156, 6/56,
 13/88, 18/18, 26/36, 26/41

çügeer orta halli

ç. 7/115

çügen dizgin, gem

ç. 5/36

çüg sadece

ç. 1/57, 1/103, 1/206, 1/282,
 2/144, 2/154, 3/76, 3/83, 3/251,
 4/7, 4/41, 4/113, 4/124, 4/129,
 4/130, 4/169, 4/191, 6/22, 8/149,
 8/157, 8/174, 8/211, 8/223,
 13/38, 13/42, 13/44, 13/48,
 13/50, 13/52, 14/17, 14/21,
 14/25, 14/28, 14/37, 15/12,
 15/56, 16/32, 16/38, 17/22,
 17/53, 17/80, 18/14, 18/101,
 19/27, 19/188, 20/5, 20/11,
 21/16, 21/37, 21/51, 21/58,
 21/62, 22/7, 22/40, 25/45, 26/46,
 26/69, 26/72, 27/17, 12/16,
 12/34

çügürük 1. seri, hızlı

ç. 14/82

2. yürük, iyi koşan, hızlı at

ç. 2/136, 5/36, 19/40

çük yön, taraf

ç. 6/36, 11/3, 13/5

ç.+çe 1/222, 1/257, 7/92, 7/97,
7/104, 21/45

ç.+tüñ 6/36

ç.+ünde 7/2, 7/43, 13/7

ç.+ünge 7/141, 21/26

çü'k yük

ç. 1/7, 3/108

ç.+ü 21/26

ç.+ün 1/16, 1/18

çük-başka farklı yönler

ç. 19/176

çü'k maşınazı yük arabası

ç. 1/208

ç.+nga 1/210

ç.+nıñ 1/227

ç. m.+ları-bile 1/77

çükte- (') 1. yüklemek

ç.-p al- 3/186

2. mecazi anlamda sırtında taşımak,
ceza çekmek

ç.-geş (çükteeş) 5/64

çüktüg (') yüklü, yüklenmiş

ç. 1/236

çül ne, nedir?

ç. 8/10, 9/17, 9/26, 9/38, 18/37,
24/11

çül dize yani

ç. 20/51

çüm tam, tamamıyla

ç.+ü-bile 13/14, 14/20

çüñ yün

ç.+daa 18/84

çürek yürek, kalp

ç. 4/45

ç.+i-dir 15/25

ç.+inden 4/40

çüs yüz sayısı

ç. 1/2, 1/280

çüs güz

ç. 18/99

çüs çıl yüzyıl, asır

ç. 5/6

ç.+da 4/141, 4/146, 13/26

ç.+dar 5/4

ç.+darda 13/9

ç.+dıñ 13/17, 13/37, 13/91, 18/2

ç.+ında 13/92

çüs-çüs yüzlerce

ç. 2/110, 6/20, 7/14, 7/124

çüs-çüs çıldar yüzyıllarca

ç.+da 13/10

çüstüg dik durmasını sağlayan sapında
odunsu doku bulunan bitki

ç. 20/24

çüstük yüzük

ç.+ün 4/179, 4/182

çütküt- çekilmek, atılmak

ç.-üpkeni 21/29

ç.-üp or- 1/245

çütkül istek

ç.+dũñ 10/11
çütküldüg 1. azimli, ısrarlı, bıkmayan
 ç. 1/280, 6/60, 7/50, 14/37
 2. inançlı
 ç. 20/35
çüü 1. ne
 ç. 3/146, 9/35, 13/66, 16/51,
 19/151, 19/192
 ç.+den 15/21
çüü-daa 1. her ne, her şey
 ç. 16/138, 19/8
 2. hiçbir şey
 ç. 1/297
 3. gibi şeyler
 ç. 19/225
çüül 1. şey
 ç. 3/22, 3/87, 3/210, 4/171,
 18/34, 20/46, 24/43
 ç.+der 2/122, 3/260, 8/111,
 8/191
 ç.+der-bile 6/10
 ç.+derge 3/251
 ç.+derivisti 1/32
 ç.+derni 3/121, 3/146, 4/67,
 4/137, 4/147, 4/195, 5/39, 5/67,
 5/68, 8/96
 ç.+dũ 3/22, 4/136, 9/41, 13/38
 ç.+ge 4/124
 ç.+le 24/48
 ç.+ün 4/163
 2. mesele, konu

ç. 19/219, 22/22
ç.+dũ 13/40
3. yazı, makale, eser
 ç.+de 18/48
 ç.+den 15/40
 ç.+derge 13/95
 ç.+derimniñ 13/70
 ç.+deringe 14/14
 ç.+derni 1/95, 4/150, 13/90
 ç.+dũ 4/105
 ç.+dũñ 6/2
 ç.+ü 13/27
 ç.+ümge 13/39
 ç.+ünge 15/25
4. kanun maddesi
 ç.+ünde 2/160
çüül-bürü her şey, pek çok şey
 ç. 21/9
çüüldeş- özdeşleşmek
 ç.-pezin 13/95
çüüldüg 1. özelliğe sahip
 çüülderlig 3/86
 2. kurallı, yasal, uygun
 ç. 8/157, 8/225
çüve 1. şey
 ç. 1/72, 1/78, 1/189, 1/218,
 1/274, 1/302, 2/2, 3/42, 3/79,
 4/153, 4/160, 4/189, 4/196, 5/39,
 5/41, 5/45, 5/55, 5/62, 5/64,
 5/67, 6/31, 7/12, 7/15, 7/47,
 8/211, 13/34, 13/103, 16/6, 16/9,

16/12, 16/18, 16/28, 16/78,
 16/85, 16/160, 16/169, 18/13,
 19/6, 19/16, 19/17, 19/25, 19/29,
 19/33, 19/34, 19/35, 19/37,
 19/56, 19/57, 19/69, 19/70,
 19/71, 19/76, 19/81, 19/91,
 19/92, 19/93, 19/95, 19/110,
 19/111, 19/118, 19/121, 19/123,
 19/137, 19/145, 19/147, 19/149,
 19/150, 19/152, 19/155, 19/157,
 19/161, 19/165, 19/226, 19/229,
 19/231, 19/232, 19/243, 20/23,
 21/41, 22/22, 22/39, 22/47, 24/3,
 24/11
ç.+ -dir 1/273, 3/172, 3/185,
 3/241, 16/52, 16/63, 17/14,
 17/15, 17/21, 17/39, 19/233,
 21/21, 21/47, 24/4, 24/5
ç.+ge 1/280, 1/281, 8/71,
 16/138, 20/26
ç.+ -le 16/74
ç.+lerni 20/25, 20/56
ç.+m 16/26
ç.+ni 1/217, 1/225, 3/21, 3/105,
 3/260, 7/13, 7/120, 7/125, 8/72,
 8/137, 12/21, 19/228, 20/51,
 26/50
ç.+niñ 1/301, 4/111, 26/74
ç.+vis 16/139
ç.+zi 5/43

çüve-daa hiçbir şey 7/52

çüzün renk, tüy rengi

ç. 3/252, 21/31, 23/28

ç.+ün 3/146, 8/142

ç.+ünden 18/30

D

daa bürokratik ve dini unvan

d. 18/30

daadı daima, sürekli

d. 18/105

daalga yüküm, vazife, görev

d. 19/156

d.+nı 1/167, 5/40

daamçirgay süzgün, durgun, cansız

d. 1/302

daan şaşkınlık, istek, razı olma gibi
 anlamlar katan edat

d. 1/173, 3/46, 9/37, 19/42,
 19/43, 19/48, 19/49, 22/40,
 24/21, 24/25

daara- dikmek

d.-ar 1/71, 18/51, 18/61, 18/70,
 18/79, 18/106

d.-arı 18/63

d.-p 7/47, 17/37, 18/40

d.-p al- 13/12

d.-p bol- 18/62

d.-gan 18/99

daarat- diktirmek

d.-ırı-bile 1/74

daarta yarın, gelecek gün

d. 3/71, 27/2

daartazında gelecek gün, sonraki gün

d. 1/172, 1/210, 16/123, 16/104

daas- vazifelendirmek

d.-kan 25/22, 26/8

daaş gürültü, ses

d. 12/37

d.+ı (daajı) 1/7, 1/48, 1/178

d.+ın 1/5, 1/76

d.+tarın 13/15

daaş-şimennig gürültülü

d. 1/271

dag dağ

d. 1/45, 1/79, 7/100, 13/46

d.+da 1/21

d.+dan 1/48

d.+ın 23/26

d.+ınga 5/49

d.+ınıñ (daanıñ) 1/167

d.+je 1/277

d.+la 19/99, 19/103

d.+lar 1/251, 1/268, 1/270, 5/41,

7/4, 7/113, 13/5

d.+lar-bile 21/14

d.+larda 1/234

d.+lardan 1/271

d.+laringa 13/46

d.+larje 1/233

d.+lar-la 1/268

d.+larnıñ 1/213, 1/246, 1/269

d.+nı 1/214

d.+nıñ 1/212

daga kar ayaklığı

d.+larnı 1/50

dagaa tavuk

d. 4/75

dag ajılı madencilik

d.+darın 25/42

dagdımkçı görevli

d.+zı 5/40

dag duzu kaya tuzu

d.+nuñ 1/151

dag-dügü asbest, kaya lifi

d. 1/204, 1/206

d.+n 1/205, 1/207

dagı- (') 1. tören yapmak,

kutsallaştırmak

d.-gaş 3/242

d.-ırda 21/39

2. dua etmek, tapınmak

d.-ır ujurlug 3/242

d.-p çoru- 21/26

dagılda kutsama

d.+nı 21/40

daglıg dağlık

d. 7/114, 25/25

daglarlıg 1/52, 23/21

2. dağ ile ilgili

d. 1/27

dag-tıvış maden

d. 25/40

dajıglaş- taşımak, nakletmek,

ulaştırmak

d.-ıp ber- 1/16

dakpır tekrar olan, tekrarlanan

d. 5/30, 24/4

dalay deniz

d. 1/273, 7/3

dalgan öğütülmüş buğday

d. 3/122, 3/162, 19/182, 24/44

dalgan kuda evliliğin birinci yılı

kutlaması

d. 8/176

dam bar- (dam baar) daha da artmak,

daha da çoğalmak

d.-gan tur- 19/158

damçı- birileri veya bir şey aracılığıyla

gelmek, aktarılma

d.-gan 23/28

d.-p 17/12

d.-ıp al- 6/13

d.-p kel- 2/110, 2/114

d.-ır 8/9

damçıştır 1. bir şeyin aracılığıyla,
yoluyla

d. 4/152, 15/4, 15/20, 15/41,
15/46, 15/64, 22/16

2. değinerek

d. 15/4

damçıt- iletme, aktarmak

d.-arı 27/12

d.-arı-bile 13/81

d.-ıp 20/36

d.-ıp ber- 6/21, 7/146

d.-ıp kag- 26/3

d.-ıp tur- 8/51

d.-kanı 4/28

d.-kanı-bile 13/44

d.-kanında 2/119

d.-pas bol- 9/35

dañ tan vakti

dañ at- tan atmak 19/33

dañ bajı şara-here turda çok
erken bir vakit 1/210

dañ bajında tan vakti 1/48

dañgına prenses

d.+zı-bile 17/21

dañzı liste

d. 3/122, 21/15

d.+da 19/240

d.+zın 12/14

dañzı-haraa liste

d.+zın 24/34

dañzılattın- kaydedilmek

d.-gan 7/23

dap ber- aniden atılmak

d. b.-irimge 19/172

daraazında 1. gelecek, sonraki

d. 1/54, 1/103, 1/179, 3/35, 4/32,
5/24, 5/60, 14/79, 16/136, 23/21,
27/10, 27/12

2. sonrasında, daha sonra

d. 1/299, 3/177, 4/110, 16/158

3. aşağıda, aşağıdaki (yazılı malzemede bahsedilenden daha sonra bahsedilecek olan konu için)

d. 4/105, 4/201, 14/50, 14/64, 20/23

darga başkan, önde gelen, idareci

d. 1/43, 26/60

d.+lar 26/52

d.+ları 19/197, 19/223, 19/226

d.+larım 19/201

d.+ların 18/28

d.+nın 1/25, 18/29, 26/6

d.+vıs 1/238, 1/239, 1/293

d.+zı 1/18, 1/39, 1/164, 1/172, 10/19, 11/13, 18/31, 19/155, 23/14, 23/35, 25/2, 25/16, 25/22, 26/11, 27/7, 12/10

d.+zı kiji 19/153, 19/167

d.+zın 19/156

d.+zinga 19/138

d.+zının 14/19, 19/220, 21/4

dargala- başkanlık yapmak

d.-p tur- 19/158

d.-y ber- 19/212

dargan (') demirci

d. 15/47

darganna- (') demircilik yapmak

d. 5/36

darıy çabuk, tez, derhal

d. 2/154, 25/22

soon darıy -ınca, dığı gibi, -ır...-maz 15/3

darlal zulüm

d. 1/283

d.+dan 24/16

d.+dın 5/4

d.+ın 24/4

d.+ından 5/6

darhat Moğolstanda yaşayan Moğollaşmış Tuvalılara verilen ad

d. 3/98, 3/221

d.+daa 3/100

d.+tar 3/101, 3/140

d.+tar-bile 3/139

daş taş

d. 1/63, 1/221, 1/223, 2/41, 2/50, 7/124, 17/82, 21/25

d.+ta 7/87, 7/105

d.+tan 2/42

d.+tar 2/147

d.+tarnı 1/201, 1/228

d.+tı 7/104

köjee daıı abide, yazılı taş bk.

köjee

daş kiji balbal, abide

d.+nın 1/224

daş siilbilgezi daş oymaları

d. 13/27

daşka kadeh

d.+nı 8/117
daştı bir şeyin dış tarafı
d. 7/39, 18/75
daştı dıştaki, bir şeyin dış tarafındaki
d. 2/50
daştıkı 1. bir şeyin dış tarafındaki
d. 2/49
2. yabancı, başka yerden olan
d. 3/51, 3/82, 3/117, 23/18
d.+daa 18/2, 26/47
d.+daa ulustar 18/104
d. kiji 3/72, 3/100
d.+lar 3/9, 3/11, 3/20, 3/21, 3/22, 9/34
d.+nıñ 24/4
3. yabancı ülke
d.+ga-daa 6/30
davan taban
d.+ı 19/180
daya hanım eli
d.+larda 21/8
dayak ayak
d.+ın 18/65
dayan- 1. dayanmak, yaslanmak
d.-ıptar 6/11
d.-ıp tur- 8/227
2. dayanmak, delil göstermek
d.-ıp tur- 2/6, 15/17
d.-ırı 15/63
3. bir şeyin üzerinde kurulmak
d.-ıp 4/28, 14/63

d.-ıp al- 13/65, 27/17
d.-mışaan 14/61
dayın savaş
d. 22/29
d.+çe 7/85
d.+daa 17/24
d.+dan 17/27
dayın-çaa savaş
d. 18/68
dayınçı 1. asker, savaşçı
d. 2/65, 7/46
d.+ga 1/222
d.+lar 7/78
dayzın düşman
d. 20/14
d.+ı 16/5
d.+ım 19/186
d.+nar 17/35
dazıl 1. bitki kökü
d.+darın 13/13
2. bir şeyin başlangıcı, kökü, kökeni
d.+ın 27/16
dazıldığ 1. aynı kökene sahip
d. 2/78
2. köklü, sağlam
dazıldarlıg 2/14
dazıl-dös köken
d.+üvüs 27/20
de- /di- demek
d.-di 1/44, 1/162, 3/40, 3/50,

3/53, 3/73, 3/151, 3/250, 3/251,
16/80,

d.-dim 16/62

d.-dir 16/13, 16/43, 16/52,
16/54, 16/58, 16/101, 19/65,
19/67, 19/60, 19/62,

d.-er 1/214, 2/43, 2/90, 3/135,
3/146, 3/198, 3/227, 3/228, 4/22,
4/36, 4/38, 4/50, 4/111, 4/163,
5/30, 5/55, 5/62, 5/63, 5/64,
7/25, 7/114, 7/122, 8/18, 8/20,
8/24, 8/25, 8/31, 8/37, 8/62,
9/25, 13/14, 13/40, 13/88, 14/14,
14/44, 15/46, 16/16, 17/53, 18/4,
18/6, 18/9, 18/24, 18/44, 18/50,
18/60, 19/151, 19/160, 19/192,
20/24, 21/27, 21/40, 22/36, 24/4

d.-eril 21/28

d.-eriniñ 7/150

d.-erleri 18/41

d.-erler 3/140

d.-gen 1/24, 1/210, 2/18, 2/82,
3/78, 4/154, 5/14, 6/18, 8/141,
12/8, 13/56, 13/63, 16/25, 16/52,
17/63, 18/6, 18/13, 18/26,
19/235

d.-geni 4/160, 8/161, 16/51,
17/9, 21/31,

d.-genin 8/120, 8/130

d.-geş 1/102, 1/225, 3/15, 3/46,
16/64, 16/128, 19/185, 19/226,

21/57

d.-jik 2/37, 2/119, 4/178, 4/180

d.-p 1/4, 1/73, 1/75, 1/77, 1/80,
1/123, 1/137, 1/197, 1/199,
1/226, 1/261, 1/278, 1/294,
1/297, 2/88, 2/89, 2/127, 3/144,
3/255, 6/17, 6/36, 6/40, 6/45,
7/147, 9/41, 13/104, 19/58,
19/63, 19/71, 19/76, 19/225,
25/30, 25/44, 27/8

d.-ves 3/40, 18/83, 21/44

d.-veyn 7/158, 21/28

d.-veyn tur- 26/73

d.-y kag- 16/80

d.-ze 2/120, 4/8, 4/123, 10/15,
18/6, 18/51, 21/29

d.-ze-le 19/184

d.-zimze 13/6

dedir (') 1. geriye doğru

d. 1/210, 3/56, 3/177, 3/220,
3/224, 16/95, 16/130

d.-le 3/175

2. tekrar

d.-le 16/70

deedi 1. derece bakımından üst olan

d. 3/204, 5/32, 14/7, 27/22

deedi ööredilge çeri üniversite
gibi yüksek öğrenim yerleri
2/162, 25/41

deedi attestatsiya komissiyazı
yüksek sicil kurulu 14/35

2. üstün, nitelikli
d. 4/4, 4/8, 4/108, 14/32, 15/21, 15/60
- deej** 1. bir şeyin en iyisi
d.+zi 1/216
d.+zin 21/45
 2. örnek, numune
d.+zi 2/7
- deen** 1. de- fiilinin -gen sıfat-fiil ekli şekli bk. **de-**
 2. gibi, benzeri, ve benzeri
d. 2/48, 2/79, 2/130, 3/75, 3/120, 4/161, 4/165, 4/166, 6/21, 6/30, 8/68, 9/27, 10/11, 13/60, 13/110, 18/16, 21/25, 21/59, 24/4, 24/11, 24/46, 25/3, 26/27
d. ışkaş öske-daa ve benzeri 17/73, 17/78
d. ışkaş gibi, benzeri 4/131, 4/139, 4/146, 4/158, 13/46, 13/58, 18/9, 18/40, 18/46, 21/4, 21/5, 27/9
d. hevirlig gibi 8/216
- deer** 1. gök, gökyüzü
d. 2/17, 2/23, 2/36, 2/48, 2/51, 2/52, 2/106
d.+bile 8/77
d.+de 1/10, 2/19, 7/12
d.+den 2/17, 6/18
d.+ge 18/26, 18/37
d.+in 15/35
- d.+lerden** 7/105
d.+ni 2/16
2. Tanrı
D. 2/19, 2/29, 2/30, 15/47
D.+ge 15/46
D.+niñ 2/32, 2/38, 15/46
- deer** -a değin, -e kadar
d. 17/34, 19/33, 19/36
- deere** 1. iyi, en iyi
d. 1/280, 4/134, 8/41, 16/25, 19/112, 21/29, 25/11
 2. seçkin
d.+lerin 15/69
- deerge** cümlede açıklama yapıldığında kullanılır; ... demek, ... demektir anlamında kullanılan söz
d. 1/73, 1/199, 2/7, 2/13, 2/79, 2/157, 3/46, 3/56, 3/127, 3/129, 4/3, 4/24, 4/36, 4/54, 4/58, 4/154, 4/160, 4/161, 4/162, 4/175, 4/191, 5/68, 8/20, 8/98, 8/205, 9/2, 9/17, 9/38, 13/5, 13/102, 13/103, 14/44, 15/59, 16/117, 17/9, 17/63, 18/37, 19/37, 19/53, 19/145, 19/160, 24/11, 24/20, 24/23, 24/32, 26/20, 26/44, 27/11, 27/18
d.-daa 1/274
d.-le 3/202, 4/44, 10/11, 21/45, 27/10, 27/16

ol d. bu ise, örneğin, yani 4/194,
6/11, 7/72, 8/9, 9/4, 9/11, 14/72,
14/77

ol d.-le 14/67

deerzi cümlede -ceği, -dığı, olduğu,
olacağı görevinde kullanılır

d. 2/2, 2/155, 4/120, 4/122,
4/129, 4/135, 4/136, 15/54,
18/89, 25/45

d.+n 1/99, 1/158, 1/164, 1/282,
2/83, 2/110, 2/152, 3/30, 3/42,
6/30, 9/18, 12/30, 16/22, 21/51

d.+nge 10/7, 18/31, 25/35

dees 1. de- fiilinin -geş zarf-fiil ekli
şekli bk. **de-**

2. için edatı

d. 1/13, 1/98, 1/179, 1/196,
1/207, 1/274, 2/53, 3/5, 3/11,
3/23, 3/53, 3/68, 3/71, 3/85,
3/103, 3/104, 4/113, 5/6, 5/10,
5/30, 5/45, 5/60, 6/16, 6/20,
7/64, 8/30, 8/149, 8/166, 9/17,
9/34, 10/7, 13/66, 13/109, 14/6,
14/12, 14/19, 14/79, 16/34,
16/151, 17/20, 17/26, 17/31,
20/17, 20/31, 20/36, 20/39,
22/44, 24/16, 25/11, 26/43,
26/49

3. gibi, benzeri

d. 1/87, 13/63, 16/26, 16/139,
18/7, 19/151, 26/42

d. oon öske gibi, ve benzeri
24/44

d. oon-daa öske gibi, benzeri
2/3, 2/38, 2/86, 2/153, 8/122,
14/65, 14/68, 24/41

d. öske-daa gibi, benzeri 8/108,
8/219, 14/42, 26/19

d. oon-daa ulaştır gibi
devamında, benzeri 6/3

d.-le gibi, benzeri 13/66, 21/15

d.-le baar 17/7, 27/18

dees isabetli, önemli

d. 4/192, 15/14

deg gibi

d. 1/6, 1/222, 1/228, 1/280,
1/282, 1/301, 2/19, 2/31, 2/100,
2/101, 4/128, 4/189, 6/11, 7/10,
7/12, 7/14, 7/78, 13/97, 14/65,
14/82, 16/10, 18/21, 18/26, 20/9,
20/36, 23/30

deg- 1. değmek, dokunmak

d.-been 19/90

d.-beyn 14/14

d.-bes 7/51

d.-ip 3/187, 7/144

2. ilerlemek

d.-eriviske 1/243

dekabr aralık ayı

d. 18/13, 26/11, 12/10

deka

d.+zı 27/14

delegat delege

d.+ı 5/33

delegey 1. üzerinde yaşadığımız toprak,

deniz, yer, dünya

d.+de 13/6, 20/4, 20/31

oran d.+de 7/15

d.+ni 4/54, 4/109

d.+niñ 13/3, 13/75

2. dünya üzerindeki ülkeler

d. 2/149, 13/91, 13/99, 13/107

d.+ge 1/273, 10/6, 14/15

d.+de 5/16, 12/18

d.+niñ 14/17

3. inançları, değerleri bir olan

insanlar topluluğu

d.+bile 13/21

delge- 1. sergilemek, görülecek şekilde
sunmak

d.-p 24/35

d.-p sal- 1/105

2. masayı yemek ve içeceklerle
donatmak

d.-p 8/151

d.-p sal- 21/45

delgelge sergi

d.+zin 5/30

delgem (') **1.** geniş, enli

d. 1/138

2. alan bakımından büyük

d. 1/22, 1/230, 1/243, 1/246,

1/283, 7/98, 17/16, 17/77

3. kapsamlı

d. 6/12, 27/6

4. büyük adımlarla

d. 1/231

5. geniş, ferah

d. 1/183, 3/7, 3/13, 22/49

6. yer, yurt

d.+nerin 6/70

7. çok, çok sayıda

d. 14/61

delgemçit- (') genişletmek

d.-eri 4/150

d.-ir 14/59

delgeredi genişçe

d. 13/38

delgereñgey 1. geniş, pek çok

d. 13/30

2. herkesin anlayabileceği, basit

d. 14/23

delgereñgeyi-bile 1. yaygın olarak

d. 21/12

2. genel olarak

d. 4/105

3. genişçe, detaylı olarak

d. 8/123, 8/201

demdegle- 1. söylemek, belirtmek

d.-gen 2/89, 6/11, 7/154, 25/14

d.-genim 13/106

d.-p bol- 8/8

d.-p kag- 8/211

d.-p tur- 6/31, 6/35, 6/62, 17/72

d.-ze 5/43

2. kutlamak

d.-er 8/182, 8/187, 8/188, 8/190

d.-eri 8/173, 8/176, 8/191, 8/192, 8/194, 8/196, 24/20

d.-p 8/171

d.-p bol- 8/198

d.-p tur- 2/148, 8/175

3. kontrol etmek

d.-p tur- 3/8, 3/19

4. bir şeye faydasını belirtmek, övmek

d.-er 24/48

demdeglekse- belirtmek istemek, ifade etmek istemek

d.-er-dir 6/30

d.-dim 26/25

demdeglel not, kayıt

d.+de 4/143

d.+derni 4/141, 18/2

d.+i 17/56

demdeglet- bir kişinin veya bir şeyin varlığını tespit etmek, kontrol ettirmek

d.-ip 3/10

2. kaydettirmek

d.-keş 3/219

demdeglettin- söylenmek, belirtilmek

d.-gen 4/142

demdek 1. işaret

d.+ter 2/46, 2/47

d.+terin 2/148, 2/149

2. belirti, alamet

d. 3/189

d.+i 18/29

3. damga

d.+terimni 7/92

d.+terin 7/109

4. iz

d.+terin 13/93

5. üçüncü şahıs iyelik ekli şekliyle (demdee) bir şeyin delili anlamında

d. 5/30, 7/103, 8/130, 9/2, 21/8

demgi daha önce bahsedilen, konu olan

d. 4/181

demir 1. demir

d. 16/120

d.+den 7/46, 22/33

2. demirden yapılmış

d. 2/104, 1/50, 1/272, 1/273, 1/274, 1/276, 27/14

demir-des (-') demirden yapılmış eşyalar

d. 7/53

demir-oruk demir yolu

d. 25/1, 25/5, 25/8, 25/11, 25/17, 25/18, 25/22, 25/27, 25/30, 25/38, 25/40, 25/41, 25/42, 25/43, 25/44

d.+tan 1/2

d.+unuñ 25/16, 25/35

demir-üjök kurşun kalem

d.+ün 11/9

d.+ünün 14/82

demiseş- 1. savaşmak, mücadele etmek

d.-ip kel- 17/26

2. ortadan kaldırmak üzere

mücadele etmek

d.-ip egele- 19/167

d.-ip tur- 19/245

d.-ir 19/164, 26/55

d.-ir apar- 26/50

demisel 1. savaş

d.+çe 24/19

d.+di 7/64

d.+in 17/31

2. mücadele

d. 19/161, 26/66

d. çorut- 19/223

d.+i 5/6

d. kıl- 19/213

añgı demiseli sınıf mücadelesi

a.+ -bile 19/225

demiselçi mücadelecisi

d. 20/31

demneş- 1. yardımlaşmak, dayanışma kurmak

d.-ip 17/3

d.-ip tur- 3/11

d.-ir 4/166

2. ittifak oluşturmak, güçleri

birleştirmek

d.-ip al- 17/46

demnig birbirine yardım eden kişilerin bulunduğu, müşterek, ortak

d. 4/166, 8/42, 10/12

demokrat demokrat

d.+tarınıñ 1/301

demokrattıg demokratik

d. 5/24

dende- kuvvetlenmek, şiddetlenmek

d.-y ber- 1/298

dendii 1. son derece, oldukça

d. 1/183, 1/228, 1/254, 1/273

2. çok iyi, üstün

d.+ -le 5/52

deñ denk, eşit

d. 1/283, 2/28, 4/46, 13/96, 14/65

d. bol- 4/43

deñdezele başka çare yoksa

d. 18/109

deñge 1. eşit olarak

d. 3/122, 25/8

2. birlikte, beraberce

d. 1/36, 8/108, 17/50

3. aynı, benzer şekilde

d. 16/171

deñgel (') sağlam, güçlü

d. 17/38

d.+iniñ 4/39

deñne- karşılaştırmak

d.-er bol- 27/5
d.-erge 4/6
d.-p 14/61
d.-p çet- 10/13
d.-p kör- 2/44
d.-p tur- 14/75
❖
deñneer çüve tıvılbas eşi
benzeri olmayan
deñnepki deg çüve
tıvılbas 13/34
deñneksençig eşitlenmek istenen
d. 5/49
deñnel seviye, yatay sınır
d.+inden 7/3
2. bir şeyin başka şeye göre değer
derecesi
d.+in 4/9
d.+i 10/6
d.+de 23/28
d.+ivis 26/65
3. makam
d.+inge 27/3
deñneldig değerinde, seviyesinde olan
d. 24/20
deñnelge karşılaştırma
d. 4/113
deñneştir- karşılaştırmak
d.-ip kör- 6/27
deñzi ağırlık
d.+zi 1/186, 1/187, 5/46

d.+zi-daa 1/185

dep 1. de- fiilini -p zarf-fiil ekli şekli
bk. **de-**
2. diye, olarak, şeklinde, denen,
adlı, nötr anlamlarda kullanılır
d. 1/3, 1/6, 1/17, 1/21, 1/27,
1/39, 1/43, 1/45, 1/46, 1/48,
1/60, 1/61, 1/70, 1/94, 1/151,
1/173, 1/185, 1/187, 1/189,
1/197, 1/199, 1/200, 1/201,
1/203, 1/204, 1/209, 1/217,
1/223, 1/228, 1/235, 1/236,
1/238, 1/241, 1/242, 1/255,
1/266, 1/272, 1/275, 1/289,
1/293, 2/8, 2/12, 2/31, 2/32,
2/36, 2/44, 2/59, 2/60, 2/78,
2/79, 2/80, 2/81, 2/85, 2/91,
2/116, 2/131, 2/133, 2/139,
2/147, 2/149, 2/160, 2/162, 3/11,
3/12, 3/21, 3/22, 3/38, 3/42,
3/47, 3/56, 3/67, 3/68, 3/72,
3/73, 3/75, 3/77, 3/84, 3/93,
3/98, 3/100, 3/105, 3/106, 3/142,
3/146, 3/147, 3/150, 3/153,
3/169, 3/173, 3/189, 3/190,
3/193, 3/206, 3/207, 3/209,
3/213, 3/222, 3/249, 3/252,
3/257, 3/260, 4/4, 4/8, 4/14,
4/42, 4/49, 4/50, 4/52, 4/62,
4/107, 4/108, 4/121, 4/126,
4/134, 4/144, 4/153, 4/164,

4/170, 4/182, 5/2, 5/11, 5/13,
5/22, 5/31, 5/40, 5/43, 5/47,
5/52, 5/56, 5/58, 5/60, 5/67,
5/68, 6/2, 6/11, 6/31, 7/9, 7/13,
7/16, 7/51, 7/63, 7/87, 7/88,
7/95, 7/104, 7/120, 7/125, 7/140,
7/141, 7/146, 7/148, 7/150,
7/151, 7/155, 7/156, 7/158, 8/10,
8/19, 8/32, 8/34, 8/35, 8/39,
8/41, 8/44, 8/45, 8/48, 8/60,
8/71, 8/72, 8/73, 8/77, 8/80,
8/87, 8/91, 8/103, 8/134, 8/157,
8/164, 8/165, 8/205, 8/212, 9/16,
9/36, 9/41, 11/10, 11/3, 11/7,
12/2, 12/10, 12/16, 12/21, 12/25,
12/26, 13/8, 13/37, 13/39, 13/40,
13/44, 13/47, 13/52, 13/54,
13/55, 13/59, 13/61, 13/62,
13/64, 13/65, 13/67, 13/84,
13/92, 13/107, 14/4, 14/10,
14/14, 14/35, 14/44, 14/50,
14/82, 15/3, 15/4, 15/13, 15/16,
15/17, 15/18, 15/19, 15/20,
15/23, 15/24, 15/25, 15/26,
15/38, 15/40, 15/41, 15/45,
15/48, 15/50, 15/60, 15/62,
15/63, 15/66, 15/68, 16/2, 16/3,
16/7, 16/12, 16/38, 16/45, 16/50,
16/51, 16/60, 16/61, 16/114,
16/143, 16/145, 16/164, 16/165,
16/175, 17/13, 17/14, 17/23,

17/38, 17/55, 17/59, 17/60,
17/63, 17/72, 17/82, 18/6, 18/7,
18/12, 18/13, 18/18, 18/22,
18/23, 18/92, 18/104, 19/17,
19/19, 19/84, 19/106, 19/107,
19/122, 19/157, 19/166, 19/186,
19/195, 19/228, 19/229, 19/231,
19/232, 20/15, 20/16, 20/50,
20/51, 20/54, 20/56, 21/3, 21/21,
21/22, 22/29, 22/35, 22/38,
22/50, 23/20, 24/3, 24/4, 24/5,
24/19, 24/35, 24/45, 25/14,
25/21, 25/27, 25/37, 26/25,
26/48, 26/69, 26/70, 26/71,
27/15, 27/19, 27/22, 27/23,
27/29, 27/30

depter kitap

d. 6/1, 6/6

d.+ge-le 1/279

deputat milletvekili

d. 18/29

d.+ınga 5/32

derig-hereksel teçhizat

d.+der 22/36

d.+der-bile 26/64

d.+deri 26/51

d.+derni 22/44

d.+di 22/42

d.+i 15/43

d.+ivis 26/66

deri- bir etkinlik için hazırlamak,

donatmak	d.-ip 3/153
d.-p kag- 22/41	d.-ip tur- 25/10
des-daraala- ('-) sıralamak, bir şeyi peş peşe yapmak, bir şeyin peş peşe olması	d.-vişaan 15/3
des-daraalay sırayla, peş peşe 4/201, 16/11	detkiş- ('-) birbirlerini desteklemek
des- kaçmak	d.-er çoru- 5/22
d.-e ber- 18/46	d.-er tur- 16/154
d.-ip çorut- 17/42	d.-ip 10/14, 17/3
d.-ip ün- 19/176, 17/30	detkimçe destek
d.-ken 19/179	d. 22/34, 22/45, 27/22, 12/28
deski ('-) düz, üzeri yamuk yumuk olmayan	d.+ni 25/35
d. 1/228, 1/242	d.+zi-bile 11/10, 21/40
deskileş- ('-) düzleşmek	devide- telaşa kapılmak, hayecanlanmak
d.-ip 22/23	d.-p 8/128
deskindir 1. etrafta	d.-veyn 20/51
d. 2/86	deviskeer ('-) alan, saha, coğrafya, çevre
2. çerçeveleyerek, etrafını dolanarak	d. 2/3, 2/60, 6/46, 13/5
d. 2/50	d.+ge 1/215, 13/10, 17/16, 21/22
destir- kaçırmak	d.+i 13/22, 19/109
d.-ip ündür- 17/32	d.+in 13/9, 17/77, 20/41
detkeril- kendine gelmek, ayılmak	d.+inçe 1/244, 3/174, 3/220
d.-ip kel- 19/182	d.+inde 1/230, 7/43, 7/88, 13/8, 21/14, 21/17, 24/23
detki- ('-) desteklemek	d.+inden 17/82
d.-gen 13/110	d.+inge 1/274, 3/174, 3/175, 3/217, 6/21, 6/37, 6/46, 17/46, 17/68, 19/158, 19/230, 19/243, 24/28, 25/4, 25/25, 12/36
d.-dim 3/152	d.+ler 1/202
d.-ir ujurlug 26/49	d.+lerinden 13/21
d.-iri 4/151	d.+leringe 3/217, 6/37, 6/44

d.+ni 26/24

deviskeer aayı-bile bölgesel
olarak, bölge bölge 26/4, 26/15

dıka pek, çok, oldukça

d. 1/5, 1/72, 1/81, 1/136, 1/195,
1/281, 2/33, 2/92, 2/116, 2/132,
3/22, 3/43, 3/118, 4/143, 5/60,
6/11, 6/19, 6/22, 6/31, 8/200,
8/203, 9/9, 11/8, 13/90, 13/96,
14/43, 14/68, 16/43, 18/5, 19/83,
19/146, 19/200, 19/234, 21/4,
21/32, 22/26, 22/37, 26/43,
26/59, 12/3, 12/13, 12/14

d.-la 1/184, 15/67, 16/38, 26/51

dıkpış dar *bk. dıkpış*

dıl I tatma organı, dil

d.+dı 13/95

dıl II 1. dil, lisan

d. 1/66, 2/3, 9/2, 14/11, 14/83,
16/73, 16/76

d.+dar 2/153, 2/160

d.+dardan 9/10, 14/64

d.+ga 1/96, 3/249

d.+ın 2/150, 9/9, 14/24

d.+ınga 22/12

d.+ıniñ 2/7

d.+ıvıs 9/7, 9/22

d.+ıvısta 9/10

d.+ıvıstı 9/6, 9/21, 9/41

2. lehçe

d.+dar 9/36

d.+dar-bile 14/61

d.+darda 14/64

d.+darga 14/42

d.+darı 14/43

d.+darınıñ 14/75, 14/76

d.+darnı 2/161

d.+darnıñ 14/71, 14/73

3. grm. ağız

d.+ında 7/154

4. bir çağa özgü söz dağarcığı,
yapısı

d.+ı 2/63

d.+ı-bile 18/22

d.+ında 2/92

5. düşünceyi bildirmeye yarayan
anlatım aracı

d.+ı-bile 26/72

6. dil adı yapmada kullanılır

d. 1/56, 1/57, 1/92, 1/94, 1/95,
1/100, 1/113, 1/124, 1/174, 2/36,
3/14, 3/141, 3/142, 3/149, 3/150,
3/151, 3/156, 3/192, 3/193,
4/157, 4/188, 7/147, 7/154, 9/3,
9/5, 9/16, 9/33, 9/34, 9/35, 9/38,
9/40, 9/17, 9/19, 9/24, 11/2,
11/5, 11/7, 13/59, 14/1, 14/5,
14/6, 14/9, 14/10, 14/14, 14/15,
14/16, 14/18, 14/21, 14/23,
14/24, 14/26, 14/32, 22/35,
14/41, 14/42, 14/44, 14/46,

14/45, 14/47, 14/55, 14/56,
14/59, 14/64, 14/68, 14/69,
14/76, 15/17, 15/66, 16/75,
16/146, 16/149, 17/45, 22/18

kürüne dılı devlet dili bk.

kürüne

dıl ertemi dil bilimi

d.+niñ 14/77

dıl ertemdeni bilbilimci, filolog

d. 15/17

d.+neri 7/121, 9/32

dıldıg lisanı olan

d. 2/51, 2/162

dıl-domak konuşma

d. 4/197

dınya kavun

d. 1/190

dıñna- 1. dinlemek

d.-alıñar 9/37

d.-ar 1/155, 22/25, 22/36

d.-arga 13/35

d.-arivıs 1/272

d.-gan 15/23, 19/46, 19/52

d.-gaş 13/105, 19/107

d.-p 18/37, 19/247, 21/4, 22/2,

22/25, 27/20, 27/24

d.-p bol- 22/40, 23/26

d.-p tur- 13/46

2. duymak

d.-ar 1/6

d.-ar-dır 9/34

d.-arınıñ 1/280

d.-gan 9/16

d.-ganıñar 1/6

d.-ganıvıs 1/165

d.-gaş 1/200, 3/147

d.-p kör- 1/200

d.-p olur- 1/76

d.-vaan 14/3

d.-vayn çoru- 13/87

3. fark etmek

d.-vaan bol- 1/207

4. itaat etmek

d.-vas 4/116

dıñnakçı dinleyici

d.+ga 13/35

d.+lar 1/58, 27/30

dıñnal- 1. duyulmak, işitilmek

d.-bas 22/41

d.-ı-dır 1/178

d.-ıp 13/35

d.-ıp kel- 15/26

d.-ıp tur- 5/16

d.-ır 13/87, 17/39

d.-ır bol- 19/127

2. dinlenmek

d.-ıp egele- 27/29

dıñnangır yumuşak huylu, uysal

d. 4/158

dıñnat- duyurmak, haber vermek

d.-ıp 8/120, 8/130

d.-kan 25/37
d.-kaş 1/121
d.-tı 1/164
dıñzıg güçlü, kuvvetli
d. 23/12
dıñzıgıuşkın yükseliş, güçlenme
d.+ında 15/26
dıñzı- doğum yapan kadının sağlığının iyileşmesi, güçlenmesi
d.-ır 12/35
dıpkış bk. **dıkpış**
d. 22/24
dırbaktıg vaşak
d. 1/82, 18/40, 18/45, 18/51, 18/61
dırgıra- çok fazla olmayan gürültü çıkarmak
d.-gan 1/178
dış dinlenme
d. çok dinlenmeden 1/23
dıştan- 1. dinlenmek
d.-ıp 21/4
d.-ıp or- 1/76
d.-ıp tur- 1/53
d.-ır 3/71
d.-ırnı 1/171
2. tatil yapmak
d.-ıp al- 1/290
d.-ıp-daa al- 16/45
dıştanılga tatil
d. 1/109

d.+nıñ 1/152
❖
çaygı dıştanılga yaz tatili
çaygı d.+nı 1/106
çaygı d.+larda 6/58
hündülüg **dıştanılga** bk.
hündülüg
dıt melez ağazı
d.+tan 15/44
d.+tar 1/232, 1/244
d.+tarda 21/8
d.+tı 19/143
dıvıla- (') çifte atmak (at için)
d.-p tur- 19/182
dıylagar kıvrımlı
d. 7/99
dıylaş: **dıylaş deer** yansıma sözü, kaçamak, dolambaçlı yoldan
d. 26/50
dialekt grm. ağız
d. 14/58
d.+ilerde 8/37
d.+ilerden 14/57
d.+ileriniñ 14/56
d.+izin ağız, 14/57
d.+izinge 14/45
dialektika grm. ağız çalışması
d.+zı 11/7
didim cesaretli, yürekli
d. 5/35
digii-bile her tarafta

d. 1/235

diiñ sincap

d. 1/83, 18/10, 18/98, 18/108

d.+niñ 21/23

diiñne- sincap avlamak

d.-er 5/36

diktant dikte, yazdırma

d. 9/17

d.+ılarnı 9/17

diktor spiker

d.+ga 22/40

dile- 1. istemek, dilemek, rica etmek

d.-di 1/238

d.-divis 5/67

d.-er 2/86, 14/18

d.-gen 5/12, 26/9

d.-p 3/106

d.-p al- 4/176, 4/177, 4/179

d.-p tur- 19/191

2. araştırmak, aramak

d.-eri 4/151

d.-geş 1/276

d.-p 15/31

d.-p çoru- 1/272, 1/274, 27/23

d.-p tur- 1/101

dileeşkin arayış

d.+ner 2/129

dileg dilek

d.+ivisti 22/47

dileg-çagaa istek mektubu

d.+nı 22/46

dilgi tilki

d. 1/234, 18/10, 18/40, 18/43, 18/44, 18/51, 18/61

d.+lerni 26/39

d.+niñ 1/82

dinastiya hanedan, sülale

d.+zın 5/5

diñmireeşkin gök gürültüsü

d. 15/27, 18/37

d.+i 2/52

diñmireeşkinnig gök gürültülü

d. 2/56

diñze bir tür şapka

d. 18/27

direktor müdür

d. 16/64

d.+u 11/12, 16/61, 22/4

çiñgine direktor bk çiñgine

dirig 1. canlı, hayatı devam ettirme yetisi olan

d. 17/32, 26/12, 26/19

2. gerçek, canlı

d. 5/23, 6/15

❖

dirig burgan burkan olarak düşünülen insan için kullanılan söz 20/56

d.

dirig boydus tabiat

d. 26/3

dirig amıtan canlı varlık, hayvan

d.+dan 2/40	7/26, 7/55, 16/12, 17/40, 18/19,
d.+nar 3/189, 4/29	18/43, 18/44, 21/41, 21/44
d.+nardan 12/15	d.-ir bol- 1/64
d.+narnıñ 4/6, 15/19, 26/19	d.-ir çoru- 4/114, 8/55
d.+narga 8/77, 15/21	d.-ir tur- 1/215
d.+narın 26/14	d.-ir-dir 16/84
d.+narnı 26/20, 26/33	d.-iri 1/280, 4/117, 18/45
dirig amıtannıg hayvanlı	d.-iri-daa 4/155
dirig amıtannarlıg 17/74	d.-ir-le bol- 1/223
dirijyor şef	d.-irler 9/29, 9/30
d.+u 27/7	d.-keş 17/35
dirt- dedirtmek, hakkında konuşturmak	d.-tiler 1/40
d.-i ber- 16/28	divan divan
dis- dizmek	d.+na 3/38
d.-keş 3/134	diyin cümleye pekiştirme anlamı katan
diskek diz	edat
d.+in 4/41	d. 3/72
❖	dodar (') elbiselerde astar
diskek karaa diz kapağı	d.+ı 18/66
d.+ndan 4/40	dodarlıg (') astarlı
disk disk	d. 18/8, 18/75
d.+ilerni 22/42	doktaa- (') 1. durmak, ilerlemeyi,
dissertatsiya bilimsel çalışma, tez	hareketi kesmek
d.+zın 14/10	d.-dıvıs 1/258
diş diş	d.-p 1/273
d.+inge 26/65	d.-ptı 1/220, 1/225
diş- deyişmek, konuşmak, söylemek	d.-rın 1/238
d.-ip 17/62	2. bir yerde yaşamak, çalışmak,
d.-ip olur- 1/162	hayatını devam ettirmek
d.-ip tur- 1/283	d.-gan 3/75
d.-ir 1/86, 2/56, 4/40, 7/24,	3. konaklamak, kalmak

d.-p 3/85, 3/112

4. karar vermek
d.-gan 1/101

5. oluşmak, meydana gelmek
d.-p tur- 13/41

6. bir şey üzerinde durmak, bir konu hakkında konuşmak
d.-p kör- 13/101

7. öylece değişmeden kalmasını sağlamak
d.-p 27/11

8. hayatta kalmak
d.-vas 8/83

doktaaksa- (') değinmek istemek, bir şey hakkında konuşmak istemek
d.-dım 6/66

doktaal (') karar
d.+dı 24/26
d.+ı-bile 26/11

doktaamal (') daima, sürekli, devamlı olarak
d. 2/16, 2/92, 13/82, 16/174, 21/34, 22/6, 22/13, 22/16, 12/13

doktaat- (') ezberlemek
d.-ıp al- 16/164

doktaattın- (') yerleştirilmek, değişmez hale getirilmek
d.-gan 4/160, 6/13

doktor akademik unvan
d.+u 8/205, 13/108, 14/2, 14/9, 4/14, 20/31

dokument belge
d. 17/40
d.+bile 13/73
d.+ilerni 3/219

dokumentatsiya belgeleme
d.+nıñ 25/11

dol- dolmak
d.-ar 14/65
d.-gan 4/117

doldun- 1. tamamlanmak
d.-ar 4/51
d.-gan çoru- 16/174

doldur dolana kadar, ağzına kadar olacak şekilde
d. 1/11, 3/108

dolga- 1. döndürmek, çevirmek
d.-p tur- 7/157

2. telefon etmek
d.-gaş 3/97

dolgan- 1. kendi ekseninde hareket etmek, dönmek
d.-ıp 7/146

2. etrafını çevirmek, kaplamak
d.-maan 7/126

dolgandır 1. bir yerin etrafında, yakın civarda
d. 1/273

2. bir şeyin etrafını çevreleyerek
d. 4/54, 4/109, 4/132, 7/145, 8/159

3. etrafındaki, çevresinde

d. 4/123, 4/195, 16/167, 26/65
4. orada burada
d. 6/69
dollar para birimi, dolar
d. 3/50
dolu I 1. dolu, dolmuş
d. 1/157, 3/34
2. tam
d. 2/158, 4/51, 7/69, 18/12, 24/35
❖
dolu eves ortumak škola 1'den 7 veya 8. sınıflara kadar olan okul
d.+larda 1/143
doluzu-bile tam olarak, tamamiyle
d. 4/4, 4/6, 4/53, 5/64, 6/54, 6/63, 11/4, 25/33, 26/22
dolu II su damlacıklarının buz haline gelmesi, dolu
d. 2/91
domak cümle
d.+tñ 4/41
doñ- 1. donmak
d.-gaş 18/88
d.-up 17/37
2. üşümek
d.-up 1/286
doñgay-: doñgaya düş- yüzükoyun

düşmek
doñgaya düjüp 2/96
doñgulda kınama cezası
d. ber- 19/141
doñgur iki yaşındaki erkek geyik
d. 6/11
doñna- düğümlemek
d.-y 18/9
doñnaş- birbiriyle ilişkili olmak
d.-kanı 8/32
doñur- üşütmek
d.-bas 4/16
doora 1. en, genişlik
d.+zı 7/17, 7/27, 7/142
2. bir yeri sınırlayan yer (duvar gibi)
d.+zından 22/41
doorzak bk. **dovurzak**
d. 18/9, 18/81
doos- 1. bitirmek, sona erdirmek
d.-tu 1/46, 1/137, 1/278
d.-up tur- 1/43
2. bir öğretim kurumunu bitirmek, mezun olmak
d.-kan 3/163, 5/54, 11/3
d.-kan olçaan 16/45
d.-kaş 3/198, 11/3, 27/22
d.-up 27/22
d.-up tur- 16/29, 16/157, 25/42
doozul- 1. bitirmek, tamamlamak
d.-up tur- 26/21

2. bitirilmek, tamamlanmak
d.-gan 1/103, 13/26
d.-ur (doostur) 24/14
3. bitmek, sona ermek
d.-gan 26/26, 26/35
- doozukçu** mezun
d.+ların 16/60
d.+zu 3/159
- dopçu** (') kısa, özet şeklinde olan
d. 5/68
- dopçula-** (') özetlemek, kısaca bahsetmek
d.-ganıvıs (dopçulaanıvıs) 2/6
d.-p 19/8, 24/40
- dopçulal** (') özet
d. 2/152
d.+ın 6/66
- dopşuluur** iki telli Tuva millî çalgısı
- doraan** hemen, derhal, hızlıca
d. 1/23, 1/85, 1/235, 1/241, 1/294, 8/130, 16/126, 16/137, 16/164, 18/30
d.+na 1/57, 3/30, 4/5
- dora dize** en azından
d. 18/51
- dorala** beyaz benekli kestane rengi (at için)
d.+zı 19/59
- doramçıla-** onur kırmak, aşağılamak
d.-p tur- 19/5
- dorayta-** kötüleşmek
- d.-vas bol-** 26/65
- dort** (') 1. doğruca, direkt
d. 1/37
2. doğrudan, başka etki olmadan
d. 15/41, 2/128, 4/147, 4/171, 5/24, 15/15
d.-+u-bile 13/61
3. dürüst, düz (kişi için)
d. 20/8, 20/11
- ❖
- sañ dort** bk. **sañ**
- dort törel** 8/18
- dorug** doru at
d. 2/75
- doruk-** gelişmek, büyümek
d.-ar 8/28
d.-up 4/112, 8/212
- doruktur** büyüyecek şekilde
d. 5/20, 8/59
- doruktur-** besleyip büyötmek
d.-gaş 5/50
- doskut** dar, sığ (düşünce için)
d. 20/9
- dostak** (') kabarık, kabartmalı *bk.*
döstek
d. 22/19, 22/20
- doş** (') buz
d.+ka 1/50, 1/253
- doşkalıg** (') tepesinde nokta şeklinde örgülü olan börk için kullanılır
d. 18/9, 18/85

doşpuluur *bk. dopşuluur*

d.+nu 27/24

dotatsiya maddi yardım, ödenek

d. 25/35

dovurak toprak

d. 2/96, 7/124

d.+ın 3/255

dovurzak yazın giyilen bir tür börk

d. 18/81, 18/85, 18/94

doy I 1. kil

d. dovurak 7/124

2. kil topraktan yapılmış

d. 7/47

doy II kutlama, toy

d.+da 8/218

d.+lardan 8/219

d.+ları 8/202

d.+larının 8/204

d.+nu 8/210

d.+nuñ 8/214

d.+u 8/204, 8/205, 8/208

d.+un 8/206

d.+unuñ 8/209

kuda doyu *bk. kuda*

doyuldur- heyecanlandırmak, duyguları

harekete geçirmek

d.-up kel- 15/44

d.-uptar 15/59

doz- yolunu kesmek, durdurmak

d.-ar 19/205, 19/209

dozula- (') boyamak

d.-p kag- 1/170

dögere (') hepsi, bütünü, tamamı

d.+zinge 1/59

dögüm (') destek, yardım

d. 27/3

dögü- (') 1. ilerlemek, bir yerlerden

geçerek uzaklaşmak

d.-p al- 1/37

2. (yaş için) ilerlemek, yaş almak

nazı d.-p 16/170

nazı d.-p or- 16/171

döjek temel (inşaat için)

d.+iniñ 7/28

döjendir- döşetmek

d.-geş 3/187

dömey benzer, aynı

d. 1/13, 1/222, 2/15, 2/162,

3/166, 4/135, 8/111, 13/57,

17/49, 17/75, 18/21, 18/29,

19/225, 12/33, 12/37

d.+in 6/62

dömey-le benzer şekilde, o

kadar, aynen

d. 6/11, 17/35

dömeyle- benzetmek

d.-er 13/88

d.-p 4/13

d.-p bol- 2/78

d.-p çoru- 1/158, 4/35

dömeyleş- benzemek

d.-pes 4/65

dömeyleşkek benzer

d. 2/62, 2/115

bo dömeyleşkek buna benzer,
bunun gibi 15/49

dömeyleştir benzer şekilde

d. 4/53

dömeyleştir- benzetmek

d.-ip bol- 13/96

döñ tepecik

d.+de 7/104

döñnüg tepeli, tepenin bulunduğu

d. 7/127

döñgür boynuzsuz

d. 4/189

döñmek but, kalça

d. 4/41, 4/45

dör ögde şeref yeri

d. bajı 15/61

dörbelçin kare

d. 7/142

dörbelçin kilometr kilometre

kare 7/7, 7/17

dörgül-törel ('-) 1. hısım akraba

d. 4/132, 4/191, 8/205

d.+deringe 4/171

d.+in 4/120

2. soy sop

d.+inge 4/60

dörgül-törel dig ('-) hısım akrabası olan

çook d. 4/190

dört 1. dört sayısı

d. 1/2, 1/282, 2/78, 3/115, 3/233,
4/52, 4/53, 4/193, 4/195, 4/197,
5/18, 5/19, 5/42, 7/18, 7/29,
8/24, 18/4, 18/65, 19/180, 21/26,
21/45

d.+ten 4/77

d.+ü 1/92

2. dördüncü olarak, dördüncüsü

d.+te 4/20

3. dugaar kelimesiyle birlikte

d. dugaarında 4/199

dörten kırk

d. 7/17, 14/12

d. alıdan kırk altı 4/21

d. beş kırk beş 4/20

dörtkü dördüncü

d. 5/32, 6/48

dös 1. kök, köken

d.+teri 15/11, 15/55

d. +ü 2/36, 2/120

d.+üvüstü 27/17

2. kaynak, çıkış noktası

d.+ter 13/74

üner d.+ün 13/65

3. ağaç, bitki kökü

d.+ünge 16/8

döstek ('-) bk. dostak

d. 22/23

döstel- köklenmek, kaynaklanmak,
kaynağını almak

d.-gen 8/41, 15/45

döstüg köke, kaynağa sahip

d. 15/14

dövünçük (') aşağıya doğru inen yer

d. 1/298

döze- 1. çekmek, benzemek

d.-gen 4/6

2. tevarüs etmek, miraslanmak

d.-eri 4/120

döze- - **salga-** soyaçekmek

dözep-salgap 4/130

dözeeşkin soya çekim

d. 4/129

dözevile- tasarlamak, düşünmek

d.-er 15/50

dugaar 1. sayılarla birlikte sıra sayı

sıfatı oluşturur, -IncI görevinde

d. 3/87, 3/254, 3/235, 6/54,

9/22, 13/48, 13/49, 13/99,

13/109, 14/75, 16/25, 19/138,

24/32, 25/43, 26/19, 12/44

d.+ı 25/3

2. sayılarla birlikte kullanılarak

zaman bakımından niteleme

yapar

d. 1/134, 1/191, 1/277, 3/87,

3/157, 3/254, 13/90, 13/91, 25/7

d.+ı 25/3

d.+mda 2/71, 2/74, 2/115,

2/155, 1/145, 2/155, 4/199,

26/61

3. gazete, dergi gibi yayınların

sayıları

d.+mın 16/4

dugan mabet, tapınak

d.+nar 13/19

dugayı (') 1. bir şeyle, bir kimseyle

ilgili, hakkında

d.+n 4/162, 9/28, 16/10, 18/8,

18/14, 18/17, 19/6, 19/9

2. bulunma hâli ekiyle hakkında,

ilgili olarak, -a dair

d.+nda 1/4, 1/68, 1/93, 1/99,

1/121, 1/157, 2/38, 2/40, 2/44,

2/83, 2/159, 2/160, 3/245, 4/10,

4/14, 4/40, 4/140, 4/147, 4/157,

4/174, 4/200, 5/7, 6/8, 6/21,

6/22, 6/30, 6/32, 6/39, 8/11,

8/15, 8/54, 8/123, 8/139, 8/201,

9/14, 9/16, 9/38, 12/7, 12/13,

13/30, 13/31, 13/71, 13/74,

13/91, 13/100, 13/109, 15/4,

15/5, 15/11, 15/22, 15/23, 15/40,

15/41, 15/57, 15/66, 16/3, 16/6,

16/29, 16/34, 16/37, 16/162,

17/13, 17/61, 18/2, 18/4, 18/12,

18/14, 19/96, 19/220, 19/221,

19/222, 19/227, 19/236, 21/4,

21/9, 21/16, 22/4, 22/46, 22/49,

23/26, 24/26, 25/2, 25/4, 25/44,

26/3, 26/9, 26/66, 27/3,

dugayı ile ilgili, hakkında

d. 9/21

duguruş- (') anlaşmak, sözleşmek

d.-kan 3/103, 8/118

d.-kaş 3/32

d.-tuvus 1/41

d.-up al- 3/52

dugurjulga (') antlaşma

d.+zinga 25/9

duguruş- - bolçaş- ('-) randevulaşmak,
sözleşmek

dugurjup-bolçaşkan 8/158

duguy tekerlek, çark

d.+u 7/146

dujaa- (') I emretmek, bir şeyi yapmak
için emir vermek

d.-dım 7/89, 7/92

d.-gan 7/109, 7/117

d.-gaş 7/90

dujaa- (') II 1. geri vermek

d.-p ber- 5/50

d.-r 25/29

2. parayla satmak

d.-gan 5/46

d.-gaş 3/131

d.-p tur- 3/133

d.-rı 3/130

3. yazılı veya sözlü yanıtlamak

d.-ptar 16/49

dujaal (') emir

d. 16/60

dujaaldıg (') vazifeli, vazife sahibi

d. 18/91

d.+ları 18/98

duş 1. zaman, devir

d.+u 8/7, 8/130, 8/132

2. bulunma haliyle bir yerin karşı
tarafında, karşısında

d.+unda 1/208

3. karşılık, aksine

d.+undan 21/29

dumaalay gelin duvağı

d. 18/8, 18/21

dumçuk 1. burun, koku alma organı

d.+u-bile (dumçu) 2/53

d.+undan 20/24

2. dağ, kayaların nehre uzanan
bölümü

d. 1/19

duñma küçük kardeş

d.+larınga 1/109

d.+m 19/188, 19/189, 19/195,
19/196

d.+zı 5/19

d.+zı-bile 3/112

durannıg dürbünlü

durannarlıg 26/65

durgaar (') boyunca, boyu veya
uzunluğu kadar

d. 1/19, 1/22, 1/180, 1/211, 7/33,
7/42, 24/19

durgu (') iyelik ve bulunma hâli ekiyle
süresince, boyunca anlamında

d.+zunda 1/105, 1/121, 2/110, 2/126, 2/151, 3/192, 5/4, 7/62, 7/139, 8/173, 10/11, 13/96, 14/12, 26/7, 26/22, 26/29, 26/41, 27/6	d.+tñ 18/21
durjulga 1. deneme, sinama	duu 1. işaret sıfatı o
d. 5/35	d. 6/69
2. deney	2. işte
d. 1/188	d. 1/204, 1/272,
d. stantsiyazı deney merkezi 1/17	duyuglug tırnaklı
3. deneyim, tecrübe	d. 18/62, 26/38
d. 1/17	duza (') fayda, yarar, yardım
d.+vistiñ 1/195	d. 3/155, 3/240, 4/163, 6/43, 22/46
d.+zın 5/42	d.+nı 6/28
durjulgalıg deneyimli	d.+ñar 12/33
d. 1/45, 14/29	d.+ñardan 12/35
durt (') boy	d.+zı 12/28
d.+u 19/37	d.+zı-bile 1/137, 15/50, 15/54, 22/40, 27/17,
d.+undan 1/221	d.+zın 1/135
durug dağ aralarındaki korunaklı yerler	duzaargak (') yardımsever
d.+larga 17/37	d. 4/192, 5/36, 8/56
duruyaa turna	duza-detkimçe ('-') yardım, destek
d.+lar 7/14	d.+zi 4/130
duştuk sevgili, yavuklu	duzala- (') yardımcı olmak, yardım etmek
d. 6/68, 19/76	d.-ar 25/43
d. çok 19/71	d.-p kör- 16/133
d.+un 8/127	duzalakçı (') yardımcı, muavin
❖	d. +zı 26/6
duştuk kıs yavuklu	d.+zınga 16/46
d.+tarnıñ 18/8	duzalal (') yardımcı
	d. 15/51

duzalamçı (') destek, yardım

d. 3/121

duzalaş- (') yardım etmek,
yardımlaşmak

d.-ıñar 12/39

d.-ıp 16/5

d.-ıp çoru- 8/7

d.-ıp tur- 26/25

d.-ır 3/251, 5/22

d.-ırı 4/165

düdüskektig (') mavilikle kaplı

d. 1/270

dügdeüşkin nişanlama, nişan

d. 8/122

düjölge (') taht

d.+ge olur- tahta çıkmak 2/27,
7/95, 18/102

d.+zinge olur- 18/93

d.+ni 6/13

düjölgek (') çukur yer, çukurluk

d.+terinçe 21/57

düjümet (') Devrim öncesinde Tuva'da

memurlara verilen ad

d. 18/86

d. darga 18/28

d.+terin 5/8

d.+tiñ 18/91

düjümet kiji memur

d. 18/93

d.+niñ 18/8, 18/30,
18/32

düjür- (') 1. indirmek

d.-üp ber- 1/18

2. yok etmek, yıkmak

d.-erge 5/24

3. kopyasını çıkarmak (resim gibi)

d.-üp 16/133, 16/134

4. kasete kaydetmek

d.-üp 22/40

5. evlenmek, dünür düşmek

d.-gen 8/169

kuda düjür- bk. **kuda**

düjüt (') iyi ürün veren, verimli

d. 1/178

dük 1. tüy, kıl

d.+ü 5/46, 18/75

d.+ün 5/48, 8/120, 18/75

2. yün

d. 5/35

d.+ü 1/186

dükkür sık ve çok tüyü olan

d. 18/70

dükpür- (') tükürmek

d.-e 18/20

düktüg tüylü

d. 5/35

düüş- uymak, denk gelmek

d.-üp tur- 2/47, 26/49

d.-ür 4/70, 7/110, 14/44

dülgeezinnig (') büyüleyici

d. 19/40

dülgen haşlanmış

d. e't 24/44

dülgüür (') anahtar

d.+ü 1/158

dün gece

d. 18/19

d.+nüñ 17/32

düne gece

d. 19/19, 19/83, 19/125, 19/243

d.+daa 12/32

d.+lerde 7/12

düne kada gece düştüğünde
19/27, 19/119, 19/168, 19/233,
19/245

düneki gece olan, geceki

d. 1/303

dün-hün gece-gündüz

d. 14/6

d. çokka gecesiz-gündüzsüz,
gece gündüz demeden 24/29

düñgür davul, şaman davulu

d. 1/5, 15/49, 15/50

d.+ü 15/49

dür- kasete sarmak, kasete çekmek

d.-üp 22/30

dürgede- hızlanmak

d.-gen 1/286

dürgen 1. hızlı

d. 1/294, 23/30

2. hızlıca, hemen, çabuk, derhal

d. 7/130, 16/58, 25/35, 12/35

dürjoktan- (') küstahlaşmak

d.-gan 19/142

dürüg dürülmüş

dürüg-dürüü-bile dürüm dürüm
dürülmüş olarak 1/71

dürüm kural, yasa

d.+nerge 26/49

d.+nerin 4/152, 4/160

d.+ü 1/13, 7/150

d.+ün 4/30, 4/39

dürzü (') 1. biçim, şekil

d.+leri-bile 2/50

2. resim, motif

d.+zü 6/68

dürzü-hevir ('-) şekil, tip, dış görünüş

d.+lerin 18/48

düş (') öğle vakti

d. 3/103

düşteki çem öğle yemeği 1/107

düş- (') 1. düşmek

d.-ken 21/38

d.-üp 2/97, 6/18,

2. hâkimiyetin yıkılması

d.-keniniñ 7/71

3. inmek

d.-e ber- 1/279

d.-e halı- 1/221, 1/227, 1/239,

d.-keş 19/86

d.-tövüs 3/18

4. mevsimin gelmesi

d.-er 1/288
d.üp kel- 19/14
5. manevi olarak çözüntü hissetmek
d.-er 8/74
düşte- (') 1. öğle yemeği yemek
d.-p 1/263
2. öğle tatiline çıkmak
d.-p 16/110
düün dün
d. 27/2
düüş- uymak, uygun düşmek
d.-pes 4/27, 18/7
düüşkün edebiyatta olayların başladığı nokta
d.+ünde 15/26
düüştür uygun, uygun olarak
d. 4/8, 4/28, 4/34, 4/47, 4/111, 8/96, 25/9
düüştür- 1. uydurmak
d.-gen 4/66
2. eşleştirmek, bir şeyle başka şeyi aynı düşünmek
d.-üp tur- 7/121
düvüre- 1. heyecanlanmak
d.-er 8/128
2. telaşlanmak, endişelenmek
d.-p çor 1/13
düvürel telaş, endişe
d.+bile 25/21
düvürençig kaygılı

d. 15/50
düvüret- telaşlandırmak, kaygılandırmak
d.-ip çoru- 9/12
d.-ip tur- 24/31
d.-ir deerzin 12/30

E

eçis (') son, netice
e.+inge 6/60, 10/7
ede *et-* fiilinin zarf-fiil şekli, geldiği fiile *yeniden yapmak* anlamı verir
e. 15/3, 16/9, 25/40, 26/3, 27/13
edek (') etek (dağın alt bölümü)
e.+i (edee) 1/269
e.+inde 1/212
e.+inden 5/37
e.+terinde 1/230, 1/246
ederinçi yol arkadaşı
e.+ler 19/39
eder- 1. eşlik etmek, birlikte gelmek
e.-ip kel- 21/45, 8/127
2. eşlik etmek üzere yanına almak
e.-ip 1/59
3. takip etmek, izlemek
e.-ip 19/33
ederiş- arkadaşlık kurmak, ahabap olmak
e.-ip 8/7, 20/13
e.-ip çoru- 4/130, 16/10
e.-ip egele- 8/40

e.-pes 4/187, 20/12
e.-pezin 4/134
edert- 1. beraberine katmak, birini eş etmek
e.-ip al- 3/222
e.-ip kel- 1/122
e.-ir 1/152
 2. takip etmek
e.-ip al- 3/10
edile- kullanmak, yararlanmak
e.-er 4/178
e.-erge 8/75
e.-eri 21/60
e.-p 5/24, 5/43, 18/41
e.-p art- 4/182
e.-p çoru- 18/9, 18/47,
e.-p-daa çoru- 21/38
edilekçi sahip, iye
e.+zi 5/31
edilel eşya, teçhizat, malzeme
e.+der 8/181, 8/195
e.+derin 8/197
e.+deringe 15/51
e.+derni 15/61, 17/78
e.+in 8/217
edilge düzeltme
e.+lerni 14/28
edilgelig düzenlenmiş, düzeltilmiş
e. 11/5
ee sahip
e. 4/164

e.+leri 3/71, 4/144, 21/59, 23/18
e.+lerinden 13/14
e.+leringe 13/15
e.+leriniñ 8/167
e.+zi 3/113, 8/161, 21/24, 21/32
e.+zi-bile 21/6, 21/45
e.+zi-daa 3/36
e.+zinge 18/41
e.+ziniñ 3/64
eejegey bir tür peynir
e. 24/44
eek- eğilmek
e.-e ber- 1/218
eel- 1. geri gelmek, geri dönmek
e.-ip egele- 27/16
e.-ip kel- 4/110, 16/70, 19/107
 2. yönlendirmek
e.-ip kel- 6/28
eelçeg 1. sıra
e.+de 26/19
 2. vardiya
e.+de 25/32
eelçeglig sıradaki
e. 16/4
eelçeş- sırayla yapmak
e.-ip 16/8
eelçeştir sırayla
e. 4/47
eeldek nazik, zarif
e.+in 8/167
eeldek : eeldek şıñgıraaş bk. şıñgıraaş

eele- 1. sahip olmak

e.-p çoru- 13/9

e.-p tur- 16/25

2. önemi olmak, önemli sayılmak

e.-p 2/48

e.-p tur- (öneme sahip olmak)

1/204, 2/33, 2/83, 6/56, 15/43,
23/6

e.-er ujurlug 15/8

3. yerini almak, yer tutmak

e.-er 22/31

e.-gen (eeleen) 22/3

e.-ptivis 3/13

eelel işgal etme; sahip olma

e. 7/91

eg- geri dönmek

e.- ip 18/37

e.-ipkeş 1/225

e.-ipti 1/219

e.-iptivis 1/177

eer kıvrımlı

e. 23/16

eerbek eğri

e.+ke 1/149

ege sös önsöz

e. 21/1

e.+ünde 6/11

ege (') 1. ilk, baş

e. 4/41, 4/122, 4/199, 8/2, 13/74

ege şkola ilk okul 1/143

e.+zi 2/22, 25/5

e.+zin 6/68

e.+zinde 2/18, 6/34, 13/18,
13/21, 15/58

e.+zinden 5/44, 18/2

e.+zinge 6/46

e.+zinin 6/17

2. ilk olarak

e.+zinde 3/239

3. bölüm (kitap, gazete vs. için)

e.+niñ 16/3

4. ön

e. 2/123

egeertinmes tükenmez

e. 1/151

egele- (') 1. başlamak

e.-di 1/272, 9/17

e.-gen 1/47, 1/128, 6/23, 6/34,
13/92, 14/49, 16/2, 17/24,
19/161

e.-gen tur- 24/7

e.-er 8/109

e.-erin 16/79

e.-eringe 25/22

e.-p kag- 16/168

e.-y ber- 1/175, 24/14

2. ayrılma hâliyle sonlanan isimden
sonra gelip, *-den itibaren*
anlamını taşır

e.-gen 20/42

e.-geş 1/43, 1/125, 1/130, 2/9,
3/244, 4/20, 4/105, 4/144, 8/108,

13/79, 13/82, 18/30, 19/5, 21/6,
25/26

e.-geş-le 1/54

e.-p 1/35, 1/100, 1/103, 4/41,
13/40, 19/5, 24/7, 26/4

3. –p zarf-fiilli fiil arkasından
gelerek –*maya başlamak*, –*maya
girişmek* anlamında birleşik
fiiller oluşturur

e.-di (çavızap, çugaalap,
karañgılap, köstüp, tanıştırıp)
1/68, 1/181, 1/244, 1/284, 3/17

e.-dim (aytirtınıp) 3/11

e.-divis (çorudup, körüp,
ööredip, şırnıgıp) 1/36, 1/49,
1/188, 1/286

e.-er (ajıglap, alıp, başkılادıp,
berip, çudap, ıdıp) 1/58, 1/253,
2/130, 7/12, 26/22, 26/38

e.-erge (aytırıp, hap, kooñaynıp)
2/91, 3/146, 27/30

e.-eringe (turup) 25/35

e.-erler (ederjip) 8/40

e.-gen (ajıglap, ajıldap,
añgılanıp, çañçıgıp, çedirip,
çorudup, demisejip, edip,
hamnap, hamnadıp,
hevirlettinip, högjüp, kılıp, kirip,
oytulaştap, parlap, tutturup,
ünüp, ündürüp) 1/96, 1/97,
1/100, 1/118, 1/133, 1/134,

1/136, 2/124, 2/128, 3/238,
3/242, 3/243, 7/111, 8/3, 8/105,
14/9, 15/4, 16/149, 19/13,
19/167, 20/45, 26/9, 26/15,
26/32, 27/31

e.-gennerniñ (şinçilep) 13/110

e.-gende (tuttunup) 16/141

e.-gen-dir (högjüp) 1/200

e.-geni (dıñnalıp, küüsedip)
26/4, 27/29

e.-genin (şılçıp) 18/10

e.-geniñer (udurtup) 26/10

e.-genivis (eglip) 27/16

e.-genner (ajıldap) 2/130

e.-geş (ajıldap) 3/163

e.-ñer (kiçeeldedip) 1/43

e.-y ber- (ajıldap, beletkenip,
çorudup) 1/35, 3/132, 25/39

egeleeşkin (') başlangıç, adım

e.+i 2/163

e.+niñ 15/70

egiirede ebediyen, her zaman *bk.*

egüürede

egil igil, müzik aleti

e. 15/18, 15/38, 15/46, 15/68

egin omuz

e.+in 16/94

e.+inde 18/29

egin koja omuz omuza 1/299,
14/24

egit- *mec.* geri çağırmaq, geri getirmek

e.-ip 8/165, 10/11
egittin- geri getirilmek
e.-gen 8/104, 8/143
e.-mes 4/113
egüürede bk. egiirede
e. 23/27
ejele- işgal etmek, ele geçirmek
e.-gen 7/123
e.-p 7/70
e.-p al- 17/23, 17/28, 17/46
e.-p kir- 13/21
e.-p tur- 17/77
ejelekçi işgalci
e.+ler-bile 17/31
e.+lerge 24/19
ejelet- işgal ettirmek
e.-pes 17/26
ejeş çift
e. 8/216
ejik kapı
e. 16/80, 18/16
e.+inge 16/142
e.+iniñ 1/208
e.+ten-ne 1/68
ejiktig kapılı
e. 7/30
ejin- yüzmek
e.-ip 1/23, 1/49
e.-ip kel- 2/45
e.-ir 26/35
ejindir- yüzdürmek

e.-ip çoru- 1/273
eki 1. iyi, beğenilen
e. 1/196, 1/197, 1/226, 2/34, 2/66, 3/31, 3/135, 3/153, 3/187, 3/189, 4/137, 4/157, 4/158, 4/159, 4/162, 4/164, 5/22, 5/30, 6/11, 8/71, 8/164, 8/229, 10/4, 18/5, 18/43, 20/13, 20/15, 20/56, 22/14, 22/19, 22/25, 22/34, 22/51, 26/44, 12/43
e. bol- 1/171, 24/35, 26/47
eki çüve iyilik 20/26
e.+daa 4/132
e.+ge 8/68
e.+le bol- 9/33
e.+ni 8/70, 20/56
e.+zi 19/153
e.+zin 18/6
2. iyi bir şekilde, beğenilecek şekilde
e. 1/5, 1/56, 1/79, 3/156, 4/167, 6/17, 7/21, 7/56, 14/21, 14/64, 20/55, 12/36
e.+le 9/18, 9/21, 19/124
❖
ekizi körgeñ yaşasın!, çok şükür ki! 24/13
ekiirgek cömert, eli açık
e. 8/56
ekiji- iyileşmek
e.-ir 12/36

ekijit- iyileştirmek

e.-er 1/179

eki tura gönüllülük

e.+bile gönüllü olarak 1/283

eki turaçı gönüllü

e. 26/57

ekkel- getirmek

e. 16/110

e.-ir (ekker) 8/158

e.-dim 16/123

e.-gen 1/48, 3/53

e.-geş 1/102, 3/122

e.-gileen 19/240

e.-ip (ekkep) 21/26

e.-ip ber- 3/16

ekologtug ekolojik

e. 15/62

ekonomika ekonomi

e+zınga 25/45

e.+zınıñ 5/28, 6/23, 25/2

ekonomikalıg ekonomiye sahip

e. 5/24, 20/26

ekonomiktig ekonomik

e. 25/9, 25/27, 25/45

ekspeditsiya 1. araştırma gezisi

e. 1/79, 1/166, 13/93

e.+da 26/37

e.+ga 6/59

e.+zınıñ 6/58

2. heyet, ekip

e.+ñarga 1/27

e.+nı 1/18

e.+vıs-bile 1/24

e.+zınıñ 1/39, 1/128

ekspeditsiyala- araştırma gezisine çıkmak

e.-p çoru- 13/68

ekspert uzman

e.+teri 9/36

ekspertimenti deney

e.+ni 12/26

ekspertiza bilirkişi

e.+ga 25/29

ekti bk. egin

ekzemplar nüsha, örnek

e.+larda 6/22

e.+ların 16/10

elbek (') bol, bereketli

e. 1/82

e.+i-bile bolca 3/91

elber-samdar yırtık pırtık

e. 18/7

elçin büyükelçi

e.+neri 14/15

eldeert- başka türlü adlandırmak, tabulaştırmak

e.-i 4/66, 4/70

e.-iri 4/151

eldepeylik tuhaf

e. 19/200

eldep-ezin (-') garip

e. 21/4

eldepsin- acayibine gitmek

e.-er 4/189

eldeptig ilgi çekici

e. 13/107

el halk

e.+di 7/105

eleedi ergenlik çağı

e. 3/131, 4/17, 4/81

eleen 1. oldukça, yeteri kadar

e. 1/58, 1/59, 1/61, 1/179, 1/258,
2/63, 2/121, 4/147, 9/24, 17/16,
17/50, 18/2, 22/46

2. biraz

e. 3/175, 16/9, 18/40, 21/25

eleen bolganda biraz sonra, bir
süre sonra 3/16

eleen kaş 1. birkaç

e. 1/205, 3/132, 13/49, 16/14,
17/55, 16/70, 21/41

2. pek çok

e. 6/67

elegde- yok olmak

e.-p 5/16

elege akraba

e. 8/19

elek daha erken

e. 1/171

elektri elektrik

e. 24/30, 25/3

elektrostantsiya elektrik istasyonu

e. 16/141

e.+zınıñ 1/150

elementi unsur

e.+leri 2/127

emçi doktor

e. 1/110, 1/120, 1/121, 1/123,
1/124, 3/205, 16/67

e.+ler 1/118, 1/121, 1/126,
1/136

e.+large 3/240

e.+lerniñ 1/134, 1/137

e.+vis 1/137

kezip emneer emçi cerrah 12/5

em-dom ilaç

e. 21/12

emegleş- birbirine yardım etmek

e.-ip 16/159

em- emmek

e.-er 4/194, 12/32

e.-ip 8/29

emgejok (') çok, fazla *bk. eñmejok*

emgelig düzenli, muntazam

e. 1/176

emig meme

e. 12/32, 12/42

e.+den 12/31

e.+inden 12/42

e.+iniñ 12/29

emin erttir aşırı, çok, aşırı ölçüde

e. 8/225, 19/141

emistik emzik

e. 12/42

emne- tedavi etmek

e.-er 1/131, 13/58

e.-eri 15/49

kezip emneer emçi cerrah 12/5

emnelge hastane

e. 24/8

e.+ler 1/130, 1/142

e.+large 18/38

e.+zi 1/142

e.+zinden 1/176

emnet- tedavi ettirmek

e.-irge 3/240

emnettın- tedavi olmak

e.-gen 21/11

em-tań tıbbi, kimyasal

e. 21/13

e.+ın 20/50

emzir- emzirmek

e.-beńer 12/42

e.-er 12/27

e.-eringe 1/134

e.-ip 8/59

emzirikçi emzikli

e. 12/40

eń en (üstünlük derecesi)

e. 1/37, 1/70, 1/141, 1/192,
1/197, 1/226, 1/230, 4/4, 4/122,
6/17, 6/22, 6/40, 6/52, 7/3, 7/18,
7/21, 7/111, 9/39, 13/53, 14/5,
14/76, 16/7, 18/99, 21/8, 23/3,

23/6, 24/6, 25/6, 25/11, 25/25,
25/26, 12/18, 12/28, 12/30,

eń-ne 1/55, 1/82, 1/146, 1/167,
1/175, 1/176, 1/177, 1/189,
1/302, 2/12, 2/59, 2/119, 4/3,
4/37, 4/55, 4/56, 4/59, 4/110,
4/128, 9/33, 14/45, 15/14, 15/20,
15/69, 17/66, 17/67, 19/145,
20/4, 20/16, 20/46, 21/18, 24/31,
25/14, 27/23

eń baştay ilk önce 2/68, 11/5,
16/78, 16/155

eń-ne baştay ilk önce 1/183,
7/144, 21/50

energiya enerji

e.+zınıń 25/3

eńgin dişi deve

e. 15/32

eńgin-karaçal fakir

e.+-daa 18/36

eńmejok (') bk. emgejok

e. 3/93

epçok 1. rahatsız edici

e. 8/138

2. utanç verici

e. 4/153

epçoksun- utanmak, çekinmek

e.-up tur- 3/72

ep-çöp doğruluk

e. 20/36

epigraf tanımlık, bir kitabın veya bir bölümün başına, başka bir yazardan alınarak konulan özdeyiş, değerli, destekleyici parça

e.+ı 2/139

epiktig epik

e. 2/59

ep-nayıral dostluk

e. 8/153

ep-nayıraldığ dostça, dirliği düzeni olan, iyi geçinen

e. 4/161, 5/21, 8/155, 17/21

epos epos

e. 2/59

epostug epik

e. 13/96

epteş- 1. uzlaşmak, uymak

e.-ip 8/175

2. yakışmak, yaraşmak

e.-ip 7/158

eptig elverişli, iyi, rahat, uygun

e. 4/131, 7/113, 7/116, 17/67, 17/69, 22/17

e.-+in 8/167

e.+i-bile pratik olarak 13/40

eptig-çöptüg adaletli

e. 8/42

er 1. erkek

e. 1/9, 1/31, 1/55, 3/27, 3/30, 3/113, 8/35, 18/5, 18/14, 18/44,

18/49, 18/59, 18/69, 18/74, 18/78, 19/12

e.+ni 1/25

er kiji

e. 4/176, 18/55

e.+ler 18/9

e.+ler-bile 13/87

e.+niñ 8/217, 15/61, 18/13

er ulus 13/87, 18/80

e.+daa ulus 18/8, 18/9, 18/82

küdee er güveyi *bk. küdee*

era çağ

e.+ga 6/37, 13/9

e.+niñ 2/44, 13/21

çaa era yeni çağ

çaa e.+ga 13/9

çaa e.+niñ 13/22

eralıg devire, çağa ait

e. 8/137

era-saptaa hastalık

e. 18/20

eres cesur, canlı

e. 17/5

eres-didim (-') cesur, gözü pek

e. 4/158, 7/66

eres-kejee (-') cesur, çalışkan

e. 23/27

erge (') 1. hak, yetki, yasa, hukuk

e. 25/11

e.+ler 8/14

e.+lerden 8/139

e.+lerin 26/3

e.+lerni 26/4

2. vazife

e.+dir 18/55

erge-ajlık ('-) menfaat, fayda

e.+ın 17/5

erge-çagırğa ('-) 1. yönetim

e. 7/71, 25/28

2. hakimiyet, iktidar

e. 20/26

erge-dujaal ('-') görev, vazife

e. 2/79, 18/14, 18/15, 18/27,
18/33, 18/102

e.+dın 18/29

e.+ı 18/54

e.+ın 18/32

e.+ınıñ 18/5

erge-dujaaldıg ('-') vazifeli, memur,

rütbesi olan

e. 2/80, 18/9, 18/35, 18/80,
18/85, 26/52

erge-hooylu (') yasa

e.+ga 20/46

ergejok ('): **ergejok çugula** hayati

önem, mühim

e. 4/32, 4/131, 6/25, 25/27

ergelekçi (') idareci, başkan

e.+zi 14/83

e.+ziniñ 1/102

ergelekçile- (') müdürlük yapmak

e.-y ber- 16/72

ergel idare

e.+i 26/4, 26/23

ergelen- (') sevmek

e.-gen 23/16

ergelig 1. hakka, hukuka sahip

e. 1/283

2. yetkili, görevli

e. 2/131, 8/161, 18/31, 19/141

ergeten ayrıcalıklı

e. 18/35, 18/86, 18/95, 18/108

ergi 1. eski, evvelki zamana ait

e. 2/160, 5/37, 7/138, 11/2, 17/8,
17/10, 17/13, 18/10, 18/53,
19/162, 20/45

e.+niñ 8/103, 19/160

ergi-çaa yeni-eski

e. 8/157

ergilde devre, dönem

e. 4/44, 4/51,

e.+de 4/48

e.+lerde 4/49

e.+ni 6/69

e.+niñ 4/32, 4/43

e.+zi 4/43, 4/46

e.+zinde 5/42

e.+zinge 4/47

ergildelig 1. dönemi olan

e. 4/29, 4/39

2. dönüm noktassı oluşturan

e. 2/148

ergil- etrafında dönmek

e.-ip tur-

ergim (') değerli, kıymetli, sevgili

e. 6/29, 19/6, 19/8, 12/41

erik kıyı, kenar

e.+bile 7/133

e.+çe 2/45

e.+i 7/131

e.+i-bile kıyısı boyunca 1/220,
1/267, 1/285

e.+inde 1/201, 1/258

e.+inge 1/49, 1/76, 7/136

e.+ten 7/20

e.+terinde 1/230, 1/259, 1/269

eriin aş- sınırı aşmak, abartmak
8/225

erin 1. dudak

e. 1/222

2. kenar, kıyı

e.+den 1/199

erte erken

e. 18/37

erte burun eski, kadim

e.+dan 9/5

erte-burungu eski, kadim

**e. 2/79, 2/112, 2/114, 2/119,
2/127, 2/161, 4/173, 6/56, 6/57,**

8/203

erte-çaş küçüklük

e.+ından 8/138

ertejik erkenden

e.+le 1/209

erte sağ eski, kadim

e.+dan 8/107

ertem bilim

**e. 1/66, 1/200, 2/5, 2/149, 2/153,
3/3, 3/202, 4/28, 6/35, 6/43,
6/52, 8/105, 11/4, 11/8, 13/65,
13/75, 13/81, 13/108, 13/109,
14/2, 14/5, 14/10, 14/14, 14/25,
14/32, 14/35, 14/40, 14/82, 15/2,
15/3, 15/4, 15/22, 15/57, 15/64,
15/71, 16/10, 26/49, 27/22,**

e.+de 14/36, 15/46

e.+ge 2/12, 2/147, 2/154

e.+i-daa çok eğitimsiz 5/54

e.+inde 4/50

e.+inge 2/148, 13/46

e.+iniñ 11/2, 14/2, 14/15, 15/71

e.+ner 13/75

e.+neringe 6/10

e.+neriniñ 4/14, 8/205, 13/108

e.+nerni 14/31

e.+niñ 14/12, 14/38

2. ders

e.+ni 2/162

ertem ajılı akademisyenlik

14/30	8/34, 8/142, 14/10, 14/38, 14/72, 18/2, 24/46
filologiya e.+neriniñ filoloji bilimi 11/2, 14/2, 14/9, 14/10, 14/33, 14/83	e.+ge 11/12
ertemner akademiya bilimler akademisi 6/58, 14/8, 14/11	e.+ivis 14/6, 14/78
ertem çedip al- bilim edinmek, öğrenim görmek 3/203, 3/204	e.+ner 2/81, 4/141, 4/146, 11/11, 15/16, 17/72
e.+ni çedip al- 14/7	e.+nerge 13/108
ertem-bilig bilgi	e.+neri 13/38
e.+i 14/29	e.+nerni 2/163, 25/22
e.+in 1/109	e.+nerniñ 2/151, 2/153, 6/24, 6/26, 6/49, 6/62, 6/63, 13/26, 14/60
ertem-biliglig bilgili	e.+niñ 14/20, 14/24, 14/80
e. 16/72	ertemden-arheolog arkeolog
ertem-mergejil meslek, uzmanlık	e.+tarniñ 6/61
e.+di 4/58	erten 1. sabah, sabahleyin
ertemnig 1. bilimsel	e. 1/48, 3/71
e. 1/125	e.+inde 3/74
2. bilim adamı	2. yarın
e.+lerniñ 13/106	e.+den 1/43
ertem-pratiktig bilimsel	e.+inde 3/109
e. 2/160	ertengi 1. sabahki, sabaha ait
ertem-şinçilel bilimsel araştırma	e. 3/187, 7/144
e. 1/182, 4/140, 4/147, 4/148, 13/75, 13/108, 14/11, 15/3	2. yarınki
ertem-tayılbrılg bilimsel açıklamalı	e. 26/71
e. 2/153	ertengi çem kahvaltı
ertem-töögü tarihi bilimsel	e. 1/49
e. 4/167	ert- 1. geçmek, bir yandan girip öbür yandan çıkmak
ertemden araştırmacı, bilim adamı	e.-er 4/40
e. 3/30, 6/42, 6/57, 8/11, 8/12,	2. olmak, vuku bulmak

- e.-er** 4/44, 8/112
e.-er ujurlug 4/149
e.-ip kel- 6/21
e.-ken 19/222
3. bir yerin yakınından veya içinden geçmek
e.-er 25/20
e.-eriniñ 1/52
e.-ip bar çoru- 10/5
e.-ip çıt- 3/93
e.-ip kel- 27/13
e.-ken 23/26
e.-keş 1/14
4. geçmek, geride kalmak (zaman için)
e.-ken 1/33, 1/66, 1/280, 4/141, 4/146, 10/6, 10/8, 11/2, 18/7, 20/36, 20/39, 22/33, 25/2, 25/9, 25/11, 25/31, 26/8, 26/54, 27/4, 27/6
e.-kende 1/61, 3/158, 16/70
e.-kileen 21/62
e.-se-daa 10/6
e.-ti 22/46 (erti şeklinde yazılmış)
5. aşmak, üstesinden gelmek
e.-ip 20/51
e.-ken 1/125, 27/8
6. düzenlenmek, yapılmak (bayram, kutlama gibi)
e.-ip tur- 23/4
- e.-pes ujurlug** 8/154
e.-peyn bar- 26/45
7. vazgeçmek, bırakmak
e.-pezi 18/35
8. yardımcı fiil olarak
e.-er (çurttap, şilçilge) 4/13, 4/14, 4/35, 4/53, 4/62, 4/64
e.-eri (çurttap) 4/32
e.-ken (bolup, çurttap) 2/157, 4/63, 5/56, 11/2
e.-keş (çurttap, körüp, şıdajıp) 1/237, 5/24, 5/24, 24/4
e.-kileen (şuujuıp) 7/14
e.-pes (oyup) 18/36
- ertine** cevher, hazine
e. 2/53, 9/7, 10/18, 20/9
e.+ni 2/53
- ertinelig** incili
e. 8/197
- ertken-düşken** gelip geçen
e. 1/7, 4/153
- erttir** fiile nüans katan bir söz
e. 1/236, 4/38
- erttir- 1.** zaman geçirmek
e.-dim 7/94
e.-er 12/29
2. düzenlemek, uygulamak (kutlama vs.)
e.-er 8/111, 8/118, 8/178, 8/180, 8/184, 8/185, 8/193, 8/200, 8/203, 8/204, 8/205, 8/206,

- 8/219, 24/26, 24/28, 24/42
- e.-er bol-** 1/45
- e.-erde** 8/208, 8/220
- e.-eri** 8/107, 8/122, 8/145
- e.-erin** 8/207
- e.-gen** 5/8, 6/8, 21/40, 26/30
- e.-ip** 15/69, 17/73, 8/166
- e.-ip bol-** 8/171, 8/172, 8/219
- e.-ip kör-** 23/19
- e.-ip tur-** 8/206, 8/210, 13/71, 13/99, 23/17
- e.-ze** 9/22
3. yardımcı fiil
- e.-erin** (besedalarını) 1/53
- e.-eriniñ** (dıştanılğanı) 1/106
- e.-gen** (çaynı) 7/107
- e.-ip kör-** (organizastap) 9/38
- er-hereejen** kadın-erkek topluca
- e.** 8/4, 8/137
- esker-** farkına varmak, fark etmek, görmek
- e.-divis** 1/9, 1/176, 1/271
- e.-geni** 2/44
- e.-ip** 1/158, 4/150, 5/41, 13/37
- e.-ip bol-** 2/87, 18/10
- e.-ip çoru-** 4/187
- e.-ip kag-** 1/25, 1/206, 1/213, 21/51
- e.-ip kör-** 3/21
- e.-ze çoğuur** 8/213
- eskerig 1.** dikkat, fark ediş
- e.** 6/19
2. fark edilen şey
- e.** 18/14
- eskentin-** fark edilmek
- e.-er** 2/115
- e.-mes** 8/85
- e.-mes-daa bol-** 2/114
- estip bk. ezil-**
- eş 1.** arkadaş
- e.** 1/45, 4/131, 4/164
- e.+i (eji)** 14/24, 20/15
- e.+im** 15/38, 15/46, 15/68, 19/128, 19/132, 19/212, 19/213
- e.+im-bile** 16/10
- e.+in** 3/30, 15/31, 19/37
- e.+iñ** 19/100, 19/104
- e.+iñerni** 1/46
- e.+ivis** 19/84, 19/96
- e.+terim-bile** 16/151
- e.+teringe** 3/209
- e.+terivis** 16/147
- e.+teriviske** 1/171
- e.+terivisten** 1/282
- e.+terivisti** 1/42, 1/49
2. evli çiftlerden biri, eş
- e.+i** 5/20, 6/34
- eş-öör** eş-dost
- e.** 4/132
- e.+ü** 4/164, 8/145, 11/11, 19/21
- e.+ü-bile** 4/161, 4/163
- e.+ün** 8/40

e.+ünge 1/109
eştig arkadaşı olan
e. 4/131
e.+de 4/131
et eşya
e. 21/38
e.+i 8/75
e.+in 8/75
e.+ti 22/33
e't et
e. 5/46, 19/151
e.+i 1/263, 3/91
e.+in 8/53
e.+ti 13/13
e't-keş (') vücut, ten
e't-kejivis 1/49
e't-han vücut
e't-han kir- ete kana kavuşmak,
cana kana kavuşmak 12/31
et- düzenlemek
e.-eri 2/153
e.-ip egele- 27/31
et- (') ötmek
e.-er 15/35
e.-eri 15/19
et- - çaza- düzeltmek
edip-çazap 8/70
et-hereksel eşya, teçhizat
e.+derin 15/48
e.+i 8/177
e.+in 8/217

et-mal mal mülk
edi-malı 19/123
etimologtug etimolojik
e. 14/14, 14/16, 14/41, 14/47,
14/59, 14/70, 14/71, 14/73,
14/74, 14/75, 14/76, 15/17
etnoertemden etnik bilimci
e. kiji 13/46
etnogenez etnogenetik
e.+iniñ 6/47
etnograf etnograf
e. 2/89, 18/3, 18/12
etnograf-ertemden etnograf
e. 4/14, 4/174
etnografiya etnografya
e. 6/10
etnos etnik
e.+ka 13/25
e.+tuñ 6/21, 7/84, 13/26, 13/74,
13/109
et-sep eşya
e. 8/153
e.+inge 18/16
ette- deriyi tabaklamak
e.-p tur- 1/69
ettin- iyileşmek
e.-e ber- 3/243
e.-ip al- 21/13
evéeje- azalmak
e.-gen 3/123
e.-p tur- 3/141

eveejet- azaltmak

e.-peyn 26/12

eveeş az, çok değil

e. 4/141, 4/146, 5/7, 9/7, 9/9,
9/14, 13/74, 14/4, 14/32, 17/32,
18/4, 19/123, 20/39, 26/24,
12/20

eves değil

e. 1/137, 1/206, 1/255, 1/278,
1/282, 2/28, 2/154, 3/42, 3/100,
4/49, 4/141, 4/146, 4/154, 4/169,
4/190, 4/191, 5/43, 6/22, 6/35,
7/78, 7/99, 7/131, 9/14, 9/28,
13/65, 13/66, 13/103, 14/4,
14/17, 14/19, 14/21, 14/28,
14/32, 15/10, 15/11, 15/14,
15/69, 16/72, 16/105, 17/34,
17/39, 17/80, 18/6, 18/11, 19/17,
19/124, 19/231, 19/232, 20/25,
20/39, 20/47, 21/4, 21/16, 21/51,
21/59, 22/7, 22/49, 23/4, 25/45,
27/13

e.+daa 17/40

e.+le 4/140, 8/226

e.+te 1/248, 1/199

e.+tir 13/96

2. olmayan

e. 6/10

evilel birlik

e.+ge 1/137

e.+inde 1/204

e.+inge 1/118, 1/283

e.+iniñ 13/75, 21/2, 21/4

evilelçi hamaarılgaıg müttefik

e. 7/74

evileldeş- birlik kurmak

e.-ip al- 17/28

evileñ nazik

e. 4/143, 4/164

evileñ-eeldek nazik, nezaketli

e. 4/142, 5/36

evropeyji avrupalı

e. 1/9

ezeñgi üzengi

e. 19/188

ezeñgi tever üzengiye ayak
geçirmek 17/69

ezeñgileer gırtlak şarkılarının bir türü

e. 13/49

ezer eyer

e. 5/36, 18/16, 19/88

e.+in 19/190

e.+inden 19/188

e.+ni 19/182

ezerlig eyerli

e. 2/75

ezil- erimek, yok olmak

e.-ip 6/20

ezim-arga ('-') orman

e.+zından 5/45

ezir kartal

e.+ge 17/84
e.+ler 17/78
ezirik (') sarhoş
e. kiji 21/46, 21/47, 21/48
ezirt- (') sarhoş etmek
e.-ir 8/220
e.-iri 8/151

F

faktor etken
f.+larını 13/91
fakultet fakülte
f.+i 16/42
f.+inçe 16/62
f.+inde 3/62
f.+ini 3/235
familiya 1. aile
f. 17/9
 2. soy adı
f.+nın 17/13
f.+zı 17/10
f.+zın 24/35
federal federal
f. 25/28, 26/3, 26/4
federatsiya federasyon
f. 25/13
f.+zınga 25/27
f.+ zının 1/66, 26/3
feldşer askerî doktor
f.+i 12/44
feodal feodal

f.+dar 5/10
f.+darga 24/19
f.+darının 5/9
f.+dın 18/95
f.+nın 24/4, 24/17

feodal kiji bey 18/86
feodaldıg feodal
f. 5/24, 24/16
festival festival
f.+darının 13/71
f.+darnın 13/73
fevral şubat ayı
f.+da 25/16
filgiya bir buğday türü
f. 1/197, 1/199
filial şube
f.+ın 27/22
filologiya filoloji bilimi
f. 3/62, 14/8
filologiya ertemi 11/2, 14/2,
 14/9, 14/10, 14/33, 14/83
filosof-bodalçı filozof
f. 20/31
filosofçu felsefi
f. 4/138
filosofiya felsefe
f. 14/8
f.+nın 15/41
f.+zı 2/13, 2/14, 7/151
filosoftug felsefi

f. 2/133
fiziologtug fizyolojik
f. 13/67
fleyta flüt
f. 17/73
folklor folklor
f. 27/17
folklorist folklorist
f. 13/80
fon fon, arka görüntü
f.+unda 6/70
fond fon, yardım kurumu
f.+uzunda 25/37
f.+uzunuñ 1/112
fonetika ses bilimi
f. 14/74
fonetiktig fonetik
f. 14/54
fonogramma fonogram
f. 13/75
fonoteka fonotek
f.+zında 13/79
f.+zınıñ 13/75
fotoçuruk fotoğraf
f.+tar 8/170
fotograf fotoğrafçı
f. 16/105
fotografiya fotoğraf
f.+dan 16/133, 16/134
fotokorr foto muhabiri
f. 16/112

fotokorrespondent foto muhabiri
f. 16/163
freska fresk
f. 7/40
front cephe
f. 16/145

G

galstuk kravat
g.+tar 1/8
gazel gazel, bir şiir türü
g. 2/123
gazeta gazete
g. 12/26
general general
g. 18/58
general-mayor general
g. 18/31
geograftug coğrafi
g. 1/2, 13/3, 13/5
geologiya-şinçilel jeolojik araştırma
g. 25/24
geolog jeolog
g.+tar 3/171, 3/172, 3/173
gimnastika jimnastik
g.+ga 3/165
gnesin gnesin
g.+ner 13/75, 13/108
gradus derece
g. 18/88
grammatiktig gramerlik

g. 14/54
granit granit
g.+ten 1/221
grantılıg ödüllü
grantırlıg 22/45
gumanıtarlıg sosyal
g. 13/75, 14/2, 15/3
gun bir unvan
g. 18/30
gunn Hun
g. 23/6, 23/24
g.+nar 13/21
gun-noyan şah
g.+dan 18/100

H

haa ulak, haberci
h. 18/30, 18/31, 18/80
haaglıg kapalı
h. 16/142, 16/144
haajıla- şerit yapmak, zıhlamak
h.-gan 18/8
haak söğüt
h.+la 19/16
haakçı kayakçı
h. 1/33
h.+lar 1/33
haakta- kayak yapmak
h.-gan 1/33
haan han, kağan
h. 5/13, 6/62, 7/13, 7/15, 7/64,

7/152, 7/153
h.+daa 18/36
h.+ga 5/12
h.+ı 17/21
h.+nar 25/20
h.+narga 6/13
haanna- kağanlık yapmak
h.-p 2/21
haannıg kağanlı
h. 7/105
haar- kavurmak
h.-gaş 3/162
haara tut- 1. iştirak ettirmek,
katılmasını sağlamak
h.-up 1/145, 16/21
2. celb etmek, çekmek
h.-up kel- 2/151
3. kapsamak, içine almak
h.-kan 6/46, 26/59
haarjakçıgaş kutucuk
h.+ta 22/30
haaya seyrek
h. 21/59
hadı çam
h.+larda 21/8
hadıñ kayın ağacı
h.+narda 21/8
ha-duñma kardeş
h.+zın 4/187
hagdın- kapatılmak
h.-gan 16/148

hajıt- değiştirmek, tahrif etmek

h.- kanı 8/135

hakas Hakas

h. 6/42, 9/36, 13/96, 14/42

h.+tar-bile 7/74

hakas dıl Hakasça

h.+da 14/44

halak 1. eyvah, ah, vah

h. 2/130, 2/137

2. edebi bir tür, ağıt gibi

h.+ı 2/131

h.+ınıñ 2/132

halas 1. parasız, bedava

h. 1/135, 22/17

2. boş, değersiz

h. 6/59

halbañnıg kürk şapka

h. 18/23

halda- saldırmak, hücum etmek,
atılmak

h.-ar 19/229

h.-p kir- 2/69, 2/72

h.-y ber- 17/19, 17/23

haldakçı saldırgan

h.+larga 17/26

halı- 1. atılmak, hızlıca yol almak

h.-p çorut- 16/15

2. savrulmak

h.-y ber- 21/25

3. yardımcı fiil

h.-gaş (düje, üne) 1/239, 16/95

h.-p kel- (üne) 16/81

h.-y ber- (kire) 19/172

halımak hafif, düşüncesiz, basit

h. 4/57

halıt- 1. atılmak, saldırmak

h.-ı ber- 19/183

2. hücum eder gibi ilerlemek

h.-ıp or- 1/210, 1/218, 1/225,
1/231, 1/285

h.-ıp çoru- 19/68, 19/136

h.-ıp kel- 19/57

h.-ıp tur- 19/33

h.-ırga 1/298

h.-kaş 1/220, 1/225, 1/236

halış- yardımcı fiil

h.-ı ber- (çide) 19/89

h.-kaş (düje) 1/221, 1/227

ham kam, şaman

h. 3/236, 3/249, 15/47, 15/49,
15/50

h.+nıñ 2/38, 3/245, 15/50

h.+nardan 8/141

h.+narından 1/125

h.+narnıñ 18/26

ham kiji şaman

h. 3/237, 3/241,

h.+ge 3/241, 3/242

h.+niñ 18/24, 18/26

ham çüdülgezi şamanizm *bk. çüdülge*

h. 13/20, 13/16

ham cüdülgelig şamanizm inancına
sahip

h. 2/126, 17/83, 20/2

hamaançok 1. ilgisiz, alakasız

h. 4/128, 19/190, 19/194

h.+ka 1/301

2. aksine, tersine

h. 8/224

3. ne ne

h. 4/187

hamaarılga 1. bağım, bağlılık, ilişki,
bağlantı, ilgi

h.+dan 15/45, 15/59

h.+lar 8/4

h.+larınıñ 6/53

h.+larnıñ 6/49

h.+zı 2/151, 4/142, 4/147, 15/42,
15/51

h.+zın 15/41

2. ait olduğu düşünce, sahip olduğu
düşünce, şey

h.+zın 14/63

hamaarılgaılgı ilişkili, ilgili, bağlantılı,
bağımlı

h. 4/143, 4/145, 15/15

hamaarılgaıñ kojumaa gra. ilgi eki

h. 7/150

hamaarış- bir şeyle ilgili olmak, ait
olmak, dahil olmak

h.-kan 8/95, 8/119

h.-pas 6/50

h.-ıp tur- 2/126, 14/54, 14/66

h.-ır 1/53, 2/51, 2/58, 2/89,
3/33, 4/34, 4/69, 4/171, 4/175,

6/9, 6/13, 8/78, 8/217, 8/228,
13/14, 13/31, 14/42, 14/65,

14/74, 18/21, 20/2, 20/5, 20/53,

21/5, 21/10, 26/34, 26/40, 26/57

h.-ır-dır 26/46

hamaarışpas bağımsız

h. 6/54

hamaarıştır ilişkin, dair, ilgili olarak,
ait

h. 1/121, 4/12, 4/33, 4/65, 4/124,

4/138, 4/139, 5/15, 5/41, 5/47,

5/67, 6/9, 8/35, 8/38, 8/77,

8/203, 13/39, 13/46, 13/65,

13/67, 14/60, 17/1, 25/1, 26/32,
26/36

hamaarıştır- ilgi kurmak, ait (ilgili)
olduğunu düşünmek

h.-bayn 13/59

h.-za 8/207

hamaatı 1. sivil

h. 18/22

h. dayın sivil savaş 16/144

h. kiji halk 19/147

2. uyruk, tebaa

h.+ları 3/178, 5/62

h.+ların 24/34

h.+zı 3/219, 3/220, 5/17, 5/24

hamık bütün, her

h. 26/20
h. çüve her şey 20/56
hamıktıñ murnunda öncelikle
h. 13/20, 13/102
hamna- kamlık yapmak
h.-ar 3/241, 3/244, 3/245, 3/247
h.-arda 3/249, 18/24
h.-p bol- 3/245, 3/246
h.-p egele- 3/238, 3/243
h.-vas 3/248
hamnat- kamlık yaptırmak
h.-ıp egele- 3/242
han kan
h. 20/24
h.+nar 8/132
h.+ınga 6/13
han- kanmak
h.-ar 12/36
h.-mas 1/156
hana duvar
h.+ları 7/40
h.+ların 7/33
h.+larının 7/22
h.+larınıñ 7/28
h.+larınıñ 2/50
h.+nıñ 7/30, 7/32
h.+zınıñ 7/27, 7/38
❖
kamgalal hana bk. kamgalal
hanalandır duvar gibi uzanmış şekilde
h. 7/2

han bazışkıñı tansiyon
h. 21/31
han-damır damar
h.+ından 21/31
han törel kan akrabası
h. 1/282, 8/19, 8/20, 8/21, 8/25, 8/33, 8/42
handır iyice
h. 2/152
handır- kandırmak, memnun etmek, tatmin etmek
h.-ar 25/30
h.-arın 22/47
h.-arınıñ 24/43
h.-gaş 3/119
h.-ıp tur- 1/150, 7/132
h.-ıp şıda- 13/107
h.-ıptar 25/42
handırılga olarak
h.+vıs 26/64
h.+zında 4/190
hanı 1. derin (fiziksel olarak)
h. 7/18, 21/57, 25/31
2. yüzeysel olmayan, öz, iç (soyut şeyler için: anlam, bilgi, temenni vb.)
h. 4/117, 4/183, 6/6, 6/9, 6/32, 6/67, 8/32, 8/94, 8/218, 15/42, 20/15, 20/23, 20/44, 24/3, 24/22
h.+zı 13/105
h.+zı-bile 14/6

h.+zından 14/81	h.+ı 27/5
hanıla- derinleşmek, içerisine doğru ilerlemek	h.+ı-bile 4/63
h.-ar 1/84	h.+ın 4/63
h.-p kir- 7/127	h.+ınıñ 2/65
2. bir şeyin özüne ulaşmak (soyut)	h.+lar 4/62
h.-p kir- 6/20	h.+larnı 4/62
h.-p şıda- 4/111	h.+larnıñ 2/65, 4/64
han-törel kan bağı olan akraba <i>bk. han törel</i>	h.+nı 4/24, 4/64
h. 4/175, 4/191	haraada- pişman olmak, yazıklanmak
hap I kap	h.-ganı 2/119
h.+ka 3/92	hara- üstünden bakmak
hap II fiile çabukluk katan bir söz	h.-gaş-daa 1/85
h. ber- 19/151	h.-p kel- 1/224
h. egele- 2/91	haragan çalılık
h. kir- 2/75	h. 19/88
haptıga bir tür börk	h.+narda 21/8
h. 18/9, 18/69	h.+narı 7/114
har I kar	harı I: harı ugda diğer tarafta, ayrıca
h. 1/251, 1/252, 14/82	h. 13/35
har II yaş	harı II yabancı
h. 3/238, 4/17, 4/20, 4/76, 4/77, 4/79, 4/82, 4/85, 4/88, 4/91, 4/94, 4/97, 4/100, 4/197, 4/199, 8/165, 12/19, 12/20	h. kiji 8/41
h.+dan 4/15, 4/195, 4/197, 12/14	h.+daa kiji 4/169
h.+ga 4/15, 4/16, 4/19, 4/21, 4/23, 4/74, 4/149, 4/194, 4/195, 12/4	h. ulus 4/170
	harı cevap
	h. 7/92
	h.+lar 8/68
	h.+nı 1/181, 15/9, 15/10, 17/12
	harıla- 1. cevaplamak, yanıtlamak
	h.-ar 7/156, 19/226, 19/236, 26/6
	h.-ar tur- 26/4

h.-dı 3/73	h.+m 16/2
h.-dılar 3/12	h.+nı 23/33
h.-gan (harılaan) 12/10	h.+nıñ 4/191
h.-gan bol- 3/100	h.+zı 6/15, 6/16, 8/31
h.-ganın 19/3	h.+zın 15/41
h.-p bol- 15/58	h.+zınıñ 6/68
h.-vadılar 3/106	harılzaa-holbaa ilişki
h.-y ber- 3/146	h.+zın 13/91
2. sorumlu olmak	harılzaalıg bağlantılı, ilişkili
h.-ar 26/14	h. 1/140, 2/2, 2/41, 3/116, 15/15, 17/21
harısalga mesuliyet, sorumluluk	h.+ın 15/22
h. 8/137	harılzaalarlıg 2/62
h.+lar 8/139	harılzaş- ilişki kurmak, bağlantı kurmak
❖	h.-ı ber- 16/9
harısalga çok sorumsuz, mesuliyetsiz 5/58	h.-ıp 4/130, 22/16
harısalgalıg sorumlu, mesul	h.-ıp tur- 22/45
h. 4/56, 8/30, 16/77, 16/79, 16/126, 19/227	harılzaştır- bağlantı kurmak, ilişki kurmak, irtibat kurmak
h.+daa 16/169	h.-arı 1/141
harılzaa bağlantı, ilişki	harın 1. gerçekten
h. 1/176, 2/3, 2/4, 24/30	h. 9/19, 13/59
h.+lar 2/114, 4/186	h.+daa 4/137, 4/188, 13/35, 27/20
h.+ları 2/10, 2/11, 2/57, 2/109, 13/23, 15/2	2. aksine, bilakis
h.+ların 15/4	h. 7/50
h.+larında 2/47	h.+daa 13/20
h.+larından 4/164	3. hatta
h.+larınıñ ilişki 4/172	h. 2/154
h.+larını 2/6, 2/87	h.+daa 1/282, 5/35, 13/96,
h.+larınıñ 4/191	

17/21, 27/13

4. doğru, gerçek, asıl

h. 4/121, 4/140, 4/191, 24/11

h.+**-daa** 4/190

harla- yaşına girmek, yaş almak

h.-**gan** 12/6, 12/10

h.-**ganı** 8/212

h.-**ganınga** 15/25

h.-**gaş** 12/19

h.-**p al-** 4/24

h.-**pkan** 4/152

h.-**p tur-** 14/2, 19/17

harlıg yaşında olan

h. 3/183, 3/212, 4/18, 4/36, 4/153, 5/18, 8/213, 19/12, 24/22, 12/5, 12/6, 12/12

h.+**ımda** 19/119

h.+**ımda-la** 17/82

h.+**ında** 2/67, 3/184, 4/40, 4/45, 8/52, 8/53

h.+**ınga** 4/41, 5/23

har-nazı yaş

h. 18/83

h.+**nı-bile** 4/11

h.+**nın** 3/146, 4/7, 4/10

h.+**nınga** 4/8

hat rüzgar

h. 1/10, 1/286, 1/298, 20/24

h.+**ka** 1/285, 17/84

h.+**tardan** 1/251

hat-kavırgan karlı rüzgar, fırtına

h.+**nıñ** 21/24

hat-salgın rüzgar

h. 3/188, 23/30

hat-şuurgan fırtına

h.+**ın** 21/35

havak alın

h.+**ın** 21/33

havan domuz

h. 4/89

h.+**narnı** 1/184

havıt- gelivermek

h. 16/41

hay Hakas şarkısı

h. 13/96

haya kaya

h. 2/100, 6/67, 17/37

h.+**lar** 1/201, 17/34

h.+**lardan** 1/203

h.+**larnıñ** 1/202

h.+**nı** 1/213, 1/215

haya-daş kaya

h. 1/89, 7/114

haya-daştıg kayalı

h. 1/52

hayalıg kayalı, kayalık

hayalarlıg 1/233

haygaara- 1. gözlemlemek, gözetlemek

h.-**ar** 26/20

h.-**arınıñ** 26/3

h.-**p çoru-** 12/13

h.-**p tur-** 26/39

2. göz kulak olmak, gözlemek
h.-ar 1/13
haygaaral gözlem, gözetim
h. 26/4, 26/23, 12/28
h.+darımdan 7/139
h.+darıvıstı 18/14
h.+darnı 4/141
h.+ında 1/126
h.+ından 4/58
h.+ınga 1/134, 4/149, 5/13
hayındır-kaynatmak
h.-gan 24/44
h.-ıp 3/132, 3/162
hayırla- 1. bağışlamak, lütfetmek
h.-ar 2/29
h.-gan 8/169
2. sunmak, vermek, bahşetmek
h.-ganı 20/17
h.-ñar 12/43
haylah Kalmuk şarkısı
h.+ -bile 13/96
haylıg maalesef
h. 24/11
haynak kırma, melez
h. 1/187
h.+ınıñ 1/186, 1/187
h.+tarın 1/188
h.+tarnı 1/184
haynaktaştır- melezlemek
h.-gan 1/185
h.-ıp tur 1/189

haynuşkınnıg heyecanlı
h. 2/119
haynıktır- heyecanlandırmak
h.-ıp 13/34
h.-ıptar 15/14
hee-koya bezek, süs
h. 5/67
hem nehir
h. 1/199, 7/99, 20/35
h.+den 2/45
h.+dir 24/5
h.+in 2/98, 7/16
h.+ner 1/20, 1/85, 1/86, 1/87, 5/41, 7/42, 26/24
h.+nerde 21/14
h.+nerge 7/96
h.+nerimge 7/96
h.+nerinde 26/12
h.+neriniñ 13/3
h.+nerni 26/30
h.+nerniñ 1/70, 7/94
h.+niñ 1/21, 1/201, 1/202, 1/204, 1/220, 1/272, 21/62, 7/143
hemçiğes nehircik
h. 7/143, 16/8
h.+ke 26/54
h.+ter 1/271
hemnig nehirli
hemnerlig 23/21
heme gemi, kayık

h.+ler 1/22	h.+i 8/73, 8/75, 17/70, 18/15,
hemçee- ölçmek	18/25, 18/47, 19/31
h.-p tur- 19/143	h.+in 19/35
h.-y sal- 18/20	h.+ivisti 1/287
hemçeel 1. ölçü, boyut	h.+ten 18/6
h.+i 2/128, 22/24	h.+teri 18/8
2. edb. ölçü	h.+terin 12/34
h.+deri 2/123	h.+ti 13/12, 19/34
hemçeeldig 1. boyutunda olan	h.+tiñ 18/6
h. 3/90, 7/33, 25/26	kuda hevi bk. kuda
2. miktarda	hep-henerten aniden
h. 26/57	h. 21/56
3. hacimli	heptig kıyafetli
h. 14/76	hepterlig 17/69
hemçeg önlem, tedbir	her- germek
h. al- 2/154, 3/14, 4/192, 9/33,	h.-ip kag- 17/73
19/229, 25/27, 25/39, 26/32	hereçile- 1. tanıklık etmek, sahitlik
h.+ler 15/64, 24/28	etmek
h.+leri 26/59	h.-vişaan 1/228
hendir 1. keten	2. kanıtlamak
h. 17/73	h.-p tur- 1/112, 2/110, 4/172,
2. ip	7/103, 10/12, 13/8, 18/8
h.+ler-bile 1/52	h.-vişaan 15/62
hendirbe göğüs kafesi	hereçi 1. delil, kanıt
h.+zi 19/51	h.+zi 2/15, 2/157, 4/165, 7/153,
heneerget- gururlanmak	10/11, 13/23
h.-peyn 19/49	h.+zi-dir 4/191, 15/61
henerten aniden	2. şahit
h. 1/253, 16/80	h.+leri 27/23
hep kıyafet	h.+zi 5/23, 8/115
h. 3/121, 18/4, 18/20	hereejen kadın

h. 1/9, 3/27, 3/64, 3/113, 16/34,
 18/14
h.+daa ulus 18/8,
h.+ner 1/126
h.+neri 1/11
h.+nerniñ 21/60
h. ulus 3/104, 3/131, 3/132, 18/9
hereejen kiji kadın
 h. 1/122, 3/29, 3/39,
 3/42, 3/51, 3/55, 13/88
 h.+lerniñ 13/87
 h.+nin 6/68
heregle- 1. gerek duymak
 h.-gen 22/15
 h.-er 12/28
 h.-ves 12/42
2. kullanmak
 h.-er 5/60, 17/78, 19/151, 26/37
 h.-p çoru- 13/13,
herek 1. gerekli, gerek
 h. 3/71, 3/121, 4/131, 7/124,
 8/201, 16/45, 20/46, 22/44,
 24/34, 26/62, 12/24
 h.+i 26/66
 h.+il 22/36
 h.+imni 3/28
 h.+iñer 1/291
2. hareket, davranış
 h.+iniñ 5/64
3. suç
 h.+i 19/146

4. iş
 h. 26/24
 h.+daa 19/237
herekke onaaş- kovuşturmaya alınmak
 herekke onaaşır 5/58
herek kırında aslında, gerçekte
 h. 1/280, 6/36, 6/60, 14/21, 18/5,
 18/6, 18/93, 25/43
herekse- dikkate almak
 h.- vesteen 20/26
hereksel 1. alet, eşya
 h.+bile 13/104
 h.+derni 15/50, 16/35
 h.+inge-daa 19/90
2. enstrüman
 h.+der 13/28
 h.+der-bile 27/16
 h.+derge 27/23
 h.+derin 27/13
herektig gerekli
 h. 12/33
 h.+in 16/35
herel ışık, güneş ışığı
 h.+deri 3/187, 7/144
hereldig ışıklı
 h. 18/31
herii ücra
 h. 1/256, 17/16, 17/77
heril- gerinmek
 herlip-köstüp 21/33
herim çit

h. 3/69, 3/93
herimnig çitle kaplı
h. 3/87
herteş sırtının duruşu dik olan at
h. 19/50
heveer her zamanki gibi, eskisi gibi, o şekilde
h. 2/113, 2/122, 7/53, 18/65, 19/196, 27/14, 27/17
hevir-dürzü tarz, sitl
h.+zün 27/6
hevir 1. şekil, biçim
h.+ge 22/18
h.+in 2/133
h.+inde 2/49
h.+inden 27/13
h.+inge 13/65
h.+leri 2/9, 2/123, 4/12, 13/20, 13/27, 27/23
h.+leri-bile 13/91
h.+lerin 2/59
h.+leriniñ 1/27
h.+lerinin 6/21
h.+lerje 27/16
h.+ni 1/63
2. tarz, tür, tip
h.+i 8/4, 13/43, 19/37
h.+in 1/101, 13/39, 13/46, 15/23, 17/79
h.+leri 13/41
h.+lerin 13/46, 13/54, 26/33

h.+leringe 24/33
h.+eriniñ 15/8
h.+niñ 13/48, 14/70
3. grm. şekil
h.+leri 14/54
hevirle- şekillendirmek
h.-eringe 4/110, 4/148, 15/59
h.-eriniñ 4/55
h.-p al- 4/108
hevirlettin- şekillenmek
h.-er 4/41
h.-eri 13/92
h.-eringe 13/91
h.-gen 4/4, 15/15
h.-ip egele- 20/45
hevirlig 1. şeklinde, biçiminde, biçimde
h. 2/82, 4/67, 7/36, 14/75, 8/11
2. gibi
h. 15/45
mındıg h. 6/30
h.+daa 18/21
hevir-şıray şekli şimali
h.+ı 19/31
hey: hey çerge boş yere, boşuna
h. 10/16
hey-a't 1. baht, manevi güç
h.+ı 18/18
h.+ın 23/11
h.+ından 23/31, 23/32
2. ilham
h. 15/45

h.+ınga 27/3	hına- kontrol etmek, yoklamak
h.+tıñ 15/44	h.-ar 26/29
❖	h.-arına 13/108
h. kir- ilham almak, esinlenmek 15/24, 1/303	h.-gaş 1/174
h. küir- ilham vermek 2/129, 8/91, 15/61	h.-p 20/24
h. ködür- manevi güç kazanmak <i>bk. ködür-</i> 24/48	hınalda kontrol
h. ködürül- maneviyatı yükseltmek <i>bk.</i>	h.+ların 26/45
ködürül- 20/30	h.+larını 26/30
heymer en küçük çocuk	hıp-: kıvar-çaar materialdar yakıt malzemeleri
h. 3/199, 3/235	h. 26/30
h.+i 3/230	hırın karın
hey-soska biberon	h. 4/41
h.+bile 12/42	hır- kırmak
hıl 1. kıl	h.-ıp kag- 18/66, 18/75
h. 15/18	hidiñeyin- kıs kıs gülmek
h.+darınıñ 1/157	h.-dir 16/88
2. yün	hidiñeyiniş- kıs kıs gülüşmek
uja h.+ın 8/84	h.-ip 16/102
hılbıkta- traş etmek	hile-
h.-ar 8/210, 8/214	h.-p 15/31
hıl-da- tellemek (müzik aleti için)	hiliñ kadife
h.-gan 15/44	h. 18/6, 18/8, 18/79
hıldığ telli (müzik aleti için)	hiliñçek keder
h. 13/28	h.+ti 20/51
hıldarlıg 27/14	hiliñçek-çovulañ keder, acı
hılış-bijek kılıç	h. 20/47, 20/54
h. 17/22	himireldig homurtulu
	h. 8/75
	hin göbek
	h. 8/27

h.+i 8/28
h.+inden 4/40
hindik 1. göbek
h.+in 15/28
 2. cinsiyet
h.+inden 8/217
hindiktig bir süsleme, tepeli bir
 süslemesi olan
h. 21/39
hire I kaabiliyet, beceri
h. 16/105
hire II yaklaşık, aşağı yukarı, kadar,
 gibi
h. 1/19, 1/220, 1/237, 1/242,
 1/243, 1/256, 1/262, 2/161,
 3/38, 3/78, 3/97, 7/30, 7/104,
 7/118, 7/137, 7/142, 12/2,
 14/50, 16/15, 16/23, 16/121,
 17/32, 21/30, 22/6, 22/20, 24/4,
 25/30
h.+dir 16/2, 16/43
h.+zi 16/119
hiree testere, bıçkı
h.+leriniñ 1/76
hire-şaa güç, olanak
h.+vıs-bile 22/44
hirezinde 1. zamanında, vaktinde,
 sularında
h. 1/72, 5/36
 2. buna rağmen, karşılık, karşın
h. 9/9

h.+le 4/188,
hleb ekmek
h. 1/264, 1/265
h.+i-dir 1/265
h.+ti 1/263, 1/266, 3/67
h.+tiñ 1/264
 ❖
hleb bıjırar çer ekmek fırını
 3/66, 3/67
hol 1. el
h. 4/144, 7/51
h.+ga 3/219, 4/196, 16/10
h.+umga 3/56
h.+unga 7/71
 2. kol
h.+ga 12/40
h.+un 2/95, 19/87
h.+uñar 23/12
h.+undan 8/159
h.+unga 4/149
 ❖
hol tutuş- tokalaşmak 19/199
hola bakır
h. 7/46, 18/31
holba- ilgilendirmek, bağlantı kurmak,
 ilişki kurmak
h.-arı 8/220
h.-p 3/173
h.-p çoru- 2/85
h.-p kir- 11/4
h.-p tur- 15/17, 15/18

holbaa ilgili

h.+nı 8/102

holbaalıg ilişkili, bağlantılı

h. 4/11, 13/21, 13/92, 15/42,
18/17

holbaş- ilgili olmak, ilişkili olmak

h.-kan 7/67, 8/16, 8/77, 13/32,
18/14

holbaştır 1. katarak, karıştırarak

h. 12/7

2. ilgili, -a dair

h. 6/10

hol-bud el ayak

h.+u 3/239, 3/243

holdug kollu

h. 5/44

holuksaa karışım

h. 21/9

h.+lardan 21/13

holumak karışık

h. 13/46

holuy karışık olarak

h. 9/37

homuda- 1. üzölmek

h.-gan (homudaan) 16/38

h.-ar 19/190

2. şikayet etmek, sızlanmak

h.-p 1/242

homudat- sızlatmak, üzmek

h.-ırga 8/74

h.-kan 4/115

h.-paan 21/61

h.-pas 8/73

h.-payn 4/113

homudal şikayet

h.+dın 19/56

homudançıg üzücü, yazık, acınacak

h. 8/146, 20/25, 26/70, 27/19

h.-dır 1/160

hon- 1. gecelelemek, konaklamak

h.-a ber- 19/129, 19/133

h.-ar 3/38, 7/49, 19/98, 19/102

h.-arı 18/88

h.-ganda 3/97

h.-gaş 1/172

h.-gaş-la 19/148, 19/152

h.-mas 7/48, 19/128, 19/132

h.-up 3/42

h.-up bol- 3/71

h.-za-la 19/153

2. konmak, inmek (kuş ve uçak için)

h.-ar 18/26

h.-gaş 2/86

h.-upkan 1/164, 3/231

h.-uptular 1/237

3. hareketin birden bire olduğunu ve hızlılık bildiren yardımcı fiil

h.-a ber- (arlı) 1/23

h.-ar (haldip tura) 19/33

honaş oba, mesken

h.-tar 5/41

h.+tarımga 7/97	h.+ga 3/4, 3/5, 3/198, 3/206,
h.+taringa 7/48	21/50, 24/27
hondur gece boyunca	h.+ınga 17/53
h. 3/109, 18/19	h.+ıvıs 24/2, 24/35, 24/49
hondur- bırakmak	h.+ıvıstı 24/3
h.-bas 18/19	h.+ıvıstıñ 24/20
honuk yirmi dört saatlik zaman dilimi,	h.+je 3/30
bir gün	h.+lar 7/111
h. 1/171, 19/156	h.+larda 8/125
h.+tan 1/40	h.+larında 3/95
h.+tarda 1/162	h.+nı 1/60, 24/15
h.+tuñ 19/154	h.+nıñ 1/21, 1/258, 1/272, /65,
hooçun emektar, değerli	3/67, 3/74, 7/157, 17/54, 24/1,
h. 11/12	24/3, 24/9, 24/26, 24/35, 24/40,
h.+narınga 24/41	24/45, 26/6
h.+narınıñ 12/13	hooray çurtıug şehirli
h.+narnıñ 12/14	h. 4/187
h.+u 5/31, 24/38	hoorayjıgaş şehircik
hoolu-süüzünnüg besleyici	h.+ tuñ 1/236
h. 12/34	hooray-suur şehir-köy
hoomay fena, kötü	h.+lar 17/52
h. 3/40	hooray-şıvee kale şehir
hooray şehir	h. 7/21, 7/43
h. 1/52, 1/261, 3/23, 3/86, 3/89,	h.+lerni 7/42
4/127, 14/7, 16/115, 16/117,	hooruk kopuk
16/165, 16/168, 19/247, 24/23,	h. 2/126
24/25, 24/29, 24/30, 24/36	hooylu kanun, yasa
h.+da 1/113, 3/96, 3/196, 16/38	h. 5/64, 26/3
h.+da-la 24/24	h.+da 2/161, 8/136
h.+dan 3/5, 3/25	h.+larınga 27/18
h.+dır 3/46	h.+larnı 8/139

h.+nu 2/159	horjok imkansız, olmaz, yasak
h.+zu-dur 9/11	h. 8/71, 8/72, 8/77, 16/63, 21/25
h.+zun 20/46	horug yasak
h.+zunuñ 2/160	h.-ları 8/134
hooylu-dürüm kanun, yasa	horugda -hapsetmek
h. 5/56, 26/72	h.-gan 20/42
h.+nü 19/147	horugdaaşkın yasaklama
hoozura- batmak, kaybetmek,	h.+narnı 26/12
tükenmek, fakirleşmek	horuglug yasak
h.-gan 17/27	h. 21/36, 26/45
h.-p çoru- 1/254	horumnug taşlık yer
h.-p bar çıt- 20/36	h. 21/57
hora zarar	horu- 1. yasaklamak
h. çedir- zarar vermek 10/16	h.-gan 19/5, 19/6
hora- tükenmek, azalmak	h.-uru 4/151, 26/19
h.-arı 1/132	2. sinmek, pusmak, azalmak
horada- öfkelenmek	h.-p çoru- 13/89
h.-gaş 21/33	h.-p tur- 8/103
h.-y ber- 21/32	hosta- 1. kurtarmak, serbest bırakmak
horagay sim, simli kumaş	h.-arı 24/16
h. 18/66	2. boşaltmak, serbest hale getirmek
h.+bile 18/8	h.-gaş 3/118
horalıg zararlı	hostalgalıg hürriyet, özgürlük
h. 4/133, 13/66, 12/25, 12/37	h. 1/114, 5/6
horan zehir	hostal- kurtulmak
h. 26/45	h.-gan 5/6, 5/7
horanna- zehirlemek	hostug 1. serbest
h.-ar 26/45	h. 3/217, 16/140
h.-p 26/42	2. akıcı (yabancı dilde konuşma, okuma için)
horgalan- sığınmak	h. 1/57, 1/174, 14/28
h.-ıp 17/30	

hovar az

h. 3/44, 3/81, 3/92, 3/95, 3/96,
3/203, 6/22, 6/31, 8/44, 16/140,
18/11, 27/23

h.+la 14/3

hovarta- azalmak

h.-gan 4/186

hovu kır, bozkır

h. 13/46

h.+ga 1/225

h.+je 1/219

h.+lar 5/41

h.+larda 1/211

h.+larında 1/234

h.+arnıñ 6/70

h.+zun 7/100

hovu-şınaa ova

h.+larına 1/243

hovu- şöl step, bozkır

h.+deringe 1/31

hoy koyun

h. 1/263, 3/91, 3/167, 4/78,
4/131, 18/62, 18/70, 18/75,
20/24

h.+lar 1/211

h.+larmı 1/184

h.+nu 8/53

h.+u 1/186

h.+un 5/35, 5/46

h.+undan 5/46

hoy- ürkmek, irkilmek

h.-gaş 1/239

hoyju koyun çobanı

h.+ları 23/28

hoyla- koynuna almak

h.-p çor- 3/255

hoy-öşkü koyun ve keçiler

h.+ler 1/231

hödel- kımıldamak, hareket etmek

h.-ip 22/44

högjüt- geliştirmek

h.-er 1/182

h.-eriniñ 26/2

högjülde gelişme

h. 24/8

h.+ge 22/51

h.+zi 1/114

h.+zinge 1/66, 6/49, 25/2, 25/45

h.+ziniñ 6/21, 6/27, 16/10, 25/2,
27/3

högjüm müzik

h. 13/34, 13/36, 13/74, 13/75,
13/80, 13/81, 13/91, 13/96,
13/107, 13/109, 15/8, 15/19,
15/23, 15/57, 27/14

h.+çe 13/72

h.+ge 13/103

h.+nü 13/79, 27/19

h.+nüñ 13/103, 13/108

h.+ün 27/26

h.+ünge 13/106

h.+ünüñ 13/39, 13/91

högjümçü müzisyen

h. 15/47, 15/49, 15/50

h.+ler-bile 17/18

h.+lerniñ 15/9, 15/69

högjüm ertemdeni müzikolog

högjüm ertemdenneri 13/38

högjüm herekseli enstrüman

h. 13/102, 15/14, 15/20, 15/56,
15/59, 15/62, 27/30

h.+deri 13/28, 15/23, 27/14,
27/15, 27/29

h.+derin 27/7

h.+derinden 15/7

h.+deringe 17/73, 27/18

h.+deriniñ 1/157, 15/41, 15/54,
27/3, 27/11, 27/13, 27/23, 27/30

högjümne- müziklendirmek

h.-eri 13/104

högjümnüg müzikli

h. 27/17

högjüm-şii temsil, piyes

h. 1/115

högjüm-şülük destan, melodili şiir

h. 13/96

högjü- gelişmek, ilerlemek

h.-p egele- 1/200, 2/124

h.-p tur- 1/260, 13/20

h.-ürünüñ 27/10

högle- eğlenmek

h.-p 19/38

höglüg neşeli

h. 4/131, 8/166

h.+daa 16/169

h.+ü 1/55

höglüg-baştak şen, şaka

h.+ın 8/145

höglüg-omak neşeli

h. 10/16

höl I göl

h. 7/15, 7/83, 7/136, 21/26

h.+çe 7/127

h.+de 7/19, 7/153

h.+den 21/28

h.+der 1/85, 1/86, 7/81

h.+derge 26/24

h.+derinde 26/12

h.+derni 26/30

h.+derniñ 1/87

h.+dü 7/9, 21/27

h.+düñ 7/17, 7/131

h.+ge 7/12

höl II ölçü

h.+ünde 19/118

hölçok pek, epey, çok

h. 1/212, 1/216, 1/253, 1/256,
1/287, 3/123, 4/143, 13/53,
18/103, 22/24

hölçügeş gölcük

h.+ter 7/101

hölezile- kiralamak

h.-eringe 22/42

h.-p al- 3/83, 3/136

hölezin ücret

h.+in 3/50, 3/53, 3/75

hölge binek

h.+zi 15/50

hölün erttir ölçüyü kaçıracak

h. 5/67

höm- gömülmek, çullanmak

h.-e halıt- 19/183

hömür kömür

h.+bile 1/150

hömür-daş kömür

h. 1/149

h.+tı 25/30, 25/31, 25/32, 25/33

hönek çaydanlık

h.+i-daa 5/43

höñnü *bk. höön*

hööküy zavallı

h. 15/25

hööledir yüksek sesle, höö sesi
çıkararak

h. 13/58

höölüg isli, kurumlu

h. 4/134

höömey Tuva gırtlak şarkısı

h. 10/8, 13/1, 13/34, 13/40,
13/43, 13/47, 13/49, 13/52,
13/66, 13/67, 13/75, 13/76,
13/80, 13/91, 13/99, 13/100,
13/109

h.+ge 13/95, 13/106

h.+in 13/110

h.+inden 13/96

h.+ni 13/77, 13/82, 13/88,
13/91, 13/96, 13/105, 15/49

h.+niñ 13/84, 13/91, 13/92

höömeyji gırtlak sanatçısı

h. 15/47

h.+ler 13/78, 17/18

h.+lerniñ 13/109

h.+niñ 13/64, 13/66

h.+zi 13/54

höömeyle- höömey söylemek

h.-er 13/44, 13/58

h.-eri 13/102

h.-erin 13/68, 13/104

h.-eriniñ 13/53

h.-gen 13/35

h.-p 13/93

h.-p tur- 13/101

h.-y ber- 13/51

höömey-sıgıt bir tür gırtlak şarkısı

h.+tı 13/39

h.+tıñ 13/39, 13/54

höön 1. gönül, istek

höñnü çok gönülsüz 19/123

h.+ü 12/36

h.+nü 1/282, 12/43

2. öz, içerik

h.+ü 19/106

3. tarz

h.+ü 2/118

h.+ün 2/119, 27/11, 27/24

h.+ünge 27/17
höönzüre- kayıtsız kalmak, gönülsüz kalmak
h.-p 12/42
hööredig abartı
h. çokka abartısız, abartmadan 5/43
höör mezar
h.+lerniñ 7/149
h.+ü 7/148
hööre- konuşmak, sohbet etmek
h.-gey-daa (hööreey) 8/167
h.-y ber- 5/38
hööreş- sohbet etmek
h.-ip olur- 3/27
hööremikey konuşkan
h. 3/29
hööret- abartmak, olağanüstü özellik katmak
h.-ken 2/62
höörjüt- gömmek
h.-ken 7/146
hörek göğüs, bağır
h. 13/55, 13/65, 13/97
h.+i 2/53
h.+inde 1/222
h.+inden 13/37
h.+ti 13/56, 13/61, 13/97
hörek demdee nişan, madalya
h.+bile 18/29
hörekte- göğüsten şarkı söylemek

h.-er 13/52, 13/54, 13/55, 13/56, 13/59, 13/61, 13/67
höreñgi mal, mülk
h. 8/149
hörle- zarar vermek
h.-gen 24/11
höy 1. çok, pekçok
h. 1/9, 1/16, 1/62, 1/72, 1/78, 1/87, 1/136, 1/153, 1/195, 1/230, 1/234, 1/243, 1/250, 1/259, 1/281, 2/3, 2/37, 2/56, 2/58, 2/153, 3/6, 3/9, 3/56, 3/90, 3/118, 3/260, 4/27, 4/140, 4/147, 4/179, 4/198, 5/11, 5/30, 5/35, 6/14, 6/22, 6/35, 7/42, 7/75, 7/101, 7/102, 7/124, 7/125, 7/129, 7/130, 7/134, 7/146, 8/77, 8/82, 8/84, 8/93, 8/119, 8/149, 8/200, 8/201, 8/203, 11/8, 13/8, 13/14, 13/20, 13/28, 13/43, 13/50, 13/73, 13/86, 13/111, 14/5, 14/58, 14/68, 14/69, 14/76, 4/164, 15/16, 16/24, 18/2, 19/172, 20/15, 20/42, 21/4, 21/12, 21/14, 21/48, 21/58, 22/19, 22/24, 22/26, 22/42, 22/43, 23/19, 24/48, 26/59, 27/9, 12/29
h.+le 1/4, 7/8, 16/166, 18/33, 19/15,
h.+nü 20/34, 27/20

h.+nũñ 19/5
h.+ü 1/113
h.+ü bile 3/67
h.+ün 7/149, 13/90
h.+ünge 1/235
2. süre bakımından uzun
h. 1/38, 1/90, 2/126, 11/11, 14/24
höy kezii 1. çoğu
h. 1/9, 5/11, 22/12, 22/25, 22/35
h.+n 6/57, 20/40
h.+nde 6/28, 6/47
h.+nge 6/10
h.+niñ 4/27
2. höy keziinde şeklinde çoğunlukla
h.+nde 13/13, 13/45
höyleñ gömlek
h.+ner 1/8
höy-niiti kamu, halk
h. 5/3, 5/25, 19/140
h.+niñ 24/31
höy-niiti ajıldakçıları sosyolog
h.+niñ 6/24
höyü-bile 1. çok, pek çok
h. 1/255, 3/22, 3/101, 3/117, 14/56, 17/65, 22/25, 22/42, 24/33,
2. çoğunlukla
h. 8/125
höynũñ sanınıñ kojumaa grm. çokluk eki

h. 17/39
höy-höy çok, pek çok
h. 1/110, 1/118, 1/130, 7/100, 10/5, 17/16, 20/42
hrom oğlak derisinden yapılan post
h. 1/70
hronologiya kronoloji
h. 6/26
humagala- korumak
h.-arı 26/20
humagalıg 1. gizli
h. 15/41, 15/59
2. özenli
h. 4/167
hunaa- zorla almak
h.-p 19/96
h.-p al- 24/17, 24/18
hunaaş- zorla almak, elde etmek için güç kullanmak
h.-kaş 19/91
hunaattır- güç kullanarak elde ettirmek
h.-gan 19/106
hura- bk. hural hura-
huraañgay söster kısaltmalar
h.+ni 9/27
huragan kuzu
h. 5/35, 18/11, 18/51, 18/70, 18/109
h.+ı 5/46
h.+ıñ 5/50
hural toplantı

h. 5/8, 19/148, 19/149, 19/154
h.+dı 1/43
h.+ga 19/155, 19/166, 19/168,
19/185, 19/197, 19/225, 25/4
h.+ınga 13/39, 19/219, 19/222,
25/2
hural hura- dua etmek
h.-arda 18/24
hural-suglaa kurul
h.+larga 5/34
huu 1. özel, hususi
h. 17/8, 25/8, 25/37
2. pay, hisse
h.+zun 5/28
h.+zunda 5/36
❖
kürüne-huu devlet görevlileri
bk. kürüne
huuda 1. şahsî
h. 8/3, 8/218, 20/53, 26/7
huulgaazın 1. büyü, efsun, sihir
h. 1/215, 2/60, 13/15
2. gizem
h. 13/35
h.+ınıñ 18/26
3. büyü
h. 2/84, 13/37, 12/23
4. mucize
h.+nar 21/59
huulgaazın-çajıt gizemli
h. 2/46

huulgaazınnıg büyü
h. 5/14
huul- dönüşmek, değişmek, halini
almak
h.-gaş 2/91
h.-up çıt- 2/142
h.-up tur- 2/86
huuñna- kovaya, kaba doldurmak
h.-p 3/92
huurak mürit, budizm öğrencileri
h.+tar 13/19
huusaa süre, müddet
h. 1/38, 3/189, 10/11
h.+da 5/60
h.+larınga 26/49
h.+larnı 26/29
h.+nıñ 19/226
h.+zı 25/12
huusaalıg süre
h. 4/48
huvaaş- dağıtmak, paylaşmak
h.-ıp al- 1/291
huvaalda bölüm, taksim
h.+zı 4/27, 4/29
h.+zın 4/28
h.+zınıñ 4/12
huvaanaktat- fal taşıyla fal baktırmak
h.-ıp tur- 8/141
huvala-huvala at rengi
h. 21/22
hül kül

h. 2/97, 19/182
hüleelge 1. ödev, vazife, yüküm

h.+ler 8/14

h.+vis 4/28

h.+zi 2/156, 8/60, 9/42

h.+zin 4/118, 8/102, 25/37

2. karar

h. 19/228

hüleelgelig mesuliyetli

h. 4/113

hüleelgelerlig 8/30

hülee- kabul etmek

h.-p al- 1/18, 1/69, 1/166, 1/294,

2/124, 2/126, 2/159, 3/34, 5/64,

6/9, 16/46, 16/127, 16/128,

16/135, 19/122, 19/143, 20/32,

24/26, 25/7

h.-p kör- 6/4

h.-r 8/137

hüleet- birinin emrine vermek

h.-ip 8/161

h.-ip ber- 1/167

hüler bronz

h. 5/30, 7/46

hülük namılı

h. 2/80

hülümzürü- gülümsemek

h.-p 19/74

hün 1. güneş

h. 7/145, 7/151, 19/18, 20/36

h.+ge 18/37

h.+nüñ 3/187, 7/144

h.+ü 1/10

2. gün

h. 1/91, 1/179, 3/78, 13/96,
16/37, 16/58, 18/30, 12/35

h.+de 1/105, 7/11, 13/65

h.+den 1/35, 1/54

h.+ge 1/42

h.+nerde 1/66, 20/30

h.+neri 12/30

h.+ü 8/169, 24/42

h.+ün 8/141, 8/142, 8/171,
8/173, 20/9, 20/27

h.+ünde 8/206

h.+üvüs 1/47

h.+üvüstü 1/41

hün bürü 1. her gün *bk. bürü*

h. 18/15, 18/23, 26/53

2. gündelik

h. 13/31

h.+nüñ 4/166, 13/91

hündü-çerge saygınlık derecesi

h.+niñ 18/15

hündüle- 1. saygı göstermek, hürmet
etmek, değer vermek

h.-er 5/22, 8/55, 9/16, 19/193

h.-eri 20/50

h.-p 8/158, 8/60, 9/41, 23/20

2. ağırlamak

h.-di 3/162

hündüleçel 1. saygı duyulan, değerli

h. 23/18	h. 7/157
2. saygılı	hünneerekte- güneşlenmek
h. 8/56	h.-en 21/18
hündülel bijik onur belgesi	hün kalendarı güneş takvimi
h.+in-daa 24/38	h. 17/76
hündülüg saygın, değerli, sevilen	hünnüñ-dañnıñ günlük
h. 1/167, 8/113, 10/2, 10/14, 14/81, 15/61, 20/31, 23/1, 23/2, 23/15, 24/34, 24/35	h. 18/72
hündülüg dıstanılga emeklilik	hüree tapınak
h.+da 11/9	h.+ler 10/13, 24/10
hündüs gündüz	h.+lerni 13/18, 13/19, 20/42
h. 19/25, 12/38	hüree-dugan tapınak
hündüskü gündüz	h.+ga 18/37, 18/38
h. 1/15	hüree-hiit tapınak
hündütkel saygı	h.+terni 24/11
h. 6/7, 18/39, 20/46	h.+tin 5/8
h.+bile 13/110	hüreele- kuşatmak, çevirmek
h.+diñ 5/30	h.-gen 13/5
h.+in 4/113	hüreelel etrafındakiler, muhit, çevre
❖	h.+ge 4/123
hündütkel çok değersiz 6/5	hüreeleñ ortam, çevre
hündütkelidig 1. saygı değer, saygın	h.+inge 5/12
h. 4/25, 4/37, 4/163, 6/5, 6/6, 8/82, 20/4, 23/8	hüreelettin- çevrenmek, bir şey ile çevrilmek
2. saygılı	h.-gen 1/202
h. 15/51	hüreñ kahverengi
h.+i 14/24	h. 1/71, 18/8, 18/31
hündütket- saygı göstertmek	hüreñ-kızıl kızıl kahverengi
h.-ip 4/182	h. 19/75
hüngeer bütün gün	hüreş güreş
	h.+tiñ 24/41
	hüreş- güreşmek

h.-ir 23/30
hürtü pervane, silindir

h. 7/151

h.+zün 7/157

hürtülen- pervane olmak

h.-ip tur- 7/145

hürüm dua

h.+ü 5/15

hüürek kürek

h. 5/43

I

ıdala- kışkırtmak

ı.-p 19/163

ıdık kutsal

ı. 8/204, 18/37, 24/10

ıdıkşıldığ kutsal

ı. 15/45

ıdıkşıt- kutsallaştırmak, değer vermek

ı.-ar 15/51, 15/59, 15/60

ı.-arı 15/12, 15/60

ı.-arıl 15/1, 15/6

ı.-arınıñ 15/61

ıdıkta- kutsallaştırmak, kutsal saymak

ı.-ganı 8/155

ı.-ar 2/16, 2/35

ı.-p 19/147

ıdıktıg 1. kutsal, değerli

ı. 2/84, 2/156, 6/68, 7/51, 7/94,
7/158, 8/60, 8/81, 8/123, 9/42,
10/13, 15/61, 19/24, 20/17,

20/28, 20/36, 20/51, 20/52, 21/6,
21/7, 21/8, 21/12, 21/13, 21/14,
21/18

ı.+ın 15/41

ıgla- ağlamak

ı.-ar 2/89, 15/31, 12/30

ı.-arga 2/91

ı.-arı 15/19

ı.-gan 12/38

ı.-p 15/29, 15/36

ı.-vas 2/90

ıglaş- ağlaşmak

ı.-ır 4/166

ıı ağıt

ı.+zı 2/131, 15/24, 15/26, 15/38,
15/46, 15/66

ıı-sıı ağıt

ı. 2/130

ııt-şimeen gürültü patırtı

ı. 12/37

ııtta- ses çıkarmak, konuşmak

ı.-vas 19/122

ık ses taklidi söz

ı. 15/17

ılañğıya özellikle, bilhassa, hususıyla

ı. 1/148, 1/155, 1/184, 1/255,
2/92, 2/119, 4/133, 4/171, 4/187,
5/10, 5/39, 6/21, 6/43, 8/55,
13/27, 14/57, 15/19, 16/7, 17/66,
18/5, 18/8, 18/19, 18/26, 18/44,
19/5, 19/153, 21/52, 26/52,

12/28, 12/42	1. 14/82
ılap 1. tam, doğru, gerçek	ılım sakin
1. 7/151, 21/9	1. 8/120
2. gerçekten	ımozandır- aldatılmak, hayal kırıklığı
1. 7/120	yaratmak
ılapta- daha da açıklamak	1.- ıp 12/42
1.- p 3/102, 3/222	ına- razı olmak
ılavıla- daha kesin ve açık olarak	1.- vas 19/37
belirlemek	ınaar oraya
1.- p 1/166, 13/103, 19/86	1. 1/67, 1/89, 1/297, 3/5, 3/44,
ılbırgay zayıf	3/49, 3/82, 7/130, 16/61, 16/66,
1. 12/31	17/20, 21/39, 21/47
ılga- ayırmak, farklılaştırmak	ınak 1. sevgili, sevilen
1.- ar 8/19	1. 1/160, 11/9, 16/171
1.- arı 4/26	2. seven
1.- arıl 15/7	1. 4/143, 4/164, 15/62
1.- p 18/22	1. çoru- 2/143
1.- vayn 1/301	1.- daa bol- 1/154
ılgal- farklılık taşımak, farklılanmak,	1.- tarnıñ-daa 13/106
ayrılmak	1. tur- 1/154
1.- bayn 17/68	3. sevgi
1.- ıp tur- 3/86, 12/15	1.- tı 4/142
1.- lır 17/6	ınakşıl sevgi, aşk, ilgi
ılgaldıg farklı	1.- ın 19/81, 19/122, 21/7
1. 4/159, 13/96	ıñay: ıñay bol- uzağa gitmek,
ılgavır farklılık, fark	uzaklaşmak
1. 18/29, 18/102	1. bol- 19/84
1.- ın 18/15, 18/27	ıñayla- uzaklaşmak, çekilmek
ılgavırhıg farklı	1.- arga 8/24
1. 18/23	ınça 1. o kadar
ılgın hızlı, çevik	1. 7/125, 22/43, 26/24

2. öyle

1. 3/75, 7/114, 8/20, 9/30

ṁça- 1. öyle yapmak, öylece

1. 1/37, 3/27, 3/32, 3/102, 3/129,
7/109, 8/5, 8/48, 8/92, 8/156,
8/199, 13/15, 13/99, 14/30,
15/31, 15/33, 15/35, 15/48,
16/56, 16/146, 19/136, 19/225,
21/59, 22/21, 22/38

1.-ar-daa 3/153

1.-ar-la 3/52, 3/217

2. *ṁçaar* şeklinde *gibi*, *başka*
yerlerde anlamında

1. 7/76, 7/77, 19/109

şak ṁçaar bk. şak II

ṁçaarda o zaman, o vakit

1. 1/296, 5/59

ṁçaarga 1. böylece

1. 3/146, 3/241, 4/43, 6/22,
19/33, 24/26

ṁçaldır böylece, şöylece

1. 1/30, 1/47, 3/109

1.-la 16/103

ṁçalza-daa 1. ancak, ama

1. 1/57, 1/277, 3/149, 3/155, 4/5,
4/122, 4/141, 7/51, 8/6, 8/146,
8/164, 8/222, 13/18, 13/87,
16/172, 17/32, 17/54, 18/4,
18/14, 18/34, 21/11, 21/53,
21/61

2. yine de

1. 16/118, 16/122, 16/153

ṁçalzajok ancak, bununla birlikte

1. 6/5, 6/23, 13/38

ṁčan o zaman, o sırada

1. 1/58, 2/144, 3/78, 3/179,
8/128, 15/56, 15/65, 15/70,
16/13, 16/20, 16/25, 16/40,
16/76, 16/78, 16/165, 17/21,
17/47, 19/126, 22/40, 25/33,
25/34, 27/19

şak ṁčan bk. şak II

ṁçangaş bunun için, ondan dolayı, o
yüzden, dolayısıyla

1. 1/39, 1/140, 1/189, 1/194,
2/56, 2/80, 2/112, 2/114, 2/125,
2/127, 3/5, 3/44, 3/73, 4/28,
4/44, 4/66, 4/113, 4/201, 6/7,
6/14, 6/16, 6/31, 6/37, 8/8, 8/32,
8/56, 8/60, 8/97, 8/134, 8/213,
8/225, 8/229, 9/22, 9/38, 13/67,
13/89, 13/105, 14/35, 15/20,
15/51, 15/59, 17/10, 17/39,
18/18, 18/47, 18/89, 18/91, 19/5,
19/123, 19/233, 20/17, 21/32,
21/36, 21/59, 22/26, 22/48,
24/49, 25/27, 26/9, 12/22, 12/33

ṁçangaştıñ bu yüzden

1. 4/123, 4/134, 4/155

ṁçangi o zamanki

1. 4/146, 5/3, 16/170

mçan- 1. öyle yapılmak

1.-mas 1/240, 13/109

2. *mçanmas* şeklinde *olmaz!*,
yapılmaz! anlamında uyarı sözü

1. 8/71, 8/77

mçanmayn kaçaar elbette

1. 3/202

mçap keerde bu durumda

1. 19/32, 12/17

mçap keerge böylece

1. 25/25

mçap turuvusta şöylece

1. 1/163

mçaş ki, ya

1. 1/275, 8/71, 19/55, 16/108

ında orada

1. 1/25, 1/45, 1/82, 1/89, 1/206,
1/249, 2/48, 2/58, 2/70, 2/73,
2/76, 2/112, 3/75, 3/234, 3/252,
6/35, 6/39, 6/44, 6/56, 7/144,
8/38, 8/111, 13/3, 13/73, 13/105,
15/44, 16/35, 16/164, 19/69,
19/211, 21/24, 21/48, 25/24,
26/17

ında-mında orada burada

1. 1/178, 1/231, 1/303

ında-haaya nadiren, ara sıra

1. 13/95

ındı öteki taraf, yan taraf

1.+ı 1/21

ındıg öyle, böyle, bu

1. 1/6, 1/65, 1/167, 2/89, 3/75,
4/123, 4/148, 6/60, 7/43, 7/128,
7/137, 8/69, 8/133, 8/136, 8/137,
8/138, 9/19, 9/20, 9/22, 13/6,
13/36, 13/50, 15/47, 16/107,
16/152, 17/8, 18/6, 18/7, 18/38,
18/88, 18/92, 20/51, 21/43,
21/58, 22/20, 22/22, 22/36, 24/7,
26/51, 26/55, 26/73

1.+daa 1/161

1.+dır 1/293

1.+la 4/118, 19/231

1.+lar-bile 26/72

1.+larnın 14/38

şak ındıg bk. şak II

çogum ındıg boorda aslında
13/49

ındıg bolzajok böyle olduğu
halde 13/26

ındıg yanzılıg bu tür 13/94

ındıg-daa bolza ancak, buna
rağmen, bununla birlikte

1. 1/161, 2/5, 2/6, 6/30,
6/50, 13/46, 15/55,
22/44, 27/17

ındıkı öteki, uzak olan

1. 9/31, 16/80

ındınnıg hüznü, kasvetli

1. 15/50

ıra- uzaklaşmak

ı.-p şıda- 27/16

ıraajı şarkıcı

ı.+lar 17/18

ı.+ları 1/116

ı.+larnıñ 13/37

ırak 1. uzak

ı. 1/141, 1/199, 1/237, 1/243, 1/248, 4/155, 7/131, 16/45, 18/16, 18/37, 21/13

ı.+ta 1/2, 1/270

2. kan bağı olmayan (akraba için)

ı. 8/19, 8/24

ırak-çook 1. uzak yakın

ı.+daa 8/158

2. ilişki içinde bulunulan kişiler

ı. 4/164

ırakkı uzak

ı. 6/35

ırat- uzaklaşmak

ı.-ı çoru- 22/15

ırgırjak palan

ı. 5/43

ırı şarkı

ı. 1/154

ı.+zın 3/153

ır şarkı

ı+ı 3/148, 13/37, 13/40, 13/62, 13/110, 16/26

ı.+ın 16/164

ı.+ını 3/157

ı.+ınıñ 3/150

ı+lar-bile 27/27

ı+ları 19/56

ı+ları-bile 19/81

ı+ların 13/77

ı.+larınıñ 13/86, 19/55

ı+nı 3/151, 19/46, 19/52, 19/96, 19/107

ı.+nıñ 19/97, 19/106, 19/137, 19/202, 19/214

❖

uzun-suuk ır uzun hava gibi ağır şarkılar

uzun suuk ırlarını 13/33

ırla- şarkı söylemek

ı.-gan 16/164

ı.-gannar 19/126

ı.-ar 13/58, 13/61, 13/65, 13/92, 19/55, 19/58, 19/63, 19/71, 19/76

ı.-arı 13/103

ı.-arın 1/155, 13/52, 13/87

ı.-arından 13/58

ı.-aringa 13/59

ı.-arınıñ 13/67, 13/93

ı.-gaş 19/96, 19/125, 19/136

ı.-p çor- 3/153

ı.-p çoru- 19/82

ı.-p kag- 19/213

ı.-p olur- 15/29, 15/36

ı.-p tur- 13/87, 19/201

ı.-vışaan 19/40

- ı.-y ber-** 8/92
- ırlaaşkın** şarkı söyleme
- ı. 13/34, 13/95, 13/103
- ı.+nı 13/ 38
- ırlaş-** şarkı söylemek
- ı.-ip tur- 3/157
- ı.-ır 19/41, 19/47, 19/54, 19/57, 19/113
- ı.-kaş 19/68
- ırlaksa-** şarkı söylemek istemek
- ı.-arivıs 3/148
- ı.-p tur- 3/151
- ırlıg-şoorlug** şarkılı-türkülü
- ı. 19/53
- ır-şoor** şarkı türkü
- ı. 8/152, 13/63, 23/30
- ı.+bile 1/2
- ırın-şoorun** 19/40
- ırı-şoorun** 5/37
- ır-şoorlug** şarkı, türkülü
- ı. 8/111
- ışkajık** cümle sonunda pekiştirme yapan edat
- ı. 1/241
- ışkajıl** gibi
- ı. 4/43, 16/56, 24/22
- ışkaş** gibi, benzer
- ı. 1/301, 2/38, 2/64, 2/66, 2/142, 3/79, 5/16, 6/11, 7/145, 13/87, 13/95, 13/98, 13/106, 14/36, 14/65, 15/42, 15/60, 17/65, 17/83, 22/23, 22/41, 27/16
- ışkın- (') kaybetmek**
- ı.-ip 8/90
- ıt (') köpek**
- ı. 1/235, 4/92
- ıt-** anlatmak, öykülemek, nakletmek
- ı.-ip egele- 7/12
- ıt-kuş** kurtlar
- ı. 3/188
- ıyaap-la** mutlaka
- ı. 3/247, 8/216, 9/22, 9/39, 9/40, 10/7, 16/34
- ıyaavıla** mutlaka
- ı. 4/31, 18/38
- ıyak** adam akıllı, ciddi olarak, sağlamca
- ı. 5/41, 8/81, 8/113
- ıyat-** utanmak
- ı.-ır 19/25, 19/121
- ıyaş 1.** ağaç
- ı. 4/134
- ı.+ka 4/164
- ı.+tan 8/179
- ı.+tar 1/81, 16/167
- ı.+targa 21/6
- ı.+tarnı 16/166
- 2.** kereste
- ı. 1/76, 1/77
- ı.+tar 7/124
- 3.** ağaçtan yapılmış, tahta
- ı. 1/63, 3/87, 5/43, 27/14
- ı.+tan 7/47

ıyaş kuda evliliğin beşinci yılının
kutlanması

ı. 8/178

ıygıl (') çukur

ı. 21/18, 21/20

ı.+dan 21/20

ıygılaaş (') çukurluk

ı.+ı (ıygılaaşı) 7/2

ı.+tıñ 7/4, 7/8

ıynaın 1. belki, herhalde (cümleye
ihtimal katar)

ı. 1/46, 7/55, 16/49, 16/145,
17/35, 22/51, 24/8

2. elbette

ı. 3/153

ıızıguurtan soylu, asilzade

ı.+nar 17/80

ıızıguur-töögü köken, soy sop

ı.+zün 8/130

ızır- (') ısırmak

ı.-ıp 4/196

ızırtın- (') tutunmak, dayanmak

ı.-ıp tur- 2/43

ızırtır çet- (') kaçanı yakalamak için
gitmek

ızırtır çedip kel- 19/85

İ

idege- (') ummak, ümit etmek

ı.-er-dir 13/107

ı.-p 22/48

idegel (') umut

ı. 15/62

idepkeylig (') faal, canlı, aktif

ı. 4/59, 5/25, 13/97, 14/25, 16/5,
16/27

ı.+i-bile 5/35

ı.+i-le 16/138

ideya idea

ı.+ga 15/63

idig (') dürtü

ı.+ni 15/70

idik (') çizme, ayakkabı

ı. 4/134, 18/6, 18/16

ı.+i 18/13

ı.+teri 18/8

ı.+terni 1/50

idik-hep (')- kılık kıyafet

ı. 7/47, 17/37

ı.+i 1/8, 19/30, 19/123

ı.+in 18/5

ı.+inge 18/16

ı.+iniñ 18/2

ı.+ivis 1/23

idiktig (') çizmeli

idikterlig 17/69

idip ündür- ileri sürmek, ileri atılmak,
çıkmaq

ı.-gen 6/60

igil (') bir tür Tuva millî çalgısı

ı. 2/131, 10/8, 15/4, 15/5, 15/8,

15/11, 15/13, 15/14, 15/16, 15/19, 15/20, 15/24, 15/26, 15/29, 15/36, 15/38, 15/41, 15/46, 15/49, 15/50, 15/59, 15/65, 15/66, 15/69, 15/70, 27/3	i.-ip 4/113, 15/25, 15/44
i.+di 15/1, 15/6, 15/7, 15/12, 15/17, 15/18, 15/21, 15/52, 15/60, 15/61	i.-ip tur- 3/254, 5/11, 6/68, 6/69, 6/70, 13/53, 14/60, 16/30, 17/63, 25/35
i.+diñ 15/11, 15/22, 15/23, 15/41, 15/44, 15/50, 15/55, 15/66, 15/64, 27/24	i.-ir 14/66, 19/81, 24/34
i.+ge 15/66	i.-irde 4/9, 4/158
i.+i 15/49	i.-irin 13/93, 15/4
ijik- bir şeye alışmak	i.-iringe 15/20
i.-erde 12/30	i.-ken 1/35, 2/40, 4/157, 8/205, 14/63
ijin-hırn ('-) 1. mide	i.-tiler 3/31
i. 4/45	i.-tim 13/109
2. işkembe	ilerel ifade
i.+ın 8/52	i.+i 13/15
ijirt- içirmek	i.+n 15/21
i.-pezi 8/208	ilerettin- 1. meydana çıkmak, belli olmak
ilçirbelig zincirli	i.-gen 2/119
i. 26/65	2. ifade edilmek, belirtilmek
ildeñ açık, sarıh, belli	i.-gen 2/16, 2/35, 2/127, 4/138, 15/41, 15/46
i. 3/141, 18/89	ilergey açık, sarıh, belli
ildik- ilişmek, takılmak	i. 21/31
i.-er 1/85	ilergeyle- 1. belirtmek, söylemek
i.-ken 3/87	i.-p 10/4
il- tutturmak, bağlamak (ilişki için)	ileret- göstermek, ortaya çıkarmak
i.-e 2/114	i.-keyler-le 8/166
ileret- ifade etmek, iletmek	iletke- rapor etmek
	i.-er 19/155
	iletkel rapor
	i.+di 25/2

i.+i 19/220, 19/221	i. 25/11, 25/26
iliir tırmık	inspektor müfettiş
i. 5/43	i.+lar 26/31
iliirte- didiklemek	institut enstitü
i.-gen 24/44	i. 1/119, 14/8
illyustratsiya resim	i.+u 15/3
i.+lar-bile 6/55	i.+un 15/3
im-demdek iz, işaret	i.+unçe 16/60, 16/67, 16/68
i.+i (im-demdee) 8/42	i.+unga 14/11
imperator (') imparator	i.+unuñ 1/120, 3/159, 13/75,
i.+larga 6/13	14/2, 14/8
i.+nuñ 17/21	i.+tu 3/163
imperiya (') imparatorluk	i.+tuñ 14/25
i.+zınıñ 5/12	instruktsiya yönerge
indoiran Hint	i.+niñ 14/26
i. 13/9	instrument enstrüman
ine iğne	e.+ler 27/22
ine bürülüg iğne yapraklı 1/81	invalid (') özürlü
inek inek	i.+ter 22/43, 22/45
i. 4/83	investfondu özel fon
i.+in (ineen) 2/131	i.+zu 25/10
i.+ke 17/84	investitsiya yatırım
i.+ter 1/231	i. 25/4, 25/8, 25/37
i.+teri 1/188	i.+larnı 25/5
i.+teriniñ 1/187	investor yatırımcı
inek-karaa frenk üzümü	i. 25/29
i.+n 3/92	i.+u 25/30
infrastruktura altyapı	irbiş leopar
i. 25/6	i. 1/83, 18/40, 18/57, 18/61
i.+zınıñ 25/3	irey büyükbaba
injener (') mühendislik	i.+niñ 2/131

irgi (') acaba?

i. 3/15, 19/6, 16/51, 12/10

iri- çürümek

i.-p 7/55

is iz

i. 16/23

i.+terni 23/5

i.+ti 4/61, 15/65

istelge soruşturma

i.+niñ 5/61

istelge çeri mahkeme

i.+nge 5/60

iste- izlemek, takip etmek

i.-p 20/24

iste- aramak

istey-istey 21/57

iş iş

i.+inge (ijinge) 14/20

iş- (') içmek

i.-ip 8/167

i.-ip çoru- 12/25

i.-pe 20/22

i.-pes 8/165, 20/13

iş- - çi- (-) yemek içmek

ijip-çip 8/209

işte- doldurmak

i.-erde 8/84

işti 1. iç, bir durumun, alanın sınırları içinde olan

i. 3/7, 3/89, 7/39, 16/121, 18/75, 22/24

i.+bile (orman içinden) 17/32

i.+nde 2/58, 3/93, 3/108, 4/201, 6/20, 6/47, 7/33, 13/68, 13/77, 15/20, 18/5, 18/20, 18/23, 19/163, 19/223, 19/229, 25/31

i.+nden 14/75, 14/76, 18/3, 18/41

i.+nge 4/41, 7/53, 16/115, 16/117, 19/226

i.+niñ 3/13, 8/177

2. manevi dünya

i.+mde 3/152, 16/114

3. karın

i.+nge 4/63, 4/71, 4/105, 4/149, 8/28, 8/212

iştinde zarfında, süresince

i. 1/283, 2/65, 3/189, 4/32, 4/43, 4/44, 5/23, 14/8, 17/26, 19/156, 19/195, 19/226, 19/228, 27/8

iştiki 1. iç, içe ait

i. 7/40, 13/21

2. manevi dünyaya ait

i. 20/46

3. yerli

i.+daa 26/47

iştiki-daştıkı iç-dış

i. 1/283

işti-höñnü gönül

i. 15/30

i.+vüstü 20/36

ivi ren geyiği

i. 1/88, 3/162, 3/183, 3/215, 7/82
i.+daa 3/126
i.+leri 13/5
i.+lerniñ 1/83
i.+niñ 3/123
i.+zi 3/124, 3/179, 3/216
i.+zin 3/174, 3/184, 3/217
i.+ziniñ 3/110
ivi ajıl-agıyı ivicilik
i.+bile 3/116
iviji geyikçilikle uğraşan
i.+ler 3/124
i.+large 3/122
i.+leriniñ 3/120
i.+lerniñ 3/117
ihtiolog balık yetiştirici
i. 26/62
iy yamaç
i.+inge 7/89, 7/117
i.+leringe 7/97
iy evet
i. 16/83, 16/91, 16/97, 26/48, 26/61
iy (') anne
i. 4/71, 4/105, 4/118, 4/139, 4/171, 8/22, 8/27, 8/212, 12/28, 12/34, 12/35, 12/36
i.+den 8/20
i.+ge 8/209, 12/33, 12/34, 12/37, 12/39, 12/40
i.+ler 1/134

i.+m 2/36
i.+niñ 8/207, 12/32, 12/42
i.+zi 2/34, 3/172, 3/184, 3/186, 3/190
i.+zin 19/244
i.+zin-daa 19/240
i.+zinden 4/16
i.+ziniñ 2/31, 3/186, 3/193, 4/41, 4/63, 4/115, 4/149, 4/194, 8/28, 12/29
iy **kiji** anne
i. 8/92
i.+ge 8/57
i.+ni 4/114, 8/55, 8/60
iy **-çer** yer ana
i. 2/37
iy **leen** ikisi birlikte
i. 16/159
iy **elig** annesi olan
i. 2/102, 12/27
iy **et** evet
i. 14/5
iy (') iki
i. 1/20, 1/37, 1/96, 1/143, 1/144, 1/145, 1/146, 2/100, 2/101, 2/132, 3/27, 3/217, 3/249, 4/127, 4/194, 5/47, 5/62, 6/6, 7/31, 7/34, 7/37, 7/38, 7/96, 8/12, 8/21, 8/184, 8/213, 11/4, 13/35, 13/67, 13/95, 14/8, 14/70, 15/18, 16/15, 16/73, 16/76, 17/55, 18/9,

19/110, 19/119, 19/139, 19/157, 19/188, 19/219, 22/29, 24/10, 25/2, 25/26, 26/41	i. 7/33
i.+le 4/124	iyik pekiştirme ifade eden edat
i.+niñ 2/25	i. 3/146
i.+zi 1/92	i. 1/160, 15/3, 15/67
iyi dugaar ikinci	iyikpe veya
i. 13/49	i. 18/23, 18/38, 18/45
i.+ı 25/3	iyilee ikisi
i.+ında 2/71	i. 24/25
iyi çüs bejen iki yüz elli	iyin ki, öyle anlamında cümlede
i. 3/45, 3/50	pekiştirme görevli söz
iyi çüs on bir iki yüz on bir	i. 1/195, 1/248, 3/38, 5/24, 5/39, 5/51, 5/67, 7/146, 16/11, 16/31, 16/52, 16/54, 16/8, 16/87, 16/109, 16/151, 16/168, 17/39, 18/55, 19/97, 19/202, 19/214, 19/230, 21/29, 24/45
i. 7/27	iyi-üş iki üç
iyi muñ iki bin	i. 13/65
i. 7/7	i.+le 3/15
iyi bodu her ikisi	2. iki üş defa
i. 8/195	i. 19/153
iyi talazında bir taraftan	iyile- yamaç aşağı gitmek
i. 18/39	i.-gen 15/30
iyi ay şubat ayı	iyul temmuz ayı
i.+nıñ 7/86	i. 23/14, 24/27, 26/36
iyi-çañgıs bir iki	iyun haziran ayı
i. 4/186	i. 25/9, 26/36
iyide ikinci olarak	izig 1. sıcak
i. 4/17, 4/58, 4/195, 9/24, 13/73, 14/73, 19/221	i. 21/43
iyigi (') ikinci	2. içten, gönülden (selam, kutlama için)
i. 1/204, 6/11, 6/23, 6/37, 6/46, 6/63, 13/22, 26/14	
iyi-iyi ikili	

i. 10/3, 14/81, 23/3
i.+i-bile 3/254, 15/3

J

janr tür

j. 2/87, 2/89
j.+ınga 2/89, 15/39
j.+ları 2/88, 2/117, 2/128
j.+larından 2/120
j.+larını 2/130
j.+larının 2/115

2. stil

j.+ları 2/9

janrlıq türe sahip, türünde

j. 2/60

Jiguli bir otomobil markası

j. 3/23

jurnal (') dergi

j.+da 16/16
j.+dan 16/34
j.+darnı 22/13
j.+ı 15/25
j.+ınga 16/12

jurnalist (') gazeteci

j. 1/98
j.+ter 16/151
j.+terniñ 16/75

jurnalistika (') gazetecilik

j. 16/42, 16/45, 16/62
j.+ga 16/137

K

kaalama düz, geniş, pürüzsüz

k. 5/44, 14/36, 27/13

kaañ-ayas parlak, açık, bulutsuz

k. 7/11

kaas süslü

k. 17/69

k.+ı 18/13

k.+ın 18/6

kaas-çaraş güzel, süslü

k. 1/280, 26/68

kaas-şinik süslü

k. 8/112, 19/35

kaasta- süslemek, bezemek

k.-gan 1/105, 2/50, 5/67

k.-p tur- 21/8

2. işlemek

k.-p 18/79

kaastalga süsleme, süs, bezek

k.+ga 17/78

k.+lar 7/46, 8/190, 8/197

k.+zı 6/45

k.+zınıñ 6/66

kaastan- süslenmek

k.+ıp 18/5, 18/23, 18/73

kaastanılga süslenme

k.+nıñ 18/15

kaastattın- süslenmek

k.-gan 6/55

kabin kabin

k.+iñge 16/35

kabina kabin

k.+zından 1/224

kabinalıg kabinli

kabinalarlıg 1/183

kabinet 1. bölüm, kabine

k.+iniñ 13/75

2. kabin

k.+te 16/88

kada (') bir süre boyunca

k. 19/27, 19/119, 19/168,
19/233, 19/245

kadagala- (') korumak, muhafaza

k.-arı 13/81, 26/12

k.-p 15/62

kadagalakçı (') hami, koruyucu

k.+zı 11/2

kadagalattın- (') korunmak, muhafaza
edilmek

k.-gan 2/89, 13/79

k.-ganı 2/12

k.-ganında 2/15

k.-ıp 7/21, 7/56

kadak önemli misafirlere sunulan ve
kutsal yerlere bağlanan geniş
bant şeklinde ipek kumaş

k.+tarnı 21/8

k.+tı 11/13

kadar yağ tabakası

k. 1/220

kadar- (') hayvan gütmek

k.-ar 8/53

k.-ıp 16/5

k.-ıp çoru- 13/92

k.-ıp tur- 3/125

kadarçı (') çoban

k.+lar 1/266

k.+ları 23/28

kadart- (') çobanlık yaptırmak

k.-ıp tur- 7/49

kaday eş, hanım

k. 4/176, 4/181, 19/120, 19/123

k.+ı 16/96

k.+ım 19/124, 19/137

k.+ımnı 19/82

k.+ınga 8/183, 8/192

k.+lar 18/109

kadı (') beraber, birlikte

k. 1/36, 1/79, 1/180, 1/250, 3/11,
3/15, 3/55, 3/71, 3/72, 3/73,
13/87, 3/192, 3/209, 4/166,
4/187, 5/20, 5/28, 6/6, 11/11,
15/64, 16/118, 16/136, 19/33,
19/82, 19/136, 19/212, 23/29,
23/34, 25/4, 25/7

kadıg (') 1. sert

k. 18/8

2. zor

k. 5/43

3. sert, acıması olmayan

k. 4/170

kadıg-doşkun (')- sert, sarsıcı

k. 5/4, 24/4

kadık (') sağlık

k.+inga 13/66

k.+ınıñ 22/14

kadık-kamgalal ('-) sıhhiye

k. 1/137

k.+ınıñ 1/125, 1/128

kadık-şırak ('-) sağlıklı

k. 4/156

kadıkşıl (') sağlık

k.+dı 10/17, 14/81, 23/13

k.+ın 4/150

k.+inga 12/25

kadın (') sultan

k. 2/31

k.+ınıñ 7/16

kadı- (') katılaşmak

k.-p 1/158

kadır (') dik, sarp, yalçın

k. 1/212, 23/21

k.+ı 1/244

kadır-bert ('-) sarp, yalçın

s. 3/105, 17/32, 21/11

kadır- (') kurutmak

k.-gan 1/264

kadırgı gölgebalığı

k.+lar 1/87

kadır-kaskak ('-) dik yamaçlı ormanlık

k. 21/14

kadır-turug ('-) sarp, yüksek, uçurumlu

k. 17/34

kadr kadro

k.+lar 1/120, 16/63, 25/40,
26/61

kag- (') 1. parçalamak, parçalara
ayırmak

k.-ar 19/143

2. vurmak, incitmek

k.-bas 8/7

3. bırakmak, terk etmek

k.-ar-salır 22/27, 22/32

k.-baan 9/6, 9/9

k.-bas 17/31

k.-dım 19/119

k.-ıpkaş 7/15, 3/223

4. yönelmek, gitmek, yola
koyulmak

k.-kaş çıt- 19/22, 19/40

5. hareketin hızlılığını ve
bitmişliğini bildiren yardımcı fiil
k.-alı (küzep) 2/159

k.-ar (bijip, çarladıp, çıttırıp,
çugaalap, demdeglep, eskerip,
kırılığılap, ööredip, udup, üdep)
3/68, 3/75, 8/59, 8/82, 8/211,
16/48, 16/143, 17/35, 21/51,
26/67

k.-ar çada- (aaylap-daa) 19/194

k.-arıñga (udup) 16/54

k.-dı (küzep) 1/167

k.-dılar (hidiñeynçip) 16/102

k.-dıvıs (eskerip, soksap) 1/206,

1/213, 1/243

k.-gan (ajaap, aldınnap, aytıp, baglagılap, beletkep, bijip, bijittirip, çadap, çarıp, çayırlap, çıp, çondurup, çugaalap, çüdürüp, damçıdıp, derip, dozulap, egelep, herip, hırıp, kajaalagılap, kılıp, kiirip, kırşalap, nomçup, otturup, örüp, östürüp, öyüp, soksadıp, soñgup, şıgıap, şuglap, turguzup, tayılbrılap çadap)

1/21, 1/64, 1/75, 1/170, 1/176, 1/228, 1/230, 3/69, 3/87, 3/108, 3/188, 3/190, 5/46, 5/60, 8/179, 8/184, 8/195, 12/16, 13/36, 14/51, 14/54, 16/146, 16/168, 17/73, 17/82, 18/9, 18/66, 18/75, 19/138, 19/140, 20/41, 20/26, 22/19, 22/25, 22/41, 24/4, 24/6, 26/3, 26/49

k.-gan bol- (öñnep, şıyıp, ugaadıp, ündürüp) 2/46, 18/71, 21/47, 22/29

k.-ganda (kudalap) 8/140

k.-gan-daa (östürüp) 26/43

k.-ganı (adap, çadap, çıp, çogaadıp) 1/205, 1/301, 13/64, 15/22

k.-ganın (çağıp, çarlap) 3/71, 16/38

k.-ganın-na (bijip) 16/50

k.-gaş (bilip, ündürüp) 16/142, 17/33

k.-gaştıñ (bilip) 2/144

k.-ıpkannar (ırlap) 19/213

k.-ıpkaş (bilip, dey, nomçup) 16/49, 16/80, 19/137

k.-ıp bol- (çedirip, üdep) 3/49, 18/88

k.-ıp or- (saktıp) 1/289

k.-ıptar (bazıp, çip, uduy) 3/188, 3/189, 14/44, 21/62

k.-ıptılar (şügümçülep) 19/166

k.-ıvıt (çuruy) 16/133

k.-ıyn (aytıp) 4/63

çıt kag- koku almak

ç. k.-ar 18/46

kagan kağan

k. 7/60, 7/63, 7/65, 7/69, 7/135, 17/64

k.+ı 7/59

k.+ım 7/105

k.+narga 2/29, 6/13

k.+narnı 2/17

k.+nıñ 6/62, 7/95, 7/112

kaganat kağanlık

k. 17/21, 17/50

k.+targa 13/23

k.+tıñ 13/22

kagar (') müz. vurmalı

k. 13/28

kajaa (') ağıl, hayvan barınağı

k.+larda 1/183, 1/184

k.+larnı 1/188

kajaalıg (') ağıllı

kajaalarlıg 1/231

kajaala- (') 1. ağıla kapatmak

k.-p 21/59

2. etrafını duvar vb. ile çevirmek

k.-gan 2/50

kajaalagıla- (') ağıl kurmak

k.-p kag- 1/230

kajaalat- (') etrafını duvar vb. ile çevirtmek

k.-kan 7/2

kajaa-horaa (') sur

k.+zın 17/29

kajan 1. ne zaman

k. 2/55, 6/30, 8/207

k.+na 16/36

2. -dığında, -dığı zaman

k. 1/205, 1/272, 1/273, 4/10, 4/31, 5/24, 8/132, 20/51, 25/38

❖

kajan şagda vaktiyle, bir zamanlar 1/283

kajan-bir 1. herhangi bir

k. 22/50

2. bir zamanlar

k. 17/42

kajan-daa hiçbir zaman

k. 1/242, 1/277, 4/110, 4/113, 4/168, 5/56, 13/94, 16/172, 20/51, 23/34

kajanda-daa 10/5

kakpala- (') kapana kısırmak

k.-p 26/42

kaksı (') üstünkörü, kısaca, yüzeysel

k. 4/145, 18/21

kaksı- (') su altına koymak

k.-p 18/37

kalbak (') 1. geniş, yassı

k. 1/12, 1/228, 1/233, 7/37, 7/99, 18/23

2. genişlik, en

k.+ı 7/3

3. kapsamı geniş

k. 2/8, 2/154, 15/64

kalbaa-bile (') genişçe, yaygın olarak

k. 2/118, 6/22, 6/31, 8/210, 14/55

kalbar- (') genişlemek

k.-gan 7/29

k.-gaş 5/6

kalçaa aarığ kuduz hastalığı

k.+dan 26/39

k.+ı 26/41

kalendar takvim

k.+ınga 4/29

k.+ınıñ 4/39

❖

hün kalendarı bk. hün

çıl kalendarı bk. çıl

kal- 1. bitme ve tezlik bildiren yardımcı fiil

k.-baan (üstüp) 27/20

k.-gan (kaan) (adattırıp, ajıdıp, arttırıp, azıp, çañçığıp, körüp, salıp) 1/231, 3/134, 2/47, 3/186, 4/141, 5/20, 8/92, 13/67, 26/65, 27/13

k.-gan (kalgan) (artıp, çañçığıp, çıdıp, ölüp) 3/224, 7/16, 13/8, 17/48, 19/59, 19/61, 19/64, 19/66, 24/6, 24/8, 27/13

k.-gan bol- (uttundurup-daa) 2/110

k.-ganda (kaanda) (körüp) 19/71, 19/76

k.-ganın (kaanın) (salgılap) 1/71

k.-gannar (artıp) 3/178

k.-gaş (kaaş) (körüp, körjüp) 1/273, 3/106

k.-gaş (kalgaş) (möçüp) 2/141

k.-ır (kaar) (arttırıp, çedirip, salıp, şöylüp çorup) 3/31, 3/187, 4/179, 13/35, 15/65

k.-ır (kalır) (çıdıp) 19/32

k.-ır bol- (kaar bol-) (koşkap) 13/65

k.-ırı (kaarı) (arttırıp) 4/61

k.-ırın (kaarın) (salıp) 3/185

k.-ıringa (arttırıp) 23/34

k.-ıyn (arttırıp) 26/71

kurug kal- eli boş kalmak, herhangi bir şeye sahip olamamak

kurug k.-gan 3/126

ösküs-çavıs kal- öksüz kalmak

ösküs - çavıs k.-gan 4/167

ösküs k.-gan 4/169

kalmık Kalmuk

k. 13/96, 20/39

k.+tarnıñ 20/40

kamgala- (') korumak, muhafaza etmek

k.-gan 1/251

k.-ar 2/158, 2/159, 13/109, 15/61, 17/20, 25/22

k.-arı 2/156, 9/42, 24/31, 26/1

k.-arın 2/155, 26/14

k.-arınıñ 26/3

k.-p 7/57, 10/18, 26/12

k.-p al- 21/59

k.-p tur- 6/70

k.-p şıda- 17/5

2. tez vb. savunmak

k.-p 14/10

kamgalan- (') korunmak

k.-ır 6/11

k.-ıp kir- 7/130

k.-ır 18/23

kamgalakçı (') koruyucu

k. 15/48

kamgalal (') koruma, himaye,

muhafaza

k. 5/13, 26/30

k.+lında 7/23

k.+mın 3/114

kamgalal hana sur

k.+lar 7/111

k.+nı 7/90

kamgalal şivee muhafaza kaleleri

k.+ler 7/44

k.+lerin 17/29

k.+lerni 24/15

kamgala- - kadagala- ('-) korumak

kamgalap-kadagalap 26/20

kamna- korumak

k.-alıñar 15/40

k.-ar 8/60, 9/16

k.-p 8/218

k.-p çoru- 9/41

2. tasarruf etmek

k.-p al- 25/18

kamnıg özenli, itinalı

k. 2/151, 26/74

k.+ı 16/10

kañça- nasıl yapmak, o şekilde yapmak

k.-ar 1/109, 1/180, 4/140, 4/145,

5/38, 6/9, 7/109, 7/125, 8/11,

8/69, 8/95, 13/39, 14/60, 16/5,

16/79, 19/18, 24/42

k.-p 1/156, 7/13, 7/130, 13/62,

17/11, 17/13, 20/52, 21/57, 12/2

2. olumsuz fiillerden sonra

gelerek pekiştirme yapar,

yapmaz da ne yapar? anlamında

kullanılır

bolbayn k.-ar 6/29, 15/53

berbeyn k.-ar

kañçaar-daa nasıl da, ne kadar da

k. 2/12, 2/14, 2/45, 2/111, 2/147,

10/8, 13/22, 15/51, 27/22

kañçaarga-daa nasıl olsa da

k. 5/65

kañçaldır herhangi bir biçimde

kañçaldır-daa 13/51

kañçap-daa hiçbir şekilde

k. 26/44

kañdaaşkınnıg kurak

k. 21/42

kandaazınnıg kolsuz (elbise için)

kandıg 1. hangi, hangi tür

k. 1/82, 1/87, 3/14, 3/15, 3/249,

4/123, 6/3, 8/11, 13/66, 15/21,

21/9, 21/28, 22/4, 22/5, 22/10,

22/36, 26/10, 26/27, 26/33,

27/10

k. bir herhangi bir 3/203

k.+la bir 6/24, 6/27

2. nasıl

k. 1/180, 5/2, 4/145, 8/228

kandıg-dır 16/92

kandığıl 2/10, 4/184, 9/18, 9/20,
9/22, 13/65
kandığ-la 19/115, 19/117
kandığ-bir herhangi bir
k. 2/34, 2/38, 2/40, 4/10, 4/58,
4/118, 4/144, 4/153, 4/159,
4/168, 4/176, 13/107
kandığ-daa 1. her, her bir
k. 4/9, 4/50, 4/51, 4/55, 4/110,
4/112, 4/119, 4/136, 18/21
2. herhangi bir
k. 3/155, 6/31, 8/205, 9/2, 13/46,
18/35, 18/107, 21/13
3. hiçbir
k. 4/111, 8/38, 13/46, 26/36,
12/42
kandığ-kandığ hangi
k. 1/109, 22/10
kandidat akademisyenlikte bir unvan
k.+ı 11/2, 14/10, 14/83
k.+tarı 14/33
kañ-kadık sağ salım, sağlıklı
k. 8/91, 8/198, 21/7
kapitan (') kaptan
k. 18/55
kapsırılga (') ek
k.+zinga 15/66
kapusta lahana
k. 1/190
kara 1. kara, siyah
k. 1/71, 1/158, 2/24, 2/104, 4/40,

4/134, 14/65, 18/6, 18/96, 18/99

k.+zı 1/82

2. kötü, fena

k. 20/52, 20/54

3. pekiştirme sözü

kara çañgıs tek, tek bir 3/253,
6/41, 13/6

kara çaş bebek, bebeklik

k.+ından 4/161, 5/43

kara çon halk, avam

k.+umdan 2/137

kara baarzık kuş türü

k. 15/19

karaçal fakir

k. 21/60

kara-dilgi kara tilki

k. 21/24

karak göz

k. 4/153, 18/33

k.+ı (karaa) 8/166, 22/7

k.+ınga 19/5

k.+ınıñ 18/32

k.+ıvıs-bile 1/138

k.+ka 1/85, 3/87, 15/26, 18/44

karak çajı göz yaşı

karaktarınıñ çajı 2/91

k.+n 15/33

karaa körbes kör

k. 22/40

k. kijiler 22/23

k.+ter 22/18
karak şoo iris
k.+n 18/44
karak kızıl gayretle, şevkle
k. 20/46
karaktıg gözlü
k. 18/9
karaktarlıg 17/72
karakta- göz kulak olmak, kollamak
k.-ar 5/22
k.-ar-la 10/18
k.-ganınıñ 4/112
karaktaş- birbirlerine yardım etmek
k.-ıp 8/218
karaktaldır- desteklemek
k.-ar 4/41
karala donu koyu alaca olan at
k.+zı 19/64
karañgı karanlık
k. 16/124
k.+da 19/170, 26/65
k.+zın 17/32
karañgıla- havanın kararması
k.-p egele- 1/284
karañgızımaar karanlık
k. 16/121
karaş: **karaş de-** hareketin hızlı bir şekilde yapıldığını belirtir
k.-er 26/50
k.-di 19/177
karbañ kavgacı

k. 8/63
kargış kargış
k.+ı 8/75
kargıraa (') bir şarkı söyleme stili
k. 13/1, 13/35, 13/43, 13/49
k.+zı 13/46
kargıraala- (') kargıraa söylemek
k-ar 13/58
karışkak çokka yanılmadan
k. 5/42
karjı (') kaba, şefkatsiz
k. 8/66, 20/25
k.+zı-bile 8/135
karta harita
k. 3/46
k.+nı 3/48
k.+zın 2/158
kartofel patates
k. 1/190, 12/11
kasseta kaset
k.+da 22/19, 22/30, 22/40
k.+larıvıs 22/26
k.+larnı 22/25, 22/42
kaş 1. kaç, ne kadar
k. 1/40, 2/28, 13/35, 13/96, 14/48, 27/9
k.+la 3/205
k.+tı 26/27
2. birkaç
k. 1/122, 1/162, 1/219, 1/239, 13/65, 13/96

k.+la 1/210	k. 1/33, 1/143, 1/149, 1/174,
❖	1/280, 2/64, 2/65, 3/218, 4/36,
kaş-daa 1. ne kadar, kaç	4/43, 8/158, 16/13, 16/51,
k. 3/71	16/164, 17/23, 25/30, 26/41,
2. pek çok	12/26
k. 1/33, 9/13	katap-katap tekrar tekrar
kaşpagay (') çevik	k. 5/32, 5/39, 13/65, 16/122
k. 17/5	katapta- tekrarlamak
kaşpal (') dağ arasındaki boğaz	k.-ar 2/65
k. 13/46	k.-arı 2/64
k.+darda 21/14	kataptaaşkın tekrar
kat I meyve, kuş üzümü	k.+narı 2/123
k. 3/131	kataptattınmas benzersiz, özgün
kat II kayınbaba	k. 1/301, 6/36
k.+ı 8/35	katay beraber, birlikte
kat (') kat	k. 4/63
k.+ında 22/3	kat-çimis yemiş
kat- I. (') katmak, sağlamak, eklemek	ç.+i 5/41
k.-ar 8/164	kat-çimistig yemişli
k.-ar (duza) 6/28, 22/46	k. 1/191
k.-ıp şıda- (duza) 3/155	kategoriya kategori
kat- II. (') katılaşmak	k.+nıñ 14/32
k.-kan 4/22	kater bot
katap 1. tekrar, yeniden	k.+lerde 26/65
k. 1/103, 1/205, 1/236, 1/280,	katiş- (') birleşmek, bir araya gelmek,
1/299, 1/300, 3/177, 4/110, 5/14,	karışmak
5/64, 6/36, 7/158, 8/104, 8/143,	k.-ı ber- 19/109
10/11, 13/19, 13/20, 13/65,	k.-ıp kel- 21/22
16/10, 19/107, 24/13, 26/19,	kat-iye kayınvalide
12/10	k.+zi 8/35
2. defa, kere, kat	ka't-ka't kat kat

k. 1/62
katkı-hög ('-) eğlence
k. 8/152
katkı-höglüg ('-) eğlence, gülmece
k.+ü 8/111
ka'ttan- (') giyinmek
k.-ıp 1/287
kattaptatın- (') tekrarlanmak
k.-mas 10/5
ka'ttaştır üst üste, kat kat
k. 22/22
kattır- gülmek
k.-ar-daa 19/199
k.-ıp 16/55
kattırañna- (') gülümsemek
k.-gan 19/74
kattırıp-kattırıp gülerек
k. 3/56
kattırınçığ gülünç, komik
k. 16/78, 21/4
kattırış- gülüşmek
k.-ı-dırlar 16/88
k.-ıp tur- 19/211
kattış- (') katılmak, birleşmek, dahil olmak
k.-ar 5/10, 27/18
k.-ıp 5/10, 8/32
k.-ıp al- 1/257
k.-ıp kel- 1/32
k.-ıp kir- 13/25
k.-kan 1/118, 1/283

k.-kanda 8/132
k.-kanı 13/103
k.-kanında 1/19, 7/94
k.-kanından 2/48
k.-kaş 1/20
k.-sa 5/11
 ❖
Kattışkan Natsiyalar
Organizatsiyazı Birleşik
 milletler cemiyeti 9/36
Kattışkan ületpür
korporatsiyazı kooperatif 25/9
kattıştır- (') karıştırmak, birleştirmek
k.-gan 6/26
k.-ıp tur- 13/67
kavay (') beşik
k.+ı 23/7
k.+nı 8/83
kavayla- (') beşiğe yatırmak
k.-ar 8/83
k.-gaş 8/82, 8/85
kavaylan- (') etrafının beşik gibi çevrelenmek
k.-gan 21/14
kavı (') civar, çevre, dolay
k.+nı 1/86
k.+zinga 17/55
k.+zınıñ 17/58
kavınnıg (') kötü etki, yan etki
k. 18/44
kayaa 1. nereye

k. 3/185, 8/95
2. nerede
k. 7/129, 27/9
kayaa-daa 1. her nereye
k. 20/52
2. her nerede
k. 8/165
3. hiçbir yerde
k. 13/84
kayda nerede
k. 1/301, 3/145
kaygal (') cesur, babayiğit
k. 8/166
kaygamçık (') şaşırtıcı, şaşılacak
derecede
k. 1/156, 1/280, 4/125, 21/12,
21/42, 25/23, 25/43, 12/13
kaygamçığı (') şaşırtıcı
k. 1/301, 23/7
kayga- (') şaşırmak
k.-p 3/21
k.-p or- 16/53
k.-p tur- 13/37
kaygat- (') şaşırtmak
k.-ı 3/102
k.-kan 13/111
kayı 1. hangi
k. 16/114, 19/156, 21/9, 26/27
k.+zinga 19/70
2. ne kadar, çok
k. 18/46

kayı-bir herhangi bir
k. 3/15, 3/75, 3/78
kayı-daa 1. her
k. 1/268, 27/16, 8/97
kayızı-daa her biri 2/119, 3/12,
3/214, 4/188
kayızında-daa 2/80
2. herhangi bir
k. 2/111, 2/157
kayı-hamaançok 1. düzensiz, dağınık,
sorumsuz, savruk, laubali,
keyfince davranan
k. 4/134
2. kayıtsızca, keyfine göre
kayı hamaançok 21/53
kayı-hire ne kadar
k. 4/172, 4/183, 6/29, 26/57
k.+ni 26/27
k.+zin 10/12
kayın nereden
k. 3/26, 7/155, 17/2
kayın-daa her nereden
k. 14/18
kayıje nerede
k. 16/39
kayın 1. nasıl, nereden
k. 22/43
❖
kayın ... boor nasıl olabilir?
k. 19/170, 19/185
kaynaar 1. nereye

k. 3/26	k. 13/27, 13/34, 21/31
2. nerede	kedî (') gelecek
k. 16/37	k.+zi 9/35
kaynaar-daa 1. her nereye	k.+zin 24/11
k. 24/25	kel- 1. gelmek, ulaşmak
2. hiçbir yere	k. 19/48, 19/49
k. 6/20, 27/16	k. çıt- 1/180
kaz- kazmak	k.-been 19/22, 19/36, 19/40, 19/58, 19/63, 19/68
k.-ar 25/32	k.-bes 19/108
k.-ıp 16/166, 25/30, 25/31, 25/33	k.-beyn bar- 19/57
k.-ıp al- 1/149	k.-çeş 2/98
k.-ıp tur- 1/204	k.-di 3/64, 16/81, 16/104, 16/131
kazah Kazak Türkü	k.-di-le 16/80
k.+tarnıñ 15/60	k.-diler 1/26
kazuşkın kazı	k.-dim 7/156
k.+nardan 7/137	k.-diñer 7/155
k.+narnı 7/138	k.-divis 1/212, 3/147
kazımal maden	k.-gen 1/64, 1/128, 1/137, 3/28, 3/122, 3/147, 3/209, 7/45, 13/99, 14/18, 19/225, 19/226, 20/44, 23/8, 23/18, 23/20, 23/29, 26/49
k. 1/204	k.-gen bol- 3/20
k.+dar 1/147	k.-gen-daa 3/21
kede- (') sessizce beklemek, hissettirmeden yaklaşmak	k.-gen tur- 19/198
k.-er 18/19	k.-genim 3/55
kedek gizli	k.-genimni 3/26
k. 19/14	k.-geniñer 1/160
kedere- kötüleşmek, beter olmak	k.-genivisti 1/180
k.-ze 12/42	k.-gen-ne bol- 3/15
kedergey (') 1. güçlü, şiddetli	
k. 13/4	
2. oldukça, aşırı	

- k.-geş** 1/17, 1/23, 1/70, 3/27,
3/79, 3/80, 3/163, 19/125, 22/14
k.-geş-le 1/25
k.-gişe 19/36
k.-iñer 1/295
k.-ip çoru- 4/146
k.-ip tur- 9/34, 3/117, 3/157,
4/141, 26/65
k.-ip 1/118, 1/136, 1/225, 1/258,
1/273, 1/283, 1/290, 7/123,
14/11
k.-ir 19/28
k.-ir 1/40, 19/48, 19/128,
19/132
k.-irge 3/231, 21/48
k.-irimge 19/211
k.-irin 16/4
k.-irivis 1/171
k.-iriviske 1/18, 1/169, 1/199
2. ulaşmak (sonuç için)
k.-dim 1/300
k.-genner 1/297
3. zaman için gelmek, süre dolmak
k.-gen 1/288, 8/169
k.-iringe 22/51
4. bir yerden getirilmek
k.-gen 18/89
k.-ip tur- 18/10
5. çıkmak (emir için)
k.-gen-dir 16/60
6. yönelmek (manevi olgular için)

- k.-ir** 20/14
7. düşmek, rast gelmek
k.-ir-dir 25/25
8. yardımcı fiil
k.-bes (eglip) 4/110
k.-beyn tur- (düyüp) 6/18
k.-di (çedip, malçınnap,
sagındırıp, 3/94, 16/95, 19/195
k.-diler (çedip) 19/170
k.-dim (çedip, tavarjıp) 3/5,
13/82
k.-divis (çedip, çookşulap,
kirip, saktıp, ünüp) 1/201,
1/233, 1/247, 1/279, 3/58, 3/68,
3/109
k.-gen (ajıp, ajıldap, bildinip,
çedip, çıglıp, çıp, çookşulap,
çurttap, damçıp, demisejip,
ederip, ertip, haara tudup,
kattıjıp, kılıp, kirip, köjüp,
köstüp, nemejip, özüp, sagıp,
sayzırap, tıptıp, turgustunup,
turguzup, turup, uktalıp,
uştunup, ünüp) 1/32, 1/48,
1/115, 1/222, 1/163, 1/197, 2/2,
2/45, 2/110, 2/114, 2/151, 2/154,
3/104, 3/175, 3/218, 3/223,
4/144, 4/149, 6/21, 6/59, 7/15,
7/62, 8/162, 8/203, 11/11, 13/8,
13/10, 13/69, 14/24, 16/39,
16/136, 16/148, 16/156, 17/26,

18/87, 21/45, 22/26, 22/49,
24/10, 25/45, 27/11, 27/13
k.-gen bol- (çetkilep) 19/197
k.-gen tur- (çedip) 3/171
k.-gende (çanıp, çıglıp) 18/37,
12/38
k.-geni (ajıldap, tıptıp) 13/39,
14/31, 16/10
k.-geni-bile (çedip) 3/173
k.-genim (ujurajıp) 16/10
k.-genin (çedip, tıptıp) 1/121,
8/11, 17/11
k.-geniniñ (tıptıp) 6/65, 17/13
k.-geniviste (çedip) 1/205
k.-genner (çedip) 5/64
k.-geş (çedip, çetkilep, detkerlip,
edertip, haldıp, harap, kızaalap,
kirip, oynap, özüp, saktıp,
ujurajıp) 1/107, 1/122, 1/224,
1/233, 3/143, 3/161, 3/172,
4/182, 15/35, 19/57, 19/119,
19/182, 21/13, 21/62
k.-geş-le (tıptıp) 8/28
k.-gileen (tıptıp) 1/111
k.-ip (keep) (köjüp, köjürüp)
3/124, 3/217, 7/49
k.-ip bol- (ünüp) 8/128
k.-ip şıda- (köjüp) 3/177
k.-ip tur- (kattıjıp) 21/22
k.-ir (keer) (badıp, boop, deep,
eglip, köstüp, kudup,

turgustunup, turup) 3/187,
7/144, 14/24, 15/46, 16/70,
19/29, 19/150, 21/45, 25/42
k.-ir bol- (keer bol-)
(doyuldurup) 15/44
k.-ir (kelir) (çedip, çetkilep,
dıñnalıp, köstüp, özüp,
sagındırıp) 4/112, 7/158, 15/26,
19/20, 19/21, 19/46, 19/52,
19/154
k.-irde (keerde) (köjüp) 3/222
k.-irge (düyüp, ulgadıp, ünüp)
1/121, 4/123, 19/14
k.-irge (keerge) (çedip, istey
istey, sürjü-sürjü, turgustunup)
6/31, 21/56, 21/57, 12/28
k.-irin (eglip) 6/28
k.-irin (keerin) (köstüp) 16/36
k.-iringe (ünüp) 10/6
k.-iriviske (kirip) 3/19
k.-iriviske (keeriviske) (badıp,
ızırtır çedip, ünüp) 1/67, 1/202,
1/256, 19/85
k.-irler (keerler) (ederip) 8/127
k.-ze (tıptıp) 8/130
k.-zivisse-daa (çurttap) 9/6
keerge- acımak
k.-geni-le 16/49
keergeeçel sevecen, sempatik
k. 4/192
keespe tepeli karabatak

k. 1/190
kejee akşam
k. 1/166, 19/19, 12/38
k.+lerde 1/152, 1/289
k.+zinde-le 1/165
kejeeki akşam
k. 3/64
kejee (') çalışan
k. 4/158, 8/63, 8/223
kejeele- akşamı geçirmek
k.-p tur- 19/230
kejeeliktey akşamleyin
k. 3/18, 3/109
kejege saç örgüsü
k.+zi 1/222
kejigün üye
k. 1/30
k.+neri 6/8
k.+neri-bile 1/166
k.+nerin 12/30
k.+ü 4/59, 5/59, 21/2, 25/13
kejik (') lütuf
k.+in 15/15
kejik-çoldug ('-) mutlu
k. 8/155
keldey- azalmak
k.-bes 20/35
keldir- çağırmak, davet etmek
k.-been 1/45
keldirt- çağırmak, gelmesini sağlamak
k.-ip tur- 16/58

kelin gelin
k. 8/140
k.+i (kenni) 8/35
k. kıl- 8/120
k.+ni 8/158, 8/159
k.+niñ 8/115, 8/162
 ❖
kelin kıs gelin
k. 8/115
k.+tı 8/113
k.+tıñ 8/142
k.+ın 8/166
kelin kiji gelin
k.+ni 8/161
kelin-küdee gelin-damat
k. 8/116
kelir gelecek, sonraki, ileriki
k. 1/295, 1/297, 4/38, 10/13
kelir üye gelecek, istikbal
k.+de 1/31, 1/139, 4/192, 5/2, 6/15, 6/16, 8/120, 10/15, 26/71
k.+niñ 7/146, 8/166, 13/65
k.+zin 24/11
k.+zinde 5/3
k.+zinge 25/1
k.+ziniñ 5/7, 27/6
kem sakınca
k. 8/38
kem-herək kötü suç, kötülük
k. 19/146, 20/48
kemnig herək kötülük, suç

k. 19/118

keneet gelin

k.+terimniñ 11/10

keree anlaşma, uzlaşma

k.+niñ 25/12

❖

keree çar- hükme varmak

kereezin çarar 25/11

kereezin çarganı 25/15

kerge- acımak **bk. keerge-**

k.-gen 15/25

kes- kesmek, kesip çıkarmak

k.-eringe 16/5

k.-ip 1/255

k.-keş 16/34

❖

kezip emneer emçi cerrah 12/5

keş (') 1.derı

k.+i 17/69, 18/11, 18/43, 18/44, 18/45, 18/52, 18/57, 18/96, 18/98, 18/108, 18/109

k.+i (keşi) 18/10

k.+i-bile 15/44

k.+in 8/53, 19/60, 19/65

k.+inden 13/12, 17/37, 18/40, 18/51, 18/61, 18/62, 18/70

k.+inge 18/65

k.+teri-bile 17/78

2. kişinin kendisi

k.+inge 27/23

keş- geçmek (nehirden)

k.-ip 2/98

ket- giymek

k.-er 1/50, 18/5, 18/9, 18/15, 18/20, 18/23, 18/24, 18/40, 18/53, 18/55, 18/57, 18/68, 18/72, 18/76, 18/77, 18/80, 18/82, 18/86, 18/93, 18/94, 18/97, 18/98, 18/102, 18/105, 18/108, 18/109

k.-erge 18/41, 18/44, 18/45

k.-eri 18/11

k.-eringe 18/6

k.-ip 17/37, 8/75

k.-ip bol- 18/107

k.-ip çoru- 18/67

k.-ip-daa al- 1/287

k.-ip tur- 18/103

k.-ken 19/31, 19/34, 19/35

k.-pes 18/20, 18/43, 8/73, 18/100

kettin- giyinmek

k.-er 17/68

k.-eri 18/4

k.-gileenin 1/9

kezeede her zaman, daima

k. 1/55, 1/153, 4/113, 16/175, 20/48, 12/28

kezek 1. bölüm, parça

k.+i 4/1, 4/55, 6/37, 6/38, 8/42, 8/79, 8/108, 10/18, 13/22, 13/96, 25/25, 25/30

k.+in 4/41, 7/122, 13/53, 25/37
k.+inçe 4/62
k.+inde 4/61, 6/42, 6/61, 6/63, 6/64, 6/69
k.+inden 4/62, 6/9
k.+ke 8/21
k.+terden 4/51
k.+terge 4/13, 4/53, 4/193, 17/55
k.+terin 4/201
k.+terinde 6/26, 6/50
k.+teriniñ 14/66
 2. grup
k. 5/10, 26/13
k. kiji 17/62
 3. biraz daha, bir parça daha
k. halıt- 1/225
kezek bol- bir süre sonra, kısa bir süre sonra
kezek bolganda 3/49
kezek bolgaş 1/231
kezektig parçaya sahip
k. 8/49
kezi- gezmek, dolaşmak
k.-ip 1/173, 19/154
kezik kısım, bölüm, bölüm, parça
k.+i 2/157, 17/20, 18/47
k.+in 5/29
 ❖
höy kezii çoğu *bk. höy kezii*
kövey kezii çoğu *bk. kövey*

kezii
kol keziinde *bk. kol*
kezindek kısım, kesinti
k.+inde 4/34, 4/111
kıdat çinli
k. 24/7
k.+targa 3/133, 17/82
k.+tar-bile 17/21, 17/66
kıdat dıl Çince
k.+ga 17/81
kıdat kiji Çinli
k. 3/136
kıdıg kıyı, kenar
k.+ı 24/30
k.+ında 1/152, 1/175, 1/177, 16/8
k.+ınga 1/23, 1/52, 7/97
 ❖
kıdıg buluñ kıyı köşe, her yer
k. 24/8
kıdıra yüzeysel, sığ
k. 20/10
kıjan- tehdit etmek
k.-mas 8/73
kıjanıg tehdit edici
k. 8/76
kıjın 1. kış
k. 1/33,
 2. kışın
k. 1/290, 21/35, 26/38
kılagar parıltılı, ısıltılı, parlak

k. 1/23

kılaştı- 1. adım adım gezmek,
dolaşmak

k.-ar 8/159

k.-davis 3/80

2. adım atmak, yürümek

k.-arı 1/171

k.-p 4/194

kılaştı- gezinmek, dolaşmak

k.-ıp 5/64

k.-ıp tur- 22/14

kıl- 1. yapmak, gerçekleştirmek,
meydana getirmek

k.-gan 1/228, 1/260, 5/43,
8/181, 8/189, 8/191, 13/30,
13/78, 14/14, 18/90, 21/60,
22/33

k.-gan bol- 17/70

k.-ganı 6/30, 15/21

k.-gaş 3/87, 21/45

k.-ıp 6/22, 7/137, 10/10, 14/28,
21/38, 22/18, 26/3, 26/9, 27/7

k.-ıp al- 3/118

k.-ıp kag- 8/179, 27/13

k.-ıp kel- 13/69

k.-ıp tur- 5/36, 15/52, 14/16,
14/76, 25/2, 26/22, 26/47, 12/26

k.-ıp-la şıda- 1/301

k.-ır 1/44, 7/46, 7/47, 26/19,
26/27

k.-ır apar- 22/41

k.-ır bol- 1/89

k.-ırda 22/42

k.-ırı 1/39, 1/140, 7/138

k.-ırı-bile 1/176

k.-ıringa 1/77

k.-ırım 2/158, 13/108

k.-ırınçe 2/129

k.-za 22/38

2. davranmak, etmek, yapmak
(kötülük, hırsızlık vb. için)

k.-ba 20/20

k.-bas 19/95

k.-bas çoru- 19/118

k.-bas-la bol- 20/48

k.-bas ujurlug 20/25

k.-basta 19/118

k.-bayn 10/16, 20/24

k.-gan 19/146, 21/41

k.-gaş 20/56

k.-ıp 4/153, 20/25

k.-ıp çor- 5/56

k.-irga 20/14

3. bir işle uğraşmak

k.-baan-daa bol 18/12

k.-bas bol- 12/17

k.-bas-la 16/139

k.-bışaan 12/7

k.-gan 5/30, 13/91, 14/20

k.-ıp 5/43

k.-ıp şıda- 12/15

k.-ıp tur- 1/109, 3/145, 19/150,

- 19/165, 19/229
k.-ır 7/81, 17/3, 19/143, 26/19
k.-ır-k.- bas 8/96
k.-ırın 8/164
4. bir düşüncüyü dile getirmek
k.-gan 13/91
5. olarak kabul etmek
k.-ıp al- 8/161
6. –Ip zarf-fiilli fiillerle yardımcı fiil
k.-gan (çoğaadıp, şutkup) 6/6, 6/67
7. birleşik fiiller oluşturur
ajıldap k.-ır yürürlüğe koymak 25/11
ajıldap k.-ırı 4/28
bürütkel k.-ıp kayıt etmek 19/154
çok k.-ırına yok etmek 7/50
çugaa k.-ırına konuşma yapmak 21/45
demisel k.-ıp çor- mücadele etmek 19/213
dügdeşkin k.-ıp nişanlama 8/122
kelin kılıp al- bir kızla evlenmek 8/120
kiji k.-ıp kag- adam etmek, yetiştirmek 12/16
kiji k.-ır 8/45
kijiler k.-ırınçe 4/156
- otçet-iletkelderni k.-ıp** rapor etmek 26/26
sadıg-harılzaa k.-ırına ilişki kurmak 17/66
saktuşkınnarnı k.-dı hatıra bırakmak 11/11
şoş-sodaa k.-ır kavga etmek 19/91
yozulal k.-ır resmi selamlama 18/35
- kıl- - büdür-** yapmak, üretmek
kılğan-büdürgen 26/59
- kılğıla-** yapmak, meydana getirmek
k.-gannar 18/2
- kılığ** hareket
k.+lardan 20/56
- kılıktandır-** kızdırmak
k.-ar 12/42
- kılımal** suni, yapay
k. 1/208
- kılın 1.** kalın
k. 1/102, 7/35, 22/29
- 2.** kalınlık
k.+ı 7/28, 7/38
- kılış-** birlikte yapmak, bir şeyin yapımına yardım etmek
k.-kan 5/44
- kıldın- 1.** yapılmak, oluşturulmak
k.-gan 1/105, 14/70, 15/22
k.-ganın 1/179
- 2.** yaratılmak

k.-arda 2/24	kımıl kim, kimdir 6/3, 14/4, 16/22
k.-gan 2/25	kımçı (') kamçı
kıldır 1. olarak	k.+bile 19/93, 19/173, 19/183
k. 1/41, 1/270, 1/276, 2/15, 2/17, 2/84, 2/98, 2/99, 2/118, 2/139, 3/121, 3/167, 3/170, 3/219, 4/126, 4/176, 4/177, 5/20, 5/30, 6/4, 6/43, 7/23, 8/8, 8/23, 8/40, 8/56, 8/61, 8/63, 8/105, 8/140, 8/197, 9/3, 10/8, 13/48, 13/96, 13/102, 15/66, 16/9, 17/29, 17/58, 17/67, 19/36, 21/4, 21/8, 21/12, 21/18, 21/20, 22/29, 24/40, 25/18, 27/3	kımçılan- kamçılarlamak
2. şekilde	k.-gan 15/28
k. 2/65, 4/126, 5/55, 6/44, 6/70, 8/53, 8/60, 8/85, 8/98, 8/112, 8/157, 9/35, 15/12, 15/37, 16/151, 17/39, 19/142, 19/156, 19/180, 21/8, 22/36, 22/40, 22/41, 24/35, 25/7, 25/40, 26/50	kımçılaş- birbirine kamçı ile vurmak
3. gibi	k.-sa 19/117
k. 19/182	kım-daa 1. herkes
4. için	k. 12/2
k. 8/138	kımnıñ-daa 12/24
kıldır- yaptırmak, inşa ettirmek	2. hiç kimse
k.-gan 1/228	k. 9/15
k.-ıp tur- 1/226	kımga-daa 4/163
kım kim	kıp- (') yanmak
k. 16/29	k.-kan 1/303
k.+çe 19/137	kıp-kızıl kızıl
	k. 18/44
	kıpsınçıt- yanık yanık söylemek (türkü için)
	k.-ı 15/29, 15/36
	kırgı- (') kırkmak
	k.-gaş (kırgaaş) 5/46
	kırgan yaşlı, ihtiyar
	k. 2/34, 2/86, 4/99, 8/17
	k.+ga 19/2
	k.+nar 4/23, 19/5
	k.+nardan 4/186
	k.+narınıñ 21/38
	k.+nıñ 12/12
	kırgan-aça büyük baba

k.+lar 12/41
k.+vıs 5/18, 5/20
kırgan-ava büyük anne
k. 12/11, 12/41
k.+vıs 5/20, 5/21
k.+zı 3/237
k.+zından 15/23
kırgıt- (') kırkırtmak
k.-kaştıñ 5/48
kırgıs Kırgız
k. 2/89, 14/42, 17/47, 17/55
k.+tar 7/74, 17/7, 17/23, 17/28,
17/29, 17/33, 17/46, 17/50,
17/52, 17/55, 17/65, 17/74,
17/77, 17/79, 17/83
k.+targa 17/32
k.+tarnı 17/72
k.+tarnıñ 17/44, 17/49, 17/68,
kır yüzey, üst
k.+ı 7/29
k.+ımçe 12/8
k.+ın 3/87
k.+ınçe 1/201, 1/245, 19/88
k.+ında 2/42, 2/43, 3/108, 6/70,
21/58, 23/22, 26/58
k.+ından 1/218, 1/227, 1/242,
7/145
k.+ınga 1/6, 1/167, 1/279,
2/163, 4/41, 4/194, 5/20, 6/31,
8/82, 8/85, 8/160, 14/82, 18/101,
19/183, 22/22, 27/8

k.+ıvıs-bile 1/237
2. kırında ve kırına şekilleriyle *dıl*
sözü ile birlikte kullanıldığında
o dilde olduğunu ifade eder
kırında 1/92, 1/94
kırına 2/153, 3/14, 16/73,
16/76
kır- yok etmek, öldürmek
k.-ıp 17/29
kırı- yaşlanmak
k.-gan 19/82
k.-gıje 5/21, 12/3
k.-ır 4/139
k.-vas 16/172
k.-y ber- 4/113
kırı-bile 1. üzerinden
k. 7/14
2. üstünkörü
k. 4/111
kırıl- yok olmak
k.-ıp 17/36
kır-kırına üst üste
k. 22/23
kırıla- üzerinden geçmek, atlamak
k.-p 17/73
kırlığıla- yok oluvermek
k.- p kag- 17/35
kırza (') kokarca
k. 18/10, 18/45, 18/98
kıs (') kız
k. 1/173, 3/195, 8/35, 8/121,

18/105, 21/39
k.+ı 3/235, 4/139, 4/182, 19/27,
 19/244
k.+ınıñ 18/5
k.+nıñ 19/55, 19/224
k.+tı-daa 19/240
k.+tarı 5/20, 5/21
k.+tarnı 19/5, 19/33, 19/226
k.+tar 1/110, 19/54, 19/81,
 19/110, 19/125, 19/201, 19/221
 ❖
duştuk kıs *bk. duştuk*
kelin kıs *bk. kelin*
kıs kiji 4/179
kıs ulus kızlar, kadınlar
k.+tuñ 18/105
kıs-daa ulus 18/82
kıs urug kız çocuğu
k.+lar 4/18
k.+larnı 8/52
k.+nu 4/179, 8/140
k.+u 8/120
kıs- (') I : ektin kıs- iki büküm olmak,
 omuzlarını kısmak
ektin k.-kaş 16/94
kıs- (') II çabalamak
k.-ar 4/163
kıska (') 1. kısa, uzunluğu fazla
 olmayan
k. 1/221, 19/37
 2. az süren

k. 3/189, 10/11, 13/95, 19/226,
 19/228
 3. ayrıntılı olmayan, az boyutta
k. 6/66, 14/75, 16/6, 24/40
kıskazı-bile kısaca
k. 1/125, 3/28, 6/32, 6/54, 27/6
kıskala- (') kısalmak, azalmak
k.-p çoru- 12/25
kıstıg (') kız sahibi, kızı olan
k. 3/164, 3/226, 3/233
kıstır- (') bastırmak
k.-ıp çoru- 20/36
kış (') kış
k. 1/250, 1/288, 4/52
kışkı (') kışlık, kışa ait
k. 1/189, 1/289, 18/4, 18/9,
 18/49, 18/59, 18/69, 18/95,
 26/26
kışta- (') kışı geçirmek
k.-ar 1/252
k.-gan 1/33
k.-p çor- 1/250
kıştag (') kışlak
k.+ıvıska 1/250
kıvar-çaar bk. hıp-
kıygır- çağırarak
k.-ıp tur- 24/19
kıygırt- çağdırtmak
k.-ıp 19/240
kızaa (') dar, sınırlı, elverişsiz

k. 6/50
kızaala (') boğazdan, geçitten geçmek
k.-p kel- 1/233
kızañnaaşkın yıldırım, şimşek
k. 15/28
kızıt- (') çabalamak
k.-iñar 8/199
k.-ıp çoru- 4/137
kızıgaar sınır, hudut
k. 3/223, 3/253
k.+ın 7/91
k.+arı 13/22
❖
kızıgaar çok sınırsız, hudutsuz
1/138
kızıgaar çeri gümrük
k.+nde 3/198, 3/199
kızıgaarla- sınırlandırmak
k.-gaş (kızıgaarlaaş) 4/105
k.-ayn 4/200
kızıgaarlaaşkın sınırlama
k.+narnı 26/12
kızıgaarlan- sınırlanmak
k.-mayn 15/12
kızın ('): kızın körüştüg dar görüşlü
k. 4/57, 4/111
Kızıl Kızıllı, Kızıl şehriden olan
K. 1/94, 1/96
kızıl kızıl, al
k. 1/167, 1/202, 1/203, 7/39,
14/65, 18/31

k.+ı 1/82
kızılçı Kızıl şehriden olan
k.+larnıñ 1/8
kızıl dıt kızıl ağaç
k.+tarnı 7/145
k.+tarnıñ 7/144
kızıl-hoor kızıl kestane
k. 21/52
kızıl ıyaş ?
k.+ka 17/84
kızıl-kızıl kızıl
k. 1/201
kızıl kres bir tür haç
k.+ke 3/33
kızıl-tas buğday
k. 1/178, 1/199
k.+tı 17/51
k.+tıñ 1/197
k.+tır 1/199
kızımak çalışkan
k. 17/37, 12/18, 23/18
k.+ından 26/46
kıs- - kılay- (') çabalamak
kızıp-kılayıp çoru- 5/30, 5/55
kızırıl- (') 1. sınırlanmak
k.-gan 25/18
2. azalmak
k.-bayn 26/43
kiçeel (') ders
k.+der 1/59
k.+derden 1/53

k.+di 1/45
k.+ge 1/50
kiçeeldet- (') ders vermek
k.-ip egele- 1/43
kiçeen- (') dikkatli olmak
k.-ir 1/13
kiçeendirig (') dikkat, gözlem
k.+de 18/45
kiçengey (') dikkat
k. 16/24
k.+ge al- 24/32, 26/30
k.+in 2/151, 5/34
k.+ni 13/72, 14/62, 25/22, 25/38
kiçengeylik (') dikkatli
k. 1/58, 1/134, 8/175
kidin tülük deminde, tam zamanında
k. 1/178
kidis keçe
k. 4/139, 7/47, 13/11, 17/52, 18/75, 18/84, 18/106
k.+in 8/84
kiir- 1. dahil etmek, sokmak
k.-er 1/27, 8/158
k.-eri 2/162, 24/39
k.-eri-bile 6/64
k.-gen 6/23, 6/39, 6/42, 6/49, 6/50, 6/63, 6/64, 6/65, 14/32, 14/57
k.-geni-bile 6/52
k.-genin 6/45
k.-ip 5/28, 8/160, 8/161, 22/45

k.-ip al- 5/12
2. yansıtmak, vermek
k.-bes 13/61
k.-er 6/24, 25/45
k.-gen 5/67
k.-ip tur- 1/63, 2/133
3. katılmak, dahil olmak
k.-gen 1/98
k.-di 19/226
4. fiilin içe doğru yapıldığı ifade eder
k. ak- 1/271
k. çugaala- 20/50
k. söört- 3/25
k. surga- 8/59
5. örnek vermek, öneri vb.vermek, sunmak
k.-eyn 4/124
k.-gen 25/11
k.-ip 13/111
k.-ip bol- 4/126, 4/139, 9/13
sanal k.-gen 5/10, 13/54
k.-gen 6/2
6. getirmek
k.-gen 5/12
7. kullanmak, kullanıma sokmak
ajıglalda k.-di 24/13
ajıglalga k.-gen 25/31
ajıglalga k.erge 25/33
k.-erin 13/65
8. yazıya dökmek

k.-ip tur- 15/66
k.-divis 18/48
9. atanmak
k.-ip kag- 19/140
10. kasete kaydetmek
k.-geş 22/30
11. göndermek
k.-genivisten 22/46
 ❖
hey-a't kiir- ilham vermek
 hey-a't k.-er 15/61
 hey-a't k.-eri 8/91
 hey-a't k.-ip 2/129
kiirilde giriş, önsöz
k. 4/105, 13/2
k.+de 6/45
k.+ni 6/43
k.+niñ 6/45
k.+zi 27/29
kiirldelig girişi, önsözü bulunan
kiirldelerlig 6/55
kiiriştir- 1. katılmak, katılmasını
 sağlamak
k.-erin 8/157, 25/22
k.-eriniñ 25/5
k.-gen 25/4
2. teşvik etmek
k.-er 6/21
kiirtin- sokulmak
k.-mes 22/24
kijen köstek, keşen

k. 5/36
kiji (') 1. kişi, insan
k. 1/122, 1/124, 1/143, 1/221,
 2/34, 3/29, 3/160, 3/255, 4/26,
 4/41, 4/107, 4/112, 4/123, 4/131,
 5/23, 5/26, 5/40, 5/43, 5/45,
 5/54, 5/56, 5/60, 5/67, 6/5, 7/7,
 7/12, 7/51, 7/54, 7/70, 7/148,
 19/82
k. 2/80, 3/24, 3/27, 3/29, 3/34,
 3/38, 3/70, 3/75, 3/97, 3/98,
 3/99, 3/107, 3/165, 4/34, 4/36,
 4/57, 4/59, 4/60, 4/111, 4/112,
 4/119, 4/122, 4/129, 4/130,
 4/131, 4/134, 4/139, 4/152,
 4/153, 4/161, 4/163, 4/175,
 4/178, 4/189, 6/11, 6/30, 8/17,
 8/54, 8/59, 8/66, 8/73, 8/74,
 8/75, 8/83, 8/87, 8/95, 8/143,
 14/3, 14/23, 14/37, 15/1, 15/63,
 16/15, 16/28, 16/50, 16/56,
 16/65, 16/162, 17/62, 18/20,
 18/31, 18/36, 18/80, 18/100,
 19/84, 19/111, 19/112, 19/124,
 19/143, 19/165, 19/166, 19/177,
 19/179, 19/185, 19/199, 19/205,
 19/209, 20/4, 20/7, 20/8, 20/9,
 20/16, 20/35, 20/55, 21/25,
 21/39, 22/6, 22/20, 26/17, 26/52,
 26/53, 26/70, 26/74, 27/5, 27/9,
 12/15, 12/16, 12/17, 12/26,

k.+bile 6/3

k.+daa 3/6

k.+de 8/139

k.+den 3/15, 3/122, 4/134, 8/17

k.+dir 3/100, 6/11

k.+ge 3/187, 3/241, 4/6, 4/54,
4/55, 4/109, 4/131, 4/164, 8/73,
8/76, 16/45, 18/46, 19/6, 19/142

k.+ge-daa 19/229

k.+le-dir 27/5

k.+ler 1/153, 2/60, 2/85, 3/126,
3/133, 3/143, 3/203, 3/205,
3/221, 3/256, 4/21, 4/22, 4/37,
4/38, 4/41, 4/54, 4/109, 4/126,
4/132, 4/156, 4/186, 5/63, 7/45,
7/46, 7/47, 7/146, 13/8, 13/10,
15/47, 17/69, 18/9, 18/107,
19/162, 19/163, 19/211, 19/225,
19/229, 20/9, 20/11, 20/26,
20/48, 21/13, 22/5, 22/7, 22/14,
24/38, 25/21, 26/18, 26/49,
26/50, 12/3, 12/25

k.+ler-bile 1/302, 4/131, 4/134,
20/12, 26/55

k.+ler-daa 1/22

k.+lerden 19/193

k.+lerge 8/56, 15/51, 19/141,
19/164, 21/31, 22/3, 22/42,
26/37

k.+leri 3/15, 4/24, 4/25, 17/11,
21/9, 24/35

k.+leri-bile 1/280

k.+lerin 4/22

k.+leriniñ 2/151, 3/211, 15/62,
23/7

k.+lerje 4/165

k.+ni 3/104, 7/146, 8/20, 15/48,
17/5, 19/242, 24/35

k.+lerniñ 3/9, 3/141, 3/259,
4/125, 4/130, 4/133, 4/189, 6/17,
8/205, 10/5, 15/50, 17/8, 17/70,
20/25, 20/44, 20/50, 22/11,
25/35, 26/51

k.+m 3/42, 19/187

k.+ni 1/223, 1/242, 2/89, 4/42,
4/163, 8/55, 13/35, 15/61,
19/106, 19/141, 19/145, 19/146,
19/178, 25/30, 26/24, 12/16

k.+niñ 2/38, 2/85, 2/89, 2/91,
2/119, 3/75, 3/169, 3/213, 3/258,
4/5, 4/9, 4/10, 4/11, 4/13, 4/14,
4/30, 4/31, 4/35, 4/40, 4/43,
4/44, 4/53, 4/58, 4/61, 4/63,
4/110, 4/120, 4/148, 4/157,
4/158, 4/162, 4/164, 6/6, 6/12,
6/68, 8/168, 13/14, 13/67,
13/102, 14/66, 15/19, 15/49,
15/59, 16/136, 18/15, 18/18,
18/19, 18/20, 18/35, 18/37,
19/90, 19/146, 19/183, 20/15,
20/53, 21/21, 12/23

k.+zi 19/70, 19/181

kiji amıtan insan, insanoğlu

k. 4/3, 4/4, 4/39

kiji bürüzü herkes, her kişi, her insan

k. 1/106, 2/156, 3/166, 4/32, 4/108, 4/113, 4/118, 6/5, 9/42, 10/7, 10/13, 13/33, 15/12, 16/30, 17/22, 19/241, 20/33, 23/13, 26/54

kiji ızıguur insanoğlu

k.+unuñ 6/68

kiji kıl- adam etmek

k. 8/45

kiji oğlu insanoğlu

k. 2/25

k.+nuñ 2/26

kiji tölü insan, insan evladı

k. 4/8

k.+nüñ 4/7

kiji törelgeten insanoğlu

k.+niñ 2/157, 8/2, 20/3

kiji köjee abide, insan suretli taş abide

k. 1/220

k.+ni 1/229

kijilerniñ ergezi insan hakları

k. 20/31

beg kiji bey *bk. beg*

çook kiji yakın, akraba, tanıdık *bk. çook*

çoruk kijizi yolcu *bk. çoruk*

çorumal kiji yolcu *bk. çorumal*

daştıkı kiji yabancı *bk. daştıkı*

düjümet kiji memur *bk. düjümet*

er kiji erkek *bk. er*

ezirik kiji sarhoş *bk. ezirik*

feodal kiji bey *bk. feodal*

ham kiji şaman *bk. ham*

harı kiji yabancı *bk. harı*

hereejen kiji kadın *bk. hereejen*

ieye kiji anne *bk. iye*

kelin kiji *bk. kelin*

kıs kiji kız *bk. kıs*

kunçuu kiji *bk. kunçug*

oglu kiji *bk. ool*

ögbe kiji ata, ced *bk. ögbe*

kijizidikçi (') eğitici

k. 1/13, 4/118, 4/119, 4/148, 8/1, 8/157

kijizidilge (') eğitim, yetiştirme, terbiye

k. 4/150, 8/44, 8/98

k.+ge 4/120, 4/138, 4/147, 8/105

k.+ni 4/57, 4/125, 4/162

k.+niñ 4/156, 8/46, 8/54, 8/100

k.+niñ-daa 4/166

k.+zi 4/149, 8/2

k.+zinge 4/132, 5/3

kijizit- (') eğitmek, terbiye vermek

k.-er 4/41, 4/122, 4/135, 8/61, 8/102

- k.-eringe** 15/62
- k.-eriniñ** 1/99
- k.-ip çoru-** 4/140
- k.-ken** 4/154
- kijizig (')** insanî
- k.** 4/5, 4/7, 4/10, 4/11, 4/12, 4/39, 4/41, 4/55, 4/110, 4/128
- k.+in** 4/164
- kijizittir- (')** eğitmek, yetiştirmek
- k.-er** 4/118, 4/119
- k.-eri-bile** 17/82
- k.-gen** 4/126
- kildis (')** şube
- k.** 26/14, 26/15
- k.+in** 16/72
- k.+terden** 26/13
- k.+teri-dir** 26/16
- kileñne-** öfkelenmek, kızmak, hiddet duymak
- k.-erge** 21/38
- kilogramm** kilogram
- k.** 1/186
- kilometr** kilometre
- k.** 1/2, 1/219, 3/45, 7/133, 7/142
- k.+de** 1/37, 1/131
- k.+i** 25/25
- kino** sinema
- k.** 16/164, 19/17, 19/232
- kinoteatr** sinema
- k.+lar** 1/111
- k.+nı** 1/14
- kinoteatrlıg** sineması olan
- kinoteatrlarlıg** 1/261
- kir- 1.** girmek, bir yere girmek
- k.-divis** 1/69
- k.-e** 16/80, 16/131, 19/172
- k.-e ber-** 16/94, 21/57
- k.-er** 1/17, 4/115, 14/65
- k.-eril** 7/130
- k.-eriniñ** 21/9
- k.-gende** 18/38
- k.-ip** 1/25, 3/13, 18/37
- k.-ip al-** 1/229
- k.-ip bar-** 3/13
- k.-ip çor-** 19/179
- k.-ip kel-** 3/19, 3/58, 3/218, 21/62
- 2.** etkisi olmak
- çayan k.bes** 3/250
- çayan k.-ip** 3/251
- aayına k.-er** 3/250
- 3.** girmek, hücum etmek
- hap k.-di** 2/75
- 4.** bir şeyin içine dahil olmak
- k.-e ber-** 1/257
- k.-er** 2/66
- k.-gen** 6/22, 7/23, 17/47, 21/14, 21/15
- k.-gen-ne** 16/16
- k.-ip** 18/10
- k.-ip çoru-** 5/25, 5/36
- k.-ip egele-** 26/32

- k.-ip kel-** 5/64
k.-ip tur- 4/201, 25/28, 26/17
5. başlamak
k.-er 1/142, 7/37
k.-gen 1/97
ajıglalga k.-gileen 1/130, 24/12
7. zaman kavramı için gelmek
çılı k.-er 4/30, 4/43
çılı k.-gen 4/32, 4/36
çılı k.-ip tur- 4/31
8. konu olmak
k.-gen 7/8, 8/198, 13/90, 14/56, 19/240, 24/28
k.-ip tur- 4/49, 25/12
9. fiillere başlama anlamı katan yardımcı fiil
k.-di (haldap) 2/69, 2/72
k.-e ber- (hanılap) 7/127
k.-er (öörenip) 27/5
k.-eeliñer (saygarıp) 4/105, 4/201
k.-gen (ejelep, hanılap, holbap, kattıjıp) 6/20, 11/4, 13/21, 13/25,
k.-geni (şılçıp) 25/15
k.-geş (öörenip) 11/3
k.-ip (nepterep) 13/17
k.-ip al- (öörenip) 14/8
k.-ipken (ööredip) 16/47
k.-ipkeniviste (ajıldap) 6/25

hey-a't kir- esinlenmek, ilham almak

hey-a't k.-ip 15/24

hey-a't k.-gen 1/303

holga kir- ele geçmek

holunga k.-gen 7/71

ugaan kir- akıllanmak

ugaan k.-gen 4/22

sagışka kir- akla gelmek

sagışka k.-gen 19/2

e't-han kir- ete kana kavuşmak, cana kana kavuşmak

e't-han k.-ip 12/31

kirip moorlañar! hoş geldiniz! 23/16

kiriş- katılmak, iştirak etmek

k.-ken 10/13, 11/5, 13/108, 25/13

k.-keni 5/35

k.-pes-le 16/26

k.-ip 8/166, 16/27, 22/45

k.-ip tur- 16/5, 26/37

k.-iri 8/163

k.-irinçe 15/5

kirjikçi katılımcı

k.+leri 23/15, 27/7

k.+lerin 17/60, 23/20

k.+leringe 23/32, 23/33, 24/40

k.+leriniñ 5/25, 5/34

k.+zi 5/24, 5/33, 14/25

kirjikçilig katılımcıya sahip

k. 23/19

kisel meyve suyu ve süt gibilerin
nişasta ile kaynatılarak yapılan
içecek
k. 1/263

kiş samur
k. 1/83, 14/65, 17/69, 17/78,
18/6, 18/10, 18/96, 18/108,
21/23
k.+tiñ 1/82, 18/99

kişte- kişnemek
k.-eri 15/19

kiziredir dört nala
k. 19/33, 19/40

klass sınıf
k.+ka 16/13
k.+tan 16/27, 16/67
k.+targa 1/174
k.+tarınıñ 4/199
k.+tarje 1/103
k.+tı 3/176, 16/29, 16/157

klassçı 1. öğrenci
k.+larınıñ 16/12

2. sınıf arkadaşı
çañgıs k.+ larım 16/36
çañgıs k.+m 16/13, 16/75

klassiktig klasik
k. 2/121, 2/127

klub klüp
k. 19/17, 19/232
k.+tar 1/111

koçula- alay etmek
k.-gan (koçulaan) 19/106

kodan yaban tavşanı
k. 18/10

kodan-kodan yaban tavşanı
k. 1/211
k.+ı-bile 1/231, 21/52

kodan (') avlu
k. 18/16
k.+ınçe 8/158

koda-suur (') köy
k.+ların 17/29
k.+larnı 17/16

koda-süme (') şehir-tapınak
k.+ler 7/49
k.+lerni 7/50

kogaral (') zarar, ziyan
k.+dı çedir- 25/21
k.+ga 20/39

koja (') 1. komşu
k. 17/19
k.+ları 6/53, 7/74, 17/23
k.+larınıñ 8/120
k.+larınıñ-daa 4/144
k.+vıs 26/52

2. yanyana
k. 7/37, 13/5, 16/156, 12/32

kojaahg (') kesilmiş şeritli olan
k. 18/9

kojamıkta- (') koşuk okumak

k.-vışaan 13/51
koja-helbee ('-) 1. komşu
k. 6/37
k.+leri 17/38
2. yanyana, omuz omuza
k. 14/69, 23/18
kojuun Tuva'da idarî bölgelere verilen ad
k. 1/172, 1/176, 10/19, 13/41, 18/31, 19/146, 19/158, 19/198, 19/221, 19/230, 19/234, 19/243, 23/35, 24/20, 24/23, 24/29, 24/34
k.+da 13/43, 25/20
k.+dan 13/42, 19/159
k.+ga 19/159
k.+narda 10/11, 16/5, 22/16, 26/31
k.+nardan 1/64
k.+narından 23/18, 23/29
k.+narınıñ 21/26
k.+narnıñ 1/260, 5/8, 5/10, 26/16
k.+nuñ 1/102, 1/173, 1/230, 1/244, 5/36, 10/19, 11/3, 19/14, 21/17, 21/38, 24/2, 24/22
k.+u 7/6, 13/45, 19/247
k.+unga 5/35
k.+unuñ 23/28
k.+uvustuñ 24/49
kokpa patika

k.+ları-bile 15/40
kol esas, ana, asıl
k. 1/13, 1/65, 1/99, 1/158, 1/189, 1/258, 1/267, 2/48, 2/150, 2/163, 3/137, 3/251, 4/28, 4/52, 4/53, 4/61, 4/123, 4/150, 4/156, 5/9, 5/28, 6/23, 6/44, 6/50, 8/54, 8/59, 8/89, 8/209, 8/214, 9/2, 9/39, 13/11, 13/81, 14/2, 14/13, 14/14, 14/53, 15/13, 15/19, 17/49, 19/5, 20/4, 20/6, 20/46, 23/9, 23/20, 24/31, 24/43, 25/2, 25/12, 25/14, 25/30, 26/1, 26/12, 27/7, 27/16, 27/21
k.+la 1/83, 6/31, 20/44
❖
kol keziinde asıl olarak 13/43
kol nuruuzu esası, asıl kısmı, temeli 8/95
kol nuruuzunda esas olarak, esasında 8/45, 13/40, 18/94
kolda- hâkim olmak, ağır basmak
k.-gan 1/211, 1/244
k.-p tur- 2/117, 2/123, 27/9
kolduu asıl olarak, esas olarak
k. 18/77
k.+la 3/111, 3/145
kolduunda çoğunlukla, esas olarak
k. 1/252, 4/27, 4/142, 6/22, 6/37, 7/79, 8/220, 13/87, 13/96, 15/52, 16/31, 16/147, 16/165, 17/49,

18/4, 18/9, 18/72, 22/35, 27/27
k.+la 14/75, 19/38, 22/12
kol-kol esas, asıl, önemli
k. 3/146, 6/49, 6/54
kolhoz kolhoz
k. 5/26, 5/28
k.+unuñ 5/45
k.+tar 1/195
k.+tarje 1/145
kolhozçu kolhozda yaşayan
k.+lar 5/33
kolhoz-sovhoz kolhoz
k.+unuñ 5/29, 5/46
kolhoz-sovhoztug kolhozlu
kolhoz-sovhoztarlıg 1/255
kollegiya yayın kurulu
k.+zınıñ 6/8
kollektiv topluluk, camia
k.+iniñ 11/12
k.+ivis-bile 16/164
k.+iviske 16/148
k.+tiñ 27/6, 27/9
❖
avtorlar kollektivi yazarlar
birliğı
a.+niñ 6/64
kollektivizatsiya kolektifleşme
k.+nıñ 20/42
kollektivtig ortak
k. 14/25
kolonialdığ sömürgeci

k. 5/6, 24/16
kolonist sömürgeci
k.+terniñ 24/4
koloniya koloni
k. 24/8
komanda müfreze, takım
k.+nıñ 17/60
k.+zı 16/7
komandir komutan
k.+i 18/31
komandirovka görev, misyon
k.+da-la 16/113
kombinezonnug tulumlu
k. 16/120
komissiya komisyon
k.+zınıñ 13/75
komitet komite
k. 24/42, 26/4, 26/10
k.+i 26/2
k.+inge 1/18
k.+iniñ 26/49
k.+ke 26/17
k.+ti 26/5, 26/8, 26/11
k.+tiñ 1/24, 1/39, 26/9, 26/12,
26/13, 26/14, 26/21
kompakt-diski disk
k.+je 22/40
k.+lerje 22/46
kompaniya şirket, ortaklık
k. 25/33
k.+lar 25/37

k.+zı 25/16, 25/30, 25/31	19/231, 19/233, 21/14, 21/51,
k.+zınıñ 13/79, 25/14	25/31
kompleks kompleks	konçu- 1. bağırmaq
k.+ti 25/31	k.-ur 13/60
kompozitor kompozitör	2. azarlamak
k. 15/67	k.-p tur- 19/186
k.+lar 13/75	konferentsiya konferans
k.+larnıñ 27/28	k.+larnı 9/38
kompozitsiya kompozisyon	koñguluur zilli tef
k.+zınga 2/132	k. 17/73
kompyuter bilgisayar	konki buz pateni
k. 15/54, 22/40, 22/46	k.+ge 16/25
komsomol bir gençlik örgütünün kısaltması	konkurs yarışma
k. 16/96	k.+ka 25/11, 25/13
komsomolçu bir gençlik örgütünü üye olan	k.+targa 22/45
k.+larnıñ 16/144	k.+tarje 22/45
konstitutsiya anayasa	k.+tuñ 25/11, 25/12, 25/14
k. 9/3	konoplya kenevir
konçug 1. pek, çok, oldukça	k. 1/190
k. 1/171, 1/202, 1/220, 1/244, 1/282, 1/294, 2/42, 3/95, 3/203, 4/25, 4/133, 5/58, 5/60, 5/63, 8/175, 8/228, 9/4, 13/4, 13/8, 13/64, 16/10, 16/94, 18/56, 19/23, 19/34, 19/38	konservatoriya konservatuar
2. fevkalade, mükemmel, olağanüstü	k.+zınıñ 13/75, 13/108
k. 3/2, 3/258, 13/45, 16/138, 19/20, 19/111, 19/147, 19/171,	konsultatsiya
	k.+zınıñ 12/44
	kontsert konser
	k. 1/159, 16/139
	k.+ke 16/164
	k.+ter 1/152, 1/155
	k.+terge 16/162
	k.+terin 1/154
	k.+terni 16/161
	kooñaynı- inler gibi ses çıkarmak

k.-p egele- 27/30
kooperativ kooperatif
k. 1/263
kordal umut
k. 19/107
kort- (') korkmak
k.-ar 19/121, 19/193
k.-kanından 19/190
k.-up 20/51
k.-up tur- 19/165
korgut- (') korkutmak
k.-arı 1/254
k.-pas 4/16
korgunçug (') korkunç
k. 1/254, 1/255, 19/161
koridor koridor
k.+ga 16/37
korporatsiya şirket
k.+zı 25/9
korrektor düzeltici
k. 16/47
k.+nuñ 16/46, 16/57
korrektorla- düzelticilik yapmak
k.-p eves 16/72
korrektura düzeltme
k.+zın 16/49
korrespondent muhabir
k.+iviske 22/4
k.+izi 1/34, 12/7
korum-çurum kural, disiplin, usûl
k.+ga 4/161

k.+u 24/31
k.+unuñ 21/9
korzinka sepet, sele
k.+larında 1/11
kosmeya bir tür çiçek
k. 3/93
kostyum kostüm
k. 1/8, 1/287
koş- (') eklemek
k.-arı 6/25
koşka- (') 1. zayıflamak, az duruma gelmek (ilişki için)
k.-gan (koşkaan) 4/186
k.-ganı 4/191
2. gücü azalmak
k.-p kal- 13/65
koşkak (') zayıf, gücü az
k. 5/7
koşkak şıdal-bıralıg güçsüz, zayıf
k. 22/43
koşkuldug (') mal sahibi
k. 18/6
koştunuş- (') tutunarak ilerlemek
k.-up 1/52
ködee köy
k. 3/134
k. çerlerde 4/186
k.+de 1/266
k.+je 5/28
❖
ködee ajıl-agıy köy işleri

k. 26/4, 26/23	k.-eri 4/151
k.+nın 1/140	köjee (') abide
ködür- (') 1. kaldırmak, yükseltmek	k. 1/222, 2/83, 2/86, 2/142
k.-been 5/43	k.+de 2/134
k.-er 8/117	k.+ler 1/222
2. bir mevkiye herhangi bir mesele vb. çıkarmak	k.+ni 1/221, 2/42, 2/86,
k.-üp tur- 25/21	k.+zinde 7/96
k.-üp 27/3	❖
❖	köjee daş abide
hey-a't ködür- manevi güç kazanmak	k.+ı 2/83, 2/84
hey-a'dın k.-er 24/48	k.+ın 2/85
ködürül- (') 1. gündeme getirilmek	k.+tarı 7/103
k.-üp tur- 19/164	kök mavi
2. manevi coşku kazandırılmak, maneviyatı yükseltmek	k. 2/23, 14/65, 17/72
hey-a'dı süldezi k.-üp 20/30	k.+ü-bile 4/139
ködürlüüşkünnüg (') coşkulu	kök buga boğa
k. 2/119, 23/33	k. 4/189, 6/11
ködürlüüşkün (') yükselme, yükseliş	kök-kat yaban mersini
k.+nün 1/158	k. 3/130, 3/131
k.+ü 1/303	k.+tan 3/132
k.+ünge 27/3	k.+tı 3/92
kögeerjik içine rakı veya kımız konulan deri sürahi	kök-kök mavi
k.+ti 1/222	k. 1/270, 21/14
kögeezin (') bir tür güvercin	köñgüs 1. büsbütün, hiç
k. 15/19	k. 1/220, 1/248
kögüt- (') kandırmak, inandırmak	2. olağanüstü, oldukça
	k. 13/83, 13/95, 18/4
	kör- 1. görmek
	k.-been 1/302, 5/43
	k.-beeni 4/137
	k.-beenin 4/139

k.-bes 22/3, 22/7
k.-büşaan 27/16
k.-dövüs 1/71, 1/183, 12/21
k.-e ber- 4/137
k.-gen 21/38, 27/23
k.-geni 1/280
k.-geş 1/188, 19/199
k.-genivis 1/222, 1/229, 4/26, 4/129
k.-ür 1/274, 4/139, 9/34, 16/50, 26/65
k.-ür bol- 19/170
k.-ürge 8/101
k.-ürü 22/3
k.-ürüvüske 1/184
k.-ürümge 3/94
k.-üp 1/280, 1/283, 1/302, 24/21, 27/13
k.-üp bol- 1/64, 4/148, 23/26
k.-üp çor- 1/232, 1/236, 1/246, 1/260
k.-üp ert- 5/24
k.-üp kal- 1/273, 2/47, 19/71, 19/76, 1/26
k.-üp şıda- 1/85
k.-üp tur- 1/138
2. bakmak
k.-dövüs 19/86
k.-e ber- 1/221, 1/227
k.-eeli 2/93
k.-gen 1/222

k.-üp egele- 1/188
k.-üp kör- 3/46
k.-üp tur- 2/45
k.-ür 3/231, 6/31, 6/35, 7/145
k.-ürümge 3/48, 3/93, 3/104
k.-üñer daan bakınız! 4/183
k.-ürüvüske 1/19
3. ele almak, görmek, incelemek
k.-eeliñer 13/57, 18/17, 22/28
k.-genivis 17/63
k.-ür 26/13
k.-ürü 7/137
k.-üpteeliner 6/32
k.-üp bol- 13/100, 14/50
k.-üp kör- 21/16, 22/40, 24/25, 27/6
k.-üp tur- 6/4, 13/65, 14/60
4. sinema, tiyatro vb. izlemek
k.-geş 16/164
k.-üp olur- 3/10
k.-ür 1/152
k.-ürge 7/115
k.-ürünge 1/154
5. fark etmek, algılamak
k.-ür 13/15
6. kabul etmek
k.-üp 19/225
k.-üp tur- 25/18
k.-ür tur- 3/189
7. dikkate almak
k.-üp tur- 4/66

8. korumak, kollamak

k.-üp 6/70

9. yaşamak, tanık olmak

k.-genin 5/60

10. yardımcı fiil olarak kullanılır

k. (duzalap) 16/133

k.-been (dınnap, erttirip, sagındırıg-daa ap, turup) 1/200, 5/56, 6/30, 23/19

k.-beenivis (tavarjıp) 27/19

k.-düm (eskerip) 3/21

k.-dövüs (öörenip) 1/51

k.-eeli (ap, deñnep, doktaap, oraldajıp) 2/44, 3/167, 13/101, 15/4

k.-eeliñer (körüp, şenep) 2/6, 21/16, 27/6

k.-e-le (tanıjıp) 1/46

k.-eyn (körgüzüp) 19/3

k.-geniniñ (şinçilep) 13/91

k.-gen (dep, öörenip, şinçilep) 6/40, 13/40, 13/75, 24/47

k.-geş (öörenip) 25/4

k.üp çoru- (hilinçekti) 20/51

k.-ür (köör) (deñneştirip, onzalap) 6/27, 13/15

k.-ürge (köörge) (ap, bodap, surap) 7/151, 19/231, 24/9

k.-ür tur- (köör tur-) (hüleep) 6/4

k.-ürövüs (köörövüs) (ap) 4/10

k.-ze (organizastap erttirip) 9/38

11. 2. kişi emir-istek kipiyle birlikte rica bildirir

k.-eeliñer (ojaap, utkup ap) 9/37, 10/16

k.-üñer (bodap, çöpseerep, körüp, sonuurgap) 1/173, 3/46, 10/3, 22/40, 24/21, 24/25

algaş köörge ele alındığında, dikkate alındığında 4/125, 5/36, 15/43

karaa körbes kör *bk. karak*

moon algaş köörge bundan hareketle 4/8, 4/120

duzazın kör- yardımını görmek, -dan faydalanmak

duzazın k.-üp tur- 1/135

çiktii konçug kör- tuhaf hissetmek

çiktii konçug k.-geş 16/94

kör- - magada- hayran olmak

körüp-magadap 8/167

kördün- 1. görülmek

k.-gen 1/140, 1/142, 22/18

2. kabul edilmek

k.-gen 25/28

3. ele alınmak, konu edilmek

k.-gen 8/136

k.-üp tur- 25/26
körgüs- 1. göstermek
 k.-er 1/217, 1/292, 1/296, 4/67
 k.-eri 4/151
 k.-eriniñ 18/15
 k.-ken 2/17, 2/63, 6/60, 15/41,
 18/27, 18/28, 18/102
 k.-keni 12/14
 k.-tü 1/205, 3/22, 3/47
 k.-tüm 16/14
 k.-üp 1/50, 27/6, 27/18
 k.-üp çoru- 1/174
 k.-üp tur- 3/14
2. ele almak, konu etmek
 k.-ken 6/22, 6/41, 6/51, 6/56,
 8/19, 8/123, 14/61
 k.-keş 14/60
 k.-üp 6/53, 8/205
 k.-üp kör- 19/3
 k.-üp tur- 14/69
3. sanat icra etmek
 k.-erin 15/68
 k.-er tur- 16/161
4. tutum sergilemek
 k.-eri 8/145
 k.-üp 10/7, 20/25
5. yardımcı fiil
 k.-ken (çurup, oynap) 2/65,
 27/27
 k.-keş bar- (açı-duzazın) 20/37

körgüzüg 1. gösterge
 k.+leri 4/9
2. gösteri, oyun, pyes
 k. 15/37
 k.+lerge 13/65
körgüzüglüg örnek
 k. 1/137
körgüzükse- göstermek istemek
 k.-ydir 1/225
körükçü seyirci
 k.+ler 1/158
körülde gösteri
 k.+zi 1/105
körünçük ayna
 k. 17/78
 k.+le 7/11
 k.+ü (körünçüü) 2/7
körünçüktel- yansımak, belirmek
 k.-ip 7/12
körüñerem lütfen
 k. 3/106, 3/150
körüş görüş, fikir
 k. 5/36
 k.+teri 5/9, 6/24
körüş- 1. bakışmak, birbirlerine
 bakmak
 k.-üp 13/5
 k.-üp kal- 3/106
2. görüşmek
 k.-peyn 16/10
körüştüg görüşe sahip

k. 8/223

❖

burungaar k. ileri görüşlü
10/10, 24/22

kızın k. dar görüşlü 4/57, 4/111

körüşkün bakış açısı, görüş

k.+bile 2/41

k.+ü 2/14

k.+ünge 2/47

k.+ünün 2/38

körzün- bakınmak

k.-erimge 3/15

köskü 1. görülür

k. 4/31, 4/191, 10/11, 13/26,
13/31, 13/96, 15/61, 21/8, 23/6,
24/35, 26/59, 27/26

k.+zü-bile 4/138

2. gerçekçi, gözü keskin

k. 6/40

kö's göç

k.+te 4/166

köş- (') göçmek

k.-e ber- 17/48

k.-er 3/220

k.-tüm 7/96

k.-üp 3/174, 3/217, 3/218, 7/42,
7/48, 7/97

k.-üp çorut- 3/175, 3/177

k.-üp kel- 3/124, 3/175, 3/177,
3/217, 3/222, 3/223

köş- - düş- ('-) göçmek, göçebe

yaşamak

köjüp-düjüp 21/22

köjür- (') göç ettirmek

k.-üp kel- 7/49

köşkün (') göçebe

k. 1/101, 1/145, 2/83, 7/48, 7/50,
8/21, 13/9, 13/10, 13/21, 15/42,
17/23, 17/29, 17/52

k.+ner 7/78, 17/49

k.+nemiñ 7/103

❖

köşkün ajıl-amıdıralı göçebe
yaşam

k.+nga 4/26

köşkün amıdıraldıg göçebe
hayat tarzı olan

k. 2/2, 2/13, 2/15, 2/150,
15/20

kövey (') çok, kalabalık

k. 13/50, 19/83

❖

kövey kezii çoğu 4/190

kövüdet- (') çoğaltmak

k.-ir 26/19

kövüde- (') artmak, çoğalmak,
fazlalaşmak

k.-gen (kövüdeen) 1/149,
1/245, 9/32, 22/32, 26/41

k.-p tur- 1/132

k.-y ber- 26/12

kövürüg (') köprü

k.+ler-bile 7/132
k.+lerden 25/26
2. bağ, ilişkiyi sağlayan
k. bol- 6/36
közenekte- pencere, gözenek yapmak
k.-p 15/26
közül- görülmek, belirmek, gözükmek
k.- been 21/46
k.-beyn 21/56
k.-dû 3/9, 3/13, 3/48
k.-gen 2/48
k.-üp 5/16
k.-üp çıt- 1/19, 1/21
k.-üp egele- 1/244
k.-üp kel- 14/24, 15/26, 16/36,
k.-ür 1/22, 3/89, 21/20
k.-ür-dür 1/270
k.-ze-daa 1/303
2. yayımlanmak
k.-üp kel- 16/136
közüldür görünecek şekilde
k. 19/5
közülgüle- gözükmek
k.-er 21/58
kray eyalet, bölge
k. 1/60
k.+dan 26/52
k.+lardan 1/136
k.+nı 6/48
k.+nıñ 6/53, 25/17, 25/20
kırışala- çatı, dam yapmak

k.- p kal- 3/87
kritiktig eleştirisel
k. 13/91
kriziz kriz
k.+i 10/6, 25/27
krupa bulgur
k. 3/122
kubometr metre küp
k. 5/45
kuda 1. düğün, evlilik töreni
k. 8/111, 8/112, 8/113, 8/141,
8/152, 8/154, 8/157, 8/162,
8/168, 8/171, 8/200, 8/109,
8/146, 8/173
k.+ga 8/119, 8/140, 8/150,
8/163, 8/165, 8/166
k.+lar 8/110
k.+larga 8/155
k.+larınıñ 8/187
k.+larnıñ 8/193
k.+nı 8/117, 8/122, 8/162
k.+nıñ 8/111, 8/175
2. dünür
k. 8/112
k.+lar 8/145
k.+lar-bile 8/129
k.+ların 8/158
❖
kuda doyu düğün, evlilik toyu
k. 8/200
k.+nçe 8/149

k.+nuñ 8/113
kuda düjür- evlenmek, evlilik
düzenlemek
k.-er 8/122
k.-eri 8/155
k.-gen 8/173
kudanı düjürer 8/140
kuda hevi gelinlik
k. 18/8, 18/21
kuda-doy düğün
k. 8/114, 18/23
kudala- evlendirmek
k.-p ber- 19/123
k.-p kal- 8/140
kudalaş- evlenmek
k.-ır 8/124, 8/200
k.-ırnı 8/129, 8/148
kudaraksa- (') hüzünlenmek
k.-p 15/30
kudarançığ (') hüzünlü, kederli
k. 1/303
kuday gökyüzü
k. 15/28
kudu 1. aşağıya doğru
k. 1/256, 1/298
kudu aastığ ağız tarafı aşağıya
bakan 18/20
2. alçak, düşük (rütbe vb. için)
k. 18/54, 18/98, 18/100
kuduk çañ alçak gönüllü, iyi huylu
k.+nı 19/80

kuduku aşağı, düşük (seviye için)
k. 26/64
kudula- azalmak
k.-gan 8/90, 20/42
kudulat- küçümsemek, aşağılatmak
k.-ıp 20/25
kudumçu cadde, sokak
k. 1/13
k.+ga 9/37
k.+larda 3/96
k.+ların 1/236, 3/87
k.+larında 1/2, 1/7, 1/261
k.+larınga 1/63
k.+larınıñ 24/30
k.+zun 24/45
k.+zunda 22/3
k.+zunga 1/258, 16/166
kudumçulug caddesi olan
kudumçularlıg 3/88
kuduruk 1. kuyruk
k.+un 2/55, 18/65
k.+unda 19/77
k.+undan 15/44, 18/99
2. belli bir dönemin sonu
k.+un 27/23
kujurzura- tuz eksikliğinden muzdarip
olmak
k.-ganından 21/62
kul köle, esir
k.+dar 17/29
kula-day tay

k.+nı 19/78
kulak kulak
k. 18/88
k.+ımgı 19/127
k.+ka 15/26
kulaanay kulakçık
k.+da 19/79
kulaş iki metre küplük bir ağırlık birimi
k. 19/142, 19/143
kultura (') 1. kültür
k. 1/118, 1/261, 4/146, 5/16, 13/39, 13/71, 27/22
k.+da 15/64
k.+ga 26/59
k.+ların 13/75
k.+nıñ 1/152, 13/27, 23/7
k.+zı 2/110, 13/36, 17/68
k.+zı-bile 2/2
k.+zın 1/301, 2/150, 23/6, 27/26
k.+zında 1/283, 13/34, 13/92, 13/93
k.+zından 13/73, 17/68,
k.+zinga 13/91
k.+zınıñ 2/7, 2/157, 6/20, 13/10, 13/107, 18/47
2. kültürel
k. 24/8, 25/22
3. botanikte kültür
k.+zın 1/189

kultura **yaamızı** **kültür**
bakanlığı
k. 22/33
k.+zinga 22/46
kulturalıg kültüre sahip
k. 4/135, 17/15
kulturlug (') kültürel
k. 1/42, 1/66, 13/19, 19/232
kulun tay
k. 21/62
k.+nuñ 15/46
2. taylık dönemi
k.+undan 4/107
kulunçak taycık
k.+tı 15/40
kum: **kum kınıñı-** içi geçmek, uyuya kalmak
k.-ır 14/44
kunçug kayınvalide
k.+u 8/35
k.+u kiji 8/159
kur 1. kuşak, bağ
k.+u 18/13, 18/16
2. çadır, yurt
k.+umdan 2/135
Kurbustu Gök Tanrısı
K.+zu 2/37
kurgag kuru
k. 3/187, 7/15
kurgat- kurutmak
k.-ı 3/134

k.-ıp 3/138
kurjal- çevrilmek, kuşanmak
k.-gan 13/7
kurlavır 1. rezerv, varlık (maden kaynakları için)
k.+ı 1/151
2. müz. repertuar
k.+ı 27/27
3. kelime hazinesi
k.+ında 14/9, 14/68
4. hayvan varlığı
k.+ınıñ 26/19
k.+larınıñ 26/3
kurlavır-la- tedarik etmek
k.-gan 25/37
k.-p al- 1/255
kurort ılıca, kaplıca
k. 1/130, 1/131, 21/4
k.+targa 21/4
kurug boş, hiçbir şeysiz
k. 3/126, 4/144
kurug pustışka yalancı meme, emzik
k. 12/42
kurut bir tür yiyecek
k. 3/91
kurs sınıf derecesi
k.+unuñ 3/235
kuskun-haay kazma
k. 5/43
kuş kuş
k. 4/164, 15/19, 18/24, 18/26,

18/26, 26/57
k.+tar 1/237, 1/239, 1/241, 1/242, 6/69
k.+targa 26/35
k.+tarınıñ 5/41
k.+tarnı 26/12
k.+tarnıñ 15/19, 26/19
k.+tu 1/242
❖
kuş çugaazı kuş dili
k.+n 2/86
kuşkaş kuşcuk
k. 15/34
kut- 1. dökmek, doldurmak (çay için)
k.-ar 8/160
2. dökmek (yağmur için)
k.-up kel- 21/45
kut-sünezin ('-) ruh
k.+in 18/19
kuttun- dökünmek, başından aşağı su dökmek
k.-up 12/8
kuu gri, kül rengi
k. 1/221
kuu kuş kuğu kuşu
k. 2/40
kuu-sarıg boza kaçan sarı
k. 1/211
kuy mağara
k.+dan 4/127
küçü-küş ('-) güç

k.+ün 10/11
küçülüg (') güçlü, kuvvetli
k. 1/20, 23/30
küçü-şınar ('-) nitelik
k.+ın 8/132
küdee güveyi, damat
k.+niñ 8/115
k.+zi 8/35
k.+zin-daa 8/166
❖
küdee er güveyi
k.+lerniñ 18/8
küder bodur, tıknaz
k. 19/73
küdügür kambur
k.+le 19/101
küjeniişkin gayret
k.+ni 13/53
küjür sevimli, zavallı
k. 16/56, 19/73
külüg 1. ünlü, tanınmış
k. 2/79
2. prens
k.+ü-bile 2/78
kürüne devlet
k. 3/235, 4/190, 6/21, 6/54, 7/23, 9/16, 11/3, 13/75, 14/29, 16/62, 17/47, 20/45, 23/7, 25/6, 25/8, 25/11, 25/15, 25/37, 26/2, 26/18, 26/45
k.+de 3/259

k.+den 24/11
k.+ni 7/64
k.+niñ 1/115, 5/13, 6/54, 7/105, 13/22, 25/10, 26/17
k.+zi 17/43, 17/44, 17/46
k.+ziniñ 7/152
❖
kürüneniñ-huu devlet görevlileri
k.+nuñ 25/4, 25/7
kürüne dılı devlet dili, resmi dil
k. 9/3, 9/19

küs güz
k. 4/52
k.+daa 1/288
k.+ke 3/136
küske fare
k. 4/86, 20/24
küske çılı fare yılı
k. 10/5
k.+n 10/4
küskeer güzün
k. 26/38
küskü güzlük, güze ait
k. 18/4, 18/51, 18/70, 18/74, 18/78
küstük- (') tökezlemek, sendelemek
k.-e 2/97
küş güç
k. 26/44
k.+ü 10/12

k.+ü-bile 4/129	k.+lerge 13/111
k.+ün 6/11, 14/12	k.+leri 13/51
k.+ter 1/215, 1/302	k.+lerniñ 15/69
k.+terniñ 13/15	k.+zi 1/156,
k.+tü 2/29, 14/79, 15/47, 20/51	2. yürütücü
küş-ajıl kas gücü gerektiren iş, çalışma	k.+zi 6/10, 6/30
k. 5/30, 12/7, 12/15, 12/16, 12/17, 12/21, 12/23	küüsedilge icra
k.+da 12/10	k.+lerniñ 15/49
k.+dñ 5/31, 7/46, 24/38, 12/14	küüselde icra
k.+ga 4/150, 12/18	k.+zi-bile 1/156
küş-kultura beden eğitimi	k.+zinde 1/157
k. 1/18	k.+zinge 13/67
küş-şidal güç, kuvvet	küüset- 1. yapmak, uygulamak, yerine getirmek
k. 4/39	k.-ip 3/190, 8/102
k.+ı 5/14, 13/65	k.-ip çoru- 5/40
küştel- güçlenmek, etkisini artırmak	k.-ip egele- 26/4
k.-i ber- 1/302	k.-ip tur- 26/29
k.-ip 1/297	k.-ir 4/118, 25/12
k.-irge 1/286	k.-irde 1/167
küştedir- güçlendirmek	k.-iringe 25/11
k.-eri 2/155	k.-peyn bar- 4/34
k.-ipter 15/54	2. sanat icra etmek
küştüğ güçlü	k.-ip 13/54
k. 1/55, 2/119, 2/125, 2/126, 2/127, 4/56, 4/172, 6/11, 7/59, 15/48, 15/50, 17/38, 24/11	k.-ip tur- 13/87
küüsedikçi icracı	k.-ir 13/46
k. 13/78	k.-irde 13/53
k.+ler 13/46	k.-irge 13/88
k.+lerden 13/76	k.-irler 13/51
	k.-se-daa 13/97
	küüsettin- yerine gelmek,

gerçekleşmek
k.-gileen 16/31
k.-meen 16/32
küze- (') dilemek, temennide bulunmak
k.-dim 23/13, 23/33
k.-divis 14/81
k.-geni 8/70
k.-er 16/175
k.-p 4/137, 10/7, 19/100, 20/36
k.-p kag- 1/167, 2/159
k.-ves 4/136
k.-ze 8/172
küzeşkin (') arzu, dilek
k.+ni 15/25
küzeg güzlük mesken
k.+iñ 19/98
küzel (') istek, arzu
k. 6/30, 16/39
k.+deri 6/60, 10/7, 16/31
k.+derin 16/30
k.+deriñer 10/17
k.+i 3/253, 3/257, 3/259
k.+im 3/208, 24/45
k.+in 1/35, 3/31, 3/152, 3/254, 5/11, 16/67, 19/81
k.+ivis 22/50
küzeldig (') isteğe, arzuya sahip
k. 3/75, 8/61
k.+le 6/60
k.+i-bile 4/169
küzen sansar

k. 18/98
küzençig (') arzulanan, istenen
k. 1/171, 8/145, 8/162, 8/220, 15/55, 15/68, 26/74
k.+dir 24/33, 24/41
küzün güz
k. 7/14, 19/98
k.+ünde 7/92
küzürümnüg çam ağaçları olan
k. 19/99
kvadrat kare
k. 7/36
kvota kota
k.+larnı 26/28

L

laboratoriya laboratuvar
l.+zınıñ 13/75, 13/108
lama lama
l. 13/98, 21/41
l.+bile 21/40
l.+lardan 8/142
l.+larnı 20/42
l.+larnıñ 18/24
lama-ham şaman ve lamalar
l.+nar 1/215
lama-başkı lama
l. 21/50
latin latin
l. 2/160
lauread ödül kazanmış

l.+ı 20/31
legendalığ efsanevi
l. 6/39
leksika leksika
l.+sınıñ 14/10
leksiktig leksik
l. 14/10, 14/58
lektsiya ders
l. 1/53, 9/38
lyon keten
l. 1/190
lenta 1. şerit, kurdela
l. 18/9
2. kayıt cihazı şeritleri
l.+larga 13/77
lja kayak
l.+ga 16/25
limit-hemçeel limit
l.+derni 26/27
lirika 1. lirik şiir
l. 2/118, 2/133
l.+nıñ 2/116, 2/119, 2/120
lirika-epos
l. 2/117
liriktig lirik
l. 2/117, 13/33
literatura 1. edebiyat
l. 13/75
l.+bile 2/109, 2/112
l.+da 2/127
l.+da-daa 2/119

l.+ga 2/128
l.+lardan 2/126
l.+larga 2/127
l.+larında 2/113
l.+larnı 2/113
l.+nı 2/112, 2/113, 2/129
l.+nıñ 2/114, 2/124, 2/127, 14/11
l.+zınıñ 2/111
2. literatür
l.+da 13/40
literaturalıg edebiyata sahip
literaturalarlıg 2/125
literaturlug dıl edebi dil
l.+da 8/37
l.+dan 14/58
d.+dın 14/10
litsenziya-çöpşeerel lisans, izin
l.+der
lyutserna kaba yonca
l. 1/189, 1/190

M

maadır 1. bahadır
m. 2/31
2. kahraman
m. 2/43, 2/80
m.+ga 2/33, 2/34
m.+ı 2/86
m.+ınıñ 2/38
m.+ları 2/66

m.+larnıñ 2/77	magadılattın- (') sağlanmak
m.+nıñ 2/86	m.-ar 12/35
maadırjıt- kahramanlık göstermek	magalıg (') mükemmel, olağanüstü
m.-kan 2/62	m. 20/30
maadırlıg 1. kahramanlık unsurları içeren	m.+ın (magalın) 19/192
m. 2/59, 2/60, 2/62, 2/63, 13/31, 13/77	magnitofon teyp
2. kahramanca	m.+ga 22/36
m. 17/26	magnittig magnetik
maaktıg renkli şeritli	m. 13/77
m. 18/9	makta- methetmek, övmek
maanay dua	m.-gan-dır (maktaan-dır) 5/67
m. 7/151, 7/157	m.-p 19/54
m.+ınga 7/146	m.-p tur- 5/53
maga-bot (-) beden, vücut	maktan- övünmek
m. 4/9, 4/33, 4/42, 12/31	m.-ır 6/30
m.+u 8/133	mal hayvan, besi hayvanları
m.+un 3/185	m. 1/182, 1/189, 1/190, 1/252, 1/253, 1/255, 3/125, 3/129, 4/26, 5/43, 7/49, 8/216, 16/5, 17/16, 17/66, 12/11
m.+unga 4/31	m.+bile 1/184
m.+unuñ 4/44, 14/66	m. çok 3/127
m.+tuñ 4/39	m.+daa çok 3/126
magada- (') hayran olmak	m.+darnıñ 1/179, 1/185
m.-ar 1/160	m.+dı 1/196, 3/128, 7/102
m.-p 1/156	m.+dıñ 3/146, 8/52, 19/151, 19/152, 20/42
m.-p çoru- 21/11	m.+ga 4/131, 8/77
m.-vas bol- 1/156	m.+ı 19/85
magadal (') hayran kalma, hayranlık	m.+ın 5/29, 8/75, 23/28, 24/17
m.+dan 1/282	m.+ınga 21/22
magadılal (') güvence, garanti, teminat	
m.+ı 1/194	

m.+ınıñ 19/157	m.+tarıvıs 23/31
❖	malçınna- çobanlık yapmak
mal malda- 3/127, 3/145	m.-p kel- 19/195
mal ajılı hayvancılık	malda- hayvan beslemek, hayvancılık yapmak
m.+bile 17/50	m.-ar 3/127
m.+ınçe 5/28	m.-p 1/88, 3/174, 3/215, 3/217, 23/28
m.+nıñ 1/66, 23/9	m.-p bol- 3/128
mal ajıl-agıyı hayvancılık	m.-p çoru- 3/183, 3/184, 5/46
m. 1/189	m.-p tur- 3/145, 3/167
mal ajıldığ hayvancılıkla uğraşan	malgaş (') balçık, çamur
m. 7/79, 7/81, 7/82, 13/10	m.+bile 1/131
m.+larnıñ 13/9	mal-magan evcil hayvan
mal ajıl-agıylıg hayvancılıkla uğraşan	m. 13/92, 21/51
m. 1/173, 15/20, 17/49	m.+ın 8/218
maldıg hayvan sahibi olan	mañaa 1. burada
m. 3/252	m. 1/6, 1/214, 1/256, 3/143, 4/200, 5/9, 6/28, 7/102, 7/103, 13/8, 18/14, 23/26, 24/10
malagay bir tür börk	2. buraya
m. 18/9, 18/49, 18/50, 18/94	m. 3/46, 22/14
m.+nı 18/57	3. buna
malçın hayvan yetiştirici, çoban	m. hamaarıştır buna ilişkin
m. 18/11, 19/196	m. dömeyleştir buna benzer
m.+ı 5/31	4/139, 5/47, 8/38, 8/203
m.+nar 1/107, 23/4, 23/27	4/53
m.+nar-bile 23/29	mana- 1. beklemek
m.+narga 18/56, 23/18	m.-ar bol- 3/85
m.+naringa 23/32, 23/33	m.-ar tur- 16/4
m.+narınıñ 23/11	m.-arı 16/112
m.+narıvıs 23/10	
m.+narnıñ 1/64, 23/7, 23/17	
malçın-arat hayvancılıkla uğraşan halk	

m.-gan 19/37	m.-ıptıvıs 16/126
m.-p tur 1/208, 16/36, 22/48	mañnıg: mañnıg at koşu atı
2. başında beklemek, kollamak	m. 23/30
m.-p 18/88	mañnık pelüş, bir kumaş türü
manag bekçi	m. 18/66
m. 4/131	m.+tan 18/79
mañçı-huujuur bir Tuva yemeği	margılđaa yarışma
m. 24/44	m.+larnı 8/166
Mançjur-kıdat Çinli	m.+zınga 16/25
M.+tardan 18/87	margılđaş- yarışmak
manı mermer, sert taş	m.-ır 17/73
m. 2/42	margış- münakaşa etmek, tartışmak,
manıla yaban kedisi	atışmak
m. 18/52	m.-ıp 8/38
mantra Budizm öğretilerini içeren kitap	m.-ıp-daa tur- 16/27
m.+lar 7/146	m.-kannar 5/10
mañgıstalçak asalak	m.-kaş 16/129
m. 5/63	m.-kılaar 19/118
mañ 1. koşu, koşuş	m.-pas 16/65
m.+ı-bile 19/84	markalıg markalı
m.+ın 1/219	m. 3/23
m.+ının 6/69	marşrut yol, rota, seyahat planı
2. hız	m.+bile 1/38
m.+ı 1/286	m.+un 1/36
mañna- 1. koşmak	m.+uvustu 1/166
m.-p 16/80, 16/104, 16/131	mart mart ayı
m.-pkaş 2/86	m. 8/219
2. araba için ilerlemek	maska maske
m.-ar 26/65	m.+lar 6/69
mañnař- koşuşmak	massa kitle, insan topluluğu
m.-ıp bar- 3/231	m. 2/154

master usta

m.+i 1/34

masterskaya atölye

m.+zınıñ 27/7

mašina (') 1. araba

m. 1/65, 1/140, 1/218, 1/225,
1/242, 1/298, 3/71, 3/74, 3/80,
3/85, 3/97, 3/119

m.+bile 1/37

m.+dan 1/221

m.+ga 3/27, 3/107, 8/159

m.+lar 3/44, 3/77, 3/81

m.+lar-bile 3/76

m.+ları 1/7

m.+nı 3/83

m.+nıñ 3/23, 3/108

m.+vıs 1/219, 1/220

m.+vısçe 1/224

m.+vıstı 1/171

m.+vıstıñ 1/207, 1/286

m.+zı 1/208

m.+zın 1/225, 3/69

m.+zinga 1/210, 3/122

m.+zınıñ 1/227

mašina-traktor traktör

m. çok 5/45

material (') 1. malzeme, gereç

m.+bile 3/87

m.+dan 15/21

tudug m.+darın 1/77

m.+darından 15/52

tudug m.+ı 7/124

kıvar-çaar m.+darnı 26/30

2. bir eser, gazete vb. için gerekli
bilgi ve kaynaklar

m. 14/26

m.+dar 13/70, 13/74

m.+darımga 13/68

m.+darın 13/75, 13/80, 16/75

m.+darında 24/19

m.+darından 4/167

m.+darınga 1/121, 14/63

m.+darnı 1/96, 4/146, 6/24,
13/73, 16/3

m.+dı 13/83, 16/74

m.+ga 14/61

m.+ı 13/86, 14/55, 16/123

m.+ından 18/13

may mayıs ayı

m. 1/107

maygın (') çadır

m.+narga 17/52

m.+narnı 1/51

mayka mayo

m.+lar 1/8

meçi maymun

m. 4/76

medal madalya

m. 5/30

m.+dar-bile 5/30

medee haber, bilgi

m.+ler 1/6, 4/145, 13/73

m.+ler-bile 13/91
m.+leri-bile 1/2
m.+lerin 6/64
m.+ni 1/165
medereldig şuurlu, bilinçli
m.+i-bile 8/78
medere- bilincine varmak, kavramak
m.-p 9/41, 27/19
medee-dıñnadıgılg duyulmuş, bilinen
medee-dıñnadıglarlıg 6/22
meditsina tıbbî bilimler
m. 1/128
m.+ga 1/125, 1/135
m.+nıñ 1/121
medpunkt sıhhi yardım merkezi
m.+ularnı 1/142
mee-mederel bilinç
m.+inden 20/53
meemederealdig bilinçli
m. 12/16
meeñ benim
m. 1/249, 3/150, 4/29, 6/8,
7/105, 9/22, 9/28, 9/29, 9/38,
13/39, 13/52, 13/110, 16/1,
16/32, 16/56, 16/75, 16/79,
16/81, 16/98, 16/99, 16/104,
19/3, 19/126, 19/127, 19/137,
19/186, 19/212, 20/44, 24/45
m.+-bile 3/15, 3/72, 3/143
megeçi (') yalancı
m. 5/56, 20/21

megele- (') aldatmak, kandırmak
m.-p tur- 8/87
megeleer çoruk yalancılık
m. 8/67
men 1. birinci tekil işi zamiri, ben
m. 1/80, 1/89, 1/225, 1/272,
6/10, 6/30, 7/89, 7/92, 7/96,
7/117, 7/156, 13/67, 16/13,
16/62, 16/69, 16/123, 16/157,
17/57, 19/7, 19/10, 19/17,
19/80, 19/82, 19/119, 19/120,
19/158, 19/183, 21/33, 26/9,
26/69
m.+çe 19/169
m.+-daa 3/41
m.+den 3/104, 19/191
m.+ge 1/241, 3/38, 3/147,
16/40, 16/95, 19/123, 19/194,
26/69
m.+i 3/23, 3/28, 3/31, 3/71,
3/102, 3/106, 3/161, 9/12,
13/111, 16/46, 16/47, 16/49,
17/82, 19/137, 19/138, 19/166,
19/170, 19/194, 19/199, 19/201
❖
men bodaarımga bana göre
6/36
2. fiilin zaman çekiminde birinci
tekil kişi eki (ekleşmemiş)
m. 1/80, 1/89, 1/217, 1/225,
1/248, 1/289, 2/138, 2/144, 3/10,

3/38, 3/49, 3/105, 3/122, 3/144, 3/156, 3/190, 5/55, 6/8, 6/30, 6/31, 7/117, 9/16, 9/21, 13/54, 13/64, 13/67, 13/68, 13/69, 13/75, 13/87, 13/92, 13/93, 13/107, 13/110, 13/111, 15/3, 15/37, 16/4, 16/8, 16/10, 16/22, 16/23, 16/25, 16/33, 16/35, 16/38, 16/48, 16/51, 16/53, 16/57, 16/62, 16/66, 16/70, 16/90, 16/124, 16/137, 16/157, 19/2, 19/9, 19/10, 19/11, 19/12, 19/13, 19/78, 19/139, 19/167, 19/168, 19/184, 19/185, 19/186, 21/33, 24/5, 26/9, 26/73, 27/22, 12/13	m.+inden 26/46 m.+ivisti 1/32 mergejildig işinin ehli m. 7/66, 25/42 mergen bilgece, isabetli m. 4/108, 14/82, 12/16 mergen-sagingır öngörülü m.+ın 15/62 merinos merinos m. 1/184 metr metre m. 1/19, 1/237, 7/3, 7/4, 7/18, 7/22, 7/27, 7/28, 7/29, 7/30, 7/33, 7/35, 7/38 mehanizator makinalı tarım uzmanı m.+larının 21/40 mezil tatlı sularda yaşayan bir tür gelincik balığı m.+der 1/87 mınça böyle, şöyle m. 2/18, 6/17, 6/36, 19/58, 19/63, 19/71, 19/76, 19/235 mınça- böyle yapmak, şöyle yapmak m. 1/301, 2/139, 3/245, 4/14, 4/174, 8/19, 8/131, 8/154, 13/52, 15/58, 17/13, 19/41, 19/47, 19/113, 22/4, 27/19, 12/22 şak-la mınçaar bk. şak II mında burada m. 1/257, 2/35, 3/79, 4/63,
3. isim bildirme m. 3/105, 3/142, 3/143, 3/209, 9/41, 15/25, 16/50, 17/57, 19/82 mendi esenlik, sağ m. 8/91, 17/30 mendileş- selamlaşmak m.-ip 6/4 m.-ir-daa 19/199 meñgi 1. dağ tepesindeki kalıcı karlar m. har 14/82 2. kalıcı karların olduğu zirveler m. 1/50 mergejil meslek, uzmanlık m.+ di 14/30 m.+in 16/33	

5/67, 6/47, 6/49, 7/118, 8/87, 8/198, 20/44, 22/22, 23/24	
mındıg böyle, şöyle	m. 2/13
m. 1/242, 1/300, 3/158, 3/252, 4/27, 4/37, 4/41, 4/45, 4/67, 4/189, 5/47, 5/57, 7/13, 7/124, 8/89, 8/152, 8/164, 8/172, 8/211, 9/17, 9/29, 14/20, 15/25, 16/11, 17/56, 18/42, 19/2, 19/29, 21/15, 22/28, 27/19	mifologtug mitolojik m. 2/41, 2/49, 2/52, 2/60
❖	million milyon m.+ga 26/24
mındıg hevirlig bu gibi 6/30	milturum bir buğday türü m. 1/197
şak mındıg bk. şak II	mineraldıg mineralli m. 25/43
mırıñay oldukça	minuta dakika m. 1/122, 1/210, 21/30
m. 9/17	missioner misyoner m. 4/128
mıya burada	mogag (') yorgunluk m. 20/31
m. 4/145	mogag-şılag ('-) yorgunluk m.+ın 14/6
mıygak maral	moga- (') yorulmak m.-pkan 12/38
m. 21/23	moga- - şıla- ('-) yorulmak, bitkinleşmek mogap-şılaanıvıs 1/23
mıyıs boynuz	monografiya monografi m.+ların 14/14
m.+ın 1/83	m.+nıñ 13/86
m.+tarı 21/58	m.+zından 13/84
m.+tarıñ 6/11	monu bunu m. 4/45, 16/128, 18/103
mif mit	mool dıl Moğolca m. 3/14
m.+bile 2/44	m.+dan 7/147, 14/68, 14/69
m.+ter 2/38	
m.+ter-bile 2/11	
m.+terde 2/36, 2/39	
m.+terden 2/9	
m.+terniñ 2/12, 2/16	
mifologiya mitoloji	

m.+darnıñ 14/10, 14/64
m.+dı 3/156
m.+ga 3/150, 3/151
mool dıldıg Moğol dilli
m. 2/51
mool 1. Moğol
m. 2/160, 3/10, 3/15, 3/113,
3/191, 3/221, 3/232, 3/250, 9/6,
13/96, 14/69, 21/40, 24/4
m.+daa 3/100
m.+dar 13/25, 18/50
m.+dar-bile 3/11
m.+darga 3/11
m.+darnıñ 2/32, 2/78, 15/60
2. Moğolca
m. 7/10
3. Moğol ülkesi, Moğolistan
m. 3/1, 3/217, 3/252, 6/53
m.+çe 3/25, 3/175, 3/177, 3/218,
3/222
m.+da 3/67, 3/76, 3/203, 3/206,
9/8, 15/61,
m.+duñ 3/4, 3/62, 3/86, 3/95,
3/174, 3/178, 3/219, 3/220,
3/235, 7/88, 13/68,
m.+ga 3/178, 3/202, 3/217,
3/223, 5/10,
moolçurgu Moğolumsu
m. 7/154
moolda- Moğolca konuşmak
m.-p 3/11, 3/146, 3/250

moon buradan
m. 1/248, 7/116, 8/41, 23/26
❖
moon algaş köörge bundan
dolayı 4/8, 4/120
moon-daa soñgaar bundan
sonra da 10/6, 10/14, 15/70
mooñ bunun
mooñ songaargı bundan sonraki
6/9
mooñ murnunda bunun
evvelinde 1/111
mooñ murnundagı bunun
evvelindeki 13/70
morzuk porsuk
m. 18/40
Moskva Moskova
M. 13/75, 13/108, 14/72
M.+ga 1/290, 25/11
M.+je 1/297
M.+nı 1/292
M.+nıñ 16/67
motiv motif
m.+ter 2/83
m.+terin 6/67
m.+terinde 2/16
motorlug motorlu
m. 1/22, 1/76
moynak boyun derisi
m.+ı 19/72
moyun boyun

m. 14/65
möçü- (') ölmek, vefat etmek
m.-gen 3/184, 3/187, 12/4
m.-p kal- 2/141
m.-ür 3/185
m.-ürge 3/186, 3/190
möçü (') ceset, ölü beden
m.+nü 3/188, 3/189
m.+zün 3/186
möge pehlivan
m. 1/55, 2/106, 2/108
m.+ler 2/60, 18/80
m.+leri 23/30
m.+leriniñ 5/36
mögen hörgüç
m.+i 18/24
mögey- (') tapmak
m.-eri 8/57
m.-ip 18/37
möge-şurak güçlü kuvvetli
m. 19/194
mölçükçü sömürgeci
m. 24/4
möñge (') ebedi
m. 2/147, 6/69, 7/15, 7/146, 23/30
m.+de 10/18
m.+zi-bile 5/24
möñgün gümüş
m. 4/178, 4/179, 4/182, 5/30, 7/46

m.+den 8/189
möñgün kuda evliliğin 25. yıldönümü
m. 8/188
möñgün-aldın gümüş-altın
m. 8/155
möñgünnel- gümüşü renk almak
m.-gen 14/82
mööğü mantar
m. 3/130
m.+lerin 3/138
m.+lerni 3/134
m.+zün 3/137
mööñne- toplamak, yığmak
m.-p 13/74
mööñnettın- toplanmak, yığılmak (su için birikmek, su birikintisi oluşturmak)
m.-gen 21/14
möörey yarışma, müsabaka
m. 2/64
m.+daa 17/60
m.+in 15/69
m.+ler 17/73
2. ipotek
m.+ni 25/22
mörgül dua
m. 2/130
m.+ü 2/131
mözü (') 1. ahlak
m.+ zü 4/153
2. karakter

m.+zün 4/158	m.-maanı 19/112
mözü-büdüş ('-') 1. mizaç, karakter	m.-up al- 2/66, 19/20
m.+ü 4/11	m.-up çoru- 3/70
m.+ün 4/66, 4/148, 4/150	munçu aksak
m.+ünün 4/9, 4/10, 4/123, 4/147	m. 8/133
m.+ke 4/12, 4/41	munitsipaldıg belediyesi olan
m.+tü 4/110	m. 23/35
m.+tün 4/108	munuksa- binmek istemek
2. ahlak	m.-ar 19/78
m.+tü 4/54, 4/55	muñ bin
mözü-büdüştüg ('-') karakterli,	m. 3/53, 6/37, 13/22, 25/30,
karaktere sahip	25/32, 26/24, 26/44
m. 4/133, 4/156	m.+daa 5/51
mözülüg ('') karaktere sahip	m.+dan 1/113
m. 4/157, 4/161	muñgak kederli, acılı
mözü-şınar ('-') 1. nitelik, vasıf	m. 1/282
m. 4/39, 4/42	muñga- ıstırap çekmek
m.+ı 8/99	m.-p 2/138
m.+ın 4/7	muñgaral üzüntü
m.+ıñarnıñ 20/46	m.+dıñ 19/56
m.+ından 8/228	m.+ın 4/165, 19/81
m.+ınıñ 5/63	muñgarançığ sıkıcı, kasvetli
m.+ların 4/6	m. 15/50
mözü-şınarlıg ('') nitelikli, vasıflı	muñgaş 1. kapalı
mözü-şınarlarlıg 4/5	m. 20/24
mun- binmek	2. engelli, geçilmez (orman için)
m.-ar 5/36, 8/142, 19/16	m. 13/5
m.-arına 18/6	m.+daa 1/89
m.-gan 19/34, 19/37, 19/87,	muñ-muñ binlerce
19/171, 19/180	m. 6/20, 6/21, 14/82
m.-gaş 2/69, 2/72, 2/75	muñnuñ binlik para

m. 3/54, 3/57
murgu (') kaval
m. 17/73
murnadı öncelikli
m. 25/28
murnakçı öncü
m. 16/122, 23/10, 23/29
murnuku önceki
m. 26/6
m.+zu 7/111
murnu ön
m.+n 20/24
m.+ndan 13/109
murnunda 1. öncesinde, evvelinde
m. 1/47, 1/111, 1/132, 1/144,
 2/44, 3/185, 13/41, 13/94, 13/95,
 19/113, 24/6
 2. karşısında, önünde
m. 1/138, 2/153, 4/138, 11/12
murnundagi önceki
m. 13/70
murnunga karşısında, önünde
m. 3/106, 5/7, 8/30, 8/102,
 22/49, 27/9
murnuu güney taraf
m. 7/20, 7/33, 13/3, 13/7, 17/41,
 26/16
murnuu-barın güney-batı
m. 7/4
murnuu-çöön güney doğu
m. 7/2, 7/37, 7/43, 7/113, 7/141

musulman şajın islam dini
m.+nı 2/124
muzey müze
m.+den 1/67
m.+ge 1/66
muzıka müzik
m. 13/84
muzıkant müzisyen
m. 16/99

N
naadım yaz aylarında kutlanan bir
 bayram
n. 8/219, 23/3, 23/11, 23/17,
 23/20, 23/30
n.+ga 23/8
n.+ı 23/4
n.+niñ 23/2, 23/15, 23/32, 23/33
namda- yatışmak
n.-gan 19/243
namdar (') hayat hikâyesi
n.+ı 5/68
narıda- karmaşık hâle gelmek
n.-ar 19/146
narın 1. karışık, çalkantı, kargaşa içinde
 olan
n. 5/2, 20/26, 22/22, 26/41
 2. karışık, içinde farklı nitelikteki
 şeyler barındıran
n. 5/35, 25/26
n.+ı-bile 8/32

narın söster grm. birleşik
kelimeler 14/54

natsional (') milli, ulusal

n. 1/8, 1/38, 1/93, 1/114, 5/6,
9/7, 15/56, 18/4, 18/47, 18/104,
27/1, 27/3, 27/14, 27/22, 27/23,
27/29

n.+ı 1/301

natsional-hostalga ulusal bağımsızlık

n. 23/6

natsiya ulus

n. 12/18

n.+lar 20/26

n.+nıñ 1/158, 3/15, 9/2

n.+zınıñ 9/42

nayıral dostluk

n. 14/68

n.+dı 20/44

n.+ıvıs 16/153

nayıralçı dostçu

n. 23/33

nayıraldaş- dostluk kurmak

n.-ıp al- 1/282

n.-ırı 1/301

nayıraldığ dostça

n. 8/42

nayısılal başkent

n. 1/62, 1/131, 7/157

n.+bile 1/44

n.+da 1/64

n.+dıñ 1/59

n.+ı 1/1

n.+ın 1/61

n.+ınga 1/74

nayta- umut etmek

n.-ar 14/68

nazı (') yaş (insanın doğumdan beri
geçirdiği süre)

n. 8/219

n.+da 8/97

nazı döğü- yaşı gelmek 16/170,
16/171

nazı-har (')- yaş

n. 8/95

n.+ı 5/21

nazı-har çet- yaşa gelmek 8/121

nazıda- (') yaş almak

n.-p 12/3

nazıla- (') yaşamak, ömür sürmek

n.-arınıñ 12/21

n.-p 12/14

nazılığ (') 1. yaşında olan, yaşta, yaştaki

n. 1/122, 3/211, 3/256, 4/21,
4/186, 14/3, 18/107, 21/9, 24/5,
24/34, 24/35, 12/14

n.+dır 3/105

n.+lar 12/2, 12/7

n.+larıñ 12/1

n.+larje 12/13

nazın (') 1. yaş

n. 4/37, 4/66,

n.+ -dır 4/194

n.+ı 9/40

n.+ıñarnıñ 12/10

n.+ında 5/20

n.+ında 3/257

n.+inga 27/5

n.+nıñ 4/22, 4/24, 4/47, 4/198

2. yaşam, ömür

n. 4/15, 4/17, 12/20

n.+ı 12/19, 12/25

n.+ın 4/13, 4/14, 4/26, 4/35,
4/53, 12/26

n.+ında 4/57, 4/111, 5/56, 10/13

n.+ınıñ 4/110, 4/111, 5/29,
19/195

n.+nıñ 1/156, 4/60

3. dönem, çağ

anıyak nazın gençlik dönemi
bk. **anıyak**

çalı nazın gençlik dönemi bk.
çalı

çaş nazın bebeklik çağı bk. **çaş**
I

çönüür nazın kocalmış yaş bk.
çönü-

ulug nazın olgunluk bk. **ulug 3.**

nazın halunınga alıs- ergenlik
çağına gelmek 19/81

nazınnıg (') yaştaki

n. 8/82, 8/85, 8/205

ortaa n. 3/157

nazın-har (') 1. yaş

n. 4/33, 4/65, 4/67, 4/105

n.+inga 4/34

n.+nı 4/68

2. yaşam, ömür

n.+nıñ 4/2, 4/12, 4/27, 4/28,
4/29, 4/36, 4/62

nege- (') istemek

n.-dim 7/92

n.-p tur- 13/83

negelde (') istek, talep

n.+lerge 26/49

n.+leri 4/166, 15/53

n.+lerin 26/29

n.+leringe 4/28

negettın- (') gerekmek, ihtiyaç duymak

n.-er 1/243, 22/42

n.-ip kel- 2/154

n.-ip tur- 15/66

neme- eklemek, ilave etmek

n.-p 15/10

n.-p ber- 26/23

nemelde ek, ilave

n. 1/ 45, 5/46

nemeldelig eklenmiş, genişletilmiş

n. 11/5

nemeş- eklenmek

n.-i ber- 1/30

- n.-ip** 1/302
- n.-ip kel-** 16/148
- n.-ir** 1/45
- n.-irge** 7/150
- nemets dıl** Almanca
- n.+da** 17/9
- neptere- (')** yaygınlaşmak
- n.-gen** (neptereen) 13/23
- n.-geni-bile** 13/29
- n.-p** 13/17
- nepteret- (')** yaymak, yaygınlaştırmak
- n.-ip** 15/12
- n.-ir** 15/3
- nepterel (')** yaygın
- n.** 13/43
- neptereñgey (')** yaygın
- n.** 2/78, 2/82, 21/10
- nervi sistemazı** sinir sistemi
- n.+n** 12/36
- niiti** genel
- n.** 2/2, 2/6, 2/116, 4/9, 4/148, 4/200, 5/26, 8/2, 13/49, 13/52, 13/91, 13/93, 14/31, 14/64, 14/65, 14/71, 17/10, 25/8
- ❖
- niiti şölü** yüzölçümü 7/7, 7/17
- niitilel 1.** toplum, kamu
- n.** 8/30
- n.+bile** 8/31, 8/108
- n.+de** 4/27, 6/6
- n.+din** 6/30
- n.+ge** 6/31
- n.+diñ** 4/59
- n.+ge** 4/60
- n.+inge** 6/10
- 2.** cemiyet, topluluk
- n.** 3/120
- n.+deringe** 26/57
- n.+deriniñ** 26/58
- n.+di** 5/24
- n.+i** 22/18
- 3.** sosyal, toplumsal
- n.** 5/24, 8/4, 13/23
- n.+diñ** 20/3
- niitilel-politiktig** sosyal-siyasal
- n.** 14/26
- niitileşkek** ortaklaşmış
- n.** 2/122
- niitizi-bile** genel olarak
- n.** 3/89, 3/95, 4/56, 4/132, 14/48, 22/6, 26/17, 26/28, 26/30
- ❖
- niitizi-bile alırga** genel olarak
- 14/52
- nogaa** sebze
- n.** 12/11
- nogaan** yeşil
- n.** 1/11, 17/72, 21/44
- nogaan kuda** evliliğin ilk yılında, her ay kutlanan evlilik kutlaması
- n.** 8/173
- nogay** Nogay

n. 14/42

nom kitap

n. 13/107, 15/66

n.+da 13/39, 13/90

n.+dan 2/44, 15/24, 22/1

n.+nar 1/4, 8/201, 16/34, 22/12, 22/19, 22/23, 22/24, 22/29, 22/31, 22/33, 22/35

n.+narda 14/14

n.+nardan 14/3

n.+narı 1/100

n.+narın 2/162, 14/31, 22/15

n.+narıñarnıñ 14/82

n.+narında 8/123

n.+narınıñ 1/113, 6/35, 21/3

n.+narnı 22/9, 22/10, 22/14, 22/18, 22/20, 22/22, 22/25, 22/36

n.+narnıñ 22/24

n.+nu 11/7, 13/68, 13/75, 13/111, 22/40

n.+nuñ 22/31

n.+u 6/31

n.+un 11/7

n.+unda 4/14

n.+undan 18/12

n.+unga 15/23

nomçu- okumak

n.-gan (nomçaan) 5/67, 13/39, 12/13

n.-ganın 2/149

n.-gaş (nomçaaş) 11/13, 15/24, 16/38

n.-dum 1/4

n.-duñ 16/90

n.-p 1/280, 8/123, 14/28, 16/34, 22/25, 22/30

n.-p ber- 1/109

n.-p bol- 15/40, 18/12

n.-p kag- 16/49, 22/19

n.-p şıda- 22/23

n.-ptar 5/55

n.-p tur- 16/8, 20/50, 22/13, 22/20

n.-ur 22/2, 22/10, 22/19, 22/25

n.-urga 6/43

n.-urunga 22/21

n.-vaan 14/3

n.-y ber- 16/162

nomçugaş kitapçık

n. 24/40

n.+ında 12/14

nomçukçu okuyucu

n. 6/29, 6/30, 18/13

n. kiji 6/9

n.+ga 6/34, 6/43, 22/40

n.+lar 21/51

n.+larga 4/29, 6/27, 6/35, 22/36

n.+laringa 22/4

n.+lariñar 22/5

n.+lariñarga 22/10

n.+larıvıs 22/6, 22/8

n.+larıvıs-bile 22/16
n.+larıvıstıñ 22/12, 22/25
n.+larnı 6/28
n.+larnıñ 6/10, 22/35
n.+nu 6/21, 15/5
n.+nuñ 6/21
nomçuksa- okumak istemek
n.-ar 22/12
nomçulga okuma
n. 1/111, 2/162
nomçut- okutmak
n.-kaş 22/40
nomçuttun- 1. okumak
n.-ar 22/49
2. okunmak
n.-up tur- 7/146
nomer sayı (dergi için nüsha)
n.+ge 16/136, 16/156
nomnal öğreti
n.+ında 20/17
nomna- öğreti oluşturmak
n.-p tur- 20/33
nomnug kitaba sahip, kitaplı
n. 1/113
nomnarlıg 22/2
normalıg oranlı
n. 26/28
nota nota
n. 15/66, 27/18
n.+je 13/85
n.+ların 13/84

nota-bijilgezi nota dökümü
n.+n 13/108
notala- notalamak, notaya dökme
n.-arı 13/83
n.-gan 13/86
n.-gaş 13/46
n.-p 13/82
noyabr Kasım ayı
n. 25/29
noyan şah
n. 5/8
n.+ı 18/31, 24/22
n. kiji 18/31
n.+narga 18/30
n.+narı 5/10
numerologiya numara bilimi
n.+da 4/50
nuruu: kol nuruuzunda çoğunlukla
bk. kol

O

o'k-bijek ok-bıçak gibi kesici delici
aletler
o. 7/53, 19/94
obkom (') vali
o.+unuñ 1/166, 16/96
oblast bölge, idari bölge
o. 1/137, 1/147
o.+bile 1/44
o.+ta 1/92, 16/38
o.+tarda 17/41

o.+tarı 17/55
o.+tñ 1/18, 1/66, 1/112, 1/113,
1/118, 1/138, 1/139, 1/142,
1/182
o.+ından 26/52
oblastıg bölgeye sahip
o. 17/55
oblküüskom valilik
o. 1/14
oblono belediye
o.+dan 16/60
obyekt unsur
o.+lerin 26/3
oçerk yazı, hikâye
o.+in (oçerigin) 12/13
o.+ter 21/5
o.+ti 16/159
oçuldur- (') tercüme etmek
o.-arga 14/46
o.-gan 2/81, 16/90
o.-ganı-bile 15/66
o.-ganın 2/149
o.-gaş 16/7
o.-up 9/27
o.-up al- 16/74
o.-up tur- 1/73, 16/75
oçuldurukçu (') tercüman
o.+ zu 1/57
oçulga (') çeviri, tercüme
o.+ların 2/153
o.+zın 15/66

odag otağ
o. 18/31
odaga (') arka tarafında bürokratik
işaretler barındıran şapka
o. 18/29
o.+zın 18/90
odagalıg (') bürokratik işaretlerin
bulunduğu
o. 18/9, 18/27, 18/91
odar (') otlak
o.+lar 7/102
o.+larnı 1/246
o.+larnıñ 1/230
oduçu (') otacı
o.+nuñ 2/38
odun- uyanmak, canlanmak
o.-up 1/302
odurug (') satır
o.+lar 5/47
o.+lardan 14/24
o.+larnı 2/139
o.+larnıñ 15/25
oduruglug (') mısralı
o. 2/123
oglu bk. ool
ogonek bir dergi adı
o. 16/34
ogorod (') bostan
o. 1/190, 1/195
ogulza bir tür börk **bk. oguza**

o. 18/9
ogurets salatalık
o. 1/190
oguza bir tür börk
o. 18/9, 18/74
ojaa- dikkat etmek, fark etmek
o.-p kör- 9/37
ojuk-paş ocak kazan
o.+tı 8/161
ojuk (') ağaç dallarındaki karlar
o.+tan 18/23
ok-ça ('-) ok yay
o.+nı 15/61
ok-çemzek ('-') ok vb. mühimmat
o.+i 26/51
okkur (') çevik, hızlı
o. 8/166, 16/175
oksun- (') kaybetmek
o.-mas 2/53
oksundurug (') kayıp
o.+un 2/119
oktag yük (mec.)
o.+bile 16/174
oktaldır (') fırlayarak
o. 19/180
okta- (') fırlatmak
o.-pkan 19/88
oktargay (') dünya
o. 2/38, 2/47, 4/39, 4/42, 4/44, 15/46

o.+je 2/14

o.+niñ 4/40

ol 1. zamir o, daha önce bahsedilen kişi veya şey

o. 1/64, 1/95, 1/174, 1/192, 1/199, 1/226, 2/50, 2/53, 2/66, 2/115, 2/148, 3/23, 3/24, 3/30, 3/56, 3/68, 3/100, 3/160, 3/168, 3/170, 3/186, 3/190, 3/193, 3/201, 3/222, 3/238, 3/245, 4/15, 4/24, 4/40, 4/154, 4/157, 4/175, 4/194, 5/24, 5/25, 5/32, 5/34, 5/44, 5/56, 5/60, 6/8, 6/11, 6/13, 6/15, 6/36, 6/37, 6/41, 7/5, 7/10, 7/65, 7/72, 7/100, 8/9, 8/49, 8/58, 8/88, 8/100, 8/102, 8/130, 9/4, 9/11, 9/14, 9/26, 9/34, 9/37, 11/5, 11/8, 13/35, 13/100, 13/103, 13/104, 14/4, 14/6, 14/9, 14/11, 14/26, 14/31, 14/67, 14/72, 14/77, 15/23, 15/40, 15/56, 15/57, 16/43, 16/51, 16/113, 16/124, 16/127, 16/172, 16/173, 16/174, 17/15, 17/25, 18/4, 18/8, 18/14, 18/35, 18/37, 18/39, 19/6, 19/98, 19/100, 19/102, 19/104, 19/235, 20/37, 20/54, 21/3, 21/21, 21/30, 22/34, 24/14, 24/28, 24/40, 25/5, 26/13, 26/14, 26/16, 26/20, 26/34, 26/37, 27/11, 12/42

o.+çe 16/23, 21/14

o.+dur 1/204

oozun 16/74, 17/3, 17/58, 17/71,
19/87

o.+uñ (ooñ) (senin o) 16/110

o.+nuñ (ooñ) 1/16, 1/21, 1/23,
1/102, 1/115, 1/135, 1/182,
1/193, 2/7, 2/15, 2/33, 2/34,
2/58, 2/65, 2/91, 3/30, 3/51,
3/137, 3/170, 3/172, 3/175,
3/177, 3/178, 3/184, 3/185,
3/186, 3/187, 3/190, 3/192,
3/197, 3/210, 3/214, 3/237,
3/239, 3/241, 4/7, 4/10, 4/11,
4/28, 4/31, 4/34, 4/66, 4/119,
4/123, 4/156, 4/164, 4/176,
4/178, 4/180, 4/181, 5/2, 5/3,
5/6, 5/16, 5/24, 5/34, 5/57, 6/9,
6/20, 6/35, 6/47, 7/16, 7/22,
7/31, 7/65, 7/67, 7/69, 7/87,
7/96, 7/118, 7/121, 7/133, 7/135,
7/153, 8/11, 8/115, 8/120, 8/129,
8/131, 8/140, 8/222, 10/10,
10/11, 13/8, 13/22, 13/36, 13/41,
13/43, 13/60, 13/67, 13/68,
13/77, 13/91, 14/3, 14/14, 14/20,
14/27, 14/33, 14/37, 14/58, 15/3,
15/12, 15/14, 15/15, 15/20,
15/22, 15/43, 15/49, 15/66, 16/7,
16/10, 18/1, 18/5, 18/20, 18/23,
18/30, 18/32, 18/47, 18/54, 20/5,

20/14, 20/44, 20/53, 21/14,
21/15, 21/18, 21/33, 21/38, 24/3,
24/34, 25/26, 26/9, 26/12, 26/27,
26/32, 26/49, 26/69, 12/35

o.+nuñ-bile (ooñ-bile) 1/45,
8/28, 13/57, 14/22

o.+dan (oon) 1/130, 5/68, 6/59,
7/52, 8/24, 18/98, 21/19, 12/20

o.+dan-daa (oon-daa) 8/170,
16/53

oon (=ooñ) 7/68, 7/119

2. işaret sıfatı

o. 1/6, 1/15, 1/26, 1/35, 1/38,
1/40, 1/42, 1/46, 1/57, 1/65,
1/68, 1/72, 1/79, 1/82, 1/86,
1/88, 1/96, 1/101, 1/113, 1/150,
1/154, 1/156, 1/158, 1/165,
1/193, 1/200, 1/222, 1/229,
1/233, 1/239, 1/272, 1/274,
1/275, 1/303, 2/3, 2/25, 2/46,
2/47, 2/53, 2/65, 2/70, 2/73,
2/76, 2/120, 2/129, 2/152, 3/11,
3/22, 3/27, 3/75, 3/94, 3/98,
3/132, 3/151, 3/152, 3/163,
3/171, 3/188, 3/208, 3/210,
3/217, 3/242, 3/257, 4/22, 4/31,
4/33, 4/34, 4/177, 4/178, 4/181,
4/182, 4/196, 5/4, 5/15, 5/23,
5/24, 5/37, 5/55, 6/15, 6/27,
7/50, 7/96, 7/101, 7/105, 7/131,
7/143, 8/43, 8/86, 8/143, 10/13,

13/38, 13/40, 13/53, 13/69,
13/73, 13/74, 13/74, 13/78,
13/81, 13/92, 13/96, 14/9, 15/24,
16/2, 16/3, 16/8, 16/16, 16/27,
16/30, 16/45, 16/65, 16/131,
16/148, 17/5, 17/8, 17/38, 17/54,
17/55, 19/5, 19/13, 19/15, 19/23,
19/25, 19/36, 19/46, 19/52,
19/57, 19/70, 19/90, 19/97,
19/107, 19/123, 19/124, 19/137,
19/143, 19/146, 19/147, 19/155,
19/156, 19/157, 19/178, 19/188,
19/192, 19/193, 19/194, 19/195,
19/196, 19/202, 19/213, 19/214,
19/225, 19/226, 19/232, 21/6,
21/22, 21/27, 21/34, 21/42,
21/48, 22/4, 22/24, 22/40, 22/50,
24/27, 25/4, 25/10, 25/11, 25/22,
25/25, 25/27, 25/32, 25/35, 26/4,
26/7, 26/47, 26/57, 27/31, 12/11,
12/12, 12/14, 12/32

3. bildirme

o. 1/143, 1/274, 3/158, 3/259,
4/160, 7/43, 7/70, 7/88, 7/153,
8/102, 8/161, 9/28, 16/24, 16/49,
16/51, 16/145, 17/39, 19/123,
19/144, 19/145, 19/153, 19/157,
19/160, 19/231, 19/233, 20/46,
21/57, 22/37, 23/4, 23/9, 23/20,
24/4

o.+dur 1/241, 4/154, 16/13,

16/54, 19/164, 19/245, 21/59

ol ışkaş benzeri, bunun gibi,
ayrıca

o. 2/9, 2/121, 2/160,
4/136, 4/190, 6/9, 6/23,
13/15, 13/91, 13/96,
13/111, 15/19, 15/49,
15/69, 18/6, 18/13,
18/20, 18/27, 18/32,
18/37, 24/18, 26/12,
26/18, 26/19, 26/36,
26/45, 12/8

ol hire o derece, o kadar

o. 3/156, 26/44, 27/6,
12/2

ol hirede 1. aynı zamanda

o. 4/177

2. bunca

o. 9/33

ol maar orada

o. 1/81

ol turjuk ayrıca, yanı sıra

o. 14/4

ol mıçap böylece

o. 19/118

oon ańgıda ayrıca, ondan başka

o. 6/36, 7/134, 8/39,
8/142, 8/172, 9/29, 16/6,
17/76, 22/9, 22/13, 24/40

oon başka 1. ayrıca, ondan

başka
o. 1/160
2. yoksa
o. 21/25
oon beer o zamandan beri
o. 1/135, 14/12
oon ańgıda ondan başka, ayrıca
o. 2/126
oon-daa hatta
o. 6/14
oon-daa ulay daha da
o. 26/55
oon egeleeş ondan itibaren
o. 3/244
oon ńay 1. ayrıca
o. 27/22
2. ondan sonra
o. 12/11
3. bunun için
o. 2/55
oon kadında bununla birlikte
o. 3/221, 16/26, 16/45,
16/141
oon murnunda daha önce
o. 3/140, 26/4, 26/42
oon oray ondan geç
o. 6/22
oon öske 1. ondan başka
o. 3/154
2. ve benzeri
o.+ -daa 4/139

oon-daa öske 4/131
oon soonda daha sonra, ondan sonra
o. 1/52, 1/193, 3/17,
3/242, 4/118, 4/119,
5/24, 8/85, 8/116, 8/122,
8/160, 8/167, 11/6,
14/60, 16/17, 16/150,
19/21, 19/46, 19/52,
19/140, 19/141, 19/144,
19/239, 19/240, 25/17,
26/63, 27/12
oon soondagi ondan sonraki,
daha sonraki
o. 8/118
oon turjuk hatta
o. 18/20, 18/31
oon ujun onun için
o. 18/20
oon ujurundan o sebepten
o. 3/118
oon ulaştır devamında
o. 7/112
oon-bile çergeleştir bununla birlikte
o. 10/11, 20/3, 22/49,
25/43
oon-bile kadı bununla birlikte
o. 13/20
oon 1. ondan bk. ol
2. oradan

o. 1/229, 7/130

o.-na 19/68

3. ondan sonra, daha sonra

o. 1/96, 1/288, 7/92,
16/95, 19/201, 22/40,
12/29

olar onlar

o. 1/35, 1/56, 2/125, 3/20, 3/28,
3/61, 3/83, 3/99, 3/142, 3/192,
3/194, 3/215, 3/233, 3/254,
3/256, 4/128, 5/29, 7/44, 8/45,
8/91, 8/126, 8/164, 9/9, 9/33,
13/8, 13/72, 13/96, 13/111,
14/15, 14/70, 17/34, 17/42,
17/45, 17/51, 17/71, 17/73,
17/84, 18/21, 19/118, 19/126,
19/137, 19/190, 19/191, 21/54,
21/55, 21/56, 22/7, 22/10, 22/13,
22/21, 22/31, 23/29, 25/42,
26/36, 26/40, 26/59, 27/23

o.+bile 3/11, 4/187, 17/35

o.+dan 4/147, 8/201, 26/65

o.+ga 1/301, 3/121, 3/155,
3/204, 3/220, 3/260, 4/113,
4/137, 4/142, 4/143, 4/165,
8/216, 13/21, 14/31, 16/21,
26/57, 27/13

o.+in 17/22

o.+je 16/89, 17/19

o.+ni 1/50, 3/10, 3/11, 3/78,
4/38, 4/128, 4/144, 4/152, 4/168,

5/20, 6/60, 6/67, 6/70, 7/39,
7/49, 7/51, 7/73, 8/80, 8/81,
8/97, 8/123, 8/146, 8/151, 8/220,
9/27, 13/96, 15/51, 17/4, 17/81,
19/162, 19/193, 21/61, 22/8,
22/23, 22/24, 22/27, 22/32,
24/39, 26/3, 26/14, 26/20, 26/42,
26/45, 27/15

o.+niñ 1/92, 1/101, 1/113,
1/117, 1/129, 1/145, 1/160,
1/283, 1/301, 2/10, 2/17, 2/40,
2/48, 2/91, 2/124, 2/158, 3/12,
3/58, 3/71, 3/102, 3/108, 3/112,
3/152, 3/179, 3/193, 3/216,
3/253, 3/257, 4/112, 4/125,
4/138, 4/147, 4/148, 4/169,
4/179, 5/14, 5/30, 5/41, 5/46,
5/63, 6/25, 6/26, 6/28, 6/62,
7/20, 7/45, 7/48, 7/50, 7/111,
7/146, 8/64, 8/78, 8/94, 8/120,
8/130, 8/169, 8/201, 9/15, 10/7,
11/10, 13/10, 13/29, 13/46,
13/49, 13/87, 13/111, 14/74,
15/41, 15/48, 15/51, 16/20,
16/21, 16/31, 16/35, 16/69,
17/20, 17/32, 17/33, 17/38,
17/53, 17/66, 18/3, 18/12, 18/28,
18/41, 18/46, 19/229, 21/7,
21/38, 21/59, 22/5, 22/19, 22/30,
24/38, 26/12, 26/19, 26/26,
26/37, 26/43, 26/46, 26/49,

- 27/18, 12/19, 12/34
- o.+nıñ-bile** 4/130, 26/50
- ol-la** işte o, aynı, o bahsedilen
- o.** 1/166, 3/178, 3/219, 4/47, 5/62, 5/64, 6/28, 7/87, 7/89, 7/92, 7/117, 8/37, 11/3, 14/11, 14/44, 19/20, 19/57, 19/96, 19/245, 21/22, 25/17, 27/17
- ol-bo** farklı, başka
- o.** 13/87, 16/122
- olçaan 1.** o zamandan beri, hâlâ
- o.** 1/273, 3/178, 3/208, 3/224
- 2.** çok benzer
- o.** 27/14
- 3.** -Ir-mAz
- o.** 16/45
- olçala-** ele geçirmek
- o.-p al-** 8/108
- olimp** olimpiyat
- o.** 8/108
- olur- 1.** oturmak
- o.-ar** 8/115
- o.-up al-** 1/299
- o.-uptarlar** 8/116
- 2.** araba, uçak vb. şeylere binmek
- o.-arda** 9/30
- o.-arın** 3/13
- o.-up al-** 3/107, 3/109
- o.-upkaş** 1/210, 1/273, 3/79, 16/35
- o.-uptarıs** 1/224
- o.-uptu** 3/27
- 3.** bir yerde bulunmak
- o.-gan** 16/88, 16/101
- 4.** tahta oturmak, yönetime geçmek
- o.-a** 18/93
- o.-arda** 18/102
- o.-gan** 7/95
- o.-up** 7/105
- o.-uptum** 2/21
- 5.** tepkisiz kalmak, boş vakit geçirmek
- o.-bayn** 22/44
- 6.** zarf-fiil ekli fiillerle birlikte süreklilik bildiren yardımcı fiil
- o.** (çugaalajıp, ırlap, körüp) 3/10, 3/26, 15/29, 15/36
- o.-ar** (oynap, özüp) 3/165, 6/31, 9/35, 27/30
- o.-arlar** (çugaalanıp, dijip) 13/98, 17/62
- o.-da** (ünüp) 21/33
- o.-du** (çugaalap) 1/77
- o.-duvus** (dıñnap) 1/76
- o.-lar** (şaap badıp) 19/169
- o.-umda** (çoktap) 19/169
- o.-uvusta** (çanıp, höörejip, şaylap) 1/159, 3/27, 3/64
- olurt- 1.** oturtmak
- o.-kaş** 8/160, 16/79
- o.-up** 3/106
- o.-ur** 8/115

o.-uru 8/114	on bir on bir
2. araba vb. şeylere bindirmek	o. 3/194
o.-up al- 8/159	on dört on dört
o.-uptarın 3/71	o. 8/53
o.-ur 1/39	o.+e 7/86
3. dikmek (ağaç için)	on iyi on iki
o.-kan 16/166	o. 4/39, 4/42, 4/47, 4/48, 4/52, 4/199
olut 1. oturak, oturacak yer	on ses on sekiz
o.+tarından 1/26	o. 7/3, 19/119
o.+tarıvıtı 3/13	on tosku on dokuzuncu
2. kürsü, masa	o. 23/6
o.+tarında 25/41	oñ I sağ taraf
o.+tarnı 26/23	o. 1/178, 1/211, 7/143, 8/115, 21/19, 21/20
o.+tu 26/23	oñ II ne de olsa, aslında
omak-sergek hayat dolu, canlı	o. 1/278, 3/15
o. 1/55	onaa- 1. bölmek, dağıtmak
omak-söök kök, soy	o.-ganı 19/151
o. 21/7	o.-vazın 19/191
omaktıg kökenli	onaaş- 1. tam gelmek, uygun düşmek
o. 21/50	o.-ıp 16/165, 16/169
on on	o.-ır 5/58, 12/34
o. 1/242, 1/272, 3/78, 3/107, 3/158, 5/24, 5/28, 7/28, 7/104, 8/52, 8/182, 8/184, 16/29, 17/32, 17/36, 17/38	onçalaş- (') yoklamak, yoklama yapmak
on aldı on altı	o.-ır 19/21
o. 19/12, 19/17	oñgar çukurluk
o.+dan 4/19	o.+ında 21/14
on beş on beş	o.+larnı 16/166
o. 4/17, 7/19, 8/185, 19/141	ongu onuncu
	o. 16/157
	on-on onlarca

o. 7/14

onu onu

o. 1/45, 1/93, 1/97, 1/98, 1/121, 3/55, 3/70, 3/189, 4/34, 4/41, 4/108, 4/153, 4/177, 5/8, 7/54, 7/57, 8/31, 8/33, 8/60, 8/62, 8/84, 8/105, 8/120, 8/135, 8/140, 8/143, 8/156, 8/169, 8/175, 8/213, 13/35, 13/37, 13/64, 14/15, 14/18, 14/60, 15/23, 15/49, 15/50, 15/59, 16/44, 16/135, 16/141, 16/164, 18/18, 18/36, 18/42, 18/50, 18/97, 18/100, 18/104, 18/106, 19/121, 19/122, 19/185, 19/211, 19/213, 21/22, 21/32, 21/41, 21/53, 22/38, 22/49, 24/20, 24/47, 25/7, 25/8, 25/9, 25/12, 25/27, 25/44, 27/11, 27/30, 12/42

onza (') ayrı, özel

o. 4/125, 4/148, 4/167, 6/19, 6/31, 7/145, 13/32, 18/26, 23/25, 24/32, 25/22

onzagay (') 1. özel

o. 4/13, 4/14, 4/65, 4/135, 4/147, 4/159, 6/31, 6/36, 6/38, 6/56, 13/34, 13/39, 13/93, 15/8, 15/64, 18/21, 18/34, 22/40, 23/21

o.+ı 13/105

o.+ın 13/91

2. olağanüstü

o. 1/63, 1/155, 4/3, 4/121, 6/21, 8/42, 13/38, 15/42, 15/47, 15/50, 23/3, 23/18, 25/19, 23/16

3. özellik, kendine özgülük

o.+ı 8/8

o.+ları 14/58

o. çüülderinge 13/101

onzagayla- (') ayırmak, özellik katmak, ayrıcalık katmak

o.-p 4/63, 14/57, 15/7

onzagaylan- (') ayrılmak, farklılıklar taşımak

o.-ıp tur- 14/58

onzagaylıg (') özellikli

o. 6/10

onzala- (') ayırmak, hususilik katmak, özel olarak belirtmek

o.-p 4/142, 7/154, 18/3, 18/14

o.-p kör- 13/15

ooda hiç değilse, hiç olmazsa

o. 3/153

o.+la 3/255

oojuktur- sakinleştirmek

o.-ar 12/36

oojum sakin, yavaş

o. 1/20, 1/55

oojurgat- sakinleştirmek

o.-ıp 8/92

o.-ırı 8/90, 15/49

o.-payn-daa 1/219

oojurgal huzur

o. 20/46
o.+dı 20/26
ool erkek evlat, oğul
o. 3/195, 4/177, 4/178, 8/121, 16/160, 19/20, 19/25, 19/36, 19/76, 19/92, 19/194
o.+dar 1/26, 1/110, 3/10, 3/231, 5/21, 13/88, 16/88, 19/5, 19/28, 19/31, 19/33, 19/34, 19/38, 19/39, 19/54, 19/57, 19/69, 19/81, 19/83, 19/93, 19/95, 19/110, 19/118, 19/125, 19/136, 19/169, 19/201, 19/213, 19/221, 19/222, 19/223, 19/224, 19/226, 19/227
o.+dar-bile 1/272
o.+dar-daa 19/15
o.+darga 19/30
o.+darı 19/109
o.+darınıñ 3/201
o.+darnı 16/38, 19/166, 19/229
o.+darnıñ 1/55, 16/101, 16/164, 19/55, 19/238, 19/239
o.+du 1/27, 4/176, 19/57, 19/58, 19/68, 19/71, 19/243
o.+du-daa 19/240
o.+duñ 6/60, 8/140, 8/158, 19/22, 19/37, 19/40, 19/47, 19/52, 19/123
o.+u (oglu) 2/31, 2/106, 2/108, 3/169, 3/198, 3/199, 3/200,

3/213, 3/234, 3/236, 3/241, 4/139, 4/176, 4/178, 5/20, 5/47, 6/6, 7/65, 7/95, 19/27, 19/57, 19/184, 19/185, 19/244, 21/40,
o.+u kiji 19/121, 19/122
o.+un 3/172, 3/173, 3/228, 3/242
o.+unga 3/185, 19/120
o.+nuñ 3/243, 19/26

ool urug erkek evlat
o. 8/217
o.+larnı 8/53

oolak erkek evlat
 o. 19/48, 19/49
ooldug oğul sahibi
o. 3/164, 3/226, 3/233
oon bk. ol
oon bk. ol
oor hırsız
o.+ga 2/131
o.+lar 5/61, 5/64
o.+nuñ 20/24
oor çoruk hırsızlık
o. 5/56
oorga 1. omurga (bir şeyin genel yapısı anlamında)
o.+zın 4/28
 2. arka, sırt
o.+zında 2/46
oorla- hırsızlık yapmak

o.-arga 8/75
❖
duştuk oorla- kız kaçırmak
duştuk o.-ar 6/68
oorlaar çoruk hırsızlık alışkanlığı
o. 8/65
oorlan- hırsızlık yapmak
o.-ıp bol- 8/65
o.-ma 20/19
oorlat- çaldırmak
o.-kan 5/60
oor-suuk hırsızlık (su'k olması lazım)
o. 19/118
oorug mera (tayga)
o.+larje 19/14
oozu bk. ol
opçok deli, bön
o. 4/160
operator operator
o. kijige 22/40
opera opera
o.+zından 27/29
or- 1. oturmak **bk. olur-**
o.-ar bol- 1/289
2. bir statüye geçmek
o.-za-daa 11/9
3. bulunduğu durumu sürdürmek
o.-gan 1/103
4. fiillerin sürekliliğini bildiren yardımcı fiil
o. (çorup, çütüküdüp, haldıp,

kaygap) 1/210, 1/230, 1/231, 1/245, 1/285, 16/53
o.-a (çooglap, dıştanıp) 1/76, 11/10
o.-ar (bıjıgıp, çookşulap, nazı döğüp) 1/170, 13/19, 16/171
o.-ar-dır (çedişpestep-le) 22/32
o.-arın (adaktalıp) 1/282
o.-arıs (çip) 1/265
o.-gan (çanıp, haldıp, kirip) 1/218, 1/225, 13/17, 19/168
o.-gaş (tudup berip, çorup) 1/236, 1/300, 16/48
oraa- sarmak
o.-p al- 1/298
oraaş- dolaşmak, güç çözülür duruma gelmek
o.-pas 8/166
oralakçı yardımcı, muavin
o. 26/6
o.+zı 21/4
oraldajuşkın çalışma, gayret, çaba
o.+ın 2/6
o.+nar 4/165
o.+nı 13/91
oraldaş- çabalamak
o.-ıp kör- 15/4
o.-ıp tur- 22/44
o.-ıp-daa tur- 22/38
o.-kan 13/93
oran 1. dünya

o. 13/16
o. delegeyde 7/15
o.+çe 2/91
o.+nıñ 6/69
2. yer, yurt, memleket
o. 1/202, 21/51, 23/7, 26/47, 26/68
o.+ga 7/13
o.+ı 21/23
o.+ı-daa 1/86
o.+nı 3/252
o.+nıñ 23/18
orançok 1. çok, fazla, fazlaca
o. 12/20, 21/57, 16/167
2. uzak, uzaklar
o.+tan 18/46
oran-çurt (-') ülke, memleket
o.+un 17/26, 19/54
o.+uvus 20/36
oran-sava mesken, yaşam yeri
o. 7/51
o.+dan 22/49
o.+zı 13/11
o.+zınıñ 15/61
ora-soma embriyo
o.+zın 27/6
orayta- geç olmak
o.-y ber- 3/42
orba (')şaman tokmağı
o. 15/50
orden devlet nişanı

o. 5/30
o.+i 5/30
o.+i-bile 1/98
ordu 1. saray
o. 7/34
2. şehir
o.+zunga 6/62
ordu-şivee kale, saray
o.+zin 7/15
orfograftıg (') yazım
o. 11/5
organ (') organ
o.+ın 13/65, 13/97
organizasta- (') düzenlemek
o.-ar 9/33, 22/36
o.-arı 9/19, 24/33
o.-gan 16/12
o.-p 5/26
o.-p erttir- 9/38
organizastattın- (') düzenlenmek
o.-gan 16/21
organizastıg (') organize, organizayle ilgili
o. 24/42, 26/22, 27/7, 27/9
organizator (') organizatör
o.+ları 13/73
organizatsiya (') kuruluş, organizasyon
o.+larga 9/22, 9/38
o.+larnıñ 22/45
o.+zı 22/43

organizm (') organizma

o.+in 13/102

orgkomitet komite

o. 24/47

orgulaaş (') düzlük

o.+inga 17/44

orkestr orkestra

o. 27/1, 27/4, 27/8, 27/27

o.+de 27/25

o.+ge 27/28

o.+niñ 27/3, 27/7, 27/10

orna- takas etmek

o.-p al- 17/67

ornukşut- gömmek, defnetmek

o.-arın 2/86

o.-up 3/185

ornukşudulga gömme, defnetme

o. 2/85, 15/43

orta orada

o. 21/5, 21/33

orta (') orta derecede, olağan

o. 4/187, 16/22, 16/34, 16/53,
17/12

o.+la 16/18

ortaa (') orta

o. 3/157, 7/103, 7/152, 13/16,
13/17, 17/20, 24/15

ortu (') orta, ara

o. 19/179

o.+zu 1/122, 18/80

o.+zunçe 19/172

o.+zunda 1/273, 2/46, 7/32,
7/34, 7/43, 7/145

o.+zundaazı 21/19

o.+zunga 7/94, 8/115, 17/12

ortuku (') orta

o. 6/69

ortuluk (') ada

o. 7/131

o.+ta 7/43, 7/153

o.+tar 7/19

o.+un 7/25, 7/126

ortulukçugaş (') adacık

o.+tı 1/273

ortumak (') 1. orta

o. 2/162, 4/90, 9/21, 14/8

2. ortalama

o. 12/19, 12/20

ortun (') 1. orta

o. nazın 4/20

2. ortanca

o. 3/234

oruk yol

o. 1/89, 1/180, 1/228, 3/43,
3/105, 5/44, 7/112, 14/36, 25/19,
25/30

o.+bile 27/10

o.+çe 1/177

o.+ka 1/180, 1/242, 3/14,
25/15, 25/28

o.+ta 19/85

o.+tar 1/118, 1/138

o.+tarın 1/140
o.+tarınıñ 1/226, 7/42
o.+tu 1/227, 1/229, 19/169, 25/35
o.+tuñ 1/225, 25/23, 25/25
o.+u 5/2, 14/41, 20/24
o.+u-bile 1/23, 19/169
o.+un 1/125, 1/228, 25/17
o.+unçe 1/225
o.+unda 1/12
o.+unuñ 5/44, 24/25
o.+uvus 27/11, 27/13
o.+uvustu 1/229
2. yol, yöntem
o.+un 20/52
3. bir güçlük karşısında
o.+unda 5/14
orukta- 1. yol almak, yol boyunca ilerlemek
o.-gaş 1/229
o.-p 1/267
2. ... yolu üzerinden geçmek, ilerlemek
ak o.-p 1/210, 1/225, 1/236
oruktug yolu olan
o. 8/229, 21/11
oruk-harılzaa yol bağlantıları
o.+vıstı-daa 24/25
orulgalıg kazançlı, kârlı
o. 25/30
orulga kâr

o.+zın 25/34
orun 1. yer
o.+un 22/31
2. yatak
o. 8/82, 8/85, 8/160
o.+u-bile 12/32
o.+um 16/34
3. iyelik ve yönelme ekleriyle bir şeyin yerine
o.+unga 1/280, 7/150, 8/41, 13/52
4. iyelik ve yönelme ekleriyle başkasının adına
o.+umga 16/56
o.+uñga 16/54
orun-döjek yatak-döşek
o.+ti 8/161
orunnug yataklı
o. 1/142
orus Rus
o. 1/8, 1/12, 1/95, 1/261, 1/299, 3/172, 3/173, 6/17, 6/45, 6/49, 6/61, 9/6, 16/19, 16/75, 16/147, 18/2, 18/55, 18/58
2. Rusça
o. 9/37
orus dıl Rusça
o. 1/94, 9/19
o.+da 1/92, 6/45, 9/24, 14/18, 14/28, 14/46, 15/17, 15/66, 16/146

o.+darniñ 14/10
orus-daa dıldarda 22/13
o.+dı 1/56
o.+ga 1/57, 1/95, 1/124, 1/174,
9/17, 22/18
orusta- Rusça olarak ifade etmek
o.-ar 3/24
o.-p 1/56, 1/75, 4/111, 5/30,
16/74
orus-tıva Rusça-Tuvaca
o. 11/6
oskundur- (') kaybetmek
o.-gan 15/32
ospaksıra- insanlardan kaçmak
o.-p çoru- 5/63
ošta- önceden haber vermek, belirtmek,
işaret etmek
o.-ar 8/76
o.-p çor 1/282
ot ateş
o. 13/15
o.+tarı 1/303
otçyot (') rapor
o.+u-dur 1/102
o.+tan 1/109
otçyot-iletkel rapor
o.+derni 26/26
o'tçu otacı
o. 15/47
o'tkar- (') otlatmak
o.-ıp 7/129

otryad öncü, önder
o.+tarınga 6/58
ot-sigen (') ot
o.+iniñ 5/41
ot-sorlug ateş
o. 18/44
otta- (') otlamak
o.-p çoru- 1/231, 13/5
ottug-ıyaş yakacak odun
o. 3/122
ottul- yakılmak
o.-gay 19/216
o'tta- (') otlamak
o.-arı 1/253
o.-p 1/252
ottuk çıkmak
o.+un (ottuun) 4/176, 4/178
ottur- uykudan uyandırmak
o.-bayn-daa 16/49
o.-uptu 1/48
2. ilgi, merak vb. şeyleri
canlandırmak
o.-ar 26/47
o.-gan 20/32
o.-up kag- 20/26
ovaaday taç
o.+niñ 18/66
ovaarımça sakınma
o. çok sakınmasız 12/37
ovur-hevir şekil, tip
o. 2/49

- o.+in** 6/40, 15/41, 15/46
- o.+ler** 2/37, 2/39, 2/40, 2/41, 2/60, 2/62, 2/83
- o.+lerge** 2/51
- o.+leri** 2/128
- o.+lerinde** 2/16
- o.+lerni** 2/63
- ohotoved** avcı
- o. ter** 26/63
- oy I** kırkılmış koyun derisi
- o.** 18/66, 18/71, 18/75, 18/106
- oy II** yıl dönümü
- o.+un** 2/148, 8/196
- o.+unga** 1/38
- o.+uñar** 14/81
- oy III** kula renkli at
- o.+u** (oynu) 19/73
- oy- 1.** oymak, işlemek
- o.-arın** 7/92, 7/109
- o.-gan** 2/42
- 2.** desenini çıkararak oymak, kesmek
- o.-a** 16/34
- 3.** kanun, gelenek vb. için uymamak, kural çiğnemek
- o.-up** 18/36
- oybun** benek
- o.** 18/32
- oyna- 1.** oyun oynamak
- o.-ar** 1/152, 1/153, 1/154, 19/100, 19/104, 19/224, 19/233
- o.-arda** 19/27
- o.-arı** 8/226, 19/243
- o.-arım** 19/119
- o.-arınçe** 19/162
- o.-gan** 7/12, 19/9, 19/46, 19/55, 19/108, 19/125, 19/158, 19/166, 19/169, 19/201, 19/213, 19/221, 19/222, 19/226, 19/227, 19/229, 19/238
- o.-p** 8/40, 19/10, 19/33, 19/212
- o.-p çoru-** 19/38, 19/69, 19/83, 19/91, 19/245
- o.-p kel-** 19/119
- o.-p tur-** 19/162, 19/239
- o.-vas** 19/184
- 2.** müzik aleti çalmak
- o.-ar** 17/73, 27/9, 27/11, 27/19
- o.-arınıñ** 27/23
- o.-p** 27/13, 27/27
- o.-p olur-** 27/30
- o.-y ber-** 27/29
- 3.** üstlenmek
- roldu o.-p tur-** 6/12, 15/21
- oynaanzıg** oyun düşkünü
- o.** 21/54
- oynaar ayalga** oyun havası
- o.+lar** 13/32
- oynakçı** çalgıcı, müzisyen
- o.+larınıñ** 27/21
- o.+larnı** 27/23
- oytala-** reddetmek, istememek

o.-ar 20/56	oyun oyun
o.-p bol- 12/42	o. 19/53
o.-vas 4/162	o.+ga 19/38
oytulaaş Tuva'da devrim öncesinde	o.+narga 8/166, 17/22
gençlerin gece toplanarak	o.+narı 8/108
oynadıkları bir tür oyun, eğlence	o.+nuñ 19/5
o. 19/4, 19/38, 19/53, 19/56,	o.+u 19/53, 19/231
19/58, 19/63, 19/68, 19/81,	o.+u 19/4
19/111, 19/112, 19/160, 19/162,	o.+unga 19/112
19/163, 19/228, 19/230, 19/231,	o.+un 1/160, 19/162
19/236, 19/244	o.+unçe 19/163
o.+bile 19/245	o.+unga 19/244
o.+çe 19/233	oyun-baştak şaka
o.+ka 19/34, 19/35, 19/161,	o. 4/158
19/164, 19/212, 19/243	oyun-baştaktıg şakacı, latifeci
o.+tı 19/5, 19/6	o. 1/55
oytulaaşta- oytulaaş oynamak	oyun-tantsı oyun, dans
o.-ar 19/225	o. 8/152
o.-gan 19/11, 19/33, 19/52,	oyun-toglaa toplu oyun
19/54, 19/57, 19/93, 19/95,	o. 19/232
19/110, 19/118, 19/166, 19/167,	o.+bile 8/220
19/173, 19/223,	o.+daa 17/60
o.-p 19/9, 19/10, 19/27, 19/46,	o.+nı 24/33
19/55, 19/69, 19/82, 19/83,	o.+zında 4/148
19/91, 19/108, 19/119, 19/125,	oyun-toglaalg toplu oyunlu
19/158, 19/166, 19/169, 19/184,	o. 8/221
19/201, 19/213, 19/221, 19/222,	oyunzak oyuncu, oyun düşkünü
19/224, 19/226, 19/227, 19/229,	o. 4/198
19/238, 19/239, 19/243, 19/245	ozalda- (') gecikmek
o.-p çoru- 19/1, 19/5, 19/136	o.-p 16/18
o.-p egele- 19/13	ozaldıg (') tehlikeli

o. 18/19

Ö

ög 1. çadır, yurt, ev

ö.+de 8/87

ö.+ge 1/126, 4/144, 4/164,

4/176, 8/46

ö.+ler 13/11

ö.+lerge 17/52

ö.+leri 21/21

ö.+lerin 1/232

ö.+nüñ 3/113, 4/144, 8/48,

8/167

ö.+ünge 4/149, 4/177

ö.+ünüñ 19/47

2. aile

ö. 4/117

ö.+ge 4/179

öönüñ eezi koca, eş

ö. 3/30

öönüñ işti hanım, eş

ö. 3/191, 3/192, 3/197,

3/232, 5/28

ögbe ata, dede

ö.+lerden 24/5

ö.+leri 2/17, 6/20, 8/116

ö.+lerim 2/26

ö.+leriniñ 2/40, 2/110, 6/15,

6/20, 13/15, 13/92

ö.+lerivis 15/48

burungu ö.+lerivis 4/114

ö.+lerivisten 23/28

ö.+lerivistiñ 4/28, 4/173, 27/23

ö.+lerni 2/16, 2/35

ö.+lerniñ 8/48, 8/79, 8/101,

8/104, 15/11

ö.+m 2/142

ö.+vis 5/20, 8/123

ö.+vistiñ 5/21

ögbe kiji ata

ö.+niñ 27/19

2. aile

ö.+den 8/20

ö.+lerniñ 8/70

ög-büle aile

ö. 4/56, 4/128, 8/1, 8/3, 8/4,

8/51, 8/61, 8/106, 8/139, 8/142,

8/171, 8/202, 8/221, 8/223, 17/9,

17/36, 12/30, 12/38

ö.+daa 17/21

ö.+den 8/78, 17/38

ö.+ge 8/21, 8/54, 8/81, 8/100,

8/133, 8/205, 8/219, 16/33

ö.+ler 3/223, 3/224

ö.+lerde 8/210

ö.+lerge 12/27

ö.+lerniñ 17/10, 20/44

ö.+ñerge 14/81, 23/13

ö.+ni 8/117, 8/155, 17/32

ö.+niñ 1/301, 4/122, 4/168, 8/8,

8/42, 8/60, 8/98, 8/102, 8/109, 8/161, 8/167 ö.+vistiñ 5/68 ö.+zi 8/5 ö.+zi-bile 3/60, 3/178 ö.+zin 8/224 ö.+ziniñ 3/230, 5/20, 6/9, 12/28 ❖ ög-büle tut- aile kurmak 8/126, 8/226 ög-bülelig evli ö. 18/55 ö. apar- 3/221 ö. bol- 4/58 ög çok bekar ö. 18/9 öglen- evlenmek ö.-gen 8/34, 8/155, 8/166, 19/138 ö.-geniniñ 8/176, 8/192, 8/194, 8/196 ö.-gennerniñ 8/162 ö.-ip al- 19/119, 19/125 ö.-ip tur- 8/115 ö.-ir 3/139, 8/121, 8/130, 8/141 ö.-irde 8/218 ö.-mes 3/140, 8/134 ögleniş- evlenmek ö.-kenin 8/144 öglüg evli ö. 18/9	ök gırtlak ö. 13/40 ö.+bile 13/95 ökpe: (') ökpe ırı ö. 13/62 ökpele- (') gırtlaktan şarkı söyleme stili ö.-er 13/62 öl- ölmek ö.-been-daa 17/36 ö.-bes 4/166 ö.-beyn 17/37 ö.-dü 2/70, 2/73, 2/76 ö.-gen 2/85, 2/89, 2/90, 2/91, 7/59, 7/65 ö.-gende 4/166 ö.-üp 1/132 ö.-üp kal- 19/59, 19/61, 19/64, 19/66 ö.-ür 4/139, 19/217 ö.-ürde 2/86 öl-çaş yeni doğmuş bebek ö. tölü-bile 12/28 ölçey-kejik saadet ö. 4/113 ölük kürklü hayvan ö. 26/38, 26/57 ölüm ölüm ö. 2/141, 8/76 ölür- öldürmek ö.-geni 26/43 ö.-üp bol- 26/37

ölürjür-çidirjir ölümcül

ö. 19/95

ölürt- öldürtmek

ö.-ken 7/60

ömünee: ömünee-zinden biri adına

ö. 11/13

öñ renk

ö. 18/30

ö.+ner-bile 7/39

önçü (') mal, mülk, varlık

ö. 8/149, 8/214, 8/217

ö.+zü 2/2

2. miras (bilimle ilgili)

ö.+zünge 4/28

önçü-höreñgi ('-) mal, mülkiyet

ö. 8/3

ö.+ge 8/218

öñ-çüzün renk

ö. 14/66

öndür ulu, büyük, yüce

ö. 8/104, 14/81, 14/82

öñgür renkli

ö. 21/8

öñne- renklendirmek, boyamak

ö.-p kag- 18/71

öñnüg renkli

ö. 1/71, 3/87, 18/9

öñnerlig 1/270

öñnük arkadaş, dost

ö.+ter 1/299

ö.+ter-bile 20/13

ö.+teri 3/120

ö.+terimni 3/110

ö.+terivis 1/54

ö.+terivisti 1/59

öñnükteş- dostluk kurmak

ö.-iri 1/301

öörünçüg sevindirici

ö. 27/29

öödejok cansız, durgun, uyuşuk

ö. 4/160

ö.+u 5/63

öödele- iyileşmek

ö.- ves 4/131

öör 1. eş dost

ö. 5/64

ö.+ümden 2/135

ö.+üñerni I/43

2. takım

ö.+ünge 19/46, 19/52

ö.+üvüske 1/53

ööredig öğreti

ö. 8/48

ö.lerde-dir 20/15

ö.+leri 4/166, 20/6

ö.+i 8/54, 8/104, 20/24

ö.+i-bile 20/4

ö.+in 20/51, 20/52

ö.+inden 20/34

ö.+iniñ 8/79

öörediglig 1. öğreti

ö. 8/94

2. öğretici
 ö. 5/39, 5/68
ööredilge eğitim, öğretim
 ö. 1/62, 1/102, 1/103, 1/104,
 2/100, 2/162, 9/21, 14/31, 25/38
 ö.+ni 1/105
 ö.+zin 25/42
 ö.+zinge 3/210
 ö.+ziniñ 1/99, 1/118
öören- 1. öğrenmek
 ö.-divis 1/52
 ö.-gen 23/20
 ö.-ip 1/27, 1/134, 6/57, 9/34,
 16/10
 ö.-ip al- 3/151, 3/192, 3/193,
 5/55, 16/34, 16/57, 22/21
 ö.-ip kör- 1/51, 24/47, 25/4
 ö.-ip şıda- 4/128
 ö.-ip tur- 1/93, 13/99
 ö.-ir 1/79, 4/194
 ö.-iringe 2/160, 6/21
 ö.-irler 8/175
2. öğrenim görmek
 ö.-gen 1/103, 3/176
 ö.-ip 8/125, 11/3, 14/8, 16/39,
 16/61, 27/5
 ö.-ip al- 27/18
 ö.-ip bol- 16/37
 ö.-ip çoru- 3/30, 16/45
 ö.-ip tur- 1/110, 1/272, 3/62,
 3/207, 3/209, 16/13, 16/39,

25/41
 ö.-ir 16/67
 ö.-ir 16/36, 16/66
 ö.-iringe 1/174
3. alışmak
 ö.-i ber- 16/137
 ö.-ip 8/40
4. faydalanmak
 ö.-ip kör- 13/75
ööret- 1. öğretmek
 ö.-ip 1/281, 1/301, 5/41, 8/105,
 9/35, 16/21, 17/81, 20/56
 ö.-ip al- 1/50
 ö.-ip ber- 8/95
 ö.-ip çoru- 8/73
 ö.-ip egele- 1/49
 ö.-ip kag- 8/59
 ö.-ip kir- 16/47
 ö.-ip tur- 9/21
 ö.-ir 1/28, 1/97, 8/47, 8/52, 8/53,
 8/81, 9/40
 ö.-iri 1/145, 8/46, 8/60, 8/62,
 8/63, 8/71, 8/78, 8/98
 ö.-iringe 1/98
 ö.-iriniñ 1/99
 ö.-ir ujurlug 1/32
2. öğrenim gördürmek
 ö.-ip 16/60, 16/68
3. alıştırmak
 ö.-ip 4/125
 ö.-ip tur- 26/59

ö.-ir 1/31, 8/68
ö.-iri 4/150, 8/138
ööreniçel yetenekli, -e gücü olan
 ö. 1/280, 4/161
öörenikçi öğrenci
 ö. 1/103, 16/72
 ö.+ler 1/58, 1/174
 ö.+ler-daa 1/104
 ö.+leri 27/21
 ö.+leriviske 1/58
 ö.+lerivistiñ 1/32
 ö.+lerni 16/17, 16/21
 ö.+lerniñ 1/103, 1/105, 1/143,
 1/205, 7/139, 16/12
 ö.+zi 4/199
 ö.+zi-dir 3/143
öören- - **şiñgeet-** sindirerek öğrenmek
 öörenip-şiñgeedip al- 4/54,
 4/109
öörlüg eşi dostu olan
 ö.+de 4/131
öört- sevindirmek
 ö.-üp çor- 1/283
 ö.-üp-le çoru- 14/82
öörü- sevinmek, mutluluk duymak
 ö.-p 4/113, 10/4, 11/10, 13/108,
 13/109, 13/111
öörünçüg mutluluk verici
 ö. 8/101, 26/25
öörüşkü sevinç, neşe, mutluluk
 ö.+bile 1/18

ö.+nü 1/155
ö.+nüñ 19/56, 20/8
ö.+zü 1/158
ö.+zün 4/165, 8/205
 ö.+zünden 8/108
öörüşkülüg sevinçli, mutlu
 ö. 1/26, 1/157, 20/48
öörüşkü-mañnaylıg sevinçli, mutlu
 ö. 10/16, 20/32
ööskü- 1. yayılmak, sirayet etmek
 ö.-p 10/6
 2. patlak vermek (devrim için)
 ö.-geş 5/5
öösküt- körüklemek (mutluluk için)
 ö.-er 4/165
öpey ır ninni
 ö.+ın 8/92
 ö.+ların 13/33
öpeyle- ninni söylemek
 ö.-ñer 12/40
öreel oda
 ö. 7/33, 16/121
 ö.+çe 16/80
 ö.+de 16/101
 ö.+derivistiñ 22/24
 ö.+derni 22/3
 ö.+di 22/42
 ö.+ge 3/72, 3/73, 22/41
 ö.+inçe 16/94
 ö.+inge 1/25, 3/71
öreeldig odalı

öreelderlig 22/49
örege çadır, yurt
 ö. 19/154
öreme süt kaymağı
 hayındırgan süt ö.+zi 24/44
örgee zengin yurt, otağ
 ö.+mni 7/89, 7/117
 ö.+zin 7/106
 ö.+zinden 7/112
 ö.+zinge 7/123
örge tarla sincabı
 ö.+lerni 16/5
örgün-kövey kalabalık kitle
 ö. 14/82
örtek (') fiyat, değer
 ö.+i 3/135, 4/113, 13/73, 25/8,
 25/12
 ö.+ke 26/44
örteel istasyon
 ö.+inge 7/155
örtektig (') değerinde, fiyatında
 ö. 18/10, 22/40, 23/10
örtemçey (') evren, kainat
 ö. 12/17
 ö.+de 1/302, 4/3
 ö.+den 5/20
örteñ (') yanmış, yanık
 ö. 4/134
örttet- (') yakmak
 ö.-ip 17/29
örttet- - huyukta- ('-) yakmak

örttedip-huyuktaan 20/42
örü- örmek
 ö.-p al- 17/71
 ö.-p kag- 18/9
örü 1. yukarı, yukarıya doğru
 ö. 19/169, 19/177, 19/180
2. üzeri (yaş için)
 ö. 4/103, 12/14
 ❖
örü alızı yukarı, yukarıya doğru
 ö. 21/29, 21/37
örü baştandır iç kısmının
yukarıya bakacak şekilde
 ö. 18/18, 18/19
ös aort
 ö. 4/45
 ö.+ünden 4/40
ös- (') 1. büyümek, yetiştirmek (insan için)
 ö.-er 4/139, 4/177, 8/29, 8/91
 ö.-eringe 4/131
 ö.-ken 1/248, 5/43, 8/40,
 13/106, 19/10
 ö.-ken bol- 4/123, 16/33
 ö.-kenim 19/212
 ö.-kenin 8/212
 ö.-üp 3/221, 4/120, 4/129, 8/28,
 12/31
 ö.-üp kel- 4/112, 4/182
 ö.-üp olur- 3/165, 6/31, 9/35
2. yetiştirmek (bitki için)

ö.-eriniñ 1/194

ö.-ken 1/265

ö.-üp tur- 3/93

3. gelişmek

ö.-er 25/30

ö.-eri 1/143

ö.-üp kel- 1/115

öske 1. başka, diğer, öbür

ö. 1/136, 1/184, 1/225, 2/79, 2/91, 3/42, 3/84, 3/86, 3/92, 3/128, 3/227, 3/259, 3/260, 4/6, 4/50, 4/62, 4/126, 4/130, 4/163, 4/165, 6/28, 6/35, 7/45, 7/78, 8/17, 8/73, 8/83, 8/139, 9/10, 9/12, 13/58, 14/60, 14/61, 14/63, 14/64, 15/7, 15/8, 15/23, 17/28, 17/30, 17/49, 17/65, 17/66, 17/67, 17/68, 17/78, 17/83, 18/20, 18/62, 18/104, 19/123, 19/229, 20/50, 22/23, 22/49, 26/20, 26/48, 27/6, 27/16, 27/26, 12/9, 12/15, 12/42

ö.+ler 20/51

ö.+lerge 10/16

ö.+leri 7/44, 13/29

ö.+lerin 16/68

ö.+leringe 4/65

ö.+lerniñ 20/51

öske-daa ve benzeri, diğer 2/9, 2/162, 4/158, 13/108, 18/8, 21/7

baza oon-daa öske ve benzeri 14/66

baza öskeler-daa ve benzerleri 21/10

bolgaş öske-daa 1/140, 3/121, 7/72, 13/96, 17/78, 18/4, 21/12, 12/7

bolgaş öskeler-daa 11/11, 24/36

öskeer 1. başka türlü

ö. 9/24

öskeer çugaalaarga başka bir deyişle 2/85, 4/51, 4/119

2. başka bir yere

ö. 1/74

öskele- yadırgamak, başka görmek

ö.-veyn 4/144

ösken (') genç kişi

ö. 19/18

ö.+ge 21/9

öske-öske farklı farklı

ö. 8/158

öskeril- 1. değişmek

ö.-bes 2/14

ö.-gen 8/4, 8/124

ö.-i ber- 7/150

ö.-ip 8/108

ö.-iri 15/53

2. ihanet etmek

ö.-irge 2/30

öskerilgelig değişik

ö. 4/64

öşkerlişkin değişim

ö.+iniñ 6/27

ö.+ner 4/31

ö.+neriniñ 6/21

öskert- değiştirmek

ö.-i ber- 8/146

ö.-ip 6/9

ö.-peyn 4/28, 16/134

ösküs (') öksüz

ö. kal- 4/169

ö.+ter 4/190

ö.+ünden 4/166

ösküs kiji öksüz

ö.+ni 4/170

ösküssüret- (') öksüz hissettirmek

ö.-pes 4/168

ö.-peyn 5/20

ösküs-çavıs ('-) öksüz

ö. 4/167

östür- (') 1. büyütme, yetiştirmek

ö.-üp 4/140, 17/51

2. hayvan beslemek, yetiştirmek

ö.-er 1/196, 19/157

ö.-eringe 5/29, 5/35

ö.-üp 17/16

ö.-üp çoru- 17/65

ö.-üp kag- 5/46

3. biriktirmek, çoğaltmak

ö.-üp bol- 12/26

ö.-üp kag- 26/43

östür- - doruktur- ('-) büyütme,

yetiştirmek

östürüp-dorukturup **çoru-**
4/145

öş- (') sönmek (ilgi, merak için)

ö.-e ber- 16/117

ö.-üp bar çoru- 5/14

öşkü (') keçi

ö. 8/120, 18/75, 23/28

ö.+ler 1/211

ö.+nü 4/18, 8/52

öş-öjeen öfke

ö.+daa 19/92

ötküt 1. keskin, tiz (ses için)

ö. 1/156

ötküt sös-domaktıg doğru sözlü
5/36

öttün- taklit etmek

ö.-er 13/92

ö.-eri 27/17

ö.-eringe 13/104

ö.-üp tur- 16/145

öttündür- :ün öttündürgen sös ses
taklidi kelime 15/17

öy I zaman, devir

ö.+de 2/21

öy II bir fiile meyilli olduğunu ifade
eden söz (sıfat-fiil, iyelik ve
yönelme durumu ekli fiile
gelerek)

çannırına ö. bol- 19/187

öy III uymuş, tam gelmiş

ö. 18/101

öy- silindirden geçirmek

ö.-gen 18/84

ö.-üp kag- 18/75

öyle- kısım kısım ayırmak

ö.-p 15/15

öy-öylep periyodik

ö. 6/30

öy-şag zaman

ö.+ın 26/74

öze- kesmek (hayvan)

ö.-gen 8/52

ö.-p 8/53

özek öz, özek

ö. 2/112, 4/28

ö.+i (özee) 8/54, 27/21

ö.+inde 15/41

özektel- kaynaklanmak, meydana
gelmek, kurulmak

ö.-gen 15/59, 17/38

özülde 1. büyüme, gelişme

ö.+zin 1/112

2. hayvan besleme

ö.+zin 19/152

özülde-sayzıral gelişme

ö.+dın 4/50

ö.+ı 1/283

özüüçel gelişmiş

ö. 1/196

P

paarañ karargâh

p.+ı 7/118, 7/119

pakta- yutmak

p.-p 2/96, 2/97

palata koğuş, oda

p.+ larga 1/134

paleolit paleolitik çağ

p. 13/8

pallidum bir arpa türü

p. 1/197

panorama panorama

p.+zın 27/6

papka dosya

p. 1/102

par pars

p. 4/104, 7/85

park park

p.+ı 25/20

p.+ınçe 1/152

p.+ta 1/152

p.+tın 1/154

parla- yayımlamak

p.-ar 16/6

p.-gan 1/94

p.-p 2/162, 15/23, 22/18, 22/29,
22/35

p.-p egele- 1/96

p.-p tur- 1/95, 9/27, 16/3, 16/7,
16/106

p.-vaan 13/84

parlalga yayım

p. 1/98

p.+da 9/27

p.+ga 9/14

p.+nıñ 16/10

parlat- yayımlamak

p.-kan 13/70

p.-kanı 14/14

p.-kaş 24/40

parlattın- yayımlanmak

p.-gan 13/95, 22/40

parom feribot

p. 1/6

paroturbinnaya

p. 16/143

partiya parti

p. 1/166

pasport 1. kimlik

p. 16/162

2. sertifika

p.+un 25/5

passajir yolcu

p. 3/78

p.+ler 1/48, 3/21

p.+lerni 3/8, 3/19

paş kazan

p. 4/134

pat kötü, fena

p. 4/185

pedagog pedagog

p. 4/4

pensioner emekli

p. 9/42

pensiya 1. emeklilik

p. 13/66

p.+je ün- 12/19

2. emekli aylığı

p. 13/65

periodiktig periodik

p. 16/10

pidjak ceket

p.+tar 1/8

pionervojatıy öncü başkan

p.+ı 1/173

pionervojatıyla- öncü başkanlık
yapmak

p.-p 16/157

plan plan

p.+ı 19/151

p.+ında 1/140, 24/28

planna- planlamak

p.-ar 25/15

p.-p 22/38

plannaaşkın plan

p.+ı-bile 6/46

p.+ıñ 6/62

planıg planlı

p. 19/150

plastiktig drama plastik drama

p. 15/39

p.+nı 15/68

plaşç yağmurluk

p.+tarıvıstı 1/287

plate elbise

p.+ler 1/8

platforma platform

p.+da 7/35

plyonka film

p.+da 22/19

p.+je 22/36, 22/40

p.+larda 22/25

p.+nı 22/30

poçta posta

p. 22/16

p.+nıñ 22/17

poema şiir

p.+zınıñ 27/29

poetiktig şiirsel

p. 2/64

poeziya şiir

p.+da 2/117, 2/123

p.+da-daa 2/119

p.+nıñ 2/123

p.+zı 2/116

pogon apolet

p.+u 18/29

politiktig politik, siyasi

p. 1/66, 5/2, 5/7, 24/20

polka raf

p.+ga 22/31

p.+lar 22/24

polkovodçu komutan

p. 6/45

p.+zu 6/39

pomidor domates

p.+lar 1/11, 1/190

pös bez, kumaş

p.+ten 8/191

p.+terni 21/8

p.+tü 3/188, 13/12

p.+tün 3/187

pös kuda evliliğin 35. yıldönümü

p. 8/191

pöş dağ servisi

p. 1/256, 21/8

praktiktig

p. 26/13

prezident başkan

p.+izinge 13/109

printsiv ilke

p.+i-bile 25/7

professional profesyonel

p. 13/79, 15/22, 25/40, 27/28

professionaldıgı

p. 26/63

professional-tehniktig

p. 3/198

professor profesör

p. 13/110, 14/2, 14/9, 14/35

profevilel sendika

p.+deriniñ 21/4

programma program

p. 22/18

p.+ların 14/31

p.+laringa 2/162
programmalig programlı
p. 22/46
protokol
p.+dar 26/32
p.+unga 25/16
psihoterapiya psikoterapi
p.+nıñ 8/88
pyatnitsa cuma günü
p.+da 11/2

R
radio radyo
r. 1/141
r.+ga 9/39
r.+ga-daa 9/14
radiostudiya radyo stüdyosu
r.+da 22/41
ranet elma çeşiti
r.+tir 1/192
rasa ırk
r. 1/301
rayon bölge
r. 5/32, 16/114
r.+çe 3/177
r.+ga 3/171
r.+narga 1/142
r.+nuñ 3/174, 3/175, 3/176
r.+u 23/35
r.+unda 17/41
realistig gerçek

r. 2/60
redaktor redaktör
r. 1/121, 1/122, 6/25, 16/58
r.+larıvıs 16/150
r.+uvus 16/77
redaktorla- redaktörlük yapmak
r.-gan 14/27
redaktsiya yayın kurulu
r. 6/8, 16/21, 16/142, 16/167
r.+da 1/121
r.+nıñ 1/93, 16/131, 16/138
r.+vıs 16/141
r.+zınçe 1/91, 16/17
r.+zından 1/112
r.+zinga 16/76
region bölge
r. 25/35
rejisser rejisör
r. 15/38
r.+larıvıska 15/37
relyeftig karta fiziki harita
r.+zından 7/115
repertuar repertuar
r.+ı 27/27
repressiya baskı dönemi
r.+nıñ 24/11
respublika cumhuriyet
r. 5/35, 24/28, 25/30, 25/34
r.+da 10/8, 22/3
r.+dan 23/8
r.+ga 25/5, 25/27, 25/44

r.+lar 20/38
r.+lar-bile 2/162
r.+nıñ 9/22, 22/33, 23/9, 23/11, 23/18, 23/29, 23/32, 23/33, 25/2, 25/21, 25/25, 25/38, 25/43, 25/45, 26/8, 26/23, 26/25, 26/32, 26/49, 27/6, 12/13
retsenziyala- eleştiri yapmak
r.-gan 14/27
revolyutsiya devrim
r. 1/132, 13/19, 24/6
r.+nıñ 1/38
r.+zı 5/5
r.+zınıñ 1/114
reyd liman
r.+ilerde 26/53
rınok pazar, çarşı
r. 3/90, 5/24, 18/10
r.+ka 3/75
r.+tuñ 3/80, 3/91
r.+unçe 3/74
ris piring
r. 3/122
rol rol
r. 6/20
r.+du oyna- 6/12, 15/21
roldug rolü olan
r. 13/31
roman-esse roman
r.+zinden 6/39
Rossiya Rusya

R. 1/66, 5/12, 5/13, 6/36, 6/53, 7/23, 25/27, 26/3
R.+da 6/42, 20/38, 21/16, 23/18, 25/27, 25/28, 12/20
R.+dan 23/8
R.+ga 5/10, 5/11, 25/7
R.+ga-daa 6/30
R.+nıñ 3/94, 6/22, 6/23, 6/34, 6/41, 9/19, 13/75, 14/17, 22/18, 25/2, 25/4, 25/45, 26/4, 26/23, 26/48
rossiyji Rus gibi
r. 6/63
roza gül
r. 8/183
rubl Rus para birimi, ruble
r. 22/42, 25/8, 26/44
r.+di 25/6, 25/28
r.+diñ 25/34
rubrika bölüm
r.+nı 15/3
runika runik
r. 2/2, 2/87
r.+da 2/39
runiktig runik
r. 13/23

S

saada- oturmak
s.-vayn 1/154
saaskan saksagan

s. 4/166
s.+ga 17/84
saazın kağıt
s. 3/54, 3/57, 14/82, 26/58
sag- sağmak
s.-ip 8/52
s.-ip tur- 4/18
❖
saar inek sağimlık inek
s.+iniñ 1/187
sad 1. bahçe
s.+tar 1/194
s.+tı 1/191
2. *urug sadı* şeklinde kadın rahmi
bk. urug
saddıg bahçeli
sadtarlıg 1/195
sadıg (') 1. ticaret
s. oruu 1/228
2. mağaza, alış veriş merkezi
s. 18/10
s.+lar 1/261, 3/90
s.+ları 1/176
s.+larnı 1/14
sadıgıjı (') satıcı
s.+larınıñ 24/4
s.+larnıñ 24/18
sadıglaş- (') birbirine satmak, alış veriş
yapmak
s.-ip tur- 17/78
sadıg-harılzaa alış veriş ilişkisi

s. 17/66, 17/77
sadıp al- (') satın almak
s.-gan 3/138
s.-ganı 3/108
s.-gaş 1/15, 1/154, 3/5, 3/128
s.-ır 3/129
s.-ırı 3/137
s.-ıringa 22/46
sagı- (') uymak, riayet etmek
s.-ır 4/152, 8/98, 8/113, 8/165,
8/208
s.-ırı 8/33, 18/35, 8/97
s.-ırın 15/61
s.-ır tur- 8/81, 19/147
s.-ip 7/51, 8/78, 8/101, 10/10
s.-ip çoru- 6/14, 8/80, 15/62
s.-ip kel- 8/203
s.-ip tur- 26/29
s.-vışaan 1/13
sagı- - teyle- (') ibadet etmek
sagıp-teylep çoru- 10/11
sagılga (') disiplin
s.+larında 4/148
sagılga-çurum ('-) düzen, disiplin
s.+ga 4/125
s.+un 4/160
sagılga-ujur ('-) âdet
s.+larında 18/34
sagın- 1. düşünmek
s.-gan 25/44
2. hatırlamak

s.-mayn-dır 16/22	sagış sal- ihtimam göstermek,
s.-ıp 3/231, 10/4, 19/246	özen göstermek, ilgilenmek <i>bk.</i>
s.-ıp al- 1/5, 12/28	sal-
s.-ıp çor- 13/110	sagış-bodal düşünce
s.-ıp çoru- 5/42	s.+ darı-bile 6/5
s.-ıp kag- 1/289	sagış-çovaaşkın ihtimam gösterme,
s.-ıp kel- 1/279, 15/35	merak etme, endişelenme
sagındır- hatırlatmak	s.+ı 4/130
s.-dı 1/17, 1/172	sagış çovangır kayıtsız kalmayan
s.-ıp 9/36	s. 4/192
s.-ıp kel- 3/94, 7/158	sagış-setkil (-') duygu düşünce
s.-ıp tur- 19/244	s. 2/7, 2/110, 4/9, 4/33
sagındırığ uyarı, ikaz	s.+deringe 10/5
s. 19/141	s.+di 23/33
s.+daa 5/56	s.+diñ 1/303, 6/69, 15/60
sagingır akıllı	s.+i 8/74, 15/15, 20/30
s. 5/36	s.+in 8/90, 15/14, 15/20, 15/44,
sagış 1. akıl	15/49, 15/50, 15/59, 20/32,
2. gönül	20/44
s.+ın 8/92	s.+inde 20/26
❖	s.+inden 15/15
sagış aarı- büyük zahmet	s.+iñerniñ 20/46
çekmek	s.+inge 4/31, 4/157, 15/65,
s.-p 14/6	20/50, 23/34
sagışka kir- 1. akla girmek	s.+iniñ 1/301, 2/119, 15/12
s.-gen 19/2	s.+ivisti 1/302
2. içine sinmek, hoşuna	sagıttın- hatırlatmak
gitmek	s.-arı 18/21
sagıjı kirer 4/176	saglagar uzun tüylü
sagıjnga kirer 19/71,	s. 18/99
19/76	saglañnat- kıpırdatmak, oynatmak,

sallamak
s.-ı 1/194
saglañnadır kımıldayarak
s. 3/93
sag-sag ses yansımali söz, güm güm
s. 21/45
saktıñkın anı
s.+nar-bile 10/4
s.+narnı 11/11
sal sal
s.+dı 1/77, 1/272, 1/275, 1/276
s.+ga 1/273
s.+ın 1/274
sal- 1. bir yere koymak, bırakmak
s.-bayn 22/22
s.-bas 18/18
s.-ıp 1/216, 8/151, 8/120, 22/23
s.-ıp kal- 3/185, 3/186, 3/187
s.-ıp tur- 1/201, 26/36
s.-ır 8/85, 22/33
s.-ırına 21/6
2. bırakmak, mecazi anlamda terk etmek
s.-baan 8/6, 11/9
s.-bayn çoru- 8/101
3. salmak
s.-ıp 19/84
s.-ıp kal- 26/65
4. sunmak, göstermek, vermek, kitapta göstermek
s.-gan 6/67, 6/69, 6/70

5. yardımcı fiil
s.-gan (delgep) 1/105
s.-gaş (çada, delgep) 3/46, 21/45
s.-ıp tur- (çıskaay) 1/228
s.-ırda (hemçey) 18/20
s.-ırı-bile (kiirip) 5/28
❖
at sal- imza atmak
adımını s.-ıp tur- 16/56
algış-yöreel sal- dua etmek, iyi dilekler sunmak
s.-gan algış-yöreeli
8/169
algış-yöreelin s.-gaş
21/13
algış-yöreel s.-ırı bol-
8/209
aytırığ sal- soru sormak
s.-ganıvıs aytırıglarga
15/58
aytırıglar s.-ır 4/198
aytırıgnı s.-ıp çoru-
19/2
egezin sal- başlangıç oluşturmak
egezin s.-gan 6/68
küş sal- güç vermek
küştü s.-ıp tur- 14/79
sagış sal- ihtimam göstermek, özen göstermek, ilgilenmek
sagış s.-bas-tır 9/15

sagış-daa s.-bayn 16/89	s.+ı 1/120
sagış s.-ıp 12/13	s.+ın 27/22
sagış s.-ıp çoru- 4/167	s.+ınçe 11/3
sagış s.-ır 4/165	s.+ında 27/14
sañ sal- kutsal ateş yakıp ayin yapmak	s.+ınıñ 14/8, 14/11
sañın s.-ıp çıt- 19/62, 19/67	salça- karıştırmak, başka bir şey gibi algılamak
sorulga sal- amaçlamak, amaç etmek	s.-p tur- 3/55
sorulganı s.-gan tur- 6/24	s.-pkanımın 3/57
s.-gan sorulgalar 6/29	saldar (') etki, tesir
s.-gan sorulgazın 6/60	s.+ı 2/111, 2/113, 4/122, 4/133, 8/1, 8/100, 14/10
sorulga s.-ıp tur- 19/157	s.+ı-bile 2/88, 2/124, 4/130
tavaan sal- bir şeyin temelini atmak	s.+ı-la 3/193
tavaan s.-gan 5/27	s.+ın 13/91
tavaan s.-ıp 4/108	s.+ından 2/125
salga- miras olarak almak	s.+ınıñ 2/126
s.-p al- 23/20	s.+lar 4/129
salgıla- bir yere bırakıvermek	s.+mı 2/128, 4/132, 15/62
s.-p kag- 1/71	saldar-kavınnıg ('-) yan etkili
salaa 1. parmak	s. 18/41
s.+bile 22/19	saldarlıg etkili
2. ırmak kolları	s. 4/56, 4/120, 5/3, 13/18, 15/59, 25/1, 25/45
s. 21/14	saldıg sakallı
s.+larga 7/100	s. 1/222
salbır bölüm, departman	saldın- 1. konulmak, bırakılmak, yerleştirilmek
s. 1/133, 18/31	s.-gan tur- 12/32
s.+da 21/4	s.-ar 25/25
	2. (amaç için) belirlemek

s.-gan 4/111, 6/22, 10/7
salgaaşkın kalıtım
 s. 4/120, 4/129
salgakçı mirasçı
 s.+ları 13/10
salgal nesil
 s. 8/101
 s.+çe 2/110, 6/21, 8/51
 s.+dan 2/110, 6/21, 8/51
 s.+dar 4/191, 8/102
 s.+darga 13/81, 26/71
 s.+darınga 4/61, 7/146
 s.+darıvıska 9/35
 s.+darnı 2/157
 s.+dı 6/14, 8/102
 s.+ga 4/145, 6/31, 14/80, 27/12
 s.+ı 5/20, 6/4, 17/41
 s.+ı-daa 17/42
 s.+ın 6/14, 6/15
 s.+ından 17/40
 s.+ıñnı 6/11
 ❖
 salgal damçı- nesilden nesile
 aktarmak 8/9, 6/13
salgaldıg nesile sahip
 s. 4/192
salım-çayaan 1. kader, alınyazısı
 s.+ı 4/60, 5/2, 5/17
 2. kaabiliyet
 s. 4/121
 s.+ıñnı 4/125

salım-çayannıg yetenekli
 s. 3/165
 s.+ın 15/62
salım-çol alın yazısı, yazgı, talih
 s. 4/121
 s.+du 4/137
 s.+duñ 6/43
 s.+u 3/252, 6/9
 s.+un 1/158
 s.+unga 5/3
 s.+unuñ 13/74
salım-huu alın yazısı, yazgı, talih
 s.+zu 5/14
sambıra tahta lev
 s.+ga 24/35
samçıgdakçı (') çalan
 s. 5/56
samdar (') yırtık, delik deşik
 s.+lar 1/283
samun-sadar çoruk ahlaksızlık
 s. 20/20
samolyot uçak
 s. 1/40, 1/164, 3/5, 3/17, 3/231,
 7/155, 21/36
 s.+unga 1/39
 s.+unuñ 16/35
 s.+bile 7/156
 s.+çe 3/13
 s.+daa 1/65
 s.+ka 1/279
 s.+tu 3/231

s.+tuñ 1/48, 3/13, 3/231

samolyot-vertolyot helikopter

s.+tan 26/42

s.+targa 26/65

san 1. sayı

s.+nı 4/50

s.+nıñ 4/49

2. sayı, miktar

s.+ı 1/113, 1/143, 3/123, 3/141,
4/50, 8/198, 13/49, 18/33, 20/42,
22/5, 22/32, 26/12, 26/41, 26/43

s.+ı-bile köör bolza 14/53

s.+ı-bile 18/32

s.+ın 26/12, 26/19

s.+ında 25/28

s.+ınga 5/25, 5/36

s.+narnı 1/112

3. sanında şeklinde her anlamında

ay sanında 8/173

bazım sanında 1/64

kirer sanında 2/66

sañ dort düpdüz

s. 1/261

sañ sal- tütsü yakmak

s.-ır 21/6, 21/26

sañın salıp çıt- 19/62, 19/67

sana- 1. saymak, hesaplamak

s.-ganın (sanaanın) 4/63

s.-y 5/48

2. düşünmek, var saymak

s.-ar 4/62, 8/23, 8/157

s.-ar çoru- 4/170

s.-arı 14/27

s.-arım 27/23

s.-ar tur- 8/212

s.-p 2/85, 5/68, 8/40, 8/103,
8/164, 14/50

s.-p bol- 2/149

s.-p çañçık- 18/92

s.-p tur- 13/26, 13/67, 13/92,
15/19, 25/34, 26/48

s.-p-daa tur- 3/142

3. önermek

s.-p tur- 25/27

sanaaşkın hesaplama

s.+ı 17/75

sanakçıla- saymanlık yapmak

s.- p 5/59

sanal teklif, önerge, öneri

s. 5/10, 9/15

s.+darı 6/60

s.+dı 13/54, 25/11

s.+ı-bile-daa 3/51

s.+ım 9/22

sanal-bodal düşünce

s.+ım 9/38

sanalda- 1. teklif etmek, önermek

s.-dı 1/67

2. telaffuz etmek, söylemek

s.-dı 1/293

sanaldaksa- teklif etmek, önermek
istemek

s.-ar 15/3	sargargıla- sararıp durmak
sanalda hesap	s.-y ber- 16/10
s.+zı-bile alırga 8/213	sarığ sarı
sanal-onal 1. teklif, öneri	s. 1/189, 7/39, 17/72, 19/101, 19/105, 19/130, 19/134
s. 5/34	sarığ-kundus kunduz
2. düşünce, görüş	s. 1/82
s.+ın 6/65	sarığ şajın Budizm
sanatoriy sanatoryum	s. 2/90, 20/29
s. 1/131	s.+ga 20/3, 20/39
s.+ler 1/130	s.+nı 2/126
sanattın- düşünölmek, sayılmak	s.+nıñ 20/4, 20/6, 20/44, 20/52
s.-ar 2/12, 2/59, 15/20	sarığ şay sütlü çay yapımında kullanılan bir tür çay
san-çuragay sayı, rakam	s.+ın 8/167
s.+larnı 14/50	sarınnal can sıkıntısı
sandargay dağınık, örgütlenmemiş	s.+dın 19/56
s. 20/26	sarlık yak
sandaylıg sandalyeli	s.+tarnıñ 1/188
sandaylarlıg 1/208	sarlıktıg sarlığı olan
sanitar sıhhiyeci	sarlıktarlıg 1/188
s. 1/128	sat- 1. satmak
sannıg sayılı, sayıda	s.-kaş 3/121
s. 5/7, 9/7, 13/86, 13/111, 14/5, 17/32	s.-arına 22/42
santehnik tesisatçı	s.-ıp tur- 3/91, 3/92
s. 3/196	2. alış veriş yapmak
sañ-höö ekonomi, maliye	s.-kaş 3/79
s. 10/6, 25/27	satkılal- satın almak
sanzırañgay gelişmiş	s.-gan 1/11
s. 26/51	sava kap kaçak
saraalıg girift, zor, karmaşık	s. 7/53, 8/177
s. 4/62	

s.+lar 7/47, 8/184, 8/186, 8/189,
8/197
savala- 1. kaplamak, kılıflamak
s.-gan 22/30
2. torbalamak, paketlemek
s.-gaş 3/138
sava-saṅga (-') kap-kaçak
s. 7/46
savıgır şişkin
s.+la 19/105
savıyaa maroken, sahtiyan
s. 18/79, 18/106
saya milyon
s. 19/157
saygar- 1. çözümlemek
s.-arı 15/10
s.-gan 13/90
s.-gaş 13/40
s.-ıp 1/36
s.-ıp kir- 4/105, 4/201
2. yeniden düzenlemek
s.-ıp tur- 16/21
saygarılga çözümleme, tahlil
s.+nı 15/40
saygarış- çözümlemek
s.-ıp 8/130, 13/108
saygarlakçı tüccar, iş adamı
s.+zı 3/65
saygarlıkçı tüccar
s. 26/7
saygarlıkçıla- tüccarlık yapmak

s.-p tur- 3/25
saygart- geliştirmek, yeniden
düzenlemek
s.-ıp 16/27
sayıt Bakan
s. 22/47
s.+ı 25/27, 25/37
s.+tūñ 22/46
sayzanakta- (-') fal taşlarıyla oynamak
s.-p 8/226
sayzıra- gelişmek, inkişaf etmek
s.-gan tudum 15/53
s.-ar 5/10
s.-arınğa 4/120, 15/70
s.-vaanı 25/3
s.-p 1/260, 2/9, 8/108
s.-p kel- 2/2
s.-p tur- 13/91
s.-y ber- 5/28, 17/50
sayzıra- - ilere- gelişmek
sayzırap-ilereeringe 4/125
sayzıral gelişme
s. 10/6
s.+dı 4/34, 10/7
s.+ı 1/128, 1/139, 5/16, 14/12,
15/15
s.+ı-bile 1/140
s.+ın 1/66, 1/125, 24/40
s.+ında 2/87
s.+ından 2/115
s.+ınğa 1/118, 2/111, 4/32, 5/28

s.+ınnıñ 1/121, 2/7, 4/9, 4/197, 5/2, 8/2, 20/3 s.+ıvıstıñ 23/9	s. 16/77, 16/79, 16/135 s.+ı 1/166, 14/40, 16/96 s.+je 16/126
sayzıraldıg gelişmiş s. 4/8, 23/6	sektor bölüm s.+unuñ 13/77, 14/83, 15/71
sayzırañgay gelişmiş s. 2/110, 2/113, 2/123, 2/124, 2/125, 2/126, 17/17, 17/19, 17/46, 20/16, 12/16	selgüüste- (') gezinmek s.-erge 12/36
sayzırat- geliştirmek s.-ıp 4/122 s.-ıp tıp- 27/11 s.-ır 1/179, 5/28, 5/45, 10/11, 26/6 s.-ırı 4/150, 26/12 s.-kan 2/139	selik çeyiz, armağan s. 8/111 sen 1. sen, ikinci tekil şahıs zamiri s. 3/55, 4/154, 6/11, 16/96, 16/105 s.+den 21/33 s.+dir 19/186 2. fiillerin zaman çekiminde şahıs eki (ekleşmemiş) s. 3/55, 19/166 3. isim bildirme s. 6/3, 6/11, 16/96, 19/166, 19/186
seeñ senin s. 6/11, 8/91, 16/54, 16/90, 16/106	señee sana s. 16/43
segel çene s. 1/222	senator s.+uvus 25/38
segi- (') iyileşmek s.-p 12/35	Sengel tıvaları Sengel Tuvaları S.+nnıñ 15/61
segir-: segirip al- yakalamak s.-gaş 1/238	seni seni s. 4/154, 16/58, 16/84
segit- (') iyileştirmek s.-er 19/156	sentyabr Eylül ayı s. 1/170 s.+nnıñ 20/27, 20/29
segiriş-: segirjip al- çarpışmak, kapışmak s.-ır 16/151	
sekretar (') sekreter	

septelge: (') septelge zavodu onarma

yapılan yer, sanayi

s.+la 16/119

sergek-höglüg neşeli, hareketli

s. 15/50

seriitten- serinlemek

s.-ip 1/23

ses sekiz

s. 1/10, 3/18, 3/195, 7/17, 7/28,
7/30

s.+ten 4/79, 4/199

sesti- sezmek

s.-p tur- 19/229

ses-tos sekiz-dokuz

s. 21/30

setkil (') 1. duygu-düşünce

s. 10/16, 20/15

s.+bile 26/69

s.+den 20/10

s.+ge 3/94

s.+i 4/163

2. gönül

s.+imni 2/143

s.+in 4/115, 8/74, 8/73, 19/106,
20/36

s.+inden 3/153

s.+ivistin 14/81

setkil handır gönülden, içten

11/10, 21/4

setkil hanuşkın zevk 1/282

setkil hanıp gönülden, candan

1/280

setkildig (') duygu, düşünceye sahip

s. 4/192, 26/51, 26/74

ak s. temiz kalpli 20/55

bardam s. sığ düşünceli 20/14

biçe s. alçak gönüllü 4/192,
26/74

çaagay s. iyi yürekli 8/229

çaagay s.+i (setkildii) 14/24

kadıg s. katı yürekli 4/170

setkil-sağış (')- duygu-düşünce

s.+ın 4/113

s.+tı 20/17

setkil-höön (')- ruh, gönül

s.+ü 20/36

s.+ün 1/156

setki- (') 1. duygulanmak

s.-p tur- 16/10

2. duygu, his beslemek

bagay setkil s.-veyn 10/16

setküül (') dergi

s.+derde 14/14

s.+üvüstü 16/151

sezen seksen

s. 3/216

sezen bir seksen bir 4/23, 4/24

sezon sezon, mevsim

s. 1/162, 18/6

s.+u 26/26	s.+ı-bile 13/7
sı- kırılmak	s.+narı-bile 13/7
s.-y 15/34, 20/24	s.+narın 1/23, 1/37, 1/246, 13/37
sıdım kement	s.+narında 1/78
s. 5/36	s.+naringa 7/2
sıgırğa ötücü bir kuş, sarıasma	s.+narınıñ 1/230
s. 15/19	sınnıg sırtlı (at için)
sıgırt- sıgıt icra etmek, sıgıt söylemek	s. 19/50, 19/73
s. 13/45, 13/58	sıñmarlaştır sıkışık olarak
sıgıt sıgıt	s. 3/107, 3/109
s. 13/42, 13/49, 13/88	sır: sır soondan hemen peşinden
s.+tı 13/99	s. 19/85, 19/178
sıgıt-höömey	sır kara mañı-bile dört nala, tüm hızıyla
s. 13/50, 13/88, 23/30	s. 19/84
s.+iniñ 13/46, 13/49, 13/51, 13/52	sırdar serdar
suk sığ, sığlık	s.+dan 18/54
s.+ı 1/220	sırgalıg küpeli
suladır çığlık atar gibi	s.+nı 19/79
s.-ır 13/58	sırın üfleme, nefes verme
sun erkek geyik	s. çok nefessiz 13/88
s. 21/23	sırıy 1. sık (orman vb için)
s.+narnı 26/36	s. 1/81, 1/256
sık- kırmak	2. sıkı (ilişki için)
s.-kan 19/87	s. 1/140, 2/2, 2/41, 4/11, 7/67, 15/15, 15/22, 15/42
sıldıs yıldız	sırtık (') yastık
s.+tar 7/12	s.+ında 26/65
s.+tarınga 4/13, 4/35	sıvır- kovmak, savmak
sın dağ, dağ sırası	s.-ar 19/5
s. 7/145	
s.+ı 7/98	

s.-ıpkın 20/40
sıvırta- kovmak, savmak, dağıtmak
s.-arın 19/5
s.-p 19/5, 19/11
sıyap aç gözlü, doymaz
s. 20/15
sıyıñayın- ıslık gibi ses çıkarmak
s.-ıp 27/30
sigen ot
s. 16/5, 19/151, 20/24
s.+ni 1/255
siilbi- oymak, nakşetmek
s.-gen 2/42
s.-p 2/50
siler 1. birinci çokluk zamiri, siz
s. 1/46, 1/295, 3/72, 6/29
s.+ni 1/291, 3/49, 3/147, 10/18
s.+niñ 1/6, 1/27, 1/289, 3/11, 3/72, 20/45, 20/46, 12/10, 12/33, 12/35
s.+den 3/105
s.+ge 1/217, 1/225, 1/292, 1/296, 12/34
2. fiillerin zaman çekiminde şahıs eki (ekleşmemiş)
s. 1/17, 1/160, 1/161, 1/242, 3/98, 6/29, 16/61, 16/64, **19/1**, 19/7, 19/226, 19/236, 22/10, 26/39, 26/47, 26/56, 26/67
3. bğü kelimesiyle birlikte *hepiniz* anlamında

siler bğüde-bile 11/10
siler bğüdege 23/3
siler bğüdeniñ 10/3, 23/34
silgiş- 1. sallamak, silmek
s.-ip 16/151
2. mücadele etmek
s.-ip 19/227
silig sevimli, şirin
s. 3/7, 3/89
s.+i 3/13
simfoniktig senfonik
s. 27/28
simfoniya senfoni
s.+nı 15/67
simmental
s. 1/183, 1/187
simpozium sempozyum
s. 13/109
s.+un 13/99
simvol sembol, simge
s.+darın 6/69
siñ- sinmek, nüfuz etmek
s.-gen 18/18
s.-geni 7/151
siñir- akla sokmak, anlamasını sağlamak
başka s.-ip 20/52
siñnik- nüfuz etmek
s.-ken 8/99, 21/9
siñniktir- akla sokmak, anlamasını sağlamak

s.-ip 8/51
sirigeyin- titremek
s.-ip tur- 19/190
sistema sistem
s.+zı 20/45
s.+zın 17/51
s.+zinga 14/10
sklad ambar, depo
s.+ta 1/71
skrip gıcırdama
s. 15/17
skripka keman
s. 15/17
slogtug heceli
s. 2/123
slovar sözlük
s. 14/17, 14/46, 14/72, 14/74, 14/75, 14/76
s.+da 14/55
s.+larnı 11/6
s.+ı 14/19, 14/71, 14/74, 14/75, 14/76
s.+ın 14/14
s.+ında 13/59, 14/59, 15/17
s.+ınga 14/26
s.+ınıñ 11/5, 14/16, 14/26, 14/41, 14/47
s.+ları 14/73
s.+larnı 14/70
s.+nıñ 14/48, 14/50, 14/75, 14/79

slovarlıg 1. kelimeli
s. 14/51, 14/51
2. sözlüksel
s. 14/53, 14/59
slyuda mika
s. 18/9, 18/31
sodaalaş- mücadele etmek
s.-ır 19/118
sog-sog ses yansıması söz
s. 21/45
sogun ok
s.+u 4/40
sokkulaş- (') birbirine vurmak
s.-ı ber- 19/93
soksa- (') durmak
s.-p kag- 1/243
soksat- (') durdurmak
s.-ıp kag- 16/146
s.-ır 8/130
sokta- 1. darı vb. için dövmek, öğütme
s.-gan 24/44
s.-p 1/265
2. durdurmak
s.-arga-daa 1/207
solagay sol taraf
s. 1/178, 1/211, 7/4, 7/121, 8/115, 21/20
solañgı kızılık
s. 23/34
soldat asker
s. 18/68

solun I ilginç

s. 1/59, 1/184, 1/217, 1/225,
2/87, 3/170, 5/41, 5/68, 8/170,
11/11, 13/27, 14/23, 15/67, 16/6,
16/78, 16/87, 24/3, 12/14
s.+**-daa** 5/39, 16/169
s.+**-dur** 16/86, 16/100
s.+**-na** 5/37

solun II gazete

s. 15/4, 16/2, 16/73, 16/151
s.+**-bile** 16/2, 16/9
s.+**da** 12/26
s.+**ga** 1/95, 16/3, 16/70, 16/147,
12/10
s.+**narda** 12/7
s.+**narnı** 22/13
s.+**nu** 1/94, 15/3, 16/142, 16/149
s.+**nuñ** 1/34, 1/91, 1/92, 1/99,
1/112, 16/17, 16/148, 12/7
s.+**u** 16/173, 16/175
s.+**unuñ** 16/76
s.+**uvus** 16/171
s.+**uvustuñ** 16/146

solun-setküül (-') gazete-dergi

s. 14/3
s.+**derin** 22/15
s.+**derni** 22/9, 22/10

solu- değiştirmek

s.+**ptar** 13/96

soluş- 1. değiştirmek, değiş tokuş yapmak

s.+**up** 17/78

s.+**ur ber-** 8/195

amır-mendi soluş- hal hatır
sormak

a. s.-kanınıñ 6/4

soluu meczup, deli

s. 8/133

soñgaar sonra

s. 3/248, 10/6, 10/14, 15/70

soñgu 1. son

s. 7/146

2. kuzey

s. 1/257, 7/22, 7/33, 7/74, 7/97,
13/5, 13/7, 17/23

soñgu-barın kuzey batı

s. 7/104

soñgu-çöön kuzey-doğu

s. 13/7

soñgu- seçmek

s.+**p al-** 17/5

s.+**up kag-** 19/138

soñgut- seçilmek

s.+**kan** 5/32

soñgutkula- tekrar seçilmek

s.+**gan** 5/32

sonuurga- merak duymak, ilgilenmek

s.+**gan** 1/64, 3/117, 18/13

s.+**gaş** 1/167

s.+**ar** 1/207

s.+**dıvıs** 1/190

s.-p 3/10, 3/15, 3/26, 3/145,
 3/231, 5/55, 6/3, 14/9, 16/114,
 22/10, 24/5, 12/7, 12/13
s.-p çoru- 16/33, 12/2
s.-p kör- 1/173
s.-y ber- 13/38, 16/44, 17/11
sonuurgak meraklı, ilgili
 s. 1/58, 4/198
sonuurgal ilgi, merak
s.+bile 6/7
s.+dı 13/34, 13/107
s.+ı 5/36, 6/59, 13/106, 22/11
s.+ı-bile 15/12
s.+ım 16/117
s.+ımnı 13/110
s.+ın 25/13, 26/47
sonuurgaldıg alakalı, ilgili
 s. 1/180, 16/137
sonuurgat- merak uyandırmak,
 ilgilendirmek
s.-ı ber- 5/34
s.-ıp 1/109
s.-ıp tur- 1/139
s.-tı 1/102
soñ 1. son, arka
s.+un 20/24
s.+unda 18/9, 18/23
s.+undan 17/33
soo- soğumak
s.-y ber- 1/253
sook soğuk

s. 1/285, 12/8
s.+u 1/287, 1/297
s.+ta 18/88
sool- kurumak
s.-ur çet- 1/158
soon darıy -ınca, dıgı gibi, -ır...-maz
 s. 15/3
soonda sonrasında, sonra
s. 1/28, 1/58, 1/59, 1/79, 1/107,
 1/114, 1/118, 1/159, 1/229,
 1/238, 1/260, 2/124, 3/103,
 3/163, 3/220, 3/243, 5/24, 6/4,
 6/5, 7/42, 7/65, 7/71, 7/95,
 7/123, 8/34, 8/130, 8/140, 11/4,
 14/8, 14/32, 16/23, 16/80,
 19/243, 21/45, 27/27, 12/36
s.+daa 7/111
 ❖
ooñ soonda bk. ol
oon soonda bk. ol
adak soonda bk. adak soonda
sort çeşit, tür
s.+tarı-bile 1/70
s.+tarı-dır 1/197
s.+tuñ 1/75, 1/193, 1/200
s.+u 1/192
sorttug türünde olan
s. 1/199
sorttarlıg 1/196, 1/197, 1/205
sorulga amaç, gaye
s. 2/162, 5/26, 19/157

s.+bile 2/154, 2/158, 2/163, 15/3, 17/23, 26/10	s. 8/31, 8/32
s.+ga 2/160	sovet Sovyet
s.+lar 2/153, 6/29	s. 1/136, 6/23, 6/39, 6/41, 6/57, 6/63, 16/162, 26/6, 27/23
s.+lardan 6/22	s.+iniñ 5/32
s.+ları 4/166	s.+teriniñ 5/32
s.+m 20/44	Sovet Evileli Sovyetler Birliğı
s.+nı 4/111, 4/151, 6/24	S.+niñ 6/22
s.+niñ 10/7	S.+ nge 1/118, 1/283
s.+vis 26/1	S.+nde 1/204
s.+zı 4/61, 4/156, 6/35, 8/209, 13/81, 15/13, 15/49, 26/12, 27/16	sovhoz Sovyetler zamanında devlete bağı tarım işletmeleri
s.+zın 4/34, 6/21, 6/60	s. 5/26, 5/28
sorulgalıg amaca sahip	soy- 1. deri yüzmek
s. 1/182, 6/21, 25/41, 26/47	s.-arı 18/62
sorulgalarlıg 4/32, 4/33	s.-up 8/53
sorunzalıg mıknatışlı	s.-up çıt- 19/60, 19/65
s. 13/77	2. çıkarmak
sostav (') içerik, kadro	s.-gaş 19/88
s.+ınga 6/22, 17/47	sögle- söylemek
sotsial (') sosyal	s.-p 11/11
s. 13/65, 18/21	s.-p çet- 2/143, 7/12
sotsial-ekonomiktig (') sosyo- ekonomik	s.-p tur- 18/16
s. 5/7, 25/2	sögürü- (') eğilmek, eğilip selam vermek
sotsialistig (')	s.-p 18/37
s. 5/24	sölgü: sölgü çok (') cansız, süzgün
sotsial-politiktig (') sosyal-politik	s. 18/16
s. 4/27	söñne- vermek, sunmak (hediye için)
sotsiologtug (') sosyolojik	s.-di 11/12, 11/13
	söök kemik

s.+ün 21/38
sööktüg ... soyundan olan
s. 3/180, 18/104
söölügü son
s. 1/73, 1/174, 1/179, 2/132,
3/117, 3/139, 3/218, 6/56, 7/59,
7/60, 7/67, 8/201, 8/210, 14/75,
15/11, 18/10, 21/40, 26/7, 26/41
söölünde 1. sonunda, sonrasında
s. 1/60, 4/34, 13/109, 16/9,
19/245
2. arkada
s. 1/70
söölzüredi sonuna değin
s. 13/25, 19/11
söölzüredir sonuna kadar
s. 13/12, 16/9
söört- sürüklemek, sürükleyerek
taşımak
s.-ken 5/45,
s.-üp 1/77, 3/25, 7/125
s.-ür 19/143
söösken çayır
s.+nerde 21/8
sös söz
s. 1/21, 2/123, 7/10, 7/158,
13/47, 14/9, 14/44, 14/68, 17/63
s.+bile 8/73, 15/17
s.+ke 14/44
s.+te 7/150
s.+ten 7/148, 13/55

s.+ter 4/157, 14/64, 14/68,
14/65, 14/66
s.+ter-bile 15/18
s.+terge 14/65
s.+teri 14/56
s.+terin 14/64
s.+teriniñ 14/74
s.+terni 8/36, 9/12, 9/37, 11/11,
13/57
s.+terniñ 14/61
s.+tü 8/37, 8/44, 13/59, 17/59
s.+tüñ 2/79, 7/151, 13/52,
14/50, 14/52, 14/53, 14/54,
14/60, 14/61, 14/62, 15/16,
15/45
s.+ü 6/11, 15/3, 19/97, 19/202,
19/214
s.+ün 3/150, 4/116, 22/30
s.+ünden 6/34
söstüg 1. sözleri barındıran
sösterlig 14/49
2. konuşan, söz eden
çart s. 16/175
sös-domak söz
s.+ından 4/162
sös çogaadılga sözlü yaratmalar, sözlü
ürünler
s.+zında 2/9
sözügler söz, metin
s.+di 13/103
spetsialist (') uzman

s. 6/10	stellaj raf
s.+ter 13/85, 26/62	s.+tar 22/24
s.+ter-bile 25/42	s.+tı 22/33
s.+terin 14/32	stil stil
s.+terni 25/38	s.+derniñ 2/115
s.+ti 14/29	stilistika stilistik
sport spor	s.+zı 2/116
s. 1/18, 5/16	stol masa
s.+çe 16/24	s. 1/25, 8/151
s.+tuñ 1/27, 23/7, 24/33	s.+duñ 8/115
sportçu sporcu	s.+umnu 16/79
s. 1/8, 1/33	s.+unuñ 6/31
s.+zu 16/25	stolovaya lokanta
sportkomitet spor komitesi	s.+zından 1/263
s.+tiñ 1/164	strategtig stratejik
sputnik uydu	s. 25/27
s.+bile 26/65	stsena sahne
stakanna- bardaklara doldurmak	s.+ga 15/39
s.-p 3/92	s.+nı 6/68
stanok tezgah	s.+zın 6/69
s. 16/120	student öğrenci
stantsiya merkez (etkinliklerin yapıldığı)	s. 3/30, 3/207, 3/209, 3/210
s.+zı 1/182	s.+iler 3/206, 16/39, 25/41
s.+zinga I/17	s.+izi 3/235
s.+zınıñ 1/179	studiya stüdyo
statya kelime, madde başı (sözlük için)	s.+zı 1/115
s. 14/51	styuardessa hostes
s.+larga 14/54	s.+lar 3/14
s.+larnı 14/59	suburgan budist mabeti
s.+nıñ 14/53	s.+nar 10/12, 10/13
	s.+narnı 10/11

subyekt bir organizasyonun parçası olanlar

s.+ileringe 26/3

sudur sutra

s.+ların 21/41

sug I su

s. 5/21, 7/102, 7/126, 13/15

s.+ga 1/158, 8/77, 26/3, 26/35

s.+lar 21/14

s.+larda 26/12, 26/14

s.+larınga 21/13

s.+larnı 21/9

s.+larnıñ 21/8

s.+nu 2/16, 8/108, 12/8

s.+unda (suunda) 1/87

s.+unga (suunga) 1/23

sug buduktar-bile su boyası
7/40

sug çinzelig 18/31

suglar bajı su kaynakları 21/12

sug II topluluk bildiren söz, -gil

s.+lar 16/27, 16/150

s.+lar-bile 16/36

s.+larnıñ 16/12, 16/34

suggarılga sulama

s. 17/51

suggat içecekler

s.+bile 24/43

suk- daldırmak

s.-kan 19/72

suksat- susatmak

s.-ır 20/15

suksun içecek

s. 3/16, 8/208, 8/220

suktur- içeri alınmak, hapse girmek

s.-up 5/60

sulara- zayıflamak, gevşemek (ilişki için)

s.-p 4/191

sumu ülkenin yönetime dahil bölümleri

s. 3/198, 5/28, 5/32, 5/53, 7/6, 17/11, 19/145, 19/146, 19/168, 19/197, 19/211, 19/220, 19/222, 19/229, 19/240, 19/242, 19/243

s.+da 3/124, 3/136

s.+dan 19/159

s.+ga 3/161, 19/148, 19/159, 19/197

s.+je 3/71, 3/75, 3/124

s.+lar 3/76, 17/6, 17/10

s.+larje 1/141

s.+larnıñ 17/8, 24/23

s.+nuñ 3/116, 3/120, 3/131, 3/137, 5/62, 7/7, 17/13, 19/110, 19/140, 19/219, 19/220, 19/223, 19/226, 19/227

s.+zu 3/12

s.+zun 19/212

s.+zunda 3/4, 3/101, 3/159, 3/166, 3/182, 3/200, 7/56, 13/68

s.+zunga 3/109, 3/163, 5/26,

5/35	23/7, 27/25
s.+zunuñ 3/211, 5/27, 5/45, 7/43, 7/88, 7/104, 19/109, 19/138, 19/226, 21/38	sura- sormak, soruşturmak
sun- sunmak, hediye etmek	s.-p kör- 7/151
s.-ar 8/174, 8/177, 8/189, 8/190, 8/197	surga- 1. nasihat vermek, tembihlemek
s.-arı 8/111	s.-arı 8/70
s.-arın 8/118	s.-p 8/59, 21/9
s.-gan 21/50	s.-p çoru- 4/134
sunduk- düşkün olmak, kapılmak, kendini vermek	s.-p tur- 8/45
s.-up 8/224, 14/30	surgakçı müfettiş
s.-payn 10/16	s. 19/198, 19/221
sundulug düşkün, bağlı	surgakçıla- 1. göreve çıkmak
s. 16/21	s.-ar 16/111, 16/115
surag ün	s.-p 3/71
s.+ın (suraan) 14/3	2. teftiş etmek
suragji- meşhur olmak, ünlenmek, tanınmak	s.-p 19/226
s.-gan (suragjan) 14/1	surtaalda- propaganda yapmak
s.-y ber- 21/41	s.-ar 15/64
suragjit- tanıtmak, ünlendirmek	sus mec. güç
s.-ıp çoru- 14/15	s.+u 18/20
suragla- 1. aramak	s.+un 20/25
s.-gan (suraglaan) 19/41	❖
2. sormak	suzu çok gösterişsiz 18/16
s.-ar 14/18	suur köy
suraglıg ünlü, tanınmış	s. 1/212, 7/4
s. 1/125, 2/79, 2/80, 4/4, 6/57, 14/5, 14/24, 14/72, 15/17, 20/31,	s.+ga 1/248, 3/231, 7/32, 19/228
	s.+je 1/37
	s.+lar 1/259
	s.+larje 1/77
	s.+nu 1/258
	s.+nuñ 1/175, 1/176, 1/177,

1/203, 5/27, 7/141, 7/147, 7/153
s.+un 1/173
s.+undan 5/28
suurğa kule
s.+lar 7/31
suurjuñ yerleşik
s. 1/145
suy belek değerli hediye
s.+ti 11/13
suyba- ellemek, dokunmak, elle
yoklamak
s.-p 4/196, 16/35, 22/19
sülçeeleş- (') gizlice anlaşımak
s.-keş 17/62
sülde-çerge (') ruh, maneviyat
s.+zi 18/18
sülde-demdek (') simge
s.+i (sülde-demdee) 15/44
s.+teri 15/61
s.+teriniñ 15/60
süldeğig (') ongunu olan
s. 1/48
sülde-süzük (') enerji, manevi güç
s.+ü 23/31, 23/32
s.+üñer 23/12
sülde (') 1. sembol, simge
s.+zi 1/21, 15/12
2. manevi güç
s.+zi 20/30
s.+zin 23/11
süme nasihat, öğüt

s.+lerni 8/164, 21/9
sümele- öğütlemek, tavsiye etmek
s.-di 3/112
s.-eri 4/151
s.-gen (sümeleen) 13/65, 25/22
s.-geş 1/173
s.-p 4/134
s.-p tur- 13/111
s.-y-dir 16/40
sümeleş- tavsiye alıp vermek
s.-irge 3/241
s.-ip çor- 1/299
s.-keş 1/297, 3/11
s.-tivis 1/27
sümelekse- tavsiye etmek istemek
s.-er-dir 15/37
sünezin ruh
s.+im 2/141
s.+iniñ 2/85, 2/91
s.+neringe 13/15
sür- 1. sürmek, takip etmek
s.-geş 17/33, 19/85
2. kovmak, kovalamak
s.-üp çoru- 1/121
s.-üp-le ber- 19/178
3. geline kalın vermek
ajık-konçaa s.-üp 8/148
sür-küçü (') güç, kuvvet, kudret
s.+zün 18/26
sürtençig dehşet verici
s. 19/174

sürtet- korkutmak, endişelendirmek

s.-ip tur- 19/234

sürüş- 1. takip etmek

s.-ü-s.ü 21/56

2. kovmak, kovalamak

s.-ür 1/243

s.-peyn 17/35

süt süt

s. 3/91, 13/13

s.+ü-bile 3/162, 8/59, 12/29

s.+ün 4/194, 8/29

s.+ünden 12/42

süt öremezi süt kaymağı 24/44

sütte- sütlemek

s.-gen 3/162

süttüg sütlü

s. 8/160

Süt-hölçüler Süt-Höl halkı

S. 23/1, 23/18

s.+lerniñ 23/4

süzügile- inanmak

s.-er 18/18

s.-eri 18/37

s.-p 15/48

s.-p tur- 18/26

süzüglel inanç

s.+der 18/14

s.+derge 2/84

s.+diñ 18/15

s.+in 8/101

süzügileldig 1. inanca sahip

s. 2/91, 8/99

s.+i 18/21

2. inançsal

s. 18/1, 18/25

süzük-çüdülge (-') inanç

s.+zi 2/16, 15/62

s.+zin 20/36

s.+ziniñ 2/38

süzüktüg inançlı, inanca sahip

s. 18/38

sviter süveter

s. 1/287

shema şema

s.+zın 22/40

syujet konu, süje

s.+inde 2/33, 2/89

s.+iniñ 15/26

s.+ter 2/83

s.+terinde 2/16

Ş

şaa yaklaşık, aşağı yukarı

ş. 1/272

şaañañ kuda evliliğin 20. yıldönümü

ş. 8/187

şaanda eskiden, geçmişte, geçmiş zamanlarda

ş. 1/214, 1/265, 7/141, 8/212,

16/144, 18/30, 18/43, 18/67,

26/44, 26/59

şaandagı eski, kadimdeki

ş. 27/16, 27/23

şaandakı eski, kadim

ş. 4/13, 18/7, 8/44, 8/206, 17/41

şaanga-la çok defa

ş. 19/226

şag I zaman, çağ

ş. 4/139, 19/194

ş.+ı**-bile** 4/139

ş.+ı**mda** 19/120, 19/245

ş.+ı**n** 8/141, 8/142

ş.+ı**nda** 3/79

ş.+ı**nı-bile** alır 18/29

ş.+ı**nı** 5/3, 18/4, 19/162

2. eski zaman, kadim

şaandan beer eskiden beri

ş. 15/15

şaandan tura eskiden beri

ş. 4/35, 6/13, 24/4

şagda 1. zamanda, dönemde

ş. 18/53, 18/55, 19/15,
19/232, 22/50

2. eskiden

ş. 1/35, 1/74

şagda-la çok önce, çoktan

ş. 1/16, 18/46, 12/16

şagdan eskiden, kadim

zamandan

ş. 9/6

ş. **beer** 1/148, 8/42

burun şag bk. burun şag

şag-şaa 1. zaman, çağ

ş.+**-bile** 8/124

2. eski zaman, kadim olan

şag-şaandan eskiden 4/167,
17/3

şag-şaandagı eski, kadim

ş. 13/92

şag-töögü eski zaman

ş.+**de** 24/4

ş.+**den** 18/9, 18/47

şag-üye zaman, çağ

ş. **aayı-bile** zamanla 8/108

şag II güç

ş.+ı**-bile** 1/189, 13/81, 26/25,
12/29

şag bol- 1. minnettar olmak

ş.-**dum** 16/55

2. uzun süre yerinde kalmak

ş.-**gan** 19/137

şag şaanda çok eskilerde

ş. 21/22, 21/33

şag şaandan çok eskiden

ş. 21/7

şag töögüden çok eskiden

ş. 7/146

şaap: şaap bat- 1. hücum eder gibi
inmek

ş.-**ıp olur-** 19/169

2. yardımcı fiil

ş.-**ptarga** (ajıda) 3/188

şaaarañnaş- görünmek

ş.-kanı 21/58

şagaa yılbaşı

ş. 8/108, 8/219, 10/3

ş.-bile 10/17

şagaa-bile iyi yıllar!

ş. 10/1

şajın din

ş. 20/24

ş.+nı 24/11

ş.+niñ 2/88

şajın talazı-bile ertemden kiji

din alimi 21/47

şajınçı dinî

ş. 18/22

şajın-çüdülge (-') din, inanç

ş. 24/9

ş.+niñ 18/24

ş.+zi 13/17

ş.+zin 10/11

şajın-dujaaldıg molla

ş.+larınıñ 24/4

şak I. zaman

ş.+daa 16/140

2. saat

ş. 1/262, 3/18, 13/96, 26/44,

12/35

ş.+ta 1/24

şak II 1. işte bu, işte o

ş. 1/303, 20/30

2. **ınçan, ınçaar ındıg** vb sözlerle

işte öylece, işte böylece
anlamlarında

şak ınçaar 19/225

şak ınçan işte o zaman 1/292

şak ındıg 1/254, 2/61, 8/18,
21/58, 26/51

şak mındıg 19/2

şak-la ınçaar 5/17, 21/59

şak-la mınçaar 1/300, 10/14

şaktay düzenli saat aralıklarıyla

ş. 1/134

şala biraz, azıcık

ş. 1/302, 4/57, 4/58, 4/62,
7/154, 18/98, 19/11, 19/39

şalıpkın 1. çabuk, tez, hızlı

ş. 1/100

2. yordamlı

ş. 1/260

şampolon

ş.+nuñ 2/149

şanak kızak

k. 5/43, 5/45

şañ harman yeri

ş.+ga 5/60

şañna- - makta- ödüllendirmek, övmek

şañnaar-maktaar 24/48

şañnal ödül, mükafat

ş.+darı 5/30

ş.+ın 26/43

ş.+ınga 14/19	ş. 5/43, 21/26
ş.+ınıñ 20/31	şarı- bağlamak sarmak
şañnaldıg ödüllü	ş.-ır 1/50
ş. 24/33	şarlan kavak
şañnal-maktal ödül	ş.+narda 21/8
ş.+çe 24/39	şat yayla, plato
şañnal-maktaldıg ödüllü	ş.+tarınıñ 7/98
ş. 3/163	şavıdar bir at donu
şañnat- ödüllendirmek	ş.+nıñ 19/44, 19/50
ş.-kan 1/98, 5/30	şay çay
şap- fiile hızlılık ve tamlık anlamları	ş. 3/162
katan yardımcı fiil	ş.+ın 8/121
ş.-ıptarga (ajıda) 3/188	ş.+nı 8/160, 11/10
ş.-kan (çılça) 5/5	şaylaarak çay ocağı, çay evi
şapkın 1. çabuk, tez	ş.+tar 3/90
ş. 2/124	şayla- çay içmek
2. coşkun	ş.-p olur- 3/64
ş. 23/21	şaylat- çay ikram etmek
şapkınçı haberci, ulak	ş.-ıp 3/162
ş.+ları 14/15	şef şef
şapta- su ve çamurla sıvamak	ş.+ke 16/141
ş.-p al- 1/49	❖
şaptattın- su altına girmek, yıkanmak	şef ajılı şeflik 16/139
ş.-ıp çor- 12/8	şeglig sakin, ılımlı
şaptık engel	ş. 8/220
ş. 3/210	şekpen çuha
şaptıkta- engel olmak	ş. 18/79, 18/84, 18/106
ş.-p şıda- 1/297	şene- denemek
ş.-p tur 25/2	ş.-divis 1/193
ş.-y ber- 2/91	ş.-p 16/28
şarı öküz	ş.-p çoru- 13/88

ş.-p kör- 2/6
şenelde deneme
 ş. 1/96, 7/137, 7/138, 14/75
şerig baştñңызı komutan
 ş. 7/66
şerig asker
 ş. 7/118, 7/119, 7/129, 18/53
ş.+de 18/54, 18/58
ş.+ge 18/31
ş.+i (şerii) 17/20
ş.+iniñ 6/39
ş.+ler 7/136
ş.+ler-daa 18/68
 ❖
şerig ergeleri askeri rütbe
 ş.+n 18/28
şerig kiji asker
 ş.+niñ 18/29
şerigji asker
 ş. 6/70
şever uran sanat
 ş. 13/27
şıda- yapabilmek, fiillere yeterlik anlamı katan yardımcı fiil
ş.-ar (adıp ap, çaalap ap, handırıp, kamgalap, öörenip) 1/242, 4/128, 13/107, 14/37, 17/5
ş.-arı-bile (kılıp) 12/15
ş.-arın (kılıp-la) 1/301
ş.-vadım (duza kadıp) 3/155

ş.-vadıvıs (dugurjup ap) 3/52
ş.-vas (çedip, çurttap, hanılap, hüleep ap, ıradı çorup, körüp, şaptıktap, turup) 1/85, 1/297, 3/34, 4/111, 4/116, 7/129, 22/15, 26/52
ş.-vas apar- (nomçup) 22/23
ş.-vastar (çugaalap) 3/142
ş.-vayn (adap) 3/146
ş.-vayn bar- (köjüp keep) 3/177
ş.-vazıvıstı (ırap) 27/16
şıdaş- 1. dayanmak
 ş.-ıp ert- 24/4
 ş.-ırıl 17/34
 2. yardımcı fiil
 ş.-ıp bol- (şıitpirlep) 22/49
şıdal güç
 ş.+ı 4/176
şıdaldıg kudretli
 ş. 17/16
şıdamık dayanıklı
 ş. 1/192
şıdıraa satranç
 ş. 1/152, 1/153, 1/154
 ş.+ga 1/154
şıgıt- ıslatmak
 ş.-ıp çıt- 7/100
şıgja- saklamak, muhafaza etmek
 ş.-ar 1/71, 22/23, 22/24, 22/27, 22/31, 22/32
 ş.-ar ujurlug 22/22

ş.-arınca 22/24
ş.-p 1/71, 13/81
ş.-p al- 3/55
ş.-p kag- 5/60
şırak kuvvetli, güçlü
 ş. 14/29, 17/28, 17/38, 17/66,
 17/72, 27/23
şurnık- titremek
 ş.-ıp egele- 1/286
şıktıg sisli
 ş. 7/98
şıla- yorulmak
 ş.-y ber- 19/45, 19/51
şılga- imtihan etmek, sınamak
 ş.-dı 9/17
 ş.-p tur- 4/39, 4/42
şılgalda sınav
 ş.+nı 9/22
 ş.+zı 4/44
şılğarañgay seçkin, üstün
 ş. 2/38, 4/60, 4/121, 4/125, 5/30,
 6/57
şımın- dalmak
 ş.-ıp al- 1/23
şın gerçek, doğru
 ş. 1/51, 5/65, 7/120, 8/163,
 8/221, 9/19, 9/28, 13/6, 13/59,
 13/64, 13/73, 20/47, 27/18,
 27/24
şınaa ova, vadi
 ş. 1/197, 1/233

ş.+lar 13/5
ş.+zı 7/98
ş.+zın 25/20
ş.+zından 7/122
ş.+zinga 21/62
şınaa-hovu ova
 ş.+ları 1/256
şınaalat- vadiyi sürmek
 ş.-ıp 1/231
şınap gereği gibi
 ş. 1/45
şınap-la gerçekte, gerçekten
 ş. 1/138, 1/228, 6/3, 6/12, 6/20,
 7/149, 16/44, 12/3
şınar özellik, nitelik
 ş. 2/61
 ş.+ı 25/12
 ş.+ı-bile 6/35
 ş.+ın 15/56
 ş.+lar 2/58, 4/159
 ş.+ları 4/123
 ş.+ların 4/157
 ş.+larınñ 4/148
şınarlıg nitelikli
 şınarlarlıg 4/65
şınçı dürüst, doğru
 ş. 8/63, 20/8
şıñgu sert, ciddi, ağır
 ş. 1/43, 1/104, 8/164, 17/28,
 19/23, 19/222, 19/223, 19/229,
 19/244, 26/55, 20/9, 20/11

şıŋgıraaş: eeldeŋ şıŋgıraaş Tuva ulusal

danslarından biri

eeldeŋ ş.+tıñ 1/156

şınnıg doğru, gerçekte

ş. 5/67

şınzık- inanmak

ş.-pas 13/100

şınzıt- doğrulamak

ş.-ıp bol- 6/36

şınzılga belge, tasdikname

ş.+nı 8/144

şıp- kaplamak

ş.-kan 15/44

şıpşık bir şeyin en yüksek noktası,

zirve, tepe

ş.+ınçe 1/279, 1/180

ş.+ındıva 1/202

ş.+ınga 1/38

ş.+tarında 1/246

şıraylıg güzel yüzlü

ş.+nı 19/75

şırgay sık

ş. 17/32

şırgaylan- sıklaşmak

ş.-ıp 1/245

şıva: şıva ton yazlık elbise

şıva tonnarı 18/8

şıvıg örtü

ş.+ları 18/21

şıyig çizgi

ş.+lardan 2/46

ş.+ların 2/47

şıy- çizmek

ş.-ıp kag- 2/46

şıi tiyatro oyunu

ş. 1/161, 16/28

ş.+ler 1/160

ş.+ni 15/38, 15/39

şıg hareket

ş.+i-bile 21/34

şıiit- tiyatro oyunu haline getirmek

ş.-ken 15/37

şıit- mahkum etmek, hüküm giydirmek

ş.-eriniñ 19/145

ş.-ip tur- 19/166, 19/242

şıitkel hüküm, karar

ş.+in 5/64

ş.+inden 19/144

şıitkile- pek çok sefer yargılamak

ş.-gen 19/243

şıitpir karar

ş.+ni 1/294, 25/7

şıitpirle- kararlaştırmak, karara

bağlamak, çözmek

ş.-di 1/39

ş.-dim 3/206

ş.-divis 1/209

ş.-er 6/29, 26/57

ş.-er-daa 8/207

ş.-eri 1/146, 27/10

ş.-p şıdaş- 22/49

şıitpirleş- kararlaştırmak, çözmek

ş.-ip tur- 22/45
şiiipirlettin- kararlaştırılmak, çözülmek
ş.-gen 25/36
ş.-ip tur- 5/17
şiiipirilig kararlı
ş. 9/33, 20/51
şil cam
ş. 18/9, 18/31, 8/186
şil kuda evliliğin 15. yıldönümü
ş. 8/185
şilçi- bir kademe, basamak, durum
vb.den ötekine geçmek, geçiş
yapmak
ş.-gen 1/103
ş.-genin 6/51
ş.-iriniñ 4/50
ş.-p 13/51
ş.-p egele- 18/10
ş.-p kir- 25/15
şilçilge geçiş
ş. 4/62, 4/64
ş.+ ziniñ 27/23
şilçit- aktarmak, bir durumdan biri
duruma geçirmek
ş.-er 13/85, 20/23
ş.-eri 1/145
ş.-ip ber- 19/146
şilindek seçkin
ş. 5/36
şili- seçmek
ş.-geş 15/69

ş.-p 2/66
ş.-p al- 4/179, 6/22, 13/86,
25/16, 27/6
ş.-p tur- 6/24
şimçe- hareket etmek, kımıldamak
ş.-ves 20/24
şimçet- titretmek, hareket ettirmek
ş.- irge 2/55
şimçeeşkin 1. hareket
ş. 14/66
ş.+de 23/6
ş.+neriniñ 1/157
2. davranış
ş.+ner 12/37
3. trafik
ş.+in 1/13
❖
çer şimçeeşkini deprem bk. **çer
şimçeeşkini**
şimeen gürültü
ş.+i 1/7
şimeen-daaş gürültü
ş.+bile 16/80
şimeş: şimeş di- aniden kayboluvermek
ş.-di 16/80
şimettin- donatılmak
ş.-gen 27/27
şinçeeçi araştırmacı
ş.+ler 18/2
ş.+leri 7/154
ş.+lerniñ 15/9

ş.+zi 14/1, 15/23
şinçile- araştırmak
ş.-gen 6/63, 13/38, 13/68, 14/52
ş.-geni-bile 2/59
ş.-er 2/150, 4/196, 5/36, 13/109, 13/110
ş.-eri 2/153
ş.-eri-bile 7/138
ş.-eringe 6/57
ş.-eriniñ 13/75
ş.-p 4/195, 7/137
ş.-p çoru- 14/24
ş.-p egele- 13/110
ş.-p kör- 13/40, 13/91
şinçilekçi araştırmacı
ş.+ge 13/73
ş.+leri 15/57
ş.+leringe 13/108
ş.+leriniñ 14/5, 15/19
ş.+zi 11/1, 11/2, 14/24
ş.+ziniñ 15/10
şinçilel araştırma
ş. 6/23, 14/9
ş.+der 6/21, 13/75, 14/2, 15/3
ş.+derge 2/6
ş.+deri 13/75
ş.+derin 25/11
ş.+deriniñ 14/13
ş.+derni 13/30, 13/69, 13/94, 18/2
ş.+derniñ 14/32

ş.+ge 13/81
ş.+i 2/5, 6/35
ş.+in 18/12
ş.+iniñ 6/64, 13/74
şinçilettin- araştırılmak
ş.- meen 2/152
şinçilig gibi olmak
ş. 8/145
şinğee- özümsemek, sindirerek öğrenmek
ş.-ip 8/105
ş.-ip al- 1/79, 4/58, 4/152, 6/43, 8/33, 8/139, 14/30, 25/43
ş.-ip tur- 1/27
şinğee- özümsetmek
ş.-ip 8/78
şivee kale
ş. 6/59, 7/13, 7/20, 7/134
ş.+de 7/123
ş.+ler 7/44, 7/111
ş.+lerni 24/15
ş.+ni 7/24, 7/124, 7/126
ş.+niñ 6/62, 6/65, 7/14, 7/25, 7/27, 7/33
ş.+zi 7/1, 7/153
ş.+zin 7/120
ş.+ziniñ 6/62, 6/64, 7/53, 23/24
❖
kamgalal şivee muhafaza kalesi
bk. kamgalal
şivi akçam, köknar

ş.+ler 1/81	ş.+tarda 4/190
şivilig akçam ormanı	şokar karışık, alaca, ala renkli
şivilerlig 1/256	ş. 1/8
şkaf raf	şoluk 1. alingan, hassas
ş.+tan 1/102	ş. 20/10, 20/14, 20/15
şkola (') okul	şooçalıg kilitli
ş. 1/175, 1/177, 9/40, 16/45, 16/61, 18/38, 19/17, 19/142, 24/8	ş. 3/37
ş.+da 8/105, 16/58	şoolug çok değil
ş.+dan-daa 16/19	ş. 3/67, 4/111, 7/99, 18/10
ş.+ga 1/109, 1/169, 14/8, 19/151, 27/5	ş. çok 7/114
ş.+ga-la 16/28	ş. eves 6/4
ş.+je 1/205	şoor şarkı
ş.+lar 1/100	ş. 13/96
ş.+lardan 9/21	şor Şor
ş.+nı 1/105, 1/170, 24/45	ş. 14/42
ş.+nıñ 1/101, 1/173, 1/208, 4/199, 16/25	şorbajıla- kargacık burgacık yazı yazmak, karalamak
ş.+zın 11/3	ş.-p tur- 16/14
ş.+zında 1/110	şortan turna balığı
ş.+zinga 1/272, 3/163, 3/176, 7/139, 11/4	ş.+nar 1/87
ş.+zınıñ 16/12	şorttug şortlu
şkolaçı (') öğrenci	şortılarlıg 1/12
ş. 3/63	şoru I şöyle böyle
ş.+lar 16/25	ş. 1/56, 18/6
ş.+lardan 14/4	şoru II güzel, övgüye değer, iyi
şkola-internat yatılı okul	ş. 16/28, 16/57, 16/72
ş.+ka 1/101	şoş kavga, mücadele
	ş. ündür- 19/69
	ş.+unga 19/111
	şoş-sodaa kavga, mücadele
	ş. 8/153

ş. kıl- 19/91
ş. ün- 19/110, 19/113

şovaa canlı

ş. 4/158

şöl meydan, alan

ş. 7/143

ş.+de 7/146

ş.+der 1/178

ş.+derde 1/197

ş.+derin 1/190

ş.+deringe 1/31

ş.+dü 7/141

ş.+dün 7/145

ş.+dür 7/142

ş.+ge 1/199

ş.+üvüste 1/197

şölee izin, tatil izni

ş.+je ün- 1/35

ş.+ñerni 1/290

şöleele- izin kullanmak

ş.-p 1/295

şöleen rahat, sakın

ş. 1/154, 3/31

şöy- uzatmak

ş.-er 1/141

şöygen bıştak bk. bıştak

şöyül- 1. uzamak

ş.-ür 4/139

2. uzamak, belli bir süreye
yayılmak

ş.-üp çor- 13/35

3. bir alana yayılmak

ş.-gen 13/22

ştukaturkalıg sıvalı

ş. 7/39

şudurgu 1. sabırlı, direngen

ş. 4/158, 7/78

2. çalışkanlık

ş.+zu 5/52

3. sabırla, dirençli olarak

ş. 1/93, 10/7

şugla- örtmek

ş.-gaş 3/187

ş.-p kag- 3/188

şugum 1. hat

ş.+narın 1/141

ş.+unuñ 25/8, 25/11, 25/18

2. şugumu-bile şeklinde
aracılığıyla, -nın yardımıyla
ş. 21/4

şuptu bütün, hep, hepsi

ş. 1/36, 1/56, 1/224, 2/9, 3/104,
3/225, 16/64, 16/143, 16/145,
17/3, 19/197, 26/42, 26/73,
27/22, 12/38

ş.+la 3/20, 3/21, 3/193, 3/231,
22/39

ş.+ñar 1/290

ş.+ñarın 1/289

ş.+vus 1/299

ş.+zu 1/18

ş.+zun 1/145, 3/222, 6/70,

- 16/60, 16/68
 ş.+zunuñ 1/13
 şura- sıçramak
 ş.-p 1/271
 şuru (rubin) kuda evliliğin 40.
 yıldönümü
 ş. 8/192
 şurulug boncuklu
 ş. 8/192
 şutku- kalıba dökmek
 ş.-p kıl- 6/67
 şuugaazın dedikodu
 ş. 25/44
 şuulgan forum
 ş.+narnıñ 5/33
 ş.+nıñ 25/9
 şuurgan fırtına
 ş.+ı 24/11
 şuuş- katar katar gitmek
 ş.-up 7/14
 şuut tamamiyle, tamamen
 ş. 1/43, 4/147, 4/175, 4/188,
 6/25, 9/37, 13/58, 22/3, 22/7,
 26/45, 12/17
 ş.+la 4/171, 4/185, 9/38, 16/9,
 18/7
 şuvagançı yaşlı kadın
 ş.+nıñ 2/131
 şügümçüle- eleştirmek
 ş.-geş 19/156
 ş.-p 19/225
 ş.-p kag- 19/166
 şügümçület- eleştirilmek
 ş.-p tur- 19/185
 şülügler manzume, şiir
 ş.+di 1/157, 15/24
 ş.+diñ 15/26
 ş.+in 15/66
 ş.+inge 15/38, 15/67
 şülük şiir
 ş. 2/121, 2/123, 16/15, 16/17
 ş.+te 2/123
 ş.+ter 2/123, 21/3
 ş.+teri 16/12
 ş.+terimni 16/14
 ş.+teriñ 16/13
 ş.+terin 16/27
 ş.+terinde 2/131
 ş.+terivis 16/156
 ş.+terni 16/6
 ş.+tüñ 2/122
 ş.+üñ (şülüñ) 16/162
 ş.+ünde 2/133, 5/47
 ş.+üñnü 16/90
 ş.+ünüñ 2/139
 şülükçü şair
 ş. 6/45, 15/24, 16/84, 16/98
 şülükte- şiire dökmek
 ş.-p kiir- 6/45
 şüügü hukuk
 ş.+zü 19/146
 ş.+zünçe 19/146

ş.+züñge 19/140, 19/242,
19/243
ş.+züñ 19/145
şüzüg acı
ş.+ü 8/90

T

ta bilmem, kim bilir!
t. 5/45, 16/93, 26/53
taakpı sigara
t.+nı 12/7
taala- memnuniyet duymak, zevk
almak
t.-arınıñ 13/105
t.-p 1/155
t.-p çor- 1/280
taalay damak
t.+ga 13/95
taarımçalıg uygun, elverişli
t. 2/160, 4/33, 4/55, 4/65, 4/110,
4/129, 7/102, 10/6, 10/15
taarış- uymak, uygun gelmek
t.-kan 4/157, 5/35, 16/125
t.-payn 7/50
t.-payn tur- 6/24
t.-pazım 9/29
t.-ırın 21/9
t.-ıp 8/126
t.-ır 1/101, 7/114, 15/20, 16/43,
18/56, 21/31
t.-ır-t.-pazın 8/142

taarıştır uygun olarak, karşılık gelecek
biçimde
t. 4/26, 4/66, 22/3, 27/18
taarıştır- uygun hale getirmek,
düzenlemek
t.-ar 8/112
t.-arı 13/103, 26/19
t.-ıp 26/3, 26/12, 26/14
taarzın- memnun kalmak
t.-mayn 21/50
tablitsa tablo
t. 4/67
t.+bile 4/105
tajı prens
t. 2/79
takkilat- şaklatmak
t.-ıp tur- 13/95
taksi maşına taksi
t.+lar 3/80
tal söğüt
t. 16/8
t.+darda 21/8
tala 1. yön, taraf
t.+dan 7/37
t.+ga 7/108
t.+vista 1/178, 1/211, 1/268
t.+vıstan 1/44
t.+zı 7/22
t.+zı-bile 21/36
t.+zın 2/50
t.+zınçe 1/177, 1/204, 19/107

t.+zında 1/21, 1/82, 1/225,
1/229, 7/4, 7/8, 7/30, 7/32, 7/94,
7/143, 13/3, 13/7, 17/23, 17/41,
17/44, 21/20

t.+zındaazı 21/19

t.+zından 1/224, 16/122, 25/10

t.+zinga 1/89, 3/91, 7/31, 8/115

2. bir kişinin soyundan gelenler,
yakını olanlar veya tarafında
olanlar

t.+ları-bile 8/116

t.+zı 8/140

t.+zınıñ 4/171

3. yön, özellik

t.+ları-bile 4/159

t.+ların 6/53, 13/93

t.+zı 26/20

t.+zı-bile 14/9

t.+zı-dır 26/20

t.+zın 13/67, 26/13

tala tırt- taraf tutmak

t.-payn 6/40

talakı taraftaki

t. 26/16

talantılıg yetenekli

t. 16/160

talazı-bile bakımından, açıdan,
açısından, ile ilgili olarak,
yönünden

t. 1/137, 1/147, 1/204, 2/3, 2/5,

2/77, 2/87, 2/121, 2/153, 4/33,
4/34, 4/42, 4/53, 4/131, 4/135,
4/136, 4/141, 4/184, 4/192,
4/193, 5/9, 5/16, 5/39, 6/23,
6/42, 6/56, 6/65, 9/13, 9/22,
13/19, 13/65, 13/74, 13/75,
13/108, 14/14, 14/26, 14/32,
17/19, 19/159, 24/8, 24/9, 24/25,
24/42, 25/11, 25/19, 25/27,
25/36, 25/37, 25/38, 25/39, 26/2,
26/3, 26/6, 26/19, 26/26, 26/41,
26/47, 27/7, 12/31

talıgır çok uzak

t. 21/16

tamçıktıg rahat

t. 10/15

tanı- tanımak

t.-ır 1/180, 3/42, 5/41

t.-ırım 3/110, 3/112, 16/20

t.-p al- 4/195

t.-vas 4/187

t.-vazıvıs 1/237

tanış tanış, arkadaş

t. 19/122

t.+ı 19/36

tanış- tanışmak

t.-ar 1/59

t.-arı 8/129

t.-arımga 3/252

t.-arımga 1/58

t.-ıp 1/42, 3/166, 8/126, 8/162

t.-ıp al- 1/29, 1/280, 1/283,
6/21, 16/45, 16/103
t.-ıp kör- 1/46
t.-ıp tur- 6/3, 19/25, 19/26,
19/38, 19/84, 19/121, 19/127
t.-kan 19/20
t.-kanım 16/78
t.-kaş 1/166, 1/280, 1/302
tanış-körüş tanıdık
t. 4/164, 8/205
tanıştır- tanıtmak, tanıştırmak
t.-ar 1/44, 1/67
t.-dı 1/70, 1/173, 1/123, 3/28,
3/60
t.-gan 6/48, 15/67
t.-gaş 3/112
t.-ıp 1/181, 8/51, 8/64, 8/138
tanıştırıkça- tanıştırmak istemek
t.-dım 6/10
tanketka tank
t.+larda 26/65
tañdı dağlık ormanlık yer
t.+larınca 1/31
t.+zı 1/37
tañma damga
t.+larımını 7/92
tantsı dans
t. 1/154, 16/26
t.+larnıñ 1/156, 1/158
tantsıla- dans etmek
t.-arı 8/162

tantsı-sam
t.+nıñ 1/157
taptaldır sıkıştırılmış olarak
t. 1/228
taptıg 1. iyice, doğru dürüst, ağız
tadıyla
t. 1/292, 1/296, 4/116, 19/204,
19/208
2. rahat
t. 2/91
tara- dağılmak, yayılmak
t.-gan 2/9
t.-p 13/109
t.-p tur- 19/161
t.-y ber- 17/12
taraa 1. ekin, hububat, tahıl
t. 5/60, 19/151
t.+nı tarı- 7/80
t.+nıñ 1/265, 16/5
t. ajaa- 1/171
t. tarı- 4/26, 16/5, 17/16
taraaçın tarımla uğraşan, çiftçi
t. 1/94
t.+ga 1/96
taraajı tarımla uğraşan
t.+larnıñ 12/13
t.+larnıñ 23/7
taraalañ verimli
t. 1/173
tarat- 1. dağıtmak, uzaklaştırmak
t.-ı sıvırta- 19/5, 19/11

2. yaymak, yaygınlaştırmak

t.-ırı 27/26

t.-ınga 1/98

tarbagan dağ sıçanı

t. 18/10, 18/109

t.+nar 1/234

tarbıda- konuşmaya girişmek

t.-ar 18/20

tarı- ekmek, tarımını yapmak

t.-dıvıs 1/191

t.-gan 1/178, 1/190, 3/96,
16/167

taraa t.-ır 4/26

taraa t.-ıringa 16/5

t.-p17/51, 12/11

taraanı t.-p 7/80

taraa t.-p 17/16

tarımal ekmelik

t. 1/191

tarina Kutsal dua kitabı

t.+zın 20/50

tatar Tatar

t. 14/42

t.+lardan 7/92

tavaar yavaş

t. 1/231

tavak 1. temel (yapı için)

t.+ın 1/64

t.+ın sal- (temel atmak) 5/27

2. bir şeyin gelişimi için gereken

t.+ınga 1/115

t.+ın sal- 4/108

tavar- bir yerin içinden veya üzerinden
geçmek, uğrayıp geçmek

t.-ıp 21/37, 25/20

tavarı- bir yerden geçmek, uğrayıp
geçmek

t.-gaş (tavaraaş) 1/258

t.-ır 24/25

tavarılga 1. olay, hadise, durum

t. 5/57, 9/29, 15/14, 20/25

t.+da 4/154, 4/163, 4/168, 6/25,
12/29

t.+larda 9/24, 14/63

2. rastlantı

t. 4/49, 14/19, 23/4

tavariş- 1. rastlamak, karşılaşmak

t.-kan 16/70

t.-kanda 18/37

t.-pas 8/138

t.-ı ber- 16/158

t.-ıp bol- 1/84

t.-ıp tur- 2/16, 2/39, 2/78, 2/83,
2/92

t.-ır 3/95, 3/205

2. bir durumla karşılaşmak, maruz
kalmak

t.-kan 20/39

t.-ı ber- 19/6, 20/51

t.-ıp 8/90, 8/227

t.-ıp kel- 13/82

t.-ıp kör- 27/19

t.-ır 19/7
t.-sa 18/20
tavariştir 1. aracılığıyla, bağlantılı olarak, dolayısıyla, sebebiyle
t. 1/98, 14/81, 23/3
2. üzerinden (yolculuk yaparken bir yer üzerinden gitmek)
t. 5/14
taybın 1. barış
t. 20/46
2. barış içinde
t. 17/19
tayga tayga ormanları
t. 21/58
t.+da 3/110, 3/183
t.+dan 19/143
t.+ga 3/160, 26/74
t.+je 3/111
t.+larında 26/52
t.+larnı 26/30
t.+zı-bile 13/5
t.+zın 7/16
t.+zından 21/48
t.+zinga 3/184
taygakta- (') kaymak
t.-p 1/253
tayga-sın tayga ormanları
t.+nın 25/26
tayga-taındı tayga ormanları
t.+ların 1/31
t.+zinga 18/37

t.+zının 18/40
taygır kaygan
t. 1/253
tayıl açıklama
t. 1/196, 8/15
t.+ın 6/25, 13/91
t.+larından 15/9
t.+ları 6/28
t.+larnı 8/11
tayılla- açıklamak
t.-ganı-bile (tayılılaanı-bile) 18/48
t.-ar 4/41, 8/96, 20/44
t.-arda 14/61
t.-arı 4/151, 13/35
t.-dı 1/72, 1/226
t.-dılar 3/14
t.-p 1/50, 3/28, 3/38, 3/47
t.-p ber- 1/66, 8/64, 8/131
t.-p bol- 9/27
t.-p çada- 13/36
t.-p tur- 13/74, 14/60, 15/16, 16/79
t.-y-dır 1/187
tayıllall açıklama
t. 5/41
tayıllaltın- açıklanmak
t.-ganıl 14/50
tayıllallı açıklama
t. 14/26, 18/13
tay- kaymak

tayıp 8/227
te teke
 t. 17/34, 21/23
teatr tiyatro
 t. 1/115, 15/41
 t.+da 1/160
 t.+ga 1/161
 t.+ı 1/115
te-çuñma dağ keçileri, elik
 t. 1/234, 21/52
tegergile- keşfetmek, gidip görmek
 t.-er 19/109
tehnika teknik
 t.+bile 22/40
 t. çok 5/43
 t.+zın 1/27, 1/79
tehniktig teknik
 t. 25/41
tehnologiya teknoloji
 t.+lar 15/54
 t.+zın 22/40
tekst metin
 t.+terin 6/25
tele-damçıldılga televizyon yayını
 t.+larga-daa 9/27
telefon telefon
 t. 1/141, 3/97
telefonna- telefon etmek
 t.-p 22/15
telefonnug telefonlu
 telefonnarlıg 26/65

teleradio radyo-televizyon
 t. 13/79
televideniye televizyon
 t.+ge 9/39
tema konu
 t. 9/39
 t.+ga 14/10
 t.+zı 1/99
temalıg konulu
 t. 6/50
tematiktig konulu
 t. 6/26
tembr ton
 t.+bile 13/87
tennis tenis
 t. 1/152
teoriya teori
 t. 13/108
 ❖
 t. kırında teoride 14/21
tep- 1. çevirmek
 t.-keş çıt- 16/130
 2. bir şeyin içine geçirmek
 ezeñgi tep- üzengiye ayak geçirmek
 ezeñgi t.-eringe 17/69
tepkileş- (') birbirini tekmelemek
 t.-se 19/115
terek kavak
 t. 19/215
 t.+ter 1/211

tereñ derin	t. 1/239
t. 7/18	t.+lerniñ 1/244
terge araba	2. bir şeyin tepesi (börk için)
t. 5/43	t. 18/101
tergiidekçi egemen	t.+inde 18/9
t.+zi 6/70	teyle- dua etmek, ibadet etmek
tergiidel egemenlik	t.-erde 18/37
t.+i 7/61	t.-eri 18/37
tergiide- öncü olmak	t.-eriviske 20/51
t.-p tur- 19/242, 19/243, 19/244	t.-p 20/36
tergiin 1. mükemmel	t.-p çoru- 1/216
t. 14/23	teyle- - çalbar- dua etmek
2. ??	teylep-çalbarıp 21/8
t.+i 17/57	teyle- - çüdür- dua etmek, ibadet etmek
t.+neri 23/9	teylep-çüdüüründen 21/6
termin terim	teylep-çüdüürünüñ 21/45
t. 13/55	tıkva kabak
t.+imni 13/67	t. 1/190
t.+ner 14/26	tın 1. nefes
t.+ni 13/54, 13/65	t.+ı 4/24
terminologiya terminoloji	2. can
t.+da 13/47, 15/18	t. 17/30
teve deve	❖
t. 4/166, 5/43, 15/19, 15/32, 18/24	tınınga çet- öldürmek 20/18
t.+ler 13/5, 17/73	tınışkın nefes alma
tevelig deve bulunan	t.+ın 13/53
tevelerlig 1/236	tınış nefes
tevistir- (') atmak, fırlatmak	t. 13/88
t.-gen 19/190	t.+bile 13/95
tey 1. tepe, dağ	tıp- (') bulmak
	t.-ar 22/1, 25/30, 25/33

t.-arıl 22/43
t.-arın 26/57
t.-ıp (tıp) 1/299
t.-ıp al- 3/74, 3/206, 4/128,
17/12, 19/82, 27/23
t.-ıp ber- 22/49
t.-kan 7/104, 23/6
t.-kanından 2/148
t.-kanına 2/149
t.-kaş 3/71, 13/90
t.-paan 1/276, 17/33, 19/76,
19/89
t.-pas 4/115
t.-tı 3/85
t.-tıñar 1/275

2. yardımcı fiil

t.-kaş (sayzıradıp) 27/11

tıptın- (') bulmak

t.-ıp al- 22/44

tırt- (') 1. çekmek

t.-ıp 21/48

tırtar hereksel yaylı müzik aleti
13/28

tırtar aarığ seğirme hastalığı

tırtar aarın-daa 3/243

tırtıp aarır 3/239

tala tırt- taraf tutmak

tala tırtpayn 6/40

tırttır- (') fotoğraf, kamera gibi şeylere
çekmek

t.-gan 13/76, 13/79, 16/106,
22/52

t.-gaş 24/35

t.-ıp al- 1/224, 16/116, 16/122

Tıva (') 1. Tuva ülkesi

t.-+bile 7/67

t.-+da 1/39, 1/191, 1/195, 1/200,
2/12, 3/253, 7/113, 7/115, 13/49,
14/3, 14/12, 16/63, 17/40, 21/12,
21/16, 21/18, 26/15, 26/56, 12/6,
12/20

t.-+dan 3/147, 17/54, 25/13

t.-+ga 1/65, 1/66, 1/94, 1/100,
1/111, 1/115, 1/120, 1/121,
1/179, 1/194, 1/196, 1/265,
2/162, 4/141, 4/146, 7/42, 7/71,
7/111, 8/141, 9/20, 9/34, 13/18,
13/25, 13/29, 14/6, 15/4, 15/68,
17/43, 17/48, 19/81, 20/42,
21/41, 23/6, 25/43

t.-+ga-daa 20/43

t.-+je 1/118, 1/136, 1/180, 1/281,
1/295, 1/302, 7/116, 13/17,
13/21, 25/27

t.-+nı 1/4, 1/283, 5/12, 7/70,
25/35, 26/65

t.-+nıñ 1/1, 1/28, 1/31, 1/34,
1/37, 1/38, 1/66, 1/82, 1/89,
1/91, 1/92, 1/99, 1/112, 1/114,
1/116, 1/125, 1/144, 1/167,
1/173, 1/189, 1/273, 1/274,

1/280, 3/217, 5/8, 5/9, 5/35,
5/37, 6/10, 6/21, 6/22, 6/23,
6/37, 6/44, 6/46, 6/56, 6/57,
6/63, 6/67, 7/2, 7/43, 7/115,
8/103, 9/16, 13/4, 13/9, 13/22,
13/46, 13/75, 14/2, 14/11, 14/17,
14/29, 16/1, 16/2, 16/9, 16/11,
16/17, 16/45, 16/70, 16/155,
16/158, 17/46, 17/83, 19/157,
20/27, 20/28, 20/37, 21/2, 21/4,
21/7, 21/13, 23/16, 23/19, 23/30,
24/22, 25/1, 25/23, 26/12, 26/52

t.+ñ 15/25

t.+vis 26/47, 26/68

t.+viska 5/15, 9/22

t.+visti 1/302

t.+zınıñ 5/2, 5/23, 5/44

2. Tuva halkından olan, Tuvalı

t. 1/12, 1/25, 1/42, 1/45, 1/74,
1/79, 1/121, 1/173, 1/261, 1/283,
1/299, 3/139, 3/197, 3/113,
3/206, 3/209, 4/188, 6/45, 6/57,
8/125, 13/19, 13/33, 13/37,
16/39, 16/148

t.+lar 1/54, 2/55, 2/90, 2/126,
3/214, 4/13, 4/14, 4/40, 4/143,
4/167, 6/3, 8/19, 8/25, 8/44,
8/55, 8/73, 8/206, 9/8, 9/41,
13/10, 13/13, 13/97, 15/60, 17/3,
17/47, 17/59, 17/60, 18/5, 18/9,
18/10, 18/18, 20/2, 20/3, 24/15

t.+lar-bile 3/140

t.+larda 8/39, 13/27, 13/50

t.+lardan 3/101

t.+larga 3/4, 8/119

t.+ları 3/111, 13/62

t.+larında 3/1

t.+larını 18/7

t.+larınñ 1/8, 1/9, 2/9, 2/38,
2/43, 2/52, 2/58, 3/203, 3/252,
4/35, 4/39, 4/117, 4/140, 4/142,
4/146, 4/155, 5/14, 6/6, 6/22,
8/5, 9/29, 13/11, 13/14, 13/24,
13/31, 13/34, 13/39, 13/46,
13/68, 13/73, 13/92, 13/96,
13/110, 15/20, 15/51, 15/62,
18/2, 18/16, 20/23

3. Tuva'ya veya Tuvalılara ait olan

t. 1/8, 1/44, 1/57, 1/96, 1/97,
1/98, 1/118, 1/139, 1/147, 1/156,
1/158, 1/182, 2/11, 2/16, 2/33,
2/37, 2/38, 2/39, 2/57, 2/64,
2/66, 2/77, 2/78, 2/82, 2/84,
2/85, 2/86, 2/87, 2/89, 2/92,
2/93, 2/109, 2/112, 2/114, 2/116,
2/117, 2/119, 2/121, 2/122,
2/123, 2/127, 2/128, 2/129,
2/130, 2/160, 3/148, 3/153,
3/190, 3/250, 3/251, 3/253,
3/255, 4/14, 4/22, 4/30, 4/43,
4/46, 4/63, 4/66, 4/67, 5/4, 5/6,
5/13, 5/16, 5/31, 5/32, 5/55, 6/1,

6/2, 6/6, 6/21, 6/43, 6/47, 6/49,
6/70, 7/58, 7/77, 7/84, 8/1, 8/8,
8/34, 8/42, 8/51, 8/54, 8/57,
8/77, 8/80, 8/134, 8/200, 8/203,
8/204, 8/210, 9/36, 9/37, 13/7,
13/25, 13/26, 13/39, 13/47,
13/51, 13/69, 13/71, 13/95,
13/96, 13/99, 13/109, 13/110,
14/2, 14/10, 14/12, 14/38, 14/69,
14/77, 15/9, 15/23, 15/40, 15/55,
15/64, 16/10, 17/1, 17/14, 17/42,
17/49, 17/68, 17/82, 18/1, 18/4,
18/12, 18/13, 18/14, 18/22,
18/47, 18/48, 18/92, 18/104,
19/182, 20/29, 20/32, 20/39,
21/4, 21/7, 21/50, 23/4, 23/5,
24/41, 24/44, 26/11, 27/1, 27/3,
27/13, 27/15, 27/19, 27/28

tıva kiji Tuvalı

t. 3/142, 3/153, 3/202, 3/209,
4/145, 4/173, 9/41, 9/42, 15/6,
15/12, 18/6, 18/30, 18/40
t.+ler 22/12
t.+lerniñ 3/166
t.+niñ 15/14, 15/15, 15/44, 18/4,
18/34

tıva çoğaal Tuva Edebiyatı

t. 2/1, 2/8
t.+dıñ 2/4, 2/6

tıva çon Tuva halkı

t. 1/61, 1/65, 8/6, 13/88, 24/6

t.+da 4/191

t.+nuñ 1/93, 1/101, 4/26, 4/27,
4/172, 4/175, 5/7, 6/11, 6/20,
6/24, 6/53, 6/54, 6/70, 13/109,
18/47, 19/4

tıva dıl Tuvaca

t. 1/92, 14/15, 14/32, 14/42

t.+bile 14/23

t.+çe 16/75

t.+da 1/113, 2/36, 4/157, 6/45,
14/44

t.+dı 3/141, 3/149, 3/193, 9/16,
9/34, 14/21

t.+dıñ 7/154, 11/2, 11/5, 11/7,
13/59, 14/1, 14/5, 14/9, 14/14,
14/16, 14/24, 14/26, 14/41,
14/45, 14/47, 14/55, 14/56,
14/59, 14/64, 14/68, 14/76

t.+ga 1/95, 1/100, 3/142, 3/192,
14/6, 16/149, 22/35

t.+ınga 4/188

t.+ıvıs 9/5, 9/33, 9/38

t.+ıvıstı 9/3, 9/35, 9/40

tıva-daa dıl 14/28

tıva-daa dıldarda 22/13

Tıva Reslublika Tuva Cumhuriyeti

T. 13/3, 13/75, 13/79, 13/109

T.+niñ 2/160, 7/6, 10/19, 11/2,
13/71, 14/19, 15/3, 15/66, 23/3,
23/14, 23/35, 24/26, 25/2, 25/4,
25/13, 25/22, 26/2, 26/11

tıva ulus Tuva halkı

t. 4/135, 8/62, 22/35

t.+tuñ 2/62, 2/112, 4/29, 4/107,

4/131, 4/138, 4/148, 13/81,

13/86, 15/22, 15/23, 15/38,

15/41, 15/42, 15/46, 15/59,

18/21

tıvala- (') Tuvaca konuşmak

t.-arga 9/31

t.-p 3/144, 3/146, 3/157, 3/250,

4/188, 14/22, 16/74

tıva-orus Tuvaca –Rusça

t. 11/6

tıva-türk Tuva-Türk

t. 13/92

tıvıl- 1. bulunmak

t.-baan 17/54

t.-bas 13/34

t.-gan 2/134, 15/43, 17/56,
17/82

2. oluşmak, meydana gelmek,
teşekkül etmek

t.-gan 2/12, 2/113, 7/140, 7/146,
7/148, 8/5, 8/48, 8/107, 13/29,
14/42, 14/50, 14/52, 14/53,
14/60, 14/61, 14/64, 15/11,
15/45, 15/59, 24/5

t.-ganı 8/1

t.-ganı-bile 8/3

t.-ganın 15/16

t.-ganınıñ 1/93

t.-ganınıñ 2/40, 15/22, 15/23,
15/41, 15/66

t.-ıp (tıptıp) 8/4, 13/91, 13/92

t.-ıp kel- 1/111, 3/170, 4/149,
6/59, 6/65, 8/11, 8/28, 8/130,
13/8, 13/39, 16/10, 17/11, 17/13

t.-ıp tur- 2/17

t.-ır 8/17, 8/34

tıvıs- ('): at tıpsır ad vermek

t.-ıp (tıpsıp) 14/35

t.-ıp bol- 24/45

t.-ır 8/216

t.-ırı 24/41

t.-ırınıñ 2/33

tıvış (') 1. buluntu

t.+tardan 15/43

2. madencilik

t.+ı 1/148

tıvızık (') 1. bilmece, muamma

t.+tarnı 5/38

t.+tı 13/36

2. muammalı

t. 13/38

tıbet Tibet

t. 17/77

2. Tibet'e ait

t. 2/160

tiflomagnitofon ses kaydedici

t.+ga 22/40

t.+narga 22/25

tık- (') dikmek, kurmak

t.-eriniñ 1/51
tiile- yenmek, mağlup etmek, kazanmak
t.-gen 1/114
t.-geniniñ 1/38
t.-er 2/28
t.-p 19/111
tiilekçi galip
t.+zi 25/11
toda açık-seçik, net
t. 1/181, 2/16, 4/4, 15/12
todarat- açıklamak, belirtmek
t.-ıp 25/2, 25/26
t.-ır 4/7, 5/42, 13/91, 18/30, 18/32
t.-ırı 2/153
t.-ırınıñ 2/6
t.-kan 14/53, 6/21, 6/22
todarattın- açıklanmak
t.-mayn 14/64
todargay belirli, muayyen, açık, sarıh
t. 4/8, 6/67, 7/120, 15/64, 25/27, 25/39, 12/14
t.+ı-bile 4/157, 4/201
todargayla- belirtmek
t.-ar 14/14
t.-arga 4/45, 15/8
t.-p 4/41
todug-dogaa müferrih
t. 17/37
tofa Tofa
t. 14/42

tofa dıl Tofaca
t. 14/45
t.+da 14/44, 14/46
t.+dıñ 14/74
toju 1. Tuva'nın Toju bölgesi, bu bölgeye ait
t. 3/171, 3/174, 3/175, 3/176, 3/177, 5/10, 11/3, 11/7, 14/45, 14/57
t.+ga 3/168, 3/223, 3/224, 3/231, 26/32
t.+je 1/140
t.+nu 1/296
t.+nuñ 3/217, 3/220, 26/54
2. Tojulu
t.+lar 13/10
tojula- Toju ağzıyla konuşmak
t.-p 14/46
tokar tornacı
t. 16/122
tokpak odun
t. 19/151
t.+tı 19/142, 19/143
tom cilt, kitap bölümleri
t. 6/37, 6/46, 6/51, 6/52, 6/54, 6/56, 14/14, 14/49, 14/50,
t.+da 6/28, 6/43, 14/51
t.+nar 6/55
t.+narda 6/23, 6/28, 6/48
t.+nardan 6/33
t.+narın 14/79

t.+narında 6/9, 6/26	tool destan, efsane
t.+narınıñ 6/10, 6/32, 6/66	t.+dar 5/38, 13/31
t.+narnıñ 6/49, 6/50	t.+dar-bile 2/60
t.+nu 6/57	t.+darda 2/60, 2/77, 2/78, 2/82, 2/84, 2/86, 2/92
t.+nuñ 6/50, 6/61, 6/64	t.+dardan 2/93, 13/31
t.+u 14/47	t.+darı 2/59, 2/60, 13/31
t.+un 14/16	t.+darında 2/62
t.+unuñ 6/11, 6/38	t.+darnı 13/77
tomaannıg sakın, uslu	t.+darnıñ 2/60, 2/64, 2/66, 2/89
t. 1/55, 4/158	t.+duñ 2/86
tomnug cildi olan (kitap için)	t.+un 7/12
t. 6/35, 14/48, 14/76	toolay tavşan
tomuyla- tayin etmek	t. 4/101, 7/93
t.-ar 17/64	toolçu masalcı, destancı
tomuylat- tayin ettirmek, atamak	t. 15/47
t.-kan 26/5	t.+nuñ 2/38
ton elbise, kıyafet	toolçurgu efsanevî
t. 18/6	t. 1/272, 11/7, 23/25
t.+nar 1/71	toolçurgu çugaa efsanevî anlatma, efsane
t.+narı 1/8, 18/8	t. 21/21
t.+u-bile 3/187	t.+da 17/13
tonna ton (ağırlık)	t.+lar 2/38, 5/38
t. 1/187, 5/46, 7/124, 25/32, 25/33, 26/54	t.+larda 1/273, 7/16
t.+nı 26/28	t.+lardan 17/12
tonnuñ tonluk	t.+ları 17/1
t. 1/208, 3/122	t.+larnı 15/66
tooju uzun öykü, hikaye	t.+nı 2/44, 15/23
t.+lardan 16/6	t.+zı 15/22
t.+nu 16/8	t.+zı-bile ahrga 21/38
t.+zun 16/7	

t.+zinga 15/38
tool-torulga efsane
t.+da 7/8
toorgu Sibirya’da yaşayan bir geyik türü
t. 1/234
topta- dikkatle gözden geçirmek
t.-p 1/221, 1/227
toptug ağır başlı
t. 20/11
toptug-tomaannig sakin
t. 4/160
torgaa- ceza vermek, cezalandırmak
t.-r 2/30, 19/141
t.-ar tur- 19/142
t.-p 26/32
torgaal ceza
t. 26/32
torgu ipek
t. 18/8, 18/66, 18/79, 18/84, 18/106
t.+nu 13/12, 17/78
torgu-çıçı ipek, ipekli
t. 18/6
torlaa keklik
t.+lar 1/238
t.+lar-bile 1/243
torul- engellere maruz kalmak
t.-bas 1/55, 8/99
tos I dokuz
t. 2/53, 6/14

tos II akağaç kabuğu
t. 13/11
tos-on dokuz on
t. 5/51
totemnig totem sayılan
t. 2/40
tozan doksan
t. 3/25, 3/143, 3/254
❖
tozan beş doksan beş 7/62
tö bk. tök-
tök- (') 1. dökmek (göz yaşı için)
t.-er 15/33
2. ortaya sermek
t.-ü 16/151
tögerik para, ruble
t. 3/53
t.+i 3/57
t.+imni 3/56
t.+in 3/54, 3/57
t.+terimni 3/54
t.+ti 3/56
t.+tir 3/56
tögüs yuvarlak
t. 18/91
tök: tök keep düş- dünyaya gelmek
t.-ken 18/37
töl 1. çocuk, evlat
t. 4/115, 4/117, 4/176, 4/177, 4/179
t. çok çocuksuz 4/173

t.+d  8/58
t.+  4/5, 4/118
2. d l
t.+  15/63
töldüg yavrusu olan
t. 8/216
t le- ödemek
t.-eringe 22/42
t leede –d ğı için, -dan dolayı
t. 2/2
t lee ilgili, temsilci
t.+leri 6/6, 15/64
t.+leri-bile 20/28
t.+lerin 25/4
t.+lerini  15/12
t.+zi 5/15, 6/30, 19/198, 19/221,
19/234
t leelek i: t leelek iler huralı
parlamento
t.+n  10/19
t leele- temsil etmek
t.-p 25/13
t lep çok haysiyetsiz
t. 20/25, 20/52
töleptig 1. layık, uygun
t. 4/8, 4/54, 4/108, 4/109, 14/19,
25/45, 27/12
2. ağır başı, vakur, ciddi
t. 4/61, 4/156, 4/158, 4/182, 6/4,
8/61, 8/102, 20/17
t.+in (t leptiin) 4/164

t levile- 1. tasarlamak
t.-p al- 8/220
2. projelendirme
t.-er 25/15
t levilel proje
t. 25/45
t.+derin 25/4
t.+derni-daa 22/45
t.+derni  25/28
t.+di 25/10, 25/14, 25/29, 25/33
t.+di  6/10, 6/30, 25/37
t.+i 25/27
t.+in 25/11, 25/38
t.+inde 25/30
t.+inge 25/6
t.+ini  25/5, 25/8
t lge i falcı
t.+ge 8/141
t n- bitmek, tükenmek
t.-gen 15/26
t.-ge  1/256
t.- p 5/16
t.- p tur- 7/55
t n  son
t. 4/61
t.+zünde 1/149, 15/46, 25/29,
26/8
t.+zünden 6/37, 13/91
t.+z nge 5/44, 6/37, 6/44
t.+z n   6/17
töndür sonuna kadar

t. 4/4
töndür- bitirmek, tamamlamak
t.-üp tur- 6/66
tönmes-batpas bitip-tükenmez
t. 8/153
töögü tarih, geçmiş
t. 2/3, 4/14, 5/39, 6/10, 6/30, 6/31, 7/23, 8/205, 13/108, 14/8, 14/11, 18/2, 24/19, 24/40, 25/22
t.+bile 3/166
t.+den 6/21, 23/7
t.+ge 6/59, 10/5
t.+nü 6/17, 7/139, 7/158
t.+nüñ 1/274, 2/110, 6/9, 6/10, 6/31, 6/35, 13/8, 20/36
t.+vüstüñ 6/21
t.+zü 6/15, 7/140, 8/1, 24/3
t.+zün 1/66, 1/280, 2/150, 6/21, 24/9, 24/40
t.+zünde 5/23, 5/44, 5/68, 6/12, 6/54, 8/103, 23/5, 23/19, 24/22
t.+zünge 1/28, 4/175, 5/20, 6/24, 17/1
t.+zünüñ 2/7, 2/157, 6/15, 6/44, 6/70
töögüçü tarihçi
t. 18/3, 24/5
töögü ertemden tarihçi
t.+neriniñ 6/40
töögü-etnograftıg tarihî-etnografik
t. 4/146

töögü-kultura tarihî-kültürel
t. 13/91, 25/19, 25/21
töögüle- tarihe geçirmek
t.-eri 5/37
töögülüg 1. tarihî
t. 5/2, 9/5, 23/23, 24/45
2. tarihe sahip
t. 15/14
töögü- anlatmak, hikaye etmek
t.-p 6/39
t.-p çoru- 5/41
t.-p tur- 17/13
töp merkez, merkezî
t. 1/176, 6/37, 6/44, 7/61, 7/116, 13/10, 13/21, 13/68, 13/75, 17/77, 24/25, 26/16, 12/7
t.+bile 1/141
t.+teri 1/260
t.+terinden 3/86
t.+ü 1/41, 1/60, 1/173, 3/4, 3/5, 5/27, 5/28, 7/152, 13/5
t.+ünçe 19/240
t.+ünde 1/2, 1/176, 7/157, 13/3
t.+ünden 7/104
t.+ünge 19/168, 19/211, 24/35
t.+nüñ 13/75, 19/222, 24/34
2. etkinliklerin yapıldığı yer
t.+teri 7/44
t.+ün 13/109
t.+ünüñ 13/100
töptüg merkezi olan

töpterlig 1/261	8/47, 8/116, 8/141, 8/158
töreen ana, öz	t.+deri-bile 8/138
t. 2/19, 3/163, 4/187, 5/2, 5/17, 5/20, 5/21, 5/23, 5/26, 5/41, 5/45, 5/46, 6/9, 6/70, 8/99, 11/4, 11/12, 18/37, 23/7, 23/28	t.+derin 4/195, 8/19
❖	t.+derinden 5/19, 5/20
töreen çer ana yurt	t.+deringe 3/253, 8/101
t.+in 23/18	t.+deriñni 6/11
t.+inden 18/37	t.+deriñniñ 4/154
t.+niñ 23/31	t.+derni 8/23
t.+ivisçe 23/16	t.+derniñ 8/70
t.+ivistin 23/10, 23/21	t.+di 8/18
töreen çurt ana yurt	t.+diñ 8/24, 8/33, 8/41
t.+uvus 1/283	t.+i 8/22, 8/42
töreen dıl ana dil	t.+in 6/11, 8/25
t.+ı 9/2	t.+ivis 3/252
t.+ın 3/154	❖
t.+ınga 8/138, 9/23	törel bölük soy, boy
t.+ınıñ 11/1	t. 7/63, 17/6, 13/26
t.+ıvıs 9/1	t.+ter 6/47
t.+ıvıska 9/20	t+terden 8/3
töreen dıldıg 9/41	t.+terge 17/3
törel akraba	t.+tü 4/170
t. 4/117, 4/155, 4/189, 5/64, 6/11, 6/14, 6/15, 8/10, 8/15, 8/18, 8/19, 8/20, 8/21, 8/23, 8/27, 8/25, 8/32, 8/130, 8/132, 8/134, 13/21, 14/67	t.+tüñ 6/6, 17/5
t.+der 1/282, 8/14, 8/34	törel çoruk akrabalık
t.+deri 4/169, 4/170, 4/187,	t.+tuñ 8/13, 8/16
	törel-aymak soy
	t. 6/12, 6/16
	t.+ınga 6/9
	t.+tan 6/3
	t.+tıñ 6/4, 6/12
	töreldeş- akrabalık kurmak
	t.-ip 8/6, 8/8

töreldeşkek yakın, benzer, ortak

t. 2/58, 2/116, 4/159

t.+in (töreldeşkeen) 2/38

törel-dörgül (-') hısım akraba

t. 4/172, 4/186

törümel doğuştan, doğal

t.+inden 4/6, 4/121, 21/31

törüttün- doğmak, dünyaya gelmek

t.-er 4/112, 8/17, 8/133

t.-gen 2/17, 3/168, 3/173, 4/5,
5/2, 5/17, 7/105, 8/82, 8/142,
14/7, 21/24

t.-gen-daa 4/126

t.-geni-bile 8/16

t.-geninden 4/41, 5/30

t.-geniniñ 2/38

t.-geş 1/248, 4/118, 5/24, 8/29,
11/3

t.-üp 8/40

t.-üp tur- 2/48, 5/14

t.-ze-daa 4/130

törüttüngen hünü doğumgünü

törüttüngen hünneri
8/219

tötçegle- yağmalamak

t.-eri 21/53

tötçeglekçi yağmacı

t. 26/51

t.+ler 26/53

t.+ler-bile 21/54

tötçeglekçile- yağmalamak

t.-p tur- 26/32

traktor traktör

t.+larniñ 1/178

transport ulaşım, ulaştırma

t. 1/65, 25/3, 25/27, 25/37

t.+u 1/140

trassa hat

t.+zın 25/16

Tsagaan-Nuur Moğolistan'da bir bölge

T. 3/4, 3/11, 3/12, 3/48, 3/71,
3/74, 3/80, 3/81, 3/97, 3/99,
3/101, 3/109, 3/111, 3/120,
3/159, 3/166, 3/182, 3/211

T.+dan 3/207, 3/209

T.+dır 3/47

T.+je 3/43, 3/85, 3/105

tseh imalathane

t. 3/132

t.+terge 1/69

tseginge 1/70

tsinkografiya çinkografi

t. 16/128

tuberkulyoz tuberkuloz

t. 1/131

tudug (') yapı, inşaat

t. 1/77, 1/176, 5/28, 5/43, 5/45,
7/124, 25/27

t.+ga 19/151

t.+lar 1/77, 7/68, 25/26

t.+ları 25/26

t.+u (tudu) 1/100, 1/175, 7/111,
8/133, 24/14, 25/35
t.+undan 1/177
t.+unga 5/44, 10/13, 25/1
t.+unuñ 25/5, 25/8, 25/11,
25/22, 25/27, 25/30, 25/38,
25/44
tudugju (') yapı ustası
t. 4/44, 5/36
t.+larnıñ 5/27
tudug-suur köy
t.+u 5/28
t.+un 5/45
tudum (') -dıkça, -dığı sürece
t. 1/244, 1/245, 1/286, 15/53,
22/32
tuduş (') 1. bitişik, birleşik
t. 2/46, 8/28, 21/18
2. bağlantılı, arasında ilişki
bulunan
t. 3/116, 15/42, 21/31
tuduştı (') birleştirmek, bağ oluşturmak
t.-ar 25/43
t.-up tur- 2/112, 2/157
tuk bayrak
t.+tu 1/167
tuluş- savaşmak
t.-up tur- 17/31
t.-tum 7/86
tulçuuşkun savaş, mücadele
t.+çe 2/66

t.+narga 2/28
tulupta- tulum çıkarmak
t.-y soyar 18/64
tumak bir tür börk
t. 18/9, 18/59
tumat bk. tumak
t. 18/60
tuman duman
t. 21/48
tuñ sedef
t. 8/190
tuñ kuda evliliğin 30. yıldönümü
t. 8/190
tur -Dİr bildirme eki
t. 1/10
tur- 1. durmak, bulunmak; var olmak
t.-a 19/86
t.-ar 1/2, 1/37, 1/60, 1/259,
2/60, 3/80, 3/122, 4/54, 4/109,
4/132, 4/195, 6/70, 7/4, 7/25,
7/35, 7/126, 7/144, 7/153,
16/152, 19/85, 22/49, 24/23,
26/12
t.-arı 5/14
t.-arıs 1/203
t.-baan 1/111, 24/8
t.-bas 2/54, 4/113, 4/139, 8/124,
8/157, 9/2, 13/73, 20/49
t.-da 21/62
t.-da-la 26/6
t.-gan 3/193, 4/127, 7/31, 7/119,

7/134, 7/135, 7/152, 13/18,
16/119, 17/44, 17/46, 17/76,
18/10, 19/151, 24/15

t.-gan-daa 7/128

t.-ganından 1/143, 25/35

t.-ganınıñ 13/23

t.-gannar 19/123

t.-gannarı 7/83

t.-gaş 3/206

t.-gulaan 7/33, 24/37

t.-gulaar 19/56

t.-gulap 1/26

t.-up 13/65

t.-up al- 3/85

t.-up ber- 17/25

t.-upkan 16/129, 17/42

t.-up kel- 7/62, 19/29, 24/10

t.-up kör- 6/30

t.-up şıda- 7/129

t.-up tur- 2/153, 13/3

2. kalkmak

t.-gaş 3/38

t.-up 4/194, 27/8

t.-up kel- 1/49

3. fiillerin şimdiki zaman ve birleşik zaman çekimlerinde de kullanılan süreklilik bildiren yardımcı fiil

t. (ajıldap, beletkenip, çondurup, demdeglep, diveyn, haynaktaştırıp, ırlaksap,

keldirtip, kelgen, kızırılbayn, manap, sadıp, salçap, tönüp, yöreep) 1/189, 1/208, 3/8, 3/19, 3/55, 3/91, 3/92, 3/151, 7/55, 14/82, 16/58, 16/62, 16/120, 19/198, 24/13, 26/43, 26/73

t.-a (bayırlajıp, bijip, dilep, haldıp, hüleedip berip, şilip, tanıjıp, tayılbırlap, töndürüp) 1/101, 1/167, 3/43, 6/3, 6/24, 6/66, 13/75, 14/60, 18/4, 19/33

t.-ar (adap, adı boop, ajaanzırap çorup, ajıglap, ajıglattınıp, ajıglavayn, ajıldap, ajıp, alıp, argalıg boop, arganı berip, argıjıp, argıştırıp, aytıp, aytırtınıp-la, azıp kaan, badıtkap, baktaap, balıktap çorup, bar boop, barıp, bedidip, bedip, bergedep, berip, bijidip, bijip, bijip-daa, bilip, bolbayn, boluksap, bolup, bolur, budalıp, büdürüp, çarıp, çarlap, çazıp, çedip, çedip ap, çedirip, çergelejip, çırıp, çok boop, çorudup, çorudup berip, çorup, çorup-daa, çugaalap, çugula bolup, çurttap, dargalap, demisel çorudup, demisel çorutpayn, deñnep, dep, detkip, dıstanıp, dös bolup, düüjüp, düüştürüp,

düvüredip, eelep, epçoksunup,
ergilip, erttirip, ettep,
hamaarıştırbayn, hamaarjıp,
harılzajıp, harlap, haygaarap,
haynıktırıp, hereçilep, hey-a't
kiirip, holbap, högjüp, ıdalap,
ılgalıp, ırlap, ızırnıp, ileredip,
kaastap, kadarıp, kamgalap,
kattıştırıp, kazıp, kedip, keep,
kılaştajıp, kılıp, kiirip, kirip,
kirjip, koldap, korgup, ködürüp,
kördünüp, körgüzüp, küştü salıp,
mal çok boop, maldap, manap,
negep, negettinip, nomçup,
nomçuy bergen, ol boop,
onzagaylanıp, oraldajıp-daa,
oynap, öğlenip, ööredip berbeyn,
öörenip, parlap, pensiyaje ünüp,
roldu oynap, sadıp, saldıngan,
salıp, sanap, saygargan bolup,
sonuurgadı bergen, söglep,
süzüglep, şaptıktap, şılgap,
şiitpirlep, şinğeedip algan,
tanıjıp, tavarjıp, tayılbırlap,
tıptıp, tom boop, töögüp,
törüttünüp, tudup, tuduştırap,
turguzup, turup, tuttunup,
udurtup, urug boop, utkup,
utkup-hüleep ap, ündürüp,
ünmeyn, ünnejip, ünüp) 1/53,
1/63, 1/64, 1/69, 1/74, 1/75,

1/77, 1/91, 1/92, 1/99, 1/112,
1/131, 1/146, 1/160, 1/182,
1/186, 1/196, 1/204, 1/204, 2/16,
2/17, 2/33, 2/39, 2/43, 2/47,
2/48, 2/52, 2/53, 2/60, 2/77,
2/78, 2/83, 2/83, 2/85, 2/92,
2/110, 2/112, 2/117, 2/118,
2/123, 2/129, 2/153, 2/157, 3/4,
3/10, 3/21, 3/62, 3/66, 3/72,
3/76, 3/77, 3/82, 3/86, 3/91,
3/117, 3/119, 3/121, 3/124,
3/125, 3/127, 3/134, 3/136,
3/159, 3/163, 3/166, 3/167,
3/182, 3/198, 3/199, 3/207,
3/209, 3/234, 4/39, 4/42, 4/47,
4/129, 4/157, 4/162, 4/164,
4/201, 5/24, 5/34, 6/7, 6/22,
6/27, 6/35, 6/36, 6/41, 6/47,
6/52, 6/56, 6/64, 6/68, 6/68,
6/69, 6/70, 6/70, 7/22, 7/103,
7/118, 7/120, 7/121, 7/126,
7/147, 8/34, 8/95, 8/115, 8/125,
8/139, 8/205, 8/206, 8/213, 9/27,
9/33, 9/36, 10/6, 13/3, 13/8,
13/19, 13/20, 13/34, 13/37,
13/40, 13/48, 13/49, 13/49,
13/52, 13/53, 13/59, 13/62,
13/67, 13/67, 13/67, 13/68,
13/74, 13/74, 13/80, 13/83,
13/85, 13/86, 13/87, 13/90,
13/92, 13/95, 13/96, 13/96,

13/97, 13/105, 14/2, 14/16,
 14/54, 14/58, 14/60, 14/64,
 14/64, 14/66, 14/67, 14/69,
 14/75, 14/79, 15/13, 15/16,
 15/17, 15/18, 15/19, 15/21,
 15/22, 15/22, 15/26, 15/57,
 15/66, 16/2, 16/35, 16/36, 16/39,
 16/162, 17/13, 17/59, 17/63,
 18/6, 18/8, 18/10, 18/16, 18/26,
 18/103, 19/17, 19/25, 19/26,
 19/38, 19/38, 19/84, 19/121,
 19/158, 19/162, 19/162, 19/163,
 19/165, 19/223, 19/238, 19/239,
 20/23, 20/24, 20/38, 21/8, 21/12,
 22/9, 22/10, 22/13, 22/13, 22/14,
 22/14, 22/15, 22/18, 22/20,
 22/24, 22/24, 22/36, 22/38,
 22/44, 22/45, 22/45, 22/45,
 22/48, 23/6, 23/8, 23/11, 23/28,
 24/31, 25/2, 25/6, 25/7, 25/8,
 25/9, 25/10, 25/21, 25/24, 25/26,
 25/27, 25/27, 25/27, 25/28,
 25/30, 25/35, 25/40, 25/41, 26/2,
 26/9, 26/17, 26/17, 26/18, 26/31,
 26/36, 26/37, 26/39, 26/47,
 26/48, 26/53, 26/56, 27/15,
 27/30, 12/7, 12/15, 12/19, 12/26,
 12/32

t.-ar apar- (ajıqlap, argıjıp
 çorup, dolgap, erttirip, huulup,
 katçıp keep, kılıp, körüp, sagıp)

1/135, 2/86, 3/22, 3/67, 4/18,
 7/157, 8/210, 15/52, 21/22

t.-ar bol- (ajıqlavayn, beletkep
 ap, çurttap, düjüp kelbeyn,
 düüjüp, numçuttunup, özüp,
 maldap) 3/67, 3/93, 3/101,
 3/138, 3/145, 6/18, 7/146, 26/49

t.-ar çor- (çaylaglap, çugaalajıp)
 1/162, 3/110

t.-ar ujurlug (öörenip körgen)
 24/47

t.-ar-daa (dayanıp) 8/227

t.-ar-daa bol- (albayn) 26/30

t.-ar-dır (argazı bolup, badıtkap,
 bijip, hereçilep, üskeş) 2/38,
 4/172, 9/24, 13/102, 22/39

t.-arga (körüp) 2/45

t.-arı (ajıldap, aytırıp, bar bolup,
 bilip, çarlap, çedişpeyn, doostup,
 ertip, eveejep, halas bolup,
 kamgalap ap, kılıp, kirip,
 megelep, nomnap, ünelig boop)
 1/67, 3/102, 3/141, 4/49, 6/31,
 8/87, 10/8, 14/76, 18/104, 20/33,
 21/59, 22/17, 23/4, 25/3, 26/21,
 27/25

t.-arı-bile (bodap, çugaalap,
 demdeglep) 6/35, 6/40, 14/63

t.-arı-bile alırga (çugaalap,
 sanap) 3/140, 13/26, 25/30,
 25/34

t.-arıl (ajıldap, çedip, horalıg bolup) 13/66, 22/5, 26/10

t.-arım (adıñnı salıp, baraalgadıp, bodap) 4/29, 9/28, 16/54

t.-arın (ajıglap, azırap, bodap, çedirip, çorup, duzalajıp, eelep, keep, kılıp, körüp, kövürüg boop, küüsedip, högjüp, ööredip, öörenip, sagıp, ulgattırıp) 1/67, 1/109, 1/109, 1/110, 1/183, 1/260, 3/51, 3/145, 6/36, 9/21, 9/34, 13/53, 13/87, 14/60, 15/43, 19/152, 26/25, 26/29, 26/29

t.-arınğa (erttirip, sayzırap) 13/91, 23/17

t.-arımñ (çedirip) 22/4

t.-arıvıs (adap, çurttap) 4/28, 8/48, 20/26

t.-arıvıs-bile (turgustunup) 26/30

t.-arıvıs-bile alırğa (bodap) 8/64

t.-arlar (ajıldap, balıktap, çanıp, çip, dujaap, hereçilep, kezee bolup, üptüp) 1/88, 1/266, 3/114, 3/133, 8/108, 10/12, 19/224, 21/13

t.-bas (şiidip) 19/166

t.-da (ajıldap, alğanıp, badılap, çedip, çurttap, doozup, erttirip,

höömeylep, keep, kılıp, kılıp çorup, kirip, tutturup) 3/172, 3/231, 3/250, 4/31, 5/36, 8/121, 13/99, 13/101, 16/157, 19/213, 25/38, 25/42, 26/53, 26/65

t.-da-la (çorup) 19/154

t.-du (oçuldurup, maktap) 1/73, 5/53

t.-dular (dep, dilep, ileredip, öörenip, sirigeynip, ujup) 3/254, 3/255, 13/99, 19/175, 19/190, 19/191

t.-dum (azıp alır, bijidip, hüleep alır, torjaar) 13/42, 13/43, 16/34, 19/142, 19/143

t.-duvus (bijiir-daa, detkijer, hanmas, kılıp, körüp, körgüzer) 1/138, 1/156, 16/154, 16/159, 16/161, 26/22

t.-gan (ajıglap, ajıldap, apargan, artıp kalır, artpışaan, ayazı beer, aytırıp alır, azırap apaar, barımdaalavayn, başkarıp, başkılup, baştap, bayısaap, berip, bijırbayn, bijidip, bijip kaar, bilbes, bilip, bilip alır, bilir, çagaalaşıp, çagaan, çağırıp alıp, çağırtıp, çarbas, çarlup, çedip kelgen, çedirip, çorup, çorudup, çurttap, dam bargan, demdeglep, doktaap, doramçılup, eelep,

egeleen, ejelep, erttirip, hüleep
 albas, hüleep köör, ileredip,
 kadartıp, kaygap, kıldırıp, kirip,
 ködürlüp, koldap, köör, körüp,
 kövüdep, manaar, manap,
 nomçup, onaajıp, öörenip,
 ööredip, parlaar, oynap,
 sadıglajıp, sagır, sagındırıp,
 sanaar, sanakçıláp, saygarıp,
 setkip, sestip, soñgup alır, šiidedip,
 sonuurgadıp, şorbajıláp,
 şügümçüledip, sürtedip,
 taarışpayn, tanıjıp, tarap,
 tayılbrılap, tergiidedip, tudup,
 ugaadıp kaan, uglandırgan, ülep,
 ünüp, uştungan, hamaarjıp,
 handırıp, harılap, horup,
 hürtülenip) 1/59, 1/60, 1/74,
 1/90, 1/95, 1/100, 1/120, 1/132,
 1/139, 1/150, 1/155, 1/158,
 1/214, 1/215, 1/226, 1/240,
 1/265, 2/125, 2/126, 3/140,
 3/143, 3/171, 3/172, 3/185,
 3/189, 4/16, 4/169, 5/59, 6/4,
 6/12, 6/24, 6/31, 6/46, 6/58,
 6/59, 6/62, 7/42, 7/44, 7/49,
 7/73, 7/110, 7/125, 7/132, 7/141,
 7/145, 8/44, 8/81, 8/103, 8/141,
 8/142, 8/212, 13/11, 13/17,
 13/18, 13/33, 13/36, 13/37,
 13/41, 13/71, 13/72, 13/88,

13/94, 13/95, 14/22, 15/25, 16/3,
 16/4, 16/7, 16/10, 16/12, 16/13,
 16/14, 16/21, 16/25, 16/29,
 16/30, 16/36, 16/56, 16/73,
 16/76, 16/79, 16/106, 16/143,
 16/151, 16/157, 16/165, 16/169,
 17/5, 17/20, 17/29, 17/50, 17/55,
 17/64, 17/77, 17/78, 17/80, 18/4,
 18/31, 18/53, 18/93, 18/94, 19/5,
 19/31, 19/120, 19/121, 19/122,
 19/127, 19/229, 19/234, 19/147,
 19/148, 19/157, 19/160, 19/161,
 19/164, 19/165, 19/185, 19/241,
 19/242, 19/243, 19/244, 20/45,
 20/50, 21/41, 21/45, 21/47, 24/7,
 24/8, 24/11, 24/15, 24/16, 24/17,
 25/12, 25/18, 25/38, 26/4, 26/7,
 26/42, 26/59, 27/9, 27/27

t.-gan bol- (adıp, çorup, ırlap,
 kejeelep) 19/201, 19/230, 25/44,
 26/44

t.-gan-dır (başkarıp, adıp ap
 şıdaar) 1/242, 7/123

t.-ganı (çağıdıp ap, çaygılıp,
 dijiip, neptereen, udurtup) 1/283,
 13/23, 14/33, 16/3, 19/233

t.-ganı-bile (adap) 24/5

t.-ganım (demisejip, uglandırıp)
 16/24, 19/245

t.-ganın (bijip, boop, kirjip,
 köör, sargarlıkçıláp) 3/25, 3/231,

16/5, 16/145, 18/6
t.-ganınıñ (öörenip) 1/93
t.-ganıvıs (öttünüp) 16/145
t.-ganıvıstı (nomçup) 16/8
t.-gannar (ajıglap, büdürüp, bodavayn, çorudup, çurttap, demdeglep, dep, ırlajıp, ileredip, kıygırıp, oçuldurup, oynaar, sümelep) 3/157, 3/217, 7/47, 13/111, 16/75, 17/19, 17/22, 17/72, 17/74, 17/81, 19/225, 24/19
t.-gannarı (kattırıp) 19/211
t.-gaş (ajıdıp, bijip, brakonerlep, çaldap, çorudup, çurttap, damçıdıp, dayanıp, demdeglep, demnejip, dıñnap, kiirip, körüp, körgüzüp, öörenip, surgap, tötçeğlekçilep, ujuup, hemçeep, huvaanaktap) 1/182, 1/201, 1/228, 1/272, 2/6, 2/133, 3/11, 3/14, 3/75, 3/175, 4/10, 4/66, 5/58, 6/4, 8/45, 8/51, 8/141, 8/175, 13/46, 13/65, 15/17, 15/66, 16/10, 19/143, 21/41, 25/2, 26/32, 26/44
t.-gujege (azırıp) 4/128
t.-gulaan (keep, marjıgıp-daa) 4/141, 16/27
t.-lar (çanıp, çugaalap) 1/11, 9/14

t.-u (aadıp, dıvılap, konçup) 19/87, 19/182, 19/186
t.-umda (bijip, bodap çadap, çorup, keep) 3/157, 13/111, 16/39
t.-up ber- (bayırlap, tulçup) 8/224, 17/31
t.-za (sanap-daa) 3/142
t.-za-daa (ajıl kılıp) 19/150
t.-uvusta (ajıldap, çorup, doozup, inçap, mederep bilip) 1/17, 1/163, 16/29, 16/146, 27/19
4. i- fiili işleviyle isim cümleleri veya bildirme yapar
t.-bas 18/54
t.-da 5/18, 8/120, 26/66
t.-du 24/8
t.-dum 19/141
t.-duvus 1/154
t.-gan 1/113, 1/148, 1/259, 2/111, 3/179, 3/216, 5/4, 7/7, 7/131, 8/2, 8/56, 8/119, 13/43, 13/46, 16/77, 16/138, 16/140, 16/150, 16/153, 17/15, 17/21, 17/45, 17/49, 17/66, 17/67, 19/15, 19/23, 19/24, 19/26, 19/153, 19/158, 21/43, 24/7, 26/6, 26/59, 27/19, 27/23
t.-ganı 21/60
t.-gaş 24/22

5. isimlerle birleşik fiil oluşturur

t.-a 6/20, 18/10

t.-ganın 4/145, 4/172,

t.-gannar 7/50, 7/74, 19/193

tura haluşkın ayaklanma, isyan

t.+ı 23/6, 24/16

t.+ın 17/20

t.+ınıñ 23/24

tura halıkçı isyancı

t.+lar 24/17

t.+larnıñ 24/19

turaskaal anıt, abide, eser

t. 7/110

t.+da 7/88, 17/82

t.+dar 2/152

t.+darda 2/148

t.+darı 2/83, 2/129, 2/157, 13/8

t.+darı-bile 6/21

t.+darın 2/158, 6/57, 6/63,
25/22

t.+darında 2/64

t.+darınga 2/151

t.+darınıñ 2/146, 2/153, 6/56,
6/67

t.+darnı 2/155, 2/156, 2/159,
6/67

t.+darnıñ 2/41

t.+dı 2/50

t.+ı 7/23

t.+ınga 25/21

turaskaaldıg unutulmaz

t. 25/19

turaskaat- adamak, ithaf etmek

t.-kan 2/18, 2/22, 2/42, 2/49,
2/65, 6/45, 6/49, 6/57, 11/2,
15/25

turaskaattın- adanmak , ... için
oluşturulmak

t.-gan 6/37, 6/54

tura-soruktug azimli, iradeli, istekli

t. 1/55, 1/280, 4/158, 8/99,
8/229, 14/37, 14/78, 17/37

t.+unda 14/20

tura-soruk azim, istek

t.+un 24/48

t.+undan 8/228, 26/46

t.+uvus 1/302

turbinalıg türbini olan

t. 16/141

turgus- 1. dikmek, dik duruma
getirmek, ayağa kaldırmak

t.-kan 2/42

t.-pas 20/24

t.-up 4/41, 5/20, 7/106

2. oluşturmak

t.-ar 2/160, 24/34

t.-arı 10/15

t.-arın 4/137, 7/109, 15/37

t.-arınıñ 6/21

t.-kan 4/125, 6/40, 6/42, 11/7,
14/31, 14/72, 15/39, 22/3, 26/11

t.-kanın 15/3

- t.-up** 27/6
t.-up kag- 26/49
t.-up tur- 6/64, 6/68
3. kurmak
t.-ar 7/64
t.-arın 7/89, 7/117
t.-kan 5/26, 10/11
t.-kanın 7/118
t.-tum 7/91
t.-up 13/19
t.-up al- 3/120
t.-up tur- 5/24
4. düzeltmek
t.-ar 24/24
t.-arlaynen 13/66
t.-up tur- 25/40
5. durdurmak, öylece kalmasını sağlamak
t.-ar 27/11
t.-arıl 7/129
t.-up kag- 3/69
6. dile getirmek, meseleyi gündeme getirmek
t.-up kel- 22/49
- turgustun-** 1. dikilmek, ayağa kalkmak
t.-ar 5/14
2. oluşmak, oluşturulmak, kurulmak
t.-a ber- 3/223, 21/50
t.-ar 4/51
t.-arı 13/26
- t.-arına** 10/6
t.-gan 1/144, 2/46, 3/122, 4/27, 4/52, 6/33, 7/5, 7/61, 13/57, 15/22, 17/58, 26/4, 26/13, 27/9, 27/27
t.-ganı 4/26
t.-ganın 1/66
t.-ganından 24/20, 24/26, 26/2, 27/4
t.-mas 22/24
t.-up 26/21
t.-up kel- 5/2, 5/7, 6/21, 6/31, 25/42
t.-up tur- 26/30
- turgustunuuşkun** yapılanma
t.+unuñ 6/21
- turguzug** yapı, düzen
t. 2/121, 20/45
t.+lar 26/4
t.+nuñ 5/24
t.+u 2/63, 2/128, 2/132, 6/54, 15/55
t.+un 2/47, 2/121
t.+unda 2/64, 2/122
t.+unuñ 6/21, 13/26, 13/46
- turguzug-hevir** yapı, şekil
t.+inde 2/41
- turguzukçu** oluşturucu, yapıcı, bir şeyi meydana getiren
t.+larınıñ 6/35, 14/26
- turguzukçu-avtor** editör

t.+u 6/58
turguzuş- yapmak, ortaya çıkarmak
t.-kan 11/6
turist turist
t.+ter 1/28, 3/82, 3/117
t.+ter-bile 1/79
t.+terge 1/32, 23/18, 26/48
t.+teri 3/120
t.+terni 3/119, 26/47
t.+terniñ 26/47
turisçi turist
t. 3/122
turizm turizm
t.+niñ 1/27
turjuk karşı olarak
t. 5/16
turk Türk
t. 6/45, 6/67, 6/70, 14/42, 14/43
turlag mesken
t.+ı (turlaa) 23/24
turlagı- yerleşmek, mesken edinmek
t.-p 17/37, 21/22
turumçu- 1. durmak
t.-y ber- 1/273
2. yerleşmek, yer edinmek
t.-y ber- 2/123
turuş 1. pozisyon
t.+u 13/19
t.+un 27/24
t.+tarında 6/67
t.+tu 13/83

2. bakış açısı
t.+undan 15/10
turuştug 1. oturaklı, sağlam, kararlı
t. 4/162, 5/36, 8/223, 14/37
t.+un 10/7
2. duruma sahip
t. 13/32
tus çerniñ yerel, o yere ait
t. 1/140, 1/184, 1/186, 1/187, 1/188, 7/9, 7/24, 7/71, 21/9, 21/44, 24/4
tuskay ayrı, özel
t. 1/270, 2/5, 2/33, 2/47, 2/159, 2/163, 4/33, 4/135, 4/140, 5/54, 6/64, 7/132, 8/4, 8/114, 8/137, 8/151, 9/21, 13/58, 13/106, 14/3, 15/3, 15/57, 15/66, 17/4, 17/6, 17/20, 18/25, 18/63, 22/18, 22/21, 22/22, 22/24, 22/25, 22/36, 22/40, 22/41, 22/42, 22/45, 22/46, 25/41, 25/42, 26/37, 26/45, 26/49, 27/6, 27/29
tuskayla- ayrı olarak, özel olarak yapmak
t.-p 4/64, 22/3
tuskaylañ öz, özel, bağımsız
t. 6/35, 8/51, 13/96
tus-tus ayrı ayrı
t. 4/132, 14/73, 14/25, 19/238
t.+unda 6/23, 6/45
tut- I (') 1. tutmak

t.-up 16/10, 16/35
t.-up al- 1/222
t.-up ber- 16/48
2. tutmak, yakalamak
t.-ar 26/29
t.-arın 19/5
t.-pas 19/166
t.-up 4/166, 19/5
t.-up al- 26/27, 26/50, 26/54, 26/57
t.-up bol- 26/28, 26/33, 26/36
3. beslemek, barındırmak
t.-arında 7/102
4. bir yerde, şeyde kalmasını sağlamak
t.-up 7/129
t.-up tur- 23/28
5. kullanmak
t.-pas 19/94
❖
haara tut- bk. **haara tut-**
tut- II (') 1. kurmak, yapmak, inşa etmek
t.-arı 1/142, 25/26
t.-arın 7/90
t.-arında 7/124
t.-kan 7/68
t.-payn 17/52
t.-up 4/58, 7/13, 10/11, 17/16, 24/12
t.-up egele- 25/35

t.-up tur- 7/42, 7/126, 24/15
2. ilişki, aile kurmak
harılzaa t.-up tur- 17/77
ög-büle t.-arın 8/126
ög-büle t.-up 8/226
ög-büle-daa t.-up 17/21
❖
yöreel tut- dua etmek
t.-kan yöreelden 7/146
erge-çagırğa tut- hüküm sürmek
erge-çagırğa t.-kan 20/26
tuduş- 1. tutuşmak
hol tutuş- tokalaşmak
hol t.-up 19/199
2. savaşmak
t.-up 2/101
tudus- tutturmak
t.-up ber- 3/56
tuttun- (') 1. tutturulmak
t.-gan 4/196, 5/37
2. yapılmak, kurulmak
t.-ar 25/26
t.-gan 25/43
t.-ganda 7/28
t.-up 13/19
t.-up egele- 16/141
t.-up tur- 1/64
tuttungula- kurulmak
t.-gan 1/130

tuttur- (') 1. yakalatmak, tutuklamak

t.-gan 5/64, 26/32, 26/54

t.-gannar 5/61

t.-up tur- 26/53

2. kurdurmak, yaptırmak

t.-gan 7/106

t.-ganı 7/120

t.-up 7/49

t.-up egele- 7/111

tuuybu kerpiç, tuğla

t. 1/63, 1/64

tümen-saya sayısız

t. 7/12

tüñne- 1. toplamak, toplam sonuç belirtmek

t.-er 14/50

t.-eringe 13/74

2. sonuçlanmak

t.-er 1/105

t.-eri 15/69

t.-p bol- 12/22

tüñnep çugaalaarga sonuç olarak söylenirse 15/58

tüñnel sonuç

t. 1/102, 19/148, 19/149, 19/166, 19/168, 19/197, 19/219, 19/222

t.+di 25/26

t.+ge 1/297, 1/300

t.+i 9/18, 15/19, 16/136

t.+in 19/154, 19/155, 23/29,

25/14

t.+inde 1/171, 1/302, 5/13, 5/61, 20/42, 26/27, 26/32

t.+inge 1/104

tüñnep-hına- kontrolden geçirmek

t.-arı 19/152

tüñnüg toplu, bir arada, bütün

t. 22/42

türeñgi fakir

t. 24/6

türet- fakirleştirmek

t.-ip 8/224

türk 1. Türk

t. 2/20, 2/28, 2/29, 2/40, 2/58, 7/60, 7/71, 14/67, 17/23, 17/45, 17/65

t.+ter-bile 2/38

t.+terden 17/74

t.+teri 2/124, 2/126

t.+teriniñ 2/59

t.+terniñ 2/16, 2/110, 2/147, 7/59

2. Türklere ait

t. 2/2, 2/39, 2/87, 2/88, 2/112, 2/113, 2/114, 2/119, 2/121, 2/123, 2/127, 2/161, 2/162, 11/2, 13/21, 13/22, 13/23, 13/24, 14/42, 14/61, 14/64, 14/65, 14/71, 14/75, 14/76, 17/79

türk dıl Türkçe

t. 17/45

t.+da 2/43, 2/79, 17/39
t.+ınıñ 17/38
türk dıldıg Türk dilli
t. 20/2, 2/51
tukyu kavim adı
t.+lerniñ 7/71
tyurkolog-ertemden türkolog
t.+neriniñ 14/17
tyurkologiya türkoloji
t. 2/148, 14/31
t.+da 14/70

U

uçastok bölüm, departman
u.+tarın 1/188
u.+tarnı 1/190
u.+unuñ 12/44
uçilişçe lise
u. 3/198
u.+ge 27/18
u.+ni 25/40
u.+niñ 27/22
u.+zinçe 16/36, 16/38, 16/67
u.+zinde 1/110
u.+ziniñ 27/14
udaa defa, kere
u. 2/28, 13/65, 13/95, 21/4, 22/49
u.+da 16/72, 19/3, 27/7
udaa-daraa çoğu zaman
u. 26/53

udaa-darıy çarçabuk
u. 8/129
udaazın (') ip *bk.* **udazın**
u.+narnı 18/9
udazın (') ip
u.+ga 8/166
udavas çok geçmeden
u. 1/217, 1/282, 26/22
udu- uyumak
u.-p 3/38, 3/71
y.-p kag- 16/54, 16/48
u.-ur 3/73
u.-urga 3/72
u.-y kag- 14/44
❖
uduur hap uyku tulumu
u.+tarıvıs-bile 1/298
udug (') kazanma, kazanç
u. 2/64
udur (') -e karşı
u. 1/285, 7/85, 19/161, 19/164, 24/19
udur-dedir ('-') karşılıklı
u. 8/30, 8/162, 3/106
udurt- (') yönetmek, idare etmek
u.-kan 13/108
u.-up 1/33, 17/4
u.-up egele- 26/10
u.-up tur- 1/182, 14/33, 26/9
u.-ur 27/7
u.-uru-bile 26/5

u.-urun 26/8

udurtukçu (') yönetici, idareci, yöneten

u.+ları 19/226

u.+larının 23/7

u.+zu 1/98, 16/22, 27/7

udurtulga (') danışmanlık, yönetim, idare

u.+zı-bile 6/58, 6/64, 14/9, 27/31

u.+zın 14/32

u.+zının 26/49

ug yön, istikâmet

u.+un (uun) 6/9

ug: ug-daa çok çaresiz, ne yaparsan yap

u. 16/64, 16/128

ugaa- (') 1. anlamak, kavramak

u.-p 8/139

u.-p bil- 8/72

2. düşünmek

u.-p 24/11

ugaan (') akıl, zihin

u. 8/59

çart u.+da 20/8

u.+ı 5/36, 8/133

❖

ugaan kir- aklı, mantığı bir seviyeye ulaşmak 4/22

ugaan ajılı zihinsel çalışma 12/7

ugaan-bodal (') akıl, düşünce, mantık, bilinç

u.+ından 14/82

u.+ınga 4/157, 20/50

ugaangır (') akıllı

u. 13/65

ugaan-mederel (') akıl, mantık, bilinç

u.+in 4/33, 4/150, 15/59

u.+inge 4/31, 8/51

u.+iniñ-daa 15/15

ugaannıg (') akıllı

u. 16/175, 17/32, 20/8, 20/9, 20/16, 24/22

u.+lar 12/16

ugaan-sarıl (') akıl, mantık

u. 4/9, 20/36

ugaan-sarıldıg (') bilinçli, aklı başında, şuurlu, iradeli

u. 4/8, 4/156, 17/5

ugaat- (') anlatmak

u.-ıp 21/9

u.-ıp çoru- 5/39, 20/52

u.-ıp kag- 21/47

u.-ır 20/54

u.-ırı 4/151

ugaaşkın (') kavrama

u.+narga 13/74

ugba abla, büyük kız kardeş

u.+y 3/112

u.+zı 3/64, 3/183, 5/19

ugla- 1. bir yere yönelmek

u.-gan 1/177

2. yönetmek, idare etmek
u.-p başta- 27/7
uglan- yönelmek, yöneltmek
u.-gan 4/156, 8/222
u.-ganın 19/137
uglandır- yönlendirmek, yöneltmek
u.-gan 14/62
2. bir yere odaklanmak, dikkatin
yöneltmek
u.-gan tur- 25/38
u.-ıp 25/22
u.-ıp tur- 13/72, 16/24
uglanuşkın yön, eğilim
u.+ı 14/13
u.+ı 27/26
u.+ınga 6/50
u.+narı 4/150, 6/49
uglanuşkınnıg yönlü, eğilimi olan
u. 2/115
uglay -den doğru
u. 1/15
ug-şig 1. yön, eğilim
u.+i 8/222
2. yön, özellik
u.+in 16/21, 16/45
uja popo
u. 8/84
u.+zınıñ 8/120
ujudukçu pilot
u. 16/33, 16/35, 16/36
u.+lar 16/34
u.+nuñ 16/33
ujuduuşkun uçuş
u. 26/44
ugulza nakış
u. çok nakışsız 4/134
ugulzala- nakışlamak
u.-ar 13/27
u.-y 15/26
ugulzalığ nakışlı, işlemeli
u. 18/8
ujuk bağ, ilişki
u.+u-dur 2/157
ujuk- uçup gitmek, yok olmak
u.-a ber- 18/18
u.-ar-daa 8/227
uju-kıdn ucu bucağı
u.+n 1/85
ujuktal- devam etmek
u.-gan 5/20
u.-ıp çoru- 5/68
ujul- 1. ortaya çıkarmak
u.-gaş 3/54
u.-up 1/102
2. üzerindeki çıkarmak (şapka vb
için)
u.-up 18/35, 18/37
u.-up al- 18/38
ujun için
u. 18/10
ujur 1. öz, anlam, esas
u. 21/22

- u.+lar** 18/14
u.+ları 18/1
- 2. âdet, gelenek, uygulama**
u. 8/50
u.+lar 18/17
u.+ları 4/14
u.+ların 4/152
- 3. sebep**
u.+ga 16/70, 18/20
u.+u 15/44, 20/26
u.+u-daa 2/112
u.+un 13/35
- 4. kural, norm**
u.+nu 7/51
- ujuraş-** karşılaşmak, rastlamak, görüşmek
u.-ı ber- 3/147
u.-ıp 1/280, 20/37, 21/50, 26/9
u.-ıp bar- 3/241
u.-ıp kel- 3/143, 16/10
u.-ır 3/208, 19/27
u.-ırı 3/253
u.-ırınıñ 1/299
u.-kan 16/155, 20/28
- ujurajılga** görüşme
u.+larnı 9/38
u.+gazı 1/24
- ujural** karşılaşma, görüşme
u. 2/64
u.+darından 6/8
- ujur-çañçıl** gelenek-görenek
- u.+dar** 4/186
u.+darın 8/103
u.+darında 4/138
u.+darında 8/138
u.+darınıñ 4/147
u.+darnı 4/167, 8/51
- ujur-duza** önem, ehemmiyet
u.+zı 2/146, 2/147
u.+zın 2/148, 2/154, 15/64
u.+zınıñ 1/204
- ujur-duzalığ** anlama, öneme sahip
u. 4/145, 13/32, 13/73, 25/27, 12/23
- ujur-dürüm** yasa, kural
u.+ün 8/135
- ujurlug 1.** norma, prosedüre sahip
u. 23/18
- 2.** gereklilik kipinde kullanılır
u. (ajılbaar, artırar, aytırı, azar, beletkep alır, bilir bolur, bolur, bottandırıp çoruur, büzürer, çoruur, çedip alır, çedirer, çugaalaar, dagır, detkiir, doraytavas bolur, erter, ertpes, hınaar, ıdıqşıdaar, kılbas, köörü, başkılaar ööredir, şıgjaar, şıñgeedip algan turar, turar, turbas, uglangan bolur, utpas, 1/32, 1/163, 1/164, 1/167, 1/171, 1/189, 2/151, 2/156, 3/242, 4/33, 4/34, 4/149, 4/152, 6/16, 8/215,

8/139, 8/154, 8/156, 8/222, 9/31,
9/39, 9/40, 10/6, 10/9, 13/71,
15/59, 15/60, 16/152, 20/25,
20/49, 22/22, 24/23, 26/17,
26/29, 26/48, 26/49, 26/65

u.+dur (bolur, çorudar,
hevirlap alır, körge turar) 4/8,
4/108, 24/29, 24/47

u.+ul (bolbas, eeleer) 8/66, 15/8

ujur-turguzur fazlaca

u. 8/150

ujur-utka 1. anlam

u. 4/35

u.+zı 8/175, 13/105

u.+zın 8/205

2. önem

u.+zın 19/5

ujur-utkalıg 1. özlü, anlamlı, anlam
taşıyan

u. 4/148, 10/8, 18/25, 23/19

2. öneme sahip

u. 18/2

3. .. çapında

u. 5/35

ujut- uçurmak

u.-kanıvıstı 1/279

uk II bahsedilen, sözü geçen, bu

u. 2/2, 2/17, 2/89, 2/148, 2/161,
4/142, 4/170, 6/7, 6/28, 6/36,
6/59, 7/24, 7/147, 7/149, 8/12,
8/19, 8/36, 8/51, 8/54, 8/161,

8/205, 13/91, 14/19, 14/30,
14/58, 15/39, 15/47, 18/14,
18/91, 18/93, 18/107, 22/4,
26/11

uk II. 1. kök, temel, esas

u.+un 6/59

u.+unuñ 14/42

2. soy

u.+u 8/24

u.+un 8/130

3. *grm.* köken

u.+u 14/50, 14/64

u.+un 14/52, 14/53, 14/60,
14/61, 14/64

u.+unda 7/10

uk-dazıl kök, temel, esas

u.+ı 6/59

uk-dös kök, köken

u.+teri 6/20

u.+ü 6/43

u.+ün 6/14

u.+ünüñ 5/20

u.+üvüstü 6/16

uk-döstüg kökenli

u. 17/23

uk-ızıguur soy-sop

u.+u 8/138

uksaa cins, soy

u.+lar-bile 1/184

u.+nıñ 5/35

u.+zı 1/196

uksaajılga iyileştirme, ıslah,
düzletme
u.+zın 1/179
uksaalıg cinsinde olan
u. 1/184
ukta- tespit etmek
u.-gan 8/130
uktal- ortaya çıkmak, türemek,
kaynağını almak
u.-gan 2/17, 7/84, 7/147, 8/20,
15/46, 24/4
u.-gan-dır 1/203
u.-ganıl 17/2
u.-ıp 7/146
u.-ıp kel- 18/87
uktug kökenine, kaynağına sahip
u. 2/51, 3/236, 7/63, 21/40
ulam daha, daha da
u. 1/245, 1/298, 1/302, 10/6,
10/11, 16/11, 23/31, 23/32
u.+na 1/245
ulamından sonucunda
u. 5/6, 5/12
ulamçı devam ettiren
u.+zı 6/15
ulamçıla- devam ettirmek
u.-alı 1/198
u.-arı 2/158, 15/68, 25/27
u.-gan (ulamçılaan) 5/6, 7/111
u.-dı 1/80, 1/189
u.-p 11/9, 14/79, 17/50

u.-p çoru- 1/229
u.-y ber- 16/89
u.-zın 6/16
ulaş- eklenmek, devam etmek
u.-ı ber- 21/15
ulaştır ara vermeden, sürekli,
durmadan, devamında
u. 1/20, 1/229, 6/3, 7/89, 7/112,
15/68, 27/22
ulda- dövmek, vurmak
u.-dım 19/183
u.-p ün- 19/173
ulduñ çeyrek
u.+dan 1/103
ulgat- 1. büyümek, yaş almak
u.-ı ber- 16/170
u.-ıp 5/21
u.-ıp kel- 4/123
ulgattır- fiyatını, değerini yükseltmek
u.-ıp tur- 3/51
ulu ejderha
u. 2/50, 2/51, 2/55, 2/56, 4/98,
7/94, 21/38
u.+nuñ 2/52, 2/53
ulug 1. büyük (somut)
u. 1/37, 1/62, 1/142, 1/183,
1/184, 1/193, 1/258, 1/273,
1/274, 1/283, 2/22, 2/42, 2/45,
2/49, 2/65, 3/72, 3/122, 6/20,
6/45, 6/52, 7/30, 7/34, 7/42,
7/62, 7/68, 7/112, 7/124, 8/125,

13/3, 13/22, 16/167, 17/66,
18/40, 19/169, 21/18, 21/19,
22/19, 22/24, 25/43

**2. büyük, çok, ortalamanın üzerinde
(soyut)**

u. 1/18, 1/98, 1/114, 1/129,
1/167, 1/180, 1/254, 1/301,
2/111, 2/113, 2/147, 3/202,
3/257, 4/43, 4/44, 4/56, 4/120,
4/122, 4/145, 6/7, 8/168, 8/175,
10/7, 13/34, 13/72, 14/34, 14/62,
14/76, 14/77, 14/79, 14/81,
15/62, 15/69, 15/70, 17/57,
18/10, 18/23, 18/33, 20/51,
21/31, 22/40, 23/12, 23/29,
25/21, 25/44, 25/45, 26/43

u.+dur 1/185

u.+u-bile 5/68, 23/17

3. yaşça büyük

u. 3/62, 3/71, 3/105, 3/211,
3/227, 3/221, 3/228, 3/236,
3/256, 4/41, 4/22, 4/96, 4/149,
4/152, 4/167, 4/186, 5/22, 5/29,
7/146, 8/82, 14/3, 18/9, 18/43,
18/70, 19/24, 19/193, 21/9, 24/5,
24/34, 24/35

u.+daa 9/37

u.+ların 5/22

u.+nu 20/24, 23/20

u.+u 3/196

ulug nazın olgunluk 4/22

4. ciddi, önemli

u. 2/33, 2/83, 4/35, 5/8, 6/12,
6/28, 13/18, 15/21, 15/43, 19/69,
19/92, 19/110, 19/159, 20/29,
21/45, 23/3, 23/17, 23/19, 24/9,
24/20, 24/34, 25/35, 27/10,
27/22

5. üstün niteliği olan

u. 3/65, 6/6, 6/17, 6/41, 7/64,
8/123, 8/141, 16/47, 17/56,
18/80, 18/97, 20/24, 21/41,
23/20, 25/4, 25/6

ulug-biçe büyük-küçük

u. 3/90, 25/26

ulug hural meclis toplantısı

u.+ınçe 25/22

u.+dñ 5/12

ulug-ulug büyük

u. 1/261

Ulug-Hem Yenisey nehri

U. 1/19, 1/20, 1/76, 7/75, 7/86

U.+çe 1/271, 21/15

U.+ge 1/257

U.+ni 17/63

U.+niñ 1/258, 1/259, 1/267,
1/269, 1/285, 16/12, 16/13

ulus 1. halk, millet

u. 1/189, 4/164, 7/75, 8/75,
13/44, 17/37, 17/60, 20/39

u.+ka 6/13

u.+tar 13/21

u.+tar-bile 1/301
u.+targa 2/126
u.+tarınıñ 11/3, 13/50, 13/91, 13/107
u.+tarnıñ 1/254, 2/2, 2/13, 2/15, 2/51, 2/58, 2/113, 2/150, 15/20, 21/7
u.+tu 8/114, 27/16
u.+tuñ 2/83, 4/164, 4/165, 5/38, 6/34, 8/2, 8/80, 8/134, 8/204, 13/54, 13/77, 13/106, 15/24, 15/66, 17/12, 17/61
u.+tuñ-daa 27/27
u.+tur 4/143
u.+u 1/88, 7/122, 13/44
u.+undan 7/155
u.+unuñ 7/154, 17/32, 21/39

2. kişi, kişiler

u. 3/111, 3/157, 4/152, 7/130, 8/132, 8/134, 8/158, 8/165, 13/100, 14/4, 14/18, 17/40, 18/43, 22/15, 22/25, 27/30
u.+ka 4/153, 19/123, 20/13
u.+tan 3/128
u.+targa 4/163
u.+tarnı 3/84
u.+tarnıñ 4/167
u.+tu 8/149, 8/150
u.+tuñ 1/7, 4/149
u.+u 8/47
u.+u-bile 19/227

u.+unga 18/21
u.+tuñ 8/84, 8/108, 8/142, 9/37, 18/85, 19/24
u.+tur 4/170

3. cinsiyet bildiren sözler
arkasından gelerek pekiştirme yapar
er u. 13/87, 18/80
er-hereejen u. 8/137
er-daa u. 18/8, 18/9, 18/82
er-daa hereejen-daa u.+tuñ 18/8
hereejen u. 3/104, 3/132, 18/9
hereejen u.+u 3/131
hereejen-daa u. 18/8
kıs-daa u. 18/82
kıs u.+ka 8/35
kıs u.+tuñ 18/105

ulus ööredilgezi halk eğitimi 1/99, 1/118
çadag ulus oruu yaya yolu 1/12
biçii ulus küçükler 1/254
harı ulus yabancı
harı u.+ka 4/170
çook ulus yakınlar, akraba
çook u.+tarınıñ 4/125
çook u.+u 2/91

ulus-çon halk
u.+nu 5/63
ulusçu millî, halkçı

- u.** 1/38, 2/123, 2/131, 4/39,
4/147, 4/156, 5/24, 9/17, 13/71,
13/75, 13/78, 13/79, 15/18,
15/41
- uluurgak** kibirli
- u.** 4/134, 8/63
- Umay burgan** Umay
- U.** 2/31
- universitet** üniversite
- u.+i** 14/29
- u.+iniñ** 3/62, 3/235, 11/3
- u.+ke** 14/32
- u.+te** 3/207, 16/42
- u.+ten** 9/21
- u.+teriniñ** 20/31
- un** nehir yatağı, vadi
- u.+naringa** 24/15
- u.+u** 7/17
- u.+un** 1/19, 1/22, 1/211, 7/42,
24/19
- u.+unda** 1/168
- u.+unga** 1/17, 1/250, 7/75
- uran-arga** ustalık
- u.+zından** 26/46
- uran-çeçen 1.** sanat
- u.** 2/63, 2/128
- 2.** edebî
- u.** 6/39, 21/4
- 3.** sanatsal
- u.** 2/92, 2/118
- uran çüül** sanat
- u.** 1/105, 15/3, 27/7, 27/14
- u.+bile** 13/92
- u.+çe** 16/24
- u.+dün** 1/114, 15/2, 15/4, 15/8,
15/12, 15/22, 15/64, 23/7, 24/33
- u.+ü** 13/51, 17/17
- u.+ün** 13/110, 23/18
- u.+ünge** 15/41
- u.+ünün** 1/118, 27/7
- ❖
- uran çüül literaturazı** edebi
sanatlar
- u.+nda** 6/41
- uran-şever 1.** zanaatkar
- u.** 17/15
- 2.** becerikli
- u.** 8/166, 8/223
- urat** bir sülâle adı
- u.** 3/180
- urjuk** vesile, bahane, sebep
- u.+targa** 20/17
- u.+undan** 17/42
- urug 1.** çocuk, kız veya erkek evlat
- u.** 3/207, 4/127, 8/28, 8/132,
8/204, 8/205, 8/206, 8/208,
8/209, 8/210, 8/213, 8/214,
16/120, 12/27, 12/34
- u.+dan** 3/207
- u.+darın** 1/107
- u.+ga** 3/208, 8/214
- u.+lar** 1/108, 1/109, 3/72, 4/130,

4/144, 4/149, 4/152, 4/190,
4/196, 4/198, 8/17, 8/40, 8/218,
9/40, 13/31, 16/3, 16/5, 16/6,
16/8, 16/19, 19/9, 19/158,
19/166, 12/44
u.+lar-bile 19/167
u.+larga 4/133, 4/142, 4/143
u.+ları 1/12, 3/59, 3/63, 3/193,
3/221, 3/224, 3/225, 4/128,
4/137, 4/168, 8/83
u.+ları-bile 3/71, 3/131
u.+larım 11/10
u.+ların 3/222, 3/223, 3/224,
4/134, 4/144, 8/138
u.+larıñar 3/72
u.+larından 13/43
u.+laringa 8/130
u.+larınıñ 3/196, 21/21
u.+larıvıs 3/39
u.+larını 1/99, 4/126, 4/145,
4/156, 4/169
u.+larınıñ 4/190, 8/219, 16/5,
19/108
u.+nu 8/45, 8/46, 8/63, 8/68,
8/70, 8/71, 8/85, 16/116, 16/122,
16/133
u.+uñnu 8/91
u.+uñ 8/91
u.+nuñ 8/26, 8/47, 8/72, 8/206,
8/217
u.+u 3/62, 3/71, 4/181, 12/12

kıs urug kız çocuğu

kıs u.+lar 4/18

kıs u.+larını 8/52

kıs u.+nu 4/179, 8/140

kıs u.+u (kıs uruu) 8/120

ool urug erkek çocuk

ool u. 8/217

ool u.+larını 8/53

2. kız çocuğu

u. 4/181, 4/182

u.+larını 3/10

u.+u 3/165, 4/182

3. genç kız

u. 1/121, 16/80, 19/26, 19/37,
19/42, 19/43, 19/70, 19/71,
19/76, 19/107, 19/130, 19/134

u.+lar 19/28, 19/30, 19/32,
19/35, 19/38, 19/39, 19/57,
19/69, 19/83, 19/95, 19/118,
19/222, 19/136, 19/169, 19/227

u.+lar-daa 19/15

u.+ları-bile 19/109

u.+larını 19/31, 19/166, 19/229

u.+larınıñ 19/238, 19/239

u.+nu 19/63, 19/68, 19/106,
19/189, 19/243

u.+nuñ 19/22, 19/36, 19/40,
19/46

u.+u (uruu) 19/121

u.+um 19/122

u.+umnuñ 19/127
u.+unuñ 19/25
u.+un 19/20, 19/84, 19/92, 19/96, 19/106
❖
uruglar sadı anaokulu
u.+n 24/45
u.+nıñ 1/12
urug sadı kadın rahmi
u. 8/132
uruglar bajıñnarı yetiştirme yurdu
u.+nda 4/190
urug-darıg çocuklar
u. 19/218
u.+nıñ 19/174
u.+ın (urug-darın) 17/81
u.+ınga 4/136, 5/41
uruglug çocuklu, çocuk sahibi
u. 3/61, 3/115, 8/84
uruglarlıg 3/181, 3/182, 3/194, 4/179
us-şever usta, mahir, zanaatkar
u. 27/7, 27/31
u.+-daa 5/36
u.+leriniñ 21/40
u.+lerniñ 15/69
us-tıvış sanat, zanaat
u. 7/44
uş uç, kenar
u.+u (uju) 21/62

u.+unda 1/78
uş- 1. uçmak
u.-a ber- 1/239
u.-ar 18/26
u.-up 1/237
2. uçak vb ile uçmak, gitmek
u.-ar 1/41, 3/5, 3/8, 3/19, 19/215, 21/37
u.-arına 1/165
u.-up 1/48, 3/21, 3/231, 7/156
u.-up tur- 26/44
u.-uptarısı 1/47
3. düşmek
u.-kan 7/104
u.-kaş 19/87
u.-tu 19/180
u.-up 8/227
u.-up tur- 19/175
4. ruhun uçup gitmesi, ölmek
u.-a ber- 2/141
❖
ujar çüül uçilişçezi havacılık okulu 16/36, 16/38, 16/67
uşkar- yanına bindirmek, yanına almak (atlı biri)
u.-bas 19/31
u.-ıp 19/189
u.-ıp al- 19/20, 19/84
uşkaş- yanına binmek (atlı birinin)
u.-ıp al- 1/108, 19/37
u.-ıptar 19/36

u.-kanının 1/171
u.-pas 19/30
ušta- öncülük etmek
u.-gaş 27/13
ušta: ušta biji- ekleyerek yazmak *bk.*
biji-
uştun- 1. çıkarmak (kıyafet vb.)
u.-up 1/23
 2. görünür şekilde sarkmak
u.-up kel 1/222
 3. sıyrılmak (bir şeyin etkisinden kurtulmak)
u.-gan tur- 2/125
ut- unutmak
u.-paan 1/53, 9/6, 9/9, 16/8
u.-pañar 12/30
u.-pas 20/27
u.-pas ujurlug 10/9
u.-payn 15/62
u.-payn çoru- 15/61
u.-up 8/224
u.-up bol- 20/51
utka 1. anlam, mana
u. 2/77, 2/80, 2/133, 4/117
u.+bile 13/52, 24/4
u.+nı 15/26
u.+zı 2/79, 2/128, 8/46, 8/86, 8/161, 8/214, 13/48, 13/49, 13/60, 15/45, 19/55
u.+zı-bile 6/12
u.+zın 1/102, 7/151, 8/19, 8/64,

8/78, 8/131, 9/27, 20/44
u.+zınçe 14/62
 2. fikir, kavram
u.+zı 8/13, 8/89, 8/94
utkalıg mana taşıyan, anlamlı
u. 2/8, 2/37, 2/48, 2/79, 4/161, 4/183, 6/9, 8/32, 8/77, 8/157, 8/218, 13/47, 13/56, 15/42, 20/23, 21/59, 24/3
utka-şınar 1. öz, içerik
u.+ı 15/14
 2. anlam derinliği
u.+ın 6/10
u.+ınçe 4/111
utka-şınarlıg 1. niteliğinde olan
u. 16/151
 2. dolgun, içerikli
u. 9/5
utku- karşılamak (ziyaretçi için)
u.-up 1/18, 1/26, 8/158, 8/159
u.-up al- 1/2, 1/169, 10/16
u.-up tur- 6/7
u.-ur 6/2
u.-uruvus 23/20
utkuy -e karşı
u. 19/169
utku- - hülee- karşılamak, kabul etmek
utkup-hüleep al- 23/8
utkuştur şerefine
u. 1/38
uttundur- unutulmak

u.-bas 1/277, 8/169
u.-up 15/11
u.-up-daa kal- 2/110
uurgayla- çukur açmak
u.-gaş 5/60
uyalan- yuvalanmak, yer etmek
u.-ıp çoru- 18/20
uyalıg yuvası olan
u.+nı 19/77
uyan duygulu
u. 15/15
uyañgılıg duygulu
u. 15/44
uygu uyku
u.+zu 19/46, 19/52
uygu-dış dinlenme
u.+ı 12/35, 12/36
u.+tan 12/40
uygur 1. Eski Uygur Türkü
u. 6/62, 7/63, 7/64, 17/32, 17/36
u.+lar 17/14, 17/16, 17/23, 17/26, 17/28, 24/15
u.+larnı-bile 17/75
u.+larnıñ 7/61, 7/63, 13/25, 17/21, 17/23, 17/29, 17/30, 17/40, 17/41, 17/42, 17/46, 17/48
2. Eski Uygurlara veya Uygur ülkesine ait
u. 6/59, 7/20, 7/68, 17/21, 17/50, 23/24

Uyguriya Eski Uygur ülkesi
u. 7/58, 7/62
uygur-ondar Eski Uygurların Ondar sülalesi
u. 17/40
uynuk torun
u.+tarı 8/17
u.+tarımınñ 11/10
uzbek Özbeklere ait
u. 14/42
uzuda- ayrılmak
u.-p 8/24
uzun 1. uzun
u. 3/187, 15/14, 17/71, 17/72, 19/215, 24/3
2. süre bakımından uzun
u. 1/289, 5/60, 8/85, **12/1**, 12/2, 12/7, 12/13, 12/14, 12/21
3. uzunluk, boy
u.+u 7/3, 7/27, 7/142, 25/18, 25/26
uzun-suuk: uzun-suuk ır uzun hava bk. ır
uzutka- yok etmek, ortadan kaldırmak
u.-ar 19/228
u.-arı-bile 26/42
u.-arına 16/5
u.-gan 13/18, 24/11
u.-p 26/50
uzutkattın- yok olmak, ortadan kalmak
u.-gan 13/19

u.-ıp bol- 12/17

Ü

üde- 1. eşlik etmek

ü.-gen 15/49

2. yolculamak, uğurlamak

ü.-p çoru- 3/30

ü.-p kag- 3/68

üjelee üçü birlikte

ü. 1/35

üjeleen üçü birlikte

ü. 14/33

üjen 1. otuz

ü.+den 4/20

2. otuzlu

ü. çıldar 24/11

❖

üjen beş otuz beş 7/3

üjen üş otuz üç 7/139

üjen-dörten otuz kırk

ü. 19/129

üjü- (') üşümek, donmak

ü.-p kag- 18/88

üjügle- harf harf okumak

ü.-p 2/148, 2/149

üjük harf

ü.+ter-bile 1/95

ü.+teri 22/23

üjük-bijik yazı

ü. 13/23, 24/8

üjük-bijiktig yazıya sahip

ü. 17/15

üjüktüg harfli

ü. 2/160

üjükterlig 22/19, 22/20

üle- paylaştırmak, taksim etmek,
dağıtmak

ü.-p ber- 1/106, 4/144, 20/50,
24/17, 24/18, 24/40

üleger örnek

ü. 4/61

ü.+i 27/23

ü.+leri 2/114, 13/24

ü.+lerin 13/81

üleger-çijek örnek

ü. 4/151, 14/80

üleger çugaa atasözü

ü. 8/41

ü.+zı 4/107

ü.+zı-bile 4/108

üleger domak atasözü, özlü söz

ü.+tar 5/38

ü.+tar-bile 20/23

ü.+tarı 4/131, 4/164

ü.+tarnı 4/139

ü.+tarnıñ 20/15

ü.+tı 6/2

ü.+tıñ 2/36

üleger sös deyim

ü.+ter 18/16

ülegerle- grm. alıntılama

ülegerlep algan söster alıntı

sözler 9/10
ülegerleeşkin grm. alıntı
 ü.+ner 14/68
 ü.+nerniñ 14/69
ülegerlettin- grm. alıntılanmak
 ü.-gen 14/64
ülegerlig model, örnek
 ü. 1/179, 1/182
üleger-mayık örnek, model
 ü. 15/55
 ü.+tar 2/92
üleş- paylaşmak
 ü.-ip 20/51
 ü.-ip çoru- 4/163
üleştir- paylaştırmak
 ü.-di 3/122
ületpür endüstri
 ü. 1/74, 25/9, 25/14, 25/16,
 25/30, 25/31
 ü.+ü 1/140
ülüg pay, hisse
 ü. 5/28, 12/34
 ü.+ün 14/32, 25/45
ün ses
 ü. 2/53, 13/35, 13/46, 13/53,
 13/65, 13/86, 13/101, 13/105,
 15/17, 15/20, 22/46
 ü.+bile 13/35, 22/19, 22/25
 ü.+ü 13/66, 15/19, 15/44, 15/49,
 19/127
 ü.+ü-bile-daa 15/22

ü.+ün 13/48, 13/60, 15/54, 27/6,
27/11, 27/24
ü.+ünge 15/19
ü.+ünüñ 27/18
ü.+ner 13/92, 13/104, 22/41
ü.+neri 13/78
ü.+neringe 13/87
ü.+nerni 13/37
ü.+nerniñ 15/21
ü.+nü 13/56

2. grm. ses

ü.+nerni 7/150

ün- 1. yüksek bir yere çıkmak

ü.-e ber- 19/14
ü.-er 1/35, 1/45
ü.-er apar- 1/38
ü.-erde 1/37, 1/50
ü.-erim 1/278
ü.-eriniñ 1/79
ü.-genim 1/277
ü.-genivisti 1/180, 1/279
ü.-mes 21/39
ü.-üp kel- 1/201, 1/202, 1/247

2. bir yerden ayrılmak, çıkmak

ü. 19/42, 19/43
ü.-e halı- 16/81, 16/95
ü.-er 8/142, 19/42
ü.-eril 7/130
ü.-gen-kirgen 4/153
ü.-geş 17/30
ü.-üp kel- 1/67, 3/68

- ü.-üpkenner** 5/28
ü.-üpter 1/209
ü.-üptüvüs 1/267
3. bitki, ağaç vb. için büyümek
ü.-er 20/24
ü.-gen 1/81, 1/256, 7/114
4. dergi, gazete vb. için yayımlanmak
ü.-erin 16/146
ü.-gen 6/35, 6/61, 8/201, 14/47, 14/49, 18/13
ü.-mes 6/30
ü.-üp egele- 1/100, 15/4
ü.-üp kel- 16/156
ü.-üp tur- 1/92, 1/95, 16/2, 16/12, 16/73, 16/76, 22/13
5. bir şeyden çıkmak, kaynaklanmak
ü.-gen 2/120, 6/59, 8/20, 13/55, 14/82, 15/50, 21/28
ü.-er dözü 13/65
6. husule gelmek, vuku bulmak, ortaya çıkmak
ü.-er 19/110, 20/54
ü.-eriniñ 19/113
ü.-gen 24/16
ü.-üp çıt- 21/8
ü.-üp kel- 1/121, 7/15, 10/6, 8/128
ü.-üp olur- 21/33
ü.-üp tur- 13/37
7. fiillere yeni başlama veya sonuç anlamı katan yardımcı fiil
ü.-dövüs (silgijip) 19/227
ü.-düler (dezip) 19/176
ü.-düm (uldap) 19/173
ü.-er (ap, tiilep) 19/70, 19/111
ü.-gen (agarıp, şöleeje) 1/35, 5/66
ü.-genin (karañğı) 16/124
ü.-üp kel- (çugaazı) 8/162
ü.-üp tur- (pensiyaje) 12/19
ü.-meyn tur- (şiiler) 1/160
- ündezele-** dayandırmak, temellendirmek
ü.-gen 25/4
ü.-p 6/13, 13/68, 15/22, 15/38, 15/67, 20/56
ü.-p al- 17/74
- ündezelekçi** kurucu
ü.-lerniñ 5/26
- ündezeilen-** dayandırmak
ü.-gen 13/104
- ündezelettin-** dayandırmak, temeline oturtmak
ü.-gen 1/182, 2/84, 4/29
ü.-ip 7/5
- ündezin** temel, kaynak oluşturan, esas
ü. 1/8, 5/27, 6/21, 6/25, 8/51, 14/74, 20/41, 26/6, 27/17
ü.-i 13/70, 20/8
ü.-in 6/68, 13/67
ü.-inge 10/10

ü.+neri 6/20
2. yerli
ü. çon 13/93
ü. çurttakçı 7/9, 7/24, 7/147
üandezin-dös temel, kaynak
ü. 13/74
üandezinnig kaynaklı, temeline dayanan
ü. 7/149, 13/91
ündür hareketin dışarı doğru yapıldığını ifade eder
ü. bijit- taburcu edilmek 12/36
ü. ejin- dışarı doğru yüzmek 2/45
ü. ak- yerden dışarı doğru akmak 7/122
ü. sıvır- bir yerden çıkarmak 20/40
ündür- 1. bir yerden bir şey çıkartmak
ü.-er 25/31
ü.-bes 4/144, 20/24
ü.-gen 13/88
ü.-üp ber- 25/28
2. bir yere götürmek
ü.-bezin 21/47
ü.-e ber- 17/32
3. gazete, dergi vb. yayımlamak
ü.-er 16/151
ü.-eri 15/66
ü.-gen 15/23, 22/35
ü.-geş 22/18
ü.-üp egele- 16/149

ü.-üp kag- 16/142, 22/29
ü.-üpter 13/46
4. yardımcı fiil
ü.-bes (öş-öjeen-daa) 19/92
ü.-beyn (aas-dıl) 10/16
ü.-e (şoş) 19/69
ü.-er (konsert, ün) 13/56, 16/139
ü.-erde (ün) 13/53
ü.-eri (parlap) 2/162
ü.-eriniñ (ün) 13/101, 13/105
ü.-gen (doktaal) 26/11
ü.-geni (tüñnel) 25/14
ü.-üp tur- (ün) 2/53, 15/22
❖
çırıkçe ündür- yayımlamak
ç. ü.-er 14/79
ç. ü.-gen 14/50
ündürüg yayım
ü.+lerni 6/22
ündürülge yayım, baskı
ü.+ler 6/30
ü.+lerni 6/22
ü.+zin 2/153, 11/5
üne 1. fiyat, eder
ü.+zi-bile-daa 3/51
ü.+zin 3/51
2. değer
ü.+zin 8/43
üneerget- kibirlenmek
ü.-peyn 19/43
ü.peyn-daa 1/125

ünele- değer vermek

ü.-er 20/9

ü.-geş 5/30

ü.-p çoru- 5/68, 9/9

ünelel değer, kıymet

ü. 5/22

ü.+i 23/4

ü.+in 14/17

ü.+inge 25/12

ünelig 1. değerli, önemli

ü. 1/302, 2/12, 4/147, 5/35, 6/31,
9/1, 17/67, 17/78, 27/23

ü.+i (ünelii) 18/99,

ünelig çüül değerler

ü. 13/96

ünemçelig değerli

ü. 4/148

üngüle- dergi, gazete vb. sürekli
yayımlanmak

ü.-gen 14/14

üniversitet üniversite

ü.+inge 9/16

ü.+iniñ 16/62

ünneş- bir şeyle karşılık gelmek

ü.-ip tur- 20/23

ünnüg sese sahip

ü. 13/67, 22/40

ünüş bitki

ü. 3/95, 3/96

ü.+terde 21/8

ü.+terniñ 13/13

ünüüşkün tırmanış

ü. 1/28

ü.+ge 1/35

ü.+nü 1/39

ü.+üvüs 1/38

üñge- emeklemek

ü.-p 4/194

üp-sap ('-) ıvır-zıvır, pılı pırtı

ü. 3/108

üpte- (') yağmalamak

ü.-p 24/7

üpte- - üre- ('-) yağmalamak, talan
etmek

üptep-üreveyñ çoru- 7/51

üptü- desteklemek, körüklemek

ü.-p tur- 19/162, 19/224

ür süre bakımından uzun

ü. 1/72, 3/105, 3/192, 3/260,
13/81, 14/69, 16/81, 22/46, 12/2

ü.+daa 3/17, 16/134

ü.+dür 16/112

ü.+le 16/10

ür-I üflemek

ürer hereksel üflemeli çalgı
13/28

ür- II kandırmak

ü.-üptü 19/131

üre- bozmak, yıkmak

ü.-er 8/135

ü.-gen 19/141, 19/145

ü.-p 7/50, 8/146
ü.-veen 5/56
ü.-vezi 20/46
ü.-y ber- 4/160
üregde- tahrip etmek
ü.-p 17/29, 24/11
ürel- bozulmak
ü.-bezin 20/17
ü.-gen 8/153
ü.-ip 8/132, 13/109
üre-tüñneldig sonuçlanan, neticelenen
ü. 1/281, 5/30, 14/20
ürezin tane, tohum
ü.+in 5/60
ü.+nnerni 1/196
ürgülçü devamlı, daima
ü. 1/264, 3/260, 6/31, 8/224,
8/229, 16/3, 18/43, 18/44,
18/76, 22/45, 12/29, 12/30
ü.+le 5/63
ürgülçüle- 1. devam etmek, sürmek
ü.-er 13/96
2. devam ettirmek
ü.-p 17/31
üs- koparmak
ü.-peyn çoru- 8/102
üs- (') toslamak, bir şeye çarpmak
ü.-keş 22/39
üskülejiişkinnig (') çarpışmalı
üskülejiişkinnerlig 5/9
üsküleş- (') toslaşmak

ü.-ip 2/100
üstükü (') üst birimdeki
ü. 16/12, 19/145
ü.+nüñ 2/37
üstü (') üst, yukarı
üstünde 1/184, 2/6, 2/92,
2/152, 4/26, 4/42, 4/49, 4/64,
4/129, 6/10, 6/69, 13/106,
15/46, 17/63, 18/21, 20/15,
20/16, 21/51, 22/35, 12/21
üstünge 2/23, 2/26, 20/24
üstüü (') 1. üst, üzeri, yukarı
ü. 21/36
2. yer adlarında bir bölgenin yukarı
bölümünün adlandırılmasında
ü. 1/215, 7/98, 13/16, 17/55,
17/58
Üstüü-Hüree yer adı
Ü. 24/25
Ü.+ni 24/12
Ü.+niñ 24/14
Ü.+zi 6/59
Ü.+zin 24/11
üş üç
ü. 1/25, 1/27, 1/30, 1/31, 1/208,
2/64, 2/65, 3/61, 3/97, 3/195,
3/233, 3/235, 3/245, 4/15, 4/16,
7/151, 8/7, 8/23, 8/49, 8/130,
8/131, 8/158, 8/159, 8/213,
10/18, 13/16, 13/35, 14/33,
16/136, 18/13, 19/36, 20/27,

20/41, 21/18, 21/21, 22/3, 22/30,
24/4, 25/40, 26/15
ü.+le 19/128
ü.+ten 1/57, 4/17
❖
üş dugaar üçüncü
ü. 16/25
ü.+ında 2/74
üş muñ üç bin 7/7
üşte üçüncü olarak
ü. 4/19, 4/59, 4/197, 9/27
üş-dört üç dört
ü. 5/60, 22/31
üşkü üçüncü
ü. 1/103, 5/33, 6/42, 6/48, 6/64
üş-üş üçer
ü. 4/52
üş-tarıvazı yakın akraba olmayan
kişiler
ü. 4/170
ütte- delmek
ü.-gen 1/215
üttüg delikli
ü. 1/213
üttüg-çar atın kalça kemiği
ü.+nı 19/45
üüle iş
ü.+zi 8/229
үүлgedig eylem, hareket
ü.+lerin 20/48
үүлget- kötü davranışlarda bulunmak,

kötüye kullanmak
ü.-ip al- 5/64
ü.-ken 8/137, 19/146
üüret- parçalamak, kırmak, ufalamak
ü.-ken 1/228
üürgene canlı hücresi, yumurta
ü.+zin 26/36
üürmek küçük, ufak
ü. 4/51
üye zaman aralığı, dönem, devir
ü. 1/58, 1/59, 1/61, 1/178, 1/243,
2/3, 2/60, 4/53, 4/193, 6/46,
19/160, 19/164, 19/165, 22/46
ü.+de 1/31, 1/60, 1/65, 1/101,
1/136, 1/144, 1/146, 1/160,
1/189, 1/290, 2/17, 3/111, 3/132,
3/139, 3/160, 4/26, 4/33, 4/196,
5/4, 5/17, 5/24, 5/43, 5/45, 5/55,
7/126, 7/131, 8/162, 8/201,
8/210, 9/33, 13/106, 14/69,
15/11, 15/66, 16/65, 16/131,
16/148, 18/10, 18/94, 19/23,
19/25, 19/147, 19/157, 20/39,
20/46, 26/33, 26/36, 26/37,
26/43, 26/44, 26/58, 12/32
ü.+de-le 16/2
ü.+den 13/40, 15/62, 23/5
ü.+ge 13/91
ü.+le 18/7
ü.+ler 1/4, 8/103, 16/169,
21/62, 24/37

ü.+lerde 1/130, 4/192, 6/35,
24/15, 26/44
ü.+large 4/34, 4/52, 4/172, 18/2
ü.+leri 3/245
ü.+lerin 6/23
ü.+lerinde 6/59
ü.+leriviste 1/53
ü.+lerni 2/157
ü.+lerniñ 6/15, 6/16
ü.+mde 3/122, 19/17, 19/158
ü.+ni 1/38, 6/46, 12/29
ü.+niñ 2/111, 2/157, 2/163,
3/192, 5/2, 5/23, 5/37, 6/22,
6/23, 6/27, 8/88, 13/20, 15/52,
17/38, 19/192, 19/193, 19/228,
22/40, 22/51, 27/17, 27/23
ü.+vis 1/163
ü.+viste 1/90, 20/26
ü.+zi 2/124, 4/17, 4/54, 4/55,
4/59, 4/110, 4/197, 5/4, 19/157
ü.+zi-dir 4/58, 4/109, 4/195
ü.+zin 1/303, 4/36, 4/38
ü.+zinde 1/109, 1/215, 1/282,
3/18, 3/223, 4/60, 4/108, 4/198,
5/24, 5/25, 7/152, 8/111, 8/114,
13/9, 13/17, 13/19, 13/93, 16/2,
16/144, 16/151, 17/50, 17/60,
24/12, 24/15, 26/19
ü.+zinde-le 1/259, 13/8, 24/11
ü.+zinden 4/149, 26/34
ü.+zinge 7/110, 18/4

ü.+ziniñ 7/68, 15/43, 23/6,
23/24

üyenin aayı-bile zamanla
ü. 8/124, 8/170

kelir üye gelecek, istikbal *bk.*

kelir üye

üyelig dönem, zaman aralığı

ü. 4/33, 4/65

üyer su baskını

ü. 1/273, 1/274

üye-çada (-') aşama, dönem, süreç,
devir, devre

ü.+dır 12/31

ü.+niñ 5/24

ü.+zı-bile 2/12

üye düp çok eski zaman

ü.+ten 2/2, 21/26,

ü.+ten-ne 7/103

ü.+tün 13/5

üye-şag zaman

ü.+ım 16/24

üye-üye zaman, dönem

ü.+niñ 15/53

üze: üze bas- tamamlamak

ü.-kaş 5/64

üze-çaza: üze-çaza tevistir- büyük bir
hızla fırlatmak

ü.-gen 19/190

üzel (') görüş, anlayış

ü.+i-bile 2/43

üzel-bodal ('-) görüş, fikir

ü. 13/74

ü.+darı 4/138

üzük kesik, kopuk

ü. 19/44

üzüktelçek aralıklı

ü. 2/46

üzül- kopmak, kesilmek, sona ermek

ü.-beyn 17/25

ü.-bezin 6/16

ü.-güje 4/24

ü.-üp bar çıt- 4/191

ü.-üp kal- 27/20

üzülbeste- kesintiye uğramamak

ü.-gen 17/27

ü.-geş 17/42

üzündü kesinti, parça

ü.+lerni 6/39, 16/6, 27/29

ü.+nü 1/109

V

vals vals

v.+ın 8/162

vanna banyo

v.+larını 1/134

varene reçel

v. 3/132

variant varyant

v.+ıları 14/54

v.+ıların 14/61

vek yüzyıl, asır

v.+te 17/44, 23/6

v.+ten 6/46

v.+ter 7/42, 7/152

v.+terniñ 7/103

v.+tiñ 6/17, 6/23, 6/37, 6/44,
6/46, 13/18, 24/15

vertolyot helikopter

v.+bile 26/44

v.+daa 21/36

vertolyottug helikopterli

v. 21/30

vertolyottarlıg 26/52

videofilm video

v. 8/170

Y

yaamı 1. bakan

y.+lar-bile 22/45

2. bakanlık

y.+zınıñ 13/39, 13/71

yablok elma

y.+tuñ 1/192

yadarat- yoksullaştırmak

y.-ıp bol- 8/224

yadı fakir

y. 17/68, 17/70, 18/21, 24/17

Yaglakar Uygur Kağanlığının kurucu
ailesi

y. 7/63

yakut Yakut, Yakutlara ait

y. 9/36, 14/42

yakut çon Yakut halkı

y.+nuñ 13/95

yakut dıl Yakut Türkçesi

y.+da 14/44

yala ceza

y.+zın 5/64

yanvar ocak ayı

y. 19/247, 26/3

yanzı 1. tür, çeşit

y. 17/79

y.+ların 13/46, 18/14

2. çeşitli

y. 13/28, 13/50, 15/16

yanzı-bürü farklı, çeşitli, türlü

y. 1/8, 2/9, 2/110, 4/12, 4/135,
5/33, 6/22, 13/4, 13/74, 13/86,
14/14, 16/35, 17/73, 22/11,
24/33, 26/37

yanzılıg türlü, çeşitli

y. 2/3, 4/148, 19/106

yanzırlıg 13/49

yanzı-yanzı çeşit çeşit

y. 21/8

yapon Japon halkı

y.+nar 12/18

yazı-söök ('-) ırk

y. 1/301

yazıtı-melegey ('-) kaplumbağa

y. 2/45

y.+niñ 2/42, 2/43, 2/46

yeger avcı

y.+ler 26/17

y.+leri 26/63

Yenisey Yenisey nehri

Y. 1/20, 1/49, 1/152, 2/133,
2/116, 17/55, 17/58, 25/16

Y.+ni 17/63

Y.+niñ 1/22, 1/23, 13/3, 25/14,
25/30, 25/31

Yenisey kırgıstarı Yenisey
Kırgızları

Y.+niñ 17/43

yoralıg kötü, zararlı

y. 8/67

yozu (') 1. düzen, usûl

y.+bile 2/130, 13/79

y.+zu-bile 15/57

2. âdet

y.+bile 3/190, 23/28

y.+da 4/22

y.+zu-bile 2/90

yozu-çañıl ('-) gelenek-görenek

y. 8/124

y.+dar 8/119

y.+dardan 6/4

y.+darın 4/152

y.+darında 4/148

y.+darınıñ 6/20

y.+darıvıstı 10/9

y.+ı 18/21

y.+ın 23/18

y.+ıvıs-bile 23/20

yozu-çañıldığ geleneklere bağı

y. 8/100

yozu-çañılça- gelenekleşmek

y.-gan 27/26

yozu-çurum ('-) düzen, sistem

y.+ga 8/46

y.+narga 26/59

y.+unçe 20/23

yozugaar (') –e göre, uygun olarak

y. 1/200, 4/30, 4/39, 4/63, 4/173,
5/26, 5/64, 6/13, 6/26, 7/150,
8/118, 9/3, 13/16, 15/47, 17/40,
19/151, 20/33, 20/53, 21/21,
21/41, 22/18, 26/3, 26/32

yozulal (') 1. bir şeyi kuralına uygun

yapma, ritüel, tören

y. 2/89, 8/50, 8/83

y.+darı 8/93, 8/111, 8/203,
13/91

y.+darnı 8/98

y.+ından 8/109

y.+ınıñ 18/25

y.+dıñ 8/86

y.+ın 21/45

2. resmi selamlama

y. kıl- 18/35

3. âdet, gelenek

y. 2/35, 8/187

y.+dar 8/79, 8/113, 8/200, 21/6

y.+darın 8/146

y.+darınga 8/81

y.+darnı 8/157

y.+dıñ 8/161

y.+ı 8/155

y.+ı-bile 2/85

y.+ında 15/43

y.+ıvıs 18/39

yozulal-kuda ('-) evlilik yıldönümü

kutlama adetleri

y. 8/198

y.+lar 8/172

yozulal-çañıl ('-) gelenek görenek

y.+dar 13/92

yozulaldığ 1. törenli

yozulaldarlıg 2/33

2. kutlamalı

y. 8/193, 8/209

yozulug (') gerçek

y. 4/5, 4/8, 4/55, 4/108, 4/110,
5/61, 12/16

y.+la 1/157, 1/281, 14/38,
15/44

yozu-sağılga ('-) görenek

y.+larında 4/138

yöree- dilemek, temennide bulunmak

y.-divis 10/17

y.-p tur- 14/82

yöreel dua

y.+den 7/146

y.+der-bile 10/4

y.+derni 8/118

y. sösterin 20/50

yubiley jubile

y.+inge 11/2

yufti büyük baş hayvan derisinden
yapılan kürk

y. 1/70

yuridiktig hukuk

y. 3/235, 16/67

Z

zakaznik rezerv

z.+terinde 26/17

zal salon

z.+dar 1/152

zaldıg salonlu

z. 22/49

zavod fabrika

z.+tuñ 1/73, 1/76

z.+u-bile 1/67

z.+unuñ 1/34

zootehnik zootechniker

z. kiji 1/45

zootehnikte- zootehnikle uğraşmak

z.-p çoru- 12/12

Özel Adlar Dizini

A

A. A. Darjay 2/131, 6/45, 15/38, 15/66, 15/67, 25/24
A. B. Çırgal-ool 1/117, 27/29
A. Çüldüm-ool 27/20
A. D. Graç 6/58
A. Gaydar 16/7
A.K. Dagba 22/4
A.K. Tamdın 2731
A. Kara-sal 27/20
A.N. Aksenov 13/30, 13/84
A.P. Potapov 18/3, 18/9, 18/12
A. Üyerjaa 2/133, 2/139
A. Vaseneva 12/6
A.K. Kalzan 13/77
A.Ş. Sag 10/19
A.V. Prelovskiyniñ 6/45
Abakan 16/60, 16/68
Adar-Töş 1/247, 1/256
Adıg Begzi 16/76
Aida Kongarovna 22/5, 22/35
Ajıg-Sug 21/11
Ajıkmaa 1/156, 1/157
Ak 7/76, 23/28
Ak-Dovurak 1/204
Ak-ool Kara-Sal 13/44, 13/78
Ak-Şıvee 1/37
Ak-Turug 1/248, 19/109, 19/138
Ak-Hem 21/15

Ak-Höl 3/4

Alaş 7/76, 21/29, 21/37, 21/38, 24/19

Alaş müzik grubu 27/25

Albert Tanov 16/96

Aldan-Maadır 17/61, 23/6, 23/24, 24/16, 27/29

Aldar Tamdın 27/7

Aldı İşkin 23/6, 23/24, 23/28

Aldı-Hüree 24/11, 24/12, 24/13, 24/25

Aldın-kıs 3/143

Aldın-ool Darjaa 16/151

Aleksandr Daniloviç Graç 6/57

Aleksandr Kunaa 16/40

Aleksandr Sergeeviç 26/9, 26/10, 26/33, 26/47

Aleksandr Sergeyeviç Novikov 26/5

Aleksandr Tögüy-ool 16/12

Aleksey Çaraş-ool 16/151

Aleksey Dırtıy-ool 16/75

Aleksey Oorjak 15/38, 15/39

Aleşa Çimiy-ool 16/36

Altay 7/76, 13/7, 13/96, 14/42,

Amala 4/126

Ambal 1/210

Amerika 1/301, 20/31

Anandı 21/62

Andrey Monguş 13/111

Andrey Öpey 13/111

Anna Vaseneva 12/10

Añırak Hovalıg 27/7

Areveçi 16/3

Arjaan 15/43
Ahın 3/213
Ayana Monguş 27/7, 27/8
Ayan-ool Sam 27/24

B

B. B. Çüdük 21/4
B. İ. Tatarintsev 14/7, 14/16, 14/19,
14/21, 14/24, 14/35, 14/63, 14/64,
14/76, 14/78, 15/17
Baatar 3/198
Baazañ Danzın-ool 16/151
Baazañ 19/84, 19/87, 19/96, 19/101,
19/105, 19/106
Badı Oorjak 9/42
Bajıñ-Ortuluu 7/26
Balahg 19/206
Baldar 19/198, 19/221, 19/226, 19/234
Balgazın 12/12, 12/13
Balıktıg-Hem 7/4, 7/121, 7/122
Barın-Hemçik 1/173, 21/38
Barlık 7/112, 1/222, 1/279
Batdorj 3/196
Batı 3/211, 3/222, 3/225, 3/227, 3/230,
3/232
Bayan-Çor 7/69
Bayan-Çur 7/69
Bayan-Ölgüy 13/68
Bay-Kara Karaşpay 16/151
Bay-Tayga 13/43, 21/17, 21/18, 21/22,
21/23, 21/25, 21/29, 21/32, 21/33,

21/36, 21/38, 21/39, 21/40, 21/51,
21/59, 21/61,
Beezi 21/26
Begü-kagan 7/110
Begzi Moñguş Sürüñoviç 19/3, 19/246
Begzi 19/206, 19/210
Bel 21/15
Beldir-Arıg 5/27
Belekmaa 27/29
Belik 26/54
Belotsarsk 1/60
Belyok-Bayır 16/61
Biçe Sevek 3/169
Biçe-Tey 1/212, 1/213
Bii-Hem 1/19, 1/77, 1/78, 25/20
Bilge Kagan 2/20, 7/59
Bolattay 19/184, 19/188, 19/195
Bora-Tayga 23/24
Boris Baadanoviç Çüdük 21/2
Boris İsakoviç Tatarintsev 14/2, 14/38
Boris İsakoviç 14/5, 14/13, 14/23,
14/25, 14/30, 14/79, 14/81
Boris Koçnev 16/76
Bulnay 7/98
Buluñ-Terek 1/248
Bumın-kagan 2/27
Burgu hem 7/121
Burgu 7/96
Buryatiya 13/19, 20/37, 20/41, 20/43,
21/41, 27/22
Buura-daa 1/272, 1/273, 1/276, 1/277,

1/278

Ç

Ç. V.Kombunuñ 15/67

Çaa-Höl 1/244, 1/258, 1/259, 1/260,
2/131, 7/112, 19/14, 19/116, 19/158,
19/198, 19/212, 19/230, 19/243

Çadaana 1/179, 1/236, 1/259, 6/59,
7/112, 19/247, 24/1, 24/3, 24/4, 24/5,
24/7, 24/9, 24/11, 24/15, 24/19, 24/20,
24/24, 24/25, 24/26, 24/27, 24/36

Çadan 9/25

Çambal 4/178

Çamıyañ 19/84, 19/96, 19/106, 19/107

Çaňgıs-Terek 21/15

Çeboksarı 14/74

Çeçek 4/182, 27/29

Çeder 1/131

Çerzi 2/108

Çes-Buluñ 23/26

Çıkçap (Uzun-Çeñgey) 5/20, 5/21

Çırgakı 24/19

Çırgal-ool 1/160

Çimit 1/210

Çimiy-ool 16/67

Çiñge-Ka't 21/15

Çiñgis 23/26

Çingis-Haan 1/223, 1/226, 1/228, 2/32,
2/78, 6/39

Çirgilçin müzik grubu 27/25

Çivilihin 6/40

Çoygan 21/11

Çöön Turkestan 17/48, 17/77

Çöön-Hemçik 1/102, 1/230, 1/260,
13/43, 13/44, 19/247

Çuk 21/15

D

D. A. Klements 6/62

D. A. Monguş 11/11, 14/24

D. Karruters 5/14

D. Sahnó 25/35

Daa 21/26, 24/22

Dadar Monguş 13/73

Dagaa 3/227, 3/228

Dalay-Lama 20/26, 20/32, 20/43, 20/50,
20/51, 20/52, 21/50

XIV Dalay-Lama 20/28, 20/31

Darjaa 3/227

Dasrı hem 21/62

Daydjest 9/27

Deleg-Höl-Aksı 21/29

Delger 3/227

Demir-Kara 2/105, 2/106

Demir-Sal 21/21

Demir-Sug 1/272

Dıttıg-Arıg 5/59

Dıttıg-Kara-Sug 5/45

Dmitriy Sahnó 25/14, 25/16, 25/30

Dondup 5/20

Dorug-oglu 19/61

Doruun-ool 16/67

Doyundup Biçe-ool Serjiyeviç 5/47

Dörbet-ool Monguş 24/36

Dubo 7/77

Dubo 7/82

Dun-Ertine 2/81

Dus-Dag 1/151

Dustug-Hem 21/15

Dzun-Hemçik 9/25

E

E. K.Yakovlev 4/146

E. V.Gippius 13/110

E.B. Monguş 10/19

E.V. Sevortyan 14/72, 15/17

Egipet 2/149

Ekatrina 16/52

Elçigen-Kulaktıg 7/15

Eleges-Aksı 7/112

Elegest 2/134

Eletemiş 7/105

Elizaveta İvanovna Ubryatova 14/9

Elserege 7/108

Eltemiş Bilge kagan 7/123

Eltemiş-Bilge-kagan 7/95

Emi 7/16

Er-Çaŋgıs Ertine-Mergen 2/82

Eres-ool 3/228, 3/229

Erzin 13/43

Essentuki 21/4

Evraziya 13/50

Evropa 1/301, 3/20, 13/36, 13/46, 20/31

Ezutu 21/40

F

F. G. Uglov 12/7

F.N. Kon 4/146

Fedor Grigoreviç Uglov 12/5

Fu Si 2/44, 2/45, 2/47

G

Genmadiy Çaş 13/111

Gennadiy Tumat 13/111

German Kuular 13/111

Grizodubova 16/34

H

H. A. Ançımaa-Toka 12/6

Haan-Taygazı 7/16

Hadahane M.M. 16/20

Hakasiya 26/52

Hangayda 7/98

Han-Hülük 2/78

Haya-Bajı 17/56

Hayındırıñmay 2/78

Hayırakan 21/26

Hem-Beldiri 1/60

Hemçik 1/15, 1/17, 1/37, 1/250, 1/256,
1/257, 1/259, 1/168, 1/201, 1/202,
1/211, 1/215, 1/229, 1/230, 1/234,
1/243, 7/75, 7/76, 17/56, 17/63, 21/14,
21/15, 21/26, 23/16, 24/15, 24/19

Hençe-Kara Monguş 22/52

Hertek Şiriin-ool 15/38
Hertek 1/198
Homuşkular 21/40
Hongor 7/148
Hongurtug 7/150
Hoo-Taraa 1/197
Höl 11/3
Höl-Ööjü 5/45
Hövsögöl 3/5, 3/200
Huanhe 2/45
Hudjrit 7/104
Hunaştaar-ool Oorjak 13/78, 13/111
Hülbüs 19/72
Hüngür 7/150
Hüngürtüg 7/150
Hün-Hürtü 7/143, 7/156, 7/158
Hün-Hüür 7/141
Hüreñ-ool Kızıl-ool 16/75

I-İ

Işbara-Yamtar 2/71
İ. A. Arjantsevanıñ 6/64
İ. S. Bogolyubskiynin 6/62
İdamçap Homuşku 13/111
İgor İrgit 18/13, 18/48
İgor Köşkendey 27/24
İgor Levitin 25/27, 25/37
İndiya 4/127, 13/19
İrkutsk 1/120, 26/52
İstemi-kagan 2/27
İşkin 17/32

İtaliyadan 3/122
İts-zin 2/44
İvan Kelik-Señgi 16/151
İzig-Sug 21/11

K

K. Mintslova 18/7
K. A. Biçeldey 11/11, 11/13
K. Ç. Oorjaktan 15/23
K. Marks 4/36
K.D. Arakçaa 6/25, 6/70
K.S. Şoygu 6/25
Kaa-Hem 1/19, 1/33, 1/78, 7/121, 7/122, 9/29, 9/31, 12/6
Kaçık 21/11
Kadır-Oruk 1/210
Kalçan-Şilgi 8/216
Kaldak-Hamar 5/44
Kaldar-ool Kuular 24/36
Kalkutta 4/127
Kalmıkiya 20/37, 20/43
Kamala 4/126
Kambı lama 5/12, 10/19
Kañçır-ool 16/67
Kara-Balgasun 6/62
Karaçay-balkar 14/42
Kara-Çer 2/102
Kara-Dıt 21/15
Kara-Kıs Munzuk 1/155
Kara-kıs 19/66
Karakul 1/184, 1/186

Kara-Höl 21/36, 21/62
 Kargı hem 7/121
 Kargı 7/96, 7/121
 Karim Monguş 26/74
 Kasar Korug 7/106
 Kasar-Kordan 7/89, 7/117
 Katya 16/105
 Kaygal-ool Hovalıg 13/111
 Kazah 14/42
 Keçil-ool 22/3
 Kem 7/86, 17/63
 Kemçik 21/14
 Kemdjikent 17/53
 Kemdjiut 17/63
 Kem-Hemdjiut 17/55
 Kenden-Sürüñ 21/40, 21/41
 Keştimede 17/57
 Kezer Çiñgis 23/26
 Kıdat 2/44, 2/160, 9/8, 9/6, 13/22, 17/20, 17/21, 17/41, 17/77, 17/81, 18/89
 Kırgıs Soruktu 13/43
 Kırgıs (kişi adı) 1/217, 1/218, 1/223, 1/235, 1/289, 1/297
 Kızıl 1/2, 1/3, 1/7, 1/11, 1/16, 1/33, 1/37, 1/42, 1/45, 1/47, 1/58, 1/59, 1/61, 1/62, 1/63, 1/90, 1/110, 1/113, 1/119, 1/127, 1/131, 1/133, 1/142, 1/150, 1/163, 1/164, 1/172, 1/209, 1/229, 1/243, 1/260, 1/282, 1/303, 6/8, 7/155, 11/3, 15/40, 16/12, 22/3, 26/6, 27/14
 Kızıl-Dag 19/116, 21/48
 Kızıl-Enik Kudajı 16/150
 Kızıl—Kuragino 25/5, 25/8, 25/11, 25/16, 25/27, 25/35, 25/38
 Kızıl-Majalık 1/169, 1/173, 1/174, 1/177, 1/203
 Kızıl-Tayga 21/38, 23/22
 Kızır 19/114
 Kileen 7/9, 7/11, 7/43, 7/57
 Kislovodsk 21/4
 Knorozovtuñ 2/149
 Kojoy-Kara-Sug 19/109
 Kombu-Dorju 5/8, 5/12
 Konstantin Azov 16/77
 Konstantin Hayan-Ool 12/26
 Kö'p-Söök 21/62
 Ködürer-Daş 23/22
 Kögmen 7/76
 Kök-Deer 2/103
 Kök-El 23/6, 23/24
 Köpse-Höl 3/5
 Köpsögol 7/77
 Köp-Sug-Höl 7/77, 7/88
 Koreya 3/234
 Kras Salçak 16/13
 Krasnoyarsk 1/40, 1/48, 3/198, 16/67, 21/4, 25/17, 25/20, 26/52
 Kırım 21/4
 Kujur-Arı 19/169, 19/204, 19/208,
 Kuñgaa Tülüş 1/33
 Kungurtug 7/4, 7/139, 7/140, 7/158
 Kuular Dorju 16/67

Kuular Kançır-ool 16/36
Kuyulbeg-bilge kagan Moyun-Çur 7/69
Küjüget Sereyeviç Şoygu 6/6
Küjüget Seryeeviç 6/8
küjügetter 6/6
Kül 2/79
Kül-beg-bilge 7/95
Kül-tegin 2/18, 2/22, 2/31, 2/42, 2/49,
2/65, 2/78, 6/45
Külüg-çer 2/78
Külüg-Togan 2/78
Külüg-tutuk 2/78
Kühürtü 7/151

L

L. B. Çadamba 11/7
L. Narusova 25/38
L. Tolstoy 22/29
Lanzı Saar Dondupovna 5/21
Lenin 1/21, 1/48, 5/30
Leningrad 11/3, 16/39, 16/41, 16/62
Ludmila Narusova 25/13

M

M. A. Hadahane 11/11
M. B. Kenin-Lopsan 4/14, 4/174, 8/123,
8/205
M. Kuular 12/44
M. Martan-ool 7/154
M. Munzuk 1/117
M. S. Bayır-ool 8/11

M. Badırgı 13/80
Maksim Donlupoviç 5/17
Mançjur 2/160, 24/4
Mançjur-kıdat 5/4, 5/5, 5/6,
Mançürek 23/28
Mañgan-Ak 15/46
Mañnay Monguş 24/46
Margarita Kungaa 14/39
Mariya Hertek 1/173
Mariya 1/174, 1/198, 1/204, 1/205
Marjımal Ondar 13/78, 13/111
Maşa Zineeva 16/20
Mayakovskiy 16/162
Mayya 2/149
Minusinsk 17/44
Mişa 16/133, 16/134
Mihail Petrov 16/131
Mogoy-Şine-Usu 7/88
Monguş Buyan-Badırgı 24/22
Monguş Donduk 16/36
Monguş Kenin-Lopsan 16/12
Monguş Tömür-ool 16/67
Monguş 4/178
Monguştar 17/7
Motsart 4/125
Moyun-Çur 7/65, 7/111, 7/117, 7/120
Möge-Demirteñ 21/3
Möngün-Tayga 1/28, 1/35, 1/37, 1/38,
1/39, 1/41, 1/45, 1/47, 1/164, 1/180,
1/278, 1/279, 1/289, 13/43
Mören 3/4, 3/5, 3/8, 3/18, 3/28, 3/46,

3/48, 3/86

Mugur-Aksı 1/37, 1/41, 1/279

Munzuk 1/160

N

N. F. Katanov 4/146, 6/42

Naçın Çoodu 27/24

Nadejda Sereedar 14/83

Nadya Blinova 16/76

Nikita Kara-Sal 24/36

Nikita Sergeyeviç Mihalkovtuñ 6/34

Nikolay II 5/12, 5/13

Nikolay Mihayloviç Karamzin 6/17

Nogaan-Höl 21/17, 21/27, 21/29, 21/31,
21/37, 21/43

Nogon-Tologoy 7/104

Novosibirsk 14/7

O

O.A. Monguş 10/19, 23/35

O.K. Süzükey 15/23

O.K. Darıma 13/77, 13/78

Oleg Gavrilov 16/76, 16/112

Oleg Kuular 13/111

Oleg Suvakpit 16/150

Olga Salçak 24/36

Olga Toka 16/76

Ondar 1/55, 1/58, 1/67, 1/72, 1/73, 1/75,
1/152, 1/275, 1/297, 17/2, 17/7, 17/13,
17/38, 17/39

Oolak Kara-Sal 24/49

Oolçukay Monguş 24/36

Oorjak Hunaştaar-ool 13/54

Oorjaktar 17/7

Ooruy-Oymak 19/109

Orgu-Iyaş-Taygazı 21/33, 21/34

Orgulaş 21/15

Orta Aziya 17/41, 17/77

Ortaakı Aziya 2/124, 13/22

Oruktug-Hem 5/8

Oruspan 3/167, 3/173, 3/176, 3/174,
3/180, 3/191

Orhon 2/64, 7/112

Orhon-Yenisey 2/1, 2/4, 2/6, 2/10, 2/11,
2/16, 2/38, 2/57, 2/58, 2/61, 2/62, 2/77,
2/78, 2/83, 2/92, 2/109, 2/114, 2/121,
2/122, 2/128, 2/132, 2/146, 2/147,
2/149, 2/150, 2/151, 2/154, 2/158, 2/162

Ovuuzunnug Oyun-Bilik 21/3

Oyumbadam 3/159

Ozmiş 7/60

Ö

Ödügen 7/114

Ölzey-ool 1/160

Önermaa Kejik-Çırgalovna 5/28

Öpeeñ 16/47, 16/48

Öşkü-Saar 1/123, 1/124, 1/137

Ötügen 7/89, 7/94, 7/97, 7/114, 7/117

Övür 1/151, 9/25, 13/42

P

P. Seren 7/154

Pavlin 18/90
Petropavlovsk 14/7
Polina Seren 3/3
Por-Bajın 6/59, 6/62, 6/64, 7/24, 7/41,
7/43, 7/53, 7/56, 7/111, 7/119, 7/135,
7/153
Puşkin 1/113, 4/125

R

R. D. Kendenbil 27/29
Radlov 2/149
Raskova 16/34
Rassadin 14/46
Revane şını 16/2, 16/4, 16/9, 16/10
Ryazan 16/38

S

S. G. Klyaştorınyıñ 2/44
S. İ. Vaynşteyn 13/108
S. M. Biçe-ool 11/11
S. Malov 2/116
S. Toka 1/117
S.K. Toka 1/98
S.M.Orus-ool 13/77
Saar 5/19
Saarzık-Mıyıs 8/216
Salçak Toka 1/166
Salçak 5/10
Salçaktar 17/7
Samagalday 5/8, 5/12, 5/14, 5/47
Sambu Saaya 13/78

Sançı 3/182
Sandak Viktor 1/34
Sankt-Peterburg 25/9
Sarığ-Kombu 21/40
Sarıglar Çeçek 4/180
Sarığ-Sep 3/229
Sasovo 16/38
Sat Küstügür 16/151
Sayan 1/23, 1/78, 7/76, 13/7, 13/37,
17/44, 18/10
Sayan-altay 2/59, 2/126, 6/46, 6/47,
13/93
Sayan-Tıva 6/58
Saygın 5/49
Sedip 3/227
Sengel 13/68
Sengeleñ 7/98
Sengileñ 7/2
Sergey İvanoviç 1/3, 1/16, 1/17, 1/179,
1/180, 1/187, 1/189, 1/197
Sergey Küjügetoviç Şoygu 6/6, 6/34
Sergey Küjügetoviç 6/11, 6/59
Sergey Ondar 13/111
Sergey Şoygu 6/58, 6/60
Sergey Hertek 25/45
Sevek Aldın-ool 13/111
Sın-Baştıg 21/15
Sıldısçıgaş 16/148
Sıldıs-Şokar 15/40, 15/46
Sibir 1/257, 1/273, 13/3, 14/8, 14/11,
14/43, 14/75, 14/76

Simçit D. D. 5/20
 Simçit Dadar Dondupoviç 5/21
 Simçit 5/19
 Sin-Tszyan 13/62
 Sintszyan-Uygur 17/41
 Sinhay 5/5
 Skif 13/9, 15/43
 Skif-hunn-turk 6/43
 Soçi 21/4
 Soksaal 23/26
 Stalin 1/201
 Subuday 6/39, 6/40
 Sunduy Ondar 1/34
 Suvandai Maksim Dondupoviç 5/1, 5/2,
 5/20, 5/21
 Suvandii 5/52
 Süt-Höl 23/35
 Süt-Höl 10/19, 13/45, 23/4, 23/5, 23/7,
 23/8, 23/16, 23/17, 23/19, 23/22, 23/23,
 23/25, 23/27, 23/34
 Sveta 16/123, 16/132
 Svetlana Kozlova 16/76, 16/78, 16/103
 Svetlana 16/89, 16/94, 16/104, 16/118,
 16/125, 16/129
 Syunyuz Başkanın 7/94

Ş

Ş. Kara-ool 23/14, 25/16
 Ş. M. İrgittiñ 6/66
 Ş. Sat 7/154
 Ş. V. Kara-ool 11/13, 12/10, 25/2

Şaaraş 23/22
 Şagaan-Arıç 1/15, 1/258, 1/259, 1/261,
 1/262, 1/267, 1/272
 Şagdır 16/67
 Şçetinkin 16/166
 Şemi 1/220, 21/40, 24/19
 Şerig-ool Di-zijikoviç Oorjak 13/109
 Şımaa 7/6, 7/43, 7/56
 Şındazın 21/15
 Şırlan 21/15
 Şıra 21/4
 Şıralı Muslimov 12/4
 Şivilig 21/10, 21/15
 Şivilig-Hovu 19/177, 19/179
 Şivit 21/15
 Şolban Kara-ool 26/11

T

T. K. Mkrtiçev 6/64
 Tadıkan Çurnuñ 2/68
 Tañdı 5/41
 Tandı-Oola 9/25
 Tañdı-sın 9/25
 Tandı-Tıva 6/51
 Tañdı-Uula 1/37, 1/230, 1/246, 1/250,
 13/7
 Tas-Ortuluk 7/25
 Tatyana Tumatovna Baldan 27/21
 Teeli 21/30
 Tegin 2/79
 Teler 21/58

Temuçin 2/32
 Tenzin Gyattso 20/28
 Terek-Kujur-Arıg 19/109
 Tere-Höl 1/33, 7/1, 7/2, 7/6, 7/8, 7/43,
 7/53, 7/57, 7/120, 7/122, 7/111, 7/112,
 7/123, 7/154
 Terhin 7/96
 Tes 7/98, 7/112, 7/117
 Tes-Hem 7/89, 7/97
 Tıva arat respublika 1/60, 1/259, 5/24,
 6/54
 Tıva avtonomnug oblas (TAO) 5/24
 Tıva Avtonom-nug Sovet Sotsialistig
 Respublika (Tıva ASSR) 5/24
 Tıva kızı müzik grubu 27/25
 Tıvaniñ gumanitarlıg şinçilelder
 institudu 11/2
 Timofey Sermavkin 16/77
 Timofey 16/130
 Timur 16/7
 Tomsen 2/149
 Tonyukuk 2/81
 Toolaylıg 1/279
 Torgalıg 1/151
 Töp Aziya 6/37, 6/44, 7/61, 17/77
 Tsetserleg 3/200
 Tsetserlig 7/88, 7/104
 Tseylo 7/63
 Tsin 5/5
 Tubo 7/72, 7/82
 Tukuş 7/94

Turan 16/157
 Turyan 7/95
 Tülüş 1/55, 1/57, 1/58, 1/73, 1/77, 1/80,
 1/152, 1/255, 1/266, 1/272, 1/294, 1/297

U

U. Monguş 13/80
 Uçin külüg 2/78
 Ulaastaya 5/14
 Ulaatay 21/10
 Ulan-Bator 3/5, 3/19, 3/30, 3/96, 3/196,
 3/206, 3/207
 Ulan-Ude 3/25, 14/74
 Ulan-Üde 21/50
 Ulug-Hayırakan 5/45
 Ulug-Saar 5/20
 Ulug-Hem 1/260
 Ulug-Hem dergi adı 15/25
 Uryanhay 1/4, 1/5, 1/60, 6/1, 6/6, 6/39,
 6/41, 6/42, 6/47, 6/48, 6/51, 6/53
 Usinsk 1/260
 Uynukaa 5/19, 5/20
 Uzun-Bavuu 19/212, 19/217

Ü

Ükey Uynukaa Dondupovna 5/21
 Üstüü İşkin 23/28
 Üstüü Tes 7/98
 Üstüü Tıva 13/16
 Üstüü Hemçiktiñ 1/215,
 Üstüü Yenisey 17/55

Üstüü (yukarı Yenisey) 17/58
Üş-Beldir 21/10
Üttüg-Haya 1/214, 1/216, 1/217
Üür-Sayır 21/11

V

V. A. Çivilihin 6/39
V. Evpatev 15/66
V. G. Yegorov 14/74
V. İ. Lenin 5/30
V. İ. Rassadin 14/74
V. M. Jirmunskiy 2/59
V. P. Dyakonova 2/89
V. YU. Süzükey 15/23, 15/57
V.D. Mart-ool 11/12
V.Süzükey 13/77
Valentin Kleymennih 16/76
Valeriy Şaravii 16/27, 16/28, 16/150
Vasiliy Doruun-ool 16/27
Vasya 1/15
Viktor Segbe 24/36
Viktor 1/55, 1/58, 1/91, 1/102, 1/109,
1/152, 1/159, 1/278, 1/279, 1/297
Viner 1/197
Vladimir Kara-Sal 16/151
Volodya Çapaykin 16/163
Volodya Kara-Sal 16/155, 16/162
Volodya 16/157

Y

Yakbaş 7/94

Yan Komenskiy 4/4
Yegin-Silig 2/74
Yergaki 25/20
Yevgeniy Sarıglardan 27/24
Yuançjen 2/81
Yuriy Arançın 16/12
Yuriy Künzegeş 16/12
Yuriy Maadiyeviç Künjep 12/13

Z

Z. B. Çadamba 11/3, 11/9, 11/11
Z. B. Samdan 13/77, 15/40
Zina Yumbu 16/151
Zoya Borandayevna Çadamba 11/2
Zoya Borandayevna 11/10
Zoya Samdan 15/71

V. BÖLÜM

SONUÇ

Tezimizden hareketle, Tuva Türklerinin dilleriyle ilgili şu tespitlerimizi sıralayabiliriz.

Ses Bilgisiyle İlgili Tespitler

1. Tuv.T’yi diğer lehçelerden ayıran en önemli özellik gırtlaksı (faringal) ünlülerin varlığıdır. Bunlar, yazıda sadece dokuz kelime (аѡт /a’t/, аѡш-чѡм /a’ş-çem/, чаѡс /ça’s/, чѡп /çö’p/, чүѡк /çü’k/, дүѡш /dü’ş/, ѡт /e’t/, каѡт /ka’t/, оѡт /o’t/) işaretlenmiştir. Ancak, imlâda gösterilmeyen binlerce kelimenin de fonem değeri taşıyan gırtlaksı ünlü barındırdığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.
2. Eski Türkçe kelimelerde, kelime içi **-d-** sesi Tuv.T’de korunmuştur: *adak* “alt, aşağı taraf”, *kudu* “aşağı”, *kuduruk* “kuyruk” vb.
3. Söz başında **t** ve **p** sesleri aşırı patlamalı sesler olup az sayıdaki kelimeye yer alırlar. Kelime başında bulunan ve çok daha fazla kelimeye rastladığımız **b** ve **d** sesleri ise yarı tonlu ünsüzlerdir. Bu sesler, tonsuz telâffuz edilirler. Tuva gramerlerinde *küştüg* “güçlü” ve *koşkak* “zayıf” terimleriyle ifade edilen ve aslında patlayıcılık dereceleri bakımından sınıflandırılan bu sesler Tuv.T’nin fonetiğinde ayırıcı özellik olarak yer alır.
4. Tuv.T’de iki ünlü arasında kalan ünsüzlerin büzülmesiyle uzun ünlü oluşmaktadır. Bu ses olayı, en fazla karşımıza çıkan ses olayıdır. Büzülme sırasında dar ünlünün genişlemesi dolayısıyla bazen kelime tanınmaz bir hâl alabilmektedir: *çoraan* (<çoru-gan), *heree* (<herek+i), *boor* (<bol-ur), *baar* (<bar-ır) vb.
5. Kapalı heceyle sonlanan kelimeye, ünlüyle başlayan bir ek gelmesi, sonra bu orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu yan yana gelen ünsüzlerin benzeşmesi olayına Tuv.T’de çok sık rastlanır: *saktıp* (<sagin-ıp), *köstüp* (<közül-üp), *tıptır* (<tıp-ıl-ır) vb.

Şekil Bilgisiyle İlgili Tespitler

1. Tuv.T’de +L⁴T⁴g isimden isim yapma ekinin, çokluk eki almış kelimelerdeki dizilişi farklılık göstermektedir. Yani, Türk dilinin genel yapısı itibariyle **isim+LIg+çokluk eki** (nazı+lıg+lar) şeklindeki kullanım oldukça sınırlıdır. Metinlerimizden de görüldüğü üzere Tuv.T’de daha fazla karşılaştığımız dizim “**isim + çokluk eki + IIg**”dır: **hemnerlig** “nehirleri olan”, **nomnarlig** “kitapları olan” vb. Bu kullanıma tarihî lehçelerimizden Eski Uygurcada da rastlanmaktadır.
2. Tuv.T’de bulunma hâli işlevinde yönelme hâli ekinin kullanımı belli bir sistemle karşımıza çıkar. Fiilin zamanı geçmiş ve gelecek zamanlar ise bulunma görevinde +GA eki, şimdiki zaman ise +DA eki kullanılmaktadır: **Şagaan-Arığga bir şak hire bolduvus** “Şagaan-Arığ’da yaklaşık bir saat kaldık”, **Uygur şiveeziniñ artıncızı Bora-Taygada** “Uygur kalesinin kalıntıları Bora-Tayga’dadır” vb.
3. Sıfat-fiil gruplarında iyelik ekinin kullanıldığı yer Tuv.T’de çeşitlilik gösterir. Pek çok kullanımda iyelik eki, sıfat-fiilli kısım üzerinde değil, ikinci unsur olan isim üzerindedir: : **körbeen çüvezi** “görmediği yer”, **turar üyemde** “bulunduğum zaman içinde” vb.
4. Tuv.T’de, 1. çokluk şahıs için iki farklı emir şekli bulunmaktadır: Birinci şekil, “*ben ve sen*”i kapsayan -AII; -I⁴T⁴II⁴; İkinci şekil ise “*ben ve sizler*”i kapsayan -AIIñAr; -I⁴T⁴II⁴ñAr ekleridir: **çurttaalıñar** “yaşayalım” (ben ve sizler), **köreeli** “bakalım” (ben ve sen) vb.
5. Türk dilinin genel yapısı itibariyle sayı adlarıyla veya çokluk bakımından belirten sıfatlarla kurulan sıfat tamlamalarında tamlanan kısım tekil olmaktadır. Tuv.T’de ise bu kısım çokluk eki alabilmektedir: **höy bergedeeşkinner** “bir çok zorluk”, **üş urugları** “üş çocuğu” vb.
6. Tuv.T’de işaret zamirleri üzerinde iyelik ekleri kullanılabilmektedir: **oozu** “onun osu” vb.
7. Tuv.T morfolojisinde bazı eski eklerin kalıntıları bulunmaktadır. Örneğin, **er-** “olmak” fiili Tuv.T’de yaşamamakta, bu işlevde **tur-**, **bol-**,

çoru- gibi yardımcı fiiller kullanılmaktadır. Ancak, er- fiilinin **eves, iyik, irgin, irgi** gibi edatlaşmış yapılarda kalıplaşmış olduğunu görmekteyiz. Yine bunun gibi, **-miş** sıfat-fiil ekinin kalıntısını da (bu ekin tüm işlevleri **-gan** sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır) birleşik bir ek içinde görmekteyiz: **-mişaan** < -miş+şagin.

8. Belirsizlik zamir ve sıfatlarının olumsuzunu yapmak için **-daa** edatı kullanılır. Ancak bu edat her zaman olumsuz anlam katmaz: **çüü-daa** “her, hiçbir”, **kım-daa** “herkes, hiç kimse” vb.
9. Tuv.T’de dilek kipi **-sa**’nın kullanımı farklılık gösterir. Ek, **-SI⁴mzA, -SI⁴ñzA, -SA; SI⁴vIssA, - SI⁴ñArzA, -SA(IAr)** şeklinde birleşik bir ekten oluşmaktadır. Bu yapıdaki eklerin ilkinin **-dI** geçmiş zaman eki (**-sımza** < **-dı-m i-ze**), ikincisinin dilek kipi ekin olduğu yaygın görüşü yanında, aradaki iyelik eki yanındaki her iki parçacığın da **-sA** eki olduğu görüşü de bulunmaktadır.
10. Tuv.T’de isim-fiil **-Xr** ekiyle yapılmaktadır. Ancak metinlerimizden oluşturduğumuz fişlerden hareketle **-GAn** ekinin de azımsanmayacak miktarda isim-fiil oluşturduğu görülmüştür. Dolayısıyla dil incelemesi bölümünde isim-fiiller başlığı altında **-Xr** eki yanında ikinci bir isim-fiil yapan ek olarak **-GAn** ekini de ele aldık.
11. Tuv.T’de **ın, mın, kan** zamir köklerine eklenerek onları fiilleştiren **+Ça-** eki bulunmaktadır. Bu ekle **ınça-** “öyle yapmak”, **mınça-** “bu şekilde yapmak”, **kança-** “nasıl yapmak” anlamlarında fiiller oluşmaktadır. Bu fiillerden türeyen zarf, bağlaç türündeki sözler oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Cümle Bilgisiyle İlgili Tespitler:

1. Şahıs zamiri kökenli ve iyelik ekleri kökenli olmak üzere iki tür şahıs eki vardır. Tuv.T’de fiillerin zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleriyle **-dı** ekli geçmiş zaman ve şart çekimi; zamir kökenli şahıs ekleriyle diğer zamanlar çekimlenmektedir. Bunların dışında Tuv.T’de dikkat çeken bir başka yapı daha vardır: **kiji** “kişi”, **ulus** “millet”, **çüve** “şey”, **ol** “o”, **bo**

“bu” gibi isimler de fiillerin zaman çekiminde şahıs ekleri görevinde kullanım alanını genişletmiş yapılar olarak karşımıza çıkar. Bu yapı, **tip algan kiji men** “bulan kişiyim” anlamından “buldum” anlamında kullanılmaya başlamıştır.

2. Tamlamalarda Eski Türkçe ile şu paralellikler dikkat çekmektedir: **Tıva çon** “Tuva halkı”, **Huanhe hem** “Huanhe nehri”, **Beldir-Arıg suur** “Beldir-Arıg köyü” vb.
3. **Be** soru edatı ile kurulan soru cümlelerinde, vurgulanmak istenen kelime ne olursa olsun **be** edatı cümle sonundadır.

Söz Varlığıyla İlgili Tespitler

1. Tuvalar, yaşadıkları tarihî olayların etkisiyle dillerinde Moğolca başta olmak üzere Tibetçe, Mançuça, Rusça alıntılar barındırmaktadırlar. Bu alıntıları morfolojik ve leksik olarak değerlendirebiliriz. Leksik olarak Moğolcadan geçmiş pek çok kelime Tuv.T bünyesinde yaşamaktadır. Ancak Tuvalar, Türkçe kelimeleri de unutmamakta bunları alıntılarla birlikte kullanmaktadır. Özellikle ikilemelerde eş anlamlı ikilemelerin bir parçasının Türkçe, diğer parçasının alıntı (çoğunlukla Moğolca) kelime olduğu görülür: **ajıl-iş** (Mo. ajıl “iş”), **aas-çugaa** (Mo. çugaa “söz, konuşma”), **har-nazın** (Mo. nazın “yaş”) vb. Bunun yanında geri alıntılamanın örnekleri de mevcuttur. Örneğin: Tuv. **çaş** “genç” (Tü. yaş) > Mo. çaluu > Tuv. **çalı** “genç”, ET. **eb** “ev” > Mo. ep “dostluk, huzur” > Tuv.T **ep** “aynı” vb. Her iki şekli de Tuvaca söz varlığında bulabilmekteyiz.
2. Tuv.T’nin söz varlığında eskicil olarak kabul edebileceğimiz kelimeler de büyük yer kaplar. Bunlardan birkaç örnek:

ET.	Tuv.T.
amtı	am, amdızında “şimdi”
kamuğ	hamık “bütün”
azu	azı “veya”
ünüş	ünüş “bitki”

çom-	şımın- “dalmak”
turk	durt, durguzunda “boy, boyunca”
karak	karak “göz”
ıduk	ıdık “kutsal”
kindik	hindik “cinsiyet”
mañ	mañ “koşu”

KAYNAKLAR

AKALIN 1995: Şükrü Halûk Akalın, “+lA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine”, **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)**, TDK, Ankara, 92-99.

----- 1999: Şükrü Halûk Akalın, “Türkiye Türkçesinde Ünlem”, **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK, Ankara, 476-491.

AKINCI 2004: Ebrar Akıncı, **Shamanic initiation among the Tsengel Tuvans of Western Mongolia** (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

ALKAYA 2009: Ercan Alkaya, “Sibiryta Tatar Türkçesiyle Güney Sibiryta (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar” **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4/8.

ALYILMAZ 2010: Semra Alyılmaz, “Türkiye Türkçesinde Bulunma Hâli Kategorisi”, **Dil Araştırmaları**, 107-123.

ANAY-OOLOVNA 2006: Darja Urana Anay-oolovna, **Nareçiye v Tuvinskom Yazıke** (Dis.Kan. Filol.Nauk), Kızıl, (İz Fondov Possiyskoy Gosudarstvennoy Biblioteki).

ARAKÇAA 2007: Red. K.D. Arakçaa, S.K. Şoygu, **Uryanhay Tıva Depter**, Slovo, Moskva.

ARANÇIN 1985: Y.L. Arançın, **Aldan-Maadırlarının Tura Haluşkıını**, Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl.

----- 2001: Red. Y.L. Arançın, **İstoriya Tuvı I**, Nauka, Novosibirsk.

ARAS 2002: Hayat Aras, “*Tuva (Tıva) Türkleri ve Türkçesi*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt. 20, Ankara, 189-194.

ARAT 1953: Reşit Rahmeti Arat, “*Türk Şivelerinin Tasnifi*” **Türkiyat Mecmuası**, S. X, 58-138.

----- 1994: Reşit Rahmeti Arat, **Güney Sibirya Türkçesi Metinleri** (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara.

ARIKOĞLU 1996: Ekrem Arıkoğlu, **Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

----- 1997: Ekrem Arıkoğlu, “*Tuva Türkçesinin Tarihî Gelişimi ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar*”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 152-161.

----- 2000: Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesinde Gırtlaksız Ünlüler”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.10, 543-547.

----- 2002: Ekrem Arıkoğlu, “*Tuva'nın XX. Asır Siyasî Tarihi*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt. 20, 173-179

----- 2003: Ekrem Arıkoğlu, Klara Kuular, **Tuva Türkçesi Sözlüğü**, TDK, Ankara.

----- 2004: Ekrem Arıkoğlu, “Türkçenin -rAk ve -ArAk Ekleri Hakkında”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I - 20-26 Eylül 2004, Ankara, 187-191.

----- 2005: Ekrem Arıkoğlu, **Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük**, Akçağ Yay., Ankara.

AY 2009: Özgür Ay, **Türkiye Türkçesi Ağzlarında Fiil Çekimi**, TDK, Ankara.

AYDEMİR 2006: Ahmet Aydemir, “*Über Finitformen im Altai-Tuwinischen*”, **Turcologica**, 60, 1-10.

----- 2009a: Ahmet Aydemir, “*Altay Tuvaları - Altaylarda Unutulmuş Bir Türk Halkı*”, **Bilig**, No. 48, 1-12.

----- 2009b: Ahmet Aydemir, **Konverbien im Tuwinischen: eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts**, Wiesbaden.

BASKAKOV 1975: P. Red. Baskakov, **Grammatika Hakasskogo yazıka**, İzdatelstva “Nauka”, Moskva.

BATMANOV vd. 2006: İ.A. Batmanov, Z.B. Aragaçi, G.F. Babuşkin, **Eski ve Bugünkü Yenisey Dili** (Çev. Kerim Satıgül, İsa Aydemir), Avrasya Yayınları, Bişkek.

BAVUU-SÜRÜN vd. 2009: M.V. Bavuu-Sürün, U. Tsetsegdar, H. Gansuh, B. Bayarsayhan, “*K voprosu o klassifikatsii dialektov Tuvinskogo yazıka*”, **Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal**, Vıpusk 3, 158-164.

BAVUU-SÜRÜN, DAMBAA 2006: M.V. Bavuu-Sürün, O.V. Dambaa, “*Slovoobrazovatelnye funktsii slova "çok" v Tuvinskom yazıke*”, **Ertem Bijikteri**, 6-8.

BAVUU-SÜRÜN, HERTEK 2006: M.V. Bavuu-Sürün, A.M. Hertek, “*Mestoimennıe soyuznie sredstva s komponentom "ol" (tot) v Tuvinskom yazıke*”, **Ertem Bijikteri**, 84-98.

BAYIR-OOL 2009a: Aziyana Bayır-ool, “*O slujebnie slove deerge v Tuvinskom yazıke*” **Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal**, No. 2, 152-156.

----- 2009b: Aziyana Bayır-ool, “*Otglagolnaya çastitsa iyik v analitiçeskih konstruktsiyah uslovno-soslagatelnoy semantiki v Tuvinskom yazıke*”, **Gumatınarnıye Nauki v Sibiri**, No. 4, 93-97.

BİÇELDEY 1993a: Kadir-ool A. Biçeldey, “*Tıva bijikti bolgaş şın bijilgeni sayzıradır talazı-bile sanaldar*”, **Voprosı Tuvinskogo Yazıkoznaniya**, 40-49.

----- 1993b: Kadir-ool A. Biçeldey, “*Tıva dıl bolgaş öske dıldar*”, **Tıva Dıl Bolgaş Çugaa Kulturazı**, 62-75.

----- 1999: Kadir-ool A. Biçeldey, **Faringalizatsiya v Tuvinkom yazıke**, Kızıl.

BURAN 1996: Ahmet Buran, “-*Ik Ekinin Anadolu Ağzlarında Kullanılışı*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten**, 11-18.

CLAUSON 1972: Gerard Clauson, **An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish**, Oxford.

ÇADAMBA 1974: Z.B. Çadamba, **Todjinskiy dialekt Tuvinskogo yazıka**, Tuvinskoye Kniznoye İzdatelstvo, Kızıl.

ÇAĞATAY 1969: Saadet Çağatay, “*Tuba Ağzında İyik*”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XV, 171-174.

ÇEREMİSİNA 1995: M.İ. Çeremisina, “*Osnovniye tipi analitiçeskih konstruksiy skazuemogo v Tyurkskih yazıkah yujnoy sibiri*”, **Yazıki Korennih Narodov Sibiri**, Vıpusk II, 3-23.

ÇEREMİSİNA vd. 1996: N.Ç. Sereedar, E.K. Skribnik, M.İ. Çeremisina, **Strukturno-semantiçeskaya organizatsiya predlojeniy naliçiya, lokalizatsii, koliçestva i otsutstviya v tyurkskih yazıkah yujnoy sibiri**, Novosibirsk.

ÇEREMİSİNA vd. 2008: M.İ. Çeremisina, A.A. Ozonova, A.R. Tazranova, **Elementarnoye Prostoye Predlojeniye s Glagolnım Skazuemım v Tyurkskix Yazıkax Yujnoy Sibiri**, Novosibirsk.

ÇEREMİSİNA, ŞAMİNA 1982: M.İ. Çeremisina, L.A. Şamina, “*Priçastiye na -GAlAk v Tuvinskom yazıke*” **Grammetiçeskiye İssledovaniya po Yazıkam Sibiri**.

DAMBAA 2005: O.V. Dambaa, **Leksiçeskie sredstva otritsaniya v Tuvinskom yazıke v sopostavlenii s yujnosibirskimi tyurkskimi, mongolskim u drevnetyurkskim yazıkami**, Novosibirsk.

----- 2006: O.V. Dambaa, “*Otritsatelnoe slovo "eves" v Tuvinskom yazıke*”, **Ertem Bijikteri**, 65-68.

----- 2010: Y.K. Darbaa, **Tıva Dugayında 99 Aytırığa Harırlar**, Jurnalist, Abakan.

DEMİR 2000: Nurettin Demir, “*Anadolu Ağzılarında Birinci Çoğul Kişi İstek Eklerinin İkilik Bildiren Bir Değişkisi*”, **Türkçenin Ağzıları Çalıştayı Bildirileri**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 65-71.

----- 2007: Nurettin Demir, “*Anadolu Ağzılarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki - (y)Xk*”, **Dil ve Edebiyat Yazıları - Mustafa İsen'e Armağan**, 133-148.

DİRENKOVA 1941: N.P. Direnkova, **Grammatika Şorskogo Yazıka**, Moskva-Leningrad.

DORJU 1983: Ç.M. Dorju, “*İstoriçeskiye svyazi sovremennogo Tuvinskogo i Drevneuygurskogo yazıkov v oblasti fonetiki*”, **Voprosı Tuvinskoy Filologii**, 32-38.

----- 2001: Ç.M. Dorju, “*Uslovnoe nakloneniye glagola v Bay-Tayginskom govore Tuvinskogo yazıka*”, **Gumanitarniye İssledovaniya v Tuve**, 93-98.

----- 2002: Ç.M. Dorju, **Bay-Tayginskiy govor v sisteme dialektov Tuvinskogo yazıka**, Kızııl.

DTS 1969: Drevne Tyurksiy Slovar, Leningrad.

EBERHARD 1943: W. Eberhard, “Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer ? İlk Araştırmalar”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Ankara.

ECKMANN 2003: Janos Eckmann, **Çağatayca El Kitabı** (Çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yay., Ankara.

ERCİLASUN : Ahmet Bican Ercilasun, “*Türkçede Emir ve İstek Kipi*”, **Türk Gramerinin Sorunları**, C.1. 61-72.

----- 1984: Ahmet Bican Ercilasun, **Kutadgu Bilig Grameri – Fiil**, Ankara.

----- 2007: (Ed.) Ahmet Bican Ercilasun, **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara.

----- 2007: Ahmet Bican Ercilasun, “*Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler*”, **Makaleler (Dil - Destan - Tarih - Edebiyat)**, Yay. Hzl.: Ekrem Arıkoğlu, Akçağ Yay., Ankara, 359-363.

ERDAL 1991: Marcel Erdal, **Old Turkic Word Formation**, Vol. I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

----- 2004: Marcel Erdal, **A grammar of Old Turkic**, Brill.

ERDAL, SCHÖNIG 1990: Marcel Erdal, Claus Schönig, “*Frühtürkisch bo oder bu?*”, **Ural-Altaische Jahrbücher**, Neue FOLGE 9, Wiesbaden, 71–76.

ERGİN 1998: **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul.

GENCAN 1979: Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, TDK Yay., Ankara.

GERELHÜÜ 2007: N. Gerelhüü, **Koptunuñ Tıvaları**, Kızıl.

GÖMEÇ: Saadettin Gömeç, “*Köktürkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavimler Üzerine: Çikler*”, **Türk Kültürü** 32, Nu. 370, 111-112.

GÜLENSOY 1989: Tuncer Gülensoy, “*Tuva Türkleri ve Edebiyatları Üzerine*”, **TK**, Yıl: XXVII, S.311, 49-52.

GÜLSEVİN 1990: Gürer Gülsevin, “*Türkçede -sa Şart Gerumdiumu Üzerine*”, **Türk Dili**, no. 467, 276-279.

----- 1993: Gürer Gülsevin ve Selma Gülsevin, **(Kâmûs-ı Türkî'ye Göre) Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları I. Fiilden İsim Yapan Ekler**, Malatya.

----- 2000: Gürer Gülsevin, “*Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller*”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, no. 5, 122-143.

----- 2002a: Güner Gülsevin, **Uşak İli Ağızları**, Türk Dil Kurumu, Ankara.

----- 2002b: Güner Gülsevin, “*Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine*”, **İlmi Araştırmalar**, Cilt XIII, 35-50.

----- 2004: Güner Gülsevin, “*Türkçede ‘Sıra Dışı Ekler’ ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine*”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-26 Eylül 2004**, Türk Dil Kurumu, Ankara.

GÜLSEVİN 2010: Selma Gülsevin, **Günümüz Karay Türkçesi**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

GÜNDOĞDU 2010: Vildan Koçoğlu-Gündoğdu, “*Tuva Diyalektleri ve Tuva’da Diyalektoloji Çalışmaları*”, **II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı**, İzmir. (Basım aşamasında).

HACIEMİNOĞLU 1992: Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul.

HARRISON 2000: K. David Harrison, **Topics in the Phonology and Morphology of Tuvan**, Yale University, A Dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the Doctorate of Philosophy in Linguistics.

HATİBOĞLU 1981: Vecihe Hatiboğlu, **Türk Dilinde İkileme**, Ankara.

HERTEK 1978: Y. Ş. Hertek, **Frazeologiya sovremennogo Tuvinskogo yazıka**, Kızııl.

----- 2001: Y.Ş. Hertek, “*Sravneniye dialektnix materialov sovremennogo Tuvinskogo yazıka s materialami N. F. Katanov*”, **Gumanitarniye İssledovaniya v Tuve**, 79-83.

HERTEK 2006: Arjaana Barisovna Hertek, “*Poslelogi upravlyayuşçie lokalnımi padejami v Tyurkskih yazıkah yujnoy sibiri*”, **Yazıki Korennih Narodov Sibiri**, 167-194.

----- 2008: Arjaana Barisovna Hertek, **Znaçeniya lokalnih padejey v Tuvinskom i Hakassom yazıkah**, Dissertatsiya Kand. Fil. Nauk., Novosibirsk.

İNAN 1987: Abdulkadir İnan, “*Tuba (Urenha) Türkleri*”, **Makaleler ve İncelemeler**, Türk Tarih Kurumu, 29-32.

İSHAKOV 1955: F.G. İshakov, “*Dolgie glasnie v Tyurkskix yazıkah*”, **İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike Tyurkskix yazıkov- fonetika**, 160-174.

----- 1957: F.G. İshakov, **Tuvinskiy yazık oçerk po fonetike**, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

İSHAKOV, PALMBAH 1955: F.G. İshakov, A.A. Palmbah, “*Beglie glasnie v Tatarskom i nekotoryh drugih Tyurskih yazıkah*”, **İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov I – Fonetika**, 208-217.

----- 1961: F.G.İshakov ve A.A. Palmbah, **Grammatika Tuvinskogo yazıka - fonetika i morfologiya**, İzdatelstvo Vostochnoy Literaturı, Moskva.

JOHANSON 1998: Lars Johanson, “*History of Turkic*”, **The Turkic languages**, Johanson, Lars & Csató, Éva A. (eds.), London, 81-125.

----- 2006: Lars Johanson, “*Adjectives and nouns in South Siberian*”, **Exploring the eastern frontiers of Turkic in South Siberia - Turcologica 60**, p. 57-78.

KARAHAN 1994: Leyla Karahan, “*sa/-se Eki Hakkında*”, **Türk Dili**, No. 516, 471-474.

----- 2004: Leyla Karahan, **Türkçede Söz Dizimi**, Ankara.

KARA-OOL 2006: L.S. Kara-ool, **Termini rodstva i svoystva v Tuvinskom yazıke**, Kızıl.

KARTALLIOĞLU 2010: Yavuz Kartallıoğlu, **Çağdaş Moğolcanın Grameri - Ses ve Şekil Bilgisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Dil Araştırmaları 03, Ankara.

KATANOV 1903: N.F. Katanov, **Opit issledovaniya Uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyshih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo**

kornya, Kazan.

KAYMAZ 1991: Zeki Kaymaz, “*Eski Anadolu Türkçesinde Sayı Adları ve Kullanılışları*”, **TDAY-Belleten**, 9-17.

----- 2002: Zeki Kaymaz, “Türklerde Sayı Sitemleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 419-426.

KHABTAGAEVA 2004: Bayarma Khabtagaeva, “*Long vowels in Mongolic loanwords in Tuvan*”, **Turkic Languages** 8, 191-197.

----- 2006: Bayarma Khabtagaeva, “*The intensity of Mongolian influence in the Tuvan language*”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.** Volume 59 (1), 85-94.

----- 2009: Bayarma Khabtagaeva, **Mongolic Elements in Tuvan**, Wiesbaden.

KOÇOĞLU 2008: Vildan Koçoğlu, “*Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler ve Bazı İmla Özellikleri*”, **Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, No. 3/7, 442-456.

----- 2008: K.A. Biçeldey (Çev. Vildan Koçoğlu), “Tuva Yazısını ve İmlasını Geliştirme Teklifleri”, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi VIII-1 (Journal of Turkish World Studies)*, İzmir.

KONONOV 1982: A.N. Kononov, **İstoriya izuçeniya Turkskih yazıkov v Rossii**, Nauka, Leningrad.

KORKMAZ 2000: Zeynep Korkmaz, **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, Türk Dil Kurumu, Ankara.

----- 2003: Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi**, Türk Dil Kurumu, Ankara.

KORMUŞİN 1984: İ.B. Kormuşin, **Sistemi vremen glagola v Altayskih yazıkah**, İzdatelstvo "Nauka", Moskva.

KRUEGER 1977: John Krueger, **Tuvan Manual**, Bloomington, Indiana.

KTLG 2006: **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I Fiil- Basit Çekim**, Türk Dil Kurumu, Ankara.

KUNAA 1957: A.Ç. Kunaa, **Zvukovaya sistema sovremennogo Tuvinskogo yazıka**, Kızıl.

----- 1970: A.Ç. Kunaa, **Prostoe predlojenie sovremennogo Tuvinskogo yazıka**, Kızıl.

LAMİN 2007: Red. V.A. Lamin, **İstoriya Tuvı II**, Nauka, Novosibirsk.

LESSİNG 2003: Ferdinand D. Lessing (Çev. Günay Karaağaç), **Moğolca-Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

MART-OOL 2003: Red. V.D. Mart-ool, **Moolduñ Çajıt Töögüzü**, Nauka, Novosibirsk.

MAWKANULI 2001: Talant Mawkanulı, “*The Jungar Tuvas: language and national identity in the PRC*”, **Central Asian Survey** 20(4), 497–517.

MENGES 1959: Karl Heinrich Menges, “*Das Sojonische und Karagassische*”, **Philologiae Turcicae Fundamenta**, Wiesbaden, 640-670.

----- 1968: Karl Heinrich Menges, **The Turkic Languages and Peoples - An Introduction to Turkic Studies**, Wiesbaden.

MONGUŞ 1958: Dorug-ool A. Monguş, “*Nastoyaşçee zaglaznoe vremya v Tuvinskom yazıke*”, **Uçeniye Zapiski Tuv.Nİİ**, Vıpusk VI, 111-114.

----- 1959: Dorug-ool A. Monguş, “*O vremennih formah v Tuvinskom yazıke*”, **Uçenie Zapiski Tuv.Nİİ**, Vıpusk VII, 85-92.

----- 1963a: Dorug-ool A. Monguş, **Formı proşedşego vremeni izyavitelnogo nakloneniya v Tuvinskom yazıke**, Kızıl.

- 1963b: Dorug-ool A. Monguş, “*Zakonomernosti soçetaemosti soglasnih v Tuvinskom yazıke*”, **Uçeniye Zapiski Tuv.Nİİ**, Vıpusk X, 196-210.
- 1968: Dorug-ool A. Monguş, “*Ob analitiçeskoj forme predikatsii v Tuvinskom yazıke*”, **Uçeniye Zapiski Tuv.Nİİ**, 242-248.
- 1983: Dorug-ool A. Monguş, “*O slujebnih funktsiyah slov kiji, ulus, i çüve v Tuvinskom yazıke*”, **Tyurkskie Yazıki Sibiri**, 12-35.
- 1986: Dorug-ool A. Monguş, “*Predlojeniya s glavnum çlenom (skazuemum) v vnitelnom padeje v Tuvinskom yazıke*”, **İssledovanita po Tuvinskoy Filologii**, 26-32.
- 1987: Dorug-ool A. Monguş, “*O nekotarih modelyah predlojeniy v Tuvinskom yazıke orbazovannih pri uçastii proizvodnih ot glagola de-/di- "govorit"*, **Pokazateli svyazi v slojnom predlojenii (na materiale yazıkov raznih sistem)**, 83-88.
- 1993: Dorug-ool A. Monguş, “*Ob odnom tipe predlojeniya frazeologizirovannoy strukturi v Tuvinskom yazıke*”, **Voprosı Tuvinskoy Yazıkoznaniya**, 55-63.
- 1995: Dorug-ool A. Monguş, “*Skazuemiye Tuvinskogo yazıka so znaçeniyem irrealnoy modalnosti i voprositelnosti*”, **Yazıki Korennih Narodov Sibiri**, 22-52.
- 1998: Dorug-ool A. Monguş, “*Çastitsı kak komponent analitiçeskih skazuemih (na materiale tuvinskogo yazıka)*”, **Yazıki Korennih Narodov Sibiri**, Vıpusk 4, 122-153.
- 2001: Dorug-ool A. Monguş, “*Tuvinskaya pismennost (sovremennoye sostoyaniye i perspektivi)*”, **Gumanitarniye İssledovaniya v Tuve**, 3-13.
- 2001: Red. Dorug-ool A. Monguş, **Tıva Orfografiyanıñ Bolğaş Punktuatsiyanıñ Dürümneri**, Respublika Tipografiya, Kızıl.

MONGUŞ 2001: Marina V. Monguş, **İstoriya buddizma v Tuve**, Novosibirsk.

----- 2002: Marina V. Monguş, **Tuvintı Mongolii i Kitaya – etnodispersniye gruppı (istoriya i sovremennost)**, Novosibirsk.

----- 2005: Marina V. Monguş, **Tuvintı Rossii, Mongolii i Kitaya: etničeskie i etnokulturnie protsessi, sovremennaya identičnost**, Moskva: Diss. Dok. İst. Nauk.

MONGUŞ, SAT 1967: Dorug-ool A. Monguş, Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, **Sovet üyede Tıva dıldıñ högjöldezi**, Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl.

NEVSKAYA 2005: İ.G. Nevskaya, **Prostranstvenniye otnoşeniya v Tyurkskih yazıkah yujnoy Sibiri (na materiale Şorskogo yazıka)**, Novosibirsk.

ONDAR 2004: Nelli Mihaylovna Ondar, **Parnie slova v Tuvinskom yazıke**, Diss. Kan. Filol. Nauk., Kızıl.

OORJAK 1999: Baylak Ç. Oorjak, “*Forma glagola na =Gay v Tuvinskom yazıke*”, **Yazıki Korennıh Narodov Sibiri**, Vıpusk VI, 150-158.

ÖLMEZ 1995: Mehmet Ölmez, **Tuvaca Dilbilgisi - Metinler, Sözlük**, Simurg, Ankara.

----- 1996: Mehmet Ölmez, “*Tuvalar ve Tuvaca*”, **Çağdaş Türk Dili**, Nu. 95, 10-17.

----- 2000: Mehmet Ölmez, “*Tuvacanın Eskiliği Üzerine*”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, Nu: 10, 133-138.

----- 2007: Mehmet Ölmez, **Tuvacanın Sözvarlığı – Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle**, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.

ÖNER 1999: Mustafa Öner, “*Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi*”, **Türk Dili**, Nu. 565, 10-18.

----- 2003: Mustafa Öner, “*Türkçede Çekim Edatlarının Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1999**, 147-157.

-----2004: Mustafa Öner, “*Kuzey Batı Türkçesinde -nI Ekli Zaman Zarfları*”,

Tyurkskaya i смеjnaya leksikologiya i leksikografiya. Sbornik k 70-letiyu Kenesbaya Musaeva (Rossiyskaya Akademiya NAUK İnstitut Yazıkoznaniya), 159-169.

----- 2007: Mustafa Öner, “Sibirya Tatarcası Söz Varlığı Üzerine Notlar”, **Sürekli Altaistik Konferansı Bildirileri 22-27 Haziran 2003**, Ankara, 339-345.

PALMBAH 1955: A.A. Palmbah, “*Dolgie i poludolgie glasnie Tuvinskogo yazıka*”, **İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike Tyurkskix yazıkov- Fonetika**, 175-181.

----- 1963: Red. A.A. Palmbah, **Tıva Orfografiyanıñ Ündezinneri (Osnovı Tuvinskoy Orfografii)**, Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl.

RAGAGNİN 2006: Elisabetta Ragagnin, “*The position of Dukhan among the Tuvan dialects*”, **Turcologica**, No. 60, 153-156.

----- 2011: Elisabetta Ragagnin, **Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia, Description and Analysis**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

RAMSTEDT 1952: G.İ. Ramstedt, **Einführung in die altaische Sprachwissenschaft Band II Formenlehre**, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

RASSADİN 1978: V.İ. Rassadin, **Morfologiya Tofalarskogo yazıka v sravnitelnom ocveşçenii**, Nauka, Moskva.

----- 1980: V.İ. Rassadin, **Mongolo-Buryatskiye zaimstvovaniya v Sibirskix Tyurkskix yazıkax**, İzdatelstvo "Nauka", Moskva.

RÄSÄNEN 1969: Martti Räsänen, **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**, Helsinki.

SAGAAN 1998: H.Y. Sagaan, “*Prostranstvennie slujebnie imena v Tuvinskom yazıke*”, **Yazıki Korennih Narodov Sibiri**, Vıpusk 4, 102-116.

SAGAAN 2006: Nonna Sagaan, “*The Use of Case Form in Tuvan Spatial Constructions*”, **Turcologica**, No. 60, 193-210.

SAT 1955: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, “*Tuvinskiy yazık - kratkiy oçerk*”, **Tuvinsko-Russkiy Slovar** içinde, Moskva, 615-721.

----- 1960: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, **Sintaksiçeskiye funktsii priçastiy v Tuvinskom yazıke**, Kızıl.

----- 1961: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, “*O nekotorih slujebnih slovah, voznişih na baze glagolnoy osnovı di=/de= "govorit" v Tuvinskom yazıke*”, **Uçenie Zapiski**, Vıpusk II, 47-64,

----- 1964a: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, “*Tıva dılda priçastiyeler bile deepriçastiyelerniñ sös çogaadıringa bolgaş grammatiktig xevirler tıptırına rolu*”, **Tıva Dıl Dugayında Ajıldar**, 31-47.

----- 1964b: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, **Tıva dıldı şınçılep kelgeninin töögüzünün oçerigi**, Kızıl.

----- 1973: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, **Formirovaniye i razvitiye Tuvinskogo natsionalnogo literaturnogo yazıka**, Tuvinskoe Knijnoye İzdatelstvo, Kızıl.

----- 1983: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, **Amgı Tıva Literaturlug Dıl – Sintaksis**, Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl.

----- 1987: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, **Tıva dialektologiya**, Kızıl.

SAT, SALZINMAA 1980: Şuluu Çırgal-ooloviç Sat, E.B. Salzınmaa, **Amgı Tıva literaturlug dıl**, Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl.

SAYAA 2004: O. M. Sayaa, “*K voprosu o dolgih glasnih v Tuvinskom yazıke*”, **Uçenie Zapiski** Vıpusk XX, 330-338.

----- 2005a: O. M. Sayaa, “*K voprosu o naliçii perviçnih dolgix glasnih v Tuvinskom yazıke*”, **Ejegodnik-İsat**, 90-92.

----- 2005b: O. M. Sayaa, **Dolgie glasnie Tuvinskogo yazıka v sravnenii s Tyurkskimi yazıkami Yujnoy Sibiri i mongolskimi**, Diss. Kan. Filol. Nauk,

Novosibirsk.

SCHÖNIG 1993a: Claus Schönig, “*Türkische Sprachkontakte in Ostsibirien*”, **Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker. Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz, Rauischholzhausen, 13.-16. Juli 1993. Herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn**, Wiesbaden, 155-163.

----- 1993b: Claus Schönig, “*Das Tofa, eine neue türkische Schriftsprache in der Sowjetunion*”, **Ural-Altaische Jahrbücher**, Neue Folge 12, Wiesbaden, 192-202.

----- 1997: Claus Schönig “A new attempt to classify the Turkic languages (1)”, **Turkic Languages**, V. I, N. 1, Harrasowitz Verlag.

----- 1997: Claus Schönig, “A new attempt to classify the Turkic languages (2)”, **Turkic Languages**, V. I, N.2, Harrasowitz Verlag, 262-277.

----- 1998: Claus Schönig, “A new attempt to classify the Turkic languages (3)”, **Turkic Languages**, V. II, Harrasowitz Verlag, 130-151.

SEREN 2006: Polina S. Seren, **Tere-Holskiy dialekt Tuvinskogo yazıka**, Abakan.

SEVORTYAN 1997: E.V. Sevortyan, **Etimologičeskiy slova Tyurkskib yazıkov**, Moskva.

SHIMIN 2000: Geng Shimin, “*Materials of the Tuvinian Language in China*”, **Acta Orientalia**, No. 53, 47-63.

----- 2001: Geng Shimin, “*Materials of Tuvinian Language in China*”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, Nu. 11, 5-21.

SİMÇİT 2002: Kızıl Maadır Şimçit, **Tuva Türkçesinin şekilbilgisi (Türkçenin tarihsel dönemleri ile karşılaştırmalı olarak)**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

SOMUNCUOĞLU 2002: Anar Somuncuoğlu, “*Tuva (Tıva) Cumhuriyeti*”, **Türkler Ansiklopedisi** Cilt: 20, Ankara, 160-172.

ŞAMİNA 1985: L.A. Şamina, “*Tipi semantičeskih otnošeniy ustanavlivarmih mejdu strukturnimi modelyami temporalnh konstruksiy Tuvinskogo yazıka*”, **Polipredikativnie Konstruktsii v Yazıkah Raznih Sistem**, 37-54.

----- 1987: L.A. Şamina, **Vremennıye Polipredikativniye Konstruktsii Tuvinskogo Yazıka**, İzdatelstvo "Nauka", Novosibirsk.

----- 1988: L.A. Şamina, “*Zavisimoe skazuemoe o formami glagola bol- roli vtorogo komponenta*”, **Komponentı Predlojeniya (Na materiale yazıkov raznih sistem)**, 143-153.

----- 1989: L.A. Şamina, “*İzyačnitelniye konstruksii so skrepoy dep v Tuvinskom yazıke*”, **Predlojeniya v Yazıkax Sibiri**, 131-140.

----- 2002: L.A. Şamina, “*Sootnoşeniye analitičeskih form skazuemogo glavnoy i zavisimoy časti slojnogo predlojeniya*”, **Yazıki Korennih Narodov Sibiri**, Vıpusk 12, 124-141.

ŞÇERBAK 1977: A.M. Şçerbak, **Oçerki po sravnitelnoy morfologii Tyurkskix yazıkov -İmya**, İzdatelstvo “Nauka”, Leningrad.

----- 1981: A.M. Şçerbak, **Oçerki po sravnitelnoy morfologii Tyurkskih yazıkov- Glagol**, Leningrad.

----- 1987: A.M. Şçerbak, **Oçerki po sravnitelnoy morfologii Tyurkskix yazıkov (Nareçiye, slujebniye časti reçi, izobrazitelnaya slova)**, İzdatelstvo "Nauka", Leningrad.

ŞİROBOKOVA 2006: Red. N. Şirobokova, **Hakassko-Russkiy Slovar**, Nauka, Novosibirsk.

TATARİNTSEV 1974: B.İ. Tatarintsev, “*Harakter izmenenniy zvukogo kompleksa s intervokalnim k/q v Tuvinskom yazıke*”, **Sovetskaya Turkologiya**, 18-27.

----- 1976: B.İ. Tatarintsev, **Mongolskoe yazıkovoe vliyanie na Tuvinskuyu**

leksiku, Kızıl.

----- 1990: B.İ. Tatarintsev, “Proisxojdenie etnonima topa ~ tuba ~ tıva i nekotorih drugih shodnih s nim naimenovaniy”, **Sovetskaya Turkologiya**, 75-83.

----- 2000: B.İ. Tatarintsev, **Etimologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıka I**, Novosibirsk.

----- 2002: B.İ. Tatarintsev, **Etimologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıka II**, Novosibirsk.

----- 2004: B.İ. Tatarintsev, **Etimologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıka III**, Novosibirsk.

----- 2008: B.İ. Tatarintsev, **Etimologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıka IV**, Novosibirsk.

TAUBE 1995: Erika Taube, **Barın Moolda Señgel Tıvalarınıñ Irları**, Kızıl.

----- 2008: Erika Taube, **Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai (Cengel/Westmongolei) Kleine Formen**, Harrssowitz Verlag, Wiesbaden.

TEKİN 1990: Talat Tekin, “*Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi*”, **Erdem**, Nu. 13, 141-168.

TENİŞEV 1988: Red. E.R. Tenişev, **Sravnitelno-İstoricheskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Morfologiya**, “Nauka”, Moskva.

TOKA 1966: Red. S.K. Toka, **Tıvanıñ Töögüzü I**, Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl.

----- 1966: Red. S.K. Toka, **Tıvanıñ Töögüzü II**, Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl.

TUNA 1983: Osman Nedim Tuna, “Altay Dilleri Teorisi”, **TKAE El Kitabı**, İstanbul, 7-58.

----- 1986: Osman Nedim Tuna, “*Türkçede Transitive-Causative ‘Geçişli-Ettirgen’ Fiiller, Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü*”, **TDED XXIV-XXV**, 381-428.

ULAMSURGENGİYN 2003: Tsetsegdar Ulamsurgengiyn, **Obraztsı folklora i reçi Kobdoskih Tuvintsev**, Kızıl.

ÜSTÜNER 2000: Ahat Üstüner, **Anadolu Ağzlarında Sıfat-Fiil Ekleri**, Ankara.

VERNER 1972: G.K. Verner, “*Problema proizhojdeniya faringalizatsii v Tuvinskom i Tofalarskom yazıkah*”, **Sovetskaya Tyurkologiya** 5, 17-24.

YONG-SONG Lİ 2004: **Türk Dillerinde Son Takılar**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.

İNTERNET KAYNAKLARI:

<http://tdkterim.gov.tr/bts/>

<http://tigi.tuva.ru/>

<http://www.tuva.asia/>

<http://www.tuvaculture.ru/>

<http://gov.tuva.ru/page.aspx?id=13>

<http://slovari.yandex.ru/>

<http://tolkslovar.ru/>

<http://www.gramota.ru/slovari/>

<http://www.swarthmore.edu/SocSci/tuvan/dict/tyv.php>

<http://dic.on-toli.com/modules/russia/>

<http://www.bolor-toli.com/>

Metinlerin Alındığı Kaynaklar

METİN NUMARASI	KAYNAK	TEZE ALINAN SAYFA NUMARASI
1. Metin	Yuriy Promptov, Aziya Diptiñ Tövünde , Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 2006.	38-52 110-120
2. Metin	Zoya Samdan, Tıva Çogaaldıñ Kokpaları-bile , Respublika Topografiyazı, Kızıl 2005.	51-58 64-74 126-131
3. Metin	Polina Seren “Çurtu Konçug ...”, Ulug- Xem (Tıva Çogaalçılarınıñ Setküülü), No. 3 2008	111-120
4. Metin	Aleksey Tevek, Çedi Nazın , Kızıl 2006.	7-11 16-23
5. Metin	İvan Suvandii, Biila Suvandii, Töreen Tezim. Ujuktalğan Uk-Dözövüs , Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, 2008.	182-189
6. Metin	Uryanxay. Tıva Depter, http://tuvaculture.ru/news/newssmi/99- urjankxajj.-tyva-depter.shtml 4 oktyabrya 2008	
7. Metin	Bayayas, Sereñmaa Xomuşkular, Toolzug Oran , Kızıl 2007.	12-18 31
8. Metin	S. B. Oyun, A. K. Oorjak, Tıva Ög-Büle Pedagogikazı , Kızıl 2004	5-9 72-78
9. Metin	Badı Oorjak, “Töreen Dılıvıs Ünelig”, Şın , 2008 çıldıñ Yanvar 29, No. 9 (17497)	7
10. Metin	“Şagaa-bile”, Süt-Xöl (Süt-Xöl Kojuunnun Solunu) 2009 Çıldın Febral, No. 2 (13)	
11. Metin	“Töreen Dılınıñ Şınçilekçizi”, Şın	4

	(Gerçek Gazetesi), 2008 çıldın Mart 22.	
12. Metin	Çaa Oruk (Çöön-Xemçik Kojuunnuñ Niitilel-Politiktig Solunu), 2008 Çıldıñ Aprel 3.	3
13. Metin	Zoya K. Kırğıs, Kargıraa-Xöömey , Kızıl 2008.	3-11
14. Metin	Margarita Kungaa, “Tıva Dıldıñ Surakjaan Şınçeeçizi”; Nadejda Sereedar, “Tıva Dıldıñ Etimologtug Slovarınıñ Oruu Ak Bolzun!”, Ertem Sözü (Niitilel-Politiktig bolgaş Ertem Solunu), 9 Oktyabr 2009	2
15. Metin	Zoya Samdan, “Tıva Kiji İgildi Çüge Idıkşıdarıl?”, Ertem Sözü (Niitilel-Politiktig bolgaş Ertem Solunu), 9 Oktyabr 2009, s. 3	3
16. Metin	Ekaterina Tanova, Şirbiiliñ Xoldan Salba , Kızıl 2002.	250-257
17. Metin	Ekaterina Tanova, Töreen Çeriñ, Törel Çonuñ Töögüzün Öörenip Kör , Kızıl 2007.	70-74
18. Metin	Çap Çüldüm, Ulusçu Pedagogikanıñ Üjük Dösteri , Kızıl 2002.	62-67
19. Metin	Monguş Kenin-Lopsan, Oytulaaş – Inakşıldıñ Kojañnarı , Kızıl 2004.	10-20-
20. Metin	Boris Kazırıkpay, Buyan Kazırıkpay, Er Çol , Tıvanın Nom Ündürer Çeri, 2007	123-125
21. Metin	Boris Çüldük, Emneer, Domnaar Arjaannarlıg, Ertinelig, Ergim Tıvam , Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl 2007	3-4 11-14

22. Metin	Tıva Respublika (Çonnuñ Sotsial Kamgalal Ayırıqlarınıñ Solunu), 2008 Çıl Febral 15.	3
23. Metin	Süt-Xöl (Süt-Xöl Kojuunnuñ Solunu) 2009 Çıldıñ İyul.	1
24. Metin	Çaa Oruk (Çöön-Xemçik Kojuunnuñ Niitilel-Politiktig Solunu), 2008 Çıldıñ İyul 5.	4
25. Metin	Şın (Niitilel-Politiktig Solun), 2009 Çıldıñ İyul 28.	2
26. Metin	Şın (Niitilel-Politiktig Solun), 2008 Çıldıñ İyun 19.	3
27. Metin	Şın (Niitilel-Politiktig Solun), 2009 Çıldıñ İyul 28.	7

FOTOĞRAFLAR

Başkent Kızıl, 2008.

Ulug-Hem (Yenisey), Kızıl 2008.

Bir Tuvalı, Kaa-Hem Kojuun 2008.

Tojulularla birlikte, Toju 2008.

Aldan Maadır müzesinin bahçesindeki resimli ve yazılı taşlar, Kızıl 2008.

Eski Uyğur sarayı: Por-Bajıñ, Kungurtug 2008.

Geleneksel kıyafetleriyle Tuvalılar “ög” içinde, Kızıl 2008.

Tuva yemekleri: izig han, mançı, dalgan, süttüg şay, Kızıl 2008.

Tuva ulusal algıları igil ve dospuluur yapımı, Kızıl 2008.

Tuva gırtlak sanatçısı Kongar-ool Ondar ile birlikte, Kızıl 2008.

Şamanlarla birlikte, Kızıl 2008.

“Ög”de dua eden bir Lama, Üstüü-Hüree festivali, Çadaana 2008.

Hüree (Budist tapınağı), Kızıl 2008.

Naadım bayramında, Övür 2008.

Arjaan adı verilen kaynak suları, Kungustug Arjaanı, Kızıl 2008

Süt rakısının (Araga) yapılışı, Büren Bay-Haak, Kaa-Hem Kojuun 2008.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı : Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU

Doğum Yeri : Gümüşhane

Doğum Tarihi : 10.08.1980

EĞİTİM

1999-2004 : Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
(Lisans)

2004-2005 : Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili
ve Lehçeleri Bilim Dalı Doğrudan Doktora Yüksek Lisans
Dönemi.

2005- ----- : Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili
ve Lehçeleri Bilim Dalı Doktora (Devam Ediyor).

İŞ DENEYİMİ

2005 : Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi
(Devam Ediyor)

BURS : TİKA Araştırma Bursu (Rusya Federasyonu Tuva
Cumhuriyeti'nde 6 (altı) aylık araştırma bursu) (2008)

YAYINLAR Uluslararası Hakemli Bilimsel Dergilerde Yayımlanan Makaleleri

1. KOÇOĞLU, Vildan 2006, “*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)*” Söz Dizini / *The Word Index of the “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)”*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, VI-I Yaz, İzmir, ss. 111-149.

2. BİÇELDEY K. A. 2008, “*Tuva Yazısını ve İmlasını Geliştirme Teklifleri*” (Türkiye Türkçesine Aktaran: Vildan KOÇOĞLU) Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi VIII-1 (Journal of Turkish World Studies) Bornova, İZMİR.

3. KOÇOĞLU, Vildan 2010, “*Tuva Türkçesindeki Ünlü Uzunluklarına Dair*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt X/1, ss. 73-80, İZMİR.

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Bildirileri

4. KOÇOĞLU, Vildan 2006, “*Tarihi Türk Lehçelerinde Belirtili Ad Tamlaması Tipleri*”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı İzmir 9-15 Nisan / 1th International Turkish World Culture Congress

5. KOÇOĞLU, Vildan 2007, “*Tuva Türkçesinde çit- “yatmak” Yardımcı Fiili*”, I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (1st International symposium Of Turkish Literature And Filology) 23-26 Ekim 2007, ISPARTA.

6. KOÇOĞLU-GÜNDOĞDU, Vildan 2010, “*Tuva Diyalektleri ve Tuva’da Diyalektoloji Çalışmaları*”, II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 19-26 Nisan 2010, Çeşme-TÜRKİYE

Ulusal Bilimsel Toplantılarda Bildirileri

7. KOÇOĞLU, Vildan 2008, “*Yirmibirinci Yüzyılda Türkologlar Divan ü Lügati’t-Türk’ten Nasıl Faydalaniyor?*”, Gençliğin Gözüyle Kaşgarlı Mahmud ve Eseri Sempozyumu, TDK, ADANA.

Uluslararası İndekslerce Taranan Bilimsel Dergilerde Yayımlanmış Makaleleri

8. KOÇOĞLU, Vildan 2007, “*Tuvaca Bir Yayın: Külük Tajı*”, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/2, Spring, S. 2, www.turkishstudies.net, (Ed. Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN- Dr. Mehmet Dursun ERDEM), p. 476-491.

9. KOÇOĞLU Vildan 2008, “Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler ve Bazı İmla Özellikleri”, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7, Fall, 2008, www.turkishstudies.net, p. 442-456.
10. KOÇOĞLU, Vildan 2011, Türk Dilinde Yönelme ve Bulunma Hali İle İlgili Birkaç Ayrıntı -Tuva Türkçesi Örneği- Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1, Prof. Dr. Gürer Gülsevin Armağanı, Winter 2011, p. 1197-1206
11. GÜNDOĞDU K. Vildan, “Çekoslovakya’da Türklük” (Kitap Tanıtma), Karadeniz Araştırmaları, Yaz 2009 Sayı: 22, ss. 163-165.

ÖZET

Tuva Türkçesini tüm yönleriyle ele almaya çalıştığımız tezimiz, beş ana bölümden oluşmaktadır.

Tuva Türkleri hakkında (Tuva Türklerinin tarihi, Tuva adı, Tuva Türkçesinin edebî dil olma süreci, kullandıkları alfabeler vb.) kısa, tanıtıcı bilgiler sunduğumuz girişten sonra, günümüz Tuva edebî dilini yansıtan, çeşitli kaynaklardan oluşturduğumuz 27 metin üzerinde dil incelemesi yapılmıştır. Dil özellikleri tespit edilirken, metinlerimizden oluşturduğumuz fişler kullanılmış, böylece şekil bilgisinde, işlevler tespit edilerek, bunlar ön plana çıkarılmıştır. Metinlerimizdeki tüm sözcükler kullanıldığı cümledeki anlamlarına göre fişlenmiş ve sözlükte bu anlam farklılığı dikkate alınarak gösterilmiştir. Ayrıca tüm kelimeler, dizinde gösterilmiştir.

Sonuç olarak ise, Tuva Türkçesinin, Türk lehçeleri arasında onu farklı kılan özellikleri üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

The dissertation regarding all aspects of Tuvan Turkish consists of five main parts. First, short and introductory information about Tuvans (history of Tuvans, the name of Tuva, process of becoming a literary language, their alphabets etc.) has been given and then the characteristics of Tuvan Turkish has been determined through investigation of 27 texts selected from various texts in Tuvan Turkish.

The notes we create from texts have been used when determining the characteristics of the language, so the functions of suffixes have been determined and their functions have been emphasized.

All words in our texts have been divided considering their meanings and these words have been shown in the dictionary and index.

Finally, the features and differences of Tuvan Turkish have been focused in the last part.